

065.i / 2
MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

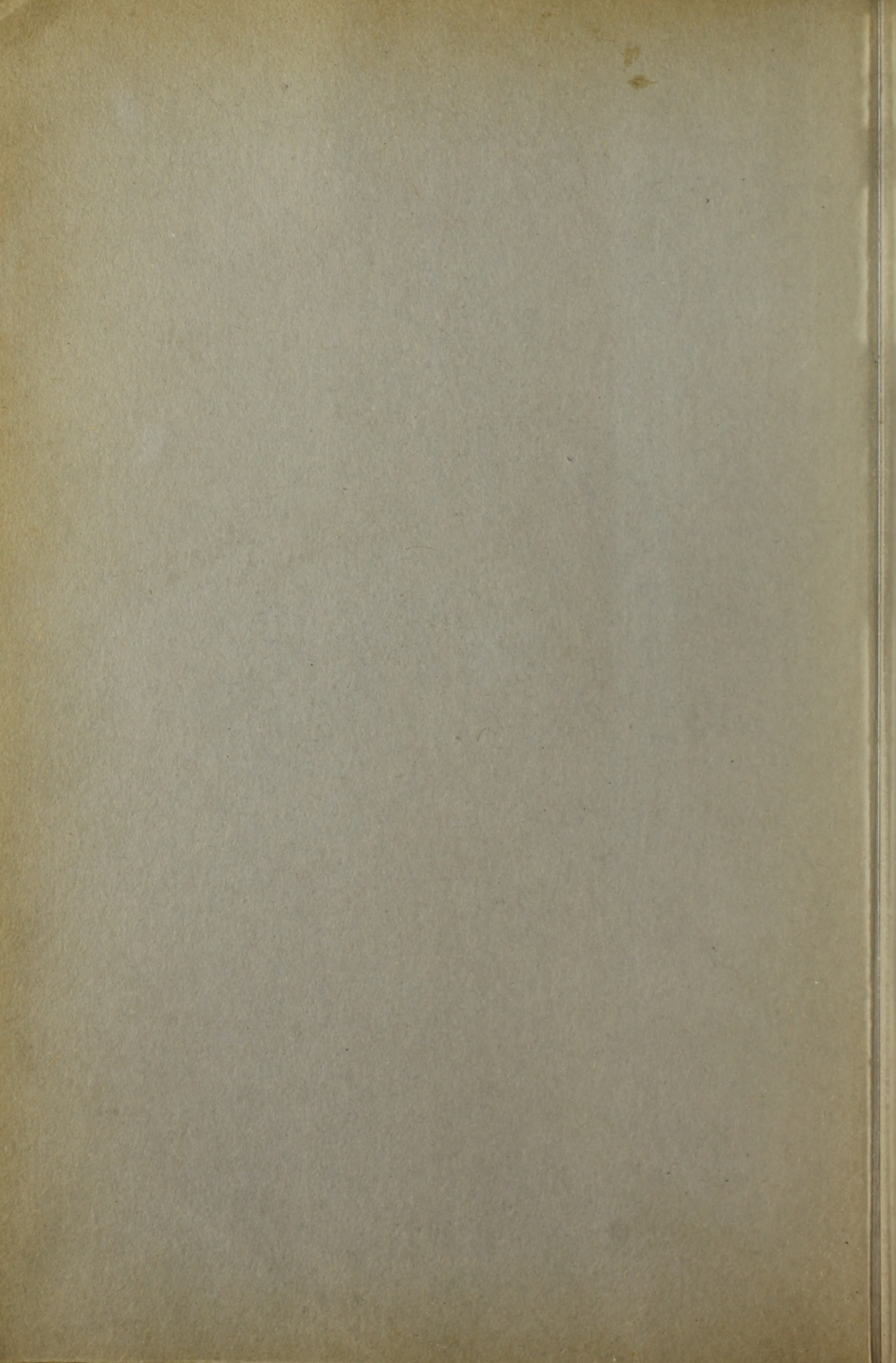
BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ NAPLÓI ÉS FELJEGYZÉSEI

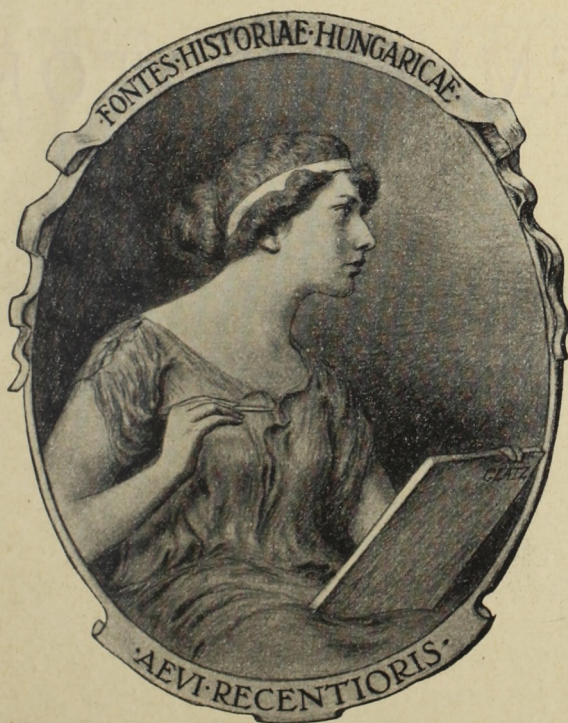
SZERKESZTETTE ÉS A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA

Dr. CZEKE MARIANNE

I. KÖTET

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
1938

FONTES HISTORIAE HUNGARICAE AEVI RECENTIORIS

EMLÉKIRATOK

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

BUDAPEST

NYOMATOTT A SÁRKÁNY-NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

1938

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRASAI

BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ
NAPLÓI ÉS FELJEGYZÉSEI

SZERKESZTETTE ÉS A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA

Dr. CZEKE MARIANNE

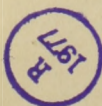
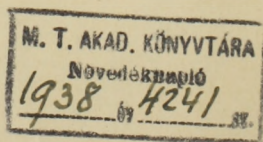
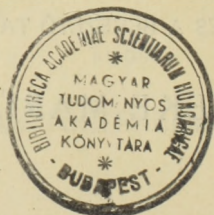
I. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1938

116813

ELŐSZÓ.

Brunszvik Teréz grófnő, a legtöbb nyugati nemzetet megelőzve, 1828-ban megalapította az első magyar kiseddövöt. Midőn hazánk ez alapítás századik évfordulóját készült megünnepelni 1928-ban, a minden magyar kultúrgondolatot oly lelkesen felkaroló néhai dr. Gróf Klebelsberg Kunó, magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter — a Széchenyi-naplók kiadásának kezdeményezője — a magyar kiseddóvás első apostola érdemeit méltánylandó elhatározta gróf Brunszvik Teréz naplóinak közrebocsátását. A több kötetre tervezett kiadás terjedelme, az ország gazdasági helyzetének súlyosbodásával, az évek során fokozatosan leszállított egy kötetre, sőt azzal is számolni kellett, hogy a naplók egyáltalában nem jelenhetnek meg és esetleg feledésbe merülnek.

Erről a sorstól a naplókat dr. Hóman Bálint, magy. kir. vallás- és közokt. miniszter úr Ő excellenciája mentette meg, akinek nemcsak az az érdeme, hogy a már elalvó ügyet újraélesztve, lehetővé tette Brunszvik Teréz grófnő naplóinak két kötetes kiadását, hanem az is, hogy az 1936. év folyamán szinte végleg elakadó megjelentetést támogatásával újra elindította.

A kiadás első kötete 1808—1813 közepéig in extenso hozza a naplószöveget, szó- és betűszerinti hűséggel, a második pedig 1858-ig, szemelvényekben. Ez az aránytalannak tetsző elosztás több okból kínálkozott mégis megfelelőnek. Egyrészt, mert csakis az in extenso közlés által válhatik szemléltetővé az a status nascendi, melyet Brunszvik Teréz számára éppen ezek az évek jelentenek. Ez idő alatt az ünnepelt, előkelő grófnő élénk tárja azt a belső küzdelmet, mellyel ösztönt szemlét tartva énje felett, kérlelhetetlen szigorral dolgozik önnevelésén, így készülve hazája érdekében a gyermekvédelem missziójára. Csakis ez évek naplóinak teljes közlésében bontakozhatik ki nemcsak nemzeti, de általános pszichológiai szempontból is érdekes és nagyszabású egyénisége. Másrészt pedig ugyancsak a fentjelzett időszak előzi meg és foglalja magában Beethoven híres, a „Halhatatlan Kedves”-

hez intézett három levelének keletkezési időpontját — melyek címzettjét a Beethoven-biografusok nagy csoportja Brunszvik Terézben véli felismerni, — és így az in extenso közlés lehetőségét nyújt arra, hogy a Brunszvik Teréz ezen időbeli lelki életének megismerésére irányuló internacionális érdeklődést is kielégítse.

A második, szemelvényezettnek tervezett kötetet azért igyekszünk egységessé tenni, hogy benne a fősúlyt a gyermekvédelem és a nevelésügyre vonatkozó elgondolásaira, terveire, és azok megvalósítása körül folytatott küzdelmeinek bemutatására vetjük. Bár ilyenformán Brunszvik Teréz sokrétű egyéniségének nem egy oldalát vagyunk kénytelenek megvilágítatlanul hagyni, tesszük ezt abban a reményben, hogy talán lesz idő, amikor e kénytelen mulasztást pótolni lehet.

Midőn tehát kultúránk legfőbb örének köszönetet mondok, hogy bár csak két kötetben, de mégis emléket állít a magyar gyermekvédelem úttörőjének, a magyar nők egyik büszkeségének, nemzetközi viszonylatban is egyik vezető egyéniségének, egyúttal hálás elismeréssel adózom a naplók és iratok néhai tulajdonosának, a sajnos 1937 novemberében elhunyt özv. De Gerando Attiláné, szül. gr. Teleki Irén Öméltóságának, Teleki Imre grófné szül. Brunszvik Karolina, Terézünk nővére unokájának, nemcsak a sok levélbeli információért és a lekötelező pálfalvi vendéglátásért, hanem főképen azon megtisztelő bizalomért, mellyel a becses iratoktól megválva, azokat közlés és feldolgozás céljaira átengedte. Mélységesen fájlalom, hogy a naplók megjelentetéséért folyt, általa oly meleg érdeklődéssel kísért küzdelmek eredményét nem érhetette meg.

Köszönet illeti Hrabovszky Józsefné, dr. Révész Margit orvos úrnőt, kedves barátnőmet, aki önzetlenül vállalkozott kísérőmül, így téve lehetővé — fizikai gátlásaim mellett — a pálfalvi utazást. Ugyanez áll özv. Szirmay Tamásné szül. Pulszky Harriet úrnőről, aki utasításaimat követve, 6 héten át tiszta ügyszeretetből, önállóan végezte Pálfalván a visszamaradt iratok átnézését, rendezését és kivonatolását, és még itt helyben is eljárt helyettem hivatalos elfoglaltságom ideje alatt, a délelőtti nyitva tartott levéltárakban és hivatalokban a szükséges okiratok másolása céljából.

És nem hagyhatom megemlítetlenül a könyvtárak és levéltárak tisztviselőinek szívességét, akik nem egy utánjárástól kíméltek meg, valamint a nagyszámú adat megfejtésénél és megszerzésénél segédkezett külföldieket sem, akikről megfelelő helyen emlékezem meg.

Külön kell azonban kiemelnem a Romain Rolland-al 1927—1928-ban folytatott élénk, végtelenül tanulságos levelezést, mely abban a jegyben indult ugyan, hogy én nyujtok adatokat a készülő és 1928 végén megjelent Beethoven-műhöz, végeredményben pedig engem juttatott a naplók nem egy homályos passusának magyarázatához, és e tér és időn kívül írott feljegyzések nem egy helyes kronológiai és helyi megállapításához. Ezáltal pedig — tekintve a pszichológiai elemeknek a naplókban érvényesülő túlsúlyát és a Beethoven-irodalomban előforduló, Brunszvik Terézre és általában a Brunszvikékre vonatkozó sok időbeli és ténybeli tévedést és adathiányt, — a pontos dokumentáción és a tényeken nyugvó életrajzírás feladatát megkönnyítette, amivel az illusztris író nagy hálára kötelezett.

Azzal a reménnyel végzem szavaimat, hogy az itt adott biográfia, mely a naplószöveg terjedelmi változtatásai szerint fordított arányban, hol szűkítéssel, hol bővítéssel ment keresztül, az ötszöri átdolgozás ellenére is, igyekezetemnek megfelelően, mégis egységesen és összefüggően kerül az olvasó elé.

Budapest, 1936. október—1938. április.

Czeke Marianne.

BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ
NAPLÓIRÓL ÉS IRATAIRÓL

BRUNSVIK FERÉZ GYÖNYÖ
NAPLÓIRÓL ÉS IRATAIRÓL

Gróf Brunsvik* Teréz az emlékirás két fajtát hagyta hátra: naplót (Diarium, Journal, Tagebuch) és önéletrajyszerű emlékiratot, memoire-okat. A naplókban — az írásmű tulajdonságainak megfelelően — kisebb-nagyobb időközökben, majd nap-nap után jegyezte fel életének külső és belső élményeit, véleményét saját magáról vagy másokról, olvasmányokról vagy eseményekről, nem igen törődve a formával — hiszen eredetileg nem arra volt szánva, hogy mások olvassák —, ezáltal az előadásnak azt a fesztelenséget és intimitást kölcsönözve, mely bizony sok helyütt formailag pongyolaságba, széteső rendszertelenségbe árad.

Ezen naplók mellett, a sokkal később, 1846-ban megkezdett és 1856 körül befejezett Mémoire-jai,¹ önéletrajz

* Az ortográfiára nézve el kellett térnem az általánosan, különösen a Beethoven-életrajzokban külföldön és itthon egyaránt használt írásmódtól, mely a Braunschweig név angol, illetve francia alakját adja: Brunswick-ot. A genealógiai könyvekben sem egységes az írásmód. A Nagy Iván és Kempelen Brunswick-ot — míg a Gothaisches Taschenb. der gräfl. Häuser „Brunsvick“-ot ad — és a Geneal. Taschenb. der adeligen Häuser Österreichs „Brunsvik“ formáját használja, amelyet a család is leginkább használt. Ezzel szemben az Országos Levéltárban őrzött „Brunswick család levéltára“, mely 1722—1783-ig terjedőleg tartalmaz iratokat, a név Brunczvik vagy Brunsvik alakban fordul elő, éppen úgy, mint a Schematismus Incltyi Regni Hungariae, valamint a különféle Calendariumokban foglalt latin nyelvű Schematismusok, továbbá a Neueingerichteter Kalenderben foglalt német nyelvű Schematismus 1756—1806. évekre szóló kötetekben. József nádor hivatalos levelezésében a Brunswick-alakot használja (Ld. Domanovszky S., József Nádor iratai). Maga Brunsvik Teréz hol Brunswick-ot, hol Brunsvik-ot ír, csak külföldi tartózkodásai alatt használja a Brunswick alakot, nyilván mert ott így ismerték általánosan a nevet. Brunsvik Teréz fivére, Ferenc gróf, szintén a Brunszvik névírást használta — amint az iskoláskönyveiből látható —, valamint az utolsó Brunsvik gróf, Géza, is gyermekkori iskolafüzetein (Ld. Fővárosi pedagógiai könyvtárban) is ebben az alakban szerepel a név. Ugyanez áll nővéréről, Mária grófnő Beretvás Hugó zeneszerző úrnál fennmaradt kottáira nézve. A névre vonatkozólag ld. még: Kemény Ferenc, „Töredékek egy Brunszvik-tanulmányból“ 1. Melyik a helyes családnév? cím alatt, melyben egy Brunsvik Teréz által írt és aláírt levelet közöl facsimilében, a „Kisdednevelés“ 1928. júliusi ünnepi számában, mely a Brunszvik helyesírást igazolja.

¹ Kiadta először La Mara zenetörténeti író (Marie Lipsius) e címen: Beethoven's unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis der Gräfin

keretében bizonyos átélt időszakot, különösen a kisdednevelésre vonatkozó tevékenységének eseményeit foglalják össze és pedig azzal az előre megállapított céllal, hogy egyrészt az így leírt eseményeket az utókor számára megrögzítse — másrészt pedig, hogy kiegészítse a Naplóiban foglaltakat — és pedig hazája javára. „Kann ich noch etwas beitragen durch Hinweisung auf Ansichten und Grundsätze in meinen Schriften, so macht es mich glücklich. Winke wird man darin finden, und darum schrieb ich diese Memoiren um zu nützen. Ungarn hat noch wenig Memoiren.”²

És ez utóbbi megállapítás a Memoire-ok megírásának idején — 1846—1855 között — találó volt. Mert bár a magyar régebbi irodalomban is már fordulnak elő emlékiratok — mégis csak a szabadságharc utáni időkben kerülnek nagyobb számmal nyilvánosságra.

Ezzel szemben „napló” — dr. Viszota Gyula, a Gróf Széchenyi István naplóihoz írt bevezetésében foglalt állítása szerint — „olyan, amely az egész életen át rendszeresen jegyzi élményeit, gróf Széchenyi Istvánig nincs egy se. Gróf Széchenyi István naplói az elsők”.³ Ezt a megállapítást a magunk részéről oda kell módosítanunk, hogy Brunsvik Teréz naplói számára igényeljük a prioritást, vagy legalább is az egyidejűséget, aki bár nem olyan fiatal korban, mint Széchenyi, de 6 évvel előtte 1808-ban kezdett naplójírásra és fokozódó rendszerességgel vezette azokat, a Széchenyiéhez hasonló, irodalminak éppenséggel nem mondható, franciával és angollal tarkított német nyelven, 83 éves koráig 1858-ig, azaz 1861-ben bekövetkezett halálát 3 évvel megelőző időszakig. S ha Brunsvik Teréz naplói, magyar történeti és politikai fontosságukat illetőleg talán nem is érik el Széchenyi, a legnagyobb magyar naplóit — sem az események gazdagsága, sem pedig írójuknak, mint a dicső magyar reformkorszak vezető egyéniségének tevékenységi területének átfogó nagyságára vonatkozólag — mégis meg kell állapítanunk, hogy Brunsvik Teréz naplóiban visszatükröződő, erkölcsi magasságokra emelkedő fajszeretete és patrio-

Brunsvik und ihre Memoiren. Leipzig, 1909. Breitkopf u. Härtel. 136 l. Magyarra fordította dr. Petrich Béla. Ld. dr. Czeke M. és H. dr. Révész Margit: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Budapest, 1926. „Kisdednevelés” kiadása 39—108. lapjain. — Tekintettel arra, hogy a La Mara által kiadott Memoire-ok már elfogytak és így szinte kézirat-számba mennek, az idézeteket eredeti német nyelven adjuk, „Mem”-jelzéssel.

² Mem. 126. l.

³ Ld. Gróf Széchenyi István Naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Viszota Gyula. I. köt. VII. l.

tizmusa mellett megnyilvánuló humanizmusa s azon törekvései, melyekkel korlátoltabb területen, de a nemzet jövője tekintetében nem kevésbé fontos gyermekvédelem és kisdied-neveléssel igyekezett megvalósítani a Széchenyi által is elérni óhajtott erkölcsi alapozású nemzetnevelést — már a célkitűzéseknél fogva is méltán állhatnak Széchenyi naplói mellett. — Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy naplóból és irataiból, Széchenyiéhez hasonlóan, szemünk előtt bontakozik ki az író egyénisége, aki szintén csak az önnevelés, az öntökéletesedés útján véli a haza javát szolgálhatni, azok az öntökéletesedésre irányuló törekvések, a komoly önkritika, mellyel a vállalt önnevelést kíséri, az a leplezetlen őszinteség, mellyel egész belső énjét tárja elének — és ahogyan, Széchenyivel egyezően, sokkal szigorúbb elbírálásban részesíti saját gyengéit, mint másokét, az a szinte szenvedélyes, türelmetlen vágy, mellyel honfitársait nemesen haladó eszmékért lelkesíteni akarja, nemcsak szóval, de példával és cselekvéssel,⁴ továbbá az elhivatottság erős érzése — és egyúttal az azzal járó izoláltság tragikus tudata, mely a magasabbra törekvőket csakis a belső boldogságra utalja⁵ — ezek egészen csodálatos egyezéseket mutatnak Széchenyivel. Ezek alapja nem csupán a kor szellemében, hanem a két egyéniség minden nagy különbözősége mellett, az aktív hazafiságból eredő, a haza szolgálatát erkölcsi kötelességnek éreztető azonos lelki habitusában gyökerezik, mely azonos lelki eszközökhöz, sőt nagyon gyakran azonos kifejezési módokhoz vezetett. Mindezen szellemi és lelki egyezések, melyek felsorolását szaporítani lehetne — melyekre (részletes kimutatásuk külön tanulmányt igényelvén) itt csak rámutathatunk —, méltán avatják a Brunsvik-naplókat Széchenyi naplóinak női pendant-jává — mint az új Magyarország születését megelőző vajadások emlékét, melynek tényleges megszületését Teréz még életében konstatálhatja: „Wenn ich meine Journale 1817—18 durchlese, muss man den Fortschritt in Ungarn ausserordentlich finden. — Ich habe auch mein Scherflein ... dazu beigetragen Szé-

⁴ J. 6. kiadatl. füzet, am 29. okt. 1817. „Es muss auch Menschen geben, die sich opfern für etwas Allgemeines, indem sie etwas Höheres aussprechen wirken sie, aber sie selber werden verleumdet und dürfen nur auf inneres Glück Anspruch machen.“ — Széchenyi is a belső csendre utal!

⁵ J. 6. kiadatl. füzet. „...edel gelebt wenn ich mich selbst zur Säule, u. zur schönen nie fehlenden Säule bildete und alles benützte für das Edle alles beherzigte zum Edlen. — Dann kann ich viel der Mitwelt und Nachwelt sein, wenn auch noch auf einen beschränkten Platze...“ — 33. kézirati lap

chenyi! ... ihm aber gebührt die Palme." írja 1843. április 3-án.⁶

Ha már most a naplók és egyéb fennmaradt Brunszvik-íráások tartalmát összefoglalólag jellemezni akarnók — mert mint a továbbiakban látni fogjuk, nem igen választhatók el egymástól — azt csak bizonyos időszakokra vonatkozólag tehetjük. Így megállapíthatjuk, hogy az 1809—1819. évekig terjedő feljegyzések merőben elűtnek az általánosan ismert naplóktól. Ügyszólván tér és időn kívül íródtak, hiányos keltezéssel, rendesen hely és év nélkül, de sokszor vagy a hónap, vagy a napi kelet kihagyásával is (akár csak Beethoven híres leveleinek mintájára: „Am 6-ten Juli, Morgens”), a külső események teljes mellőzésével. Brunszvik Teréz minden figyelme ebben az időben — és ez különösen vonatkozik az 1809—1813 közötti időben keletkezett naplóira — kizárólag belső élete történéseire irányul, és olvasmányainak vagy környezetének csak annyiban jut hely, amennyiben az ekkor megkezdett „reformációját”, a tökéletesedés felé való törekvéseit elősegítik vagy esetleg hátráltatják. Aprólékos gondolat analizálja belső énjét, abból a szempontból, hogy az ez időben szintén megkezdett önnevelésben⁷ — mely neki conditio sine qua non arra nézve, hogy másokat nevelhessen — mennyire haladt vagy maradt el — és mennyiben végezte el a haladás érdekében kijelölt, nagyobb kényszerítő erő reményében írásban megrögzített — ismételten megrögzített, heti⁸ vagy havi feladatokat (meine Aufgaben). Ezért figyelmeztet: „Die Tagebücher nicht nur schreiben täglich sondern solche öfter wieder nachlesen”.^{8a} És ennek a szigorú ellenőrzésnek alá vetette nemcsak cselekedeteit, hanem gondolatait — és szerzett ismereteit — is, melyekről egész kis essay-kben számol be, majd pedig nővére gyermekeinek nevelésénél felmerülő problémákat önmagával tárgyalja meg.^{8b} S ha tekintetbe vesszük, hogy Brunszvik Teréz egyénisége minden sokoldalú tehetsége mellett teljességgel nélkülözötte mindazt, ami egy jó nevelőt jellemez — számba se véve a reális ismeretek hiányát —, mennyire hirtelen,

⁶ J. 25. jelzésű kiadatlan füzet, 118. kézirati lap.

⁷ Széchenyinél is nagy szerepet vizs a „Selbstvervollkommnung”, öntökéletesedés.

⁸ Tolsztoj naplóiban is mennyire ismétlődnek a feladatok, élet-szabályok, jelölés annak, hogy nem tudta végrehajtani.

^{8a} 1828—29. J. 13. füz., 2. kéz. l.

^{8b} Die vorübergleitenden Erscheinungen u. Eindrücke des Tages halten wir nicht nur fest indem wir sie aufzeichnen, wir recapituliren, ordnen sie auch in unserem Gedächtnis. 1840. febr. 27. J. 23. füz., 64. kéz. lap.

kapkodó, fegyelmezetlen és túlzó természetű volt, bámulatra-méltó az ez időbeli naplókban tükröződő az a komoly törekvés, az a vasakarát, mellyel lépésről-lépésre neveli magát kitartásra, fegyelmezettségre, céltudatos munkásságra, mind megannyi tulajdonság, mely oly jellemzőjévé vált későbbi lényének, és amelynek a nemzet oly értékes eredményeket köszönhet. Bár a biográfus szempontjából sajnálatos, hogy a naplók éppen e korból annyira nélkülözik a krónikás elemet — vagy mondhatnók, egy kis pletykát —, hogy annyira eltérnek például Türrheim Lilli grófnő, vagy Malvida von Meysenbug eseménydús feljegyzéseitől,^{8c} mégis a pszichológus bőven kárpótolva érezheti magát, amikor olyan élen szemlélheti belső kibontakozását autodidaktaságon átvergődő megismeréseinek és értékeléseinek fejlődését, elveinek, filozófiai, vallási, erkölcsi felfogásának, világnézetének, mind magasabbra törő emelkedését.⁹ Valóságos belső dráma folyik le előttünk, belső harc eredeti énjével, a választott hivatás követelményeinek megfelelő telkiségi megszerzéséért — és pedig produktív egyéniségéből folyólag siker koronázta harc —, amint azt élete folyása bizonyítja. S amíg az ezen korabeli naplók mintegy belső kényszertől, tudatosodás nélkül íródtak,¹⁰ az 1820-as évekhez közeledve e téren változás áll be — azaz a napló írásra vonatkozólag bizonyos állásfoglalás nyilvánul meg. „Bücher führen, über intellektuellen und moralischen Erwerb, wie die Kaufleute”¹¹ ez a napló feladata Br. Teréz 1819-ben táplált véleménye szerint. Ehhez képest az 1820-as évektől kezdődően látjuk, hogy a tisztán erkölcs-didaktikai jellegű olvasmányok egyéb ismeretszerző, vagy szépirodalmiakkal bővülnek — másrészt a naplók évről-évre fokozatosan kezdenek mindinkább hasonlítani más naplókhoz. Bár bennük is bővelkedik a reflexív elem („Alles aufschreiben was man denkt”^{11a}), hiszen a 19. század elejének ez általános vonása (das geschwätzige Jahrhundert-nek nevezi ismételt Br. Teréz), de már tudomást

^{8c} Meysenbug: Memoiren einer Idealistin. — Türrheim: Aus meinem Leben 1819—1852.

⁹ V. ö. Vízota Gyula Széchenyi naplóihoz írt bevezetésében a XIV. lapon hasonlóan nyilatkozik Széchenyiről.

¹⁰ 1819. Am 27-ten Jan. „— den Zehn Jahren meiner dumpfen aber frohen Kindheit folgten 10 Jahre eines ununterbrochenen Fleisses, ein saures einfaches Naturleben vermischt mit Kunst und Weltleben. 10 Jahre darauf eine strenge Kasteiung, Klosterpädagogik, reformation. — So empfingst Du mich.” — J. 8. jelzésű füzet, 49. kézirati lap. — Tehát úgyszólván erre az időre helyezi önnevelése alapvető részének befejezését. A számítás csak abban az esetben helyes, ha a gyermek-kort 10. évtől számítjuk.

¹¹ J. 7. jelzésű füzet, 35. kéz. l. ^{11a} 1820. J. 8. füzet, 71. kéz. l.

szereznek a külső eseményekről, a környezetről is, s azokat élesen figyelve sok eredeti megállapítással kísérik.

Áll ez különösen az 1835—41 között írottakra, amidőn külföldön tanulmányozza a gyermekvédelmet és a korai nevelés, valamint a népnevelés és közjótékonyosság intézeteit —, hogy tapasztalatait otthon gyümölcsöztesse. Egyáltalában már itt jelentkezik az a tendencia, hogy mindent hazájára vonatkoztasson, amint hogy az 1842-től egészen élete alkonyáig vezetett naplói, melyek egyrészt bizonyos vallási megújódásáról tanúskodnak — egyúttal Br. Terézt lángoló hazafinak, honleánynak mutatják, lelkesedve a szabadságért, Kossuthért — de féltő aggodalommal kísérve az eseményeket, amelyeknek szomorú fejleményei a családi vonatkozások miatt is mély bánattal töltik el.

Brunszvik Teréz naplóinak a fentiekben jelzett saját-sága a biográfus számára egész különös helyzetet teremt. A naplóírók biográfiájának ismeretét a naplók ismerete tetemesen el szokta mélyíteni, kiegészíteni, sőt nem egy esetben az csakis a naplók alapján készülhet. Brunszvik Teréznél azonban egészen másképp áll a dolog, legalább is az 1809—1820 időszakra (tehát arra az időszakra, mely belesik Beethoven életébe, és amely éppen a Beethoven vonatkozások miatt az internacionális érdeklődés terébe került). Az ez időből származó naplók, mint jeleztük, életeseményeire vajmi kevés világot vetnek. E tekintetben sokkal kielégítőbbek a memoire-ok, az időbeli tévedések mellett is — amelyek elég sűrűn fordulnak elő. Éppen ezért a memoire-ok kell, hogy Br. Teréz biográfiájának főforrását képezzék, különösen erre az időszakra, a levelezések és egyéb, esetleg dokumentáris vagy hatósági bizonylatokon kívül, mely utóbbiak viszont azért nélkülözhetetlenek, mert a Beethoven biográfia révén Brunszvik Teréz és családjáról közforgalomban lévő adatok pontatlanok és sok esetben tévesek. S így Brunszvik Teréz naplójánál az a különös eset forog fenn, hogy amennyire elengedhetetlenek a naplók Brunszvik Teréz lényének megismerésére és értékelésére, éppúgy elengedhetetlen a biográfia ismerete a naplók megértéséhez és értékeléséhez. Hogy csak egy példát említsünk: biográfiájának, illetve élet-körülményeinek ismerete nélkül nem is tudnók, hogy a naplók hol íródtak, sem pontos kronológiájukat megállapítani, vagy sok olvashatatlan szónak értelmét megfejteni nem tudnók. Tehát a naplók mindenképpen máshonnan szerzett korrektívumra szorulnak. És így a biográfiát sehogysémit pótolhatják a naplók és iratok, amint az a fentebb adott jellemzésből és az érintett célkitűzésekből teljesen érthető is

És ezekkel a célkitűzésekkel függ össze a naplók keletkezése, sőt külalakja is. Nem számítjuk ide a szórványos, egyes lapokra jegyzett olvasmányok tartalmát — amelyek egynéhánya 1796., 1798., 1802-ből maradt ránk —, sem a *Recueil de pensées* 1807. felírású füzetet, melyben nyilván olvasmányaiából írt ki szóról-szóra olyan részeket, melyek különösen megnyerték tetszését — de legtöbbször a könyv címe vagy szerzőjének neve említése nélkül.

A Naplók keletkezésére vonatkozólag Brunszvik Teréz maga ad útbaigazítást: „Schon in Witschapp hatte ich angefangen Journale zu schreiben. Vom Jahre 1810 bis 1852 existieren sie zum Theil noch — es ging nicht immer regelmässig“,¹² amivel szemben azonban megállapíthatjuk, hogy már 1808. aug. 19-én kezdett útinapló és ugyanez időből származó kiadási könyvecske maradt fenn, nyilván abból a célból vezetve, hogy hazatérve anyjának mind a látottakról, mind az elköltött pénzről beszámoljon. Az útinapló 1808. szeptember közepén megakadt — de folytatódik 1809. febr.—május végéig.

Fontosabbak ezeknél — s már magukon hordják a Brunszvik-naplók fennvázolt jellegét — azok a különálló lapok, melyek elseje 1809. febr. 1-ről kelt, talán még a naplóírás komolyabb szándéka nélkül — egyrészt bizonyára azért, hogy viselkedését a tökéletesedés követelményei szerint nyomatékosabban szabályozza — másrészt és főleg azért — hogy a Pestalozzi hatása alatt elhatározott önnevelést és önismeretet, irányító hiányában ugyancsak ön maga vezesse és ellenőrizze. Naplószámba vehető az 1809. áprilisában, a laza lapokkal, az útinapló és kiadási könyvekkel párhuzamosan megindított *Reflexions sur moi-même* felírású füzet, melyet augusztus végéig vezet és *Examens, Règles de vie* címen folytat és pedig most már mind rövidebb időközökben — 1809. szept.—1812. végéig —, de fenntartva a külön lapokra való jegyzés szokását is. — Sőt újabb párhuzamos füzettel gyarapítja irományait — ezúttal 1810. szept.-i kezdettel — amely dátum csakugyan a rendszeres naplóírás kezdetét jelöli, mely folytatódik 1858-ig.¹³

Ami már most külalakjukat illeti, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Széchenyi naplóival ellentétben, Br.

¹² Mem. 103. l.

¹³ „Ich habe viel niedergeschrieben in Briefen und Journalen die ich seit 30 Jahren und darüber, mehr oder weniger regelmässig führe“ írja 1838. jún. 29-én Párisban (J. 19. jelzésű napló —21. verso kézirati l.), tehát pontosan összevág az általunk megállapított naplóírás-kezdettel: 1808-cal.

Teréz naplói mind írás, mind külalak tekintetében teljesen nélkülözik azt a csínt, mely Széchenyi bőrkötésű naplóját jellemzi, bár feljegyzéseiben többször látjuk a rendezés szándékát. Így „Alle reflections sur moi-même, einbinden in eins — alle Briefe ebenso”.^{13a} Sőt részletes szakbeosztásra is akadunk:

„Eintheilung der schriftlichen Aufsätze und Briefsammlungen:: 1. Josephinens, Charlottens und Theresens Briefe. 2. Briefe verschiedener Personen. 3. Erziehungs Notaten und Bemerkungen. 4. Selbstforschung. 5. Rechnungen. 6. Notaten und Bemerkungen in Geschäften des Deym'schen Vermögens. 7. detto der Gallerie. 8. Sprach und Schriftübungen. 9. Litteratur Aufsätze und Auszüge. 10. Die Reisen im Ausland. 11. Adressenbuch. 12. Journale Skizzen.”^{13b}

Vagy: „1822. Schriften. 1. Hefte für Auszüge zugleich Repertorium gelesener Schriften, jede angezeigt, aus jeder die classischen Stellen als Probe mit Angabe der Zitate und des Urtheils. 2. Helfte, für oeconomische und wissenschaftliche Notaten aus dem Leben und aus Tageblättern. 3. Eigene Ansichten, Einfälle, Bemerkungen. 4. Wünschenswerte Bücher-Anzeigen.”^{13c}

De mindezek a pontosan kidolgozott tervek nem valósítottak meg.

Úgy látszik, a teljes önmagába való merülés idejében nem volt fontos neki a külalak. Br. Teréz saját maga is konstatálja 1849. nov. 18-án a rendetlenséget, mikor öreg korában — rendezés végett átnézi iratait: „alles durcheinander, auf groben unbeschnittenen Papier in allen Formaten”.¹⁴ És ez csakugyan így is van. — Az útinapló, valamint a *Reflexions sur moi-même* felírású füzet is, csak egymásba helyezett durvafelületű 8-adrétre hajtogatott papírlapokból áll, melyek nyalábai közös borítékba helyeztetek. — Úgyancsak laza, külön 4-edrét nagyságú papírlapokra írta az 1809. febr. elsejéről kelt szubjektív feljegyzéseit, míg a kiadási könyvecske félbőr kötésben haránt 16-odrét alakú bejegyzési könyv, — hogy azután újra megint a 4-edrét nagyságú egymásbarakott, borítéknélküliek kerüljenek felül, melyek 1810-ben tényleges, színes borítékkal ellátott füzetekbe men-

^{13a} 1814—1815. M. 4. füz., 36. kéz. l.

^{13b} 1816. M. 7. füz., 145. kéz. l.

^{13c} U. ott. 156. kéz. l. Sajnos, különösen nem tartotta be a művek megnevezését — amikor idéz belőlük.

¹⁴ J. 29. jelzésű füzet, 22. kéz. lap.

nek át, míg végre 1812—13-ban találkozunk az első keménykötésű, kisnegyedréti, könyvalakú naplóval, melyet azután már több követ, váltakozva vászon- vagy viaszos vászon borítékú füzetekkel, és pedig szintén a legkülönbözőbb nagyságokban, formátumokban. A legkisebb 16-od-, 12-edréti könyvecskéktől a kis- és nagy-8-adrétiúeken át, a kis- és nagy quart kötetekig maradtak fenn füzetek, és pedig a legkülönbözőbb vastagságban, az 5—10 oldalastól a 100 és 180 oldalasig. Ezekhez járulnak 16 bőrhátú kötegben elhelyezett különálló, hajtogatott, vagy egymásbarakott lapokon levő feljegyzések, melyek hol különállóan őriztettek meg, hol pedig füzetszerűen varratlak össze, igen sok esetben nem megfelelő sorrendben.

Ezen nagy kézirati anyagnak leltározása szempontjából, az átvételi felsorolás miatt, a tartalom szerinti átvizsgálása még nem történhetett meg, a külső alak szerinti osztályozás kínálkozott leginkább célravezetőnek, azaz a rendes füzetekben írott feljegyzéseknek a laza, illetve összehajtogatott, vagy sajátkészítésű füzetekben írottaknak az igazi füzetektől s könyvektől való elkülönítése. A füzetes feljegyzések számára viszont, akár kívül, akár belül alkalmazott feliratuk szerinti osztályozás látszott legmegfelelőbbnek. E szerint az egyik csoportba soroltuk a „Journal” vagy „Tagebuch” feliratúakat, melyből van 31 drb. kettő híján 4-rét alakú, kemény vagy félkemény papír, illetve félbőr vagy félvászon kötésű füzet; ezek a többségben lévő „Journal” elnevezés kezdőbetűjével: „J” jelzéssel láttattak el, tehát J. 1—31. A másik csoport, melynek füzetain különféle címzés van: Notaten, Aufzeichnungen, Ideenjournal, Gedankenprotokoll, Blätter der Freundschaft stb., vegyes feliratuk szerint elnevezettek „Miscellanea”-knak és az „M” jelzést adtuk nekik. Ezekből van 33: M. 1—33.

A különálló, laza, összehajtogatott, vagy egymásbarakott és összevarrt iratsomók és nagyszámú levél — 16 bőrhátú kötegből kiválogatott pedagógiai, kultúrtörténeti, vagy Br. Teréz életrajzát érintő iratok és levelek 8 kötegben helyeztetek el és ott sorrendjükben számoztattak meg — mel-
lőjük írva a köteg jelzetét: IV., V., VI., VII., VIII., illetve A., B., P. — E szelektált kötegekből feldolgozásra került 159 levél, 69 különálló lap, 48 összevarrott füzet és összehajtogatott 209 irat. Eredetiben áthozattak: VII. 1—13., VIII. —7., 9., 31., 36., 39., 45., 47., 57., 58., 59., 68., 114., 170., 171., 179., B. 5., 6., 11., 12., P. 1., 2., 4., 7., Mi. 1—64.; A— α , β , γ , δ , ε , ζ , η , ϑ jelzésűek. — Megjegyzendő, hogy ez iratok között sok volt olyan töredék, melyek naplófüzetek

integráns részének bizonyultak és azokba bele is illesztettek — amint az a megfelelő helyen jelezve is van.^{14a}

Ebből az óriási kézirati anyagból, úgy látszik, Br. Teréz csak az általunk J-vel jelzett naplófüzeteket vette számba — amidőn naplóköteteit harmincra tette, — („Die Bücher selbst, unter dreissig die werthvollsten“¹⁵) — holott e naplóból nem rekeszthetők ki sem a Vegyes iratok, sem a töredékes feljegyzések.

Ez a fenti osztályozás, mint említettük, csak külső, mert közelebbi tanulmányozás azt mutatta, hogy bár a vigneták meghatározni látszóttak a kötetek tartalmát, azt tapasztaltuk, hogy igen ritka esetben felelt az meg nekik. A helyzet úgy állt, hogy a Miscellaneákban is, a töredékekben is, akár számadási vagy egyéb gyakorlati életre vonatkozó feljegyzésnek is volt szánva a füzet, végeredményben ezekhez a feljegyzésekhez mindig járultak olyanok, melyek tulajdonképpen a naplókba valók lettek volna; azaz, hogy a számadások vagy egyéb ilyenmű feljegyzések mellett vagy között csak úgy megtaláljuk az elmélkedéseket vagy vélemény nyilvánításokat, mint a naplóknak, Journaloknak, elnevezett füzetekben. Azt a benyomást kelti, mintha Br. Teréz sokféle elnevezésű füzetébe más-más tárgyú bejegyzéseket szánt volna, azaz hogy a Miscellaneák és Töredékek lapjain, melyek a naplókhoz hasonlóan 1808—1812, illetve 1809—1843-ig terjednek, párhuzamosan akarta naplóit vezetni, amit azonban csak az 1811 év végéig tudott következetesen végrehajtani. A későbbi években ezzel szemben azt látjuk, hogy az ugyanazon időből származó J. és M. jelzésű füzetekben, valamint a töredékekben a különböző felírások ellenére is a tartalom egyforma, mintha Br. Teréz a beírások helyét eltévesztette volna.

Egy másik különös eljárási módja az volt, hogy naplói betelven és talán újat nem tudván szerezni — a beírásokat az esetleg üresen maradt lapokra vagy laprészekre írta, a füzet bármily helyén lelte is azokat — ami tekintve utaló jelek hiányát, nagyon megnehezítette nemcsak az összetartozó szövegrészek, hanem a helyes kronológia megállapítását is.

Tehát összegezve a naplók keletkezésére, külalakjára és számára mondottakat leszögezhetjük, hogy Br. Teréz naplóit 1808. aug. 19-én kezdte és elég rendszerességgel a J jelzésű kötetekben folytatta 1852-ig; — ezentúl pedig

^{14a} Úgy a J. 1—31. és M. 1—33. jelzésű füzeteket, valamint a bőrhátú kötegekből áthozott iratokat a Fővárosi Könyvtár vásárolta meg, ahol jelenleg őriztetnek.

1858-ig csak szórványosan egyes lapokra. Lehet, hogy az 1852. évet meghaladólag is vezetett rendes naplót — de nem maradtak ránk — éppen úgy, mint az 1826—1827-esek (Beethoven halálának éve), valamint az 1830—33-ig terjedők. Ezek vagy elkallódtak, vagy nem íródtak meg — amint hiszen memoire-jaiban megemlíti, hogy naplói részben megvannak, de nem íródtak mindig rendszeresen. Az M. jelzésű iratok elseje 1809-ből való, utolsója 1842-ből, úgyszólván kihagyás nélkül, úgyhogy belőlük pótolhatók a J. jelzésű kötetek hiányzó évfolyamai. Az egyes lapokon, összehajtogatott, vagy sajátkészítésű füzetekben írott feljegyzések, melyek közé tartozik az útinapló, 1808 augusztusából származnak s párhuzamosan haladnak a többi feljegyzéssel. Az egyes füzetek vagy iratnyalábok tartalmát és kronológiáját a naplószöveg adja, kézirati leírásukat pedig a csatolt jegyzetek. Ezért ezen adatok külön felsorolásától eltekintünk — ellenben nem mellőzhetjük a naplók és iratok történetét, mert az itt felsorolt naplók és iratokra talán jobban, mint bármi más írásokra, ráillik a horatiusi mondás: „Habent sua fata libelli” és így megszerzésükre és egyéb viszontagságaikra nem lesz felesleges egy-pár szóval kitérni.

A gyermekvédelem mai korszaka, a „gyermek százada”, melynek Brunsvik Teréz volt egyike a legelső előharcosainak, mind nagyobb teljességgel mérte fel szolgálatainak nagyságát. Ennek a mindjobban növekvő méltányolásnak kifejezőjeként tekinthetjük az első óvoda helyisége kapuján (Attila-utca 40. és Mikó-utca 1. szám alatti ház) 1899-ben leplezett fekete márványtáblát, melyről arany betűkkel hirdeti a hálás Székes-Főváros az „angyali” Brunsvik Teréz grófnő érdemeit az első „angyalkert” felállítása körül. Nagyobbszabású és mélyrehatóbb méltánylást tükröz a Magyar Paedagogiai Társaság volt elnökének, néhai dr. Fináczy Ernő egyet. tanár indítványa egy Brunsvik Teréz-életrajz megírására irányuló pályázat hirdetésével — mely 1907. jan. 19-én ki is iratott: „Készíttessék el az eddigi irodalom, esetleg levéltári kutatások felhasználásával Brunsvik Teréz életrajza, különös tekintettel a magyar gyermekkertek alapítása körüli érdemeire”.¹⁵ Mivel pedig ez a pályázat meddő

¹⁵ Mem. 128. l.

¹⁶ A pályázat a továbbiakban külön kiemeli, hogy a jutalom csak az esetben adatik ki, ha a munka nemcsak viszonylag, de magában véve is méltónak találatik díjazásra. — A Magyar Paedagogia XVII. évfolyamából (1908. 576. l.) megtudjuk, hogy két munka érkezett be, melyet bírálatra kiadtak dr. Székely György- és dr. Weszely Ödönnek. — Ezt a bírálatot közli a Magyar Paedagogia XVIII. évf. (1909. 131. l.) — melynek alapján a M. Paed. Társaság 1910. jan. 22. ülésén a pályá-

maradt, illetve a beérkezett művek a követelményeknek nem feleltek meg a levéltári anyag hiánya miatt — 1912-ben a következő javaslat terjesztetett a Társaság elé: „Tekintettel ... továbbá arra, hogy Brunszvik Teréz életrajza nevelésünk történetében nevezetes korszakot tárgyalna, az általánosabb érdekű leveles láda hozzáférhetővé tételére méltóztassék megfelelő módon kísérletet tenni, ha pedig a Társaság előtt sem nyílnék meg ez a főforrás, célszerű lenne talán a sikertelen pályázatot egyelőre felfüggeszteni”. Ez meg is történt — és így a Brunszvik-életrajz megíratlan maradt 1926-ig. Ekkor ugyanis az 1926-ban alakult Egyetemet és Főiskolát végzett Magyar Nők Egyesülete előadássorozatot rendezett, melynek keretében e sorok írója Hrabovszkyné Dr. Révész Margittal közösen Brunszvik Teréz élet- és jellemrajzát választottuk, nyomtatásban is megjelent^{16a} előadásunk tárgyául, felismerve azt, hogy a Brunszvik Terézzel való foglalkozás az internacionális-romantikus érdekességen túl is érdekesnek és értékesnek ígérkezett, nemcsak magyar, de általános szempontból egyaránt. E tény a kutatás nyomán igazolódott is, mert csakugyan olyan egyéniség bontakozott ki, akire minden nemzet büszke lehet. Ezen megbizonyosodáson felül a vállalkozás sikere az volt, hogy a „leveles láda” hozzáférhetővé vált. Az adatgyűjtés munkája ugyanis a források kikutatását tette szükségessé. Nagyrészt La Mara és Hevesy Andor¹⁷ megjegyzései alapján a megszállt területi szatmármegyei Pálfalvára vezettek a nyomok, ez emlék szentelte helyre, hol hajdan a kurucok bujdosnak és ahonnan 1851-ben gróf Teleki Blankát hurcolta el az osztrák csendőrség a pesti Újépületbe, hogy hosszú hazaárulási per után tíz évi fogságra vessék a kufsteini vár kazamatáiba, mint annyi más magyar szabadsághőst. S Teleki Blankával együtt elvitték Brunszvik Teréz naplóit is, köztük 1839. és 1840-ből valót, melyeket az előző évben hozott magával, midőn hugát látogatni jött, hogy Teleki Blankával a naplókat a kiadásra elkészítse.¹⁸

Emeli e naplók fájdalmas érdekességét, hogy a hadbíróság e naplókából keresett inkrimináló adatokat Teleki Blanka bűnösségére és e bűnjelek utáni kutatás nyoma meg-

díj ki nem adása mellett határozott és ezzel együtt új pályázatot hirdetett szept 1-ig terjedő határidővel. (Ld. Magyar Paedagógia XIX. évf., 1910. 118. l.)

^{16a} Mint a Dr. Petrich Béla által magyarra fordított memoire-ok bevezetése, a „Kisdiednevelés” kiadásában, 1926. 1—38. l.

¹⁷ Petites amies de Beethoven. Paris, 1910. Honoré Champion, 98 l. című munkájának előszavában.

¹⁸ Mem. 128. l.

maradt a hadbíróság vörös ceruza aláhúzásaiban, amelyekkel a fakó írásokat színessé tette, amikor a szabadabb gondolatokat tartalmazó részeket megjelölték. S e naplókval kapcsolatosan mondja el Lövey Klára, Teleki Blankának hűséges fogolytársa, hogy a tárgyalásokon, amikor Brunszvik Teréz jelenlétében egyes részeket a naplóból felolvastak, a már 77 éves Brunszvik Teréz elragadtatva a gondolatok szépségétől, ilyen felkiáltásokkal döbbsentette meg a bírakat: Nicht wahr, Herr Auditor, das habe ich schön geschrieben?^{18a}

Sokáig hitte elveszettnek Brunszvik Teréz a naplóit, mert csak 1856-ban kerültek hozzá vissza, s nem lehetetlen, hogy ez a gondolat serkentette a már 1846-ban megkezdett memoire-jainak befejezésére. Ezek a memoire-ok semmiképpen sem tévesztendők össze a Naplókval és iratokval. A naplók, mint már említettük, nap-nap után a pillanat behatása alatt keletkezett feljegyzések gyűjteménye, míg a memoire-ok tudatosan bizonyos időszak megörökítésére íródtak, amint azt a cím is jelzi: *Mein halbes Jahrhundert*. Ezek a memoire-ok a család leszármazottai birtokában másolatban több példányban maradtak fenn — melyek közül La Mara nyomán biztos hír csak kettőről van: a Maldeghem grófné, gróf Dezasse Emil leányánál¹⁹ és a prágai Deym grófi családban őrizettekről. — Br. Teréz dedunokahugai, gróf Deym Izabella alapítványi hölgy, és Dr. Melicharné szül. Deym Ilka grófnő tulajdonát képező másolat szolgált alapul a La Mara kiadványnak.

Hasonló autobiográfiai töredéket őriz a M. T. Ak. (Irodalmi levelezés, 238., 239., 240., 245.), melynek kettőjéről megállapítottam, hogy Brunszvik Teréz sajátkezű fogalmazványa, míg a harmadik idegen írású fordítás. Ezek a töredékek, egynéhány, Reguly Antalhoz, az egyetemi könyvtár igazgatójához intézett levéllel együtt, ez utóbbi hagyatékából kerültek az Akadémia birtokába (Dr. Fogel József, annak idején akadémiai könyvtáros szíves közlése).

A naplóból ellenben csak egy példány van meg.²⁰ Ezt

^{18a} L. Rapos J., Brunswick Teréz grófhölgynek... élete és műve. 49. lap.

¹⁹ Dezasse Emil, Brunszvik Teréz dedunokaöccse (ld. II. genealog. táblát), ennek leánya, Maldeghem grófné szintén ki akarta adni a memoire-okat, amint azt Batka János volt pozsonyi városi levéltáros La Mara-val közölte. Ld. La Mara: Beethoven und die Brunsviks. 37. lapon.

²⁰ Előttünk lévén a Brunszvik naplók és iratok — óriási, egy egész kis könyvszekrényt betöltő kézirati anyag —, különösen hat Haraszti Emil elképzelése több példány létezéséről: „Ha Brunszvik Teréz emlékiratainak és naplójának hiteles szövegét meg akarjuk álla-

a naplót, az összes fennmaradt évfolyamait, valamint a fentjelzett nagyszámú egyéb iratot és levelet néhai özv. De Gerando Attiláné szül. Teleki Irén grófnő őrizte, akit kettős rokonság fűzött Brunszvik Terézhez, amennyiben maga a grófnő gr. Brunszvik Karolin férjezett gróf Teleki Imréné, Teréz legifjabb nővérének fia Teleki Miksa gróf utáni unokája volt, míg néhai De Gerando Attila, a naplók eredeti örököse, ugyancsak Brunszvik Karolin unokája, Emma nevű leánya, a hős Teleki Blanka nővére, férjezett De Gerando Ágost-né után. Egy ideig e naplókat, Brunszvik Teréznek 1861-ben bekövetkezett halála után báró Stackelberg Minona, Brunszvik Jozefin, Brunszvik Teréz másik nővérének második házasságából származó leánya tartotta magánál, aki Telekiéknél élt Kendi Lónán, vagy Bécsben, és aki elkérte a hagyatékot, hogy benne anyja emléke után kutasson.

(Erről állítja Hevesy Andor Beethoven *vie intime*-jében — Paris, 1927 —, hogy a hagyatékban talált Beethoven levelek egy részét megsemmisítette, másik részét pedig komornája lopta volna el). Mindenesetre érdekes jelenség, hogy a fennmaradt Brunszvik levelezés egymás közt Beethovenról, nem a családban, hanem az aukciókon bukkant fel. Legutoljára 1921-ben Lippmannssohnnál, ahol 5 Brunszvik levelet adtak el, melyek Beethovenról szólnak, Jozefin, Teréz és Ferenc tollából.

Néhai özv. De Gerandoné Teleki Irén grófnő eléggé nem méltányolható érdeme, hogy a naplók megőriztettek, mert az ő unszolására kérte vissza néhai férje unokanővérüktől, Stackelberg Minonától még annak életében a hagyatékot, mely esetleg elkallódhatott volna, mert Stackelberg Minona egymagában élve, Bécsben húnyt el. (De Gerandoné ő méltósága szíves közlése.) S midőn Brunszvik Teréz életének tanulmányozásába fogtunk, — az ő szíves meghívása tette lehetővé a helyszínen való kutatást,²¹ melyet azonban a román vízum engedélyezte 30 napon belül befejezni nem lehetett — miért is nemcsak ismételt meghívással tetézte jóságát, de a naplók és iratok kiadása lehetővé tételére azok egy részének Budapestre való hozatalába egyezett bele, hogy a kiadvány is résztvehessen

pítani, úgy fel kell kutatnunk a Dezasse és Maldeghem grófok hagyatékában lévő példányt és összehasonlítani a pálfalvi, valamint a Kuenburg grófok birtokában levő példányokkal". Az aláhúzások tölem származnak. Haraszi Emil: Brunszvik Jozefin, a halhatatlan kedves rejtélye. Budapesti Hírlap 1927. február, vasárnapi tárcacikk.

²¹ A pálfalvi kastély és érdekes ereklyemúzeumának leírását ld. Czeke M.: Brunszvik Teréz naplói és iratai cím alatt — a „Kisderevenelés” 1926. novemberi számában.

az első magyar, Brunszvik Teréz által alapított és fenntartott, kisdedővő 100 éves évfordulójának ünnepein. A Magyar Történelmi Társulat illusztris elnöke, néhai gróf Klebelsberg Kunó dr. Ő excellenciája, az akkori magy. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, mint az előszóban már említettük, felkarolta a naplók kiadásának eszméjét, sőt hathatósan támogatta is, amennyiben a jelenlegi Vall. és Közokt. Miniszter Úr, dr. Hóman Bálint, akkori Magyar Nemzeti Múzeumi Főigazgató közbenjárására, a megszerzési és előkészítési munkálatokra, a két ízben, 1926- és 1927-ben tett utazások költségeire a feldolgozónak — (akkoriban a Pázmány Péter Tudományegyetem könyvtárának őre) — 400 pengőt, és a naplók és iratok másoltatására, melyre a Kisdednevelők Egyesülete nagylelkűen 240 pengőt bocsátott rendelkezésre — 760 pengőt, összesen 1160 pengőt engedélyezett,²² ami nélkül hiszen a munka meg sem indulhatott volna. De mivel e nagy kézirati anyag feldolgozási munkálataihoz (melyek közül, hogy csak a legszembeötlőbbeket említsem: a másolatoknak az eredetivel való betűszerinti összevetése, a biográfiai adatokat verifiáló adatok összegyűjtése különféle hazai és külföldi hatóságoktól — nem kevésbé a tömeges magyarázó jegyzetek elkészítése, melyeket a Történelmi Társulat bírálója részleteseknek és bőveeknek óhajtott) — az Egyetemi Könyvtár Igazgatósága részéről szabadság nem engedélyeztetett, az 1928-ban lezajlott kisdedővői centennáriumi ünnepélyekre, bár a naplók feldolgozója éjjelt nappallá téve dolgozott, a négy kötetre tervezett kiadásból csak kettő készülhetett el. De ez az erőmegfeszítés végeredményben hiábavalónak bizonyult, mivel a Brunszvik-naplók mégsem vehettek részt az ünnepségeken, mert az előszóban említett gazdasági helyzet a kiadvány terjedelmének szűkítését követelte — ami viszont teljesen új átdolgozást igényelt. S ezután következett a naplóknak és a bevezető biográfiának többszöri, évről-évre ismétlődő átgyúrása!

1929-ben 3 kötetre terveztetett — 1930-ban 2 kötetre — olyanformán, hogy az egyik kötetben bő naplóidézetekkel a biográfia és a pedagógiai tanulmány — a másikban pedig Brunszvik Teréz összes pedagógiai vonatkozású feljegyzései közöltettek volna — tehát a naplóknak ezirányú kiszemelve-nyezése vált szükségessé — míg végre 1932-ben mindezek a szempontok egyesítésére csak egy kötet engedélyeztetett, mely megoldással a napló jelleg teljesen elhomályosult volna.

Pedig Brunszvik Teréz késői naplóiban teljes határo-

²² A VKM. rendelet száma 8113/927. b.; kelte 1927. jan. 31. — A naplók másolatai a Nemzeti Múzeum tulajdonába kerülnek.

zottsággal domborodik ki az az évről-évre erősödő óhaj, hogy naplói és iratai az utókor számára hozzáférhetővé tessenek. — A naplókon végig megvannak a javítás és kiegészítés nyomai — az új aláhúzások, betoldások és törlések, melyek már magukban véve is, a kiadatás szándékát árulják el, mely szándékot a naplók feljegyzései alá is támasztanak. Ezek közül néhányat igazolásul a következőkben be is mutatunk. Ezt a tendenciát feltűnően követhetjük feljegyzéseiben 1836-tól kezdődően külföldi útján, amikor azt szeretné, hogy tapasztalatainak embertársai, elsősorban honfitársai lássák hasznát, és már ekkor tervezi régi iratainak *Memoire-ok* címe alatt való kiadását.²³

Fel-fel hangzik kérdése: „Wer wird diese Blätter lesen und benutzen, wenn ich nicht mehr bin, was ich seit 40 Jahren gesammelt habe?”²⁴ — majd pedig azokat az unszólásokat, hogy irodalmilag működjön, visszaütse azon meggondolással, hogy a vagyonos és befolyásos nemesség ne írjon, hanem cselekedjék: „*Schriften, gute, haben wir genug, wenn nur danach gelebt würde. Andre aufreizen zum Guten durch Beispiel und That, das war Zweck meines Lebens*”²⁵ s így azon töri fejét, kinek hagyja iratait. — Párizsban Mme Reynek szánja;²⁶ közben a magyar kisednevelést akarja ismertetni külföldön, — tehát lefordítja kis művét „Über Einführung der Kleinkinderschulen in Ungarn und in der oesterreichischen Monarchie”²⁷ (sajnos, ezt a művecskét nem leltük), majd azt tervezi, hogy Varga tanítónak diktálni fog nyomda alá,²⁸ mint ahogy 1843-ban okt. 24-én meg is jelent egy cikke „Mein Aufsatz für die Gouvernantenschule” a Világban.²⁹ Maga fog hozzá a sajtó alá rendezéshez, csak szeretne segítőtársat ehhez a munkához.³⁰ Az angol magyarbarát Reednek elküldi „Extrait de mon Journal concernant la Hongrie”.³¹ S bár, mint fentebb láttuk, nem az írásban látja a módos nemesség feladatát, mégis Simonyi püspök

²³ Dresden den 24. Mai 1836. — Wir nahmen uns vor Blanca und Emma Teleki recht viel für unser Vaterland zu lernen, zu schreiben, kleine Tractätchen über viele Gegenstände magyarul drucken zu lassen... Die Ordnung und Herausgabe meiner alten Schriften unter dem Titel memoiren. Ein Krebsbüchlein über Gesundheit wie Salzmann über Erziehung. — J. 16. jelzésű füzet, 15. kézirati lap, recto.

²⁴ 1838. ápr. 15. J. 18. jelzésű füzet, 93. kézirati lap.

²⁵ 1838. jún. 29. J. 19. jelzésű füzet, 21. kézirati lap.

²⁶ 1839. nov. 25. J. 22. jelzésű füzet, 25. kézirati lap.

²⁷ 1839. dec. 2. J. 22. jelzésű füzet, 32. kézirati lap.

²⁸ 1840—41-es napló, J. 23. jelz. füz., 79. kézirati lap.

²⁹ 1843—45. J. 27. jelz. füz., 32. kéz. l.

³⁰ 1839. J. 21. jelz. füz., 28. kéz. l.

³¹ U. ott.

biztatását, önéletrajz vagy emlékirat megírására, mérlegelés tárgyává teszi, amint azt 1841. jan. 28-i bejegyzéséből látjuk. Tépelődik, milyen formában, milyen címen tegye: „Cassandra? Fragmente? Brunsvikiana?” Avval tisztában van, hogy a legfontosabb azon iskolák leírása kell, hogy legyen, melyeket külföldön látott.³² Ez elhatározással együtt azonban felmerül egy másik kérdés: vajjon a naplókat a maguk egészében vagy kivonatossan adja-e? Erre nézve nagyon ingadozó. Míg 1820-as naplójában azt tartja: „Alles was ich je gedacht und aufgeschrieben ist ein Ganzes, daher der Instinct auch keine Zeile die schlecht erscheint wegzuwurfen”,³³ addig későbbi naplóiban a kivonatos közlés mellett foglalt állást. 1841. jan. 4-én ezeket mondja: „Meine Schriften ordnen, vernichten und ein Ganzes daraus hinterlassen”,³⁴ azaz átdolgozására is gondol, bár amint a hagyaték mutatja, kevés iratot semmisített meg. De úgy látszik, ennek a kivitelére nem egészen bízik magában. 1845. febr. 5-én ugyanis örömmel jegyzi fel: „Nádasdy, sie will meine Schriften und Journale übersetzen. — Soll ich eine Commission bitten zur Sichtung, wie Sander Majthényi?”³⁵ Ugyanez év febr. 21-én megtudjuk, hogy biográfiáját megkezdte, ezentúl szorgalmasan fog rajta dolgozni!³⁶ Május 8-án pedig már a címben megállapodott: „Meine Auszüge an Tagebüchern und Schriften könnte heissen: Mein halbes Jahrhundert” (ez csakugyan Memoire-jainak címe) und auch kurze Lebensbeschreibung enthalten über die in diesem halben Jahrhundert litten und wirkten z. B. Gall, Martinovics, Latkóczy, Ösz — edle Menschen — man köpfte sie um der französischen Revolution den Eingang zu verwehren”.³⁷ Ezen szándékát nem valósította meg, mert a rokonság tagjain kívül a memoire-okban mégsem ad életrajzokat. De nagyon sokszor, különösen amikor gyengélkedik, túlnagynak találja a magára rótt feladatot. 1847—49-es naplójában azon búsul, hogy már nem lesz ideje a 30 évi iratait rendezni: „Alles durcheinander — auf groben unbeschnittenen Papier in allen Formaten”.³⁸ Ez tényleg így is van, s ezeknek az iratoknak kronológiai vagy általános összefüggési rendbe hozása csakugyan nagy feladatnak bizonyult. Azért aggódva kérdi 1848-ban, ki fogja helyette ezt a munkát elvégezni: „Meine Memoiren, meine

³² 1840—41. J. 23. jelz. füz., 121. kéz. lap.

³³ 1820. J. 8. jelz. füz., 76. kéz. l.

³⁴ 1841. J. 23. jelz. füz., 101. kéz. lap.

³⁵ 1845—47. J. 27. jelz. füz., 71. kéz. l.

³⁶ U. o., 73. kéz. l.

³⁷ U. o., 83. kéz. l.

³⁸ 1847—49. J. 29. jelzésű füzet, 22. kézirati lap.

Lebensgeschichte wird sie jemand schreiben? Jonescu-Luise? (fogadott leánya) — edel, patriotisch, christlich?³⁹ S bár újra megállapítja: a naplók arra valók, hogy kivonatolják őket — csakhogyzt a kivonatolást szerinte évenként kellett volna elvégezni s a többit megsemmisíteni: „Ich habe aber nun 30 jährige, eifrig geschriebene Journale vor mir — keine Aussicht davon Auszüge vollenden. Es ist auch mühsam und nicht mehr alles verständlich“.⁴⁰ Éppen azért már nem reméli, hogy maga végezhetné el és így újra örököst keres — és ezúttal 1850. márc. 12-én Stakelberg Minonát, Josephine nővérének leányát, szemeli ki: „Minona wäre gebildet genug um meine Schriften herauszugeben“. De itt megint ingadozik a teljes vagy kivonatos kiadás között és végül is a teljes mellett dönt: „Ich habe eine Abneigung etwas zu zersplittern — aber das Ganze als Ganzes überlasse ich ihr“.⁴¹ Elviszi magával naplójának egy részét^{41a} Pálfalvára, midőn Teleki Blanka látogatására megy oda 1850. aug.—szept.-ben. Eredetileg Deym Fritz unokaöccséhez készült, akinek szintén az volt az indítványa, hogy ők ketten írjanak emlékiratokat „jeles eszű és eredeti gondolkodású” rokonaikról.⁴²

Pálfalváról szólva, Emlékirataiban aztán megemlíti, hogy az volt a tervük Teleki Blankával, hogy kivonatokat készítenek az odavitt naplóból, és Teréz igen érdekesnek találta azt, amit Blanka kiválasztott.⁴³ Ellenben a szintén segítségül vett Erdélyi (Berwaller) Erzsi, Teleki Blanka szobalánya és védenice (aki Teleki Blankával együtt került, de csak ideiglenesen fogságba) munkájával nem volt megelégedve, mert túlságosan mechanikusan végzi a kivonatolást.⁴⁴

Megjegyzendő, Erdélyi Erzsi ekkor csak 16 éves volt, s így nem csoda, hogy nem volt alkalmas erre a munkára.

E kivonatolás mellett azonban nem hagyja abba megkezdett életrajzát, mert 1852. febr. 12-én ezeket olvassuk: „Ich soll meine Biographie vollenden meine Bücher in Katalog bringen“.⁴⁵ Ez összefoglaló katalógusnak nyomát nem leltük, de mint köztudomású, a Memoire-okat befejezte 1855—56-ban, melyek mint már említettük, La Mara kiadá-

³⁹ J. 29. jelz. füz. 21. kéz. l.

⁴⁰ 1850. márc. J. 30. jelzésű füzet, 24. kézirati lap.

⁴¹ 1850. J. 30. jelzésű füzet, 21. kézirati lap.

^{41a} „Hier sind die alten Tagebücher von Witchap 1810—11“, 1850. szept. 8. J. 30. füz., 44—46. kéz. l.

⁴² Memoiren, 128. l.

⁴³ U. ott.

⁴⁴ 1850—52. J. 30. jelzésű füzet, 59. kézirati lap.

⁴⁵ U. o., 66. kézirati lap.

sában láttak napvilágot. Nehezebbre esett neki a munka, de hazafias kötelességének tartotta, amint azt úgy a memoire-ok, mint a naplókban többször hangsúlyozza. Így 1852-es naplójában ezeket mondja: „Memoiren schreiben, es sind noch wenige in Ungarn. Jede Biographie ist belehrend”,⁴⁶ amint-hogy a 48-as eseményeknél is kérdezte, vajjon emlékiratba fogja-e hozni valaki ezt a kort?⁴⁷

S hogy mekkora súlyt helyez arra, hogy egyes kiváló emberek iratai megőriztessenek, azt láthatjuk késői, gyéren vezetett bejegyzéséből, 1858. jún. 15-én, tehát 3 évvel halála előtt (külön negyedrétre összehajtogatott lapon), melyben sajnálkozását fejezi ki azon, sőt rosszaságát, hogy Minona, atyja, Stackelberg Kristóf bárónak iratait megsemmisítette.

Az itt felhozottak — melyeket még szaporítani lehetne — arra vallanak, hogy Brunszvik Teréz fontosságát tulajdonított iratai és naplói kiadásának. Ilyenformán midőn dr. Hóman Bálint nagyméltóságú magy. kir. Vall. és Közokt. Miniszter Úr lehetővé tette, hogy Brunszvik Teréz naplói és iratai, hacsak 2 kötetben is megjelenhessenek — egyúttal e naplók írójának majdnem 100 évvel ezelőtt kifejezett óhaját teljesítette és ezzel érdemeinek adózva a nemzeti hála legszebb emlékét állítja egyik nagy magyar asszonyunk életmunkásságának elismerésül és eulogiául

„des einfachen Frauenlebens, das doch so viel
Gluth der Empfindung und Thatkraft für Vaterland und
Menschheit barg und an den Tag legte, so viel die Frau
darf und kann”.⁴⁸

⁴⁶ 1852. J. 31. jelzésű füzet, 4. kézirati lap. V. ö. XII. I.

⁴⁷ 1849. febr. J. 29. jelzésű füzet, 81. kézirati lap.

⁴⁸ 1850. dec. 5. J. 30. jelzésű füzet, 79—80. kézirati lap.

BEVIZETÉS

KOROMPAI GRÓF
BRUNSZVIK TERÉZ ÉLETE

1775—1814 KÖZT

KOROMPAI GYÖR
BRUNSZVIK TERÉZ ÉLETE
1775-1814 KÖZT

BEVEZETÉS

„Csodálatos találkozása a történeteknek, midőn a közjó érdekében, habár külön utakon, de egy célra törekedett szereplők ugyanazon felvonás végén fejezik be versenypályájukat. A mult évtized pusztító viharainak legsötétebb fellegéből egy villám csapott le, melynek két ágú lángnyila két magasán lobogott szövétneket oltott el...”

Ezen szavakkal vezeti be Kacs Kovics Lajos,¹ Brunszvik Teréz grófnő, a magyar kisdédóvó intézmény megalapítójának és terjesztőjének első életrajzírója és méltatója — az 1865. máj. 18-án a nemzeti múzeum nagytermében tartott emlékbeszédét, melyben, bizonyosan korának véleményét kifejezésre juttatva, Brunszvik Teréz pályáját gr. Széchenyi Istvánéval² hozta párhuzamba. Rapos József,³ „*Brunszvik Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve, vagyis a köz-alapnevelésügy multja és jelene ha-*

¹ Kacs Kovics Lajos (1806—1891) résztvett a pozsonyi 1832-iki országgyűlésen, majd Szentkirályi Móriccral megalakította 1834-ben a „Kisdédóvó intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület”-et, melynek mint titkára, 1842-ig szerkesztette az egyesület évkönyveit. Midőn az Akadémia levelező tagjává választotta, székfoglalóját a „Kisdédóvásról” tartotta. 1848-ban képviselő volt, majd emigrált, de 1867-ben újra az országgyűlés tagja lett. Nagyobb pedagógiai munkája: Közlemények a kisdédóvás és nevelés köréből. Budán, 1843.

² Gróf Széchenyi István (1792—1860). Br. T. megh. 1861.

³ Ld. Kacs Kovics emlékbeszédét Rapos idézett munkája 5—30. lapján. Rapos József (1814—1894) okleveles alapnevelő, már ifjúkorában megismerte Brunszvik Teréz budai és pesti kisdédóvó intézeteit és ettől fogva — bár eredetileg gazdatisztnak készült — állandóan érdeklődött a kisdédnevelés iránt. Székesfehérvárott 1860. jún. 3-án saját házában nyitott ovodát, mint részét egy „közalapnevelési minta intézet”-nek, amely hat egymással összefüggő részre volt tervezve. (Ld. id. mű 136. l.) 1861-ben ez megszűnván Egerbe hívták meg egy hasonló intézet felállítására, majd 1862-ben Ney Ferenc lemondása után a pesti óvóképző intézet igazgatója lett. Lelkes agitátor, de ellenfeleivel szemben kíméletlen lévén, sok támadásban volt része, ami végül is 1870-ben távozásra készítette. Az idézett munkán kívül kiemelendő: Elemi népoktatás encyclopédiája c. műve.

zánkban" (1868) című, Brunszvik Teréz életművét részletesen tárgyaló munkájában e párhuzamosságot már a címben is érezteti.

Brunszvik Teréz életének és személyiségének jellemzésében mi sem hívhatjuk fel hatásosabban a figyelmet működésének fontosságára, mint úgy, ha teljes meggyőződéssel csatlakozunk Brunszvik Teréz kortársainak eme megállapításához, amely a „legnagyobb magyar” és a „legnagyobb magyar honleány” működésében és a naplókban is teljes egészében igazolást nyer.

Helyesen mutat rá Kacs Kovács a két nagy hazafi külső életkörülményeinek sok tekintetben való megegyezésére és arra, hogy mind a kettő az egyesülésben és a nevelésben ismerte fel a haladás eszközeit. Csakhogy Széchenyi felülről óhajtotta nevelni a népet, a felsőbb osztályokon át az alsóbbakat, s a felnőtteken át a gyermekeket, míg Brunszvik Teréz legalulról, az ismeretszerzési kort megelőzően, a kisdedektől akart kiindulni s erről a széles alapról felfelé haladni. Azaz mint Rápos látja: Széchenyi az anyagi fejlődést, az industrializmust indította meg, és így közvetlenül rakta le alapjait annak a Magyarországnak, amely csak „lesz” —, Brunszvik Teréz pedig az industrializmus nyomában járó, a fajt és erkölcsöt fenyegető veszedelmeket igyekezett a közneveléssel tompítani, hogy így a gyermek testi és lelki erejét edzze és növelje, az öröklésből eredő testi vagy lelki hibákat ellensúlyozza, a gyermek érdekeit szem előtt tartva, azt a társadalom érdekeinek megfelelő életmódra alkalmassá tegye.

Hasonlattal élve: Valamint Széchenyi István megépítette nemcsak a tényleges hidat, amely a hazának szívét alkotó két várost összekötötte — hanem megalkotta azt a szellemi hidat is, amelyen át Európa műveltsége, tudománya, fejlettebb államélete utat talált a hazába — azonképen Brunszvik Teréz, a zseniálisan megszerkesztett, merészen lebegő alkotmány számára a pillérek, a talpkövek megerősítésén fáradozott, a nemzet igazi támaszán, amely Széchenyi által oly nagyra tartott Berzsenyink szavai szerint: a tiszta erkölcs.⁴

S midőn ezen, talán külsőségeknek ható egyezések mellett visszatérünk a már említett, a naplókban jelentkező szellemi és lelki egyezésekre, nem mellőzhetjük egyúttal annak a megállapítását sem, hogy a két hazafi nemzet-, illetve embernevelési törekvéseikben is közös talajból indult

⁴ Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz c. ódájából.

ki: Egyrészt az emberiség és a nemzetek tökéletesedése lehetőségében való, romantikus és felvilágosodási elemekből táplálkozó, rendületlen hitből — másrészt egy mélységes vallásos-idealista világnézetből. Utóbbinak alapján mind a keresztény perfekcionizmus elveitől áthatott Széchenyi István,⁵ mind az ugyancsak lelki tökéletesedésre, az „innere Vervollkommnung”-ra, az Istenhez, az igazságosság útján való közeledésre törekvő és a természettel mindenkor harmonikusan cselekedni óhajtó Brunszvik Teréz — az öntökéletesedésen, az önreformáción⁶ át akarták az összes társadalmi közösségeket és egyéneket ránevelni, — hogy mindenki eljuthasson ahhoz a lelki megelégedéshez, amelyet Széchenyi „Belső Csend” — Brunszvik Teréz „Ruhe”, „Frieden der Seele”, „Innerer Himmel” címen magasztal, s amely az igazi boldogság és egyúttal az „erény”, azaz a kötelességteljesítés és igazságosság jutalma.

Ilyenformán az 1828. június 8-án Brunszvik Teréz által megnyitott első magyar kisdedővó intézetnek 1928-ban országszerte megünnepeelt centennáriuma méltán sorakozott a nemzeti felújulás fájdalmasan dicsőséges emlékünnepei közé, annál is inkább, mert hiszen az általa megindított mozgalom, amint fentebb jeleztük, — a „gyermek százada”-ban lendült csak igaz életre és ennek arányában mélyült és terjedt működésének méltányolása is.

Bár Brunszvik Teréz kezdeményezésével megelőzött Európában nem egy várost, nem egy államot, mégsem a kisdedővók révén jutott internacionális hírnévhez (mert hiszen a külföldi pedagógiai lexikonok közül, tudtommal, csak a francia Buisson-féle⁷ emlékszik meg róla néhány sorban), hanem azáltal, hogy ő benne sejtik Beethoven híres, a Halhatatlan kedves-hez szóló levelek címzettjét.

⁵ Ld. Magyarország történetének újkortörténeti forrásait című sorozatban Széchenyi István gróf: A Hitel... Szerk. és bev.-el ellátta Ifj. Dr. Iványi-Grünwald Béla. 128—129. l.; 166—167. l.; 175—182. l.

⁶ „Nein wir sind zu keine Reformatoren geboren — wir müssen uns erst selbst reformiren...” mondja Széchenyi 1826. dec. 10-iki naplóbefjegyzésében. Ld. fenti sorozatban: Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. ... Dr. Vízota Gyula. III. köt. 108. l.

„Bei dir selbst musst du anfangen; du selbst musst erst in moralischer Hinsicht einen festen sicheren Schritt gehen. Mit dir selbst erst fertig sein, das übrige geht von selbst wenn man nie nachlässt” (lásd Naplósöveg 213. l. — J. 1. jelzésű füzet 5. kéz. l. — 1810. szept.) követeli Brunszvik Teréz a legkülönbözőbb változatban jóval Széchenyi előtt.

⁷ F. Buisson: Nouveau Dictionnaire de Pédagogie. Paris, 1911. 197. l. 20-soros közlemény a kolozsvári egyetem egykori pedagógiai tanára, Felméri Lajos dr. tollából.

Brunszvik Teréz, akinek nemes alakja e nélkül a romantikus kapcsolat nélkül is a legélénkebb érdeklődésre tarthat számot, eddig nemzetközi vonatkozásban főképp a Beethoven irodalomban játszott szerepet. Az 1927-ben világszerte megünnepelt Beethoven-centennárium alkalmával, ez a nemzetközi figyelem még fokozottabb mértékben fordult feléje, s így mi sem térhetünk ki az elől, hogy legalább röviden ne érintsük az úgynevezett Beethoven-problémát — annál is inkább, mert éppen e probléma révén jutottunk Brunszvik Teréz életére, különösen a kisdedóvók történetére vonatkozó nem egy értékes adathoz.

Tudott dolog, hogy midőn Beethoven 1827. március 27-én elhunyt, hagyatékában, és pedig szekrényének egy rejtett rekeszében két női arcképét és évszám, hely és címzés nélküli három szerelmes levelet találtak, amelyeket a szövegben előforduló megszólításról mint „Briefe an die unsterbliche Geliebte”, a „halhatatlan kedveshez” szóló leveleket szoktak emlegetni. A címzett kilétére vonatkozóan a Beethoven kutatók feltevéseinek egész sora támadt. A nagyszámú nő közül, akikkel Beethovent összeköttesbe hozták, a halhatatlan kedves szerepére négy komoly jelölt emelkedik ki. Beethoven első biográfusa, Schindler⁸ Anton szerint Guicciardi grónő a legkomolyabb, akinek Beethoven a Cis Moll, a „Lauben-” vagy „Mondscheinsonate”-nek nevezett szonátát ajánlotta, és akit az egyik női arckép ábrázol. Ezt a nézetet vallják Nohl⁹ és Kalischer,¹⁰ és erre hajlik Hevessy Andor¹¹ is 1910-ben megjelent művében, amelyben a Brunszvik-család tagjainak és baráti körének Beethovenról szóló, eddig kiadatlan leveleit gyűjtötte egybe.

A másik jelölt: Brunszvik Teréz, akire Thayer nagy, tudományos apparátussal megírt Beethoven életrajzában¹²

⁸ Beethovens Leben. 1840.

⁹ Nohl, Beethovens Leben. 4. kötetben megjelent biográfia. 1864—77 között.

¹⁰ Kalischer, Alfred Christlieb: Die „unsterbliche Geliebte“ Beethovens Giulietta Guiccardi oder Therese Brunszvik? Dresden, 1891.

¹¹ Hevessy: Petites amies de Beethoven. Paris, 1910. Ugyanezeket az adatokat bevette „Beethoven. Vie intime” című, 1926-ban megjelent munkájába is.

¹² Thayer, Alexander Wheelock: Ludwig van Beethovens Leben. I—III. Berlin, 1866. 1872. 79. IV—V. Hg. v. Deiters u. Riemann, 1908. 1910. Thayer ezen új, az akkor rendelkezésre álló adatok logikus összeegyeztetésével nyert megállapításait, melyekkel a Guicciardi-teóriát megdöntötte — a sajtó úgyszólván egyhangú helyesléssel fogadta. Így a köz tudatba leginkább a Beethoven—Teréz kapcsolat került, annál is inkább, mert Thayer egyéb érvek között, azon pesti lokális tradíciókra hivatko-

hívta fel a figyelmet. Thayer szerint Brunszvik Teréz, akinek Beethoven a *Fis-dúr* szonátát ajánlotta, és akiben különben is a kép hátán levő ajánlósortok alá írt „T. B.” kezdőbetűk miatt a hagyatékban talált második női arckép eredetijét gyanították, a kérdéses levelek legvalószínűbb címzettje. Ezt a nézetet osztotta Romain Rolland is, amikor az 1903-ban megjelent „*Vie de Beethoven*” című művét megírta, — valamint La Mara, az 1909-ben kiadott „*Beethovens unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis der Gräfin Therese Brunszik und ihre Memoiren.*” (Leipzig.) című munkájában.¹³ A harmadikat Thomas-San-Galli vonultatja fel 1907-ben írt könyvében, Seebald Amália énekesnő személyében,¹⁴ akihez Beethoven tréfás leveleket írt. Ezekkel, és önmagával szemben, La Mara 1920-ban¹⁵ nagy elmeéllel alátámasztott feltevést karolt fel, mely szerint az özveggyé lett Deym grófné Brunszvik Jozefinhez szólnának Beethoven híres levelei. S bár perdöntően sikerült neki kimutatnia, hogy Beethoven a szép özvegy iránt csakugyan szenvedélyes szerelmet érzett, Brunszvik Jozefin mégsem fogadható el negyedik jelöltnek, mivel a leveleknek,

zott, — melyekről az 1842 óta Pesten élő Volkmann Róbert útján értesült, — aki megerősítette, hogy Pesten Br. Terézt tartják általában Beethoven halhatatlan kedvesének és jegyesének — bár a Thayer-mű folytatói Thayer érveit az újabb adatok alapján megdöntik. Ld. az egész kontroverzia jól áttekinthető összefoglalását a 3. kötetben (1921-ben megjelent amerikai angol kiadás) — melyben egyszersmind az általunk adott Teréz-teória hívein kívül még néhány felsoroltatott: az angol Grove, a német Storck és Prellinger és a francia Chantavoine. (The Life of L. van Beethoven by A. W. Thayer, revised... by Henry Edw. Krehbiel. New York, Beethoven Association. I. köt. XXI. fej. 317—347. l.) 11 évvel Thayer után — az ő nyomán — de tagadva ezt, Mariam Tenger (igazi nevén: Maria Edle von Hruszóczy) Thayer valószínű feltevéseit, mint abszolút biztosakat — mint Brunszvik Teréz saját nyilatkozatai alapján nyert adatokat hirdeti „*Beethovens Unsterbliche Geliebte, nach persönlichen Erinnerungen. Bonn, 1890.*”, a *Kreuzzeitung*-ban írt tárcáikkeiből megjelentetett művecskéjében, melynek Beethovenre vonatkozó adatait a zenetörténészek nyomban megcáfolták. Ld. La Mara, „*Klassisches und Romantisches aus der Tonwelt.* Leipzig, Breitkopf u. Härtel, 1891.” és Kalischer: *Die unsterbliche Geliebte Beethovens.* Giulietta Guicciardi oder Therese Brunszik? Dresden, 1891.

¹³ La Mara (Marie Lipsius hasonnevé egyetemi tanárok nővére, 1837—1922) zenetörténeti író. Idézett könyvében foglalt Brunszvik-Memoire-okat Dr. Petrich Béla fordította magyarra. Ezen magyar fordítás bevezetése Dr. Czeke Marianne és H. Révész Margit dr.: *Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza*” címen az Egyetemet és Főiskolát végzett magyar nők egyesületének előadássorozataiban, 1926 tavaszán hangzott el.

¹⁴ W. A. Thomas-San-Galli: *Beethoven und die Unsterbliche Geliebte: Amalie Seebald. Goethe. Therese Brunszik und Anderes.* München, 1910. 70. l.

¹⁵ La Mara: *Beethoven und die Brunszviks.* Leipzig, 1920. 91. l.

Thomas-San-Galli, Unger¹⁶ és Romain Rolland¹⁷ tanulmányai által kétséget kizáróan 1812. július 6. és 7-re megállapított keltezése, Jozefin személyét, életkörülményeinél fogva, a halhatatlan kedves szerepéből teljességgel kizárja.

A nélkül, hogy itt a pro és contra érvekbe behatolnánk, csupán annyit konstatálhatunk, hogy a köztudatban leginkább Brunszvik Teréz neve került a Beethoven-problémával kapcsolatba. Hogy Beethovennek magasabbrendű lelke Brunszvik Teréz kiválóan nemes egyéniségében ösztönösen felismerve „a lángelmék titkos élettársát”¹⁸ „une âme apparentée”, mint Romain Rolland mondja¹⁹ — a családhoz fűződő, már 1799-ben kezdődött általánosán ismert különösen meleg barátságon felül, Brunszvik Terézt mélyen érzett tisztelettel is kitüntette, az nemcsak valószínű, de valóság is. Viszont, hogy ez az érzelmek szenvedélyes szerelemmé fokozódott volna — az mindeddig, minden leleményes bizonyítgatás ellenére is rejtély. Ezért teljes mértékben csatlakozhatunk Romain Rolland által, legújabb Beethoven-könyvében¹⁹ kifejezett azon nézetéhez, hogy mielőtt az ügyben dönteni lehetne, okvetlenül várni kell az eddigieknél meggyőzőbb adatok felbukkanására.

A mi részünkre — mint már jeleztük — a Teréz-teória annyiban bizonyult termékenynek, amennyiben alkalmat és módot adott a Liszt Ferenc levelezésének²⁰ kiadását előkészítő és ezért Magyarországon járt La Mara zenetörténeti írónak arra, hogy Brunszvik Teréz életéből közelebbi adatokat megismerve, a Teréz-teóriát fölkarolja. S miután e teória iránt felkeltette gróf Deym Józsefné, Brunszvik Jozefin leszármazottjainak²¹ figyelmét, sikerült őket a náluk másolatban őrzött Brunszvik Teréz által írt Memoire-ok kiadásának engedélyezésére is rábírní. Ennek eredménye a fent jelzett könyv 1909-ben való megjelenése. Ezen memoire-ok a Beethoven-problémára ugyan nem derítenek fényt, de an-

¹⁶ Max Unger: Auf Spuren von Beethovens Unsterblicher Geliebten. Wien, 1909.

¹⁷ Romain Rolland: Lettre de Beethoven à l'Immortelle Aimée. Revue Musicale. Paris, oct. 1924. VIII. année. Num. 11.

¹⁸ Ld. Dr. Prahács Margit: Gróf Brunszvik Teréz. Magyar Női Szemle 1935. jan.—febr.-i szám. 5. l.

¹⁹ R. Rolland: Beethoven. Les grandes époques créatrices. 1928. II. köt. 411. l.

²⁰ Liszt Ferenc (1811—1886) Levelezését La Mara 8 kötetben adta ki 1893—1905-ben, és kutatásai közben megjellette Br. Teréznek Schöber Ferenchez, az ismert Schubert baráthoz intézett leveleit 1836-ból, melyeket Brunszvik-művében a 42—50. lapon közöltetett.

²¹ Ezek: Deym Izabella grófnő, alapítványi hölgy, és Dr. Melichárné szül. Deym Ilka grófnő Prágában, Brunszvik Jozefin legidősebb fia, Deym Frigyes utáni dédunokái.

nál többet Brunszvik Teréz életpályájára, úgyhogy a sok időbeli tévedés ellenére életrajzához a legfontosabb forrást szolgáltatják. Ezekhez csatlakoznak, mint egykorú források, az Országos Levéltárban őrzött Brunszvik-levéltár,²² a M. T. Akadémiában őrzött Brunszvik Teréz két sajátkezű életrajztöredéke és magyar fordítása,²³ továbbá naplói és egyéb iratai.²⁴

I.

A BRUNSZVIK-CSALÁD¹

„Von dem Mayenlüftchen angeweht, bin ich seit 7 Monden das erstemal wieder auf der Terrasse von Marton Vásár. Der Landsitz gehört meinen Verwandten... Diese Familie zählt mehr als ein Mitglied, deren Geist und Character und Anstrengungen gross und noch hervortretender durch die Verfolgung des Schicksals, das sie erleiden. Es ist so sehr in einander gewebt, dass man die Geschichte des einen nicht geben könnte.“...

²² Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár, levéltár-osztálya. Gróf Brunswick-család levéltára. 1756—1782. Örök letét. 4943—4950. fasc.

²³ M. T. Akadémia könyvtára. Irodalmi levelezés, 4-rét, 4. sz. 238., 239., 240., 245. iratok.

²⁴ Ld. ezekre vonatkozó adatokat XI—XXIX. l.

¹ Az e cím alatt itt következő vázlat, valamint a mellékelt származási táblázatok, melyekben az egyes családtagok közpályájának mozzanatai is bevétettek, a Magyar Női Szemle könyvtára 1. szám alatt megjelent tanulmányra támaszkodik: Czeke Marianne: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. Adatok a grófi Brunszvik-család történetéhez. Budapest, 1935. 47 l., mely jelen kiadványból hely megtakarítás miatt hagyatott ki. E dolgozathoz forrásul szolgáltak a már említett Orsz. levéltári és akadémiai kézirati anyagon kívül Brunszvik Teréz Memoire-jai (La Mara, már említett kiadásában, 1909-ben. Rövidítve: Mem. Ugyanez magyarul: Czeke Marianne és Révész Margit: Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratait fordította Dr. Petrich Béla. Bpest, 1926. „Kisdednevelés” kiadása.) Naplói és egyéb iratain kívül a következő munkák: Genealógiai művek: Nagy Iván: Magyarország családai. Bpest, 1876—81. — Nagy Iván: Családtörténelmi Ertesítő. Szerk. Komáromy András és Pettvő Béla. — Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bpest, 1911. — Draskóczy: Nemesi évkönyv (1923-ban indult). — Historisch-heraldisches Handbuch. Gotha. — Gothaisches genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser. Gotha. — Genealogisches Taschenbuch der Ritter- u. Adels-geschlechter. Brünn (megszűnt 1904-ben). — Genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser Österreichs. Erster Jahrgang, 1905. Wien, o. Mass. — Névterek és naptárak: Schematismus Inclyti Regni Hungariae 1756—1806. Calendarium Jauriense, Budense, u. ez évek. Neueingerichteter Kalender-ben: Schematis-

„Man muss die Familienbiographie schreiben” hirdeti Brunszvik Teréz már 1817 óta.^{1a}

Családi hagyomány a magyarországi Brunszvikokat a braunschweigi hercegektől származtatja. Brunszvik Teréz, aki ezt a hagyományt elfogadja, 1840—1847-es években írt naplóiban ismételten kitér erre a kérdésre és többek között 1846. jún. 16-án Tarcsán ezeket írja:

„Pf. Wimmer behauptet zu wissen, dass die Familie Brunszvik in Ungarn abstamme von Ottofried von Braunschweig, Oncle Heinrichs des Löwen, welcher zum Kreuzzug nach Ungarn kam, hier erkrankte, wiedergerenass, heurathete und hier blieb mit Frau und Kindern.”²

mus deren in dem Königreich Ungarn befindlichen Stellen. Ofen. — Történelmi művek: Marczali Henrik: A magyar nemzet története. XVII. és XVIII. század. — Hóman—Szekfü: Magyar történet. V—VII. köt., a XVII—XVIII. század, írta Szekfü Gyula. — Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Szerk. Dr. Sziklay János és Dr. Borowszky Samu. Bpest. — Károly János: Fejérmegye története. Magyarorsz. ezeréves fennállásának ünnepére négy kötetben. Bpest, 1896. IV. kötet. — Schams Franz: Vollständige Beschreibung der kön. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn. Ofen, 1822. — Jedlicska: Kiskárpáti emlékek. 1891. — Pester und Oäner Zeitung. 1800—1806. — Pedagógiai munkák: Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. Bpest, 1899. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I—II. Bpest, 1927. — Speciális vonatkozású munkák: Bleyer J.: Gottsched hazánkban. 1909. Bpest. — Havrán Dániel: Adatok Brunczvik Tóbiás életéhez. Prot. Szemle, 1800. XI. évf. — Payr Sándor: Beethoven halhatatlan kedvesének hitehagyott öse. u. ott, 1927. XXXVI. 5. sz. 294. l. — Czeke M.: Özv. Gróf Brunszvik Antalné házai. „Historia” 1932. évf. mellékletében: Pest-Budai emléklapok. Szerk. Dr. Gárdonyi Albert. 5. sz. — A szentháromság téri kisdédóvó. „Kisdédnevelés” 1933. októberi szám. — Séjours de Beethoven en Hongrie. Magyar Női Szemle, 1935. márc.—ápr. sz. és Neues Beethoven-Jahrbuch. VI. Jahrg. 52—58. l. Braunschweig. — Chotek Henriette grófnő nyilatkozata a Pesti Napló 1932. aug. 14-iki számában: Ismeretlen Leonardo da Vinci, Rubens, Tizian-képek és rengeteg műkincs a korompai Brunszvik-kastélyban. Továbbá a már többször említett zenetörténelmi munkák: La Mara, Hevesy és Thayer tollából. Még megjegyezzük, hogy e szűkített vázlatban azokat a családtagokat emeltük ki, akikről Brunszvik Teréz naplóiban is részletesebben megemlékszik — és pedig lehetőleg saját szavait adjuk — továbbá azokat, akik örökléstani szempontokból látszottak fontosnak. A jellemzéseket, melyek nagyobb számú jellemvonáson alapulva készültek, a fenti tanulmányból vettük át, melyre rövidítéssel: „Brunszvik-ösök” alatt hivatkozunk.

^{1a} 1817—1822. M. 12. jelz. füzet. Martonvásár am 18. Mai. (1819) 62—63. kéz. l. (kiadatlan).

² Wimmer felsőlővi ev. lelkész szerint tehát a leszármazás a welfi Heinrich der Schwarze és Felesége, Wulfhildetől indulhatott ki, aki, mint a Billungen nemzetség leánya, a lüneburgi allodial birtokokat hozta a Welf házba, melyekből később Braunschweig-Lüneburg hercegség

Más verzió szerint — Oroszlán Henrik, midőn két fiával Magyarországon átvonult keresztesháborúba, egyik fia ittmaradván, ez lett volna ősevé a Brunsvikoknak.³ Brunsvik Teréz mindenképen ezt a hagyományt igaznak veszi, és e meggyőződésének 1846. jún. 24-én naplójában kifejezést is ad:

„... Wir Brunsviks in Ungarn stammen von den alten Braunschweich (Braunschweig) das ist keine Frage. Das Portrait des edlen B(raunschweig)⁴ der andere rettend aus Wassernoth, unterging — sein Portrait im Journal Monthyon; meine Gesichtsähnlichkeit⁵ mit Caroline B(raunschweig) Königin von England,⁶ und jener, ganz das Bild meines Vaters, auch in der Charakterbeschreibung, lässt nebst übrigen Daten wohl keinen Zweifel zu.”⁷

alakult, úgyhogy fia, Heinrich der Stolze, majd dédunokája, Oroszlán Henrik kezében a szász és bajor hercegségeken kívül, az északi tengerig terjedő nagy birtok egyesült. (Ld. Schlossers. Weltgeschichte. 23. kiad. V. köt.) Brunsvik Teréz ugyanez év júniusában bővebben foglalkozik a braunschweigi hercegek őseivel, a Welfekkel, akik szerinte a kínai dinasztia után, a legkiterjedtebb földrészeket, és a legtöbb ember fölött uralkodtak. J. 28., 39. és 46. kéz. I. (kiadatlan).

³ Heinrich der Löwe (1129—1195) nem keresztesháborúban, hanem zarándokútnak volt a Szentföldön, 1172. jan.—1173. januárjáig. Ez a verzió mintha a fentivel egybeolvasztatott volna. Felhozva Raposnál (1868), aki ezenfelül még céloz „egy a nép ajkán megörökített Brunswick-históriára. 35. lapon. és La Mara-nál: a többször említett mű bevezetésében. 36. lapon.

⁴ Leopold braunschweigi herceg (1752—1785) értendő, aki az Odera áradásakor Frankfurtban mentési munkálatok közben vesztette el életét — melyet előzően is kockáztatott ugyancsak áradások és tűzveszélyek esetében. Eulogikus életrajza a Biographie Universelle VII. kötetében is, melyben az ezen hőstettet dicsőítő költeményekre kitűzött Monthyon-díj nyertes költeményei is közöltek, és amit Brunsvik Teréz teljes egészében másolt le naplójában. Ld. 1838. jan. 29. J. 18., 56. kéz. I.; J. 23., 124. és 134. kéz. lap. 1840. ápr. 30. és máj. 30. (kiadatlan).

⁵ Ezt a hasonlatosságot Angliában észre is vették. Így 1840. április 30-iki bejegyzés szerint Gravesendben a Themse melletti hajógyár vezetője szava is tette. Ld. J. 23. jelzésű füzet 124. kézirati lapon. Ezentúl Brunsvik Teréz sokszor foglalkozik a származás kérdésével és sajnálja, hogy nem bocsátotta a „Gothaischer Calender” rendelkezésére a Brunsvikok származási adatait. Ld. 1840. ápril. 15-iki bejegyzést J. 23. füzet, 109. kézirati lap, továbbá még 1847. jan. 10. J. 28. füzet, 121. kéz. lapon, ahol újra határozottan leszögezi: „Wir stammen vom Onkel Otto des Ersten, der in Ungarn geblieben und ein Braunschweig war”. (Kiadatlan naplók.)

⁶ Károly-Ferdinand braunschweigi herceg és Augusztia angol kir. hercegnő leánya, IV. György angol király felesége, akitől ugyan elvált és akit rágalmozott is, de akit az angol nép kiválóan kedvelt. (1768—1821.)

⁷ J. 28. füzet, 45. kéz. I. (kiadatlan).

S bár a jelzett időszakban Brunszvik Teréz a braunschweigi család tagjait „meine Vettern”-nek emlegeti,^{7a} ez a származás okmányilag nem igazolható. Az első kimutatható Brunszvik-ös Nyitra megyében a galgóczi postamester, a protestáns⁸ Brunczvik János, 1544—98. (Ld. I. származási táblát.) Ennek fia, Tóbiás,⁹ Scholae Magisterből Thurzó palatinus udvari papjává emelkedett, majd evangélikus püspök lett, végül katolizált, s mint galgóczi harmincados halt meg. Ennek unokája, II. Mihály, korompai birtokos, a Brunszvik-család grófi vonalának őse. Antal¹⁰ nevű fia viszont a család köztektintélyének megalapítója, 1775-ben nemcsak grófi címet nyert, hanem a 8000 hold terjedelmű Martonvásárnak vétel és donáció¹¹ útján való megszerzésével vagyonát is tetemesen gyarapítja. A források kitűnő hivatalnoknak, nem kevésbé kitűnő családfőnek és gazdának, sokoldalú, aktív érdeklődésű embernek mutatják. Ő is, mint sok más tehetséges köznemes, a kancelláriai és helytartótanácsi hivatalokból emelkedett a főnemesi családok közé. Legnagyobb érdemeit ő is azáltal szerezte, hogy egyrészt az eredetileg idegeneknek adott neoacquistica birtokokat, vagy ez esetben a török által elpusztított vidékeken kihaló családok birtokát megvette, a kétszáz év óta elhanyagolt magyar föld óriási lehetőségeit serény munkával feltárta, és az így szerzett vagyont újabb birtok-vételbe helyezte; még a királyi adományt is, melyért mint minden magyar úrnak, így neki is nagy összeget kellett fizetnie, e teher ellenére vágyonszerző munkája alapjává

^{7a} Így 1848. ápril. 15-én dicsérve jegyzi fel, hogy a braunschweigi herceg, „mein lieber Vetter”, a szabadságjogokat önként adta meg. J. 29. füz., 57. kéz. l. (kiadatlan).

⁸ Br. Teréz nem egyszer hivatkozik protestáns őseire, így 1819-ben is. Ld. J. 7. jelz. füzet, 85. kéz. l. (kiadatlan).

⁹ Ld. Brunszvik-ösök 2—5. I. Br. Teréz naplóiban is megemlékszik róla. Így 1842. nov. 22-én Tóbiás arcképének egy másolatát Barabáshoz akarja vinni. Ld. J. 25. 96. kéz. l. és tévesen azt állítja: „Tobias Brunszvik, ein Portrait in Korompa, war der Einwanderer nach Ungarn. Darüber muss Julie (Föray) mir Auskunft geben. 1846. nov. 2. Ld. J. 28. 101. kéz. l. (Kiadatlan naplók.)

¹⁰ A genealógiai könyvek Antalt 4-ik, vagy 5-ik gyermeknek teszik meg. Teréz naplóadata szerint első, aki 1709-ben született. Ld. Brunszvik-ösök. 6—13. l.

¹¹ Martonvásárról, a Brunszvikék családi birtokáról szóló adománylevél Kanc. 1771: 3250. sz. alatt Liber Regius 49. kötetének 103. lapján van bejegyezve. Dr. Horváthné Dr. Pálffy Ilona orsz. levéltáros volt olyan szíves, hogy számomra ezt az adatot nemcsak kikutatta, hanem azt in extenso lemásolta és azonfelül még ezen mixta donatio bonyodalmas elszámolásaiban útbaigazított. Mindezekért ismételtlen mondok köszönetet. Az adománylevél tüzetes találását ld. Brunszvik-ösök 10—13. l.

tudta tenni — és ezzel a föld jövedelmezőségét újra helyreállítva, a kulturáltság fellendülését segítette elő.¹²

Hiszen ismeretes az a vészes hatás, melyet a török hódoltság korszaka a magyar földre, annak talajviszonyaira, növényzetére és klímájára gyakorolt.¹³ Nemcsak pusztává tarolta az Alföldet, hanem a Dunántúl kies vidékeit, a Sopron—Szombathely vonaltól keletre eső területeket, melybe Martonvásár is beleesett, tönkretette. „Fű, tövisbokor, vadonbozót terpeszkedett Győr és Buda felé — ezektől délre Székesfehérvár felé pedig a mocsarak sárville uralkodott, lázas betegségekől téve veszélyessé a vidéket, melyen ki-pusztultak a magyarság európai civilizációjának nyomai és helyükön kultúramentes, sőt kultúra ellenes puszta terjedt szét, — ahol az embernek újra kellett küzdenie a természet erejével szemben.” Szekfü Gyula, e sívár kép ecsetelője¹⁴ számára Brunszvik Teréz memoire-jai és naplói egyformán nyujtanak igazolást.

„Mein Grossvater Brunszvik als er Martonvásár... übernahm, fand nur eine Wasserwünste. Ein einziges Haus und ein Paar Putri für die Schafhirten, ein Baum stand auf 8000 Joch Hochgrund. Es war eine Puszta. So habe ich es in dem verflossenen halben Jahrhundert (1846-ban írja) in Ungarn aller Orten gesehen: das Werden einer Civilisation, namentlich in Martonvásár.”¹⁵

Szavaival érezteti azt a romlást, melyet a török megszállás a községben végzett:

„Martonvásár einst unter den Magyaren-Königen eine bedeutende Stadt... war, als es unsere Familie ankaufte, von der türkischen Besitzerergreifung her eine Wüste. Die ausgetretenen Wasser versumpften sich. So übernahm es noch mein Vater.”¹⁶

Azokat az egészségi viszonyokat is ecseteli, melyeket az elmocsárosodás és a pusztává lett vidék pusztai szelei okoztak, mondván:

¹² Ld. Hóman—Szekfü: Magyar történet. VI. köt. írta Szekfü Gyula. 187. l.

¹³ Ld. Hóman—Szekfü: Magyar történet. VI. köt. A tizenhetedik század. írta Szekfü Gyula. I. fej. 1—13. l.

¹⁴ U. ott. VII. köt. Tizennyolcadik század. írta Szekfü Gyula. 178—179. l.

¹⁵ Mem. 60. l.

¹⁶ U. ott. 132. l.

„Martonvásár hatte durch Sümpfe und Stürme eine höchst ungesunde Lage. Wir hatten alle — 3 Stunden von der Hauptstadt Ofen — immerwährend Fieber. Meine liebe Mutter hatte vier Jahre hindurch das viertägige Fieber.“¹⁷

S hogy mennyire tudta felmérni nagyapjának e téren szerzett érdemeit, mutatja az is, hogy eredetileg önéletrajza bevezetéséül az itt következő sivár történeti háttérrel szánta, melyből azután „das Werden einer Civilisation” és a „paradicsommá vált”^{17a} Martonvásár szó nélkül is dicséri a nagyapát és a szülők teljesítményét.

„Den 12. Aug. 1844. Hundert Jahre waren es noch nicht, dass der Türke das schöne Buda verlassen hatte als der reiche Gf Brunsvik seinen ältesten Sohn widerwillen an ein sächsisches Fräulein vermählte, welche zur Mitgift nur ausserordentliche Schönheit und ausserordentliche Tugend brachte. Ungarn lag noch eine Wüste, seiner Einwohner beraubt, die Väter erschlagen, die Mütter und die Kinder in Slavery geschleppt! Die Felder blieben un bebaut, die reichen Wasserströme traten aus ihren Ufern und verwandelten in endlose Sümpfe das reiche Land. Ganze Tagereise fährt noch jetzt nach 150 Jahren des Abzugs der schrecklichen Gäste, der Reisende in Carrière mit den kleinen ungrischen Pferden die Ketskeméter Heide [entlang] und trifft keinen Baum, kein Haus, keine lebende Seele als ein paar Sumpfvögel und einige Brunnen in grosser Ferne auseinander, die anzeigen, dass auf der unermesslichen Weide zahllose Truppen Thiere mit ein paar Hirten, die Winter und Sommer nicht aus ihren Kleidern kommen jeder Unbill der Jahreszeiten trotzend. So könnte meine Biographie beginnen... Die Erziehung der Kinder damaliger Zeit Ungarischer Verfassung, Sitten zweyer Nationen... Die hohen Ämter der beiden Brüder. Das Leben und die reichen épisoden verschiedener Bekannten und Freunde die theils schon nicht existiren, etc. Ist das ein eitles Werk? oder zur Ehre Gottes? that is the question.“¹⁸

¹⁷ U. ott. 79. 1.

^{17a} Brunsvik Antal szavai: „Liebe Therese du wirst sehen Martonvásár wird ein Paradies. Nun der Bruder hat es auch dazu gemacht.” Mem. 62. 1.

¹⁸ Ld. J. 27. (kiadatlan) 49. kéz. lap. Brunsvik Teréz szeret szálló-

Ez a „Sohn”, aki kitartásával megnyerve a királynőt, és apja vonakodását legyőzve végül feleségül vehette az erdélyi Wankel von Seeberg ivadékát, Brunsvik Teréz apja volt:

„Er liebte standhaft durch drei Jahre gegen den Wunsch seines Vaters, das schöne geistreiche aber geldarme Fräulein von Seeberg... Endlich schlug die Stunde, Maria Theresia der grosse König befahl ihrem getreuen Anton von Brunsvik: Hör er mein lieber Brunsvik, sein Sohn muss die Seeberg heurathen.”¹⁹

Martonvásár és Fehéregyháza (Pozsony megye) örököse, ifjabb Brunsvik Antalban,²⁰ — (lásd II. származási táblát) — gyengébb fizikum mellett szintén megvoltak apja kvalitásai, melyeket a gondos nevelés a szellemiek felé fokozott. De azért éppen úgy, mint apja, mind a közpályán, mind családjában, mind a gazdaságban, egész rövid 47 évi élete végéig megállta helyét. Ő is folytatta a martonvásári építkezéseket: „Mein Vater hatte ein fünf Stock hohes, solides Granarium, gewölbte, auf steinernen Säulen ruhende Pferdestallungen²¹ — ein Gärtner-, Hofrichter-, und ein Pfarrhaus gebaut.” Ez utóbbit bizonyára az 1788-ban alapított plébánia számára. Martonvásárnak mezővárossá való emelését is kérelmezte, mely kérelmet József császár 1789-ben teljesítette. A templom művészi gyarapodását Maulbertsch^{21a} festményein kívül a budai klarisszáktól ide került értékes egyházi ruhák és kelyhek is elősegítették. Ő vásárolt családjának a budai várban palotát — a mai Tárnok-utcában az Eszterházy hercegi hitbizomány tulajdonát képező 11—13. számú ház tözsomszédságában (tehát 15. sz. alatt), mely ma lebontva egy része a Szentháromság-téri községi elemi iskola és kisdudóvó telekkomplexumának, illetve kertjének és udvarának.²² Nagy rajongója volt a felvilágosodás szabadsági és humanitarius eszméinek: „Er verfolgte Amerikas Schicksal mit Liebesblick und hatte seine grösste Freude von die-

igévé lett mondásokat keverni írásaiba. Így a „That is the question” Hamlet híres monológjából való: To be or not to be, that is the question.

¹⁹ Mem. 58. l.

²⁰ Brunsvik Antalra és a Seeberg családra vonatkozó részleteket lásd Brunsvik-ösök II. fej. 17—35. l.

²¹ Mem. 132. l. Az istállók kultuszát, úgy látszik, Ferenc gróf is folytatta, aminek emlékét őrzi a Martonvásárhoz tartozó Tükrös-major elnevezés.

^{21a} M. Anton Franz a barokk kor kedvelt festője, 1724—1796.

²² Ld. háztörténeti tárgyalását: Czeke Marianne: Özv. Gróf Brunsvik Antalné házai, és: A szentháromság-téri kisdudóvó.

113. 240

sem, einen Washington, einen Benjamin Franklin, seine Helden zu erzählen"²³ mondja Teréz memoire-jaiban és az Akadémiában őrzött töredékekben. E rajongás folytán támogatta II. József császár reformkísérleteit. 1782-ben, mint királyi biztos, vállalta a népszerűtlen kolostorfeloszlató rendelet végrehajtásának irányítását: „Er war Aufhebungs-Commissair der Klöster unter Kaiser Joseph”.²⁴ Majd pedig az újonnan felállított nyitrai kerület élén a még népszerűtlenebb közigazgatási reform keresztülvitelét vállalta (1788—1790), amikor is a király iránti lojalitást majdnem életével pecsételte meg: „Bald wäre der Vater 1789 auf 1790 das Opfer der im höchsten Grade durch die Josephinischen Verordnungen aufgeregten Edelleute geworden. Therese war Zeugin dieser Auftritt im Comitathause.”²⁵ Mert szerinte: „die damaligen Stürme, das laute Reden legten den Grund zu seiner Krankheit die bald unheilbar ward”.²⁶

II. József halála után az 1790. június 10-ikére Budára egybehívott országgyűlésen megelőőbb munkaterület kínálkozott számára, midőn mint a helytartótanács iskolai osztályának vezetője, a növevelés reformálására tervezett be a regnicolaris bizottságnak tervszetét. „Az általam leányiskolák gondolata itt hangzik el nálunk először” állapítja meg Kornis Gyula²⁷ — a majdani első leányiskola felállítójának, Teleki Blanka grófnőnek nagyapjáról. Teréz nem győzi bámulni apja élénk esztét, midőn bizonyára ezen ülésekkel kapcsolatban állítja:

²³ Mem. 84. l. Washington George (1732—1799) az Amerikai Egyesült Államok szabadságának kivívója. Franklin Benjamin (1706—1790) a sikeres szabadságharcot befejező, az angolokkal kötött békeszerződés aláírója Párisban, 1782. jan. 20. Ld. részletes tárgyalását Naplósöveg 108., 173. l.

²⁴ Brunsvik Antal ezen funkciójáról sem a genealógiai könyvek, mint Nagy Iván, sem életrajzi lexikonok, mint a „Magyar írók élete” Szinnyeitől — sem pedig a Schematismusok nem emlékeznek meg. Br. Teréz állítását alátámasztják az Orsz. Levéltárban őrzött Brunsvik-iratok, melyek között a kolostorfeloszlató rendelet végrehajtására vonatkozó utasítás, Josephus Secundus aláírással, található. Brunsvik Teréz pedig 1842. dec. 13-iki feljegyzésében, apjának ezen működésében a saját előmunkását látja — „wollte mir vorarbeiten”, mert a feloszlatott klastromokból egy „Damenstift”-et akart alapítani, a nők magasabb kiművelésére — de „die Zeit verstand ihn nicht”. Ld. (kiadatl.) J. 25. 100. kéz. l. A növevelés terén való tevékenységét lásd Brunsvik-ösök 33—34. l.

²⁵ Akadémiai életrajz töredék.

²⁶ Mem. 61. l.

²⁷ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. l. köt. 180. l.

„Er hatte selten seine Referate ausgearbeitet... Er kam in die Sitzung mit weissen Bögen und las so classisch herunter wovon es sich handelte, dass nur die Nächststehenden die leeren Bögen bemerkten.“²⁸

Ő nevezte ki a 24 éves protestáns Schedius Lajost is az egyetem esztétikai és filológiai tanszékére, a jezsuita Szerdahelyi György örökébe — miáltal jeles pedagógust juttatott szerephez.²⁹

Brunszvik Antalt hivatalán kívül is érdekelték a pedagógiai kérdések, melyeket családjában gyakorlatilag érvényesített. Sokat foglalkozott gyermekei nevelésével — beléjük is átplántálta a szabadságért való rajongását: Washington, valamint Franklint állította eléjük, mint a puritán hazafi mintaképét.

„Den letzten Sommer seiner Brustleiden den wir in Weisskirchen, nahe bei Tyrnau zubrachten, unterhielt er sich damit seinen Kindern Unterricht in der englischen Sprache zu ertheilen.“³⁰

Derűs, élénk, társaságszeretőnek és szellemes társalgónak festi őt Teréz, kedvesnek, nagylelkűnek, szinte a tékozlásig adakozónak. A zenét pedig szenvedélyesen szerette — „Mein Vater war der Musik leidenschaftlich ergeben“³¹ —, nem kevésbé rajongott az irodalomért és a neohumanisztikus kultúrideálnak megfelelően — különösen lelkesedett Homerosért, a görög filozófusokért. Ezt az előszeretetet Teréz is örökölte, aki apjának még a betegségén is az Odysseiából olvasott fel.³²

Az itt közöltek — bár az apjáért rajongó Teréz tollából valók, — a fennmaradt emlékek megvilágításában is helytállóak. Brunszvik Antalt törekvő, tevékeny, apját tisztelő, családjához ragaszkodó, értelmes lénye, melyet talán a lappangó betegség még jobban kifinomított, sze-

²⁸ Mem. 61. l. Naplóiban is kiemeli ezt, így 1839. márc. 2-án Párisban dicsekszik el ezzel. Ld. J. 20. füz. 38. kéz. l. (kiadatlan).

²⁹ „Mein Vater mit so reinen Intuitionen begabt, erlas ihn unter vielen Concurrenten“ mondja Teréz memoire-jaiban, 91—92. l. Schedius fontosságára ld. Naplószerző 156. l. 1. jegyzet (VII. 8. füz.) és Kornis Gy. id. m. I. köt. 337. l. Szerdahelyi G. A. (1740—1808) lásd Kornis: I. 137—38. l.

³⁰ Mem. 59. l. Ezt naplóiban is megemlíti, 1839. okt. 23. Ld. (kiadatlan). J. 21. füz., 128. kéz. l., hozzátéve, hogy apja házasakorában tanult meg angolul feleségével együtt véve angol leckeiket.

³¹ Mem. 60. l.

³² U. ott. 58. l.

relmében kitartó, eszméihez híven ragaszkodó, hivatalos kötelességeit élete kockáztatásával is teljesítő, de azért liberalizmusával mások érzelmeit nem sértő egyénisége általánosan kedvelté tették. A művészet és a tudomány iránt való fogékonysága, mind az elméleti, mind a gyakorlati pedagógiai problémák lelkes felkarolása — mindenestre haladó emberre vallanak, aki ha tovább él, a reformkorszak oszlopos tagja lett volna.³³

Brunsviknét, a szép Nanette-t levelei gondos és szerető feleségnek, a náluk élő, örökösen kártyázó anyjával^{33a} szemben elnéző gyermeknek mutatják. De igazi elismeréshez a józansága és kitartása révén jutott, amellyel „die sehr verständige Mutter”³⁴ férjének túlságos bőkezűségét igyekezett ellensúlyozni. Özvegy korában ez a mérséklő józanság szinte fősvénységig fokozódott, amelyről Teréz naplóiban nem egy panasz hangzik el. „Die Mutter war sehr streng und sehr genau oder sparsam, denn sagte sie ich war ein armes Mädchen, ich habe der Familie Brunsvik nichts zugebracht, so will ich wenigstens für sie wirtschaften. Also sehr karg.”³⁵ Takarékoságának gyümölcsét mind Ferencnek, a családi név fenntartójának juttatta, míg a leányokat télen ennek elviselt dolmányaiba bujtatta, és mikor már felnőttek, toilette-pénzülnévi 200 W. W.-fl.-nál többet nem engedélyezett. De elsőrendű gazdának bizonyult és Teréz e téren nem fukarkodik elismerésével. Teréz felsorolja azokat a valóságos mérnöki munkákat, melyekkel az ármentesítést végezte — és így nagyban hozzájárult, hogy Martonvásárból „paradicsom” legyen. Viszont ez a túlzott gazdatevékenység, a birtok önálló dirigálása, bizonyos zsarnokságot fejlesztett ki benne, amelyet gyermekei, — de különösen az otthon maradt Teréz — súlyosan éreztek. Ilyenformán özv. Brunsviknérol megállapíthatjuk (annak ellenére, hogy nyilván könnyedebb életfelfogású anyja mellett nevelkedett) — egyrészt a puritán, szinte a ridegségig menő erkölcsi szigort, — és a csekély együtt-

³³ Br. Antal jellemzése rövidítésben átvéve a Brunsvik-ösökből. 33—36. l.

^{33a} Özv. Seebergné jellemzését ld. Brunsvik-ösök 36. l. Brunsvik Teréz memoire-jaiban így jellemzi anyját: „Meine Mutter war eine originelle Frau; die Weltleute nannten sie bizarr... Sie war beschränkt, wie es bei ihrer Erziehung nicht wohl anders möglich sein konnte...” (mivel anyja, özv. Seebergné kártyázással töltötte napjait). „Mutter machte dieses Leben mit durch 5—6 Jahre. Oberflächlich in ihren Anschauungen, hatte sie doch einen stetigen, consequenten Geist, und eine rührende Sittenreinheit und Einfachheit.” Mem. 78. l.

³⁴ Mem. 59. l.

³⁵ Mem. 62. l.

érző képességet — másrészt: a földhöz tapadtságot, bizonyos gyakorlati, józan szervező készséget, kitartást a munkában, amely tulajdonságok kötelességszerűen a férje anyagi hágyatékának gyarapítására és ennek a gyarapodásnak szinte kapzsisággal való őrzésére hajtották, ellenben gyermekeitől, férjének ez élő és szellemi hagyatékától bizonyos mértékben eltávolították.³⁶

A Brunsvik Antal halálával korán elárvult család Brunsvik Józsefben, az elhunyt öccsében talált istápolóra, aki úgy, mint apja és bátyja, a tágabb értelemben vett család iránt is aktív szeretetet tanúsított. Az ő pályája is magasan ível fölfelé, az országbírói méltóságig (ld. II. származási táblát) — a grófi rangig. Közhivatali tevékenységében ő is lelkiismeretes, nem egy kényes helyzetben tapintatos funkcionárius, de simulékonyasága sohasem vitte őt hazafias érzelmeinek megtagadására.³⁷ Ő is vagyongyarapító és -szerző volt, aki vagyona nagy részét a művészet és tudomány pártolására használta. Budavári palotájában és Korompán számottevő könyvtárat, ásvány-conchilia és térkép-gyűjteményt állított fel; kastélyát, házát állandóan művészeti kincsekkel szépítette, Korompát értékes képekkel, műtárgyakkal valóságos múzsák honává avatta. Brunsvik József leszármazottjai még ma is őrzik a korompai képcsarnokban azt az olajfestésű arcképet, melyet Kallhofer művész készített Brunsvik Jozefinről és Terézről.³⁸ Ennek a képnek valószínűen sajátkezü másolatát ajándékozta Brunsvik Teréz emlékül Beethovennek, aki azt a híres három levéllel együtt mindhaláláig szekrénye titkos szakaszában őrizte.³⁹

Az átépített korompai kastély pedig, parkjával, a kertművészet remekével, amint az előtte elterülő tó visszatükröztette klasszikus portikusának hatalmas pilléreit — méltó keretet adott annak a szinte renaissance-korbéli nagyúri vendéglátásnak, amellyel Brunsvik József feleségével és leányaival: Júliával és Henriette-el,⁴⁰ majdani báró Forray Andrásnéval és gróf Chotek Hermannéval, barátait és rokonnait — köztük igen gyakran Brunsvik Terézt és Guicciardi

³⁶ Brunsvikné jellemzése rövidítve a Brunsvik-ösökből, 36—38. l.

³⁷ Részletes tárgyalását és jellemzését ld. Brunsvik-ösök, 38—43. l.

³⁸ Chotek Rezső gróf nyomán, aki La Mara zenetörténeti írónak nyilatkozott. Ld. La Mara: Beethoven und die Brunsviks. A képmásolatot a bonni Beethovenhaus őrzi és azt Ritter von Lampi művének hirdeti. Chotek Rezső, Gróf Chotek Hermann és Brunsvik Henrietta unokája, Brunsvik József dédunokája. Ld. III. származási táblát.

³⁹ Ld. bármelyik Beethoven-biográfiában.

⁴⁰ Brunsvik Henriette festette meg apja életnagyságú képét a balassagyarmati vármegyeház számára. Ld. Brunsvik-ösök 43. l.

Giuliettát⁴¹ — fogadta. Ez a kastély nem volt méltatlan arra sem — hogy ott időzésével a zenetítán, Beethoven híressé avassa.⁴²

Miután Brunszvik Teréz nemzetségének legkimagaslóbb, Brunszvik Teréz által is részletesebben tárgyalt tagjainak életfolyását rövid összefoglalásban végigkísértük és egyenként jellemeztük, megállapíthatjuk közös vonásaikat. Ezek a következők:⁴³ a már Brunszvik Tóbiásnál jelentkező aktivitás, a kitartó szorgalom, a tudományok iránt való érdeklődés és fogékonyság, szervezési készség, bizonyos pedagógiai és zenei hajlam. Ezek a hajlamok, illetve diszpozíciók, az utódokban egyrészt fokozódtak, másrészt újabb tulajdonságokkal gyarapodva oda módosultak, hogy a kitartó szorgalommal az erős kötelességérzet, a kultúra és tudomány iránt való nagy fogékonysággal pedig a kultúra terjesztésének vágya pedagógiai tendenciákkal párosultak. Mindezekhez még a magasabb eszmékért való lelkesedés, a mások elvei és érzelmeivel szemben a szó nemes értelmében vett liberalizmus, végül pedig a művészi hajlam járult, amely főként a műertelemben és művészet pártolásában jutott kifejezésre és csak a következő generációban emelkedett kimondottan tehetségé.

S ha Brunszvik Teréz személyiségének szempontjából megemlítjük még az anyai ágról örökölt kitartó szorgalmat, józanságot és takarékoságot — úgy a két egymástól különböző család — a schizothym Brunszvik és a ciklikus Seebergék — találkozásából olyan adottságokkal állunk szemben, amelyek Brunszvik Terézben összegeződve alkalmasak voltak a „tehetségre jellemző szellemi mozgékonytágot az eszmei szabadság elfogulatlanságát, a végrehajtásban pedig az erővel párosult kitartást”⁴⁴ biztosítani.

⁴¹ Anyja Brunszvik Antal nővére, tehát Teréz és Brunszvik József leányainak unokatestvére. Ld. III. származási táblát és Brunszvik-ösök 27—28. l.

⁴² Ld. La Mara: Beethoven und die Brunsviks. Hevesy: Petites amies de Beethoven.

⁴³ A jellemzés átvéve a Brunszvik-ösök 44—45. lapjáról.

⁴⁴ Ld. Révész Margit dr.: Gróf Brunszvik Teréz jellemzése örökléstani és lélektani szempontból. Ld. Czeke—Révész: Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. 1926. 31. lapon.

II.

BRUNSZVIK TERÉZ GYERMEK- ÉS IFJÚKORA¹

1775—1799.

Ebbe az érdekes és értékes családba, — melybe a Brunszvik-ösök a kultúra, művészet és tudomány kultuszát vitték, a Seebergék pedig a fáradhatatlan tetterő és szervezési készséget² — született bele a „nagygyá” lett kis Teréz. Szimbolizáló hajlamának megfelelően mind a memoire-okban, mind az Akadémiában őrzött életrajztöredékekben kiemeli: „Mit Sonnenaufgang”. És még 1837-ben is, megemlékezve születésnapjáról, ezeket írja július 3-án:

„Ein geheiligter Monat, durch frühere Ereignisse 3, 4, 5, — und der Monat meiner Geburt... 27. Juli 1775 des Morgens 4 Uhr. Mit der Sonne erschien die acht Tage darauf durch die grosse Maria Theresia zur Christin zur Taufe getragene Maria Therese.”³

¹ Brunszvik Teréz életrajzára a főforrások a következők: A már többször idézett, az Orsz. Levéltárban őrzött, eddig kiadatlan Brunswick-Levéltár. Röv. Brunszvik-Lev. — A M. T. Akadémiában ugyancsak kiadatlanul őrzött életrajzi töredékek. Irodalmi levelezés. 4-rét 4. sz. Röv.: Ak. tör. — és az eddig szintén kiadatlan naplók.

Nyomatott források közül a már szintén idézett Rapos József műve: Br. T. grófhölgy... élete és műve. ...Pesten, 1868. Röv.: Rapos. La Mara: Beethovens unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis der Gräfin Therese Brunsvik und ihre Memoiren. Leipzig, 1909. Röv.: Mem. E memoire-ok magyar fordítását lásd: Czeke Marianne dr. és H. Révész Margit dr.: Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. — Emlékiratai, fordította dr. Petrich Béla. Budapest, 1926. Kisdiednevelés kiadása. Röv.: Czeke—Révész. — Czeke M.: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. 1935. Röv.: Brunszvik-ösök.

Zenétörténeti művek közül: Hevesy, André de: Petites amies de Beethoven. Paris, 1910. Champion. U. attól: Beethoven, vie intime. Paris, 1927. Röv.: Hevesy, illetve: Vie int. — La Mara: Beethoven und die Brunsviks. Leipzig, 1920. Röv.: La Mara. — Thayer, Alexander Wheelock: Ludwig van Beethovens Leben. I—V. köt. 1872—1901. Röv.: Thayer. — Romain Rolland: Beethoven. Les grandes époques créatrices. Paris, 1928. I—II. Röv.: Rolland.

A Memoire-okból az egyöntetűség kedvéért németül idézünk, annál is inkább, mert La Mara, mint említettük, második művével megtagadván a Beethoven—Brunsvik Teréz problémában első művében elfoglalt álláspontját, új kiadást abból már nem engedélyezett, úgyhogy a könyvben foglalt memoire-ok kézirat jelleget nyertek. A memoire-okból való idézetek lelőhelyét nem sor alatt, hanem a szövegben jelöljük zárójelben.

² Dr. Révész Margit: Brunszvik Teréz jellemrajza örökléstani és lélektani szempontból. Ld. Czeke—Révész. 30—37. l. és Czeke: Brunszvik-ösök.

³ Br. T. J. 17 jelzésű naplója. 19. kézirati lap (kiadatlan).

A Mária Terézia néven kívül, az egyházi anyakönyvi kivonata, illetve keresztlevele szerint még a Jozefa, Anna és Aloysia nevet kapta a keresztségben.

Nagy öröm volt az első gyermek születése, nemcsak Brunszvik Antal udvari kamarai secretarius családjában, hanem az egész rokonságban is. Mindenünnen gratuláció érkezik Pozsonyba. Így nevezetesen Brunszvik Susanna⁴ Bécsből gratulál az újdonsült nagypapa nevében is — és Nagyszebenből Seeberg nagypapa nővérével együtt — valamint Nanette két fivére, Fülöp és Mihály. És Teréz marad ezentúl is a levelezés központjában különösen azáltal, hogy Brunszvik Antalné, amint látszik, férjét minden utazásán elkísérte, mialatt leánykáját anyjára, Seeberg bárónéra bízta, aki sűrűn küldi aprólékos referádáit a kis „Theres”- vagy „Ressler”-ről.

Így már 3 hónapos korából ezeket írja az elfogult nagymama:

„Dein und unsere liebste Theres küsst dir und dem lieben Papa die Hände vor die Erinnerung ihres Namensfestes. Sie ist Gott sei Dank frisch und gesund, sitzt schon bei mir auf dem Canapé; so lang es noch so schönes Wetter ist, darf sie vormittag und nachmittag einmal zu mir kommen; übrigens aber bin ich wohl 6 mal des Tages bei ihr.”⁵

Ez a levél nyilván 1775-ben íródott, Teréz napja, tehát okt. 15-ike után, mivel a folytatásában figyelmezteti leányát, gratuláljon apósának, aki a grófi címet kapta — ami, mint tudjuk, az 1775. okt. 7-iki diplomával történt.

Tehát miután megtudtuk, hogy a kis Teréz 2 és fél hónapos korában a kanapén ült, a továbbiakban arról értesülünk, hogy egyéves korában igen élénk és mindent megért — ellenben lassan jönnek a fogacskái.⁶ Ezek mellett a gyer-

⁴ Brunszvik-Lev. 1775. Brunszvik Susanna levele. „Vienna, 8 Agosto.” Még hozzá teszi, sajnálja, hogy sógornője nem vehet részt a bécsi ünnepségeken „all occasione della venuta del archiduca Milanese”.

⁵ U. ott. Seeberg ezredes és nővére levele. 1775. aug. 30. Seeberg egyúttal tudatja Nanette-el, hogy fia, Philipp, letette a vizsgáit, és most csak állás után kell néznie. Michelt pedig Diakovárból áthelyezték Galiciába a dragonyosokhoz. Diakovár-Djakovo, Horvát-Szlavonországból volt.

⁶ U. ott. Seebergné is kitér fia, Michel áthelyezésére. Praktikus szempontból örül, hogy a modenai ezredhez jut, azok is Cuirassierek és így csak a hajtókát kell kicserélni.

⁷ Brunszvik-Lev. 1776. aug. 9-én. Seebergné levele Pozsonyból. „Sie ist recht frisch, da ist sie zuweilen ungeduldig wenn man nicht alles versteht was sie will, aber sie versteht Worthe was man ihr sagt. Ein Zanderl hat sie schon, aber das zweite will nicht heraus.” Ebből

mek-ügyek mellett az 1776. márc. 26. óta özv. Seeberg báróné nem feledkezik meg referálni a házról, a lovakról, a zabbeszerzésekről, valamint fiainak jöveteléről, azok elhelyezéséről és közös ismerősökről.

1777. szept. 25-én megszületik Br. Ferenc, mely eseményt megelőzőleg anyai tanácsok mennek Martonvásárra vagy Budára⁸ — az anya személyes jelenlétét pótolandók. De az új gyermek ellenére, mégis Terézke marad a levelezés központja és pedig nem örvendetes körülményeknél fogva. Sok szó esik ugyanis betegségeiről. Így 1777. aug. 22-én arról értesülünk Seebergné leveléből, hogy „Ressler”-t most volt szabad először sétára vinni, — és bár elhatározta, hogy kocsin elviszi ismerőseihez — mégis aggódik, vajjon nem fog-e neki ártani a kocsizás, mert a „Calèche” lökdös és ráz.⁹ Arról is hallunk, hogy mindenki „nyezteteti, amiben két nagybátyja is segítkezik.”¹⁰ Majd pedig javuló étvágyáról szól a krónika.¹¹ A betegség közelebről nincs meghatározva, de a fentiekből következtetve talán törés lehetett, és így nem kizárt dolog, hogy Brunsvik Teréz 1821-iki naplójában élete folyását szimbolizáló költeményében erre az esetre céloz, midőn bordatörést emleget:

„Der schöne schlanke Gliederbau
Des munteren Kindchens ward
Zertrümmert und eine Rippe brach.”¹²

De ha csakugyan akkoriban meg is történt volna a törés, bizonyára teljesen meggyógyult, amint azt Teréz mozgalmas élete, sok testi fáradságot és mozgást igénylő utazásai és kirándulásai — még késői öregkorában is — bizonyítják. És helyesen mutat rá Rolland arra is, hogy megnemgyógyult

a tényből gyenge csontszerkezetre lehet következtetni, mely később az észre nem vehető, de a B. Teréz által megemlített hátgörbülésre vezethetett.

⁸ U. ott. Seebergné levele. Pressburg 13. Aug. 1777. Fiai jöttek Pozsonyba, azért nem mehetett „hinab”. Tekintettel, hogy Martonvásár mélyebben fekszik, mint Pozsony, talán a „hinab” Martonvásárra vonatkozik. Esetleg Pestre is, ahova a pozsonyiak mindig „hinab” mentek.

⁹ U. ott. Pressburg 22. Aug. 1777. (2. sz.) „Gestern habe ich zum ersten Mal die Ressler spazieren führen dürfen. Sie befindet sich schon recht gut. Heute will ich sie zu Krottmann und Baldatschins mitnehmen.” Hozzáteszi aggódását a kocsirázás miatt, mert a Calèche nagyon „stosst”.

¹⁰ U. ott. 1777. aug. 30. (6. sz.) „Die liebe Ressler lasst die Hände küssen, ihre 2 oncles haben sie sehr lieb und verhätscheln sie.”

¹¹ U. ott. 1777. aug. 27. (3. sz.) „Unser Ressler ist recht gut und kann dermaßen mit sehr grossen Appetit essen.”

¹² Brunsvik Teréz J. 9. (kiadatl.) naplója, 141. kéz. l. 1820—21.

bordatőrészel nem lehetett volna fiatalságában kitűnő és kiertartó táncosnő.¹³

Ezen meg nem nevezett betegségen kívül, egy Joannes Gasso nevű levélíró Pozsonyból valami kiütés felét is említ¹⁴ — ami úgy látszik, szintén nem fejlődött nagyobb bajjá.

A két első gyermeket követte Teréz szerint 1779. márc. 23-án (a genealógiai források szerint márc. 31-én) Jozefin — és 1782-ben Charlotte (Carolina) születése, — akikkel a Brunszvik-család elérte a teljes létszámot.

Az eddigieket, amiket Teréz csecsemő és legzsengőbb koráról mondottunk, az Orsz. Levéltárban őrzött levelek alapján tudtuk meg, melyek azonban 1782-es évvel megszakadnak. Ezentúl már leginkább a Memoire-okra és az akadémiai önéletrajz-töredékre kell támaszkodnunk, melyekben az eddig elmondottak megerősítést nyernek. Így különösen gyenge szervezetére és egészségére vonatkozólag kapunk közelebbi útmutatást, midőn ezeket mondja:

„Ich war äusserst schwächlich und zart; mit einem gekrümmten Rückgrat verband ich mit drei Jahren die sogenannte englische Krankheit. Der Nervenleib besonders blieb zart...” (Mem. 79. l.)

Mindez talán fokozottan járult hozzá, hogy a gyenge egészségű, de fogékony lelkületű gyermeket a szülők, de különösen az apa szeretete vegye körül, aki benne látta a hasonmását.

„Ich ward das Ebenbild des Vaters obwohl Schwester Josephine in den Zügen ihm mehr ähnlich war.” (Mem. 59. l.)

A zenekedvelő apa már 3 éves korában zongorához ültette Terézt — „sein erstes und Lieblingskind” — amint az akadémiai töredékben mondja. Oktatását egy akkor fogadott, Rohringer Mathias nevű osztrák, Stammersdorf-ból származó házitanítótól nyerte, — aki bár igen korlátolt tudású volt, de az elemi ismereteket jól elsajátította, azonfelül pedig, mint volt templomi karénekes, tudott zongorázni. E tanítás mellett a kis Teréz olyan kitűnően haladt, hogy 6 éves korában

¹³ Rolland i. m. II. köt. 409. l. Különb is Dr. Révész Margit orvos nyilatkozata szerint ebben a korban bordatörés nem valószínű, inkább mellhártyagyulladás — vagy esetleg tuberkulozis — hiszen apja is „Brustleiden” áldozata lett — mely azonban Br. Terézen nem hatalmasodott el.

¹⁴ Brunszvik-Lev. (14. sz.) Posonij 25. April 1781. „Domicella et herulus bene valent una cum illustr. Domina, quae domicellam The-resam corrosiones habere ducebat.”

Rossetti¹⁵ egy zongorahangversenyét adta elő zenekari kísérettel — Buda és Pest arisztokráciája előtt, minden szorongás és elfogultság nélkül. Úgy kellett őt a párnával magasított székre felemelni. (Mem. 60. l.) Kitűnően és szívesen tanult, — könnyű leckéket pedig gyakran adott vissza azzal, hogy nehezebbet kér.¹⁶ Teréz rajongásig szerette apját, aki szabad idejét gyermekei körében töltötte és az ő lelkükbe is belevitte a felvilágosodási kor racionalitását, valamint annak eszményeit, melyekért ő maga annyira lelkesedett. Mindenesetre gondolkodó, értelmes gyermekké nevelte Terézt, s a kor racionalizmusa benne kitűnő talajra talált. Teréz naplójában visszaemlékezést közöl kutató mentalitására vonatkozólag:

„... Auch preisgegeben die Kinder der Ammen- und Gespenstermärchen und daher die Furcht, ein finsternes Zimmer zu betreten. Noch mit 8 Jahren erhob ich mich und überdachte, was in einem Zimmer, das am Tage ein Wohnzimmer ist, in der Nacht wohl geschehen könnte und beschloss hinein zu gehen. Doch die Einbildungskraft war einmal getroffen — ich sah eine Menge schwarz oder weiss gekleideter Menschen stehen und gehen und war vernichtet. Doch gleich wieder des Gedankens mächtig, wie kämen diese ohne unser Wissen hieher? beschloss ich auf den nächsten zu zu gehen, und als ich sah, dass es ein Sessel mit überhangenen Kleidungsstücken war, sah ich auf einmal alles anders in seiner wahren Gestalt und wurde so kühn, dass ich mich selbst nachher aus Muthwillen oft verkleidete und versteckte und die Mägde erschreckte und mich des andern Tages an ihren Erzählungen über den gesehenen Geist ergötzte.”¹⁷

Ilyenformán, apja eszmekörében nevelkedve — nemcsak a józan ész tanításait tette magáévá, hanem az apja által hirdetett szabadságesszméket is — (Mem. 58. i.) „Ich ward auferzogen mit den Namen Washington^{17a} und Benjamin Frank-

¹⁵ Rosetti (Rossetti), Francesco Antonioról lehet szó, igazi nevén Rössler (1750—1792), a csehországi Leitmeritzből. — Papnak készült Prágában, de zenére adva magát 1788-ban Hofkapellmeister lett Schwerinben. Oratoriumok, operák és zongorahangversenyek szerzője, melyek Párisban különös kedveltségnek örvendtek.

¹⁶ „Si mes maitres m'ont donné des choses trop ais[es] je les ai rejett[és].” Ld. kiadatlan J. 21. füz. 1838. aug. 21. 111. kéz. l.

¹⁷ 1817. M. 10. jelzésű füzet, 42. kéz. lap (kiadatlan).

^{17a} Washington, George (1732—1799) az Amerikai Egyesült Államok, akkor angol gyarmat felszabadítója, a felkelő sereg fővezére 1775 óta, aki súlyos körülmények között vezette diadalra nemzetét az angolok rendes hadserege ellen. 1789-ben elnök.

lin^{17b} mondja memoire-jaiban — és ezek a nevek, valamint a népszabadságért való rajongás, úgyszólván végigkísérik naplóját — ezzel is dokumentálva mély gyermekkori benyomásait. Nem kevésbé örökölte apjától a klasszikusokért, különösen a görögökért való lelkesedést — nem annyira irodalmuk, mint inkább institucióikért. Nyilván a klasszikusok e kultuszának hatása alatt alapítják meg a gyermekek — „als wir 11 bis 14 Jahre alt waren” (Mem. 60. l.) — a „Societätsrepublik”-ot, „die Platonische Republik im Kleinen” (Mem. 61. l.) és még öregkorában is fájlalva említette meg, hogy az Odysseát, — francia fordításban kellett apjának felolvasnia. „Ich war 8 Jahre alt.” (Mem. 58. l.) Ilyen hatások alatt el lehet hinni: „Schon damals ward meinem Geist ein gewisser Ernst,¹⁸ eine gewisse Tiefe eingeprägt.” (Mem. 58. l.)

Mindenesetre maradandóbnak bizonyult az apai befolyás, mint a hernalsi Gouvernante-é¹⁹ — akinek négyéves működése alatt a geográfiából csak a spanyol provinciákat és a folyóit tanulta megismerni, — írja nem minden ironia nélkül Teréz. (Mem. 61. l.)

Úgy látszik, ezeknek a hiányoknak pótlására Terézt — mint a legidősebbet — 12 éves korában (tehát 1787-ben)²⁰ Bécsbe, Mme Billighez adták intézetbe másfél évre, ahol többek között eredményes zeneórákat vett Preindl²¹-től, a St. Peterskirche hírneves Regenschori-jától és olasz nyelv-

^{17b} Franklin, Benjamin (1706—1790) Philadelphiában nyomdatulajdonos, politikai író, 1775 óta szintén a szabadság kivívásáért működött. 1776-ban Párisban tárgyalt az angolokkal a békés elintézés érdekében — majd a sikeres szabadságharc után ő kötötte meg velük az előzetes békét ugyancsak Párisban, 1782. jan. 20-án. 1785—88 között a philadelphiai kongresszus elnöke. A villámhárító feltalálója és kitűnő moralista író. A puritán önzetlen hazafiság példányképe.

¹⁸ Naplójában is külön megemlíti ezt a körülményt, hogy már 8 éves kora óta olvasta az Odysseiát, s ott is megállapítja, hogy ez adott klasszikus irányt ízlésének és komolyságot az életre. 1839. dec. 3. Ld. J. 22. füz., 33. kéz. l. — 1842. szept. 2-án azt írja: 10 éves korában olvasta. — J. 25., 81. kéz. l. (kiadatlan).

¹⁹ Hernals, Bécs nyugati oldalán levő elővárosa, ahol elárvult cs. és kir. katonatisztek leányai számára volt egy nevelőintézet, ahol tanítónőkké vagy nevelőnőkké való kiképzést nyertek — még a monarchia idejében is és pedig úgy látszik az akkori, a praktikus élet megismerését nélkülöző szellemben, ami nem egy, gúnyolódó tréfára adott általánosságban alkalmat.

²⁰ 1787-ben került Beethoven is először Bécsbe. Ld. Thayer, I. köt.

²¹ Preindl, Josef (1756—1823) zeneszerző, teoretikus zenész, Albrechtsberger tanítványa, 1780 óta a bécsi Pétertemplom karnagya, majd 1809-ben a Stephansdom zenekari vezetője. Talán ezen inkább magasabb zenetudományi működésre alapítja R. Rolland azon állítását, hogy Teréz contrapunktot és összhangzattant tanult tőle. Ld. Rolland i. m. II. 419. lapon.

leckéket egy olasz Abbatetól, aki azonban nem volt tanítványaival megelégedve. (Mem. 63. l.)

A fentiekől kissé eltérően adja Br. Teréz 1818—1819-es feljegyzéseiben nevelésének menetét — az általa kedvelt kategorizálással, illetve periodizálással:^{21a}

„Bis 10 Jahre war Elementarunterricht . . . Ein braver Lehrer, der bis an sein Ende im Hause war, gab Normalgegenstände, Musik; die Mutter französisch. Mit 10 Jahren kam eine Gouvernante, ein Zeichen- und Tanzlehrer wurde genommen u. s. w. — Nur 3 $\frac{1}{2}$ Jahr dauerte der Cursus. Die Gouvernante kam weg, und die Tochter wurde mit noch nicht 14 Jahren erzogen erklärt und in die(?) grosse Welt eingeführt.”^{21b}

Bármelyik verziót fogadjuk el, — Teréz rendszeres nevelése mindkét beállítás szerint alig 14 éves korában véget ért. S mivel nincs adatunk arra nézve, hogy ekkor, — 1789-ben bevezették volna a „nagy világba” — sőt a tényleges körülmények éppen az ellenkezőjét mutatják — amint azt alább látni fogjuk — a sokkal később írt memoire-ok útmutatásait vagyunk kénytelenek követni.

Mikor másfél év múlva hazaérkezett, — nyilván az 1788-as év végén — az egész család Nyitrába költözött, mint a II. József újbeosztású kerületi székhelybe — ahova a császár Brunszvik Antalt nyitrai főispánná, valamint Bars, Trencsén, Pozsony megyék adminisztrátorává és az egész kerület királyi biztosává nevezte ki 1788. júniusában.²² Itt volt tanúja Teréz a megyeházán azoknak az izgalmas jelenségeknek, melyeket a jozefini rendeletek a nemesség körében kiváltottak, és melyek folytán nem egyszer attól kellett félnie, hogy apja áldozatul esik II. József iránti hűségének. (Akad. tör. és Mem. 61. l.)

Teréz ezt az időt „traurige Zeiten”-nek nevezi — (Mem. 61. l.) —, mert hiszen ez időtől fogva fordult Brunszvik Antal betegsége komolyabb jellegűre, és Teréz még 71 éves korában is a betegség gyógyíthatatlanná válását — az esetleges

^{21a} Ld. erre nézve „Br. Teréz naplói és iratai” című bevezetés 10. jegyzetét is.

^{21b} J. 6. jelz. füz. 8. c. kéz. l. (kiadatlan). A tanító nyilván a később intézővé lett többször említett Rohringer. Bár itt a bécsi tanulmányi tartózkodást nem említi — nincs okunk kételkedni abban, hogy a Memoire-okban jelzett tanulmányok ne történtek volna meg a zenekultúrás Bécsben, mert Teréz csakugyan értett a zeneszerzéshez — a zeneelmélethez —, valamint az olasz nyelvhez is, amint azt élete folyását kísérve látni fogjuk.

²² Ld. XLVI. l. és Brunszvik-ösök, 25—35. l.

téves kezelésen kívül — főleg a sok hangos beszédnek tulajdonította (Mem. 61. l.), kapcsolatosan azon lelki depresszióval, melyet a politikai események: a németalföldi és különösen a francia forradalom, a szerencsétlen török háborúk, II. József halála okoztak.²³ Gyakori és mind hosszabb betegségei alatt Teréz volt hűséges gondozója és ápolója — s nem tágitott ágya mellől, „da ich sein Bett nicht verliess und ihm die lieben Haare streicheln, ihm vorlesen und erzählen musste” (Mem. 62. l.) — s így természetesen mind szorosabbá vált a viszony a gyermekek, de különösen Teréz és apja között, aki életének utolsó nyarán, Fehéregyházán azzal szórakozott, hogy gyermekeit angolra tanítsa (Mem. 59. l.), melyet az idegen nyelvek között leginkább kedvelt. Brunszvik Teréz maga, úgy látszik, apjának ezen előszeretettől ösztönözve, már előzőleg, külön szorgalomból, megtanult angolul, és bizonyára erre az időre vonatkozik, amiket ezzel kapcsolatban mond:

„Alig vettem — úgy monda — egy két leckét, szülőimmel falura kellett költöznöm. Elvittem magammal Vicar of Wakefieldet²⁴ és egy szótárt. Egész nap olvastam. Az első lapon minden szót fel kelle keresnem a szótárban: a könyv végén már egyet sem. Tudtam angolul.”²⁵

Hogy franciául, olaszul, németül tudott, ellenben magyarul nem,²⁶ az az akkori idők folyománya volt. Tudott dolog, hogy különösen a főnemes körök asszonyai teljesen idegen nyelven nevelkedtek — sőt a főnemes férfiak is. Legtöbben Mária Terézia idejében franciául beszéltek, majd németül. De korántsem az irodalmi németet, hanem a délnémet dialektusnak azt a speciálisan bécsi németjét, melybe bőven kevertek

²³ Ld. részletesen Brunszvik-ösök, 34—35. l.

²⁴ Goldsmith, Oliver (1728—1774) angol költő és író híres regénye az angol vidéki városkák életéből. Megjelent 1766-ban.

²⁵ Kacs Kovács Lajos: Emlékbeszéd, melyet korompai Brunswick Teréz grófnő fölött tartott... 1865. máj. 18-án. Ld. Rapos i. m. 8. l.

²⁶ Rapos szerint, bár öregkorában, 1840-től kezdve, amint azt naplói is bizonyítják, rendszeresen tanulta a magyar nyelvet, nem tudta azt megtanulni, és ez a tény őt Catora emlékezteti, aki szintén öregkorában tanult nyelvet, de idegent, míg Br. Teréz „saját nyelvét tanulni volt kénytelen”. (36. lapon.) Bár csakugyan sok nyelvet tanult, azonban egyik nyelvet sem tudta tökéletesen, amint azt naplóiból láthatjuk. A németet sem, amiért is sokféle programja közé állandóan felveszi a német nyelv tökéletesítését. Helyesírása sem kifogástalan — amit azonban inkább a naplóírásnál szokásos pongyolaságnak kell betudni. Öregkorában nemcsak magyarul tanult, hanem még mindig franciául és angolul is — hogy ifjúkorában szerzett felületes tudását elmélyítse, amit naplói végig lehet kísérni, már az úti naplótól kezdve. Naplószerző. 14. l.

francia szavakat és mondásokat. Ezen a nyelven írta Széchenyi István is naplóját. Az bizonyosnak látszik, hogy a Brunsvik szülők, mint a XVIII. és XIX. században általában, a nőnevelésnél, nagy súlyt helyeztek az idegen nyelvek tanulására, amint ezt a pálfalvi levéltárban²⁷ őrzött sok francia fordítási gyakorlat és „thèmes” mutatja 1790-ből. Pl. „Traductions françaises. Tirées des oeuvres de Sonnenfels”²⁸ — és számos kivonat a római történetből.

Elképzelhető az a fájdalom, az a lelki rázkódtatás, midőn 1792. nov. 5-én³⁰ a rajongásig szeretett apa korai sírjába szállt. Halálával gyermekei — különösen Teréz, elvesztették lelki irányítójukat, képességeiket méltányló és azokat kifejleszteni igyekvő nevelőjüket: „Wo ist der theure Mann, der mein Vater war? Schon 24 Jahre beweine ich ihn!” írja 1817 tavaszán.^{30a} „Wie ganz anders hätte sich unser Leben gestaltet, wenn er gelebt hätte!” kiált fel Teréz memoire-jaiban, késő öregségében. (61. l.)

Az anya, Brunsvik Antalné, aki az idealizmusra beállított férj mellett már mindig a józan realista elemet képviselte, halála után teljesen elmerült a gazdasági gondokba, „wo alles noch zu machen war” (Mem. 60. l.), legfőbb kötelességét vélvén ezzel teljesíteni és így vajmi kevés időt szentel gyermekeinek. Eleget vélt tenni a nevelés követelményeinek, ha 4 hónapi városi tartózkodásuk alatt Budán mestereket fogadott gyermekeinek. — És ezek hálások is voltak ezért, csak úgy habzsolták magukba a tudományt. „Wie verschlangen wir alles was sie uns lehrten, besonders Clavier, Zeichen und Gesang.” (Mem. 63. l.) És bár az oktatás nem volt valami jeles, mégis Teréz mindenben sokra vitte „...ich wurde schon als Clavierspielerin belobt machte schöne Bil-

²⁷ A „Briefwechsel” felirattal jelzett köteggben a 30. sz. és 31. sz. 4-rét lap. Német kivonat is volt a római történetből e címen: Auszüge aus der römischen Geschichte T. B. 1790.

²⁸ Sonnenfels, Joseph von (1733—1817), a bécsi egyetemen az államtudományok tanára, majd valóságos belső titkos tanácsos az osztrák udvari kancelláriában. Ő szüntette meg a kinnváltatást, azonfelül pedig annak az államrendszernek volt egyik megalapozója, mely a természetjogból és a társadalmi szerződésből vonta le a felvilágosodott abszolutizmus számára azokat az etikai követelményeket, melyek II. Józsefnek és bizonyos tekintetben már Mária Teréziának, mint az állam szolgáinak a korlátlan hatalom gyakorlását a nép érdekében kötelességükké teszik. A Br. Teréz által fordított részlet éppen a nép boldogságra való igényének jogosultságát, a természetjogból való származtatását tárgyalja.

³⁰ Brunsvik Antal halála idejének megállapítását lásd Brunsvik-ösök, 35. lapon. Földi maradványai a martonvásári családi kriptában — balfélf indulva a 3-ik koporsófülkében nyugosznak.

^{30a} 1817—19. M. 27. füz., 118. kéz. l. (kiadatlan).

der" (Mem. 63. l.), melyekből egynéhány a korompai kastélyban még fellelhető. Különösen az emlékezetből való portrairozásban volt ügyes.³¹ De az év többi 8 hónapja alatt, melyet leginkább Martonvásáron töltöttek falusi magányban, bizony teljesen magukra voltak hagyva. Az anya ugyanis nem becsülte nagyra a neveléstudományt. Azt állította:

„Erziehung und Unterricht haben gar keinen Einfluss auf Character und Intelligenz; was der Mensch werden soll, wird er doch, das ist schon gegeben; was die Menschen dafür thun ist null oder schädlich". (Mem. 63. l.)

S bár a szabadjára eresztés akkoriban igen ínyűkre volt, mégis az életben károsnak bizonyult, mert tudásuk töredékes volt csupán és túlságosan elvonatkoztatott a való élet realitásától: „Wir waren uns selbst überlassen und konnten nach Herzenlust poetisieren". (Mem. 60. l.)

Olvasmányaik teljesen rendszertelenek voltak: összevissza olvastak mindent, mi kezük ügyébe került: a jó Seeburg nagymama könyves kincseiből és Ferenc³² testvérük iskolakönyveiből.

„Meine liebste Beschäftigung in meinen freien Stunden war, die Schulbücher meines Bruders durchzumustern und mit unermüdeten Fleiss durch zu lernen. Nach den vagen Grundsätzen jener Zeit wurde ich *abgehalten*, statt *angehalten*. Keinen Führer nirgends, kaum mein physischer Körper gepflegt, mein geistiger ganz vernachlässigt. Allen willkürlichen zufälligen Eindrücken blosgestellt, aller Wildheit der Jugend, und einer regellosen Phantasie."^{32a}

És a testvérek összességére ezeket mondja:

³¹ Gróf Chotek Rudolf közlése, aki e kéziratokat — többnyire fejek —, mint Brunzsvik Teréz munkáit, La Mara zenetörténeti íróőnek megmutatta. Ld. La Mara i. m. 10. lapon.

³² A fővárosi pedagógiai könyvtárban megvan egy németül írt grammatika, melyet Nagyszombatban használtak: Anleitung zur lateinischen Sprache zum Gebrauche der studierenden Jugend im Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten. Erster Theil. Cum speciali Priv. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Kostet ungebunden 15 kreuzer. Ofen und Tyrnau gedruckt mit königlichen Universitätsschriften. 1787. — A könyv belső tábláján Brunzsvik Ferenc sajátkezű névbeírása gyermekes írással, és pedig háromféle helyesírással: Francisci Brunzvik, Brunzvik, Brunzsvik.

^{32a} 1818—19-es napló, M. 8. jelz. füz., 203. kéz. l. (kiadatlan).

„Ein unendliches Streben, ein seltener Fleiss war in den drei Schwestern. Keine Sprache, kein Wissen, keine Kunst, keine Handarbeit deren sie habhaft werden konnten entging ihnen." (Mem. 76. l.)

A testvérek nagyon összetartottak, különösen Ferencet szerették mindannyian, élükön Terézzel, amint azt élete folyamán be is bizonyította; Ferenc is őket, barátaival együtt, akik a lányok barátaikká is lettek. Ezek is hordták az olvasmányokat a házhoz: egyik Teréznek Klopstock³³ ódáit ajándékozta, és bibliájává lettek. Egy másik Matthisson³⁴ és Salis³⁵ verseit adta ajándékba. — Minden megmámorosította. Kitűnő emlékezőtehetsége lévén, egyszer-kétszeri olvasásra már könyv nélkül tudta a költeményeket, melyeket szívesen szavalt el, még késő öregkorában is, és pedig nagy hatással.

Maga is próbálkozott lírai versekkel, elbeszélésekkel, de nem volt megelégedve: „Was ich schrieb war alles dogmatisch". (Mem. 62. l.) Nagyon valószínűen ekkor írta az alábbi, gyermekes írásban fennmaradt költeményt apja sírjánál:

Elegie. Bei dem Grabe meines Vaters.

Selig alle, die im Herrn entschliefen!
Selig, Vater, selig bist auch du!
Engel brachten dir den Kranz und riefen;
Und du gingst in Gottes Ruh;

Wandelst über Millionen Sternen
Siehst die Handvoll Staub, die Erde nicht;
Schweifst im Wind durch tausend Sonnenfern
Schauest Gottes Angesicht.

³³ Klopstock Friedr. Gottlieb (1724—1803) német költő, aki a német irodalomra a legnagyobb befolyással volt nemzeti tárgyú költeményeivel és különösen ódái által, melyekbe az antik versmértéket vezette be, és melyek pátoszuknál fogva tetszettek Teréznek. 1842. szept. 2-án megemlíti, hogy már 17—18 éves korában méltányolta Klopstockot. Ld. J. 25., 81. kéz. lap (kiadatlan).

³⁴ Matthisson, Friedrich von (1761—1831) német költő, híres népszerű elegikus tartalmú költeményeiről. Beethoven is nagyon kedvelte és több költeményét megkomponálta. A pálfalvi levéltárban „Okt. 1799"-kelettel több Matthisson vers van lemásolva — és mivel ez az időszak már a bécsi tartózkodás utánra esett, nem lehetetlen, hogy talán éppen Beethoven hatása alatt történt. Pálfalvi levéltár: VIII—28. sz. irat.

³⁵ Salis, Johann Gaudenz Freiherr von Seewiess-Salis, svájci születésű (1762—1834) német költő, Matthisson legjobb barátja.

Siehst das Buch der Welten aufgeschlagen
Trinkest durstig aus dem Lebensquell
Nächte voll von Labirinthén tagen
Und dein Blick wird himmelhell.

Doch in deiner Überwinderkrone
Senkst Du noch den Vaterblick auf mich,
Betest an Jehova's Throne
Und Jehova höret dich.

Schwebe wann der Tropfen Zeit verrinnet
Den mir Gott aus seiner Urne gab
Schwebe wenn mein Todeskampf beginnt
Auf mein Sterbebett herab.

Dass mir deine Palme Kühlung wehe,
Kühlung die von Lebensbäumen träuft
Dass ich sonder Graun die Thäler sehe
Wo die Auferstehung reift;

Dass mit dir ich durch die Himmel schwebe
Wonnestrahlend und beglückt wie du,
Und mit dir auf einem Sterne lebe
Und in Gottes Schoosse ruh.

Grün, indessen, Strauch der Rosenblume,
Deinen Purpur auf sein Grab zu streun
Schlummre wie im stillen Heiligthume
Hingesäetes Gebein.^{35a}

Talán ebbe az időbe tehető első próbálkozása is, hogy reflexív gondolatokat leírjon, és pedig az általa később is kedvelt levélformában. Egy év nélkül dec. 24-én kelt iratban, „Mein guter Vater” megszólítással, hosszabb elmefuttatás maradt fenn, melyben erősen vallásos színezetű morálfilozófiai, és egyúttal bizonyos utilitárius életbölcseleti tételeket fejteget — folytatva ezt ugyancsak év nélkül január 15-én, melyekben nagy szerep jut a megelégedés „erényének” és a jónak, mint e megelégedés előidézőjének,³⁶ emlékeztetve Széchenyi „Belső Csend”-jére.

Áttekintve már most azokat a lelki, illetve intellektuális vonásokat, melyeket Br. Teréz magáról és testvéreiről, gyer-

^{35a} Pálfalvi De Gerando levéltár. Kiadatlan iratok, VIII—69.

³⁶ Pálfalvi levéltár VIII—70. sz. irat és Széchenyi István Hiteljének bevezetése ifj. Iványi-Grünwald Béla dr.-tól.

mek- és serdülőkorukra vonatkozóan feljegyzett — feltűnő, a művészi hajlamok mellett a törekvés a további kiképzésre, művészetben és tudományban egyaránt. Ezek, a testvérekkel közös dispoziciók, Teréznél felfokozottan jelentkeznek: mint szenvedélyes és siker koronázta tevékenység a zene és rajz terén, — mint valóságos tudásszomj, melyet könnyű felfogás támogat, mellyel ösztönszerűen a „nehezebbet” keresi, hogy intellektuális erőit kifejllessze — továbbá mint olvasási mohóság, melyet jó memória serkent (verseket hamar tanul meg, egy angol regény elolvasása után tudott angolul) — és nem utolsósorban mint bizonyos írói készség, mellyel elmékedéseit, gondolatait papírra veti. S ha mindehhez azt a lángoló, szinte a szertelenségbe menő lelkesedést vesszük, mellyel egy szép eszmét magáévá tesz, akkor megállapíthatjuk, hogy Br. Teréznél megtaláljuk a tehetség szellemi fejlődésvonulatában az első ismérveket: a korai intellektualitást, mely mint gyors felfogás, éles megfigyelés, tágkörű megbízható emlékezés, és értelmes egységbefoglalás jelenik meg, és a kivitelezésnél az állhatatos szorgalmat.³⁷

Mindezek a latens energiák, a kényszerű tétienségben felgyülemletek, és megértés, különösen pedig vezetés és példa hiányában nem találtak kiutat, hanem bizonyos, Teréz egész lényén elhatalmasodott exaltáltságban hajtottak ki, mely különösen apja emlékével űzött kultuszban nyilvánult meg. A nagy parkban levő saját kis kertjében tumulust hányatott és szűkös zsebpénzéből vörös márványból obeliszket — Teréz azt mondja pyramist³⁸ — emeltetett és arra ezt a feliratot vésette: „Dem besten Vater seine Tochter Therese”. „An diesem Hügel sass ich stundenlang und phantasiierte.” (Mem. 62. l.) Úgy látszik, apja halála feletti bánatába merült, — és ez a bánat vallási érzelmekkel töltötte el és benne az elhivatottság tudatát ébresztette.

„Der Geist wurde sehr religiös, tief durchdrungen von der Göttlichkeit der Schöpfung und der Sendung.”³⁹

³⁷ V. ö. Dr. Révész Margit: A tehetség általános problémái. A „Tehetségproblémák” cím alatt kiadott előadássorozat bevezető előadása és Plaut, Paul: Psychologie der produktiven Persönlichkeit. Stuttgart, 1929. Einleitung.

³⁸ Teréz a továbbiakban panaszkodik, hogy ezt a „pyramist” fivére és sógorasszonya gazdálkodása alatt eltávolították. Lehet, hogy ez Teréz életében így volt — de jelenleg megvan — és pedig a park szigetjén, közel ahhoz a helyhez, ahova Dreher Jenő, a jelenlegi tulajdonos, Beethoven mellszobrát, Pásztor János művét, a Beethoven-centennáriumra 1927-ben felállíttatta.

³⁹ Gyönyörűen interpretálja R. Rolland Teréz ezen szavait: „Mais chez cette fille d'une mère énergique, la contemplation même avait un

RR

Ezen elmékedések hatása alatt határozta el a kor heroikus-patetikus szellemében, hogy az igazság keresésének él:

„Als ich 16⁴⁰ Jahr alt war, weihte ich mich an dieser Stelle sehr feierlich zur Priesterin der Wahrheit und beschloss mich nie zu vermählen." (Mem. 62. l.)

Még nyomatékosabban emeli ki ezt a tényt, midőn 1843-ban Martonvásár parkjában járva rábukkan az „Altar der Wahrheit"-nek elnevezett földhantra:

„Dort die Spur ist doch geblieben — wo ich meine jugendlichen Gefühle nieder legte vor dem Allerhöchsten: die Baumgruppe die ich pflanzte ist geblieben — ich habe sie vor mir! Dort in erhabenen Momenten weihte ich mich und mein Leben der Wahrheit. Priesterin rein und unvermischt wollte ich nur sein und ich hielt Wort!... Künftiges Jahr sollte ein Rosenzaun jene gruppe umgeben — inwendig mein Altar: die Wahrheit."^{40a}

Viszont egészen racionális módon fejtegeti ezt az elhatározását 1834. jan. 13-iki beírásában:

„Als ich der Kindheit entwuchs, standen 2 Gedanken riesengross vor mir: 1. für den Anderen zu leben, nichts für mich — also Entäusserung der Selbstsucht, in des anderen Freude meine Freude zu finden etc. 2. Mein Leben auf so hohe Zinsen für das Vaterland anzuschlagen, und es zu veräussern als mir möglich werden würde. Als Mittel: Möglichst wenig zu bedürfen und für möglichst viel mich geschickt zu machen. Darin lag: auf eheliches Glück zu verzichten wenn die beiden Hauptgedanken dabei gefährdet würden. Das eheliche Verhältnis für das Weib, wie es heut zu Tage besteht, nach christlichem Gebrauch und egoistischen Grundsätzen, hebt die selbständige Geistesthätigkeit der Frau auf, wenn sie nicht in ihren grössten Ansichten als Gehülfin wirken kann; sie ist zu mechanischen

caractère actif; et sa foi au divin (en toute humilité) était une foi en soi, l'instinct d'une mission future". Rolland: II. köt. 385—386. l.

⁴⁰ Nem 16, hanem 18 éves volt apja halálakor. De már 1835. jan. 20-iki beírásában is így mondja: „Zur Priesterin der Wahrheit weihte sich Th. Br. feierlich durch religiöse Weihe schon mit 16 Jahren — aber ein Schwanken durchzieht ihr Leben. Ld. J. 15., 19. kéz. l. versoján (kiadatlan). Vagy 1837. okt. J. 17. kiadatlan füz. 60. kéz. l.

^{40a} Ld. 1843. jún. 27-iki beírás. J. 25. jelz. füzet, 135. kéz. l. (kiadatlan).

Dienst verdammt, mit Ausnahme der Erziehung der Kinder. Streng oeconomischer Geist wurde Lebensregel.“^{40b}

Helyesen mondja tehát Romain Rolland — hogy ezt a kor patetikus-heroikus szellemében tett fogadalmat — egyszerűen, minden pátosz nélkül, betartotta egész életén át — „Elle a été la fière servante, meurtrie, jamais lassée du vrai.“⁴¹

És Teréznek minden pátosza mellett is reális érzéke, kereste a módot, miként lehetne ezt az elhatározását kivinni. Tekintve, hogy, Teréz századában, ha egy előkelő fiatal leány férjhez menni nem akart, vagy alapítványi hölgygé kellett lennie, vagy pedig apácának beöltöznie, — Teréz gondolt is arra, hogy belép az angolkisasszonyok rendjébe,⁴² akik neveléssel foglalkoztak. Ezek azonban arra utasították, hogy ismerje meg előbb a világot és csak akkor jelentkezék újra. (Mem. 62. l.) Így tehát más kiutat kellett keresnie heroikus áldozatkészségének.

„Ich bath Gott auf den Knieen er möchte mich einen Krieg erleben lassen und wollte mitziehen als er entstand.“^{42a}

Erre nyílik is alkalom az 1797-iki nemesi felkeléskor.⁴³ Tudott dolog, hogy Napolenon 1797. jún. 15-iki itáliai győzelmei után az Alpeseken áthatolva, Ausztria, illetve

^{40b} J. 15. jelz. füzet, 13. kézirati lap rectoja (kiadatlan).

⁴¹ Rolland id. m. II. 384 l.

⁴² Az angolkisasszonyok szerzetének alapítása a vallási üldözések idején Angliából belga földre menekült főrangú hölgyeknek nevéhez fűződik. Ausztriában 1706 óta St. Pöltenben van főhelyük. Mária Terézia 1770-ben Magyarországon is adott nekik otthont, és pedig a budai várpalotában, ahol a zárdával az internátuson kívül nyilvános elemi iskola is kapcsolatos volt. II. József idején — aki a rendet, mint iskolafenntartót nem oszlatta fel — Vácra költözködnek, ahonnan azonban 1787-ben visszatelepítik őket a fővárosba, de nem Budára, hanem Pestre, az eltörölt Domonkos rend kolostorába. Az eredetileg német nyelvű rend egészen magyarrá lett és a magyar nőnevelésben mind szélesebb körben elvülhetetlen érdemeket szerzett. Ld. Kornis: A magyar művelődés eszményei. II. köt. 474—478. l.

^{42a} 1818—19. napló, M. 8. jelz. füz., 203. kéz. l. (kiadatlan).

⁴³ Brunszvik Teréz memoire-jaiban erről a nemesi felkelésről azt mondja: „Wohl das letzte Ausrücken dieser Insurrection“. Mem. 82. l. Az utolsó, mint ismeretes, 1809-ben volt — de ez nem volt „unblutig“, hiszen a Győr—Szabadhegyi vereséggel végződött. Különben is 1809-ben Brunszvik Ferenc már nem volt 16—17 éves — hanem 29 éves. Viszont 1797-ben Nagykanizsánál és Zalaegerszegnél gyülekeztek, mert hiszen a Körmen—Varasdi vonalra volt szánva. Ld. József nádor iratai, kiadta Domanovszky Sándor. I. köt. 181. lapon.

Bécs felé közeledett, miáltal Magyarországot is fenyegette, mire fegyverbe szólíttatott a magyar nemesség, mely József nádornak a királyhoz intézett jelentései⁴⁴ szerint buzgón sietett kötelességének eleget tenni és szemlére készen Szombathelyen egybe is gyűlt.⁴⁵ Ezen nemesi felkelésre — Teréz szavai szerint is, az ifjak seregestől hagyták el a gimnáziumokat és egyetemeket, köztük Brunsvíki Ferenc is „der einzige Sohn meiner Mutter kaum 16—17 Jahre alt”. Brunsvík Teréz férfiruhában akarta elkísérni „Mentor”-ként fivérét — „ich zitterte für ihn, denn ich liebte ihn mit aller Gluth meines Herzens”. (Mem. 82. l.) Naplójában még közelebből ecseteli romantikus elhatározását: „Ich hatte den ganzen Plan und einen fremden Nahmen aus Fesslers Marianne im Augenblick zusammen.”^{45a} Ebből a regényes tervből nem lett természetesen semmi, illetve oda módosult, hogy Teréz anyjával együtt, aki egyetlen fiát szintén féltette, kocsin utána ment és mindketten tanúi voltak a nagykanizsai és zalaegerszegi gyülekezésnek — melynek azonban folytatása nem volt, mert közben megkötötték a campoformioi béke 1797. okt. 31-én és december 14-én megjött az insurrectio feloszlatását elrendelő, a nádor által közvetített királyi leirat.⁴⁶ „Es war eine unblutige Insurrection” mondja Teréz, „der Friede kam dem Einhauen zuvor” (Mem. 82. l.), melyben elvesztette Ausztria a belga tartományokat, Milanot, Mantuát és a Rajna balpartját. Az ezen időszakra eső Brunsvíki krónikát még azzal egészíthetjük ki, hogy Nagy Iván szerint, 1796. nov. 8-án a grófi címet a család többi, illetve női tagjaira is kiterjesztették;⁴⁷ továbbá azzal, hogy

⁴⁴ József nádor iratai, kiadta Domanovszky Sándor. I. köt. 1797. ápril. 20—ápr. 27., máj. 3., különösen aug. 9. 176—189. l.

⁴⁵ U. ott. I. köt. 180—186. l.

^{45a} 1818—1819. M. 8. (kiadatlan) füzet. 203. k. l. Fessler Ignác Aurél (1756—1838), a magyar származású szerzetesből lett evangél. püspök, majd az oroszországi konzisztorium elnöke, nagyszabású irodalmi tevékenységet folytatott mind a tudomány, mind a regény és dráma terén. Erősen érzett művein a német felvilágosodás és romantika hatása — különösen teológiai művein és regényein — melyek miszticizmusba mennek át. 1815-től kezdődően ez utóbbi alól felszabadul, amikor is megírja romantikus történet szemléletű, híressé vált művét: Die Geschichte der Ungarn und ihre Landsassen. Történeti problémák felett Fichtevel 1796-ban folytatott termékeny vitákat különösen a történeti tárgyilagosságról. Teréz ismerte ezt a magyar történetet — viszont az általa említett Marianne című regény a bibliográfiai könyvekben nem volt lelhető, és a rendelkezésre álló regények és drámákban Marianne mint hősnő leelőhelye sem volt megállapítható.

⁴⁶ József nádor iratai. I. köt. 188—189. l.

⁴⁷ Ld. Nagy Iván: Magyarország nemes családjai. „II. Antal és József, kik 1796 nov. 8-án a grófi rangot utódaikra is megkapták.” A

ebben az időszakban (1793—1796) az agilis özvegy grófné, élve az erődítményi övbe eső telkeknek és házaknak nyújtott kedvezménnyel, reverzális aláírásával vállalva a kockázatot, hogy hadászati szükség esetén a ház lebontassék — úgy-szólván ingyen, fassió nélkül szerezte meg a krisztinavárosi telket, illetve házat. Ez volt az, mely annak idején 1828-ban az első magyar kisededóvónak — az angyalkertnek, adott hajlékot, a mai Mikó-utca 1. szám alatti házban.⁴⁸

Egyelőre tehát tovább élvezhették kényszerű-korlátlan szabadságukat Teréz comtesse és testvérei, és tovább is elvonatkozhattak a mindennapi élet prózájától: „Poesie, Aesthetik und schöne Künste war unser Leben”. (Mem. 63. l.) A legnagyobb teret a fiatalok az olvasásnak juttatták — amint azt már fenn említettük. De erre nézve meg kell jegyeznünk, Terézt illetőleg, hogy a vezetés teljes hiánya ellenére — mégis bizonyos alaposággal olvas. Több kivonat vagy kiírás maradt fenn, melyekből megállapítható, hogy olvasmányai nem is voltak olyan felületesek és rendszertelenek, mint amelyeknek ő maga azokat emlékirataiban ecseteli. Példának okáért, hosszabb kiírások vannak Barthélémy^{48a} „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce” című híres 9 kötetes munkájából, mely az antik görög életnek, bár idealizált, de szinte mesteri bemutatása — források alapján. Úgy látszik, Brunszvik Terézt főleg az állami életre vonatkozó, az államférfiúi eredményeket tárgyaló részek érdekelték — úgy, mint később is —, mert 1798. máj. 12. kelet alatt egész fejezetek vannak kiírva a Solon századát tárgyaló részből.⁴⁹ Ugyanez év szeptemberében több vallás-erkölcsi

Genealogisches Handbuch ezzel szemben csak arról tud, hogy 1790. nov. 18-án József és gyermekei emeltettek a magyar grófi rangra és főrendi státusba — és pedig a család összes tagjaira való örökösödéssel. Viszont a Genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser Österreichs 1905. megjegyzi, hogy II. Antal utódai, annak ellenére, hogy külön főrendi státus I. Antalnak nem adományoztatott, mégis főrendek voltak 1896-ig, — amit a Taschenbuch annak, a magyar szakirodalomba is átment tévedésnek tulajdonít, mely szerint esetleges névcseréből folyólag (Brunszvik József Ágost fiával kapcsolatosan) a Br. Józsefre vonatkozó 1790-es diploma Antal gróf és utódaira is kiterjesztetett volna.

⁴⁸ Háztörténeti részletes tárgyalását e kérdésnek lásd Dr. Czeke Marianne: Özv. Gróf Brunszvik Antalné házai. Megjelent: Historia 1932. évf. mellékletében: Pest-budai Emléklapok. Szerk. Dr. Gárdonyi Albert, szfőv. főlevéltáros. V. köt. 1—4. sz. 79—88. lapon.

^{48a} Ld. Naplószerző. 39. l. 14. jegyz.

⁴⁹ Pálfalvi De Gerando levéltár: VI—45. sz. irat, 3 és fél nagy ívrét lapon. „Le 12 May 1798. Voyage du jeune Anacharsis dans la Grèce. Tome I, page 102.” Itt kezdődik — az előttem levő példány (1788—1795) szerint is „Le siècle de Solon” című rész, mely tart 153 lapig. Brunszvik Teréz azonban ebből nemcsak a Solont tárgyaló rész-

elmékedést és értekezést is kivonatolt.⁵⁰ — Csupa olyan tárgykör, mely későbbi életében is állandóan foglalkoztatta.

A szépművészetek közé pedig, a rajzon kívül, bizonyára a zene is beletartozott, melynek felkarolására új hajtóerőt jelentett a zene egén feltűnő új csillag, Beethoven — aki 1795 óta állandó lakosa lett a császárvárosnak, Bécsnek, melynek újságjai Magyarországra is elhozták hírét.

Mindenesetre ezúton szerezhettek tudomást Beethovennek 1795 májusában Op. 1. alatt három trióra hirdetett előfizetési felhívásáról, melynek hatása alatt özv. Brunsvik grófné is belépett az előfizetők sorába.⁵¹ Feltehető továbbá, hogy ugyancsak a bécsi lapokból értesülhettek Budán és Martonvásáron a fiatal zenésznek számos jótékonysági hangversenyén úgy zongorázás, mint zeneszerzés terén fokozódó sikereiről, és hogy már ez év novemberében mint attrakció szerepelnek „Tänze”-i a „Gesellschaft für bildende Künste” redoute-bálján.⁵² És ha ott a helyszínen nem is gyönyörködhetek a Brunsvik kisasszonyok Beethoven lendületes zenéjében — látogatók élénken referálnak a bécsi zenei eseményekről, sőt megismertetik őket Beethoven legújabb műveivel. Így egy alkalommal Széchen,⁵³ a magyar testőrséghez beosztott katonatiszt ismerősük, elhozta magával látogatásakor Beethoven néhány variációját — köztük talán az orosz táncra írottakat is. Ezekről szó esik egy 1797. júl. 31-én Bécsből kelt, Rohringerhez — Teréz gyermekkori zongoramesteréhez, majd Martonvásár intézőjévé lett hajdani házi-tanítóhoz intézett levélben.⁵⁴

letet, hanem Dracon, Epaminondas, Pisistratus, Themistocles és Aristidesre vonatkozóakat is leírta — azaz a „Siècle de Solon”-ból a „Seconde partie: Section première és section seconde-t — valamint a Siècle de Themistocle et d'Aristide címűt is, melyekben Plato filozófiája is bő tárgyalás alá került. Érdekes véletlen találkozás, hogy ugyanebben az időben Beethoven is Platóból kivonatolt, — és pedig saját példányából. Ld. Thayer II. köt. 63—64. lapon.

⁵⁰ A pálfalvi De Gerando levéltár ugyancsak VI—45. jelzésű lapon. „Magazin des Adolescents par Beaumont le 12 sept. Martonvásár.”

⁵¹ Beethoven az Op. 1. alatti három trióra az Artaria kiadócéggel kötött szerződést márc. 19-én és az előfizetési felhívást, valamint annak lejárási terminusának meghosszabbítását is a bécsi lapokban tette közzé. Ld. Thaler I. köt. 375. lapon. A „Subscriptionsliste” ugyanott, I. köt. Anhang XI. Rajt szerepel („Gräfin Anna Brunswick”).

⁵² Ld. Thayer, ugyanott.

⁵³ Bizonyára Széchen Sándor és Bedekovich Róza fia, Károlyról van szó, aki 1778-ban született és 1847-ben, mint alezredes halt meg. (Nagy Iván.)

⁵⁴ Hevesy adata. Ld. Hevesy: Petites amies de Beethoven 3. lapon jegyzetben. A kérdéses variációk talán a „Variationen über einen russischen Tanz” aus dem Ballett „Das Waldmädchen” — lehettek, melyek 1797. áprilisában jelentek meg Artariánál. Könnyű zongoradara-

Ennek a külsőleg egyhangú, de belsőleg mozgalmas életnek az 1799 tavasza vetett véget, amikor özv. Brunszvik Antalné grófné két nagyobbik leányát, a 24 éves Terézt és a 20 éves Jozefint, — a kor akkori divatja szerint, további képzésük és látóköriük tágitása, valamint a társaságba való bevezetés céljából — Bécsbe viszi.^{54a} Bécs volt ekkor a műveltség és előkelőség gócpontja, amivé a nagy Mária Terézia tette, mely nemcsak a magyar, osztrák és lengyel főnemességet vonzotta oda, hanem a művészvilág — különösen a zenevilág kiválóságait is, köztük Beethovent, aki már, mint ismeretes, 1795 óta volt a császárváros lakója, ünnepelt zenehőse és a mágánások kapos zenetanára.

Ennek a kiváló mesternek oktatását akarta az anyagrófné leányainak biztosítani, akik hiszen, mint láttuk, hallottak róla, sőt műveit is ismerték már.

Rosty⁵⁵ Adalbert, a memoire-ok állítása szerint Brunszvik Ferenc iskolatársa, — értesülve özv. Brunszvikné szándékairól — figyelmeztette a grófnőket, hogy szerinte csak akkor fog sikerülni nekik a mestert megnyerni, ha személyesen keresik fel őt a Petersplatzon levő harmadik emeleti lakásán.⁵⁶

Ezt a tanácsot a hölgyek megfogadták és csakugyan felkeresték a mestert. E látogatás lefolyását — mely szinte klasszikussá lett a zenetörténeti irodalomban, hadd mondja el Teréz saját szavaival:

bok, talán Browne grófnéra való tekintettel, akinek a mű ajánlva volt. Ld. Thayer: II. köt. 56—57. l.

^{54a} Brunszvik Teréz Memoire-jaiban — 24 és 20 éves koruk elnére — ezt mondja: „Unsere Mutter führte uns sozusagen aus der Kinderstube nach Wien“ (Mem. 63. l.) — holott rendes körülmények között a bálozó leányok első báljukra már 16—17 éves korukban mentek. Ugyanezt állítja a nádori pár fogadó ünnepségeivel kapcsolatosan magáról. Ez az ismétlődő tévedés, mintha alátámasztaná, fenti 1818—19-es feljegyzéseit (ld. LVII. l. és j.) és azt a feltevést is igazolná, hogy az 1799-et megelőzőleg is volt Brunszvikné leányaival — vagy legalább is Teréz leányával Bécsben.

⁵⁵ Rosty Adalbert talán a Vas megyéből származott, későbbi békési alispán lehetett, aki meghalt 1847-ben. Tehát lehetett az 1777-ben született Brunszvik Ferenc iskolatársa.

⁵⁶ Thayer Beethovennek a St. Peteren való lakását az 1802-ik évre teszi, II. köt. 184. lapon. Koch Berta: Beethovenstätten in Wien und Umgebung. 1912. — egyáltalában nem említi. Sem az egyik, sem a másik zenetörténeti író az 1799. év első felére Beethoven-lakást nem állapítanak meg. Hevesy Petites amies de Beeth. 1—2. lapon és Beethoven vie intime c. művében 25. lapon részletezve adja a lakás helyét: „La maison à l'enseigne de l'Oiseau d'argent à l'angle de la Freisinger strasse près du Corps de garde“, azaz azt a házhelyet, melyet Thayer Beethoven lakásául az 1802. évre jelöl meg.

„Als wir jene merkwürdigen 18 Tage in Wien waren, wünschte meine Mutter ihren zwei Töchtern Therese und Josephine den unschätzbaren Musikunterricht Beethoven's zu verschaffen. Beethoven, wie Adalbert Rosty, ein Schulfreund meines Bruders versicherte, würde nicht zu bewegen sein, der blossen Einladung zu folgen, wenn aber Ihre Exzellenz sich bequemen, die drei Treppen der engen Wendeltreppe am St. Petersplatz zu erklimmen und ihm die Visite zu machen, so möchte er für den Erfolg bürgen. Diess geschach. Meine Sonate Beethoven's mit Violine und Violoncello-Begleitung,⁵⁷ wie ein Mädchen das zur Schule geht, unter dem Arm, traten wir ein. Der unsterbliche, liebe Louis van Beethoven war sehr freundlich und so höflich, als er es sein konnte. Nach einigen Phrasen de part et d'autre, setzte er mich an sein verstimmtes Piano und ich begann gleich damit, Violine und Violoncellobegleitung mit zu singen, und spielte dabei recht brav. Diess entzückte ihn so sehr, dass er versprach, täglich zu kommen, in das Hôtel zum Erzherzog Karl, damals goldenen Greifen. Es war das letzte Jahr des verflossenen Jahrhunderts im May.⁵⁸ Er kam fleissig,

⁵⁷ Egyike az Op. 1. alatti három triónak. „On aimerait à penser que le poétique, Largo en mi majeur de l'op. 1. n. 2, fut le premier entretien de Thérèse avec Beethoven” — mondja R. Rolland id. m. 387. lapjának jegyzetében.

⁵⁸ Thayer nagy munkájában ezt a kifejezést úgy értelmezi, hogy a mult század utolsó éve 1800 volt és az első 1801, amit csakugyan így is lehet értelmezni. Azonban a jelen esetben a letzte Jahre des verflossenen Jahrhunderts, minden kétséget kizárólag az 1799-et jelenti, mert hiszen Jozefin okmányilag bizonyítva 1799. júniusban ment férjhez és első leánykája Victoire, 1800. máj. 3-án született. Tehát a leírt események semmiképen sem lehettek 1800. májusában. Ezzel szemben Hevesy többször idézett munkájában, csakis Brunszvik Jozefin házasságának dátumát tartja megbízhatónak — 1799. június 29-ét, azt állítva, hogy Brunszvik Teréz meggyöngült emlékezete folytán téved, amikor azt mondja, hogy Bécsbe először 1799-ben mentek. Ezen állítását arra a költeményre alapítja, mely 1796-ban jelent meg Pichler Antonnál Bécsben e cím alatt: Über Müllers Kunstgalerie von einer Kennerin der Kunst”, mely költemény szerzője Teréz volna, és melyben a galleriát dicsőíti. Hevesy adatai szerint a költemény megvan a pálfalvi könyvtárban. Ottjártunkban sem 1926, sem 1927-ben nem láttuk a könyvtárt, mert az előző évben mind a könyvtártermet, mind a múzeumtermet teljesen elöntötte a víz — és az áztatott könyv- és iratanyagot nem lehetett megtekinteni. A bibliográfiákban, sem a Kayser-ben, az 1700—1800 közötti időben felsorolt könyvcímek között nem találtam, sem a Deutscher Bücherkatalogban. Nézetem szerint az évszám talán sajtóhiba lehet — a második 9-es megfordítása, mely tudvalevően a 6-ost adja. Ha Mariam Tenger: „Beethovens Unsterbliche Geliebte” 1891. című művének majdnem minden adata nem volna légbőlkapott — akkor

blieb aber statt einer Stunde von 12, bis oft 4 bis 5 Uhr, und wurde nicht müde meine Finger, die ich empor zu strecken und flach zu halten gelehrt ward, nieder zu halten, und zu biegen. Der Edle muss sehr zufrieden gewesen sein; denn durch 16 Tage blieb er nicht ein einzigmal aus. Wir spürten bis 5 Uhr keinen Hunger. Die gute Mutter hungerte mit, — die Wirthsleute aber waren sehr entrüstet, denn damals war es noch nicht Sitte um 5 Uhr Abends zu Mittag zu speisen. Damals ward mit Beethoven die innige, herzliche Freundschaft geschlossen, die bis an sein Lebensende dauerte. Er kam nach Ofen; er kam nach Martonvásár, er wurde in unsere Societäts-republik von auserlesenen Menschen aufgenommen. Ein runder Platz ward mit hohen edlen Linden bepflanzt; jeder Baum trug den Namen eines Mitgliedes, und auch in deren schmerzlicher Abwesenheit sprachen wir mit ihren Sinnbildern, unterhielten und belehrten uns mit ihnen. Sehr oft, nachdem der gute Morgen gesagt ward, frug ich den Baum um diess und das, was ich gern erklärt wissen wollte, und er blieb nie die Antwort schuldig." (Mem. 63—64.)

A bécsi napok igen mozgalmasak voltak. Az anya gyá-rakba, műhelyekbe, képtárakba vitte leányait, hogy minél több hasznát lássák a nagy város nyújtotta ismereteknek és tapasztalatoknak. Apai nagynénjük pedig, — Finta Józsefné, ezredes, illetve a magyar nemesi testőrség hadnagyának neje — szül. Brunszvik Erzsébet⁵⁹ — négy leányával, akik körülbelül a Brunszvik nővérekkel lehettek egy korban — gondoskodott a szórakozásról. Kirándulások kora reggel, váltakoztak színházzal és késő esti tánccal összekötött társas-összejöveletekkel Fintáéknál — melyekben Beethoven is mindig résztvett.

„... Spazierfahrten: Prater, Augarten, Luscigarten in Dornbach. Überall wurde gefrühstückt. Theater, die Abende bei ihr (Finta) getanzt und noch um 10—11 Uhr beim Nachhausegehen auf dem Graben Eis gegessen, geschäkert und gelacht. Um 4 Uhr morgens schon

talán lehetne alapot találni arra, hogy Brunszvikék 1796-ban Bécsben jártak, hiszen fent idézett 1818—19-es bejegyzés ezt nem zárna ki — csakhogy a nevezett könyvben Teréz 1795-ben mint 15 éves leányka szerepel — és Brunszvik gróf még életben van — holott halála éve, mint legkésőbbi időpont, 1793 volna kimutatható. Közelebbit lásd Brunszvik-ösök, II. fej. 35. l. V. ö. még 21a., 54a. jegyzetekkel.

⁵⁹ A rokonság részletezését lásd Czeke: Brunszvik-ösök és II. gen. t.

wieder auf, gekleidet sein um 5 Uhr in die Parthie ins Grüne — das war ein Leben, und doch musste Beethoven der auch bei den Festen war, befriedigt werden, das war eine Passion! Also die Nächte geübt. Die Nachbarn verzweifelten und zogen weg. Wir waren jung, frisch, schön, kindlich naiv. Wer uns sah, liebte uns. Anbeter hatten wir auch. (Mem. 64—65. l.)

De résztvettek a magyar kolónia tagjai is, akiket hivataluk kötött Bécshez, — így a Brunszvikék régi barátja, Zmeskáll Miklós, a magyar udvari kancellária titkára — aki egyúttal Beethovennek is legrégibb és legálándóbb barátja volt.⁶⁰ És résztvettek a magyar mágnások is, — akik nemcsak esetleges udvari tisztségeik, de kedvteléseik miatt is az év nagy részét a császárvárosban töltötték. Az Apponyiak, Batthyányiak, Erdődyek, Eszterházyak, Grassalkovichok, a Koháryak, a Keglevichék — akik legtöbbször szintén a Beethoven trio subscriptorai közé tartoztak — ott sűrűgtek a Brunszvik comtessek körül⁶¹ — s családjaik hölgytagjai — mint Babette Keglevich⁶² és Erdődy Péterné Niczky Mária Anna grófnő⁶³ — a Brunszvik nővérek barátnői, akik — épp úgy, mint a Brunszvik-nővérek, tanítványai és egyúttal barátjai is voltak Beethovennek.

S nem rontotta, sőt fokozta a mulatságot, hogy a Beethoven-tanítványoknak mulatozás után, éjjel kellett zongorát gyakorolniuk, hogy kielégítsék e szigorú tanárt.

És hogy ez Brunszvikéknak sikerült, annak jelét maga a mester adta, amennyiben búcsúzáskor egy emléklapot adott át a nővéreknek, a Goethe „Nähe des Geliebten” című

⁶⁰ Domanoveczi Zmeskáll Miklós (1760—1830), jeles gordonkás és zeneszerző, udvari kancelláriai titkár. Thayer kimutatja, hogy már 1795 óta volt Beethoven barátja, és azon kevesek közé tartozott, akiket Beethoven élete végéig megtartott barátságában. Ld. Biogr. LXXXIII., LXXXIX., XCI—XCII., XCIV. j.

⁶¹ Hevesy adatai: Petites amies de Beethoven. 22—23. lapon és Beethoven, vie intime. 1927. 30. lapon.

⁶² Keglevich Babette grófnőnek, későbbi Odeschalchi-Erba hercegnének Pozsonyban, Beethoven több művet ajánlott: 1797-ben az Op. 7. zongoraszonátát, — 1799-ben a Stessa stessissima duettre (Salieri Fallstaff című operájából) variációkat, Op. 8. alatt — és 1803-ban az F-dur zongoravariációkat Op. 34. alatt. Thayer id. m. I. és II. kötetében és Czeke M.: Séjours de Beethoven en Hongrie. Magy. Női Szemle, 1935. márc.—ápril. szám és Neues Beethoven-Jahrbuch VI. 52—58. l.

⁶³ Erdődy Péterné, szül. Niczky M. A. grófnőnek Beethoven két triót ajánlott Op. 70. alatt 1809-ben és két szonátát zongorára és hegedűre Op. 102. alatt 1819-ben. Ld. Thayer II. köt. és Czeke id. francia cikkét.

„Ich denke dein” kezdetű költeményére írt dal négykezes zongora variációit, ezzel az ajánlással:

„In das Stambuch der beyden Contessen Therese und Josephine von Brunswik. Ich wünsche nichts so sehr als dass Sie sich zuweilen bey dem durchspielen und Singen dieses kleinen musikalischen Opfers erinnern mögen an ihren Sie wahrhaft verehrenden Ludwig v. Beethoven. Wien 23. May 1799.”⁶⁴

A bécsi séjour másik fontos eseménye volt az ifjabb Brunszvik-leány, a bájos Jozefin eljegyzése, a már 51 éves Deym József⁶⁵ gróffal. Ez ifjúkori párbajvétség miatt Hollandiába volt kénytelen szökni, majd pedig Itáliába ment, Nápolyba, ahol Carolina királynétól engedelmet nyert az ottani múzeum antik szobrairól viaszmásolatok készítésére.

⁶⁴ Közölve La Mara: Beethoven und die Brunsviks. 7. lapon. Az eredeti Stambuchblattnak nem láttam, csak egy másolatot, Beretvás Hugó zeneszerző úrnál, aki azt a martonvásári hagyatékából szerezte. Nagy 4-rét kottalapokból álló füzet. Külső lapon — valószínűleg az eredetihez hasonlóan, középen az ajánlás, — a jobb sarkában: Pokorny Nro. 12. — valószínűleg a másoló neve. Utána a kéziratost kottákkal írt 6 variáció. A mű maga, könnyű Mozart-stílusban írt kedves darab. Ezeket a Variationen in D dur — Beethoven 1800. szept. 22-én Hoffmeisternek a „Trio variációk. Op. 44” helyett ajánlja fel — mivel jobbaknak találja, mint a Trio variációkat. Hoffmeister mégis az utóbbiakat adta ki — és csak 1805-ben jelentek meg a D dur variációk ugyan-csak Hoffmeisternél „Kunst und Industrie Kontor Wien” cégnél e címmel: „Lied mit Veränderungen zu vier Händen geschrieben im Jahre 1800 in das Stambuch der Gräfinnen Josephine Deym und Therese Brunszvik und beyden zugeeignet von Ludwig von Beethoven” (Beethoven itt úgy látszik, ugyanabba a hibába esik, mint Thayer — és 1799 helyett 1800-at ír). Előzetes hirdetése ugyanez év jan. 23-án jelent meg 1805-ben. Az, hogy a Brunszvik-hagyatékban az eredeti kézirat nincs meg, annak tulajdonítható talán, hogy Beethoven ezt a kéziratot, mint látni fogjuk, elkérte Brunszvikéktól — és azoknak nem adta vissza — akiknek levelezésében ezek a variációk sokat szerepelnek, éppen abból az alkalomból, hogy állandóan visszakérlik Beethoventől. Hogy csak-ugyan visszakerültek-e, arról nincs írásos bizonyíték — és ezért fenti nézetünk talán helytálló. Ezzel szemben a berlini királyi, jelenleg Staatsbibliothekben őriznek egy Beethoven kéziratot, ezzel a felírással „Klavierstücke mit Begleitung zum Teil unbekannt” — melyben a fenti variációkon kívül még három darab van elhelyezve, melyek minden valószínűség szerint egy mechanikus zenehangszer számára irattak — amint hiszen Mozart is annak idején ugyane célra írta F dur Andanté-jét. Ld. Thayer II. köt. 201—210. l.

⁶⁵ A Taschenbuch der gräflichen Häuser szerint Johann Nepomuk Franz, genannt Joseph Deym (geb. 1752. — gest. 27. Januar 1804, Prag) — k. u. k. Kämmerer, Hofstatuarius — verm. Martonvásár Kom. Stuhlweissenburg 29. Juni 1799 Maria Josepha Nepomucena Gfin Brunszvik geb. Pressburg 28. März 1779 gest. Wien 31. März 1821. Sternkr.-Ordens Dame.

Ezekkel a viaszszobrokkal, melyekhez a korabeli uralkodók képmásai is járultak, Bécsbe visszatérve, 1796-ban Müller⁶⁶ néven egy beléptidíj mellett megtekinthető műcsarnokot nyitott, mely csakhamar, mint „Müllers Kunstgallerie”, Bécs egyik látványossága és a gróf részére szép jövedelem forrása lett.⁶⁷ S mivel az antik szobrokat tisztesen fel is öltöztette — és így a kor követelményeinek is eleget tett — fiatal leányok számára is illendőnek ítéltetett e nevezetesség megtekintése. Így történt, hogy Brunsvik grófné, rögtön Bécsbe érkezésük délutánján, leányaival a Kunstgallerie-be sietett, ahol a tulajdonos első látásra beleszeretett Josephine-be, és bécsi tartózkodásuk alatt gavallérjukká szegődött, akinek összeköttetései révén — melyek az özv. grófnénak nagyon imponáltak — még a császári gyűjtemények is megnyitlak előttük. (Mem. 65. l.)

Brunsvik Teréz igen részletesen leírja ezt a családra nézve — véleménye szerint — sorsdöntő találkozást. Hogyan mentek egyszerű fehér perkál ruhácskában a hírneves gallériába, Josephine miként keltette fel az egyszerűség, sőt szegénység látszata ellenére, az eléjük siető idősebb úrban, a tulajdonosban, a rögtöni elhatározást, hogy a szegény tisztí árvának vált leánykát feleségül veszi, és mint állított be bécsi tartózkodásuk utolsó napján kérőként. Igazi meghatottsággal emlékezik meg azokról a lelki küzdelmekről, melyek után Josephine, anyja parancsára, rászánta magát, hogy kimondja sírva és remegve a boldogító ígért — hogy azután Teréz nyakába borulva könnyörögjön, váltaná be ő, Teréz, az általa adott ígéretet. „Mit diesem Ja, opferte sie ihr ganzes Lebensglück, die Edelmüthige” — jegyzi meg annyi év után is teljes megértéssel, és bámuló méltánylással Brunsvik Teréz emlékirataiban. (Mem. 66. l.) De még meg-rázóbban, mondhatnánk heves lázadozással ecseteli Brunsvik Teréz Josephine vonakodását 1820-ban, tehát még Josephine életében írt naplójában vezetett önéletrajztöredékben:

„Die Mutter erklärte der sich weigernden Tochter, die im Innersten dagegen empört, von der Mutter nur als unverständige Ziererey gehalten, erklärte dem zitternden Kinde, dass durch diese Heurath sie nicht nur

⁶⁶ Hevesy adata: Petites amies de Beethoven 14—15. l. és Beethoven, vie intime, 1927. 31. lapon.

⁶⁷ Br. Teréz az 1820-ban írt naplójában — erre vonatkozólag még a következőket írja: „... von einem verschwenderischen Vater enterbt weil er alles durchgebracht, sich unter den Namen Müller, durch seine ausgezeichneten Talente in Wachsarbeiten ein ziemliches Vermögen erwarb.” J. 9. jelzésű napló 221. kézirati lapon (kiadatlan).

der Mutter sondern auch aller Geschwister Glück gründen könnte. Dem heldenhaften grossmüthigen Herzen dieses seltenen Mädchens war diess genug; sie überwand den höchsten Abscheu und alle Weissagungen ihrer innersten Seele und reichte 6 Wochen schon nach dem ersten Sehen dem greisen Mann ihre zitternde Hand am Altar."⁶⁸

És csakugyan így is történt. Minden vonakodás ellenére, Jozefin, mint menyasszony került haza — az özvegy grófné teljes megelégedésére — aki annyira kíváncsnak tartotta ezt a házasságot — hogy még csak nem is érdeklődött a vőlegény vagyoni helyzete iránt — fősúlyt csupán arra helyezve, hogy legitimálja grófságát és kamarasságát — ami kielégítő módon meg is történt. Pedig ebből még nem lehetett a megélhetés biztosságára — már a ranghoz mért megélhetés lehetőségére következtetni. Brunszvik Teréz mind 1820-as naplójában,⁶⁹ mind öregkorban írt memoire-jaiban anyját a Jozefin férjhezadásánál tanúsított erőszakossága miatt nem győzi eléggé korholni — annál is inkább — mert visszatekintőleg, csupán zsugoriságnak tulajdonította — mely zsugoriság gyümölcsét egyedül Ferencnek, a név fenntartójának szánta. Ezzel szemben:

„Uns drei Schwestern drückte das Leben in die Enge und der erste Antrag ward in dieser Hinsicht angenommen und sie [az anya] ward getäuscht um dadurch die Töchter unaussprechlich unglücklich zu machen.“ (Mem. 59. l.)

A fentemlített naplókban még anyja járatlanságának tulajdonítja a körültekintésnek ezt a hiányát — és sok te-

⁶⁸ Ld. J. 9. jelzésű naplót 1820-ból, 222. kézirati lapon (kiadatlan).

⁶⁹ Br. Teréz 1820-iki naplójában, tehát még Jozefin életében, részletesen adja elő özv. Brunszvik Antalné helytelen eljárását ezen házasság körül: „Er (Deym) verstand die Kunst aus wenig viel Schein zu machen und hatte nicht genug Redlichkeit den Stand seines Vermögens aufrichtig bei seiner Bewerbung um das geistvolle blühende, höchst schöne Mädchen darzulegen; meine Mutter, eine gebohrene Fr[eiin] v.[on] S[eeberg], am Kartenspieltisch ihrer verwittibten Mutter und äusserst beschränkten und beengenden Ansichten und Kreisen auferzogen, seit ihrer Verheurathung in ihrer weiltäufigen Oeconomie in den geringsten Detail sich beschäftigend, wurde durch den Schein getäuscht und hatte zu wenig Vorsicht und Welt- und Menschenkenntniss um nur die mindeste Nachfrage zu thun. Es war ihre einzige Bedingniss dass er sich als Graf durch den Kammerherrnschlüssel legitimire...“ J. 9., 221. kézirati lap. Már 1817-ben is megállapítja: „Mutter nie ein Seelenleben! Das sind in ihren Augen unbekannte Schätze“, M. 27. füz., 74. kézirati lap (kiadatlan).

kintetben Deym ügyességének, mellyel a gazdagság látszatát fel tudta kelteni — de abban mindkétfele feljegyzés megegyezik, hogy Jozefint anyja feláldozta.⁷⁰ Mindezekután tehát hamarosan megvált az esküvő — Teréz szerint hat héttel az első találkozás után, azaz a genealógiai könyvek szerint 1799. jún. 29-én,⁷¹ amikor is Brunszvik Jozefin Martonvásáron esküdött örök hűséget Deym grófnak. A székesfehérvári püspök celebrálta a szertartást, a családtagok, köztük Fin-táék jelenlétében.⁷²

Az esküvő után Deym gróf még aznap elvitte ifjú nejét — az akkori viszonyok szerint bizonyára kocsin — nyugat felé — bár ott a horizonton fekete viharfelhők mutatkoztak, ami Terézt — aki a nővérétől való válás miatt nagyon szenvedett — szomorú jóslásra készítette:

„Therese die Cassandra der Familie, die Priesterin der Wahrheit ahnte und sprach es aus: Sie geht einem schweren Schicksal entgegen, schwarz, wie das Firmament.“ (Mem. 65—66. l.)

És ezt a szomorú jóslatot, retrospektíve, a nővérekre egyetemlegesen kiterjesztette:

„Denn diese Heurath der edlen Josephine — dieser Schicksalsring der ihr, der geistreich Strebenden an den Finger gesteckt wurde, ward die Entscheidung auch für die beiden anderen Schwestern.“ (Mem. 59. l.)

A közös szerencsétlenséget emeli ki az 1840. máj. 2-iki beírás is:

„Wenn ich unsre 3 Biographien schriebe, die unglücklichen Schwestern, oder der *Schicksalsring*, so

⁷⁰ „Von der Stunde ihrer Vermählung an, brachte die zwecklos aufgeopferte alle Nächte und jede einsame Stunde in Thränen hin.“ J. 9. jelz. (kiadatlan) napló 222—23. kéz. l.

⁷¹ Az eredeti házassági okiratot nem láttam, de különös ellentmondást látok abban, hogy Brunszvik Teréz egy július 12-iki levelében Franz-ot arra igyekszik rávenni, hogy anyjuk nevenapjára, tehát Anna napra júl. 26-ára) és nővére esküvőjére okvetlen jöjjön már 28-ikára haza, ami ugyan a 29-ikén megtartandó esküvőre vall, de a fentiek szerint nem június, hanem július 29-ikén. Pálfalvi De Gerando levéltár; kiadatlan levelek; IV—25. szám.

⁷² Ugyanott Teréz fentemlített levelében még arról is megemlékszik, hogy a menyasszony az anyával Budára ment, és újságolja, hogy Finta nagynénjük is eljött az esküvőre. A székesfehérvári püspök 1799-ben Milassin Miklós volt.

wird die Welt nicht glauben können, was wirklich war und ist.^{72a}

A „Schicksalsring” kihatásaira való hivatkozás a bekövetkező események kísérő motívumaként vonul végig Br. Teréz naplóján. De míg Charlotte-ra vonatkozólag e kihatás egy zsarnok férj, Teleki Imre gróffal való házasságában érvényesült, akit Deymné házában ismert meg — addig Terézre nézve Jozefin házassága az iránta érzett rajongó szeretetnél fogva és a körülmények alakulása folytán, mint azt látni fogjuk, — csakugyan döntő hatással volt Teréz életmenetére, úgy, hogy Jozefin életrajzától az övé el nem választható, amint azt egyik önéletrajztöredék bevezetésében ki is mondja:

„Ich kann meine Lebensgeschichte nicht schreiben ohne die Lebensbiographie meiner Schwester mitzutheilen — die einen so entscheidenden Einfluss auf mein moralisches Leben hatte, dass ich sie meine moralische Mutter nennen muss. Ihr Loos war höchst tragisch.”⁷³

Ennélfogva Teréz életének további folyását Jozefinével párhuzamosan kell követnünk, amit könnyen tehetünk, mert a következő évek vonatkozólag Teréz életének eseményeit, ha hiányosan is, csak azokból a levelekből ismerhetjük meg, illetve következtethetjük ki, melyek a Jozefinnal való levelezésből, a beethoveni vonatkozásuk miatt, kerültek nyilvánosságra és lettek híressé.⁷⁴

^{72a} J. 23. füz., 126. kézirati lap (kiadatlan).

⁷³ Ld. J. 9. füz., 221—2. kéz, l. 1820. (kiadatlan).

⁷⁴ Elsőízben Hevesy Andor tette őket közzé — a Revue des Mondes-ba írt cikkekben, majd 1910-ben könyvalakban e címen: Petites amies de Beethoven. Paris, 1910. Champion. Hivatkozásunkban rövidítve: Hevesy. 1926-ban Hevesy az említett kis művet az akkor írt „Beethoven vie intime” című nagyobb munkájába olvasztotta bele. III. IV. feje. 1920-ban La Mara adta ki őket részben kiegészítve s főleg időrendileg helyesbítve „Beethoven und die Brunsviks” címen. Hivatkozásunkban: La Mara. — A fennmaradt levelekre még meg kell ismételve jegyeznünk, hogy 1926- és 1927-ben, amikor De Gerandoné pálfalvi kastélyában jártunk, az előző év nagy áradása a földszinti kastélyban elhelyezett levéltár majdnem összes levélanyagát elpusztította és csak az igen vastag papírra írtak maradtak fenn, illetve voltak a teljes tönkretétel veszedelme nélkül széttergethetők, úgy, hogy a kiadottakat ellenőrizni nem volt módunkban.

III.

BRUNSZVIK TERÉZ RÉGI VILÁGÁBAN

1.

1800—1804.

Jozefin férjhezmenetele után, amint már jeleztük, sűrűn jönnek levelek a fiatal asszonytól két nővére címére.

Ezekből a levelekből megtudjuk, hogy Jozefin bizony nagyon elhagyatva érezte magát új otthonában, a hatalmas Kunstgallerieiben. Az impozáns rustica-épület, nagyszabású lépcsőzetével, balkonjaival, magas ablakaival, gyönyörű kilátással a Dunára és a hegyekre — amilyenek Pálfalván egy korabeli metszet ábrázolja ezzel a jelzéssel: Hotel des Arts près de la Porte Rouge en ville No 691.¹ —, a számtalan — 80-on felüli, szoborral telt nagy terem — nem pótolja nővéreinek meghitt társaságát — s ezért meglehetősen melankolikus levelek szállnak haza, melyekre a nővérek felvidítólág igyekezzenek válaszolni.² Ismételten felhangzik Jozefin sóhaja — vajha a leányok annak idején majd szabadabban választhatnának. Szinte fél a téltől — és megállapodik nővéreivel a külső címzésben, olyan levelekre nézve, melyeket nem óhajtanak Deym tudomására juttatni.³ S bár, mint maga a fiatal asszony is megvallja, — férje igen figyelmes, elhalmozza őt mindazzal, ami egy fiatal asszonynak örömet szerez —: elégáns fogattal, modern szép bútorokkal, szép toilettekkel⁴ — de lerontja mindennek hatását

¹ Ábrázolását ld. még O. Erich Deutsch: Franz Schubert. München und Leipzig. I. kötet, hatalmas forrásmunkában, valamint Hevesy: Beethoven vie intime. 1927. c. művében a 4-ik tábla — a 80. és 81. lap között.

² Ilyen megszólításokkal becézik nővérei Tesi és Lotte: Dearest and lovely"... Deine Dich innigst liebenden und verehrenden Schwestern. Pálfalva, kiadatlan levelek. IV—101. sz.

³ Ld. La Mara id. m. 8. lapon. „Fern von Euch Ihr Lieben, werde ich nie glücklich sein können, obgleich mein Mann sehr gut ist, aber seine Erziehung, seine Ansichten sein Alter sind so verschieden von den meinen. Ich wünsche dass ihr glücklicher als ich wählen, mindestens freier sein und mehr nach Eurer Neigung leben möchtet... Öde, entsetzlich öde fließen meine Tage dahin ohne Euch! Mehr kann ich nicht sagen. Gott weiss wie ich den Winter zubringen werde..." Azon is töri fejét, miképen olvashatná az otthoni leveleket, úgy, hogy férjének ne kelljen odaadni, aki, úgy látszik, ellenőrizte a levelezést.

⁴ A memoire-oknál sokkal élesebben írja le Teréz nővérének szomorú életét férjhezmenetele után a már említett 1820-as naplóban: „Eifersüchtig im höchsten Grad durfte sie mit niemanden umgehen als ein altes Ehepaar mit denen sie abends eine Parthie spielen musste.

azáltal, hogy úgyszólván elzárta őt a világtól. Egyrészt, mert nem igen volt társasága, melybe vihetne volna — az arisztokrácia polgári foglalkozása miatt, mellyel pénzét kereste — a polgári családok, mágnás felesége miatt — fordítván neki hátat; — másrészt meg féltékenységeben nem igen óhajtotta a társaságot és így nem is igyekezett szerezni. Azt szerette, ha felesége otthon ül. Egyetlen engedélyezett szórakozása a whistparthie egy öreg házaspár — Baron Gastheimék — társaságában. Olvasni sem engedte az ura — „Musik war ihm zuwider” (Mem. 67. l.) és éppen csak eltűrte, hogy a fiatal asszonyt apai nagynénjei, tehát Fintáné, Dezassené és Révayné meglátogassák.^{4a}

S míg Deymné Brunsvik Jozefin bizonyos retteggel nézett a közelgő tél unalmassága elé, addig Teréznek bőven jutott ki a mozgalmas és változó életből és szórakozásból. Mint rendesen, a téli időt anyjával Budán töltötte, és pedig, memoire-jai szerint, mint a nádori udvar ünnepelt szereplője.

Tudott dolog, hogy Lipót nádor 1795. júl. 12-én bekövetkezett tragikus tűzhalála után,⁵ — Ferenc király július 20-án testvéröccsét, József főherceget (szül. 1776. márc. 9-én) nevezte ki locumtenensnek, helytartónak, és az 1796. nov. 8-án megnyíló pozsonyi országgyűlésen⁶ — nov. 12-én a király és királyné jelenlétében egyhangú felkiáltással választott meg nádorrá.. — 1799. jan. 26-án pedig József nádor Oroszországba utazott háztűznézőbe, hogy megkérje I. Pál orosz cár leányát, Alexandra nagyhercegnőt. Házasságával szoro-

Für Kunst erzogen durfte sie das Clavier nur selten berühren, es machte ihm Kopfweh. Wissbegierigerig im höchsten Grad wurde ihr jedes Buch aus der Hand genommen [sic] als eine überflüssige Sache u. s. w. sie in allem und jeden contradicirt; und dies nennen Männer lieben”! Kiadatlan napló, 1820. J. 9. jelzésű füzet, 224. kézirati lapon.

^{4a} A rokonság fokát lásd Czeke: Brunsvik-ösök és III. gen. tábl.

⁵ Brunsvik Teréz az ő 1846-ban megkezdett emlékirataiban, heves hazafiúi érzésében és egyenes osztrák-ellenességében, a főherceg halálát nem akarja szerencsétlen véletlennek betudni. Zárójelben ezeket mondja: „Es gibt allerlei Arten dem Ministerium unangenehme höhere Geister aus den Weg zu schaffen.” (Mem. 80. l.) Az általános fájdalmat Lipót nádor halála felett József főherceg főudvarmesterének, Szapáry János grófnak levele is külön hangoztatja, midőn Budáról, hova a főherceg helytartói beiktatásának előkészítésére küldték volt — Colloredo gróf kabinet miniszternek beszámol útjáról: „Das einzige Glück hatte Ungarn, auch dessen sind wir beraubt”. Domanovszky Sándor: József nádor iratai. I. köt. 30. l.

⁶ Megjegyzendő, hogy körülbelül ugyanezen időben tartózkodott Beethoven Pozsonyban legalább egy héttig, ahol Hummel és Heinrich Klein, Beethoven barátai laktak, ahonnan 1796. nov. 19-én ír Streichernek, melyben nyugtázza az új zongorát és tudatja vele, hogy „Academie”-je nov. 23-án lesz. O. G. Sonneck gyűjteményéből: Beethoven-Letters in America. 1927. Ld. Séjours de Beeth. en Hongrie.

sabb politikai szövetséget is céloztak, különösen katonai támogatás irányában, a megindult napoleoni háborúk folytán. József nádor útja kedvezően végződött, amennyiben sikerült az eléje ágaskodó akadályokat⁷ leküzdenie és megtarthatta Gacsinában október 30-án esküvőjét úgy görög, mint katolikus rítus szerint. Az ünnepeltetések után, nov. vége felé, ifjú nejével útnak indulva, valószínűleg 1800. jan. első napjaiban érkezhettek meg Bécsbe.

Az egykorú lapok részletes tudósításai szerint Pest-Budára négy napi utazás után, hallatlan ünnepeltetés közben, febr. 1-én⁸ érkezett meg az óbudai területre, ahol a hivatalos fogadtatás zajlott le, míg a második fogadtatás Pesten történt. Ezek után pedig megindult az ünneplések sorozata. Másnap nagy fogadás a királyi palotában, harmadnap díszelőadás és a budai és pestiínházakban ingyen előadás a népek.⁹

Az egész országból összesereglett üdvözlő küldöttségek fogadása hetekig tartott, és úgy látszik, ezekre vonatkoznak

⁷ József nádor pétervári újáról 4 terjedelmes levélben számol be a királynak házassági ajánlatának kedvező fogadtatásáról, a menyasszony-jelölt nagyhercegnő kedvességéről, valamint politikai megbízatásának eredményeiről. Április elején visszatért Budára, hogy októberben újra elmenjen és ott — a cári udvarban keletkezett elhidegülést legyőzve megtarthassa esküvőjét. Ld. Domanovszky Sándor: József nádor iratai. I. köt. 267—312. lapig. József nádor egyik politikai jellegű megbízása az is volt, hasson oda a cárnál, hogy ne hívja vissza Rasumovszky orosz követet Bécsből, akit Ferenc császár kedvel. Ld. id. m. 129. l. és 277 l. Ez a Rasumovszky volt Beethoven mecénása is, akinek a híres Quartetteket, Op. 59. ajálta, és aki magánzenekart tartott csupa híres művészből.

⁸ B. Teréz öregkorában kronológiailag sokat téved — így abban is, hogy úgy állítja be a nádorné érkezését, mintha egyenesen Budára jött volna, mint József nádor felesége, holott Bécsből csak 1800. jan. 29-én indulhatott el. Ugyanilyen tévedés, amikor a nádorné haláláról szólva, ezeket mondja: „Und diese Frau, diesen Engel entriss uns nach einem Jahr u. vier Monaten der schrecklichsten Schlag...”, ami a nádornénak 1801. márc. 16-án történt halálát tekintve, visszafelé számítva az 1799. novemberére mutatna, amikor még Oroszországból el sem jött.

⁹ A további ünnepségek során a fiatal nádornénak átnyújtottak díszesen kiállított albumokban egy-egy magyar-német-francia-orosz és latinnyelvű hódoló költeményt, melyeket a nádorné megfogatottan fogadott. A magyar üdvözlő költemény szerzője Virág Benedek volt — aki klasszikus versformában, a nemzet nevében fejezte ki hódolatát és szeretetét. A költemény még aznap megjelent nyomtatásban. A kis füzet címlapján, melyben Virág Benedek költeménye megjelent, a következő állott: Öröm-Énekek, mellyekkel a Királyi Hertzeg József Magyar Ország Nádor-Ispánya és Alexandra orosz császári Kisasszony Ó Hertzegségének Jegyese a magyar Szívből megtiszteltetnek. Budán a Királyi Universitásnak betűivel 1800. Közölve S(ebestyén) E(de) Haydn hangversenye Budán. (Ld. Magyar-ság, 1932. április 3-iki számban.)

Brunszvik Teréz szavai: „In den Kinderschuh¹⁰ noch kam ich auf jene Bälle und Feste” (Mem. 80. l.), ahol a gyermekcipőket nem kell szószerint venni — mert hiszen Br. Teréz ekkor már éppen nem volt gyermek — mert 24-ik évét már betöltötte. De nincs okunk kételkedni abban, hogy a nagyhercegnő feltűnő kedvességgel tüntette ki őt, úgyhogy város-szerte beszéltek erről. Mindíg közelében akarta látni az ünnepségek alkalmával és felragyogott tekintete, ha meglátta Terézt. Viszont, ha a bálók alatt hátrább vonult, külön előre intette. (Mem. 81. l.) Bár a nádorné, Teréz megállapítása szerint, egész fejjel volt magasabb nála, ez nem rontotta a harmóniát: „unsere Seelen verstanden sich”. (Mem. 81. l.) De nemcsak a nádorné, hanem a nádor is nélkülözhetetlennek tartotta Terézt, mint kitűnő táncosnőt — az udvari bálokon — amelyeken a nádor, aki hihetetlen rossz táncos volt — arra az egy fordulóra, melyet táncolni szokott — mindíg a „taktfest” Terézt kérte fel. (Mem. 81. l.)

Brunszvik Teréz memoire-jaiból tudjuk meg, hogy a fiatal, alig 18 éves nádorné milyen igaz szívvel karolta fel új hazája érdekeit és mennyire azon volt, hogy beszerzéseivel a hazai ipart támogassa, bármennyire rá akarták venni udvarhölgyei, hogy bútorait Bécsből hozassa. (Mem. 81. l.)

De úgy látszik, Brunszvik Teréz nem maradt egészen a farsangi saison végéig — mert különben nem mulasztotta volna el megemlékezni Haydn „Teremtés” című oratóriumának budai előadásáról, melyről nyom sincs hátrahagyott irataiban. Az ifjú nádorné ugyanis, minden ünnepeltetés mellett módját ejtette, hogy Haydn-nel érintkezésbe lépve, előkészíttethesse a zenemű bemutatását — amellyel József nádor születésnapján akarta meglepni. Maga ellenőrizte a próbákat, úgyhogy a végső összetanulásra eljöhett maga Haydn, és így márc. 8-án a születési nap előestéjén a királyi palotában — melyben a király a nádori családnak saját lakosztályát engedte át — előadatott a „Teremtés” a „budai és pesti nemesség” jelenlétében.¹¹

¹⁰ Brunszvik Teréz emlékirataiban, már idős korából visszatekintve, 71 hosszú év távlatából, természetesen sokkal fiatalabbnak látja magát a valónál. Ugyancsak azt állította, amikor a bécsi útról volt szó, „aus der Kinderstube” — holott 24 éves volt. Ő csakugyan sokáig volt serdülő. — Különben is Brunszvik Teréz egyéniségére jellemző a lassú, de folytonos fejlődés. (Ld. Révész Margit dr.: B. T. jellemzése örökléstan és lélektan szempontból.) Viszont az is áll, hogy késő öregségig megmaradt szellemi és lelki frissesége, fiatalsága. V. ö. még előző fejt. 21a. és 54a. jegyzetekkel.

¹¹ Major Ervin: Haydn Budán. Nemzeti Ujság, 1928. jan. 25. és Magyarország 1932. ápr. 3-i számának tárcacikke, írta: S(ebestyén) E(de).

Brunszvik Teréz tehát nem lehetett ezen jelenvoltak között — hanem feltehető, hogy Brunszvikné, a lelkiismeretes gazda — a városi tartózkodásnak szánt négy hónap letele után sietett vissza a gazdaságba — ahol, mint tudjuk, mindent maga dirigált¹² — és vele ment Teréz is, aki egy időre újra kontemplatív életébe merülhetett. Majd pedig néhány hétre Korompára utazott unokanővéreinek látogatására, onnan pedig Bécsbe,¹³ ahol Jozefin várta, aki anyai örököknek nézett elébe — májusra. Itt aztán, úgy látszik, a budai farsang világias befolyása alatt, Teréz is szívesen folytatja nővérével együtt az elegáns társaság életét. Délelőtti sétálás az Augartenben — azután a divatos Hummel szabóhoz, tanácskozássra toilette ügyekben, úgyhogy hazaküldött leveleiben végigvonulnak a divatok és divatcikkek¹⁴ — és már nehezen várja nővérét Charlotte-ot Bécsbe.¹⁵

Ezek mellett bizonyára zenei élvezetekben is lehetett része. Minden valószínűség szerint, ő is hallhatta Beethoven első symphoniáját — mely ápril. 2-án került először előadásra, vagy az ugyancsak először, a Hoftheaterben április 18-án előadott kúrstonátát (F dur op. 17.) Punto hangversenyén, melyen Beethoven közreműködött.

Ezekkel szemben azonban elmulasztotta a budai, május 1—7-ig terjedő ünnepségsorozatot, melyet József nádor a várossal és az arisztokráciával egyetemben rendezett felesége, Alexandra Paulowna tiszteletére. Ennek program-pontjai között máj. 3. és 7-én lovasjáték szerepelt a Vármezőn — mely utóbbi nap befejező ünnepségének fénypontja — hangverseny volt a budai várszínházban — melyen nem kisebb művész, mint Beethoven működött közre, a híres kürtös Puntoval¹⁶ együtt.

A Nemzeti Múzeumban őrzött „Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch für das Jahr 1800” (megjelent 1801) a májusi előadások sorában így emlékszik meg erről az eseményről: „Ofen den 7-ten May. *Academie von Herrn Be-*

¹² Ld. Czeke Marianne: Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. II. fejezet.

¹³ Zur ersten Entbindung oder vielmehr nach derselben kamen wir (ich schon früher) nach Wien. Memoiren 68. l.

¹⁴ Hevesy Andor adatai: Petites amies de Beethoven, 1910. 19—20. lapon.

¹⁵ Charlotte-hoz intézett levele Budára. Vienne le 21 avril. Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek. IV—7. sz.

¹⁶ Igazi néven Joh. Wenzel Stich (1750—1838), ki a csehországi Thun gróf jobbagya volt. Megszökvén a Giovanni Punto nevet vette fel; az 1750—1838. évek legnevezetesebb kürtöse. Párisban mint Comte d'Artois kamarazenésze és Bécsben szerepelt.

thorn und Punto". A téves ortográfia ellenére nem nehéz biztossággal a Beethoven névre következtetni — amit különben a „Magyar Kurir" máj. 13-iki száma is megerősít beszámolójával. Felsorolva az ünnepi napok programját, május 7-éről a következőket mondja: „... a carussell végeztével a Budai theatrumban Concert tartatott, amelyben egy Beethoven nevű híres muzsikusz a Forte Pianon való mesterséges jádzása által mindenkinek magára vonta a figyelmességét”.¹⁷

¹⁷ Major Ervin: Beethoven Budán, Zenei Szemle XI. évf. 2. sz. 1926. nov. A továbbiakban Major kifejti, hogy bár műsort nem ad a tudósító, nagyon valószínű, hogy Beethoven Puntóval, a híres kürtössel azt a szonátát adta elő, melyet éppen az ő hatása alatt komponált: Sonate mit dem Waldhorn. Op. 17. Ezt először a Hoftheaterben adták elő — 1800. április 18-án. Erre vonatkozólag azt jegyzi fel Ries, Beethoven volt tanítványa, hogy Beethoven ebbe a komponálásba az előtte való napon kezdett bele, és hogy a saját szólamát csak vázolta. Ld. Thayer, id. m. II. köt. 173. l. — Papp Viktor: Beethoven és a magyarok című munkájában téved, amikor azt állítja, hogy először Deyméknel adták; — oda kell módosítani, hogy ott is többször adták elő, és pedig Deymné zongorakisérével, többek között 1801 áprilisában, amiről Deymné május 2-án referál. Papp Vikornak egy másik feltevése, hogy valószínűleg Br. Ferenc közbenjárására nyerték meg Beethovent a közreműködésre, és hogy az ünnepet megelőzőleg Beethoven Brunszvikék vendége volt Martonvásáron, már nem utasítható el ilyen könnyűszerrel. Alátámasztja azon analog eset, hogy a hangversenyen közreműködő Puntó is, Major Ervinnek a Végh családnál végzett kutatásai alapján — megelőzőleg Véghéknel Vereben tartózkodott — ahova Beethoven is készült, de a Puntóval való összezördülés miatt nem ment el. Megerősíti még Papp Viktor álláspontját Hevesy Andor által a Brunszvik levelekre megállapított kronológia, mely szerint már 1799 októberében indultak volna meg a zeneösszejövetelek Deyméknel (Hevesy: 17—18. lapon) és így semmi akadálya nem lett volna annak, hogy Brunszvik Ferenc a karácsonyi „vakációk” alatt megismerkedjék Beethovennel és a tél folyamán meg is barátkozzék vele, ami után a sikeres közbenjárásra vezethetett. Hogy így volt-e, azt pontosan nem lehet eldönteni, mert nem ismerjük Brunszvik Ferenc és Beethoven ismeretségének, illetve barátságának kezdő idejét. Thayer nagy munkájában 1800-ból valónak állítja a kettejük barátságát — már mint meglevőt — de kezdő dátumot nem ad. Zmeskál Miklós 1800. szept. 6-áról Br. Ferenchez intézett levele is, melyben írja, hogy Beethoven már elfeledte a Br. Ferenczel kötött fogadást — valamint azokat a képzelt kellemetlenségeket, melyek őt Magyarországon érték (Hevesy és La Mara) mintegy egyenes célzás egy hosszabb magyarországi tartózkodásra, és célzás bizonyos meghitt baráti viszonyra, amiből következik, hogy a megismerkedés régebbi lehetett. Brunszvik Teréz memoire-jai sem vetnek fényt az ügyre. Az első Deym gyermek születése (1800. máj. 5) utáni történések során említi a „musikalische Soiréen”-eket és közvetlen utána ezeket mondja: „Der Bruder kam in seinen Ferien und machte Bekanntschaft mit Beethoven”. (Mem. . . l.) S bár tekintettel arra, hogy Deym gróf, mint láttuk házassága elején — tehát 1799 őszén — teljesen elzárta ifjú nejét a világ elől és így a híres Deym estélyek kezdetét Hevesytől eltérőleg 1800 őszére kell tennünk és az ezek körül

A Lovasjátékról a Vérmezőn pedig egykorú metszet maradt fenn, J. Fischertől,¹⁸ melyet a fővárosi múzeumban őriznek.

A helyett tehát, hogy Brunszvik Teréz a budai ünnepségekben gyönyörködhetett volna az első Deym gyermek, Victoire, születése után (1800. máj. 5.) — családi perpatvarnak volt kénytelen tanúja lenni, melynek mélyen érzett fájdalmas benyomása visszatükröződik ezen eseményeknek a 16 évvel később, 1820-as naplójában adott leírásában, valamint az öregkorban írt Memoire-jaiban is. Az egyenetlenség anyagiak miatt tört ki — mivel kiderült, hogy Deym gróf, akinek

folyó levelezésre vonatkozólag La Mara helyesbítő keltezését kell elfogadnunk, — ez mégsem zárja ki a lehetőséget arra nézve, hogy Br. Ferenc Beethovennel a híres estélyek előtt is ne találkozhatott volna Jozefinnél. Hiszen Teréz megjegyzése — „Man musste Beethoven sein um geduldet zu werden” (Mem. 69. l.) is arra enged következtetni, hogy Beethoven jelenléte a házban kivétel — ami a zeneestélyek megindulása után már nem állítható.

¹⁸ Fischer, Joseph, osztrák festő és rézmetsző, Kammer-Kupferstecher (1769—1823) Bécsben, előzőleg tájképfestő Párisban. Bécsben az Eszterházy házak igazgatója. Többször utazott a Kárpátokban, Felső-Magyarországon, melynek vidéke megkapta, amiért is festményekben megörökítette. Ezek a képek Schlotterbach által edzett lapokon Bécsben Straussnál jelentek meg e címen: *Malerische Reise auf dem Waagfluss in Ungarn*. 1818. Pesten Hartlebennél jelentek meg. 1826. A lovasjáték reprodukciója közölve az Uj Idők 1906-os évfolyamában. E lovasjátékkal kapcsolatban Papp Viktor fantáziája azt a tetszetős lehetőséget állítja elénk, hogy Beethoven egyrészt az egész családdal együtt kocsin érkezett Martonvásárról Brunszvikék vérmezői „palotájába”, azonkívül pedig, hogy a Vérmezőn lefolyó lovasjátékot ugyane ház ablakából nézte volna végig, és hogy a karusszel után Br. Ferenc dízhintón vitte fel Beethovent a várba, ahol már ott várta az egész martonvásári társaság, sőt a bécsi „Deym szalon” is Jozefin kivételével”. Ld. Beethoven és a magyarok. Beethoven Budán című fejezet, 9—14. lapon. Tekintettel arra, hogy a vérmezői ház egy úgynevezett Fortifikationsgrund-on épült, mely hadászati szükség esetén bármikor lebontható volt — és így családiháza sehoggy sem volt alkalmas (a családi palota a mai Tárnok-utca már lebontott 15-ik szám alatt volt) — továbbá, hogy a Brunszvik-család hölgytagjai ekkor mind Bécsben voltak — az első Deym leánya születése után, május 3-án — Papp Viktor ezen egész feltevése a poézis birodalmába utalandó. Tehát a vérmezői háznak megjelölése a fenti műben foglalt reprodukción, mint „A budai Brunszvik-palota” téves. Eppen úgy „Az orsz. zeneünnepély Beethoven halálának századik évfordulója alkalmából” című megjelent albumban az erre vonatkozó állítás (51. lapon, „Brunsztvikék négy hónapig laktak Budán (Mikó-utca 1.)”, valamint a 92. és 93. lap közötti reprodukció magyarázó szavai — természetesen szintén tévesek. E tévedések bele kerültek Kemény Ferenc-nek a Pestalozzi Studien című gyűjteményben megjelent német nyelvű tanulmányába is. Ld. e kérdés háztörténeti tüzetes tárgyalását: Czeke M.: Özv. Gróf Brunszvik Antalné házai. Historia 1932. évi évfolyamának mellékletében: Pest-budai Emléklapok, Szerk. Gárdonyi Alb. dr. székesfőv. főlevéltárnok. V. köz. 1—4. 79—87. lapon.

financiális helyzete felől, mint láttuk, özv. Brunszvik grófné a házasság előtt elmulasztotta magát informáltatni s melyeknek feltárását a szerelmes kérő nem tartotta szükségesnek — úgyszólván a tönk szélére került.¹⁹

„Deym durch den Übertritt in den Stand in dem er geboren und durch diese Heurath hatte sich selbst den Stab gebrochen ohne es zu ahnen. Er war schon damals cridatarius. Dies wusste er wohl, aber durch den Anspruch der Mutter seinerseits irregeleitet: jede Tochter erhalte 30.000 fl. (1800) unwissend und eben falls unbekümmert um die ungarischen Gesetze in dieser Hinsicht, glaubte er dies Capital sogleich od. doch wenigstens die Hälfte zu erhalten und sich bei seiner grossen routine glücklich durchzuhauen — es hätte sich alles ausgeglichen und Wunder damit gethan. Er erhielt aber nur 2000 fl. die er für die Widerlage seiner der Gattin gesicherten 22.000 hielt, welche aber zur willkürlichen Verwendung auf Kleidungsstücke in die Ausstaffirung von der Mutter eigentlich der Tochter gegeben werden sollte.“

„... Gewohnt an Windmacherei aller Art, wurde die wunderschöne junge Frau königlich empfangen durch glänzende Feste ihr gehuldt und da sich der oben erwähnte Deffect in der Garderobe zeigte statt den erhaltenen 2000, 4000 darauf verwendet. Die gewohnte Arbeit schmeckte dem H. Grafen an der Seite der liebenswürdigen Frau nicht mehr; es schickte sich vieles nicht — erworben ward nicht mehr, der Hausstand und Hofstaat forderte viel, man wollte doch nur noch den credit aufrecht halten, — und fand daher für gut, die zugesagten 22000 fl. welche grundbuchlich aus dem Vermögen vor zu merken versprochen waren, nicht zu erfüllen u. s. w. Nach einem halben Jahr kam die M[utter] nach Wien verlangte die Urkunde und als solche verweigert wurde, liess sie selbst die Summe vormerken und erst da wurde sie inne das sie ihr süßes Kind an einen alten Mann hingegeben, der noch dazu nicht nur das eingebildete ungeheure Vermögen ganz und garnicht besass, sondern ein halber Bettler war. Nun brach ein entsetzliches Ungewitter über den armen Mann herein. — Doch mit Schimpfen und schmähen wurde nichts bewirkt als die höchste Erbitterung der Gemüther und der Saame eines plötzlichen Todes in der Brust des

¹⁹ Ld. LXXIV. l. 67. jegyzetét.

etwas locker abgelebten, kränklichen, schon schwind-süchtigen Mannes gelegt."

"...Er liebte sein gross gemüthetes herrliches Weibchen wirklich mit der ganzen ihm übrig gebliebenen Leidenschaftlichkeit und Innigkeit ihr und ihres Kindes Schicksal das sie unter dem Herzen trug bei den fürchterlichen Scenen die 3 Monate hindurch währten, sein Ehrgeiz, seine finanzielle Laage, die Anstrengungen die er machte, alles, alles führte den Zustand herbei und verschlimmerte ihn."²⁰

A késő korban írt memoire-ok is nagyjában megerősítik a tények ilyen előadását és megegyeznek a naplókval abban, hogy ecseteli azokat a jeleneteket, melyekkel Brunsvik grófné vejét és leányát 3 hónapon át zaklatta. Azt kívánta, hogy leánya rögtön térjen vissza hozzá, ügyvédet is fogadott a válóper lefolytatására, amire Deym gróf a maga részéről is perrel fenyegetőzött — a visszatartott hozomány miatt. Jozefin azonban házassági esküjére hivatkozva — ellentállt anyja követelésének és támadásainak; — és miután a grófné látta, hogy minden igyekezete hiábavaló — duzzogva távozott Bécsből július végén. Nyilván leányait, Terézt és Charlotte-ot is magával vitte, — akik bizonyára kínosan érezték a családi visszavonást — különösen az annyira szeretett Jozefinnal szemben.

Ilyenformán unokatestvérük, Guicciardi Giulietta²¹ 1800. június 16-án Brunsvik Ferenchez, Triestből írt levelében kifejezett feltevése: „Deine Schwestern werden sich wohl recht gut in Wien unterhalten" nem volt helytálló, s nem csudálatos az sem, hogy „Finette" Deymné, amint Giulietta panaszolja, olyan hosszú ideig nem ír.²² Szegény Joze-

²⁰ Ld. 1820-as J. 9. jelzésű napló 221—222. kéz. l. (kiadatlan).

²¹ Ld. Czeke: Brunsvik-ösök, II. fej. és II. gen. tábl.

²² La Mara. 11—12. l.

Triest, 16. Junny 1800.

Lieber Franz! Gestern Morgens sind wir von unserer Reise nach Reggio recht glücklich zurück gekommen. Mein Lieber Vatter übergab mir dein werthes Schreiben vom 21. May, welches mir eine ungemeine Freude verursachte, da ich schon eine geraume Zeit nichts von meinem lieben Franz wusste...

Gegen Ende dieses denken wir von hier abzureisen, ich glaube, dass wir gerade nach Wien und dann erst nach Korompa gehen werden, in diesen Letzteren hoffe und wünsche ich das Vergnügen zu haben Dich zu sehen.

Ich unterhielt mich sehr gut in den schönen Italien: die Gegenden sind allda bezaubernd, und die Städte sehr gross, gut gebaut und an-

finnek, mint láttuk, sokkal komolyabb teendői voltak, semmint kedélyes levelezést folytatni — és Teréznek is a feltételezett szórakozások hiányától eltekintve, még haza érkezése után is elég gondja és baja volt, — amint azt a Jozefinhoz írt levelei mutatják, — hogy anyjukat, ki komolyan haragudott Jozefinre, kibékítse és a Deymmel való differenciák emlékét elsímtsa. — Úgy látszik, nagyobb sikert ért el végre — és különös részletességgel beszámol eljárásairól, Budán, szept. 3-áról kelt levelében,²³ melyben mintha Jozefin egészsége iránti aggodalmak is megnyilvánulnának.

Ezzel szemben Deyméknél — amint azt a családi levelezés mutatja, mely ezidőszerint kizárólagosan Jozefin és övéi körül forog, az anyós távoztával teljesen helyreállott a családi béke és harmónia, mert Deym gróf meghatva felesége állhatatosságától, amely feltárta előtte komoly értékét — nemcsak hogy lemondott tervezett peréről, hanem mindenben

gelegt, nur schade dass sie nicht mehr bevölkert sind. In Reggio hatten wir den Monat durch eine excellente Opera Seria, wo sich besonders Herr Lazarini, Tenor, auszeichnete, er war auch so gut mir einige Singlectionen geben zu wollen.

In Venedig hörte ich die berühmte Catalani und die Grassini.

Mir ist es sehr leid Triest zu verlassen, umso mehr da ihm [sic] kommenden Herbstes eine sehr schöne Opera Seria, und auch ihm Frühjahr bei der Eröffnung des neuen Theaters gegeben wird.

Ich gratulire dass Du das Glück hast Dich schon Oncle zu wissen, Du sagtest mir aber nicht, ob Du einen Neveu oder eine Nièce bekommen hast.

Die Finette schreibt mir gar nicht mehr, auf die lezt habe ich ihre Gnaden verschertzt, ich weiss mich aber nicht schuldig.

Deine Schwestern werden sich wohl recht gut in Wien unterhalten, umarme sie auf das herzlichste in meinem Nahmen...

Ich bitte Dich meinen Handkuss Deiner lieben Mutter und Grossmutter auszurichten. Meine Eltern umarmen Dich und Deine lieben Schwestern.

Als wir in Reggio waren wurden wir wegen den Fortschritten der Franzosen bemüssiget von da zu fliehen. Und ihn Venedig eben bei unsrer ankunft war eine Revolte der Dalmatier gegen die Östreicher, wo von den letzten mehrere ermordet worden sind. Von Venedig bis Triest reiseten wir zu Meer in 11 Stunden, die ganze Nacht musste ich nichts als brechen, welches mich sehr ermattete, und mich auch etwas magerer machte.

Adieu lieber Franz bis auf Wiedersehen. Denke Deiner

Julie.

Catalani, Angelica (1782—1849, Páris) híres olasz énekesnő; nagyvonalú előadás, bámulatos hanganyag és kitűnő iskolázottság jellemezte. Ismételten ment hangversenykörútra Európában. Catalani először Velencében lépett fel 1798-ban, ahonnan 1801-ben ment Lissabonba. — Grassini-ről nem volt lehetősé semmi.

²³ „Bude ce 3 7bre 1800.” Pálfalvi De Gerando levéltár. Kiadatlan levelek, IV—11. sz.

igyekezett most már felesége kedvében járni és fokozott mértékben gondoskodott szórakoztatásáról.²⁴

Ennélfogva Jozefin most már teljességgel élvezhette az anyaság és mellette a társas érintkezés örömeit, mely kettős hatás alatt fejlődött ki csak egészen a fiatal asszony szépsége. „Schön wie ein Engel, erst da war die Knospe völlig zur Blüthe gekommen, ihr schönes Kindchen an der Brust, war sie zum Entzücken.” (Mem. 68. l.) S a most már többször a világban megjelenő fiatal nő mindenütt feltűnést keltett.

„Belle comme un ange et mise à peindre — sagten die Fashionablen von ihr wenn sie im Cabriolet im Prater sich zeigte oder an dem Arm des Gemahls durch die Strassen wandelte”

büszkélkedik Teréz a memoire-okban. (Mem. 68. l.) Tehát nem csodálható, hogy Jozefin is filozófusként nyilatkozik anyjáról 1800. szept. 8-án Terézhez intézett válasz-levelében, melyben Teréznek is megmagyarázza, úgy, mint azt férjének is tette — hogy anyjuk viselkedésén nem kell anynyira felháborodni, inkább csak azon kell lenni, hogy az ember ne ellenkezzék vele. Különben pedig egyszerűen azt tegye, mit saját maga jónak lát.²⁵ Különösen az könnyíthette meg a helyzetet, hogy az elrontott nyár egy részét Korompán tölthették, ahol bizonyára felüdítőleg hathatott a csak imént érkezett szép Guicciardi Giulietta rokonuk.

Midőn ugyanis az ekkor 16 éves Giulietta Brunszvik Ferencnek említett levelét írta, már abban a tudatban tette, hogy ő is hamarosan Bécsbe kerül — ahova apját már 1800. márciusában kinevezték udvari tanácsosnak a cseh udvari kancelláriához. Családja csak június hó végével szándékozott Triestből elutazni — egyenesen Bécsbe, ahonnan a nyárra Korompára készültek,²⁶ ahol az egész Brunszvik rokonság — különösen a fiatal leány-rokonok voltak találko-

²⁴ „Du wirst durch deine Schwestern erfahren haben, in welcher Agitation ich nun beinahe drey Monathe lebe und welche beissende Kränkungen ich durch den unbiegsamen Starrsinn und die Unbilligkeit deiner Mutter leyden musste... Desto edlere erhabenere Seele besitzt aber mein Göttliches Weib. Sie ist es, die mich in diesen Leiden aufrecht erhaltet und durch aufrichtige Theilnahme meinem Geist neuen Schwung giebt... ich werde mit ihr in jeder Hütte glücklich sein.” írja Deym gróf Ferenc sógorának. 1800. aug. 1-én. Ld. La Mara. i. m: 9. l.

²⁵ Ld. La Mara: id. m. 9—10. l.

²⁶ Ld. La Mara: id. m. 12. lapon. Hevesy azt mondja, hogy Giulietta kifejezetten június 25-re mondja be magát Korompára az egész nyárra. Petites amies 22. lapon.

zandók: Brunszvik Teréz és Charlotte — Jozefin, Fintáék: Erzsébet és Teréz Bécsből, és a Dezasse leányok Bohuniczból. Mert gróf Brunszvik József,²⁷ a korompai földesúr szerette maga és leányai: Júlia és Henriette köré gyűjteni a fiatalsgót, rokonokat és barátokat. Így nem lehetetlen, hogy Beethoven is itt töltött a nyáron néhány hetet vagy napot. Erre a tartózkodásra is lehet vonatkoztatni Zmeskallnak Brunszvik Ferenchez szept. 6-án intézett levelét, melyben megemlíti, hogy Beethoven már nem emlékszik arra, hogy Brunszvik Ferenczel fogadott volna — valamint elfelejtette azt a képzelt kellemetlenséget is, mely állítólag Magyarországon érte.²⁸ A feltételezéseknek ugyanis itt tág tere nyílik, mert Beethoven tartózkodásairól 1800. máj. 7-től kezdődően a Beethoven-biográfusok nem tudnak számot adni. — Thayer²⁹ csak annyit mond, hogy a nyarat 1800-ban Unterdöblingben töltötte és hogy az ősz közeledtével visszatért az „Am tiefen Graben” levő lakásába. Éppen azért nem lehetetlen — hogy megelőzően Korompán volt és azután az akkor annyira felkapott Pöstyén fürdőbe is ment — egyidőben Brunszvik Terézzel és Fintáékkal, amint azt Paál Jób³⁰

²⁷ Hevesy A. adata: Petites amies... és Beethoven, vie intime, 35—37. l. Hevesy Br. József arcképét is közli (64. és 65. l. között) Eybl litográfiája alapján. — Ld. még Czeke M.: Gr. Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága és II. gen. tábla.

²⁸ La Mara, 11. lapon. Bécsből keltezte: „Beethoven weiss nichts mehr von der mit Ihnen eingegangenen Wette. Ebenso scheint er auch das eingebilddete Ungemach, was er in Ungarn gelitten hat, zu vergessen. Seine 6 Quartetten die er nun bald dem Verleger übergiebt, werden Ihnen viel Vergnügen machen.” Ez a levél mindenesetre arra mutat, hogy Beethoven a közel multban lehetett Magyarországon. Nem lehetetlen, hogy az Ungemach, amire Zmeskall céloz, az az összekocsnás volt, mely miatt Beethoven Puntot nem kísérte el Verebre Véghekhez, amint azt Major Ervin a családi iratokból, mint eredeti szándékot feltételezhette. Ld. Zenei Szemle 1926. nov. — V. ö. 16a jegyzettel.

²⁹ Thayer id. m. II. köt. 178—179. lapon.

³⁰ Paál Jób: 1928. jan.-i cikke; Beethoven Korompára küldte titokzatos levelét és Degenfeld gróf pöstyéni villájában költötte a Mondschein szonátát. Ld. Színházi Élet 1928. 14—15. lapon, a litográfia reprodukciójával. A cikk a továbbiakban a következőket állítja: Beethoven a század elején kúrázott volna Pöstyénben, Fintáékkal egyidőben. Beethoven szűkös viszonyok között élt itt és zeneleckéket adott Degenfeld grófiának, akiknek szőlőjük volt a Vág partján. (Reprodukció közölve: ezzel a megjelöléssel: Gróf Degenfeld egykori villája a mai Bacchus villa Pöstyénben. Itt adott zeneleckéket és itt született meg a Mondschein-szonáta. — Egykorú festmény.) Ebben a villában komponálta volna Beethoven azt a három triót is, melyeket a mecénás leányának, Erdődy Máriának ajánlott és bizonyosan itt születtek meg a titokzatos levelek is. A litográfiát Paál Pöstyénben találta — és az elmondottakat az Erdődy grófok galgóci kastélyának levéltárában őrzött levelekből állapította meg. Ezzel szemben a cikk tudomásul vétele

állítja — hivatkozva az egykorú litográfiára, a póstyéni „Alter Kaffeehausgarten”-ről, melyet az Artaria cég adott ki: Egy terebélyes fa alatt álló férfi és két ülő nő, egykori feljegyzések alapján Finta ezredest és nejét, valamint Brunszviki Terézt ábrázolná, a háttérben pedig egy bozontos fejű alak — állítólag Beethoven, siet el a ház mögé.

Közelebbit ezekről a tartózkodásokról nem lehetett megtudni, amint hogy Teréz további életfolyását is csak a Jozefinnal folytatott levelezésből lehet kikövetkeztetni, aki számára, midőn a nyaralásról visszatér Bécsbe, úgyszólván új élet nyílik, annál is inkább, mert Deym grófnak sikerült viszonyait rendezni Seeberg Fülöp bárónak, anyósa fivérének és Guicciardi grófnak, anyósa sógorának segítségével. Több kocsját, dísztárgyát eladta s a képcsarnokot bizonyos mértékben átalakítva, bérbeadásra alkalmassá tette. Érdekes lakót sikerült szerezniök Giovane hercegné szül. Mderspach bárónő személyében,³¹ aki nagy könyvtárával és ásványgyűjteményével költözött hozzájuk, és aki csakhamar megbarátkozik Deymékkel — s úgyszólván naponként érintkezik velük.

Ilyenformán Jozefinnek nincs oka panaszra, amint azt leveleiből megállapíthatjuk. Így megtudjuk a levelezésből,^{32a} hogy bár férje most se vezette az ú. n. társaságba — már nem zárkózott el általánosságban a társas érintkezéstől. Elsőnek Beethoven tör rést, akit úgy látszik, Deym művészi hajlamainál fogva legszívesebben tűrt meg házában. Okt. 28-iki levelében Jozefin örömmel közli Terézzel, hogy Beetho-

után rögtön írtam Galgócziúrra — ahonnan Bodó Péter jószágigazgató 1928. ápr. 3-án kelt szíves levelében arról értesít, hogy a galgóczi levéltár egyáltalában már hosszú évek óta nem hozzáférhető — valamint arról, hogy Beethovenra vonatkozó levél nincs a galgóczi levéltárban. Ld. még Czeke M.: Séjours de Beethoven en Hongrie. Magyar Női Szemle 1935. márc.—ápr. és ugyanez Beethoven Jahrbuch VI. kötetében.

³¹ Giovane hercegné szület. Freiin v. Mdersbach, Sophie de La Roche — Goethe barátnőjével is kapcsolatban volt — és annak „Pomona” című folyóiratának volt munkatársa. Goethe meg is ismerkedett vele Nápolyban. Italienische Reise-jében (1787. jan. 2. kelet alatt) igen hízog jellemzését adja lényének. Férjétől elválva Bécsbe költözött és csak a tudománynak és irodalomnak élt. 1791-ben kiadja: Lettres sur l'éducation des princesses, rámutatva bennük egy uralkodónő felelősségteljes állására és az akkori nőnevelés ürességére és e levelek alapján 1795-ben Maria Lujza főhercegnő, a későbbi francia császárné főudvarmesternőjévé nevezték ki — majd csillagkeresztos hölgygé lesz, és úgy a stockholmi, mint berlini tudományos akadémia tiszteletbeli tagjává. — Később, 1804-ben Budára költözik, ahol Brunszviki Antalék kötnék vele szoros barátságot, 1805 augusztusában bekövetkezett haláláig.

^{32a} Kiadta Hevesy: Petites amies de Beethoven, 1910. (Beethoven vie intime, 1926. III. és IV. fej.) és La Mara: Beethoven und die Brunsviks, 1920. németül.

ven minden harmadnap eljön hozzá órákat adni,³³ de csak abban az esetben, ha szorgalmas lesz — amit Jozefin meg is fogad. Teréz ezt a tényt a memoire-jaiban is kiemeli: „Beethoven war der standhafte Besucher der jungen Gräfin — unentgeltlich gab er ihr Unterricht, und man musste Beethoven sein um geduldet zu werden”. (Mem. 69. l.) Ezekből a zenegyakorlatokból csakhamar állandó zeneösszejevetelek fejlődtek — élőképekkel (Mem. 69. l.) és zenei estélyekkel, zene-délutánokkal váltakozva — melyek szinte zene-történeti hírességre jutottak, és melyekről Jozefin sűrűn referál az otthon levő nővéreknek. Ezekben a zeneösszejeveteleken az akkori bécsi zenevilágnak nagyságai is résztvettek és leginkább Beethoven művei kerültek előadásra — saját irányítása mellett, melyeket rendszeren a Brunszvikékkal is barátságban lévő Zmeskall Miklós³⁴ házában adtak először elő. A Deym-összejevetelek állandó résztvevői között tehát ott látjuk Beethovenen kívül az ünnepelt Schuppanzigh-ot,³⁵ mint prímhegedűst és kollégáját, Kraft-ot³⁶ — a híres kürtöst, Puntót³⁷ ezüst kürtjével, továbbá Reigert³⁸ és a kitűnő csellista Zmeskallt, akihez most már csatlakozott Brunszvik Ferenc is, szintén kiváló csellójátékával. Ekkor kötöttet meg, úgy látszik, Beethoven és Brunszvik Ferenc között a zene-költő élete végéig tartó barátság.

„Der Bruder kam in seinen Ferien und machte Bekanntschaft mit Beethoven. Die beiden Musikgenies verbanden sich innig und nie verliess mein Bruder den in seinen Finanzen so oft zerrütteten Freund.”

mondja Teréz emlékirataiban. (Mem. 69. l.)³⁹

Mindenesetre a zeneösszejevetelek érdekessége minden-

³³ „Beethoven est charmant. Il m'a dit qu'il viendra tous les trois jours pour me donner des leçons, à condition que je sois diligente et je le suis vraiment.” Hevesy 18—19. l. Beethoven, vie intime 34. lapon.

³⁴ Domanovecz Zmeskall Miklós (1760—1830). Ld. LXXII. l. 60. jegyz. Lakása az úgynev. „Bürgerspital” házkomplexumban volt.

³⁵ Schuppanzigh Ignác (1776—1813) Bécsből, Lichnowsky és Rasumovszky hercegek vonósnégyesének első hegedűse és az Augarten hangversenyeinek vezetője és karnagya. 1796-ban Pozsonyban is hangversenyezett. Beethoven quartettjeit Schuppanzigh próbálta és adta elő.

³⁶ Kraft, Nikolaus (1778—1884). Kezdetben apjának tanítványa, aki Eszterházy, majd Grassalkovich herceg zenekarának volt tagja, utóbb D. P. Duport — és Bécsben Schuppanzigh vonósnégyesének gondkása. Számos cselló-mű szerzője.

³⁷ Ld. 16. jegyzetet, LXXXII. lapon.

³⁸ Reiger — nincsen számontartva a zenei lexikonokban.

³⁹ V. össze 17. sz. jegyzettel. LXXXIII. l.

kább fokozódott⁴⁰ és feltételezhető, hogy Teréz és Charlotte is váltakozva Bécsben voltak ezidőben.

Ismerve Teréznek Jozefin iránti szeretetét, el lehet gondolni, mennyire örült azon, hogy Jozefin most teljességgel kiveszi részét a társasági és művészi élvezetekből egyaránt és bizonyára mohón fogadták Lottéval együtt a Bécsből jövő jelentéseket, melyek megbecsülését az is mutatja, hogy fennmaradtak. Így megtudjuk, hogy Deymné estélyét⁴¹ követte egy estély a házban lakó Giovane hercegnénél,⁴² ahol a szép Giulietta nagy feltűnést keltett⁴³ és arról is értesülünk, hogy Jozefint Beethoven és Zmeskall vállvetve gyakoroltatják a zongorán, miközben különösen Zmeskall, akire Beethoven sokszor rábízta a Deymné zenei vezetését,^{43a} nagyon szigorú.⁴⁴ Nagy hévvel tanítják be a Mozart triót és Haydn As dur szonátáját. Igénybe veszi őt még a farsang is, melynek kapcsán toilettekről referál nővéreinek és azt is megírja nekik, hogy férje Beethovennek, nyilván karácsonyi ajándékkul, a nővérek által is ismert két ezüst gyertyatartóval és egy írókészlettel kedveskedett, aminek Beethoven nagyon

⁴⁰ Hogy Deyméknél csakugyan komoly zenei tevékenység folyt — bizonyítja Beethovennek 1800-ból származó levele Zmeskallhoz: „Lieber Zmeskall da ich wohl schwerlich zu der Gr. Deym heute kommen werde... so empfehle ich Ihnen dieselbe bei der Probe heute an — was den Vortrag anbelangt, so war ich gestern da, da werden sie nichts zu sagen brauchen, aber vielleicht des tempos wegen.” Ld. Thayer II. köt. 116. l.

⁴¹ „Beethoven a joué la sonate avec le violoncello; moi j'ai joué la première des trois sonates de Beethoven avec la violine accompagnée par Suppanzigh, qui a joué cōme tous divinement; puis il y avait un quartet, et Beethoven qui était un ange, a donné ses nouvelles quartets qui ne sont point encore gravés, et qui sont composés non plus ultra.” Hevesy: 32. l. — „Der berühmte Kraft übernahm das Cello, Schuppanzigh die erste Violine. Stellt euch vor, was das für ein Genuss war. Die Herzogin war bezaubert.” La Mara: 14. l. — A Violoncell sonate op. 5. megjelent 1797-ben. — Violin sonate op. 12. Nro 36. megjelent 1799. júniusban. Thayer II. k. — Arról a vonósnegyesről van szó, melyet Apponyi gróf rendelt meg 1795-ben. Op. 18. — melynek kéziratát Beethoven barátjának, Amendantak adta — viszont a quartettet Lobkowitz hercegnek ajánlva adta ki 1800. év végén. Thayer: L. v. Beethovens Leben, II. köt. 210 l.

⁴² Ld. 31. jegyzetet fennebb és Czeke: Brunsvik-ösök. II. fej.

⁴³ „Julie macht hier geradezu Aufsehen. Man nennet sie nur die schöne Guicciardi und ihr wisst dass sie sich geltend zu machen versteht. Sie ist mit Gallenbergs intim.” La Mara: 14. l.

^{43a} Ld. fenti 40. jegyzetet.

⁴⁴ „Er ist noch immer der nemliche mit seinen Casus und seiner Strenge, mich hat er neulich mit dem Trio von Mozart, welches ich aus eurer Gnade habe, ganz entsetzlich in die Cur genommen. Ich kann euch nicht genug danken für die schönen Musikalien und Bücher. Jetzt lerne ich die Sonate aus dem As von Haydn.” La Mara: 15. l.

megörült.⁴⁵ Zenei és farsangi témák váltakozva szerepelnek a levelekben — éppúgy a válaszokban is — mert amint kiderül, Teréz nem átalja kétszer is megkérdezni Jozefint, vajjon Titusz fejre vágassa-e haját,⁴⁶ vagy hagyja meg hosszúnak, — amiből méltán lehet arra következtetni, hogy Teréz farsangolt, bár erre nézve semmi konkrét adat nincs.

De ha farsangolt is, hamar végeszakadt a vidámságnak, mert 1801. márc. 16-án meghalt a fiatal nádorné, „15 Tage nach der ersten Entbindung” (Mem. 81. l.), akit kis leányával együtt örömben tettek nyugovóra. Brunszvík Teréz bizonyára a közvélemény kifejezője, amikor memoire-jaiban ezt a halálesetet nem véletlennek, hanem politikai intrikáknak tulajdonítja — mérgezésnek, azzal okolva meg az államraisons — hogy Pál cár megbánta az osztrák alliance-ot.⁴⁷ Eszköze az orosz udvari orvos volt, aki a fiatal nádorné körül teljesített szolgálatot — és Teréz szerint egyúttal Pétervár számára kémkedett, — akit, miután visszahívták és megbüntették — azok az orosz papok váltottak fel a kémkedésben, akik az ürömi kápolnában tartandó istentiszteletre voltak kirendelve, és akik a magyar, szerb és román óhitűekről vittek hírt Pétervárra. (Mem. 81. l.)

Teréz amúgy is komolyságra hajló természetét a gyász esemény mélyen lesújtotta, lehangolta. Mindinkább elfordult az ifjúsági szórakozásoktól. „Ich war kaum (im Geiste nie) bei jugendlichen Unterhaltungen” (Mem. 82. l.), úgy, hogy fivére, Ferenc, már a vénék közé számítja: „die geht schon ins alte Eisen” — mondja a szép Giuliettának, amikor az Terézt valami mulatságra akarja hívni. „Ich war noch nicht 20 Jahre alt und es verdross mich dieser Anspruch” teszi hozzá Teréz. (Mem. u. o.)⁴⁸

⁴⁵ „Il fut l'autre jour chez Beethoven, et a voulu voir ce qu'il pourrait lui donnée [sic] en présent, et lui a donné enfin ces chandeliers d'argent savez vous, et un écritoire lui a dit quantité de belles choses, vous savez déjà, de sorte, que Beethoven a eu une joie très grande, et l'après-midi Zmeskall fut exprès ici pour remercier mon mari encore au nom de Beethoven. Il était lui-même tout[e] reconnaissance, puisqu'il a dit, avec rien du tout on aurait pu lui faire tant de joie, puisqu'il n'avait de rien si nécessairement besoin: de l'argent, il ne se soucie pas, mais justement de telles choses lui manquent. J'en suis bien aise.” (Hevesy: 48—49. l., La Mara: 16. l.)

⁴⁶ La Mara: 14. l.

⁴⁷ A hivatalos megállapítás szerint gasztrikus okokra voltak visszavezethetők a lázak, majd pedig márc. 10-ikétől tifusz ellen kezelték. Márc. 16-án reggel elhunyt. Ld. József nádor iratai. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Domanovszky Sándor. I. köt. 377. l.

⁴⁸ Teréz korát illetőleg újból a már többször megállapított tévedésbe esik. A nádorné halála idején nem 20 éves, de a 26-ik évében.

Talán e gyász enyhítésére, illetve Teréz szórakoztatására Bécsbe küldte, vagy vitte őt az özv. grófné — hogy ott jelen lehessen az 1801. márc. 28-án az udvari színházban bemutatásra kerülő Beethoven heroikus-allegorikus balletjén: „Die Geschöpfe des Prometheus”. Ezt a feltevést igazolni látszik az, hogy a Brunszvik nővérek levelezésében nincs szó e zenei eseményről, — holott Jozefin egy máj. 2-án keltezett levelében nem mulasztja el felhozni, hogy a Schwarzenberg palotában rendezett zeneestélyen, melyre Beethoven szerzett Deyméknak jegyeket, Haydn új zeneművét: „Die Vier Jahreszeiten”-t hallotta.⁴⁹ E levélben egyúttal retrospektíve számol be az ő házában rendezett zeneösszejövetelekről is, melyeken lankadatlanul zenéltek, muzsikáltak, délelőttől kezdve késő délutánig — s Deyméknél ebédeltek. És ugyane levélből — melyet Jozefin nem tudott befejezni⁵⁰ — Deym gróf jelenti, hogy fia született, aki a keresztségbn a Frigyes nevet nyerte.⁵¹

A nyáron minden valószínűség szerint az egész Brunszvik rokonság újra Korompán nyaralt: Fintáék, Guicciardiék, Brunszvik Antalék — sőt sok zenetörténész szerint Beethoven is. A zenetörténészek közül azok, akik Schindler nyomán a szép Giuliettában látják a halhatatlan kedvest, erre az időre helyezik Beethoven boldogtalan szerelmi regényét, melynek írott dokumentumai a híressé vált Briefe an die Unsterbliche Geliebte és melynek zenei emléke a még híresebb Cis moll, a Mondschein vagy Laubenszónáta — akár a korompai lugások egyikében, akár Pöstyénben a Degenfeld villában komponálta — mely „Alla damigella contessa Giu-

volt. Vesd össze LXIX. l. 54^a jegyzet. — Különben az se lehetetlen, hogy Ferenc megjegyzése korábbi időre vonatkozik, amikor szintén már komolyság jellemezte — de persze ekkor még nem szerepelhetett a szép Giulietta. — Ld. LXXXVIII. l.

⁴⁹ „L'autre jour nous avions une charmante musique, Punto, Beethoven, Suppanzigh, Zmeskill. Tu pense[s] que cela donne quelque chose de bien. Punto joue vrai(e)ment merveilleusement.” Hevesy: 43—44. l. „Sie speisten alle bei uns: und da wurde den ganzen Nachmittag musiziert: die Sonate von Beethoven mit dem Horn. Dann das neue Quartett auf das Clavier [op. 16.] und mehrere schöne Sachen. Punto diskurirte viel von euch und behauptete oder erwies mir die Ehre, dass ich euch sehr viel gleiche. Er geht oder ist schon weg nach Prag.” La Mara: 17. l. „Gestern habe ich die neukomponirten vier Jahreszeiten von Haydn gehört bei Schwarzenberg; sie sind superbe, es waren eine Menge Menschen da, Beethoven verschaffte uns zwei Billeten.” La Mara: 17. l.

⁵⁰ Hevesy adata: Petites amies... 44. lapon jegyzetben.

⁵¹ Deym Frigyes születése: Gothaisches Taschenbuch der gräflichen Häuser. Stammreihe. Erste Aufnahme. 1839. 1801. máj. 3. Bécsben.

lietta Guicciardi" ajánlással jelent meg 1802. márciusában.⁵²

Az ősz beálltával újra megindul a Brunszvik nővérek között a levelezés — melyből csak annyit állapíthatunk meg Terézre vonatkozóan, hogy megint otthon volt anyjánál. Ez alatt pedig Jozefinnél újból megkezdődtek a zenélések, amint azt Jozefin nővéreinek jelenti egy keltezetlen levélben, melyből egyúttal megtudjuk, hogy a zenetársaság már nagyon óhajtaná Teréz jelenlétét:

„Samedi nous avons une charmante musique chez Guicciardy; Julie a joué très joliment le trio avec le clarinet de Beethoven, puis on a fait le 7-tet et un nouveau quintet de Beethoven. Tout le monde me demande si une fois Thérèse ne viendra pas. Je n'y puis répondre qu'en soupirant. Beethoven, Zmeskall te font leur compliment, la Odeschalky aussi, elle fut aussi à la musique de Guicciardy.”⁵³

„Der eifrigste deiner Bewunderer ist aber Kleinheinz.”^{54a} Er spricht mit Begeisterung von dir. Schon wenn man deinen Namen nennt ist er glücklich.”⁵⁴

Különben a bécsi levelekben egész zeneprogrammok vannak felsorolva. Hallunk egy földöntúli hangszerről, „ein überirdisches Instrument”, a Viola da Gamba-ról, egy Garve énekesnőről, Beethoven quartettjeiről — és mindez Jozefin házában, aki szintén közreműködik.⁵⁵

⁵² A korompai lugasra vonatkozólag, illetve a Beethoven-Platzra vonatkozólag ld. Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága II. fej. és La Mara: 18—19. lap. Pöstyénre vonatkozólag Paál Jób riportját 30. jegyzetben és Czeke: Séjours de Beethoven en Hongrie. Magyar Női Szemle márc.—ápr. és Beethoven Jahrbuch VI. köt. — A zenetörténeteszek szerint Beethoven 1801 nyarát Hetzendorfban töltötte, ahol a Christus am Oelberg című oratóriumán dolgozott — régi jóakarója, Max Ferdinand főh. halála alkalmával, melyhez a szöveget Huber Fr. Xaver írta.

⁵³ Ld. Hevesy: 32. l. és Hevesy: Beethoven vie intime 43. l. Németh: La Mara: 21 l.

^{54a} Kleinheinz, Franz Xaver — született a bajorországi Mindelheimben 1772-ben és megh. Pesten 1832. jan. 29-én. 9 terézvárosi plébánia egyh. anyakönyv kivonat szerint: „musicæ director et informator clavicordi” volt. 1810-ben telepszik meg Pesten, ahol a Brunszvik József családjának volt zongoramestere — majd pedig a pesti német színház karmestere. Ld. Revue Musicale, Paris, 1930. (Mars.) E. Haraszti: Les compositions inconnues de F. X. Kleinheinz.

⁵⁴ La Mara: 21. l.

⁵⁵ „On fit aussi des quartetts de Beethoven composés de Nicolai-des, Reiger, Zmeskall, Louise, la soeur de Garve chantait, et puis je jouais la sonate avec le cor, accompagnée de Zmeskall. Am Tag darauf hatten wir einen kleinen Ball bei Tante Finta, am folgenden einen

De hallunk számos bálról is: Finta néniéknél, Guicciardiéknál, egy-egy pique-nique-ről, közben a gyermekekről, hogy milyen kedvesek — különösen az újszülött „Fridolin”.⁵⁶

Jozefin is rendez teát Eszterházyék tiszteletére — melyet csak úgy közbecsúszthat egy Guicciardi déjeuner és egy Zmeskallnál adott zenei matinée közé — melyre nővéreit is idekívánta, mert végül „der göttliche Beethoven” örvendeztette meg a társaságot „mit göttlichen Variationen”.⁵⁷

De nemcsak levélileg van meg a kapcsolat a testvérek között, hanem Ferenc gróf is sokszor keresi fel Deyméket Bécsben — hogy zenét élvezhessen — hol nővérével, hol más ismerősekkel. Így Jozefin 1801. dec. 21-iki levelében azt írja Teréznek, hogy Ferenc Lányival⁵⁸ volt egy Schuppanzigh hangversenyen, ahol különösen Beethoven Septettje ragadta el⁵⁹ és másnap ugyancsak Jozefin írja, ezúttal anyjának, hogy Beethoven kellemes délutánt szerzett nekik gyönyörű játékaival.⁶⁰

És míg Jozefin és Ferenc Bécsben zenei élvezetekben úgyszólván duskálnak — addig Teréz még mindig borús hangulatának áldozata. Egy „le premier jour de Noel” keltezésű levélben — melyet úgy látszik, nagybátyja, nyilván

sehr reizenden bei Tante Guicciardi, darauf wieder ein Piquenique.” La Mara: 38—39. l. Hevesy: 19. l. Beethoven vie intime 34. l. — Garve énekesnőről közelebbi ismeretlen.

⁵⁶ „Meine Kinder zu sehen ist eine Wonne, Fridolin ist mit seinem wunderbaren Teint sehr schön, meine Viki ein Engel!” La Mara: 39. l.

⁵⁷ „Euer Geschenk für Viki ist allerliebst und rührend, wie der kleine Brief. Wie gut seid ihr, ihr Lieben! Aber die ersten Worte die sie schreiben kann, sollen auch an euch gerichtet sein. Heute habe ich grosse Gesellschaft. Ich gebe der Eszterházy und den Ihrigen einen Theeabend. Gestern veranstaltete die Guicciardi ein grosses Frühstück. Heute hatten wir bei Zmeskall eine musikalische Matinee, zu der ich euch herbei gewünscht hätte. Wir hörten Beethovensche Quartetten, Julie spielte und der göttliche Beethoven beschenkte uns mit göttlichen Variationen.” La Mara: 39. l.

⁵⁸ Lányi, Zmeskall barátja volt, szintén kancelláriai hivatalnok.

⁵⁹ „Il, (Ferenc) était hier avec Lányi dans une musique que donnait Schuppanzigh... et était transporté surtout d'un Septett de la composition de M. Beethoven, qui doit avoir été non plus ultra, tant par l'exécution que pour la composition.” Hevesy ezt a levelet mintha 1799-re helyezné. 18—19. lapon. — La Mara: 39. lapon. — Schuppanzigh 1798—1799 között a híres Augarten koncerteket dirigálta, melyeket annak idején Mozart és Martin léptettek életbe. 1800 folyamán a Forster quartett-társaságban működött. A Septett Op. 20. először 1800. április 1. és 2-án került előadásra Beethoven saját „Akademie”-jén a Hoftheaterben. Megjelent 1802. Ld. Thayer, II. köt. 203. l. Tehát Hevesy keltezése nyilván téves.

⁶⁰ „Aujourd'hui j'avais une délicieuse [sic] après diner. Beethoven nous joua selon sa coutume délicieusement. Il partit dans ce moment.” Hevesy: 19. l. La Mara: 39. l.

Brunszvik József, továbbít Bécsbe — e szomorúságnak kifejezést is ad — újra hangoztatva, az ifjú nádorné halálán érzett gyászát. Sajnálja, hogy nagybátyját nem kísérhette el, és így nem látogathatta meg Jozefint — akinek Deymmel együtt boldog új esztendő-t kíván.⁶¹

Ez az új esztendő sem nagyon gazdagítja ismereteinket közvetlen adatokkal Brunszvikék életére vonatkozóan. Megint csak Jozefin levelein keresztül étesülünk egy és másról. Ennek alapján tudjuk, hogy Ferenc gróf Bécsben volt, ahol együtt nézték meg Cherubini operáját, Lodoiskát, melyet márc. 23-án adtak először Bécsben a „Schikaneders k. k. priv. Schauspielhaus auf der Wieden” nevezetű színházban.⁶²

Úgy látszik azonban, hogy Teréz is kezdett felocsudni borús hangulatából és feltámad benne a zongorázási tevékenység. Ezért bizonyára sürgette Jozefint, hogy Beethoven híres Cis moll szonátáját — a Mondscheinsonátát — szerezze meg neki, amire Jozefin ezeket feleli április 6-án: „Wegen Con Sordino kann ich dir nichts berichten, weil ich Beethoven nicht sah. Du sollst aber nächstens Nachricht erhalten”.⁶³ Április 12-iki levelében pedig Jozefin azt kéri a Budán tartózkodó anyjától, szerezze meg neki Schediustól⁶⁴ a Weltgericht című költeményt — melynek egyik példányával Haydnnek kedveskedett — mert Ferenc, aki nyilván még Bécsben volt, Beethovennek egy oratóriumszöveget akart szerezni.⁶⁵

Ezalatt Terézzől csak annyit tudunk saját feljegyzése alapján, hogy májusban Martonvásáron van, ahol elolvasta Mme de Genlis „Mères rivales” című 4 kötetes regényét és annak „Voyage en Angleterre” című fejezetéből bő kivonatokat készít.⁶⁶

⁶¹ Pálfalvi levéltár. Kiadatlan levelek, IV—10.

⁶² Cherubini, Luigi (1760—1842), olasz zeneköltő, operái Bécsben nagy népszerűségnek örvendtek. Az említett mű: Lodoiska, nach Filette Loreaux, 1802. márc. 23-án adatott elő először. Ld. Thayer, II. köt. 583. l. Anhang: 1. Erstaufführungen der Wiener Theater 1794—1807. — melyek közé bele vannak véve a Burg, Kärtnerthor, Wiedner és Leopoldstädter Theater.

⁶³ A Con sordino jelzéssel kezdődik a Mondscheinsonate, mely 1802. márciusára volt bejelentve.

⁶⁴ Schedius, ld. XLVII. l. jegyzetét. Napló szöveg 156. lapon részletes jegyzetet és 146., 167. l.

⁶⁵ „12 avrill Vienne. Il (Ferenc) souhaiterait avoir de M. Shedius la poésie nomé[e] Weltgericht la même dont il a aussi doné[e] à M. Haydn un exemplaire. Il souhaiterait l'avoir pour Beethoven.” Hevesy: 57—58. l. Beethoven, vie intime 73. lapon, aki Teréznek tulajdonítja e levelet. — La Mara: 40. l., helyesen, Jozefinnek.

⁶⁶ „Le 23 May 1802. Mères rivales par Mme de Genlis. Martonvásár. Voyage en Angleterre.” Mme de Genlis ebben a regényében a

Brunszvik Teréz, amint látszik, megint csak a mások örömét élvezi, mert Pöstyénről kapja a leveleket, melyek az ottani élénk társadalmi élet eseményeiről számolnak be. Így aug. 17-én Finta Teréz eleven színekkel festi a saison élvezeteit. Bálok, szerenádok és élőképek szórakoztatták a közönséget. Finta Teréz maga mint Minerva szerepelt és Guicciardi Giulietta, az örökké mosolygós, a Deym műcsarnok Niobéjének mintájára személyesítette a bánatos anyát — és Batthyányi Lajos gróf, a majdani vértanú-miniszterelnök, mint aggastyán lépett fel.⁶⁷

Csudálatos módon nincs említés a levelekben — (talán nem maradtak fenn) — Jozefin második fiának születéséről, Deym Károlyról, aki Nussdorfban,⁶⁸ Bécs melletti nyaralóhelyen, 1802. július 27-én született [Ld. III. származási táblát], ahol Deymék nyilván ebben az évben nyaraltak.

Ezen családi esemény után Jozefin grófné Ferenc bátyjával megnézi Cherubini újabb operáját „Der Wasserträger”, melyet aug. 13-án adtak először és többször megismételték a már említett Schikaneder-féle színházban.⁶⁹ Dec. 18-án pedig közösen megnézik „Der Bernardsberg”-et, szintén Cherubini egy operája.⁷⁰

rágalom vészes hatalmát írja le — melyen azonban végül az erényes hösnő felülkerekedik. Telve erkölcsi prédikációkkal, és szinte hihetetlen bonyodalmakkal — mellyel a kitett gyermek igazi és fogadott anyja egymásra találnek és versenyeznek nemeslelkűségben és kiválóságban. A Voyage en Angleterre fejezet az angol viszonyoknak érdekes rajza. Életrajzi adatait ld. Napló 333. l. 34. j.

⁶⁷ J'avais un casque charmant de papier d'argent avec des superbes panaches. A la cheminée était assis comme vieillard[d] Loisel Batthyányi et mademoiselle Renard à la vieille femme enseignant un petit enfant. Puis était Julie Guicciardi pour être bien intéressante elle fit la figure de Niobe, qui est sous une glace chez Deym.” Hevesy: 41—42. l. Beethoven vie intime, 51. l.

⁶⁸ Nussdorf Bécs mellett levő nyaralóhely a Duna mellett, a Kahlenberg tövében, ahonnan ma fogaskerekű vezet fel. Beethoven ezt a nyarat Heiligenstadtban töltötte, szintén Bécs északra eső szomszédságában, nyaralásra alkalmas helyen — ahol súlyosbodó nagyothallása javulását remélte. Ebben csalódva, írta meg okt. 6. és 10-én azt a megrendítő pro memoriát, mely „Heiligenstädter Testament” alatt ismeretes. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Beethoven Bécsbe térve, Thayer szerint új lakásba költözködött, és pedig „Am Peter, neben der Wache das Eckhaus” 4-ik emeletére, ahol Brunszvik Teréz memoire-jai szerint 1799-ben lakott. (Mem. 64. l.) Thayer bizonyítékul felhossa, hogy ekkor, 1802-ben, ugyanott lakott Förster neves zeneszerző is. Thayer, II. köt. 338. l. V. ö. jelen biogr. LXIX—LXXI. l. és 56. j.

⁶⁹ Ld. Cherubinit fentebb, 62. jegyz. Előadására az ott említett „Anhang”-ot Thayer művéből, II. köt. 583. l. Graf Armand der Wasserträger.

⁷⁰ Der Bernhardsberg aus dem Französischen Thayer u. ott.

A városba való visszaköltözésük után teljes hévvel indul meg újra a zenei tevékenység a Deym-háznál, annál is inkább, mert hiszen tudott dolog, hogy az 1802-es év Beethovennek igen termékeny esztendeje, különösen zongoraszonátákban. Jozefin levelei telve is vannak magasztalásukkal, s buzgalommal veti magát azok tanulmányozására és begyakorlására. Így nov. 12-iki levelében írja Teréznek:

„Ich habe neue Sonaten von Beethoven, welche alle vorhergehenden vernichten.⁷¹ Ich werde sie euch schicken. Zmeskall kam gleich nach dem Tag unserer Ankunft — ich zeigte ihm das quattro mani und er spielte sie mit mir.”

(Értve a quattro mani alatt a Brunszvik-nővéreknek ajánlott négykezes variációkat, „Ich denke Dein”-re.⁷²)

Ugyan e levélből tudjuk meg, hogy Teréz egy új zongora beszerzését tervezte — s csak több kísérletezés után sikerült Zmeskall segítségével egyet kiválogatnia,⁷³ melyet azután Beethoven vizsgált felül és hagyott jóvá.⁷⁴

Az 1803. év első felében nem esik szó Terézről, sőt általában alig van tudomásunk Brunszvikék élményeiről.⁷⁵ Csak a Beethoven biográfia alapján értesülünk, hogy Beethoven májusban Bridgetower mulatt angol hegedűművészt elvitte Deymékhez — és Guicciardiékhoz ebédre,⁷⁶ amiből

⁷¹ E levélből nem világlik ki, vajjon Jozefin az Asdur, vagy a Cismoll, vagy a Heiligenstadtban komponált op. 31. három szonátájáért lelkesül-e.

⁷² Ld. erre vonatkozólag II. fejr. 64. jegyz. LXXII—LXXIII. l.

⁷³ „Ich fragte ihn wegen deines Klaviers um Rat, er meinte, es würde sich in einem immer gleichmässig geheizten Zimmer besser bewähren.” La Mara: 41. l.

⁷⁴ La Mara: 51. lap.

⁷⁵ A pálfalvi levéltár IV—12. levele ugyan 1803. febr. 8-ról van keltezve, de az 1803. piros ceruzával később vezetett rá — és pedig tévesen, mert célzás van Franz hazatéréséről, továbbá farsang alatti caroussellról, már pedig Br. Ferenc nagy utazásáról 1805-ben tért vissza. Ld. Biográfia további részeit.

⁷⁶ Május 24-én tartotta Bécsben Bridgetower, a walesi herceg szolgálatában lévő hegedűművész hangversenyét, melyre Beethoven hires. Kreutzer szonátáját írta és melyen a zongora részt maga játszott. Kelet nélküli levelekben hívja meg a művészt: „Kommen Sie mein lieber B. heut um 12 Uhr zu Graf Deym, d. i. dahin wo wir vorgestern zusammen waren. Sie wünschen vielleicht etwas von ihnen spielen zu hören, das werden sie schon sehen, ich kann nicht eher als gegen halb 2 Uhr hinkommen und bis dahin freue ich mich im blossen Andenken auf sie, sie heute zu sehen. Ihr Freund Beethoven.” Ld. Thayer id. II. köt. 396. l. — Ugyancsak kelet nélkül: „haben Sie die Gefälligkeit mich um halb 2 auf dem Graben am Tarronischen Kaffeehaus zu er-

együttal kiderül, hogy Giulietta grófnő iránti állítólagos boldogtalan szerelme ellenére, társadalmilag tovább érintkezik a családdal, sőt magával Giuliettával is.

A martonvásári Brunszvikékról azután Guicciardi Giulietta révén hallunk, egy augusztus 2-án kelt Brunszvik Terézhez intézett francia-német leveléből.

Vienne le 2 aoust (1803).⁷⁷

Chère et aimable Thérèse!

Ton frère me porta hier tes lignes chéries. Son arrivée et ton souvenir me surprirent bien agréablement! Il vient de nous avoir quitté en nous disant ses adieux; dans ce moment il sera sur le chemin de Prague, s'éloignant toujours de plus en plus de tout ce qui lui est cher!

Nous partons dans peu de jours, pour rejoindre les Finta à Pécsén:^{77a} — à quelques raisons près, je suis assez contente de m'éloigner de l'ennuyeux séjour de Vienne qui dans ce moment vous procure peu d'agrément. — Le Théâtre est cependant assez brillant: toujours de la nouveauté, tantôt mauvaise. — Le nouveau Ballet qui dure près de deux heures et demi, est bien du dernier genre pour la confusion qui y règne! Un nouvel opéra^{77b} nommé *Maria von Montalban*! La suite de Lanassa est parfait, — la musique de Vinter en est bien belle, le spectacle superbe, l'exécution bonne, — mademoiselle Schmalz se surpasse, ainsi que tous les autres sujets jusqu'à madame Rosenbaum. Tu aurais du plaisir à la voir, ma bonne Thérèse. Das Unglück, das Euch stets in Ansehung des Theatres hier verfolgte, traf wieder den armen Franz. Die zwei Tage seines Hierseins gab man gar nichts Schönes, und er verliess die Stadt, ohne das Schauspielhaus betreten zu haben. Kommen den Donnerstag gibt man das Oratorium von Beethoven

warten, wir gehen alsdann zur Gräfin Guicciardi, wo Sie zum Speisen eingeladen sind. Beeth." Thayer, u. o. Thayer még megjegyzi, hogy bizonyára ez az időszak, melyről Teréz mondja memoire-jaiban, hogy Br. Ferenc Beethovennel megbarátkozott. 397. lapon, ami tévedés, mert, mint fennebb láttuk, a barátság már 1800 májusában is fennállott.

⁷⁷ Ld. Hevesy: 28—30. l. La Mara: 28—29. lapon.

^{77a} Pöstyén fürdő.

^{77b} Az „új opera” szerzője Winter, Peter von (1754—1825), Vogler apát tanítványa, mintegy 40 opera szerzője, melyeket német és olasz színpadokon adtak elő — a romantikus-népies irányú zene termékei. A levélben említett énekesek- és énekesnőkről közelebbi adat nem volt kikutatható.

im Augarten, gerne wäre er hier geblieben, um selbem beizuwohnen, da ich ihm zum Überfluss erzählte, dass Beethoven zum Beschluss das letztemal so schön phantasierte — doch widerstand er heldenmüthig! Fräulein Ellikas sang ganz hübsch... Mit Beethoven sprach ich von Deinen kleinen vierhändigen Variationen. Ich zankte ihn darüber aus, er versprach mir alles. Du sollst sie bald wieder haben. Sehe ich ihn noch vor meiner Abreise, so werde ich nicht ermangeln, ihn daran zu erinnern, wir werden sehen, ob ich dann zur Erfüllung Deines Wunsches etwas beizutragen vermag.

Eine Zeichnung von mir, liebe Therese, sollst Du diesen Winter bekommen. Ich muss mich hierin zu vervollkommen suchen, um dann doch mit Ehren in Deinem schönen Stammbuch sein zu können. Graf Robert legt sich Dir zu Füßen, er macht sich ein Vergnügen daraus, Dir seine Kompositionen, deren er seit Deiner Abreise viele geendigt, zu schicken. Es sind die Früchte seiner einsamen Stunden, die nun häufig sind! Wien ist ganz leer und recht dazu geschaffen, sich den Musen ganz in die Arme zu werfen. Er steht täglich auf dem Punkt, sein Vaterland zu verlassen, ohne es vielleicht je wieder zu betreten, sein Schicksal führt ihn weit — bis nach Neapel, um in der Entfernung das Glück zu suchen, das ihm hier nicht blüht; es ist traurig, dass der Fleiss, den er in seiner Jugend seinem Vaterland widmete, auf fremden Boden grünen soll!...

Meine Eltern sind gesund... Sie umarmen Dich herzlichst und empfehlen sich Deinem, der Tante und Deiner guten Schwestern Andenken. Was machen die lieben Kinder? Der Fritz ist zum Fressen, versichere ihn der ganzen Gnade und Gewogenheit seiner verehrungswürdigen Tante Julie. Hast Du alle neuen Werke von Beethoven: die Bagatelles [op. 33.] die Variationen, der Odescalchi dediziert [op. 34.], — dann sehr schöne deutsche Lieder [nyilván op. 54.]. Lebe nun wohl, meinen Handkuss an die Tante; Charlotte umarme ich samt Deiner. Von Herz und Seele

Deine Julie.

E levélből tehát megtudjuk, — illetve következtethetjük, hogy ez év első felében Teréz és Charlotte is Bécsben jártak — ugyanolyan balszerencsével a színházakat illetőleg, mint Ferenc. Továbbá azt is megtudjuk, hogy Teréz

sűrgettette a négykezes variációk⁷⁸ visszaadását Beethoven-nél — amiből viszont arra lehet következtetni, hogy Teréz újból felkapta a zenét, a zongorázást — amit nyilvánvalóvá tesz Giulietta levele végében foglalt érdeklődése, vajjon megvannak-e neki Beethoven összes újabb kompozíciói. De nemcsak mint zenekedvelőt ismerjük meg itt Terézt, hanem mint szakértőt is, akinek Gallenberg⁷⁹ „Róbert gróf” bemutatni óhajtja szerzeményeit. És mutatja továbbá azt is, hogy már ekkor is voltak különböző gyűjteményei, albumai — mint késő öregkorában — melyekről naplóiban állandóan történik említés, de melyek közül egy se maradt fenn.

A levélben foglalt célzásokból, kiegészítve egy kiadatlan levél adatával, azt állapíthatjuk meg, hogy a gyermekeket Martonvásáron hagyva, Deymné, Brunszvik Jozefin már június folyamán elment Csehországba, Nemischlbe, özv. Golz grófné szül. Deym Victoire grófnő birtokára (melyet az később, mint gyermektelen, Jozefin leányának, majd annak halála után Fritznek hagyott), ahová, Teréznek, „Freytag den 24-ten Juni” keltezésű, Charlotte-hoz intézett levele szerint, szerencsésen megérkezett.⁸⁰ (Péntek pedig 1803-ban esett június 24-ére.)

Látogatására Brunszvik Ferenc Giulietta fenti levele szerint augusztus első napjaiban szándékozott elindulni, sógorával, Deymmel együtt. De mivel ez késedelmezett, és Ferenc gróf, úgy látszik, az elutazásra végérvényesen megtette intézkedéseit — nagy sajnálatára és bosszúságára, amint ezt aug. 5-éről kelt levele mutatja,⁸¹ nem várhatta be Beethoven

⁷⁸ Azokról a variációkról van szó, melyeket Beethoven Teréznek és Jozefinnek írt a „Stammbuch”-ba. Beethoven bizonyára azért tartotta magánál, mert Hoffmeister kiadónak ajánlotta fel őket kiadásra. „... Vierhändige Variationen über ein Lied von mir, wo die Poesie von Göthe wird ebenfalls dabei müssen gestochen werden, da ich diese Variationen als Andenken in ein Stammbuch geschrieben, und sie für besser halte wie die anderen.” Thayer, II. köt. 405. lap. A valószínűség és a nápolyi Barbajával együtt igazgatta a császári operát. Finta Teréz 1804. jan. 4-én értesíti Brunszvik Terézt, hogy Gallenbergék Rómából írtak. „Julie Giucciardi u. ihr lieber Gatte haben aus Rom geschrieben u. scheinen von ihrer Reise sehr befriedigt zu sein.” La Mara: 30. l.

⁷⁹ Gallenberg Róbert gróf szül. 1783-ban, Giucciardi Guilietta leendő férje, termékeny, de minden eredetiséget nélkülöző ballett-komponista. 1806-ban ő komponálta Bonaparte Józsefnek a két Szicília királyává való koronázására az ünnepi zenét. 1822-ben visszatért Bécsbe és a nápolyi Barbajával együtt igazgatta a császári operát. Finta Teréz 1804. jan. 4-én értesíti Brunszvik Terézt, hogy Gallenbergék Rómából írtak. „Julie Giucciardi u. ihr lieber Gatte haben aus Rom geschrieben u. scheinen von ihrer Reise sehr befriedigt zu sein.” La Mara: 30. l.

⁸⁰ Pálfalvi levéltár, kiadatlan levelek, IV—97. sz.

⁸¹ „Beethoven habe ich selbst zu packen gekriegt im Gasthof, wo ich zu Mittag war; ich hab ihm seine Fahrlässigkeit und die Nieder-

„Christus am Ölberg” című oratóriumának aug. 4-ére tervezett előadását, annak ellenére, hogy Giulietta elmondta, milyen gyönyörűen fantáziált a zongorán Beethoven egy mult-kori előadás végén.

A nemischli rokonlátogatás, úgy látszik, Deymék részére igen kellemessé alakult és így nem lehetetlen, hogy ennek hatása alatt már ott fogamzott meg az a terv, mely szerint a Deym család a telet Prágában töltse — ahol az említett Golz grófnén kívül Deym Casimir⁸² is tartózkodott — „vormals President in Lemberg, nun in Prag mit zwei Töchtern”. (Mem. 69. 1.)

Ezen téli tartózkodás lehetővé tételére Deymék egyelőre ősszel visszatértek Bécsbe Ferenc gróffal együtt — aki egy ideig ott is maradt. Erre vall Jozefin 1803. okt.-ben kelt levele, melyben nővéreinek társadalmi elfoglaltságairól számol be, bálokról, estélyekről — és egy esküvőről, melyet Fintáéknál ünnepeltek és amelyen a Brunszvik családot Jozefin és Ferenc képviselték. Mindezen teendők mellett Jozefinnek még Beethovent, a szigorú tanárt is ki kellett elégítenie:

„Beethoven ist so eifrig, er verlangt dass ich es auch sei. Ihr könnt euch vorstellen, was das sagen will ... Beethoven spricht oft von Euch und fragt warum ihr nicht hier seid?”⁸³

trächtigkeit seines Bruders ziemlich fühlen lassen. Stellt euch vor, dass eben heute im Augarten seine Cantate gegeben wird: hätte ich das vorausgesehen dass der Schwager mit seinen Visiten noch nicht fertig ist, so hätte ich leicht über den Donnerstag noch in Wien bleiben können. Zmeskall lässt euch recht viel schönes sagen. Er ist au point zum Secretario zu avanciren. 1803. aug. 5. La Mara: 41. lapon. — Erről a nyári utazásról Teréz memoire-jaiban nem emlékezik meg — össze-zavarja az őszivel.

⁸² Deym Casimir: kk. Kämmerer, Geh. Raths- und Appellations-präsident in Böhmen. Megh. 1830. Neje Barkóczy Mária grófnő (meghalt 1811.). Egy leányuk van számontartva az Almanach de Gothában: Victoire Sophie, szül. 1785. Ez nem lehetett Goltz grófné, ki gyermek-telenül halt meg, aki után Jozefin első leánykáját kereszteltette.

⁸³ 1803. október. Jozefin levele. „... Ihr habt keine Idee, wie beschäftigt ich bin. Ich sticke mir ein seidenes Kleid mit Chenille und habe für den Ball noch vieles andre vorzubereiten. Beethoven ist so eifrig, er verlangt dass ich es auch sei, ihr könnt euch also vorstellen, was das sagen will. Die Tage sind so kurz, u. die Abende verbringe ich immer in Gesellschaft. Gestern wurde die Hochzeit der Komtesse Stubenberg gefeiert. Tante Finta gab ihnen ein Mitagessen. Nur Franz war von uns dabei gegenwärtig. Um 6 Uhr erfolgte die Trauung, u. der Abend ward wieder bei Tante Finta zugebracht: ich spielte dabei schon die Rolle der alten Frau. Wir unterhielten uns gut, die Neuver-mählte aber war so feierlich. Ich musste an Martonvásár denken und wie mir damals zu Mute war! Übermorgen reisen sie nach Steiermark..

A fenti terv megvalósítására azonban csak október végén, illetve novemberben kerülhetett sor — amikor a Deym grófnak sikerült még mindig zavaros pénzügyeit bizonyos mértékig rendeznie. — A prágai utat úgy szándékozták megtenni Deymék, hogy oda Dresdán és Leipzigén át érkezzenek. Ezen a kis körutazáson Brunszvik Ferenc is újra elkísérte őket — „der die Schulen eben endete” (Mem. 69. l.) és akinek anyja ezenfelül egy kitérőt Berlinig is engedélyezett.⁸⁴

Deymék tehát, miután Martonvásárra vitték a két kis fiút — leánykájukkal, Victoirral és Br. Ferencsel együtt elindultak. „Es war October und November 1803.” mondja Teréz memoire-jaiban (69. l.).

Deymék szerencsésen meg is érkeztek Prágába — ellenben Brunszvik Ferenc, aki egymaga lóháton indult Berlinbe — majd Prágába igyekező, egy hirtelen rája szakadt hóvihárban eltévedt és csakis lova ösztönének köszönhetette csodálatos menekülését.

Az otthoniak nagy aggodalmát Charlotte nov. 1-éről kelt Ferenchez intézett levele ecseteli —

„Wie sehr wir um dich besorgt sind, wie sehr wir durch deine Entfernung leiden, brauche ich dir nicht

Beethoven spricht oft von euch und fragt warum ihr nicht hier seid. Kein Tag vergeht, wo ich mich nicht seufzend dasselbe frage.” La Mara: 42. l. Csak mellékesen legyen megemlítve, hogy Hevesy — „Frimmel das Aussere Beethovens” München, 1905. és „Beethovens-Bildnisse” 1908. című művére hivatkozva a 112. laphoz tartozó jegyzetében azt mondja, hogy Brunszvik Ferenc egy arcképet festetett Beethovenról „en 1803 ou 1804”. Tehát ez vagy az év legelején, vagy okt. és nov. között lehetett, — mert azontúl Ferenc úton volt, viszont 1804-ben még nem tért haza — és amikor visszatért, akkor is hamarosan megint elment hosszabb külföldi útra, ahonnan csak 1805. tavaszán jött vissza. — Beethoven vie intime-jében 74. lapon ezzel szemben kifejti, hogy 1803-ban a dán Hornemann készített Beethovenról egy miniature-t, melyben őt sápadtan, sötét tekintetűen, kimerülten ábrázolja — míg a „l'artiste anonyme”, aki Brunszvik számára festette Beethoven — előkelő gavalérnak festi, fehér nyakkendővel, fekete kabáttal a vállra vetve. A reprodukciót közli is 96. és 97. lap között és a magyarázó sorban Neugassnak jelöli meg a művészt.

⁸⁴ Brunszvik Ferenc ekkor 24 éves volt, és ha csakugyan ekkor fejezte be iskoláit, akkor érthető, hogy tényleg „vakációk” alatt ismerkedhetett csak meg Beethovennel Deyméknél, mert hiszen más időben iskolában volt. Az útra vonatkozólag özv. Brunszvikné levele 1803. július 1-ről bizonyítja, hogy már régebben tervbe volt véve, — tehát még a nyári csehországi kirándulás idején — és már akkor is kiemeli, hogy csak Berlinig szabad mennie. Kiadatlan levél, „Urkunden” felírású köteg 19. számú irata. Viszont az, hogy csakugyan októberben került erre csak sor, — bizonyítja a veszélyessé vált hóvihár.

zu sagen. Gott, ob wir uns wohl glücklich wiedersehen? Dunkel steht es noch im Buche der Ewigkeit geschrieben. — Beethoven lässt gar nichts von sich hören; das quattro mani aus dem Stammbuch hat er noch immer. Mit unserer Musik sieht es auch sehr traurig aus; da du, geliebter Bruder, uns nicht mehr loben oder tadeln kannst, so haben wir alle Freude verloren. Du siehst, wie nöthig du deinen dich liebenden Schwestern bist."⁸⁵

Tehát úgy látszik, a szép Giulietta korholása nem járt sikerrel.⁸⁶ Viszont az se lehetetlen, hogy nem is sürgette többé, annál is inkább nem, mert hiszen nov 3-án férjhez ment Gallenberg Róbert grófhhoz,⁸⁷ akit új hazájába, Nápolyba követett.

Alig mult el a Franzért való aggódás, amikor egy még súlyosabb és kimenetelében tragikusabb jelentkezett. Deym József gróf, miután feleségét Prágában elhelyezte, visszatért Bécsbe, és onnan dec. 4-én Budára ment (Mem. 70. l.), hogy két fiát elvigye magával. Már nagy hüléssel érkezett, és gyógyulatlanul indult télvíz idején az akkor még nagyon hosszú útra, úgyhogy megérkezve Prágában ágyának dőlt. Tüdőgyulladásba, majd tüdővészbe esett, mely őt felesége minden gondos és kitartó ápolása ellenére sírba vitte, 1804. jan. 27-én. Brunszvik Teréz Deymnek ezt a hirtelen összeroppanását bizonyos mértékben azoknak a zaklatásoknak tulajdonítja, melyeket az anya-grófné zúdított fejére, amikor kiderült Deym súlyos anyagi helyzete, amint azt 1820. évi naplójában, tehát még Jozefin életében elég megrendítően ki is fejezi.

„Bei den fürchterlichen Scenen die 3 Monate hindurch währten sein Ehrgeiz seine finanzielle Laage, die Anstrengungen die er machte alles alles führte den Zustand herbei und verschlimmerte ihn, an dem er im 4-ten Jahre seiner Ehe die Unerfahrene mit 3 Kindern und ein 4-tes in der Erwartung, plötzlich den zerrütteten Angelegenheiten sich selbst und zweideutigen Rathgebern und Freunden überlassen musste."⁸⁸

Halálos ágyán feleségét tette meg fiainak gyámjaul, és sógora, Brunszvik Ferenc segítségével úgy fogalmazta meg a

⁸⁵ La Mara: 43. l.

⁸⁶ Ld. a variációkra nézve LXXIII. l. és 31. jegyz. és fentebb 78. jegyzetet.

⁸⁷ Ld. 79. jegyzetet.

⁸⁸ J. 9. jelz. füz. 233. kéz. l.

végrendeletet, hogy a vagyon feletti rendelkezés szintén feleségének jusson, — legmegtisztelőbb elismerésül, felesége hűségének és ragaszkodásának.

A fiatal özvegy a gyászszertartások után visszasietett Bécsbe, 4-ik gyermekével várandósan, mely úton ugyancsak Ferenc bátyjában talált hathatós segítségre, aki vállalta a közvetlen szülés előtt álló asszony és a 3 kis gyermek hazaszállítását, napról-napra félve, hogy gyermeksírással fogja őt felébreszteni álmából. „Denn 1804 reisete man nicht so leicht und so geschwind wie jetzt mit der Eisenbahn.” (Mem. 70. l.) Az út szerencsésen, minden zavaró incidens nélkül folyt le és Jozefinnek Deym egyik barátja, Nostiz Frigyes gróf, Deym Fritz keresztapja, átmeneti lakásul felajánlotta a Práterben levő szép házát. (Mem. 70. l.)

Özv. Deymé alig hogy megérkezett, Ferenc császár-ki-rálynál jelent meg audiencián 3 árvájával együtt. Ferenc király, aki pártfogója volt Deymnek és aki egyedül ismerte rangját, meghatottan vigasztalta Jozefint mondván: „Weinen Sie nicht, Ihre Kinder sind meine Kinder” — de ezen érzelmes kijelentésen kívül nem tett semmit érdekükben. (Mem. 71. l.)

A Brunszvik családban Budán a prágai hírek a legnagyobb megdöbbenést váltották ki. „Unvergesslich bleibt diese Zeit und dieser schreckhafte Eindruck” mondja Teréz — még 42 év után memoire-jaiban (71. l.). Amint Jozefin Bécsbe érkezésének híret vették, Brunszvik grófné és két leánya rögtön felkerekedtek Bécsbe — ahova a hófúvás miatt csak akadályokkal juthattak el, mert Badendorf mellett nagy üveges utazó hintójukat szinte betemette a hó és sok időbe került, míg a kocsit újra el lehetett indítani. Josephine szállítására érkezve, már ott találták a kis Sephine-t — aki ezek szerint febr. közepe táján született.

Csak ezen családi esemény lezajlása után derült ki, mennyi gond és baj nehezedett a Deym-hagyaték bonyolultsága miatt a fiatal, mindenben járatlan özvegyre. A meglevő remek palotát a Rother Thurm mellett, Deym, mint Müller úr, császári és hatósági engedéllyel a kazamaták fölé emelte, természetesen kizárólag képcsarnok céljaira, mivel a bányakamarának az épület alagsorában levő raktáraiban sok gyúlékony, tűzveszélyes anyag volt felhalmozva. Ezt a raktárt az adott ígéretnek ellenére sem ürítették ki — csak éppen vagy négyet, hogy Deym megépíthesse az impozáns lépcsőzetet. Ilyen körülmények mellett, az épület értékesítése nehézségekbe ütközött és hatóságoknál való eljárást igényelt. A járatlan fiatal özvegy a Deym által kijelölt társágamban,

Sauer grófban remélt segítséget ezekben az ügyekben, aki bár talpig becsületes, de pedáns ember volt, és mint ilyen, Teréz szavai szerint „der genialen Mutter viel zu schaffen machte”. (Mem. 71. l.) De nem volt segítségére gróf Zichy Károly⁸⁹ sem, földijük, „Minister der Finanzen”, aki inkább még le is rontotta, amit nagy nehezen a hatóságoknál már kijártak. Ilyenformán a tapasztalan Jozefinre maradt egyrészt a műcsarnok s a naponként elszámolandó belépődijakkal való bajlódás, másrészt a nagy épület 80 szobájának egyenként, hónapos szobákul való kiadása, ami természetesen rengeteg körültekintéssel és munkával járt.

És itt kapcsolódik bele Teréz önfeláldozó tevékenysége, aki ezen nehézségek enyhítésében bőségesen kivette részét, amint azt naplóiba jegyzett elszámolások mutatják. Mélyen járt nála a Jozefinért való bánkódás, akinek sorsát 1820-as naplójában — még 16 évvel az események után, tehát még Jozefin életében — de e, Teréz szerint, szenvedésteli élet utolsó fázisaiban, szinte megrendítően ecseteli:

„... Welch ein Schicksal hatte die Arme! Nun hatte sie den Ekel und die peinigende Herzensangst überwunden, hatte sich an ihn gewöhnt, nach ihn gewöhnt der in allem das Gegentheil war von ihr, der die entgegengesetztsten Forderungen machte dessen, was sie gewohnt war, und ihre Neigung ihr gebot! Kaum mit einer Gattung Qual durch das Gesez der Nothwendigkeit bekannt geworden, musste sie andre Arten lernen. Von der Stunde ihrer Vermählung an, brachte die zwecklos aufgeopferte alle Nächte und jede einsame Stunde in Thränen hin. Ihr grosser Geist wollte alles allein tragen und niemand als Gott war ihr Vertrauter — niemand ahnte wie unglücklich sie sich fühlte, denn sie lächelte und schien heiter, doch diese gewaltsamen Zustände, denen ihre eiserne Gesundheit so lange widerstand, [sic] brachen endlich ein halbes Jahr nach ihres Mannes Tod alle Schranken; sie verfiel in die heftigste Nerven krankheit und Zerrüttung ihrer Geister- und Seelenkräfte. Hätte sie da geendet und Gott hier die grosse Seele von dem schönsten Körper getrennt, sie hätte nur den kleinsten Theil ihrer Leiden gelitten. Der einmal den Unglücksmächten anheim gefallen, verlassen sie ihre Beute nicht wieder

⁸⁹ Itt Zichy Károly (1753—1826) k. k. Staats- und Konferenz-miniszterről van szó (Zichy Károly gróf magyar udvari kamaraelnök atyjáról), aki mint ilyen Bécsben tartózkodott.

und nur in furchtbarster Progression lassen sie alle Schrecknisse über ein menschliches Gemüth hereinbrechen — in dem Glühopfer der herbsten Leiden musste dieser Geist sich hienieden schon verklären und als eine Heilige und Gott geweihte liegt sie noch jetzt, indem ich dies nach 10 Jahren schreibe, auf der Folter unennbahrer Schmerzen.⁹⁰

Az itt leközöltekből kitűnik, hogy Brunsvik Teréz érzelmesége, mely már a nádorné halálakor szinte búskomorrá tetté és az élettől való elfordulásra készítette, — Jozefin esetében, bár még mélyebben és fájóbban hatotta át — mégis minden szertelensége mellett a realitás felé irányulva, együttérző tettekkészséggé vált. Azaz a kor kifejezésbeli pátosza mögött, a „Schicksalsmächte“-re való szinte babonás hivatkozás mellett, ott volt a kiváló egyének kiegyensúlyozódását elősegítő realitásérzet, mely lehetővé tette az aktív részvételnek hatós és tettekben megnyilatkozó segitést.

A Jozefinről mondottakból érthető, hogy a segítés el- lenére, Jozefin lelki fájdalomtól és testi fáradalmaktól egészségségileg annyira leromlott, hogy a nyárra Hietzingben, Bécs mellett bérelt falusi lakást, társul pedig a mindig vidám Charlotte-ot kérte maga mellé, aki bizonyára már a kiköltözés előtt Bécsbe érkezett és derült lényével úgy látszik, hamarosan ki is ragadta Jozefint nyomottságából. Erről tanúskodik Charlotte-nak Terézhez júniusban intézett levele, melyben nemcsak arról referál, hogy Jozefin házában élénk zenei tevékenység folyik, melyben Charlotte is résztveszt guitarre játékaival⁹², hanem azt is újságolja, hogy meglátogatták Beethovent, akit jó színben találtak és aki ígérte, hogy szintén eljön hozzájuk, annyival is inkább, mert a Hietzinghez közeli Hütteldorfban szándékozik nyaralni.⁹³

⁹⁰ J. 9. jelz. füzet. 1820. 221. kéz. l. (kiadatlan).

⁹¹ Hietzing, Béctől délnyugatra, Bécs elővárosa — most a XIII. kerülethez tartozik Schönbrunnhoz egészen közel.

⁹² Charlotte levelében még azt is megjegyzi, hogy őt a zene Josephine házában egészen fölvillanyozza — „elektrisiert”. Ez a szó Beethoven kedvenc szavajárása a zenei hatás jellemzésére. Ld. Bettina Brentano, illetve Arnimhoz intézett levelei. Thayer, II. köt.

⁹³ „Wir haben Beethoven besucht, der recht gut aussieht u. verspricht zu uns zu kommen. Er will diesen Sommer nicht reisen, vielleicht in Hütteldorf wohnen, so dass wir einander sehr nahe wären. Über Franz beklagt er sich dass er sich vor seiner Abreise nicht bei ihm sehen liess. Der Schlimme hat uns noch keine Zeile geschrieben, und wir wissen nicht, wohin wir unsere Briefe an ihn richten sollen. Apropos wir haben Crescentini gehört. Er sang wie ein Gott; doch gefällt die Oper im allgemeinen nicht. Ich finde sie besser, Pepi war sogar begeistert.” La Mara: 44. l. — Beethoven ekkor Bécsben az ú. n. „Rothe Haus”-ban

Ugyanebben az időben indult Ferenc gróf is nagy külföldi útra, „er besuchte Frankreich und England hauptsächlich in Agrikulturhinsicht” (Mem. 72. l.) és így Teréz maradt anyja mellett Martonvásáron vagy Budán, ahonnan távollevő testvéreivel sűrűn levelezett.⁹⁴ Illetve csak a nővérekkel, mert Franz, amint látszik, nem nagyon méltatja nővéreit válaszával, mert a gondosan megőrzött családi levelek között kevés ered Franztól, bár Teréz a legaprólékosabban referál neki a ház eseményeiről. Ezzel szemben Ferenc — amint Teréz leveleiből következtetni lehet, — bizonyára kivette részét a külföldi társas és zenei életből és buzgón tanulmányozta a mezőgazdaságot, melynek tanulságait azután olyan sikerrel alkalmazta Martonvásáron.

Mind Teréz, mind Charlotte arról panaszkodnak, hogy Franztól távozása óta még egy sor hírt sem kaptak és nem is tudják, hová címezzék leveleiket. A krónikás Charlotte, Teréznek és anyjának azt se mulasztja el újságotlani július 22-iki levelében, hogy Guicciardiné Korompára utazott, és hogy a szép Giuliettának halott fia született, de ami fölött nem nagyon bántódott, és hogy a „grantige Tante” Guicciardiné, a nyár további részét Penzingben⁹⁵ fogja tölteni, mely helységnek Charlotte szerint az a kiválósága, hogy „hübsch entfernt” van.⁹⁶

Teréz és Charlotte levelezése pedig mind élénkebbé ala-

lakott, egy házban Stephan Breuninggal. Ez a ház az Eszterházyék birtokában levő háztömb volt, mely derékszögben érintette a Schwarzschanerhaus-ot, ahol Beethoven meghalt, — mely háznak homlokzata a mai Votivkirche előtti térre néz. Thayer, II. köt. 418. l. — Romain Rolland meglepőnek tartja Charlotte állítását, Beethoven jó színéről, mert hiszen ekkor volt huzamosabb ideig váltóláza, mely annyira idegessé tette, hogy Breuninggal július elején összeveszett. Nyaralni nem Hütteldorfba — mely egészen közel van Hietzinghez, és mint az, a mai XIII. kerületet képezi — hanem Badenbe ment, amint onnan július 14-éről kelt levele bizonyítja. Thayer, II. köt. 429—431. l.

⁹⁴ A legtöbb fennmaradt Teréz-levél ebből az időből mind a két nővérenek szól Bécsbe — bár Charlotte-nak vannak címezve. A megközlítés azonban leginkább: „Més chères amies”. Csak a későbbi levelezés folyamán, amikor a szívügyek lépnek előtérbe, szól egy-egy levél „Dearest Charlotte”-nak. A levelek, mint már többször említettük, végyst franciául, angolul és leginkább németül végződően vannak írva, és pedig kivétel nélkül hely és dátum megjelölése híján. Jellemző a régi címzésre: A mademoiselle la Comtesse Caroline de Brunsvik à Vienne. Pálfalvi kiadatlan levelek, IV—1. 2. 3. sz.

⁹⁵ „Tante Guicciardi ist heute nach Korompa abgereist; ihre Gesundheit ist etwas gebessert, aber ihr Aussehen ist recht schlecht. Sie erzählte gestern, dass Julie von einem toten Knaben entbunden worden ist, doch soll sie darüber nicht traurig sein.” La Mara: 31. l.

⁹⁶ Penzing ma szintén a XIII. kerülethez tartozik, mint Bécs elővárosa.

kul utóbbinak szerelmi ügyei körül. Charlotte ugyanis a nyári folyamán megismerkedett Teleki Imre gróffal,^{96a} aki Göttingenben elvégezvén tanulmányait, Európában tett nagyobb utazása után hazatérőben Hietzingbe is eljutott és ott Deymék társaságába kerülve, első pillanatra beleszeretett Charlotte-ba. „Er verliebte sich in das Ohr Charlottens, wie er uns später sagte, und kaum zu Hause angelangt verlangte er sie zur Gattin” (Mem. 72. l.).

És ugyanabban az időben Teréz szíve is megmozdult: a melegebb érzelem támadt egy katonatiszt iránt, akit Hevesy nyomán az irodalom „Antoine”-nak, „Toni”-nak ismer. La Mara is csak annyit mond: „von dem wir nur den Vornamen Toni (Anton), kennen”.⁹⁷ Erről a Tóniról lehet szó, egy Terézhez intézett eddig kiadatlan következő levélben:⁹⁸

Bia Dienstag.

Liebe theure Tesi!

Wie schwer fehlt *[sic]* es mir, Toni nach Martonvásár fahren zu sehen, ohne ihn begleiten zu können. Was mich neulich hinderte, weisst du, und nun habe ich seit gestern frühe so starke Zahnschmerzen, dass mir die Wange angelaufen ist und ich diese schöne Zeit im Zimmer verleben muss. Wie glücklich ist Toni! Er sieht dich, er hört den süßen Thon *[sic]* deiner Stimme u. wie sehr er das Glück fühlt, glaube ich, kann deinem scharfen Blick nicht entgangen sein. Er klagte mir wie impitoyable du ihn raillierstest — und sagte: wärest *[sic]* du kein Mädchen, du hättest dich mit ihm schlagen müssen, doch zweifelt er gar nicht daran, dass du auch hierin Siegerin gewesen wärest! So schlappst

^{96a} Gróf Teleki Imre Teleki Sámuel (1710—1783) tábornok unokája volt, azaz: Teleki I. Imre (1732—1802) kir. táblai ülnök és második neje, Krausz Mária fia (1771—1849), aki Hosszúfalun lakott és az 1834. és 1837. évi erdélyi országgyűlés királyi hivatalosa. Brunszvik Teréz memoire-jaiban azt állítja, hogy Telekiné Krausz Mária váratlanul állított be a kendi-lónai kastélyba, ismeretlenül, mint Teleki Imréné grófné, várandósan. Teréz szerint senki sem tudta, milyen születésű, még saját fia se. Levelei ezzel a címmel jöttek: née Meyer. (Mem. 73. l.)

⁹⁷ Ld. Hevesy: 52—53 l. — La Mara: 47. l.

⁹⁸ Mi. jelzésű iratsomó, 12. sz. — Bár keltezés nincs — abból, hogy Brunszvikék nyáron szoktak Martonvásáron lenni, és hogy Marie „schöne Zeit”-re utal, május vagy júniusra tehetjük — esetleg közvetlenül a júl. 6-ika előtt. Erre enged következtetni Marie célzása Brunszvik grófné betegségére, akiről tudjuk, hogy 1804. év folyamán hosszabban beteg. Majdnem a télig. Ld. a továbbiakban.

du also den Muht [*sic*] eines Anbeters? Ich bin aber auch ein Mädchen und kann folglich seine Sachwalterin sein — Mach also alles wieder gut oder du hast es mit mir zu thun.

Marie v. Szily.

Von Mama an dich und die Deinigen alles Erdenkliche nebst meinem Handkuss; schildere ihr, Liebe, unsere Freude über ihr besseres Befinden u. über die so lange erwartete glückliche Nachricht. Adieu Theure! An Rohringer viel Schönes.

Pour Mademoiselle Tesi comtesse de Brunswick à
M. vachar.

És ehhez a Tonihoz szólhat egy 1804. július 6-án kelt Teréz által írt levél töredékfogalmazványa.⁹⁹

„6-ten July 804.

Ich habe mehrere Personen in meinem Leben kennen gelernt, zu denen ich augenblickliche Aufwallungen mittheilen mochte, mit denen ich gerne schwärmte; aber ich habe keinen Menschen gefunden dem ich so ganz die geheimsten Wünsche und Regungen meines Herzens mittheilen möchte, als Dir, Einziger! ich habe auch keinen Freund, wie ich mir den wahren Freund denke und auch habe ich *keines* anderen Freund im edleren Sinne des Wortes zu seyn gewünscht und seyn zu können geglaubt, als der deinige. Unter allen Menschen auf dieser Erde, liebe ich keinen wie ich dich liebe, hab' ich keinen geliebt, wie ich dich liebe.

Als Kind träumte mir oft wie wir uns nie trennen würden in der Zukunft wie wir uns endlos und grenzenlos schetzen[!] würden: Glaube in der Kindheit ist bedeutungsvoll — mit den Jahren ward mir der Gedanke lieber — ich fand dich um vieles edler als ich nach Göttweih¹⁰⁰ kam, deinen Character fester, deinen Geist solider. Vorher war meine Liebe unwi(e)derstehliches aber dunkles Gefühl, das auf Gewohnheit, Natur, auf gleichgestimmte Wünsche und Neigung, auf 1000 kleine Begebnisse aus der Kindheit beruhen musste, die sich in das innerste Wesen einsenkten, unaufhörlich neu

⁹⁹ Pálfalvi levéltár, kiadatlan levelek, VIII—74. sz.

¹⁰⁰ Göttweih, Alsó-Ausztriában (kremsi járás), híres bencés kolostorral — a Dunához közel. Gyakran katonai táborozó hely.

dich band. Jetzt tritt die Achtung deines tiefgefühlten Werthes dazu, und meine Liebe zu Dir schritt mit den Fristen und der Reife der Jahre. Hier stehen wir jetzt Beide ohne Zweifel auf einem sehr wichtigen Punkt... wir sind uns beide eines reinen edlen Eifers bewusst edler und besser werden zu wollen, wir arbeiten also beide um eines des andern werth zu werden. Wir treten immer dem Ideal einer hohen edlen Freundschaft näher, sie muss sich gründen auf gleichgeschätzten Werth. Wenn du mich wieder siehst, so sollst du mich besser finden, wenn ich dich wieder seh, werd' ich dich besser finden. Nimm die Brauteshand zum ewigen Bunde!!! Reinheit des Willens bester Beweis seines eigenen Werthes, rüstige lebendige Kraft zur edlen That sey der Lohn und der Zweck unseres Lebens zugleich. — Ich spreche dieses in einer Stimmung als ob ich es vor dem Angesicht des Himmlischen ausspräche.

Wir werden zusammen zu einem Ziele schreiten in vollem Gefühl unserer Kraft und unseres Werthes, wir werden überall uns eine Welt bilden und uns bilden wie sie ein Gott auf Erden will. Ich traue viel auf die Macht, die alles Gute und Edle unter ihren Schutz nimmt.

Schön ist es viele Länder und Völker gesehen zu haben, ihre Sitten, ihre Gebräuche kennen zu lernen, dem Geist Vielseitigkeit zu geben, den Schatz der Erfahrung zu mehren, viele der Menschencharacteren kennen zu lernen, unter diesen mit zu thun, aber immer so fortgetrieben von Land zu Land von Volk zu Volk, da regt sich kein sanftes Gefühl im Busen kein Weib, kein Kind! meist immer allein in der unendlichen Welt."

Ez a levél részben igazolja Hevesy azon állítását, — mely különben is a továbbiakban leközlendő levelekből is kiderül, — hogy Toni katona volt, aki a Napoleon elleni háborúban küzdött. Hevesy szerint: „qui chevauchait en Italie ou sur les bords du Rhin; il s'appelait Antoine". Jegyzetben hozzáteszi: „Deux gentilhommes de ce nom sont mentionnés dans la correspondance des Brunszviki, tous deux voisins de campagne: Batthyányi et Ürményi”.¹⁰¹

Ezzel szemben Brunszvik Teréz naplóinak és egyéb iratainak tanulmányozása és különösen az imént közölt két levél adatai alapján — arra az eredményre jutottunk, hogy

¹⁰¹ Hevesy: 53. l.

„Toni” Nagyszigeti Szily Antal személyében keresendő. Szily Mária levele, mint láttuk, Bián kelt, ahol Szily József¹⁰² (1746—1827) septemvir volt birtokos. A Szilyekkel Br. Teréz apja is baráti viszonyban volt.¹⁰³ Szily Mária leveléből pedig látható, hogy ez a barátság a gyermekekre is átment, sűrűn látogatták egymást, mert hiszen Szily Mária „neulich”-re hivatkozik, amikor szintén nem tudott elmenni Terézékhez. A hang pedig, ahogyan Mária Toniról beszél, közeli rokonságra vall — aminthogy bátyja csakugyan Szily Antal volt, — aki született 1774-ben és így teljességgel lehetett Teréz gyermekkori pajtása, akivel ennél fogva méltán lehetek közösen „1000 kleine Begebnisse aus der Kindheit”. Viszont az is érthető, hogy Teréz éppen a régi pajtási viszonynál fogva a fiatal tiszt szerelmi allure-jeit nem vette komolyan és ezért kinevette — bosszantotta („railliertest”). Az se lehetetlen, hogy egy ideig a szentimentális és komoly Teréz szemében Toni túlságos léhának tűnt fel, s csak a mindinkább nemesbülő lelkiisége (ich fand Dich um vieles edler ... deinen Geist solider) s talán nem utolsó sorban katonai kiválósága (die Achtung deines tiefgefühlten Werthes) érlelték meg benne is a szerelmet (meine Liebe zu Dir schritt ... mit der Reife der Jahre), amiért is immár bizalommal, ünnepélyesen, örök szövetségre nyujtja feléje „die Brauteshand zum ewigen Bunde”.

S hogy a jelzett, nyilván az állandó háborús táborozások hatása alatt kifejlődött léhaság ellenére, mely tényként

¹⁰² Szily József, Nagyszigeti Szily Ádám (1716—1785) első feleségétől: galántai Balogh Erzsébettől származó fia, Pest megye alispánja, kir. tanácsos, 1798 óta septemvir, majd 1803-ban udv. tanácsos és Torna megye főispánja, szül. 1746-ban. 1827. szept. 22-én Bián végrendelkezik, ahol 1829-ben meg is halt.

Gyermekei, első felesége, Hügyei Farkas Teréz után (meghalt 1789):

József	Antal	Sarolta	János	Mária
1772—1793	1774—1833	1777—1852	1779—1850	1781—1858
	M. Terézia r.	Fáji Fáy	felesége:	1807. V. 22.
	lovagja	Barabásné	Csernyus Kata	óta
	őrna gy			Br. Splényi
				Ignácné

Különös véletlen, hogy Szily József egyik mostoha fivére, Szily Ádám harmadik feleségétől, Hersinyi Júliától való 3 fia közül a legfiatalabb szintén Antal volt, és szintén nőtlenül halt meg (1770—1838). Életkörülményeiről egyéb nem ismeretes. Ennek bátyja, Ádám (1763—1844) lett feje a család „ifjabb ágá”-nak. Az ő leszármazottja — unokája — volt néhai Szily Kálmán, a M. Tud. Akad. főtitkára, és dédunokája Szily Kálmán vall.- és közokt.-ügyi államtitkár, titkos tanácsos. (Nemesi Ev-könyv. Szerk. Draskóczy. 1923.)

¹⁰³ Ld. Czeke M.: Brunszvik-ösök. I. fej.

szerepel a család ma élő tagjainak hagyományában^{103a} — Teréz mégsem méltatlant tüntetett ki vonzalmával, azt Szily Antal katonai pályája is bizonyítja, melyen szép sikereket ért el. 1794 óta állandóan résztvett a Napoleon elleni harcokban — részint az első, részint a 12-es nádorhuszárok kötelékében. Hadi erényeit már 1799 októberében kapitány-nyá való előléptetéssel honorálják, majd 1809-ben Lengyelországban hadakozva — a Mária Terézia rend lovagkeresztjét nyerte el és őrnaggyá lép elő. Mint ilyen 1811-ben nyugalomba vonul és a fehérmegyei Zámolyban 1833. jan. 18-án hal meg nőtlenül.¹⁰⁴

^{103a} Toni „Szily Major” a család átszarmaztatott emlékezésében kártyás és kórhely volt. Szily Kálmán államtitkár úr szíves közlése.

¹⁰⁴ Szily Antal személyi adatai bőven vannak tárgyalva a Mária Terézia rend 100 éves jubileumára írt műben: „Der militärische Maria Theresia Orden und seine Mitglieder nach authentischen Quellen bearbeitet von Dr. J. Hirtenfeld, zur ersten Säcularfeier 1857. Wien, 1857. K. u. k. Staatsdruckerei” II. Abteilung 1009. lapon, fel vannak tüntetve Szily Antal katonai érdemei. „Dieser unternehmende Husaren-offizier hatte von 1794 — bis zum Jahre 1809 alle Feldzüge beim 1-sten dann beim 12-ten Regimente (Palatinus-Regiment No. 12.) mitgekämpft und schon am 6. Juli 1799 als Lieutenant bei der Vertheidigung von Offenburg sich so hervorgethan, dass er bald darnach zum Oberlieutenant und im Oktober zum Rittmeister befördert wurde. Den Feldzug 1809. machte er in letzterer Charge bei Palatinats-husaren mit. Er zeichnete sich aus in Vorhutskämpfen in Polen im Armeekorps des Feldmarschalllieutenant Baron von Schaueroth.” Május 17-én az ellenségtől 11 szekeret, melyet az előbb zsákmányolt, visszavett, és fontos értesüléseket szerzett az ellenség csapatainak központosításáról Sandomir mellett. Ezen értesülés folytán adatott ki a parancs a visszavonuláshoz, — mely visszavonulást Szily Antal fedezte. „Nach lebhaften Kämpfen zog er sich vor der Übermacht dann nach Opatow, welches er mit Erfolg gegen den Feind (és a lengyel szövetségeseik ellen) vertheidigte. Am 31. Mai 1809.” Június 8-án Szily rajtaütéssel elkergette az ellenséget — és az 1809. június 11-én körülzárt Sandomir várát galíciai segédcsapatokkal megkerülve, Mosiczka mala-t támadta meg, és ott 63 foglyot ejtett. Szily parancsnoksága alatt a hely hétszer cserélt gazdát. „Die wiederholten Angriffe setzten den Gegner siebenmal in den Besitz des Ortes und ebenso oft wurde der Feind durch Szily's Kluge Aufführung und Tapferkeit vertrieben und diese Stellung nach Verfeurung der Munition beim, von ihm am Abend angeordneten Hauptangriff, bloss mit dem Säbel behauptet. Obwohl Szily bei dieser zuletzt unternommenen Attaque durch eine Musketenkugel in der linken Achsel während der Verfolgung des Feindes derart verwundet wurde, dass er auf dem Pferde zusammensank, traf er doch zum entscheidenden Siege seine Dispositionen mit voller Geistesgegenwart. Diese Beweise persönlicher Tapferkeit und klugen Unternehmungsgeistes wurden dem Juli 1809. zum Major ernannten und zur Békésér Insurrectionskavallerie eingetheilten tapferen Krieger — der schon im Juli 1811 nach 18 jähriger Dienstzeit in den Ruhestand trat, — mit dem Ritterkreuze des Maria Theresienordens gelohnt. Major Anton Szily von Nagysziget starb zu Zámoly in Ungarn am 18. Januar 1833.”

Toni a források szerint ugyan leginkább a galíciai, illetve lengyelországi harctereken küzdött, nem pedig Olaszországban vagy a Rajna partján — mégis már a fentebb közöltek is Szily Antalra mutatnak. Feltevésünket még támogatja egy 1806-ban Telekiné, Brunszvik Charlotte levelében¹⁰⁵ Terézhez intézett kérdés, mely szerint tudni szeretné, vajjon Teréz lovagja az idősebbik vagy a fiatalabbik a két fivér közül, aminthogy Szily Józsefnek az itt tárgyalt időben első feleségétől, Hügyei Farkas Teréztől, elsőszülött József fiának 1793-ban történt halála után tényleg csak két fia volt: Antal és János.

Ezekén felül Brunszvik Teréz hagyatékában fennmardt egy sajátkezű levélmásolat, Szily Antal által apjának írt levélről, melyben egy ütközet részletes leírását adja, annak veszélyeit és a maga szerencsés menekülését ecseteli — végül pedig értesíti apját a hadsereg katasztrófájáról. Hely és év nélkül írt német levél,¹⁰⁶ de alkalmasint a véres ütközetben az auszterlitzi vereséget sejtethjük 1805. dec. 2-án. Ha Teréz szívéhez Szily Antal nem állott volna közel, nem valószínű, hogy a levelet lemásolta volna — sőt talán az se lett volna valószínű, ha nem jegyesi kapcsolat állott volna fenn, hogy a család a levelet neki eljuttatta volna egyáltalában. Minden esetre jegyesi kapcsolatra utal — különösen Br. Teréz frazeológiájában az „1817. am 4-ten Juni“ alatt kelt bejegyzés:

„Tony, ein heiliger Name mir — so dacht ich doch
— der Zug des Herzens sei, ist, des Schicksals Stimme
— es zog mich hin.“¹⁰⁷

Végül felhozhatjuk Brunszvik Teréz későbbi naplóját is a Szilyteória mellett — melyekben szokásához híven retrospektíve ad sok magára vonatkozó tényről felvilágosítást. Midőn Teréz első németországi útjáról 1834-ben haza érkezett, ezzel a feljegyzéssel találkozunk: „Mein Toni ist nicht mehr!“¹⁰⁸, ami áll, mert hiszen 1833-ban halt meg. És midőn 1838. jan. 29-én kedves halottait siratja — az imádott Jozefinnel egy sorban említi: „Mein Toni!“-t.¹⁰⁹ És Párisban, ugyancsak 1838. szept. 17-én, egy rokkant katona láttára

Özv. Szirmay Tamásné szíves kivonatolása és másolása a hadtörténelmi múzeumban.

¹⁰⁵ La Mara: 62. l.

¹⁰⁶ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, VIII—93.

¹⁰⁷ J. 5. füz., 127. kézirati lap (kiadatlan). Hasonlóan írja memoire-jaiban Lotte elhatározásáról. Ld. alább.

¹⁰⁸ Ld. J. 15. jelz. naplófüzet (kiadatlan).

¹⁰⁹ Ld. J. 19., 22. kéz. lap rectóján (kiadatlan).

Toni jut eszébe — akiről feljegyzí, hogy „der tapfere Major” egyedül, elhagyatva halt meg¹¹⁰ — ami szintén tény, mert mint őrnagy és nőtlenül halálozott el.

Sőt még 1842-ben is, tehát 67 éves korában, páduai Szt. Antal napján, június 13-án ezt a bejegyzést találjuk: „Meines guten Vaters, Anton, seines Enkels Anton und Anton Szilys Namenspatron auf der Franzenshöhe gefeiert”.¹¹¹ Azaz apjával és Brunszvik Ferenc korán elhunyt fiával együtt ünnepli emlékét — ami szinte perdöntően tanúskodik a mellett, hogy itt olyan érzelmi kapcsolatokról volt szó, melyek eljegyzésre engednek következtetni.

Ezzel szemben a Hevesy által említett Ürményiek és Batthyányiak között, a nemesi évkönyvekben¹¹² legalább, nincs olyan, akire a fenti tények és körülmények ráillenek. Brunszvik Teréz levelezésében és naplójában sokszor előforduló „Toni Batthyányi” pedig Batthyányi József gróf 1832 óta második felesége, szül. Tarnóczy-Tarnowszky Antónia (1781—1876), kivel Teréz, mint látni fogjuk, a 40-es években levelez a kisdedóvók körül.

Ezek szerint tehát a valószínűség minden esélyével Brunszvik Teréz választottját a vitéz katona Szily Antalban jelölhetjük meg.

*

*

Ezen megállapítás után visszatérve Br. Teréz „szerelmes leveléhez” rá kell mutatnunk, hogy még a szerelem sem engedi háttérbe szorítani a tökéletesedés iránti törekvéseket, melyet ezentúl Tónival együttesen akart megközelíteni. Sőt Terézt ismerve, nem zárkozhatsz el annak feltevése elől sem, hogy különösen Tónit akarta segíteni és serkenteni gyengéinek leküzdésére. Azaz a szerelmet is a lelki fejlődés szolgálatába állította. A levél pathosából az is kivehető, hogy Teréz komolyan vette elhatározását. Mivel azonban valószínűleg észrevette családján, hogy nem szívesen látják érzelmeinek Szily Antal felé fordulását,^{112a} egyrészt senkinek sem szólt szívügyeiről, másrészt meg emészti magát, ami egészségi visszahatást kelt, melyet Charlotte nővérének el is panaszol, a nélkül, hogy titkába beavatná. Charlotte azonban nyilván gyanakszik, mert Teréz betegeskedésére megjegyzí:

¹¹⁰ Ld. J. 20., 4. kéz. l. versoján (kiadatlan).

¹¹¹ Ld. J. 25. jelz. füz. 62. kéz. lap (kiadatlan).

¹¹² Gothaisches geneal. Taschenbuch der gräflichen Häuser. 1898—1901. és Nagy Iván: Magyarország nemes családjai.

^{112a} Bizonyára a könnyelműségéről elterjedt hírek miatt.

„Ich habe Verdacht, dass dein Herz Antheil daran hat. He? Apri il tuo cuore!“¹¹³

És mintha hasonló tartózkodással nyilatkozott volna Charlotte is leveleiben az ő szerelmi ügyéről, bár arról már látható, hogy házassággal fog végződni, mert özv. Telekiné, Teleki Imre édesanyja is Bécsben terem és siet fia választottját megismerni. Erről Charlotte Teréznek is hírt ad, és ezúttal saját érzelmeiről is őszintén beszámol, amit Teréz természetesen szeptemberi levelében szíve egész melegével vesz tudomásul és érdeklődik a fejlemények iránt:

„Also liebe Lotte, hatte ich doch recht eine zarte Neigung zu mutmassen, die du so entschieden verneintest. Das war nicht hübsch von dir. Wenn nur er sich nicht verraten hat! Bisher ahnen jedoch die Tanten und Cousinen nichts. Nur in stiller Liebe blüht das Glück, rasch entflieht es wenn Geschwätzigkeit zu vor-eilig die Decke hebt! — Er ist also liebenswürdig, und wie steht's um sein Ungestüm über das du anfangs zuweilen lächeltest? Seltsam dass seine Mutter sich zu dir über seine Fehler äusserte; sie müsste denn um der Religionsverschiedenheit willen gegen eine Verbindung sein. Dies ist auch nach meiner Ansicht ein wichtiger Punkt, und sie, die früher wie wir, Catholikin war, muss wissen, was sie aus Familienrücksichten zum Calvinismus übertretend gelitten hat. Das wird meine Lotte niemals thun. Aber überlege es wohl! Die Zeiten haben sich darin nicht geändert sie sind an Eifer und Vorurtheilen dieselben geblieben. — Liebst du die Mutter? Ist sie gut? Sie will deine Standhaftigkeit erproben? Wie lange stellt sie dir hiezu Frist? Wie war sein Abschied? Ich grolle ihm, dass er „nicht gewagt“ hat hieher zu kommen. Welche Äfferei! In Wien erzählt man sich als verbürgte Neuigkeit dass Swirby die schöne Witwe Deym heiraten werde. Ist etwas wahres daran liebe Lotte?“¹¹⁴

Nagyon izgul Teréz Brunszvik Júlia unokanővére sorsán, mert anyja olyan emberhez erőlteti, akit Júlia nem szeret. Az apa, Brunszvik József gróf, leányát támogatja ugyan ebben a kérdésben, de felesége ragaszkodik a gazdag vőhöz, amilyennek Forray András báró, a soborsini földbirtokos ígér-

¹¹³ La Mara: 47. l.

¹¹⁴ U. ott. 44—45. l.

kezett, és végül is a grófné akarata teljesült és Júlia beleegyezett az eljegyzésbe.¹¹⁵

Teréz érdeklődése kiterjed a távolabbi ismerősökre is:

„Habt ihr von dem grausamen Unglück gehört, das dem armen Bukovszky zugestossen ist. Wie ihr wisst, hat er Therese Stáray geheirathet, mit der er äusserst glücklich lebte. Vor vierzehn Tagen geht sie auf ihr Landgut mit einer bei ihr zu Besuch weilenden Comtesse Nani Haller und ihrer Kammerjungfrau in einen Teich baden. Sie springt mit der Jungfer zuerst ins Wasser und beide verschwinden plötzlich vor den Augen der Haller die im Entsetzen darüber in Ohnmacht fällt. Ein Vorüberfahrender zieht die Halbtote, an deren Aufkommen man zweifelt, ans Ufer. Die Körper der beiden anderen Unglücklichen fand man erst nach einigen Tagen. Sie waren in einen in den Teich gegrabenen Brunnen gefallen, von dem niemand wusste.“¹¹⁶

Ami pedig Charlotte házasságát illette, Telekiné grófné beleegyezett ugyan az eljegyzésbe, de egy évi várakozási időt kötött ki és pedig úgy, hogy fia ezt az időt otthon kénytelen tölteni, minélfogva Charlotte még nem egyhamar szakadt el a szülői háztól, ami tekintve Jozefin egészségi állapotát, ez utóbbira nézve valóságos áldás volt. Jozefin ugyanis nagyon nehezen élte bele magát az új, szűkösre változott viszonyaiba. Bár visszaköltözött Nostiz gróf lakásából a műcsarnokba — egész háztartását sokkal egyszerűbb lábon rendezte be, és még így is arra szorult, hogy ékszereit és ezüstjét értékesítse — amiben anyja volt segítségére, azzal, hogy azokat Charlotte kelengyéje számára megvásárolta.

Charlotte szept. 16-án Teréznek egész megrendülve ecseteli Jozefin idegbajának rosszabbodását olyannyira, hogy

¹¹⁵ Forray András, soborsini (szül. 1780. nov. 17-én Soborsinban, Arad m.). A bárói rangot apja F. Ignác kapta 1789. febr. 16-án. Forray András, a fiatal földbirtokos, kitűnő zongorista volt, nagy zenekedvelő és zeneértő, és Beethoven magyar tisztelői közé tartozott. Brunszvik Júlia grófnővel 1805. márc. 19-én lépett házasságra. 1807-ben cs. kir. kamarás, 1824. Krassó megye főispáni helyettese, 1829. Csanád megye főispánja. Megh. 1830. aug. 16. Soborsini kastélya, a megyei előkelő világ találkozóhelyévé lett. Berendezése, parkja finomult műérzékre vallott — melyet Brunszvik Teréz naplóiban több ízben kiemel. Szociális tekintetben is kiváló földesurak voltak. Özv. Forrayné, Brunszvik Júlia, később mint a nádorné főudvarmesternője, 1847. júl. 16-án gyermekeivel, Iván és Júliával, grófi rangra emeltetett.

¹¹⁶ La Mara: 49. l. — Nem volt megállapítható nevezettek pontos kiléte.

az orvos nem engedi meg a visszatérést Hietzingbe, sem azt, hogy Martonvásárra menjen. Ilyenformán a tervezett viszontlátás most elmarad, aminthogy tényleg télen át se mehetett haza Charlotte, éppen Jozefin egészségi állapota miatt.¹¹⁷

Közben Teréz Ferencnek újságolja Lotte eljegyzését, illetve kéri tőle, mint családfőtől a beleegyezést. Okt. 14-iki levelében írja:

„... dass Lottchen das grosse Wagnis der Ehe versuchen will, der gewisse Emy^{117a} Teleki hat sich rasend in sie verliebt, sie findet ihn auch liebenswürdig — er ist sehr eine gute Parthie, und so wird wohl etwas daraus werden. Mama ist es zufrieden, nur die Verschiedenheit der Religion ist ein Anstand — nicht sei-netwegen, aber die calvinischen Familien halten so zusammen und ohne Seccaturen für das arme Lottchen wird es nicht ablaufen. Nun was sagst du dazu, capo di famiglia? Deine Einwilligung ist nothwendig, eher wird nichts festgesetzt... Alles heirathet, alles baut sich Nester, nur du und ich wollen nicht daran. Nu wer weiss, ob mir nicht auch die Lust kömmt, wenn ich dich daran sehe. Hast du viel von Musik in Eng-land gehört und Bridgetower gesehen?“¹¹⁸

Ferenc gróf pedig erre lakonikusan azt válaszolja:

„Die Gelegenheit hat nur einen Schopf, bei dem muss man sie fassen.“ (Mem. 72. l.)

Teréznek itt közölt leveleiben, amint látjuk, bizonyos valósi elfogultság nyilatkozik meg, ami azért feltűnő, mert idősebb korában a protestantizmus iránt különös előszeretettel viselkedett. Sokat forgott protestáns körökben és nem kis mértékben kimondottan protestáns vallási egyesületekben, viszont a kálvinizmussal szemben megmaradt benne az ellenszenv,

¹¹⁷ „Du kannst dir vorstellen, wie die Fieberanfälle mich beunruhigen, was ich dabei leide. Die Nächte besonders waren furchtbar, sie hatte schreckliche Nervenzufälle, bald lachte, bald weinte sie, darnach trat äusserste Müdigkeit Mattigkeit ein. Der Arzt sagte gestern, sie könne nicht wieder nach Hietzing zurück und natürlich noch weniger nach Martonvásár gehen. Wie traurig! hatte ich nicht recht als ich gleichsam vorahnend sagte: Gott weiss, wann wir uns wiedersehen! Ach liebe Tesi, wir müssen uns Gottes Willen unterwerfen, so ausser mir ich darüber bin, hatte ich mich doch so innig auf Mama und dich und Martonvásár gefreut.“ (La Mara: 35. l.)

^{117a} Emy — Emerich, Teleki Imre gr. becéző neve.

¹¹⁸ La Mara: 46. l.

amint az naplóiban különösen Brassaival kapcsolatosan 1847. és 1848-ban kifejezésre is jut.

Közben megérkezett Teleki Imre megkérő levele, melyre Brunsvíkné beleegyezőleg felelt, bizonyos feltételek kikötésével, többek között, hogy a házban legyen katolikus pap, és hogy a fiatalok minden második telet Magyarországon, Brunsvíkéknél töltsék. Teréz memoire-jaiban erre megjegyzi: „Er versprach alles, hielt aber nichts”. (Mem. 72. l.)

Nagyon valószínű, hogy ebben az időben költözködött Giovane hercegné, Deymék kedvelt lakója,^{118a} — akit a bécsi hitelezők kiűldöztek — Budára, Brunsvíké házába (Mem. 83. l.), ahol bizonyára legjobban Teréz élvezte a nagyműveltségű nő társaságát és így állandóan kifogyó idejéből neki is kellett juttatni.

Úgy látszik azonban, mintha Jozefin egészsége Bécsben javult volna, mert Charlotte az ősz folyamán mégis el látogatott haza (Mem. 72. l.) Teréz legnagyobb örömére, akivel bizonyára a Teleki ügyet is megtárgyalta — amire vall Brunsvík Teréz feljegyzése arra nézve, hogy Charlotte Telekivel való eljegyzésére vonatkozólag azt mondta: „Die Stimme des Herzens ist des Schicksals Stimme!” (Mem. 73. l.)^{118b}

De csakhamar vissza is tér Charlotte Bécsbe, hogy a telet Jozefinnél töltsé és őt lehetőleg idegbetegsége alatt szórakoztassa és így megint megindul Teréz és nővérei (főleg Charlotte) között a levelezés. A közelgő nov. 4-iki névnapjára Teréz melegen gratulál Charlotte-nak nov. 1-én kelt levelében, melyben testvéri szeretete hatalmasan nyilvánul meg:

„Tausend und übertausend zärtlichste Glückwünsche sende ich dir! Auch ohne Worte weisst du, was Tesi mit jedem Athemzug bis zum letzten ihres Lebens für dich erfleht. Du weisst wie ich dich liebe und dass ich nur denen lebe, die mir theuer sind. Dein Glück wird also das meine sein und ich begehre nichts für mich, wenn Du nur glücklich bist. Darum sage mir bald mit unwi(e)derstehlicher Aufrichtigkeit, was dein Herz bewegt. Haben dich seine Briefe beruhigt?”¹¹⁹

És ez a fellengősnek hangzó szerelmi vallomás nem volt

^{118a} V. ö. XC. l. 31. j.

^{118b} V. ö. Teréz hasonló kifejezés módját Tonival kapcsolatosan.

CXV. l.

¹¹⁹ La Mara: 47. l.

puszta szó Teréznél, mert élete további folyásában ezt a szeretetet nem egyszer tanúsította tettel.

Egyelőre áldozatos tevékenységét megbetegedett anyjának szenteli, aki Martonvásáron már nyilván a nyár folyamán heves váltólázban betegedett meg és nem ígyekezett megfelelő életmóddal a baján enyhíteni, úgyhogy Brunszvik Teréznek nagyon megnehezítette az ápolást, miért ki is tör panaszban a nővéreknek írt levelében: „Ich bin schon zu herben Erfahrungen auf die Welt gekommen”.¹²⁰ De mindez nem gátolja abban, hogy Bécsben levő nővéreit olvasmánnyal ellássa. Így megküldi nekik Krüdenerné,¹²¹ Sándor¹²² cár misztikus barátnőjének, sokat olvasott regényét: Valerie-t. Az özvegy grófné pedig bizonyára Jozefin szórakoztatására megengedte, hogy ez utóbbi és Charlotte a téli saisonban az operában béreljenek egy-egy helyet Guicciardiné páholyában 200 fl-ért, amint hogy Jozefinben megint felébred a zene iránti érdeklődés, mely egyedül volt képes őt betegségétől elvonatkoztatni. Charlotte is teljes hévvel veti magát ezúttal a zongorára, Kleinheinz¹²³ irányítása mellett és szinte túlzásba viszi a gyakorlást. A most már nyilván Budán tartózkodó Teréz is lélekben résztvesz a zenei összejöveteleken és egy alkalommal a budai házukban lakó Giovanne hercegné kézíratos idylljeit küldi a nővéreknek azzal a meghagyással, hogy adják Beethovennek. „Verspricht er aber nicht sie in Musik zu setzen, so gebt sie ihm nicht.”¹²⁴ Charlotte válaszából kivil, hogy neki magának nem tetszenek az idyllek, — viszont Beethovennek nem adhatta, mert ritkán jön el.¹²⁵ Ez a helyzet azonban csakhamar megváltozik, mert

¹²⁰ La Mara: 47. l.

¹²¹ Juliane Freifrau von Krüdener szül. von Vietinghoff, írónő. Szül. 1764. nov. 22-én Rigában, és férje halála után (1802), Franciaországban, majd Karlsruheban, Sándor orosz cár bizalmát megnyerve, mint pietisztikus vándor predikáns barangolta be a világot. Meghalt 1824-ben Karasubasarban, a Krim félszigeten. 1803-ban megírta Goethe Wertherje szellemében híressé vált Valérie című regényét.

¹²² I. Sándor Pawlowitsch, orosz cár, 1801-ben követte atyját az orosz trónon. Ő kötötte meg 1808-ban Erfurtban Napoleonnal azt a szövetséget, melynek értelmében Európát Franciaország és Oroszország felosztaná egymás között. 1809-ben Sándor cár felbontotta a szövetséget — és 1812-ben Németországgal szövetkezett. A felszabadítási harcok után a politikai viszonyok rendezésénél az ő befolyása volt a legnagyobb. Krüdenerné befolyása alatt azonban pietisztikus miszticizmus vett rajta erőt, melynek hatása alatt megalapította a Szent Szövetséget, és mindinkább az akkori Európában uralkodó represszív rendszerhez csatlakozott. Megh. 1825. dec. 1-én.

¹²³ Ld. 54a. jegyzetet, XCV. l.

¹²⁴ La Mara: 45. lap.

¹²⁵ „Ich habe sie Kleinheinz gegeben, da Beethoven sehr selten

már nov. 10-én Charlotte Terézhez intézett levelében bejelenteti, hogy Beethoven már kétszer volt náluk és Pips (Josefin) meg is hívta ebédre. Ígér Teréznek mindenféle zeneművet, köztük Beethoventől is variációkat, „die Furore machen”.¹²⁶ Tovább folytatva:

„Beethoven était deux fois chez nous. Pepi l'a invité l'autre jour à dîner, après, on a fait musique, des quattors et lui était si aimable qu'il a tout de suite joué comme on l'a prié une sonate¹²⁷ et des variations¹²⁸ les mêmes que je t'envois, divinément. Il te dit mille belles choses.”

Ezentúl, úgy látszik, Beethoven látogatásai mind gyakoribbak lesznek, mert nov. 20-án Charlotte Teréznek ezeket írja:

„Beethoven est fort aimable, il vient presque tous les seconds jours et dône des leçons à Pepi, il demande toujours après vous, il compose un opéra¹²⁹ et nous en a joué quelque pièce[s], charmant[es].”¹³⁰

Nov. 24-iki levele újra zenéről szól:

„So oft Kleinheinz, Zmeskill, Beethoven oder irgend jemand Interessanter bei uns ist, denke ich: o wäre meine Tesi unter uns! Mich bedrückt der Gedanke dass die Reihe, den Winter hier zu verbringen, an dir wäre und dass ich, wenn auch unwillentlich, eine Usurpatorin bin. Mama ist sehr gültig, sich mit meiner Ausstattung zu befassen, mich aber macht es traurig, meine liebe Tesi, ist denn die Zeit unserer Trennung schon so nahe?”¹³¹

kommt doch scheint mir, dass sie auch seinen Beifall nicht haben”. La Mara: 45. lap.

¹²⁶ „Ich werde dir Variationen von Beethoven und einen neuen Tonsetzer Neumann (La Mara szerint Neukomm Sigismund, 1788—1858, Haydn József tanítványa, aki 1798-ban Bécsbe került és végül Talleyrand herceg zongoristája lett) schicken, die Furore machen; dazu ein paar Gesangstücke aus „Blaubart” (Gretrytől), in dem Fräulein Eigensatz enorm gefällt. Ich wünschte, du sähest sie, sie ist einzig, ihr Spiel non plus ultra, unvergleichlich. Man betet sie aber nahezu an. Braun (báró Braun, a Theater an der Wien akkori tulajdonosa) verehrte ihr eine Equipage, da sie ihm, so sagt man, schon 200.000 fl. eingetragen haben soll.” La Mara: 48. l.; Hevesy: 47—48. l.; Beeth. vie intime 59. l.

¹²⁷ Valószínűleg az akkor komponált C dur szonátát, op. 53.

¹²⁸ Talán az akkor annyira kedvelt Andante favori-t, op. 34. Megjegyzendő, hogy Beethoven rendesen csak sok kérés után szánta rá magát a zongorázásra.

¹²⁹ Nyilván a Fidelio, eredetileg Leonore című operáján dolgozott.

¹³⁰ Hevesy: 48—49. l. — Beethoven vie intime 58. l. La Mara: 48. l.

¹³¹ La Mara: 49. lap.

Ebben a levélben mintha kifejezésre jutna az, hogy Jozefin egyenes kívánságára ment újra Lotte hozzája — ami áll is.¹³² Terézt azonban a sok zenélés Jozefin miatt aggasztja:

„Musiziere nicht so viel, wenn es deine Nerven zu sehr angreift. Allem voran steht die Gesundheit, ohne sie kann man die Güter der Erde nicht genießen. Alles herzliche an Zmeskall, Beethoven und Kleinhertz' „¹³³

Közben Teréz cselédügyekről is írogat. Szeretne egy bécsi komornát, bár attól tart, hogy azok túlságosan igényesek.

„Ihr würdet lachen, sähet ihr die unsere. Tochter eines Schuhmachers, ist sie hundertmal anspruchsvoller und verwöhnter als wir Gräfinnen.“¹³⁴

A további levelekben mindinkább előtérbe lépnek a farsangi ügyek és Teréz melankólia és toilettegondok között hanyódva dec. 19-én ezeket írja nővéreinek:

„Was trägt man in Wien auf Bällen? Sagt mir bitte, was ihr Hübsches seht und selber tragt. Ich habe die zwei weissen Kleider, die rosenfarb und silberne Tunika und die weisse vom vorigen Jahr, sowie die goldgelbe mit lila und die von weissem Crêpe. Was würdet ihr im Nothfall noch rathen? Széchenyi¹³⁵ und Sauer¹³⁶ geben Bälle, doch Gott weiss, ob wir nur ein einziges mal dabei sein können. Der Erzherzog¹³⁷ wird, wie es heisst, nichts veranstalten. So bleibt uns nur

¹³² Mem. 72. l.

¹³³ La Mara: 49. l.

¹³⁴ U. ott.

¹³⁵ Széchenyi Ferenc gróf v. b. t. t. Magyarország főkamara (Oberst-Kämmerer) (1754—1820). Felesége Festetich Julianna grófnő (megh. 1824). Széchenyi István szülei.

¹³⁶ Sauer gróf — talán Kajetán?

¹³⁷ La Mara, aki ezt a levelet közölte (id. m. 49—50. l.), Erzherzog helyett Grossherzog-ot olvasott, — tévesen, — mert ekkor a „Grossherzog“ Ferdinand volt toszkánai nagyherceg, aki a lunéville-i béke után (1801) salzburgi választófejedelem lett, 1805 elején még nem volt Budán. Ezt egy újsághír is bizonyítja, mely szerint egy Salzburgban 1804. dec. 21-én — tehát Teréz levele után két nappal — kelt levélben köszönetet mond a „Proto medikus von Ungarn, Herrn von Schraudt“-nak, hogy neki a pestis és sárgaláz elleni védekezésről szóló könyvét megküldte. Ld. Vereinigte Öfner und Pester Zeitung. Donnerstag den 3. Jänner 1805. La Mara tévedését nyilván a levélben alkalmazott rövidítés okozta.

der Onkel¹³⁸ und Alvinczy¹³⁹ übrig. Es ist eine traurige Zeit. Man muss von der Hoffnung leben und wagt doch nicht sich auf diese trügerische Göttin zu verlassen. Wir müssen eben unser Wünschen und Hoffen in die Hand einer göttlichen Vorsehung legen. Ich lebe nur im Gedanken an unsere Wiedervereinigung. Rinn, unterdes, o Leben! Sie wird doch endlich kommen, die Stunde, die uns zum Wiedersehnen schlägt, ihr anderen seid der Schwermuth geweiht, umwölkt und dunkel.

... Toni ist mit seinem Regiment, das Marschbefehl erhalten hat, abgereist. Ich zittere. Schreibe bald deiner armen Tesi, sage ihr, dass du an Körper und Seele gesund bist, und sie wird ruhiger sein. Sprich mir besonders von Emy und deinem Herzen."¹⁴⁰

Ezzel a levéllel keresztezódik Charlotte ugyancsak dec. 19-i levele:

„Unsere kleinen Musiken haben endlich wieder angefangen. Letzten Mittwoch hatten wir die erste. Pepi spielte vortrefflich Klavier, ich selbst finde noch nicht den Mut mich hören zu lassen.^{140a} Beethoven vien [sic] très souvent, il dône des leçons à Pepi: c'est un peu dangereux, je t'avoue."¹⁴¹

1804. év végén pedig Teréz a következő levélben számol be szinte lélekzet nélkül az apró történeésekről, a nővérek és egyáltalában az akkori társaságbeli nők végyes francia-német nyelven (betűről-betűre hibákkal együtt másolva):

¹³⁸ Onkel alatt nyilván Brunsvik József tavernicus értendő, aki nagy házát vitt.

¹³⁹ Alvinczy József báró (1735—1810) tábornaszernagy, a Napoleon elleni háborúkban részt vett hadvezér, akit Napoleon Arcole-nál és Rivoli-nál legyőzött. Ezek után 1797 óta Magyarország katonai főparancsnoka.

¹⁴⁰ La Mara: 50. l.

^{140a} U. o. 51. l.

¹⁴¹ Hasonlóan ír Lotte Ferenc fivérének is dec. 21-én: „Beethoven ist fast täglich bei uns, gibt Pipschen Unterricht — vous m'entendez mon coeur! Ich habe Kleinheinz und mache, wie er behauptet, umgemein grosse Fortschritte; auch Freund Zmeskall kömmt recht oft. Alle diese Musikfreunde empfehlen sich deinem Andenken. Beethoven will dir schreiben; er hofft kommandes Frühjar mit Lichnovszky nach Paris zu reisen." La Mara: 51. l. Hevesy: 48. l. — Beeth. vie intime 59. l. Beethoven Charlotte-nak új esztendőre egy kis képet ad, melyen egy Amor fáklyával megperzselti Psyche szárnyait, mely kép alá Beethoven ezeket írta: „Zum neuen Jahr für die schelmische Comtesse Charlotte Brunsvik von ihrem Freunde Beethoven". Ezt a kis epizódot Nohl „Eine stille Liebe zu Beethoven" cím alatt közli.

„Chère Caroline! J'ai(e) reçu(e) ta chère et longue lettre — quel[le] jouissance d'en recevoir une pareil[le] outre cette très aimable, nous sommes de tous côtés privé de nouvelles ce qui me rend les journées[s] odieusement longue[s] — cette lettre promise d'Emy n'arrive pas — Franz n'a pas écrit depuis le 12/7-bre, oncle Philip¹⁴² sonst so schreibseelig n'a pas écrit un mot depuis son départ déjà demain 15 jours — toute la maison est extrêmement en peine de lui — Toni qui a reçu la permission de m'écrire est parti le même jour au lieu de sa destination et je ne sais rien de lui encore — cela n'est-il pas désespérant — au moins vous mes chères prenez pitié de moi et écrivez-moi. La voiture n'est pas partie encore — Rohringer¹⁴³ ne mérite guerre [sic] vos bonnes grâces — er ist so saumseelig und voll Scrupeln, il a reçu(e) votre lettre et votre présent et en est tout glorifié il me l'a fait lire. — Cette éternelle voiture partira donc jeudi,¹⁴⁴ le jour après les fêtes selon mes derniers ordres positives[!] aumoins wenn er nicht wieder einige neue Scrupeln hat. Er ist unerträglich — je voudrais déjà savoir cette expédition arrivée au bon port et je m'imagine votre embarras vis-à-vis de Zmeskal — cela me tue et je ne puis mich selbst vorspannen. — Je le ferais sûrement.

— Enfin cette malheureuse année va vers sa fin — elle me pèse déjà. Que Dieu nous donne la prochaine bien heureuse — pour toi et Pepi surtout et notre bon François. — Je suis bien en peine de le savoir à Paris¹⁴⁵ — entre ses mille dangers phisiques et morales — cela fait trembler. Entre autre une anecdote qui vous amusera — Raunach¹⁴⁶ s'est fait baroniser — il est à Paris le *Baron de Raunach*; c'est Barkóczy¹⁴⁷

¹⁴² Seeberg Fülöp báró, Teréz anyjának fivére, Bécsben kamarai bányatanácsos. Ld. Brunszvík-ösök, II. fejt. Távoztása a levél keltezését 20—22 között feltételezve — dec. 8—9. lehetett: „demain déjà 15 jours”.

¹⁴³ Rohringer a már többször említett gazdasági intéző, eredetileg házitartó, Br. Teréz első zongoramestere.

¹⁴⁴ Csütörtök csak 1804 decemberében lehetett ünnepek után következő nap, amikor is Nagykarácsony és István vértanú, dec. 25. és 26. kedd- és szerdára esett. Csütörtök tehát dec. 27-ike.

¹⁴⁵ „Er war bei der Krönung Napoleons gegenwärtig.” (Mem. 72. 1.) Tehát már december eleje óta lehetett Ferenc Párisban, mert a koronázás 1804. dec. 2-án volt.

¹⁴⁶ Raunach bizonyára Wenzeslaus, des heiligen römischen Reiches Ritter und Edler Raunacher von Raunach, Wohnt auf dem Franziskaner-platz Nro 943, Ld. Neueingerichteter Kalender-ben a Schematismus-t 1789-re a „Hofbuchhalterey” szakaszban „Raitoffiziers” cím alatt.

¹⁴⁷ Barkóczy Ferenc gróf helytartótanácsos.

qui l'a écrit; avez-vous lu(e) Kotzebue:¹⁴⁸ *Erinnerungen von Paris?* J'ai(e) voulu vous l'envoyer l'oncle m'a dit que vous l'aviez — l'abbé¹⁴⁹ ne m'écrit pas non plus et je sais par Franz qu'il a ma lettre. Vali¹⁵⁰ ne m'a pas écrit depuis deux mois — imaginez vous — l'univers s'est conjuré contre moi — Forray¹⁵¹ vient justement de nous quitter, il est beaucoup plus aimable qu'on ne croirait, il gagne à être connu — il parle assez bien l'anglais, en perfection le français, — il joue tout à vista et en général il a beaucoup de culture; il paroît pourtant aimer Julie, mais elle le traite avec des hauteurs qui me blessent — elle est toujours malade, garde tantôt le lit, a des altérations, mais les siens disent pourtant toujours das hat nichts zu bedeuten même Pfisterer¹⁵² — Maman a voulu(s) vous envoyer pour la nouvelle année 500 fl. und dasch war gut mais comme l'oncle F.¹⁵³ giebt hart elle ne peut herauszwicken die Weisskirchner Arenda et la pauvre n'a d'autre revenu ce moment, es ist als wenn alle Quellen versiegt wären — das sind harte Zeiten. Maman est aller[!] aujourd'hui pour la première fois à l'église jusqu'à présent hat es ihr gut angeschlagen¹⁵⁴ — elle vous prie de lui envoyer avec la voiture quelques oranges einiges Wildschweinerne 70 d-Chocolade; moi je vous prie pour trois paires de souliers blanc à taftas, mais bien fait[s], et une paire verte mais d'un joli verd gelblich, si vous pouvez recevoir des Huitres bien fraîche[s] et qui fait bien froid. M.[aman] en désire mais sitôt que le temps relâche ce n'est plus rien. A propos allez voir la Orleans elle a re-

¹⁴⁸ Kotzebue, Aug. von, vígjátékiró (1761—1819). 1803 óta Berlinben élt. Napoleon elől Oroszországba menekült, majd onnan 1817-ben, mint orosz kém, Weimarba s Mannheimbe ment, ahol K. L. Sand, mint a haza ellenségét leszúrta.

¹⁴⁹ Az „abbé” nem volt kikutatható.

¹⁵⁰ Vali, Révay Pálné, Brunszvik Franciska leánya. Bécsben és Bohuniczban éltek.

¹⁵¹ Forray András báró, Brunszvik Júlia vőlegénye, — akit Teréz eredetileg sajnált, hogy szerelem nélkül kell hozzámennie. Úgy látszik, most megváltoztatta véleményét, mert kifogásolja Júlia visszautasító modorát vőlegényével szemben. Ld. még fenti 115. jegyzetet, CXVII. l.

¹⁵² Pfisterer András orvosdoktor (1759—1825), Magyarország főorvosa és a pesti egyetem orvoskarának elnöke és igazgatója. 1802-ben a helytartótanácsnál a tanulmányi bizottság ülnökévé nevezetett ki.

¹⁵³ Oncle F. lehet François Dezasse vagy Finta József, mindkettő Brunszvik leányok férjei. Ld. Brunszvik-ösök és II. gen. t.

¹⁵⁴ Láttuk fennebb, hogy nem akarván betartani az étrendet, váltó-láza hosszan elhúzódott. V. ö. CXI., CXX. l.

que de Paris de superbes Modes pour voir seulement je pense, ou est-ce zu viel gefordert? — Je me suis pré-numéré[e] aux Journaux de Francfort pour la nouvelle année ceux de la dernière mis-année j'aie reçue de la Dvornikovits ils sont magnifiques; de Svoboda j'aie acheté ein Filzhut qui va très bien au théâtre. Ne pourriez vous pas nous procurer ächten Tannen-Fichten und Lehrbaum samen? j'aie appris à planter et à cultiver ces arbres, en ce cas tâchez de l'avoir *aber frisch* jusqu'au mois de Mars; Je vous aie envoyé toutes sortes de Kleinigkeiten par la voiture je ne sais si vous en serez contente[s] aussi tous [sic] les lettres de Franz¹⁵⁵ ce cher trésor; ayez en un grand soin qu'aucune ne se perde. — Comment sont les provisions de la cuisine? Faites vous les bonnes ménagères? Je la suis au comble je cours toute la journée et regarde après tout — j'apprens à cuire — alles für meinen feuchtblickenden Helden,¹⁵⁶ j'aie lu(e) cet été Ossians¹⁵⁷ Gedichte — eux m'ont tourné la tête avant lui. — O wenn Du wüsstest welche Zauber mich meinem Glück oder Unglück entgegengeführt haben — Mille tendres baisers à Pepi, Carla Viky Fritz Charles et la toute petite. Maman, la Gman et la Duchesse¹⁵⁸ vous embrassent. Les affaires de la dernière semblent bien aller. ... Êtes vous contente d'Emy? qu'écrit-il?¹⁵⁹

Hely, dátum, aláírás nincs, de a „jeudi” csütörtök megjelenése, mint az ünnepek után következő nap, 1804. dec. 27-ére utal. Az ünnepek: Nagykarácsony és Szent István 25. és 26-ra kedd és szerdára estek — úgyhogy a levél keltezését 20—22-ére tehetjük, azaz a vasárnap, 23-ika előttre.

Teréz sorsát illetőleg, abból, hogy megengedettett Toni-

¹⁵⁵ Csodálatosképpen a De Gerando levéltárban még sincs sok levél Ferenc tollából.

¹⁵⁶ Szily Antal, a vőlegény. A fenti naptári kimutatás szerint valószínűleg dec. 8. vagy 9-én (ez utóbbi egy vasárnap) távozott.

¹⁵⁷ Ossian, kelta mondahős. Híressé vált Macpherson 1765-ben kiadott gál dalok fordítása által, melyeket Ossiannak tulajdonított — melyet azonban a nyelvtudomány rögtön mint modern alkotáásokat ismert fel, — és pedig a nyelvet illetőleg mint modern gál-t, tartalmát illetőleg az ó-ír hősmondába utalta.

¹⁵⁸ A „duchesse” a már többször említett Giovane hercegné. — Ügyeinek kedvezőbbre fordulása azzal függött össze, hogy Brunsvik József gr. könyvtárát és gyűjteményeit megvette 12.000 fl-ért és ezzel a hitelezőket egy időre elnyugtatta. Ld. XC. 1. és j., CXX., CXXI. 1. V. ö. Czeke M.: Gr. Brunsvik Teréz ősei... 41. 1. — Gm. özv. Seebérgné, a nagya.

¹⁵⁹ Pálfalvi De Gerando levéltár. Kiadatlan levelek, IV—39.

nak „de m'écrire”, arra következtethetünk, hogy özv. Brunszvik grófné, beleegyezett az eljegyzésbe. Ezt a feltevést megerősíti az, hogy Brunszvik Teréz a konyhaművészetekre veti magát.

Teréz eljegyzésének tényén kívül, ez a levél, mely telve van kis semmiségekkel, apró pletykákkal, toilette-ügyekkel — mégis élesen rávilágít Teréz több olyan lelki tulajdonságára, melyek később annyira kidomborodnak, és életének szinte vezérmotívumaivá válnak.

Ilyenül jelölhetjük meg azt a szenvedélyes szolgálatkészséget, melyet később annyira kifogásol magában (legszívesebben önmagát fogná a kocsi elé, ha azáltal Bécsbe való juttatását siettethetné). Vagy azt az őszinte bánatát, hogy Jozefint anyjuk nem segíthette 500 fl-al. Már itt nyilatkozik meg továbbá a nagy egyéniségeket jellemző készség, mellyel a mások kiválóságait maradéktalanul elismeri, még akkor is, ha az illetőkkel, mint itt Forray András esetében, a Brunszvik Júliára erőltetett vőlegénnyel szemben — előítélettel viseltetett is. És az, hogy Júliát korholja elutasító magatartása miatt, a már egyszer mégis csak elfogadott vőlegényével szemben, megint csak egy Teréznek később hatalmasan érvényesülő lelki attitude-jére mutat, mellyel még az akarata ellenére kényszerült köteleességet sem engedte terhessé válni, hanem mindig kereste, s meg is találta benne azokat az elemeket, melyek a maga tökéletesedése, „Vervollkommnung”-ja számára felhasználhatók voltak. Ezt a kötelelességérzetet, illetve felelősség vállalását ismerhetjük fel abban is, hogy főzni tanul, „alles für meinen feuchtblickenden Helden”. Ha már vállalta azt, hogy egy szerényebb viszonyok között levő egyszerű huszárkapitány felesége legyen, készüljön fel erre és ezért szerezze meg az általa szükségesnek talált háztartási ismereteket. — Allíthatjuk, hogy ez a foglalkozás nem lehetett különös kedvtelésének folyamánya, mert igazi hajlama a szépirodalom és művészetek birodalmába vitte, amit igazol, az a Terézt különösen jellemző megjegyzése, hogy szerelmi regénye számára a talajt Ossian költeményei készítették elő. Ez egyrészt romantikus hajlandóságaira, a fantáziát tápláló olvasmányok iránti előszeretetére mutat, másrészt pedig dokumentálja azt az óriási hatást, melyet rá — amint azt későbbi élete folyásában lesz alkalmunk megfigyelni — a „könyv” gyakorol általában, de különösen a költői és filozófiai, illetve vallásfilozófiai irányú olvasmányok. Ezen tulajdonságok kiemelése arra való, hogy Teréz lényének helyes megítélését, a további történések folyamán elősegítse.

2.

1805—1808.

Az 1805-ös évet egy csupán „Marie” aláírású, Bécsből 1805. jan. 2-áról keltezett levél vezet be, melyből kiderül, hogy Teréz szerető testvéri aggodalommal fordult ezen előttünk ismeretlen barátnőhöz, hogy tőle Jozefinnek úgy látszik megint rosszabbra fordult egészségi állapotáról — a közeli rokonokénál megbízhatóbb értesüléseket nyerjen. A levél megnyugtató, amennyiben írója újságolja, hogy Jozefin sokkal jobban van és most gyakoribb fejfájásait annak tulajdonítja, hogy közeledvén férje halálának évfordulója, az azon időtáiban szenvedett fájdalmai újraéledtek, ami természet-szerűleg rosszul hatott idegei állapotára.¹

Charlotte is jelentkezik az új esztendőben — úgy látszik előbb közölteken kívül egy újabb ismeretlen, Beethoven számára üzenetet tartalmazó Teréz-levéltre válaszolva:

„Beethoven fut justement ici côme ta dernière me parvint. Je lut donc l'apostrophe pour lui; il en était bien sensible et te dit mille amitié[s], il vient presque tous les jours, et est infiniment gracieux; il a composé un air pour Pepi qu'elle t'envoie; mais te prie en même tems de ne le montrer à personne, ne pas même dire si tu le chante devant quelqu'un, que tu l'as en notes: il te plaira, j'en suis sûre.

Bist du in deinen Kochstudien vorgerückt? Ich hoffe du lässest uns demnächst eine Probe deiner Kunst kosten?

Hat der sanftblickende Held schon geschrieben? Mir scheint, du Böse willst mir mit gleicher Münze zahlen, da du mir nichts von ihm sagst. Emy ist immer vortrefflich und liebenswürdig; sein letzter Brief ist reizend, so warm, wahrlich, je mehr andere ich kennen lerne und ihm vergleiche, desto mehr finde ich ihn einzig in seiner Art. Ich bin begierig zu hören, ob er euren Beifall findet. Im Anfang sicherlich nicht. Er hat nichts

¹ „Wien, 2. Jan. 1805. ... Die in ihrem Kopf herumziehenden Schmerzen, waren von Schwermuth und einer mehr eingebildeten Krankheit begleitet. Diese Phantasiezustände hielten umso länger an, als der Todestag ihres Mannes sich demnächst jährte. Ihre sie beschäftigenden Hausmusiken setzt sie eifrig fort, immer ist sie mit Eleganz und Geschmack gekleidet, ohne dass dies zum Reize ihrer Erscheinung beitrüge; bleibt doch eine schöne Frau, selbst wenn sie sich vernachlässigt, schön.“ La Mara: 52. 1.

Gewinnendes; ich finde sogar selbst, dass seine Gesichtszüge nicht für ihn einnehmen. Ich bin nicht blind in dieser Beziehung — aber der Grundzug seines Charakters ist ein vorzüglicher."²

Arról, hogy Teleki Imrének az itt említett látogatása Budán megtörtént-e vagy sem, nem értesülünk.

Ezenközben Teréz és anyja készülődnek Franz hazatérésére, akiről tudjuk, hogy Párizsban volt — és ott Teréz memoire-jai szerint jelen volt Napoleon koronázásánál,³ (Mem. 72. l.) és aki, amint látszik, végre bejelenti hazatérését. Teréz erre rögtön kitörő örömmel keresi fel levelével Franzot:

„Im Frühling, da haben wir dich auch, mein Theurer, — und viel viel Glück kann dann unser aller Loos sein. Für Lottchen fürchte nicht, er schreibt ihr oft und sehr zärtlich, sie wird glücklich sein, hoffe ich... Beethoven kömmt sehr fleissig zu Pepi — er⁴ und auch Kleinheinz schreiben jeder eine Oper — Lottchen schickte mir eben ein neues Lied von ersterem, welches recht hübsch ist.

Aller Meinung hier ist, du würdest, versteht sich, mit den umständlichsten Papieren versehen, ungehindert auch unsern Cordon passieren. Im Gegentheil soll in Bayern, wo du meinst, es sei kein Cordon, eine viel schärfere Behutsamkeit beobachtet werden. Ich hoffe du kömmt diese Route über Venedig und Triest."⁵

És természetesen ennek az örömnék részesévé teszi rögtön Bécsben levő nővéreit is, tudtván velük, hogy Franz jan. 20-án indul el Párizsból és február közepén fog haza érkezni és így folytatja levelét:

„Ich schicke Euch ein wundervolles neues Stück von Schiller. Ich wünschte ihr känntet es noch nicht, denn eurer Freude beim Lesen bin ich gewiss. Wahr-

² La Mara: 52 l. — Hevesy: 46. l. — Beethoven vie intime 57. l. — A dal, melyre itt hivatkozik Charlotte — a Tiedge „Urania“-jából vett, „An die Hoffnung“ című költeményre komponált dal. — Ld. a továbbiakban.

³ Napoleon császárrá való koronázása 1804. dec. 2-án.

⁴ Beethoven ekkor dolgozott Leonore, illetve Fidelio című operáján. La Mara: 53. l.

⁵ Az Ausztria és Franciaország közötti háború miatt. Bajorország Franciaország szövetségesei közé tartozott, tehát itt is szigorú zárlat volt.

lich, so lange Schiller und Beethoven schaffen, soll man sich nicht zu sterben wünschen. Auch ein vortreffliches englisches Stück sende ich dir, das ich zurückerbitte, sobald ihr es gelesen habt.⁶

Január 20-án pedig közli Charlotte-al az örömhírt:⁷

„Der liebe Franz hat geschrieben. Er kommt doch über Lyon, Turin, Mailand, Verona, Venedig, Triest, Graz nach — Wien. Bewundert mich! Noch am selben Tag habe ich ihm vier Briefe geschrieben und in keinem den leisesten Wunsch geäußert, dass er seinen Weg nach Ofen nehme. Ich wollte euch nicht der Freude berauben, ihn früher zu sehen, wollte dem Schicksal nicht vorgreifen.

Was du mir in deinen letzten Zeilen über Teleki schreibst, hat mich entzückt. O, wie glücklich wirst du mit einem solchen Manne werden! — wir werden alle glücklich sein!

Was sagst du über the Hill of Science?⁸ Hast du es verstanden? Und Wilhelm Tell? Dein Lied Liebste,⁹ ist meine Wonne seit ich es besitze. Nach zwei Tagen konnte ich es auswendig. Als ich es sang, hat es Furore gemacht, doch niemand bekommt die Noten zu sehen. Aber sage mir, Pepi und Beethoven, was soll daraus werden? Sie soll auf ihrer Hut sein! Ich glaube in Bezug auf sie unterstrichst du in dem Klavierauszug die gewissen Worte: Ihr Herz muss die Kraft haben nein zu sagen, eine traurige Pflicht, wenn nicht die traurigste aller!

⁶ La Mara: 53. I. Schiller Wilhelm Tell című drámája, mely 1804. végén jelent meg.

⁷ La Mara: 54. I.

⁸ Hill of Science szerzőjét nem sikerült megtudnom, bár egy cambridge-i angol egyetemi hallgatónál is érdeklődtem.

⁹ Az imént említett An die Hoffnung c. költeményre írt dal. Ld. Charlotte levelét, arra nézve, hogy ne mutassa senkinek a kottákat. Viszont teljesen érthetetlen, milyen szövegrészre vonatkozhatnak a Charlotte aláhúzásai, mert hasonló szöveg Beethoven három „Hoffnung” című dala közül egyikben sem található. A levél e része állítólag francia eredetiben: „Ton air m'a fait mes délices depuis que je l'aie. Le second jour, je le savais par coeur, je l'ai chantée et elle fit fureur, mais personne ne verra les notes. Mais dites donc, Pepi et B....n, c'est quelque chose! Qu'elle soit sur ses gardes! Je crois que c'est pour elle que tu a [sic] soulignée ces certains mots dans ton extrait. Son coeur doit se donner la force de rester chaste-triste nécessité et la plus dure.” Hevesy e levelet 1803-ba helyezi: Petites amies 50—51. és Beethoven vie intime 58. I.

Denke Dir, Thadée¹⁰ ist hier. Noch habe ich ihn nicht gesehen. Ich bin begierig, welchen Eindruck sein Anblick auf mich machen wird, ob ich seinem wunderbaren Klavierspiel mit dem einstigen Enthusiasmus lauschen werde. Gewiss ist, dass meine einstmaligen Empfindungen andere waren als jene, die gegenwärtig nicht allein mein Herz, sondern meine Seele, mein ganzes Wesen erfüllen. Man irrt sich oft und missversteht die Liebe. Nur wer sie empfindet, vermag über sie zu urtheilen. Liebe, welch allmächtiges Gefühl, welch neues Leben im Leben! — Gottes Gnade wolle nur Pepi beistehen, dass sie sich nicht mit Sorgen quälen und ihre Gesundheit sich bessern möchte! Einstweilen erhoffe ich alles von ihrem Aufenthalt hier und in Martonvásár, der uns dadurch zum hundertfachen Segen werden würde. Doch soll man der Zukunft nicht vorgreifen...

Ebből a levélből mintha arra lehetne következtetni, hogy Teréz a zeneértő Amadé Tádé gróf iránt érzett egy időben bizonyos Schwärmerei-t; de közelebbit erről nem sikerült megtudnunk. Bár bennünket leginkább Teréz érdekel, mégis ennek a levélnek jelentősége abban is található, hogy itt egyenes célzás történik arra nézve, hogy Beethoven a szép özvegy iránt érzett melegebben, és mintha ez is hajlandó lett volna viszonzni érzelmeit, amit viszont a nővérek vészesnek látnak, már csak azért is, mert Jozefint féltik azoktól a küzdelmekről, melyek egy ilyen szerelem nyomában járnának.¹¹

¹⁰ Amadé Tádé gróf, kir. kamarás, val. belső titk. tanácsos és az udvarnál zenészeti főrendező. Nagy zenei hajlammal és zenei képzettséggel bírt, amint azt a Tudományos Gyűjtemény 1818. XIII. köt. kiemeli. Ő volt a fiatal Liszt pártolói közül egyike a legelsőknek és neki ajánlotta is Liszt Allegro di bravura című zongoraművét. Ugyancsak Tádé gróf adta ki Amadé László báró verseit 1835-ben, aki apjának, a grófságot szerzett Amadé Tádénak volt unokatestvére. II. Tádé gróf meghalt 1845. máj. 17-én nőtlenül.

¹¹ Itt rá kell mutatnunk, hogy La Mara zenetörténeti író, abból a sok célzásból, mely a Brunszvik nővérek levelezésében a Beethoven gyakori és állandó látogatásával kapcsolatosan elhangzanak, arra a következtetésre jut, hogy özv. Deym Józsefné grófnéban, Brunszvik Jozefinben kell Beethoven „Unsterbliche Geliebte-hez írt leveleinek címzettjét látni. Hogy nem lett házasság ebből a vonzalomból, azt a család közbelépésének tulajdonítja, amiért is a többször említett dalról, „An die Hoffnung”, mely 1805. őszén jelent meg, hiányzik a Jozefinhez szóló ajánlás, La Mara következtetése szerint, a család óhajára, hogy az egész Beethoven—Jozefin-ügy titokban maradjon. Ld. La Mara: Beethoven und die Brunsviks. Leipzig, 1920. 59—63. l. Ezzel a könyvecskével megtagadja az általa 1909-ben kiadott Brunszvik-memoire-okhoz írt bevezetésében vallott nézetét, mely szerint Brunszvik Teréz

Hevesy előadásában — aki azonban e történeteket helytelenül 1803-ba helyezi^{11a} — Brunsvik Teréz menten Bécsben terem e fejlemények megakadályozására, bár erre dokumentáris bizonyíték nincs. Viszont arra, hogy e szerelemügyi veszélyek fennálltak, arról Brunsvik Teréz, szokása szerint retrospektív naplójegyzeteiből meggyőződhetünk, melyek azonban minden megakadályozási tendenciát nélkülöznek. Így már 1817—1818-as vegyes beíró könyvecskéjében — Josephine különösen súlyos testi és pénzügyi bajai idején — felbukkan Terézben a gyanú: „Ob Josephine nicht Straffe leidet wegen Luigi's Weh — seine Gattin! Was hätte sie nicht aus diesem Heros gemacht!”^{11b}

És ugyancsak nem ellenzés szól a következő visszaemlékezésében: 1846. febr. 4-én:

„Dem Silber gleichet die Rede, doch Schweigen, schweigen zur rechten Zeit ist lauterer Gold”. Dieser schöne Spruch ist von Beethoven in Musik gesetzt. Beethoven! ist es doch wie ein Traum dass er der Freund, der Vertraute unseres Hauses war — ein herrlicher Geist! warum nahm ihn meine Schwester J[osephine] nicht zu ihrem Gemahl als Wittwe Deym? Sie wäre glücklicher geworden als mit St[ackelberg]. Mutterliebe bestimmte sie — auf eigenes Glück zu verzichten.”^{11c}

volna az „Unsterbliche” és egyúttal — a naplók ismerete nélkül, csupán következtetéssel, — egy eddig ismeretlen tényt derített fel, melyet Teréz naplói, mint látni fogjuk, több vonatkozásban is alátámasztanak, és a Brunsvik Jozefin-teória mellett tanúskodnak. Így 1840-ben, Bécsben időzve, nov. 12-én Gallenbergéknél — Giulietta apósa családjánál ebédelve, ezeket írja: „Drei Briefe Beethovens angeblich an Giulietta. Sollten es Machwerke sein? (J. 24. füz., 51. kéz. l.) Bizonyára szóba kerülven, az akkor megjelent első Beethoven-biográfia, Schindlertől, a Giulietta-teória felvetőjétől. Vagy még határozottabban, midőn Schindler biográfiáját olvasva, azokból kivonatokat jegyez naplójába és ezek kapcsán 1847. jan. 15-én így tünődik: „3 Briefe an Giulietta, sie werden wohl an Josephine sein die er leidenschaftlich geliebt hat.” (J. 28. füz., 123—124. kéz. l.) Ezzel szemben rá kell mutatnunk, hogy az újabb kutatás megállapította, hogy Beethoven híres és a titokzatos címzetthez intézett három levelét Teplitzben, Csehországban 1812. július 6. és 7-én írta. Tartózkodása ott a Meldeprotokollból kétséget kizárólag ki van mutatva, úgy szintén a levelében említett, ugyanakkor érkezett Eszterházy hercege is. Ld. Thomas-San-Galli: Beethoven's Unsterbliche Geliebte, 1910. és Romain Rolland: Lettre à l'Aimée Immortelle. Revue Musicale, 1926. oct. Ld. biogr. bevezetését is. XXXVI—VIII. 1. és j.-ek.

^{11a} Petites amies 50—51. l. — Ld. még 9. jegyzetet is.

^{11b} M. 8. jelz. füzet. 12. July. 283. kéz. l. (kiadatlan).

^{11c} J. 28. jelz. füzet, 103. kéz. l. (kiadatlan).

Midőn pedig fájdalmasan emlékezik meg Jozefin boldogtalanságáról Beethoven boldogtalanságával kapcsolatosan hozzáteszi: „...bei so grossen Geistesgaben — Sie beide zusammen wären glücklich gewesen (vielleicht).^{11d} De legvilágosabban 1848. márc. 17-én nyilatkozik — amidőn Derffler József, Schubert baráti köréhez tartozó kitűnő Beethoven-pianista, őt látogatása alkalmával Beethoven művekkel gyönyörködtette — és Beethovenról együtt rajonghatott a fiatal zenésszel; — ami megint csak Jozefint juttatta emlékezetébe.

„Er [Derffler] sprach über Beethoven und bewunderte seine Abstossungskraft die nichts triviales an ihn kommen liess. O wie erinnerte er mich an jene schöne classische Lebens-Epoche da Josephine, meine Schwester eben das aussprach durch ihr Leben das so früh endete wie seines, dem innig Geistesverwandten. Nur eine halbe Stunde möchte er ihn gekannt haben und ich glückliche hatte Beethovens intimen, geistigen Umgang so viele Jahre! Josephinens Haus- und Herzensfreund! Sie waren für einander geboren und lebten beide noch, hätten sie sich vereint.“^{11e}

* *

Akár elfogadjuk, hogy Brunszvik Teréz jelzett időkben Bécsben járt, mint Hevesy állítja — akár nem, mindenesetre gondolatai nem tudnak Bécsből elszakadni, mert már jan. 24-én újra felkeresi nővéreit soraival:

„Während Mama spielt — sie hat zwei Spieltische — will ich mich mit euch, Geliebte, unterhalten. Diese Freude wird mir ohnehin jetzt vielfach verkürzt denn ihr könnt euch nicht vorstellen, wie beschäftigt ich bin. Mama findet jetzt Geschmack daran Gäste bei sich zu sehen. Fortwährend gibt sie Abendgesellschaften, kleine Diners; dazu kommen die euch bekannten Ansprüche der guten Grossmama, der Herzogin — kurz ich möchte mich manchmal viertheilen!

Zu eurer Unterhaltung muss ich euch erzählen, dass ich zwei grosse Eroberungen gemacht habe; wenn ich sage „grosse“ so meine ich hohe, oder besonders interessante Persönlichkeiten. Kehrt Toni nicht bald zurück, so weiss ich nicht, was geschehen wird, min-

^{11d} 1846. dec. 22. J. 28. füz., 116—117. l. (kiadatlan).

^{11e} J. 29. füz., 124. kéz. l. (kiadatlan).

desten droht dem Armen grosse Gefahr. Ich glaube er wird nächster Tage aus lauter Sorge hier erschienen, denn ich weiss wohl, dass ein Freund von ihm mich nicht aus den Augen lässt, und ihm als Berichterstatter dient. — Wie findet sich dein Herz in den Karneval? *Così fan tutte*,¹³ „Ach Schwester, ach sieh doch“ Wie würde das Duett uns jetzt lachen machen! Einstweilen singe ich. Beethovens Lied ist himmlisch schön. Ich danke Pips tausendmal, dass sie die liebenswürdige Aufmerksamkeit hatte es mir zu schicken. Ich habe eben eins gemacht, das ich euch sende.¹⁴ Vielleicht habe ich Glück in der Musik? Was macht dein Ritter? Amüsiert er sich schreibt er fleissig? Vertraue mir's!“¹²

Bizonyára erre az időre teendő Brunsvik Teréznek Charlotte-hoz intézett keltezetlen francia levele is,¹⁵ melyben aggódik Jozefin egészségeért és vigasztalja Lottet vőlegénye távolléte miatt. Azt újságolja ezenkívül, hogy Madame d'Ürményi¹⁶ Teréz férjhez akarja adni egy baron Vécsey¹⁷ ezredeshez. „Qu'en dis-tu? il nous sera présenté sous peu.”

Úgy látszik, az özvegy grófné, bár belegyezett Teréz eljegyzésébe Szily Antallal, dacára az életmódjáról elterjedt rossz híreknek, mégis jó szerével el szeretne volna terelni róla leánya gondolatait egy megfelelőbb „parthie”-ra, barátnőivel együtt, akik közé minden esetre Ürményiné is tartozott. Lehet, hogy a fokozott társas élet a grófné házában is ezt a célt szolgálta, és Teréz csak nagy nehezen tud menekülni e társadalmi kötelezettségek elől.

De Teréz, bár mulat a házassági terveken, híven kitart Tonija mellett, amint az február 2-án kelt leveléből kitűnik, amidőn egyrészt örömmel közli, hogy Franz már 4 hét múlva itthon lesz, másrészt meg panaszkodik:

„Seit dem 2. Januar habe ich von meinem Toni keine Nachricht. Ich bin in Sorge, dass er krank ist;“

¹² La Mara: 54—55. l.

¹³ „Cosi fan tutte”, Mozart operája 1790-ból.

¹⁴ Az említett dal hagyatékában nem volt található, de minden esetre arra vall, hogy Brunsvik Teréz a zeneszerzésben is próbálkozott.

¹⁵ Pálfalvi De Gerando levéltár. Kiadatlan lev. IV—6. sz.

¹⁶ Talán Ürményi Józsefné, szül. Komjáthy Anna, akikkel Brunsvikék barátságban voltak — Br. Teréz memoir-e-jaiban is említi őket Ürményi József, mint ismeretes, a Ratio educationis szerzője. Ld. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. I. köt.

¹⁷ Vajjon Vécsey Szigbertről (1739—1820) van szó, aki 1802-ben jutott özvegyiségre: Mária Terézia rend lovagja, végül altábornagy, vagy ennek fiáról: Augusztórol (1775—1860), aki szintén tábornokká lett, és aki grófságra emeltetett? Csak 1807-ben nősült.

denn er wollte kommen. Sollte ihm unterwegs etwas zugestossen sein?¹⁸

Borús gondolataiból a művészethez menekül: „Das Lied der lieben Pips macht Aufsehen“ és Lotte számára szerelmi költeményeket másol le, így Goethe^{18a} „Freudvoll und leidvoll“ kezdetű dalát, valamint a „Stunde wirst du mir bald heller schlagen Tag des Wiedersehens mein ganzes Sein erneun?“ és hozzáteszi: „Nach den Genies kommen zunächst diejenigen, die sie zu schätzen verstehen.“ Végül pedig Mathisson „Andenken“ című költeményére, melyet Beethoven megkomponált, egy választ ír, melyet e levelében le is közöl:¹⁹

¹⁸ La Mara: 55. l.

^{18a} Goethe Egmontjából Clärchen dalai. U. o. 55—56. l.

¹⁹ La Mara említett könyvében erre a válasza vonatkozólag következőket mondja: 56. lapon — „...und ersinnt eine „Antwort“ auf Beethovens 1799 für Pepi komponiertes Gedicht Goethes: Nähe des Geliebten“. Itt a különben nagyon alapos író nő tévedett, 1. Az 1799-ben komponált Goethe dal nem egyedül Pepinek szólt, hanem Teréznek is. Ld. LXXIII. l. — 2. pedig a Goethe költeménye teljesen eltérő mind versforma, mind ritmus szempontjából az itt közölt „Antwort“-tól, míg ez teljesen beillik Antwortnak Mathisson Andenken című költeményére. Különösen a végsorok igazi válaszok, és pláne az utolsó versszak kezdő- és végsora teljesen azonos Mathissonéval. Ad oculos demonstrálás céljából álljon itt úgy Mathisson, mint Goethe verse:

Mathisson: Andenken:

Ich denke dein

Wenn durch den Hain

Der Nachtigallen

Accorde schallen!

Wann denkst du mein?

Ich denke dein

Mit süßer Pein

Mit bängen Sehnen

Und heißen Thränen

Wie denkst du mein?

Ich denke dein

Bis zum Verein

Auf besserm Sterne

In jeder Ferne

Denk, ich nur dein!

Teréznel:

Ich denke dein

Dann denk ich dein.

Ich denke dein

So denk ich dein.

Ich denke dein

Denk ich nur dein!

Goethe: Nähe des Geliebten:

1. Ich denke dein, wenn der Sonne Schimmer
Vom Meere strahlt,

Ich denke dein, wenn sich des Mondes Flimmer
In Quellen malt.

2. Ich sehe dich, wenn auf dem fernen Wege
Der Staub sich hebt,

In tiefer Nacht, wenn auf dem schmalen Stege
Der Wanderer bebt,

„Ich denke dein beim heitern Früherwachen
 Und dein gedenkend schlaf ich ein;
 Und wenn im Schlaf mich Träume glücklich machen —
 Dann denk' ich dein.

Ich denke dein bei jedem Wink der Freude,
 Bei jeder still verhaltenen Pein,
 Und wenn ich weinend von der Hoffnung scheide —
 So denk' ich dein.

Ich denke dein, so lang ich athmen werde
 Und werd' ich einstens nicht mehr sein,
 Auch jenseits dieser kummervollen Erde —
 Denk' ich nur dein!"

De amint a körülmények fordultak, Teréz nem igen ért rá ezentúl bánkódni, mert a farsang — dec. 19-i levelében kifejezett aggodalmai ellenére — igen élénk alakult. Teréz egy nyilván febr. 8-án kelt levelében²⁰ ezt be is jelenti nővéreinek, hogy azok ellássák őt toilette-re vonatkozó tanácsokkal, ékszerrel, toilette-cikkekkal, virággal.

„Jetzt werden wir Feste über Feste feiern. Der Erz[herzog] ist angekommen und ist äusserst holdselig. Wir werden ein Karussell in Masken haben, auch einen

-
3. Ich höre dich, wenn dort im dumpfen Rauschen
 Die Welle steigt.
 Im stillen Haine geh' ich oft zu lauschen
 Wenn alles schweigt.
 4. Ich bin bei dir, du seist auch noch so ferne,
 Du bist mir nah,
 Die Sonne sinkt, bald leuchten mir die Sterne,
 O wärest du da!

²⁰ Pálfalvi levéltár, IV—39. sz. levél és La Mara: 56—57. l. A „le 8-me février" mellé idegen írással 1803 van írva. Valószínűleg Hevesy írta rá, aki először nézte át a levelezést, és aki az 1910-ben megjelent Petites amies de Beethoven című művecskéjében szintén 1803-ba helyezi. Ezzel szemben La Mara helyesen 1805-ben állapítja meg a levél keletkezését, amit bizonyít az, hogy az említett ünnepségekről a „Vereinigte Ofner und Pester Zeitung"-ban „Ofen, Sonntag den 24. Febr. 1805." rövid megemlékezés van a 22-iki álarcos karusszélről és a 23-iki álarcos bálról — míg febr. 28-án részletes leírást ad mind a lovasjátékról, mind a bálról, — mely teljesen fedi Teréz adatait. Azt is megtudjuk, hogy a „Maskenritt und Caroussel" — 24-ikén megismételtetett — és hogy a 23-iki álarcos bálon, a palatinusnál többek között kitünt „die Brunsviksche Gesellschaft, welche Tänzer vorstellte". La Mara itt is Erzherzog helyett tévesen Grossherzogot olvas. Erre nézve lásd CXXXIII. l. 137. jegyzetét is. Különbösen is nem így nevezték általánosságban Ferdinánd volt toszkánai nagyherceget, hanem új címen, Churfürst-nek, amint azt József nádor irataiban láthatjuk — valamint a fent nevezett Vereinigte Ofner und Pester Zeitungban is.

Maskenball wird er am 23. Februar geben. Alle Welt ist mit Vorbereitungen beschäftigt — es wird köstlich werden. Ihr solltet dazu herkommen. Verschiedene Wiener werden sich das einzigartige Schauspiel eines Karussells mit Masken und Fackelbeleuchtung ansehen. Eine Pantomime beginnt, darauf folgt das Karussell und danach ein Kontretanz mit vierzig Tänzern. Im ganzen wirken mehr denn 110 Personen mit, wie man noch nichts dergleichen gesehen hat. Darunter sind vier Frauen, zwei wirkliche und zwei maskierte denn das Ganze soll komisch sein...

Noch habe ich euch eine erwünschte Neuigkeit mitzuteilen. Das Perlenhalsband ist für hundert Thaler verkauft und das Geld wird morgen mit der Diligence abgehen. Fasst also eure Entschlüsse und seid kluge Haushälterinnen!

Ich habe über den ernsten Ton, in dem ihr auf meinen Scherz^{20a} antwortet, lachen müssen, obwohl er mich entzückte. Ich liebe also nicht wahrhaft? Was wäre dann dieses höchste der Gefühle, das jede, auch die geringste meiner Handlungen beherrscht, diese innerste Befriedigung, die mich gegen alles, was nicht er ist, gleichgültig macht, diese tiefe Unruhe, diese Bangigkeit, dieser Wonnerausch, diese unnennbaren Seelenregungen, die ich zuvor nicht kannte, diese vollkommene Umwandlung meines sittlichen Wesens? Ich begreife anders, ich sehe anders, alles erscheint mir in einem höhern, klareren Lichte, als sei ein Schleier von meinen Augen gewichen; die Natur und alle übersinnlichen Dinge zeigen sich mir leuchtender, glänzender, ich lebe ein neues Leben, lebe in einer anderen Welt — ich weine, indem ich mir eines meine ganze Seele erfüllenden, unaussprechlich grossen Glückes bewusst bin. Was bedeutet nun diese Veränderung, dieser Aufruhr der Gefühle? Sage mir's meine Lotte, und liebe immer deine — Tesi."

És úgy látszik, Charlotte csak éppen az időben küldte el a már 1804. nov. 10-én ígért Beethoven variációkat, melyekre Teréz reflektálva, egyúttal még egy megbízást ad a nővéreknek.

^{20a} Nyilván jan. 24-i levelének azon tréfájára céloz, hogy az új két nagy hódítása veszélyeztetheti Toni iránti hűségét. Ld. CXXXIV. l.

„J'ai déjà reçu des Variations²¹ que tu m'envoie, [sic] par Forray, et pourtant elles m'ont surpris: une drôle de Dédicace. Adieu mes bien chères, il faut que je me hâte. A propos, faites moi vite faire une paire de souliers blancs tafetas fort bleuâtre et envoyé[!] les moi par la diligence; ils peuvent juste arrivé (sic) jusqu'au 23. jour de mascarade. J'aie remarqué votre jolie, jolie cachet. Embrassez la chère Pips, les cheres enfants. Je t'embrasse aussi. Aime ton Thesi."²²

Ez a levél igen jellemző Terézre, aki még a szerelmi érzelem leírása közben sem tagadja meg analízálásra hajló természetét, bár a szerelem „ismérveit” igen találóan állapítja meg magában. Ez a tény viszont arról a világos látásról tanúskodik, mely őt minden „Wonnerausch”, minden „Aufruhr der Gefühle” mellett sem hagyja el. S bár az ilyen világos látás nem szokványos velejárója a „grande passion”-nak, még sincs okunk kételkedni Teréznek Tóni iránti komoly és mély érzelmében, melyre fennebb igazoló adatokat is bemutatunk, úgy hogy nem túl merész annak feltevése, hogy a Memoire-okban 1814—16 közötti események magyarázatára jegyzett passus: „Ich war kalt geblieben, eine frühere Leidenschaft hat mein Herz verzehrt (Mem. 1207.) — Tonira vonatkozott, holott a zenetörténetírók, élükön La Maraval, Beethovennel vélték kapcsolatosnak.”^{22a} A levél azon állítását: hogy ezen érzelem átalakította egész lényét, „egész erkölcsi valóját”, és „tündöklőbbnek láttatja meg vele a földöntúli dolgokat” — „új életet adott neki” — szintén elfogadhatjuk mint helytállóakat, mert Terézünkben a mély érzelem csakugyan ilyen nagymérvű átalakulást szokott előidézni.

De azon sem csodálkozhatunk, hogy Teréz teljességgel tudta méltányolni a Charlotte levelét lezáró pecsét érzелgős mottóját, — sem azon, hogy Toni távolléte dacára, minden tökéletesedési vágy mellett, nem vetette meg az élet apró örömeit sem, mert Teréz sokrétű egyéniségéhez tartozott, hogy a fellengős kifejezési módok mellett, nem élt csupán

²¹ A variációkról nem világlik ki, vajjon a Variationen über ein Original Thema in G-Dur, mely 1800. dec. 16-án volt hirdetve, vagy az Odeschalchi hercegnének ajánlott variációkról, „in F Dur op. 34”-ről van-e szó — vagy pedig az Es Dur variációkról, melyek mind 1805-ben jelentek meg. Ld. Thayer, II. köt. 496. l.

²² Hevesy: 53—54. l. Jegyzetben: A madame la comtesse Caroline Brunsvik à Vienne dans la Gallerie des Arts près de la Tour Rouge. Cachet de cire jaune: Sisters love.

^{22a} Ld. La Mara: Beethovens Unsterbliche Geliebte, das Geheimnis der Gräfin Brunsvik. 1—50. l.

a fellegekben, hanem kellő időben mindig le tudott szállni a földre.

Ugyanebbe az időbe való Teréznek egy másik levele Charlotte-hoz, melyben beszámol Franz hazatéréséről, különféle társasági hírekről, cselédügyekről és egy olaszországi út tervéről, végül pedig a nagymama, özv. báró Seeberg Krisztofné betegségéről.²³

És ugyanakkor Jozefinnek írt levelében neki is megemlíti a készülő caroussel-t,²⁴ valamint Franz közeli hazatérését — s melegen biztosítja őt, tudassa vele nyíltan, miben segíthetne.

Egyelőre azonban, úgy látszik, Jozefin nem igen akar a bajokkal törődni — annál kevésbbé, mert mint Charlotte Teréznek örömmel írja²⁵ — a szigorú kritikájú Guicciardiné is Budán volt látogatóban, s így felszabadulva annak a megfigyelése alól, inkább a farsang örömeit élvezi.

Éppen azért Teréz febr. 8-iki levelére Lotte csak 18-án felel — és pedig a farsangi elfoglaltságra hivatkozva mentgeti a hosszú hallgatást. Ezt a levelet is egy pique-nique-ről hazatérve írja meg, mielőtt nyugovóra térne:²⁶

„Eben erhielt Pepi einen Brief vom lieben Onkel Philipp.²⁷ Er ist weder von der Gräfin Teleki, noch von der Weise, in der sie ihn empfangen hat, befriedigt, doch wird er dir selber darüber schreiben. Emy hat seither nichts von sich hören lassen. Du hast keinen Anlass, ihn in Gefahr zu glauben Liebe. Obgleich ich nicht ganz nach empfinde, was du mit so grosser Wärme schilderst, bin ich doch sicher, dass mein Herz sein Andenken treu bewahren wird. Ich erwarte mit Ungeduld einen Brief von ihm.

Eben kehren wir von dem Pique-nique zurück und, ohne ein Auge geschlossen zu haben, beende ich diese Zeilen. Bis in den hellen Tag hinein haben wir getanzt und kamen erst um 9 Uhr nach Hause. Pepi blieb eben so lange und schläft jetzt. Ich habe mich ausgezeichnet unterhalten; sie sind gar so hübsch, diese Piques-ni-

²³ Pálfalvi levéltár. Kiadatlan levelek, IV—4. sz.

²⁴ Pálfalvi levéltár. Kiadatlan levelek, IV—5. sz. alatt.

²⁵ Charlotte levele: „Nous avons tous [sic] nos chères tantes à Bude: la Guicciardi y va aussi. Tu peut [sic] te pensée [sic] que nous en sômes inconsolable[s] nous étions si accoutumé[es] d'avoir toujours quelqu'un qui nous gronde que nous sômes tout étonnée[s] de la paix que nous goûtons dans ce moment.” Hevesy: 42. jegyzetben. La Mara: 30. lapon kivonatban.

²⁶ La Mara: 57—58. l.

²⁷ Seeberg Fülöp báró értendő, özv. Brunszvik grófné fivére. Ld. Czeke: Gr. Brunszvik Teréz ősei...

ques, deren wir nur noch eines haben werden. Ich habe so viel getanzt, dass ich weder Fuss noch Hand mehr rühren kann, und meine Augen gewaltsam zufallen wollen — doch will ich mich bemeistern. Man hat diese Kunst so nöthig im menschlichen Leben nicht wahr? Wegen deiner Festigkeit beglückwünsche ich dich, Liebe. Hat man einmal gewählt und mit *Vernunft* gewählt, so muss man daran festhalten. Das ist mein Grundsatz. Nun weiss ich freilich nicht, ob deine Wahl mit Klugheit getroffen wurde, oder ob sie nur das Ergebnis einer Überspannten Einbildungskraft, oder des Zusammentreffens der Umstände war. Weiss ich doch, dass meine Tesi sich oftmals in diesen Empfindungen täuschte. O, gib dich keinen Illusionen über die Liebe hin und suche, aus dieser Lethargie zu erwachen, ehe es zu spät ist: vor allem verlangts mich's zu wissen, ob dein Ritter der jüngere oder der ältere der beiden Brüder ist."²⁸

„Ich vergass dir zu sagen, dass Boschetti mich für den Ball mit natürlichen Blumen vorzüglich frisiert hat. Am liebsten hätte ich meinen Kopf für dich einpacken lassen, damit du ihn sähest..."

Lotte leveléből kitűnik, mennyire féltették Terézt fellángolásaitól, lelkesedéseitől, melyek őt sokszor elragadták és úgy látszik, Lotte is mintha kételkedne Teréz választásának bölcseségében. De Terézt éppen az jellemzi, hogy amit szeretetével megragad, azt teljes szívvel és lélekkel teszi és így, bár megnyilatkozásai sokszor a szertelenség benyomását keltik, ténykedései azért teljesen kiegyensúlyozottak.

Egyelőre azonban úgy látszik, teljesen elfoglalták a farsangvégi szórakozások, estélyek, ünnepélyek. Így Brunszvik József névnapi ünnepsége — melyet talán maga Brunszvik Teréz rendezett — s főképp József nádor tiszteletére adott estélyek, melyekről bizonyára Brunszvik Teréz sem hiányozhatott. Minderre azonban csak homályos célzás történik szatekintő naplóiban.^{28a}

²⁸ Szily Antal a két Szily fiú közül, az 1779-ben született Jánosnál 5 évvel volt idősebb. József bátyjuk 1793-ban halt meg. Az, hogy Charlotte levelében expressis verbis két fivéről szól, illetve ír, megerősíti feltevésünket, hogy Szily József tornamegyei főispán fiáról, a későbbi Mária Terézia rend lovagjáról van szó. A másik Szily Antalnak ugyanis még két bátyja volt. Ld. CXIII. l.

^{28a} Ld. Napló, 74. l. — Csodálatosképen Teréz levelei között nincs olyan, mely megemlékezett volna az 1805-ben, a palatinus nevenapjára, márc. 19-én rendezett estélyekről; mint Szentiványi crszágbírónál, ahol egy 60 személyből álló zenekar, illetve ének-

A farsang múlásával Jozefin számára mégis csak megjött a hamvazószerda és így már nem tudta magát elvonatkoztatni a gondoktól, súlyos financiális nehézségeitől, melyek folytán mégis igénybe vette Teréz fent felajánlott közbenjárását az anyjánál, — ami úgy látszik, sikerrel járt. Özv. Brunszvikné újra kisegítette leányát, aki 1805. március 24-iki kelettel hálás levélben köszöni meg anyjának, hogy segítségével a ránehezedő súlyoktól megszabadította.²⁹ És így folytatja tovább:

„Wie Sie wissen werden, reist der Hof nicht ab. Unsere Angelegenheit muss sich demnach binnen wenigen Wochen oder Monaten entscheiden. Ich bin froh dass der Kaiser hier bleibt, damit wir endlich zum Ziele gelangen. Die Lizitation wird am 27. stattfinden. Mich plagen fürchterliche Kopfschmerzen. Die Zeit der Tag- und Nachtgleiche soll den Nervenleidenden besonders fühlbar sein.

Der gute Beethoven hat mir ein hübsches Lied, das er auf einen Text aus der Urania „An die Hoffnung“ für mich geschrieben, zum Geschenk gemacht.³⁰ In der Charwoche wird die neue Symphonie von Beethoven³¹ und Chöre aus seinem Oratorium aufgeführt.”

kar gyönyörködtette a főherceget és a főrendeket — sem pedig a 20-án Brunszvik József gr. főtárnokmester által ugyancsak a palatinus tiszteletére rendezett „énekes játékról”, melyen Brunszvik Júlia és Henriette comtessek működtek közre — melyhez még egy „képes kabinetot ábrázoló, de élő emberekből álló másnemű játék” csatlakozott. Egy oltárféle emelvényen a palatinus képe volt felállítva ezen felírással: „A nagy fejedelemnek — a nagy status embernek — a nemes lelkű embernek”. Ld. Magyar Kurir, sz. Décsy Sámuel és Pántzél D. által Bécsben 1805. I. félély 25. szám. márc. 26-án 386—387. l. A palatinus képének feliratai nagyon hasonlítanak németre fordítva ahhoz az ajánláshoz, melyet Teréz a Beethovennek ajándékozott arcképre írt: — persze mutatis mutandis. „Dem seltnen Genie, dem grossen Künstler, dem guten Menschen: von T. B.”

²⁹ „Sie sind ein Engel liebe gute Mutter und nie kann ich Ihnen, so wie ich möchte, danken und meine Gefühle ausdrücken. Hoffentlich sind wir zum letztenmal gezwungen Ihre Hilfe zu erbitten und können Ihnen bald Ihre uns so wohlthätigen Vorschüsse zurückerstatten. Sie nahmen mir damit einen Stein vom Herzen, so dass ich wieder ein wenig aufathmen kann. Wolle Gott uns nicht verlassen, wie meine gute Mutter mich nicht verlassen hat.” La Mara: 59. l.

³⁰ Ez egyenes cáfolata Hevesy állításának, aki azáltal, hogy az eseményeket 1803-ba helyezi, és pedig tévesen (amint azt fentebb is kimutattuk — és amint itt is kiderül), a Beethoven által Jozefinnek írt dalt, a „Glück der Freundschaft”, vagy a „Zärtliche Liebe” címűnek mondja, melyek mindketten 1803-ban jelentek meg. De ezekben se lehetők a Charlotte által megjelölt szavak: Ihr Herz muss die Kraft haben nein zu sagen. Ld. 9. és 11a. jegyzetet, CXXXI—CXXXII. l.

³¹ Az új szimfónia az Eroica volt, mely először 1805. április 7-én

Tehát még mindig reménykedett a császár segítségével — bár eddig nem igen tapasztalhatta a jó akaratát, mivel mint levelében írja, árverésre, licitációra került a sor. Nyilván a képcsarnok és műtárgyai körül, vagy esetleg az egész épületre vonatkozólag.

A farsangi időből jegyezhető fel még Bauszner Frigyes³² Bécsből Terézhez intézett levele, melyből zongorajátékáról nyerünk fogalmat:

„Ich wollte den ganzen heurigen Fasching drum geben, wenn ich das Vergnügen haben könnte, eine einzige Beethovensche Sonate von Ihnen zu hören.”

Tehát zongorajátékát magasan értékelték és különösen Beethoven szonátáinak interpretálását, amint azt a továbbiakban is látni fogjuk.

A tavasz beköszöntével Charlotte is haza jött és Brunszvik Teréz szavai szerint:

„... ward sie an demselben Altare getraut — nachdem Graf Emerich aus eingebildeter Eifersucht sich erschiessen wollte, aber nur den Arm statt das Herz traf — wo Josephine das ungeheure Opfer ihres Lebensglückes gebracht hat” (Mem. 73. l.),

azaz Martonvásáron.

Innen azután Teleki Imre gróf³³ feleségét Hosszúfalura vitte,

„wo noch kein Haus stand, in eine Einöde ein wallachisches Dorf, ... zwei Stunden von den Goldbergen und der Stadt Nagybánya, ... von vier Flüssen umgeben, wie man die Hölle mythologisch abbildet: Cocytus etc. Hier heissen sie: Die Szamos, die Lapos, die Aranyos und die Berszo ...”,

ahol sem orvos, sem patika, sem pap nem volt, csak két óras kocsijárásnyi távolságban, életveszélyes utakon, mert a

adatott elő egy vasárnapon Beethoven dirigálása mellett a Theater an der Wien-ben. Thayer, II. köt. 458. l.

³² Bauszner, Friedrich Johann Georg, von (1780—1840). Bécsben az udvari kamarának volt tiszttviselője. (Genealog. Taschenbuch der Ritter- u. Adelsgeschlechter. Brünn, 1879. IV. Jahrgang.) Rokona volt Teréznek, amennyiben Seebergné, Bauszner Anna Barbara, Teréz nagynyjának fivére, a szász gróf Sámuel és Agnethe von Dobozi fiának: Simon Friedrich és Anna Klara von Szirmay-nak volt fia. Azaz Brunszvik Teréz anyjának, Seeberg Anna unokafivérének volt fia, és így Teréz másodunokatestvére.

³³ Ld. CX. l., 96a. jegyzetet.

sebes folyókon híd sehol át nem vezetett. (Mem. 74. l.) Ide úgyszólván eltemette fiatal nejét, távoltartván magától a vendégeket is.

Míg Brunsvik Lotte, Teleki Imréné igyekezett magát új erdélyi otthonába és új környezetébe beleélni, addig úgy látszik, a magára maradt Jozefin mellett Teréz foglalta el Charlotte helyét. Erre enged következtetni többek között egy hely és év nélküli levél, melyben Teréz anyjának azt igyekezik bebizonyítani, hogy neki is hasznára lehet azáltal, hogy Jozefint ápolja és annak gyermekei nevelésében segítkezik. Anyjának tanácsokat ad egészsége megővására, majd érdeklődik egy eladó ásványgyűjtemény iránt. Utóiratban könyveket, kottákat, köztük Beethoven új trióját kéri.³⁴

Egy másik, nyilván ugyanezen időbe helyezendő hely és év nélküli, csak „den 10-ten”-el ellátott levélben³⁵ kéri anyját, hogy még továbbra is engedje Jozefinnél maradni, sőt azt is, hogy Badenbe is elkísérhesse, ahova ő kúrára készült. Magyarázza anyjának, hogy betegségében Jozefinnek nagy hasznára van, mert a háztartás vezetését is átvette. Egyúttal azt is megírja anyjának, hogy inkább maradna Jozefinnél, semmint elmenjen a diétára Pozsonyba,³⁶ mert ez esetben ruhákra, ékszerekre volna szüksége. Ezzel kapcsolatban érdeklődik, vajjon az általa küldött divatcikkék tetszetek-e az ismerősöknek. Megemlíti, hogy itt maradása mellett az is szól, mert Viky (Deymné leánykája) megbetegedett.

Ugyancsak ebből az időből való — szintén egy hely és év nélküli, csak „ce 28”-jelzésű levél,³⁷ melyben kéri anyját, Jozefin nevében is, venné meg a Deym palotát, illetve a Kunstgallerie-t, mely esetben Jozefin rendezhetné pénzügyi viszonyait és Budára költözködhetnék. Victoire-ről jobb híreket ad.

Hogy azután az özvegy grófné Teréznek csakugyan megadta-e a kért engedélyt, arról a rendelkezésre álló levélanyagból pontos tudomást szerezni nem lehetett. Éppen úgy nem lehetett megállapítani, vajjon Jozefin Badenbe csak-

³⁴ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—18. sz. Elején francia, végén német nyelven. Az említett ásványtár alkalmasint a Giovane hercegnéé lehetett, aki, mint tudjuk, Brunsvikék budai házában lakott és ott 1805. augusztusában meghalt. Tehát e levél nyilván szeptemberben kelt. V. ö. XC. l. jegyzetét.

³⁵ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—15. nyelvű.

³⁶ A pozsonyi diéta 1805. okt. 13-ára hivatott egybe, okt. 17-én nyílt meg és nov. 7-én rekesztetett be.

³⁷ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—98. sz., francia nyelven. Úgy látszik, a márc. 28-án tartott árverés nem volt sikeres. Ld. fenti 29. jegyzetet.

ugyan elment-e, ahogyan Teréz jelentette — vagy Hetzen-
dorfba,³⁸ amint azt, forrást nem említve, La Mara állítja.
A nővérek közötti szokásos sűrű levelezés mindenesetre ez
időben szünetelhetett — a fennálló levélhiányról követke-
ztetve — amiből viszont azt is fel lehet tételezni, hogy a nő-
vérek együtt voltak. Mindenesetre nem az anya grófnén múlt,
hogy ezt az együttlétet akár Badenben, akár Hetzendorfban
folytatni nem lehetett, — mert a politikai viszonyok miatt
Jozefin jónak látta gyermekeivel anyjához Magyarországra
költözködni³⁹ — és így Teréznek nem volt oka, hogy ne
menjen el Pozsonyba, Brunszvik József főtárnokmester csa-
ládjához.

Mert ezenközben Európa lángbaborult. Tudott dolog,
hogy Ferenc király és császár 1805. május óta kezdett tár-
gyalni egy Oroszországgal kötendő szerződésről, és végül
Károly főherceg, a hadsereg főparancsnok egyenes ellenzése
dacára belépett a Pitt által szervezett Napoleon elleni koa-
lícióba — amit Stadion gróf, pétervári osztrák követ aug.
9-én formálisan a cári udvarban bejelentett⁴⁰ — amire meg-
indultak a háborús készülődések. Ferenc király ezen elhatá-
rozása nem sok szerencsével járt. Napoleon sorozatos győ-
zelmeivel a birodalom határait fenyegette és Ferenc király
már most nem habozott a törvény által is követelt diétát
összehívni, melynek legfőbb tárgya a nemesi felkelés és a
magyar nyelvnek a hivatalokba való bevezetése volt. Ez a
diéta okt. 13-ára egybehívatván — Pozsonyban, azt okt. 17-én
a király személyesen megnyitotta.⁴¹ Ebben az időben tehát
Br. Teréz Pozsonyban volt (Mem. 75. l.) — Br. József nagy-
bátyja, főtárnokmester családjával — és ott természetserű-
leg első forrásból értesülhetett a harctéri helyzetről.

Ez a jólétesültség tette lehetővé, hogy idejében tudott
gondoskodni Jozefin Bécsben maradt értékes ingóságainak

³⁸ Hetzendorfban nyaralt 1805 nyarán június közepétől fogva
Beethoven is — és ott teljes elvonultságban dolgozott Leonore-jén (Fide-
lio), illetve a Skizzenbuchból a feljegyzéseket átvitte a partitúrába.
Thayer, II. köt. 478. l. Bizonyára innen járt Schönbrunnba, ahol Schin-
dler állítása szerint előszeretettel dolgozott operáján. La Mara (ld. 62—
63. l.) a továbbiak folyamán ügyes következtetéssel, Jozefin és Beetho-
ven közeli kapcsolatát egymáshoz ezen hosszabb együttlét alatt igen való-
színűvé tudja tenni.

³⁹ „Josephine war bei unserer Mutter mit ihren Kindern” mondja
Teréz emlékirataiban e háborús időről szólva. Mem. 75. l.

⁴⁰ Ld. Domanovszky Sándor: József nádor iratai II. köt. 1805—
1809. 288. lapon jegyzetben.

⁴¹ Ez volt az a diéta, melynek folyamán okt. 25-ikén József nádor
latin beszédével olyan nagy lelkesedést keltett, mondván, hogy az ő
ereiben is Árpád vére folyik.

biztonságba helyezéséről. Mihelyt megtudta, hogy Bécs megszállása valószínűvé vált — ami körülbelül okt. közepe táján történhetett⁴², rögtön elhatározással Bécsbe sietett, ott az értéktárgyakat becsomagoltatta és részben elzáratta — részben hazaszállította: fivérének a Deym-palotában hagyott kocsijába — mely ha ott marad, szintén veszélyeztetve lett volna — két lovat vásárolt és azután egymaga Martonvásárra hajtatott (Mem. 75. l.), hogy onnan visszatérjen Pozsonyba, ahonnan azután írja „haditudósításait”.

Így egy csak „Saturday the 25.” keltezésű Brunszvik Ferencnek szóló levélben rossz hadi híreket közöl — amiért is angol nyelven ír. — Az alábbi kis Promemoria⁴³ megvilágításában itt csakis okt. 25-éről lehet szó.

„The enemy goes forward and we have *no General*. Utóiratban pedig: I receive from Philipp the most frightful news, in eight days the enemy can be in Vienna.”

Üzeni Jozefinnak, hogy maradjon továbbra is Budán.⁴⁴ Nyilván Mackra⁴⁵ céloz, midőn aláhúzottan írja, hogy nincs generálisunk — aki okt. 20-án kapitulált.

Anyjának egy csupán „29”-el keltezett levélben ezeket írja:

⁴² József nádor naplójában okt. 29-ik alatti bejegyzésében megemlíti, hogy okt. 18-án híre járt, hogy Bécsből az emberek kezdik ingóságait elküldeni. Ld. Domanovszky: József nádor iratai II. köt. 269—270. l.

⁴³ Pro memoria-képen, és a jobb áttekintés végett, álljanak itt a főbb hadiesemények kronológiai sorrendben:

1805. okt. 17—20. Ulmi csata. Napoleon elfogja Mack hadseregét. 30. Bernadotte Salzburgba vonul. Közben Károly főherceg Caldieronál csatát nyer, melyben a 32-es Mária Terézia bakák tűntek ki.

nov. 9-én a franciák megszállják a Bécs körüli falvakat.

12-én Napoleon Schönbrunnba vonul.

13-án Murat és Lannes marsallok a Mariahilfer Linien, a Burgthoron át Bécsbe bevonulnak.

15-én Napoleon proklamációja a bécsiekhez és az osztrák néphez. Schönbrunnból keltezve.

⁴⁴ Pálfalvi levéltár, kiadatlan lev. ÍV—26. sz.

⁴⁵ Mack Károly báró (von Leibrich; 1752—1828) osztrák altábornagy, aki 1794—1805 között a franciák elleni háborúkban vezette az osztrák armádiát elég szerencsétlenül. Az 1805. okt. 17-iki ulmi kapituláció miatt, melyben 20000 emberével megadta magát Napoleonnak. rangja vesztetten várfogságba került, ahonnan kegyelmi úton 1819-ben szabadult ki, és Sankt Pöltenbe elvonult, mint nyugdíjas — ott is halt meg.

„Meine letzten Briefe werden Sie sehr erschreckt haben. Der Ihrige, ahnungslose, friedenerfüllte, hat mir Thränen entlockt. Heute kann ich Ihnen bezüglich des öffentlichen Wohls etwas Hoffnungsvolleres sagen — doch keine Macht der Erde kann den Toten das Leben wiedergeben! Was Onkel Philipp aus Wien schreibt, werden Sie glaube ich, erfahren haben. Die guten Nachrichten sind: dass man sich gestern Abend von einer von General Meerveldt⁴⁶ und den Preussen gewonnenen Schlacht bei Meidling⁴⁷ erzählte, bei der 30000 Franzosen gefallen sein sollen. Die Engländer sollen in Frankreich eingefallen und Bonaparte dahin zurückgekehrt sein. Demzufolge würde der Feind sich von unseren Grenzen zurückziehen und ein Friedensabschluss möglich werden. Den sich ihm anschliessenden Herzog von Bayern hat Bonaparte die Kühnheit gehabt, mit Tyrol, Steiermark, Kärnten und Krain zu belehnen. Der Kaiser ist zur Armee abgereist, die gefangenen Truppen sind nach dem Innern Frankreichs abgeschickt worden — Mack allein ist jetzt in Wien. Bonaparte hat ihm gesagt: „Sie werden *mir* dienen, indem Sie gegen *mich* dienen“. Meine Gesundheit hat ein wenig gelitten. Das ist ganz natürlich und wird sich wieder geben. Fürchten Sie nichts für mich. Ich bin mir der Tröstungen der Religion und meiner Pflicht bewusst. —

Eine Escadron war nicht im Gefecht — ein Hoffnungsstrahl! Vielleicht ist es die seinige; doch eine innere Stimme verneint es mir. Schon einige Tage vor Empfang der Nachricht musste ich weinen und sah einen mit Blut befleckten Körper vor mir. Ein Jahr ist es nun. Jeder Tag darin ist ein Gedenktag eines reinen, grossen, für mich neuen Glückes und giebt mir das Recht zu sagen dass ich gelebt habe! Welch grausame und zugleich holde Erinnerung! — Der Onkel, die Tante und Henriette befinden sich wohl und umarmen Sie. Wahrscheinlich werden weder Franz noch Pepi kommen. Ein kurzer Aufenthalt in Wien hätte mir Freude gemacht; — nun ist mir alles gleichgültig; ich

⁴⁶ Meerveldt Miksa gróf altábornagy. (1764—1815.)

⁴⁷ Egy meidlingi „győzelem” kétes értékű lehetett volna — mivel Meidling Bécs elővárosa. Helyette talán azt a győzelmet kell érteni, melyet a Vereinigte Öfner und Pester Zeitung okt. 27-iki számának hírei szerint Bacher francia ügyvivő okt. 18-iki hivatalos jelentésében elhallgatott, mely okt. 11-én zajlott le.

möchte mich einzig an den Franzosen rächen und denjenigen töten können, der dem, den ich liebe, den Tod gab! — Leben Sie wohl, teuerste Mutter, ich umarme Sie und die liebe Pips mit ihren Kindern, sowie Franz zärtlichst. Immer Ihre gehorsame Tochter Tesi."

A foglyul ejtett nagyobb csapatoknak Franciaország belsejébe való szállításának megemlítése, valamint Mack altábornagynak Bécsben való tartózkodására vonatkozó megjegyzés a levél dátumát okt. 29-ére utalja.⁴⁸

A levél egyébként érdekes fényt vet Br. Teréz érzelmi világára — erős, hatalmas szerelmére, és nem látszik igazolni Lotte feltevését, mintha Tesi csak romantikus ábrándozásnak engedte át magát Toni iránti szerelmében⁴⁹ — bár a romantikából is jut a levélbe: a véres test látományával. Egyúttal pedig megerősíti eljegyzésének tényét és annak időpontját is közelebb jelöli meg: „Ein Jahr ist es nun” — azaz október legvégére, vagy nov. legelejére helyezve azt.

De hamarosan nincs további szükség levelezésre, mert november első felében már Teréz is megtért családjá szűkebb, illetve Jozefinnel bővült körébe. A diéta ugyanis nov. 7-én a király jelenlétében berekesztetvén — és a nádor is már nov. 10-én Budára érkezvén⁵⁰ — bizonyára a tárnokmester is elhagyhatta Pozsonyt, annál is inkább, mert azt is a francia megszállás fenyegette,⁵¹ miután a francia hadsereg

⁴⁸ La Mara, aki művecskéje 65. lapján közli a levelet, szeptember 29-ére helyezi. Ennek ellene szólnak a levélben említett tények: Szeptember 29-én Napoleon még nem vívhatta meg sorozatos csatáit (hiszen szept. 25-én érkezett Strassburgba) — melyek hatása alatt szövetségesét, a bajor választófejedelmet az elfoglalt területekkel megjutalmazhatta. La Mara, úgy látszik, Ferenc császár azon útját veszi csak tekintetbe, melyet szeptember 21-én tett Münchenbe a bajor és sváb csapatokhoz. Ezzel szemben állnak a történelmi tények: 1. Mack ugyancsak szeptember 18-án indul el a harctérre és 19-én ér Ulmba. (Ld. Vereinigte Ofner u. Pester Zeitung szept. 29-ik számát.) 2. Mack az ulmi kapituláció után, melyen magát seregével együtt megadta — becsületszóra visszatérhetett Bécsbe, aminek híre elterjedt, amint azt József nádor naplójában okt. 26-iki bejegyzésében fel is említi: Am Abend dieses nehmlichen Tages langte hier die offizielle Nachricht an, dass auf Anrathen des auf Parole entlassenen F. M. L. Mack, die Kutusow-Armee hinter die Enns zu setzen sei. (Domanovszky S.: József nádor iratai. II. köt. 272. lapon.) 3. A császár október 27-én csakugyan elindult az Inn melletti hadsereghez, amint ő azt József nádornak okt. 26-án Hetzendorfban kelt levelében bejelenti. (Ld. Domanovszky: i. m. 31. sz. irat és Naplóban okt. 28-iki beírás, 296. lapon.)

⁴⁹ Ez esetben indokolatlan feltevés. Ld. Teréz 1805. jan. 24. és febr. 8-iki levelét CXXXVII. lapon.

⁵⁰ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung nov. 14-iki számának híradása, hogy a nádor 10-én Budára érkezett.

⁵¹ Davoust marsall, miután a francia csapatok Bécs környékét el-

hatalmas győzelmekkel közeledett Bécshez, melyet rövidesen, nov. 12-én és 13-án meg is szállt. Közvetlenül az ellenséges hadsereg bevonulása előtt, nov. 12-én az udvar is elhagyta a fővárost, s vele együtt elmenekült az arisztokrácia és a vagyonos polgárság, úgyhogy midőn nov. 20-án a Theater an der Wien-ben Beethoven operáját, Leonore, illetve Fideliót, először adták — ez a première teljesen az ellenséges hadseregből kikerülő nézőközönség előtt folyt le és így nem is részesült kedvező fogadtatásban.⁵²

A Bécsből menekült előkelőségek közül jutott Magyarországra is. Brunszvik Teréz memoire-jaiban pláne azt állítja, hogy a király feleségével Tatára menekült (Mem. 77. l.), ami tévedés, mert József nádor minden rábeszélése és érvelése⁵³ sem bírta a királyt rávenni, hogy Magyarországra meneküljön, hanem kitartott eredeti terve mellett. Feleségével Olmützbe távozott és a morvaországi főhadiszállásra sietett, ahol az orosz cárral találkozáván, a hadsereg maradványát az ellenállásra szervezték meg.⁵⁴ Ezzel szemben azonban gyermekeit, valamint öccsét, Ferdinánd főherceget, salzburgi választófejedelmet és annak gyermekeit Budára szánta,⁵⁵ ahova három csoportban nov. 3., 5. és 6-án elindítatva⁵⁶ József nádor nov. 13-án Budáról kelt jelentése szerint meg is érkeztek,

foglalták, majd Bécset megszállták, Pozsony elé vonult, ahol a nemesi felkelés vezére, Pálffy gróffal tárgyalva, elismerte Magyarország semlegességét. Ferenc császár azonban megtagadta a megállapodásoktól a jóváhagyást, amire a franciák bevonultak Pozsonyba nov. 15-én egy „Cavallerie détachement”-al. Ld. Domanovszky: József nádor iratai. II. köt. 43. és 44. számú irat.

⁵² Ld. Thayer id. m. II. köt. 481. l. és Herriot: Vie de Beethoven. 1930. 165. l.

⁵³ Ld. Domanovszky id. m. II. köt. József nádor leveleit Pozsonyból okt. 26., 30. és 31-éről. Ez utóbbi a tárnokmesterrel való tanácskozás után. 31. sz. irat. Végül pedig nov. 25-én Budáról keltezve újra hívja. 52. számú irat, 212. lapon.

⁵⁴ Ferenc császár az ausztriai hadsereg romjaival Morvaországba sietett, ahol a szövetséges uralkodókkal találkozott és rekonstruálta seregét, amint tudjuk, sikertelenül, mert az úgynevezett három császár ütközetben Austerlitz mellett december 2-án elvesztették a csatát, — mely után Liechtenstein herceg fegyverszünetet ajánlt. Ezután következett a súlyos feltételű pozsonyi béke dec. 26-án, melyben mindaz a veszteség megerősített, melyről Teréz idézett levele, mint vakmerőségekről emlékeztet meg: Velence, Salzburg, Tirol elvesztése, mely tartományokkal Napoleon szövetségeseit, köztük a bajor választófejedelmet jutalmazta.

⁵⁵ Ld. Domanovszky, id. m. II. köt. 30. számú irathoz a király levele okt. 26-ról, melyben ezt a szándékát József nádornak bejelenti megjegyezve: „Dass ich den Hungarn mein Kostbarstes anvertraue, wirst Du bei ihnen geltend machen”.

⁵⁶ U. ott.

magával a választófejedelemmel együtt.⁵⁷ József nádor még nagyobb biztonság céljából, bizonyára a pozsonyi megszállás hatása alatt a királyi gyermekeket Kassára szállíttatta.⁵⁸ A választófejedelem⁵⁹ azonban Budán maradt és a budai várba telepedett, amint Br. Teréz is mondja — ahova gyermekein kívül egy másik kincset is elhozott: Raffael⁶⁰ híres Madonna festményét: la Madonna del Gran Duca-t. Itt a pozsonyi békekötés után élénk társasági életet indított. (Mem. 77. l.)

1806 januárjában végre általános örömré és megkönnyebbülésre az ellenség kiűritette Bécset, majd pedig elhagyta az országot. Ennek a megkönnyebbülésnek és egyúttal a történetek feletti elkeseredésének adott kifejezést Dezsasse Károly, Brunszvik Teréz nagybátyja, Bécsből, jan. 13-áról, özv. Brunszviknéhoz, sógornőjéhez írt levelében, melyben jellemzi a helyzetet Napoleon kivonulása után:

Wien am 13. Januar. (1806.)

„... Unsere öffentlichen Feinde sind vorgestern endlich fortgewandert, begleitet von allgemeinen Flüchen, welche auch ich mich gezwungen fühle auszustossen, wenn ich das Unheil bedenke, welches diese mir zuwiderere Menschenrasse in unserem Lande verursacht hat. Doch lieber wollte ich diese lauten leidenschaftlichen Verwünschungen auf mich nehmen, als die stummen Richter anhören, welche die mächtigen moralischen Ungeheuer, denen leider bei uns noch kein Herkules gewachsen ist, so unwiderruflich fürchterlich verdammen. Unglückliche Lebende, und unbegrabene, nach Rache

⁵⁷ U. ott. II. köt. 41. sz. irat. 183. lapon. József nádor Budán, nov. 13-án kelt jelentése, hogy a királyi gyermekek és a választófejedelem két gyermekével megérkeztek.

⁵⁸ U. ott. II. köt. 45. sz. irat. József nádor nov. 17-én kelt jelentése.

⁵⁹ III. Ferdinand toscanai nagyherceg a Habsburg-Lotharingiai házból, II. Lipót császár 2-ik fia, született 1769-ben (meghalt 1824. június 17). 1790-ben foglalta el a toscanai trónt. Anglia nyomására belépett a franciák elleni koalícióba 1793-ban, és így háborúba keveredvén Napoleonnal, 1799-ben Bécsbe menekült és elvesztette országát. Kárpótlásul 1802-ben Salzburgot kapta, melynek választófejedelemévé lett. Ezt a pozsonyi békeben 1805-ben Würzburg nagyhercegséggel kellett elcserélnie, s mint würzburgi nagyherceg, tagja lett a rajnai szövetségnek. Napoleon bukása után 1814-ben újra visszanyerte Toscanát. Első felesége I. Ferdinand szicíliai király leánya volt, aki 1802-ben Bécsben meghalt. Második neje Mária szász hercegnő volt, kit 1821-ben vett nőül. Ld. a választófejedelem tartózkodására CXXIII. l 137. jegyzetet és CXXXVII. l. 20. jegyzetet.

⁶⁰ Raffael, a híres olasz festő (1483—1520). A nevezett Madonna-kép legkiválóbb művei közé tartozik — 1505-ben készült, Jelenleg újra Florencben őrzik.

schreiende Tote, erstickte Talente und starre Herzen, unzufriedene Greise und verwahrloste Jugend sind die Trophäen der Schwäche und des Egoismus. Doch stille, was ich Euch in die Ohren schreie, hat Euer fühlend Herz schon hundert Male auf die Folter gespannt. Ich will mich in Eure Mitte träumen . . ."⁶¹

És méltán szeretné magát a budai körbe bele álmódni — mert ott már jó ideje élénk társasélet folyt — melyet, mint említettük, Ferdinánd főherceg indított meg — a pozsonyi béke után már nem salzburgi választófejedelem — hanem mint Teréz mondja: „dermal aus Napoleons Gnaden Grossherzog von Würzburg” (Mem. 77. l.). A békekötés után: „Nach dem Frieden, den Napoleon für gut fand in Pressburg zu schliessen oder noch während der Invasion” — ez a társas éленkség különösen zenei téren fejlődött ki. A főherceg-nagyherceg ugyanis szenvedélyes zenekedvelő, nagy zeneértő és kitűnő énekes volt. Az ő kezdeményezésére hetenként 2—3-szor voltak zeneösszejövetelek felváltva a királyi várban, a kir. herceg lakásán — és feltehetjük, hogy abban a teremben, ahova a Flórencből magával hozott Madonna del Gran Duca-t⁶² helyezte el — vagy pedig Brunsvikéknál Budán, vagy Széchenyi Ferencéknél Pesten. Egész oratóriumok kerültek előadásra, és úgy látszik, különösen kedvelt volt Paer⁶³ La religione című műve, — melyekben a nagyherceg mint bassista működött közre. Teréz állandóan az ált szólamokat énekelte „einzige Altsängerin die vom Blatte sang”, míg a szoprán részeket a memoire-ok szerint hol Széchenyi Zsófia⁶⁴ grófnő, majdani Batthyányi grófné, pinkafői földbirtokos felesége — hol pedig Döry comtesse, később férjezett Markovitsné énekelték. (Mem. 77. l.)

⁶¹ La Mara: 68. lap.

⁶² Ld. 60. jegyzetet.

⁶³ Paer Ferdinando olasz zeneszerző (1777—1839). Bécsben, Drezdában, Varsóban, majd Párizsban működött, mint Napoleon udvari karmestere — s 1812—1827-ben a Théâtre Italien karnagya, egyideig Ros-sini alantasa és ellenfele. Termékeny operaszerző, Cimarosa és Paisiello stílusában. Kiemelendő Leonora, ossia l'amore conjugale — 1804-ben megjelent operája, melynek cselekménye azonos Beethoven Fideliojával — csakhogy teljesen feledésbe ment. Ezenkívül írt még két értékes oratóriumot — köztük a nevezett „La religione” címűt, továbbá egy Passiót, kantátákat, áriákat és szimfonikus zeneműveket.

⁶⁴ Széchenyi comtesse-re vonatkozólag Teréz téved vagy a keresztnévben, vagy a majdani férj nevében. Széchenyi Zsófia, Sophie, ugyanis Zichy Ferdinand grófné lett 1807-ben. Viszont a pinkafői Batthyányi Miklós gróf neje Széchenyi Franciska grófnő volt, akit már 1802-ben okt. 25-én vett nőül. (Nagy Iván.)

Teréz a rendezésben is közreműködött és Spech⁶⁵ János zeneszerző és zongoraművésszel külön átvette a nehéz partitúrákat — amire rendesen csak közvetlenül ebéd után jutott idő. És bár ez az ebédutáni gyakorlás nem kis fáradságot jelentett, Teréz kárpótolva érezte magát a királyi herceg nagy és nyíltan kimutatott élvezete által. Jozefin, a fiatal szép özvegy is résztvett ezekben a zene-összejövetelekben, aki Teréz lelkes szavai szerint: „damals in allem Glanz der Jugend und Schönheit strahlte, mit Geist Witz und Verstand“, és akinek Wolkenstein gróf, a nagyherceg főudvarmestere, nyíltan mutatta be hódolatát. A nagyherceg, mikor a két Brunszvik-nővérről szólt a grófhhoz, tréfából így szokta megkülönböztetni őket: „die Meinige, die Ihrige“. (Mem. 77. l.)

A memoire-ok ugyan nem említik, de feltehető, hogy az 1802-ben özvegygé lett nagyherceg is tette a szépet Teréznek — amiről azonban (Br. Teréz naplóírási szokása szerint) csak retrospektíve értesülünk, midőn 1818-as naplójában máj. 1-én már jótékonyegyesületeivel kapcsolatban ezeket mondja:

„Ich habe es verschmäht die Egeria des florentinischen Numa zu werden. Aber seine Freundschaft kann uns nützen.“⁶⁶

Ezzel szemben 1825—1827 közötti években, amidőn már teljesen a nevelésügynek szentelte magát, képességeinek és a nevelés fontosságának tudatában ezeket írja:

„Grossherzog, wie glücklich, wenn meine Eigenschaften, Verwendung und Treue mich würdig machten, die Erzieherin seiner Enkel, die Egerie des florentinischen Numa zu sein“,^{66a}

ezzel is dokumentálva, mennyire mindent lenyűgözően tudta őt egy eszme megragadni.

S ha Terézt a nagyherceg udvarlása hidegen is hagyta — mindenesetre azonban valóságos áldás lehetett számára ebben az időben a nagyherceg által megindított élénk, és őt erősen foglalkoztató intellektuális és művészi érintkezés —

⁶⁵ Spech János zongoraművész és különösen dalkomponista (szül. Pozsonyban 1767). 1800—1812 között Pesten működött — mint színházi hangversenymester. 1816 és 1819 közötti években Párizsban, majd Bécsben élt; meghalt (valószínűleg) Bécsben 1836. Dr. Major E. adatai.

⁶⁶ La Mara: 69. l.

^{66a} 1825—1827. M. 27. jelzésű füz., 116. kézirati lap (kiadatlan).

mert ugyanekkor ért hirtelen véget Teréz mátkasága — Tonival való szerelmes regénye, a család ellenzése miatt, — amint az alábbi, Teleki Imrénének valószínűleg 1805 végéről, vagy 1806 legelejéről kelt leveléből kitűnik. A levél Brunsvikék szokása szerint nincs keltezve és félig franciául, félig németül van írva:

„Für dich allein.

Toni est donc de retour; — son coeur n'est pas changé! Ah! ma chère quelle joie pour le tien. J'en partage tous les sentiments, mais j'en partage aussi et bien vivement la douleur que tu ressentiras en voyant contre-carré tes plus chers souhaits; comment est-il possible que la tante, qui était si fort de son côté s'est changé[e]! Si tous [sic] ce qu'on lui a imputé^{66b} est encore révoqué, je ne vois aucune raison pourquoi on vous sépare. J'attends la conclusion avec un empressement et un serrement de coeur que l'amour que je vous porte m'inspire; chère Thesi! pourquoi ne suis-je chez vous pour vous consoler! — Oh! come je me réjouirais avec vous, si vous étiez heureuse avec votre Toni! Comment Pepi le trouve-t-elle? J'aurai[s] bien souhaité de faire sa connaissance. Comment a-t-il donc fait de pouvoir revenir? est-ce que tous les officiers sont en congé? ou a-t-il été fait prisonnier et échangé?⁶⁷

Ich habe sowohl dir wie Pepi nach Pressburg und Wien geschrieben; der Brief an Pepi besonders war nicht für andrer Augen geeignet und ich bin in Sorgen über sein Schicksal. Habt ihr ihn erhalten und wie habt ihr es angestellt, dass Mama ihn nicht zu lesen bekam? Schreibt mir darüber, schreibt auch, ob Mama und Pepi sich gut miteinander vertragen? Ach ihr Lieben, könnt ich doch zu euch fliegen, euch nur einen Augenblick sprechen! Die weite Entfernung, die uns trennt, tötet mich; es dauert eine Ewigkeit, bis man eine Antwort erhält. Meine Stellung gegenüber meiner Schwiegermutter ist jetzt etwas besser; sie ist nicht mehr so launenhaft wie in Hosszufalva, ich habe mich auch mehr eingewöhnt.

⁶⁷ Hevesy: 54—55. lapon.

^{66b} A CXII—CXIV. lapon elmondottak szerint ezek az „imputációk” valóságban alapultak. Viszont Teréz leveléből tudjuk, hogy Toni időlegesen, talán Teréz hatása alatt megjavult (ich habe Dich um vieles edler gefunden), mely tény közös jövőjükre nézve esetleg biztató lehetett. De úgy látszik, az anya grófné ezúttal óvatosabb akart lenni, mint Jozefin leánya házasságánál.

Mein Mann ist immer gut und liebenswürdig und, von ein paar Schwächen abgesehen, der beste Mensch von der Welt.

Wie steht es mit Bartfeld? Wird Mama auch hingehen? Ich bezweifle, dass wir uns dort zusammenfinden können; ein wichtiger Grund wird es nicht zulassen — doch ist das noch ein Geheimnis.⁶⁸ Ich hoffe dass wir uns in Hosszufalva sehen. Nicht wahr, ihr lasst mich doch nicht im Stich? Ihr könnt euch vorstellen, wie unendlich gern ich auch Mama haben möchte, doch fürchte ich mich, sie bei uns zu sehen; ich bin sicher, es gäben hier hundert Dinge die ihr misfallen würden und die ich unmöglich jetzt, wenn auch vielleicht mit der Zeit, ändern kann. Man muss mit Emy sehr behutsam umgehen. Der mindeste Tadel in seinem Haus bringt ihn in Feuer und Flammen. Nun denkt euch dazu die Mama; das würde nimmermehr ein gutes Ende nehmen. Schreibt mir, was ihr darüber denkt auf einem besonderen Blatt, nur setzt nicht *für dich allein* darüber, das könnte ihn, falls er es sähe verdriessen.

Lebt wohl ihr Lieben, ich umarme euch von ganzem Herzen Charlotte."⁶⁹

Tehát szerelmi bánat és zenei élvezetek között hanyó-
dott Teréz élete ebben az időkben, és éppen ez utóbbinál
fogva, megértően és sajnálkozva kísérte Wolkenstein gróf
főudvarmester Deymné iránti növekvő szenvedélyét. Szeren-
csére a már házas Wolkenstein lelki nyugalma, Jozefin
februárban ügyei rendezésére Bécsbe ment, ahova Ferenc
bátyja is elkísérte, hogy különösen a Műcsarnokot refor-
málja — amint azt Jozefin anyjához írt levelében jelenti.
Újra panaszkodik ugyan idegbántalmakról — mégis úgy lát-
szik fivérével együtt Bécsben folytatja társaséletét — és
böven kárpótolva érezheti magát a budai zeneesték elvesz-
téséért Beethoven zongorajátéka által, aki Jozefin levele
szerint Batthyányinénál, „nach dem Essen sehr schön
spielte”.⁷⁰

⁶⁸ Charlotte itt nyilván a júliusban várható családi eseményre céloz.

⁶⁹ La Mara: 67—68. l. Abból, hogy Charlotte Pozsonyba címezte előbbi leveleit, jelen levelét 1805 legvégén írottak lehet feltételezni. Az ezentúli időkben, hiszen a pozsonyi békekötés híre — még ha örökkévalóság is, míg a válaszok megérkeznek Hosszufalura — mégis csak elterjedhetett Erdélyben, és így nem csodálkozhatott volna Charlotte azon, hogy Toni hazakerült — mivel a dec. 26-án megkötött béke egyelőre az ellenségeskedésnek véget vetett.

⁷⁰ La Mara: 73. lapon. „Wir haben gestern beim Colloredo zu

Budán is bizonyára tovább folyt a társasélet, melynek kimagasló eseménye lehetett a nádor nevenapján (márc. 19.) Br. József által az előző évihez hasonló, — de mint a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1806. 20-iki száma hirdeti:⁷¹ „auf eine besondere zarterfundene charakteristische Weise” sokkal szebben rendezett ünnepély, egy „Allegorische Pantomimische Darstellung” keretében. A társaság előkelő tagjainak, — tehát Br. Teréz és a közben Bécsből visszatért Józsefin — közreműködése mellett hódoltak a közkedvelt József Palatinusnak. Ezt a nagyobb szabású ünnepélyt Br. József gróf ezúttal az országház termében — „im Landhaussaale” — rendezte és az odaözönlő magasrangú ünneplő közönség, élükön a nádor és Ferdinánd würzburgi nagyherceg^{71a} — nyomtatásban kapta kézhez az élőképek magyarázatát, leírását és szereplőinek névsorát.⁷²

A „Pantomime” zenei nyitányát Fusz János⁷³ komponálta

Mittag gespeist, waren auch bei Madame Batthyányi wo Beethoven nach dem Essen sehr schön spielte.”

⁷¹ A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung a márc. 20-iki számában csak röviden tesz említést az ünnepélyről, míg a 23-ikiban teljes részletességgel írja le annak lefolyását. Ennek nyomán adjuk mi is a történeteket.

^{71a} A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung márc. 23-i számában:

Und glänzt dort seel'ge Bothin! deinem Blick
Das fürstlich seltene Brüderpaar entgegen,
(Denn Ferdinand der Weise, der freundliche
Ist seines Bruders Gast, des Landes lieber Gast)
So lasse laut dein Hochgefühl sich regen...

E sorokból következtetni lehet, hogy Ferdinand főhg. is jelenvolt az ünnepen.

⁷² Hevesy a fennmaradt nyomtatvány címét, mely a programmot tartalmazza, jegyzetben, az 58-ik lapon franciául idézi megjegyezve, hogy az eredeti német: „Fête de Son Altesse Royale, l'archiduc Joseph, Palatin de Hongrie, organisée par S. E. le Grand Tavernier Joseph de Brunsvik à Bude le 19 mars 1806. Imprimerie de l'Université Roy.” A nyomtatványt nem láttam, de a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung márciusi számában jelzi, hogy e nyomtatvány tartalmát közli, amidőn az ünnepély részletes leírását adja. Csak nem adta meg a címet.

⁷³ Fusz János zeneszerző, az 1800-as évek németes irányzatának legkiválóbb képviselője Magyarországon. (Szül. 1777-ben Tolnában — meghalt 1819-ben Budán.) Tanító, házitánító, majd Pozsonyban zene-tanító. Itt írta Pyramus és Thisbé című egyfelvonásos melodramáját. Bécsben Albrechtsberger jeles növendéke és Haydn-nel is kapcsolatba került. Pozsonyban egy Notturmo-t írt még barátja, Klein Henrik számára, aki egyúttal Beethovennek is barátja volt, és akinek akadémiáján Beethoven is közreműködött. (Ld. Czeke M.: Séjours de Beethoven en Hongrie, Magyar Női Szemle 1935. márc.—áprilisi szám.) Igen termékeny zeneszerző volt. Többek között Treitschke „Romulus és Remus” c. szövegkönyvét, mint Beethoven, ő is meg akarta zenésíteni. Az Allgemeine Musikalische Zeitungban — Lipcsében — 6 magyar zenei emléket tesz közzé 1816-ban, köztük a „Magyar szüretelő” című éneket — melyet

— „im hohen klassischen Styl“ — a prológust — Joseph Krüchen-től — Polyhymnia, „die Muse der Pantomimik“ Brunszvik Henriette, a Tavernikus leánya mondta el — melyben köszöntötte a nádort és annak fivérét, Ferdinánd főherceget, mire azután felgördül a függöny és megindul az allegorikus előképek sorozato, négy részben. Terézünk a 3-ik részben, Deymné Brunszvik Jozefin a másodikban szerepelt, a „Hálát“ személyesítve. Mindenesetre nagyon érdekes Teréz szerepválasztása: „Die Wittwe“, aki elhagyott két árva gyermekét kézen fogva és átölelve a József nádort ábrázoló, magas talapzatra állított szobrának ajánlja fel. Szinte profétikusan hat; egyrészt, hogy Teréz maga, mint az elhagyott gyermekek istápolója szerepel — másrészt pedig azért, mert Teréz a gyermekvédelemre csakugyan a nádort, harmadik felesége révén igyekezett megnyerni. Az előképek szereplői között⁷⁴ természetesen ott volt az egész Brunszvik rokonság: így Brunszvik Teréz fivére, Br. Ferenc — és Br. József fia Ágost, — a kis Deym Victoire, Fritz és Carl, Br. Jozefin gyermekei, valamint Forray András báró, Brunszvik Júlia, Br. József leányának újdonsült férje.⁷⁵

Ezen ünnepély lezajlása után, Brunszvik Jozefin úgy látszik, hamarosan végleg visszaköltözött Bécsbe — újra Ferenc bátyjával, bizonyára éppen jókor, hogy Beethoven operájának, a Fidelionak reprise-én jelen lehessen — ami tudva levően április 10-én ment végbe, az újra átdolgozott partitúra alapján — és az új nyitánnyal.⁷⁶ Erre vall Teréz levele is, melyben ostromolja fivérét, írjon valamit erről a zenei eseményről.

„Lieber Franz! Ich sterbe vor Neugierde, was du zur Beethovenischen Oper sagst, Du Grausamer! auch Podmaniczky sagt Dir viel Schönes, so auch Pepi viel tendres, und wünscht einen Bericht über diese Oper.

Hier haben wir en dépit aller Abwesenden Musiken über Musiken, die alle charment sind; ich bin quasi die prima donna. Habe doch die Güte, mir Modulationen oder Ausweichungen, die Beethoven soll geschrieben haben und herausgegeben haben, zu schicken.“⁷⁷

utóbb Beethoven dolgozott fel. V. ö. Major E.: Magyar dal Beethoven feldolgozásában.

⁷⁴ A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung nyomán.

⁷⁵ Esküvő 1805. márc. 19. Ld. CXVIII. l. 115. jegyzetel.

⁷⁶ Már március 29-ére volt kitűzve a reprise — azonban csak ápr. 10-én, egy csütörtökön került sor rá. Úgy látszik, csak két előadás volt — melyek után Beethoven visszavonta. Ezen a reprisen a darab, mint Leonore szerepel. Thayer, II. 501—505. l.

⁷⁷ La Mara: 66. lapon.

Ez a várva-várt ismertetés, úgy látszik, nem jött meg, mert a családi levelezésben nincs meg.

Tehát, amint látjuk, Teréz még mindig zenei téren is — mozgalmas társas életet él — és pedig a „távollevők dacára”, akik alatt nyilván a nagyherceget és udvarát kell érteni, aki majdnem félévi tartózkodás után, nagy népszerűséget szerezve, Budát mindenki sajnálatára április 10-én hagyta el — hogy rövid bécsi időzés után új rezidenciájába Würzburgba induljon ugyane hó 27-én.⁷⁸ Búcsúzaskor a nagyherceg Teréznek Paer „La passione di Gesù Christo” című oratóriumának szép partitúráját bekötve adta emlékül,⁷⁹ mellékelve nyilván levélben, néhány kedves köszönő szót. (Mem. 78. l.)

De csakhamar ezek a történetek is mind háttérbe szorulnak az Erdélyben, Teleki Imrééknél várható családi esemény előtt. Mint láttuk, Lotte idézett levelében már találunk erre célzást — és arra is, hogy mennyire óhajtaná a nővéreket maga mellett látni első gyermeke születésekor. Ennek az óhajnak eleget téve — Teréz és Jozefin május végén (Mem. 76. l.) útnak indultak a szatmármegyei Hosszúfaluba — Teleki Imréné, Brunszvik Charlotte meglátogatására. Itt a

⁷⁸ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung. Donnerstag den 20. April 1806. Nro 32. Ofen. „Se. königl. Hoheit der Erzherzog Ferdinand (vormaliger Grossherzog zu Toskana, dann Churfürst von Salzburg, jetzt von Würzburg) höchstwelcher seit den October v. J. beständig sich hier in Ofen aufgehalten, und durch ihre liebenswürdige Herablassung und geistvollen Zuneigung so manchen frohen, öffentlichen als privaten Zirkel des hiesigen gesellschaftlichen Lebens verschönert hatte, — sind letzten Sonntag (am 10-ten) gesegnet von allen die diesen vielgeliebten Fürsten näher zu beobachten das Glück genossen, gänzlich von hier nach Wien abgereist.” — Amint fennebb kimutattuk József nádor iratából, a választófejedelem családjával nov. 6-án érkezett. Lehet azonban, hogy ő maga már előbb, mintegy szemléuton volt Budán. — Egy következő számában a Ver. Of. u. Pester Ztg. Bécsből május 8-án jelenti, hogy a nagyherceg április 27-én indult Würzburgba, következő napon pedig a nagyherceg trónörökös, és rákövetkező napon a két kis nagyhercegnő.

⁷⁹ Ez a partitúra Beretvás Hugó zeneszerző úr tulajdonában van — aki volt szíves nekem betekintést engedni. Haránt 4-rét (szélesség: 31 cm, mag. 23 cm), kéziratos, egyszerű keménykötésű kóta. 205 számozatlan levél, erős papírból. Címlap közepén: La Passione di Gesù Christo || Oratorio || Del Sigre Ferdinando Paer. || Oldalt Br. Teréz öregkori bejegyzése: 1806 || Monseigneur le Grand Duc || de Toscane Ferdinand || à Therese Csse Brunsvik || comme || Souvenir. || Beretvás Hugó Bécsben érdeklődött a „Therese Brunsvik” kilétéről. Mivel azonban egy Braunschweigi nagyhercegnőt sejtettek benne, — persze tévesen — a genealógiai könyvek nyomán hiába próbálták megállapítani a személyazonosságot. Ez az oratórium Br. Teréz könyvkikölcsönző lajstromán így szerepel: „Des Grossherzogs Oratorium”. Pl. 1833. nov. 12. M. 9. füz., 139. kéz. l. (kiadatlan).

két idősebb nővér elszörnyűködött — különösen Teréz — azon a végtelen önmehtagadáson, mellyel Charlotte nővérük férje szeszélyeit tűrte.

„Wir als frei geborne und erzogene Menschen, konnten freilich Vieles nicht verstehen und foglich nicht approbiren... Die gänzliche Selbstvernichtung, Selbstverläugnung der schönen jungen Frau, welche freilich von uns beiden verschieden begabt war, empörte uns.“ (Mem. 76. l.)

Nem lehetetlen, hogy ekkor kirívó ellentétül úgy Teréznek, mint Jozefinnek eszébe jutott a téli saison, amikor különösen Jozefin részesült Wolkenstein gróf részéről szinte az istenítéshez hasonló hódolatban, melynek úgy látszik, még a bécsi rövid tartózkodás alatt is bizonyára szenvedélyes kifejezést adott. Talán ennek hatása alatt írta meg Teréz június 7-éről keltezett levelét Wolkensteinnek — hivatkozva a télen kötött barátságra — akinek éppen ezen vonzalmából származó szenvedéseit akarván enyhíteni — néhány vigasztaló szót juttatott és ezzel nála is, mint annyi más szenvedőnél, belátta a résztvevő barát szerepét, melyet további élete folyamán férfiakkal szemben is nem egyszer vállalt — az intellektuális barátságot tartva a legszebb és legmagasztosabb érzelemnek. Wolkenstein hosszú és hálás válasza, melyben teljes őszinteséggel kiönti szíve bánatát — Teréz ezen tendenciáját világosan feltűnteti — amiért is kivonatossan közöljük — egyúttal azon érdekesség miatt is — mellyel kortárs útján nyerünk fogalmat a Teréz által annyira imádott nővérének, Jozefinnek elbájoló voltáról.

„Würzburg, 18. Juni 1806.

Meine theuerste Freundin!

Nach Ihrem soeben empfangenen Schreiben vom 7. Juni, hat niemand grösseren Anspruch auf diese Anrede als Sie. Das warme Interesse, das Sie mir bezeigen, berechtigt Sie ohne Zweifel zu einem Worte des Vertrauens. Mehr noch ehrt mich der Name den Sie mir geben und der Alles in sich begreift, was ich nur wünschen könnte, seit mir das Schicksal Ihre und Ihrer Schwester Bekanntschaft gönnte. Ich stehe nun am Ziel meiner Wünsche, da Sie mir versichern, dass Sie der Wahrhaftigkeit, Wärme, und Tiefe meiner Freundschaft für eine Familie gerecht werden, die ich leider zu spät für mich kennen lernte... Tausend Dank liebe Freundin, für Ihre Güte und zarte Theil-

nahme an meiner Ruhe. Seien Sie versichert, dass ich Ihrem Rathe folgen werde, und nun ich inzwischen zwei mich beglückende Briefe erhalten habe, anfangs mich zu beruhigen. So wird Ihr liebes Ungarn in Zukunft nur süsse und angenehme Gedanken in mir wecken... Der grösste Trost wäre ohne Zweifel ein Wiedersehen. Doch ach! in wie weiter Ferne liegt diese Hoffnung! Warum ist Frankenland nicht Siebenbürgen? Aber dann wären Sie nicht, was Sie sind, Man muss im schönen Ungarnland geboren sein, um den Charakter zu haben, der Sie auszeichnet. Leben Sie wohl Theuerster! Ich bin Ihr zu jeder Probe bereiter. — W."⁸⁰

⁸⁰ La Mara: 72. lapon — a levél kihagyott része:

Würzburg, 18. Juni 1806.

„Zugleich mit Ihrem Brief erhielt ich einen zweiten unsrer anbetungswürdigen Pepi. Stellen Sie sich meine Freude, das Entzücken vor, mit dem ich ihn las. Es war fast zu viel des Glücks auf einmal. Wie lieb ist sie und wie viel Dank schulde ich ihr! Doch, glauben Sie mir, ich verdiene diesen Trost durch die Gefühle, die ich für Sie hege und für alles, was ich in Ofen, Wien und hier gelitten habe, da ich nicht wusste, ob meine Gefühle erwidert würden. Ich gestehe Ihnen, liebe Kinder, dass ich den Gedanken nicht ertragen könnte einem Wesen gleichgültig zu sein, für das ich die lebhafteste Zuneigung empfinde und das ich mein Lebenlang nicht vergessen werde. Ich pflege nichts halbes zu tun, darum wundern Sie sich nicht, wenn — hingerissen von Pepis Liebenswürdigkeit und innerem Wert — mich ihr Schweigen, die Ungewissheit über ihre Gefühle für mich die Grenzen überstiegen liessen und mir einen Brief diktierten, wegen dessen Sie mir aus Theilnahme für meine Ruhe grollen. Ich bin Ihnen dafür sehr verpflichtet, doch werden Sie selber zugeben, dass Ruhe nur zu oft die Folge einer kalten Seele ist — ein Fehler, an dem ich zu meinem Unglück nicht leide.

Vor allem wird mir ein bei Ihnen zugebrachter Abend unvergesslich sein, an dem ich Pepi in ihrer bezaubernden Liebenswürdigkeit zum ersten Male sah und von Ihr völlig vernichtet wurde. Sie ahnte gewiss nichts von der Verwüstung, die sie in mir angerichtet — aber gerade darin liegt ihre Zauberkraft. Ihrer unbewusst, entzückt sie nur um so mehr. Welcher Aufruhr herrschte seitdem in meiner Seele! Sie machte einen tiefen und dauernden Eindruck auf mich, wie ich ihn kaum jemals empfunden hatte und auf den ich umso weniger gefasst war, als ich nach zwölf Jahren vollkommener Ruhe mich der Illusion hingegeben hatte, dass ich unverwundbar sei. Seit diesem Eindruck ward ich die Beute tausendfältiger glühender Gefühle. Bald glaubte ich vollkommene Gleichgültigkeit, bald, zufolge meiner übertriebenen Huldigungen, Zweifel an meinem Charakter wahrzunehmen, bald schien sie mich der Menge jener beizuzählen, die sich von der Laune des Augenblicks leiten lassen. Der Gedanke von ihr misskannt zu werden, die ich wie ein höheres Wesen anbetete, zerriss mich völlig. Stiegen bisweilen auch, durch ein Wort, eine Gebärde von ihr veranlasst, Zweifel in mir auf,

Hosszafalun pedig közelgett a kritikus idő — és július 5-én megszületett az első Teleki kisleány, a kis Blanka, „ein schönes braunes, sehr grosses Mädchen, welches Marie Blanche getauft wurde“, ⁸¹ (Mem. 76. l.) Blanka, a majdani kufsteini hős. A fiatal anya majdnem belehalt a szülésbe, és a nővérek az aggodalmakon felül, még sógoruk komor és rossz kedvétől is sokat szenvedtek. A sorssal szemben érzett egész haragját a nővérekre öntötte — és a szó szoros értelmében kiüldözte őket házából — melynek kapuján a horatiusi Beatus ille qui procul negotiis — diszelgett, és melyet Teréz, talán tudatosan célozva a tapasztalt vendégszeretet hiányára, így interpretált: „Glücklich wer allein lebt“. (Mem. 76. l.)

Heves jelenetek játszódtak le közöttük, úgyhogy az utolsó 14 napon a nővérek magukban ebédeltek. De távozásukkor — emeli ki Teréz — udvariasan elkísérte őket anyjához Kendilonára és Kolozsvárra, ahol körülbelül 14 napot töltöttek Teleki grófné tényleg vendégszerető házában. (Mem.

ob ich sie richtig beurteilte, so überzeugte mich erst der Abend vor meiner Abreise, dass sie meine Huldigungen nicht verschmähe. Ein Billett ihrer Hand ist und bleibt mein Entzücken, und deutlich sehe ich noch die Stelle vor mir, wo sie es mir reichte. In Wien sah ich sie so oft als es mir möglich war und dennoch zu wenig. Ihr öfteres Unwohlbefinden, Geschäfte und der Tod meines guten Vaters beraubten mich eines grossen Theils meines vierzehntägigen Wiener Aufenthaltes. In Verwirrung des Geistes und Herzens verliess ich sie. Nur mit Anstrengung vermochte ich den äusseren Anschein zu wahren. Frügen Sie sie, gestände sie Ihnen vielleicht, dass sie meinen Kampf bemerkt habe. Während der Reise gedachte ich ihrer, und meine Briefe waren nur das Ergebniss von tausend sich in mir kreuzenden Gefühlen.

Da haben Sie meine Geschichte! That ich unrecht, so trägt nur sie die Schuld. Warum ist sie so liebenswerth so von Herzen gut? Was kann ich dafür, wenn, von ihr bezaubert, ich sie nicht kalt bewundern kann? Ich weiss sehr wohl, was ich ihr schuldig bin, doch kann ich meinem Herzen nicht gebieten, dass ebenso wie das Böse, das Schöne und Hohe empfindet und mich für manche grausame Schicksalsfügung entschädigt. Darum, statt mir zu grollen, bewahren Sie mir Ihre Freundschaft, verzeihen Sie meine Fehler und rechnen Sie mir nur das wenige gute an, was Ihre Nachsicht an mir findet.

Ich füge ein paar Zeilen an Pepi bei. Es sind thatsächlich nur wenige Worte, die ihr meine Mässigung beweisen sollen. Da ich nur den Wursch habe, ihr zu gefallen, ist mir alles, was sie mir sagt, Befehl, und gleicherweise von ihrer Herablassung, mir zu schreiben durchdrungen als von Theilnahme an ihrer Gesundheit und ihrem Wohlergehen erfüllt, bitte ich nur um einen kleinen Platz in ihrem Herzen und von Zeit zu Zeit um ein Wort, das mich ihres Gedenkens versichert. Kann man bescheidener sein? Für alles, was ich für sie fühle, begehre ich nur etwas so leicht Erfüllbares."

⁸¹ La Mara betekintést nyert a nagybányai kat. egyh. keresztlevelebe (73. l.).

76—77. l.) Így a háromhónapos tartózkodás^{81a} diszharmóniái mégis harmóniában csendültek ki.

A hazatázás azonban elragadta Terézt: gyönyörű volt, a Királyhágón, a Fekete-tón, erdőkön át, a Sebes-Körös mentén, melyet 42-szer léptek át a Kolozsvár—Nagyvárad közötti országúton. (Mem. 77. l.)

És míg a nővérek Erdélyben jártak — Beethoven első életrajzírója állítása szerint — aki ezt mint Beethoventól magától hallottat mondja — a mester Martonvásáron töltötte a július hónapot és ott fejezte be a Sonata Appassionata-t, mely nyomtatásban és gróf Brunszvik Ferencnek ajánlva — 1807 februárjában jelent meg, hirdetve febr. 27-én az Industrie-Kontor-ban.⁸²

Schindlernek ezen állításához, — melyet Thayer átdolgozói cáfolnak,^{82a} de amely Beethovennek Martonvásáron való

^{81a} „Hosszufalu am 7-ten Sept. 1850. ... Die Bewirtschaftung ist noch die Alte, wie vor 44 Jahren, 1806, als ich drei Monate hier war mit Jos. u. Fritz, der 5 Jahre alt war.“ J. 30. füz., 44. kéz. l. (kiadatlan).

⁸² Schindler (Ausgabe 1860): „Der Meister schrieb sie (1806) während einer kurzen Rast bei seinem Freunde, dem Grafen Brunszvik, in einem Zuge nieder“, de hozzáteszi Ries közlésére való tekintettel, aki a Sonata Appassionata komponálásának megkezdését 1804-re teszi (ld. Thayer, II. 435. l.): „Es darf angenommen werden, dass das Werk im Kopfe bereits ausgearbeitet gewesen, bevor es auf dem Landgut des Grafen Brunszvik in Ungarn zu Papier kam. Hatte der Meister doch über ein volles Jahr vorher mit der Oper zu schaffen“. Ezzel szemben a Thayer-mű átdolgozója, Riemann azt állítja, hogy már 1806-ban kellett elkészülnie az Appassionata-nak, mert 1807. febr. 27-én az Industrie Kontor már hirdeti. Tehát nem lehet „die Entstehung in ursächlichen Zusammenhang mit dem nur durch Schindler verbürgten Aufenthalt in Ungarn bringen“.

^{82a} Thayer 3 kötetes művét (1866., 1872., 1879.), mint ismeretes, 1897-ben bekövetkezett halála után Dieters és Riemann a fennmaradt jegyzetek alapján folytatták — és részben átdolgozták. Így Riemann a 4-ik kiadásban a II. kötetet, mely az „Unsterbliche Geliebte“-re vonatkozó tárgyalásokat foglalta magában. Ebben Thayer Brunszvik Terézt jelöli meg a „legnagyobb valószínűséggel“, mint a levelek címzettjét, melyek keletkezését 1806-ra teszi, és így Beethovennek ez időben Martonvásáron való tartózkodását, mint tényt, elfogadja. Ezeket a feltevéseket és argumentációkat cáfolja Riemann a Thayer-mű 4. kiadásában: „Die Widmung der Fis Dur Sonata op. 78 erfolgt erst 1810; komponiert ist sie im Okt. 1809. in der Zeit der ernstlichen Neigung zu Th. Malfatti. Das alles kann nur zu dem Schlusse führen, dass wohl enge freundschaftliche Beziehungen zu den Brunszviks dauernd bestanden, aber wenigstens auf Seite Beethoven's sich unmöglich in dieser Zeit eine Liebes-Tragödie abspielen konnte, deren Mittelpunkt Therese Brunszvik war.“ — A zeneműnél ezektől a gondolatoktól el kell tekinteni. — „Wohl aber wird man, da Therese eine ausgezeichnete Klavierspielerin war, annehmen dürfen, dass die ihrem Bruder gewidmete Sonate, op. 57, ebenso wie die ihr gewidmete op. 78 in erster Linie für sie selbst bestimmt war.“ (Ezzel szemben op. 78. eredetileg Malfattinak volt szánva.) Thayer, II⁴. 454—455. l.

tartózkodására vonatkozóan Brunszvik Teréz csupán általánosságban mozgó 4 soros emlékezéseit (Mem. 64. l.) erősíti — értékes adattal járul özv. Nagyalásonyi Barcza Károlyné szül. Zalabéri Horváth Irma ő méltósága. Arra emlékszik ugyanis, hogy néhai ipja, Barcza György, pusztazámorei földbirtokos gyakran mesélte gyermekeinek — így néhai Barcza Károlynak is —, hogy nagybátyja (anyjának, Barcza Károlyné, szül. Mentler Jozefa (1775—1832) testvére), a művészi hajlandóságú, zenekedvelő és harmóniumon jól játszó Mentler Károly^{82b} táblabíró, ugyancsak pusztazámorei földbirtokos — többízben volt hivatalos Brunszvikéknál, Martonvásáron, Beethovennel egyidőben, és nem győzte eléggé ismételni: „Az a Beethoven, az tud ám szépen zongorázni”. Mivel pedig ezek a beszélgetések 1840—45 között hangzottak el, amikor Mentler Károly körülbelül 60 éves lehetett, egyáltalában nincs kizárva, hogy az 1806-ban 26 éves Mentler Károly ebben az időben hallhatta többször Beethovent, aki akár júliusban, akár augusztusban időzhetett Martonvásáron hosszabb ideig (hiszen júl. 5-étől szept. 3-ig a Beethoven-irodalom nem állapítja meg Beethoven hollétét) és innen utazhatott azután Grätzbe Lichnovszky herceg Troppau melletti birtokára.^{82c} Ilyenformán nem lehetetlen, hogy Brunszvik Terézszel és Jozefinnel találkozhatott, akik valószínűleg legalább is már aug 19-én Martonvásárra érkezhettek^{82d} — amint az az alábbiakból is látható.

^{82b} Mentler Károly — özv. Barcza Károlyné nyilatkozata szerint — művészi hajlandóságú, több nyelvet beszélő, igen művelt ember volt. Remek virágfestmények maradtak tőle, és harmóniuma mai napig is megvan a zámorei iskolában. Brunszvikéken kívül a nádor is sokszor látta vendégül Alcsuthon. Kempelen szerint származása: Mentler Mihály és Bényi Korláth Mária — János Károly nevű fiának és Pallos Anna fia. Nővére, Jozefa — Barcza Károly felesége lett. Ezek fia volt Barcza György, szintén kultúra iránt érdeklődő földesúr, akihez Vörösmarty és más tudós és író is bejáratos volt a 40-es években.

^{82c} Erre vonatkozólag Schindler is azt mondja: „Von dort reiste er nach Schlesien auf das Gut des Fürsten Lichnowsky in der Nähe von Troppau”. Szept. 3-án „Grätz bei Troppau”-ból ír Breitkopfnek, de nem említ semmit Magyarországról. (Thayer, II⁴. 516. l.) Riemann még felhozza, hogy Beethoven július 5-iki kelettel, Bécsből írt Breitkopf & Härtel cégnek. Nem tartja valószínűnek, hogy Beethoven Martonvásáron lehetett volna a Schindler által jelzett időben — legfeljebb közvetlenül a Lichnowsky herceghez tett sziléziai út előtt augusztusban. U. o. 515—518. l. — Lichnowsky Karl herceg (1756—1814) és felesége, Thun Christina grófnő (1765—1841), mindkettő nagy zenekedvelő és Beethoven tisztelői és pártolói.

^{82d} A fenti tények és következtetésekkel egyidejűleg nem mellőzhetjük azon regényes elgondolások megemlítését, melyek Mariam Tenger, a Bevezetésben említett művecskéjéből, Romain Rolland 1903-ban kiadott „Vie de Beethoven” című életrajza útján világszerte elterjedtek. M.

Erdélyből hazatérve Teréz, úgy látszik, a rossz tapasztalatokat elfeledve — csak a szép emlékeknek él — és lelkes szavakban ecseteli Charlotte-nak, egy németül írt levelében⁸³ útjukat Kolozsvárról Magyarországra.

Azonfelül pedig élénk levelezésre adja magát Jozefin egy másik hódolójával — egy Uj Pécsett állomásozó katonatiszttel — báró Olenhausennal, aki szintén Jozefin bájainak lett rabjává,⁸⁴ és aki ugyancsak Terézt teszi meg bizalmasává. Ez az Olenhausen különben szegről-végről Deymék rokona is volt, amennyiben Deym József unokanővérét egy Olen-

Tenger nagy feltűnést keltett előadása alapján, Brunsvik Teréz saját bevallása szerint Martonvásáron 1806 májusában, titokban, csak Ferenc fivére tudtával, Beethovennel eljegyezte magát, egy hangulatos este után, amikor Beethoven Bach: „Willst du Dein Herz mir schenken” kezdetű dalát játszotta el. (Ld. id. m. 2., 51—53. l.) Beethoven az állítólagos eljegyzés után rögtön Balatonfüredre utazott és onnan írta volna híressé vált leveleit Teréznek, melyek — ugyancsak Tenger szerint — a négy évig tartó mátkaság alatt írt egész tömeg szerelmes levélnek lettek volna előfutárai. E levelek mindegyikéhez örökzöld (Immortelle) csokrocskák voltak mellékelve, melyeket Teréz grófnő a visszaküldött levelek helyett emlékül őrzött, köztük egyet papírra tűzve, ezzel a felírással: „L'immortelle à son Immortelle-Luigi”. (Ld. id. m. 42—43. l.) Eltekintve attól, hogy sem a tömeg levélnek, sem a csokrocskáknak nincs nyoma sem a családi hagyatékban, sem Brunsvik Teréz naplóiban, melyekben pedig sok virág és levél szárad — a fentiekben előadott történetek folyamán eljegyzés nem igen tételezhető fel, mert hiszen, mint láttuk, Beethoven 1806. júl. 5-ig kimutathatólag Bécsben volt — és így az akkori közlekedési viszonyok mellett, Balatonfüredről ugyanez év júl. 6. és 7-én kelt leveleket nem írhatta meg — viszont, amint szintén láttuk, Br. Teréz és nővére 1806. május második fele óta augusztus közepéig Erdélyben tartózkodtak — és így hazatértükkor legfeljebb nagyon futólag találkozhattak Beethovennel — akinek ugyan sietnie kellett, hogy szept. 3-án megírhasa levelét Grätz bei Troppauból, Lichnowsky herceg sziléziai birtokáról. Ezért tehát, mi is Tenger Brunsvik Terézre vonatkozó, bármi tetszetős és romantikus kellékekkel feldíszített adatait légből kapottaknak vagyunk kénytelenek minősíteni — amint azt a zene-történeti írók a Beethovenre vonatkozó adatokat illetőleg tették. Olyan intimség, mely a fenti vallomást igazolná, Brunsvik Teréz naplójából sem világlik ki — ahol csak egyszer történik említés szerzőről, 1839. nov. 16-án Genfben, ahova magával vitte nevelt leányát, Dereczky Lujzát, aki neki ott sok bajt okozott. Sajnálkozik, hogy nem hagyta Draegerné bécsi nevelőintézetében — „Sie wäre dann auch placiert wie Hrussóczy bei Wass's”, azaz nevelőnőként, amilyennek Lujzát is szánta. J. 22. jeltz. napló, 16. kézirati lap (kiadatlan).

⁸³ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—8. sz.

⁸⁴ La Mara: 73. lapon: „Glauben Sie liebe Tesi, dass ich es mir nicht versagen kann, den lebendigsten Anteil an allem zu nehmen, was diese anbetungswürdige Frau betrifft. Warum hat mich das Schicksal nicht in Verhältnisse gestellt, wo ich ihr alles hätte werden können, was die Bande des Blutes und Gefühle des Herzens mir auferlegt haben würden?” Teréznek válaszul egy józsefnapi meghívásra. V. ö. Naplószöveg 191. lap, 67. jegyzetet is.

hausen báró vette el, és így a levelezésre adódott elég alkalom. A levelezés Jozefinról való rajongásokon kívül leginkább irodalmi tárgyak körül forog. Így pl. aug. 19-ről kelt francia levélben⁸⁵ — miután kérdezősködött a család tagjairól — kéri, írnia le neki Teréz útjukat — nyilván az erdélyi útjukat. Sok szó esik még Napoleonról és a háborúról. Kér angol könyveket és Mehádiát emlegeti, ahol meggyógyult, — bizonyára hadi sérüléséből — majd megemlíti, hogy Futakra⁸⁶ készül, ahol tudvalevően Br. Józseféknek volt birtokuk. Egy másik levélben, kelet nélkül⁸⁷ — mely nyilván az előbbi után íródott, megköszöni a küldött angol könyveket — de kifogásolja, hogy ezúttal nem jött velük levél. Újra kéri Terézt, írja le útját és mondjon valamit az új házasokról, az ottani életmódról és helyzetről — nyilván Charlotte-ékről. Majd pedig egy folyóiratot küld Teréznek — melyet M. de Sándor ajánl föl tiszteletpéldánnyul — „vous connaissez amateur et protectrice des Sciences et des Arts”. — Együttal kisebb háztartási ügyeiről is ír. — Így többek között értesíti Terézt, hogy generálisa szívesen küldi el inasát Martonvásárra.⁸⁸ Egy „Uipécs (sic) ce 26 8bre”-ről kelt levelében pedig bejelenti, hogy valószínűleg ezrede háborúba vonul — köszöni az újabban küldött könyveket, és megemlíti, hogy Teréz napját (okt. 15.) megünnepelte: „und auf ihre Gesundheit mit meinen Gästen trank! Vive Tesi!”⁸⁹ Azaz Brunszvik Teréz érdeklődés körére rávilágítóan ez a levelezés is mutatja, mennyire megfért Teréz lelkületében a szentimentalizmus, a romantika és précieuse-ség mellett — a mindennapi élet praktikuma.

Az 1806-os év hátralevő részében Terézt illetőleg csak negatív adatunk van — amennyiben a Jozefin és közte szokásos levelezés hiányát kell konstatálnunk — ami viszont arra mutat, hogy nővérével sokat volt együtt, valószínűleg Bécsben. Erre az időre teszik azonkívül a Beethoven kutatók Teréz olajfestésű arcképének keletkezését, — melynek a bonni Beethovenhaus által kiadott reprodukciói alatt a következő magyarázó szöveg van:

„Bildnis der Gräfin Therese Brunszvik Beethovens
Unsterblicher Geliebten. Das von dem Maler J. B. Rit-

⁸⁵ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—52. sz.

⁸⁶ Brunszvik Józsefék kimutathatóan 1806. júl. 3-án érkeztek Futakra (Bács-Bodrog vm.). Ld. Brunszvik-ösök, II. fej. 39. l.

⁸⁷ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—53. sz.

⁸⁸ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—55. sz.

⁸⁹ Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, IV—54. sz.

ter von Lampi⁹⁰ 1806 gemalte Bild trägt auf der Rückseite noch die eigenhändige Widmung der Braut Beethovens: „Dem seltenen Genie Dem grossen Künstler Dem guten Menschen v. T. B.“ Das Bild verwahrte Beethoven als einen Schatz bis zu seinem Tode. Es blieb später im Besitz der Familie. 1890 wurde es vom Beethovenhaus erworben.“

Ez a kép, amint a fenti magyarázat bizonyítja, azonos azzal, melyet Beethoven halála után szekrényének rejtett szaka-
szában találtak az „Unsterbliche“-hez címzett titokzatos le-
velekkel együtt.^{90a} Ezzel szemben Chotek Rezső gróf, gróf Cho-
tek Herman és gróf Brunsvik Henriette unokája,⁹¹ Korompa
kastély tulajdonosa — a 90-es években Bonnban jártában a
Brunsvik Teréz-képről egy rézmetszetet vásárolt — mely-
ről hazaérve meglepetésére azt állapíthatta meg, hogy a kép
eredetije a korompai kastély képtermének falán díszelg, és

⁹⁰ Lampi, Joh. Baptist, Ritter von —, szül. Romenoben (Tirol) 1751; Salzburgban tanult, majd Veronában, Trentóban, Roveretóban, Klagenfurtban, 1783-tól fogva pedig Bécsben dolgozott, ahol 1786-ban a művészeti akadémia tanára lett. Több külföldi udvarnál és előkelőség-nél való működés után 1798-ban visszatért Bécsbe, ahol 1830-ban meg is halt. (Ld. Eber László: Műv. Lexikon.)

^{90a} Erről a képről M. Tenger szintén tud romantikus epizódot mesélni, melyet állítólag Baron „Span“ közölt vele előadván, hogy egy alkalommal, midőn Beethovenhez, utolsó életévében, benyitott, az egy női arcképet tartott kezében, „das er weinend küsste“ és szolgáltatót: „Du warst zu gross — zu engelsgut!“. Báró „Span“ a képben Brunsvik Terézre ismert, és diszkréten visszavonult, hogy kis idő múlva vissza-
térjen amikor Beethoven már gyönyörűen fantáziált a zongorán. Meg-
jegyzésére, hogy ma nincs semmi démoni vonás arcában, azt felelte
Beethoven: „Mir ist mein guter Engel erschienen“. Csak mellékesen
jegyezzük meg, hogy helyesen báró Spaun olvasandó, aki ugyan nem
(mint M. Tenger állítja) Beethoven, hanem Schubert intim köréhez tar-
tozott. (Id. m. 29. l.) Ezt az epizódot újra feleleveníti, s majdnem
szóról-szóra átveszi Surányi Széchenyi regényében (Stefflerl. 286. l.) —
de ügyesebben gróf Waldstein szájába adja, ezzel nagyobb valószínűség
látszatát eredményezve, bár azt a Waldstein grófot, aki Beethovennek
már Bonnban volt mecénása, és akinek az utána elnevezett „Waldstein
szonátá“-t (Op. 53.) ajánlotta — nem hívták Jánosnak, hanem Ferdinand
Gabrielnek, aki 1823-ban halt meg, és akivel a Duxi ág kihalt, mivel
csak egy leánya volt. Hogy a kép mikor került Beethoven birtokába,
arra nézve La Mara véleménye az, hogy Beethovennek Br. Terézhez
intézett, és utóbbi által nővérének 1811. febr. 2-án másolatban küldött
levelében erről a képről van szó, midőn Beethoven köszönetet mond „für
Ihr Schönes Bild“. La Mara: 81. lap. — Thayer szerint pedig Beethoven
Br. Ferenchez intézett levelében céloz rá, amidőn csodálkozik „auf wel-
che Weise Du zu dem Portrait gekommen bist“. Thayer, II. köt. 303—
304. lap.

⁹¹ Ld. Czeke: Brunsvik-ösök, II. fej. 42. l.

pedig Kallhofer⁹² ecsetjétől; szemben vele Brunszvik Jozefin arcképe ugyanazon festőtől — melyeket eddig a tulajdonosok mitológiai képzeleti alakoknak gondoltak.⁹³

R. Rolland gyönyörűen kiállított Beethoven című művében ezt a képet adja közre először, és pedig azért, mert a bonni képpel összehasonlítva azt sokkal életteljesebbnek találta.⁹⁴

És nem zárkozhatunk mi sem el R. Rolland azon feltevése elől, vajjon a bonni képet nem maga Teréz másolta-e, mely gondolatot különben már Hevesy is felvetette az 1910-ben megjelent *Petites amies* című könyvében.⁹⁵

Ugyanez a levél- és adat-szűkösség jellemzi az 1807. esztendőt is. Ezúttal azonban biztosan állíthatjuk, hogy Teréz együtt volt Jozefinnel Bécsben — mivel Charlotte-nak 1807. márc.-ban kelt levele kettőjükhöz szól. Charlotte ugyanis anyósánál Kolozsvárott való téli tartózkodásából hazatérve — újra örömének ad kifejezést, hogy nővérei Erdélyben jártak:

„Ihr glaubt nicht, wie glücklich es mich macht, dass ihr unsere Gegend, und die Menschen kennt, die uns umgeben.“

Együttal elmondja, hogy Kolozsvárról jövet Sibón át utaztak és ott meglátogatták Wesselényi Miklóst,⁹⁶ akinek másfél napig vendégei voltak. Különösen Wesselényi kisfia ragadta el Charlotte-ot, aki tízesztendős korára ritka módon eszes, udvarias és kedves.

„Sein Antlitz gleicht ganz dem Beethovens; derselbe ausdrucksvolle und lebendige Blick. Man sieht das Genie in seinen Augen. Ich bin bezaubert von dem Jungen und wünschte Pepi hätte ihn gesehen.“⁹⁷

⁹² Kallhofer. Nincs számontartva a művészeti lexikonokban.

⁹³ Chotek Rezső nyilatkozata La Mara-nak. Ld. La Mara: 19. lapon.

⁹⁴ Ld. R. Rolland: Beethoven les grandes époques créatrices. II. 409. lapon jegyzetet.

⁹⁵ Ld. Hevesy: 62 laphoz jegyzetet: „On prétend qu'il est de Lampi. Ne serait-ce pas l'oeuvre de Thérèse elle-même?“

⁹⁶ Wesselényi Miklós báró Széchenyi István kortársa és barátja — államférfi. Szül. Zsibón 1796, megh. Pesten 1850. ápr. 21.

⁹⁷ La Mara: 74. lapon. Az idézett rész kezdete: „Wir haben Sibó passiert und Herrn von Wesselényi die Cour gemacht. Anderthalben Tag mussten wir bei ihm verweilen. Ich bedaure, dass wir diesen Besuch nicht mit euch gemacht haben, nicht seiner Pferde, sondern seines Sohnes wegen. Das ist ein Engel, mit seinen zehn Jahren von seltenem Verstand, voll Höflichkeit und Liebenswürdigkeit.“

Tehát a távoli Erdélyben sem feledkezik meg Charlotte nagy barátjáról, akinek legújabb műveit elhozatta Hosszufalura, ahol bizonyára széppé tették ottani magányát.

Az 1807-es év első felének adatai közé számítható Beethovennek Brunszvik Ferenchez címzett levelében Teréznek küldött tréfás üzenete, tanúbizonysága annak a bizalmas, igazán baráti viszlynak, mely közöttük nyilván fennállott, és amelyből következtethetjük, hogy ebben a májusi időben Br. Teréz immár Budán volt, mert a levél Budára van címezve:

A

Monsieur le Comte
François Brunswick

à

Bude
(en Hongrie)⁹⁸

Am 11. May 1806. (helyesen 1807) Wien an einem
Maytage.

„Lieber, lieber B! ich sage dir nur dass ich mit Clementi⁹⁹ recht gut zu recht gekommen bin — 200 Pf. Sterling erhalte ich — und noch obendrein kann ich dieselben Werke in Deutschland und Frankreich verkaufen. — er hat mir noch oben drein andre Bestellungen gemacht — so dass ich dadurch hoffen kann, die Würde eines wahren Künstlers noch in frühen Jahren zu erhalten — ich brauche lieber B. die quartette,¹⁰⁰ ich habe schon deine Schwester deswegen gebeten, dir deshalb zu schreiben. Es dauert zu lang bis sie aus meiner Partitur kopirt — eile daher und schicke sie mir nur gerade mit der Briefpost — du erhältst sie höchstens in 4 oder 5 Tagen zurück — ich bitte dich dringend darum, weil ich sonst sehr viel dadurch verlieren kann — wenn

⁹⁸ La Mara: Beethovens Unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis d. Gräfin Th. Brunszik 23—24 lapja között a levél facsimilében. — Brunszvik Ferenc azonban, úgy látszik, nem igen siet Beethoven kérésének eleget tenni, mert Jozefin sürgeti nála a quartettek megküldését. (Pálfalvi levéltár, „Brieft” köteg 57. sz.) és 1807. nov. 16-ról kelt levelében Terézhez, ekként méltatlankodik Brunszvik Ferenc hanyagságán: „Warum schickt Franz Beethoven nicht die Quartetten, die er so nöthig braucht”. (Beethoven u. die Brunszviks. 63. l.)

⁹⁹ Clementi Muzio zongoraművész és zeneszerző — (1752, Roma—1832, Evesham, Anglia) a híres Gradus ad Parnassum gyakorlatgyűjtemény szerzője, Londonban zeneműkereskedést nyitott — Beethovennel 1807. április 20-án kötötte meg szerződését. Ezért is kell a levelet 1806 helyett 1807-re helyezni. Ld. Thayer, II. köt.

¹⁰⁰ A Rasumovszky-féle 4 Quartett értendő. Op. 59.

du machen kannst, dass mich die Ungarn kommen lassen, um ein Paar Konzerte zu geben, so thue es — für 200 in Gold könnt ihr mich haben — ich bringe meine Oper alsdann auch mit — mit dem Fürstlichen Theater-Gesindel¹⁰¹ werde ich nicht zurecht kommen — so oft wir (mehrere) (amici) deinen Wein Trinken, betrinken wir dich d. h. wir trinken deine Gesundheit... lebe wohl eile-eile-eile- mir die quartetten zu schicken — sonst kannst du mich dadurch in die grösste Verlegenheit bringen — Schuppanzigh¹⁰² hat geheirathet — man sagt mit einer ihm sehr ähnlichen — welche Familie??? — Küsse deine Schwester Therese, sage ihr, ich fürchte, ich werde gross, ohne dass ein Denkmal von ihr dazu beiträgt, werden müssen — schicke Morgen gleich die quartetten — quar-tetten-t-e-t-t-e-n-.

Dein Freund Beethoven."

Beethoven üzenete: „ich fürchte, ich werde gross, ohne dass ein Denkmal von ihr dazu beiträgt, werden müssen" kissé homályos. Úgy látszik, mintha Teréz ígért volna neki valami festményt — rajzot, esetleg vállalkozott portraitirozására — amiben, mint tudjuk memoire-jaiból, igen ügyes volt. „Besonders hatte ich Talent, die Menschen aus dem Kopf zu portraitieren in einer eigenen Manier" (Mem. 63. l.). Ezt a feltevést igazolja Teréz öregkori interpretációja:

„27. Mai. 1843. Martonvásár. Briefe Beethovens (8) gelesen, hat mir die alten Zeiten vorgezaubert. „Deine Schwester Theres hör ich" — schreibt er — „beschäftigt sich mit Apollos Kunst — ich besorge ich werde gross, ehe sie durch ein Denkmal etwas dazu beitragen wird."^{102a}

Nem lehetetlen, hogy ez az üzenet serkentette Terézt arra, hogy Beethovennek azt a napba néző sast ábrázoló saját készítésű rajzot küldje, melyet Beethoven később elvesztett, és

¹⁰¹ Lobkowitz, Schwarzenberg és Eszterházy hercegek, valamint gr. Pálffy Ferd., akik a császári színházak vezetését vállalták. — Beethoven hozzájuk folyamodott végleges alkalmazásért, amit „süketségére és összeférhetetlenségére" való tekintettel megtagadtak neki.

¹⁰² Ld. XCI. l. 35. j. Sch. igen testes volt, ezért Beethoven csodálkozó felkiáltása.

^{102a} Folytatása: „Einen der Briefe bekam ich in mein italiänisches Album". J. 25. jelz. füz. 129. kéz. l. Érdekes, hogy Br. Teréz nyolc levélről ír, holott a nagy Beethoven-levélgyűjteményekben (Nohl, Kalisher) csak négy szerepel. Az album a hagyatékban nem volt lelhető, amint előzőleg is egy időre eltűnt. Ld. 1842. nov. 22-i beírást, J. 25. füz., 96. kézirati lap (kiadatlan napló).

amelynek újra való rajzolására 1810 végén, vagy 1811 elején felkérte Terézt, amint azt utóbbi nővérének 1811. febr. 2-án megírja.¹⁰³

Az eddig elmondottak számára a Memoire-okon kívül már a több ízben említett Beethovent tárgyaló művek, valamint a Pálfalván őrzött, eddig kiadatlan levelek szolgáltatták az adatokat. Ezzel szemben az 1807 második felére vonatkozóan okiratokon kívül már úgyszólván csakis a Memoire-ora vagyunk utalva — melyekhez újabb forrásként járulnak Brunszvik Teréznek bár csak 1809-ben írt, de ez időszakot megelőző történéseket tartalmazó naplói.¹⁰⁴

Okiratilag igazolható, hogy 1807. márc. 22-én szerezte meg özv. Brunszvik Antalné a budai várbeli palotájukkal szomszédos Terstyánszky Dánielné udvari kamarai tanácsos özvegye, szül. Fritz von Rusterfeld Antonia úrnő tulajdonát képező, a 199-es számmal jelzett házat, melyet 1785 óta bírtak Terstyánszkyék, tehát egy évvel rövidebb ideig, mint Brunszvikék az övékét.¹⁰⁵

Ezen vagyongyapodással szemben a memoire-ok szerint az 1807-ik esztendő, Terézt illetőleg, a betegeskedés jegyében folyt. Úgy látszik, az 1806—1807-es saison, mely mint láttuk, a háborús izgalmak után igenis élénkre fordult és a sok énekgyakorlás miatt fizikailag megerőltető volt s nem utolsó sorban a Toni-val való kényszerű szakítás, — különös erővel támadta meg gyenge egészségét. Tudjuk, hogy gyenge szervezetű gyermek volt, és hogy Martonvásárnak mocsaras talajából folyó, lázakat okozó klímája semmiképpen sem válhatott előnyére. „Wir hatten alle, 3 Stunden von der Hauptstadt Ofen, immerwährend Fieber. — Damals lag die Medizin in Finsternis. Die Sonne Hahnemans¹⁰⁶ war noch nicht am Horizont des Jahrhunderts erschienen. (Mem. 79. 1.)

Mindezekhez még külön kiemeli Teréz memoire-jaiban, hogy a három éves korában elszenvedett angol kóron (Mem. 79.) és az általános gyengeségen kívül, talán annak folyo-

¹⁰³ Ld. biogr. CCCLXI—II. 1. és j.

¹⁰⁴ P—1. jelzésű, „Réflexions sur moi même” felírású naplófüzet. Ld. Naplószerző 67—115. 1.

¹⁰⁵ A vétel olyanformán történt, hogy özv. Brunszvikné, mint közvetlen szomszéd, óvást emelt a háznak egy már majdnem perfektuált eladása ellen azáltal, hogy a vevő, Hillegast Károly a palatinus főh. komornyikjának az általa mindennemű címen kifizetett összeget: 7958 fl. 34 k-t megtérítette. Ld. Czeke M.: Özv. Brunszvik Antalné házai. 1932. Terstyánszkykné. Ld. Naplószerző 278 l. 96. j.

¹⁰⁶ Hahnemann, Samuel Christ. Friedrich (1755—1843), a homöopathia megalapítója — a similia similibus elve alapján. Főműve: Organum der rationellen Heilkunde. 1809—10.

mányakép, és az ülő életmód, olvasás, merengés, a sok zongorázás következtében elferdült gerincoszlopa volt, úgyhogy bizonyára többé-kevésbbé állandóan kellett küzdenie, ha nem is kimondott betegségekkel, de bizonyára gyengélkedéssel. És hogy ezúttal Teréz szervezete a rendesnél is kevésbbé tudott ellenállni, annak okát — az említett fizikai kimerültségen kívül még egy külön lelki depresszióban is kell keresnünk, melyre retrospektíve — *Reflexions sur moi* mème-felírású naplójában 1809 áprilisában kelt beírásaiban mutat rá. Ezekben a beírásokban ugyanis úgyszólván egész életére kiterjedő visszatekintést nyújt — és ennek során derül ki, hogy imádott Jozefin nővérével szakítás állott be, — aki őt úgyszólván kiutasította házából, minek folytán körülbelül 2 év óta, tehát 1806 vége vagy 1807 óta, Teréz végtelenül boldogtalanak érezte magát.

Emlékezünk, hogy 1805 őszét és 1806 telét Jozefin a napoleoni események miatt Budán töltötte anyjával és Terézszel és azt is tudjuk, hogy 1806 tavaszán a két nővér Erdélybe utazott, Teleki Imréné, Brunszvik Karolin látogatására, ahonnan valószínűleg augusztus közepén érkeztek vissza. Az ezt követő időben már rámutattunk a nővérek közötti levelezés hiányára, melyből arra következtethettünk, hogy kevés megszakítással együtt töltötték idejüket. De másrészt talán már az elhidegülés jelét is sejthetjük, mely azután az 1807 márciusi együttlétkor, mikor Charlotte levelét még együtt vették kézhez,¹⁰⁷ vezethetett úgy látszik, az említett sajnálatos szakításhoz.^{107a}

A reflexiók feljegyzései szerint, és amint azt eddigi életfolyásában megállapíthatjuk, Teréz állandóan erkölcsi emelkedésre törekedett. Hiszen Tonihoz írt egyetlen fennmaradt, szerelmes levele is ezt hangsúlyozza, mint leendő házasságuk célját. Elszigeteltnek érezte magát. Viszont pedig egyrészt élénk és mozgalmas társas élete nem engedte meg, hogy komolyan magára eszméljen, másrészt meg nagy társas körében senkiben sem talált törekvéseire támaszt, hogy az erényre való igyekvést komolyan folytathassa és így

¹⁰⁷ Ld. CLXIV. és CLXVI. l.

^{107a} *Reflexions sur moi-mème*. P—1. jelzésű füzet, 13. kézirati lapon. Naplószerző 73. lapon. Itt rá kell még mutatnunk arra a körülményre, hogy Jozefin özvegysege alatt majdnem mindig Charlotte volt vele, — akinek 1804. nov. 24-iki leveléből, melyben utal arra, hogy most tulajdonképpen Terézzen volna a sor Jozefinhez jönni — és így magát „wenn auch unwillentlich eine Usurpatorin”-nak mondja (ld. CXXII. l.) —, mintha arra lehetne következtetni, hogy ez Jozefin egyenes kívánságára történt. Talán már ekkor volt terhére Jozefinnek; Teréz — a nyugtalan, lelkesedő, „cette soeur tourmentée et tourmenteuse”, mint R. Rolland mondja. Id. m. 422. lap.

lelkileg mindinkább magára maradt. Egyedül csak Jozefin, férjezett nővére vállalta az élő lelkiismeret szerepét és figyelmeztette őt hibáira és buzdította erényre. De minden nagy ragaszkodása ellenére és nővére társaságában érzett minden boldogsága mellett, Teréz őt, saját szavai szerint, mindig ingerelte — „je la choquais toujours” — különösen örökös ellenmondásaival, melyekre magát sok olvasmány útján szerzett tudása révén jogosultnak érezte. — Ennél fogva Jozefin is letett minden reményről arra nézve, hogy Terézt megjavítsa, illetve, hogy benne társat találva, vele együtt törekedjék a tökéletesedésre; és egy nap türelmét végleg elvesztve, kijelentette neki, hogy Teréz őt lefelé vonja, a helyett, hogy segítene neki felfelé emelkedni. Mivel pedig Jozefint elfoglalta nagy háza vezetése és a 4 gyermeke, azonfelül pedig beteges is volt és így nem ért rá Terézzel kellőleg foglalkozni, és befolyását érvényesíteni, végül is kijelentette neki, hogy nem tarthatja házánál.¹⁰⁸ Elképzelhető Teréz kétségbeesése, az a döbbenetes fájdalom, melyet neki ez az eljárás okozott — midőn a rideg visszautasítás attól jött, akit a világon a legjobban szeretett és elképzelhető, hogy milyen lelki és testi rombolást végezhetett Terézen. Hiszen már Jozefin férjhezmenetele, valamint a nádorné halála után láttuk, milyen károsan befolyásolta Terézt a lelki bánat és így a szakítás hatásaként memoire-jaiban jelzett egészségi állapot előálltán nem csodálkozhatunk. Öregségében írt memoire-jaiban természetesen már csak a konkrét ok maradt meg emlékezetében, ami pedig gyenge egészségében volt megadva, viszont említés sincs a fenti belső okokról — melyeket az idézett naplófűzet fed csak fel.

Mindenesetre indokolt volt a takarékos özv. grófné elhatározása, — különösen midőn Teréz állítása szerint 1807-ben a gyapjúhozadék kiválóképpen kedvező volt és „30.000 fl Mz” feküdt az asztalán (Mem. 79. l.), hogy leányát egészsége helyreállítása végett orvosok tanácsára elviszi cseh fürdőkbe — júliusban Karlsbadba, augusztusban Franzensbadba¹⁰⁹ (Mem. 79. l.). Teréz még hozzáteszi: „Vielleicht

¹⁰⁸ Reflexions sur moi-même, P—1. jelzésű füzet, 14. kézirati lap, Naplószöveg 73. lapján.

¹⁰⁹ Már itt mutathatunk rá, hogy Brunsvik Teréz Mémoire-jaiban két karlsbadi tartózkodásról emlékszik meg: 1807 és 1808 nyarán. Ezzel szemben a karlsbadi Kurliste és Meldungsprokollban 1808 és 1810 nyarán szerepelnek Brunsvikék. Br. Teréz itt nyilvánvalóan öregkorában írt Memoire-jaiban téved. De mivel arra nézve, hogy Br. Teréz 1807 nyarán hol volt, nincsen semmi egyéb adatunk, mint a Memoire-okban feljegyzettek — s viszont nem lehet bizonyítani, hogy vajon nem voltak-e ebben az időben Franzensbadban — mely akkor kezdett fejlődni,

bewog sie der geheime Wunsch auch mich verehelicht zu sehen" (Mem. 79. l.), mely óhaj teljesedésére annak idején a fürdőhelyek igen alkalmasoknak tartattak.

Az anyagrófné ezen óhaja nem volt éppen érthetetlen. Teréz ekkor már 32-ik évében volt és így a kor szokásai szerint már régen foktő alatt kellett volna lennie. Teréz szempontjából is kívánatos lett volna, mert az ő idejében a hajadonság, előhaladott korban, mint vénleányság, bizonyos alárendeltséget és az önállóság teljes hiányát jelentette, amit B. Teréz naplóiban elég sűrűn felpanaszol, követelve a nemes értelemben vett nőemancipációt.¹¹⁰

Így tehát Martonvásárról elindultak Karlsbadba és pedig saját négyesfogatukon, komornával és inas kíséretében. (Mem. 79. l.) Megállapodtak Prágában, ahol Seeberg Fülöp báró,¹¹¹ özv. Brunszvikné fivére, „Hofrath im Münz- und Bergwesen" fogadta őket. Itt, mivel az idő nagyon hidegre fordult, mindenekelőtt bundákkal látták el magukat és csak úgy mentek Karlsbadba, ahol szintén mindennap esett az eső. De mindamellett nagyon élvezték az ottartózkodást. „Unser Aufenthalt in Carlsbad, die Geselligkeit daselbst war sehr lehrreich für mich und erquicklich meiner Mutter" írja memoire-jaiban. (Mem. 80. l.)

Teréznek a kúra az imént említett kellemes társas érintkezéssel kapcsolatosan nagyon jót tett és megvetette alapját annak a szívósságnak, mely tevékeny életét 86 esztendőre nyújtotta. Az eredménnyel az anya is meg volt elégedve. „Meine Mutter war so glücklich mich wieder aufleben zu

és talán pontosan vezetett bejelentőlapjai még nem voltak — követtük a Memoire-okban előadottakat, kivéve ott, ahol okmányilag kimutathatók a tévedések.

¹¹⁰ Itt meg kell még jegyeznünk, hogy a Beethoven irodalomban Brunszvik Terézzel foglalkozó írók Brunszvik Teréznek idejében való férjhezmenése akadályaként többek között elferdült hátát is felhozzák. Ezzel szemben csatlakozhatunk R. Rolland észrevételéhez, hogy e ferde hátról csakis a saját nyilatkozata révén tudunk (id. m. 410. lap jegyzetben), s láttuk az előzőekben, hogy nem akadályozta őt a mondainélet örömeinek élvezésében. — Hevesy: Beethoven vie intime c. munkájában (6. kiadás) a két Brunszvik nővért (Terézt és Jozefint) jellemezve utóbbiról azt állítja, hogy szép volt, fehér bőré és élénk — Terézről, hogy komoly és hozzáteszi: „un voile aux plis savants cachait ses épaules legèrement contrefaites", célozva a 32. és 33. lap között adott miniature reprodukciójára, melynek két nőalakja közül a fátyolozottat Teréznek mondja, a másikat Charlotte-nak. A kép eredetije Pálfalván van és rája vonatkozóan jegyezte meg özv. De Gerando Attiláné ő méltósága, hogy a fátyolos nő Jozefin, a másik Charlotte. Hevesy tehát tévedett, midőn azt hitte, hogy a fátyol arra van hivatva, hogy testi hibát rejtjen el.

¹¹¹ Ld. Czeke: Brunszvik-ösök, II. feje. 44. l.

sehen", úgyhogy hajlandó lett volna Eger¹¹² város municipiának ajánlatát elfogadni: ott telket vásárolni egy nagy vendéglő felépítésére, melyhez a Teréznek szánt tőkét használta volna fel. De a dologból nem lett semmi. Teréz memoire-jaiban retrospektíve sajnálkozva jegyzi meg, hogy ez nagyon jó üzlet lett volna, mert Franzensbad akkor volt fejlődése kezdetén¹¹³ és Marienbad még nem volt felfedezve és így valószínűleg nemcsak olcsón jutottak volna a később mind értékesebbé váló és bizonyára jól jövedelmező ingatlanhoz. „Was wäre damals alles für mich möglich gewesen!" mondja Teréz emlékirataiban, tekintettel a későbbi örökös pénzhiányra (Mem. 80. l.), mely a kisdedóvó ügyben kifejtett tevékenységét annyira megbénította.

A memoirok szerint, nyolc heti tartózkodás után elhagyták ezt a „süsse Gegend"-et, 4000 fl. kiadással (Mem. 80.), és úgy látszik, Martonvásárra tértek haza. Erre vall az a körülmény, hogy Charlotte, aki ugyanez év augusztusában anyósával, férjével és az egyéves kis Blanka leányával, óriási hőségben — „exécrable chaleur" — Bécsben tartózkodott, bevásárlások és élvezetek forgatagában, innen aug. 9-én sürgős kéressel fordult Terézhez, Martonvásárra:

„A propos, envoie [sic] moi toute [sic] de suite la mesure de mon portrait, (hauteur, largeur) Pepi veut que j'envoie le tableau à Bethoven sous cadre. Je ne l'ai pas encore envoyer [sic] puisqu'il est toujours à Baden. Il revient demain."¹¹⁴

A levél további folyamán megtudjuk, hogy Charlotte Jozefin közelében lakott — aki júliusban Badenben nyaralt gyermekeivel, de aki a nyaralás ellenére sincs jó egészségben; s tekintve, hogy Karlsbadból hazajövet, Brunsvikék bizonyára Bécset is érintették — és így Charlotte tájékozva lehetett a helyzetekről —, fel kell tételeznünk, hogy Teréz

¹¹² Eger cseh város, ld. Journal de voyage-ban, Naplószöveg 1. l. 2. jegyz. Romain Rolland tévesen Egrá-nak mondja és úgy beszél róla, mintha a vétel meg is történt volna, holott a fent idézett sóhaj kimondottan az ellenkezőjét bizonyítja. La Mara is csak annyit mond: „der Antrag erwogen wurde" (75. l.).

¹¹³ Talán ez is hozzájárult, hogy 1807-re Franzensbadban nem volt megállapítható Brunsvikék otléte — de viszont ellenkezője sem, V. ö. 109. jegyzettel.

¹¹⁴ Hevesy 61—62. l. La Mara: 74. lapon. Beethoven is Badenben volt júliusban, rossz egészségi állapotának gyógyítása végett. Július 26-i levelében mentegőzik Eszterházy hercegnél a C-dur misével való késedelem miatt. Ld. R. Rolland „La lettre de Beethoven à l'immortelle Aimée", Revue Musicale, 1. oct. 1927.

emlékirataiban tévedett a hónapok megjelölésében, és nem július—augusztusban: hanem június—júliusban voltak a cseh fürdőkben — amit igazol a memoire-ok azon megállapítása is, mely a prágai tartózkodásra vonatkozik:

„Den Juni auf der Hinreise war eine solche Kälte, dass wir nichts Eiligeres zu thun hatten, als uns Pelzmäntel anzuschaffen.” (Mem. 80.)¹¹⁵

Ilyenformán bízvást feltehetjük, hogy Brunszvikék nem a július—augusztust, hanem a június—júliust a fürdőkben töltve, augusztus elejére hazatértek, és pedig Martonvásárra, amint azt a Réflexions felírású, már említett naplóból is következtetni lehet.¹¹⁶

Itt ugyanis Teréz a naplók feljegyzései szerint, úgy látszik, a visszanyert egészség hatása alatt, le akarja rázni magáról a Jozefin ridegsége által okozott lelki depressziót. A mélységes bánatot, mely egészségét is annyira megviselte (vagy mely talán a fizikai gyöngeség miatt is volt olyan mélységes), bizonyos dac váltotta fel, mellyel függetleníteni akarja magát Jozefintől, és elhatározza, hogy a maga útján fog haladni — „de me faire un chemin à moi” —, és hogy más barátokat és barátnőket fog szerezni, akikben, ha nem is egy személyben, de külön-külön fogja megtalálni azokat a kvalitásokat, melyeket Jozefinben bámult. Viszont belátja, hogy ezt tehesse — azon kell lennie, hogy az emberek rokonszenvét újra visszaszerezze, melyet, természetes jósága és jóhiszemősége ellenére, az utóbbi év mogorva és fölényes modorával elvesztett — s mellyel anyja és fivére rosszalását is magára vonta. Ezt tűzi ki nyári programjául.¹¹⁷ Barátságos, nyájas modort igyekezett elsajátítani. Azonkívül érdekessé akarta tenni egyéniségét azzal, hogy a társaság által appreciált készségeket különösen ápolta. Bőségesen olvasott szépirodalmat, gyakorolta a francia nyelvet, s különös igyekezettel karolta fel a zongorázást, súlyt helyezve a kifejezési előadásra. Minderre jutott idő, mert még novemberben is Martonvásáron találjuk, — egy „Recueil de Pensées”¹¹⁸ feliratú füzetbe jegyzeteket, kiírásokat

¹¹⁵ Ld. 109. számú jegyzetet.

¹¹⁶ Naplószöveg: 73—74. l. P—1 jelzésű Réflexions sur moi même felírású naplófüzet. „Étant en été je méditais à la campagne.” 14—15. kéz. l.

¹¹⁷ Ld. előbbi jegyzetet.

¹¹⁸ Kiadatlan napló, P—2. jelzésű füzet. Negyedréti alakú — kívül színes papírborítékkal — belül 46 durva felületű papírlap. Üresek: a 40., 42—46. l. Első lapon jobb sarokban 1809 — ahol azonban a 9 alatt

készítve, melyek nyilván fentjelzett önművelődésének előmozdítását célozták. Így, a legjellemzőbbeket bemutatva:

Aus Horazens Briefen. 1-t. M[arton] V[ásár] am 3-ten 9-ber, 1807.

Bald lauter Thatkraft, treib, ich in den Wogen
Des thätigen, weltbürgerlichen Lebens
Und strenge Tugend, die kein Haarbrett weicht
Von Recht und Pflicht, ist meine Göttin.

— — — — —
Das Laster meiden ist schon Tugend, frey
Von Thorheit sein der Weisheit erste Stufe.

2-t. Hofgesindel des Alcinous, die nichts zu sorgen haben

Als sich ein glattes Fell zu ziehen, nicht erröthen,
Bis in den hellen Tag hinein, zu schlaffen
Und, wie ein ernstrer Gedank' sich blicken lässt,
Ihn flugs beim Klänge der Cythere weg zu tanzen.¹¹⁹

— — — — —
És közvetlen utána ezeket írja:

Traue dem ächten Genie; es stärkt und veredelt die Emp-
findung,
Doch das leichte Talent verschönert und schwächt den Ver-
stand.

mnitha mindezekkel önmagának akarna életszabályokat felállítani. Bizonyára ugyanezen célzattal jegyez le egy francia nyelvű elmélkedést a kitartás erényéről — a „persévérance”-ról —, mely legyőz minden hátrányos véletlent és megteremtí a sikerek számára az előnyös helyzeteket.

tisztán látszik a 7-es szám. Tehát eredetileg 1807-el volt jelezve. Az első lap közepén e felírás, Recueil de Pensées — lejjebb ugyanazon sárgás tintával: Craignez tout des hommes, espérez tout de Dieu! Utána feketébb tintával: *Prüfet alles und das Gute behaltet*. Alatta sárgásabb tintával: 1809 Therese Brunsvik agée de (üres hely). A beírások zöme, az írást és tintát véve alapul, 1807 és 1808-ból valók. Csak közbeszűrva vannak újabb keletű beírások — feketébb illetve eltérő tintával — Brunsvik Teréz szokásának megfelelően — az eredetileg üresen hagyott lapokon vagy laprészekben. Ld. erre nézve bevezető cikket: Br. T. naplói- és egyéb iratairól.

¹¹⁹ Horatius római költő (K. e. 65—8.) A kiírt részek az Epistolarum Liber primus-ból valók és pedig az 1. alatt az első epistola 16—19., 41—42., 106—108. sorai. A 2. alattiak u. o. 2. levél 27—31. sora, a 3. alatti u. o. 4. levél 13—14. sora. Alcinous, a phaiakok vendégszerető királya, aki a hajótörött Odysseust szívesen fogadta és Ithakába juttatta. (Homeros Odys. VI. könyv.)

És ugyancsak magát biztatja, amikor ezeket írja:

„Benütze Minuten und wuchre damit, lege deine Stunden zu dreyfachen Zinsen an.“ —

és akkor is, amikor az emberek szeszélyeit mint természetes adottságokat tárgyalja, melyekkel számolni kell, ami által türhetőkkel válnak — ami viszont az emberekkel való érintkezést teszi kellemesebbé.¹²⁰ — Ápolni kell a lelkünkben élő értelmet — akkor sok keserűséget kerülhetnénk el.¹²¹

A görög kultusz mellett tesz tanúságot, amikor egy meg nem nevezett könyv 46. lapjának alapján, a falusi plébánosok elparlagiasodásának, eldurvulásának veszélyeiről szól, mely ellen egyedüli mentsvár:

„Geist des Homeros, Pindaros Schwung, Platons göttlicher Fittig und hochherziger Sinn unsterblicher Todesverächter Socrates! Sinn für *gleiches* Gesetz, *Freiheit* und grosses *Gemeinwohl* ... Solch ein Geisterbesuch in der Einsamkeit hellt das Verständniss, wärmt das Herz und weicht zu Enträthselung hoher Orakel.“

Ugyanezen meg nem nevezett könyv 118. oldaláról veszi át annak rosszalását, hogy az emberek csak az anyagi keresetet becsülik.¹²² Pedig a lelki nyugalom és az öröm az igazi kincsek — csak sajnos, igen törékenyek — viszont a rossznak, a fájdalomnak, is megvannak az előnyei.¹²³ És közvetlen ez után, egy Brunszvik Terézt egész életén át jellemző fel-sóhajtás:

„Ich möchte mir oft die Brust zerreißen, u. das Gehirn einstossen, dass man einander so wenig sein kann. Ach die Liebe, Freude, Wärme u. Wonne die ich nicht hinzubringe, wird mir der andre *nicht geben* u. mit einem ganzen Herzen voll Seeligkeit werde ich den andern nicht beglücken der kalt u. kraftlos vor mir steht.“¹²⁴

¹²⁰ Mind a három bejegyzés a „Recueil de Pensées“ 3. kéz. lapján.

¹²¹ U. ott 4. kéz. lapon. Későbbi írással hozzátéve: „Das Leben ist auch eine Kunst; Recht leben ist schwer. Therese.“

¹²² U. o. 7. kéz. l.

¹²³ U. o. 8. kéz. l. A fájdalomnak hasznos voltáról a füzetben még sok hasonló bejegyzés van — tanúsága annak, mennyire igyekezett Teréz a bekövetkező fájdalmas idöket mint fejlődéséhez szükséges „Epoche“-knek feltüntetni maga előtt.

¹²⁴ U. o. 8. kéz. lapon. Br. Teréznek ez az átfogó emberszeretete és a mellett saját tehetetlensége arra nézve, hogy e szeretetet hasznos módon az emberiséggel szemben érvényesíthesse — egyike volt Br. Teréz legnagyobb bánatának.

Bő kiírásokat végez valami cikkből „Über die üble Laune”, mely a rosszkedvet abból a szempontból dorgálja, hogy az amúgy is fájdalmas életet még nehezebbé teszi:

„Ist es nicht genug, dass wir einander nicht glücklich machen können, müssen wir einander auch noch das Vergnügen rauben, das jedes Herz sich manchmal gewähren kann?”¹²⁵

A tökéletes emberről is van egy „portrait”, mely szerint „l'homme par excellence” — nem enged meg magának „ni redites, ni tracasseries”.¹²⁶

Mindezek a bejegyzések teljesen fedik Br. Teréz felfogását — és további életében is, mint azt látni fogjuk, vezető elvekül szolgálnak. Együttal azt is mutatják, hogy élő vezetés hiányában könyvek segítségével igyekszik magát bizonyos célra nevelni — aminthogy a könyvnek, mint olyannak, Br. Terézre gyakorolt hatására már fennebb is rámutattunk.

S midőn ezután így felkészülve a társaságban az eddigi főlényeskedő, szinte mogorva, mindenért orroló Teréz helyett megjelent a visszanyert egészség folytán bizonyára megszépült, mosolygó, szeretetreméltó, mindenkivel barátságos, mulató és mulatságos (amusee et amusante)¹²⁷ teremtés, a sikerek majdnem pillanat alatt jelentkeztek. „J'eu(s) des succès incroyables”,¹²⁸ melyeket a falusi magányban tökéletesített képességei és újonnan szerzett szellemi és művészi készségei még állandóan fokoztak. Nemcsak kifejezési zongorázásával és énekével ragadott el mindenkit, de leginkább szavalaival, mely a saison vége felé az általa Brunszviki József nagybátyjánál József napján rendezett és ezzel dívatbahozott drámai jelenetek előadásában érvényesült először — úgy, hogy csakhamar mint „a szavalás királynőjét” ünnepelték. Nélküle alig tudnak meglenni a társaságban és mindenfelől barátok, barátnők és udvarlók serege veszi körül, akik közül nem egy kérője akadt.¹²⁹ Ez az általános siker Terézt is felvidítja és nemcsak magának okoz örömet, hanem anyjának is, és mindinkább könnyebben esik neki nővérét, Jozefint nélkülöznie, ami a levelezés teljes hiányában nyilvánul meg. És e mozgalmas és diadalmas farsango-

¹²⁵ U. o. 9. kéz. l.

¹²⁶ U. o. 12. kéz. l. Az aláhúzások mind Br. Teréztől valók.

¹²⁷ Ld. Biográfia CXXVIII. l.

¹²⁸ Mind a két idézet Naplószöv. 74. l. P—1. füz. Réflexions sur-moi-même, 15. kéz. l.

¹²⁹ U. o. 75. l. U. o. 15—16. kéz. l.

lás után lehetett, 1808 tavaszán, amikor Teréz újra az önművelődésnek él (amint azt 1808. áprilisi „Delbrück: „Über das Schöne” című beírása mutatja¹³⁰), hogy Jozefin megint közeledett hozzá, felszólítva őt, jöjjön újra a házába, szentelje életét neki és gyermekeinek és dolgozzanak együtt saját felemelkedésükön. De ekkor Teréz, bármennyire nagy elégtételére szolgált is, nem hajlott erre a kérésre, holott volt idő, amikor ez lett volna leghőbb vágya. Egyrészt felkeltett hiúságában nagyon élvezte szereplését a társaságban s sejtette, hogy Bécsben, Jozefin körében, a szép asszony mellett, nem lehetett volna ilyenben része, másrészt, mert úgy látszik, még nem bocsátotta meg azt a fájdalmat, azt a megcsúgyenülést, amelyet az előző évben, házából való kitűzítésével okozott neki. Végül pedig pletykák is hozzájárulhattak ehhez az elutasító magatartáshoz, mivel „Tante D.”-től [alkalmasint Dezasse nagynénje] azt hallotta, hogy Jozefin őt gyermekdajkának akarja kihasználni, ami akkori mentalitása szerint önérzetét sértette. Ezért, bár elment hozzá Bécsbe, a nővérek nem találtak egymásra, és Teréz fenntartotta magának későbbre elhatározását, mert, mint állította, anyját, aki most annyira meg volt vele elégedve, és aki utazni készült, nem akarná egyedül hagyni, s így az elutazás

¹³⁰ Ld. P.—2. jelzésű Recueil de Pensées felírású kiadatlan naplófűzetben. „Am 28. April 1808. Delbrück Über das Schöne. 31—33. kéz. lapon. Idézi a bevezetést, melyben Delbrück célul tűzi ki, hogy mindenki necsak megismerje a szép műveket, hanem „dass sie in ihre Herzen eingehen”. A 95. lapról pedig idézi a szerző azon fejtegetéseit, melyekkel az érzelmek gazdagságának fokozását az „Ausbildung des Kopfes, und Herzens, des Verstandes und Charakters”-hez köti. „Je mehr er von der ihn umgebenden Welt in sich aufgenommen hat, und je stärker er das Bedürfnis fühlte, es wieder auszuprägen in Worten und Thaten, desto werther ja desto heiliger, möchte ich sagen, muss er Dichter halten, welche ihn in den Stand setzen, des besten was er gedacht, u. empfunden dadurch froh zu werden, dass sie die Einbildungskraft bey ihm herrschend machen.” A 183. lapról pedig azt jegyzi ki, ami arra az élvezetre vonatkozik, amit a teremő tehetség munkájával szerez magának és a szemlélőnek: „der Zustand einer Seele deren edelste Kräfte zu einer harmonischen Thätigkeit gespannt sind u. sich vereinigen, ihr ein helles Anschauen ihrer selbst zu geben, u. sie des besten, das sie gedacht u. gewollt, der würdigsten Wahrheiten, die sie erkannt, der edelsten Gesinnungen, die sie bey sich genährt bewusst zu machen, ist gewiss der Zustand einer glückseligen Seele; u. in einen solchen versetzt uns ein schönes täuschendes Werk der Kunst.” És ez egyúttal tudatosítja bennünk isteni eredetünket. Hasonlókról szólnak a 202. lapról idézettek is.

Delbrück, Joh. Friedr. Ferd. (1772—1848.) 1790. Halleben egyetemi hallgató; 1809. Königsbergben rendkívüli egyet. tanár, ahol e címen adott elő: Theorie, Kritik u. Literatur der schönen Künste. Az itt idézett műve pontos címe: Das Schöne, eine Untersuchung. (Megjelent 1800-ban.) Ld. Kayser's Bücherlexicon.

mellett foglalt állást.¹³¹ Az anya-grófné ugyanis az előző év fürdőzésének kitűnő eredményei folytán, melyek hatása alatt Teréz leánya teljesen előnyére megváltozva, felvidulva élvezte a télen a társaséletet, a memoire-ok szerint — újra elvitte Karlsbadba, egy rokonukkal, Seeberg Elizzel együtt (Mem. 83.), ahova a „Kurliste” bizonyága szerint június 22-én érkeztek meg.¹³² Az emlékiratok nem részletezik az utat, de megemlékeznek arról, hogy Bécsben megállapodtak és ott Jozefint is rábeszélést, kövesse őket ő is, amiből látható, hogy Jozefinnel a kibékülés megtörtént (Mem. 83.). Erre vall a minden valószínűség szerint ezen időből származó, Teréznek Franzhoz intézett levele is, amelyben írja: „Beethoven sah ich die letzten Tage sehr viel”. Együttal arra kéri Franzot, hogy Beethoven arcképét, amelyet egy bizonyos Neigart festett, küldjék el Pepinek.¹³³

¹³¹ Naplószerző. 75—76. l. P—1. füz.: Réflexions sur moi-même. 1809. április 20-i beírás. 15—18. kéz. l. Vesd össze R. Rolland id. művének 420—425. l. adott gyönyörű jellemzésével is — melynek egyes motivációjával és kronológiai megállapításával és az abból eredő feltevésekkel azonban nem azonosítjuk magunkat.

¹³² Seeberg Elise-ről e bejelentőlapokon nincs szó.

1808. Kurliste: Nro. 261 Ihre Exzellenz Frau Gräfin Brunsvik, geb. Freyin Seeberg, mit Comtesse Tochter, wohnt zu den drey Karpfen nächst dem Theater (Nro. 282, heute Regina-Palace-Hotel), Tag der Ankunft 21. Juni.

Im Meldungsprotokoll von 1808: Nr. 635, Tag der Ankunft: 22. Juni Frau von Brunsvich geb. Freyin v. Seeberg mit Gräfin Tochter und Bedienung, Charakter: Gräfin, Vaterland: Aufenthaltsort: Ofen in Ungarn. Absicht der Ankunft: Zur Kur mit Post.

Wohnung: Nr. 282 3 Karpfen, 14 Tage. Pass: keine Eintragung. Tag der Abreise: 18 Juli nach Prag mit Post. J. O. Heidl karlsbadi városi levéltárnok szíves közlése. — Itt kis nehézséget okozott, hogy a távozás július 18-ra van téve — holott most már a Journal de voyage-ból kimutatható, hogy Teréz nővérével együtt távozott Karlsbadból aug.-ban.

¹³³ Ld. R. Rolland: Beethoven, 428. lap jegyzetében, melyben utal egy Berlinben, 1921. decemberében tartott kézirataukción: Leo Liepmannsohn által kiadott 47. számú katalógusra, és egyúttal helyesbíti a katalógusban adott 1807-es évet 1808-ra. Bár lehetett volna 1807 is, amikor szintén Karlsbadba utaztak Brunsvikék — tehát bizonyára átutaztak Bécsen is — mégis tekintve a Jozefin és Teréz közti elhidegülést éppen ebben az esztendőben — nem lett volna valószínű, hogy Jozefin érdekében kérje Franztól a Beethoven-arcképet. Rolland a levél tartalmát citálva e képről azt mondja: „que vient de faire de lui (Beethoven) un certain Neigart” — amivel szemben a 394. lapon ezt a Brunsvik Ferenc tulajdonát képező portrait-t Isidor Neugass, Beethoven saját felszólítására készítette — őt mint „gentilhomme romanesque, à la Chateaubriand” ábrázolva. Beethoven R. szerint maga küldte volna el ezt a képet Brunsvikéknak, melyet az utolsó Brunsvik gróf — Géza — haláláig 1899-ben Martonvásáron őriztek. Az özv. Brunsvik Gézáné Marchese Capponi-val történt második házassága alkalmával a képet Flórencebe vitte magával — és tőle került az ugyancsak Flórenc-

Ez a karlsbadi tartózkodás — úgy látszik, megint igen kellemesen és kielégítően telt el, mind egészségileg, mind társadalmilag. Kiemeli Teréz, hogy megismertek Tiedge¹³⁴ költővel és barátnőjével, E. von der Recke-vel,¹³⁵ és néhány angol mágnásnővel, élükön Leiningen hercegnővel, a majdani Viktória királynő anyjával.¹³⁶

„Sie gewann mich recht lieb und doch getraute ich mich nicht, als ich 1840 in London war, mich der Mutter der Königin Victoria zu nähern.” (Mem. 80.)

S hogy tényleg társaséletet éltek Karlsbadban, arra egy „Camilla” aláírású, Bécsből, aug. 27-éről keltezett és Karlsbadba címezett levél is utal.

„Gestern sah ich Sie meine reizende Freundin. Ich hätte einen heissen Kuss auf diesen rosigen Mund drücken mögen, wenn ich nicht fürchten müsste, dass mein Feuer das Wachs zum Schmelzen bringen würde. Es sind Ihre Züge, aber Sie sind es nicht selbst, es ist nicht Ihr lebendiger und doch umschleierter Blick, nicht das liebenswürdige Lächeln, das Sie nie verlässt, kurz es ist ein schönes Wachsbild, doch nicht die liebenswürdige Therese...

Sie haben, wie ich höre in Karlsbad Herrn von Sauter¹³⁷ gesucht, den Sie bei uns kennen lernten. Ge-

ben székelő Finály Hugóné birtokába. Hevesy Frimmel alapján e képet 1803 vagy 1804-ben keletkezettnek mondja és festő nevét nem adja. Ld. előbbi fejezet 64. jegyzetét.

¹³⁴ Karlsbad. Meld. Prot. Nr. 476 vom Jahre 1808.: Tiedge vom 13. Juni, bis 24 Juli mit Charlotte(?) von der Recke. I. O. Heidl városi levéltárnok úr szíves közlése. — Tiedge, C. A. (1752—1840.) Ld. M—1 jelzésű füzet 39. és 40. jegyzetét. Naplószóveg 24. lapján. Továbbá visszatekintő megemlékezés az 1836. drezdai naplóban. (J. 14. kiadatlan.)

¹³⁵ Recke, von der — báróné, szül. Medem Elisa grófnő (1754—1833) irónő. 1776-ban férjétől elválva Drezdában telepedett le, ahol 1819-ben Tiedge csatlakozott hozzá.

¹³⁶ Teréz, Mem. 80. 1. ezt az ismeretséget 1807 nyarára teszi, holott kimutathatóan Leiningen hercegné 1808-ban volt csak Karlsbadban. — 1808. Meld. Prot. Nr. 1488.: Fürstin Leiningen mit Hofmarschallin Frau von Frayss vom 3. bis 6. August zum Vergnügen und wohnte in Nr. 340 zum Strauss und reiste mit Post über Eger ab. I. O. Heidl levéltárnok úr szíves közlése. — Leiningen hercegné, szül. Lujza Viktória szász-köbúrgi hercegnő. Második házassága által: III. György angol király 4. fiával, Kent hercegével, anyja lett Victoria angol királynőnek (1819—1905), aki 1837-ben lépett a trónra és 1840-ben ment férjhez unokafivéréhez, Albert szász-köbúrgi herceghez.

¹³⁷ Meld. Prot. 1808. Nr. 339: Josef Sauter, Gutsbesitzer aus Salzburg kam von Teplitz zum Vergnügen mit Post, wohnte im Gold. Schild Nr. 245 vom 1. bis 17. Juni und reiste zurück nach Salzburg.

schah dies, meine liebe Gräfin, um seines Spiels, seines Gesanges, oder seiner Augen willen? Wie dem auch sei, beklagen Sie ihn, denn er ist schon seit drei Wochen auf seinem Gut in Salzburg und kann gewisse hübsche Finger nicht mehr die Sonaten Beethovens in einer Weise spielen hören, die dem Meister und seinen Jüngern den Kopf verdreht."¹³⁸

Ezen levélből, mely Teréz külső megjelenésére és társadalmi sikereire vonatkozólag is informál bennünket, megtudjuk, hogy bájos, rózsás ajkú, élénk és mégis fátyolozott tekintetű, szeretetreméltó egyéniségű volt Terézünk, aki nemcsak énekével tűnt ki, hanem Beethoven szonátáinak interpretációjával is — miközben szép keze is feltűnést keltett.^{138a}

Ez a női tollból eredő hódoló levél — Terézt azonban már nem találta Karlsbadban. Az történt ugyanis, hogy Jozefin, akinek két fia, Fritz és Carl nevelése nagy gondot okozott, különösen egy szerencsétlen házitanító megválasztása után (Mem. 83.), megfogadta anyja és nővére tanácsát és követte őket Karlsbadba, hogy onnan azután személyesen induljon nevelő vagy nevelőintézetet kereső útjára, és esetleg a gyermekeket elhelyezze a híres Salzmann intézetében, ha személyesen nyer meggyőződést az intézet megfelelő voltáról.

Ehhez képest leánykáit Bécsben jó kezekre bízva (Mem. 83.), megérkezett Karlsbadba augusztus 12-én.¹³⁹ Itt most már Jozefin és Teréz között teljesen helyreállván a harmónia, anyjuk, hajolva a közös kérésre, megengedte Teréznek, hogy elkísérhesse Jozefint ezen pedagógiának mondható tanulmány útjára.

Ezen utazás következményei folytán a karlsbadi tartózkodás ezúttal nem annyira a sikeres kúra, vagy a társadalmi érintkezés miatt vált fontossá Terézre nézve, — hanem az itt jelzett utazás miatt, mely Teréz további életének döntő fordulatot adott és megnyitotta az utat egy valóságos Vita Nova felé.

¹³⁸ La Mara: 74—75. lapon.

^{138a} Ezzel szemben naplójában azt állítja: nem szép. V. ö. Napló 150. l. 1809. dec. 16.: ich muss immer wissen, dass ich hässlich bin". Vagy Napló 252. l. 1810. nov. 10.: „Je ne suis pas faite pour plaire à vue".

¹³⁹ Meldungsprotokoll: Karlsbad 1808. Nr. 1511. Gräfin Deym mit 2 Söhnen von Aug. 12 bis 17. (Néhai dr. Karl Ludwig karlsbadi városi levéltáros szíves közlése.) S ha 18-án elindultak, teljesen összevág, hogy 19-én Weimarban lehettek, amint azt a Journal de Voyage is jelzi. Naplószerző 1. l.

IV.

ÚJ VILÁG FELÉ.

1808—1809.

„Ich nähere mich einer noch viel entscheidenderen Epoche" (Mem. 83. l.).

Így vezeti be Teréz memoire-jaiban életének ezt az igazán sorsdöntő, új korszakát.

Egy szép dobozba helyezve 600 drb. új körmöci aranyat, a két nővér ujjongva indult útjára, elhagyva Ausztriát, a béklyók országát (deutsches China nennt man das Land), úgy, hogy már aug. 19-én a Journal de voyage feliratú útinaplóban Weimarba való érkeztüket regisztrálhatják. Az út részleteiről mind a memoire-ok, mind az említett napló révén, valamint az M. 1. jelzésű kiadási könyvecske adataiból értesülünk.^{1a} A memoire-okban egyes kiragadott dolgok részletesebben, az útinaplókban ellenben dátumhoz kötöten, de csak „Schlagwort"-szerűen vannak bevezetve.^{1b}

Tehát a cseh Egeren át jutnak el Hofba, majd Neustadton át Jénába és Weimarba. Itt megbámulják az Ilm melletti kastélyt, a különös, sárga lépcsőjű feljárót stb.² Elszörnyűködik Teréz a „sächsische Sibirien" kultúrátlanságán, ellenben meggilletődik a jenai csatatéren.³ De igazi érdeklődésüket a schnepfenthali Salzmännchen-intézet^{3a} kelti fel. „Eine neue Welt war uns aufgethan" (Mem. 83. l.) jegyzi meg találóan Teréz.

Tudvalevő, hogy a XVII. században megszületett empirizmus és racionalizmus a francia felvilágosodás eszméivel párosulva a XVIII. században teljes kifejlődését nyerte. Ez a század, racionalizmusa és intellektualizmusánál fogva, egyrészt az emberi haladás feltételeit az embereket gondolkodás és megismerés útján, tévedéseiktől való megszabadításában, tehát az emberek „felvilágosításában" látta — másrészt az emberi értelem erejébe, az emberiség tökéletesítésé-

^{1a} Ld. Napló 7—9. és 17—30. l., M. 1. jelzésű füzet: 60., 72—78., 80., 81., 83. lap.

^{1b} Mindezeket az adatokat a beírások pontatlansága, főleg pedig Br. Teréz különös naplóírási módja miatt, mellyel helykimélés szempontjából a sorrendet megbolygatja, térképpel ellenőrizve kellett megállapítani.

² Ld. Napló 1., VII—4. jelzésű, Journal de voyage feliratú füzet 4—5. kézirati lap.

³ Napló 1. l., VII—4. füz. 5. kéz. l.

^{3a} Salzmännchen. Ld. Napló 2. l., VII—4. füz. Journal de voyage 5. kéz. l.

tőségébe vetett optimisztikus hitéből folyólag, a jövődöre való beállítottága következtében, az általános érdeklődést, sőt lelkesedést — a nevelés kérdései felé fordította —, melyeket a pietisták már a XVII. század végén — és a philanthropisták a XVIII. sz. elején utilitarius szellemben oldanak meg. Ezt a szellemet mutatják a kor nevelésügyi alkotásai is — melyek, ugyancsak a felvilágosodás államfilozófiájának megfelelően — mind azt célozzák, hogy az egyént az emberi társadalom hasznos tagjává, jó állampolgárrá neveljék. Ezzel szemben, a német felvilágosodásnak egy másik hajtása, a herderi neohumanizmus és Kant hatása alatt ezt az utilitarius irányzatot újra az eszmei felé fordítja, a „tisza emberiesség” kidomborításával és kezdik az iskolákat már nemcsak hasznos ismereteket szerző és csupán jó állampolgárokká nevelő intézményeknek tekinteni — hanem feldereng a sejtelen, hogy az ismereteknek, abszolút véve, hasznosságuk mellett, lelket és szívet nevelő hatásuk is lehet.

A felvilágosodási eszmeáramlatok visszhangot találtak hazánkban is már Mária Terézia alatt, kinek nagyszerű nevelésügyi szabályozása, a Ratio Educationis, a magyar közoktatásügynek első állami kódexe, utilitarius szellemet tükröz, mely kivált II. József alatt fejlődik ki hatalmasan, amint az különösen az egyházi és vallási ügyek rendezésében megnyilvánul. Mindenesetre az utilitarius felvilágosodási szellem nálunk előtérbe tolta a nevelés kérdéseit, úgyhogy ezek szinte napirendre kerültek mind a bécsi, mind a budai magyar arisztokrácia, valamint a kancelláriai helytartótanácsi magas funkcionáriusok körében. Így bizonyára napirenden lehettek II. József nagy hívének és II. Lipót alatt a nevelésügy referensének, Brunszvik Antal⁴ családjában is (aki, mint ilyen, többek között a nőnevelés reformjáról tett üdvös javaslatokat), s akinél a Ratio Educationis két alkotója, Ürményi József⁵ és Tersztyánszky Dániel^{5a} családjukkal — baráti

⁴ Ld. részletesebben: Czeke: Gróf Br. Teréz ősei és oldalági rokonsága, 33. l.

⁵ Ürményi József (1774—1825), a Bécsben székelő m. k. udvari kancellária tanácsosa, a Ratio Educationis kormányzati és szervezeti részének kidolgozója, — melynek magyar jellegét és önállóságát az osztrák oktatásüggyel szemben megóvta. Ld. Kornis: A magy. művelődés eszményei 1777—1848. I. köt. 21—22. l. — Brunszvikékkal való baráti kapcsolatokat ld. biográfia, CXXXV. l.

^{5a} Tersztyánszky Dániel (szül. Szepesben 1730, megh. Budán, 1800. okt. 29.), a bécsi udvari kamara levéltárosa, aki Makó Pál, a jezsuita rend tagjával, a bécsi Teréziánium tanárával együtt a Ratio tanulmányi rendjét és célkitűzéseit dolgozta ki. Ld. Kornis id. m. u. o. Brunszvikékkal való kapcsolatait ld. CXXXV., CLXIX. l., Napló 278. l. és jegyzet (J. 1. füz. 67. kéz. l.) és Czeke: Özv. gróf Brunszvik Antalné házai.

viszonyuknál fogva, bizonyára gyakran megfordultak. Ezen alkalmakkor az apjuk körül sokat forgolódo Teréz és Jozefin nyilván nem egyszer lehettek tanúi nevelési kérdések megvitatásának — s a hallottakat fogékony elméjükben szinte tudat alatt raktározhatták el. Mindenesetre már magában az a tény, hogy a két nő nem elégedvén meg a sablonos neveléssel, új nevelési utakat keres, mutatja azt a mélyreható megismerést, mely őket a nevelés fontosságára nézve áthatotta — s amelynél fogva személyesen indultak megfelelő nevelőintézet keresésére. De mutatja azt is, hogy kompetenseknek érezték magukat a különböző intézmények helyes nevelési teljesítményeinek megítélésére, — ami viszont életfolyásukból nem volna magyarázható a fentemlített ifjúkori benyomások nélkül.

Ilyenformán tehát személyesen akarván meggyőződni a Salzmann világhírű intézetéről, legelőször Gothába utaztak, ahonnan naponként kirándultak Schnepfenthalba az intézet látogatására,⁶ ahol Salzmann nevelőintézete keretében, igyekezett és vélte megvalósítani a családi nevelést, azáltal, hogy a vezetést teljesen családja tagjai látták el.

„Ich sehe sie noch, die biedere deutsche Hausfrau Salzmann mit dem ungeheuern Schlüsselbund an der Seite wandeln, und den merkwürdigen Hausvater und Pädagogen in Mitte seiner eigenen zwölf erwachsenen Kinder, alle in der Anstalt beschäftigt; Schwiegersöhne und 60 Kostknaben,⁷ blühend von Gesundheit und Lust, in rothen Jacken herumgehen. Er trug einen bis auf die Ferse reichenden, weiten lichten Oberrock und Sporen an den Stiefeln, wie ein Stallmeister.“ (Mem. 83—84. l.)

A 10 percnnyire eső Ibenhainben pedig Guthsmuths intézetét is felkeresték — ahol szintén együtt dolgozott a házaspár. Teréz naplóiban elismeréssel nyilatkozik a Guthsmuths által bevezetett tornáról — azonfelül pedig nagyon imponál neki az ott észlelt botanika oktatás⁸ — s mint nagy teljesítményen, ekkor Teréz még elcsudálkozik azon a készségen, mely-

— Legújabbán dr. Csóka J. Lajos, pannonhalmi főiskolai tanár, Mária Terézia iskolareformjéről írt könyvében azt bizonyítja, hogy a fent nevezetteknek inkább csak technikai szerepe volt a Ratio Educationisban, — míg tulajdonképpeni létrehozója a tót származású Kollár Ádám volt, az udvari tanulmányi bizottság tagja, a bécsi Hofbibliothek igazgatója.

⁶ Napló 2. l., 7. és 8. sz. jegyz., VII—4. füz. 5. kéz. l.

⁷ Az útinaplóban azt mondja Teréz: „gegen 80 Zöglinge“. Ld. Napló 2. l., VII—4. füzet 5. kéz. l.

⁸ Ld. Napló 2. l. és 10. j., VII—4. füzet 5. kézirati lap.

lyel a gyermekek a sorba felállított növények neveit megakadás nélkül mondják el — a nélkül, hogy odanéznének.

Gothából még sok más kirándulást is tesznek: Tenneberg, Waltershausen, Reinhardsbrunnba, leginkább gyalog a szép hársfa-allée-kon át.⁹ De nevelőintézetet kereső útjuk ezzel nem ért véget, mert bármennyire elismerték a Salzmann-intézet sok előnyét: a kitűnő rendet és tisztaságot, a jó tanulmányi és órabeosztást — a hygienikus berendezkedéseket, a torna- és úszógyakorlatokat a szép uszodában — a kitűnő levegőt, a gyönyörű vidéket — mégse nyerte el a testvérpár teljes tetszését. Különösen Jozefin poetikus lelke — a nevelés szellemét túl merevnek tartotta (Mem. 84.), amiért is nem bízta Salzmannra fiait, hanem a thüringiai erdőn keresztül Schmalkaldenen át a testvérpár tovább folytatta útját a szász-meiningeni hercegségbe. Itt Teréz megbámulja a városkák rendezettségét és a szép kertkultúrát, mely az özv. Lujza-Eleonora hercegné munkáját dicsérte, aki fia, György helyett, mint annak gyámja, vitte a kis ország kormányzását.¹⁰

Szeptember elején érkeztek meg Würzburg nagyhercegségbe, Ferdinánd toscanai nagyherceg, majd salzburgi választófejedelem akkori birodalmába. A nagyherceg kitüntető kedvességgel fogadja a nővéreket, mint régi barátait, akikkel Budán 1805—1806 telén sok szép időt töltött. Meghívja őket fényesen újjáalakított palotájába, majd nyári kastélyába, Werneckbe, elviszi őket sétakocsizásra a veitshöheimi kastélyába. Kedvesen elszórakoztatja őket párizsi séjourjának élményeivel és megismerteti őket Berg nagyhercegnővel — Napoleon nővérével. Búcsúzásul kiváló zeneestélyt rendez tiszteletükre.¹²

Ötnapi kellemes tartózkodás után, szept. 5-én újra útra keltek — ezúttal a Spessart erdőn keresztül, Aschaffenburgon át a Majna melletti Frankfurtba,¹³ hogy ott a híres „Messe”-n bevásároljanak. Itt az idősebbik Deym-fió, Fritz megbetegedett (Mem. 84.). Ennek a magában véve sajnálatos esetnek azonban több igen kellemes és életbevágó következménye lett. A gyermek mellé hívott orvos megismertette

⁹ Napló 2. lap, 11. j., VII—4. füz. 5. kéz. l.

¹⁰ Napló 2. lap, 12—13. j., u. o. 5. kéz. l.

¹¹ Ld. Mem. 78. l.: „Wir sahen beide (a nagyherceget és Wolkenstein grófot) wieder in Würzburg als wir unsere Reise von Carlsbad aus durch Deutschland, die Schweiz und Italien machten”. Ld. biográfia előző fejezetét. CL—CLV. l.

¹² Napló 3. l., 14—19. j., VII—4. füz. 6. kéz. l.

¹³ Ld. Napló 3. l. és 21—22. jegyzet (VII—4. jelzésű füz. 6. kéz. irati l.).

őket Schönbornnal,¹⁴ aki hosszú időn át volt követ Angliában és Algierban, Tunisban — továbbá annak öreg, szellemes barátjának, a 70 éves Stollberg grófnéval, akikkel azontúl sűrűn érintkeztek. Ők tanácsolták a nővéreknek, hogy keressék fel Schaffhausenben J. Georg Müller^{14a} tanárt, — aki szerintük legalkalmasabb egyéniség volna pedagógiai tanácsok adására. Együttal arra is biztatták őket, látogassák meg Pestalozzit Yverdunben — „damals auf dem Gipfel aller Pädagogen-Weisheit und seines Ruhmes” (Mem. 84. l.). Frankfurt látványosságairól útinaplójában¹⁵ a már említett Schlagwort-szerűségben emlékszik meg Teréz — és jellemzően itt is nagyobb részletességet ad a tudományos és irodalmi, valamint a pedagógiai nevezetességeknek, akikkel megismerkedtek, mint az egyéb látnivalóknak.

Így megemlékszik dr. Ebelről — a geográfus Ritter Károlyról — több neves pedagógusról, mint Miege (a pedagógiai kérdésekkel foglalkozó Kirchenratról), — Wilmersről és Gruner Antalról, egy frankfurti mintaiskola igazgatójáról. Engelmánné leánynevelőintézetéről is tudomást vesz.¹⁶ Néhány „herrliche Abend”-et töltöttek egy Frau von Holzhausen-nál,¹⁷ annak kertjében. Ezen intellektuális érintkezések mellett azért Teréz érdemesnek tartja tüzetesen leírni a frankfurti Mühlberg¹⁸ (ma villanegyed), az előkelő patricius-családok kertjében emelt, változatos, Belvedere-knek nevezett kilátótornyocskák egyik-másikát, valamint nem felejtette

¹⁴ Ld. Napló 5. lap (VII—4. jelz. füz. 5. kézirati l.). Bizonyára azonos azzal, akinek Jacobi Hemsterhuis: „Alexis ou l'âge d'or” című művének német fordítását ajánlotta 1799-ben; Jacobi Br. Teréz kedvelt írója. A Mem.-ban tévesen „Schönburg” áll.

^{14a} Müller. Ld. Napló 6. l., 44. j., VII—4. füz. 5. kéz. l.

¹⁵ Ld. Napló 3. l. (VII—4. füz. 6. kézirati lap).

¹⁶ Ld. Napló 3—5. l. és 23—31. jegyzet (u. o. 5—6. kézirati l.).

¹⁷ Ld. Napló 4. l., 26. j., VII—4. Journ. de voyage 5. kézirati l. Úgy látszik, hogy amikor Holzhausenné kertjében voltak, nem esett szó utazásuk céljáról, holott azt a memoire-ok tanúsága szerint sokaknak említették. Innen érthető, hogy nem esett szó Fröbelről (1782—1852; az ú. n. gyermekkertek megalapítója) sem — aki, mint ismeretes, a Holzhausen fiúkkal éppen 1808-ban ment Yverdonba, és 1810-ig ott volt velük, hogy az elsajátított módszerrel a fiúk nevelését otthon folytathassa. De tekintve, hogy Teréz naplóiban annyi életbevágó eseményről nem emlékszik meg, — amint azt a továbbiakban is annyiszor látni fogjuk, — nem is annyira az elhagyott beírás bizonyít a mellett, hogy Fröbelről nem történt említés, és hogy vele Yverdonban sem találkozott — mint az, hogy retrospektíve sem utal rá ilyen vonatkozásban. — Csak a 40-es években vesz tudomást gyermekkertjeiről, és rendeli több ízben a „Gaben”-eket.

¹⁸ Napló 29. l. és 58. jegyzet (M. 1. füz. 84. kéz. l.).

el feljegyezni az aschaffenburgi hízott baromfi etetésének különleges módozatait.¹⁹

Szeptember 21-én²⁰ búcsút mondanak az új ismerősöknek — és Darmstadton²¹ át az ott kezdődő szép hegyi úton haladva a Neckar melletti vadregényes várkastély romjaival koszorúzott egyetemi városkába, Heidelbergbe igyekeztek — onnan Wieslochon át a Neckar mentén Stuttgartba — ahová szept. 23-án megérkeznek.²²

Teréz, bár tudomást vesz Dannecker Antiken-Saal-járól, sőt annak világítás szempontjából jól elhelyezett s viaszkos vászonnal és muslinnal felszerelt ablakait bele is rajzolja kis kiadási könyvecskéjébe²³ — megbámulja az Ariadne szobrot, valamint Schiller óriási mellszobrát²⁴ — mégis főfigyelmét itt is az oktatási intézmények kötik le, mivel úgy látszik, itt ismerkedik meg azok szociál-pedagógiai tevékenységével. Így megemlékszik egy bizonyos Herr von Wangenheim, Pestalozzi egyik bámulójának ipariskolájáról — melyben ez különös készségek és fogások tanításával igyekszik a gyári munka káros hatásait kiküszöbölni, melyek az állandó ülésből, bezárt levegőből, egyoldalú izomtevékenységből a munkásokat éri.²⁵ Talán e szociál-pedagógiai vonatkozások miatt is került az útinaplóba Rapp harmonita-szekta alapítójának neve.²⁶ Stuttgartból elindulva, megállapodnak a régi egyetemi városban, Tübingenben,²⁷ és folytatva útjukat, Teréz lelkesedik az ódonszerű Reutlingenért — majd a fiatal Dunáért. — „Felejthetetlennek” mondja memoire-jaiban az utat Svájcba a Rajna mentén kocsiban (Mem. 84. l.). Elragadja őt a Tuttlingen melletti Achalm — „der herrliche Berg vor Duttlingen” — míg végre Engenen át szept. 25-én érkeznek meg Schaffhausenba.²⁸ Itt mindenekelőtt elkocsiznak a Rajna eséséhez — azon át is kelnek — és úgy látszik, csak ezután keresik fel — a frankfurti ismerősök tanácsát megfogadva, Müller Georg²⁹ tanárt — akinek társaságában Terézünk lelkes szavai szerint „felejthetetlen” órákat töltenek (Mem.

¹⁹ Napló 20. l. (M. 1. füz. 13. k. l.).

²⁰ Napló 5. l. (VII—4. füz. 5. k. l.).

²¹ Napló 7. l. (M. 1. füz. 72. k. l.), 1. jegyz.

²² Napló 7. l. (M. 1. füz. 73., 75. kéz. lap), 3., 4., 6. jegyz.

²³ Napló 20. l. (M. 1. füz. 8. kéz. lap), 13. jegyz.

²⁴ Napló 5. l. és 34—37. jegyzetei (VII—4. füz. 5. k. l.).

²⁵ Napló 7. l. és 55—57. jegyz. (VII—4. füz. 5. k. l.).

²⁶ Napló 5. l. 38. jegyz. (VII—4. füz. 5. k. l.) és Napló 20. l. (M. 1. füz. 8. kéz. l.).

²⁷ Napló 5., 7—8. l. és jegyzetek (VII—4. füz. 5. kéz. l. és M. 1. füz. 73. és 75. kéz. l.).

²⁸ Napló 5. és 8. l. (VII—4. füz. 5. k. l. és M. 1. füz. 76—78. k. l.).

²⁹ Napló 6. l. 44. jegyzet (VII—4. füz. 5. kéz. lap).

84. l.). S miután ez is a Pestalozzi-intézet látogatását javasolja — elhatározzák az Yverdonba való utazást.

A nélkül, hogy itt Pestalozzi életrajzát akarnók adni, szükségesnek mutatkozik életének egyes mozzanatairól megemlékeznünk, — melyek Brunszvik Teréz szempontjából fontosakká váltak.³⁰ Közismert, hogy Pestalozzi már kora ifjúságától fogva, a szegény népen akart segíteni. Ebbeli törekvéseit szolgálta az az intézet, melyet 1775-ben NeuhoF nevű birtokán szegény elhagyott gyermekek nevelésére nyitott, ahol a gyermekek nyáron a mezőn dolgoztak, télen fontak, szőttek és e mellett szabad óráikban oktatást nyertek elemi ismeretekben. Pestalozzi elgondolása szerint azt remélte, hogy az intézet a mezőgazdasági és háziipari munkák által önfenntartó lesz — a mai Produktionsschule-k^{30a} mintájára — és így a jótékonytságot nem kell igénybe venni — másrészt pedig azt remélte, hogy éppen ezen munka által emelkednek védenicei a gondozatlan züllésből emberhez méltó életszintre. Tudott dolog az is, hogy Pestalozzi, üzleti ügyekben való járatlansága folytán, birtokát tovább nem tarthatta és így az iskolát is 1780-ban bezárni volt kénytelen, de az Armenschule terve, a meg nem valósult terve, végig kísérte Pestalozzi életét.

Az ezután következő időben irodalmilag működött és megjelent Iselin lapjában Pestalozzinak úgyszólván pedagógiai hitvallása „Abendstunde eines Einsiedlers” címen — majd pedig a nagysikerű „Lienhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk” — melyben pedagógiai és szociális törekvései számára regény alakjában adja a megoldási lehetőségeket.

Az 1798-i francia megszállás idején pedig Stanzban az arvház vezetését vállalta, melyben egyedül, 5 hónapon át a legelhanyagoltabb, testileg-lelkileg lezüllött gyermekeket emberfeletti fáradozással gondozta, nevelte, és mivel az itt alkalmazott módszerével sikereket is ért el — végleg elhatározta, hogy „iskola mester”, tanító lesz.

Miután egyideig a Bern-kantonbeli Burgdorfban egy elemi iskolában mint tanító működött, három fiatalabb munkatárssal a burgdorfi kastélyban nevelőintézetet alapított mind jobbmódú polgárfiúk, mind szegény gyermekek számára, egyesítve egyúttal tanítóképzővel. Itt vált Pestalozzi előtt nyilvánvalóvá, hogy azok az eszközök, melyeket a szegények

³⁰ Részletesebbet ld. erre vonatkozólag Czeke M.: Pestalozzi, a szociálpedagógus — „A jövő útjain” pedagógiai folyóirat I. évfolyam, 1926. október—decemberi számában.

^{30a} Mint amilyen például a franciaországi Cempuis-ben. Ld. Ferrière, Adolphe: Die Schule der Selbstbetätigung (Ecole active) oder Tatschule. 1928. 172. l. és következők.

nevelésére a természetes fejlődéssel párhuzamosan alkalmazott, az általános embernevelés eszközei is, és hogy a nevelés, mint olyan, független az osztály- és hivatásbeli különbségektől. Ezeket a gondolatokat rakta le a „Wie Gertrud ihre Kinder lehrte” című, 1801-ben megjelent művében, mely hozzájárult, hogy a burgdorfi intézet hamar híressé váljon. Bel- és külföldi pedagógusok látogatták. A kor vezető szellemei Pestalozzi gondolataiban és működésében egy új kor szak beköszöntését üdvözölték. A látogatókat megkapta a tanítványok élénksége és tanulni vágyása, nem kevésbé a taneredmények, melyek különösen a számtan, geometria és rajz terén jelentkeztek — mely tárgyakban meglepő gyorsasággal haladtak. De még jobban bámulták a közvetlen, barátságos érintkezési módot tanuló és tanító között, mely a kényszereszközöket vagy büntetéseket majdnem feleslegessé tette. De mindenekfelett Pestalozzi egyéniségének varázsa hatott mindenkire — tanítványra, tanítóra, látogatóra egyaránt. Midőn pedig a burgdorfi kastély más célokra vétetett igénybe, Pestalozzi 1804-ben a Neufchateli tó mellé, Yverdonba helyezte át intézetét — ahol ez évről-évre hírnévben emelkedett. Valóságos búcsújáráshoz hasonlóan tódultak az intézetbe mind a tanítványok, mind a módszert elsajátítani óhajtó pedagógusok vagy pedagógus jelöltek, saját egyéni vállalkozásként, vagy az őket alkalmazni óhajtó családok, esetleg kormányaik megbízásából — s ugyanilyen tömegekben özönlöttek el az intézetet egyéb érdeklődők is, — ami bár gátlólag hatott az intézet igazi fejlődésére pedagógiai tekintetben, mégis nagyban hozzájárult hírnevének terjesztéséhez, úgyhogy mind újabb látogatókat és tanítványokat vonzott.³¹

Nem csodálatos tehát, hogy különösen Németországban a Brunsvik nővérek mindenütt az intézet magasztalását hallozták — és így természetes, hogy el is határozták az oda utazást, és bizonyára az útiköltség csökkentésére, a bécsi komornát visszaküldték (Mem. 95. l.). Útjukban érintik Winterthur, s Zürichben 14 napig maradnak, újabb érdekes ismeretsegeket kötve (a történész-államférfi Füssly-vel és egy Hess nevű festővel a sok hasonnevé közül) — élvezik a Zürichi tó szépségét, és úgy látszik, megmásszák az Albis hegyet és onnan gyönyörködnek a Glarni Alpokra nyíló kilátásban.^{31a} Zürichből mintha egyhuzamban utaztak volna

³¹ Ld. Pestalozzi's sämtliche Werke. Hg. von L. W. Seyffarth. Liegnitz. I. Band. Zur Einführung. 180—200. l. és 338—447. l.

^{31a} Ld. Napló 5—6. és 9. l., 45—47. jegyz. (VII—4. füz. 5. kéz l. és M. 1. füz. 11. és 69. kéz. l.).

Bernbe³² — ahol Teréz nem mulasztja el kiadási könyvecskéjébe belerajzolni a berni házak nagy tetőinek egy mintáját, melyekről azt látja, hogy olyan barátságossá teszik a házakat — és ugyancsak belekerül a berni gyümölcsaszaló kályha rajza és tűzetes leírása.³³ Mint már az eddigiekben is láttuk — Teréz minden egekig felcsapó lelkesedése mellett mindig megtalálja az utat a földre, annak prózai szükségleteihez.

S bár a kiadási könyvecskében egy Hofwyl-ba tett utazás költségei fel vannak jegyezve,³⁴ Teréz nem említi meg az újonnan Fellenberg által alapított mintagazdasággal kapcsolatos nevelőintézetet — mely Pestalozzi eredeti, de sikertelenségbe fulladt elgondolását, egy önmagát fenntartó nevelő és tanintézet tervét eredményesen oldotta meg. — Ugyancsak csupán a kiadási könyvecske beírásaiból tudjuk, hogy Bernből Lausanne-ba és onnan Vevay-be rándultak ki.³⁵

Ilyen előzmények után érkeztek meg október legelső napjaiban Yverdonba. Mihelyt elhelyezkedtek, siettek leadni frankfurti és schaffhauseni ajánlóleveleiket a kastélyban — ahol Pestalozzi és intézete székelt —, s ezután szállásukon nagy várakozással néztek a Pestalozzival való találkozás elé. — Várakozásukban nem is csalódtak — bármily megdöbbenően nagy is volt az eltérés Pestalozzi szellemi nagysága és testi megjelenése között. A nagy pedagógus és emberbaráttal való eme találkozásra Teréz Memoire-jaiban külön felhívja a figyelmet és azt részletesen leírja (Mem. 87. l.).

„So zogen wir denn bald nach Yverdun mit den gespanntesten Erwartungen. [Sie] wurden nicht getäuscht, aber den Eindruck von Pestalozzis Gestalt muss ich beschreiben. Alles was ich gehört und gelesen hatte von ihm, zeigte mir einen Riesengeist an Willen, über alles Gewöhnliche hoch erhaben. Meine Einbildung gab ihm auch eine körperliche Riesengestalt, breitschultrig, stark, wie wir uns Plato vorstellen. Als wir unsere Briefe abgegeben im Schlosse, das er bewohnte, und uns in unserem Hotel, dem „Rothen Haus“ zurecht gemacht hatten, warteten wir am Fenster mit den beiden Knaben um den sehnlichst Erharrten kommen zu sehen. Plötzlich schrie Fritz: „Da kommt Pestalozzi!“ Ich sah ein schwaches Männchen mit dünnen Beinen, gebück-

³² Ld. Napló 6. és 8. l. (VII—4. füz. 5. és M. 1. füz. 80. kéz. l.).

³³ Ld. Napló 20. l. (M. 1. jelzésű füzet 11. és 12. kéz. l.).

³⁴ Ld. Napló 9. l. 22. jegyzet (M. 1. jelz. füz. 69. kéz. lap).

³⁵ Ld. Napló 9. l. (M. 1. jelz. füz. 82. kéz. l.).

ten Hauptes, und sagte entrüstet: „das ist Pestalozzi nicht!“ — Er war es, war noch dazu unaussprechlich hässlich im Gesicht, und so liebenswürdig alle Herzen gewinnend, besonders die seiner Pflöge.

Ennél még részletesebben ecseteli Teréz ezt a találkozást a Teichengräber, Tavassy Lajos által Pestalozzi születésének 100 éves évfordulójára 1846-ban indított *Nevelési Emléklapok* című pedagógiai folyóiratában³⁶ — amikor is Tavassy szavai szerint tapasztalataiból nem egyet „elcáfolhatatlan ismeret végett, e jelen könyv céljaira nézve a nemeskeblű honleány egyszer másszor közlé velünk”. Az ő nyomán tudjuk meg, hogy Pestalozzi és a Brunszviki nővérek egy pillanat alatt egymásra találtak: „Pestalozzi az idegeneket azonnal megkedvelé és az idegenek őt, mintha vajmi régi ismerősök lettek volna”. Így tehát csakhamar gyermekeikkel együtt „úgyszólván valódi családtagokként laktak az intézetben”.³⁷ Ebből folyólag természetesen, az intézet egész belső életével részletesen megismerkedtek.

Az M. 1. jelzésű kiadási könyvecskébe tett feljegyzések, odavetett gondolatfoslányok arra mutatnak, hogy Br. Teréz Pestalozzinak nem annyira a szó szoros értelemben vett nevelési elvei érdekelték, hanem inkább a neveléssel összefüggő általánosabb célkitűzései. Így például egész életre ható benyomást tesz rá az a gondolat, mellyel naplóiban ismételt találkozunk, hogy neveléssel kell megelőzni a gonoszsgot, vagy pedig az, hogy Pestalozzi az anyákra akarja bízni a nevelést, és még több, inkább szociál-pedagógiai elgondolás.^{37a} Ezzel szemben már most mutathatunk rá arra a körülményre, hogy Pestalozzi *metódusait* nem fogadja el feltétlenül, sőt az általa annyira nagyra tartott „Buch der Mütter” éppen a Pestalozzi által írott részt a szó és fogalomról — teszi kritika tárgyává, akárcsak Fichte.³⁸ S e metódusokkal kapcsolatban azt is látjuk, hogy számba vette Pestalozzi munkatársainak útmutatásait is — nem annyira az elvi, mint gyakorlati kivitelezésre vonatkozólag.^{38a} E mellett retrospektíve tett összefüggő előadásában megismertet bennünket egyrészt Pestalozzi családi viszonyaival, másrészt leginkább az intézeti élet formáival. Így memoire-jaiban elvonultatja

³⁶ Nevelési Emléklapok 1846. 1. füz. XXXI—XXXI. 1.

³⁷ U. ott, 1. füz. XXXIII. 1.

^{37a} Ld. Napló 18—19., 20—21., 22., 23., 24., 25., 26—27., 28. 1.

(M. 1. füzet).

³⁸ Ld. Napló 103—105. 1. (VII—10. füz. 1—2. kéz. 1.) j.

^{38a} Ld. Napló 20., 21. 1. (M. 1. füz.).

előttünk az unokát, az apa és anya után elárvult, akkoriban 12 éves Pestalozzi Gottliebét (Teréz Gottfriednek mondja), a beteges Pestalozzinét, az odaadó, szerető hitvest, ki már akkor betegeskedése miatt a háztartásban ugyan nem igen működhetett, de véghetetlen türelemmel másolta Pestalozzi szinte olvashatatlan írását sajtó alá (Mem. 86. l.). De betekintést nyerünk az intézet adminisztrációjába is, melyet Br. Teréz a reális élet szempontjából kritikai megjegyzésekkel kísér. Megtudjuk, hogy ebben az időben 195 növendék volt Pestalozzi intézetében,³⁹ — hogy az étkezés nagyon egyszerű volt — s azt is, hogy mint vállalkozás, Pestalozzi intézete sehoggy sem tudott prosperálni, mert „Pestalozzis himmlisches Gemüth konnte kein Kind zurückweisen, und die Zahlung blieb aus”. Pedig a világ minden civilizált tájáról jöttek növendékek: amerikaiak és spanyolok is, még pedig sokszor egészen egyedül (Mem. 85—86.). Párhuzamba állítja Pestalozzi intézetét a híres és jól jövedelmező Salzmann-intézettel:

„Dort zahlten die Knaben 60 fl Mz bei Pestalozzi 25 fl... dort Niedlichkeit und Steifheit, hier derbes Gefühl und Poesie, alles Geist, Pestalozzi selbst höchst interessant als Mensch und Pädagog.” (Mem. 86.)

Ezekből a megállapításokból látni, hogy a hosszú idő eltelté után, Teréz véleménye Pestalozziról nem változott, mert már útinaplójában is — az első benyomás hatása alatt ilyenformán nyilatkozott: csupa szív, csupa szellem, Genie, de híján minden emberismeretnek.⁴⁰

Pestalozziról, mint pedagógusról, különösen mint vallás-oktatóról is nyerünk felvilágosítást, mivel hiszen a Deym-fiúk résztvettek az oktatásban. „Unsere Knaben besuchten die Classen regelmässig — und ich mit ihnen” (Mem. 85. l.) mondja Teréz. Sőt a Tavassynak adott nyilatkozat szerint:

„a hölgyek... mindenütt ott voltak, ahol Pestalozzi volt”.⁴¹

Mind a memoire-okban, mind a Nevelési Emléklapokban Brunsvik Teréz különösen a közös imaórákat és vallásos előadásait emeli ki és írja le, ami azért is jelentős, mert

³⁹ A pedagógiai művek, mint maximumot, 150-et állapítanak meg. így Seyffarth is, a Pestalozzi 12 kötetben megjelent összes műveihöz írt bevezető biográfiájában.

⁴⁰ Ld. Napló 6. l. (VII—4. füz. Journal de Voy. 5. kéz. l.).

⁴¹ Nev. Emléklapok 1846. 1. füz. XXXIII. l.

Pestalozzi állítólagos vallástalanságaért támadták intézetét.⁴² Már 6 órakor reggel („October und November“, Mem. 85.) gyülekeztek az imateremben száznál jóval többen.

„A gyermeksereg sor szerint emelkedő padokon, melynek középső terén Pestalozzi fel és alá sétálgat s csaknem minden gyermeknek szemébe néz. Egyszerre séta közben megáll s amidőn ő megáll, legmélyebb csend támad a kétszázak között: Pestalozzi imádkozik.”⁴³ „Da musste man Vater Pestalozzi gesehen haben, mit welcher Erhabenheit und Tiefe er seine geistlichen Vorträge hielt“ (Mem. 85. l.).

S bár a memoire-ok szerint az összes jelenvoltakat, a számos idegent, akik az ablakmélyedésekben álltak óraszámra — Pestalozzi előadásától mélyen megindulva — áthatotta a „Glaube, Hoffnung und Liebe“ — mégis a Tavassynál közölték nyomán bizonyos kritika is elhangzik — egyrészt az intézet túlságos nem oda való elemek által való látogatottsága és Pestalozzinak két nyelven való imádkozása miatt:

„A mily lélekemelő vala e pillanat, mennyire szívből fakadtak a szók, a gondolatok, amily szent vala az ihlettség, s mily vonzó az imádkozó állása s végre mily ragyogók a gyermekek szemeiben a pergő könnygyöngyök — még is” — így beszélt a grófnő — „nem lehet eltitkolni a visszasság benyomását a két nyelven fohászkodás közben — annyival kevésbbé nem, minthogy azon közben jöttek mentek az idegenek, kik Pestalozzit látni és hallani idezarándokoltak.”⁴⁴

Ez utóbbi körülményt Terézzel együtt nagyon sokan felhányták, de ezt Pestalozzi — egyrészt intézetének rohamos fejlődésénél fogva, új eszméinek terjesztése érdekében — nem igen akadályozhatta meg.

Ezekén felül Br. Teréz személyes tapasztalatai révén — és mint beavatott — érdekes betekintést nyújt Pestalozzi erkölcsi nevelési módjáról:

„Az ima bevégezte után, mindég kiszemele P-i néhány gyermeket az egész sereg közül, kiknek akár viselkedésében valamit észrevőn mi neki nem tetszett, és azo-

⁴² Ld. Niederer: Pestalozzis Erziehungsunternehmen, 1812. — mely különösen ezen vád ellen védte Pestalozzit, mely vádat a hivatalosan kiküldött bíráló bizottság is hangoztatta.

⁴³ Nev. Emléklapok 1846. 1. füz. XXXIII. l.

⁴⁴ U. ott, XXXIII—XXXIV. l.

kat majd intő, majd feddő, majd — kérő hangon jóra ösztönzé, — nagyobb csínok esetében a gyermekeket kézen vezetve szobájába vivé, a hol csak ritkán engedé meg, hogy valaki jelen lehessen; a kinek sikerült jelen lehetni, az körülbelül következőknek leheté tanuja: P-i leül, — a gyermeket térdei közé veszi, és szemtől szembe beszél a gyermekkel, úgy, hogy homlokával gyakran ennek homlokát érinté. — Kezet kézben fogva kihallgatta elsőben a gyermeket, gyakran már maga tudott mindent előre részletesebben tán, sem mint a gyermek sejtette volna s a mint a pillanat kívánta, megrezdültek a szívnek hurjai, s a szónak majd legszelidebb bánásával, majd leghatályosabb erejével mindig sikerült neki a gyermeket a jó útra visszatérítenie; s az illy visszatérítés nem csak pillanatnyi hatású volt, mit már onnan is lehet következtetni, hogy a magánylag és négy szem közt megintett vagy feddett gyermek ritkán került másod ízben illy orvoslás alá. Az orvosságot magával vivé a gyermek, az atyai intésekben és tanácsokban, melyek elméjébe vésettek s legalább hasonló hibában az illyképen megintett gyermeket inteni tán soha sem kellett többé. Az illy jelenet után mindig engesztelődő indulattal távozott a gyermek, s engesztelődött indulatú volt a tanító, s némán bámult az idegen néző.⁴⁵

Az itt közöltek nemcsak mint egy magyar asszony személyes, közvetlen érintkezésből eredő ismertetései érdekesek, hanem mint tanúságai annak a biztos ösztönösségnek, melylyel Br. Teréz meg tudta látni a mások gondolataiban a legtermékenyebbeket, a legfejlődésképesebbeket — aminthogy hiszen a fenti jelenetben a pedagógiai eljárások legújabb vívmányaira is ráismerhetük. Mindenesetre mély benyomásra vall, hogy 1846-ban, tehát 38 évvel yverdoni tartózkodása után, ilyen élénken maradtak meg e jelenetek emlékezetében — amit annak is lehet tulajdonítani, hogy ő maga is a feddésnek leginkább ezt a módját alkalmazta annak idején a Deym gyermekekkel szemben, és naplóiban ezt a módszert ismételten ajánlja és fejtegeti.^{45a}

Ezen közös imaórákon kívül Brunszvik Teréz különösen lelkesedett a szombatonként, az esti órákban Pestalozzi által a tanítók számára tartott előadásokért, amelyekről, mint a memoire-okban mondja, Teréz sohasem hiányzott. A Neve-

⁴⁵ Nevelési Emléklapok 1846. 1. füz. XXXIII—XXXIV. 1.

^{45a} Ld. 285—442. l., 1810—1813-i naplók.

lési Emléklapokban részletesen is beszámol ezekről a felsőbb oktatói, szemináriumszerű órákról:

„Itt láttuk Pestalozzit közel 30 különbkorú s különbféle országokból jött tanítóktól környezve, — közöttük Türk, Hoffmann, Niederer, Schmidt — és ezen lelkesek feje ő, a tanítók köztanítója. Minden új tapasztalásuk itt közöltettek, minden új eszmét itt vitattak meg, s a gondolatokban s azok lelkes előadásában a legtermékenyebbik mindig Pestalozzi volt. Mindnyájan az ő ajkain függtek, mindnyájok szeme az ő mozdulatait kísérte, mert rajta a gondolatokat szinte látni lehete, olly annyira cselekvő modorú volt az ő előadása.”⁴⁶

Talán ilyen szombatesti előadás menetét őrizte meg Br. Teréz az alább közölt töredékes feljegyzésében:

„Gang von Pestalozis extemporirten Vortrag über seine Methode, in meinem skizzirten Vorwurfe.

Pestalozzi fieng damit an:

Es freut mich ausserordentlich so viel kraftvolle und junge Leute um mich zu sehen, die an meinem Werke Theil nehmen, sich für die Erziehung bilden, und meine Wünsche unterstützen. Es ist ein seltenes Glück, das ich geniesse.

Alte Leute sind gewöhnlich verlassen, diess ist auch ganz natürlich, Sie können mit der Jugend und mit der Welt nicht gleichen Schritt halten. Ihre Erfahrungen sind den Vorschriften der Zeit nicht angemessen. Ich verdiene dieses Glück nicht, aber es freut mich und ich danke Gott der es mir gab.

Ich habe nicht gesucht eine Methode zu machen, sondern nur dem Volke in dem, was es zu seinem häuslichen Glück bedurfte zu helfen. Ich habe es geliebt, und in meinen jüngeren Jahren auf dem Lande gelebt. Dasselbst lernte ich seinen Zustand und seine Bedürfnisse kennen. Die Kinder zogen mich unaussprechlich an. In den ersten 5—6 Jahren sah ich sie gesund, kraftvoll, munter; ihre heiteren Augen lächelten Friede und Unschuld; ihre rothen Wangen waren das Bild der Gesundheit, sie blühten wie Engel. Wie sie hingegen in die Schule kamen, wurden sie lahm und ermattet; ihre Wangen fielen ein, das Feuer ihrer Augen ver-

⁴⁶ Nevelési Emléklapok, 1846. 1. füz. XXXVII. 1.

löschte, ihre Heiterkeit erstickte, sie gingen wie Schatten herum; ihre Kräfte gingen verlohren. Wie sie vorher vor alles Sinn hatten und sich voll Strebens herumtrieben alles angreifen und lernen wollten.^{46a}

Mindenesetre jelentős, hogy Br. Teréz nem a metódusról magáról mondottakat örökíti meg, hanem Pestalozzi szociálpedagógiai célkitűzéseit: a nép felsegítését — valamint a korabeli iskolák káros hatásainak kivédését — amely célok mindenikét módszerével, mint eszközzel, óhajtja elérni.

Mindezekből látható, hogy Brunszvik Teréz és nővére csakugyan az egész intézet szellemébe keresett és nyert betekintést — érintkezésben volt a Pestalozzi szűkebb körét képező tanítókkal és nevelőkkel, mint az naplóból is kitűnik, a Türck⁴⁷ családdal, akik olyan sokat tettek szóban és írásban a Pestalozzi-módszer népszerűsítésére, Schmid Josef-fel,⁴⁸ s természetesen Niedererrel,⁴⁹ Pestalozzi azon munkatársával, aki Pestalozzi eszméibe legmélyebben hatolt, azonkívül Hoffmannal, aki 1818-ban Magyarországon telepedett meg.⁵⁰

De bármily serkentőleg is hatott ez az érintkezés a lelkes táborral, mégis mindent felülmúlóan az ember Pestalozzi volt az, aki Terézsre a legmélyebb és legmaradandóbb hatást gyakorolta. Pestalozsinak igaz vallásossága, a gyermek, és azon keresztül, a nép iránti mélyeseges szeretete, lelkesége, kitartása, mellyel annyi akadályon át, a sok kudarc ellenére, nem szűnt meg az emberiség javára dolgozni, mindez szinte meghatott tiszteletet váltott ki belőle. És bizonyára megnyerte őt Pestalozzinak impulzív, odaadó lényé,

^{46a} Pálfi De Gerando levéltár, kiadatlan iratok, VII—16. sz.

⁴⁷ Türck. Ld. 6. l. és 18. l. 52. jegyzet (VII—4. füz. 5. kéz. lap, M. 1. füz. 2. kéz. lap).

⁴⁸ Schmid. Ld. 6. l. és 18. l. 53. jegyzet (VII—4. füz. 5. kéz. lap, és M. 1. füz. 2. kéz. lap).

⁴⁹ Niederer. Ld. 18. l. (M. 1. jelzésű füzet 2. kézirati l.), 6. jegyz.

⁵⁰ Alkalmassint Hoffmann F. G. — akiről Várad Szabó János, Vay bárók nevelője, megállapítja, hogy 1810-ben már Yverdonban találta — ahova családjával és néhány leánynövendékével Németországból vándorolt, hogy Pestalozzi elemi módszerét megismerhesse. 1818-ban ugyanezen Hoffmann Pesten hasonlóképpen leányintézetet állított fel — melyről egy kis értekezésben ad ismertetést: Über Erziehung und Unterricht. Ein Wort zur Ankündigung einer in Pesth errichteten Erziehungs- und Unterrichtsanstalt, für Töchter aus den gebildeten Ständen. Pest, 1818. Ld. Nevelési Emléklapok, 1846. 1. füz. XLVII. lapon és Napló 22. l. (M. 1. füz. 22. kéz. l.). — De csudálatosképpen nem említi Teréz Fröbelt, aki pedig közismerten 1808—1810-ig tartózkodott Yverdonban a két Holzhausen fiúval, de még csak retrospektíve sem emlékszik meg Fröbel Yverdoni tartózkodásáról sem naplóiban, sem memoire-jaiban — úgyhogy tényleg fel lehet tételezni, hogy Teréz nem találkozott vele.

mely az övével is bizonyos tekintetben kongeniális volt, az az expanzivitás, mellyel azok előtt, akik megértést tanúsítottak eszméivel szemben — kitárta egész lelkét,

„annak egész emberszerető lényét oda szerette volna legszebb emberi ajándék gyanánt adni, hogy emberszeretet és emberérzés mindenüvé terjedjen, ahová lelkes és ahova szerető ember lép”.⁵¹

Ilyenformán érthető, hogy a gyakori és hosszabb együttlét, mindjobban megerősítette a kölcsönös tiszteletet, és Pestalozzinak világszerte ismert varázslatos hatását — annyiival is inkább, mert hiszen mint Teréz emlékirataiban mondja: „Täglich abends blieb er länger” (Mem. 85. l.). Az is elképzelhető, milyen lelkesedéssel olvasta fel, a szintén lelkesedő két magyar nőnek cikkeit, az általa szerkesztett „Schweizer Blätter”-ből:

„mit einer solchen Erhabenheit, dass ich meine Augen decken musste, als er den Refrain ausrief: „Schutzgeist Helvetiens!”, mit Donnerstimme und in der höchsten Begeisterung sein Vaterland bedauerte.” (Mem. 85. l.)

A memoire-okban nem fejtegeti azokat az asszociációkat, melyek ezt a mély hatást eredményezték, ellenben a Tavassynak adott nyilatkozatából megtudjuk, hogy ekkor Teréz is

„hazánkra és hazánk számtalan gyermekeire gondolt, kik vagy egészen neveletlenül nőttek fel, — vagy pedig olyan nevelésben részesülnek, amelynek eredményeire gondolva, nem tudja az ember, a neveletlen vagy a nevelt gyermekben sajnálkozzék-e inkább. Itt szülemlének a magyar hölgy kebelében oly érzemények, elméjében oly gondolatok, mik által hívé és reménylő, hogy egész hazájának ifjú nemzedékét boldogíthatandja.”⁵²

„Da übertrug er das Feuer der Liebe in meinen Geist.” (Mem. 86. l.)

Azaz Brunszvik Teréz, intuitive felismerte Pestalozzinak, ma szociálpedagógiainak mondható eszméit,⁵³ és híres módszereit, nem annyira az ismeretszerzés sikeressége miatt értékeli, hanem valóságos fichtei meglátással,⁵⁴ az emberszere-

⁵¹ Nevelési Emléklapok, 1846. 1. füz. XXXIII. l.

⁵² Nevelési Emléklapok, 1846. 1. füz. XXXV. l.

⁵³ Ld. Czeke: Pestalozzi, a szociálpedagógus. A „Jövő Utjain” 1926. évf. jan. sz.

⁵⁴ V. ö. Fichte: Reden an die deutsche Nation, 1809—1810. „Er (Pestalozzi) wollte blos dem Volke helfen, aber seine Erfindung in ihrer ganzen Ausdehnung genommen hebt das Volk, hebt allen Unter-

tet által hajtott azon törekvésekért lelkesedett, melyek szerint a nevezett módszerekkel nemcsak az elhanyagolt nép, tehát csak bizonyos népréteg számára nyitható meg a nevelés és művelődés útja, hanem ezek egész nemzetek nevelésére, azok felemelésére is sikeresen alkalmazhatók.

És ha valószínű is, hogy ezek a felismerések és törekvések ez időtájt még nem is alakulhattak ki benne teljes világossággal, mégis a naplókban tisztán követhetők a hozzájuk vezető utat kereső tapogatódzások,^{54a} melyek a fenti, előszóval adott nyilatkozatot alátámasztják. Tehát joggal mondhatta emlékirataiban:

„Dort lernte ich kennen was mein Geist bedurfte: Wirkung auf das Volk. Das Wort war gefunden. Von da an hörte alle egoistische Selbstbildung auf, dem Vaterland weihten wir uns als Erzieherinnen seiner Massen. Ihnen Kräfte, Zeit, dem künftigen Geschlechte Liebe. Pestalozzi versprach nach Ungarn zu kommen. Welche Aussichten und Gefühle durchwogten unsere jugendliche Brust!" (Mem. 87. l.)

S bár Brunszvik Teréz Yverdunból november közepe táján távozva, e nép- és nemzetnevelő törekvéseinek megvalósításához hazatérte után jóval — majdnem 20 évvel — később foghatott csak, nemcsak azért, mert hazájában a lelkes tervek nem találtak visszhangra, és mert e hivatásra való készültséget előbb meg kellett szereznie, hanem főleg, amint látni fogjuk, külső, kedvezőtlenül alakult családi körülmények miatt, mégis nincs okunk kételkedni fenti, saját nyilatkozataiban, hogy ezen a köz, illetve a haza javára szolgáló törekvésekre *Pestalozzi lelkes, emberszeretetet árasztó lényé, nem pedig hires módszere adta meg a döntő lökést* Terézünknek, mondaine comtesse-ből, népboldogító pedagógussá való átalakulására. Az ő hatására érlelődik meg benne az elhatározás, mellyel eddigi, az öntökéletesedésre fordított munkálkodását a köz javára akarja értékesíteni, — a Pestalozzi által hirdetett szeretet nevében. És ha még hozzáteszük a Tavassynak adott nyilatkozatot, mely szerint

schied zwischen diesem u. einem gebildeten Stande auf, gibt statt der gesuchten Volkserziehung, Nationalerziehung, u. hätte wohl das Vermögen den Völkern u. dem ganzen Menschengeschlechte aus der Tiefe seines dormaligen Elendes emporzuhelfen." IX. Rede. Ld. Fichte's Schriften zur Gesellschaftsphilosophie. I. Teil: Reden an die deutsche Nation. 372—373. l. (Die Herdflamme. Sammlung der gesellschaftswissenschaftlichen Grundwerke aller Zeiten u. Völker. 15. Bd.)

^{54a} Ld. 18. l. Különösen: 20—22., 22—23., 25., 27—28. l. (M. 1. füz. 3., 6., 13—14., 23—26., 27., 35., 39., 51., 61. kéz. l.).

„a kisdedóvó-intézetek dicső emberi eszméjének csíráját már Pestalozzinak köszönheti, kiviteli tervét pedig a Scotoknak”,⁵⁵

tisztán bontakozik ki előttünk Pestalozzinak eszmei és érzelmi hatása, — mely hiszen minden emberi nagy alkotás és tevékenység hajtóereje — az abszolútum — élesen elkülönítve a kivitelezésre adódó alkalmak vagy indítékoktól — az akcidentálistól.⁵⁶ Hogy mennyire leginkább ezek a népboldogító eszmék hatottak Terézre, s hogy mennyire éppen az emberiséget hirdető gondolatokkal gyújtotta fel Pestalozzi Terézben az emberiség és emberszeretet lángját, melynek tüze azután oly melegítőleg hatott vissza Pestalozzira magára — azt azok a levelek mutatják, melyeket Pestalozzi írt a Brunsvik-nővéreknek távozásuk után. Ezeket Teréz a Pestalozzinétól kapottakkal együtt, élete végéig kincsként őrizte.

⁵⁵ Nevelési Emléklapok, 1846. 1. füz. XXXVI. 1.

⁵⁶ Itt anticipando rá kell mutatnunk dr. Benes Piroksa „Gräfin Therese Brunsvik und die Kleinkindererziehung ihrer Zeit” című, 1935-ben Spranger által a berlini egyetemen doktori értekezésül elfogadott alapos tanulmány egyik téves álláspontjára. Ő ugyanis tagadja, mintha Pestalozzi adta volna meg Brunsvik Teréznek a lökést humanitárius és pedagógiai tevékenysége számára. Azzal érvel, hogy hazatérte után engedte magát elterelni a Pestalozzi eszmék megvalósításától, sőt a vele való levelezéstől. Ebből pedig a Pestalozzi hatásának gyengeségére akar következtetni. Továbbá megállapítja, hogy Brunsvik Teréz nővére gyermekeinek nevelésénél a Pestalozzi szellemével szinte ellenkező módszereket alkalmazott. Bár megengedi, hogy Pestalozzi keltette fel benne *érzelmileg* az emberiséggel való veleérzést, de állítja, hogy az igazi, elhatározó lépésre őt Wertheimer által 1825-ben lefordított és kiegészített Wilderspin könyv: *On Infants Schools* indította. Ez a szembeállítás pedig téves; mert hiszen nincs ellentmondás a között, amit Benes Piroksa állít, és amit Teréz mond: hogy az eszme csíráját Pestalozzinak köszönheti, a kivitelt pedig a skótoknak. Benes Piroksa főleg abban téved, hogy az érzelmi eszmei motívumokat nem értékelte eléggé, ami pedig Teréznek sajátos életkörülményeinél és lelki alkatánál fogva mindennél fontosabb volt. — Ami pedig Benes Piroksa azon állítását illeti, hogy csak a Pestalozzi centennárium váltotta volna ki Brunsvik Terézből, utólagosan, a mester iránti nagy lelkesedést, arra nézve a továbbiakban találunk cáfolatot, aminthogy Benes P. is önmaga ellen idézi cáfolatul a következő passzust Brunsvik Teréz 1837-ben írt naplójából, amikor még távol volt a nagy ünneplés. „Mein Beruf von Gott wurde den Armen zu helfen, — jeden Unglücklichen die Hand zu reichen, und dieser heilige Beruf ergreift meine ganze Seele. Pestalozzi hat mich geweiht das Volk zu erlösen von Druck, Stumpfheit, Sklaverei und Unwissenheit.” Benes 40. 1. Még határozottabban: „Von Pestalozzi zurück gekehrt... im Angesicht der grossen Sonne u. des weiten Himmels mein Gelübde ablegte aller Selbstsucht zu entsagen... fürs Vaterland u. meine Menschenbrüder nur zu leben!” 1837. okt. 2. Kiadatlan J. 17. füz. 60. kéz. lap.

„Er schrieb oft, ... auch Frau Pestalozzi schrieb mir herzliche Briefe; bewahrte beide wie Heilgthümer.” (Mem. 91. l.)

1846-ban, Pestalozzi születésnapja 100 éves évfordulójának megünneplésére alapított, a már több ízben említett „Nevelési Emléklapok” szerkesztőjének, dr. Teichengräber, később Tavasi (Tavassy) Lajosnak e leveleket közlés végett átadta, miután azokat vele együtt 1845. decemberi naplófeljegyzése szerint átnézte. Tavassy ezeket magyar fordításban az 1846-i évfolyamban ki is adta.⁵⁷ Ezek közül a Pestalozzinak kronológiailag első, 1808. nov. 22-én kelt levelét németül adjuk,⁵⁸ Pestalozziné ugyanakkor kelt levelét pedig

⁵⁷ Ismeretes, hogy August Israel: „Die Schriften u. Briefe Pestalozzi's nach der Zeitfolge” című művében (Monumenta Germ. Paedagog. XXV., XXIX., XXXI. kötete, Berlin, 1903—1904.), a munka II. kötetében (Mon. Germ. Paed. XXIX.), a 179. lapon Pestalozzinak a Brunsvík nővérekhez írt következő leveleket tartja számon: „587. Iferten 22. Nov. 1808. 588. Iferten 9. Dez. 1808. 589—591. drei undatierte” — tehát összesen öt levél. A Nevelési Emléklapok 1846—1847-i évfolyamában Teichengräber, illetve Tavassy Lajos magyar fordításban összesen nyolc Pestalozzitól eredő levelet, illetve töredéket, és pedig nem időrendben, adott közre. Az 1. füz. bevezetésében ad hármat. Kettőt Pestalozzitól, egyet nejétől; — a 3—4. füzetben „Pestalozzi eredeti levéltöredékei” címen hat töredéket, köztük az Israel által jelzett 587. és 588. számút is. Az elsőnek mondott töredék nem levél, hanem más tollából eredő megjegyzések és impresszió-leírások, nyilván Pestalozzi arcképéhez. A „Második Töred.” pedig minden bizonnyal Stackelberghez intézett levél Pestalozzitól, közösen felkarolt eszméikről és azok megvalósításáról. A levelek eredeti kéziratára vonatkozólag csak annyi ismeretes, hogy Brunsvík Teréz azokat a Pestalozzi centennárium alkalmára Tavassynak adta közlésre, amint azt Brunsvík Teréz naplójában 1846. jan. elején megemlíti (J. 27. jelzésű füzet). Már 1929 óta több ízben érdeklődtem a Pestalozzi Stübchen vezetőségénél e levelek lelőhelye iránt, de választ nem nyerve, R. Rolland közvetítését kértem, aki a szintén csak bizonytalan válaszból arra a következtetésre jutott, hogy a leveleket a Pestalozzi Stübchen őrzi. Ezután újabb kérdésemre sem érkezett válasz. Közelebbi csak 1931-ben tudtam meg, Hrabovszky Józsefné dr. Révész Margit úrnő szíveségéből, aki októberben Zürichben járva, felkereste a Pestalozzianumot és ott a Pestalozzi Stübchenben Pestalozzinak 1808. dec. 9-én kelt, Brunsvík nővérekhez intézett „Darf ich Sie noch Freundinnen nennen Kunigunde und Therese?” kezdetű levél eredetijét látta. Ekkor azt is megtudta, hogy Prof. Stettbacher, a Pestalozzianum igazgatója legközelebb közzé fogja tenni. (Ez iránti többszörös érdeklődésemre sem kaptam választ.) Kemény Ferenc a Pestalozzi Studien II. kötetében „Gräfin Therese Brunsvík. Ein Bild ihres Lebens, Charakters und Wirkens” cím alatt megjelent tanulmányában megemlíti jegyzet alatt, hogy a hiteles másolatokat Schneller István dr. egyetemi tanár, a Pestalozzianum rendelkezésére bocsátotta. Az eredeti levelekről pedig csak annyit állapít meg, hogy azok tényleg léteznek.

⁵⁸ Megszerzését Dános Edith úrnő, genfi egyetemi hallgatónak köszönöm, amiért itt fejezem ki neki hálámat. A közreadott német közlemény a Pestalozzi-Studien-ben jelent meg 1898. III. Jg. 159—161. lapon,

szemelvényezve, magyarul közöljük újra, az említett Nevelési Emléklapokból. Nemcsak azért közöljük éppen e kettőt, mert nyilván közvetlenül távozásuk után íratlak, és így élenken éreztetik a személyes érintkezés melegének emlékét — hanem főleg, mert Brunszvikék élete folyására fontos adatot tartalmaznak.

„Edle, verehrungswürdige Freundin(nen)^a

Sie sind jetzt fort, aber Ihr Dasein war kein Traum. Die Folgen Ihres [„Aufenthaltes“]^b wirken bis an mein Grab. Oft in meinem Leben hat sich mein [„Herz“] erhoben zu grossen Hoffnungen und zu grossem Mut, aber nie in meinem Leben ist so viel Erhebendes in

e címen: „Pestalozzi an eine Gräfin“. A leveleket bevezető magyarázatban ezeket olvassuk: „Wer diese Gräfin ist, konnte nicht erforscht werden; sie scheint aus Ungarn zu stammen...“ A levél keletkezését 1810-re helyezi a magyarázó és így végzi: „Der Entwurf dieses Briefes befindet sich im Museum der Stadt Burgdorf im Rittersaale des Schlosses. Es sind 4 Seiten folio, von der letzten fehlt der untere Teil, doch scheint vom Manuscript selbst nichts zu fehlen.“ Ezzel szemben a zürichi Zentralbibliothek birtokában levő, e levélnek az eredeti után készült másolatát a könyvtár így írja le, és jelzete a következő: „Pestalozzi an Gräfin Therese Brunszvik und Josephine Deym 22. Nov. 1808. Mscrpt. Pestalozzi Mappe 1, 12. Copie vom Jahre 1927 von Stephan Schneller Budapest nach einer von ihm vor 20 Jahren vom Original genommenen Abschrift. Der Copist bemerkt: Der Entwurf dieses Briefes befindet sich im Museum der Stadt Burgdorf im Rittersaal des Schlosses. Veröffentlicht in den Pestalozzi-Studien III. Jg. 1898. Seite 159—161.“ Azaz a fenti közlemény nem az eredeti levél szövege, hanem maga az Entwurf, a fogalmazvány, amint hiszen nem is lett volna valószínű, hogy Pestalozzi egy ennyire javított, törlésektől hemzsegő írást elküldött volna az általa tisztelt egyéneknek. — Azonfelül nem egy, hanem két címzettnek szól — amint azt dr. Révész Margit a másolatból megállapította, a megszólítás lévén: Edle, verehrungswürdige Freundinnen! — egyezően a Nevelési Emléklapok magyar fordításával, mely, mint tudjuk, Br. Teréz életében és hozzájárulásával készült. Különben is a tervezet szövegéből is kiviláglik, hogy a levél többnek szól. A maga helyén erre rámutattunk. A fentiekből érthetők tehát az eltérések, melyek a magyar fordítás és a fenti közlemény között fennállanak — mely utóbbinak hitelességét dr. Révész Margitnak az említett másolatból történt kijegyzései is megállapítják. Itt említjük fel, hogy a kiegészítő részeket azért adjuk a magyar fordításban, bár nemetül is megvannak, mert a közlési engedélyt nem szereztük meg. A levél-szövegre vonatkozó megjegyzéseket betűvel jelölt jegyzetekben adjuk sor alatt.

^a A közleményben: „Freundin!“, alatta „Liebe Gräfin!“ törölve. Utána: „Ich danke Gott für Ihr Dasein“ törölve. — A megszólításnak többes számra való javítását a Tavassy fordításával egyező dr. Révész Margit által a zürichi Zentralbibliothekben látott újabb, hiteles másolatról lejegyzett részek szerint adjuk, az egész szövegen végig.

^b A szögletes zárójelben a közlemény kiadójának kiegészítései.

meinen Umgebungen zusammengekommen, als in den Tagen Ihres lieblichen Daseins.^c So viel es war, dieses alles, es verschwand gleichsam in meiner Seele vor dem Eindrucke, den Sie selber, Edle! auf mich machten. Es musste verschwinden! — Was sind dem Menschen alle äusseren Mittel seiner Thätigkeit,^d wenn dieselben nicht durch andere, von dieser Thätigkeit unabhängige innere Mittel seiner Erhebung veredelt und gleichsam geheiligt werden? Freundin(nen)!^e Euer Dasein hat von dieser Seite auf mich gewirkt. Wäre jetzt auch das Werk meines Lebens, was es wollte, wäre auch meine Lage, was sie „wollte“. Ihr Dasein hätte mein Innerstes gleich erhoben! Kunigunde, wenn ich die innere sanfte „Liebe und Unschuld“ sah, so dachte ich blos an meine Schwäche und ich erhob mich zum Mut und zur Kraft, auch selber zu sein, was ich sein soll...^f und ich fühlte mich sanfter und liebender in meiner Umgebung, als seit lange „nicht“! Theresa^g wenn ich beim ersten Blick Ihres Mutes und Ihrer Freiheit Thränen für jedes Gute in Ihren Augen sah, wenn das Wort Ihrer Liebe die Hoffnung für mein Leben weit über den Kreis meiner Ahndung [Ahnung] und so [über] den Kreis des Möglichen [dessen, was mir möglich, von mir noch zu schaffen erschien] hinaussetzte, so dachte ich nicht blos [mehr] an die Mutlosigkeit vieler meiner Stunden und an das Schwankende vieler meiner Entschlüsse, ich dachte nicht blos [mehr] an das freundliche Nahen des [lieben] Todes und an meine Pflicht, nichts zu wünschen, was ausser dem Kreis meiner Lebenstage und meiner Kräfte sein möchte: ich erhob mich in Ihrem Anblick zum Ungarischen Mut für meine gute Sache und glaubte auf Ihr Wort hin selber das Ziel meines Lebens näher, als ich es bisher nicht ahnte und mir nicht einmal wünschte.

Edle Freundin(nen).^h Auch meine Armenanstalt

^c Utána: „Wäre nichts anderes begegnet“ törölve.

^d Utána: „wäre diese Thätigkeit in sich selbst auch noch so würdig, und noch so wichtig: was sind ihm alle äussere Mittel zu derselben“ törölve.

^e Közleményben: Freundin. A javítás helyességét igazolja maga a szöveg is, a Freundin után következő „Euer Dasein“ kitétel, és a két nő megszólítása: Kunigunde — Theresa.

^f Utána olvashatatlan szavak.

^g Közlésben „Teclea“, Theresa a saját pótlásom a Tavassy fordítás nyomán.

^h Közlésben „Freundin“, utána: „Ich danke Gott für Ihr Dasein“ törölve.

haben Sie meinem Geist und meinem Herzen näher gerückt! Sie lag mir von Jugend [auf] nahe, ich wollte eigentlich von jeher nur sie. Meine Pension war mir eigentlich immer nur ein Notbehelf für mein eigentliches Ziel, aber ich erlag meist unter der Last der notbehelflichen Arbeit; ich verlor seit einiger Zeit den Glauben an die Möglichkeit der Erreichung dieses so lang gesuchten Zieles.ⁱ Bis Sie kamen, war in meinen Umgebungen Niemand [die meine Hoffnung teilte], bis Sie kamen, war in meinen Umgebungen auch nicht eine einzige Seele, die mir für die nahe Erreichung dieses Zieles Hoffnung machte und Mut einsprach: da kamen Sie und stärkten meinen Glauben an eine teilnehmende Welt, Sie kamen, und machten mich vergessen, was ist, und hohes lebendiges Streben nach dem, was noch nicht [ist], was ich aber allein wünschte, ja allein wünschte! Freundin(nen). Sie kamen und hoben meinen Mut zum Glauben an die Erreichung dessen, ohne dessen Erreichung mich der Lauf meines Lebens in meinen letzten Stunden nicht befriedigt und nicht befriedigen kann, ohne die Erreichung dieses Zieles schien ich mir selber nur [ein] Träumer für das Wohl der Menschheit zu sein, nur durch sie [die Erreichung] fühle ich mich als wirklichen Wohlthäter desselben — liebe, edle Freundin(nen) mit [zu] welchen Gefühlen des Dankes muss sich mein Herz erheben, wenn ich den Einfluss Ihres Daseins auf diese Hoffnung von dieser Seite ins Auge fasse! Ich bedurfte Vertrauen, wie nie in meinem Leben, auf mein letztes Ziel, und Sie haben mir diesen Mut, Sie haben mir dieses Vertrauen gegeben. Ich fasse jetzt den Umfang meiner Mittel mit einer Ruhe ins Auge, die ich lange nicht hatte. Ehe Sie da waren, dachte ich mir die Erneuerung meines Strebens, diesem Ziel entgegenzulaufen, kaum noch möglich; — jetzt kamen Sie und ich achte jetzt dieses Ziel selber in meiner Hand [d. h. jetzt glaube ich die Gewissheit zu haben, dass ich dieses Ziel doch erreiche]. Edle, Liebe, so viel waren Sie, so viel sind Sie mir — und was bin ich jetzt Ihnen?^j Gott gebe, dass ich Ihnen noch etwas sein, dass ich Ihnen noch etwas sein, dass ich Ihnen noch etwas

ⁱ Utána: „Bis Sie kamen war in meinen Umgebungen niemand [unleserlich] zu Freunden? Vielleicht wollte Pest. sagen, war in meiner Umgebung Niemand ein Freund dieses Zieles, nämlich eine Armenanstalt zu gründen.“ Tavassy fordításában ez hiányzik.

^j Ezután: „Ich fühle mich beschämt durch Ihre“ törölve.

werden könne, ehe ich sterbe!^k Ich sehe diesfalls auch nur nichts möglich^l wenn nicht etwa in einem geringen fernen Einfluss auf die Bildung ihrer beiden Knaben,^m ihre lieben Kleinen bringen Sie in das engste offenste Verhältnis mit unserem Sigrist — und kommen Sie bald wieder. Meine Tage werden jetzt ruhiger sein; ich werde jetzt mit Kräften an dem Werk arbeiten, zu dem Sie mich mit so viel Liebe aufgemuntert haben; wenn Sie wiederkommen, werden Sie die Anfänge desselben schon ins Werkⁿ gesetzt sehen.^o

Ich muss jetzt enden liebe Gräfinnen." Wie geht es Ihnen auf Ihrer Reise?^p ... Ihr schreibt mir doch beide von Zürich aus?^q Geht es mit Ihrer Gesundheit? Meine Frau ist wieder besser.

^k Közreadó megjegyzése: „Von hier an ist viel korrigiert und überschrieben“.

^l Ezután: „das heisst wohl inbezug auf den Dank den Pest. abstaten möchte“

^m Ezután: „unleserlich“.

ⁿ Ezután: „?“. Dr. Révész Margit másolása szerint: „in Thätigkeit gesetzt“.

^o Ezután: „Hier ist $\frac{1}{3}$ des Blattes abgeschnitten aber es scheint nichts von dem Briefe zu fehlen“. Ebben téved a közreadó, mert a Tavassy-féle fordítás — egyezően a dr. Révész Margit által másolt levélrészszel, a következőket adja: Ügyefogyottak intézeti tervemet rendezni fogom és kérelmeimet a részvevő emberbarátokhoz haladéknélkül eljuttatandom. Örömmel küldöm ezt kegyetekhez is, és előre hálámat fejezem ki minden szóért, melyet Kegyetek ez ügyben az illetőkhöz ejtendendének. Hitszónok Geoliusztól egy — Esterházitól egy, és a bécsi érsektől egy levél másolatát idezárom. (A Révész-másolat szerint a két utóbbihoz intézett levélről van szó.) Az utóbbinak címzetét nem tudom, azonban hibásan írni nem szeretném. Kérem Kegyeteket küldessék meg nekem azt valaki által hibátlanul. A holnapi postával megküldendém Kegyeteknek Zinzendorf, egykori pénzügyminiszterhez íram leveletem. Most végeznem kell kedves grófnők; mit tesznek Önök? hogyan utaztak? nem betegek és a kis kedvesek épek szinte? Ld. Nevelési Emléklapok, 1846. — Geolius nem ismeretes, Esterházi vajjon a képtáralapító (1765—1833), az, aki a Napoleon által neki 1809-ben felkínált magyar koronát visszautasította? — A bécsi érsek ekkor Hohenwarth gróf volt.

^p Innen a levél nagyban eltér a Tavassy-fordítástól, melyet azonban a hiteles verzióknak kell elfogadnunk, mert hiszen egyrészt Brunszvik Teréz kommentálása mellett készült — másrészt pedig befejezésében bírja az Israel által is adott dátumot: 1808. nov. 22. — és a Pestalozziné ugyanezen keletű levelére van utalás — mely a fenti közleményben teljesen hiányzik. A Wie geht es Ihnen... mondatot megelőzőleg ez van: „Nimmt der hohe...“, „Sehen Sie die Grossen des Schweizer Bodens nach und nach“ törölve.

^q Utána: „die Gräfin und Sigrist“. Ez a magyarázat téves, mert a „beide“ alatt Teréz és Jozefin értendő, amint az a Tavassy-fordításból és a szövegből magából is kiviláglik. Sigristre vonatkozólag megjegyezzük, hogy honvágya miatt nem folytatta az utat a Brunszvik-nővérekkel — de később mint lelkész Lujza württembergi nagyhercegnőt és leányát

Adieu Edle! Gott sei mit Ihnen und mit Ihrem Sie
mit Hochachtung liebenden Freunde und Diener

Pestalozzi.

Grüssen Sie mir meinen lieben Sigrüst herzlich."

Tavassy fordításában a levél így végződik:⁵⁹

„Éljenek szerencsésen! Kegyetek mindketten irandanak hozzám egykori szülővárosomból nemde? éleztvén a dicső tájékat, a mely iránt életemben olly sokat és olly melegen éreztem. Bizonyosan mind ketten örültetek, hogy kedves jó nőm ismét felgyógyult. Ő is melékel néhány sort levelemhez.

Isten kegyetekkel barátnéim, én örökké hála, szeretet és tisztelettel vagyok Kegyetek lekötelezettje

Pestalozzi.

Yverdun 22. Nov. 1808."

Az itt következők lehettek azok a Pestalozziné által melékel sorok, melyekre Pestalozzi levele végén céloz:⁶⁰

„Kedvesim! én híven megmaradtam kegyetekkel útkukban... Alig várhattam be a visszatérendő S[tackel-ber]göt,⁶¹ végre ím megjelenik, üdvözölve jelentvén, miként kegyetek szíves indulatjukban irántam hívek maradandnak. Lelkem kedves Terézia! te nem feledkezendel meg második hű anyádról s barátnédrol, a kinek te élte alkonyán annyi örömöket szereztél és te lelkem Kunigunda⁶² szívélyes gyermekiddel!! Istennek nagy ajándéka ez, hogy illy hű és erényes társnékat még itt alant ismerheték meg; térítse meg ezt Isten áldása rajtad és szülöttidön, ez legyen érettem is jóságod és eré-

Mária Dorottyát, a későbbi nádornét, a világi életről a spirituális életre térítette. Mint Teréz maga is mondja emlékirataiban, Mária Dorottya pedig Teréze magára, valamint Magyarországra is nagy hatással volt (Mem. 88. l.). A levél folytatása, mely teljesen eltér a Tavassy-féle fordítástól, a következő: „... doch den Landamman sehen Sie in Zürich und Ihr saget dem guten Heirli doch ins Ohr, was Ihr Dummes und Böses von ihm und seinem Thun höret? Was Ihr alles Gutes von mir sagt, das weiss ich... Meine Frau... sie wartet mit Ungeduld auf einen Brief von Frau v. Hallweil. Sagen Sie mir, habe ich Ihnen diese Edle hohe Frau richtig geschildert?” Heirli-re vonatkozólag a közreadó megjegyzi: „Pest. scheint sich selbst unter dem guten Heirli darzustellen; die Gräfin soll ihm ins Ohr „sagen“ vertraulich mittheilen”.

⁵⁹ Nevelési Emléklapok 3. és 4. füz. 1847. 179. l.

⁶⁰ Nevelési Emléklapok 1. füz. 1846. XLIII—XLIV. l.

⁶¹ A közleményben így: S-g-ot.

⁶² Kunigunda alatt Deymné Brunszvik Jozefin értendő.

nyed jutalma. Egyre másra jönnek a mieink tudakozódni, valyon miként érzem magamat azóta, hogy kegyetek elutaztak, s ezeknek elseje természetesen Schmid.⁶³ S illy pillanatban sokat beszélgetünk kegyetekről, mivel ez szívünk fájdalmát könnyebbíti. Beszélünk szeretetre méltó voltotok- és erényetekről, a mely rajtatok tükröződik, beszélünk azon szerencséről és szeretetről, mellyel drága S[tackelber]gunk tervét és működéseit felkarolák, — s mind ez örömmel és hálával tölti el keblemet...

Gottlieb⁶⁴ üdvözli fiatal barátit; velem együtt csókolja őket. Isten áldása legyen veletek, szívem szeretti! Mindnyájatokat keblemhez szorítva maradok mindhalálig a tietek

Pestalutz⁶⁵

November 22. 1808."

Már ebből a két levélből is (melyek azonban csak 1809 májusában kerültek a címzettek kezébe) kiviláglik egyrészt Pestalozzi nagy szeretete a két nővér iránt, de egyszersmind kiviláglik az a lelkesedés is, mellyel viszont ők Pestalozzi eszméit felkarolták, különösen a szegények intézetére vonatkozókat. Továbbá rámutat a nővérek olyan veleértésére, olyan beleélésére az eszmékbe, hogy ezáltal buzditólag, sőt termékenyítőleg tudtak hatni a már-már csüggedő Pestalozzira, amint azt ő maga levelében kifejezésre is juttatta. Azonfelül pedig megerősíti azokat, amiket már fennebb a meghitt, bizalmas viszonyról mondtunk, melyben Terézék Pestalozzi házával álltak, értve ezalatt nemcsak a családját, hanem a ház egyéb tagjait is. Különösen Pestalozziné levele céloz olyan sok apró házi történésre, mely csakis a meghitt intíme baráti levelezést jellemzi. És ezen utóbbi levél nyomán bukkanik fel először előttünk a Stakelberg név — Br. Jozefin majdani második férjének, báró Stakelberg Kristóf neve. Br. Teréz naplóiban Stakelbergéről már mint adottságról emlékszik meg, s naplójában egész természetességgel számítja a „ma société” körébe, hisz a naplókat csak a maga számára írta. De ugyanilyen hirtelenséggel vezeti be Stakelberg nevét a memoire-okban is — azaz minden bemutató magyarázat nélkül: „Pestalozzi und Baron Stackelberg hatten uns ... begleitet” (Mem. 86. l.) — bár a vele kapcsola-

⁶³ Schmid Josef, Pestalozzi hírnévre jutott tanítványa, majd intézetének számtan tanítója. Ld. Napló 6. l. és j. (VII—4. Journal de voyages, 6. kéz. lap).

⁶⁴ Gottlieb. Pestalozzi árva unokája.

⁶⁵ Pestalozziné.

tos megjegyzéseiből kiderül, hogy Yverdonból való távozásukkor a Stakelberggel való ismeretség, sőt barátság, már teljesen ki volt fejlődve. Viszont sem a naplók, sem a memoire-ok nem adnak felvilágosítást arra nézve, miként ismerkedtek és barátkoztak meg báró Stakelberg Kristóffal, akinek a nővérek későbbi élete folyamán olyan sorsdöntő szerep jutott. Itt csak a későbbi naplók és iratok retrospektíve elszórt megjegyzéseiből rekonstruálhatjuk hozzávetőlegesen a történeteket.^{65a}

Fennebb láttuk, hogy Pestalozzit éppen az 1804—1810-es években, amikor pedagógiai hírneve úgyszólván elérte a tetőpontot, seregestől keresték fel Yverdunban tudósok, pedagógusok és leendő pedagógusok, emberbarátok és egyéb érdeklődők a világ minden tájáról. Hogy ez időből néhányat említsünk: Gruner, Mieգ, Türk, Villemain, M. Antoine Jullien, akik közül többen érdekes megemlékezéseket közöltek.⁶⁶ Ha Stackelberg nem is volt talán ilyen kiválóság, de a pedagógia terén bizonyára szaktudósi hírnévnek örvendett, mert 1825-ben a Pestalozzi-barát Sándor cár órá bízta Esztország közoktatásának irányítását, hol csakugyan ő vetette meg a népoktatás alapjait. Mindenesetre úgynevezett progresszív gondolkodású, emberbarát eszméktől eltelt, tanulnivágyó, intelligens, művelt ember lehetett, aki lelkesedéssel karolta fel Pestalozzi szociálpedagógiai gondolatait.

Stackelberg, teljes nevén Ádám Kristóf, az Esztországba telepedett balti származású német ősnemességhez tartozott, melyben családja, az Allgemeine Biographie adatai szerint, előkelő pozíciót foglalt el. A fähnai családi birtok, valamint a pompás revali Stackelberg ház gócpontja volt a művész-, tudós- és íróvilágnak. Stackelberg Ádám Kristóf 1777. dec. 12-én született az esztországi „Fähna” nevű birtokon, mint negyedik fiú az igen népes, hét fiú és hét leányból álló csa-

^{65a} V. ö. különösen 216. l. (1810. Witschap am 19. Sept., VII—1. 22. kéz. l.), 222., 223. l. (Witschap am 19. Sept., J. 1. kéz. l. 12. l.).

⁶⁶ Gruner, Ld. 4. l. 24. jegyzet. — Mieг, U. ott, 4. l. 30. jegyzet. — Türk, U. ott, 6. l. 52. jegyzet. — Villemain, Abel François (1790—1870), francia író és államférfi. 1816-ban egyetemi tanár a Sorbonne-on (Shakespeare előadások), majd 1839-től 1844-ig közoktatásügyi miniszter. Mint ilyen, Pestalozzi eszméit támogatta. — Jullien, Marc Antoine (1744—1821), francia politikus, aki 1810-ben két hónapon át volt Yverdonban, ahova azután két fiát adta. E látogatása után jelent meg Milanóban, 1812-ben: „Esprit de la methode d'éducation de M. Pestalozzi” — melyet Br. Teréz is ismert, és melyből későbbi naplóiba részleteket írt ki. 1816 után ugyancsak Jullientől jelent meg: Exposé de la methode d'éducation de Pestalozzi, telle qu'elle a été suivie et pratiquée sous sa direction pendant dix années 1806—1816 dans l'institut d'Yverdon en Suisse. Paris.

lábban.⁶⁷ A legfiatalabb fiú, Otto Magnus (1786—1834) műtörténész és festő, majd neves archeológus lett. De Karl Georg (1776—1842) és Kristóf is gondos tudományos nevelésben részesültek, amennyiben ezek is Göttingában és Jenában tanultak. A két fiú közösen lelkesedett már legifjabb korukban Schiller Don Carlos-áért s Posa-hoz hasonló népboldogító, különösen jobbagyszabadító tevékenységekre készültek, amint azt Karl Georg egyik Kristófhhoz intézett levelében kifejti.⁶⁸ Károly egy másik leveléből tudjuk meg, hogy Kristóf 19 éves korában kezdte meg főiskolai tanulmányait az emberi tudás sok ágában, s kapcsolatot tartott fenn a világ tudósaival, mígnek a szentírásban találta minden boldogságát. Mint az eszt közoktatás vezetője, később másokban keltezte fel a magasabbrendű élet iránti lelkesedést. „Ein treuer Pfleger des höheren Lebens in anderen”. S bár sokan neki köszönhették a legmagasztosabbat életükben,

„dennoch war nicht das, was er that in ihm das höchste, aber das, was er war. Sein blosses Dasein war erhebend.”⁶⁹

Brunszvik Teréz késői naplóiban, de különösen memoire-jaiban, a Brunszvik Jozefin második házassága folytán felmerült kellemetlenségek hatása alatt, a fenti dicsérő megemlékezésektől merőben eltérően, inkább előnytelen színben van Stackelberg feltüntetve, amint hogy a családi hagyomány, a fentemlített kiválóságok ellenére sem emlékszik meg róla

⁶⁷ Ld. Gothaisches genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser. Deutscher Uradel. 28-ter Jahrgang, 1929. Gotha, J. Perthes.

⁶⁸ Carl Stakelberg an seinen Bruder Christoph, Narva, den 26. Dez. 1802. „Wir wollen geistig zahlen der Welt, was wir einst uns zuschwuren auf der Brücke über den Band Don Carlos in den Händen im 13.-ten und 14.-ten Jahr unseres Lebens, das wollen wir halten: wir wollen das Gute, Rechte, und Wahre thun, wo wir können und wie wir können. Titus Alexander hat meine Eingabe — nahm sie gütig auf, freue dich, die Bauern werden frei, — ein Theil der Schuld der Vor- eltern gezahlt, freue dich.” Ld. J. 30. jelzésű kiadatlan napló 173. kézlapon Br. Teréz által másolva.

⁶⁹ „Carl Stakelberg an Marie und Minona”, apjuk halála után. „14.-ten nov. 41.... In seinem 19.-ten Jahre begann er seine höhere Ausbildung, mit enthusiastischen Streben, auf der Universität. Tief drang er in viele Zweige des menschlichen Wissens, in steter und naher Beziehung zu den Gelehrten aller Länder, und schloss sich alsdann mit treuem Glauben an die Schrift, an das Evangelium, der Heiligung, und Gnade. Von dem Kaiser Alexander berufen, ward er als Schulendirektor über sein Vaterland Esthland, ein treuer Pfleger des höheren Lebens in andern. — Viele haben ihm das beste und höchste zu danken: und dennoch war nicht das was er that in ihm das höchste aber das, was er war. — Sein blosses Dasein war erhebend und erbaulich.” Ld. J. 30. jelzésű napló, 175. kéz. l. (kiadatlan).

nagy tisztelettel.⁷⁰ Brunsvik Teréz memoire-jaiban Stackelberget úgyszólván pénztelenségének tudatos elleplezésével, eltitkolásával vádolja (Mem. 93. l.), melynek okaként azt hozza fel, hogy külföldön tanult, és egyetemi tanulmányai végeztével fivérével együtt beutazta Európát, hosszasabban tartózkodva Kassel, Hohentwiel, Zürich és Burgdorfbán,⁷¹ és így vagyonrészét elköltötte (Mem. 93. l.). Nyilván ezen utazások utolsójaként került Yverdunbe, ahol Pestalozzi már mint burgdorfi ismerőst baráti szeretetében fogadta, amint arról egy hozzá intézett levéltöredék tanúskodik.⁷² Sőt bizonyos emberbaráti intézmények terveit „für Volksverbesserung” is megtárgyalhatta vele, amelyeket, Pestalozziné levele szerint, Brunsvikék is felkaroltak (ld. fennebb), és melyeket Br. Teréz naplójában bővebben meg is tárgyal.⁷³ Mindenesetre Stackelberg a Brunsvik-nővérekkel egyidőben tartózkodott Yverdunben, tehát igen természetesen adódott az ismeretség, közösen lelkesedve Pestalozziért. Nagyon valószínű, hogy az eszt báró kereste a közelebbi érintkezést a két lelkes magyar mágnásnővel, különösen a szép özvegy-asszonnyal. Viszont az is elképzelhető, hogy a két magyar grófnőnek, akik bizonyos előzetes diszpozíciókkal már teljesen Pestalozzi hívei lettek, imponálhatott a tudós, filozófus báró, akivel filozófiáról, pedagógiáról, vallásról, irodalomról társaloghattak, és aki olyan élvezetben részesítette őket, amilyet otthoni, társaságbeli gavallérjaik nem nyújthattak nekik. Nagyon valószínű az is, hogy Stackelberg látva a két nővérré gyakorolt hatást, szívesen nyitotta meg előttük tudásának tárházát. S mivel Stackelberg, nyilván, Pestalozzi bensőbb barátai közé tartozott, aminthogy a mester szívébe fogadta a két magyar nőt a két gyermekkel együtt (Mem. 86.), egészen könnyen elképzelhető, hogy így együtt négyen Pestalozzival, vagy esetleg ő nélküle, ők hárman, egy külön kis kört képeztek Pestalozzi házában.⁷⁴ Nem lehetetlen az

⁷⁰ Hevesy: „Petites amies de Beethoven” című könyvében azt jegyzi fel Stackelbergéről, mint a családban elterjedt hiedelmet, hogy Stackelberg nem lett volna az igazi báró, hanem annak komornyikja, aki megölte őt és helyébe ült.

⁷¹ Allgemeine Deutsche Biographie-ben foglalt, Otto Magnus Stackelberggel kapcsolatos adatok.

⁷² Erre enged következtetni Pestalozzinak Brunsvik Terézhez intézett levelében tett megjegyzések a „barátra” és egy levéltöredék, mely minden valószínűség szerint Stackelbergnek szólt, és amely a legmelegebb barátság és tisztelet hangját érezteti. Közölve a Nevelési Emléklapok 3—4. füzetében, mint a „második töredék”, 174—175. lapon.

⁷³ Ld. Napló, 57—58. l. (A—C. füz. Carl u. Christoph Stackelberg's Pläne für Volksverbesserung u. Beglückung. 1—2. kéz. l.).

⁷⁴ Talán ez az elkülönülés okozta, hogy Br. Teréz nem találkozott

sem, hogy Deym grófné részéről bizonyos kasztbeli összetartozás érzése is hozzájárult, hogy a különben gőgös asszony magához engedte férközni az idegent, akinek talán filozófiába burkolt hódolata is bizonyos hatást tehetett rá. Teréznél minderről szó sem lehetett. Ő éppen úgy, mint Pestalozzinál, az eszméért s csak közvetve az eszmehordozóért lelkesedett, Stackelbergben ugyanazokat a fennkölt eszméket vélvén felismerni, melyeket a báró oly szépen fejtett ki a nővérek előtt. Ehhez hozzájárulhatott az a bámulat és tisztelet Stackelberg műveltsége, mély vallásossága és a mellett folyton öntökeletesedésre igyekvő egyénisége, főleg pedig az embernevelés üdvöztető voltába vetett hite, valamint az emberiség reformálását célzó, illetve előmozdító tervei iránt, amelyek hiszen Terézt is hevítették. De feltétlenül hatással lehetett Terézre Stackelberg nagy tudása is, mellyel az érzelmileg oly tetszetős eszméket racionaliter is igazolni tudta, sőt kritikailag is ellenőrizte. Természetesen e tiszteletet és bámulatot fokozhatta az a körülmény, hogy Stackelberg Pestalozzi barátja, — és nővéreinek pedagógiai tanácsadója volt. S mivel Teréznél szinte túlzott készséget tapasztaltunk másokban vélt nagyságot felismerni és nemcsak megbecsülni, de legtöbbször túlbecsülni is, éppen nem csodálkozhatunk azon, hogy kissé exaltált lényénél fogva is csatlakozott Jozefin elragadtatásához, ami nővére iránt viseltett szinte tisztelő szereteténél fogva, már úgyis döntő ok lehetett volna lelkesedésének kiváltására. Ezt annyival is inkább feltehetjük, mert úgy látszik, Teréz a nővérével szemben nemrég megkísérlett ellenállást fokozottabb odaadással igyekezett ellensúlyozni és szinte áthasonulni szeretett volna nővére érzelmeihez és gondolataihoz.

Azt mindenesetre elfogadhatjuk, hogy Stackelberg a szép özvegygel és gondos anyával már Yverdonban is sokat tárgyalhatott fiai neveléséről, s bizonyára ezek során ismerhette meg azokat a tisztult pedagógiai elveket, azokat az érett ítéleteket (Mem. 86. l.), melyek miatt Stackelberg fontossá vált számára, amelyek annyira megnyerték, hogy a bekövetkezendő hirtelen elhatározásokat kiválthatták. Sőt nem zárkozhatunk el annak a feltevésétől sem, hogy ezeknek a tárgyalásoknak volt a következménye, ha talán tudat alatt is, hogy Jozefin, midőn a visszatérés ideje elérkezett,

Pestalozzi intézetében Fröbellel, aki, mint tudjuk, 1807-ben nevelő lett Frankfurtban egy Hr. v. Holzhausennél, ahonnan növendékeivel együtt 1808-ban elment Yverdonbe Pestalozzihoz, hogy annak a módszere szerint tanítsa a gyermekeket. 1810-ben tért vissza Frankfurtba, és azután beiratkozott a göttingai, majd később a berlini egyetemre.

minden lelkesedése mellett sem tudta magát elhatározni, hogy fiait Pestalozzinál hagyja, aki: „wollte sie sogar in sein eigenes Zimmer und unter seine unmittelbare Aufsicht nehmen” — írja Teréz memoire-jaiban (Mem. 86. l.). Inkább nevelőt óhajtott magához venni Pestalozzi tanítványai közül, azzal a hátsó gondolattal, hogy Stackelberggel az összekötést fenntartva — ő vinné úgyszólván a gyermekek nevelésénél a főfelügyeletet.

Mindezeket a következő események igazolni látszanak. A testvérpár, miután pontosan 48 napot, tehát majdnem 7 hetet töltött Pestalozzi intézetében,⁷⁵ valószínűleg november közepe táján indult hazafelé, miután emléktárgyakkal kedveskedtek a házbelieknek⁷⁶ — magukkal vívén nevelőként egy fiatal, 16 éves, Sigrist⁷⁷ nevű svájcit — Pestalozzi tanítványát (Mem. 86. l.). Útjuk egy jókora részén át nemcsak Pestalozzi, de báró Stackelberg is elkísérte őket, egészen Solothurnig (Mem. u. o.), ahol aztán búcsúztak a viszontlátás reményében:

„Pestalozzi versprach zu uns nach Ungarn zu kommen. Welche Aussichten und Gefühle durchwoigten damals unsere jugendliche Brust!” (Mem. 87. l.)

S míg Pestalozzi és Stackelberg báró visszatértek Yverdunba — addig Teréz és Jozefin az ellenkező irányban folytatták távolodó útjukat Németországba igyekezve, tehát Zürich felé.⁷⁸ Itt vélve őket, írja meg Pestalozzi nov. 22-én kelt levelét, melyben, mint láttuk, reméli, hogy szülővárosából hírt adnak magukról. S hogy csakugyan időztek is Zürichben, felújítva szeptemberi ismeretségeiket — azt Heinrich Füsslinek 1808. nov. 27-én kelt Jozefinhez intézett levele is bizonyítja, melyben közvetlenül a búcsúzás után fejezi ki a testvérpár iránt érzett nagy tiszteletét és szeretetét — mely egyúttal újabb tanúsága annak is, hogy a Brunszvik-nővérek lelki kvalitásaikkal, mennyire fel tudták kelteni az érdeklődést és elismerést:

„Ich schied diesen Abend ungern von Ihnen, liebe Frau Gräfin und von Ihrer würdigen Frau Schwester; losreißen musste ich mich um eine Rührung zu verbergen, die Sie doch wahrscheinlich nicht beleidigen konnte. Denn *wahrhaftig* (ein heiliges Wort für mich) so viel Muttertreue und Schwesterliebe im schönsten Verein, so

⁷⁵ Ld. Napló 9. l. (M. 1. füz. 60., 69. kéz. l.).

⁷⁶ Ld. Napló. 18. l. M. 1. füz. 2. kéz. l.

⁷⁷ Ld. fennebb: Életrajzi adatokat az 59. jegyzetet megelőző q jegyzetet.

⁷⁸ Ld. Napló 6. l. VII—4. Journ. de voy. 5. kéz. l.

viel Geist ohne Anmassung und so viel Gefühl ohne Schminke, hab' ich noch selten gefunden. Seyen Sie mit so viel Tugend und Liebenswürdigkeit, so glücklich wie Sie es verdienen; andere werden es gewiss durch Sie sein. Mögen Sie treffliche Mutter! noch selbst die Freude erleben, Ihre, durch Sie selbst und Ihre schwesterliche Freundin gebildeten Söhne zu den edelsten Bürgern Ihres Landes zu zählen und sie vielleicht noch einst unter seinen Rettern zu erblicken! Zürich 27-ten Nov. 1808.⁷⁹

Mindazonáltal Pestalozzinak fentidézett levele már nem találta a nővéreket Zürichben. Az történt ugyanis, hogy miután Solothurnban elváltak és Zürichbe utaztak — ott Stackelberg levele érte Jozefint azzal a felszólítással, forduljon vissza és Olaszországon keresztül térjen Magyarországra, a hová őt Stackelberg Triesten át visszakísérné, — hogy azontúl fiainak pedagógiai vezetését átvegye. S mivel Sigrist, a fiatal svájci nevelő, honvágya miatt máris visszafordult (Mem. 86. l.), — amiről hiszen Stackelberg Yverdunban tudomást szerezhetett — viszont Jozefin számára Stackelberg, mint már jeleztük, bizonyára hosszabb és többszörös találkozások után:

„ihrer Kinder wegen durch seine geläuterten pädagogischen Ansichten und seines reifen Urteils wegen ihr wichtig geworden“ (Mem. 86. l.),

Jozefin a tanácsot megfogadva, csakugyan a visszafordulás mellett döntött, holott leveleik és főleg pénzüik már Münchenbe volt irányítva (Mem. 87. l.). S bár az ügyeknek az előzőekben vázlatosan rajzolt fejlődését tekintve nem írhatjuk alá Teréznek állítását: „der Zauber des Schicksal hatte gesprochen“ — mert itt előzőleg bizonyára más varázslat hatott —, teljesen csatlakozhatunk a következő mondatához: „dieser Entschluss war der zweite Schicksalsring der über Glück und Unglück der Familie entschied“ (Mem. 86. l.) — mert ezen elhatározás csakugyan sorsdöntővé vált a nővérek életében, — ha különböző formában is. Míg Jozefin Yverdunból távozva második férjet szerzett és szomorú sorsát alapozta meg ezzel, addig Teréz élethivatását felfedezve, ez új élethivatásnak megfelelő életbe kezd.

„So ward der sechswöchentliche Aufenthalt in Yverdun abermals eine Kette unausweichlichen Ge-

⁷⁹ Ld. kiadatlan J. 18. füz. 99. kéz. l. B. Teréz másolása.

schickes, das der Lenker der Seelen uns vorbestimmt hatte" (Mem. 87. l.).

Meg kell az itt történetekhez anticipando jegyeznünk, hogy mikor később (elég hamar) — Jozefinnek Stackelberg-hez fűzött várákozásai nagyvonalú- és sokoldalúságára vonatkozólag nem teljesedtek — ismételten tett szemrehányást Teréznek, miért nem akadályozta meg, hogy az utazást Stackelberg társaságában folytassák.⁸⁰ És Teréz szinte bűnbánóan regisztrálja ezeket a szemrehányásokat, valósággal bűnrészesnek tünteti fel magát — sőt néha egyedül bűnösnek, holott naplói és memoire-jai nyomán látható, hogy Jozefinnek abszolút hatalma volt Teréz fölött és mindig csak az ő akarata érvényesült. S hogy Terézben mégis ilyen bűntudat-komplexum fejlődhetett ki, azt a naplók nyomán két, illetve három alternatív oknak tulajdoníthatjuk. Vagy úgy vélte Teréz, hogy Stackelberg az ő társaságát keresve javasolta az útirány megváltoztatását, miáltal Teréznek egyrészt kilátás nyílt hatalmas tudományszomjának kielégítésére Stackelberg útján, akivel remélhette, hogy vég nélkül tárgyalhatja meg filozófia-pedagógiai és egyéb kedvenc témáit; másrészt meg esetleg maga iránti melegebb érzelmeket gyanítva Stackelberg igyekezete mögött — talán azokat — a szép ideák hordozói iránt egész életén át tanúsított lelkesedésénél fogva, kész volt viszonzni, — azaz önző, saját élvezetét tekintő motívumoktól hajtva támogatta Jozefin elhatározását az útirány megváltoztatására. Vagy pedig azért érzi magát bűnösnek, mert az ítélőképeség hiánya miatt nem látva előre a bekövetkezendőket és mindazt a bajt, ami nyomukban járt, engedte, hogy más férközzék Jozefin nővére közelébe, és így a már egyszer elszalasztott alkalmat (1807-ben), mely szerint ő lehetett volna Jozefin bizalmasa, most ismét elszalasztotta — amit annak idején „le malheur de ma vie” kitétel⁸¹ jellemzett — és pedig az ő, a naplóiban annyira kifogásolt, beszélgetési vágya, a „Hang des Schwatzens” miatt. Mindkét értelmezést az 1810. nov. 28-i bejegyzés alátámasztja:

„Auch sind dies durch Erinnerung wichtige Tage — an einem derselben schwand schmerzhaft jäh und grausam eine schöne Täuschung! — eine mühevollen schmerzreiche grosse, aber in ihrem Ausgange heilsame Lebens-epoche gieng von jenem Tage aus . . . — noch ist alles

⁸⁰ Ld. Napló 154. és 217. l. VII—8. füz. 1. kéz. l. és VII—1. füz. 23. kéz. l.; 261., 285. l. VII—1. füz.

⁸¹ Napló 75. l. P. 1. füz. Reflexions sur moi-même 17. kéz.l.

im Aufruhr, im Werden im Wachsen, vom zeitigen noch keine Rede — nicht unreif breche man des Schicksals Frucht. Erwarte die Reife. Sie reife unter dem Seegen des Allmächtigen!

An einem dieser Tage ward das Schicksal beschlossen das uns trifft, durch *einen* Schritt den wir thaten vielleicht in einer unbewahrten Stunde! ob zum Seegen oder Verderben? ob wir recht wählten? nur die Reife Saat bestätigt dies.⁸²

Ez okok bármelyikének volt is döntő szerepe ez elhatározásban — egyelőre csak azt eredményezte, hogy Pestalozzi második levelét megint nem kapták kézhez. — Mert amíg a nővérek útja — s hamarosan sorsa is — ilyen változást szenvedett, Pestalozzi hiába várva választ Zürichből, újabb, kelet nélküli levéllel keresi fel őket „Kunigunda és Teréz” megszólítással, melyben mindenekelőtt fájo megdöbbenését fejezi ki válaszuk elmaradása miatt — és egyúttal azon aggodalmat, hogy esetleg megnehezteltek.

„Kedves és nemes barátném, mi az oka, hogy nem írnak? és Sta[ckelberg] sem ír egy szót is, mióta tőlem távozott; azonban uton van, uton szórakozik az ember . . .

De milly gyermekien szólok, mivel kérdésem gyermekies: hát nem látják-e mennyire vágyik keblem barátságuk után? Kegyetek tisztelete és részvéte cselekedeteim iránt, az, a mi engemet boldogít, a mi cselekvényimet nemesíti. Még most is azon gondolat tölti el elmémet, hogy közvetítésük által nevelési befolyásom jutand a nemzetek legnemesebbikére, legyen hogy elébb, legyen hogy utóbb; legyen hogy síromon innen, legyen hogy síromon túl, az reám nézve most közönyös, csak hogy történjék. E bájos remény nem is lehet pusztá álom. Kegyeteknél tapasztaltam mint vannak meggyőződve a módszer befolyásáról az emberiség sorsára; sőt többet is tapasztaltam, — mint szeretnek engemet, s mint fekszik szívökön éltetnek kibékítése, azaz ohajtásimnak elérése; — igen is barátném, rendíthetlen az én hitem barátságukról! . . .

X Oh vallják be csak hamar, hogy engemet még folyvást szeretnek, hogy a szegények ügybeni tervemet folyvást nemes szívükön viselik; azon eszközökkel, mik jelenleg kezeimnél vannak, sokat vihetendek végbe, mi az emberiséghez méltó tény lehetend — e részről szeren-

⁸² Napló 261. l. VII—1. füz. 45. kéz. l.

csém az, hogy ügyem iránt oly emberek viseltetnek érdekekkel, kiknek nemes keble a Kegyetekéhez hasonló. Higgyék el barátneim! ittlétük nekem oly boldog s üdvteljes órákat engede élveznem, melyeket már régen nem éltem. Fogadják el hálámat, ezerszer visszhangzott hálámat azért, mik önök reám nézve valának; hálámat minden vidám és vigaszteljes gondolatért, melyet bennem keltének; szíves örömmel óhajtanék éltem folytatában kedves kisdedei nevelése irányában bár mily csekély szolgálatot is tenni... A gondviselés műve volt az, mely bennünket együttlétünk ideje alatt az emberiség iránt magasztos és nemes eltökéletet ébresztett. Ragaszkodjunk ehhez mindig híven. Oh! nemes lelkűek! helyzetük jelentékeny az emberiségre, hahogy nekie szolgálni készek; s Kegyetek ezt tenni akarják; tenni, magyar rendületlen hívséggel s magyar erőhatállyal; Kegyetek hívek tudnak maradni azon érzelmekhez, melyek ittlétök kevés órái alatt keblöket dagaszták; épen úgy mint hű tud maradni tiszteletben elható barátjuk és szolgájuk

Pestalozzi.⁸³

Pestalozzi ezen szemelvényezett leveléből ismételten látjuk, mennyire megszerette a két magyar nőt, s szinte profetikus szavakban állapítja meg Brunszvikék fontos szerepét hazájukban. Arról is értesülünk, hogy Sigríst nevelő visszatérte után egy másik — Yajet vagy Jayet nevű ifjút küldött Pestalozzi utánuk, aki azonban még csak kantonjuk határán sem jutott túl honvágya miatt (Mem. 86.). De együttalt azt is megtudjuk, hogy Stackelberg is távozott Yverdonból, és arról sem kapott hírt Pestalozzi, de menti, mert szavai szerint „úton van”. Amint láttuk, nyilván útban a testvérpár elébe, akikkel azután már együtt, végigszágulhattak Savoyán, „in erhöhter Stimmung” (Mem. 87.), ami a rajongó együttesnél nem csodálatos és Genfbe érve november legvégén vagy dec. legelső napjaiban ott megállapodtak. Itt december 4-én (Mem. 91.) Teréz állítása szerint Jozefin egy sétakocsizás alkalmával, melyet egy metszően hideg és nedves napon a Montblanc közelében tettek, hogy Genf város nevezetességeit

⁸³ Nevelési Emléklapok 1846. 1. füz. XXXIX—XLIII. 1. „kelet nélkül”-jelzéssel. Erről a levélről, melynek eredetije Dec. 9.-ki kelettel a Pestalozzi Stübchen tulajdonában van, mely németül így kezdődik: „Darf ich Sie noch Freundinnen nennen Kunigunde u. Therese” állította 1931-ben a Pestalozzianum titkárnője, hogy legközelebb Prof. Dr. Stettbacher ki fogja adni. 1935-ben tett ezirányú kérdésemre választ nem nyertem. Ld. fennebb 58. jegyzetet.

megtekintsék, erősen meghűlt és súlyosan megbetegedett. „Eine Cholik” vitte őt a sír szélére, melytől csak Teréznek 4 héten át való éjjel-nappali ápolása mentette meg. Úgy látszik, mielőtt ily súlyosra fordult Jozefin állapota, Teréz írt Pestalozzinénak, aki dec. 9-én örvendő és hálálkodva válaszol és újabb tanítót ajánl. Együttal azon óhaját fejezi ki — „ha már csak a Svájcon túl volnának, az idő olyan kellemetlen s engem igen aggaszt”. — Számtalan közös, csak kezdőbetűvel jelölt ismerősről számol be — új tanítványokról — és azt is újságolja, hogy szobrász érkezett a bajor herceg megbízásából, hogy Pestalozzi mellszobrát mintázza meg. — Egy kisebbített mintát felajánl a nővéreknek.⁸⁴ Midőn azonban Jozefin állapota rosszabbodott — Teréz mégis rászánta magát, hogy végre Pestalozzinak magának írjon, aki szinte túláradó köszönettel fogadja a levelet és lelkére köti Teréznek, tudósítsa Jozefin hogylétéről — mielőtt elhagyják Genfét.⁸⁵

Alkalmasint e két levél után — tehát dec. 9. utáni időszakra tehetők Pestalozzi látogatásai, melyekről a memoire-ok megemlékeznek. „In Genf war Pestalozzi 2-mal von Yverdun auf Besuch bei uns. Wir interessierten ihn mächtig als Ungarinnen”, akik a Tavassynak adott interview szerint, nem voltak előtte ismeretlenek.⁸⁶ Itt tudjuk meg, hogy több ízben írt azután is Pestalozzi, de Jozefin nem engedte meg Teréznek a válaszolást, mert nem tartotta illőnek. „Wie wird ihn das gekränkt haben” kiált fel Teréz (Mem. 91.). S ezen felismerés ellenére, még csak az ellenmondás kísérlete sem merült fel Teréz részéről, annyira Jozefin rabjának érezte magát. Pedig erre a szívtelenségre Teréz már 1810-es naplóiban is kitér,⁸⁷ de úgy látszik, nem mert a tilalom ellen cselekedni, mert hiszen ekkor már a Stackelberg véleménye is döntött; már pedig ő is Jozefinnel értett ebben egyet.

Tehát, mint láttuk, Jozefin nagy beteg volt, úgyhogy mikor december végén a legsúlyosabb szenvedéseken és a legfenyegetőbb veszélyen átjutott, még csak 10—14 nap után tudott felkelni. Mindazonáltal nem mondtak le az utazásról, sőt újabb útiterv merült fel, még pedig az eredetileg tervezett osztrák Milano és Triest helyett az olasz Genua és Flórenc, a pisai fürdőkkel képezte az utazás célját: „um

⁸⁴ Nevelési Emléklapok 1846. 3., 4. füzet 176—177 lapon mint „Harmadik töredék” Pestalozziné levele. A levélben említett kicsinyített Pestalozzi mellszobra a Brunsvik hagyatékban nem volt lelhető.

⁸⁵ U. ott. 177. lapon, mint „Negyedik töredék”.

⁸⁶ Nevelési Emléklapok 1846. Bevezetés. Ld. fennebb 51. jegyz.

⁸⁷ Ld. 253. l. J. 1. füz. 37. kéz. l.

das theure Leben zu erhalten" (Mem. 88. l.). Jozefinnek még nagy gyengesége és minden óvás ellenére is

„unternahmen die kühnen Magyarinnen die Reise und der Russe Stackelberg stand ihnen bei" (Mem. 88. l.)

dicsekszik Teréz. Ebből a megjegyzésből is látható, hogy Stackelberg már Svájcban is útitársuk volt, amint hiszen az eredeti útitervet is az ő kezdeményezésére változtatták meg. Mindenesetre ezek a tárgyalások és előkészületek elfelejtették a nővérekkel, hogy Pestalozzinak írjanak, mielőtt Genfből távoznak — s úgy látszik, ezen értesítés híján indította el Pestalozzi újabb levelét.

„Kedves Barátnéim!

Nekem a sors nem kedvez — mert nem csak Kegyetek felől Genfből elutazásuk óta mitsem hallottam; hanem még leveleim sem jutnak kezükhöz. Az itt befoglalt küldemény Offen felé indult, s egy ottani határpósta állomáson több ideig bérmentetlenül heverve újra vissza küldeték Yverdonba. Mit fognak Kegyetek felőlem gondolni, miután rólam hasonlóképen már oly sokáig mit sem hallanak. Szíves barátságuk oly annyira boldogítja s oly annyira boldogít még folyvást, miszerint reményilem, hogy Kegyeteket soha sem veszítendém el, valamint azt is tudom, hogy barátságukat sem veszítendém. Az, mi nemes érzelmöket hozzám, cselekményeimhez és házamhoz fűzé, nem vala csupán tünet, az valóság volt, mert Kegyetek oly tisztán érzék azt mit keresék s iránta oly szíves részvétellel viseltetének.

Barátságuknak e magas örömelvezetét nem veszíthetem el! Mit tevők Kegyetek? hogyan vannak? Még csak egészségük állapotáról sincs tudósításom. De én türelmesen bevárom, míg Kegyetek — azon érdeknél fogva, mellyel tettem iránt viseltetnek, és azon reménynél fogva, a melyet keblemben hagytak, miszerint t. i. gyermekek nevelésére, barátságunknak e szívemhez forrt kedves bizonyosságára némi befolyással lehetendek — engemet újra tudósítani fognak, s a kétkedés megszünend. Én részemről ezt éltem leksükerültebb összeköttetési közé számítandom, ha hogy bár mi módon is képessé tehetném, azon boldog álom valósítását eszközölhetni, a melyet én magamnak ama lehetőségről képeztem, *miszerint egykoron nemeslelkű nemzetükre némi nevelési befolyással lehetendek.*

Rényes keblű nők! ha hogy én ezen befolyást Ke-

gyetek szellemére nézve nyerhetem, akkor elnyerém azt egyszersmind nemzetükre! Ugy-e bár, nem fognak engemet tudósító soraikra sokáig várakoztatni? — Brunswick, oh magas lelkű Brunswick! Kegyed szíve öhajtja a jót; Kegyed szíve fenndobog hazáért és emberiségért! nekünk nem szabad idegeneknek maradnunk egymás irányában. Irjanak mentül előbb. Nőm, állapotához képest meglehetősen jól van. Barátnéim jó indulatjában bízom, és így maradok tisztelettel és szíves részvétellel örökre.

*Pestalozzi.*⁸⁸

S amíg Pestalozzi ilyen vágyakozó leveleket ír, addig a vállalkozó szellemű nővérek január 14-én útnak indultak. A zárt batard-kocsiban, mely elé neves kocsis hajtotta két hatalmas ló volt fogva, a nők és a gyermekek helyezkedtek el; Stackelberg pedig a testvérek könnyű „Pirutsch”-ában követte őket. A savoyai Chambéry-n át⁸⁹ igyekeztek a Mont Cenis⁹⁰ magasságai felé, ami tekintve Jozefin betegségét, rettenetes és veszélyes utazás volt (Mem. 88. l.).⁹¹

Mindazonáltal nem tudta a veszély sem csökkenteni Teréz élvezetét a természet szépségeiben: Svájc elhagyásakor gyönyörködik a távolodó svájci és a közeledő olasz hegyek között elszórt kis parasztbirtokok „malerischer Effect”-jében, ahol a hegyek és dombok házakkal, kertekkel vannak beépítve. A Berg Yverdon, a Liédret, a Jura hegylánc, a Chambellan, Grandson, Champvent csúcsok külön gyönyörködtetik.⁹²

Az út szépségeit, amint maga mondja, Teréz nem képes leírni, de annak veszélyeit érdekesen ecseteli memoire-jaiban (Mem. 88—89.). A Napoleon által épített gyönyörű út kanyargásain értek fel a magas fekvésű Lanslebourgig, az utolsó lakott helyiségig, ahol éjjelre megszálltak. Másnap a kocsi kerekeit kicserélték szántalpakkal és így siklottak fel a mind merészebb kanyarulatokon. A nagy hőésés következtében, a kétoldalt felhantolt hó az úttestet a felére keskenyítette, és így egyrészt a sűrűn közlekedő öszvércsapatok a kétoldalt rájuk aggatótt széles ládákkal és nagy csomagok-

⁸⁸ Nevelési Emléklapok 1846. 1. füz. XXXVIII—XXXIX. 1. Tavassy jegyzete: „A levél az illetők kezéhez 1809. máj. 16-án jött.”

⁸⁹ Chambéry, a francia département: Savoie, fővárosa.

⁹⁰ A Mont Cenis 2098 m magas hegyi szoros, Mondanától Susáig 60 km-es kocsúttal, a francia-olasz határon, az alpesi vízválasztón át.

⁹¹ Naplóiban jan. 20-án évről évre megemlíti ezen utazást és öreg korában írt 1849-es naplójában, mint életét veszélyeztető három esemény elseje szerepel.

⁹² Napló 9. l. VII—4. Journal de voy. 9. kéz. 1. és jegyzetek.

kal a sikamló szánokat sokszor a mélységbe való lecsuszamlás veszélyének tették ki, másrészt pedig a magas hófalak, a beálló olvadás folytán ráomlással fenyegették a járműveket.

De mindezek a veszélyek szerencsésen elmúltak fejük felett és jan. 20-án elérték a csúcsot, illetve a körülvevő nyergét, ahonnan az égbolt mély kékjében, a hó tompa fényében és a jégdarabok csuda színeiben, valamint a kis vízereknek csörgedezésében és hatalmas vízfolyások zúgásában gyönyörködhettek. Meglátogatták a Hospitiumot,⁹³ ahol egy kis frissítőt vettek magukhoz, amikor éppen a jámbor hősök, négyszerezöld szeműekkel, nagy okos kutyaikkal készültek embermentő expedícióikra. Ezután megkezdték utasaink az utat lefelé, mégpedig meglehetősen gyorsaságban (Mem. 89. l.).

Csakhamar elérték Susa⁹⁴ városkát, mert az út a Mont Cenis lejtőjén Olaszország felé nem tartott tovább 2—3 óránál és így szinte átmenet nélkül kerültek a 40 fokos hidegből a leglányhább tavaszba és eléjük tárult az olasz tájak derűje: Élénk ruházatú leányok déligyümölcsöt árulva, lapos, oldalt hajtott szalmakalapban, melyről a szalagok és virágok lengtek, mint ahogy az utakat is szegélyező füge-, citrom-, narancsfákról virulóan csüngött alá a déligyümölcs. S Teréz lelkesedésében kiszállt a kocsiból és megcsókolta az olasz földet (Mem. 89. l.).

Jól töltött éjszaka után ismét kerekekre helyezett kocsival gördültek végig a kies tájakon Turinon át. Alessandriánál⁹⁵ azonban megakasztotta őket a megáradt hegyipatak, melyen — későn érkezvén — nem tudtak átkelni, úgy hogy ott kellett maradniok az éjjel. Vendégfogadó nem lévén, egy kereskedő család vendégszeretetét kellett igénybe venniök. Csak másnap indulhattak tehát a gázlóhoz, ahol savoyard fiúk meztelenül mentek előre a vízbe, hogy megmutassák az örvények helyeit. Egy vékony jégréteg mindazonáltal leszakadt alattuk, s ők kocsistól együtt elmerültek a jeges vízben, s csak az erős lovak mentették ki őket a veszedelemből. A tekervényes gázlón át, végre elérték a tulsó partot, ahol folytatva útjukat, még aznap este 10 órakor megpillantották a tengert és a genuai világító tornyot — és ezt megkerülve bevonultak a holdsütötte gyönyörű városba. A legelőkelőbb szállóban a legszebb szobákat bérelték, melyek ablakai előtt

⁹³ Mintha a híres Nagy Szent Bernát alpesi szorosa felett levő, a régi Augusztinusok által épített Szent Bernát-kolostorról volna szó, melyet a híres Hospitiummá alakították át, a szerencsétlenül járt utasok megmentésére és ellátására.

⁹⁴ Susa a Mont Cenis lejtőjén, a torinoi tartományban a Dora Riparia mellett.

⁹⁵ Alessandria, város Felső-Itáliában a Tanaro mellett erődítéssel.

a narancsfákkal díszelgő terrasse-on szökőkút csörgedezett (Mem. 90. l.).

Úgy látszik mind e szokatlan gyönyörűség Terézt az utazás fáradalmai ellenére is, ébren tartotta — amidőn is laza negyedréti lapokon kezd új, illetve az úti naplótól mind alakra, mind tartalomra eltérő feljegyzésekbe: „Genua am 1. Februar 1809. Nachts.“

De mielőtt Brunsvik Teréz ezen, már jellegzetes naplójának taglalásába fogná, ismertetjük a nővérek itáliai élményeiket, Teréz úti naplója és memoire-jai nyomán.

Genuában kimutathatólag febr. 18-án túl maradtak. „Wir hatten den Monat Februar in Genua zugebracht“ (Mem. 93.). Febr. 11-i kelettel Genua partjait csapkodó háborgó tenger kissé fellengős leírását adja az úti napló,⁹⁶ 18-án pedig a közeli Lerici-be tett vitorlás kirándulásról értesít.⁹⁷ Genuával kapcsolatban nem csak az ismert nevezetességeket említi meg — élvezve az Annunziata oszlopos bazilika misztikusan ható félhomályát⁹⁸ — a Palazzo Doria és Palazzo Giustiniano építészeti szépségeit — de van szeme a város szép és rendes kövezetére — és különösen az „Il Gran Albergo“ nevezetű jótékonyági, betegápolási és nevelési alapítvány intézményeire.⁹⁹

Ellenben egy szóval sem említi, hogy az őket idáig elhozott genfi kocsis kifizetésére szükséges összeget Teréz szerezte meg, amennyiben szép gyémántcsatos, hatsoros gyöngygyakékét adta el egy genuai ékszerésznek (Mem. 93.), mert hiszen mint tudjuk, pénzeik és leveleik Münchenbe voltak irányítva, viszont Stackelberg hiába várt pénzküldeményt — „die nicht kamen“ (Mem. u. o.).

Genuából Luccán át — ahol valószínűleg rövid időre megállapodtak — Flórencbe érkeztek. Itt márc. 19-én Jozefint nevenapjára azzal lepték meg, hogy ágyát ébredése előtt friss virágfüzérékkel díszítették, melyek virító színeiben és illatában gyönyörködhetett (Mem. 90. l.). Flórencről az útinaplóban majdnem csupa úgynevezett gyakorlati feljegyzések vannak: a szalmafonodáról, az utcák szép fákkal való szégyelyezéséről — pl. gömbakácokkal — vagy a Palazzo

⁹⁶ Ld. 10. l. VII—4. füz. 15. kéz. l. Ld. ugyanott magyarázó jegyzeteket.

⁹⁷ Ld. 11. l. VII—4. füz. 16. kéz. l. Ld. ugyanott magyarázó jegyzeteket.

⁹⁸ Ll. 10. l. VII—4. füz. 14. kéz. l. Ld. ugyanott magyarázó jegyzeteket.

⁹⁹ Ll. 10. l. VII—4. füz. 11. kéz. l. Ld. ugyanott magyarázó jegyzeteket.

¹⁰⁰ Napló 9—10. l. VII. 4. füz. 9. 21. k. l. U. ott jegyzetek.

Riccardihoz vezető cyprus fasoráról — a paloták építkezési anyagáról, — ablakaiknak és kapuiknak elhelyezéséről — (melyeket rajzban is megörökít) —, valamint a parasztházak előnyös, a nap felé irányítottságáról, ügyes virágdiszítéseikről melyek hatását fokozzák a szépformájú virágtartó vázák. De természetesen olvasunk kirándulásokról is, így a Palazzo Agostini régi kastélyhoz, a Le Moline hegyre.¹⁰¹

Útjuk főcélja azonban Jozefin egészségének helyreállítása lévén — csakhamar Pisában — a Bagni di Pisában találjuk az egész társaságot, ahol az áprilist és májust töltik el (Mem. 90. l.). Itt már többet mond el a városról Teréz útinaplója, ha csak Schlagwortokban is. Különösen a környező hegyekről emlékezik meg részletesebben, melyeknek tetején egy-egy kicsi kertből kicsi ház kandikál, és kicsi forrás csörgedez benne, valamint aromatikusan szagló füvek zöldelnek a sziklák között — amilyeneket ő is szándékszik Martonvásáron termelni, a szobában való felhíntésre, vagy a juhoknak etetésére.¹⁰²

Magától értetődően megemlékszik a pisai dómról és híres ferde tornyáról, a botanikus kertről, több kirándulásról a környékre: így az Ascanio hegyre, ahol gyönyörködnek az előttük elterülő völgyben és az azon átvonuló vízvezetékben, — kiemeli a Ripafratta várom koszorúzza emelkedést, — a Certosa di Pisa régi kolostort, a felette emelkedő Monte di Veruccát. Megtekintik a Mediciek idejéből fennmaradt sajátos majort: a Cascine Vecchie-t és óriási juhnyájait, melyekről hozadék szempontjából Teréz szakértő megjegyzéseket tesz.¹⁰³ Teréz szeretett volna Reggioba is átrándulni, — de társainál, különösen Stackelbergnél¹⁰⁴ ez a terv nem talált tetszésre, tehát elmaradt. Úgy látszik, mintha Itália déli részébe, Campaniába is készültek volna utazni, mert Brunsvik Teréz bejegyzi Plinius Hist. Naturalis-ából a Campaniát dicshimnusz leírását német fordításban,¹⁰⁵ melynek kapcsán megemlékszik Martonvásár földjeinek és rétjeinek öntözési lehetőségeiről.¹⁰⁶ De ezen útiterv kivitelére nem került sor, nyilván pénzhiány miatt — mert hiszen már Flórencben sem tudták kifizetni a szállodai költségeket, és elutazásuk lehetővé tételére zálogban kellett hagyniok holmijukat (Mem. 93. l.), melynek őrzésére Franz nevű inasukat hagyták vissza. Ilyen-

¹⁰¹ Napló 9—10. l. VII. 4. füz. k. l. és jegyzetek. 16—17. l. A—n. füz. 9. k. l. és jegyzetek.

¹⁰² Napló 27. l. M. 1. füz. 58. k. l.

¹⁰³ Napló 10., 12—13. l. VII—4. füz. 9., 21—22. l. és jegyzetek.

¹⁰⁴ Napló 88. l. P—1. füz. (Réflexions . . .) 34. k. l. és jegyz.

¹⁰⁵ Napló 11—12. l. VII—4. füz. 19. k. l. és jegyz.

¹⁰⁶ Napló 12. l. VII—4. füz. 19. k. l. és jegyz.

formán a Pisába újlag érkező pénzküldemény vétele után mégis csak a hazautazásra szánták el magukat, annál is inkább, mert hiszen a háborúság Ausztria és Napoleon között kiújult,¹⁰⁷ és előre nem látott nehézségeket okozhatott volna. Így is francia és osztrák hatóságoktól láttamozott passust kellett váltaniok, míg végre utazó társaságunk június 4-én¹⁰⁸ hagyta el Pisát, Triest felé, a toszkánai síkságon át, melynek termékenységről Teréz nem mulasztja el bennünket értesíteni,¹⁰⁹ — a mindjobban szétnyló, a tengerig terjeszkedő, a Po és Tagliamento folyóktól átszelt lombardiai síkság gyönyörű országútjain (Mem. 94.). Pistoját, Modenát, Bolognát¹¹⁰ érintve és azok szépségeit élvezve, Velencébe érkeztek. Egy-napi pihenés után (Mem. 94.) a két ellenséges sereg között szerencsésen bevonultak Triestbe (Mem. u. o.). Itt azonban, megint pénzhiány miatt, majdnem egy hónapot kellett eltölteniök, „denn unsere Cassa war erschöpft” (Mem. 94.), míg a pénzküldemény a háborús szolgálat mellett rájuk talált. Ez alatt alkalmuk volt szállodájuk ablakaiból a főtéren az őrség egyenruhájának váltakozását megfigyelní, a szerint, amint gazdát cserélt Triest, ahol minden oldalról hallatszott az ágyúdörgés (Mem. u. o.). De az ágyúzengés azért nem akadályozta Terézt, hogy észre ne vegye Triestben az árkádós épületeket és kapukat díszítő íveket és az azokat betetőző szoborműveket¹¹¹ — sem abban, hogy ne foglalkozzék belső énjével, ismeret-szerzéssel, olvasmányaival.

Ezekben voltak néhány lapon összefoglalhatók Teréz úti tapasztalatai, azon négy hónap alatt, mely Yverdunból való távozása óta eltelt. De ezeknél a külső történéseknél — melyekre Teréz csak schlagwortszerűen utal útinaplójában — mérhetetlenül gazdagabbak voltak belső élményei — me-

¹⁰⁷ Tudott dolog, hogy Triestet, mely 1808-ban újra osztrák fennhatóság alá került, — 1809-ben váltakozó hadiszerencse után, a franciák az Illyr tartományhoz csatolták (francia fennhatóság alatt), melynek keretében 1814-ig maradt meg.

¹⁰⁸ A tartózkodási dátumokra vonatkozólag a következő adatok vannak rendelkezésre: „April, May, in den Bädern Pisas” Mem. 90. l. „Wir hatten den Monat Februar in Genua zugebracht, viel Geld ausgegeben, viel gesehen; den Monat März in Florenz. Mem. 93. l. Az úti naplóban (VII—4. füz.) amikor a toszkánai síkságot leírja, ezeket mondja: Nous partimes le 4 Juin des Bains de Pise après avoir passé trois mois dans la belle Toscane, y avoir observé le printemps naissant.” Napló. 12. l. VII—4. füz. 12. k. l. Az idézett adatokat megerősíti az is, hogy az első pisai beírás ápril 12-éről kelt, ahol tehát a fentiek szerint június 4-ig maradtak.

¹⁰⁹ Napló 12. l. VII—4. füz. 21. k. l. és jegyzetek.

¹¹⁰ Napló 13—14. l. VII—4. füz. 21—22. k. l. és jegyzetek.

¹¹¹ Napló 12. l. VII—4. füz. 20. k. l. és jegyz.

lyek egész belső drámává fejlődtek, és amelyek feljegyzéseiben — mindennek inkább, mint szüksézávának jellemezhető előadásban, jutnak kifejezésre.

V.

ÚJJÁSZÜLETÉS.

Brunszvik Teréz Yverdunból távozva, amint már jeleztük, új élet¹ küszöbére jutott. Életének e fontos mesgájén helyénvaló lesz bizonyos visszatekintésben eddigi ismereteink, valamint Brunszvik Teréz által ezidőben nyújtott, ugyancsak visszatekintő önvalloások és önjellemzések alapján, lelki képének megalkotását megkísérelni. Csak így nyerhetünk helyes mértéket arra nézve, mit jelenthetett számára az yverdoni tartózkodás Pestalozzi környezetében, mennyiben járult ez hozzá élethivatása felismeréséhez és felkarolásához. Csak ha sikerül kiemelniünk a Pestalozzi-hatás befogadására kedvező, valamint gátló lelki és életkörülményi adottságait, — kerülhetjük el egyrészt e találkozás túlbecsülését, mintha ennek folytán egy csapásra alakult volna át a mondaine comtesse humanitárius és pedagógiai elvekért lelkesedő aktív emberbaráttá. Csak ha rámutattunk, mennyiben járult hozzá magának Brunszvik Teréznek erős akarat, önmegetagadása és önfegyelme ez átalakuláshoz, valamint azon elhatározáshoz, mellyel eddigi életével és rangjabeli társainak szokásával merőben ellentétes pályát választott és arra komolyan és eredményesen előkészült — kerülhetjük el másrészt Brunszvik Teréz saját erőfeszítésének lebecsülését.

És csakis így tüntethető el az a látszólagos hiatus, melyet Brunszvik Teréznek leginkább ezen korabeli életét tárgyaló zenetörténészek (köztük Romain Rolland)^{1a} az 1808 előtti és 1809 utáni Brunszvik Teréz egyéniségének fejlődésében látnak.

Ha már most azokat az adottságokat vizsgáljuk, melyek a hirtelennek látszó átalakulásra előmozdítólag hatottak, ott találjuk a vele született lelki diszpozíciókon, tehetségein és a korán megnyilvánuló intelligencián kívül,² — a Brunszvik-

¹ Ld. biogr. CXCVIII—CXCIX. l., CCXII—CCXIII. l.

^{1a} Que s'est-il passé entre 1807 et 1809? Ld. Rolland i. m. 425. l.

² Ld. biográfia LII., LV—LVI. l. Összefoglaló jellemzés: LXII—LXIII. l.

ház tehetség termelő atmoszféráját.^{2a} A nagyműveltségű, művészetkedvelő, gyermekeit megértően figyelő apa, a labilis egészségű, angolkóros kis Terézt, felismerve benne tehetségét, már három éves korában fogta a zongorázásra kitűnő sikerrel (6 éves korában zongorahangversenyt játszik zenekari kísérettel); s láttuk, hogy ugyancsak az apa irányítására hévvel fordul a szellemi foglalkozások felé (8 éves korában Homerost olvassa, sőt élvezi, 14 éves korában nyilván Platót ismeri, méltányolni tudja Washingtont és Franklin polgári erényeit, rajong értük, nyelveket tanul)³ és így az apai megértés folytán, a betegségeivel járó hátrányokat, a folytonos kimélgetést, önfejlesztésre tudta felhasználni, lelki és szellemi tulajdonságainak fokozására. Ezekkel a pozitívumokkal szemben azonban ott találjuk az éppen belőlük folyó negatívumokat: túlságos egyoldalúsággal a tisztán szellemiekre, művészeti, irodalomra való beállítottságot „une vie presque purement spéculative”⁴ (zongorázik, énekel, fest, rajzol, verseket ír, olvas), mely egyrészt az ezzel kapcsolatos ülő életmód által a testi fáradtság kerülését mozdította elő, „une vie oisive et fainéante”,⁵ és így Teréz fizikai gyengeségét növelte, egészségét rontotta (hiszen Teréz életeleme az aktivitás).⁶ Ezáltal egyrészt a lelki behatásokra reagáló érzékenységét, „une sensibilité forte”⁷ — (apja emlékével üzött kultusz,⁸ Jozefin férjhez menetelekor a tőle való válás túlzott fájdalma)^{9a} „reveries” ábrándozásra való hajlamát és amúgy is élénk fantáziáját, „excès d’imagination”,⁹ „regellose Phantasie”¹⁰ túlon túl fejlesztette, másrészt pedig az általa kedvelt olvasmányok romantikus jellegével ezt a fantáziát a szentimentalizmus, az exaltáltság, a túlzott rajongásig csigázta. (Az igazság papnőjévé szenteli magát,¹¹ fivérét a harctérre akarja kísérni.^{11a})

Viszont rá kell arra is mutatnunk, hogy ezen érzelmi túlzásoknak megvolt, mint komoly szilárd bázis, a túláradó

^{2a} Ld. biogr. XLV—XLVI. l. és Czeke: Br. T. ősei és oldalági rokonsága.

³ Ld. biogr. XLVI—XLVII. l.; LVIII—LIX. l.

⁴ Napló 68. l. P—1. füz. 2. k. l.

⁵ U. o.

⁶ Napló 72., 81., 141. l. „Actif ist mir physisch u. moralisch nothwendig” több változatban.

⁷ Napló 69. l. P—1. füz. 4. k. l.

⁸ Ld. biogr. LIX., LXI—LXII., LXIII. l.

^{9a} Ld. biogr. LXXVI—VII. l.

⁹ Napló 68—69. l., „unerträgliche Einbildungskraft” Napló 85. l.

¹⁰ Ld. biogr. LXI. l.

¹¹ Ld. biogr. LX—LXIII., LXIV. l.

^{11a} Ld. biogr. LXV—LXVI. l.

szeretet, a szinte szenvedélyes segíteni akarás, — amint azt a család minden tagjával szemben, nemcsak fellengős szavakban — hanem aktíve is gyakorolta. (Deymné özvegyisége alatt tanúsított gyengédsége, szolgálatkészsége nővéreivel, fivérével szemben.)¹² Mert általában véve, jóság és tökéletesedés voltak azok a bűvös szavak, melyekkel Teréz lelki szézáját meg lehetett nyitni, és melyekkel a rokonság, különösen Jozefin, nagy mértékben élt, — és legtöbbször viszált —, amint azt a továbbiakban látni fogjuk.

Azáltal pedig, hogy Brunszvik grófné Terézt 24 éves koráig otthon tartotta — ezek az érzelmi tényezők megerősödtek, és az olvasmányából felépített imaginarius világhoz való ragaszkodás szinte megrögződött benne és elkísérte őt a való életbe is, a kor romantikus-szentimentális színezetével együtt.¹³ Ez a tény bizonyos gyermekséget kölcsönzött lényének, úgyhogy teljesen csatlakozhatunk dr. Révész Margit megállapításához, mely szerint Brunszvik Teréznél, asztániás szervezete következtében a testi megerősödés későn állott be. „Ezzel szemben viszont intenzívebben élte végig életének minden korszakát szellemi — (és hozzá tehetjük — érzelmi) tekintetben.”¹⁴

De mindezen adottságok mellett, melyek nem látszótlak kedvezőnek a nagyvilági élet folytatásához, Brunszvik Teréz — (még ha akarta volna is) — nem vonhatta volna ki magát a szokásos társas érintkezésből, mert az akkori társaságbeli etiquette — (de hiszen még az 50 év előtti is) — a legkülönbözőbb mende-mondával kísérte volna az ilyen gesztust, azt legalább is különckedésnek, „überspannt”-nak bélyegezte volna. S özv. Brunszvik grófné, a nagyon reálistan gondolkozó, erélyes, sőt kissé zsarnok természete mellett¹⁵ — saját lefolyt életének példáját követve — semmi esetre sem engedte volna meg Teréznek az ilyen elkülönülést, — annyival is inkább nem, mert hiszen ez útját állta volna leánya férjhez adásának, — a nők egyedülinek vélt életcélja elérésének.

Ilyen testi és lelki struktúrával került bele Teréz a nagyvilági élet forgatagába. Az 1799. és 1808 közötti időszakban, a sokszor nagyon is hosszúra nyújtott falusi magány váltakozik a városi élet mozgalmasságaival, melyekbe Teréz természetesen egész lendülettel veti bele magát, ahol mint társaságának ünnepelt tagja foglalja el helyét. Tel-

¹² Ld. biogr. CXXVIII—CXXXII. l.

¹³ Napló 69., biogr. LXIII—LXV. l.

¹⁴ Révész Margit: Br. T. jellemzése örökléstani és lélektani szempontból. Ld. Czeke—Révész: Br. T. élet- és jellemzrajza 33. l.

¹⁵ Ld. biogr. XLVIII—XLIX. l. és Czeke: Br. ősök.

jességgel kiveszi részét a farsang nyújtotta mulatságokból és a város nyújtotta egyéb szórakozásokból. És természetesen ezen élet követelményeihez képest, fontosságot tulajdonít toilette-kérdéseknek, csakúgy, mint minden bálozó leány, amint azt leveleiből látjuk¹⁶ — melyekből nem hiányoznak az udvarlókrol, a kérőkről való beszámolások.¹⁷

Ha tehát Brunszvik Teréz életét ezen időszakban szemléljük, semmi olyast nem találunk, ami eltérne a társaságbeli hölgyek életétől, és ami Terézben a jövő reformert, a gyermekvédelem és népnevelés apostolatát sejtetné. Ha azonban mélyebbre nézünk, rájövünk, hogy a szórakozó Terézt a társaságbeli élet tartósan nem elégíti ki — és hogy az újdonság ingere hamar lekopik. Ehhez mindenesetre hozzájárult a fiatal nádorné korai halála, — amely, mint láttuk, Terézt szinte búskomorra tette — és azóta lelkileg eltávolította az ifjúság mulatozásaitól; sőt azt is láttuk, egyidőre teljesen vissza is vonul a társaságtól.¹⁸

„War ich schon früher ernst gestimmt, vermehrte die Ansicht des Todes bei der grossen Berechtigung zum Leben und Wirken dieser geliebten Prinzessin diese Stimmung noch mehr" (Mem. 82.)

mondja emlékirataiban.

Később pedig — midőn újra társaséletet él — teljes tudatába jut ezen élet léhaságának, — amint azt Reflexions-füzetében ecseteli,¹⁹ és amint az, a művészetekért és irodalomért rajongó leveleiből is kiviláglik.²⁰ De számolva a körülményekkel, optimisztikus hitével, a társaságban igyekszik megtalálni az olvasmányai alapján megkonstruált tökéleteségeket — vagy legalább is a társakat a tökéletesedésre irányuló törekvéseihez. Ilyet fedezhetett fel gyermekkori barátjában „Toni”-ban, akivel leendő közös életüket a *tökéletesség* szolgálatába akarta állítani.²¹ Mert benne, mint tudjuk, — természetes hajlamként élt a tökéletesedés iránti vágy, az elvont eszmékért való rajongás,²² melyet, mint az imént rámutattunk, az életkörülményei is kifejlesztettek.

¹⁶ Ld. biogr. LXIX—LXIII. 1.; LXXX—LXXXI. 1.; XC. 1., XCII—XCIII. 1., C—CI. 1., CXIII., CXVI., CXXXI., CXXXIV. 1.; CXXXVII., CXLIII., CXLVIII. 1., CXL—CLII. 1., CLIII—CLV. 1.

¹⁷ Ld. biogr. CXXXI., CXXXIV—CXXXV. 1.

¹⁸ Ld. biogr. XCIII., XCIV. 1.

¹⁹ Ld. Napló 68—70. 1.

²⁰ Ld. biogr. XCVII., XCIX. 1., CI., CXX., CXXX—CXXXI. 1.

²¹ Ld. biogr. CXI—CXII., CXIV. 1.

²² Ld. biogr. CXXX—CXXXIV. 1.

Kétségtelen, hogy ez az illúziókból táplált fantázia, vonatkozott légyen az eszmére vagy élőlényre — gyakran okozott keserű csalódást, — de nála is, mint minden produktív egyéniségnél jelentkező kiegyensúlyozottság, későbbi életében hamar megláttatta vele a tévedést, és elég lelkieműt adott ahhoz, hogy azt minden kertelés nélkül konstataálja is. Mindenesetre meg tudta különböztetni az igazi érzelmet a pillanatnyi fellángolástól,²³ amint azt a Toni esete bizonyítja, akinek emlékét késő koráig őrizi.²⁴

Annyi nyilvánvaló, hogy miután Tonival a család beavatkozása folytán szakítani volt kénytelen, — az 1805—1806-os saisonban, bánata levezetésére kettőzött hévvel veti magát a társas élet mozgalmasságaiba, a toszkánai nagyherceg udvarában Budán,²⁵ — annyival is inkább, mert hiszen ebben a főszerep a zenének jut — Terézünk egyik predilekciójának. De még így is, ezen társaság ürességét súlyosan érezte — és újra elmerült volna lelki elszigeteltségébe, ha nem lett volna ott Jozefin is, aki szintén — és pedig ő egyedül a sok közül — az „erény” gyakorlására, a tökéletesedésre áhított (*aspirait à la perfection*).²⁶

Ilyenformán benne összpontosította azt az ideált, melyet mint a tökéletesség képét magában megalkotott, úgy-hogy a Jozefin iránti szeretete, mely fölülmúlta a családjával szemben érzett, odaadó jóságban nyilvánuló vonzalmat — valóságos rajongásnak adott helyet, — és lényének szinte jellemző tulajdonságainak egyikévé,²⁷ sőt jövődő életmenetének egyik hajtó rugójává lett.

Egyelőre azonban bizonyos gögös exkluzivitást eredményezett. Teréz, — immár az ideál birtokában — úgy vélte, hogy nem szorul rá a társaság egyes tagjaira, — mint nem egyenrangú felekre — és élénk fantáziájával önmagáról túlságosan jó véleményt alkotva, e képzelt felsőbbrendűségét éreztetve környezetével, fölényeskedés, okoskodás, rátartóság által, ami nemcsak a már fentebb jellemzett népszerűtlenségére vezetett, hanem még hozzá szakítást idézett elő az oly hön szeretett Jozefinnel is.²⁸ Hogy ez utóbbi tény mennyire elkeserítette,²⁹ azt fentebb láttuk, de azt is, hogy egyrészt felkeltette benne a dacot, másrészt azonban belát-

²³ V. ö. biogr. CXXXII. l.

²⁴ Ld. biogr. CXIII—CXVI. l.

²⁵ Ld. biogr. CLI—CLIII. l.

²⁶ Ld. Napló 72—73. l.

²⁷ Ld. biogr. LXXIV—LXXVII.; LXXXV—LXXXVI.; CVII—CVIII.; CXLIV., CXLVII. l.

²⁸ Napló 71—75. l.

²⁹ Ld. biogr. CLXX—CLXXII. l.

tatta vele helytelen eljárását. Azt is láttuk, hogy tévedésén újszólván egy csapásra, egy akarati gesztussal változtat. Újra tetszeni akart, és tetszett is, és így hamar visszaszerezte a társaságban elvesztett pozícióját, nemcsak elbájoló modorrával, hanem a még jobban kiképezett tehetségei által. Ez a tudatosan előidézett siker éles világot vet egyrészt Teréz sokoldalú képességeire, melyeket egy célra tudott hasznosítani — másrészt, hogy Romain Rolland szavaival éljünk, — arra a démoni akaraterőre, mellyel a maga hangulatával és természetével ellentétes lényegiséget tudott sikeresen magára erőltetni.³⁰

De itt azután újra érvényesül túlzási hajlama. Az eddig lenézett társaságot, illetve a társas összejöveteleket mohón kereste, a sikereket túlon túl élvezte, szinte megmámorosodott tőlük (*j'étais comme enivré*),³¹ valóságos hiúsági roham vett rajta erőt, úgyhogy Jozefin hívásának: jöjjön újra házába és neveljék közösen a leánykákat és egyúttal önmagukat a tökéletességre — nem tett eleget, bármennyire elégtelnek érezte e hívó szót. És pedig nemcsak a régi sértődöttségből, hanem kimondottan hiúságból, — attól tartva, hogy Bécsben nem tud majd úgy tündökölni, mint itthon (*ma vanité de briller à Vienne*)³² és mert húzódott egy szorgalmas, egyszerű élettől, melyet Jozefin neki szánt. De mintha a kimagyarázkodó találkozáson Jozefin varázsa újra hatott volna Terézre. Nemcsak megenyhült, hanem benne, úgy látszik, a világi hívságok ürességének felismerése intenzívebbé lett. Mélységesen megbánta hirtelen elhatározását (*le malheur de ma vie*),^{32a} mellyel elutasította azt a lehetőséget, hogy állandóan Jozefinnel élhessen, a közel multban még vágyainak netovábbja, ahol oly szép hivatás várt rája — és azt is, mintha megbánta volna, hogy helyette anyjával Karlsbadba ment, akinek, mint tudjuk, titkos célja Teréz férjhezadása volt.³³ Midőn tehát ez elutasítás ellenére Jozefin mégis megjelent Karlsbadban, érthető a *memoire-okban* külön kiemelt ujjongás, mellyel Teréz, anyja engedelmeivel, Jozefinhez csatlakozott nevelőt és nevelőintézetet kereső útján.

A többi szinte magától alakult ki. Láttuk, hogy a Brunszvik-testvérek részére a nevelési problémák nem vol-

³⁰ Ld. Rolland: *Beethoven époques créatrices*. 423. l. „Exemple frappant de la force démoniaque qui couve en cette fille brusque...”

³¹ Napló 74. l.

³² Napló 75. l.

^{32a} U. o.

³³ Ld. biogr. CLXXI—CLXXII. l.

tak idegenek³⁴ — hiszen bizonyos tekintetben beletartoztak a „tökéletesedési” törekvések is, — és így több intézet megsemlélése után, midőn megérkeztek Pestalozzihoz, a lelkes emberbarát, az emberboldogításért gyermetegeen rajongó embernevelő, a maga embertökéletesedési eszméivel, melyek megvalósításáért már gyakorlatilag is dolgozott, úgyszólván egy csapásra meghódította a testvérpárt, különösen Terézt. Rőla az előbbiekből tudjuk, milyen könnyen volt felgyújtható fantáziája és ezzel együtt lelkesedése, milyen túláradoan élt benne a szeretet, melyet eddig csak szűk családi körben tudott aktíve érvényesíteni, és akinek most itt kínálkozott alkalom arra, hogy társasági léha szereplése helyett a társadalomnak, a köznek élve szerepeljen — és így eddigi, mondhatjuk nagy részben hiúságból fakadt ténykedéseit szublimálva, azokat az emberiség és a haza javára hasznosítsa. Pestalozzi, midőn kiszélesítette Teréz eddigi körét, melyben gyengédségét alkalmazta, átlántálta bele az emberiség szeretét, és egyúttal azt a meggyőződést is megérlelte benne, hogy ez emberboldogítás, azaz az embernevelés érvényesítéséhez a *conditio sine qua non*: az önnevelés és a nevelők nevelése. És e meggyőződés helyességének felismerése után Brunszvik Teréz nem habozott elhatározásával, hogy az e célhoz vezető eszközöket felkutassa és birtokba vegye. Azaz Pestalozzi a Brunszvik Terézben élő túláradó szeretetnek, szinte szenvedélyes segíteni akarásnak, a tökéletesedési vágyaknak kristályosító erőként adta meg az irányt és formát az embernevelés és gyermekvédelem keretében.

Ilyenformán teljesen igazolt Br. Teréznek memoire-jában annyi évvel később tett kijelentése, mely szerint Pestalozzi a szeretet lángját átvitte az ő szellemébe (Mem. 85. l.), valamnit az a retrospektív megállapítása is, hogy Yverdonban ismerte meg, mit is kíván: Nevelni a tömegeket, a jövőendő nemzedéknek szentelni erejét és szeretetét, Jozefinnel együtt (Mem. 87. l.).

És ha számolunk Pestalozzinak szintén könnyen lánggrabbanó lelkesedésével és rajongásával, mégis a már fentebb megtárgyalt levéltöredékekből teljes biztonsággal rajzolódik ki a Brunszvik-nővérek lelkes érdeklődése a szép és nemes iránt, amint az az apai ház tradícióiból rájuk maradt, — és az a fantázia, mellyel a megvalósulást elképzelik. Ez a teljes beleélés és megértés teszük egyúttal érthetővé Beethoven barátságát és azt az assiduitást, mellyel a Brunsz-

³⁴ Ld. biogr. XLV—XLVI. 1. és CLXXXIII—CLXXXIV. 1.

vik-Deym-házat látogatta; mert ott az emberi érzéseken kívül, akkor amikor még nem értékelték világszerte, — lelkesítő és megértő buzdításokat és impulzusokat nyerhetett a nagy zenezési művészete is.

A Pestalozzi által felkeltett e lelkesedést a szintén magasztos eszmékért hevülő Stackelberg báró más irányban mélyítette el azáltal, hogy azt a szigorú, pietisztikus színezetű vallásosság síkjára terelte — élénk rezonanciát keltve Teréz szintén a miszticizmust súroló áhitatos lelkében. Ezen az érzelmekre irányuló hatáson kívül értelmi impulzusokat is adott Teréznek azáltal, hogy feltárta előtte az olvasás útján való önnevelési lehetőségeket és módszereket. Teréz számára — aki hiszen már legifjabb kora óta volt szorgalmas olvasó^{34a} — így mód nyílt arra, hogy eddigi rendszertelen olvasmányait az általa most felkarolt ügy szolgálatába állíthassa. Ilyenformán a Pestalozzi által élő szóval és példával gyújtott lelkesedést a Stackelberg által kitérített irányú olvasmányokkal is alátámaszthatta, — azaz konkretizálhatta elhatározását, nemcsak úgy, mint egész fiatal korban, amikor az akkori divatos romantika homályosan érzett hangulatában az igazság papnőjévé avatta magát³⁵ — hanem tudatossá vált, erős elhatározással, hogy önmagát nevelve eljusson az igazság megismeréséhez, azt megismerve olyan állhatatosságot — persévérance-ot fejlesszen magában, hogy ezek a fogadkozások meg is hozhassák kellő időben a maguk gyümölcsét. És itt aztán már Brunzsvik Teréz egyéniségében lakozó, fent említett démoni erő nyilvánul meg, mellyel a fellángolásból született elhatározást kitartó akarattá fokozza, soha el nem lankadó fáradozássá azon eszközök megszerzésére, melyek a Pestalozzitól átvett céljait elősegíteni alkalmasak.

Ebből a szempontból helyes intuícióval ismerte fel Stackelberg értékét — sőt azt exaltált lényének és könnyen hevülő természetének megfelelően — túl is értékelte.³⁶

Stackelbergnek másik vonzóereje az volt, hogy elnyerte Jozefin tetszését, akinek tapintatában és emberismeretében, illetve csálhatatlan ösztönéből fakadó ítéletében, a jó és szé-

^{34a} Ld. biogr. LV—LVI. l.

³⁵ Ld. biogr. LXII—LXIII. l.

³⁶ Már kiadási könyvecskéjében is meg van annak nyoma, mennyire imponál neki Stackelberg, és mi mindent akart tulajdonságai közül elsajátítani. Így mindennek előtt a rendszeres, tartalmi és kritikai jegyzetekkel kísért olvasást, amit Teréz csakugyan el is sajátított és éveken át gyakorolt is, amint azt naplóiban tapasztalhatjuk. Ld. Napló 24. l. M. 1. füz. 28—29. k. l.

pet illetőleg, Teréz feltétlenül megbízott,³⁷ s így bámulatát és rajongását kiterjesztette mindazokra, akiket Jozefin ki-tüntetett.

Mindaz, amit eddig ez új indulásból megismertünk — teljesen Br. Teréz saját vágyainak vonalába esett — s csak ezek után következett az a tűzpróba, melyből új élete való-ban vajúdó fájdalmak között megszületett.

Láttuk az előző fejezetben,^{37a} hogy Stackelberg báró in-dítványára, Jozefin az eredeti útitervek felborításával, azt határozta, hogy Zürichből visszafordulva Stackelberg kísére-tében Olaszországon át tér majd haza. Azt is láttuk, hogy Teréz teljes szívből támogatta Jozefin ezen elhatározását és így a testvérpár, Stackelberggel együtt, telve magasztos eszmé-ekkel, lelkes hangulatban száguldozott végig Savoyán (Mem. 92. l.), hogy e szinte pegaszusi röptükben Jozefin be-tegsége megakassza őket és Terézt a sok aggodalom, a fá-rasztó ápolás, a Jozefin betegsége alatt vállalt veszedelmes mont cenisi utazás izgalmi és mindezek felül egy óriási család — az eszmék világából, ideiglenesen, a pusztá földre nyomja le.

Az történt ugyanis, hogy Olaszországba való megérke-zésük pillanatától kezdve — az utazásnak már veszélymen-tes részén, — Stackelberg teljesen lefoglalta Jozefint, Terézt pedig, érdeklődéseivel, diszkusszióvágyával magára hagyta. Ezt fejezik ki a mémoire-ok következő sorai:

„Auf der Reise über den Mont Cenis 1809, unse-rem Aufenthalt in Italien durch die Monate, Feber, März, April und Mai 1809 war mein Verhalten kindlich gegen eine jüngere Schwester, die schon Wittwe war und 2 Söhne mit sich hatte. Stackelberg nahm sich gleich der Erziehung und Leitung der Knaben an, er belehrte auch die Mutter: er liebte sie und ich wurde überflüssig. Die Sache ging so weit, dass man mir die Kinder nicht mehr anvertraute, sondern sie mit sich nahm und mich zu Hause liess" (Mem. 92. l.) —

úgyhogy egyedüllétében jólesett kis órájának ketyegése, — mint az egyedüli elevenség, ami környezetében volt (Mem. 92. l.).

S tekintve, hogy Teréz amúgy sem erős fizikumát Joze-fin hosszantartó betegsége alatt a 4 heti kitartó és kimerítő

³⁷ Napló 71. l. P—1. füz. 12. k. l.: „un tact un goût pour la per-fection”.

^{37a} Ld. biogr. CCXII—CCXIII. l.

ápolás, a sok aggodalmas virrasztás, valamint a rákövetkező utazás ugyancsak aggodalommal vegyes fáradalma nagyon megviselte, — amint azt memoire-jaiban is kiemeli, — nem lephet meg bennünket, hogy mindezek utóhatásaként nagyfokú érzékenység jelentkezett, melyet az állandó mellőzés a Terézünkre oly ártalmas, lelki fájdalommal fokozott és szinte beteges állapotot váltott ki.

„Das Gemüthsleiden, das mir die Zurücksetzung und die Entbehnung jedes Umganges durch so lange Zeit verursachte, war demnach doppelt empfindlich.”
(Mem. 92—93. 1.)

S ha hozzávesszük még az elmúlt farsang diadalmasan mozgalmas életét, a rákövetkező karlsbadi élénk fürdő saisont, melyet a németországi utazás követett érdekességével, és melyet az yverdoni mélyhatású tartózkodás tetőzött be, megérthetjük, hogy mindezek óriási ellentéte már magában véve is megrendíthette idegeit, úgyhogy ennek a gyötrelmes időnek keserősége még az öregkori emlékirataiban és késői naplóiban is visszhangzik. Természetesen Stackelberget teszi felelőssé a történetekért.³⁸ Ki nem fogja a vádaktól vele szemben, míg Jozefint teljesen mint áldozatot tünteti fel, nem véve figyelembe, hogy bizonyára ott is, mint más szerelmi ügyben, kettőn állott a vásár.

Ezen keserű érzelmekről és azoknak részbeni okairól szabatosan csak a memoire-ok révén értesülünk. Mert ellenében az ott megnyilvánuló retrospektív luciditással, ezen idő naplóiban csak egy-egy, szinte akaratlanul feltörő panasszal sejteti, mi mehetett végbe lelkében, — micsoda csatlódás érte minden vonalon.

Naplója kezdő lapjai teljesen nélkülözik a vádló elemet, ellenben telve vannak bánattal, döbbenettel az általa olyan nagyraértékelt egyének érthetetlen, megmagyarázhatatlan viselkedésén. S mivel, éppen e megváltozott viselkedés miatt e megmagyarázhatatlan helyzetet tisztázni nem volt módjában, — teljesen érthető, hogy az expanzivitásra beállított Teréz magába fojtott gondolatait és a *maga énjének* vizsgálatait papírra veti. Kezdetben csak egyes különálló lapokra, — mint a Genuában megkezdett feljegyzések, melyekhez hasonlóak azután mind sűrűbben kerülnek az úti-

³⁸ „Die quasi Entzweiung der beiden liebenden Schwestern, die Nichtachtung der treuen liebenden Tante bei den Knaben, war sein erstes Werk (Mem. 93.).

naplóba, — sőt a kiadási könyvecskéjébe is, — és lassacskán kiszorítják azokból is a külvilág eseményeit.

Teréz, egyfelől elmerül saját énjének analizisébe, megálázkodó hangulatából folyó viselkedésében kutatva keresi azokat a mozzanatokat, melyek Stackelberg és Jozefinnek tőle való eltávolodását kiválthatták, — másrészt meg a tökéletesedési vágyában felhabzsolt olvasmányainak bizonyos elrendezésére törekszik, — a rája zúduló új hatások levezetésére. De mindenek előtt — bár feljegyzéseiben szinte szerényen meghúzódvá, — centrálisan a környezetéhez, azaz Jozefinhez és Stackelberghez való viszonyának, magatartásának, viselkedésének meghatározására igyekszik. Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy rögtön Genuába érkeztek után, még az éjjel, az utazáson tapasztalt különös helyzetnek részletezése nélkül leszögezi elhatározását: állandó derűs hangulattal és bizonyos tartózkodó udvariassággal azon fog igyekezni, hogy újra megszerezze szeretetüket és megbecsülésüket, értve ezalatt Jozefint és Stackelbergert.^{38a}

Szegény Teréz, a Pestalozzinál nyert impulzusok alapján mindenekelőtt magában keresi a hibát, s ezért kimondja, hogy elismert fölényű nagyságoknak vesse alá magát az alsóbbrendű. Még azt is vallja — amit később rektifikál^{38b} —, hogy jobb, ha velük süllyed, semmint szembeszálljon velük (ami mintha előzetes nézeteltérésre engedne következtetni) — legalább is addig, amíg már megszerzett bizonyos egységes jellemet. Csakhogy ennek megszerzése, különösen Teréznek igen nehéz, mert nem egy, hanem két eszményképet választott egyszerre Jozefinben és Stackelbergben.³⁹ Így nem fejleszthette magát egységesen. Hiába írja elő magának: Az életet kell megfigyelni és egy elméletet és eszményképet okosan összeállítani, — a sok és sokféle jóért való lelkesedés, mégis csak vésszen hathat.⁴⁰

Vizsont azt is megállapítja, hogy ki kell fejleszteni az ember minden képességét, amint azt a neohumanisták hirdetik, és amint azt Teréz Pestalozzitól tanulta, és pedig a lehető legtökéletesebben.⁴¹ Ez a gondolat átvezeti a nevelés problémáira, és a sokoldalú nevelés mellett foglal állást. Különösen óva int, hogy ne egyoldalúan gyakorlati embereket neveljünk, minden magasabb eszmék megértésének híjá-

^{38a} Napló 31. l. A— η . füz. 2. k. l.

^{38b} Napló 78. l. P—1. füz. 26a. k. l.

³⁹ „Nur nicht jeden Menschen od. jedes Menschen Besseres copiren wollen” Napló 31. l. A— η . füz. 1. k. l. Genua den 1. Febr. 1809.

⁴⁰ Napló 32. l. A— η . füz. 1. k. l.

⁴¹ U. o.

val, de hasznavehetetlen, ismeretekkel túlterhelt egyéneket sem.

Mértékletesség és arányosság⁴² legyen az a szabály, melyet a Teremtő olyan szépen valósított meg a teremtet világban. Mértékletesség és önfegyelem magaslátán álljon az, aki gyermekeket akar nevelni.

„Wer seine Ideen dem Augenblick unterwirft, der ist verloren mit den Kindern”

mondja zseniális intuícióval.⁴³ Aztán tovább fűzi a gyermek emberré nevelésének alapvető gondolatait, és száz esztendővel előzi meg a ma oly népszerű Montessori alapelveket.^{43a}

„Es ist ein Beweis, dass die Kinder verdorben sind wenn sie nicht wissen sich allein zu beschäftigen. Sie müssen in der Sache die sie thun Befriedigung finden, sich gleichsam in ihr verlieren. Das hüpfen von einer zur anderen, nirgends aushalten, nichts vollenden, immer Hülfe oder Antheil anderer rufen, ist schlimm.”⁴⁴

Az önállóságra és következetességre való nevelés arany-szabálya!

A nevelés ferdeségeiből származó lélekmérgezésekről mint morális gyilkosságokról beszél.⁴⁵ Milyen szükség lenne most a leromlott emberiségnek — mondja elmélkedéseiben — egy világító, felhevítő lángra, egy erős oszlopra!⁴⁶ (Teréz-zünknél gyakran előforduló hasonlat.) S mindjárt el is határozza, hogy ő maga lesz az! Vagy legalább is fiatal erőket fog nevelni erre a feladatra — félre nem ismerhetően Pestalozzi hatására. És hogy ennek a célkitűzésnek megfelelhessen, minden erejéből azon lesz, hogy tökéletesedjék, hogy művelje magát. „Eine Stufe nach der anderen ersteigen und erwarten können das Gute, das man bewirken will — amint azt Széchenyi is hirdeti, majd 20 évvel később.⁴⁷ Még ha

⁴² U. o.

⁴³ Napló 23. l. M. 1. füz. 25. k. l. V. ö. még u. o. 26. k. l.

^{43a} Ld. Czeke: Montessori gondolatok Br. Teréz naplóiban. 1931. Kisdiednevelés kiadása.

⁴⁴ Napló 23. l. M. 1. füz. 27. k. l.

⁴⁵ Napló 32—33. l. A—η. füz. 2—3. k. l.

⁴⁶ Napló 33. l. A—η. füz. 3. k. l.

⁴⁷ Napló 33. l. A—η. füz. 3. k. l. V. ö. Széchenyi István 1826. dec. 10-i naplóbejegyzésével: „Nein wir sind zu keine Reformatoren geboren — wir müssen uns erst selbst reformiren...” Ld. Sz. I. Napló, III. köt. Szerk. dr. Viszota Gyula. 108. l. — Brunszvik Teréz ezt a követelményt sokféle változatban adja — különös pregnanciával J. 1. füz. 5. k. l. 1810. szept. Naplósöv. 213. l.

20—30 évig is kellene várni az eredményre. Türelem és energia kell ehhez az önéveléshez és kitartó akarat, amilyen Epaminondasnak volt, aki csak 40 éves korában jutott abba a helyzetbe, hogy hazájának használhasson. Bár nincs kifejezve, ez a biztatás saját magának szól, hogy nála sincs még elkésve a dolog, ha túl is van már az első ifjúságon (33 éves volt). És amint magán tapasztalja az ilyen lelkesítő példa hatását, elképzeli, hogyan hatna az ilyen a gyerekekre, mennyire fejlesztené tettejét, bátorságát. Példákkal kell tehát nevelni, és fokozatosan, türelmes alapossággal kell haladni az ismeretszerzésnél, szintén fokról fokra, egészen Pestalozzi szellemében. Egy „Lyceum in Mitte des Vaterlandes” kellene tehát, mely alkalmas lenne megfelelő munkaerővel az egész nemzedéket, az egész nemzetet regenerálni. Ezt a meggyőződést kell terjeszteni, és így többekkel egyesülve, dús eredmények volnának elérhetők.⁴⁸ Íme, az egyesülési eszme, a felvilágosító propaganda szükségességének felismerése, ugyancsak Széchenyi törekvéseinek vonalában.^{48a}

Első elgondolásai szerint, a gyermeket már három éves korában akarja bevezetni a természet ismeretébe — Pestalozzi szerint — míg az írás-olvasást csak 13 éves korban javasolja — Rousseau-t követve.⁴⁹ Csak így lehet a szellem frissességét és fejlődésképpességét megőrizni, melyet a túlkorai, vagy túlméretezett oktatás, illetve ismeretközlés lerombolással fenyeget. Már pedig a szellemi frissesség a legfontosabb. Kitartással és Isten segítségével elérhetjük a nagy célt.

Ezek után Teréz azon óhajának ad kifejezést, hogy egy fiút szeretne felneveltetni, egy bölcs mentorral a természet ölén — egészen Rousseau-t utánózva —, akit a természet magasztossága nagy tettekre fog majd lelkesíteni — és óriásként fog kiemelkedni a mai liliput nemzedék közül —, aki nem fogja szégyelni meglelt korában ideális fellendüléseit, amint azt a mai kor emberei teszik.^{49a}

A filozófiai fejtegetések közé mégis becsúszik egy keserű kifakadás, — az egyetlen. Hiába volt a bevezető sorok erős elhatározása, mégis kitör belőle a panasz egy új kez-

⁴⁸ Napló 33. l. A—*n*, füz. 4. k. 1.

^{48a} Széchenyi István gr.: A Hitel. Szerk. ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla. A bevezetés külön kiemeli Széch. programjából a kölcsönös felvilágosítást, oktatást, a nemzeti nevelő munkát a magyar faji hibák gyógyítására, 98., 102. l.

⁴⁹ Napló 33—34. l. és 58—59. l. A—*n*, füz. 4—6. k. 1. és A—*z*, füz. 1—2. l.

^{49a} Ld. Napló 34. l. A—*n*, füz. 5. k. 1.

désű lapon, — miután bizonyára rendreutasították Stackelberg és Jozefin:

„Wie die Pflanze nach einer rauhen Jahreszeit verkrüppelte Blumen und Früchte bringt, so mangelt auch mir die Sonne der Liebe, der Mittheilung des freundschaftlich nährenden und belebenden Umgangs.”⁵⁰

De nem időzik hosszasabban fájdalomnál, — hanem tovább szövi pedagógiai elmélkedéseit.

Azt fejtegeti, hogy milyen fontos a nevelésnél a *gyermek bizalmának a megnyerése, amit következetes viselkedéssel érhet el a nevelő*,⁵¹ hogy azután a felnőtt környezetnél való bizalomkeltés eszközéül általánosságban felállítsa a követelményt: „Man muss mit Anstand und Würde sich benehmen” — amihez a külső gondozását is számítja. Ezek, úgy látszik, olyan követelmények, amelyeknek Teréz nehezen tud megfelelni — mert naplóiban újra és újra felbukkannak, mint „Aufgabe” —soha meg nem oldott feladatként. Éppen így jár a „Besonnenheit” követelményével, melyről pedig tudja, milyen fontos éppen azok számára, akik bizonyos fennköltebb működésre törekzenek. Mert az átlagember az ilyet csak akkor nézi el, ha az a józan ésszel nem ellenkezik, és ha azt a „Würde” és „Anstand” kíséri.⁵²

Hogy az elhatározásokat valóra válthassuk, azt tanácsolja Teréz, már korán reggel állapítsuk meg a napi teendőket, mert csak így lehet azokat egész bizonyosan elvégezni. Ez csak egyik előfutárja a számtalan „Pläne der Tageseinteilung” feliratú tervezeteinek. Ugyanitt formulázza meg az egyesülés szükségességét: „Man muss mit Guten sich verbinden zum Guten” — kiválókat választva munkatársakul. És a kiválóak társaságában is azon kell igyekeznünk, hogy erényben felülmúljuk őket.⁵³

Majd arról szól, hogy a bensőséges vallásosságnak milyen hatása van az akarat kifejlesztésére és így a nevelésre is.⁵⁴

Rousseau „Emil”-jéből is idéz, az öntevékenységre és a helyes ítélet kiképzésére vonatkozó részekből. Ugyanílyen vonatkozásúakat ír ki Montaigne híres, XXV. számú essay-jéből, valamint Barthélémy Anarchasisából, a plátói respub-

⁵⁰ Ld. Napló 35. l. A—η. füz. 6. kéz. l.

⁵¹ Ld. Napló 36. l. A—η. füz. 6. k. l.

⁵² Ld. Napló 36. l. A—η. füz. 13. k. l.

⁵³ Ld. Napló 36. l. A—η. füz. 13. k. l.

⁵⁴ Ld. Napló 37. l. A—η. füz. 8. k. l.

licáról szóló rész azon szakaszait, melyek a nevelésben különösen a fegyelem fontosságát és a jóért való áldozatkészség kifejlesztési módját tárgyalják és emelik ki,⁵⁵ nagy buzgalommal idézve a Pythagoreusok szigorú rendjének leírását, mint bámulatának állandó tárgyát.

Hangsúlyozza, mint hatékony nevelőeszközt, a méltóság és szelidség egyesítésének szükségességét. Feljegyzi Xenophon közlését is, a perzsa nemesek gyermekeinek neveléséről, akiknek az egyes „erényekre” külön nevelőjük volt.

Stackelberg ezeket az adatokat szánja példaadásul a gyermekeknek és Teréz is elhatározza, hogy majd néhány év múlva a gyerekekkel együtt, eredetiben fogja olvasni az antik élet ezen érdekes leírásait.⁵⁶ Elhatározását később keresztül is vitte.

Ugyanerre az időre kell tennünk Kant: Über Pädagogik című munkájának terjedelmesebb kivonatát, részint értelem szerinti, részint szó szerinti kiírásokkal.⁵⁷ Különös hatást gyakoroltak reá — saját szavai szerint — az erkölcsi jellemre vonatkozó részek, és mindaz, amit az erkölcs és vallás kapcsolatáról mond.⁵⁸

Ennek a hatása alatt állapítja meg ugyancsak Kanttal és Pestalozizval egyértelműen, hogy minden nevelés legfontosabb része a morális nevelés kell, hogy legyen. Éppen ezért gondoskodni kell a megfelelő erényes környezetről, mert Teréz azt tartja, hogy a gyermeket főleg a környezet formálja, és így a felnőttek teszik a gyermeket azzá, amivé lesz.

Jacobi „Allwills Briefsammlung” című, — annak idején nagyon népszerű könyvből is kiírt idézeteket, az emberiség — „Der Mensch als Mensch” és a „Menschheit” — témakörből.⁵⁹

Fénélon „Lettres Spirituelles”-jeinek hatása alatt szintén francia nyelven elmélkedik az olvasottak alapján, és kiemeli, mint főkövetelményt: az Isten akaratában való teljes megnyugvást, nemcsak mert ez Istennek tetszik, hanem mert ezzel örönként kíméljük, hogy az emberekkel való érintkezésben felmerülő apró-cseprő összeütközésekben kellő ellenállást fejthessünk ki. — Külön feljegyzi Fénélon azon nézetét, hogy milyen szükséges naponta legalább egy órát önmagába merülni, ahhoz, hogy az eseményeket helyesen mérlegelhesük, hogy ellenállhassunk az emberek ravaszságának és a

⁵⁵ Ld. Napló 39. l. A— η . füz. 11. k. l.

⁵⁶ Ld. Napló 40. l. A— η . füz. 11. k. l.

⁵⁷ Ld. Napló 47—52. l. A— ε_2 . füz. 1—4. k. l.

⁵⁸ Ld. Napló 49—51. l. A— ε_2 . füz. 2. k. l.

⁵⁹ Ld. Napló 52—53. l. A— ε_1 . irat 1. k. l.

bennük érvényesülő esetleges méltánytalan, önző kihasználásnak. Viszont, ha csak lehet, nem kell az emberekkel ridegen szembehelyezkedni, hanem mindenképen meg kell nyerni jóakarukat, ami fontos arra, hogy a „jót” cselekedhessük.⁶⁰

Ez a gondolkör alkalmat ad annak kifejtésére, hogy milyen általános emberi tulajdonság a zsarnokság, amelyet már a kisgyermekkel szemben érvényesítenek.⁶¹ Viszont teljesen egyéni véleményt fejt ki a szabadság fogalom magyarázatát illetőleg. Teréz szerint ez nemcsak a jó és rossz közötti választásra vonatkozik.

Aztán minden átmenet nélkül Pestalozzi módszerének részletes, szinte kifogásoló kritikájába fog, de elismerően méltányolja erkölcsi felfogását.⁶²

Stackelberg Károly és Kristóf népjavitó és boldogító tervei is tárgyalásra kerülnek. Teréz nagyobb tért szeretne juttatni ezekben Pestalozzi elveinek. Kifogásolja, hogy Károly csak a földművelés módjainak emelésével véli a parasztság felemelését megvalósítani. Teréz szerint ez a kizárólagosan anyagi szempont inkább kapzsvá tenné őket, holott Pestalozzi tanítása alapján inkább a munka erkölcsnemesítő hatását kellene hangsúlyozni. Kristóf terveiben viszont azt nem tartja célszerűnek, hogy Pestalozzihoz parasztyereket küldjenek nevelőbe. Inkább küldenének már serdültebb polgár ifjakat, akikben valamelyes nevelői tehetség észlelhető. De teljesen egyetért Kristóf azon tervével, hogy mindenekelőtt a módos nemesség ifjait neveljék „emberré”, mert ez, az állam megterhelése nélkül — a birtokosság kiterjedt hatáskörénél fogva — hamarosan legalább 1000 család felemelkedését tenné lehetővé.⁶³ Az egész bejegyzés egyrészt tanúsága annak a felelősségérzetnek, melyet mint a birtokos főnemesség tagja érzett hasonlóan Széchenyi Istvánhoz, másrészt annak az idealista felfogásnak, mely az utilitarizmussal szemben az erkölcsi értékek mellett foglalt állást ugyancsak a 30-as évek Széchenyijével egyezően.⁶⁴

De mindezen nevelési és erkölcsi elmélkedések közé belefurakodnak egyes külvilági adatok is. Pl. Napoleonról azt

⁶⁰ Ld. Napló 54. l. A—_{É1}. irat 2. k. l.

⁶¹ Ld. Napló 54—55. l. A—_{É1}. irat 3—4. k. l.

⁶² Ld. Napló 55—57. l. A—_{É1}. irat 3. l.

⁶³ Ld. Napló 57—58. l. A—_{É1}. irat 1. k. l.

⁶⁴ V. ö. Széchenyi: A Hitel. (1830.) Szerk. és bev. ellátta dr. ifj. Iványi-Grünwald Béla. 50., 98., 132—134. l. sat., különösen Széchenyi levele gr. Hunyady Ferenchez 1829. nov. 28-ról. Minél magasabban született valaki, annál nagyobbak kötelességei hazájával és embertársaival szemben. 197—198., 465., 486. l. V. ö. ugyanezt a tételt Br. Teréztől — Raposnál, 75. l.

mondja, hogy ő mint csordát vezeti az embereket.⁶⁵ Sőt egyes épületi- és szobadísz alkalmazásáról,⁶⁶ tisztítószerekről s hasonlóról is ír.⁶⁷ S nem hiányoznak nézetei a „Nő”-ről sem, de ezek még egyelőre elég konzervatívok, nyilván Jozefin és Stackelberg hatása alatt. A nő tevékenységét a ház rendjének és tisztaságának fenntartására szorítja, de már itt is kiemeli, hogy ezt is ideálisan lehet elvégezni, mert e szót, „ideális”, általában rosszul értelmezik, mivel ideális lehet a cselekvés akkor is, ha taligát vonszolunk. Ilyen értelemben tartja lehetőknek Teréz a költők által felállított ideálok megvalósítását, amire minden fennkölt embernek törekednie kellene.⁶⁸

És az ideál felismerése után kialakított jellemhez aztán következetesen hűnek kell maradnunk. Mindenképpen meg kell őriznünk kialakult egyéniségünket bárkivel szemben is, nem kell attól tartanunk, hogy ezáltal összeütközésbe kerülünk másokkal, mert hiszen a jellemek különbözősége nem akadály a harmóniának, sőt elősegíti.⁶⁹

Mínthogy a jellemnek főalkatrésze az akarat, fontos annak irányítása. De még fontosabb, hogy a jól irányított akaratot a tett kövesse, mert csak ez vezet erőhöz. „Selbstkraft”.⁷⁰ És ezt naponta „gyakorolni” kell.

Majd pedig már nem általánosságban, hanem magára nézve hangoztatja, hogy a nő legyen önálló a gondolkodásában és ne engedje magát megingatni még házasság esetén sem, mert Teréz szerint a férfiaknak sokszor kevesebb lelkierejük van, mint a jellemes nőknek, és ezért a nőkben keresnek támaszt, melyet ha megtalálnak, annál jobban ragaszkodnak hozzájuk.⁷¹ Itt nyilvánvaló a célzás néhai Deymre, aki Jozefint a bajban ismerte meg és csak azután becsülte igazán.⁷²

Ezt az önállóságot pedig nemcsak lelkileg kell kialakítani, hanem testileg is, edzettséggel, jó egészség fejlesztésével és anyagilag közügyesség által. Egyszóval azáltal, hogy a nő is igyekezzék *pénzt keresni*. Tehát már Br. Terézben felmerül a *dolgozó nő fogalma*.

Itt már a nők nevelésére is állít követeléseket: a leányok

⁶⁵ Ld. Napló 36. l. A—*η*. irat 8. k. l.

⁶⁶ Ld. Napló 29. l. M. 1. füz. 84. k. l.

⁶⁷ Ld. Napló 30. l. M. 1. füz. 85. k. l.

⁶⁸ Ld. Napló 36. l. M. 1. füz. 7. k. l.

⁶⁹ Ld. Napló 36—37. l. A—*η*. füz. 7. k. l.

⁷⁰ Ld. Napló 37—38. l. A—*η*. füz. 8. k. l. Fichtei gondolatra emlékeztet. Wollen, tun, handeln.

⁷¹ Ld. Napló 40. l. A—*η*. füz. 8. k. l.

⁷² Ld. biogr. LXXXVIII. l. és 24. j.

íélőképeességét kell különösen fejleszteni, hogy a megismerés útján ellen tudjanak állani érzékiségüknek. Egyébként egészen konzervatív szellemben a nőt megint csak a ház körébe utalja. Maradjon meg abban a hivatásában, melyet a természet jelölt ki számára.⁷³ Amint azonban később ki fog derülni, Br. Teréz úgy látja, hogy éppen a „természet” a nőket minden tudományra is alkalmassá tette.⁷⁴ De a nő első feladataként a még iskoláskorban nem lévő gyermek mind testi, mind lelki nevelését állítja oda. Sőt, Pestalozzival egyetértően, helyesen rájuk akarja azt bízni. Részletes tervet dolgoz ki anyák számára „Erziehungsplan einer Mutter” címen, szintén Pestalozzi nyomán, melyben — a „Buch der Mütter” hatását éreztetve — a nevelés középpontjába a vallás-erkölcsi nevelést állítja. Megkívánja a szülőkötől is a feddhetlen erkölcsi életet és bensőséges vallási érzést.⁷⁵

Miután pedig a fent közölt nevelési nézeteit sok olvasás után jegyezte le, bizonyára saját tapasztalatai alapján tör ki belőle ez a kijelentés: Túl sok nevelési irat olvasásától megzavarodunk. Ezzel kapcsolatban megemlékszik Georg Müller jeles pedagógus nyilatkozatáról, aki nem olvas semmit és igazat ad neki, mert hiszen bármilyen nagy tehetség mellett sem lehet az igazságot visszaadni, legfeljebb az árnyékának a 20-ad részét.⁷⁶

Ha végigtekintjük Br. Teréz olvasmányait, hozzávéve a

⁷³ Ld. Napló 55. l. A— ϵ irat 4. k. l. A— γ . 1. k. l. Bár Brunsvik Teréznel legritkább esetben lehet tényleges párhuzamot kiemelni az általa olvasott és az általa lefektetett gondolatok közt, azért a nőnevelésre vonatkozó nézetei ezen időszakban nagyon erősen mutatják Fénélon hatását. Fénélon „De l'éducation des filles” című dolgozatában — melyet ő *mémoire*-nak nevez, úgyszólván ugyanazokat a követelményeket állítja fel a nőkre nézve, mint Teréz: Kifogásolja „l'imagination toujours errante”, kívánja a nevelésnél „les bons modèles”, továbbá ő is ajánlja azt az oktatási módszert, hogy felnőttek egymásközt beszéljenek egy külön e célra kiválasztott oktató anyagot, melyet a gyermek meghall, de vigyázni kell, hogy ne vegye észre a célzatosságot. Ezt a módszert Teréz is ajánlja. Fénélon is úgy, mint Teréz, óv attól, hogy az „ordre”-ből „petitesse d'esprit” váljon. Inkább latinul tanuljanak a leányok, mint olaszul és spanyolul, és ő is óv a műveletlen *gouvernantes*-ok veszélyétől. A nők ítéőképeességének kifejlesztését kívánja, valamint komoly előkészülésüket a háztartásuk „gouvernement”-jára. És mindenek felett „d'écouter Dieu dans le silence intérieur”, amire Teréz is olyan nagy súlyt helyez. De ismétljük, a „silence intérieur” kifejezésen kívül, szószertinti átvételt nem találhatunk. Inkább a Fénélon gondolatainak paraphrasisáról lehet szó, emlékezetből. Ez áll a többi auctorra is.

⁷⁴ Ld. Napló 212. l. J. 1. füz. 1810. szept. 7. k. l.

⁷⁵ Ld. Napló 58—63. l. és 64—65. l. A— γ . füz. 2—8 k. l.

⁷⁶ Ld. Napló 37—38. l. A— γ . füz. 8—9. k. l.

kiadási könyvecskéjébe bejegyzett címeket,⁷⁷ azt látjuk, hogy valósággal szemlét tartott azon művek felett, melyek a felvilágosodásnak tisztán intellektualizmusra és utilitarizmusra beállított nevelési célkitűzéseitől elvezettek egyrészt az organikus-intuitív világszemlélethez, másrészt ennek neohumanisztikus nevelési ideáljához (beleértve az önnevelést is), mely az embert mindenekelőtt emberré akarja nevelni, lelki, szellemi és testi erőinek egyenletes kifejlesztésével. Brunszvik Teréz hozzájuk fűzött elmélkedései nagyjában szintén ezen irányban mozognak. Különösen magáévá tette a rousseau-i természet-kultuszt, a túlzott civilizációval szemben, valamint Kant merev morális álláspontját az igazsághoz való ragaszkodás szigorú követelésével. Ezekhez járul a neohumanizmusnak a görög ókorból merített kalokagathia eszméje, a szép és jóért való lelkesedés, ami már gyermekkorában hevítette B. Terézt. E szerint a vallásban, filozófiában, művészetben és költészetben látja a legértékesebb élettartalmat és az önálló *én* kifejlesztését tekinti feladatául. De átvette az emberi tökéletesedés lehetőségébe, valamint a nevelés mindenhatóságába vetett optimisztikus hitet, mely Kantot és Pestalozzit is áthatja, s mellyel Teréz szilárd hite szerint az egész nemzedéket, az egész nemzetet a tökéletesedés irányába lehet átformálni.

De mutatja ez a synopsis még azt az autodidaktasággal járó mohóságot, mellyel az ismeretek szerzésére veti magát és azt a szemellátható törekvést, hogy az így nyert ismereteket megrögzítse és önmagával megtárgyalva, azokat igazán, nemcsak mechanikusan, de organikusan is magáévá tegye.

Mindezek a beírások, az első lap kivételével, melyen Genua, 1809. febr. 1-i keltezés van, — dátum nélkül vezetettek be, azonos, vékony, kékes-szürke papírú, egymásba helyezett, vagy különálló, negyedréti lapokra, azonos, sárgává vált tintával és azonos kézírással, melynek egyformaságát két márc. 29-ről keltezett, vékony, sárgás, negyedréti lap szakítja meg. Már ezen tényből is, de a később írott „Reflexions”-okban a fentiekre való bizonyos hivatkozásokból megállapíthatjuk, hogy azok Genuában, Luccában, Flórenchen és Pisában íratlak, jeléül annak, hogy a látnivalók és a magányos séta mellett, mellyel bejárta a távoleső várkastélyokat és hegyeket, ahová a szegény lakosság az ivóvizet hátán volt kénytelen felcipelni (Mem. 92.), — mennyi ráérő ideje volt, és mennyire magára volt hagyatva, — íga-

⁷⁷ Ld. Napló 21., 27., 30. l. M. 1. füz. 15—16., 52., 87. k. l.

zolva a memoire-okban idézett állítását, hogy sokszor kis órájának ketyegése volt az egyedüli eleven körülötte.

Terézünk bizonyára azt hitte, hogy Jozefin felépülése után újra fognak éledni a Pestalozzival folytatott eszmecserékhez hasonló, közös megbeszélések, — azok a közös tervezgetések a tökéletesedésre, az emberiség felemelésére és az erre irányuló módszerek megtárgyalására. Ezzel szemben azt kellett tapasztalnia, hogy két fő emberideálja számára — legalább egyelőre — e tökéletesedés nem volt olyan fontos, mint Teréznek, sem olyan fontos, mint ahogy azt régebben feltűntették. Különösen fájdalmas lehetett neki, hogy Jozefin is mennyire elfordult tőle — és pedig azért, mert „... Stackelberg war ihr unentbehrlich geworden...” (Mem. 87. l.).

Elképzelhető, milyen lesújtóan hatott Terézre, expanzivitásra hajló természeténél fogva, hogy magára volt hagyva, nem volt senki, akivel közölhette volna érzelmeit, gondolatait, a helyett, hogy amint remélte, valóságos „tökéletesedési szakértők” társaságát élvezhette volna. Mennyire bántotta még különösen az, hogy akiket olyan nagyra becsült, a fejlődő szerelem természetes önzésével és az iránta tanúsított türelmetlenséggel, leszállottak arról a magaslatról, melyen Teréz elbűvölt szeme látni szokta. De mivel Teréz mások elismerésében — mint már említettük — nem ismert határt, saját maga előtt sem akart még csak célozni sem arra, mintha ideáljai ezúttal hűtlenek lettek volna a tökéletesedés zászlajához — hanem a Pestalozzi által hangoztatott: „der alte Mensch muss sterben” tételének hatása alatt, magában kereste a hibát a helyzet előidézéséért. Fájlalta, hogy a tapasztaltak szerint a közös lelkesedésből nem fakadt közös munka. Fájlalta azt is, hogy Stackelberg és Jozefin, akiket — követendő példaként szemelt ki — és akiknek irányítására annyira számított, most teljesen magára hagyták túlaradó érzeményeivel és gondolataival.

Mindenesetre a sok olvasás, filozófiai elmélkedés, a magány és az elfojtott bánat bizonyos exaltáltságot eredményeztek, és szinte kényszerűen torkolltak misztikus bensőségbe, hallucinációszerű, — sajnos, közelebbről nem jellemzett — belső élménybe. A nagycsütörtököt megelőző szerdai napon,⁷⁸ 1809. márc. 29-én történt, amikor megvilágosodik saját maga előtt benső énje, — midőn szinte látomászerűségben vélte megnyilvánulni az isteni akaratot, és

⁷⁸ Ezt expressis verbis ki is mondja 1810. márc. 28-i — szintén egy szerdai nap beírásában. Ld. Napló 175. l. VII—2. füz. 37. k. l.

ráeszmél magas hivatottságára, annak minden magasztos gyönyörével és minden fájdalmával.

E szerdai napon — (naplóiban ezentúl a szerdákat „mein heiliger Mitwoch”-nak nevezi) — kezdi meg rendszeres önevelését, és ekkor tárul fel előtte eddigi lelki szenvedéseinek üdvös volta — mellyel rehabilitálhatta egyúttal ideáljait is — akiknek viselkedése, melyet eddig oly súlyosan érzett, azáltal, hogy rákényszerítette őt az olvasásra, ismeretszerzésre, elmélkedésre, sőt mindezeknek írásban való megrögzítésére, — hathatósan előkészíteni segítették a „meine Reformation”-nak elnevezett időszakot.

Fejtegetéseinkkel, úgy véljük, talán sikerült eltüntetni azt a látszólagos szakadékot, mely az eddig ismert adatok folytán az 1808 előtti, mondaine-nak mutakozó Teréz „kontesz” és az 1808 utáni, komoly embernevelésre és népboldogításra törekvő „Brunszvik Teréz” között ásitott, és szemléltetővé teszi azt a fáradságos munkát, mellyel hidat vert régi és új világa között.

Ezt az áthidalást tükrözik a fentebb elemzett feljegyzései, de még inkább az ezeket követő „*Refléxions sur moi-même*”-felírású, már a címben is jellemzett elmélkedések ön-maga felett.

VI.

BRUNSZVIK TERÉZ MEGKEZDI „REFORMÁCIÓ”-JÁT.

„Ein Jahr ist vollendet mit dem heutigen Tag, dass die Gnade eines Ewigen mich in eine Situation versetzte, wo ein tiefer Blick in mein Inneres und in das Innere des moralischen Lebens mir vergönnt war. Von dieser Epoche datirt sich eine ganze Reformation meiner Denkungsart und meines Wesens. Ich fieng an durch zu gehen, was ich bin und was ich sein sollte und fieng die grosse Reform, eine Art Erziehung meiner Selbst von jenem Tage an.”¹

Így ünnepli meg Teréz nem minden pátoasz nélkül 1810. márc. 28-án, ugyancsak egy szerdai napon „reformáció”-jának ezen kezdő pontját, melyre éveken át hivatkozik naplóiban.²

¹ Ld. Napló 175. l. 1810. márc. 28. VII—2. Règles de vie et Examen felírású füz.

² Ezt a „reformation”-t mint határozott időszakot szokta emlegetni. Pl. az 1814-es M. 3. füz.-ben: „Moralische Wiedergeburt 1809. März bis Juli Politische 1814.” Kiadatlan. Kéz, lap 19.

Azaz ezen időponttól kezdve beírásaiban, eltérőleg az eddiektől, nem az ismeretszerzés, nem általános világnézetek, nem a gyermeknevelés szempontjai az uralkodók, hanem a tökéletesedés előmozdítása, saját énjének testi és lelki nevelése, különösen az „erkölcsi nevelés” a kitűzött feladatok, szigorú önkritika segítségével.

A módszert illetőleg mintául szolgálhatott neki az az eljárás, melyet Pythagoras életének olvasása közben — nyilván az „Anacharsis utazása” című munkából³ — ismert meg, melyet állítólag Pythagoras ajánlott a Pythagoreumban egybegyűlt tanítványainak. Nevezetesen: a lerögzítésben feltételezett nagyobb kényszerítő erő végett, a végrehajtandó cselekedetek és a gyakorlandó erények felírását, és az így felírtak újra átolvasását, hathatósabb ellenőrzésként. Hogy Pythagoras nagy hatással volt Terézre, azt maga ki is mondja.⁴ Nagyon valószínű az is, hogy Fénélon „Lettres spirituelles”-jei hatása is érvényesült. Bár külön megemlítve nincs, kétséget kizáróan megállapítható, hogy szorgalmasan olvasta Fénélon e művét. Elhagyatottságában, irányító nélkül állván, őt fogadta vezetőül, ezt a rajongó, szinte a miszticizmusba merülő istenimádót, annál is inkább, mert levelei a nagyvilágban forgó híveihez szólnak. Ezek indíthatták Terézt a rendszeres magába vonulásra, „recueillement”, a magába tekintésre. Másrészt meg azon felismerésben szilárdították meg, hogy a nagyvilág szórakozásai a lelki tökéletesedéshez vezető úton a legnagyobb akadályok. Majdnem azt mondhatnók, hogy az egész „Réflexions” füzet mintegy Fénélon jegyében íratlak.^{4a} Nem is számítva a mottókat, minden egyes lapján vannak olyan gondolatok, kifejezésbeli fordulatok, melyek egyenesen Fénélonra mutatnak. Itt újra ki kell emelnünk Brunszvik Teréz különös sajátosságát: Kedvenc olvasmányainak olyan gondolatait vagy tételeit, melyek a saját gondolataival vagy felfogásával egyeznek, annyira magáévá teszi, hogy ezeket kifejezési módjukkal együtt, úgyszólván kisajátítja, és így még esetleges idézetei is, nem annyira idézetek, mint inkább idézetek parafrázisai, melyek többé-kevésbé saját módosításai szerint átalakulva, Teréz mondatkészletébe, szókincsébe olvadnak bele, amint azt a naplóiban végig tapasztalhatjuk, és amit megfelelő helyeken meg is jegyeztünk. Azt se hagyhatjuk megemlítettlenül, hogy Brunsz-

³ Barthélémy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. VII. köt. V. ö. biogr. LXIII. l. és j.

⁴ Ld. Napló 393. l. 1811. okt. 19. J. 2. „Bei Lesung des Lebens Pythagoras schwur ich zu leben für Weisheit und Tugend”.

^{4a} V. ö. Napló 67. l. és j., a P—1. füz. leírása.

vik Teréz, még ha szóról-szóra is idéz, legritkább esetben jelöli meg forrását.⁵

E gondolati és kifejezésbeli egyezések alapján is, nem zárkozhatunk el tehát a fénéloni hatás elfogadásától, még ha tekintetbe vesszük is a nagyvilági életben előforduló azonos alkalmakat a „bűnözésre”. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Br. Teréz visszatekintő gyónásában a Fénélon által ostromozott gyengéket különös szigorúsággal ostromozza magában is. Viszont Teréz újításaként tekinthetjük, hogy a magábavonulást és az írásbeli lelkiismereti vizsgálódást a szerdai napra helyezi, legszemélyesebb élményének benső emlékére.⁶

És itt nem mulaszthatjuk el, hogy rá ne mutassunk azon nehézségekre, melyekkel Teréznek irányító nélkül meg kellett küzdenie „reformációja” útján. Nemcsak a célkitűzések, de célravezető eszközök és a felállítandó feladatok kiválasztásában is. Ezen tapogatózások e korabeli naplókban kifejezésre is jutnak, amennyiben a legfennköltebb erkölcsi követelmények után a legföldhözragadottabb, szinte triviális szükségletek megtárgyalásába csap át. Önkorholásait pedig, eidentikus lelki alkata folytán, plasztikusan, sokszor drámai formában, valóságos vitatkozó párbeszédekben végzi. Ezt a szélsőséges ingadozást tükrözteti az ihletett szerdai, márc. 29-i beírása. A lap egyik oldalán Montaigne-el vetekedő részletességgel írja elő magának ruházkodási elveit és szükségleteit, testápolásra vonatkozó utasításait, beleértve a fog- és lábápolást⁷ — és ugyanazon kelettel, új lapon, már különböző „erények” megszerzésének szükségességéről szól.⁸ Egyelőre, teljes logikával azokról, melyekkel környezetét tudja megnyerni.

Így többek között kissé elferdült gerincére célozva — anyja kedvéért — igyekezni fog tartásával egyenesnek látszani. Majd pedig azon erényekről vet számot, melyek őt jelenlegi élettársaival kedveltetik meg: szelíd lesz és csendes, nem okoskodik, nem felesel és nem akar mindent jobban tudni. Különösen a kellemetlenül ható, szinte tolakodásszerű, nyugtalanító aktivitásról akar leszokni. Önralmat fog kifejteni abban, hogy nem akar mindenbe beleavatkozni, hanem

⁵ Idézet Goethe Tassójából; a 39. lapon és j. Voy. du jeune Anacharsis-ból; — 67. l. és köv. l. Fénélonból sat. 21., 43. l. A—*η*. füz. 53., 54., A—*ε* füz. sat.

⁶ Ld. Napló 184. l. „Von heute an will ich jeden Mittwoch... mir Gesetze schreiben... so wie ich es zu Pisa that” 1810. ápril. 11.

⁷ Ld. Napló 42., 44—45. l. A—*η*. füz. 14., 16—17. kéz. l.

⁸ Ld. Napló 42—43. l. A—*η*. füz. 14—15. kéz. l.

enged másokat cselekedni, és föltétlenül megvárja, míg kifejezetten kéri segítségét.⁹

Mindenáron ki akarja erőszakolni Jozefin és Stackelberg tiszteletét és szeretetét olyan tulajdonságokkal, melyekkel nemcsak önmagát, de őket is „felemeli”.¹⁰ Egyelőre magára hagyja őket, és nem alkalmatlankodik — mert Teréz úgy érzi, hogy velük szemben kötelességei vannak, melyeket szívesen vállal.¹¹

Ebből az elhatározásból arra lehet következtetni, hogy Jozefin és Stackelberg — talán a Pisába való költözésük alkalmával — megint kegyesen tudomást vesznek Terézzől, — aki viszont ebből a tényből újabb lelkesedést merít a tökéletesedésért való küzdelemre. Mintha eddigi, csupán saját elgondolású eljárásainak eredményével nem igen lett volna megelégedve. Mintha bizonyos irányítást nyert volna társaitól, és új indulásra készülve csak most lát hozzá komolyan, hogy magát megismerje és e megismerés alapján magát nevelje. Ezért önnevelésének folyamatát fokozottan szigorú bírálattal akarja kísérni, egyre újabb célkitűzésekkel az eddigieket gyarapítani — állandó mértékül véve a felsőbbrendű egyéneket, „superiore Grössen”,¹² akikkel él: azaz Jozefint és Stackelberget, akiket már Genuában ilyenekkel jelöl, és akiknek nagyságáról, superioritásáról már meg is győződött, úgyhogy szinte modellül, példányképül kínálkoznak.¹³

Ezen tervbevett önmagába való tekintésnek természetes alkalmul kínálkozott a húsvéti nagyhét, melynek bűnbánatra intő hatása alatt, — amint azt Romain Rolland olyan szépen ecseteli,¹⁴ Teréz tollat ragad és Pisában, ápr. 12-én, szintén egy szerdai napon, — megkezdi félszázadot felölelő naplóinak rendszeres írását, a „*Reflexions sur moi-même*” felírású füzetben.¹⁵ Bevezetőül valóságos általános gyónásban számol be önmagáról, és retrospektíve véve az eseményeket, belső énjét, egész lényét tárja elénk, életének ezen szakaszában. És megindítja az önvádaskodás valóságos zuhatagát,

⁹ Ld. Napló u. o. V. ö. Napló 81. l. A— κ . irat 2—3. k. l.-al.

¹⁰ Ld. Napló 31. l. A— η . füz.

¹¹ Ld. Napló 82. l. A— κ . irat.

¹² Ld. Napló 31. l. A— η . füzet 1. k. l.

¹³ Ld. Napló u. o. „Bild, das wir uns wählen, dessen Grösse und Superiorität durchaus wahr, erprobt und in mehreren Fällen sich uns gleichsam als Modell aufgedrungen hat...”

¹⁴ Rolland: Beethoven, Les grandes époques créatrices, 413. l.

¹⁵ Napló 67—115. l. Br. Teréz naplóírásmódjára ld. Bevezetést. A reflexions füzettel egyidejűleg vezette az útinapló folytatását, a kiadási könyvecskét, az M. 1., az A— γ , A— δ , A— κ , A— λ , A— μ , a VIII—39. és VII—10. iratokat, illetve iratnyalábokat.

— felsorolva azokat a „hibákat”, melyek javításán, úgyszólván egész életén át fáradozott, nyilván Jozefin és Stackelberg nem mindig szeretetteljes figyelmeztetései alapján. Mert amint ezt nem hangsúlyozhatjuk eléggé, az ő viselkedésük, az ő nyilatkozataik szerint szabja meg maga számára a kötelességeit, és boldog, ha ezekre nézve utasításokat kap.

Így érthető, hogy a könnyen megbocsátó, s ideáljait a tökéletesség magaslatán látó Terézünk teljesen megenyhülve, igazi keresztény alázattal mondja el a maga mea culpa-ját, és így belsőleg megtisztulva újra remélni meri, hogy élvezheti társaságukat.¹⁶

A nélkül, hogy a beírások részletes tartalmát adnók, csak ismételten óhajtjuk kiemelni, hogy a Réflexions sur moi-même felírású füzetbe jegyzett önvallomásában Brunszvik Teréz magáról helyesen állapít meg, még pedig dorgálóan, szertelen fantáziát, ábrándozásra való hajlamot és álmodozó életet, minden testi fáradságot kerülő tétlenséget, végül pedig túlrézkénységet — azaz mindezekben bizonyos túlzást.¹⁷ Mindezt életrajzának eddigi ismerete, amint láttuk, nemcsak igazolja, hanem magyarázza is — és így bizonyos tekintetben menti.¹⁸

Ezeknek tulajdonítja Teréz, hogy környezete, Jozefin és Stackelberg, „les esprits supérieurs”, „ma Société” nem kedveli őt igazán. S a jelzett önvádaskodás hangulatából folyólag csak magában találja a hibát. Nem mérlegeli társai szempontjait, s innen vannak a félreértések, melyek neki annyi szenvedést és könnyes bánatot okoztak.¹⁹ Nem lehetetlen, hogy itt kezdi sejteni Jozefin és Stackelberg egymás iránti vonzalmát, és így elhanyagoltatását nővére részéről tévesen tulajdonítja az iránta való elhidegülésnek, amint azt a memoirs-jaiban állítja (Mem. 92.), ami pedig Teréz Jozefin iránti imádatát tekintve, igazi és mély bánat lehetett. Ezen bánatából azonban hamarosan kiragadja magát, és már máj. 20-án kedvező és boldog körülménynek állítja maga elé helyzetét, azaz elhagyatottságát, melyben szinte röptében kellett volna elérnie a felemelkedést és elnyernie környezete megbecsülését.²⁰ Pedig éppen az ellenkezője történt. Nemcsak valóságos hibáival hívta ki nemtetszésüket, hanem még jó tulajdonságaival is — különösen túlságos igyekezetével,

¹⁶ Napló 71. l. „le 19. avril il m'est essentiel sans me mêler — d'être autant que possible avec ma Société”.

¹⁷ Napló 68., 87. l., ápr. 20.

¹⁸ Ld. biogr. CCXXIV—CCXXVIII. l.

¹⁹ Napló 76. l. VIII—39. írat, máj. 19.

²⁰ Napló 77. l.

mellyel szinte rájuk erőszakolta szolgálatait, melyeket mégis rosszul és rossz kedvben végzett. Mindezekon felül ezekért hálát is igényelt, holott e feltolt szolgálatok elfogadása volt az igazi áldozat.²¹

Hibáinak főforrásain kívül nem győzi eléggé vádolni magát, hogy lusta, kényelmes,²² gyermekesen csacska,²³ hogy nem resteli magát megszégyeníttetni hűga előtt, akihez nem is tartja magát méltónak.²⁴ De különösen kifogásolja magában örökös izgulékonyágát, örökös triviális diskurálásait,²⁵ melyeket még képzeletben is folytat, „dialogues de l'imagination”, s szinte kétségbe esik, vajjon sikerül-e neki, — pedig itt jó alkalom van rá, — „d'agir avec Sanction et élévation”,²⁶ a szerint, amint azt az előző napon elhatározta. S különösen fontosnak találja maga számára, hogy meg tudjon állni a maga lábán, „allein zu stehen”, és a mellett másokat is emeljen erkölcsileg és szellemileg.²⁷

Égész kis értekezést ír a jóságról. Megállapítja, hogy az csak erővel párosulva igazán értékes, ezért saját magáról kénytelen elismerni, hogy sohasem volt jó — bár azt hitte — hanem csak azzal a természetlen jósággal élt, mely a puha, tunya élet eredménye, amint azt Stackelberg is kifejtette. Olyan jóság ez, mely az embert a többi embertársa játékszerévé, kihasználta háziatlattá teszi.²⁸

Mintha ez utóbbi megállapítást magára nézve is találónak érezné, mert, burkoltan bár, de elárulja, hogy kezdi kissé tisztábban látni ideáljait, s sok következetlenséget fedezett már fel bennök, sok hibát, kicsinyességet, sőt azt is, hogy bizony sokszor kihasználják. De rögtön siet önmagát biztatni: ha nem is szabad tisztelni a nemes szellemű egyéneknél a kicsinyességeket, de mindenesetre enyhébben kell azokat megítélni, a bennök levő jó fejében.²⁹

Nagyon aggódik, hogyha visszatér régi környezetébe, vajjon nem fejlődik-e vissza a régi emberré, („der alte Mensch”, Terézünk kedves szavajárása) annál is inkább, mert az „Eitelkeit und Eigenliebe” otthon táplálékot nyer azáltal, hogy családja őt állandóan kényeztet. Már pedig ezeket a kényeztetőket kell ellenségeinek tekintenie, és nem azokat,

²¹ Napló u. o. V. ö. még 86. l. P—1. füz.

²² Napló 72., 88. l. P—1. füz.

²³ Napló 80. l. A—~~z~~. irat.

²⁴ U. o.

²⁵ Napló 81—82. l. A—~~z~~. irat.

²⁶ Napló 81. l. A—~~z~~. irat.

²⁷ Napló 83. l. A—~~z~~. irat.

²⁸ Napló 77—78. l. P—1. füz.

²⁹ Ld. Napló 80—81. l. P—1. füz. 26c. k. l.

akik hibáit dorgálják. Bizonyára Stackelbergre és Jozefinre céloz. Éppen ezért Fénélonot fogja otthon újult buzgalommal olvasni,³⁰ hogy méltóvá tegye magát az isteni kegyelemre és támogatásra, mellyel fel fogja ismerni, mikor vét. Mert nem lehet elég óvatos az ember az önmegfigyelésben, hogy a helyes utat válassza az igazság felé és ne a rosszat, amelyen alig észrevehetően az örvény felé haladunk s úgy jutunk el idáig, hogy észre sem vesszük. Teréz önmagán is tapasztalta ezt:

„Je sens souvent moralement une secousse violente, je me trouve dans un abîme sans savoir comment j'y suis arrivée? Je fus hier tellement en bas que tout d'un coup je me parais comme avoir volé dix degrés en haut. Alors seulement je vois où j'étais hier—hier je ne savais rien. Je me croyais sur le même point parceque je descendis peu à peu pendant plusieurs jours und was mich vorher umgeben hat, hat mich zum vorigen Menschen gemacht. Je n'ai rien fait pour m'élever, pour m'instruire ces derniers jours — et qui n'avance pas retrograde. Le mal est où on ne le remarque pas, où on ne s'en doute pas.”³¹

Érdekes, hogy Romain Rolland mennyire mást olvasott ki a fenti idézetből,³² mikor a „Secousse violente” kifejezést Teréz szerelmi életére vonatkoztatja, holott világos, és a közölt naplószöveg révén egyre világosabb, hogy az öntökéletesedés göröngyös útján átélt zökkenőket értette alatta.

Különös hibájául rója fel magának, valószínűleg Jozefin és Stackelberg erre vonatkozó véleményét tükröztetve, hogy „devant des esprits supérieurs” dogmatikus ítéleteket mond olyan felett is, amihez nem ért, s hogy nagy hűhóval találja fel érdektelen apróságait,³³ olyan vád, mely korai naplóit végig kíséri.

De itt aztán kissé már felébred Terézben a büszkeség, s feladatául állítja maga elé, hogy abban az esetben, ha valaki nem akarja őt megbecsülni, akkor ezt lehetőség szerint hasonlóval viszonzozza, s ne engedje magát mindjárt egy barátságos mosoly által elragadtatni, s ne legyen mindjárt az ille-

³⁰ Ld. Napló 79. l. P—1. füz. 25—26c. k. l.

³¹ Ld. Napló 79—80. l. P—1. füz. 26b. k. l. — V. ö. Fénélon tanításaival is: Lettre 51. „On court risque de se croire avancé...” Napló 70. l. és j.

³² R. Rolland id. m. 417. l. és jegyzet.

³³ Ld. Napló 82—83. l., 86. l. A—z. irat 4. k. l., P—1. füz. 27—28. kézirati lap.

tőknek rendelkezésére. Itt még külön megemlíti, hogy ezt Jozefinnel szemben is kell gyakorolnia — első lázadási kísérlete vele szemben. Hogy ezt a szándékát nem tudja keresztül vinni, azt úgy látszik Fénélon nyomán, a sok olvasásnak tulajdonítja, mely nem egyéb, mint egy „genussvoller Müsiggang”. Ez ernyeszti energiáját, ezért nem tud komolyan akarni.³⁴ Mert hiszen akarni és cselekedni, annak egynek kell lennie, állapítja meg a voluntarisztikus filozófia nyomán. S ennek hatása alatt most erősen elhatározza, hogy ezentúl másképp lesz minden. Korán fog kelni — megszámlálhatatlanszor visszatérő szándék³⁵ —, ami olyan nehezére esik (bizonyára a fizikai gyengeség és kimerültség miatt), s mindenek előtt arról kell letennie, hogy élvezni akarjon. „Jeder Art von Genuss entsagen”³⁶ — ez is egyike az állandóan visszatérő követelményeinek — és főleg azt kell kerülnie, hogy beszélgetések által akarjon élvezni:

„Alles erzählen, mich überlassen dem Augenblick und seinem Genuss, der Conversation, muss ich vermeiden. Alles was mich weich macht”.

S kerülnie kell „die dialogues meiner unerträglichen Einbildungskraft” — hogy ne vesztegesse el idejét „durch Reverien, durch läppische Gespräche”.³⁷

Az üres beszéden kívül még azért korholja magát, hogy gyerekes, „kindisch”, a nélkül, hogy derűs volna. Ellenkezőleg, szeszélyes, lobbanékony, rideg, gúnyos, s még jótulajdonságait is sikerül kiállhatatlanokká tennie. Pedig környezete milyen kiváló. De azért magára vonatkozólag mégis meg kell engednie, hogy

„j'ai quelque fois des grandes idées, je crois valoir quelque chose — j'ai le coeur aimant”.

De ezzel szemben egy igen megvetendő fecsegési vágy is van benne, „un besoin absolu de commerce”. Ezért nem tudja magát környezetével megbecsültetni.³⁸ És ebből folyik

³⁴ Ld. Napló 83—84. l. P—1. füz. 28—29. k. l.

³⁵ V. ö. Napló 121., 141., 145., 146., 172., 175. l., 177., 185., 187., 192., 194., 196., 207., sat.

³⁶ Ld. Napló 85. l. P—1. füz. 30. k. l. Ld. még Naplószöv. 25. l. M. 1. füz. 37. k. l. „... Nicht genießen wollen. Meine Feinde sind Eigenliebe und Zertreuung. Meine Freunde reflexion und nicht genießen wollen”, a továbbiakban is 225. l. sat.

³⁷ Gyakran ismétlődő intelem — aminthogy Fénélon Lettres spirit.-jeiben is ismételtlen ettől óvja híveit. Így kül. a 66. és 67. levélben. Ld. Napló 68., 81., 85. l. és jegyz.

³⁸ Ld. Napló 86—87. l. P—1. füz. 32. k. l.

az is, hogy mindenki átlát rajta. Pedig még a szigorú moralista Kant is ajánlja a disszimulációt. Ami persze nem jelenti azt, hogy alakoskodni kellene, vagy igazi nézeteit el-leplezni.³⁹

Mindenképpen azonban első kellék a reformálódáshoz, hogy a magábatekintéskor semmiféle illúzió ne homályosítsa el ítéletünket magunk fölött. Mert amint Teréz látja, egész generációkon át sok előítéletben nevelődött az emberiség, és így saját maga is. Mivel pedig az érzelmek előbb fejlődnek az emberben, mint az ész, „man liebt eher, als man raisonirt”, *azzá leszünk, amelyenre az általunk tisztelt emberek nevelnek.*

„Was dann die Menschen sind, was sie mich lehren die ich liebe und verehere, das werde ich sein, das werde ich glauben.”

Ennélfogva csak érett korban lehet, tapasztalatok után, megközelíteni azt, ami helyes, és elkerülni, ami téves. Ez pedig

„ist ein langwieriges, grosses, ernstes Geschäft. Es fordert mehrere Jahre um die Eindrücke von 20 Jahren zu verlöschen und neue und wahre Begriffe an die Stelle der alten zu setzen”

állapítja meg Teréz, bizonyára magára célozva.⁴⁰ És folytatja a vádak felsorolását maga ellen. Újra visszatér — és még számtalanszor fog visszatérni — tolakodónak mondott szolgálatkészségére, melyet végeredményben úgy lehet beállítani, mintha azok hoznák az igazi áldozatokat, akik az így feltölt szolgálatokat elfogadják. Tehát nem ők tartoznak hálaival, hanem Teréz.⁴¹

Amint látjuk, Teréz nem győz magában elég hibát felfedezni, másrészt meg nem tud a felfedezettektől szabadulni. Innen a vádak gyakori ismétlődése. Mindenesetre, a „personnes éleves”-hez mérve, magát nagyon tökéletlennek érzi, amiért is kerülni akarja velük az érintkezést. Nem fog semmibe se avatkozni (hányszor határozza el ezt, hiába!),⁴² tartózkodni fog a túlságos tevékenységtől,⁴³ különben pedig nem fog semmit sem megkívánni, amit a maga erejéből nem tud

³⁹ Ld. Napló 87. l. P—1. füz. 33. k. l. V. ö. Napló 51. l. A—_{ε2} irat 2—3. k. l.

⁴⁰ Ld. Napló 88—89. l. P—1. füz. 34—26. k. l.

⁴¹ Ld. Napló 90—01. l. P—1. füz. 40. k. l. V. ö. hasonló váddal. Ld. Napló 77. l. P—1. füz.

⁴² Ld. Napló 83. l. P—1. füz. 27—28. k. l.

⁴³ Ld. Napló 85. l. P—1. füz. 29. k. l.

megszerezni,⁴⁴ mert minden nehézséget örömmel kell felkarolni, ha az céljainkhoz, a tökéletesedéshez közelebb visz.⁴⁵ Kiadási könyvecskéjében is megfogadja:

„Nichts soll künftig meine Ruhe stören den Frieden der Seele. Diess heisst glücklich sein und dieses Glück ist in unserer Macht... Sich selbst erheben, sich beherrschen, alles durchführen.”⁴⁶

De mindezen fogadkozások ellenére szinte kétségbe esik, hogy még mindig kéretlenül feltáralja véleményét,⁴⁷ nem tud úrrá lenni fékezhetetlen vágyán: „zu hören, zu sehen”. Rezignáltan arra a következtetésre jut, hogy lelki alkatában van valami hiba, mely minden legjobb szándékainak kivitelét megakasztja. Éppen ezért naponként merülnek fel a félreértések társaival, pedig Teréz mindent elkövet, hogy jó legyen és kielégítse őket.⁴⁸

Úgy látszik, a bánat tetőpontján, amint már többször láttuk, valami kimagyarázkodás történt, és most szokásához híven bűnbánóan, Teréz az egész helyzetért magát teszi felelőssé, elítélve „nevetséges érzékenységét”. „Wie sollte Stackelberg mich hassen. Wie Josephine?” Csak akkor nem szeretik és nem tisztelik, ha kicsinyes. Ekkor nem is színlelik a vonzalmat, azaz: „was ich für böse hielt, war Tugend!” és így orrolásaival Teréz csak magának ártott,⁴⁹ a helyett, hogy örvendene az önfegyelemre, a jelen helyzetben kínálkozó alkalomnak.^{49a}

E kimagyarázkodások után megint közeledett egymáshoz a testvérpár, és pedig Stackelberget kritizálva, akivel Jozefinnek alkalmasint nézeteltérései lehettek, és így megint Terézt fogadja bizalmába. Ennek jele egy máj. 22-i „Beobachtungen” felírású bejegyzés, melyben kifogások vannak Stackelberg jellemét illetőleg. Ezzel kapcsolatosan Teréz mindjárt elmélkedik a jellem ferdeségeiről. Általánosságban, majd ahogy szokta, konkrét példán, mutatja be tételét. „Es gibt plis (Falten) im Character”, melyek megszokásból, egyoldalú életből erednek, melyektől nehezen szabadulunk. Illusztrációul nagynénjeit említi meg (talán Brunsvik Józsefnét és Guicciardinét), kik bár kíválók, mégis

⁴⁴ Ld. Napló 84. l. P—1. füz. 28—29. k. l.

⁴⁵ Ld. Napló 85. l. P—1. füz. 29. k. l.

⁴⁶ Ld. Napló 24 l. M. 1. füz. 32. k. l.

⁴⁷ Ld. Napló 87. l. P—1. füz. 33. k. l.

⁴⁸ Ld. Napló 90. l. P—1. füz. 41. k. l.

⁴⁹ Ld. Napló 90. l. P—1. füz. 41. k. l.

^{49a} Ld. Napló 77. l. P—1. füz. 40. k. l. Ismételve 107. l. 1809. júl. 1—12. P—1. füz. 43. k. l.

boldogtalanok, ha hatkor nem szolgálják fel a kávé, vagy nincsen kártyapartie.⁵⁰

Ezek az érzelmi ingadozások, mintha megint idegkimerülésre vezettek volna, és így újabb belső hangot, „innere Stimme”-t szólaltattak volna meg:

„Le 28. May. Aujourd'hui en lisant un conte attendrissant, une scène de bienfaisance touchante, je fonde en larmes à cette lecture et mon coeur se sentit profondément ému: alors une voix me dit: Das wird dein Himmel sein Therese. Oui répondis-je, je les accepte tous comme Enfants les malheureux que la providence me destine, et des larmes de joie et d'une profonde jouissance pure découlent de mes yeux.”⁵¹

Azaz, — amint a folytatólagos bejegyzésből kitűnik — az elhagyatott szerencsétlen emberiségnek, s ennek legvédtelenebbjeinek, a gyermekek istápolását már ebben az időben határozza el.

De gondolatai, mint mindig, a legmagasabb ihletettségéből a praktikus élethez szállnak le. Gyermekekről lévén szó, kiemeli, milyen óvatossággal kell jelenlétükben⁵² a szavakat, illetőleg a mondanivalónkat megválogatni. Sőt még a hanglejtésre is figyelni kell, akárcsak mikor szavaláskor a közönséghez kell idomítani a hangot.⁵³ Ebben az irányban azonban még ő is oktatásra szorulna. Minthogy pedig, úgy látszik, a két „tökéletes” útítársára állandóan nem számíthat, azt indítványozza önmagának, hogy cselekedetei és szavai bírójaként kiváló embert képzeljen maga elé, ami sok meggondolatlanságnak vehetné elejét.⁵⁴

De egyelőre még módjában van Jozefin oktatásait és nézeteit hallani. Le is jegyzi híven máj. 29-én, amit fölényes szellemű nővére a házasságról mond. Jozefin szerint, a házasság, mint isteni intézmény arra való, hogy kölcsönös tökéletesedésre ösztönözzön, hogy kifejthessük egész egyéniségünket. De ehhez bizonyos emelkedettség kell, amire csak a választott házastárs harmonikus éneke és a házasság harmóniája inspirálhat. Ezért kár, hogy a nők olyan ritkán vannak abban a helyzetben, hogy maguk válasszák meg a nekik megfelelő házastársat. A másik nagy akadály a házasságban való tökéletesedésre az, hogy a nő nincs kellőképpen előké-

⁵⁰ Ld. Napló 92. l. A—y. irat 2. k. l.

⁵¹ Ld. Napló 92. l. P—1. füz. 37. k. l.

⁵² U. o.

⁵³ Ld. Napló 25. l. M. 1. füz. 35. k. l.

⁵⁴ Ld. Napló 92. l. P—1. füz. 37—38. k. l.

szítve, megfelelő neveléssel. Fiatalon, éretlenül kényszerítik őket rendszerint bele a házasságba s akkor nem élhet saját egyénisége szerint, hanem kénytelen elfogadni ura és parancsolója ráerőszakolt életmódját. A tudatlan, naív, életismerettől távolálló teremtes nem lehet megfelelő élettárs, csak a férj vakon engedelmeskedő rabszolgája.⁵⁵

És mennyire jellemző Teréz új lelki magatartására és arra az igyekezetére, mellyel úgyszólván bele akar olvadni Jozefin énjébe, hogy még célzást sem tesz a saját, régebbi, teljesen ilyen szellemű megállapítására. Ő is elmondta már mindezeket részben a Tonihoz intézett levelében,^{55a} mikor kijelentette, hogy házasságukat a tökéletesedés szolgálatába akarja állítani, részben pedig a Genuában megkezdett beírásokban, melyekben feladataul tűzi ki, hogy minden tekintetben önálló legyen, még a házasságban is, mert csak a jellemes, öntudatos nő lehet igazi élettársa férjének. Sőt rámutat, Jozefinnél továbbmenve, arra, hogy milyen fontos szerepe van az anyának az államban, a mellett hogy önmagát is boldogítja a gyermekei nevelése által, amint azt Pestalozzi is vallotta.⁵⁶

Jozefin barátsága meghozza Teréznek Stackelberg kegyeit is. S a hálás Teréz, megfeledkezve iménti kritikáiról, nem győzi eléggé dicsérni nagystilú útítársát. Bámulja Stackelbergét, mennyire el tud mélyedni egy-egy tárgyba. Több másodpercre van szüksége, hogy tudomást vegyen a környezetről, amit Teréz azelőtt, tudatlanságában rossz néven vett tőle. Bezzeg Teréz nem tud így koncentrálni. Rögtön el lehet őt vonni bármilyen tárgytól.⁵⁷ Stackelberghez mérve, Teréz durvalelkűnek látja magát. Igaz, hogy Stackelberg lelkében is vannak napfoltok, általában azonban gyengéden, finoman érez és gondolkodik. Sőt Jozefint is felülmúlja, állapítja meg Teréz. Pedig otthon Jozefinnel együtt meg voltak győződve arról, hogy ők finomlelkűek, s csak most látják, mennyire alatta állanak Stackelbergnek. Őt fogja Teréz példaképül választani. Bár felismeri ennek nehézségét, mert hiányzik nála az ösztönösség, a durvaságok megérzése, melyekre Jozefin finomabb lelke rögtön reagál.⁵⁸

Mivel pedig közben már elindultak Pisából Triest felé, úgy látszik, útközben is folytak az eszmecserék, melyeket kis kiadási könyvébe jegyzett be Teréz. Így Stackelberg in-

⁵⁵ Ld. Napló 94—95. l. A—y. irat 4. k. l.

^{55a} Ld. biográfia CXI—CXII. l.

⁵⁶ Ld. Napló 40. l. A—y. irat 11. k. l.

⁵⁷ Ld. Napló 72. l. P—1. füz. 12. k. l.

⁵⁸ Ld. Napló 104. l. P—1. füz. 44—45. k. l.

telmét: „Wahr muss ich sein und wahrhaft”, mert nincs kielégítőbb, mint az igazság.⁵⁹ — Aminthogy az akarát és tett problémáján kívül Terézt az igazság problémája mélyen érdekli.^{59a}

Még az útinaplójába is bejegyzí, hogy Stackelberget kell megkérdeznie, mit tanácsol, mi módon kell majd összeegyeztetnie otthon „die devoirs gegen die Mutter und mich selbst”.⁶⁰

De bekerülnek az útinaplóba nyelvészeti, a német irodalmi nyelv helyes használatára vonatkozó megjegyzések, és helyes kiejtést jelző fonetikus átírások is, — bizonyára Stackelbergnek, — eszt létére, nem egészen kompetens korrigálásai nyomán.^{60a}

S miután kiadási könyvecskéjébe néhány higiénikus álatetelési eljárást jegyzett fel, melyeket Martonvásáron akar majd alkalmazni,⁶¹ — elhatározza, hogy tanulás és „recueillement” végett néha 8 napra egyedül megy oda.⁶² Viszont eszébe ötlík, hogy ezt anyja különösnek fogja találni, azért azt tervezi, hogy anyját, „durch schöne Lecture” fogja „fel-emelni”. Különben pedig, minden pillanatot, melyben anyja másfelé lesz elfoglalva, a maga tökéletesedésére akarja fordítani. Mindenesetre óvakodnia kell, hogy az otthoniak iránti ragaszkodása ne térítse el feladatától.⁶³

Triesztbe érve Terézünk egy valláserkölcsi pedagógiai mű olvasásába fog, melyet „Die Geschichte des Jüdischen Volk” kezdettel bőven ismertet. Ebben a műben párhuzamba van állítva a zsidó nép története az ember korai nevelésével. Ezekhez hozzáfűzi Teréz Pestalozzinak az ismeretközlésre és valláserkölcsi nevelésre vonatkozó elméletét is, saját megjegyzéseivel kísérve.⁶⁴ És mint mindig, egy jó könyv olvasása kiváltja Terézből a boldogságot, ez viszont a mély vallásos érzést. Az Isten jósága fölötti elmélkedésében megállapítja, hogy csak az az ember érhet el e tökéletességhez és csak az lehet elégedett, akiben az Istennel való szoros kapcsolat erős tudata él.⁶⁵

⁵⁹ Ld. Napló 26. l. M. 1. füz. 39. k. l.

^{59a} Ld. Napló 70—80. l. A— μ . irat 1. k. l.

⁶⁰ Ld. Napló 17. l. A— δ . irat 1. k. l.

^{60a} Ld. Napló 14—15. l. VII—4. füz. 23—24. k. l.

⁶¹ Ld. Napló 27. l. M. 1. füz. 58. k. l.

⁶² Ld. Napló 25. l. M. 1. füz. 35. k. l.

⁶³ Ld. Napló 28. l. M. 1. füz. 63—64. k. l.

⁶⁴ Ld. Napló 95—105. l. VIII—39. irat 1—4. k. l., VII—10. irat 1—2. k. l.

⁶⁵ Ld. Napló 101—106. l. A— μ . irat 2. k. l. V. ö. Napló 85. l. P—1. füz. 30—31. k. l.

De ez a boldogság csakhamar megromlik, mert Teréz úgy látszik újra magárahagyatva, valószínűleg felbátorodva a Stackelberg barátságán, annak irataiban lapozgatott, sőt esetleg ki is jegyzett egyet s mást belőlük. Ezt Stackelberg nyilván észrevette, és Jozefin rideg szigorral a szemére vetette. Teréz tagadni próbált, de később megbánva a dolgot, szeretett volna őszinte vallomást tenni.

„Wie offen meine Seele vor ihr gelegen hätte, hätte sie mir nicht verschlossen das Herz mit ihrem Eisesblick.”

írja Teréz a mindig finomlelkű, gyöngédnek jellemzett Jozefin nővéréről. De fájdalmában sem mulasztja el levonni itt is a tanulságot, hogy gyermekekre milyen visszariasztóan hathat az ilyen ridegség, mikor hibáikat szeretnék meggyónni.⁶⁶

De mint rendesen, nem időz a mások vádolásánál, hanem hamarosan ismét saját maga ellen fordul. Sőt panasz helyett július 12-én lelkendezve ujjong az elmúlt napok lelket tisztító hatása felett.^{66a}

„Mir kommt vor es sei mir erst jetzt das volle Licht auf gegangen über das Leben, Wahrheit, meine vormaligen Verkehrtheiten und die Ursachen meiner Leiden, dass ich sie mir selbst gemacht, weil ich widerstand.”

Főleg a „bis zur Narrheit empfindliche Eigenliebe” által. És ő balga:

„Ich suchte die Ursache bei diesen erhabenen religiösen Engelsseelen, die mich unwürdige umgeben.”

Ezáltal veszni engedte a drága időt,

„im Tumult meiner Leidenschaft, statt dass ich ruhig hätte ausbilden können mein Inneres”.⁶⁷

Helytelen fogalmat alkotott magának „vom Gutsein” — mely pedig a becsületességben és tisztességben nyilvánul. Igyekezik ezntúl becsületesnek és tisztességesnek lenni — mint Franklin — „wenn ich auch fehle offen fehlen” — bizonyára a Stackelberg-i kis incidens hatása alatt. Míg bűnbánatában szinte elmerül, egyúttal megint kiváltódik belőle a vallásos érzés: Jézust választja meg példaképének. Mi is törekedhe-

⁶⁶ Ld. Napló 105. l. P—1. füz. 42. k. l.

^{66a} Ld. Napló 107. l. P—1. füz. 42. k. l.

⁶⁷ Ld. Napló 107. l. P—1. füz. 43—44. k. l.

tünk, illetve törekedjünk Isten hasonlatosságára, attól a reményteljes tudattól áthatva, hogy csak azok a hibák számítnak terhünkre, melyeket tudatosan, saját akaratunkból követünk el. Csak az akarat a mérvadó. Az érzelmekről nem tehetünk, csak annyiban hibázunk, ha azokat tetté engedjük válni.⁶⁸

Teréz tehát miután a két tökéletestől megkapta dorgálását és egyúttal a felvilágosítást arra nézve, hogy milyen előnyös volt számára az általa oly sérelmesnek tartott viselkedésük, szokásához híven, rögtön magát vádolja, hogy nem tudta felhasználni ezt a szerencsés helyzetet „die so glückliche Lage”. És ugyancsak szokásához híven, az eddigi „schmerzliche”-nek nevezett, július 1-től 10-ig terjedő időszakot, szinte megihletve dicsóíti, mint olyat, mely reformációjára hathatós impulzusokat adott. Ezért is a július első napjait naplóiban állandóan mint emlékezetes időket „Anfang meiner heiligen Tage” említi.^{68a}

Ilyenformán Teréz, visszanyert, sőt fokozott lelkesedéssel Jozefin és Stackelberg iránt, — akit a finomlelkűség terén, még Jozefinnél is nagyobbra tart⁶⁹ — felajzott érzelmekkel, és felajzott hatni és cselekedni vágyással tekintett hazakerkezése elé.

Miután Brunszvik Terézt ezen elmélkedéseiben végigkísértük, követtük gondolatait, a tökéletesedés felé való tapogatódzást eláruló sorrendjükből, nem mulaszthatjuk el, pszichológiai vizsgálatunk elmélyítésére, hogy ezeknek szisztematikus és oknyomozó bemutatását is ne kíséreljük meg.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy ezúttal a feljegyzések címe fedi a tartalmat — Teréznél nem magától értendő eset — tényleg magáról elmélkedik. Valóságos confessio generalis-ban leplezetlenül és töredelmes megalázkodással tárja fel mult életének „bűneit”^{69a} és áhitatosan kérve Isten segítségét a megfogadott javulás sikeréhez, aktuális jelenében, a legszkrupulózusabb lelkiismeretességgel vizsgálja ténykedéseit, sőt gondolatait is, nehogy valamely hiba előtte rejtve és így megrovatlanul maradjon.

Itt ismételtelen rá kell mutatnunk Fénélon *Lettres spiri-*

⁶⁸ Ld. Napló 108. l. P—1. füz. 44—45. k. l. V. ö. Napló 76. l. VIII—39. irat 1. k. l., máj. 19.

^{68a} Tekintve, hogy Beethoven híres levelei július 6., 7-én keltek és Teréz naplóiban július első tíz napját évről-évre kiemeli, nagyon közelekvőnek látszik e két tény között regényes kapcsolatot konstruálni. Ez azonban a régényíró szakmájába vág.

⁶⁹ Ld. Napló 109. l. P—1. füz. 45. k. l.

^{69a} Ld. Napló 67—70., 72—76. l. P—1. füz. Reflexions sur moi-même.

tuelles-jeinek hatására, mert nyilván a bűnök fontosságának kritériumát belőlük meríti — sőt ezeket teszi meg a saját bűneinek főforrásává,⁷⁰ alaphibáivá „Hauptfehler”.

De nem elégszik meg Fénélon bűnlajstromával, még kiegészíti azt egész sereg egyéb hibával⁷¹ (Fehler) és gyengével⁷² (Schwächen) — amint azt részben összefoglalásunkban bemutattuk. De leghevesebben azokat a hibáit ostromozza, melyek miatt Jozefin is állandóan vádolja, köztük az önteltség és önzés,⁷³ a hiúság, beképzeltség,⁷⁴ túlzott érzékenység, sértődöttség,⁷⁵ az élvezni és fecsegni vágyás,⁷⁶ toladóásszerű szolgálatkészség⁷⁷ és az ugyancsak túlzott és rendetlen tevékenység.⁷⁸ És mindezeket ismételten és ismételten veti magának szemére, úgyhogy ezáltal is gyarapodva, a „bűnök” sokasága valóban megdöbbenő volna, ha a kísérő körülmények megvilágításában nem azt a benyomást nyernők, mintha Teréz bűnesetei nagy részét külső befolyásolással konstruálta volna. Ezért Terézünk ezidőbeli lelkiségének alaposabb megismertetése végett, ez a különös jelenség közelebbi megvilágításra szorul — naplói nyomán.

Bármennyire elhihető, hogy Teréz otthoni életében uralkodtak benne az általa felsorolt hibák, különösen az „Eigenliebe” és „Eitelkeit”, — amint azt már a társaságban való forgás magával hozza — mégis alig képzelhető el, hogy ezeknek alkalmuk lett volna érvényesülni, a kizárólag Jozefin, Stackelberg és a gyermekekből álló körben.

Inkább azt tételezhetjük fel, hogy Jozefin és Stackelberg szigorú ítélkezései — melyek szerint az „amour-propre — Eigenliebe”^{78a} (önzés értelemben véve) állja útját Teréz felemelkedésének — hajtotta Teréz vádaskodásait is a szigorúság irányába. Mert Fénélon írott szava mellett, a fő vezetőknél mégis csak az élő mintákat tekintette: Jozefint⁷⁹

⁷⁰ V. ö. Napló 68., 71., 83., 85. l. és jegyzetek.

⁷¹ Ld. többek között Napló 77., 79., 82., 83., 85., 86., 107. l. sat.

⁷² V. ö. Napló 26. l. M. 1. füz.; 40. l. A—*η*. irat. 77., 91., 76., 80., 86., 83., 87., 90. sat.

⁷³ Ld. Napló 90., 105. l.

⁷⁴ Ld. Napló 106. l.

⁷⁵ Ld. Napló 79., 105., 106. l.

⁷⁶ Ld. Napló 81., 83., 85., 89. l.

⁷⁷ Ld. Napló 82., 87., 91. l.

⁷⁸ Ld. Napló 92. l.

^{78a} Napló 90. l. „Jos. croit, que c'est mon amour propre qui a trop de pouvoir et qui m'empêche d'avancer dans la perfection”.

⁷⁹ Napló 71. l. „J'ai cet exemple sous les yeux... elle [Jos.] est toujours bien et gracieuse. Elle s'est acquis un tact, un goût pour la perfection et tout ce qui n'est pas telle, lui répugne.” — „...elle aspirait à la perfection” Napló 73. l.

és Stackelberget,⁸⁰ akiknek tanításához és példájához akar igazodni, sőt valóságos ideálsűrítéssel, hozzájuk akar egészen hasonlítani, akiket mint „personnes très élevées”, „respectables”, „d'un mérite supérieur”,⁸¹ „esprits supérieurs”,⁸² mint „erhabene religiöse Engelsseelen”⁸³ tisztelve tisztel. Ők pedig ezt a tiszteletből folyó disztanciát, úgy látszik, fenntartani törekszenek, így vélvén megszabadulni a buzgó Teréz társaságától, mely számukra, az ébredő szerelem idején — terhessé kezdett válni, és ezt vele éreztették is, noha Teréz úgysis önszántából is visszavonult.⁸⁴

Közelfekvő tehát Jozefin és Stackelberg részéről, hogy mindenenek előtt a felesleges beszéd elleni vádat szüggérálják Terézbe. Innen a gyakori kifogás a fecsegési vágy ellen — ha Teréz minden egyéb érintkezési lehetőség hiányában esetleg velük szóba állni akart, ami végre is nem tekinthető főbenjáró bűnnek. Innen Teréznek az a szintén szokatlan kívánsága, hogy üdülő úton, emberekkel szemben, akiknek semmi komolyabb elfoglaltságuk nem volt — hogy mielőtt szólni kezd, gondolja meg előbb, „ist das wichtig?”⁸⁵

Ugyancsak ebből eredhetett Jozefinnak elutasító modora, az olyan szívesen felajánlott szolgáltatokkal szemben, melyekre pedig betegeskedése folytán bizonyára rá is szorult — nyilván az ő magyarázata nyer visszhangot Teréz bejegyzésében, hogy a szolgáltatok elfogadásával, Jozefin osztogat kegyeket.⁸⁶ Mikor pedig Jozefin eltűri, hogy jelenlétében Stackelberg Terézt nevetségessé tegye,⁸⁷ amiért Teréz aztán

⁸⁰ Napló 72. l. „Was schön ist an Stackelberg, wie alles tief in seine Seele eingreift”. — Napló 108. l. „Er hat Abscheu von allen Umwegen und krummen Wegen. Seine noblesse, seine feinen Manieren, sein zarter Sinn, seine distinction sollen mir Vorbild sein.”

⁸¹ Napló 108. l. „Je vis avec des personnes très élevées, très délicates, raisonnables et clairvoyantes.” — Napló 78. l. „Il faut respecter jusqu'aux préjugés et petites les personnes respectables et d'un mérite supérieur.”

⁸² Ld. Napló 82. l.

⁸³ Ld. Napló 107. l.

⁸⁴ „Il faut éviter les discours avec ta Soeur” inti magát Teréz Napló 81. l. „Die größte Wohlthat für die Schwester ist jetzt allein zu sein, ich muss ihr nie à charge sein — auch Stackelberg nicht”, Napló 82. l. A—x. irat 4. k. l.

⁸⁵ Napló 83. l. „...mich keiner Weichheit überlassen, wozu vorzüglich der Wunsch zu plaudern hingehört” vagy „...hieher gehört auch die Schwäche zu erzählen”.

⁸⁶ Napló 71. l. „Je puis être serviable, mais pas servile”. — Napló 86. l. „...jusqu'à mes bonnes et meilleures qualités, je sais les rendre odieuses”. — Napló 91. l. „Warum wollte die Schwester in ihrer Krankheit nicht mehr von mir gewartet werden?”

⁸⁷ Napló 80. l. A—x. irat 1. k. l. „Je devrais avoir honte de donner toujours occasion de me laisser ridiculiser sous ses yeux”. — Napló

neheztel, Jozefin ezen jogos sértődöttséget olyan magyarázatokkal szereli le, hogy Teréz ezt is a maga önteltségéből fakadó túlérzékenységének tulajdonítja.⁸⁶

S hogy Teréz ezt az ő távoltartására irányuló mesterkedést észrevette, bizonyítja a három hónappal később bejegyzett következő mondata: „Ist mir nicht alle Lust vergangen zu fragen bei Stackelberg und Josephine?”^{88a} — és még világosabban jut ez kifejezésre a sokkal később írt memoíre-okban — ahol egyenesen kimondja: „er liebte sie und ich wurde überflüssig” (Mem. 92. l.). Felszínen tekintve, szinte érthetetlen, majdnem nevetséges gyengeségnek tűnhetik ez a megalázkodás, holott éppen ebben a látszólagos gyengeségben nyilvánul meg Teréznek az a szinte „démoni” akarateréje, melyre volt már alkalmunk rámutatni, amikor azt hiúsági sikerek érdekében gyakorolta. Itt azonban szublimálva jelentkezik és érvényesül, mint „persévérance”,⁸⁹ kitartás, a tökéletesedési törekvések sikeressége érdekében — és e kitartás gyakorlása, Terztől magától észre sem véve, őt valószínű erkölcsi magasságokat tükröző maximákhoz segíti.

Azaz, miután Teréz tisztán felismerte, milyen súlyos feladat elé állította magát, amikor egyrészt veleszületett hibáitól, másrészt húsz éves hamis, téves benyomásoktól rövid időn belül szeretne szabadulni,^{89a} e cél érdekében szükségesnek tartja vállalni bármi keserűséget, nehézséget:

„Alle Unannehmlichkeiten, alle Beschwerden mit Freuden umfassen, wenn sie uns unseren Zielen näher bringen.”⁹⁰

Mivel pedig éppen Jozefin és Stackelberg társaságát tekintette céljai elérését előmozdító segítségnek, mindent elkövet, hogy szigorú cenzorait kielégítse,⁹¹ és így az oly értékesnek vélt irányításukat továbbra is biztosítsa. Erre annál inkább is törekszik, mert egyúttal emelkedettebb szemléletével azt is felismerte, hogy eljárásuk, illetve bánásmódjuk, nemcsak

86. l. „Voudrais-je être celui qui se rend ridicule, qui soit à charge des autres, importun? qui fait des Sottises ou en dit?”

⁸⁸ Napló 107. l. P—1. füz. „Je laissais troubler mon intérieur durch die bis zur Narrheit empfindliche Eigenliebe”.

^{88a} Ld. Napló 111. l. VIII—179. irat 3. k. l.

⁸⁹ Ismételten és ismételten hirdeti Br. Teréz mottószerűen, vagy a szövegben Fénélon 104. levele nyomán: „C'est la persévérance qui est couronnée”. Ld. Napló 67. l. és j.

^{89a} V. ö. Napló 89. l. P—1. füz. 36. kéz. l.

⁹⁰ Ld. Napló 85. l. P—1. füz.

⁹¹ „Je me donne toutes les peines pour être bonne et les conten-ter.” Ld. Napló 90. l.

az ismeretszerzést segítette elő, azaz intellektuális téren hatott, — hanem erkölcsileg is, különösen alkalmasnak bizonyult Terézünk hirtelen természetének, ellenmondási és okoskodási viszketegének lefékezésére, tehát az önlegyőzés, az önfegyelmezés és önuralom gyakorlására, fejlesztésére.⁹² Már pedig Brunszvik Teréz új világszemléletével mind határozottabban éppen ezekben látja minden erkölcsi felemelkedés bázisát, amint azt már régebben is hirdette, és naplói végéig nem szűnik meg hirdetni: „Ein Hauptbeweis der Erhebung mag sein, sich alles versagen zu können”⁹³ — amiért is nála, az önmegtágadás, az önlegyőzés különös fontosságot nyer: „Unablässig jede kleinste That der Überwindung, die zur Tugend, zur Selbstkraft führt, ausüben”,⁹⁴ akár testi, akár lelki önlegyőzésről van szó. A fő: „Nicht geniessen wollen — jeder Art von Genuss zu entsagen”.⁹⁵ Ez Teréz esetében régi szokásainak levetését jelenti: „Enthalten muss ich mich von allen, wozu meine Gewohnheiten hinstreben”.⁹⁶ Edzi is magát a régi környezetében várható kísértések ellen:

„Wenn die Gelegenheit, die Handlungen und anderes, unser Verhältnis oder was immer uns von unserer moralischen Höhe herabziehen will, so ist es tentation, die überwunden werden muss. Der sich nicht überwindet, ist klein.”⁹⁷

Br. Teréz ugyanis a kiválóság és erény elvét, illetve kritériumát abban látja, hogy az ember képes legyen vágyai kielégítését magától megtagadni, és csakis azt követni, amit az önként vállalt kötelesség, vagy a helyes belátás kíván, még akkor is, ha vágyai más irányba hajtják.

Ezzel a felfogással függ össze az is, hogy Teréz minden lelki megmozdulást, mely örömet, élvezetet nyújthat, szinte gyanúnak nevezhető figyelemmel kísér, abban az aggodásában, hogy élvezetet nyújtó, hiúságát, Eigenliebe-jét tápláló régi hibái esetleg újra fel ne bukkanjanak⁹⁸ — nehogy — Fénélon szavai szerint, titokban fenntartassék a régi Ádám

⁹² Ld. Napló 77. l. „Hinauffliegen sollte ich auf die höchste Stufe der Erhebung in dieser Lage...” — Napló 82. l. „Meine Lage ist die glücklichste die sich denken lässt für mein Fortschreiten”.

⁹³ Ld. Napló 25. l. M. 1. füz. 34. k. l.

⁹⁴ Ld. Napló 38. l. A—n. írat 9. k. l.

⁹⁵ Ld. Napló 25. l. M. 1. füz. 37. k. l.

⁹⁶ Ld. Napló 85. l. P—1. füz. 30. k. l.

⁹⁷ Ld. Napló 108. l. P—1. füz. 35. k. l. és még sok passzus a naplói végig. V. ö. 175., 197., 275. l.

⁹⁸ Ld. előzőkben, mint az Eigenliebe-nek tulajdonítható vádaskodásokat; pl. Napló 79. l. 107. l.

élete.⁹⁹ Nem lehet itt fel nem ismerni a pietisztikusan beállított Stackelberg befolyását is.

De éppen ez az aggodalmaskodás egyúttal a jóságnak, mint engedékenységek veszedelmeit is feltárja előtte, amiért a jóság és a lelki erő kapcsolatait vizsgálja meg, és eredményül újra megállapítja:

„La bonté est alliée à la force. Elle consiste à pouvoir s'élever, de pouvoir se débarasser de tout ce qui empêche cette élévation; à s'élever au point, de pouvoir être utile à son prochain.”¹⁰⁰

Íme Teréz, az elvi magaslatokról visszatért a való élet követelményeihez, és pedig a caritas jegyében, a benne lakozó túlaradó szeretet jegyében, éppen a lesajnált és ostorozott segíteni vágyás szellemében.

Ilyen és hasonló maximák felállításával reményli — de úgy látszik kevés sikerrel¹⁰¹ — példaképeit megközelíteni és kielégíteni — akiket nem szűn meg maga felett mérhetetlen magasságban látni.¹⁰²

De mi, kívülállók, — Teréz minden dicsőítése ellenére — nem igen tudjuk bennük ezt a magasabbrendűséget meglátni. Elfogadhatjuk, hogy Jozefin igen bájos, jó modorú, tehetséges nő, és Stackelberg nagyon tanult, filozófiai és nevelési problémákban jártas egyéniség, — sőt elfogadhatjuk Teréz szavát is arra nézve, hogy még Jozefinnél is finomabb lelkű volt,¹⁰³ — egyébként azonban kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy teljesen nélkülözték a szívjóságot, hogy sokszor, sőt legtöbbször indokolatlanul szigorú kritikájukkal, túlzott követeléseikkel, nem igen hathattak bátorítólag szegény Terézre. Ellenkezőleg, mintha mindent elkövettek volna, hogy teljesen megsemmisítsék magában bízását¹⁰⁴ —

⁹⁹ Fénélon: Lettres spirituelles. Nro. 51. V. ö. Napló 70. l. és j.

¹⁰⁰ Ld. Napló 77. l. P—1. füz. 25. k. l.

¹⁰¹ Ld. Napló 87. l. P—1. füz. „... mes travers paraissant trop souven, pour être estimée — et pour mériter des égards de ces personnes”. — Napló 89. l. P—1. füz. „Ich muss erkennen, dass für Stackelberg nichts insipider sein kann als mit mir zu schwätzen.”

¹⁰² Ld. Napló 83—84. l. P—1. füz. „Weh mir, wie wird es weiter gehen. Zähle nie auf die indulgence der Menschen, auch die dich zu lieben scheinen... Auch ist immer der supérieure Mensch seltener zu befriedigen und viel unnachsichtsvoller... Sey auf deiner Hut... Gieb ihnen keine Prisen...” — Napló 80—81. l. A—X. irat 1. k. l. „... d'être si faible, que de n'être pas digne d'être sa Soeur... Courage donc, il est temps de se lever et de porter sa tête dans les Cieux, il faut devenir digne d'elle!”

¹⁰³ Ld. Napló 108—109. l. V. ö. még Napló 104. l.

¹⁰⁴ Ld. Napló 87. l. „J'ai quelque fois de grandes idées, je crois valoir quelque chose.”

aki máris abba a gyanúba esik, hogy valami veleszületett organikus hiba gátolja felemelkedését.¹⁰⁵

Nem lehetetlen, hogy a naplókban is tükröződő ezen önbizalom-hiány következménye az a primitív fogalmazás, a gyermekes aprólékoság önvizsgálataiban — mely elhomályosítással, szinte elnyeléssel fenyegeti a számtalan igazán magasröptű gondolatot. Annak a megállapítását sem mellőzhetjük, hogy Stackelberg és Jozefin sokszor visszaéltek Teréznek beléjük, mint a tökéletesedésre irányuló törekvések szakértőibe vetett feltétlen bizalmával (aminek felismerése nem egyszer dereng fel Terézben),¹⁰⁶ azzal, hogy sokszor rideg, szívtelen, csakis a körülmények által menthető önző viselkedésüket, mint a felemelkedésre előnyöset fogadtatták el vele.¹⁰⁷

És itt nyilvánul meg Brunszvik Teréz nagyságának egyik eleme, a vallásosság által támogatott lelki ereje, hogy ezt a beállítást, minden időnkénti lázadás ellenére, magasabb célok érdekében elfogadta; hogy társai kegyetlen kritikái, dorgálásai,¹⁰⁸ magárahagyottsága, — melyek mind kétségbe ejtik¹⁰⁹ — mégse kedvetlenítik el, hanem a még oly fájdalmas körülményekben, a még oly lealázó helyzetekben, — melyek Jozefin szerint hiúságát bántják, valóban pedig szerető testvéri szívét sebeztek,¹¹⁰ — meg tudta találni az erkölcsi felemelkedés forrásait,^{110a} s belőlük nemcsak erkölcsi erőt, hanem a felemelkedés elérhetőségére nézve mind szilárdabb és bizakodóbb hitet — (a nagy hatások e nélkülözhetetlen keléke) — tudott meríteni. Erőt arra, hogy fájdalmas magárahagyottságában, a rideg visszautasítások hatása alatt, az elhagyottakat, a szerencsétleneket, mint gyermekeket fogadja

¹⁰⁵ Ld. Napló 90. l.

¹⁰⁶ Ld. Napló 83. l. P—1. füz. „Ich muss durchaus eine gewisse einfältige Gutmüthigkeit ablegen... So auch gegen Josephine... ein gewisses auf mich halten wird mich ihr viel näher bringen.”

¹⁰⁷ Ld. Napló 77., 81., 82. l. A—x. irat 1—4. k. l.

¹⁰⁸ Ld. Napló 105. l. P—1. füz. 42. k. l. „Die Schwester ist unfreundlich, da kann ich sehen wie die Härte abstossend ist für Kinder die ihre Torts bekennen wollen. Wie offen meine Seele vor ihr gelegen hätte, — hätte sie mir nicht das Herz verschlossen mit ihrem Eisesblick.”

¹⁰⁹ Ld. Napló 76. l. VIII—39. irat 1. k. l. „... la situation critique, elle me coutait beaucoup de larmes et de chagrins cuisants et de souffrance de toutes sortes.”

¹¹⁰ Ld. Napló 87. l. „J'ai le coeur aimant...”

^{110a} Itt is kínálkozik a Széchenyi-párhuzam. Csak egyes pontot kiemelve rámutathatunk arra, hogy Széchenyi is, Crescentiához való kilátástalan, tehát boldogtalannak induló szerelmének hatása alatt kezd bele reformmunkásságába. Ő is dicsőíti a törvényt, mely őt a szeretett nőtől elválasztja, mert így fokozottan terelődik az ideális felé. Ld. ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla: bevezetése a Hitelhez. 190., 195. l.

szeretetébe, és azok istápolását határozza el¹¹¹ — erőt arra, hogy megtartsa bizalmát eszményképeiben, nem a hibák elleplezésével, hanem e hibák ellenére, kiváló tulajdonságaik predominanciájának értékelésével.¹¹² Erőt végül arra, hogy megsemmisítve magában a régi Ádámot, a helyébe születendő új ember előtt megnyissa az igazság felé vezető utat. Ezzel századának gyermekeként, és mint Pestalozzi tanítványa, hitet vall az embernek nevelés és önnevelés által való perfectibilitása mellett, a neohumanisztikus görög ideál, a kalokagathia¹¹³ irányában — de a mély vallásosság, a religio — az Istenhez kötöttség jegyében, végpontul jelölve meg azt, minden emberi tökéletesedési törekvés számára.

„Weisheit und Güte und Grösse und Schönheit laufen zusammen in einen Punkt und dieser eine ist Gott! Der Urheber Alles, der Anfang und das Ende — und also seine Erkenntnis, oder Religion. Darauf muss alle menschliche Weisheit und Vortrefflichkeit sich verlieren, so wie sie der Anfang von Allen ist.”¹¹⁴

VII.

ÚJRA OTTHON.

Amint már megállapítottuk, útítársaságunk Triesztbe június első felében érkezett meg és ott egy hónapot volt kénytelen vesztegelni,¹ úgyhogy csak július közepe táján indulhatott haza felé, — egyelőre Fiuméba (Mem. 94. l.). Útleveleik rendben lévén, átlépték a magyar határt. Fiumét elhagyva, a Károly császár-király által épített országúton, a Carolinán, kocsijuk felborult és Teréz szavai szerint:

„Wir mussten vaterländische Erde küssen. Wir thaten es gerne! Unbeschreiblich ist die Sehnsucht das Ge-

¹¹¹ Ld. Napló 92. l.

¹¹² Ld. Napló 91. l. „Schwester und er haben wohl manche Schwächen: es ist schwer ganz vollkommen zu sein. Wenn nur die guten Eigenschaften an ihnen eminent sind, so muss ich sie ehren und lieben”. Hasonló, és mintha ez idei betoldás volna: „Ehren muss man durchaus nicht die Kleinheiten... der erhabendsten Personen; aber sie selbst muss man in dem Grade ehren oder vielmehr das Eminente, das Gute in ihnen, dass man ihnen diese [die Kleinheiten] nicht anrechnet.” Ld. Napló 78. l.

¹¹³ Ld. Biogr. CCXLI. l.

¹¹⁴ Ld. Napló 85. l. P—1. füz. 31. k. l.

¹ Ld. CCXXII. l.

fühl des Heimwehs nach dem Vaterlande, nach den Lauten seiner Sprache!" (Mem. 94. 1.)

Ez a vágyakozásuk körülbelül július 21-én² vagy 22-én nyerhetett kielégülést, amidőn Horvátországon át, Zágrábot, Varasdót érintve, a Balaton mentén haladva érkeztek meg Martonvásárra (Mem. 94. 1.).

De a hön óhajtott hazaérkezés mind Teréznek, mind Jozefinnek nagy csalódást okozott. Az otthoniak nehezteléssel fogadták a testvérpárt úti kísérőjükkel együtt. Egyrészt azért, mert Bajorországból nem jöttek egyenesen haza — hanem a megállapodáson felül útjukat tetemesen meghosszabbították, — másrészt azért, mert úgyszólván teljesen kifosztva érkeztek meg. Sem komornájuk, sem inasuk nem volt velük, sőt holmijuk is lemaradt, melyet részben Livornóban a francia vámon szedtek el tőlük, különösen a Frankfurtban vásárolt szép tárgyakat, — részben pedig, mint emlékezetes, zálogban hagyták Flórencben a ki nem egyenlített számla fejében. Azaz, amint Teréz ecseteli:

„So waren wir leicht und leichtsinnig im mütterlichen Hause angelangt." (Mem. 95. 1.)

És mindezek felül, senki otthon nem lelkesedett azokért az eszmékért, melyeket a testvérpár a svájci pedagógustól átvett és a hazába való átplántálását olyan lelkesen elhatározta. Teréz ezeket azon melegében, úgyszólván még útiruhában adta elő, bizonyára Jozefin és Stackelberg segédlete mellett, nem véve tekintetbe hallgatói gyengéit, akiket magas színvonalú erkölcsi és humanitárius követeléseivel egyrészt megdöbbsentett, másrészt pedig saját magát tette nevetségessé.³

„Mutter und Bruder waren ganz unzugänglich: Schwärmerei hiess es, überspanntes Wesen." (Mem. 91. 1.)

Nemcsak hogy nem lelkesedtek, hanem még csak meg sem akarták őket hallgatni. Annyi bizonyos, hogy Teréz rajongó

² Ezt a kelet-meghatározást igazolja az utazás utáni bejegyzés: „Am 4-ten August. M[arton] V[ásár]. ... Wenn ich bleibe wie ich die ersten 14 Tage bin, so werde ich unvermeidlich ... in die alten Netze gezogen" (Napló 110. 1.). Tehát visszaszámítva aug. 4-től a 14 napot, júl. 21-ikét kapjuk.

³ Ld. Napló 130. 1. VII—3. Examen feliratú füz. 5. k. 1. „Eine der grössten Thorheiten meines Lebens war, dass ich, als ich aus Italien kam, mein volles überströmendes Gefühl aussprechen wollte" írja szokásához híven vagy 2 hónappal később, okt. 11-én.

lelkesedése se nem enyhítette az otthoniak elégedetlenségét, sem pedig nem hangolta barátságosabbra az útítársuk iránti érzelmeiket. Mert mindezen kiábrándító tényeken felül, Teréznek és Jozefinnek azt is kellett látniok, hogy a bizonyára az ő hívásukra velük érkezett, általuk oly nagyrabecsült Stackelberg, a filozófus és erkölcsös pedagógus, nem részesült abban az elismerésben, melyet neki kijárónak ítélt a testvérpár, sőt azt voltak kénytelenek tapasztalni, hogy az otthoniak kifejezetten ellenszenvvel, szinte gyanúval fogadták, mint akit úgyszólván az útról szedtek fel.

„Die Gegenwart Stackelbergs und seine Persönlichkeiten missfielen ... der Bruder, die Mutter hatten krause Stirnen" (Mem. 95. l.)

állapítja meg emlékirataiban Teréz.

Az otthoniak kevés hajlandósága a lelkesedésre talán menthető volt az ország politikai helyzetére való tekintettel, mert hiszen ismeretes, hogy Napoleon 1809. máj. 13-án vonult be újra győzedelmesen Bécsbe, illetve Schönbrunnba, ahonnan már május 15-ről keltezve küldte el kiáltványát a magyarokhoz — melynek visszautasítását követte a győri csata⁴ és Pozsony lövetése, valamint az adriai vármegegyék elcsatolása.

Ezért nyilván a gyakorlatiasabban gondolkodó özvegy grófné és Ferenc fia, inkább a legközelebbi teendőket szeretnék volna megbeszélni — nevezetesen Jozefin Bécsben hagyott leánykáit és házait illetőleg — semmint a jövő generáció sorsát.

Ilyenformán — Jozefin számára a családi körben való maradás nem igen ígérkezett kellemesnek, és így bizvást feltehetjük, hogy sietséggel távozott. Valószínűleg a városi hatóságoknál, talán Budán vagy Pozsonyban akart érdeklődni kis leányai hazahozatalának lehetőségei iránt. Stackelberg bizonyára elkísérte, hogy azután Bécsbe induljon és onnan igyekezzék a két kis leányt személyesen anyjuk karjaiba vezetni. Ezalatt az idő alatt Jozefin nyilván visszatért Martonvásárra — Brunszvik Teréz feljegyzése szerint aug. 4-én,⁵ — és úgy látszik, továbbra is ottmaradt,⁶ hogy bevárja Stackelberg eljárásának eredményeit.

⁴ Győr-szabadhegyi ütközet, 1809. jún. 14., az utolsó nemesi felkelés.

⁵ Ld. Napló 109. l. VIII—179. irat 1. k. l. „Bei diesem Wiedersehen mit Josephine...”

⁶ Ld. Napló 127. l. VII—3. Examen felírású füz. 1. k. l. „Martonvásár le 24 août. ...Gegen Bruder und Schwester...” Ez utóbbi csak

Teréz retrospektív bejegyzéseiből az is nyilvánvalóvá lesz, hogy már ekkor támadja az anya és Ferenc gróf Jozefin eljárásait, és hogy Jozefinnek sok ügyes-bajos dolga akadt, melyekben Teréz hűségesen veszi ki részét.⁷

Talán ilyen ügyes-bajos dologban járt Teréz is Budán, aug. 4-ike és 24-ike között. Erre enged következtetni az aug. 24-i és aug. 25-i beírásainak egybevetése, melynek elsjében Martonvásáron az elmúlt napok viselkedését kritizálja,⁸ — a másodikban pedig megállapítja, hogy e viselkedése ugyanolyan volt, mint a városban,⁹ város alatt nem érthetve mást, mint Budát, ellentétben a falusi tartózkodással. Nem lehetetlen, hogy ugyancsak a budai hegyek lelkesítették, amidőn azon óhaját fejezi ki, bár elvonulhatna az emberek elől a magányba, önnevelésének folytatására.¹⁰

Ezek, meg az ehhez hasonló ténybeli adatok csak elszórva szerepelnek a naplókban, amin immár, megismerve Brunszvik Teréz eddigi naplóírását, nem igen csodálkozhatunk. Hiszen még az érdekes utazási és a még érdekesebb yverduni tapasztalatok, éppen csak hogy érintve vannak.¹¹ Annál kevésbbé várhatjuk a jelen esetben, amikor végre is a mindennapi élet apró-cseprő eseményeiről lehet szó, melyek a belső események vizsgálata előtt el kellett, hogy törpüljenek Teréz szemében. Mert Terézünket most még fokozottabban ezek érdeklik, csak ezek miatt írja naplóit, és csakis az önnevelési folyamat ellenőrzésének vannak szánva. Ezek képezik a küzdő porondot, melyen Teréz saját régi én-jével vívja háborúit.¹²

Jozefin lehetett, mert hiszen Brunszvik Caroline gr. Teleki Imréné Hosszúfalun volt Szatmár megyében.

⁷ Erre enged következtetni B. Teréz beírása. Napló 144. l. VII—2. füz. 14. k. l. „Die Geschäftigkeiten meiner theuren Jo. ... haben mich beinah ausschliesslich durch 3 Monate in ihren Fesseln gehabt” írja nov. 5-én, ami visszafelé számítva aug. 5-ikét adja.

⁸ Napló 127. l. VII—3. „Examen” felírású füzet. „... Le séjour de Marton Vászár n'est pas tout à fait bien. Je pêche contre tout, ce que je voulais pratiquer cette semaine.”

⁹ Napló 115. l. P—1. füz. Réflexions... „So war es auch in der Stadt”.

¹⁰ Napló 112. l. VIII—179. irat. „Könnte ich mich nur ganz... vor den Menschen verbergen — auf einen hohen Berg, mit der freyen Natur, mit Gott allein!”

¹¹ Ld. biográfia CLXXXII. l., CLXXXV—CLXXXVIII. l., CXCXV. l.

¹² A számba jövő naplók, életének ezen szakaszára a következők: VIII—179. irat aug. 4-ről keltezve; VIII—114. kelet nélküli irat, a Réflexions füzet utolsó lapjai aug. 25-ről és az „Examen” felírású füzet (VII—3.) aug. 24-ről keltezve, valamint a *Règles de vie et Examen* felírású VII—2. jelzésű füzet, melyekben bennfoglaltatnak a VII—8. és a VII—31. jelzésű iratok.

Éppen ezért a külső történések megállapításainál rászorulunk a memoire-okra vagy egyéb dokumentumra — hogy a naplókban felbukkanó egy-egy jelzést vagy utalást a valóság megközelítésével magyarázhassunk.¹³

Kiegészítésre nem szoruló adatok, melyek Brunszvik Teréz külső életének folyására vetnének fényt — vajmi keveset nyújtanak a naplók. A meglevőkből a következő kép alakul ki: Brunszvik Teréz hazaérkezte után, bekapcsolódik a ház vezetésébe, hivatásának érzi, hogy a házi rend fenntartásában és az otthon csinosításában közreműködjek.¹⁴ A nyár elmúltával, talán szept. végén, de mindenesetre okt. első felében a család Budára költözött, a rendes téli tartózkodásra,¹⁵ ahol Teréznek valami 14 napot igénybe vevő, közelebbről meg nem jelölt ügyet kellett lebonyolítania és garderober-ját elintéznie.¹⁶ A vásárnapokat imának, zenének szenteli — aminthogy nov. 5-én a templom áhítatos csendjéről elmélkedik —, különben pedig a fennmaradó időt leginkább fivérével tölti.¹⁷ Társaságban forog ugyan, de szívesen vonná ki magát belőle,¹⁸ viszont rokonaival, különösen Brunszvik Józsefekkel sűrűn érintkezik, véleménye szerint túlzott előzékenységből nagyon is sokat van rendelkezésükre; Henriette unokanővérevel sétálni is szokott.¹⁹ Azonfelül, anyja kívánságára, színházba jár, bár onnan is szeretne elmaradni,²⁰ de mivel ideje legnagyobb részét anyjának szenteli, ez nem igen sikerül, mert azon van egyrészt, hogy anyja életét kellemessé tegye, — gyenge látása és öregkora miatt

¹³ V. ö. Brunszvik Teréz naplói- és iratairól. XIV—XVI. l.

¹⁴ Csak a legjellegzetesebbeket idézve, ld. Napló 128. l. VII—3. füz. „...dass keine Confusion im Hause”; Napló 131. l. VII—3. füz. „...dass alles wohl und gut aussehe im Hause”.

¹⁵ Ld. Napló 132. l. VII—3. füz. 8. k. l. „am 18-ten Okt. Heute fiel mir der kleine Latzi Pfisterer auf”, akivel csak Budán találkozhatott. Éppen úgy az „Oncle”, Brunszvik Józseffel: „als ich mit Oncle von Erdős sprach”, u. o. —

¹⁶ Ld. Napló 131. l. VII—3. füz.

¹⁷ Ld. Napló 132. l. VII—3. füz. okt. 11. „...der Sonntag der Heiligkeit gewidmet, der Musik, dem Gebet und dem Bruder”.

¹⁸ Ld. Napló 142. l. VII—2. füz. „Was die Menschen anbetrifft, soll ich nicht viel mich mit ihnen beschäftigen”.

¹⁹ Ld. Napló 139. l. VII—2. füz. „Ich werde ihnen die Aufmerksamkeit erzeigen, die mir Pflicht ist”. Továbbá 143. l. VII—2. füz. „Bei Tante thue ich ganz meine Pflicht, wenn ich sie besuche... Wenn ich mir noch eine auflage, thue ich zuviel”.

^{19a} V. ö. még a „meine einfältige Gutmüthigkeit”. Ld. Napló 83. l. P—1. füz. 27. k. l. és 145. l. VII—2. füz. 15. k. l.

²⁰ Ld. Napló 123. l. VIII—114. irat. „Das Theater vermeiden, es ist auch grosser Zeitverlust”.

szórakoztassa, másrészt még szeretné tanítani, „felelmei”, de nem tudja.²¹

De amilyen gyérek a ténybeli adatok a naplókban — olyan bőségesen tárgyalják Jozefin ügyes-bajos dolgait és az egész család ellen folytatott küzdelmeit, melyekben természetesen Teréz, mint mondja is, augusztus, szeptember és októberben szenvedélyességgel veszi ki részét²² Jozefin oldalán. És itt újra rá kell mutatnunk, amint azt már jeleztük — hogy éppen e rendkívüli szeretet folytán Teréz biográfiájával együtt Jozefin életfolyását is tekintetbe kell vennünk.²³

A napló többi, kevésbbé precíz adataiból — a memoire-ok útmutatása szerint (Mem. 95. l.) arra lehet következtetni, hogy Stackelbergnek időközben sikerült a megszállott Bécsből a két kis Deym-leányt elhoznia és egyelőre ő is a Brunszvik-család körében tartózkodott Martonvásáron.²⁴ Egerszermind mintha újra kezdte volna pisai szereplését, a megszakított nevelői munkáját, amennyiben Deym Fritsről mond nem éppen kedvező ítéletet.²⁵ Jelenlétét bizonyítja az, hogy Brunszvik Teréz több érdekes nyilatkozatát lejegyzí, melyek magukon viselik a közvetlen érintkezés bélyegét.²⁶

Stackelberg a gyermekekkel együtt rossz hírt is kénytelen volt hozni, azt t. i., hogy a Deym-palota, a nagykitervedésű Kunstgalerie, katonai elszállásolásra foglaltatott le a

²¹ Ld. Napló 110—111. l. VII—3. füz.; 112. l. VIII—179. irat; 117. l. VIII—36. irat, „Mit meiner Mutter muss ich viel sein”; 123. l. VIII—36. irat; 131. l. okt. 11. VII—2. füzet, „... der Mutter das Leben versüssen... angenehm machen”; 140. l. VII—2. irat, okt. 27.; 147. l. VII—2. irat, dec. 1.; 148. l. VII—2. dec. 8.; továbbá ld. 143. l. VII—2. nov. 5. „Warum wünscht sie meinen Umgang? Ihr schwaches Gesicht, ihr Alter müssen ihr die Unterhaltung wünschen machen. — Az anyjával való viszonyra lásd még: 117. l. VIII—36.; 124. l. VII—114.; 127., 128., 129., 132. l. VII—3.; 140. l. okt. 24.; 141—143. l. nov. 5.; 147. l. dec. 6.; 146. l. nov. 30., VII—2.; 159. l. 1810. jan. 28—febr. 4. VII—8.; 169., 170., 174. l. ápr. 12.; 183. l. ápr. 18.; 184. l. máj. 16.; 189., 191—192. l. máj.; 192—193. l. máj. 30.; 194. l. máj. 31.; 195. l. jún. 6.; 199., 200. l., júl. 2. 201. l.

²² Nov. 5. 144. l. VII—2. 14. k. l.

²³ Ld. biogr. LXXVII. l.

²⁴ Ld. Napló 135—136. l. VII—2. füz. 3—4. l. A nagyobbikat, Victoire-t (szül. 1800. máj. 5.) úgy látszik a nagymama tanította zongorára, „Die Mutter sagt, es ist eine Freude sie zu unterrichten”, mert nagyon tehetséges — írja Teréz anyjáról.

²⁵ Ld. Napló 136. l. VII—2. füz. 4. k. l.

²⁶ Ld. Napló 136—137. l. VII—2. füz. 4. k. l. Jozefinre vonatkozólag Teréz így jegyzi le nyilatkozatát: „St. sagt von Pepi”... „hogy a kiválasztott egyének közé tartozik. Vagy ezt: „Il a parlé ce soir d'Iselin”, Pestalozzi barátja és pártfogójáról. Vagy Napló 132. l. VII—3. füz. 3. k. l. szept 18-án: „Ich glaube St. ist ein tiefer und sehr guter Mann... Wie gern hört man ihm zu!”

hatóságok által (Mem. 97. l.), illetve hogy a bécsi magistratus rendeletére a bécsieknek lakásukat fel kellett ajánlani a francia hadsereg elhelyezésére,²⁷ és így onnan jövedelemre számítani nem lehetett. Ez a hír bizonyára kellemetlenül érintette a takarékos anya grófnét és fiát, akiket ezzel újabb kényszerűség fenyegetett Jozefin anyagi támogatására, amint az Deym gróffal kapcsolatban is már előállott.^{27a} Éppen ezért mintha a rossz hír ártatlan hozzájáról jobban éreztették volna már eredetileg érzett ellenszenvüket — ami viszont Jozefint érintette kellemetlenül, aki hiszen Stackelberget, mint fiai nevelőjét hozta magával.

Úgy látszik, ez a körülmény egyáltalában nem volt a család inyére, mert bizonyára már előre sejtették a bekövetkezendőket, hogy a nevelőből hamarosan férj lesz, ami fokozta ellenszenvüket, mert nem látták biztosítottak Jozefin jövőjét Stackelberg oldalán. Ezért tettek szemrehányásokat Jozefinnek. Bizonyára ezek a támadások váltották ki Terézből a találó kifakadást: ha Stackelberg, aki világnézeti alapon él egyszerűségben — elegáns fogaton, komornyikkal, lakájjal érkezett volna, akkor bizonyára egészen másképpen fogadják.²⁸

Ilyen viharos hangulatban nem meglepő Jozefin elhatározása, hogy a telet, a bécsi megszállás végét kivárandó — Esztergomban tölti családjával (Mem. 95. l.). Egyrészt bizonyára azért, hogy olcsóbban élhessen (Mem. 95. l.), ami fontossá vált azáltal, hogy az anya megtagadta az anyagi támogatást²⁹ — másrészt bizonyára azért, mert látta, hogy az adott körülmények mellett, Stackelberggel együtt nem maradhatott a szülői házban, hacsak nem akart lemondani értékesnek vélt nevelői működéséről. De úgy látszik, ez a terv is ellenzésre talált az anyánál és fiánál — és Jozefin eljárásainak újabb, élesebb kritikájára adott alkalmat. Elképzelhető, és a naplók erre nézve elég részletesen tájékoztatnak, — milyen hevességgel vetette magát Teréz is a vitába — nagyon sokszor az ügy kárára. Bizonyára ezért ígértette meg Jozefin Terézzel, hogy ügyeiről nem fog tárgyalni sem az anyával, sem Franzzal.³⁰

De még Jozefin tilalma sem volt elég erős tilalomfa,

²⁷ Thayer és Herriot: Beethoven. 1929.

^{27a} Ld. biográfia LXXXV—LXXXVIII. 1.

²⁸ Ld. Napló 137. l. VII—3. füz. 6. k. 1.

²⁹ Ld. Napló 136. l. VII—2. füz. „Wenn die Mutter sagt ich kann nicht oder ich will nicht helfen, so ist jedes weitere Wort überflüssig”.

³⁰ Ld. Napló 135. l. VII—2. füz. 2. k. 1. „Ich habe Jo. versprochen von ihr gegen Mutter und Franz gar nicht zu sprechen”.

hogyan Terézt ebben meggátolja, annál is inkább, mert Jozefinnel együtt a vitatkozások során azt az utazást is támadták, melynek kihatásaként Teréz nemcsak a maga, de az egész emberiség megváltását az erkölcsi süllyedéstől vélte megoldhatni. Hiába volt Jozefin minden értelme: ne vesztessen szót ez az utazás örökös mentegetésére,³¹ mert saját tudatuk azt mondja, hogy helyesen cselekedtek. „Wir haben gross u. tugendhaft gehandelt.”³² És hiába biztosította Jozefin Terézt, hogy őt az emberek ítélete nem bántja, gőgösen véelve, hogy ítéletükkel csak a maguk alacsony erkölcsi szintjét árulják el.³³ Terézünk mindazonáltal engedi magát a vitába sodortatni — melyből rendesen úgy érzi, hogy vesztésként kerül ki, tényleges vagyontalansága és függőségéből folyó tehetetlensége miatt.^{33a}

Nem tud belenyugodni, hogy mindenki, az anyával az élükön — Jozefint olyan tévesen ítéli meg,³⁴ és különösen azon háborodik fel, hogy az anyja, ha már Jozefint nem akarja támogatni, mégis bele akar avatkozni sorsába — és meg akarja akadályozni, hogy Jozefin olcsóbban élhessen, és ezáltal függetlenítse magát az otthontól.^{34a} S mindez, Jozefin egyéni boldogságának tekintetein kívül, különösen azért fáj Teréznek, mert az a meggyőződése, hogy mindazt a jót, amit Jozefin képességeivel³⁵ a világban véghez tudna vinni, ez az elvakultság gátolja.

Ezek az alkalmak a vitatkozásra, nyilván gyarapodtak, abban az arányban, amilyen arányban váltak nyilvánvalóbbá Stackelberg házassági szándékai, és esetleg amilyen arányban nyilvánult meg Jozefin ellenkezésének lanygulása. Akut formát valószínűleg akkor öltött, amikor Jozefin esztergomi tervei aktuálissá lettek — és amikor már szövi terveit az ottani tételre.³⁶ Terézünk nyilván azért avatkozik bele fokozottabban, mert e tervek kivitele körül Jozefin és Stackelberg bizonyára sokszor voltak távol, és így Teréz a távollevő-

³¹ Ld. Napló 110. l. VIII—179. irat.

³² Ld. Napló 111. l. VIII—179. irat 4. k. l.

³³ Ld. Napló 137—138. l. VII—2.

^{33a} Ld. Napló 145. l. VII—2. füz. nov. 10. „Ich habe nichts zu sagen, habe kein Vermögen, bin eine Null in der Welt.”

³⁴ Ld. Napló 135. l. VII—2. füz. 1. k. l.

^{34a} Ld. Napló 136. l. VII—2. füz. 5. k. l. „... das einzige was Jo. fordern kann ist... dass wenn sie wegen gänzlichen Aufhörens der Revenuen auf das wohlfeilste leben will, man sie darin nicht contradicire”.

³⁵ Ld. Napló 138—139. l. VII—2. füz. 7. k. l. okt. 22. „... das Gute von ihnen abhängt und es ihre Finsternis es nicht zulässt... die nicht ahnen, was dieses Geschöpf vermag und was der Schöpfer in sie legte.”

³⁶ Ld. Napló 135. l. VII—2. füz. 1. k. l.

ket kettőzött hévvél védelmezi, éppen úgy, mint a svájci út erkölcsi hasznát. Ezáltal nemcsak az anyjával és fivérével került konfliktusba, hanem még Jozefinnel is, aki az ilyen ártalmas védelmet kikéri magának.³⁷ Azonfelül, mint régebben Pisában, Teréznek az ő érdekében való szorgoskodásait sem helyesli, mivel ezekben csak erejét forgácsolja szét, de érdemes munkát mégsem végez.³⁸ Mindenesetre Teréz újra kénytelen konstatálni, hogy Jozefin szolgálatait milyen kevéssé méltányolja — de ezúttal meg is jegyzi, hogy nem köteles többet érte tenni, mint amennyit eddig tett.³⁹

Jozefin végleges elköltözése, úgy látszik, nov. 1. és 19. között mehetett végbe. Abból, hogy Teréz 3 héten át bevalottan nem vezetett naplót — (mert hiszen el is vesztetett volna ez a rész — mint annyi más) „Ich habe hier nichts eingetragen durch 2 Drittheile des Monats” — írja nov. 30-án,⁴⁰ arra lehet következtetni, hogy ez a költözködés őt is foglalkoztatta, sőt arra is, hogy ezen nov. 5. és 30. közötti időben Jozefinnel volt, nyilván Esztergomban.⁴¹

És alig hazatérve, máris megszegi Jozefin oly szigorú tilalmát, egyrészt úgy látszik, emberboldogító közös terveikről is beszélt nagyobb társaságban,⁴² másrészt meg újra tárgyalásba bocsátkozott Jozefin ügyeiről,

„... ich kann sie abwesend kränken, beleidigen, sie in diesem Moment, wo alle Drangsale auf sie einstürmen!”⁴³

Ez utóbbi megjegyzésből biztosra lehet venni, hogy Jozefin már Esztergomban letelepedett. Ugyanekkor válhatott nyilvánvalóvá, hogy Stackelberg, aki az emlékiratok szerint elkísérte oda Jozefint, — ott kijelentette, hogy nem folytathatja Jozefin fiainak nevelését, mert szereti őt, és nem maradhat mellette „ausser das Band der Ehe verknüpfte Beide, Mutter und Vater” (Mem. 95. l.).

Innen szakadhatott rá minden baj és gáncs.

Dec. 14-én pedig Martonvásáron találjuk Terézt, ahol

³⁷ Ld. Napló 147. l. dec. 1. VII—2. füz. 18. k. l. „Sie warnte mich, sie verbot es mir...” V. ö. még a fenti 30. jegyzettel.

³⁸ Ld. Napló 140. l.

³⁹ Ld. Napló 140. l. okt. 27. VII—2. füz. 10. k. l. „Ich glaube nicht meiner Schwester mehr schuldig zu sein als ich schon für sie gethan habe.”

⁴⁰ Ld. Napló 145. l. VII—2. füz. 16. k. l.

⁴¹ Ld. Napló 148. l. VII—2. füz. 15. k. l. 1809. dec. 8. „So that ich es bei ihr... Die... Wirkung meines Daseins ging verloren.”

⁴² Ld. Napló 147. l. dec. 2. VII—2. füz. 18. k. l.

⁴³ Ld. Napló 147. l. u. o. dec. 1.

élvezi a falusi magányt és bizonyosan a pihenést is a sok munka és hajsza után, ami kedélyére is megnyugtatólag hat.⁴⁴ A mások befolyásolásának nehézségein elmélkedve, az előnytelen külsőt emeli ki, és ezzel kapcsolatban dec. 16-án eddig ismert emlékezéseivel teljesen ellentétes nyilatkozatot tesz külsejéről: azt állítja, hogy csunya.⁴⁵ Ezzel szemben emlékirataiban szépnek mondja magát ifjúkorában (Mem. 65. l.), amit az olajfestésű portrait is igazol — és nemkülönben egy barátnőjének levele, 1808 augusztusából — melyben egyenesen elbájolónak ecseteli Terézt.⁴⁶

Az 1810-es újév Teréznek egy boldog napot hozott. Jan. 12-én anyja olyan gondolatot vetett fel, melynek megvalósítása a haza szép jövőjének kezdetét jelenthette.⁴⁷ Minden valószínűség szerint a kisdédóvási üggyel lehetett összefüggésben.

Jan. 8-án megtudjuk, hogy Jozefin és Stackelberggel való találkozás van kilátásban, mellyel kapcsolatosan Teréz bizonyos aggodalmakat fejez ki, vajjon Jozefin meg lesz-e elégedve haladásával, illetve viselkedésével. Egyúttal elriasztó lehetőségképpen feleleveníti azt a fájó emléket, amikor Jozefin kijelentette neki, hogy nem tarthatja házánál, mert Teréz őt lefelé vonja.⁴⁸

A találkozás Jozefinnel jan. 18-án megtörtént. „Mit meiner guten Josephine seit zwei Tagen vereint” írja jan. 20-án⁴⁹ — amikor közösen emlékeznek meg az egy év előtti utazásról, a Mont Cenis-n át.⁵⁰

Úgy látszik, ez időben jutott a testvérpár tudomására, hogy az anyjuk, 1808. nov.-ben kelt végrendeleti függelékben, a mai Tárnok-utca 15. sz. alatti családi házat Teréznek, a szomszédos 17. számút Jozefinnek hagyományozta.⁵¹ Erre vonatkozik bizonyára Teréz bejegyzése: „Der Mutter dankbar sein für das Geschenk der Häuser” — midőn Jozefin utasításait jegyzi le, az anya iránti viselkedésre. Ugyanitt

⁴⁴ Ld. Napló 150. l. VII—2. füz. 20. k. l.

⁴⁵ Ld. Napló 150. l. VII—2. füz. 22. k. l. dec. 16. „...ich muss immer wissen dass ich hässlich bin”. V. ö. még 252. l. 1810. nov.

⁴⁶ Ld. biogr. CLXXX. l.

⁴⁷ Ld. Napló 153. l. VII—2. füz. 25. k. l. „...heute ist einer der schönsten und vielleicht wichtigsten Tage meines Lebens. Mutter hat mir einen Gedanken gegeben, der unter der Hilfe und dem Segen des Allerhöchsten ein Anfang einer schönen Zukunft für mein Vaterland werden kann.”

⁴⁸ Ld. biogr. CLXXI. l.

⁴⁹ Ld. Napló 154. l. VII—8. 1. k. l.

⁵⁰ Ld. biogr. CCXVII—CCXIX. l.

⁵¹ Ld. közelebbi Czeke: özv. gr. Brunsvik Antalné házai. Pest-budai Emléklapok 1932. évf.

említi meg, hogy az anya Karlsbadba készül — amit meg is írt Lottenek — míg úgy látszik Teréz Frankfurtba tervez utazást, amit Jozefin helyesel, „approbirt”.⁵²

A jan. 20-i, majd a jan. 28-i,⁵³ a febr. 4-re virradó éjjelről való bejegyzések,⁵⁴ valamint a febr. 10-ről való beírás, melyet Teréz egy régebbi naplóba vezet, mint Jozefin nyilatkozatát („Dies sagte auch Jo. am 1. febr. 1810.”)⁵⁵ — mindezenre magukon viselik az együttlét bélyegét.

A helyre vonatkozólag, hogy hol voltak együtt, arra nézve csak az emlékiratok útján szerezhetünk útmutatást, amennyiben ezekből megtudtuk, hogy Jozefin esküvője Esztergomban volt (Mem. 95. l.). Az onnan beszerzett esketési bizonylat⁵⁶ pedig 1810. febr. 13-ban jelölve meg az esküvő napját, helyesen következtetünk, ha azt állítjuk, hogy Jozefin és Teréz Esztergomban voltak együtt, s talán az se túl merész feltevés, ha azt véljük, hogy Teréz az esküvőre ment el — Esztergomba, ahol Stackelberg is csatlakozott a testvérpárhoz. Ezt a hármas együttlétet igazolja Teréz febr. 6-i beírása, melyben Stackelberg kioktatását regisztrálja, hogy nem szabad soha sem más egyéniségébe felolvadni — amiért is Teréz ezzel kapcsolatban kimondja kételyét: „Ich hätte vielleicht gar nicht zu Josephine sollen”.⁵⁷ Bár az esketési anyakönyvi kivonat szerint az esketés: „Penes... dimissionem Sponsae” történt, ami arra vall, hogy Jozefin ebben az időben nem volt esztergomi lakos⁵⁸ — aminthogy ottani állandó lakása nem is volt kikutatható — mégis el kell fogadnunk erre nézve Teréz állításait. A memoire-okban egyrészt azt mondja, hogy Jozefin esztergomi tartózkodása kilenc hónapnál tovább tartott (Mem. 95. l.), másrészt naplóiban több ízben utal — visszatekintőleg a saját esztergomi tartózkodásaira Jozefinnel és Stackelberggel együtt. Hogy az időben legközelebbit említsük: ugyanez év márc. 1-én ezeket írja:

„Es ist traurig, dass ich meine Anwesenheit in Gran als eine Epoche ansehen muss. Es sollte alles zusammen ein Vorschreiten gewesen sein.”

⁵² Ld. Napló 159. l. VII—8. 4. k. l.

⁵³ Ld. Napló 154. l., 155. l. VII—8. füz.

⁵⁴ Ld. Napló 165. l. VII—8. füz. „Was Jo. in der Nacht auf den 4-ten sagte.”

⁵⁵ Ld. Napló 131. l. VII—3. füz. 1809. okt. 11.

⁵⁶ Ld. Napló 168. l. és jegyz.

⁵⁷ Ld. Napló u. o.

⁵⁸ Néhai méltós. és főtiszt. Dedek Crescenz, pápai kamarás és esztergomi kanonok úr szíves magyarázata.

Az „Epoche” és „Vorschreiten” kitételek határozottan hosszabb tartózkodásra vallanak.⁵⁹

Mindenesetre Brunszvik Teréz naplóírásának különös módjára vet éles világot, hogy még erre a fontos eseményre, Jozefin férjhezmenetelére, melynek Teréz olyan döntő befolyást tulajdonított az egész család sorsára nézve — még csak célzás sincs a naplókban, sem az esküvőre, sem az utána következő időkre. Elképzelhető ezek után, mi minden lehet még, amiről Teréz nem emlékszik meg írásaiban, igazolva állításunkat, hogy ezeket csak az önnevelés és tökéletesedés ellenőrző eszközeként vezette.

Ilyenformán tehát nem a naplók révén értesülünk arról, hogy minden ellenkezés ellenére, minden akadályon és vitatkozáson át, mégis megérett Jozefin házassági ügye, és hogy az anya is megbékült a ténnyel (Mem. 95. l.).

Teréz szerint Jozefin nagyon nehezen határozta el magát e lépésre és emlékirataiban — éppen úgy, mint a Deym-házasság idején — Jozefint áldozatnak tünteti fel.⁶⁰

„Ahnungsvoll, nur mit Widerstreben, willigte Josephine ein, aus Liebe zu ihren Kindern. Mit Recht hielt sie eine consequente, gründliche Erziehungs- und Lehrmethode für den grössten Schatz des Lebens, und endlich ergab sie sich dem Opfer ihrer Freiheit, um sich nochmals in das Joch der Ehe zu schmieden.” (Mem. 95.)

Az esküvő után feltételezhetjük, hogy Teréz visszautazott Budára, mert febr. 19-i beírása már Brunszvik Henriette-t említi, — bár főleg még mindig egy általa elkövetett, de közelebbről meg nem jelölt mulasztás miatt bánkodik,

⁵⁹ Ld. Napló 171. l. VII—2. füz. 21. k. l. V. ö. még 219. l. VII—1. füz. Witschap, 1810. szept. 21-én: „Es ist mir diesmal wie in Gran gegangen”. Vagy: 1811. márc. 3.: „was Josephine zu Gran sagte”. Napló 305. l. J. 2. füz. 6. k. l.

⁶⁰ Teréz naplójában is fenntartja Jozefin áldozatáról való felfogását, melyet gyermekeinek a neveltetése végett hozott. Így 1814-ben, amikor Stackelberg anyagi romlása folytán mind Jozefinre, mind Brunszvikékra is háramlott veszteség, Teréz a család éles szemrehányásaira ezeket írja: „Was ihr St. vorwerft, die ihr nur das auswendige sehet — ist nichts gegen dem, wenn man die Bedingnisse u. Motive von Jo.s Verbindung weiss mit ihm. Die Erziehung u. das höhere Wohl der Kinder war ihre Hauptmaxime.” (M. 3. füz. 69. k. l.; kiadatlan napló.) Ezt hozza fel sok évvel később is, 1847-ben, midőn a felett sajnálkozik, hogy Jozefin nem inkább Beethovenhez ment másodszor férjhez: „Mutterpflicht gebot ihr dem eigenen Glück zu entsagen”. J. 28. 1847. Kiadatlan. V. ö. biogr. CXXX. l.

mellyel Jozefinnek ártott — és melyért Stackelberg és Joze-
fin megint rápirítottak.⁶¹

Teréz otthon naplóiban most már teljesen elmerül lelki
énjébe, úgyhogy alig sejtünk valamit külső életéből. Márc.
26-án Franklin Benjamin, régi bámulata tárgyának életrajzát
olvassa és lelkesül érte.⁶² Bizonyára ugyancsak ebben az idő-
ben „élvezi gyönyörűséggel” Plato műveit, melyekért egy
kelet és hely nélküli levélben egy általunk nem ismert köl-
csönzőnek mond köszönetet. Mellesleg említi meg, hogy az
előző napon a nádor főhercegnél rendezett „Bal paré”-n
volt, talán József napján.^{62a} Márc. 28-án pedig, ama ihletett
szerdai nap évfordulóját, „reformáció”-jának kezdetét ün-
nepli, szigorúbb önmagába tekintéssel — megállapítva, ha
lelkileg nem is, de „polgárilag” haladt.⁶³

„Reformációjának” ezen új, azaz második esztendejét
Martonvásáron kezdi meg, ápr. 4-i bejegyzéssel — s ugyan-
ezen időben (ápr. 1., 2., 3., 4.) „Bemerkungen, Erfahrungen,
Maximen” cím alatt mezőgazdasági tárgyú feljegyzéseket
találunk: szőlészet, kertészet, trágyázás, árpa vetés sat.⁶⁴ A
martonvásári plébánost is meglátogatja, akinek könyvtárát
dicsőreően említi — de azt állítja, hogy a sok könyv az illető
tudását nem, da annál inkább fölényességét növelte.⁶⁵ 12-én
azonban már megint Budán van, ahol Brunszvik Józsefék
házában, „im Hause von Tante” — festményekről vitatkozva,
Henriette unokanővérét is fölényességben marasztalja el —
s összehasonlításul megint eszébe jut „meine zarte, herrliche
Josephine”.⁶⁶

Mintha Terézünkön a tavasz folyamán a fáradság jelei
mutatkoznának. Folyton türelmetlen környezetével, társalgás
közben elragadtatja magát,⁶⁷ tömeges teendőit nem tudja el-
végezni, elveszti fejét.⁶⁸ Talán pihenésül tervez egy utat Sor-
rentóba — melyről Forrayné Brunszvik Júliának tesz említ-
ést fölösleges módon.⁶⁹ Állandóan hajszoznak érzi magát,

⁶¹ Ld. Napló 169. l. 1810. febr. 19. VII—2. füz. 29. k. l. V. ö.
Napló 80. l. A—x. irat és biogr.

⁶² Ld. Napló 173. l. 1810. márc. 26. VII—2. füz. 34. k. l. V. ö.
még „Franklin” felírású angol nyelvű kivonattal, Teréz írásában, Pál-
falvi levéltár VIII—141. sz.

^{62a} Pálfalvi levéltár VIII—94. sz.

⁶³ Ld. Napló 175—176. l. VII—2. füz. 37—40. k. l.

⁶⁴ Ld. Napló 180—181. l. VIII—31. irat 1—2. k. l.

⁶⁵ Ld. Napló 181. l. ápr. 8. VIII—31. irat 2. k. l.

⁶⁶ Ld. Napló 182. l. VIII—31. irat 2. k. l.

⁶⁷ Ld. Napló 180. l. ápr. 4. VII—2. füz. 41. k. l.

⁶⁸ Ld. Napló 184. l. ápr. 11. VII—2. füz. 41. k. l. V. ö. ápr. 18.
184. l. VII—2. füz. 42. k. l.

⁶⁹ Pálfalvi De Gerando-levéltár „Olasz uti levelek” 19. sz.

amit annak tulajdonít, hogy későn kel — és így nem futja időben.⁷⁰ Ez a vád a késő kelés ellen mind sűrűbben ismétlődik meg⁷¹ és különösen bosszantja az, hogy anyja felhozza, milyen korán költeti fel magát és aztán mégse kel fel.⁷² Ebből a nyomottságból egy háromnapos kirándulás a János-hegyre (máj. 5—8.) ragadja ki. Élvezi a szép természetet „an meinem heligen Mittwoch”.⁷³

Május 16-át, szüleinek házassági évfordulóját házi társasösszejevetellel ünneplik meg, melyen Teréz, úgy látszik, jól érezte magát kivételesen.⁷⁴ — Ugyancsak 16-án megtudjuk egy „Geschichte der Woche” felírású, külön behelyezett lapból, hogy Jozefin írt, és hogy Teréz a levelét kritizálta. Viszont meg őt kritizálta egy jelenlevő rokonuk, Olnhausen⁷⁵ több nem jól elintézett ügy, többek között egy nem pontosan kiállított nyugta miatt. Azonfelül Teréz megint hevesen védelmére kelt a Stackelberg-párnak, konfliktusba keveredve anyjával, fivérével és nagynénjével,⁷⁶ mert úgy látszik megint koncentrikus támadások indultak ellenük.

Ezekre az újraéledt vitákra nyilván a Stackelberg-pár újabb elhatározásai adtak okot. Jozefin — Teréz emlékiratai szerint (Mem. 95—98. l.) esküvője után sietett Bécsbe, aminek immár, hogy Mária Lujza főhercegnő Napoleon menyasszonya lett — nem volt akadály.⁷⁷ Mint a Deym-gyermekek gyámja, ott már sok dolog várt reá. A Rothen Thurm melletti házat rongálatlanul találta ugyan, de megterhelve beszállásolási költségek címén, 16.000 fl pengő pénz értékében — ami a Deym gróf halála után fennmaradt adósságokat akkumulálta (Mem. 97.). Ezért Jozefinnek — úgy, mint Deym halála után, újra a Kunstgalerie és a palotában levő lakások jövedelmezővé tételén kellett fáradoznia, üzletemberekkel, mesteremberekkel tárgyalnia — „sie die an Poesie und an freie Musse in ihrem Vaterland gewöhnt war” (Mem. 96. l.). Stackelberg, akinek alapelvei közé tartozott, hogy a nőnek, finom lelkületénél fogva — nem illik az ilyen dol-

⁷⁰ Ld. Napló 184. l. ápr. 11. és 18.

⁷¹ Ld. Napló 185., 187. l. máj. 2. 189. l. máj. 16. 191., 192., 194. l. máj. 23. sat.

⁷² Ld. Napló 191. l. VII—2. füz. 54. k. l.

⁷³ Ld. Napló 187—188. l. máj. 9. VII—2. füz. 47—48. k. l.

⁷⁴ Ld. Napló 190. l. VII—2. füz. 51. k. l.

⁷⁵ Ld. Napló 190. l. és j.

⁷⁶ Ld. Napló 191. l. VII—2. füz.

⁷⁷ Febr. 1-én íratott alá Párisban a házassági szerződés, márc. 4-én jelent meg Berthier marsall a szertartásos leánykérésre, márc. 11-én volt a per procura esküvő Bécsben és április 1-én az esküvő Párisban, St. Cloud-ban.

gokkal foglalkoznia, hajlandó volt mindenre vállalkozni Jozefin heyett. Ez azonban éppen nem lendített a dolgokon, mert semmihez sem értett — és a különös német beszédű szobatudóst, ember- és ügyismeret hiánya miatt, a bécsiek, „diese Erzwienner” egyszerűen kinevették. Ezzel szemben azonban nagy tiszteletben állott a bécsi könyvkereskedőknél, akik garmadával szállították házhoz a könyveket, melyeknek számlái hihetetlen magasságra duzzadtak. Ilyenformán végeredményben mégis minden gond Jozefinre hárult. Ezek és hasonlóak lehettek a dolgok, melyek miatt a rokonság és a baráti kör Jozefint sajnálta — majd ócsárolta — bizonyára azért, mert a tanácsokat nem fogadta meg. „Man hatte Jo. geliebt — man bedauerte sie und wurde trotzig” (Mem. 98.).

De bizonyára leginkább Stackelbergék azon elhatározása válthatta ki a családi kritikát — hogy a gyermekeket nem Bécsben, hanem falun akarták nevelni, amit viszont Terézünk, az „einsame Schloss”-ok iránti előszeretett mellett természetesen teljes mértékben helyeselt és védő szavával támogatott. Ezért Stackelberg, aki egyéb tudásai mellett, gazdasági ismeretekkel is dicsekedhetett — a Mürzthalban egy csinos kis birtokot vásárolt. „Er hatte Sinn für einfaches stilles Familienleben” (Mem. 97. l.). Ezzel szemben Jozefinnek nagyobb ambíciói voltak — túlbecsülve férje képességeit, rávette őt, hogy a vásárlást hatálytalanítsa és helyette egy nagyobb uradalmat szerezzen. A választás Lessonitz uradalomra esett, melynek gazdája, Trautmannsdorf gróf nemrég, csak márciusban halt meg. Özvegyével, Nádasdy Teréz grófnővel, aki a birtok örököse volt, Stackelbergék csakhamar összeköttetésbe léptek, aki Teréz memoire-jai szerint nagy előzékenységgel bocsátkozott velük tárgyalásba. S bár a birtokért 2 millió „schwarze Banko-Zettel”-t kért — foglalóul (Schlüsselgeld) pedig 25.000 fl-t, Jozefin vállalkozó szelleme nem sokalta sem az árat, sem a birtok kiterjedését. Ezért bizonyára a família aggodalmaskodott, és különösen bosszankodhatott, amikor Stackelbergék, engedve Trautmannsdorffné unszolásának, mellyel a vétel perfektuálását szorgalmazta, — és pedig ügyvéd közvetítése nélkül — („es soll Geheimnis unter Aristokraten sein” — Mem. 97.) — a súlyos feltételű adás-vevési szerződést megkötötték, és pedig 1810. május 22-én.⁷⁸ Elképzelhető, hogy ezek az események milyen

⁷⁸ Ld. Brunszvik Teréz előadását az ügyről: Mem. 97—98., 99. l. V. ö. Landtafelbücher des Landesgerichtes für Zivilsachen in Brünn, festgelegt aus dem Repertorium Znaimer Kreis. Bd. Nro 11. Folio 394. Dr. Pick Leo, brünni ügyvéd szíves utánjárása. — Az adás-vevési szerződés 1810. május 22-én kötött meg báró Stackelberg Kristóf és The-

heves viták tárgyát képezhették — bár a naplókban alig néhány szóban sejthető a visszhangjuk.

Ha Teréz külön nem is említi, mégis bizonyos, hogy tavasz haladtával, mozgalmasabb társas életet élt. Erre vall, hogy önkritikáiban ismételten és ismételten kifogásolja viselkedését, „mein Betragen”.⁷⁹ De egyúttal az is kihámozható bejegyzéseiből, hogy egészségi állapota hanyatlik. Ezért valószínűen a sok panasz a késői kelése miatt.⁸⁰ Egyenesen ki is mondja

„... wie sonderbahr und übelgelaunt ... war ich in Gesellschaft, in der Musik ...”⁸¹ Wenn mir nicht wohl war,

rese Gräfin Trautmannsdorff között, mely szerint báró Stackelberg Kristóf megveszi 2.000.000 fl-ért és 25.000 Schlüsselgeld-ért a Lessonitz, Babitz Ratisboritz és Witschap-ból álló uradalmat. A fizetés módozatai: 100.000 fl. a szerződés aláírásakor fizettetett le, a további 100.000 a birtok átvételekor, legkésőbb július 1-én lett volna fizetendő, — és a jelen bejegyzés szerint le is fizettetett. 600.000 fl-t 6 éven belül kellett lefizetni, de a vevőnek jogában állt az összeget előbb is letörlesztetni. Megegyezőzés történt arra nézve, hogy abban az esetben, ha a bécsi „Stadtbankozteln” 345 fl fölé emelkedne, akkor a vevő ezt a differenciát is Wiener Courrantban fizesse. Arra az esetre, ha a fennmaradó 600.000 fl vételösszeg, és 25.000 fl Schlüsselgeld 6 éven belül nem fizetné meg, — akkor mindennemű eddigi befizetés, különösen a fentemlített 200.000 fl bánatpénzként kezeltnék, sőt még a birtok feljavítására befektetett költségek megtérítése sem volna igényelhető, s olyan jogi helyzet állna elő, mintha az adás-vevési szerződés meg sem kötött volna. A vételár 800.000 fl-nyi részlet és a 25.000 fl-nyi Schlüsselgeld lefizetése előtt az uradalomnak birtokjoga nem ruháztnék át a vevőre, hanem ő a birtokot — az erdőségek kivételével — mint bérlő élvezhetné, azzal a kötelezettséggel, hogy a birtokállományban, különösen az állatállományban, kezelési hibákból származó romlás vagy csökkenés be ne álljon. A birtok ezen bérbevétele legkésőbb 1810. július 1-én kell, hogy megkezdődjék, — és ezen időponttól kezdődőleg a vevő 6 éven keresztül 100.000 fl bért tartozik fizetni évenként, 2 egyenlő rátában dec. 1-én és július 1-én. Ha ez időn belül a conto fizetne a vételösszegre, levonhat a bérösszegeből 5%-os kamatot. A bérleti viszony alatt is fennáll a kurzusdifferenciák pótlására vonatkozó megegyezőzés. A bérösszegek meg nem fizetése esetén a fent leírt következmények állnának elő, ugyanis mindennemű befizetett összegnek érvénytelenítése, illetve bánatpénzként való kezelése. A vételárból még fennmaradó 1.200.000 fl a fentemlített 800.000 fl és 25.000 fl Schlüsselgeld lefizetése után részben a betáblázott adósságok átvételével és 5 éven át évenkénti 100.000 fl fizetéssel, míg a még ezenfelül is fennmaradó 349.000 fl-t ez 5 év letelte után két éven belül törlessze a vevő. Viszály esetén a felek általuk kinevezendő 2 döntőbíróból álló döntőbírósnak vetik alá magukát. A vevő kötelezi magát, hogy a vételösszeg teljes lefizetése előtt nem foganatosít a birtokra bekebelezést. Ellenkező esetben 100.000 fl poenalet fizet.

⁷⁹ Április 18. Ld. Napló 184., 185., 188—189. l., máj. 16. 189. l., máj. 23. 191—192. l., máj. 31. 193. l.

⁸⁰ Május 2. Ld. Napló 185., 187. l., máj. 16. 189., 191., 192. l., máj. 30. 194. l.

⁸¹ Ld. Napló 193. l.

hab' ich mich nachlässig gekleidet.⁸² ... die Anstrengung, mir so wehe thut!⁸³ —

mindmegannyi jele a fáradságnak és egészsége romlásának.

Ez a fokozottabb társaságba való járás talán azzal függött össze, hogy Brunszvik Józsefné házassági tervet szőtt Terézzel kapcsolatban, és bizonyosan ezért a rokonsággal együtt azon volt, hogy Teréz minél gyakrabban találkozzék a férjjelelőttel, Brunszvikné „protégé”-jével. Erre vet világot Brunszvik Henriette-nek Korompáról június 4-én kelt levele, melyben kérdést intéz Terézhez, vajjon csakugyan elmegy-e Karlsbadba, s vajjon a „protégé” nem nyerte-e meg Teréz tetszését annyira, hogy hozzá tudjon menni.

„Korompa le 4 juin.

Me voilà donc à Korompa Chère Thesi, loin du vain bruit des Cités, rendue à la Nature et à moi même je puis jouir sans réserve de ces beautés infinies; mich hinein Lagern; über und über mich ankleiden mit der Pracht Gottes! O Thérèse! conçois-tu mon bonheur, vraiment je suis yvre de joie, je cours toute la journée le jardin; une fleur, l'herbe le plus simple, le chant des rossignols, un beau jour; tous cela m'extasie à un point, que je ne saurais décrire. Je commence aussi déjà à me lier plus intimement avec la famille des Crucifères; je m'occupe fort des postils, de la carolle et des étamins.

Mais à présent ce qui m'intéresse extrêmement de savoir, c'est ce que tu fais, est-ce que tu iras faire le voyage de Vienne et de Carlsbad? ou est-il quelque chose qui pour[r]ait te retenir à Bude? le pauvre Protégé de Maman n'est-il pas plus avancé encore? Dernièrement à l'île, j'ai cru remarquer que la flèche cruelle était percée bien en avant dans son coeur, le malheureux! et toi, n'a[s]-tu rien trouvé en lui qui puisse te rapprocher? Aber Therese wenn er auch jetzt tief unter Dir steht, so kann er sich ja veredeln, wage den Versuch; erhebe ihn bis zu Dir; und bei seynem Wirkungskreise würdest Du namenlosen Nutzen dadurch stiften; pense-y chère amie! cela n'est-il point assez pour décider ton âme généreuse?

Notre voyage a été bien heureux, Maman se porte très bien, cependant le premier jour elle fut si fatiguée

⁸² Ld. Napló 194. l.

⁸³ Ld. Napló u. o.

que nous fûmes obligées de passer la nuit à Neuhausel dans une maison à moitié brûlée; je ne puis t'exprimer quelle triste spectacle ce fut, de voir tout ce bien en cendre. En arrivant à Korompa la belle fois [? bois] s'est revêtue de son habit de gala pour nous recevoir, c'était vraiment de bonne augure que les Dieux mêmes ont envoyé leurs messagers pour nous complimenter. Adieu Chère Thesi, je t'embrasse, mon respect à la chère Tante souviens toi que j'attends ta réponse avec impatience [sic].

Henriette.⁸⁴

A „protégé” kilétéről nincs adatunk, de bizonyára magasállású funkcionárius lehetett, akinek nagy hatáskörével akarta Henriette csábítani Terézt és rábeszélni a házasságra.

Teréz egyelőre erre a levélre nem válaszolt, — ellenben máj. 30-i beírásából⁸⁵ már tudjuk, hogy készül anyját Karlsbadba kísérni, aki mint láttuk, már jan. 28-án írt Lottenek⁸⁶ erről, bizonyára azért, hogy be tudja osztani Martonvásárra, vagy Bécsbe való jövetelét.

Egyelőre Teréz pihenni ment Martonvásárra jún. 1-én, miután máj. 31-én Budán még gyónni volt,⁸⁷ hogy erőt gyűjtson az előtte álló 2 mozgalmas hónapra. Martonvásárra már megjött vendégül Seeberg Elise bárónő, Teréz unokatestvére „Lisi” — akit az anya meghívott a karlsbadi útra útítársul.⁸⁸ Várják még vendégül Lottet, Teleki Imrénét, és előtte áll egy viszontlátás Jozefinnel nyilván Bécsben. „Lotte kömmt, Josephine werd' ich sehen”.⁸⁹

A legközelebbi beírás csak júl. 2-áról kelt — és pedig Karlsbadból, amint azt a Meldungs-Protokoll és a „Karlsbader Kur- und Badegästen Liste für das Jahr 1810” bizonyítja,⁹⁰ mert ezúttal a memoire-ok nem nyújtanak semmi kiegészítést, mivel ott meg sincs említve az 1810-es karlsbadi fűrdőzés.⁹¹

A közölt bejelentések szerint — egybevetve a napló adataival, a következőket állapíthatjuk meg: Brunszvikék

⁸⁴ Pálfalvi De Gerando-levéltár kiadatlan levelek, IV—51. sz. — Korompa Brunszvik József gróf birtoka Pozsony megyében. Ld. közelebbit: Czeke: Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága, és biográfia XLIX—L. l.

⁸⁵ Ld. Napló 193—194. l.

⁸⁶ Ld. Napló 159. l. jan. 28-i beírás.

⁸⁷ Ld. Napló 194. l. VII—2. füz. 59. k. l.

⁸⁸ Ld. Napló 195. l. am 6. Juni.

⁸⁹ Ld. Napló 196. l. VII—1. füz. 3. k. l.

⁹⁰ Ld. Napló 200. l jegyzetet.

⁹¹ Ld. biogr. CLXXII—CLXXIII. l.

május 28-án váltották ki, illetve kapták meg útleveleiket a magyar kormányzóságtól Budán, és tekintve, hogy Teréz azt mondja júl. 2-i feljegyzésében: „Durch die drei Wochen der Reise” — feltehető, hogy Martonvásárról Bécsen át utaztak, ahol találkozhattak Jozefinnel („ich hab' das auch gegen Josephine geäußert”⁹²), esetleg Lottchennel, Teleki Imréné grófnéval is. Prágában is megállapodtak („in Prag”⁹³), bizonyára meglátogatták Brunszvik grófné fivérét, Seeberg Fülöp bárót, a bányaügyek udvari tanácsosát — és június 26-án megérkeztek Karlsbadba, ahol az „arany serleghez” címzett szállóban „auf der neuen Wiese” fogadtak lakást.

A naplókban még azonfelül igazolást nyer azon feltevésünk, hogy Teréz beteg volt („Meine körperlichen Leiden machten mich ungeduldig”), továbbá arról is értesülünk, hogy Karlsbadban Teréz megint belemerült a társaságba, és pedig szívesen, ott tündökölt is és a magasabb körökben szerepet is játszott. Végül pedig azt is megtudjuk, hogy Goethevel is érintkezett társaságban.⁹⁴

A július 2-i estjén felsétált a „Findlators Obelisk”-jéhez — ahonnan gyönyörködött a karlsbadi híres szép kilátásban.⁹⁵

A karlsbadi tartózkodást a Meldungsprotokoll szerint 14 napra tervezték, — de mivel ugyancsak e bejelentő adata szerint július 13-án utaztak el — úgy látszik, még két napot ráadtak.

Hogy vajjon Brunszvikék csakugyan Bécsbe utaztak-e el, amint azt a Meldungsprotokoll „Wohin” rovata állítja — azt megállapítani nem tudjuk, mert a naplók július 2-i bejegyzéssel megszakadnak és csak aug. 11-én jelentkezik újra Teréz, és pedig a morvaországi Witschappból, Stackelbergék újszerzésű birtokán.

Mielőtt oda követjük, lássuk már most, mennyire haladt az önneveléssel, az öntökéletesedésével.

⁹² Ld. Napló 200 l. VII—2. füz. 64. k. l. am 2-ten July.

⁹³ Ld. Napló 201. l. VII—2. füz. 64. k. l.

⁹⁴ Ld. Napló 201. l. VII—2. füz. 64. k. l.

⁹⁵ Ld. Napló 201—202. l. VII—1. füz. 83., 90. k. l.

VIII.

RÉGI VILÁGBAN ÚJ ÉLET KÜSZÖBÉN.

Brunszvik Teréz fennvázolt körülményei 1809. aug.-tól 1810. júl. 2-ig, nem tekinthetők olyanoknak, melyek az önnevelésre, az öntökéletesedésre nézve eredménnyel kecsegtethettek volna — sem pedig nagy céljának, a Pestalozzi által ébresztett eszmék hatása alatt kialakult tervek megvalósításának előkészítését illetőleg. Ez utóbbira vonatkozólag — legalább is az elindulásnál, teljes kudarcot kell megállapítanunk, mert hiszen mint láttuk, Teréz lelkes apostolkodása a legridegebb visszautasításban részesült.

Másrészt pedig, Teréz, mihelyt betette lábát otthonába, mindjárt annak hatása alá került, s a Reflexions füzetben több ízben kifejezett aggodalma, hogy a régi környezetben átvedlik a régi emberré, mintha beigazolódnak volna.¹ Talán ennek következményeképp, nem folytatta részletes magába tekintő beírásait. Úgy látszik, minden csalódása ellenére, az övéivel való viszontlátáson érzett öröm hatása alatt, expansivitása mellett, közlékenységi vágyával, újra az érdeklődés központjába jutva, nem volt hozzá ráérő ideje. Talán az ekkor távollevő Jozefin² korholó megjegyzései vagy csak szemrehányó pillantásai hiányában, nem is jutott „bűnei” tudatára. E beírások helyett — a már elértnek vélt tökéletesedési fok mellett^{3a} Teréz elégnek tartotta, hogy általános, két évre³ érvényes eljárási módozatokat dolgoz ki, „*Pläne der Tageseintheilung und Lebensart*” címen, az elsőik azon sok közül, melyeket még össze fog állítani — hogy fixírozza viselkedésének szabályait.⁴ Mert rendületlenül bízik az írásban lerögzített teendők könnyebb kivihetőségében, különösen az olyanoknál, akikben a következetesség hiányzik,⁵ mint amilyenek magát is látja.

¹ Ld. Napló 79—80. l.; 108—109. l. P—1. füz. 26., 44—45. k. l.

² Ld. biogr. CCLXX—CCLXXII. l.

^{3a} Ld. Napló 109. l. VIII—179. irat.urtheilte ich, ich wäre erhaben genug.”

³ Már a kiadási könyvecskéjében is 2 évre tervezi önnevelését. „2 Jahre will ich blos meiner Bildung widmen.” Napló 25. l. M. 1. füzet 33. k. l. Megjegyzendő, hogy utalások ilyen „Pläne”-re, egy-egy napra vagy hétre szóló tervek gondolata a sorsdöntő márc. 29. óta már többször szerepelnek a naplóban. „Plan für den Tag” — „Rüge der Fehler des vorigen (Tages)”. Ld. Napló 42., 45. l. A—, füz.-ben. Vagy: „Schlag auf Schlag nach dem Plan des Abends”. Ld. Napló 81. A—z. iratban.

⁴ Ld. Napló 116—121. l. VIII—36. „Pläne der Tageseintheilung u. Lebensart” felírású füzet.

⁵ Ld. Napló 116. l. VIII—36. füz. 1. k. l. V. ö. biogr. CCXXXVI. l. és CCXLVIII. l.

Ez a tervezet úgyszólván leszűrődött foglalatja mindannak, amit az utazás közben önnevelése folyamán olvasott, tapasztalt, gondolt — és részben már le is jegyzett: erkölcsi, viselkedési, egészségi szabályok gyűjteménye — teljesen jellemelve Teréz lelki beállítottságát.

Már bevezetőben, midőn elismeri, hogy magasabb rendű ember szabadságával nem fér össze az ilyen kötöttség, — a gyenge elhatározású emberek kategóriájába sorolja magát, és így elégtelenségének teljes tudatában, szinte miszticizmusba vesző vallásos áhitattal mutat rá arra a belső titkos és halk hangra,⁶ mely tévedhetetlenül vezet a jó útra, azaz a tökéletesedés felé⁷ — melynek meghallását azonban, csak az önmagába vonulás, a „recueillement” teszi lehetővé. Egyedül ez a tökéletesedés teszi viszont lehetővé embertársaink megsegítését: „und dies ist der Beruf, den der Schöpfer uns gegeben hat, immer besser zu werden, und nützlich unseren Brüdern”. Ez adja meg az igazi boldogságot, az elégedettséget, mely viszont átterjed a környezetünkre is és ezt a boldogságot bármilyen körülmények között, kinek-kinek hatalmában van megszerezni⁸ (akárcsak Széchenyi „Belső Csend”-je).

A vallásosságnak rendeli alá Teréz a zenét is, alapul véve a görögöknek a „Voyage du jeune Anacharsis”-ban jellemzett „musique morale”-ját, melyet e mű szerint Pythagoras alkalmazott.⁹ Teréz itt egyrészt teljesen figyelmen kívül hagyja a zenének hatását *in se*, mint olyan eszközt, mely eszményiségével a legalkalmasabb az ember nemesbítésére és tökéletesedésére — a nélkül, hogy kimondottan vallási vagy „erkölcsi” zene legyen — amint azt a romantikus zeneelmélet is hirdeti.¹⁰ Másrészt megtagadja eddigi zenei tevékenységének igazolt voltát, csak az lebegvén szemei előtt, hogy a művészet, különösen a zene, neki és másoknak élvezetet nyújtott, sőt neki dicsőséget is hozott,¹¹ ezáltal önteltségét, hiúságát növelte és legyezte, ami pedig a tökéletesedésre irányuló törekvésekben, Teréz szerint, teljesen kerülendő. Hiszen eddig is láttuk, hogy Teréz minden igyekezete

⁶ V. ö. Napló 21. l. M. 1. füz. és 33—34. l. A—η. füz. Tassóból idézet.

⁷ Ld. Napló 117. l. VIII—36. irat.

⁸ Ld. Napló 118. l. VIII—36. irat. V. ö. „Das Glück ist in unserer Hand”. Ld. Napló 24. l. M. 1. füz.

⁹ Ld. Napló 119—120. l. VIII—36. irat. V. ö. Napló 39. l. A—η. füz. és jegyz.

¹⁰ Ld. Prahács Margit: Liszt idealizmusa. Athenaeum, 1936.

¹¹ V. ö. biogr. LXXII—LXXIII. l., CI. l., CXXXI. l., CXXXIX. l., kül. CXLIII. l. és CLI—CLII. l., CLXXVII. l.

azon van, hogy kiküszöbölje életéből az élvezetet, a szóra-
kozást és mindazt, ami az „Eigenliebe”, az „Eitelkeit”-et
kielégíti.¹² Igazán rigorózus követelmények. És itt mutat rá
Teréz egy másik megvilágosodására. Csak Istenben lelhetők
fel az összes erények, de viszont az összes erények több
egyedben elosztva megjelenhetnek, s ezek mind előmozdít-
hatják Teréz nevelését. De eredmény szempontjából a fő a
nevelendő saját hozzájárulása, az öntevékenység,¹³ melyet
Teréz a későbbiekben is egész modernül nem győz eléggé
hangoztatni, Pestalozzi igazi hívéként, amin különben a maiak
sem jutottak túl.

Az ismeretszerzést is felveszi Plan-jába, a Pestalozzi
által hirdetett „Harmonie des Wissens, Könnens und Wol-
lens” szellemében.¹⁴ Ezekhez idomul a felvetett olvasmány-
anyag is, melyet már ismerünk, és melyet állandó tanulmá-
nyozás tárgyává akar tenni: a Biblia, Jézus élete, Montaigne,
Fénélon, Kant pedagógiája, Pestalozzi iratai és Jacobi All-
will-je.¹⁵

De ismételten hangsúlyozza, hogy az ismeretszerzésre
csak vallási és erkölcsi felemelkedése után kerülhet sor.
Mert ez magában a cselekvésben áll,¹⁶ belevéve ebbe a má-
sokra való hatást is — tehát előbbre való. De a cselekvés
túlbecsülését mérsékli egy Stackelberg-től átvett állítással,
melyet később kisajátít — hogy minden cselekvés, minden
hatás másokra csak akkor lehetséges, ha Isten a másik szí-
vét előkészítette a hatás befogadására.¹⁷

Ezen vallás erkölcsi intelmeken kívül, egészen modern
higiénikus előírásokat is tesz magának teste edzésére.¹⁸ Rész-
letesen megszabja viselkedését rokonaival szemben. Különö-
sen anyjával való viszonyát igyekszik tisztázni, új életfelfo-
gása szerint. Tiszteletadásra inti magát,¹⁹ de egyúttal ellen-

¹² V. ö. „Zerstreuung meiden. Meine Feinde sind Zerstreuung u.
Eigenliebe. Meine Freunde: nicht geniessen wollen” Ld. Napló 25. l.
M. 1. füz. — „Wenn man sich erheben will, muss eines der ersten sein,
nicht geniessen zu wollen, jeder Art von Genuss zu entsagen.” Ld.
Napló 85. l. P—1. füz.

¹³ Ld. Napló 120. l. és Czeke: Montessori gondolatok Br. T.
Naplójában.

¹⁴ Ld. Napló 118—119. l. VIII—36. irat.

¹⁵ Ld. Napló 119. l. VIII—36. jelz. füz. V. ö. 48. l. és j.; 67—69.
l. és j.; 47—52. l. és j.; 55—66. l. és j.; 99—100. l. és j.

¹⁶ Ld. Napló 119. l. VIII—36. irat.

¹⁷ Ld. Napló 120. l. V. ö. még Napló 141. l. 1809. nov. 1. VII—2. f.

¹⁸ Ld. Napló 116. l. VIII—36. irat. V. ö. Napló 35—36. l.; 42—46. l.

A—n. füz.

¹⁹ Ld. Napló 120 l. VIII—36. irat.

állásra is, hogy ne engedje magát az ő maradi és önző nézeteitől befolyásoltatni.²⁰ Azt is tanácsolja magának, hogy ne igyekezzék sem őt, sem a többi rokont az önreformálásra rávenni, mert mindannyian olyan önmegelegettek, hogy ilyen igyekezet úgyse vezetne eredményre. És okulva a megérkezésekor, első örömében és lelkesedésében előadottak hűvös fogadtatásán, elhatározza, hogy ezentúl nem szól sem az útról, sem Pestalozziról.²¹

Ebben a Plan-ban kidomborodik Teréz naplóírásának egy másik jellegzetessége: szerzők olyan gondolatait, melyek különösen megragadták figyelmét, vagy rendkívüli mély benyomást tettek rá és így különösen elfoglalják — ahova csak lehet, lejegyzí, az eredet megnevezése nélkül. Tehát a Plan-ban adott gondolatok közül sokat megtalálunk a kiadósos könyvecskében, valamint a külön lapokra tett feljegyzéseiben és a Réflexions sur moi-même füzetben, amint arra a kivonatosan közölt áttekintésben rá is mutattunk.²²

Ezen szinte nagyvonalúnak mondható „Pläne” — azonban nem tették meg hatásukat, legalább nem Jozefin szemében, aki teljes ridegséggel veti Teréznek szemére hanyatlását. Bizonyára, mint a primitívség, provincializmus és maradiság maximumát jegyzi le Teréz Jozefin rémüldözését azon, hogy „eine halbe Offnerin guckte aus mir heraus”²³ és maga is kénytelen elismerni: „Wenn ich bleibe wie die ersten 14 Tage, so werde ich unvermeidlich und unvermerckt in die alten Netze gezogen”.²⁴

Jozefin ezen lesújtónak érzett kritikája és az idézett saját belátásának kettős hatása alatt, Teréz újra belefog részletes önelemzésébe és részletes feladatok és szabályok összeállításába, melyekre vonatkozólag azután megint aprólékos-sággal regisztrálja az ellenük elkövetett „bűneit” — olyan módon, mint azt az előbbiekben megismertük.

Csakhogy az előbbiekhez képest feladatai tetemesen meggyarapodtak, megnehezedtek, mert immár a ház és Jozefin körüli teendőin, a rokonok és társasági elfoglaltságok közepette — az önnevelés amúgy is nehéz feladatához az a célkitűzése is járult, hogy eszméi számára megnyerje a környezetét és így kiigazítsa első apostolkodásának kudar-

²⁰ V. ö. Napló 21—22. l. M. 1. füzet.

²¹ Ld. Napló 120—121. l. VIII—36. irat.

²² Ld. még Napló 116., 117., 118., 119. lapokon levő jegyzeteket. Az akaratra vonatkozókat: Napló 27—38. l. A—η. füz.

²³ Ld. Napló 109. l. VIII—179. irat.

²⁴ Ld. Napló 110. l. VIII—179. irat.

cát,^{24a} a velük való viselkedés szabályozása által. E célból természetesen első sorban Jozefin kifogásait jegyzi le — aug. 4-én.²⁵ Újra találkozunk a „Weichlichkeit”, a „Kleinlichkeit”, az exaltáltság vádjával, az „Erhabenheit”, a „Ruhe”, „Besonnenheit” — „Würde und Anstand” hiányának felhányyásával. Jozefin ilymódon akarja kioktatni Terézt az anyával való bánásmódra, a vele szemben való megfelelő viselkedésre. Ne ereszkedjék az anyával folytonosan beszélgetésbe — ami vagy fecsegésre vagy feleselésre vezet. Jozefin szerint ugyanis az anya, az ő kicsinyességével, maradiságával Teréz felemelkedésének legveszedelmesebb ellensége — annál veszedelmesebb, mert hiszen természetes viszonyánál fogva, bizalmasságra bátorít, és azt Terézben minden esetre ki is váltja. Azért azt tanácsolja, — minden kellő tisztelet mellett, — ne engedjen neki „in der Umwandlung des inneren Menschen”.²⁶ Legjobbna vélné, ha Teréz távol tartaná magát tőle — éppen úgy, mint a budai társaságtól is. Mert Jozefin észrevette, hogy Teréz, mihelyt valami őt érdeklő témába fog, rögtön magából kikel — és így önmagát elveszítve, nincs meg a kellő józansága, hogy mérlegelje a helyest és helytelent („Recht und Unrecht”). Imponálni kell az embereknek, de nem úgy, mint Teréz véli ezt elérni azzal, ha mindent oktatólag ad elő, és nagyképűen, szinte a maga előadását élvezve, mesél az útról. Azzal se imponál, ha majd szétszedi magát igyekezetében, hogy segítsen, — mert így szétmorzsolja erjét és idejét, ami által elmerül a részletekben, a kicsiségekben.²⁷ Teréz, amint már eddig is láttuk, Jozefin követelményeit, — mindazt, amit „Jo. sagte”, nem habozik magáévá tenni, és a Réflexions füzetben máris e követelmények be nem tartásából kifolyólag, — egyenesen dicsekvőnek, hangoskodónak, csacskának, bőbeszédűnek nevezi magát, aki édeleg abban, ha valami dicsőségére válik — sőt ilyet igyekszik is előidézni (gyakran megismételt vád). Egyszóval megállapítja, hogy nem tud kiemelkedni régi lényéből, „aus meiner durch Verderbtheiten und Verkehrtheiten angenommenen Individualität”.²⁸ Egyenesen közönséges, parlagi embernek szidja magát — „gemeiner Mensch” — (aminthogy ezentúl a „Gemeinheit” vádja is ismételt szerepel ezen kori naplóiban) — akiből teljesen hiányzik a napi teendők elvégzése közben: „das königliche, göttliche Antlitz

^{24a} Ld. biogr. CCLXV—CCLXVI. l., CCLXX. l., CCLXXIII. l.

²⁵ Ld. Napló 109—113. l. VIII—179. irat.

²⁶ Ld. Napló 111. l. VIII—179. irat.

²⁷ Ld. Napló 109—112. l. VIII—179. irat.

²⁸ Ld. Napló 113. l. P—1. füz. Reflexions...

des freien Menschen in meinen täglichen Beschäftigungen".²⁹

Itt rá kell mutatnunk Teréz egy korábbi tételére, mely szerint a legközönségesebb dolgot is gráciával és méltósággal végezhetünk.³⁰

S mindezek után újra megfogadja, hogy egész lényét reformálja, — márcsak azért is, hogy ő is egy szeme lehessen annak a láncnak, melyet Stackelberg szándékszik összekovácsolni.³¹ Ezért okvetlen szükséges, hogy koncentrált legyen — „versammelt” és ne legyen már megelégedve azzal a fokozattal, melyet az utazás hatásaként elérni vélt — különösen ne engedje, hogy erőt vegyen rajta régi hibája, a beképzeltség — „Einbildung” —, mellyel olyan hajlamos magát a többi ember felett érezni — „glaube mich viel weiter als ich bin, thue mir auf eine Menge etwas zu Gute, was noch so wenig ist”³² és ezért legyen csendes, nyugodt — szolgálatkész és kevés igényű.³³

Mindezek elérését, úgy látja, leginkább a kényelemszeretete — a Kant által annyira ostromozott „Hang zur Gemächlichkeit” gátolja, ami annyi időpocsékolásnak okozója. „Einer meiner Hauptfehler, bei aller Thätigkeit und Lebhaftigkeit ist Trägheit”. Megállapítja, hogy „Meine Activität besteht meist nur in der imagination... in Handeln im täglichen Leben bin ich träg”.³⁴ Mert amint vannak érzelmi és értelmi emberek, „Gefühlsmenschen und Verstandesmenschen” — úgy magáról megállapítja, hogy ő egy „Imaginationsmensch”. Ezért hiányzik nála az alaposág elintézéseiben. Ezen segítenie kell, kerülnie kell a színházbajarást, a könnyű olvasmányokat.

„Statt meines in Ficktionen oder Phantasien schwebenden Geistes, dieser ungezügelter Phantasie, muss stärkende Nahrung kommen.”³⁵

Ezért elhatározza, hogy a következő 2 évben komolyan foglalkozik a természettudományokkal: botanikával, ásványtanal, kémiával, földrajzzal, asztronómiával, matematikával — és végül történelemmel —, azzal biztatva magát: „C'est la persévérance qui est couronnée”.³⁶ — S mint mindig hasonló

²⁹ Ld. Napló 114. l. P—1. füz. Réflexions...

³⁰ V. ö. Napló 36. l. A—7. füz. V. ö. biogr. CCLIV—CCLV. l.

³¹ Ld. Napló 114. l. P—1. füz.

³² Ld. Napló u. o.

³³ Ld. Napló 115. l. P—1. füz.

³⁴ Ld. Napló 122. l. VIII—114. irat. V. ö. 187. l. 1810. máj. 2. VII—2. füz.

³⁵ Ld. Napló 123. l. VIII—114. irat.

³⁶ Ld. u. o. V. ö. Napló 67. l., P—1. füzetben is.

fogadkozásainál, ehhez Isten segítségét kéri, — akinek segítségével annál is inkább bizik, mert hiszen eddig is világosságot bocsátott vaksötét lelkébe, és megadta azt a kegyet, „ein zu sehen den schönen Zusammenhang aller Tugenden, alles Vortrefflichen”, mely megismerés Terézünk szemében egyik legbecsesebb vívmánya: „Ich sehe, ich erkenne, ich fühle”.³⁷

Spirituális életének ilyen rendezése után következik a környezetéhez, az anyához és fivéréhez való viselkedésének szabályozása — mint az elméleti meggondolások praktikus kivitele. Meg akarja szerezni azokat az erényeket, melyekkel anyjának és fivérének tesz kedvére. Így anyja kedvéért tiszta, rendes lesz ruházatában, takarékos a beszerzésekben és kíméletes a meglevő javakkal — szelíd és szerény, nem feleselő, nem okoskodó — hanem engedelmes. Képzeletét erősen korlátban tartja, nem lesz szórakozott, zavart, — vállalt intézkedéseit céltudatosan fogja végezni, és pedig nem elkesve, hanem idejében. Vigyáz tartására, méltóságteljes járásra szoktatja magát — egyáltalában, méltóságot visz minden legkisebb ténykedésébe. Nem fog hebehurgyán beszélni. Egyszóval illedelmesen és előkelően viselkedik, kerülni fogja környezetéhez, az anyjához és fivéréhez való viselkedésének a közönségeset — „die Gemeinheiten”.³⁸

Fivérével szemben is felállított hasonló követeléseik közül kiemelendő az, hogy nem fog dolgaiba avatkozni, véleményt kéretlenül nem fog adni, — nem fogja megbízásokkal terhelni — mert: „es ist unerträglich das ewige Verlangen, Wünschen brauchen und Projectiren” (gyakran megismételt vád). Igyekszik külsejét esztétikai tekintetben is gondozni, mert ez nem jelent hiúságot — hanem bármely nőnek szinte kötelessége környezetével szemben. Azonkívül fivérét a derű, „die Heiterkeit einer reinen Seele” áldásaiban fogja részeltetni.³⁹ Hogy pedig a lélek derűs lehessen, elhatározza, hogy egészségét lehetőség szerint erősíteni fogja sétával, mérsékelt evéssel, korai lefekvéssel és főleg korai keléssel, hogy részesülhessen a hajnali levegő edző és erősítő hatásában, és a „Morgensegen” felemelő áldásában.⁴⁰

Ezekre a higiénikus szabályokra, a testi megerősödéssre és megerőltetésre nagy súlyt vet. Egyrészt mert Istennek

³⁷ Ld. Napló 124. l. VIII—114. irat.

³⁸ Ld. Napló 124—125. l. VIII—114. irat.

³⁹ Ld. Napló 125—126. l. VIII—114. irat.

⁴⁰ Ld. Napló 116. l. VIII—36. irat és 126. l. VIII—114. irat.

sem volna tetszésére, ha ezek elhanyagolásával egészségét rontaná és megnehezítené ezáltal az erkölcsi erő kifejlődését, „wenn ich die von ihm gegebene physische und moralische Kraft schwäche”⁴¹ — másrészt pedig, ha esetleg fizikailag nem is volnának olyan fontosak, — Teréz helyes intuícióval az önlegyőzésben, a maga alkalmazta kényszerítésben fontos morális hatást lát.⁴² És mivel, úgy látszik, éppen a korai kelés esett neki leginkább nehezére, (majdnem minden lapon a késő kelés ellen hadakozik naplóiban),⁴³ ezt ismerte el fel-emelkedésének alapjául: „die Basis meiner physischen und moralischen Vervollkommnung”.⁴⁴ Ez pedig teljesen logikusan folyik Teréz erény-fogalmából, melyet, mint már láttuk, az önlegyőzésben, az önuralomban, „Selbstüberwindung”-ban határoz meg.⁴⁵ És ugyancsak ebből következik, hogy az erény-nyel — mely spirituális, szembe helyezi az érzékiséget, a „Sinnlichkeit”-et — mindazt, ami nem jár sem testi, sem lelki „Überwindung”-gal — és így Teréz szemében bármily formájában materiális. Ilyen értelemben írhatta: „Wenn ich die Kinder corrigire, berfriedige ich diese Sinnlichkeit”; ha olyat beszél el az útról, amiről azt hiszi, hogy érdekessé teszi őt, ha Franznak, ha Pepinek megmondja véleményét, sőt ha gondoskodik róluk, az is mind „Sinnlichkeit”.⁴⁶

„Ich suche *mich* in dieser Dienstfertigkeit, Gefälligkeit, es ist eine Befriedigung der Eigenliebe die mich nicht bessern wird”,

állapítja meg Fénélon nyomán.⁴⁷

S minél előbbre haladunk a naplókban, annál több dologról sül ki, hogy „Sinnlichkeit”. Nemcsak az érzékiség, ha nem kel fel korán,⁴⁸ de az is, ha korán *akar* kelni és mégsem kel korán.

⁴¹ Ld. Napló 151. l. dec. 25. VII—2. füz.

⁴² Ld. Napló 122. l. VIII—114. irat.

⁴³ V. ö. Napló 116., 121., 141., 145., 146., 175., 177., 185., 187., 191., 196. l. sat.

⁴⁴ Ld. Napló 146. l. 1809. nov. 30. VII—2. füz.

⁴⁵ Ld. Napló 175. l. 1810. márc. 26. VII—2. füz. „... sich etwas abschlagen können... ist die Basis der Erhebung”. V. ö. 36—37. l. A—γ.; 197. l. am 3. Juni, VII—1. füz.

⁴⁶ Ld. biogr. CCLXI. l. és Napló 25. l. M. 1. füz. és 114. l. 1809. aug. 25. P—1. füz.

⁴⁷ Ld. Napló 115. l. P—1. füz. 46. k. l.

⁴⁸ Ld. Napló 175. l. 1810. márc. 26. „Dies ist elend, klein, schimpflich sogar — Und welche unverzeihliche Nachgiebigkeit der Sinnlichkeit”.

„Ich begehe den grössten moralischen Fehler weil ich früh aufstehen will und es nicht kann, und nicht thue, weil ich meiner Sinnlichkeit, der Liebe zur Bequemlichkeit nachgebe, die wie Kant sagt, dem Menschen schlimmer ist als alle Übel im Leben.”⁴⁹

De „sinnliche Befriedigung”-nak nevezi azt, ha eszméiről úgy beszél, hogy hiúsági érzelmekkel lehetne meggyanúsítani;⁵⁰ sőt azt is, ha idejét elfecsérli: „... bin der Sinnlichkeit gefangen gegeben. Sie ist es die mich beherrscht”. S összefoglalólag meg is ismétli ezeket „Sinnlichkeit” címszó alatt:

„... Wenn ich die Mutter corrigire, einrede, wenn ich mich äussere über alles, wenn ich erzähle, *mich* zur Schau trage und was mir begegnete, im Essen, im Schlafen und noch 1000 anderen Dingen, gebe ich meinem sinnlichen Gefühl nach, dies ist nicht recht.”⁵²

Mert ezzel szemben feladata volna: „... still, verschlossen für mich leben in meinem Inneren, in meinen Ansichten, Pflichten, Aufgaben”.⁵³ De mindenesetre a legmeglepőbb épen Brunszvik Teréz tollából, az alábbi vallomás:

„Ich war zu nachgiebig gegen meine Lust Clavier zu spielen, und habe der sinnlichen Neigung, und nicht der Reflection gefolgt.”⁵⁴

Tehát Brunszvik Teréz a Sinnlichkeit fogalma alá a testi kényelemnek, a testi szükségleteknek tett túlságos engedményeken (falánkság, ágyban lustálkodás sat.) kívül főleg olyan vágy teljesítését sorolja, mely egyrészt neki magának élvezetet nyújt, — másrészt mely az egocentrikusságnak kedvez. Főleg pedig mindazt, aminek teljesítése nem jár önmegtagadással, önlelküzdéssel, megfelelően Teréz szigorú morális nézetének, mely szerint, mint láttuk, az „erény” csak küzdelem, önfegyelmzés, önmegtagadás árán szerezhető meg.

Midőn tehát állandóan hirdeti: „mein Kampf soll gegen meine Sinnlichkeit sein, die sich nur zu oft gegen das höhere

⁴⁹ Ld. Napló 187. l. máj. 2. V. ö. 47. lapon: A—*ez*. füz. és jegyzetek.

⁵⁰ Ld. Napló 170. l. febr. 19. VII—2. füz.

⁵¹ Ld. Napló 174. l. márc. 26. VII—2. füz. V. ö. még 200. l. 1810. jún. 3. VII—1. füz. „Die feine Sittlichkeit, entgegengesetzt der Roheit, die sich zur Schau trägt”.

⁵² Ld. Napló 197. l. jún. 3. VII—1. füz.

⁵³ Ld. Napló 200. l. VII—1. füz.

⁵⁴ Ld. Napló 184. l. ápr. 18. VII—2. füz.

Gesetz der Vernunft empört", ezt az egészségre hasznos szabályok be nem tartására érti, amint az a szövegből teljességgel kiviláglik.⁵⁵ Vagy amikor Istentől erőt kér „zu herrschen über meine sinnliche Natur und den alten Gewohnheiten und Verhältnisse, die nicht böser sein könnten”,⁵⁶ régi hibáinak leküzdésére vonatkoztatja — éppen úgy, mint amikor azt mondja: „Ich werde auch wieder weichlich und sinnlich, weiss mir schwer etwas zu versagen”.⁵⁷ Tehát egész tisztán annak ellentétére céloz, amit már legkorábbi feljegyzéseiben is így fejezett ki: „Die höchste Erhebung mag sein, sich alles versagen zu können”, vagy „Nicht geniessen zu wollen”.⁵⁸

Azaz azt jelenti egyrészt, hogy nem tartotta be teste edzésére, egészsége erősítésére a felállított higienikus szabályokat: mozgás, hideg víz, célszerű öltözködés, mérsékelt, kevés evés és alvás; — másrészt mint „Sinnlichkeit” ellen hadat üzen az önzésnek, önszeretetnek, a hiúságnak, kényelmességnek és lustaságnak, a „Weichlichkeit”-nek. Végeredményben tehát a Sinnlichkeitet is visszavezeti két főhibájára, felemelkedésének két nagy akadályára, amint azt az előző fejezetben kifejtettük, az „Eitelkeit” és „Eigenliebe” bűnére. Mindezekkel szemben Teréz Istennek tetsző életet akar élni, hogy minden lépése megnyerje Isten áldását.

Ennek a pontnak tüzetesebb tárgyalása, alaposabb tisztázása azért volt fontos, mert félreértésre adhat alkalmat, a Teréz naplóiban annyiszor előforduló vád a Sinnlichkeit ellen. Még Romain Rolland-nál is tapasztalhattuk, aki azt a rendes érzékiség értelmében magyarázta, miáltal bizonyos téves következtetéseket vont le.⁵⁹

Az egész állásfoglaláson erősen érzik úgy az olvasmányok (Fénélon, Jacobi, Kant)^{59a} — valamint Stackelberg és Jozefin hatása. Különösen az előbbinek evangelista jámborsága, Teréz vallásosságát, melyet a svájci élmények is élesztettek — még inkább fokozta. Terézre azonkívül Stackelberg pietista ízű ridegsége bizonyára mély benyomást tett, mint

⁵⁵ Ld. Napló 151. l. dec. 25. VII—2. füz.

⁵⁶ Ld. Napló 187. l. ápr. 18. VII—2. füz.

⁵⁷ Ld. Napló 177. l. márc. 28. VII—2. füz.

⁵⁸ Ld. Napló 25. l. M. 1. füz. 34., 37. k. l. V. ö. biogr. CCLXI. l.

⁵⁹ R. Rolland: Beethoven, les grandes époques créatrices. 414—418 l. és j. André de Hevesy, aki először futotta át a naplókat, szintén ezt az értelmezést fogadja el. Ld. Petites amies de Beethoven című művecskéjében (1910).

ellenszer az ő „Weichlichkeit”-jéhez és csapongó képzeletéhez. Az ő szigorúságával vélte leküzdhetni eddigi ingadozásait. Így reméli megszerezni azt az erélyt, mely a nyugodt, céltudatos és másoknak imponáló, biztos fellépéshez vezet, olyanhoz, amelyet Jozefinben és Stackelbergben bámult.⁶⁰ Mindenképpen a költői művek és a színháztól való⁶¹ az a tudatos, sőt mondhatnók tiltó elzárkózás, különösen pedig a zenének tudatos kerülése, annak csak mint „musique morale”-nak művelése,⁶² viszont a természettudományok felkarolása⁶³ — határozottan pietisztikus nevelési és erkölcsi elveket sejtetnek. Ebből magyarázható az a különös jelenség, hogy Teréz korai naplóiban alig van szó zenéről. — Az első tíz év folyamát olvasva, szinte azt gondolná az ember, hogy se ő, se Jozefin, még csak kottát sem ismertek —; ezekből senki sem sejthetné, hogy ők ketten Beethoven szonátainak úgyszólván első és avatott interpretálói voltak.⁶⁴

Mindenesetre áruló tünet arra nézve, milyen erősen hatott a zene Terézre és egyrészt újabb tanúsága annak, milyen óriási súlyt jelentett Teréz nézeteinek kialakulására, cselekvéseinek irányítására ez időben az általa nagyra becsült egyének véleménye, melynek feláldozza kedvelt művészi élvezeteit is,⁶⁵ másrészt hogy Teréz mennyire távol volt még a gondolati és cselekvési önállóságtól, az öncélúságtól, a Kant nyomán megismert horatiusi vir propositi tenax eszmei állapotától,⁶⁶ melynek elérésére olyan nagyon törekszik, és melynek hiányát kérlelhetetlen magábalátással gyengeségnek ítél, mi ellen éles küzdelmet folytat. Csupa keresés és tapogatózás még minden nála, a helyes utak, a helyes irányok felé.

Az itt adott áttekintésben benne van Teréz egész programja, melyet az otthoni viszonyok mérlegelésével, a kör-

⁶⁰ Ld. Napló 153. l. jan. 8. VII—2. füz.

⁶¹ Ld. Napló 123. l. VIII—114. irat.

⁶² Ld. Napló 119—120. l. VIII—36. füz. 184. l.

⁶³ Ld. Napló 123. l. VIII—114. irat.

⁶⁴ V. ö. Czeke: Brunszvik Teréz és a zene. „Zene” 1932. évf. febr. 15.

⁶⁵ V. ö. fennebb a 35. j.

⁶⁶ Ld. Napló 52. l. és jegyzetek. Kant: Über Pädagogik. 437. l. Napló 139. l. VII—2. füz. 8. k. l. okt. 24. „Ich stehe... wenn alles neben mir in Trümmer geht.” Teréz egyik kedvenc mondása, melyet gyakran használt mottónak. V. ö. egy német jegyzet lapon: „Wenn brechend eine Welt zusammenfiel, treffen mich angstlos ihre Trümmer. Horaz.” Pálfalvi De Gerando levéltár VIII—106. sz. V. ö. Horatius: Carm. Lib. III. 3. „Iustum et tenacem propositi virum” kezdetű ódában: „si fractus illabatur orbis || impavidum ferient ruinae”.

nyezet hatása káros érvényesülésének kiküszöbölését célozva, saját tökéletesedésének előmozdítására és eszméinek ismeretése érdekében felállított. Innen az, hogy a „környezetanalumányoknak” fontos szerep jut, és ezt a szerepet meg is tartják — amint azt a vonatkozó naplófeljegyzések mutatják is, mert az „*Examen*”, „*Règles de vie et Examen*”⁶⁷ felírású füzetekben leginkább azokat a cselekedeteket ellenőrzi, melyek környezetével kapcsolatos viselkedését szabályozó követelmények be- vagy be nem tartását jelzik. Nyilvánvaló az is, hogy Teréz újra teljesen Jozefin és Stackelberg hatása alá került, és az ő unszolásukra — természetesen az ügy érdekében — élete végéig szinte naív, természetes, közlékeny és közvetlen természetével teljesen ellentétes viselkedésre akarja magát kényszeríteni. Mindig meggondolt, óvatos magatartásra törekszik, sőt anyjától úgyszólván visszavonulni készül,⁶⁸ akit pedig, minden hibája ellenére, csakúgy mint családja többi tagját, őszintén szeret. Az is kitűnik, milyen nehezére esik neki az imponáló fellépés, a feljegyzéseiben mindig aláhúzással kiemelt „*Ruhe Anstand Würde*” megszerzése. Pedig ragaszkodnia kellett a „*Pläne*”-ben és fentiekben körvonalazott viselkedési szabályokhoz, mert ezzel akarta elindítani emberformálási terveit, „*Diese Conduite ist der solide Grund, auf dem ich weiterbauen kann*”.⁶⁹

Teréznek önmagával való belső vívódásait nagyban nehezítették a Jozefin körül tornyosuló családi viharfelhők elleni külső harcok. Ezeket tükrözik nagy mértékben a fent említett füzetek. A „*Règles de vie et Examen*” felírású napló mintha teljesen ennek a küzdelemnek lett volna szánva — mert a bevezető mottók olyanok, melyek a helyes, nyugodt, kitartó, eredményes cselekvésre vonatkoznak, és arra a módra, mellyel a mindennapi életben a felörlő teendőkben is meg lehet őrizni a méltóságot; — miként lehet az élet forgatagában is saját belső világot teremtenünk és azt meg is őriznünk — a nélkül azonban, hogy ezáltal embertársainkkal szemben elmulasztanánk az alázatosság, a szerénység és elnézés erényét.⁷⁰ Csupa olyan követelmény, melyeknek Teréz legnehezebben tudott eleget tenni.

⁶⁷ Ld. Napló 127., 133. l. és 133—202. l. VII—3. és VII—2. jelzésű füzetek.

⁶⁸ Ld. Napló 110. l. VIII—179. írat, 1809. aug. 4.

⁶⁹ Ld. Napló 118. l. VIII—36. írat.

⁷⁰ Ld. Napló 133—134. lapon.

Mert hogyan is lehetne elképzelni, hogy Terézünk impulzív és lelkes lényével meg tudta volna őrizni, illetve gyakorolni tudta volna az alázatosság, a nyugodtság és elnézés erényét — amikor nemcsak a távolabbi rokonság, hanem anyja és fivére is Jozefint támadva, mindazon szép eszmét és a nyomukban járó emberboldogító terveket is elítélték, melyek Terézt hevítették, melyeknek embermegváltó hatalmáról nemcsak Teréz, hanem a csalhatatlannak vélt Jozefin és Stackelberg is meg voltak győződve? „Ich verdienne kein Vertrauen, aber dass Josephine so wenig findet, zeigt die Elendigkeit der Menschen”.⁷¹ De természetesen az emberek ezen nyomorultságának felismerése nem gátolja Terézt abban, hogy ne tegyen kísérletet, mellyel a rokonságot, a budai társaságot — megnyerje az általa felismert igazság belátására. Különösen az anyját akarja meghódítani, — és ebben nyilvánul realitás-érzéke, minden fellengősség mellett — akitől az emberboldogító tervek kiviteléhez anyagi támogatást remél, melyet csak a meggyőzés eszközeivel nyerhetné el. Hogy ez nehéz küzdelemnek bizonyult, azt nemcsak a kor eszmeáramlata teszi valószínűvé, hanem az özv. grófné korlátoltsága, földhözragadtsága és túlzott takarékosága is.⁷²

Ezt a küzdelmet Teréz naplói világosan szemléltetik azokban a bejegyzésekben, melyekben sikertelen próbálkozásait kritizálja, vagy kudarcait konstatálja. És mivel a sikertelenség és kudarckok okainak kutatása közben állandóan a maga lényét boncolgatja, — ez a küzdelem egybekapcsolódik azzal a küzdelemmel, melyet régi énje, szenvedélyesen heves, meggondolatlan, impulzív, türelmetlen, rendszertelen, csapongó lénye ellen vív, — miáltal egyúttal Teréz lelkére is éles fényt vet.

Már martonvásári első feljegyzésében, aug. 4-én megálapítja, hogy az anyja „war nicht so, dass sie uns hätte begreifen können”, s bár végtelen csalódás volt ez rá és Jozefinre nézve („Wir träumten auch so seelig”) — mégis mintha ennek ellenére fel akarta volna világosítani, ami nem sikerült, mert kénytelen leszögezni:

„Sie zu belehren, überzeugen muss ich ganz aufgeben. Sie ist in einem Zustand, wo nichts auf sie wirkt.

⁷¹ Ld. Napló 137. l. VII—2. füz. 5. k. l.

⁷² Ld. biográfia I. feje. A Brunsvik-család. Részletesebben Czeke: Br. Teréz ösei és oldalági rokonsága. 36. l.

Ich selbst werde zu leidenschaftlich dabei, und Jo. sagt das kann Gott nicht angenehm sein."

Jozefin a továbbiakban kioktatja, hogy ez a szenvedélyesség, gyengeség. Olyan fölényesen kellene hallgatnia Teréznek az anya érvelését, akárcsak egy kis gyermek rosszkódását.⁷³ Jozefin szerint nem a fogékonyság hiánya miatt nem akar az anya tudni tervezett működésükről, hanem mert lassú felfogású. Ezért elhibázott dolog, hogy Teréz prédikál neki: „Ich predige Sentenzen, und werde unerträglich werden". Úgy kellene neki beadogatni az igazságot, akár a gyermeknek az orvosságot, cseppenként. Ehhez pedig türelem kell.⁷⁴ Teréz pedig ezzel a fölényességgel és türelemmel nem rendelkezett. Önmagát korholja, hogy a Jozefinnel közös megállapítás ellenére mégis erőnek erejével Pestalozzit akarja neki felolvasni: „Dass ich ihr Pestalozzi vorlesen will, ist grundfalsch; am Ende sehe ich auch immer es geht nicht, sie fasst nichts auf und will es nicht". El is határozza: „Ich soll vermeiden über unseren Gegenstand und Ansichten zu reden... da soll ich schweigen wie das Grab".⁷⁵ Mert a vége úgyis mindig az: „Ich echauffire mich und komme ausser mir, und weiss nicht mich zu conduisiren".⁷⁶

De hiába adja fel magának a hétre: „die Tugend des Still-schweigens zu üben".⁷⁷ Ha nem az anyjának, akkor a társaságnak prédikál, és pedig kormányváltásokról, amiért meg is dorgálja magát, mert ez korai.⁷⁸ S hogy egyáltalában sehogysincsen megelégedve apostolkodásának módszereivel, az egy hosszabb fejtegetéséből derül ki, mely egyúttal találoán jellemzi Teréz felvilágosítási és propaganda módszereit. Türelmetlen hevességgel akarja meggyőzni hallgatóit külföldi tapasztalatainak, külföldi nagy emberek elgondolásainak, illetve az általa is elfogadott igazságoknak helyességéről — (mikről ma tudjuk, hogy tényleg helyesek voltak), de melyeket a maguk idején forradalmiaknak láttak. De éppen azáltal, hogy nem vette figyelembe hallgatóinak előítéleteit, továbbá hogy talán bizonyos dogmatizmussal hirdette az „igazat", főleg pedig azáltal, hogy túl magas morális mér-

⁷³ Ld. Napló 113. l. VIII—179. irat 7. k. 1.

⁷⁴ Ld. Napló 128. l. VII—3. füz. szept. 10.

⁷⁵ Ld. Napló 128—129. l. VII—3. füz. szept. 14.

⁷⁶ Ld. Napló 129. l. VII—3. füz. 3. k. 1. szept. 14.

⁷⁷ Ld. Napló 129. l. VII—3. füz. 3. k. 1.

⁷⁸ Ld. Napló 129. l. VII—3. füz. 4. k. 1.

téket állított fel a tökéletesedés elérendő fokául — egyrészt visszariasztólag hatott,⁷⁹ — másrészt pedig fantasztikumnak ítélték a hirdetett eszméket és így Terézt szinte kinevették: „Nun lachen sie beinahe über mich!”.⁸⁰ Sőt azon büszkélkednek, hogy nem engedték magukat „félrevezetni”.⁸¹ A reformerek közös sorsa!

El is határozza Teréz (már harmadszor), hogy ezentúl nem törődik a külvilággal, hanem csak a maga tökéletesedésének él.⁸²

De ezt a maga állította tilalmat hamarosan megszegi, ezért újra eszébe vési magának: „Ich muss niemanden... führen und dergleichen wollen”,⁸³ vagy: „... es ist Schwäche dass ich auf Henriette wirken will”.^{83a}

Sőt csakhamar súlyosabb vád is hangzik el maga ellen fölényessége miatt, melynek híre már Erdélybe is eljutott, amint azt Teleki Imréné Brunszvik Charlotte megírta, amit viszont Teréz szégyenkezve jegyez fel naplójába: „Sie verstünden den hohen Ton nicht aus dem ich rede”.⁸⁴ Ezért újra leszögezi, hogy ilyenformán környezetében, ismerős körében teljesen el fogja veszíteni a még meglevő bizalmat, holott tisztában van azzal, hogy segítségüket nem nélkülözheti terveinek megvalósításánál. Edzi is magát az előrelátható visszautasításokra:

„Traurig ist es freilich, wenn das Gute von ihnen ab hängt und ihre Finsterniss es nicht zulässt. Aber auf dies muss man gefasst sein... Wir sind nur verantwortlich für das Gute, das *unser* Wille verhindert.”^{84a}

Hogy mennyire szüksége volt erre a biztatásra, az a nov. 5-i beírásból kiviláglik, mely mutatja, hogy megint hiába próbálkozott az anyjával és ezért újra inti magát, ne beszéljen neki terveikről.⁸⁵ Türelmesen, csínján bánjon vele:

„So wie mit Kindern, muss man auch mit kindisch gebliebenen Alten umgehen — sie nicht durch zu grosse

⁷⁹ Ld. Napló 130. l. VII—3. füz. okt. 11.

⁸⁰ Ld. u. o.

⁸¹ Ld. Napló 135. l. VII—2. füz. szept.

⁸² Ld. Napló 130—131. l. VII—3. füz. okt. 11.

⁸³ Ld. Napló 132. l. VII—3. füz. okt. 11.

^{83a} Ld. Napló 140. l. VII—2. füz. okt. 27.

⁸⁴ Ld. Napló 135. l. VII—2. füz. szept.

^{84a} Ld. Napló 138. l. VII—2. füz. szept.

⁸⁵ Ld. Napló 143. l. VII—2. füz. nov. 5.

Aufgaben erschrecken, muthlos machen, sie von Stufe zu Stufe weiter führen".⁸⁶

Itt Teréz egyrészt okult a két hónap előtti sikertelen eljárásából, — másrészt meg kitűnő gyermekpszichológiai ismereteket árul el — s egyenesen Pestalozzi tanítványaként mutatkozik be, a fokozatos haladás követelésével.

Ez a módszeresebb eljárás talán arra vezethető vissza, hogy Jozefin elköltözése után, Teréz martonvásári pihenő idejében (dec. 14.), ráért magára eszmélni: „sich versammeln". A falusi magány nyugalma élvezve, áhítatos hangulatban ébred, Isten dicsőségére költemény szakad lelkéből és hozzá dal fakad ajakán — mint az elégedett kedély szülötte. És e konkrét tényből általánosítva, a művészetek eredetét a boldogságból származtatja.⁸⁷ Tovább elmélkedve, megállapítja, hogy az emberiség dőresége és gonoszsága ezt a boldogságot megakadályozza — elcsúfítja ezt a földet, minek folytán milliók pusztulnak a szegénység nyomorúságában, és milliók romlanak meg a jólétben. Ezzel szemben csak kevesen menekülnek meg. És ennek az emberi dőreség és gonoszság okozta romboló árnak csak a nevelés emelhet gátat, de csak akkor, ha az mindjárt az újszülöttet veszi gondjaiba. Ezt a nézetet, mely Pestalozzi gondolata (és mely ma is nagyjelentőségű), ezt kellene terjeszteni, elfogadtatni az emberiség boldogulására, boldogítására. Ez óhajának teljesítéséért esedez Teréz a Mindenhatóhoz, és egyúttal felajánlja a maga aktív hozzájárulását: „zu dieser Umgestaltung der Erde weihe ich meine Leben" — egyelőre a tökéletesedésre való törekvéssel. Mert szerinte:

„Alles kömmt darauf an, dass der einzelne sich erhebe — wegwerfe von sich alle Thorheiten seines Geschlechts, dass er dann die zweckmässigsten und scharf wirkenden Mittel ersinne und anwende, auf andere zu wirken".⁸⁸

Ez Széchenyi gondolata is.

⁸⁶ Ld. Napló 149. l. VII—2. füz. dec. 16.

⁸⁷ Ld. Napló 148. l. VII—2. füz. V. ö. „Ein heiliges erhobenes Gemüth wird selbst der Dichter für seinen Gesang sein, den seine Finger hervorbringen. Es kann uns Sammlung sein und Gebet." Napló 120. l. VIII—36. írat, Freud terminológiájában: a művészet mint az öröm, a libido szülötte.

⁸⁸ Ld. Napló 148—149. l. VII—2. füz. dec. 14.

Ilyen komoly fogadalom után érthető, hogy Brunszvik Teréz ennyi kudarc láttán mélyebben kezdi kutatni ezek okát, s azt régi őshibájában, a hiúságban, „Eitelkeit”-ben véli meg-
lelni. Megszokott őszinteségével be is vallja, hogy tényleg magát már kiválónak érzi, „ich glaub' schon etwas zu sein”,⁸⁹ sőt kérlelhetetlen magabaszállással állapítja meg: „wie oft in den heiligsten Momenten mich eine eitle Idee ergreift”⁹⁰ — és hogy ez a hiúság minduntalan felbukkan benne.⁹¹ Ami pedig a legnagyobb baj, ezt a hiúságot hallgatói is kiérzik belőle, miáltal szavainak meggyőző súlya csökken:

„Solange sie meinen, ich rede meinetwegen aus Eitelkeit, Belehrungssucht, Anmassung... solange werden meine Worte nicht nur gar nicht fruchten, gar keinen Eingang finden, sondern mich herabsetzen in ihren Augen... dann hört alles Wirken auf”,⁹²

amiért is állandóan gyanakodva kérdi magát, vajjon tudat alatt nem a hiúság érvényesült-e szavaiban vagy tetteiben?⁹³ Ezért intve inti magát, ne büszkélkedjék tudásával, tapasztalataival: „Ich soll nicht eitel sein auf das, was ich weiss und erfahren habe... Ich tische immer auf was ich bin”.⁹⁴

Különösen nőnél veszik ezt zokon, akinek úgysis nehezebb a helyzete eszmék terjesztésében. Mert mihelyt kilép szokott köréből: „so wird sie misverstanden, wird lächerlich bei Thoren, ihre Seele wird mishandelt!”,⁹⁵

Teréz tehát máris érzi az apostolkodás martiriumát, amit azonban, szokása szerint, a maga hibájából eredőnek lát, amennyiben viselkedése által lefokozza magát az emberek szemében:

„Ich thue Niemand etwas Böses als mir selbst und dem Guten das durch mich soll vollführt werden”⁹⁶ —

mondja elhivatottságának és az ebből folyó felelősségének tudatában. Ezt a káros eredményt előidéző viselkedését nem

⁸⁹ Ld. Napló 115. l. P—1. füz. aug. 25.

⁹⁰ Ld. Napló 140. l. VII—2. füz. okt. 24.

⁹¹ Ld. Napló 145. l. VII—2. füz. nov. 9.: „Eitelkeit zupfte mich wieder”.

⁹² Ld. Napló 170. l. VII—2. füz. 1810. febr. 19.

⁹³ Ld. Napló 171. l. VII—2. füz. máj. 2.: „ob aber nicht Eitelkeit versteckt ihren Antheil hatte”.

⁹⁴ Ld. Napló 167. l. VII—8. irat, 1810. febr. 4. Megismételve szó szerint 1810. márc. 15. Ld. Napló 172. l. VII—2. füz.

⁹⁵ Ld. Napló 173. l. VII—2. füz. márc. 15.

⁹⁶ Ld. Napló 173. l. VII—2. füz. máj. 16.

győzi eléggé részletezni: „...ich exaltire mich mit Hilfe meiner Eitelkeit, Belehrungssucht, Anmassung...” És megint visszatér a vád, hogy:

„plappre und plaudere und schwadronire und sie rechnen mich ganz gewiss, und das mit Recht, unter die Hableurs, und das ist dann, was man einen Zwickl nennet”⁹⁷

azaz Jozefin értelmezése szerint, túlzás minden vonalon,⁹⁸ ami éppen Teréz sajátja. „Ich habe einen Zwickl”.⁹⁹ S végül, mint az egész esztendő mérlegét, viselkedésében a haladás teljes hiányát konstatálja, és így az eszme propagálásának kudarcát írja le keserű öniróniával:

„Ich benehme mich oft so, dass die Menschen mich für die eingebildetste Thörin halten *müssen*, als ob ich allein die Wahrheit gefunden hätte. Und da jeder Mensch von sich à peu près eine dergleiche Idee... hat, so muss ich allen Credit in ihren Augen verlieren, so werde ich darin reussiren mich lächerlich zu machen und persifliren zu lassen, das wird dann meinen schönen Entwürfen für Menschenwohl und Aufklärung sehr erspriesslich sein.”¹⁰⁰

Ez a passzus nemcsak arról értesít bennünket, hogy Teréznek voltak tervei — és pedig az ember boldogítására és felvilágosítására — melyeket mindenáron terjeszteni és elfogadtatni szeretett volna — de egyúttal igen találó leírása az eszmétől megszállott, megihletett egyén lelkiállapotának és a hidegen mérlegelő, úgynevezett józan szemlélő attitude-jének.

Mint látjuk, az „eszme” terjesztésének, az emberiség javát és felvilágosítását célzó tervek gondja, végigkísérte Teréz otthon töltött egész idejét, a nélkül, hogy előbbre tudta volna vinni az ügyet. Részleges sikernek kell azonban elkönyvelnie azt, hogy az anyja 1810. jan. 12-én olyan gondolatot vetett fel, mely Teréz szerint a haza számára új jövőt nyitott,^{100a} és melyet talán nem túl merészség, a kiseddévással

⁹⁷ Ld. Napló 190. l. VII—2. füz. máj. 16.

⁹⁸ Ld. Napló 155. l. VII—8. irat, jan. 28.

⁹⁹ Ld. Napló 155. l. VII—8. irat, jan. 28.

¹⁰⁰ Ld. Napló 190. l. VII—2. füz. máj. 16.

^{100a} Ld. Napló 153. l. VII—2. füz. 1810. jan. 12.

kapcsolatba hozni. Ezen megértő magatartás ellenére, amikor tavasszal Teréz egészsége romlott, kudarcai sorozatán elkeseredve, környezetével, tehát a legállandóbban vele levő anyjával is, mind türelmetlenebbé lesz, úgyhogy az sírva is fakad,¹⁰¹ amit Teréz mélyen megbánva, máj. 31-én töredelmesen meggyón. S bűnbánata annál is inkább fájó, mert hiszen viselkedése 10 hónapi önnevelés kudarcát is jelenti, ami a magát már kiválónak gondoló Teréznek kettős megcségyenülést is hozott, amiért is, szokásos párbeszéd formájában korholja magát:

„Da hast du nun deine erhabene Würde Therese! Du Leuchte der Menschheit, du wohlthätiger Stern über dem Horizonte deines Vaterlandes!”¹⁰²

Ez utóbbi megjegyzésből tisztán kiviláglik, hogy nemcsak általános emberboldogításra gondol Teréz, hanem kimondottan a haza boldogítását is szíven hordja.

S e mély bűnbánatából folyólag külön penitenciával sujtja magát, melynek betartását oltár előtt fogadja meg: „*Stillschweigen, Demuth, Unterwürfigkeit*”¹⁰³ — mint számára a legnehezebbet, amikor az általános közöny és meg nem értéssel, sőt gúnyolódással szemben vállalkozik a hallgatásra.

Felemelkedésének és így apostolkodása sikerének másik akadálya Teréz szerint egyrészt ítélőképességének hiánya — melyet (Jozefin nyomán szólva) a természet megtagadott tőle,^{103a} melynek megszerzéséért tehát lankadatlanul kell küzdenie, másrészt csapongó képzelete, mely a fénéloni „*dialogues de l'imagination, contentions d'esprit*” — a belső, majdnem a végkimerülésig menő viaskodásokban nyilvánul meg, melyek őt a legmagányosabb órákban is támadják:

„... da ist ein Tosen und Plaudern in mir, ein Fragen und Beantworten meiner unerhabenen Gemüthskräfte; ... kleinliche, elende Sorgen quälen und zerstreuen mich: Oft vermengt sich mit diesen bösen Geistern die erhabendste lecture die ich zu Hülfe rufe.

¹⁰¹ Ld. Napló 192. l. VII—2. füz. máj. 23.

¹⁰² Ld. Napló 194. l. VII—2. füz. máj. 31.

¹⁰³ Ld. Napló 191. l. máj. 16. és máj. 31. 194. l. VII—2. füz.

^{103a} Ld. Napló 130. l. 1809. szept. 14. V. ö. még 143., 191., 320. l.

Nichts ist mir deutlich, klar, nichts fruchtbar, bis endlich mein ermatteter Geist nicht mehr ringen kann".¹⁰⁴

Es ezek a belső ellenségek, „inneren Feinde” okozzák, hogy a külső hatásokkal szemben nincs ellentállása: „Der Einfluss der Gegenstände auf mich ist fürchterlich”¹⁰⁵ — és ezek idézik elő a „Zerstreuung”-ot, a szétszóródottságot, szórakozottságot, mely kiszolgáltatja őt a túlzásnak, az exaltáltságnak és környezetének:

„Zuerst ergreift mich etwas, dann bin ich zerstreut, oder lebe in dieser [Zerstreuung]. Und dann gehe ich aus mir und werde was die Umstände und Veranlassung aus mir machen — klein, läppisch, trivial, unvernünftig,¹⁰⁶ ... werde ein Spiel dessen dem ich in die Hände fiel”.¹⁰⁷

Mert egy másik jellemzője Teréznek, hogy túl hamar lelkesedik, és akivel éppen beszél, azt első látásra kész kiválónak elismerni.

„Sein Thun erscheint mir als etwas Notables; ich bin im ersten Moment geneigt, mich ihm hinzugeben, Verstand und Tugend in ihm voraus zu setzen, ihn für meinen Freund für eine gleichgestimmte Seele zu halten”.¹⁰⁸

Hiába minden intelme: ne ragadtassa el magát, ne vesse bele magát hanyatt-homlok az eseményekbe („tête baissée dans les affaires”¹⁰⁹), hanem inkább engedje az eseményeket és az embereket maga előtt elvonulni, akár csak egy színdarabot és a színészeket^{109a} — (Terézünk egyik kedvenc hasonlata) — és ne vállaljon maga is szerepet. Aktivitásával¹¹⁰ mindig mérték felett belesodródik az ügyekbe. Pedig „Nicht zuviel und nicht zu wenig ist der Antheil grosser ho-

¹⁰⁴ Ld. Napló 144. l. VII—2. füz. 1809. nov. 5.

¹⁰⁵ V. ö. Napló 134. és 177. lapon.

¹⁰⁶ Ld. Napló 153—154. l. 1810. am 12. Jan. és sor alatt: 4. April.

¹⁰⁷ Ld. Napló 180. l. VII—2. füz. ápr. 4.

¹⁰⁸ Ld. Napló 185. l. VII—2. füz. ápr. 18.

¹⁰⁹ Ld. Napló 128. l. VII—3. füz. V. ö. 122. l. VIII—114. irat, a „Geschäftigkeit”-tel; 140. l. VII—2. füz. okt. 27.; 184. l. VII—2. füz. 1810. ápr. 11. és 148. l. dec. 8. „arbeite mich ab”.

^{109a} Ld. Napló 154. l. VII—2. füz. 1810. jan. 12. V. ö. Napló 167., 172., 189. l. VII—2. füz. és 225. l. VII—1. füz.

¹¹⁰ Ld. Napló 82. l. P—1. füz. 1809.: „Actif zu sein ist mir physisch und moralisch nothwendig”. V. ö. még Napló 72. l. P—1. és 141. l. VII—2. füz.

her Geister"¹¹¹ — vagy mint régebben kifejezte ezt a neo-humanisztikus ideált: „Mass und Mässigung”,¹¹² mérték és arányosság, ez hiányzik belőle és ez a hiány befolyásolja olyan károsan időbeosztását, illetve ez okozza a sok időpocsékolást. Pedig már nincs sok veszteni való ideje —

„ich bin im Alter, wo ich schon wirken soll und eine Säule sein für Schwache — (ez is kedvenc hasonlata) — helfen können! 34 versäumte Jahre sollten in eben soviel Wochen eingebracht werden!”

tehát megfeszítettebbnek kellene élnie a célnak.¹¹³

E mulasztás pedig annál vétkesebb, mivel előnyös helyzete megengedné, hogy tervszerűbben használja fel idejét. Szinte megdöbbenve látja, hogy a mindenséghez viszonyítva milyen csip-csup dolgokkal tölti idejét:

„Wenn wir das Universum betrachten, so sind das Lämpereyen, die mich oft beschäftigen. Ich muss in grossen Ansichten leben!”¹¹⁴

Ezért megint Istenhez fordul, adjon szárnyakat lelkének. Mert:

„nur durch dich kann der Mensch etwas, nur das Göttliche in ihm ist etwas, also nur du — und nur indem er das Göttliche in sich vorherrschend werden lässt, kann er sich selbst achten, und nur das kann er an anderen achten”.¹¹⁵

Éppen ezért növekvő aggodalommal látja magában is századának alapjellemét: „die Schwäche”,¹¹⁶ a gyenge akaratot, melyet Fichte is konstatál — és azért ezt a gyenge akaratot mindenáron erősíteni igyekezik:

¹¹¹ Ld. Napló 171. l. VII—2. füz. 1810. márc. 1.

¹¹² V. ö. Napló 136. l. VII—2. füz., 32. l. A—η. füz. 1809. febr.

¹¹³ Ld. Napló 146. l. VII—2. füz. 1809. nov. 5. V. ö. 33. l. A—η. füz. 1809. febr.—márc.

¹¹⁴ Ld. Napló 174. l. VII—2. füz. 36. k. l. 1810. márc. 26.

¹¹⁵ Ld. u. o. VII—2. füz. 35. k. l. Szinte feltóladodik párhuzamul e szavakra Beethoven híres levelei egyikének passzusa: „... Abends, Montag am 6. Juli... Und wenn ich mich im Zusammenhange des Universums betrachte — was bin ich, und was ist der, den man den Grössten nennet — und doch hier ist wieder das Göttliche des Menschen”.

¹¹⁶ Ld. Napló 174. l. márc. 26.: „Schwäche ist der Grundcharakter der jetzigen Zeit”. V. ö. Fichte: Die Grundzüge des gegenwärtigen Jahrhunderts.

„Positive Kenntnisse muss ich erwerben, Stärke der Seele, Stärke des Geistes, Stärke des Körpers, dann kommt der Anstand von selbst. Willst du schon zierlich erscheinen und bist noch nicht fest?“¹¹⁷

Ebből folyik, hogy a kicsinyesség látszatával ismételten és ismételten követeli a korai kelést — mint számára a legnagyobb önlegyőzés tényét.¹¹⁸ Már pedig régi tétele szerint is, — melyet szintén itt megismétel —

„Sich überwinden können, sich etwas abschlagen können, ist die Basis der Erhebung“.¹¹⁹

Mind jobban jut annak tudatára, hogy minden felírt elhatározás ellenére, gátló tulajdonságaitól megszabadulni nem tud, mert a társaság és a szórakozás értelmében vett „Zerstreuung“, „diese Hauptfeindin Alles Guten“¹²⁰ mindig csak újra táplálja hiúságát, exaltáltságát, képzeleti csapongásait, és e mellett újra kell tapasztalnia, hogy eszméi és tervei egyáltalában nem találhatnak visszhangra.

Ezt a mind jobban meggyökerező felismerést mintha a Jozefinnel eltöltött hosszabb együttlét elősegítette volna (1810. jan. 18—febr. 19.), ahol céljai és törekvései számára a lelki megerősödés forrásai nyíltak meg újra. Mielőtt azonban ezekhez hozzájuthatott, át kellett szenvednie Jozefinnek olyan emlékeztetőjét, mely fájdalommal töltötte el. Jozefin ugyanis, amidőn a viszontlátáskor sok baja és szenvedése miatt panaszkodik, egyúttal szemrehányást tesz Teréznek, hogy nem akadályozta meg az olaszországi utazást, „... als sie mich um Hülfe ansprach. Damals hätte ich sie retten können“ — írja Teréz Jozefin nyomán. Szinte beleszuggéralja ezt a büntudatot Terézbe, aki ezt a vádat magáévá téve megdöbbenve kérdi, vajjon csakugyan az ő együgyűsége, „meine dumme Einfalt“ okozta-e, hogy a továbbutazás mellett döntöttek — és vajjon csakugyan helyesebb lett volna a hazautazás?¹²¹

Mi, akik tudjuk, mennyire rabja volt Teréz Jozefinnek, nem osztjuk ezt a büntudatát,¹²² melyről különben az öreg-

¹¹⁷ Ld. Napló 186. l. VII—2. füz. 44. k. l. ápr. 18. és jegyz.

¹¹⁸ V. ö. Napló 121., 141., 145., 146., 172., 175., 177., 185., 187., 189., 192., 194., 196. l. sat.

¹¹⁹ Ld. Napló 175. l. VII—2. V. ö. Napló 25. l. N. 1. füz. 34. k. l.

¹²⁰ Ld. Napló 142. l. VII—2. füz. 1809. nov.

¹²¹ Ld. Napló 154—155. l. VII—8. irat, 1810. jan. 20.

¹²² Ld. biogr. CCX—CCXIV. l.

kori emlékiratokban sincsen szó. Itt inkább határozottan ki van mondva, hogy Jozefin döntött Stackelberg utazási indítványa felett: „Josephine entschloss sich in Solothurn, lieber durch Italien die Rückreise zu machen” (Mem. 87. 1.). De azért Teréz nem marasztalja el, hanem inkább Stackelbergre hárítja a felelősséget: „Arme Josephine, in ihrer Unerfahrenheit, in ihrem poetischen Sinn, ahnte sie nicht, dass sie selbst das Opfer seines Antrages werden würde!” (Mem. u. o.) Ezen szomorú megemlékezésen kívül, Teréz számára ez a viszontlátás — bízvást mondhatjuk, — valóságos lelki fel-frissülést jelentett, újabb impulzusokat adott a már-már elakadó, mert mindig meddőnek bizonyult javulási kísérleteinek.

Nem győzi vele eléggé megtárgyalni az őt érdeklő erkölcsi, filozófiai és pedagógiai problémákat — bele a késő éjszakába, Jozefin egészségének rovására is.¹²³ Szinte elmerül Jozefin oktatásaiba, aranymondásaiba — melyeknek külön iratnyalábat is szentel, külsőleg is jelezve e beírások fontosságát. Arról nem is szólva, hogy az ezen időt követő bejegyzéseken is (febr. 19-től) naplójában a Jozefin által felhányt kifogások és indítványok sűrűn szerepelnek. Így Jozefin óvja őt a túlzástól, mely lelki kinövés, és melyet „Zwickl”-nek nevez el. Helyesli, hogy Teréz tanárokat akar fogadni tudományos kiművelésére; viszont rámutat arra, hogy Teréz maga mindig fölényesen oktatólag beszél és nem elég udvarias. Rendre és korán kelésre inti — mire Teréz el is határozza, hogy az utóbbi ezentúl nemcsak szabály, hanem „törvény”, „Gesetz” lesz.¹²⁴

Olvasmányanyagot is megállapít számára: Müller, Fichte, Rochow műveiből. Teréz úgy látszik ezek hatása alatt máris tervez Nittrayval közelebbi összeköttetést, abból a célból, hogy polgár leányokat szépen megfogalmazott iratban biztassanak gyermekgondozási pályára, előkelő családokban, ami nemcsak e családoknak, de maguknak a leányoknak is hasznára válnék, leendő gyermekeik nevelésénél. Jozefin híres asszonyok biográfiáit is ajánlja olvasmányul, különösen az olyanokét, akik valami közintézményt vezettek.¹²⁵

Jozefin azon megjegyzése, hogy nem idő, csak elszánt

¹²³ Ld. Napló 155. l. VII—2. füz. jan. 20.

¹²⁴ Ld. Napló 155—156. l. VII—8. irat, 1810. jan. 20.

¹²⁵ Ld. Napló 158. l. és jegyzet, VII—8. irat, jan. 28.

akarat kell arra, hogy az ember felemelkedhessék — mély benyomást gyakorol Terézre — és naplóiban többször talál visszhangra.¹²⁶ Ezért megint több időt akar szentelni a magába vonulásnak, az elmélkedésnek; az eddigi negyed óra helyett — (melyet pedig nem tudott betartani) most már napi két órát szán — hogy gondolkörét fejlesztve és javítva, az erkölcsi cselekvésre magát képessé tegye, mert ebben nyilvánul meg az egyéniség. Amint látjuk, benne van Herbart gondolkörében — akinek *Allgemeine Pädagogik* című munkájából különösen az akarat, a cselekvés és jellemképzésről szóló fejezetek vonatkozó részeit lejegyzí — ezzel is elárulva, hogy Herbart voluntarisztikus beállítottsága mennyire imponál — a magát gyengének ítélő Teréznek.¹²⁷ Herbart elvei alapján véli elérni azt, hogy a felismert erkölcsi cselekvés gyakorlásával — egyrészt önjavulását mozgathassa elő — másrészt meg elsajátíthassa az előre meggondolt cselekvést az ösztönszerű, a kapkodó cselekvéssel szemben, mellyel csak árthatunk.¹²⁸

Ezt a „Willen-Wollen-Handeln” témakört, mely Teréz érdeklődését élete (illetve napló) végéig lekötötte — Jozefinnel is megtárgyalta, aki kommentárral is szolgál. Ők ketten is jót akarnak cselekedni, de a gyermekekkel szemben mégis rosszul cselekszenek (a Deym-gyermekek értendők) — akiket Jozefin szerint elhanyagolnak, és pedig erkölcsileg. Ebben is Teréz a hibás, aki Olaszországból jövet mindjárt beleesett az otthoni „Schlendrian”-ba, értve ezalatt szabályainak be nem tartását a „recueillement”-ra vonatkozólag. Ezért nem tudott célirányosan cselekedni — miáltal az ügynek ártott.¹²⁹ A gyermekek kezelésénél is kapkodó volt, — holott rendszert kellett volna alkotnia, mely a felnőtt korig terjedőleg szabályozta volna a nevelést, jellemes és önzetlen emberekké. Természetesen Teréz igazat ad neki. Szerinte is a hibátlan nevelés a legfontosabb, — mert ő kimondottan azt vallja:

„Hätte der Mensch eine ganz fehlerfreie Erziehung,
so wäre das Besinnen und Denken und Prüfen vor jeder

¹²⁶ Ld. Napló 158. l. VII—8. irat, jan. 28. V. ö. Napló 183. l. VIII—31. irat, ápr. 12.

¹²⁷ Ld. Napló 162. l. és jegyz., 163—164. l. VII—8. irat.

¹²⁸ Ld. Napló 159—161. l. VII—8. irat.

¹²⁹ Ld. Napló 165. l. VII—8. irat.

Handlung nicht nöthig. Ohne sich zu besinnen würde man nur recht handeln können".¹³⁰

Azaz Teréz szerint az ilyen hibátlan nevelés mellett a helyes értéktételezést is be lehetne „gyakorolni”. Mintha tovább szilárdulna meg benne a nevelés mindenhatóságába vetett hit, a felvilágosodási kor nézete, hogy az ember képességek nélkül születik, melyek csupán a nevelés által fejlesztetnek ki — amint azt a szenzualisták vallották, Helvetius és Locke tanították is.¹³¹

S nyilván a Pestalozzi-élmények és emlékek közül, lejegyzí, hogy a gyermekeket hibáikra csak négy szemközt figyelmeztessük,¹³² továbbá hogy nem szabad a sok tiltó rendelkezéssel a szabad jellemeket elnyomni — ami viszont rousseau-i gondolat. Úgy kell foglalkoztatni a gyermekeket, hogy magával a gyermekkel ne foglalkozzunk, — hogy ne vegye észre, ha foglalkozunk vele. Az öntevékenységet kell előmozdítani, csak éppen támogatni szabad, „den Bildungs-trieb”, — ami viszont mind Pestalozzi, mind Rousseau, sőt az egészen új nevelés gondolata is.¹³³

E követelmények kapcsán, úgy látszik, Jozefin Stackelberget dicséri — amit Teréz természetesen hűségesen lejegyez. „Sie sagte von Stackelberg”,¹³⁴ hogy sohase dorgálja őket, hanem gondoskodik arról, hogy hibáik következményeit érezzék büntetésül. Soha se ragadtatja el magát — ami úgy Jozefinnel, mint Terézzel megeseik — akik nagy célokról, népboldogításról, államrendszerek változtatásáról révedeznek, s ha közben a gyermekek kérdeznek valamit, türelmetlenül felelnek, a gyermekek lelki kárára.¹³⁵ Mert mindenek fölött fontos a jó példa. Ezért Teréz nem győzi magát inteni: legyen szerény, szellemi gögöt kerüljön, ne büszkélkedjék

¹³⁰ Ld. Napló 161. l. VII—8. irat.

¹³¹ Ld. Fináczy: Az újkori nevelés története. 90—104. l. Helvetius, Claude Adrien, francia enciklopédista filozófus 1715—1771. Helvetius szerint is: „L'education peut tout”. A nevelés tényezőinek helyes megválasztásával és összeállításával, az embernek helyesen *kell* gondolkodnia. — Locke, John angol empirista 1632—1704. Essay concerning Human Understanding c. munkájában külső és belső tapasztalásból vezette le a fogalmakat és képzeteket, a nevelés alkottatja meg a gyermekkel a képzeteket. Jellemzi a gyermek messzemenő képességébe vetett hite.

¹³² V. ö. biogr. CXCIII—CXCIV. l.

¹³³ Czeke: Montessori gondolatok Brunszvik Teréz naplójában. 1931.

¹³⁴ Ld. Napló 166. l. VII—8. irat, 1810. febr. 4.

¹³⁵ Ld. u. o. VII—8. irat 11. k. l.

tudásával¹³⁶ (ismételt vád), csak így „werde ich durch meinen Wandel einst Einfluss haben”.¹³⁷

Ez az egész feljegyzési csoport érdekesen szemlélteti egyrészt, miként dolgozza fel Teréz mások gondolatait, akár olvasmányok, akár előszóban jutott hozzájuk — miként fonja-szövi tovább őket; másrészt tanúsága annak, mint kapcsolódnak gondolatai, mihelyt ráérő ideje és megfelelő környezete van, — fokozottan a nevelés kérdéseibe, és fontoságuk elmélyülő megismerésébe.

A Jozefinnel töltött idő utánra sorolható bizonyára az a szózatnak induló töredék, melyben Teréz, hasonlóan a polgárleányokhoz tervezett, gyermekgondozói pályára buzdító felszólításához — nőket, férfiakat hív fel arra, hogy csatlakozzanak a köz javára végzendő munkához. Mert ha akadnak közreműködők:

„habe ich die wahren und ächten Freunde gefunden, den nothleidenden, verwahrlosten Kindern. Das werden die Mütter des Vaterlandes. Ihr Beispiel und das meine wird auch edel denkende Männer auffordern. Viele unter ihnen werden arbeiten für ihr Geschlecht.”¹³⁸

Tehát a gyermekvédelemnek első szervezési kísérlete, jóval 1827 előtt.

Nem lehetetlen, hogy ugyanekkor Pestalozzi emléke is élénkebben jelentkezik, mert hazatérve, egy hely és dátum nélküli levélben Jozefint arról értesíti, hogy 3000 fl.-ért egy ásványgyűjtemény kapható, melyből egy-egy gyűjteményt össze lehetne állítani Pestalozzi és Stackelberg részére.^{139a}

Otthon, mint láttuk, megint mindenben résztvesz, *balparén*^{139b} és egyebekben, bár a társasélet Teréz számára mind terhesebb kezdett lenni. Hiszen ebben látta akadályát annak, hogy fáradozásai az „ügy” érdekében sikeresekké váljanak. Igyekszik ugyan e kényszerű társasági élet káros hatásait kivédeni, egyrészt olvasmányok által, másrészt azáltal, hogy élénk képzeletével úgy akarja maga előtt a társaságba járást feltüntetni, mintha a „Maître de la dé-

¹³⁶ Ld. Napló 167. l. VII—8. irat. V. ö. Napló 172. l.

¹³⁷ Ld. Napló 167. l. VII—8. irat, 1810. febr. 4.

¹³⁸ Ld. Napló 121. l. és jegyzet, VIII—36. irat.

^{139a} Pálfalvi De Gerando levéltár német levél dátum, hely nélkül. IV—14. sz. Kiadatlan.

^{139b} V. ö. biogr. CCLXXVI. l. és j.

cence", „des bonnes et nobles manières", tehát az illetőnek leckéire járna és így ingyen jutna az „Anstand" megszerzéséhez.¹³⁹ Egyúttal szemlélődő megfigyeléssel, megszerezhetné még a neki hiányzó ítélőképességet is.¹⁴⁰ Itt is megnyilvánul nála a produktív egyéniség jellegzetessége, mellyel mindent célja érdekében tud beállítani, hasznosan megszervezni. Ezeket a kicsinyesnek látszó elgondolásokat Teréz, szokásához híven, elmélyíti azzal, hogy e külsőségek számára a belső substratumot követeli, mert érzi a külső illem, „Anstand" ürességét, ha az nem a belső ember visszfénye, ha a külső és belső ember nincsen harmóniában egymással.¹⁴¹ De mind-ezen, az elmékedésből eredő fogadkozások beváltását romló egészsége is gátolta, úgyhogy a már régebben kifejezett nézete, hogy el kellene vonulnia az emberek elől, újabb tápot nyer, csak nem tudja, miképpen járjon el, mert anyjára való tekintettel, ez szinte lehetetlen. „Wohin flüchten? ins Gebirge? da würde sie mir nachfolgen".¹⁴² Talán egészségének ez a romlása ébreszti fel fokozottan a Jozefin gyengélkedéseire való aggodalmat — akit kér, jöjjön közéjük, hogy jobban óvhassa egészségét. Viszont Jozefin az ismételt meghívásokat férjére való tekintettel nem fogadhatta el — és így erre céloz Teréz, midőn a nyilván Bécsben tartózkodó Brunszvik Ferenc levelében újra meghívja Jozefint és utóiratként hozzászól: „Je suis fachée contre St."^{142a}

Egyelőre június 1-én Martonvásárra ment a család és ott Teréz összefoglalólag, címszók alatt, lexikonszerűen jegyzi le „bűneit", emlékeztetve Mme de Genlis „*Herbier moral*"

¹³⁹ Ld. Napló 185. l. VII—2. füz. 1810. ápr. 18.

¹⁴⁰ Ld. Napló 191. l. VII—2. füz. betét lap, máj. 16. V. ö. még Napló 130. l., 143. l.

¹⁴¹ Ld. Napló 186. l. VII—2. füz. máj. 9. „Der äussere Mensch soll mit dem inneren übereinstimmen. Die Gedanken müssen eben so lauter sein als unser Wille und unsere Handlungen... Das Äussere... sind die Erscheinungen dessen was wir sind..." V. ö. még Napló 131. l. VII—2. füz. 1809. okt. 11.: „wie ich mich erheben werde, werde ich alles mit Anstand thun".

¹⁴² Ld. Napló 174. l. VII—2. füz. márc. 26. V. ö. Napló 117. l. VIII—36. irat: „Dieses Alleinsein ist sehr nothwendig dem Menschen, er muss sich isoliren..." 143. l. 1809. nov. 5.: „...wie es angenehm u. nützlich u. nothwendig dem Menschen allein zu sein". 185. l. 1810. ápr. 18. VII—2. füz.: „...einsames Studium, Entfernung von dem unerhabenen Treiben der Menschen, ist nothwendig".

^{142a} Ld. Pálfalvi levéltár IV—99. sz. angol és német. Hely, keltezés nélkül.

című könyvére, hasonlóan meghatározva a felsorolt bűnök és erények lényegét.¹⁴³

Ugyancsak összefoglalólag gyűjti egybe anyjával való viselkedésének szabályait: azt, amit tennie kell, tenni akar és amit tennie nem szabad.^{143a} Mert tekintettel az előtte levő karlsbadi útra, számolnia kell időveszteséggel, „Darum muss ich jetzt arbeiten da es Tag ist” inti magát a bibliai szóval.

Viszont imaszerű buzdításában megnyilatkozik hivatásának, és minden alázatossága mellett — értékének tudata is, mellyel, midőn Istenhez fohászkodik, bízik abban, hogy nem fohászkodik lehetetlenért. „Auf! ermanne Dich! Sey hohe, grosse Seele! nähere dich den Grossen aller Zeitalter, sei ihrer würdig. Gott helfe mir, stärke mich! Amen!”¹⁴⁴

Mindez az exhortáció azonban nem használt! A karlsbadi tartózkodás, mint tudjuk, kúrának volt szánva ugyan, de megint csak mozgalmas társaséletben telt el, Terézünk legnagyobb lelki furdalásaitól kísérve. Mert bár ismerte e társasélet káros hatását egész lényére és így közvetve magasabb céljaira, a neki sajátos abszolút őszinte magába tekintésével mégis kénytelen megállapítani, hogy ezt a társaságot ő maga kereste — és pedig mohón kereste. Midőn pedig belevegyült, megint újra a régi panaszokat kénytelen hangoztatni modora ellen, melyet Goethevel szemben is érvényesített:

„... eine sehr verkehrte Art... Gegen Göthe sollt' ich nicht plauderhaft sein, sollte ihn zu sprechen veranlassen”.

És már az is magában véve milyen hiba Teréz szemében, hogy olyan szenvedélyesen kereste új emberek ismeretségét és a látnivalók megsejmlélését. Azonfelül

„Mein täglicher Umgang schadet mir, aber durch meine Schuld. Warum benützte ich die hiesige Zeit nicht um heilige Gefühle in mir zu wecken und Gedanken? Warum wünsche ich mich zu zerstreuen und zu brilliren... warum wünsche ich in den Zirkeln eine Rolle zu spielen in der beau-monde? Welche Widersprüche!”¹⁴⁵

¹⁴³ Ld. Napló 196—197. l. és jegyz. „am 3-ten Juni M. V.” VII—1. füz. 89. k. l. Mme de Genlist ld. Napló 333. l. 34. j. J. 2. füz. 1811. máj. 7.

^{143a} Ld. Napló 198—199. l. június.

¹⁴⁴ Ld. Napló 196. l. VII—1. füz. 3. k. l.

¹⁴⁵ Ld. Napló 201. l. VII—2. füz. 64. k. l. júl. 2.

Mindenesetre az egész bejegyzés fölötté jellemző Teréz naplóírási módjára. Se hely, se pontos idő nem fontos — csak az ő helytelen viselkedése — melyhez képest az ott-honi, naplójában annyira ócsárolt magatartása is dicsérendőnek tűnik fel előtte. A leginkább súlyosbító körülmény az, hogy a karlsbadi viselkedést úgyszólván mint az egy évi önnevelés — kudarcát kell elkönyvelnie. Kétségre esve kérdi, vajon a már megszerzett erények csak múlóak?

„nur für den Augenblick, soll ich sie nicht durchs Leben haben und in allen Momenten üben und zwar in solchen wo es gilt, wo mich andre beobachten, wo ich Beispiel sein soll? Eben wo es gilt da lass ich nach!“^{145a}

Ez fáj Teréznek, ez a hanyatlás és az ezzel okozott újabb kár az ügynek, mert nem lehetett példa! Ezen súlyos tény mellett tehát nem csodálkozhatunk, hogy Goethet is csak öndorgálásával kapcsolatban említi meg, holott minden nő, aki igényt tartott irodalmi műveltségre, — már pedig Teréz erre igényt tartott — a költőkirállyal való ismeretséget nagy eseménynek tartotta volna. Terézt azonban ezidétt, fanatikus, céljaira való beállítottságával, csak a maga lénye, lelke érdekli, csak a maga fogyatkozásaira van gondja, csak ezeket boncolja és csak ezeket teszi elmélkedéseinek tárgyává, csak ezeket örökíti meg. Minden egyébként háttérbe kellett szorulnia, még egy Goethenek is.

Midőn tehát Brunszvik Teréz ezen korszakára vonatkozó utolsó bejegyzései (1810. júl. 2.) úgyszólván sűrítetten szemléltették naplóírásának módját — mely egyező az előbbiekkal, ugyane beírásai nagy különbségeket is kihangsúlyoznak. Míg ugyanis az olasz utazáson csak önmagával kellett bajlódnia, és csak két eszményképéhez idomulnia — tisztán saját tökéletesedésének előmozdítása végett, — a jelen naplókban, mint azt már jeleztük — az öntökéletesedésen, az önnevelésen kívül, a Pestalozzi által keltett emberboldogító eszméket, az úton szerzett hasznos tapasztalatokat — itthon is akarta ismertetni, terjeszteni, megkedveltetni, és pedig a haza javára. Ebből kifolyólag, bár a naplók, úgy, mint az eddigiek, még mindig tér, idő és különösen eseményeken kívül íródtak, mégis be-betör a külvilág. A külvilágnak ez a behatolása megnyilvánul egyrészt abban, hogy Teréz immár

^{145a} Ld. u. o. VII—2. füz. 63. k. 1.

elárulja természetimádatát, mely élete végéig kíséri,¹⁴⁶ holott az olaszországi úton erről alig esik szó.¹⁴⁷ Mert ekkor a természetről csak a rousseau-i értelemben vett „Natur”-ról, a primitív, az emberi kultúrától nem érintett emberi természetről emlékszik meg; másrészt és főleg azokban a kritikákban, melyekkel az emberboldogítás, az embernevelés eszméjének terjesztésével kapcsolatos ténykedéseket kísérte. E ténykedések pedig magukkal hozták, hogy Teréz az eddigi, leginkább spekulatív beállítottsággal — mellyel a passzivitást hirdette: „Ruhen, unhandelnd bleiben, bis ich recht handeln kann. Dies ist Gesetz!”¹⁴⁸, szinte akarata ellenére szakít. Hiszen Teréz egész lénye az aktivitásra tör: „Actif zu sein ist mir physisch und moralisch nothwendig”,¹⁴⁹ mondja nem egyszer, és így természetszerűleg most az akarat fejlesztésére és az akaratból folyó céltudatos cselekvésre törekszik, ami olvasmányaiából is megállapítható.¹⁵⁰ Teszi ezt pedig az emberek megsegítésére, reformálására való lehetőségek megteremtése végett. Azaz Teréz gyengeségének leküzdésén kívül arra törekszik, hogy hatni tudjon az emberekre, lehetőleg saját példája által, s hogy csakugyan lehessen belőle az emberiség számára az a támogató, „Säule”,¹⁵¹ a haza javára az a világító csillag, „Stern über dem Horizont deines Vaterlandes”,¹⁵² amire már Pestalozzától távozva vágyott. Mert alapjában, Pestalozzi avatta őt e hivatásra — aminek írott dokumentumát is szolgáltatta leveleiben:

„Ihre Stellung ist bedeutungsvoll für die Menschheit, wenn Sie bereit sind ihr zu dienen, und das werden Sie mit unverbrüchlicher ungarischer Treue und ungarischer Tatkraft tun”

írja 1808. nov. 22-én. És néhány héttel később:

¹⁴⁶ Ld. Napló 166. l. VII—2. füz. 1810. máj. 9.; Napló 202. l. VII—1. füz. 83. k. l. júl. 2.

¹⁴⁷ Ld. Napló 10. l. VII—4. f. 1809. febr. 11.; Napló 11. l. febr. 18. Genua.

¹⁴⁸ Ld. Napló 155. l. 1810. jan. 28. V. ö. Napló 154., 167. l.

¹⁴⁹ Ld. Napló 81. l. A—x. füz. 3. k. l. V. ö. Napló 72., 141. l.

¹⁵⁰ Ld. Herbart: Allgemeine Pädagogik. 1806. Pestalozzi: Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschen- geschlechts. 1797. Ld. Napló 151. l.

¹⁵¹ Ld. Napló 33. l. A—η. füz. 1809. „februar. ... eine Säule an die man sich anschliessen mag mit Vertrauen und Lust... Will sie sein du! der denk! will sie werden od. bilde dazu junge Sprösslinge” és Napló 146. l. nov. 9.: „eine Säule sein für Schwache...”

¹⁵² Ld. Napló 194. l. VII—2. füz. 1810. máj. 31.

„Brunsvik, o Brunsvik mit der hohen Seele! Ihr Herz erstrebt das Gute. Es schlägt nur fürs Vaterland, für die Menschheit“^{152a}

és így megszilárdította Teréznek magában való hitét, úgyhogy joggal írhatta 1837-ben naplójába: „Pestalozzi hat mich geweiht das Volk zu erlösen”.¹⁵³ És hogy Teréz nem habozott e bizodalomnak eleget tenni, azt láttuk már 1809. dec. 14-i beírásában, melyben elkötelezte életét az emberiségnek nevelés által való átfarmálására: „zu dieser Umgestaltung weihe ich mein Leben”.¹⁵⁴

Ilyenformán, bár Teréz állandóan akarata gyengeségét panaszolja, energiátlanságát korholja, naplójának egész menetéből tisztán domborodik ki az egy célra irányuló, a soha se lankadó, minden sikertelenség után újra neki lendülő igyekezet, az a fanatikus egy irányba való törtetés, mely Plaut¹⁵⁵ szerint, mint akarat hajtotta „Gerichtetsein des Denkens”, a produktív egyéniség sajátja.

S mivel ez az irányítottság 1809 folyamán mind fokozottabban észlelhető naplójában, s azt környezetének közönye, ellenséges és sokszor gúnyos magatartása sem tudta gyengíteni, azt a feltevést, mintha Pestalozzi hatása Teréze csak múltól lett volna, tévesnek kell minősítenünk.¹⁵⁶

De alaptalannak kell minősítenünk Terézünk saját maga elleni vádjai közül akaratának gyengeségére vonatkozóakat is¹⁵⁷ — ellenkezőleg, inkább azt állapíthatjuk meg, hogy nem hiába variálta a kanti elvet: „Du sollst denn du kannst”,

^{152a} Ld. a magyar fordítású leveleket biogr. CC. 1. j. és CCXIV—CCXV. 1. és j. Az itt közölt német részek a La Mara által, az eredeti másolatok alapján közölt Pestalozzi levéltöredékekből vannak véve. La Mara: Das Geheimnis der Gräfin Therese Brunsvik. 40. l.

¹⁵³ Kiadatlan napló, J. 19. Idézve Benes Piroska művében. Ld. biográfia CXCIX. 1. j.

¹⁵⁴ Ld. Napló 149. l. VII—2. füz.

¹⁵⁵ Plaut, Paul: Die Psychologie der produktiven Persönlichkeit. 1929. „Das Wesentliche der Intelligenz ist also das *zielgerichtete Denken*, d. h. aber, dass dem Willen eine bedeutsame Rolle zu erteilt wird”, Napló 64. l. V. ö. még II. Hauptteil: Die Produktive Persönlichkeit, 105—107. lapon: Gerichtetsein közelebbi magyarázata.

¹⁵⁶ V. ö. CXCIX l. 56. jegyz. Benes Piroska műével kapcsolatos megjegyzéseket. Itt ezeket még kiegészíthetjük azzal, hogy a tévedés abból származhatott, hogy Benes P. rendelkezésére a Brunsvik Teréz naplóból kiírt, kizárólag pedagógiai részek bocsáttattak — tekintettel ugyanis pedagógiai vonatkozású dolgozatára. Teljességgel érvényesültek e tévedésben a szemelvényezés hátrányai.

¹⁵⁷ Ld. Napló 174. l. VII—2. füz. 1810. márc. 26.: „Kraftlos ist mein Willen... mein Wollen ist unlebendig und nicht tief”.

mert csakugyan sikerült neki — Pestalozzi tétele szerint „das zu thun, was ich will, das, was ich soll”.¹⁵⁸

Éppen úgy nem kárhoztathatjuk azt az általa annyira kifogásolt impulzivitást s azt a szerinte különös jelenséget¹⁵⁹ — mellyel más érdemeit mintegy előlegezve értékeli, — sokszor túl is értékeli. Ez a bámulni-készség is a nagy szellemek tulajdonsága, akik keresik és meg is találják embertársaikban a legjobbat, a legszebbet, az érdemeiket — és azokon lelkesednek. Minden korholása ellenére, Teréznek ezt a „sonderbare Erscheinung”-ot, ezt az impulzitást nem sikerült magában elnyomnia, mert bár sokszor kellett tévednie, késő öregségeig megőrizte ezt a méltányló és ezért bátorító lelkeséget. És ez a meg-megújuló lelkesedés adta meg neki az örökifjú aktivitást, ez képezte azt a hajtó motort, mely nélkül nem tudott volna alkotni.

Viszont ez a lelkeség egyúttal az emberi közösséget, a társaságot kedvelő lényét is elárulja, mely utóbbi, Teréz saját vallomása szerint, Karlsbadban szereplési viszketeggé tudott fajulni. És a helyett, hogy ezen, a hiúságból fakadó vágyának engedne, — felismerve annak káros voltát lényére, és így közvetve céljainak kivételére is — a maga választotta hivatása kedvéért erről végképpen lemond. Karlsbadi szereplése a társaságban ugyanis végképpen meggyőzte őt arról, hogy az önnevelést és az emberboldogító tervek kivételének előkészítését a társasélet forgatagában nem tudja folytatni, mert mint ahogy kérlelhetetlen őszinteséggel bevallja, a környezet vesztes hatásától nem tud szabadulni.¹⁶⁰ S bár már régebben belátta a magába vonulás szükségességét — sőt tervezte is, ezt a tervet megvalósítani nem tudta — részben a társasági etiquette miatt, de főleg anyjára való tekintet miatt sem.¹⁶¹ Éppen ez utóbbi miatt nyilvánvaló volt Teréz előtt, ha újra otthonában kénytelen élni, nem kerülheti el a társas érintkezést — sőt azt se, hogy mindenféle házassági tervek ne szöjenek vele kapcsolatosan. De Teréz férjhez menni nem akart, — amint azt a Brunszvik Józsefné

¹⁵⁸ V. ö. Pestalozzi: *Nachforschungen über den Gang der Natur und der Entwicklung des Menschengeschlechts*. 1797. Kiegészítés a természet ösztönössége és a társadalmi rend között és az öntökeletesség akkor lehetséges: „Wenn ich das, was ich soll zum Gesetze dessen mache was ich will”, Teréz ezt a mondást variálja. Hogy olvasta e munkát, bár szokása szerint nem említi, bizonyítja még az a tény, hogy e mű megvan a Pálfalván őrzött hagyatékában.

¹⁵⁹ Ld. Napló 185. I. VII—2. füz. ápr. 18.

¹⁶⁰ Ld. Napló 195. I. VII—2. füz. jún. 6.: „Die Wirkung der äusseren Gegenstände auf mich ist fürchterlich”.

¹⁶¹ V. ö. Napló 174. I. VII—2. füz. márc. 26.: „Wohin flüchten?”

„protégé”-je esetében kiderül, mert szerinte az értékes nő számára a házasság abban az időben¹⁶² rabszolgaságnak bizonyult. De különben is azt tartotta, hogy akár férjhez megy a nő, akár nem, örök kiskorúságra van kárhoztatva — „zu ewiger Kindheit verdammt”¹⁶³ —, és így terveit szempontjából teljesen reménytelen volt a helyzet, ha visszatérne a társaságba, ahol eszméi semmi visszhangot nem találtak eddig sem, és ahol semmi másba nem kezdhetne, annál is inkább nem, mert amint helyesen megállapítja: „Ich habe kein Vermögen... ich bin eine Null in der Welt”¹⁶⁴.

Ilyenformán érthető Teréz hajlandósága, hogy Jozefint elkísérje új falusi otthonába, miáltal elkerülhette azt, hogy esetleg szokatlan módon váljon el az anyjától. De viszont élesen bevilágít Teréz lelkébe, hogy most immár örömmel vállalta azt a gyermek gondozói, nevelői szerepet, melyet annak idején, mint hozzá méltatlant, visszautasított,¹⁶⁵ ezzel is jelezve azt a mélyreható változást, azt az „újászületést”, mely Terézünk bensejében végbe ment. És miként azt már az utazáson láttuk, ismét hajlandó volt a cél érdekében Jozefin esetleges méltatlan bánásmódját elviselni.¹⁶⁶ Mert Teréz újra kénytelen volt felismerni, hogy nagy céljának megfelelő, szíve-lelke szerinti életet csak Jozefin mellett élhet, aki Stackelberggel együtt vele lelkesedtek reformeszmékért, emberboldogító tervekért. Viszont a naplókól tudjuk azt is, hogy minden keserű emléket feledve, Jozefin megmaradt Teréz számára „das Theuerste auf dieser Welt!”, akinek köszöni „mein neues Sein”¹⁶⁷ — akinek környezetében, egyedül az övében — remélhette kifejleszthetni a hivatásához szükséges tulajdonságokat, annál is inkább, mert hiszen most ebben a környezetben Stackelberg áldásos lénye is közreműködik: „er der uns von Gott gesandte, uns zu erleuchten in unserer Finsternis!”¹⁶⁸ Nem is szűnt meg őket példány-

¹⁶² V. ö. biogr. LXIV. l. az 1834. jan. 13-i beírásának idézetét; továbbá CCXXXIX. l., CCCLI—LVI. l. és Napló 398—99. l. és j. VII—13.

¹⁶³ „Am 5. Dezember 1816. Mutter untersteht sich uns leichtsinnig zu nennen, die wir unser Leben den solidesten Bestrebungen weihen mit grenzenloser Aufopferung!... Enterbt hat sie uns, noch ehe wir das Licht der Welt erblickten, uns von ihrem Acquirirten ausgeschlossen und den, der nicht leichtsinnig heurathen wollte, mich, zu ewiger Kindschaft verdammt.” Ld. J. 5. jelzésű kiadatlan naplót, közölve: La Mara: Beethoven und die Brunsviks. 85. l.

¹⁶⁴ Ld. Napló 150. l. VII—2. füz. 1809. dec. 16.

¹⁶⁵ V. ö. biogr. CLXXVIII. l. és CCXXVIII. l.

¹⁶⁶ V. ö. biogr. CCXXXI—CCXXXIII. l., CCXXXVI. l.

¹⁶⁷ Ld. Napló 147. l. VII—2. füz. 1809. dec. 1.

¹⁶⁸ V. ö. biogr. CCXXXI—CCXXXIII. l., CCXXXVI. l., CCXL—CCXLI. l.

¹⁶⁹ Ld. Napló 152. l. VII—2. füz. 1810. jan. 8.

képül maga elé állítani: „Stark wie Josephine, wie Stackelberg”¹⁶⁹ — akik mellett ismételten vallott hitet:

„Unerschütterlich soll mein Vertrauen sein auf . . . Josephine, auf Stackelberg . . . ihn lieben und sie!”¹⁷⁰

Együttműködésüktől pedig Teréz a legjobb eredményeket várta — „was alles werden sie ausführen diese Engelsseelen!”¹⁷¹ és így hozzájuk csatlakozni, a Stackelberg által megalapított kiválók egyesületéhez tartozni Teréznek boldogság volt: „Ein schöner Bund besteht schon . . . Ich bin dabei!”¹⁷²

És ha mindehhez hozzá vesszük Teréznek Jozefin iránti rajongó szeretetét, melyre már több ízben mutattunk rá¹⁷³ — elképzelhetjük, hogy Teréz igyekezett lehetővé tenni a velük való egyesülést. És így hasonlóan a két év előtti vállalkozáshoz — majdnem ugyanazon időben — amikor Teréz Jozefinnel az oldalán elindult egy új világ felé, — most, ugyancsak Jozefin védőszárnyai alatt, elindult új pályáját előkészítendő, az új élet gyakorló iskolájába.

IX.

AZ ÚJ ÉLET „GYAKORLÓ” ISKOLÁJA.

1.

Míg Teréz Karlsbadban utolsó fényes lobbanásban elbúcsúzik a társasági szerepléstől, addig Stackelbergék morvországi uradalmuk átvételét intézték el, melyet, mint láttuk, a szerződés szerint július elsején kellett foganatosítani.¹ Stackelberg bizonyára már ezt az időt megelőzőleg ment el oda, hogy a csak 5 szobából álló witschapi kastélyt² az új lakók számára elkészíttesse, mivel a lessonitzi nagy kastélyt gr. Trautmannsdorffné foglalta el. (Mem. 98—99. l.) Ezen

¹⁶⁹ Ld. Napló 153. l. VII—2. füz. 1810. jan. 8.

¹⁷⁰ Ld. Napló 144. l. VII—2. füz. 1809. nov. 5.

¹⁷¹ Ld. Napló 121. l. VIII—36. füz. „... wie viel Gutes werden sie nicht thun diese Engelsseelen!”

¹⁷² Ld. u. o.

¹⁷³ Ld. biogr. LXXVII. l., CVII—CVIII. l., CXXVII. l., CXLV. l., CLXIX—CLXX. l.

¹ Ld. biogr. CCLXXVIII—CCLXXIX. l. j.

² Ld. Napló 221. l. J. 1. füz. 10. k. l. „Am 19. Sept. . . Ich habe bemerkt, dass die Zimmer, wie sie in Jo's Abwesenheit sind, eben für uns wären. Eine Dame mit 4 Kindern kann nicht weniger haben; es ist, aber, uns gehörig aus zu breiten, wenn Jo. da ist, zu eng und ängstlich”. Ld. még 272. l. J. 1. füz. 59. k. l. „J'ai 5 grandes chambres”.

átalakítási munkálatokat tekintetbe véve, feltehetjük, hogy Jozefin családjával együtt csak július közepe táján érkezhetett meg Witschapba. S bár az emlékiratok szerint a 200.000 fl. foglalóból 12.000 fl-al még adósak maradtak, mégis a betegeskedő Jozefin egy kényelmes, elegáns, gazdagon felszeresített, négyesfogatú háló-utazó kocsit kapott, melyért 10.000 fl-ot fizettek — és ezen vonultak Morvaországba, új otthonukba. (Mem. 98. l.)

Teréz emlékirataiban részletes leírását adja³ a nagyki-terjedésű és nagyszabású uradalomnak, megemlíti magas fekvését, lomb- és fenyőerdő borította, hegyes-halmos vidékét, jó levegőjét és friss vizét. (Mem. 98. l.)

Innen jelentkezik Teréz augusztus 11-i beírásával, új „*Règles de vie*” című füzetben,^{3a} melyen kívül „*Journal*” felírással még egy naplót indít.⁴ Talán ezen felírású füzetekre gondol, amikor öregkori emlékirataiban tévesen azt állítja, hogy Witschapban kezdett naplóírással,⁵ hozzátéve „es ging nicht immer regelmässig”. (Mem. 105. l.)

Ezt a megjegyzését megerősíthetjük, mert csakugyan nem ment rendszeresen. Hol naponként, hol szerdánként, hol szórványosan, kisebb-nagyobb időközökben írta őket. A fentjelzett naplók, bár mindegyike, külön-külön is terjedelmesebb az előzőknél, mégis alig találunk bennük szorosan vett életrajzi adatokat, melyeket az eddigénél fokozottabb mértékben másvonatkozású beírásokból kell közvetve kihámozni és egyéb forrásokból pótolni.

Ezek szerint Teréz, minden esetre Jozefin után, egyenesen Karlsbadból⁶ érkezhetett meg Witschapba. Mivel aug.

³ „Auf der grossen Herrschaft in Mähren waren reiche Beamtete: Ein Justizamt, ein Wirtschafts-, Kastner-, Rent- und Forstamt. Der Flächenraum war gross und mit Wäldern bedeckt, sehr geregelt. 11 Dörfer und ein Markt, 14 Meierhöfe mit gewölbten Stallungen und Scheunen, 200 ausländische Kühe, 20,000 feine Merinos u. s. w. machten den fundus instructus — eine Goldgrube für den Verständigen und Glücklichen.” (Mem. 98. l.)

^{3a} VII—1. jelzésű füzet. Napló 203—280. l.

⁴ J. 1. jelzésű füzet, 1810. Napló 203—280. l. — E két napló kiadásunkban egyesítettett és a beírások kronológiai sorrendben adattak közre, tekintet nélkül arra, hogy a Journal-ba, vagy a Règles de vie-be tartoznak. Hovátartozásukat az eltérő betűtípus jelzi. A *Règles de vie et Examen* VII—1. jelzésű füzet ritkább, a *Journal* J. 1. és 2. jelzésűek sűrűbb sorokban nyomattak. Ld. Napló 66. l. Tudnivalók.

⁵ Ld. Br. Teréz napló- és egyéb iratairól XVII. l.

⁶ Ld. Napló 220. l. Br. Teréz, szept. 21-én egyik visszatekintő beírásában a Witschapban töltött idő alatti viselkedését bírálva, ezt mondja: „... und schon früher in Carlsbad”. Abból, hogy közbeeső más helyet nem említ, feltehető, hogy onnan egyenesen Witschapba utazott, ami az akkori utazási viszonyok mellett bizonyára a legraktikusabb megoldás volt.

11-i beírásában arra hivatkozik, hogy már néhány napja van együtt Jozefinnel,⁷ a napló egyéb vonatkozású adatait egybe vetve érkezésének napját augusztus 8-ban állapíthatjuk meg.⁸

Hamarosan érkezése után a gyermekek gondozását és nevelésük irányítását rábízták, amit aug. 24-én tudomásul vesz és örömmel vállal.⁹ Ezen felül azonban még a háztartás vezetésében is részt kellett vennie,¹⁰ úgyhogy kizárólag a saját felemelkedését előmozdító önnevelési tanfolyamról, amint azt Teréz remélte, nem lehetett szó, — legfeljebb *gyakorló iskoláról*. Az ezen helyzetből folyó nehézségeket Teréz hamarosan észrevette, ha nem is rögtön adott ennek kifejezést.¹¹

Úgy látszik, augusztus végén vagy szeptember elején Witschapban járt gr. Teleki Imréné, Brunszvik Charlotte¹² — viszont Jozefin szept. 19-én már nincs ott. Nyilván ideiglenesen távozott,¹³ és így a háztartás vezetése, illetve felügyelete egészen Terézre háramlott.¹⁴ Ha pedig Jozefin jelen van, akkor Teréz vele van elfoglalva,¹⁵ annál is inkább, mert sokat betegeskedett¹⁶ és így ápolásának gondja is Teréz vállaira nehezedett.

⁷ Ld. Napló 203. l. „Am 11-ten August Witschap. Mit meiner geliebten Jos. seit mehreren Tagen wieder vereinigt”.

⁸ Br. Teréz szept. 19., 20. és 21-i beírásában háromszor egymásután megemlíti, hogy 6 hete van Witschapban. Ld. Napló 216. l., 217. l., 220. l. VII—1. füz. E dátumokból visszaszámítva, az aug. 8., illetve 9. vagy 10-ét nyerjük. De mivel aug. 11-én már néhány napról szól, hogy Jozefinnel van együtt — az aug. 8-i kínálkozik mint legvalószínűbb érkezési nap.

⁹ Ld. Napló 207. l. 1810. aug. 24. VII—1. füz.: „...in meinem jetzigen Verhältniss mit 4 Kindern, die meiner Leitung u. Erziehung anvertraut wurden”.

¹⁰ Ld. Napló 224. l. szept. 23. „...für diesen Winter den Haushalt und die Kinder organisieren”.

¹¹ Ld. Napló 257. l. nov. 21. VII—1. füz. „...ich sollte nur ganz allein für mich zu sorgen haben... die Ablegung meiner Fehler u. üblen Gewohnheiten wird mir, weil ich äussere Geschäfte habe, erschwert.”

¹² Ld. Napló 206. l. VII—1. füz. aug. 15.: „Mit Lotte wurde ich sehr roh”; 220. l. szept. 19. J. 1. füz. 9. k. l.: „...als Lotte hier war”.

¹³ Ld. Napló 221. l. szept. 19. J. 1. füz. „...in Josephinens Abwesenheit”; 219. l. szept. 21. VII—1. füz.: „...wie ich in der Abwesenheit Jo.-s”.

¹⁴ Ld. Napló 245. l. okt. 24. VII—1. füz. „Für sie und in ihren Haushalt handle ich.” V. ö. 235. l. okt. 7. J. 1. füz. „Ich bin oft so eingeschränkt, besonders wenn ich mir selbst überlassen bin.”

¹⁵ Ld. Napló 237. l. okt. 13. J. 1. füz. „...wenn Jo. da ist: will ich ihr etwas sein”.

¹⁶ Ld. Napló 216. l. szept. 19. „...ich bin auch gegen Jo. zu weich u. gegen ihren leidenden Zustand u. physische Schwäche”; 232. l. okt. 3. VII. 1. füz.: „es ist gewiss, dass Jo. immer gelassen bleibt, obwohl sie, durch ihre Krankheit Entschuldigung verdiente, wenn sie auffährt”.

Teréz azon feltevéséből pedig, hogy Jozefin jobban fogja szeretni az új házasságból születendő gyermekeit,¹⁷ Jozefin graviditására következtethetünk, ami tényleg igazolást is nyer, és ami Jozefin gyenge fizikuma mellett Teréz gondjait és aggodalmait bizonyára növelte.

És ezekhez a gondokhoz a birtokszerzésből származó bajok is járultak, melyek már ekkor jelentkeznek, amikor Stackelberg a fentemlített tartozás ellenére augusztus 29-én birtokjogát telekkönyvileg előjegyeztette és Trautmannsdorffné ezt törölte — amit viszont Stackelberg hatálytalannított.¹⁸ Talán e kellemetlenségek hatása alatt merülhetett fel Stackelbergékben az a gondolat, hogy nemcsak a hátrálékos foglalót, hanem úgy látszik az egész vételárat fizessék ki, és a szükséges pénz kölcsön útján szerezzék meg. Erre enged következtetni Teréz okt. 12-i bejegyzése, melyben megállapítja, hogy Brunsvik József nagybátyjuk volna leginkább abban a helyzetben: „de payer Lessonitz sur le champs”,¹⁹ aki meg tudná szerezni a 600.000 fl-ot. Ezért Teréz szerint Jozefinnek meg kellene bocsátania a nagybácsiéknak, nyilván azt, hogy a Stackelberg-házasságot elnezték, holott annak idején ő is felháborodott ezen.²⁰ Anynyira fontosnak tartotta az adósságok rendezését, hogy öreg korában irt emlékirataiban is éppen a foglaló meg nem fizetéséből származtatott minden bajt: „Durch unheilvolle Verzögerung des zu erlegenden Kaufschillings 200.000 fl., geschah das Verhängnissvollste” (Mem. 97. 1.).

Talán ezekben az ügyekben utazgat több ízben Jozefin és csak átmenetileg jelenik meg Witschapban,²¹ holott megérkeztét a naplók ismételten jelentik. Viszont lebetegedésének idejét nyilván egészségügyi szempontból Bécsben akarja tölteni, és így Teréz marad a gyermekekkel és a személyzettel, akiket önállóan gondoz, nevel, illetve irányít és vezet.²²

Az események sorában november első felében érkezh-

¹⁷ Ld. Napló 229. l. okt. 1. VII—1. füz.

¹⁸ Stackelberg a brünni Appellationsgerichthez fellebbezett, mely az előjegyzést újra érvénybe helyezte. Landtafelbücher Band 11. Folio 269. és 412. l.

¹⁹ Ld. Napló 236. l. „le 12 oct.” J. 1. füz.

²⁰ V. ö. 138. l. 1809. okt. VII—2. füz.: „Menschen die nicht werth sind die Schuhriemen meiner Jo. zu lösen, wagen es über sie zu criteln; auch Frl. Henriette rümpfte ihr Näschen”.

²¹ Ld. Napló 232. és 233. l. VII—1. füz.; okt. 4., 7. és Napló 237. l. J. 1. füz. okt. 13-i beírásokat.

²² Ld. Napló 241. l. okt. 17. VII—1. füz. „Wo ich an zu ordnen u. so viel Gutes an ändern wirken kann. Es ist nicht mehr die dependente Lage des vorigen Winters.”

tett újabb levél Yverdunból, ezúttal Pestalozzinétól,²³ melyre

²³ Ld. Nevelési Emléklapok 4. füz. 1847. Pesten. 179. l. mint 5. töredék. Itt szemelvényesen adjuk:

Hogy testvéries viszonyok testvéries részvétet kelesztenek, ebben reményilem kedves barátném Terézia és Jozefa velem kezettognak, ezért tetszik nekünk egy egész öröklétnek, hogy Önöktől semmi hírt nem vetünk, mit azonban korántsem tulajdonítunk hidegségnek vagy feledésnek, mi Kegyetek nemes, magas lelkekre épen lehetetlen volna; de az idő és helyzet! talán nem vették önök leveleinket, mellyek pedig a legpontosabb címmel indultak utnak; talán veszélyes körülmények miatt lakhelyöket kellett változtatniok; ragadjanak ki bennünket ezen bizonytalanságból kedveseim, habár csak egy pár sorral is, ezt mindketten P....-val szívesen kérjük. Mi gyakran emlékeztünk Önökre, bárha mindnyájan egészségsben távoztak volna... a gyermekeket csókolja meg milliószor helyettem kedves Jozefa, még pedig szívrehatóan, a te bájos lánykádát is, akiről olly sokat beszélgettél. Hogy van a jó K[risztóf] ki szinte semmit magáról nem tudat, mit mi ismét körülményeknek tulajdonítunk, mert hisz ő ép ugy nem feledend bennünket mint mi ötet. Ha valamit tudnak felőle, tudósítsanak minket, mert sokáig így nem maradhatunk. Kegyetek szíve jó és nemes, emlékszik még mit ígért atyánk és mit Önök neki: *örök barátságot*. A kapocs szoros volt, mentsem Isten hogy táguljon vagy épen felbomoljék. — Életünk, valónk folyton ugyanaz, vagyis inkább naponként ujul viszonyaiban, mellyek hovatovább tökélyesbülnek mire Pestalozzi atyus, erőfeszítéssel és fáradalmasan legtöbbet tesz, és fog tenni haláláig tekintet nélkül önmagára, Isten sikerrel ajándékozza igyekezésünket, hatalmának közelét naponkint érezzük. És az ő vezetésének nem is lehet más pótlása, más jutalma. Nemes szívét az kielégíti, hogy módszere naponta több meg több embert hódít, hogy a növéndékek szülői, magzatjuk miveltetésének célját és tökéletesítését elismerik és ezért neki halálával tartoznak.

Ő igen egészséges, mondhatnám megifjudott. Ez őszön egy kitünően jeles kisasszony tartózkodott nálunk egy időre, igazán díszre nemének; szorgalmas az írásban, *avis au lecteur*, — a tanmódszert akarja megtanulni és szegény gyermekek számára intézetet rendezni... Nevelőnőképezdénk is virágzik, van legalább 20 leányunk, 16-évtől 20-ig, mi több, jegyesek is vannak köztük, kik mielőtt ösveköttenének, tanmódszerünkben tanulni akarnak annyit, minek irányában saját gyermekiket, 8—9 év korig vezethetendik. Ez atyánk kívánata szerint történik így, és józan anyákra nézve bizonyosan magasító öröm az, hogy gyermekeiket, kiváltképen a fiukat nem kénytelenek igen korán anyai ápolásuk alól kibocsátani.

Kedves Teréz, Jozefa, kérlek legyetek türelemmel e sok fecsegést végig olvasni. És ezt ti megteszitek, ti látjátok soraimban és érezitek utánatok esengő szívem indulatát, mellyel még mindig rajtatok csüngünk. September 30-án 1809-ikbe ünneplők házasságunk 40-ik évének ünnepét. O bár itt lehetettek volna!

Ha csak levelem kezetekhez jutna! Sajnálom hogy atyus most nem írhat, de én fogadást tévék, hogy e levélnek a mai postanappal el kell mennie, mert én tovább nem várok. Tehát az Isten áldjon meg benneteket kedvesim, áldjon meg Téged, kedves jó Teréz, — áldjon Téged is kedves jó Jozefa: tiszteljétek nevemben mamátokat s kedveltesse meg vele. Szerető anyátok

Pestalozziné.

Minden nap a te csészédből iszom kedves Teréz, s emlékezem rólad. Mikép vagytok?

Stackelbergék megint nem feleltek, és nyilván úgy, mint előbb, Teréznek sem engedték meg a válaszolást.²⁴ Hogy Pestallozziék mennyire minden hír nélkül maradtak, amióta Brunsvikéktől és Stackelbergtől elváltak, és hogy sejtelmük sem volt Stackelberg és Jozefin egybekeléséről, azt a jelen levélben foglalt kérdés bizonyítja: „Hogy van a jó Kristóf, ki szintén semmit magáról nem tudat? ... Ha valamit tudnak felőle, tudósítsanak minket.” Még a legtávolabbról sem ötlük eszükbe Pestallozziéknak, hogy leveleik tudatosan hagyatnak válasz nélkül; mindent annak tulajdonítanak, hogy szerencsétlen körülmények miatt az ő leveleik nem is jutnak Brunsvikék kezébe, és változatlanul nyilvánul meg a levélben régi barátságuk és ragaszkodásuk.

Bár említett Teréz részéről sehol sincs, beletartozik Teréz életeseményei közé, hogy ebben az időben, novemberben, jelent meg Beethoven *Fis dur* szonátája (Op. 78.), melyre vonatkozóan Beethoven már aug. 21-i levelében adja meg kiadójának az utasítást a dedikációt illetőleg: „Die Fis dur Sonate: à Madame la comtesse Therese de Brunswick”.^{24a}

November utolsó napjaiban megszületett a kis Stackelberg leány, és úgy látszik, ez időben rendeztetek részben a pénzkalamitások: megmentetett a jövő évi termés és a dec. 1-én esedékes vételárból is kifizetésre került egy részlet, nyilván Brunsvik Ferenc segítségével.²⁵ Mindezt Teréz ujjongva veszi tudomásul és köszönő himnuszba tör ki Isten jóságának ezen megnyilvánulására.

„O sie sollen mir unvergesslich sein die Tage vom 31-ten [sic] 9-ber zum 10-ten 10-ber! ... Dass die Zahlung, die Ernte zurückgehalten werden ... Josephinens glückliche Entbindung! O Gott erhalte sie uns!”^{25a}

Az említett pénzügyek rendezése végett Brunsvik Ferenc nyilván Witschapban volt, és más vendégek is jártak ott, köztük a plébános²⁶ és a gazdasági tisztviselők. Teréz

²⁴ Ld. Napló 253. l. és j. nov. 10. J. 1. füz. V. ö. Mem. 91. l.

^{24a} Ld. Thayer i. m. III. köt. 170. l. Ugyanekkor jelent meg a Brunsvik Ferencnek ajánlott „Phantasie” Op. 77. is: à mon ami le comte François de Bruns”. Thayer feltevése szerint erről bizonyára már a megjelenés előtt is értesült a testvérpár egyenesen Beethoventől — aminek semmi nyoma.

²⁵ Ld. Napló 270. l. dec. 10. J. 1. füz.: „Das war er, der Engel! der Retter!”

^{25a} Ld. u. o.

²⁶ Ld. Napló 276. l. dec. 15. J. 1. füz.: „Franzens Anwesenheit ... die lange Anwesenheit des Pfarrers...”; 277. l. dec. 15.: „Franz ist noch immer eines anderen Geistes Kind... Die vielen Worte die ich machte, ennuyirten Franz...”

vitte a háziasszony szerepét — ami a gyermekek gondozása és nevelése mellett nagyon elfárasztotta, úgyhogy betegágy-nak dőlt,^{26a} sőt halálához érezte közel magát.²⁷ Ez a gondolat eszébe juttatta Tersztyánszky Dánielnét, akinek a Brunszvikékével szomszédos házát az özv. grófné annak idején megvette, s amint itt kiderül, Teréz becslése szerint túlolcsó áron. Azt szeretné Teréz, hogy halála esetében, az ő utána maradó pénzből kárpótoltatnék Tersztyánszkyt.²⁸

Egyáltalában, az ezen korbeli naplókából kiviláglik, hogy folytonosan küzd gyenge egészségével,²⁹ illetve ismételten feladatává teszi annak erősítését.³⁰

Úgy látszik, Stackelberg gazdasági teendők miatt egy ideig, megszakításokkal még az uradalomban tartózkodott, ahonnan végleg nov. 17-én utazott el. Teréz fohászszerű utómondatából: „Que Dieu soit avec lui et nous tous!”³¹ mellyel naplójában e bejelentést kíséri, arra lehet következtetni, hogy a birtokügyben járt.

A valuta mind erősebb ingadozása miatt, az eredeti szerződés kikötései túlságos terhet róttak a vevőre, és így talán a pénzügyeknek Brunszvik Ferenc által fentemlített rendezésével kapcsolatosan újabb tárgyalások kezdődtek az eladóval. Teréz emlékiratai szerint Stackelberg azt kérte, adassék meg neki egy úgynevezett próbaidő lehetősége, melynek eltelte után, három héttel július előtt legyen joga a vételtől elállni. Talán ekkor játszódtott le az a jelenet, melyet Teréz az emlékirataiban ecsetel, nevezetesen, hogy Trautmannsdorffné Stackelberg óhajába beleegyezett ugyan, de mindjárt másnap izgatottan jelent meg, a maga számára is követelve a visszalépés jogát, de egyúttal grófi és palotahölgyi becsületszavát adva, hogy e jogával élni nem fog. Teréz további előadásában a jóhiszemű Stackelberg ráállt egy ilyen tartalmú pro formának vélt pótszerződés megkötésére, melybe még az a pont is felvétellett, hogy a befektetések visszatérítése csak az esetben igényelhető, ha a vevő az eredeti adás-

^{26a} Ld. Napló 276. l. dec. 15. J. 1. füz.: „Durch meine Krankheit war ich trivial...”

²⁷ Ld. Napló 278. l. dec. 19. és j. J. 1. füz.: „Ich hatte mich dem Tode nahe gefühlt”.

²⁸ Ld. u. o. V. ö. még Czeke: Özv. Brunszvik grófné házai és biogr. CLVIII. l. és j.

²⁹ Ld. Napló 232. l. okt. 4.: „... auch meine Gesundheit geht zurück”; 244. l. okt. 24.: „Was fehlt mir? ist es physisch? zum Theil! Auch in der Sorge für die Erhöhung dieser Kräfte bin ich nicht genug consequent.”

³⁰ V. ö. 1811. jan. 20. „Meine Gesundheit herzustellen ist meine Pflicht!”

³¹ Ld. Napló 255. l. nov. 17. J. 1. füz.

vételi szerződés feltételeit pontosan teljesítette. Ez a pót-szerződés Terézétől kissé eltérő fogalmazásban, de azonos véstes kimenetel lehetőségét rejtve magában — 1810. dec. 20-án kötött meg.³²

Amint ebből a kronológiai összeállításból láthatjuk, szorosan vett életrajzi adatot csakugyan alig nyújtanak ezek a füzetek, bár ugyanazon időre kettő is volt rendelkezésre. Teljesen egyeznek az előzőkkel abban is, hogy túlténg ben-nük a belső történések rajza. Az önvizsgálás, az önévelési törekvésekkel kapcsolatos elgondolások, melyekhez itt most a pedagógiai, a gyermeknevelési, sőt a háztartási és házveze-tési vonatkozásúak is járulnak. Külső körülmények csak ab-ban az esetben kerülnek felszínre, ha azok Terézre lelkileg hatnak, vagy Stackelbergékre fontosak. Mert ebben a tekin-tetben is teljes az egyezés az előbbiekkal, hogy ezekben is centrális hely jut Stackelbergéknek, akik mint tudjuk, Brunszvik Teréz szeretetének és tiszteletének legfőbb tár-gyai, meggyőződése szerint, felemelkedésének leghathatósabb előmozdítói,³³ akikhez való ragaszkodását még melegebbé tet-ték a Stackelberg-házasság létrejöttéért küzdött harcok, me-lyekből Teréz is kivette részét. Velük egyetemben tervezi az elhagyott, nyomorgó gyermekek megmentését, az emberneme-sítés, a népboldogítás és népművelés munkáját. — Hiszen egy velük a törekvésben: „gut und immer besser sein wol-len“ „und nützlich sein wollen“.³⁴

³² Ld. Landtafelbücher Repertorium Znaimer Kreis Bd. 11. Folio 432. E pótszerződés szerint az eladó megengedi, hogy a vevő 2 éven át, 3 héttel július 1. előtt bejelentse a szerződéstől való elállását. Ilyen elállás esetén az eladó kötelezi magát, hogy az addig lefizetett vételár-részleteket a vevő javára mint az eladó adósságát a birtokra bekebe-lezteti. A vevő által a birtokon végzett feljavítások és befektetések költségeit az eladó 50.000 fl. magasságig megtéríti, ha a visszalépés tisz-tára a valutaromlás miatt történt. De mindez csak akkor foganatosít-ható, ha a vevő az eredeti adás-vétel szerződés feltételeit pontosan teljesítette. — Az eladó is fenntartja magának a visszalépés jogát, ugyanazon terminusokban. Ez esetben 50.000 fl. bánatpénz fizetésére kötelezi magát, és a vevő által eszközölt befektetések teljes értékben való visszatérítésére, s a befizetett vételösszeg részleteinek a birtokra való bekebelezésének engedélyezésére. — Teréz emlékirataiban ennek az ügy-nek részletes ismertetését ld. 97—101. l., 103., 105. l. Magyarul dr. Pet-rik Béla fordításában ld. Czeke—Révész: Brunszvik Teréz élet- és jel-lemrajza. Emlékiratai 75—78., 80—81. l.

³³ „Ich sollte bei so geistigen und schönen Mustern u. Vorbildern immer erhaben bleiben können. Ich sollte immer fortschreiten im We-sentlichen.“ Kiadatlan M. 2. füz. 10. k. l.

³⁴ Ismételt fogadkozások. Ld. 121. l. VII—36. jelzésű irat. „Pläne der Tageseinteilung u. Lebensart.“ V. ö. 118. l.: „dies ist der Beruf... immer besser u. weiser zu werden u. nützlich unseren Brüdern“, vagy

Ilyen beállítottság mellett érthető, hogy Teréz az előző, Budán és Karlsbadban oly léhának érzett élete után, a Witschapha való érkezését korszakosnak tekinti, és lelkesedéssel néz a két eszményképe környezetében eltöltendő idő elé, melytől azt várja, hogy itt elkezdődik „eine meiner glücklichsten Epochen. Vielleicht eine Stammepoche für eine weite Zukunft — für die ganze meines Lebens”.³⁵

Ez a látnoki nyilatkozat a „boldogra” nézve, ha nem is, de a távol jövőre vonatkozólag csakugyan beigazolódott, mert az itt reá váró megpróbáltatások, küzdelmek, különböző rendbeli tevékenysége tényleg alkalmasak voltak lelkének megedzésére, munkabírásának erősítésére. És ha csalódásainak egyik legkeservesebbje az lehetett, hogy a remélt, kizárólag önnevelését előmozdító tanfolyam a valóságban már működést követelő gyakorló iskolának bizonyult, mégis, egyrészt itt bontakoztak ki teljességükben Teréz ember- és gyermekszerető tulajdonságai, másrészt a Deym-gyermekek nevelése alkalmat adott arra, hogy megvesse azoknak az elméleti és gyakorlati ismereteknek szilárdabb alapjait, melyeknek oly sok hasznát látta céljainak megvalósítása közben. De mindeneken felül itt mutatkozik be Teréz odaadó, áldozatos, tettekben nyilvánuló, véghetetlen szeretete Jozeffinhez, akinek úgyszólván életét szenteli.³⁶

Mikor tehát Terézünk optimista hitével megkezdí a witschapi „Stammepoche”-t, amikor mód nyílik régi fogadkozásait Stackelbergék mellett beváltani,³⁷ mikor végre remélheti, hogy minden gátlástól mentesen, teljes erővel kezdetnek bele együttesen nagy céljaik megvalósításába, és meg lesz majd az az együttműködés egy „Bund”,³⁸ vagy legalább is a „Dreyerverein”^{38a} keretében, melynek tagságát olyan büszkén hirdeti,³⁹ és nem utolsónak meg lesz a mindenre kiterjedő, ki

329. l. 1811. ápr. 17. „Wenn du dich wirst erhoben haben dann stärke deine Brüder.”

³⁵ Ld. Napló 204. l. aug. 11. VII—1. füz.

³⁶ Ld. Napló 219—220. l. szept. 21.: „Ich habe den Entschluss gefasst, mit Josephine mein Leben zu zu bringen”, VII—1. füz.

³⁷ Ld. Napló 144. l. 1809. nov. 5. VII—2. füz.: „Unerschütterlich soll mein Vertrauen sein... auf St. u. Jo.”

³⁸ V. ö., „Ein schöner Bund besteht schon, St. Jo. Ich bin dabei, denn unsere Geister sind vereint, wir haben ein Ziel u. einen Zweck”. Napló 121. l. VIII—36. irat, 1809. aug.—szept.

^{38a} Ld. Napló 350. l. 1811. jún. 18. VII—1. füz.; 358. l. 1811. júl. 6. J. 2. füz. V. ö. 307. l. 1811. márc. 3. J. 2. füz.

³⁹ „Ich bin Mitglied einer Gesellschaft welcher ich angehöre u. es ist niedrig, wenn ich anders oder in einem anderen Sinn handle.” Kiadatlan. M. 2. füz. 10. k. 1.

nem fogó irányítás,⁴⁰ — akkor teljesen érthetőnek fogjuk találni, hogy Teréz ismert buzgóságával, saját kifejezésével élve: „Tête baissée”,⁴¹ fejestül merül el az új benyomásokban, főleg pedig az öntökéletesedés munkájában, valamint mestereinek, az „Engelseelen”⁴² szavainak ellesésében.

Mindezen törekvések és várákozások az 1810—1811-es év kettős naplóiban tisztán követhetők. Eleinte csak a *Règles de vie et Examens* füzetben folynak a bejegyzések, melyek úgy, mint az 1809-i hasoncímű füzet, az önnevelésnek, ön-vizsgálódásnak és önellenőrzésnek, a környezetével szemben tanúsított magaviselete bírálatának volt szánva, melyben azonban a gyermeknevelési problémák mind nagyobb tért foglalnak el. Mintha Teréz e nagyobb térfoglalástól féltette volna szorosan vett önnevelését, mert szept. 1-én új naplót indít *Journal* címen. Ebbe kerülnek leginkább a gyermeknevelésre vonatkozó feljegyzések: gyermekpszichológiai tanulmányoknak beillő megfigyelések, a gondjaira bízott Deym-gyermekek egyéniségének boncolgatása, a gyermekekkel való foglalkozásból szerzett tapasztalatok, oktatás-nevelési szabályok és elvek, módszertani eljárások egész kis gyűjteménye. Ezekhez csatlakoznak vallás-erkölcsi és filozófiai elmélkedések, természeti leírások, olvasmányok megtárgyalása és ú. n. praktikus tudnivalók, egészségi útmutatások.⁴³ Azonban a fentjelzett tárgyköröknek tervezett és a megindulásban észre is vehető szétválasztását a két naplóban nem tudta következetesen betartani, és így nem egyszer egymás mellé kerülnek filozófiai elmélkedések és mezőgazdasági eljárások vagy öltözködési szabályok is, amint az kezdő naplóiban is észlelhető volt.

Így is nagy energiára vallott, hogy a mindinkább szaporodó teendői mellett juttatott időt két napló vezetésére.

Általánosságban megjegyezhetjük, hogy a *Règles de vie* című napló az intimebb — saját eredeti gondolatait jobban tükröző, bár formájában primitívebb. A *Journal* bizonyos tekintetben az olvasmányok hatását érezteti mind a gondozottabb stílusban, mind a gondolatokra való hatásában.

De még ez a kettős napló sem volt elég Teréz buzgalmának. Itt is, mint annak idején hazaérkeztekor⁴⁴ — az ak-

⁴⁰ Ld. Napló 121. l. VIII—36. irat: „...ihre Unterstützung habe ich gewiss...”

⁴¹ Ld. Napló 216. l. szept. 19. VII—1. füz.

⁴² Ld. Napló 121. l. VIII—36. irat.

⁴³ Hasonlóan az olasz úton végzett feljegyzésekhez. V. ö. Napló 19—20. l. M. 1. füz. 44—46. l.

⁴⁴ Ld. Napló 116—121. l. VIII—36. irat. „Pläne der Tageseintheilung

kori program érvényben tartása mellett, újabbakat állít. De ezeket már nem dolgozza ki részletesen, hanem csak mintegy rendszókbán, egy-egy lapra odavetve, melyek közül az erre a korra legjellemzőbbet a következőkben adjuk:

„Das grosse Ziel des Daseins ist die Vervollkommnung des Geistes. Zur Hauptaufgabe will ich es mir machen das Zarte, das Schöne aufzusuchen u. darzustellen. Ich selbst fehle am meisten darin. Ich hatte so erhabene Epochen, wo ich ästhetisch, schön u. würdevoll voll Anstand war. Jetzt muss ich es sein u. ich muss es sein ohne mich zu vergessen, sonst können es die Kinder nicht sein. Ein durchaus zartes, stilles anstandvolles Betragen, es wird mir schwer werden, weil ich einen schrecklichen Hang und zuletzt Gewohnheit habe des Gegentheils. Gymnastik, — ihre Körper aber ohne corrigiren durch Energie, Beispiel und Achtsamkeit.

2. Bei Unentschlossenheit ist Schwäche, Trägheit oder Nachgiebigkeit und 3-tens eigentlich Furcht. Jene erhabene Entschlossenheit, welche in der Festigkeit des ganzen Betragens beruht. Selbstdenken mit Deutlichkeit und Beständigkeit der Vorstellung. Entschlossenheit ist die zwiefache Fertigkeit, sich schnell zu entschliessen und fest bei dem gefassten Entschluss zu beharren. Entschlossenheit ist die Tapferkeit des Geistes.”⁴⁵

Ezen vezérmotívumszerű célkitűzésekhez és érvényben tartott régi programjaihoz, valamint Jozefin által felállított életvezetéshez — melyben nagy szerep jut a viselkedésnek, igyekszik Teréz a maga életét és „mein Betragen” igazítani. És így, hasonlóan előbbi naplóíhoz, a szorosan vett felemelkedés feladatán kívül, kezdve a külső megjelenéstől a belső, jellembeli habitusig, mind belekerül Teréz szigorú bírálatába. És úgy, mint 1809-ben tette, most is a *Règles de vie* füzetbe írja a megfelelő viselkedést elősegíteni hivatott „szabályokat” és a be nem tartásukból eredő hibáit — „meine Fehler” úgy a régieket, mint az új kapcsolatokból eredő újakat.

und Lebensart.” V. ö. biogr. CCLXXXIII—CCLXXXVI., CCLXXXVIII—CCXC. I. és Napló 116—126. I. VIII—36. és VIII—14. irat.

⁴⁵ A fenti „Pläne” iratnyalábhoz csatolt lapon, VIII—36/1. jelzettel. Mivel ez már a gyermekeknek, Teréz által való felemelkedésére van tekintettel, és megnyilatkozik benne egy erősen voluntarisztikus beállítottság, mely nyilvánvalóan a már 1810. febr. óta folytatott, és Witschabban szept. 2-án újra felkarolt Herbart tanulmányozásával hozható kapcsolatba, e tervzet keletkezése az 1810. szept.—okt. közötti időre utal.

Felsorakoznak Teréz ismétlődő panaszai a késő kelés miatt, holott a korai kelést elismerte felemelkedésének alapjául — „die Basis meiner physischen und moralischen Erhebung”.⁴⁶ Ebben bizonyára most is úgy, mint régebben, a hajszoltság és tényleges fáradság mellett, gyenge egészsége gátolta, mely ellen, mint már láttuk, állandóan kellett küzdenie.⁴⁷ Ebből folyhatott a szórakozottság, az elszóródottság, kapkodás is, „Zerstreuung, diese Hauptfeindin des Guten” — amit szintén már régebről ismerünk.⁴⁸ Ugyancsak meg rögzött hibája a túlságos szorgoskodás⁴⁹ — valamint a túl sokba való belekapás: „ich will zu viel — und thue wenig”⁵⁰ — az élvezni vágyás: „geniessen wollen” — amibe az érdeklődést is beleszámítja.⁵¹ Még mindig nem tud szabadulni oktatató nagyképűségétől: „Hang zur Belehrung”⁵² — sem pedig attól a szintén régóta kifogásolt túlságos engedékenységtől: „grenzenlose Hingebung, Nachgiebigkeit, Gutmüthigkeit”.⁵³

Újabb gyakori panaszai a nyersség, durva viselkedése ellen irányulnak, mert Teréz magát kímélet nélkül ezen kifejezésekkel illeti: „roh, gemein, trivial”.⁵⁴

Ezzel szemben okvetlenül megszerzendőnek ítéli a biztos fellépést, a méltóságteljes megjelenést, a nyugodt, finom modort: „Ruhe, Anstand, Würde”, az előkelő hanglejtést,⁵⁵ mint külső tulajdonságokat, továbbá pedig, mint belső „erényeket”, a higgadtságot, meggondoltságot,⁵⁶ az önállóságot⁵⁷ és legfőképen, szilárd, határozott kitartást.⁵⁸

Ezen bűnözési statisztikából, valamint az ismétlődő követelményekből bizony kudarcokra kell következtetnünk. A kudarcok okát pedig, a hibát mindig magában kereső Teréz nem a módszerben mint olyanban, melyet hiszen Pytha-

⁴⁶ Ld. Napló 204., 207., 234., 248., 254. l.

⁴⁷ Ld. Napló 232. l. okt. 4. „Auch meine Gesundheit geht zurück”. Hasonlóan: 244. l. okt. 24. — 276. l. dec. 15. és 278. l. dec. 19. J. 1. füz.

⁴⁸ Ld. Napló 218., 231., 233., 234., 244., 250., 255., 268., 276. l. sat.

⁴⁹ Ld. Napló 225. l. VII—1. füz.

⁵⁰ Ld. Napló 233., 246., 248., 264. l.

⁵¹ Ld. Napló 217., 225., 228., 232. l.

⁵² Ld. Napló 264. l. V. ö. 111. l. 1809. aug. 4. VIII—179. l.

⁵³ Ld. Napló 215., 216., 219., 222., 228., 229., 279. l.

⁵⁴ Ld. Napló 214., 233., 246., 257., 263. l.

⁵⁵ Würde: ld. Napló 226., 228., 233., 235. l. Anstand: ld. 234., 254., 276., Ruhe: ld. 229., 244., 254., Ton: ld. 236., 255. l.

⁵⁶ Gelassenheit, Besonnenheit: ld. Napló 226., 238., 255. l.

⁵⁷ Selbständigkeit: ld. Napló 225., 234., 244. l. V. ö. még: 229. l. szept. 30.: „... jede Selbsthandlung wurde mir unmöglich gemacht”. 246. l. 30. „Selbständiger soll ich sein in Jo's Haus”. — 271. l. dec. 10. „Es ist ein Ziel, daß ich mich unabhängig von Jo. denke”.

⁵⁸ Festigkeit, Beharrlichkeit: ld. 209., 228., 229., 259. l.

goras ajánlott,⁵⁹ hanem annak laza alkalmazásában vélte felismerni. Ezért, mióta elmefuttatásai számára egy másik füzet állt rendelkezésre, mintha önvizsgálódásait fokozottabb aggályoskodással, pedantériával, mondatnók, kicsinyességgel végzi, annál is inkább, mert így felemelkedését siettetni remélte — ami nagyon fontos volt, mert hiszen a tervezett két évi nevelési esztendő másodika már a vége felé közeledett.⁶⁰ Ilyenformán a magába vonulás, „Sammlung, Prüfung, recueillement”⁶¹ mind nagyobb fontosságot nyer: „Einen Tag der Woche stille stehen, zurücksehen, sich prüfen, sich stärken, die übrigen Tage wirken”.⁶² Sőt kíváncsún tartaná a mindennapi vizsgálódást: „Ich kann den Stützer nicht entbehren, der meine üble Richtung in eine gerade Richtung bringen soll und dies ist tägliche Versammlung”.⁶³

Nemcsak szabályokat, feladatokat állít fel magának, de ismétlődő be nem tartás esetében ezeket törvényerőre emeli: „dies muss Gesetzkraft haben von heute an”⁶⁴ s addig nem állít új feladatot, míg nem gyakorolta be a régit. Mintha Pestalozzi „lückenloses Fortschreiten”-jére lett volna tekintettel. „Für diese Woche bleibt alles wie in der vorigen, die Regeln vom 7-ten und 10-ten.”⁶⁵ Mert Teréz szerint az erény gyakorlását előírásokkal, törvényekkel mozdítjuk elő.⁶⁶ Egy-egy erény begyakorlását egy hétre tervezi Franklin példájára.⁶⁷ Ezért az ilyen kitételek: „Diese Woche herrsche der äussere Anstand, Representation.”⁶⁸ Okori mintájára⁶⁹ ő is szükségesnek tartja a feladatok naponkénti átolvasását, sőt

⁵⁹ Ld. Barthélémy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. VII. könyvében a Pythagoreumról mondottakat. V. ö. biogr. CXLIV—CCXLIV. l. és jegyzetek

⁶⁰ Ld. Napló 215—216. l. szept. 19. VII—1. füz. „Wäre ich fest geblieben bei meinem Plan für zwei Jahre”, 254. l. nov. 14. „Ich bin es mir schuldig, und in diesen zwei Jahren darf ich gar nicht anders... und meine Erziehung vollenden”. 271. l. dec. 10. J. 1. füz. „Noch ist mein Bildungsjahr”.

⁶¹ Ld. Napló 218. l. szept. 19. 231. l. okt. 14. — 255. l. nov. 9.: Stille, Sammlung, Andacht.

⁶² Ld. Napló 232. l. okt. 4. VII—1. füz.

⁶³ Ld. Napló 225. l. szept. 26. VII—1. füz.

⁶⁴ Ld. Napló 234. l. okt. 7. VII—1. füz.

⁶⁵ Ld. Napló 240. l. okt. 17. VII—1. füz. „Dieses eine was ich mir vornehme, sollte für so lange Gesetz bleiben, bis ich es durch Ausdauer, Beharrlichkeit und Strenge in mich selbst verwandelt habe. Es soll nichts fremdes sein.”

⁶⁶ Ld. Napló 204. l. aug. 11. VII—1. füz. „Tugendübungen entstehen durch Gesetze”.

⁶⁷ Ld. Napló 234. l. okt. 7. „Wie Franklin, sollte ich eine Tugend für jede Woche mir aufgeben.”

⁶⁸ Ld. u. o.

⁶⁹ V. ö. 59. jegyz. és biogr. CCXLIV—CCXLV. l. és j.-ek.

naponta kétszer is: „Jeden Tag soll ich überlesen, was ich für diese Woche bestellt habe“, vagy: „Ich mache mir das Gesetz für eine lange Zeit, die Tugenden die ich den 7-ten 8-ber mir aufgab, zu üben, und was ich jeden Prüfungstag aufschreibe, täglich zweimal zu überlesen, nebst die von 7-ten und 10-ten”.⁷⁰

Ez úton véli elérhetőnek az erények olyan megszilárdulását, hogy azoktól eltérni nem is lehet. „Man muss so unfähig sein von dem Weg der Rechtschaffenheit ab zu gehen, als die Sonne aus ihrem Kreise schreitet.”⁷¹

Mindezekből tisztán csendül ki az a bizalom, mellyel a mechanisztikus világnézet, az erények megszerzését gyakorlás eredményének látja, illetve, szoktatással véli mechanikussá tenni az erényes cselekvést.

Ez a primitívnek ható eljárás újabb bizonyíték arra nézve, mennyire bajlódik a járatlan Teréz a felemelkedésére vezető eszközök keresésével, felkutatásával.

Jegyzőkönyvet vezet Jozefinnel való beszélgetéseik és gondolataikról,⁷² Stackelberg nézeteit sem mellőzve, különösen a nő helyes viselkedéséről, a szelídség, nyugodtság követelését,⁷³ melytől Teréz olyan távol érzi magát. Mert szerinte saját lénye durva, goromba úgy kifejezésben, mint hangban — amin változtatni kell, mert „die gute Josephine wünscht es, das sollte Sporn sein”.⁷⁴

Számtalan az, amit itt Jozefin házában akar elsajátítani, amire, Teréz szerint, otthon, Budán, nem nyílik alkalom: „Anstand, guter Ton, die Sprache und den Ton der Stimme”, melynek kezeléséhez Jozefin és Stackelberg annyira értenek. Együttal külön kiemelve megállapítja, hogy egyik nyelvet sem beszéli helyesen. A németet dialektusban, franciában pedig hiányzanak neki a szavak.⁷⁵ Ezeket is itt akarja jól megtanulni. Viszont úgy látszik, instrumentális zene gyakorlására itt Witschapban nincs alkalma, amiért ezt énekkel akarja pótolni: „Musik die meine Seele erhebt, und rührt, kann ich durch Gesang ersetzen”⁷⁶ — jelezve ezzel, hogy neki a zene lelki szükséglet.

Nem feledkezik meg egy „Tagesordnung”⁷⁷ összeállításáról, mely különösen a gyermekekre való tekintettel készült,

⁷⁰ Ld. Napló 241. l. okt. 17. VII—1. füz.

⁷¹ Ld. Napló 213. l. szept. 1. J. 1. füz.

⁷² Ld. Napló 209. l. aug. 24. VII—1. füz.

⁷³ Ld. Napló 204. l. aug. 11. VII—1. füz.

⁷⁴ Ld. Napló 206—207. l. aug. 15. VII—1. füz.

⁷⁵ Ld. Napló 207. l. aug. 15. VII—1. füz.

⁷⁶ Ld. u. o.

⁷⁷ Ld. Napló 204. l. aug. 11. VII—1. füz.

úgy látszik rögtön az első napokban, mert már az aug. 11-i beírásban szerepel. Egymást követik a pedagógiai vonatkozású feljegyzések. Jozefinnel polemizál — aki nyilván Rousseau nyomán — azt akarja, hogy a gyermekek ne imádkozzanak, míg Teréz közvetítő indítványával legalább azt akarja, hogy a gyermekek *lássák őket* imádkozni, és a vallásos érzület felkeltésére Teréz nagyon kívánná az instrumentális zenével kísért éneket.⁷⁸ Azt se fogadja el Jozefin állításai közül, hogy a gyermekek teljesen magukra hagyva célszerűen tudnak foglalkozni. — Vezetni és buzdítani kell őket — és csak amikor a mechanikai nehézségeket leküzdötték, akkor lehet szó arról, hogy örömet lelve a megtanult foglalkozásban, önszántukból fogják választani azt, „und sich darin in Freiheit bewegen”. És régi tételét, az önlegyőzés erény nevelő hatására vonatkozólag, a gyermekekre is alkalmazza: „Ich glaube, dass die Gewalt, die sie sich anthun, *die Überwindung für ihren Character gut ist*”.⁷⁹ Hibáikról pedig csak négy szemközt szabad őket vallasni, hogy ezzel javítsunk. — amint azt Pestalozziti tanulta.⁸⁰ Bár kommentár nélkül közli Stackelberg felfogását, hogy a gyermekeknek eltiltani lehet valamit, „negative: thue das nicht”,⁸¹ de parancsolni nem, mégis mintha indirekte erre reflektálna, amikor saját megjegyzését adja: „Das Kind erzieht sich selbst — ich darf nur sorgen, dass nichts schädliches auf sie wirke”⁸² — egészen Rousseau szellemében. Öltözködését is szabályozza, és a cselekedetek és következményeikről elmélkedve, azt óhajtáná, hogy mindannyiukból „ein Segen Gottes” áradjon.⁸³ Aug. 15-én kezd bele Goethe „Wahlverwandschaften” című regényének olvasásába — mondhatnánk tanulmányozásába, mert a naplón kívül még szept. 23-án is bő kiírásokat végez külön papíron.⁸⁴ Mintha ennek hatása alatt állapítaná meg, hogy haladhatunk ügyességben, de azért mégis durvák maradtunk, sőt azzá lehetünk is.⁸⁵

Mindezek mellett nemcsak az eddiginél fokozottabban

⁷⁸ Ld. Napló 205. l. aug. 15. VII—1. füz.

⁷⁹ Ld. u. o. Teréz aláhúzása.

⁸⁰ Ld. Napló 204. l. aug. 11. VII—1. füz. „...ich kann sie fragen ... ob sie etwas zu bedauern zu bereuen hätten.” V. ö. biogr. CXCI—CXCIV. l.

⁸¹ Ld. Napló 205. l. aug. 11. VII—1. füz.

⁸² Ld. u. o.

⁸³ Ld. Napló 206. l. aug. 11. VII—1. füz.

⁸⁴ Ld. u. o. aug. 15. és Pálfalvi De Gerando levéltár kiadatlan iratok VIII—95. sz. „Auszug aus den Wahlverwandschaften am 23. Sept. 1810 Witschap.”

⁸⁵ Ld. Napló 206. l. aug. 15. VII—1. füz. „Als ich Wahlverwandschaften las... Vergleich Lotte und Jo.

veszi tudomásul a természet szépségeit, hanem a természet tanulmányozását, a természettudományokat is szorgalmazza, mint olyan tananyagot, mely kiváltképen nők számára megfelelő, és melytől eddig csak előítélet fosztotta meg őket:

„L'astronomie, la physique, la chimie, tout ce qui tient à la nature... est très à la portée d'un jeune enfant et surtout d'une fille qui a du génie; ces choses sont faites pour les femmes et ce n'est qu'un absurde préjugé qui nous en priva.”⁸⁶

Amint tehát látjuk, Teréz minden szellemtudományi, romantikus beállítottsága mellett élénk érdeklődést tanúsít a természettudományok iránt és érezve egyoldalúságát, most már nemcsak azon igyekszik, hogy az e téren való saját hiányait pótolja,⁸⁷ hanem lehetővé akarja tenni, hogy a fiatalok e hiányt elkerüljék.

Ez az egyoldalúság eszébe juttatja Herbart elvét: „gleichschwebende Vielseitigkeit” — akinek művéből külön lapokon végez kiírásokat már szept. 2-án.^{87a}

Lavater szabályait is alkalmazni akarja a gyermekek nevelésében — de különösen a maga tevékenységével, jó kedvével akar hatni.⁸⁸

Együttal hasznosítani akarja magára nézve Stackelberg, valamint Rousseau tételét, hogy a gyermekeket nem kell dorgálni, de úgy kell a dolgokat rendezni, hogy ne a nevelő, de ők maguk szenvedjenek meg hibáikért. Helyesen teszi hozzá Teréz: „Die Liebe darf man nicht aufs Spiel setzten”. Itt Stackelberg példájára utal, aki ilyenkor megcsókolta a gyermekeket és játszott velük. És ugyancsak helyesen vonja le a következtetéseket: „hier wie überall wird der Verständige alle nuancen vom Benehmen in seiner Macht haben, und sich auch nach dem Individuum richten”⁸⁹ — egész modernül az „egyéni” bánásmódot ismerve el megfelelőnek.

⁸⁶ Ld. Napló 212. l. szept. 1. J. 1. füz. V. ö. biogr. CCXCIII. l. és j.

⁸⁷ V. ö. Napló 119. l. 1809. VIII—36. irat: „Es fehlt mir an Gründlichkeit im Wissen, darum will ich alle Wissenschaften der Reihe nach hernehmen.” — 123. l. u. o.: „Den Anfang mit Naturgeschichte und allen ihren Zweigen... Botanik, Chemie, Astronomie, Geographie — aber was ich anfangs, gründlich. Geometrie und etwas Mathematik wäre mir nothwendig.” 223. l. 1810. szept. 22. „Die neuere Naturlehre...! Was hat man darin für Mittheilungen und Fortschritte gemacht seit einem Jahrzehnt, von dem Allen wir grössentheils nichts wissen.”

^{87a} Ld. Napló 209. l. aug. 24. VII—1. füz. és Pálfalvi De Gerando levéltár kiadatlan iratok, VIII—126. sz. „Aus Herbarts Pädagogik. Witschapp den 2-ten Sept. 1810.” V. ö. még 164—166. l. 1810. jan. 28. VII—8. füz.

⁸⁸ Ld. Napló 208. l. aug. 24. VII—1. füz.

⁸⁹ Ld. Napló 210. l. aug. 24. VII—1. füz.

Talán ezen sokoldalúan serkentő gondolat- és eszmecsere hatása alatt nyitja meg új *Journal* felírású naplóját szept. 1-én, mintegy bevezetésül Jozefinnek az emberideálra vonatkozó, erősen Kant ízű tételeivel.⁹⁰

Nyilván ugyanezen serkentések hatása alatt határozta el magát már witschapi tartózkodása kezdetén, hogy nemcsak életét, hanem ami egyelőre Jozefinre fontosabb volt, — a telet szenteli neki,⁹¹ összeegyeztetni igyekezvén az így vállalt kötelességét „mit meinen heiligen Regeln”.⁹²

Ez a sokoldalú érdeklődés, mondhatnók valóságos mohóság, — melyet a részletesebb tárgyalás által szemléltetni óhajtottunk — mellyel mindent egyszerre szeretne magába habzsolni, nemcsak Teréz lényében gyökerezett, hanem összefüggött Stackelbergék gyakori távollétével. Innen a törekvés, hogy minden perccel fukarkodva, minél jobban kihasználhassa idejét, melyben értékes és tanulságos társaságukat élvezheti — ami nyilván Stackelbergék terhére lehetett. Ezt éreztették is Terézzel, erkölcsi kioktatás formájában — mert Teréz szokott módon magát vádolva elismeri, hogy mulattatást követel.⁹³ De midőn visszatekintőleg hozzá teszi, hogy már nem olyan szigorú önmagával szemben, mint Budán volt, a hibát ezúttal nem egyedül magában keresi, hanem környezetének földhőztapadtságában is,⁹⁴ — bizonyára azért, mert Jozefin és Stackelberg nem voltak hajlandók Teréz igényeihez mérten elegendő filozofálni vagy erkölcsi és nevelési problémákat vele megvitatni.

De különösen rosszul eshetett neki, hogy gyakorlati nevelősködését sem támogatták. Sőt Stackelberg — úgy látszik a fiúk előtt még rá is piritott,^{95a} amint azt a múltban is nem egyszer tette.^{95b} Bár Teréz ezen most már túlteszi magát, azzal viszonzva ezt az eljárást, hogy ő is kineveti Stackel-

⁹⁰ Ld. Napló 210. l. szept. 1. „Journal” J. 1. jelzésű füz.: „...reiner Wille ohne Nachsicht gegen sich selbst, das Gute... nur des Guten wegen thun...”

⁹¹ Ld. Napló 219—220. l. szept. 21. VII—1. füz.: „...ihr diesen Winter vorzüglich zu weihen”.

⁹² Ld. Napló 217. l. szept. 19. VII—1. füz. V. ö. 218. l. is.

⁹³ Ld. Napló 206. l. aug. 15. VII—1. füz.: „...ich reflectire nicht ich will unterhalten sein.”

⁹⁴ Ld. Napló 206. l. aug. 15. VII—1. füz.: „Josephinens u. St.-s sinnliches Wesen wirkt auf mich besonders ihre Weichheit” — a „sinnliche” Terézi értelemben véve. V. ö. biogr. CCXC—CCXCIII. l. és j.-ek.

^{95a} Ld. Napló 209. l. VII—1. füz.: „St. hat sich unschön gegen mich betragen, ich will nie mehr die Knaben bei ihm aneben.”

^{95b} V. ö. Napló 80. l. 1809. máj. A—z. irat: „donner toujours occasion de me laisser ridiculiser...”

berg gyengéit és nem vesz minden állítást készpénznek.⁹⁵ De nem tud napirendre térni a fölött, hogy Jozefin se törődik vele,^{95a} sőt mintha csak ritkán tüntetné ki barátságos viselkedéssel. Teréz ugyanis a barátságos tekintetekről elmélkedve, azokat valóságos jótéteményeknek nevezi, de csak akkor, ha magasabb rendű lényektől jönnek — amilyen Jozefin — mert erősen hisz e magasabb rendű lények befolyásában a saját életére:

„Wenn Josephine mich anblickt, mit mir spricht, mich gerne kommen sieht, so wird mir sehr wohl — ich weiss mich auch von niemand dieses Eindrucks zu erinnern. — Ob wohl mein wohlwollender Blick oder das Entziehen meines Blickes auch jemand bedeutend ist? Mein Leben bis jetzt ist doch so trocken verflossen — ich bin auch trocken geworden.”⁹⁶

Ilyen érzelmek mellett méltán buzdítja magát a stoikusok jelszávala: „Männliches Ertragen und Entsagen”^{96a} — mert Jozefin Stackelberggel együtt éppen úgy magára hagyja, mint Pisában, és itt is csak magában kell keresnie a felemelkedés, valamint a belső boldogság forrásait.⁹⁷ Csak így remélheti, hogy ő is boldogítóan tudjon *másokra hatni*.

„Je mehr dein moralisches Selbst fortschreitet . . . , je leichter wird es dir auf andere zu wirken, andere zu bestimmen. Bei dir selbst musst du anfangen, du selbst musst erst in moralischer Hinsicht einen festen sichern Schritt gehen . . . — Wie dein Inneres sich erhebt, ziehst du die, die dich umgeben zu dir hinauf . . .”⁹⁸

Éppen azért most már nem csak önmagát, hanem az embereket is tanulmányozni akarja, — mert hiszen a természet tárgyait, a növényeket és egyebeket magunk szemével akarjuk látni — tehát mennyivel fontosabb az ember megismerésénél, hogy ne csak könyvek alapján ítéljünk.⁹⁹ Ezért nem szabad elmerülni a spekulatív gondolkodásban: „thun

⁹⁵ Ld. Napló 209. l. aug. 24. VII—1. füz.

^{95a} Ld. Napló 225. l. szept. 26. VII—1. füz.: „... auch wozu Jo. mich braucht, was sie mir anweist ist sehr passiv”.

⁹⁶ Ld. Napló 243—244. l. okt. 21. J. 1. füz.

^{96a} Ld. Napló 213. l. szept. [1—17.] J. 1. füz.

⁹⁷ Ld. Napló 250. l. nov. 5. VII—1. füz.: „... in mir den ganzen Reichthum meines Lebens findend”. Megismételve: 255. l. nov. 19. VII—1. füz.

⁹⁸ Ld. Napló 213. l. szept. 1. J. 1. füz. V. ö. Bevezetés, XXXV. l. és jegyzet.

⁹⁹ Ld. u. o.

muss der Geist und die Hände, und das wird für die Kinder die beste Schule sein, wenn sie *uns angestrengt thätig sehen, und zwar in einer Thätigkeit* worin sie *theilnehmen können*” hirdeti Teréz, Pestalozzi tanítványa, bizonyára „Lienhard und Gertrud” nyomán.¹⁰⁰

E mellett nem mond le a költők hirdette ideálról sem: „Wir können uns zum Ideal erheben, jenes zarte, geistige, verständige und anständige und immer consequente was uns die Dichter darstellen, wir können es erreichen — und so soll der Mensch eigentlich leben, der Erhabene!”¹⁰¹

De óvakodni kell attól, hogy az emelkedettség utáni törekvések ne forduljanak gőgösen a házi teendők ellen, mert ebből származnak a túlhajtott igények és a gazdagság utáni vágy, melyet Teréz Jozefinben és Stackelbergben is rosszalólag vesz észre.¹⁰² Kedvelt klasszikus példáira hivatkozva, jobb szeretné, ha Jozefin és Stackelberg olyan szerények lennének, mint Phokion vagy Cincinnatus, akit az eke szarvától hívtak el a haza megmentésére — akkor bizonyosan nagyobb hatással lehetnének századukra — amit Teréz fölötté áldásosnak tartana. De azért nagyságukban való minden bizakodása ellenére máris aggodalommal ötlük fel benne — vajjon nem jártak-e téves úton, amikor a lessonitzi nagy uradalmat átvették, és ezzel nem vállaltak-e erejüket meghaladó feladatot.^{102a}

Hogy bizonyos, nem igazolt gőgöt lát Teréz bennük, azt különösen a Pestalozzi levelekkel kapcsolatban fejezi ki:

„Ich halte dafür es sei Eitelkeit, und Stolz, Eigenliebe, vor Allem, Grossmuth in keinem Fall, warum St. und Jo. mit Pestalozzi nicht in näherer Verbindung stehen wollten. — Ihn, Pestalozzi hätte es erhoben und gestärkt in seinem schönen Wirken. Er zeigte lebhaft das Bedürfnis dazu... Ihn zu täuschen und von sich zu stossen scheint mir unedel — er hätte verdient nach seinem langen Leiden, dass ihm von allen Seiten aufs edelste wäre begegnet worden — und ich hätte es schön gefunden und ehrenvoll für uns, die Tage des ehrwürdigen Greises durch unsere Liebe und unserem Antheil

¹⁰⁰ Ld. Napló 224. l. szept. 23. J. 1. füz. Az aláhúzások Teréztől valók. Ld. még: 230. l. okt. 1. J. 1. füz. és 277. l. dec. 10. J. 1. füz.

¹⁰¹ Ld. u. o. V. ö. 36. l. A—g. irat, 1809. febr.; 267. l. 1810. dec. 3. J. 1. füz.

¹⁰² Ld. Napló 230. l. okt. 1. J. 1. füz.

^{102a} Ld. Napló 231. l. okt. 1. J. 1. füz.

zu verschönern. Es ist möglich, dass ich mich irre und dass sie recht haben."¹⁰³

Ha nem is cselekedett Teréz önállóan Stackelbergék akarata ellen, akik nem engedték meg a válaszolást — (Mem. 91. l.), mégis itt nemcsak hálás, ragaszkodó lelkéről, méltányos gondolkodásáról tesz tanúságot, hanem arról a csalhatatlan biztonságról is, mellyel intuitíve felismerte a kiváló egyéniségekben a kiválót.

Jozefin ezen indokolatlan gögje ellenére, Teréznek witschapi magányában az ő hírei nyújtották az örömök legüditőbb forrásait.¹⁰⁴ De a levelek minden örvendeztető hatása mellett, mégsem tudták pótolni Jozefin üdvös jelenlétét, mert Teréz máris azt látja, hogy Jozefin távollétében újra durvává válik.¹⁰⁵ Újra azt kell tapasztalnia, hogy a nevelésből és megszokásból eredő hibákat kiirtani, jóvá tenni és új emberré válni, fölötte nehéz. Teréznek annál nehezebb, mert érzi, mennyire akadályozza a sok teendő a felemelkedést célzó önnevelést. Lelkiismeretét Pestalozzi élő szavainak emlékével nyugtatja meg: „Aber Pestalozzi sagte ja: in der Ausübung liege die Erhebung” — tehát a kötelesség becsületes végrehajtásában.¹⁰⁶ De viszont éppen kötelességének végrehajtásában, azaz a gyermeknevelésnél, a személyzet vezetésénél nem nélkülözheti a felemelkedést, — ha másokra akar hatni (Terézünk sarkalatos tétele), tehát egy percig sem veszítheti szem elől az önnevelés gyakorlását az adott lehetőségek keretében. Azért nála még sürgősebb, mint másnál: „Ich bin ein einem ausserordentlichen Fall, dass: wo ich schon handeln, eintreten sollte und von allen Seiten die Umstände Wirkung verlangen, ich handlungsunfähig bin, indem ich mich erst erziehen muss.”^{106a} És ezt a nevelést, — a súlyos körülmények dacára — vaskövetkezetességgel végzi, nemcsak a fennebb ismertetett módszerrel, hanem szorgalmas olvasás útján, amint azt önnevelésének legkezdetén tette.

A ház, illetve a személyzet vezetésére követendő példát keresve, Goethe Wahlverwandschaften című regényének hősnőjét, Ottilie-t választja a hiányzó „Würde, Besonnenheit,^{106b} Hoheit ohne Stolz”¹⁰⁷ megszerzésére és szinte mottószerűen

¹⁰³ Ld. Napló 253. l. nov. 10. J. 1. füz. Levelet ld. fentebb 23. j.-ben.

¹⁰⁴ Ld. Napló 262. l. nov. 30. VII—1. füz.: Ich habe... viel zu danken... den Briefen meiner edlen Josephine.”

¹⁰⁵ Ld. Napló 257. l. nov. 21. VII—1. füz.

¹⁰⁶ Ld. u. o.

^{106a} Ld. Napló 225—226. l. szept. 26. VII—1. füz.

^{106b} Ld. Napló 222. l. szept. 22. VII—1. füz.

¹⁰⁷ Ld. Napló 235. l. okt. 10. VII—1. füz.

buzdítja magát az ő eljárásának utánzására^{107a} és az önálló, határozott intézkedésre,¹⁰⁸ hogy kiemelkedjék az anyái ház azon szokásából, mely szerint parancsait ismételgetve, azok hatályosságát gyöngítette.¹⁰⁹ Mert otthon az általános magatartás sokkal kevésbé rideg — ami viszont itt nincs helyén.¹¹⁰

S bár Teréz mintha érezné belső lénye haladását — „das Avanciren meines inneren Menschen” — amennyiben olyan, ami előbb aggasztotta, gondot okozott neki, most nyugodtan hagyja — mégis attól tart, hogy mindez csak a magának köszönhető, midőn semmi sem zavarja, semmi útjából nem téríti ki.

„Mir ist als sei nun alles beendigt, mit mir im Reinen — ich kann nun Alles denken, bestellen, mein und der Kinder Äusseres besorgen — ich weiss den Menschen zu beegnen, nichts setzt mich in Erstaunen oder Verlegenheit, nichts imponirt mir.”

Ha ez így volt, akkor ez csakugyan nagy vívmány volt — melyet már régen áhított.¹¹¹ Hiszen az előző naplókban láttuk, mennyi bajt okozott neki a kapkodása. De aggódva kérdi, vajjon más, zavarosabb alkalmakkor, fog-e helyesen viselkedni: „Gegen Stackelberg. Gegen Josephine? In trüben Verhältnissen, der Mutter?” És imaszerűen — a továbbiakban is visszatérően kéri Istent:

„O Gott du Grosser und Guter! erhalte mir meine klare Besonnenheit! lass nichts verwirrend auf mich wirken! lass mich nie wieder einen gereizten Zustand erfahren, sondern immer augenblicklich den Eindruck beherrschen, als wäre ich schon im Voraus damit fertig!” Valóban megbecsülhetetlen tulajdonságok!

És mivel ezeket holdvilágnál írja, áthatja őt a csillagos ég poézise, mely egyúttal felvonultatja előtte mindazokat a nagy szellemeket, akiktől lelki emelkedést nyert: „Oh all ihr Lieben, Herrlichen der Vor- und Mitwelt! Euer Genius

¹⁰⁸ Ld. Napló 228. I. szept. 30. VII—1. füz. és j.: „Ottilie ordnete alles ohne dass sie zu befehlen schien”. V. ö. még 269. I. dec. 8. J. 1. f.

¹⁰⁹ Ld. Napló 229. I. szept. 30. VII—1. füz.: „...dass die Mutter uns nicht selbständig werden liess. Ich wurde gewöhnt immer um alles nach zu fragen. Jede Selbsthandlung wurde mir unmöglich gemacht.”

^{109a} Ld. Napló 226. I. szept. 27. VII—1. füz.

¹¹⁰ Ld. Napló 235. I. okt. 10. VII—1. füz.: „wie man überhaupt in Ungarn mehr treuherzig ist: das ist hier mal placirt”.

¹¹¹ Ld. Napló 237. I. okt. 13. J. 1. füz. V. ö. 36 I. 1809. márc—máj. A—j. irat: „...so viel gönnen, dass man mit sich im reinen ist und mit Festigkeit handeln kann.”

umschwebt mich in dieser schönen Stunde, euer hoher Geist belebt und stärkt den meinen... und durchdrungen, strebt mein ganzes Wesen in die Höhe".¹¹²

De ebben az emelkedettségben Terézünk el nem nyomható realitás érzéke szinte megtorpan: Vajjon ez a poetizáló hajlam, nem régebbi helytelen műveltségének folyománya, a régi ember maradványa? És eszébe jut Kant, akinek élet-rajzát ebben az időben olvassa, mennyire gyűlölt minden exaltáltságot, melyben, mint tudjuk, Teréz nagyon is bűnösnek érzi magát.¹¹³

Nagy elismeréssel nyilatkozik Kant anyjáról, mert Kant jellemének kifejlesztésében nagy érdemei voltak. Ennek pozitív hasznán kívül, az a mérhetetlen előnye is megvolt, hogy régi nevelési hibák nem nehezítették meg Kantnak későbbi önnevelését, önképzését, mely néha teljesen képtelen annak megakadályozására, hogy régi, begyökerezett hibák azon átüssenek.^{113a} Ez utóbbi megállapítás, Teréz szövegében — mint sok hasonló esetben, alá van húzva annak jelzésére, hogy ezt a sajnálatos tényt magára nézve kénytelen vonatkoztatni, ami egyszersmind a maga számára mentő körülményül is szolgálhat.

Teréz gyanúja, hogy az öt annyira megörvendezettető határozott és nyugodt fellépés csak addig tart, amíg egyedül van és senki sem háborgatja, beigazolódott, amint azt okt. 16. és 17-én a nyilván újra Witschapban járt Stackelberggel való viselkedésének kritikája mutatja, melyért mind a két füzetben külön-külön korholja magát.¹¹⁴

Le is vonja ebből a következtetést: „Ein abermaliger Beweis, dass mich der Augenblick entrainirt und aus der Fassung bringt!" Elképzelhetjük szegény Terézt, milyen kapkodó, milyen zavart lehetett, amikor önálló intézkedéseit kellett bemutatnia olyan szigorú cenzor előtt, mint Stackelberg! És ugyanitt árulja el Teréz, hogy bizony szorongással töltötte el az a tudat, hogy egyedül marad a télen át Witschapban. S nemcsak a magány mint olyan keltette fel félelmét,¹¹⁵ hanem megdöbbenve a gyermeknevelés és gondozás,

¹¹² Ld. Napló 238. l. okt. 13. J. 1. füz.

¹¹³ Ld. u. o.

^{113a} Ld. Napló 238—239. l. okt. 13. J. 1. füz.

¹¹⁴ Ld. Napló 240. l. okt. 16. J. 1. füz.: „Welche Lehre! Dass ich der ersten Versuchung zerstreut zu handeln mich überlasse! Wann werd' ich fest und sicher sein?" és u. o. okt. 17. VII—1. füz.: „Wie wenig gut benahm ich mich gegen St.!"

¹¹⁵ Ld. Napló 240. l. okt. 16. J. 1. füz.: „Wie ängstlich ward mir zurück zu bleiben" és u. o. okt. 17. VII—1. füz.: „Wie schien es mir für einen Augenblick unmöglich in der Einsamkeit aus zu halten!"

valamint a nagy ház vezetésének felelősségteljes feladatától,¹¹⁶ úgy látszik, megbánta és talán elstietettnek tekintette vállalkozását,^{116a} és ő is inkább a város örömeit szerette volna élvezni. „Wie ganz anders betrachtete ich meinen selbst gewählten Beruf! Die weltlichen Freuden hatten wieder meine Einbildung ergriffen und verwirrt, und der *lange Winter* auf dem Lande, mir selbst überlassen erschreckte mich!”¹¹⁷

De Teréz, szokásához híven, komoly mérlegelés után, már másnap felismeri a magány előnyeit. Már mint Isten külön rendeletének, intézkedésének érzi,¹¹⁸ valóságos jótéteményként üdvözli ezt a lehetőséget, melyben egészen magának és magasabb eszmének élhet¹¹⁹ — „ganz mir und dem Höheren leben kann, — wo ich representire, wo ich an zu ordnen und so viel Gutes an anderen bewirken kann”.

Midőn pedig összehasonlítja helyzetét a tavalyi télivel, melyet otthon töltött, még ekkor is megtalálja mindazt, ami az ideai helyzet javára szól: a függetlenséget,¹²⁰ egyszóval éppen azt az elvonultságot, melyre hiszen mindig vágyott, ahol nincs semmi, ami őt az önnevelési céljától eltéríthetné, amint azt Teréz ekkor csakugyan hitte, de tévesen.

Mindazonáltal, hogy nem vált olyan időmilliomossá, mint remélte, újult szorgalommal végzi sok teendőit, és ráérő idejében elmerül olvasmányaiba, buzdítást merítve belőlük nemcsak önnevelésére, hanem a gyermekekkel való bánásmódra, nevelési szabályok alkalmazására is.

Tovább tanulmányozva Kant biográfiáját, különösen kiemeli igazságszeretetét, rigorózus igazmondását.¹²¹ Zollikofer prédikációiból sok meg szívlelendőt talál a gyermekek veze-

¹¹⁶ Ld. Napló 235. l. okt. 7. J. 1. füz.: „Ich bin oft so sehr beschränkt, besonders wenn ich mir selbst überlassen bin”. — 271. l. dec. 10. J. 1. füz.: „Es ist ein Ziel, dass ich mich als unabhängig von Jo. denke, und das macht mich bemerkbar ängstlich, kindisch, klein... Jeder Mensch will immer mehr, als wozu er die Fähigkeit besitzt.”

^{116a} V. ö. Napló 220. l. szept. 20. VII—1. füz.: „Ihr vorzüglich diesen Winter zu weihen, alles in Gedankenlosigkeit”. Erre visszamenőleg is utal. Ld. Napló 309. l. 1811. márc. 5. VII—1. füz.: „Auf die Anstrengungen in Rücksicht der politischen Existenz konnte ich damals nicht rechnen”.

¹¹⁷ Ld. Napló 240. l. okt. 16. J. 1. füz.

¹¹⁸ Ld. Napló 240. l. okt. 17. VII—1. füz.

¹¹⁹ Ld. Napló 240—241. l. okt. 17. VII—1. füz.

¹²⁰ Ld. u. o. „nicht mehr die dependente Lage in der ich vorigen Winter war”. V. ö. Napló 143. l. 1809. nov. 9.: „Sie [Mutter] verlangt, dass ich viel mit ihr sei... ich soll ihr geben, was sie wünscht und was meine Pflicht ist”. V. ö. még Napló 174 l. 1810. márc. 26. VII—2. f. Biogr. CCLXXXIII. l., CCLXXXVII. l., CCCIX. l., CCCXV. l.

¹²¹ Ld. Napló 237—239. l. és jegyzetek. 1810. okt. 13. J. 1. füz.

tése szempontjából.¹²² Garve nyomán pedig Cicero jellemzését élvezi, akinek hiúságát, mint kora dekadenciáját jelző tulajdonságból, a saját környezetére, nevezetesen Stackelbergre nézve von le tanulságokat.¹²³

Rousseau Emilje¹²⁴ és Müller Serenája úgyszólván kézikönyvvül szolgálnak neki, melyek nyomai a füzeteket végig kísérik. Különösen ez utóbbinak a lélekre vonatkozó megállapítását, hogy az nem tartály, hanem csíra, melyet nem megtölteni, hanem fejleszteni kell — Teréz szinte axiómájává emeli.^{124a}

Ellenben unalmasnak és sekélynek találja Guthsmuths bevezetését „Spiele zur Erholung und Erhaltung des Körpers und des Geistes” című művéhez, akivel szembeállítja Pestalozzi sokkal megfelelőbb tételét: „Abwechslung in der Arbeit”.¹²⁵ Mert Teréz minden játékot gyűlölt, mely nem jár mozgással, de leginkább a kártyajátékot — nem ütvén ebben sem anyjára, sem nagyanyjára, akik nagy kártyások voltak.¹²⁶

Egyéb pedagógiai olvasmányai sorában különös érdeklődéssel forgatta az akkortájt megjelent, Schmid Józsefnek Pestalozzi módszerét legjobban megvalósító „Zahlen- und Formenlehre” című könyvét, mely egyúttal Teréz szerint Jozeffin nevelési elvével egyezett is „von der freien Entwicklung”. Schmid további tételéből, mely szerint a harmónia a gyermekek haladásában elérhető „nicht durch Vielwissen”, hanem „durch vollkommenes Wissen jedes Gegenstandes”, melyet nekik előadnak — Teréz maga számára levonja a kötelességet, hogy gondoskodjék a tanítandó tárgyak hézag nélküli bemutatásáról — csupa Pestalozzi követelmény.¹²⁷

S ugyancsak Schmid könyvére hivatkozva — és egyúttal Jozefin óhajának is eleget téve („Dies wünscht auch Josephine”) az éneket, rajzot és matematikát akarja a gyermekeknek különösképen tanítani, mint azokat a tantárgyakat, melyekben a Pestalozzi metódus legtökéletesebben érvényesül és legfejlesztöbben hat — máig is fennálló vélemény. Összefoglalólag pedig, egészen Pestalozzi szellemében kap-

¹²² Ld. Napló 240. l. és j. okt. 17. VII—1. füz.

¹²³ Ld. Napló 242. l. és j. okt. 19. J. 1. füz.

¹²⁴ Ld. Napló 238. l. és j., 251., 255—256. l. és j., 258. l. és j., 263. l. és j., 265. l. és j.

^{124a} Ld. Napló 260. l. és j., 262. l. és j., 264. l. és j., 266—267 l. és j., 275. l. és j., 282. l. és j. — „Die Seele ist Keim, kein Gefäß. Nicht Vollfüllung sondern freie Entwicklung.”

¹²⁵ Ld. Napló 243. l. és j. okt. 19. J. 1. füz.

¹²⁶ Ld. u. o. V. ö. Czeke: Brunszviki-ösök és biogr. CXXXIV. l. Mem. 78. l.

¹²⁷ Ld. Napló 276—277. l. és j. dec. 15. J. 1. füz. Teréz aláhúzása.

csolva együvé a szabadságot és a kényszert, ezeket mondja: „Ich muss die Kinder dasjenige machen lassen was ihr ganzes Wesen erfüllt, in dem sie sich verlieren können, und muss also dasjenige was ich will dass sie thun sollen, dahin erheben, dass sie es freiwillig thun”.^{127a}

Valóságos revelációként hatott Terézre Herder „Vom Unterschied zwischen Religion und Lehrmeinungen” című értekezés sorozatának elolvasása,¹²⁸ melyből számtalan idézet, vagy idézetek parafrázisa bizonyítja a mélyen és sokáig tartó hatást.¹²⁹ E könyv győzi meg Terézt, hogy a gyermekkel megkezdí a vallásoktatást, és erre úgy készül, mintha valóságos vallási aktusra készülne.¹³⁰

De nem kevésbé élvezte Herder „Eloise” című művét. Különösen azon részeit emeli ki, és azokból idéz, melyekben Eloise-nek mint a klasszikus műveltségen nevelődött nő érényei és kiválóságai,¹³¹ valamint a nőnek háttérben maradó, szerényen meghúzódó, önfeláldozó működése van feltüntetve, és melyet Teréz utánózni is készül. „Wie der gemeine Haufen in *Prätentionen* schwimmt, und nur in ihnen lebt, so weiss das edlere Weib sich zu vergessen und wird dadurch gross, dass es ungenannt bleibt, und gleichsam verschwunden wirkt.”¹³²

Ellentétben az eddig előnyben részesített olvasmányokkal, — mint pl. Fénélon-féle, inkább vallás-gyakorlási iratok — mintha Herder nyomán intenzívebben kedvelte volna meg a vallás-filozófiai munkákat, mert ugyancsak ebben az időben olvassa Fichte „Anweisung zum seligen Leben” című művét, melyben a szerző utasításokat ad arra, miként szerezhető meg már itt a földön a nemes értelemben vett boldog élet.¹³³ Ebben a műben Teréz nem egy olyan gondolatra lel, melyet méltán sajátjának is vallhat:

^{127a} Ld. Napló 277. l. dec. 15. J. 1. füz. V. ö. 221. l., 230. l. és már régebben: 32. l. 1809. febr. A—γ. irat.

¹²⁸ Ld. Napló 261. l. és j. nov. 28. J. 1. füz.: „Es ist nicht sobald etwas wohlthätiger u. erfreulicher als wenn das Bild der Wahrheit über irgend einen Gegenstand, das in uns verworren lag [sich erhellt]; wie dann nach jahrelangem Ringen wir... Gelegenheit u. Musse bekommen es wonnevoll beschauen zu können. So ergreift mich es, nach der Lecture Herders. Ich kann Josephinen nicht genug danken für die köstliche Musse in ihrem Schlosse.”

¹²⁹ V. ö. Napló 251—252. l. nov. 8. J. 1. füz., 259—260. l. és j. nov. 28 J. 1. és VII—1. füz.

¹³⁰ Ld. Napló 262. l. nov. 28. VII—1. füz.: „unter dem Beistand des Allerhöchsten, wenn es zu seinem Wohlgefallen ist. Amen.”

¹³¹ Ld. Napló 279—280. l. és j. dec. 21. J. 1. füz.

¹³² Ld. Napló 280. l. dec. 21. J. 1. füz.

¹³³ Ld. Napló 276. l. és j. dec. 21. J. 1. füz.

„Das Ewige und allein beseeligende umgiebt uns rings, wir dürfen es nur ergreifen und das *einzig* Wissen, wie man seelig sein könne, besteht in diesem: die Zertreuung für das Manigfaltige fahren zu lassen und sich auf das Einige zu sondern. Es ist, was Fichte sagt, dasjenige noch klarer ausgesprochen, was ich dachte und erfasste in seeligen Stunden. Alles was ich je gelesen und wobei ich angeregt wurde, alles was ich je gedacht und wobei mir wohl wurde ist dieses *Eine*; und dass alles *Eins* ist das *Manigfaltige Eins*.”¹³⁴

Es amint itt is Teréz régi meglátása nyilvánult, úgy megmaradt régi felfogása az erény és jóság mibenlétéről, mely egész életén át kíséri: „Nur das ist *echte Tugend*, was Überwindung fordert, und wahre Güte ist *nicht Schwäche*, sondern *Kraft*. Nicht blos Temperament, sondern Werk der Vernunft, der Überlegung, des *Sieges über sich selbst*.”

Különben is Teréz a küzdelmes győzelmet a saját énel mindenkor a legmagasabban értékelte, és így nem győzi, a maga esetében, a küzdelmet őshibái: a hiúság, a restség, s főleg az elszóródottság ellen hirdetni: „Wir lieben das Gute nicht wie wir sollten, wenn wir nicht aus Liebe zum Guten, die Lust am Bösen, die Eitelkeit, Trägheit, Zerstreuung und was sonst an jenem hindert, — überwinden.”¹³⁵

Úgyanilyen világos meglátással itéli meg most már visszamenőleg, életének egyes mozzanatait „régí világában”: „Wie ich es mit den Kindern mache, so habe ich es in der Welt gemacht: ich bekämpfe den Unsinn, dies setzt herab”¹³⁶ nyilván meddő erölködéseire célozva, melyekkel az előző esztendőben Pestalozzi eszméit akarta teljesen közömbös környezetével elfogadtatni.^{136a}

Úgyancsak egy másik, általa hiába hajszott qualitás fontosságá kerül újabb buzdítás alá: a mértéktartás a cselekvésben, mely Terézünk szintén egy fontos főhibáját, a fölös szorgoskodást, a túl sok vállalást, a kapkodást volna hivatva megakadályozni. Mert nem a sokféleség a fontos, hanem a végrehajtás becsületessége: „Nicht was wir machten, sondern *wie wir's* machten wird uns zum Verdienst angerechnet werden”.¹³⁷

¹³⁴ Ld. Napló 276. l. és j. dec. 12. VII—1. füz. Fichte id. művének 2., 3., 5. előadása. Teréz aláhúzásai.

¹³⁵ Ld. Napló 275. l. dec. 10. J. 1. füz. V. ö. 37—38., 64., 77., 175., 197. lapokat is.

¹³⁶ Ld. Napló 271. l. dec. 10. J. 1. füz.

^{136a} V. ö. biogr. CCLXV—CCLXVI. l., CCXCV—CCXCVIII. l.

¹³⁷ Ld. Napló 268. l. dec. 3. J. 1. füz. Teréz aláhúzásá.

Ha még felhozzuk Teréznek Müller Serená-jából vett idézetét: „Den besonderen Werth das Gute an jedem Menschen auf zu suchen, das in ihm verborgen liegt, ist das edle Geschäft wahrer Menschenliebe”,¹³⁸ akkor megállapíthatjuk, hogy Teréz a tudatosodás terén nagyot haladt — mert például ez idézet által bizonyítja, hogy azt, amit eddig e téren mintha ösztönösen tett volna, — amint erre nem egyszer rámutattunk — most tudatosan ismeri el helyesnek.

E haladásról Teréz is tudomást vesz, egy-egy megelégedést kifejező bejegyzésben, melyek közül álljon itt a következő, melyben mintegy mérlegét adja a végére járó esztendő tapasztalatainak az önismeret és az önnevelés terén:

„Ich fühle mich zuweilen auf den Spuren der wahren Weisheit, und bald verliere ich wieder den himmlischen Pfad — es sind Momente, wo ich nicht weiss, dass ich auf Irrwege gerathen bin, oft aber weiss ich's und dies geschieht jetzt meist, dass *ich weiss, ich irre*, — ich weiss mich aber noch immer nicht sogleich zu recht zu finden. Dann patsche ich auch viel im Schlendrian. Wenn aber wieder das göttliche Licht leuchtet, mit welcher Leichtigkeit, Freudigkeit und Sicherheit gehe ich dann den rechten Pfad!”¹³⁹

Ez a bejegyzés igen érdekes megrajzolása az alkotó egyéniség intuitív rátalálásának és az abból eredő hangulatoknak.

A witschapi tartózkodás első öt hónapjáról vezetett naplók arról győzhetnek meg, hogy Teréz saját egyéniségének helyes mérlegelésével szánta rá magát a kettős napló vezetésére. A Journal címűben, saját nevelendő és fegyelmezendő lénytől kissé elvonatkoztatva, mindenirányú tudását gyarapítva, néha enged fantáziájának, lelkesedésének, s nem utoljára a „schwatzhaftes Zeitalter”-rel közös hajlamának.^{139a} Ezzel szemben a másik füzet, kicsinyes aprólékos módszereiben kereste, és meg is találta azt a kényszerítő erőt, mely csapongó, Zerstreutheit-re hajló szellemét korlátok közé szorítja, és így önlegyőzésre készíti, ami pedig Teréz szemében mint „Überwindung”, már maga az erény.

Mert alapjában véve Teréz a nagyvonalú, általános, messzire látó, és nem a földhöz tapadó nézeteket szereti,

¹³⁸ Ld. Napló 275. l. dec. 10. J. 1. füz.

¹³⁹ Ld. Napló 279. l. dec. 21. J. 1. füz.

^{139a} Ld. Napló 264. l. dec. 1. VII—1. füz.

csakhoggy nehezére esik ezek szerint eljárni¹⁴⁰ és így azok elsikkadnak a kicsinyességben,^{140a} vagy pedig a részletes kidolgozás folyik szét, és Teréz a képzelet szárnyán tovaszáll a föld fölé, ahova azután erőszakkal tereli vissza magát. Ez is egyik oka, hogy „grosse Ansichten” mellé kicsinyes szabályok, vagy a legaprólékosabb, legprózaibb megjegyzések kerülnek, amint arra már több ízben figyelmeztettünk.

Új vonása a witschapi feljegyzéseknek, hogy mind sürűbben szerepelnek bennük a természet szépségeire való utalások, melyek Terézt természetimádónak mutatják, akiben a természet jelenségei nemcsak örömet váltanak ki, hanem vallásos érzelmeit mélyítik el. Magas hegyen maga a tiszta levegő,¹⁴¹ egy szép naplemente, hangulatos őszi táj,¹⁴² a kastély szép fekvése, a nap méltóságos haladása,¹⁴³ a csillagos ég¹⁴⁴ — Istenhez hozzák közel.¹⁴⁵

Arra már rámutattunk, hogy az új naplókban a gyermeknevelési, valamint a háztartás szervezési és vezetési problémák mind nagyobb teret foglalnak el, és így az önevelésen kívül, új hivatásának megfelelően valóságos szakképzésnek veti alá magát. — Kényszerű magára utaltsága pedig, mind sürűbbé teszi fejlődő önállóságának megnyilatkozásait, nemcsak a gyermekek és a ház vezetésére vonatkozólag, hanem egyéb értékeléseiben, ami — mellesleg megjegyezve — fejlődő stílusbeli készségében is mutatkozik.

Ezek az eltérések az előbbi naplóktól, külső szimptomatikus jelenségei annak a mélyebbre ható átalakulásnak, melyen Teréz átment. Mert Teréz minden panasa ellenére, mégis kénytelen velünk együtt elismerni legalább egy vonatkozásban a célul kitűzött önállóság erősödését és belső énje fejlődését: „das Avanciren meines inneren Menschen”¹⁴⁶ —

¹⁴⁰ Ld. Napló 259. l. nov. 26. J. 1. füz.: „im Detail eine grosse Ansicht im Auge zu behalten”.

^{140a} V. ö. panaszait már 1809-ben is: Napló 88. és 90. l., 111. és 174. l. 1810. márc. 26. VII—2. füz. V. ö. még: Napló 148. l. 1809. dec. 8. „...mein Geist ist in Kleinigkeiten gefangen ich arbeite mich ab in klenlichen Bemühungen u. das Grosse geht verloren”. Teréz aláhúzása.

¹⁴¹ Ld. Napló 207. l. aug. 24. VII—1. füz.

¹⁴² Ld. Napló 227. l. szept. 29. VII—1. füz.

¹⁴³ Ld. Napló 264. l. nov. 30. J. 1. füz.

¹⁴⁴ Ld. Napló 273. l. dec. 10. J. 1. füz.

¹⁴⁵ Ld. Napló 264. l. nov. 30.: „Wie glücklich ist der Mensch, der in der Stimme der Natur die Stimme des Schöpfers vernimmt” és 273. l.: „Der Mensch muss gut u. glücklich sein, der an die Natur sich hält, ... nur sie betrachtet, ... u. den Grösseren durch den alles ward ... den Ewigen, u. Christus der uns ihn hat wieder kennen gelehrt.”

¹⁴⁶ Ld. Napló 237. l. okt. 13.

mely rányomja bélyegét ezen naplókra, és megkülönbözteti őket az 1809-es és 1810 első felében vezetettektől.

Amíg ugyanis ez utóbbi naplókban Teréznek Jozefin és Stackelberg iránti tisztelete és bámulata úgyszólván megintgathatatlan, még érthetetlen eljárásuk esetében is megdönthetelen, sőt a kényszerülten észrevett hibákat is Teréz saját gyarlóságából igyekszik magyarázni, s mindezt mint láttuk, magasabb célok érdekében — addig a jelen naplókban ez a tisztelet és bámulat bizonyos, a kiábrándulást megközelítő módosuláson megy át. Fel-feltűnedezik a kritika, néha burkoltan, sokszor élesen, hogy azután — ezúttal tudatosan, önvádaskodás nélkül is, mentségeket keresve számukra, elismerésre szolgáló tulajdonságaik fenntartás nélküli méltánylásában csendüljön ki.

Ez az érzelmi, azaz értékelési ingadozás, melynek climaxja a witschapi első hat hét alatt zajlott le, egy lelki csalódásnak volt eredménye. E csalódás fájdalma, úgy, mint Pisában, Teréz életirányának újabb fordulatot adott, olyan döntés kapcsán, melynek előzményeit és elemeit közelebbről kell megvizsgálunk, mert mélyen bevilágítanak Teréz lelkiiségébe, legbelső énjébe, ezúttal még a naplóknál is mélyebben, melyek mint tudjuk, leginkább csak retrospektíve értesítenek azokról a tényekről, melyek legerősebben hatottak rá.

Úgy látszik, Terézben Witschapba való megérkezése után már az első hat hétben^{146a} felötlik az a gyanú, hogy imádva szeretett nővére, Jozefin számára a nagyműveltségű, filozófus Stackelberggel való házasság — nem hozta meg a remélt boldogságot.

Ezen gyanú hatása alatt Teréz élesebb és kritikusabb szemmel kezdi figyelni Stackelberget, és kezdi meglátni, hogy ő sem csalhatatlan, még a nevelés terén sem, úgyhogy már tartózkodása elején a naplókban Stackelberg szellemi fölénye ellen bizonyos lázadás számba menő tünetekre bukkanhattunk.¹⁴⁷

Sokkal kínosabb volt azonban a fent jelzett gyanú kihatása a Jozefinnel való érintkezésben — melyre valósággal bénítólag hatott, mert hiszen Teréz e gyanúról vagy megfigyeléseiről nem beszélhetett nyíltan Jozefinnel.¹⁴⁸

De a gyanú csakhamar bizonyosságot ölt. Teréz rádöb-

^{146a} Ld. Napló 217. l. szept. 19. VII—1. füz.: „Dieses alles habe ich in diesem schrecklichen Zwischenraum von 6 Wochen erfahren.”

¹⁴⁷ V. ö. Napló 209. l. aug. 24. VII—1. füz.

¹⁴⁸ Ld. Napló 215. l. szept. 18. VII—1. füz.: „ich darf ihr auch nicht offen sprechen, sie missverstünde mich, od. ist selbst gebunden.”

ben a tényre, hogy Stackelberg Jozefint nem teszi boldoggá: „Er macht Josephine nicht glücklich!”¹⁴⁹

Mínta ezzel a fájdalmas felismeréssel szerte foszlott volna az a varázsfátyol, melyen keresztül Stackelberget eddig látni szokta, aki eddig mintaképe volt — „der mir als Canon diene und Muster” — és akiről most megállapítani volt kénytelen, hogy gyenge jellemű, képmutató, sőt gonosz, aki annak idején mindkettőjüknek hízelgett és azután becsapta őket.¹⁵⁰

Miután újra leszögezte: „Er macht Josephine nicht glücklich”,¹⁵¹ a kanti kritériumok szerint ítélkezik felette, azaz vádolva őt, hogy a külső látszat keltését gyakorolja.¹⁵² És megmaradva a kanti terminológiában, megállapítja róla: „er ist... nicht rein gut, nicht rein gross”.^{152a} Tehetségeit mások félrevezetésére használja, és ezt még Jozefinnel szemben is merészezi. Itt sül ki, hogy Stackelberg nagyon gazdagnak akarta magát feltüntetni,¹⁵³ és bár semmivel sem járult a birtok vételárához,^{153a} mégis — Jozefin tiltakozásait kijátszva — kizárólag az ő neve szerepelt a szerződéseken.¹⁵⁴ Azáltal pedig, hogy a birtok költségeire egyedül Jozefin pénzét használta fel, 150.000 fl. apai örökségét és 50.000 fl. özvegyi jussát (Mem. 99. l.) és ebből semmit sem térített meg, Jozefint külön jövedelmeitől megfosztva, kényes helyzetbe hozta.^{154a}

De mindezeknél jobban Terézt az bántotta, hogy még az ideál felállításának őszinteségét is kétségbe kellett vonni, attól tartva, hogy ez is csak ámitás.¹⁵⁵ „Wir sind recht einfältig, wenn wir ihm wieder aufsitzen... Guthmüthige, gläubige, schöne Seelen so herumzuführen, ich kann darin auf keine Weise etwas religiöses finden”, aminthogy Teréz szerint teljesen kiesett abból a vallásosság övezte szerepéből, melyet Yverdunban olyan kitűnően eljátszott.^{155a}

¹⁴⁹ Ld. Napló 216. l. szept. 19. VII—1. füz.

¹⁵⁰ Ld. Napló 217. l. szept. 19. VII—1. füz.

¹⁵¹ Ld. Napló 222. l. szept. 19. J. 1. füz.

¹⁵² V. ö. Napló 51. l. és j. A—Ez. irat; Über Pädagogik. Die Kunst des äusseren Scheins.

^{152a} Ld. Napló 222. l. szept. 19. J. 1. füz.

¹⁵³ Ld. u. o.

^{153a} Ld. Mem. 99. l. „obwohl er kein Scherfflein Geld beigetragen”.

¹⁵⁴ Ld. Mem. u. o. „Sie hatte beider Namen verlangt, er wusste es aber zu umgehen”.

^{154a} Ld. Napló 222. l. szept. 19. J. 1. füz.: „da er Josephinen für ihr dargeliehenes Geld zurückhalten will, sie geniren, unbedeutend machen”.

¹⁵⁵ Ld. u. o. „Was er von seinem Ideal sagt, ist wahrscheinlich uns darin zu fangen u. etwas glauben zu machen.”

^{155a} Ld. u. o.

Ezekből a megjegyzésekből egész tisztán tárul fel előttünk Stackelberg eljárása Yverdunben, hogy a fantázia-dús, lelkes testvérpárt meghódítsa: magas emberideálok hangoztatása, műveltségének kitarása, mely vallásosság fitogtatása — ezek lehettek requisitumai. A nőknek, a sok szép eszmei terv megvalósulására szükséges pénz előteremtésével kapcsolatos aggályait, bizonyára azzal igyekezett elnyugtani, hogy magát dúsgazdagnak tüntette fel.^{155b}

Hogy ezt mennyire elhitték, azt Teréz régebbi szavaiból tudjuk, amikor Stackelberg egyszerű fellépését világnézetből eredőnek állította oda: „aus philosophischen Gründen”.¹⁵⁶ Bizonyára ennek a felsülés számba menő csalódásnak késői bosszúsága nyilatkozik meg Teréz emlékirataiban, amikor elhallgatott pénztelenségét hánysa fel neki: „Wohlweislich verschwieg er seine Geldlosigkeit und erwartete immer Sendungen die nicht kamen”. (Mem. 93. l.)

És most már Teréz nem minősíti a maga túlzott érzékenységének, mint annak idején Pisában,^{156a} amikor azt állítja, hogy Stackelberg vele szemben mindig ellenségesen viselkedett. Sőt akkori panaszaira most igazolást talál.¹⁵⁷ Belátja, hogy nem volt helyén vele szemben a túlságos engedékenység,^{157a} melyet Stackelberg gögös ridegséggel viszonzott, és állandóan lenézte őt, mint alsóbbrendű lényt.¹⁵⁸

De mindezt Teréz szívesen megbocsátja, csak Jozefint tegye boldoggá — „wenn nicht, so verdient er nicht zu leben!”^{158a} — tör ki Terézből a méltatlankodó harag.

A Stackelbergre vonatkozó hasonló megállapításokat Teréznél jóval előbb megtették Jozefin és Lotte is, míg Te-

^{155b} V. ö. biogr. CCVIII—CCXI. l.

¹⁵⁶ Ld. Napló 137. l. 1809. szept. VII—2. füz.; biogr. CCLXIX—CCLXX. l.

^{156a} Ld. Napló 91. l. 1809. máj. P—1. füz.: „Wie sollte St. mich hassen... Das war eine höchst lächerliche Empfindlichkeit”. V. ö. még: 107. l. 1809. júl. 1—12. P—1. füz.: „... durch die bis zur Narrheit empfindliche Eigenliebe”.

¹⁵⁷ Ld. Napló 222. l. szept. 19. J. 1. füz.: „er hat immer lieblos u. falsch an mir gehandelt u. fährt noch so fort”; 230. l. okt. 1. J. 1. füz.: „mit Willen ist mir noch nichts Gutes von ihm zugeflogen aber mit Willen hat er mir sehr viel Übles gethan, nur um wehe zu thun”.

^{157a} Ld. Napló 219. l. szept. 20. VII—1. füz.: „meine zu grosse Nachgiebigkeit”. V. ö. 228. l. szept. 30. VII—1. füz.: „mein gutmüthiger hingebender Character... — zu viel zutrauliche Gutmüthigkeit”.

¹⁵⁸ Ld. Napló 230. l. okt. 1. J. 1. füz.: „Vermuthlich bin ich ihm ein zu geringes Wesen”. Ezzel szemben v. ö. a pisai magatartást: Napló 89. l. 1809. máj. P—1. füz.: „Ich muss einsehen dass für St. nichts insipider sein kann, als mit mir zu schwatzen”.

^{158a} Ld. Napló 230. l. okt. 1. J. 1. füz.

réz túlzott tiszteletből még mindig menteni igyekezett őt,¹⁵⁹ de most már ő is Jozefinnek ad igazat. „Ich glaube sie hat recht.”¹⁶⁰

Ez utóbbi megjegyzésből nyilvánvaló, hogy Jozefin a maga érzelmi változásait megtárgyalta Terézszel,¹⁶¹ aki viszont, mint láttuk, tapintatosan hallgatott, és még naplójában is csak homályosan, alig érthetően céloz Jozefin káros helyzetére. „... ihre aufgeregte politische Lage, man kann sagen die Zerstörung ihres politischen und moralischen Seins — die vieljährige Auflösung und die Hindernisse im Zusammenfügen.”¹⁶²

Mindennek a zavaros dolognak magyarázatához csak 1811. márc. 24-i beírásában retrospektíve jutunk, amint azt Teréznél megszoktuk, ha valami túlságosan mélyen érinti — mert itt majdnem válásra vezető egyenetlenségekről volt szó:

„Kein Wunder, wenn mich das Verhältnis des vorigen Sommers so ergriff. Die Uneinigkeit Jo.-s und Stackelbergs — es war eine Auflösung, es war ein Nichtbestehen der schönsten Ahndung, ein Betrogensein in den schönsten Erwartungen. Welche Aussicht, welch ein Glaube gieng damit verloren. Die Zerstörung einer Aussicht zur Vollendung!”¹⁶³

Mert Terézünket Jozefin boldogtalanságánál is talán jobban bántotta a tökéletesedési kilátás megsemmisülése.

Tehát komoly egyenetlenségek támadtak anyagi körülmények miatt Jozefin és Stackelberg között. Nem csoda, hogy Teréz megdöbbenve csodálkozott ezek láttán,¹⁶⁴ — és még szigorúbb kritikával kíséri Stackelberg ténykedéseit. Különösen azokat, melyek Jozefin anyagi helyzetét nehezítik — hiszen az ő pénzéről volt szó. Így tehát első sorban Stackelberg élhelyzetét a birtok ügyleteinek lebonyolítása körül, — önitélet hiányát, mellyel egy ilyen nagy birtokkal járó felelősséget, kellő képesség nélkül vállalta¹⁶⁵ — és különösen az ügyvéd nélküli adás-vevési szerződés meg-

¹⁵⁹ Ld. Napló 223. l. szept. 19. J. 1. füz.: „ich glaubte es würde sich aufklären über ihn”.

¹⁶⁰ Ld. u. o.

¹⁶¹ Ld. Napló 218. l. szept. 20. VII—1. füz.: „weil Jo. mich zu ihrer Vertrauten gemacht hat”. — 219. l. u. o. „weil sie das Bedürfniss hat sich mit zu theilen”.

¹⁶² Ld. Napló 219. l. szept. 20. VII—1. füz.

¹⁶³ Ld. Napló 319. l. 1811. márc. 24. J. 2. füz.

¹⁶⁴ Ld. Napló 214. l. szept. 18. VII—1. füz.: „ich war vergafft”.

¹⁶⁵ Ld. Napló 220. l. szept. 19. J. 1. füz., 231. l. okt. 1. J. 1. füz.
V. ö. Mem. 97—99. l. és biogr. CCLXXVII—CCLXXIX. l.

kötését — mellyel nem tudott az emberek ravaszságán túljárni. De bármennyire fájlalja is az ezekből származó anyagi károkat — mégis leginkább az eszmei kincseket féltette, melyeket az anyagi károk veszélyeztettek, és ezek váltsága miatt teszi szemrehányásait Stackelbergnek.¹⁶⁶

De Teréz önmagát tagadta volna meg, ha nem ellensúlyozta volna kifogásait azzal, hogy teljességgel méltányolta azokat az előnyöket, melyeket a nővérek Stackelbergnek köszönhetnek, a szellemiek terén — melyek az anyagiakat Teréz szemében bőven kárpótolják. „Was haben wir aber Stackelberg nicht alles zu danken! Montaigne, Kant, Franklin, Fénélon, Herbart, Ritter, Herder, die Bekanntschaft so grosser edler Männer! Was könnten wir noch Alles von ihm lernen und benützen!”

Így különösen a természettudományok újabb vívmányainak megismerését, melyekről Terézék semmit sem tudnak.¹⁶⁷

Mindenesetre ez a nyilatkozat, a mellett, hogy rávilágít Terézünk már számtalanszor tapasztalt bámulni készségére, egyszerűs mind nyilvánvalóvá teszi, hogy Stackelberg fő vonzó ereje Terézre, — Jozefin kegyein kívül — abban a lelkesedésben keresendő, mellyel az új embernemesítő eszméket felkarolta, sőt azok terjesztéséért nagyszabású tevékenységet tervezett, melyben Terézék is részt kaptak — valamint sokoldalú műveltségében, melyet Teréz otthoni gavallérjaiban hiányolt¹⁶⁸ — nem utoljára pedig gazdag könyvtárában, mellyel nyilvánvalóan rendelkezett, és melyből a testvérpárt is ellátta művelő, felemelő olvasmánnyal.

Teréz tehát, bár látta Stackelberg fogyatékoságait, mégis igyekszik kiváló tulajdonságait is hangsúlyozni, a nélkül, hogy emberfölöttit látna bennük — amint azt hiszen már Pisában is tette^{168a} —, hogy így ne kelljen teljesen elvetni mintaképét — különösen akkor, amikor az élet körülményei őket együvé kapcsolták. Így pl. határozott, gyors cselekvését

¹⁶⁶ Ld. Napló 233. l. okt. 6. VII—1. füz.: „so hätte er sich u... gute Menschen nicht in Verlegenheit gesetzt u. viel Gutes verhindert, wovon er jetzt verantwortlich wird”. V. ö. Napló 138. l. 1809. szept. VII—2. füz.: „Wir sind nur verantwortlich für das Gute das unser Wille hindert”.

¹⁶⁷ Ld. Napló 223. l. szept. 23. J. 1. füz.

¹⁶⁸ „Ehrwürdiger Pestalozzi! ...könnte Ungarn sein das mächtigste Land, wenn der Adel Bildung hätte und Volksbildung wäre!” M. 3. füz. 42. k. I. kiadatlan. 1814. — „Was unser Adel wurde im Theresianum, liegt klar am Tage durch unsere Cavaliere”, u. o. 98. k. I. Széchenyi is mennyire fájlalta az általános műveletlenséget hazánkban. Ld. erre vonatkozólag Széch. Napló I. 577—580. l.

^{168a} V. ö. biogr. CCLXIV. l. és 112. jegyz., Napló 1809. 78., 91. l. 1809. máj. 20. P—1. füz.

dicséri, mert sokat végez rövid idő alatt minden zavar nélkül. De itt Teréz már rájön a fortélyra: mert délután lepihen, és így késő estig friss marad.¹⁶⁹ Tehát már nem emberfölköttség eredménye, hanem ügyes energiakímélés, amit utánozni, eltanulni lehet.

A nevelés terén emelt kifogásait a pisai eljárások dicséretével enyhíti,^{169a} melyeket sajnálva nélkülöz.¹⁷⁰ Ezzel szemben a „szabad nevelés” itt Witschapban megszűnt nevelés lenni: „wie wir jetzt sind, ist es ein wildes Aufwachsen, aber keine Erziehung”.^{170a} Foglalkozni kellene a gyermekekkel, tanítani őket — „da sage Stackelberg was er wolle dieses fehlt”.^{170b}

De növekvő tisztánlátása nem szorítkozik csupán Stackelbergre, kiterjed Jozefinre is, akit ugyan minden emelkedettsége mellett e téren Stackelberg mögé sorozott már régebben,¹⁷¹ — de akin most újabb lecsúszást konstatál.^{171a} Őt se látja már olyan fokon, mint eddig, és így őt is belefoglalja, amikor ideáljait temeti: „Freilich habe ich die Menschen, die mein höchstes Ideal waren, wanken gesehen und sinnlich werden — ich sehe ungeheure Fehler an ihnen”.^{171b} Tehát Teréz mindkét oltárképét, akiket eddig szinte olimpusi magaslatokra emelt, emberi szintre hozza. De szomorúság tölti el, hogy kiváló emberek ily könnyen sülyedhetnek, ami viszont őt is, gyengéségénél fogva, hanyatlásba viszi.¹⁷²

Ezen felismerés után korholja is önmagát azon tévedésért, mellyel egyrészt azt hiszi, hogy elég velük élni és úgy élni, mint ők, hogy a felemelkedés mintegy automatikusan meginduljon, másrészt pedig hogy hibáikat a saját mentségére használja fel.^{172a} Ezt a hibáját a kérlelhetetlen Teréz

¹⁶⁹ Ld. Napló 239. l. okt. 16. J. 1. füz.

^{169a} Ld. Napló 225. l. szept. 25. J. 1. füz.: „der ihnen imponirt u. sich in Achtung zu setzen weiss wie St. in Pisa”.

¹⁷⁰ Ld. Napló 220. l. szept. 19. J. 1. füz.: „Das ist alles nicht so wie in Pisa”.

^{170a} Ld. Napló 221. l. szept. 19. J. 1. füz.

^{170b} Ld. Napló 230. l. okt. 1. J. 1. füz.

¹⁷¹ Ld. Napló 219. l. szept. 21. VII—1. füz. V. ö. 108. l. 1809. júl. P—1. füz.: „... selbst Jo. steht sehr weit in diesem hinter ihm”.

^{171a} Ld. Napló 217. l. szept. 19. VII—1. füz.: „Jo. ist bei aller Grösse u. Erhabenheit, die noch immer sichtbar ist, schwach...”

^{171b} Ld. Napló 216—217. l. szept. 19. VII—1. füz.

¹⁷² Ld. u. o. „als authorisirten sie mein Umkehren zum sinnlichen Leben” — Teréz értelmezésében a Sinnlichkeit. V. ö. biogr. CCXC—CCXCIII. l.

^{172a} Ld. Napló 217. l. szept. 19. VII—1. füz.: „Vereinigt mit denen Menschen, die zu meiner Erhebung die Werkzeuge waren, glaubte ich ... es wäre genug in ihrer Nähe zu leben u. so zu leben wie sie ... wenn ich die Fehler so ansehe dass sie den meinigen zur Entschuldigung dienen sollen”.

annál is inkább ostromozza, mert ez az elpihenés és elernyedés a két tökéletes környezetében, már régebben is megvolt benne,^{172b} melyből okvetlenül ki kell bontakoznia. Mert minden egyéb fájdalom felismerésen fölül azt is kénytelen volt konstatálni, hogy Jozefinnek nincs se kedve, se ideje vele komolyan foglalkozni önnevelésének befejezése körül.¹⁷³

Ez lehetett Terézre a legfájdalmasabb. De míg Pisában ez a fájdalom tapasztalat egyrészt bánkódásban nyilvánult meg, mely azután egy hallucinációszerű megvilágosodás után eszmei célkitűzésben vezetődött le,^{173a} addig itt bizonyos komplex lelki megmozdulásokból folyólag *cselekvést jelentő* döntést eredményezett. Mert mindezen keserű csalódás és nehézség az egyedüllétből való félelem ellenére nem riasztják el Terézt azon korábbi (szept. 19.) elhatározásától, hogy Jozefinnek szenteli a telet. Első sorban bizonyára azért, hogy Jozefinnek legyen kire hagyni gyermekeit és házat lebetegedésének idejére. De még erősebb motívumként hathatott Terézre az a „bűntudat”, melyet Jozefin már régebben azzal keltett benne, hogy őt okolta az olaszországi úti terv elfogadásáért, így Terézre hárítva az immár boldogtalannak induló házasságért a felelősséget.

Hogy Teréz ezt a „bűnét” súlyosan érezte, azt már jeleztük,¹⁷⁴ és hogy ez a bűntudat nem hagyja el ebben az időben sem, azt a nov. 28-i beírás mutatja. Ezt a napot jelöli meg, mint annak a napnak évfordulóját, amikor úgyszólván tudtuk nélkül sorsuk eldőlt: „durch einen Schritt, den wir thaten, vielleicht in einer unbewahrten Stunde!”^{174a}

Viszont az ezen naptól kiindult életszakaszt — ha fájdalmasnak érezte is — egy jobb jövőendő vetésének akarja látni, melynek gyümölcse még nem érett meg,¹⁷⁵ és ezért vállalja a szolidaritást azon egy lépésért, melyet közösen tettek — („den wir thaten”) — és kötelességének tekinti, hogy ő is levezekelje közös „bűnüket” — és megakadályozzon minden elhamarkodást a házastársak részéről. Úgy érzi, mintha Isten őt szemelte volna ki a házastársak támaszául, ebben a kri-

^{172b} V. ö. Napló 165. l. 1810. febr. 4. VII—8. irat és 168. l. febr. 19. VII—2. füz.

¹⁷³ Ld. Napló 218—219. l. szept. 20. VII—1. füz.: „Sie hat weder die Zeit noch den Willen sich mit mir zu beschäftigen oder in der Erziehung, die ich mir selbst gebe im Detail Antheil zu nehmen”.

^{173a} V. ö. biogr. CCXLII—CCXLIII. l. és CCLIII. l.

¹⁷⁴ V. ö. biogr. CCXII—CCXIV. l.; Napló 154—155. l. 1810. jan. 20. VII—8. irat.

^{174a} Ld. Napló 261. l. nov. 28. és j. VII—1. füz.

¹⁷⁵ Ld. Napló u. o. „Nicht unreif breche man des Schicksals Frucht — int Teréz szabadon Schiller után.

tikus idejükben: „... vielleicht hat Gott mich bestimmt, jetzt Stütze und Beispiel für sie zu sein und die grosse Schuld auf zu heben. Auf kleine Seele! Raffe dich zusammen... steh wie ein Fels, an dem jene Schiffbrüchigen sich klammern und retten”.^{175a}

Tehát ezúttal Stackelbergék fölött állónak érzi magát!

Ezért mindent elkövet, hogy kibékítse a házastársakat és visszatartsa Jozefint a Stackelbergtől való válástól, mert ezt a lépést Teréz retrospektív beírásában a legnagyobb döbbenettel utasítja vissza.¹⁷⁶

Bár amint a tények mutatják, Teréz fáradozásai ez utóbbi illetőleg sikerültek, mégis mintha békítési kísérletei abban az időben meddőknek bizonyultak volna, és így elég kényes helyzetben találhatta magát. Kérdi is, vajjon helyes-e maradása: „Von mir sollte ein Seegen ausströmen und ich bin nichts!” Lesujtva e jelentéktelenség tudatától, még Goethe idézetével kapcsolatosan is megismétli: „Ich bin unbedeutend”.^{176a}

Valóságos bódulatban, „Täumel”-ban érzi magát, kétségek zavarában, melyet fokozott az a körülmény, hogy az ősz haladtával Terézt anyja hazahívta.

A grófné nyilván magárahagyatottságán panaszkodott és kifejezte nemtetszését azon, hogy Teréz egymaga maradjon a télen át Witschapban. Kifogásolta azt is, hogy Jozefin Terézt túlságosan kihasználja, s kiderül az is, hogy férjhez akarja adni.

Mindenesetre a grófné levele, vagy levelei az amúgy is dilemmában vergődő Terézt újabb kétségek elé állították, melyeket a nov. 3-i beírás tükröz. Belátja ugyan, hogy „die Mutter zu verlassen ist nicht recht” — de viszont nem ismeri el az anya jogát arra nézve, hogy megbontsa azt az újraéledő benső viszonyt, mely közte és a bajba jutott Jozefin között kialakult. De itt aztán egy tipikusan terézi probléma vetődik fel. Mert az „Eitelkeit”-tel szemben mindig résen levő Terézben az a gyanú ébred, vajjon nem hiúság vezeti-e, ha annak a felemelő érzésnek engedve marad meg Jozefin mellett, hogy a bajba jutottságában támasza lehessen — és így végre elnyerhesse a régóta áhított tiszteletét. „Ich kränke meine Mutter um ihr zu eigen zu werden, und meiner Eitelkeit von ihr geachtet zu werden, zu folgen”.

^{175a} Ld. Napló 217—218. l. szept. 19. VII—1. füz.

¹⁷⁶ Ld. Napló 319. l. 1811. márc. 24. J. 2. füz. „Von ihm sich trennen? Was war damit alles zerstört!”

^{176a} Ld. Napló 215. l. és j. 1810. szept. 18. VII—1. füz.

Sőt mérlegeli az anya által felvetett lehetőséget, hogy Jozefin részéről csakugyan önzés lehet mostani marasztalása, tehát nagyon meggondolandó minden lépés.¹⁷⁷

Ezeknek a töprengéseknek lehetett eredménye az a francia levél, „ce 10-ième”, nyilván nov. 10-i keltezéssel — melyben Teréz kifejezi óhaját, hogy Jozefin családjában akar maradni, gyermekeinek gyámolítására, házának őrzésére, — és hivatkozva Isten parancsára, a társadalmi konvenciók ellenére nem tér vissza Budára, hanem igenis a telet egyedül a gyermekekkel Witschapban fogja tölteni.^{177a} Midőn pedig az anya, úgy látszik, tovább sürgeti a hazatérést, és a férjhezadási tervét is hangsúlyozza, Br. Teréz nézeteit hosszasan kitarja anyja előtt egy francia levélben, mely nem maradt fenn, de amelynek ceruzairású fogalmazványát a naplószöveg alatt¹⁷⁸ ki lehetett betűzni. Hangoztatja jogát ahhoz, hogy személyes boldogságát maga válassza meg, és így kéri anyja engedelmét a maradásra. Kijelenti, hogy egyáltalában nem akar férjhez menni a kijelölt kérőhöz, sem másához. Megnyugtatta anyját, hogy Jozefinnek semmi része ebben az elhatározásban, aki nem gondol arra, hogy kihasználja. Kifejti még, hogy főleg az az igyekezet vezet, hogy Jozefin beteg állapotában mentesülhessen a gyermekektől, amire csak ittmaradásával nyílik mód. A segítesen felül Teréz saját kívánságának is eleget tesz, ha itt marad, mert itt megfelelő helyen, mindenki által szeretve tisztelt úrnőnek, a ház asszonyának érzi magát, a gyermekek gyámolítójának, szép hivatást töltve be. „Chaque homme doit avoir un but, une jouissance dans la vie”. Már pedig Teréz a fentjelzett hivatásban leli örömét, melyhez tehetséget érez magában. Így most már ünnepélyesen igyekszik anyját megnyerni tervének: „laissez-moi à mon génie, à mon talent, enfin à moi-même, je le demande ici solennellement. La voix de Dieu m'a parlé, je me crois digne de l'entendre et de la comprendre”.^{178a}

És miután önmagával így tisztába jött, anyja további unszolásai, sem neheztelései nem zavarják. Mintegy önmagát nyugtatva zárja le a vitát ekképpen: „Ich glaube in dem, was ich meiner lieben Mutter sage, ganz religiös zu handeln. L'inutilité des bonnes raisons. Ich wähle nicht zwischen ihr

¹⁷⁷ Ld. Napló 249. l. nov. 3. J. 1. füz.

^{177a} Ld. Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan levelek, V—16. sz., nagyon rongált állapotban.

¹⁷⁸ Ld. Napló 272. l. a J. 1. füz. 56—60. kéz. lapon a napló tinta-szövege alatt.

^{178a} Ld. u. o.

und Josephine, ich ergreife einen Beruf..." Mert itt nem egyéni szeszélyről van szó, hanem arról, hogy *pályát választott, melyre hivatást érez*, melyhez végleg elkötelezte magát és így eldöntötte a maga sorsát.¹⁷⁹

Az itt jelzett levélfogalmazvány, valamint a vonatkozó bejegyzések több szempontból fontosak.

Fontosak azért, mert bizonyítják Teréz szinte szenvedélyes segíteni vágyását, valamint Jozefinhez való áldozatos szeretetét, mellyel minden bántó körülmény ellenére kitart mellette, és úgyszólván kikönyörgi anyjától e küzdelmes életre az engedelmet.

Fontosak továbbá még azért, mert kiviláglik belőlük, hogy Teréz nem óhajt férjhez menni, sem az anyja jelöltjéhez, sem például Brunszvik Józsefné margitszigeti „protégé”-jéhez,^{179a} amint az egy Brunszvik Henriette-hez válaszul írt levélfogalmazványából megállapítható.¹⁸⁰ Ebben Teréz kifejti az okokat, amelyek őt ebben az elhatározásban vezetik, melyek legkényszerítőbbje az, hogy lehetetlen megtagadnia nővérének segítségét, melyre az oly jogosan igényt tarthat nemcsak kiválóságai, hanem Teréz körüli érdemei miatt.

A nővéreire való hivatkozás, mint férjhez nem menésének oka, az öregkori emlékiratokban is szerepel, amikor Podmaniczky Károly házassági ajánlatának visszautasításáról van szó (1814—1815-ben): „Josephine hatte mich nöthig, ihre Kinder, so viel versprechend, liebten mich wie ich sie — wie hätte ich mich aus diesem Zauberkreise reißen können!” (Mem. 107. l.)

Ezzel szemben a M. T. Akadémiában őrzött, ugyancsak őrgékorában írt életrajztöredékek szerint, Jozefin két sikertelen házassága hatott volna Terézre visszariasztólag: „Therese wurde eine Seelenbildnerin. Selbst hochgebildet und begütert, hatte sie viele Freier. Aber jeden Antrag, noch so ehrenvoll, wies sie zurück. Das Beispiel ihrer Schwester Josephine hatte sie weise gemacht. Sie wollte der Erfor-

¹⁷⁹ Ld. Napló 273. l. dec. 10. J. 1. füz.

^{179a} Ld. biogr. CCLXXX—CCLXXXI. l.

¹⁸⁰ Ld. Napló 398—399. l. VII—13. irat és j. Bár a jegyzetben felhozott okoknál fogva a levelet kronológiailag 1811 végére, vagy 1812 elejére soroltuk, nem mellőzhetjük annak megemlítését, hogy a levél közvetlen vonatkozásban van Brunszvik Henriette-nek 1810. jún. 4-i levelével. V. ö. „le pauvre protégé de maman”. Ld. biogr. CCLXXX—CCLXXXI. l. Ha lehetne bízni Teréz szabályszerű francia syntaxisában, abból, hogy azt írja: „je n'ai pas été si heureuse de passer l'hiver avec vous”, határozottan a *közvetlenül megelőző* tételre kellene gondolni, és ekkor a levél 1811. febr. vagy márciusból való volna, holott a szövegezés újívi gratulációra enged következtetni.

schung der Wahrheit und dem Vaterlande leben.”¹⁸¹ Ezeket az állításokat is teljességgel elfogadhatjuk. Mint előkelő, vagyonos leány, nem szűkölködhetett kérékben. De bizonynal lesújtóan hathatott Terézt, hogy nemcsak a kényszerű Deymházasság, hanem a Stackelberg-frigy is, mely pedig úgyszólván eszmei alapon, a tökéletesedési törekvések jegyében jött létre, mindjárt kezdetén hajótörést szenvedett, még hozzá anyagiak miatt.

De ez nem lehetett az egyedüli szempont, mely Terézt befolyásolta, már csak azért sem, mert megállapítása hosszú idővel az események után történt. Inkább azokat a feljegyzéseket kell tekintetbe vennünk, melyek az aktuális helyzethez időben közelebb állottak, de mégis elég távol, hogy Teréz szokásához híven, retrospektíve tisztábban világítsák meg cselekedetei rügőit.

A házasságról táplált nézeteit illetőleg, első sorban az 1804-ben, „Toni”-hoz írt levele mérvadó, melyben a fentjelzett eszmei célok mellett foglalt állást¹⁸² — valamint genuai beírásai 1809-ben^{182a} és azok az eszmecserék, melyeket Jozefinnel a nőnek a házasságban való helyzetére vonatkozólag folytatott.^{182b} Ezekből kitűnik, hogy Teréz ezt a helyzetet sehogy sem tartotta kielégítőnek, nem elég függetlennek, különösen nem az olyan nő számára, aki mint ő maga, a köznek, a hazának akart élni, és az emberformálás nagy munkájába akart kapcsolódni, mely egész embert kívánt — amint azt Teréz már legifjabb korában érezte, amikor magát az igazság papnőjévé avatta.¹⁸³

Mindezekre nézve számtalan jellegzetes bejegyzést találunk naplójának további évfolyamaiban, melyek közül csak az időben a legközelebbiekre szorítkozunk.

Így 1814-ben ezeket írja: „Was kann eine Frau, eine Dame edleres wählen, als der jungen Menschheit, dem Kinde hilfreich und wohlthätig zu werden? auf was kann sie edler ihre Thätigkeit verwenden? Wohl dem Staate, wo dieses allgemein geschieht!”¹⁸⁴

Részletesebben fejti ki ezt az álláspontját az 1817—1818-as vegyes beírási könyvecskéjében:

¹⁸¹Ld. M. T. Akadémia. Magyar irodalmi alosztály 4-rét. 238. sz. kiadatlan. V. ö. biogr. LXXIV—LXXV. l.

¹⁸² Ld. biogr. CXI—CXII. l.

^{182a} Ld. Napló 72. l. 1809. A—η. írat.

^{182b} Ld. Napló 94—95. l. 1809. máj. 20. A—γ. írat és biográiáf CCLIII—CCLIV. l.

¹⁸³ Ld. biogr. LXIII—LXV. l.

¹⁸⁴ Ld. kiadatlan M. 3. füz. 145. k. l.

„... alles heurathet, alles baut sich Nester! ... Den geistigen Menschen zu *erziehen*, Mutter fremder Kinder, die doch *Gottes Kinder* und ein *Theil der Menschheit* sind, ist das nicht noch *ehrwürdiger*? Ich liebe die Kinder meiner Schwester wie meine eigenen Kinder, ich kann keinen Unterschied machen, weil ich keinen Unterschied kenne.

Die Frau, die sich über den Horizont der Weiber, die nur in dem Geliebten und in ihren Kindern leben kann, *erhebt*, und *fähig* ist Ideen *thätig* zu lieben nicht nur müssig darüber zu *raisonniren*, sondern auch reif und sicher ist, sich über die Bedürfnisse und Besorgnisse des Mädchens *erhaben zu sein* — diese kann und soll das: es ist grösser, anständiger, göttlicher ...”

Ezért óvja is magát a férfiakkal való kapcsolatoktól: „Nur ... für Frauen will ich leben, auf sie wirken und im Mittelpunkt des Vaterlandes den Mittelpunkt meines Lebens und meiner Thätigkeit wählend, wachen über das edle, unglückliche Vaterland und eingreifen, wo und wie viel ich kann”.¹⁸⁵ Tehát nem csábitja bármi nagy „parthie”. „Weltehre, politische Würde, verachte ich! ... ich könnte ja Präsidentin sein und geheime Ráthin ... aber mich den Bedürfnissen und Launen *eines Mannes* fügen, das kann ich nicht; ich kann nicht ausschliessliches Eigenthum eines einzelnen sein, ich gehöre der Welt, dem Vaterland ...”¹⁸⁶

Ennek megfelelően, tudatosan mond le a házaseletről:

„Mit vollem *Bewusstsein* entsagte ich dem höchsten irrdischen Glück, der Gatten- und Mutterliebe, um ungestört der *Wahrheit* und der *Menschenliebe* zu leben. Zur Seherin, zur Helferin wurde ich geweiht und dem Dienste der Wahrheit widmete ich mein Leben. Mein inneres Auge und meine ganze Seele ist nur dahin gerichtet.”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Ld. kiadatlan M. 8. füz. 1817—1818 felírású napló 200. k. l. Teréz aláhúzásai.

¹⁸⁶ Ld. kiadatlan M. 8. füz. 1817—1818. 200. k. l. A fogalmazás félreismerhetlenül emlékeztet Schiller Don Carlos-ában a király szavaira: Der Freundschaft arme Flamme || Füllt eines Posa Herz nicht aus. Das schlug || der ganzen Menschheit. Seine Neigung war || die Welt mit allen kommenden Geschlechtern. || V. felv. 9. jel. Ehhez az állásponthoz lásd még: kiadatlan M. 3. füz. 43. k. l.: „Wie sind die Menschen schwach! Ein Mann ein adeliger, wird krank, wenn er des Morgens um 4 Uhr aufsteht und einem solchen Automaten soll ein geistreiches kräftiges Weib als ihrem Herrn dienen, und glücklich und nützlich sein!” (ez utóbbi hozzászólás).

¹⁸⁷ Ld. kiadatlan M. 8. füz. 235. k. l.

Ilyen törekvések mellett nem csoda, hogy Terézt elkerülte a „nagy szerelem” — amire a nagyvilágban töltött évek alatt nem is jutott idő; mert azok Teréz utólagos ítélkezése szerint léhaságokban teltek:

„10 Jahre der Welt, der Gesellschaft, der Kunst, Zeichnen, Malen, Clavier, Gesang und Tanz, etwas Literatur, Lecture, Poesie, Theater, Reisen füllte diese Jahre. *Oberflächliche Notizen*, ... oberflächliche Berührung von Freundschaft und Liebe oder Liebhaberereyen: zur eigentlichen Liebe, wie zum eigentlichen Leben war *keine Zeit!*

Die nächsten 10 Jahre der Erkenntniss, der Selbsterkenntniss, Kindererziehung, Selbsterziehung; ernste wissenschaftliche Gegenstände! Da steht sie nun praktisch und theoretisch im Mittag des Lebens! wieder war keine Zeit zur Liebe!”¹⁸⁸

Hasonló értelmű idézeteket bőven lehetne szaporítani, mert végig kísérik a naplót, a nő problémák fejtegetéseivel kapcsolatosan. De úgy a korábbi, mint a késői nyilatkozatok megerősítik egyrészt azt — hogy a humanitarius eszmék már kora ifjúságától fogva lappangtak benne,¹⁸⁹ és pedig oly erősen, hogy a társasági élet forgataga, ha tettleges megnyilvánulását késleltetni tudta is, de elnyomni nem. Másrészt pedig azt bizonyítják, hogy csakugyan 1810 végén, tehát a tárgyalás alatti időben kötelezte el magát Teréz végérvényesen az emberformálás, a gyermeknevelés feladatának. Egyúttal az is kiderül, hogy minden lelkesedési készsége, mondhatnók fellángolása mellett „Toni” után nem vett erőt rajta a „grande passion”, mely őt a maga választotta hivatásától eltérítette volna, amit Teréz emlékirataiban maga is leszögez abban a mondatban, melyet a zenetörténészek nagy része Beethovenre vonatkoztatott: „Ich war kalt geblieben, eine frühere Leidenschaft hatte mein Herz verzehrt.” (Mem. 107. l.)

Mindenesetre régi eszméihez való ezen hűsége és az, hogy mellettük való végleges döntés után is a nagyobb körben tervezett embernevelési elgondolások kivitele elé még hosszú időn át érvényesülő gátló körülményekben is kereste és meg is tudta találni Teréz a termékeny tényezőket, azaz

¹⁸⁸ Ld. kiadatlan J. 6. füz. 1818—1819 felírású napló 8/c. k. l. Ehhez hozzá teszi, későbbi írásával, feketébb tintával: „Hier wird Geschlechtsliebe gemeint”.

¹⁸⁹ Ld. biogr. LVI. l., LXII—LXIII. l.

¹⁹⁰ Ld. Bevezetés. XXXVI—XXXVII. l., LXIV—LXV. l.

hogy számolva a tényleges adottságokkal, azokat céljai számára tudta hasznosítani — nemcsak törhetetlen kitartására — „persévérance”-jára vet világot, hanem újabb hangsúlyozást ad annak az irányítottságnak, mely elengedhetetlen követelménye az igazán produktív egyéniség munkájának — amire maga Teréz is nem egyszer céloz: „Mein alter Glaube, dass meine jedesmalige Situation, zu meiner Vervollkommnung nothwendig ist: es kömmt nur darauf an, wie ich sie benütze die gegebene heilige Zeit: sie geht ungenützt an tausend Thoren vorüber”.¹⁹¹

A bejegyzések fontossága azonban még ezekkel sem merült ki. Fontosak ugyanis különösen a szöveg alatti fogalmazvány — tisztán lélektani szempontból, mert Teréz életének kialakulását irányító motívumok között olyan mozzanatot vet felszínre, mely Teréz úgynevezett őshibájával, „Eitelkeit”-jével, hiúságával, hozható kapcsolatba. Midőn ugyanis Teréz anyjának bejelenti, hogy nem megy férjhez, és hogy hivatásnak akar élni, azaz pályát választott, ez új életmód melletti döntését azzal is indokolja, hogy e döntéssel lehetővé teszi a vénleányoknak szánt, lesajnált szerep elkerülését, akiknek életét az akkori társadalom céltalanságra, jelentéktelenségre kárhoztatta, tehát olyasmire, amittől Teréz irtózott: „Eine Null zu sein in der Gesellschaft, im Leben, dieser Gedanke erweckt immer ein melancholisches Gefühl in mir”,¹⁹² ami ellen nem egyszer tiltakozott, mert Goethevel együtt ő is úgy tartotta: „Den unbequemen duldet man noch eher, als man den Unbedeutenden verträgt”.¹⁹³

Bár a fenti fejtegetések nyomán Teréz törekvéseinek nemes voltát el kell ismernünk, mégis, hogy az alapjában nemes törekvésekből eredő érvényesülési vágyat eláruló, itt jelzett lelki magatartásba bizonyos hiúsági elem is vegyült — azt tagadni nem lehet. Sőt természetesnek is kell tartanunk azt, hogy eddigi élete után, amikor mint tehetséges, vagyonos, előkelő leány a társaságban állandóan sikereket aratott,¹⁹⁴ alsóbbrendű szereplést visszautasít. De míg az előző időkben az yverduni élmény által revelált, az emberi-

¹⁹¹ Ld. Napló 271. l. dec. 10. J. 1. füz. V. ö. régebben: „Meine Lage ist die glücklichste...” minden változatban: 82. l., 84., 170. 241. l.

¹⁹² Ld. Napló 271. l. dec. 10. J. 1. füz. Széchenyit is mennyire bántotta az a lehetőség, hogy neki csak másodrangú szereplés jut: „dass ich mit der 2-ten Rolle in der Welt vorlieb werde nehmen müssen”. 1815. szept. 21. Széchenyi István Napló I. köt. 132. l.

¹⁹³ Ld. Napló 215. l. és j.

¹⁹⁴ V. ö. biogr. LXXII., LXXXI–LXXXII. l., XCII–XCIII., CX., CXXIII–CXXIV., CXXVII., CL–CLV. l.

séget reformálni hivatott nagy eszme megvalósítását még mindig a hiúságot tápláló módon, nagyhangú hirdetéssel, állami rendszerek átalakítási tervekkel, forradalmi kiállásokkal akarta megközelíteni,^{194a} addig ez újabb fejlődési fokán, az yverduni apostol tanítását legmélyebbről átértve és át-érezve, a családban, a társadalom és állam ezen legkisebb, szinte rejtett egységében folytatott nevelési tevékenységgel (a pártában maradt leányoknak e korban egyedül koncedált működési területén)¹⁹⁵ — tehát a társasági konvenciók megsértése nélkül akart célhoz érni.

És midőn minden szereplésről önként lemondva, Eloise mintájára^{195a} a hiúság vásárától távol igyekszik az emberiség tökéletesedését az emberiség felé megvalósítani, valamint ezzel együtt az emberiség boldogságát előmozdítani, és e tevékenységében saját boldogságát¹⁹⁶ is megelni — produktív egyéniségéről újabb tanúságot tesz azzal, hogy hiúság számba menő érvényesülési vágyát magasabb sikra emelve, nagy eszmék kiviteléhez érzett hivatástudattá változtatja, és így azt úgyszólván szemünk előtt szublimálva, magasabb célok szolgálatába állítja.

Tehát Teréz mélyről jövő képességei révén megalapozott érvényesülési vágya túljutott a hiúsági fokozatokon, s megnyílt előtte az igazán nagyoknak kijáró érvényesülési forma, mikor már az önmaga érvényesítése egybeesik a közösségből feléje nyúló kívánalmakkal.

2.

1811.

Az előzőkben vázolt ilyen, a lelki fejlődést hathatósan előmozdító belső küzdelmek közepette köszöntött Terézre az 1811-es újesztendő, melyet a rendesnél is töredelmesebb mea culpa-val nyit meg. És tekintve, hogy a belső küzdelmeket állandóan kísérte a gyermeknevelés és gondozás, a háztartás munkáiból folyó hajszaán kívül legtöbbször Jozefin testi és lelki jólétéért, házassági boldogságáért való mindenképen

^{194a} Ld. biogr. CCLXXXVII., CCXCVI—CCXCVIII. 1., CCC—CCCI. 1.

¹⁹⁵ Ld. Széchenyi Naplói I. 700. l. 1819. nov.

^{195a} Ld. Napló 280. l. és j. dec. 21. J. 1. füz. Herder Eloise-jéből. V. ö. még: hasonlatok a nap halk, csendes haladásáról, ld. 264. l. nov. 30. J. 1. ... geräuschlos: ld. 273. l. dec. 10. J. 1. füz.

¹⁹⁶ V. ö. Napló 206. l. aug. 11. VII—1. füz.; 208. l. aug. 24. u. o.; 213. l. szept. J. 1. füz.; 250. l. nov. 5. VII—1. füz.; 255. l. nov. 14. J. 1. füz.; 257. l. VII—1. füz.; 271. l. dec. 10. J. 1. füz.

igazolt aggódás, természetes, ha első bűneként azt hányja fel magának, hogy két év előtt Genfben, nem a hazautazás mellett döntött, miáltal Jozefin sorsának kedvezőbb fordulatot adhatott volna.¹ Mint látjuk, az eddig Jozefin által hangoztatott vád a teljes ártatlan Terézben — immár bűntudattá rögződött.

Önvádjainak egy másik forrása abban is található, hogy Teréz a fent jelzett belső küzdelmek lelki fejlődését előmozdító hatásának még nem volt tudatában — nem is lehetett, hiszen mindent a mechanisztikusan beállított, természetével olyan ellentétes szabályaihoz mért — azokat viselkedésére — tehát külső megnyilvánulásokra alkalmazott, míg valóságos cselekvést jelentő elhatározásait semmibe se vette. Ilyenformán, régi naplóinak átolvasása után,² a legfőbb okot a szégyenkezésre viselkedésében jelölte meg, mely megmaradt „trivial, gemein”-nek, második nevelési évének befejező negyedében is.³

Bár Teréz a továbbiakban is állandóan számon tartja ú. n. nevelési esztendőinek lejárt negyedeit,⁴ hónapjait — emlékeztetnünk kell arra, hogy szigorúan vett, tisztán önelvelési tanfolyamról, mint tudjuk, már nem lehetett szó, hanem a legkülönbözőbb munkakört felölelő működésről, annak minden kötelességével, minden felelősségével, melyet hiszen már az ősszel, saját bevallása szerint, elhamarkodva vállalt.^{4a}

Ilyen megsúlyosbodott viszonyok között vezeti tovább önvizsgálódási naplóit 1811-ben, melyek az életrajzi adatok hiánya tekintetében vetekednek az előzőkkel, valóságos iskolapéldáját szolgáltatva Teréz különös naplóírásának módjára. Ezért nemcsak Teréz életfolyásának kronológiai sor-

¹ Ld. Napló 285. l. 1811. jan. 2. VII—1. füz.: „... wo ich ihrem Schicksal eine andere Wendung hätte geben können”. V. ö. 1810. jan. 20. is és nov. 28. Napló 154—155. l. VII—8. füz. és 261. l. VII—1. füz.

² Ld. Napló 285. l. jan. 2. VII—1. füz. 52. k. l.

³ Ld. u. o.

⁴ Ld. Napló 322. l. 1811. márc. 27. J. 2.: „Im neuen Jahr das ich mit erstem April anfangen”; u. o.: „Wenn ich prüfend durch gehe *mein Seyn* seit 2 Jahren”, márc. 27. VII—1. füz.; 343. l.: „am 31-ten May. Wieder ein Monat vorüber! Ein bedeutender Abschnitt des neuen Jahres. Der zweite.”; — 352. l. jún. 29. VII—1. füz.: „Mit erstem Juli fängt ein Neues Jahr seit meiner Erkenntnis und Einsicht u. meines besseren Seyns an... es ist auch ein 2-tes Vierteljahr des anderen, der Reformation.”

^{4a} Ld. Napló 308. l. márc. 10. VII—1. füz.: „Ich glaube mich schon fähig den Wirkungskreis an zu treten, den sie mir anweist”; 319—320. l. szept. 21. VII—1.: „Ich habe den Entschluss gefasst mit Jo. mein Leben zu zu bringen, ihr vorzüglich diesen Winter zu weihen, alles in Gedankenlosigkeit.”

rendje, hanem a naplók értelmének megvilágítása is kívánja a belőlük kihámozható tények kiegészítését, vagy a belőlük hiányzók pótlását és összefoglaló bemutatását.

Terézünk állandó nevelési tanfolyamának évnegyedek szerinti beosztását mellőzve, az év első negyedének külső történései a naplók információi szerint néhány sorban adhatók. Megtudjuk, hogy Teréz az ősz nagy részét és az egészet, — tehát majdnem félét⁵ — egyedül a gyermekekkel és a személyzettel^{6a} Witschapban töltötte, ahol a gyermekeket egyedül gondozta, tanította, nevelte. Ezt az utóbbi tényt ugyan kihámozhatjuk a naplókbeli, de kimondottan csak az emlékiratok hangsúlyozzák: „Lehrer hatten wir keine. Ich erweckte sie zur Arbeit und sie lernten Lesen, Schreiben, Rechnen und hundert kleine Arbeiten als Autodidakten.” (Mem. 99. l.)

Mivel pedig a sok munka mellett a telet úgyszólván a szobába zárva töltötték (Mem. u. o.) — és első ízben csak jan. 17-én mentek szánkókirándulásra⁶ — Teréz egészsége ezt a levegőtől való elzártaságot nagyon megsínyli.⁷ Március elején és végén Stackelberg járt Witschapban,⁸ nyilván a gazdaság felülvizsgálására. Ezen meglehetősen sovány adatokhoz még hozzá tehetjük Teréz elhatározását, hogy a két évre tervezett nevelési idejét egy évvel megtoldja és ezt is Jozefinnel tölti.⁹ Kimondottan azért, mert az eredeti időtartam megállapítása idején nem számítva arra, hogy az önnevelésen kívül, annyi egyébkel kell majd foglalkoznia,¹⁰ nem érhetette el a kívánt tökéletesedési fokot;¹¹ ki nem mondottan pedig azért, hogy Jozefinnek rendelkezésére álljon.^{11a} Jozefin él is ezzel és Terézt levélileg ünnepélyesen megbízza a gyermekek nevelésével és oktatásával — amit Teréz örömmel vállal és szintén ünnepélyesen vesz tudomásul.

„Am Ende meines zweiten Erziehungsjahres geziemt es mir mit voller Würde meinen Beruf an zu tre-

⁵ Ld. Napló 304. l. 1811. márc. 3. J. 2. füz.

^{6a} Ld. u. o. „Vertrauen u. Achtung, die ich erwarb unter allen Hausgenossen.”

⁶ Ld. Napló 290. l. jan. 17. J. 1. füz.

⁷ Ld. Napló 300. l. febr. 1. VII—1. füz.

⁸ Ld. Napló 308. l. J. 2.: „...den 3-ten Tag nach St.-s Abreise”; 319. l. márc. 24. J. 2.: „St. hat Fritzten ein Pferd geschenkt”.

⁹ Ld. Napló 308. l. márc. 5. VII—1. füz.: „...ich widme dies eine Jahr noch u. will mit Jo. bleiben u. gemeinschaftlich mit ihr wirken”.

¹⁰ Ld. Napló 309. l. márc. 5. VII—1. füz.: „Auf die Anstrengungen in Rücksicht der politischen Existenz konnte ich damals nicht rechnen”.

¹¹ Ld. Napló 307. l. márc. 5. VII—1. füz.: „...jene Stufe der Vollkommenheit, ...der ich umsonst in diesem Jahr entgegenstrebte”.

^{11a} V. ö. Napló 272. l. J. 1. füz. szöveg alatti levél.

ten und dies ist die Lenkung der Kinder, ihr Fortschreiten sowohl moralisch als im Wissen. Dies übertrug mir Josephine durch ihren Brief feierlich."¹²

Bár ebből a szövegből csak a gyermeknevelésre kellene következtetni — kiderül, hogy a háztartás vezetését is rábízta — még arra az időre is, amikor már otthon lesz.¹³ Teréz ezt is lelkesen vállalja, de azért csakhamar rájön, hogy a háztartás és egyéb munkák mellett nem tud tanítani.¹⁴ Annál inkább nem, mert hiszen még mielőtt befejezhette volna önnevelését, sőt még mielőtt módjában lett volna komolyan tisztába jönni a pedagógia és didaktika fontos elveinek módszeres alkalmazásával, fokozódó gondok, aggodalmak közepette már meg kellett kezdenie „meinen Beruf”.¹⁵

Ezzel Teréz külső élményei január—márciusra, a naplók információi szerint lezárultak.

Mert semmit sem árulnak el arról, hogy gr. Trautmannsdorffné 1811. febr. 3-i kelettel a birtokra Stackelbergék terhére zálogjogilag bekebelezettette a vételár esedékes részletét,¹⁶ ezzel is jelezve a már ébredő bizalmatlanságát, ami úgyszólván meg is indította Stackelbergékre a bajok lavínáját.

És ugyanígy sem a naplókban, sem a rendesen adatpótló vagy kiegészítő emlékiratokban sem esik szó Beethovennek Terézhez intézett leveléről, melyet Brunszvik Ferenc juttatott el Witschapba, és amelyet Teréz Jozefinnek írt 1811. febr. 2-án kelt levelében lemasolt. Úgy látszik még Jozefinre sem merte bízni az értékes iratot. Ennek köszönhető, hogy a levél legalább másolatban megmaradt, mert sajnos, az eredetinek, e gondoskodás dacára is, nyoma veszett.

Teréz, miután a házi ügyekről beszámolt, így folytatja:

„Auch habe ich durch Franz ein Andenken unseres edlen Beethoven erhalten, das mir Freude macht; ich meine nicht seine Sonaten, die sehr schön sind, aber

¹² Ld. Napló 315. l. márc. 20. VII—1.

¹³ Ld. u. o. „Ich bleibe Hausfrau auch wenn sie da ist.”

¹⁴ Ld. Napló 314. l. márc. 20. VII—1. füz. és 332. l. máj. 7. VII—1. füz.: „Ich weiss es: ehe ich die Haushaltung übernahm, gieng es besser in pädagogischer Hinsicht — es war meine Welt, es soll aber noch so sein dem ungeachtet”.

¹⁵ Ld. Napló 225—226. l. 1810. szept. 26. VII—1. füz.

¹⁶ Ld. Landtafelbücher Znaimer Kreis, Band 11, Folio 432. A bekebelezés 50.000 fl. és 200.000 fl. erejéig történt, bánatpénz és előleg cimen.

ein kleines Schreiben, das ich dir sogleich wörtlich copiren will: „Auch ungesucht gedenken die besseren Menschen sich, so ist es auch der Fall bei Ihnen und mir, werthe, verehrte Therese; noch bin ich Ihnen lieben Dank schuldig für Ihr schönes Bild und indem ich mich als Schuldner anklage muss ich sogleich ein Bettler erscheinen, indem ich Sie ersuche, wenn Sie einmal den Genius der Malerei in sich fühlen, mir doch jene kleine Handzeichnung zu erneuern, welche ich so unglücklich war zu verlieren. *Ein Adler sah in die Sonne*, so war's, ich kann es nicht vergessen; aber glauben Sie nicht, dass ich *mich* bei so etwas denke, obschon man mir so etwas schon zugeschrieben; betrachten doch viele ein Heldenstück mit Vergnügen, ohne das mindeste ähnliche damit zu haben. Leben Sie wohl, werthe Therese, und gedenken Sie zuweilen ihres Sie wahrhaft verehrenden Freundes

Beethoven."¹⁷

Ez a levél nemcsak mint Beethoven-ereklye érdekes, hanem Teréz életrajzi adatait is kiegészíti. Megtudjuk, hogy Beethoven nyilván ekkor mond köszönetet azért az arcképert, melyet minden valószínűség szerint maga Teréz másolt, a Korompán őrzött Kallhofer által festett műről.¹⁸

¹⁷ Ld. La Mara: Beethoven und die Brunsviks. 81. l. Nem vall nagyon sűrű levelezésre, ha Teréz a fenti levelet mint „Andenken” emlegeti, melyet úgyszólván a szonátákkal egy szinten értékel. Viszont Teréz a sas hasonlatot magára is alkalmazza. Így pl. „Ich habe meinen Aufenthalt... unter den Adlern gewählt”. M. 8. füz. 110. kéz. l., kiadatlán. Vagy: „den Adlerblick der Sonne der Wahrheit zugekehrt”, u. o. 180. k. l. La Mara a levelet kommentálva, megállapítja a szívélyes hangot és ismerteti Riemann Hugo zenetörténész feltevéseit. Riemann elfogadva az 1812. évet, mint a híres levelek keletkezésének idejét, úgy okoskodik, hogy Teréz, akit Witschapban levőnek vélt, talán 1812 nyarán Seeberg Fülöp báró nagybátyját látogatta meg Prágában, és ott a Teplitzbe igyekvő Beethovennel július első napjaiban találkozott. E találkozás után kapta volna a leveleket. La Mara ezt a feltevést nem látja igazoltnak. Egyrészt, mert az akkor már 37 éves Teréz nem felelt volna meg Beethoven szépség igényeinek, aminthogy éppen oly kevésbé felelhetett meg Teréz kiforrott egyéniségének a szerelmi levelek ifjonti lángolása. Ld. La Mara id. m. 82. l. A mi részünkről csak arra mutathatunk rá, hogy Teréz 1812-ben már nem Witschapban, hanem Bécsben, majd Dornbachban volt.

¹⁸ Ld. biográfia CLXIV—CLXVI. l. és Brunszviki-ösök. Ez az arckép úgy látszik Br. Ferenchez került, mert Beethoven egy Brunszviki Ferenchez intézett levelében — (melyet Thayer 1811. július 4-ére — átdolgozója, Riemann pedig 1812. júliusára helyez) — ezeket írja: „Da ich nicht weiss, auf welche Weise Du zu dem Portrait gekommen, so thust du am besten, es mit zu bringen, für die Freundschaft findet sich schon ein empfänglicher Künstler dasselbe zu verdoppeln”. Ld. Thayer, III. köt. 270. l. és j.

Ezen felül írott bizonyítékát nyerjük annak a már évek óta fennálló tisztelő ragaszkodásnak, mellyel Beethoven és Teréz egymással szemben viseltettek („unseren edlen Beethovens” — „gedenken die besseren Menschen sich”). Ezzel szemben azonban itt sincs említés a Teréznek ajánlott Fis dur szonátáról (Op. 78), mely már, mint tudjuk, 1810 novemberében jelent meg.^{18a} Arra viszont világot vet, mennyire el volt foglalva Teréz Witschapban, mennyire nem volt egy percig sem nyugta, olyannyira, hogy nem merte vállalni a kért kis képnek elkészítését, hanem Jozefint szólítja fel erre.¹⁹

És ugyancsak világot vet ez az egész kis epizód arra a közömbösségre, melyet Jozefin úgy Teréz, mint Beethoven óhajával szemben tanúsított, mert Teréz nemsokára, febr. 23-án újra kénytelen őt sürgetni: „Du hast mir nichts von Beethovens Adler gesagt. Darf ich ihm antworten dass er ihn erhalten wird? Ich vermuthe doch, dass du meinen darauf bezüglichen Brief empfindest.”²⁰ Levelek hiányában azonban nem tudjuk, vajjon Jozefin végül teljesítette-e Teréz kívánságát. Ismerve önzését, és egyúttal betegeskedését, attól kell tartanunk, hogy nem.

Pedig Jozefin részéről állandóan jönnek megbízások, amit a naplók minden reticenciájuk mellett mégis elárulnak, és azt is, hogy Teréz mind jobban elszaporodó teendői között nem a legkisebb helyen szerepelnek, bár csak egy-egy megjegyzés utal arra, hogy Teréz a teendők e tömege alatt szenved.²¹

Áprilisban bizonyára újra a gazdasági ügyek miatt Stackelberg Witschapba érkezik rövid időre,²² mialatt baráti érintkezésbe kerültek a Prágában élő Deym gróffal.²³ — Ezzel szemben azonban hiába várja Teréz Jozefint.²⁴ Különben pedig az egész április hó azzal telt, hogy mind a négy gyer-

^{18a} Ld. biogr. CCCXXI. l. és Séjours de Beethoven en Hongrie.

¹⁹ Ld. La Mara id. m. 81—82. l. „Ich wäre hier nicht im Stande so etwas zu erschaffen.”

²⁰ Ld. u. o.

²¹ Ld. Napló 238. l. J. 2. füz.: „4 Kinder ganz allein ist viel, ist Last”; 331. l. máj. 6. VII—1. füz.: „Die Geschäfte die meine Schwester mir auftrug”; 335—336. l. máj. 11. VII—1. füz.: „Ich habe mich viel zu viel den äusseren Geschäften, Anordnungen, Expeditionen etc. hingegen”; 350. l. jún. 18. VII—1. füz.: „Wenn ich auf Schuhe u. dergl. denken muss, das ist schlimm”.

²² Ld. Napló 331. l. máj. 6. „die ersten Tage war St. hier”.

²³ Ld. Napló 327—328. l. ápr. 15. J. 2. és j.

²⁴ Ld. Napló 315. l. márc. 20. J. 2. „Ich hoffe ein glückliches Verhältnis wenn Jo. zurückkommt”.

mek megbetegedett²⁵ — és velük együtt Teréz is.^{25a} Ebből kifolyólag Teréznek nyilván annyi dolga akadt, hogy a *Règles de vie* füzetben április alatt szünetelnek a beírások — ritka eset Teréznél. Viszont a Journal füzetben, melyben a bejegyzések, szórványosan bár, de mégis folytak április alatt is,²⁶ a gyermekek betegsége meg sincs említve — melyről visszatekintőleg csak a *Règles de vie* füzet máj. 6-i beírásából szerzünk tudomást.²⁷ Ugyanezen beírásból arról is értesülünk, hogy még mielőtt a gyermekek meggyógyultak volna — máris megérkezett az újszülött Stackelberg leánya,²⁸ valóságos kísérettel, új személyzettel, köztük a naplókban sokat emlegetett Rosalie, úgy látszik intelligensebb gyermekgondozónő, egy melléje rendelt szobaleánnyal,^{28a} Leever az új házvezetőnő, és új inasok „Domestiques”.²⁹ — És ugyan csak megérkeztek, közelebb meg nem jelölt, de a naplókban sűrűn és hosszú időn át szereplő idegenek, „die Fremden”.³⁰

Ellenben a várva várt Jozefin helyett május 16-án súlyos betegségének híre érkezett,³¹ majd pedig, úgy látszik, ő maga rövid tartózkodásra (körülbelül máj. 20 körül) Stackelberggel együtt. Erről a bejegyzések csak közvetve tájékoztatnak.³² Eppen úgy távozásukról is csak Teréz fokozott buzgólkodásai révén értesülünk, mellyel visszatérésükre készül.

Joggal írhatta tehát május 6-án „Dies war ein harter Monat voll Prüfungen”³³ — ami tulajdonképen az egész további időszakra is érvényes, amint azt visszamenőleg okt.

²⁵ Ld. Napló 331. l. máj. 6. VII—1. füz.: „...die Krankheit aller 4 Kinder”.

^{25a} Ld. u. o. „...meine Gesundheit hat gelitten...”

²⁶ Ld. Napló 325—330. lapokon.

²⁷ Ld. Napló 331. l. máj. 6. VII—1. füz.

²⁸ Ld. u. o.

^{28a} Ld. u. o. „Mein Benehmen mit dem Mädchen, mit Leever u. Rosalie” és 349. l. jún. 18. VII—1. füz.

²⁹ Ld. Napló 338. l. máj. 22. VII—1. füz.: „...Rosalie, Leever, die Domestiques”.

³⁰ Ld. Napló 331. l. máj. 6. VII—1. füz.: „...die Ankunft dieser Fremden gab mir viel zu thun”; 334. l. máj. 9. J. 2.; 335. l. máj. 11. VII—1. füz.; 337. l. máj. 16. VII—1. füz.; 340. l. máj. 29. VII—1. füz.; 343. l. máj. 31. VII—1. füz.; 345. l. jún. 9. VII—1. füz.

³¹ Ld. Napló 337. l. máj. 16. J. 2. füz.: „O Josephine, dein Dasein ist in Gefahr!” V. ö. 338. l. máj. 20. J. 2. füz.: „Bey Jo. ...ist es auch Folge ihrer Krankheit”; 339. l. máj. 22. VII—1. füz.: „Auch Jo.-s Krankheit macht einen ganz verkehrten Eindruck”; 344. l. máj. 31. VII—1. füz.: „Theilnahme an Jo.-s traurigen, schmerzvollen Zustand, — sie leidet”.

³² Ld. Napló 338. l. máj. 20. „...St. sagt”... „Jo. ...sie übertreibt”.

³³ Ld. Napló 331. l. máj. 6. VII—1. füz.

6-án pontosabban ki is mondja: „Weil ich seit der Krankheit der Kinder im April, durch physische und moralische Anstrengungen... sehr viel gelitten habe”.³⁴

Ezért olvasunk állandóan munka- és ügykörének erején felüli bővüléséről,³⁵ és ebből kifolyólag ugyancsak olvasunk — de konkrét megjelölés nélkül — egészségi állapotának hanyatlásáról.³⁶

Ez a fokozódó külső ügyvezetés „äussere Geschäftsführung”, valamint a fent említett idegenek jelenléte bizonyára azokkal a birtokügyi eseményekkel lehetett kapcsolatban, melyekről Teréz kimerítő részletességgel számol be az emlékiratokban, és amelyek nyilván április vége és július elseje között játszódtak le. Gr. Trauttmannsdorffné ugyanis, grófi és palotahölgyi becsületszavával fogadott ígérete ellenére az 1810. dec. 20-i pótszerződésbe csak formaképen³⁷ bevett szakaszra támaszkodva, mégis élt felmondási jogával, és júniusban visszalépett az adásvevési szerződéstől, illetve annak hatályosságát — csak felemelt összeg, — Teréz szerint 400.000 fl. mellett — volt hajlandó elismerni. (Mem. 97—99. l.)

Teréz az emlékiratok szerint, e nehézségek láttán azt javasolta, hagyják ott a birtokot — ami sokkal előnyösebbnek bizonyult volna — de Jozefin bátor lelke, „die kühnere Seele der guten Josephine” nem akart meghátrálni, hanem a bírósághoz való folyamodás mellett döntött. Brünn legnevesebb ügyvédéhez fordulva pert indítottak, melyre vonatkozóan az ügyvéd úgy látszik bizakodóan nyilatkozott, mert az emlékiratokban azt olvassuk: „Die Hoffnung belebte uns”. (Mem. 99. l.)

Minderről — ismételjük — a naplókban nincsen szó, mint ahogy látszólag nem is tartoznak Terézünk szorosan vett életrajzához. De tárgyalásuk mégis szükséges, nemcsak azért, mert Teréz testvéri szeretete olyan szorosan kötötte életét nővéréhez, hogy attól el se választható³⁸ — hanem azért is, mert éppen a birtokügy kedvezőtlen fordulatából Jozefin és családjára háramló bajok oly annyira

³⁴ Ld. Napló 388. l. okt. 6. J. 2. füz.

³⁵ Ld. Napló 332. l. máj. 7. J. 2. füz.: „Meine äussere Geschäftsführung nimmt immer zu. Der Kreis erweitert sich, u. ich bin ihm nicht gewachsen”.

³⁶ Ld. Napló 353. l. jún. 18. J. 2. füz.: „Ich strengte mich zu viel an... u. störe die Gesundheit”.

³⁷ V. ö. biogr. CCCXXII—CCCXXIII. és 32. j. A vonatkozó szakasz proforma voltát hangoztatva indította meg Stackelberg a pert. — Landtafelbücher Bd. 12. Folio 271. Znaimer Kreis

³⁸ Ld. biogr. LXXVI—LXXVII. l.

visszahatottak Terézre is, hogy ezek váltak emberszerető szociális tervei kivitelének legnagyobb és legerősebb akadályaiává. De szükséges volt ismertetésük maguknak a naplók-nak megértésére — mert csakis a fentvázolt események világitásánál nyernek magyarázatot, egyrészt különösen a május—június hónapokban állandóan visszatérő panaszok olyan tények miatt, melyek hajszoltságra utalnak, másrészt csakis így nyer egyáltalában értelmet, sőt érthetőséget Teréz július elsejei beírása, amikor szent napjainak kezdetén korholja magát egyensúlyozatlanságáért, amiért engedi magát nyugtalanítani azzal a gondolattal: „Wenn Stackelberg den Prozess verliert, grossen Schaden hat”, előre látva, hogy ezzel elvész terveik kivitelére a lehetőség.³⁹ Azaz a párhuzamosan vezetett *Règles de vie* és *Journal* felírású füzetek 1811-es folytatásai — még kevesebbet árulnak el Teréz környezetében történőkről, mint az előzők.

De egyezően az előbbiekkal, ezekben a beírásokban is ugyanazon elvek és kritériumok szerint végzi Teréz önvizsgálódásait — ugyanúgy adva előzetesen általános,^{39a} majd pontokba foglalva parancsoló vagy tiltó szabályait „Regeln”,⁴⁰ törvényeit „Gesetze”⁴¹ és elvégzendő vagy gyakorlandó feladatait „Aufgaben”.⁴² Ezek betartását a heti vizsganapokon ellenőrzi a *Règles de vie* füzetben, ez időben pontosabban tartva magát a szerdákhoz, a „mein heiliger Mitwoch” napjához, és fokozottabb, szinte primitíven ható aprólékossággal lajstromozva „hibáit”, akár csak egy első gyónásra készülő gyermek, és ugyancsak gyerekesen tűzve ki heti feladatait, a gyakorlandó erény vagy erények megszerzése érdekében. És megmaradt rendületlen hite abban a lehetőségben, hogy nemcsak a készségek, hanem az erények, tehát akarati tények is, begyakorlással válhatnak automatikussá. Ennek

³⁹ Ld. Napló 355. l. 1811. júl. 1. VII—1. füz.

^{39a} Az alábbi utalások és idézetek nem konkordanciát adnak — csak néhány jellemző helyet.

Ld. Napló 285. l. jan. 2. VII—1. füz.: „Die Thorheit, jede, immer mehr erkennen u. vermeiden...” V. ö. még: 297. l. jan. 28. VII—1. füz.: „Soll die Tugend der Demuth herrschen durch dies ganze Jahr”.

⁴⁰ Ld. Napló 287—288. l. jan. 7. VII—1. füz.

⁴¹ Ld. Napló 299. l. febr. 6. VII—1. füz.: „Die Gesetze des ersten Jänners u. jene Rousseau's bleiben”. V. ö. 303. l. febr. 26. „Mercredi: Je garde toutes les lois de la semaine passée”. V. ö. biogr. CCXXXVIII. l., CCXCII—CCXCVII. l. és CCCXXVIII. l. és j.

⁴² Ld. Napló 300. l. febr. 13. VII—1. füz.: „Cette semaine je veux être ferme, elle est vouée à l'exercice de cette vertu”. V. ö. biogr. mint fenn és CCCXXV—CCCXXIX. l. és j.-ek. Ld. Napló 326. l. ápr. 12. J. 2.: „Für diese Woche Frohsinn u. Zartheit — dem ersten sich übergeben, den zweiten üben”.

egyik jellemző kifejezője a következő: „Alles was ich mir aneignen will... soll ich in wirklichen *Besitz verwandeln* — es muss mir natürlich werden: so eigen, dass ich nicht anders kann.”⁴³

Ezért kell állandóan gyakorolni az önlegyzést⁴⁴ — Terézünk egy régi követelménye — mint az erény megszerzésének feltétele.

Az „erények”, melyeket ilyen módon meg akar szerezni, csupa régi ismerős: „Kraft, Energie,⁴⁵ Entschlossenheit,⁴⁶ türelem, „Dulden”, „Schweigen”,⁴⁷ mint a magába vonulás is („se taire, pour écouter Dieu”^{47a}) — melyekhez új követelmény gyanánt járul az alázatosság, a szerénység, „Demuth, Bescheidenheit”.⁴⁸ Ezekhez önismeret és környezete alapos ismerete útján akar eljutni — mely út egyúttal a bölcseséghez is elvezet.^{48a} Ennek „gyakorlását” adja fel magának az egész évre.^{48b} És sürgetőbben, mint valaha, küzd a „Ruhe, Anstand, Würde”⁴⁹ megszerzéséért. A bűnök, illetve hibák, melyek ellen hadakozik, szintén a régiek: a hiúság „Eitel-

⁴³ Ld. Napló 287. l. jan. 7. VII—1. füz. V. ö. 297. l. jan. 28. VII—1. füz.: „Wenn ich pünktlich jeden Tag regelmässig gewisse Dinge thue, so würde ich darin eine grosse Fertigkeit bekommen können”; 313. l. márc. 12. J. 2.: „Ich soll... mich nicht vergessen u. das muss ich jetzt auch üben”; 322. l. márc. 27. „...so wäre es gut, wochenweise eine Geschicklichkeit od. Tugend vor zu nehmen”.

⁴⁴ Ld. Napló 288. l. jan. 9. VII—1. füz.: „Jede kleine That der Überwindung, die zur Tugend führt, üben”. V. ö. még: 37., 64., 77., 175., 197., 275. l. és még több helyet.

⁴⁵ Ld. Napló 312. l. márc. 12. J. 2. füz., 322. l. márc. 27. J. 2. füz.: „Im neuen Jahr, das ich mit erstem April anfangen, soll auch neue Energie in mein Handeln kommen”; 336. l. máj. 13. VII—1. füz., 351. l. jún. 28. VII—1. füz.

⁴⁶ Ld. Napló 310. l. márc. 10. J. 2.: „Entschlossenheit ist die Tapferkeit des Geistes”.

⁴⁷ Ld. Napló 288. l. jan. 7. VII—1., 290—91. l. jan. 16. J. 2. füz., 339. l. máj. 22. VII—1. füz., 347. l. jún. 11. J. 2.; türelem: 348. l. jún. 11. J. 2. füz.: „alles ertragen”; 362. l. júl. 14. VII—1. füz.: „Schweigen, Ergebung, Demuth, Kraft u. darin Erhebung”.

^{47a} Ld. Napló 323. l. 1810. okt. 4. — V. ö. 225. l. szept. 26. VII—1. füz.: „... tägliche Versammlung”.

⁴⁸ Ld. Napló 297. l. jan. 28. VII—1. füz. V. ö. még: 289. l. jan. 16. VII—1. füz.; 318. l. márc. 22. VII—1. füz.: „Bescheidenheit, Demuth u. darin Erhebung”; 339. l. máj. 22. VII—1. füz. V. ö. még júl. 14-i beírást fenti jegyzetben.

^{48a} Ld. Napló 287. l. jan. 5. J. 1. füz.

^{48b} Ld. Napló 287. jan. 7. VII—1. füz.

⁴⁹ Csak a legjellemzőbbeket véve: Ld. Napló 286. l. jan. 2. VII—1. füz.; 315. l. márc. 20. J. 2.; 329. l. ápr. 18. J. 2. füz.; 330. l. ápr. 21. J. 2. — 331. l. máj. 6. VII—1. füz.; 332. l. máj. 7. VII—1. füz.; 333. l. máj. 8. VII—1. füz.; 335. l. máj. 11. VII—1. füz.: „Der äussere Anstand, la représentation, la dame de qualité, alles gieng verlohren”; 339. l. máj. 22. VII—1. füz.; 345. l. jún. 9. VII—1. füz.; 354. l. júl. 1. J. 2. füz.

keit”,⁵⁰ fecsegési hajlam „Hang des Schwatzens”,⁵¹ szórakozottság „Zerstreuung”,⁵² az élvezni akarás „geniessen wollen”,⁵³ valamint a régóta kárhoztatott túlzás úgy általánosságban,⁵⁴ mint kiváltkép a szorgoskodásban, örökös segítni vágyásában „Gutmüthigkeit zu helfen”.⁵⁵ Egyszóval régi állandóan kifogásolt habzsoló, kapkodó vállalásai: „Ich will zu viel”.⁵⁶ Nem hiányoznak a régi panaszok sem a rossz testtartásra⁵⁷ és gyenge egészsége miatt,⁵⁸ — valamint ennek megerősítését célzó ismert egészségi utasítások,⁵⁹ élükön az

⁵⁰ Ld. Napló 286—87. l. jan. 5. J. 1.; 288. l. jan. 9. VII—1. füz. V. ö. 154—156. l. is 1810.; 360. l. jún., v. júl. 14. VII—1.: „Der Grund ... ist gewiss Eitelkeit”.

⁵¹ Ld. Napló 286. l. jan. 2. VII—1. füz.: „Meine Schwatzhaftigkeit gehört zum schlechten Ton in Ofen”; 290. l. jan. 16. VII—1. füz.: „Schwatzhaft u. kindisch”; 291. l. jan. 16. J. 1. füz.; 312—313. l. márc. 12. J. 2. füz.; 335. l. máj. 11. VII—1. füz.; 337. l. máj. 16. VII—1. füz.; 342. l. máj. 29. VII—1. füz.: „Darthun im Gespräch, die vielen Worte!”; 347. l. jún. 11. J. 2. füz.

⁵² Ld. Napló 292. l. jan. 17. J. 1. füz.; 304. l. márc. 3. J. 2. füz.; 309. l. márc. 10. J. 2. füz.; 322. l. márc. 27. J. 2. füz.; 333. l. máj. 7. J. 2. füz.; 340. l. máj. 29. J. 2. füz.; 334 l. máj. 10. J. 2. füz.; 335—336. l. máj. 11. VII—1. füz.

⁵³ Ld. Napló 335. l. máj. 11. VII—1. füz.: „Ich will schon wieder geniessen”; 360. l. július 14. VII—1. füz.: „die Sinnlichkeit des Genusses im Darthun u. Sprechen von sich!” V. ö. 85., sat. 362. l. júl 14. VII—1. füz.: „Lust zu geniessen, zu schwatzen, zu brilliren”.

⁵⁴ Ld. Napló 287. l. jan. 5. J. 1. füz.; 297. l. jan. 31. VII—1. füz.; 311. l. márc. 10. J. 2. füz.: „Ich soll mich vor Übertreibung u. Überspannung hüten”; 312. l. márc. 12. J. 2. füz., u. ez megismételve: 324. l. márc. 28. J. 2. füz.: Übertreibung ist mein Fehler”.

⁵⁵ Ld. Napló 312. l. márc. 12. J. 2. füz.; 313. l. márc. 12. J. 2. füz.: „der alte Hang... die Gutmüthigkeit zu helfen ist noch da”; 342. l. máj. 19. VII—1. füz.: „Überall mache ich mir zu schaffen”; 344. l. máj. 31. VII—1. füz.

⁵⁶ Ld. Napló 305. l. márc. 3. J. 2. füz.: „nicht zu viel wollen”; 308. l. márc. 5. VII—1. füz.: „Der Mensch will zu viel”; 311. l. márc. 10. J. 2. u. ez; 317. l. márc. 21.; 337. l. máj. 16. J. 2. füz.; 352. l. jún. 29. J. 2. füz.

⁵⁷ Ld. Napló 306. l. márc. 3. J. 2. füz.: „Ich sollte mehr Rücksicht auf meine Haltung u. Taille verwenden...”

⁵⁸ Ld. Napló 294. l. jan. 22. J. 1. füz.: „Die Ursache davon liegt in meinem Physischen, das sich hier nicht nur nicht steigern kann, sondern zurückgeht”. V. ö. még: 297. l. jan. 30. VII—1. füz.: „Vielleicht ist mein Physisches die Schuld, das sehr zurück ist”; 345. l. jún. 9.

⁵⁹ Ld. Napló 287. l. jan. 7. VII—1. füz.; 294. l. jan. 20. J. 1. füz.: „Vom ersten Febr. an ein anderes Frühstück... Die Menge der Speisen reizt den Appetit, wenn der Hunger schon vorüber ist...”; 295—296. l. jan. 22. J. 1. füz.; 297. l. jan. 30. VII—1. füz.: „Meine Gesundheit wieder herzustellen zur Festigkeit zu erheben ist meine Pflicht”; 300. l. febr. 13. J. 2.; 325—326. l. ápr. 1. J. 2.; 345. l. jún. 9. VII—1.: „Für meine Gesundheit: Morgenluft Bewegung aber nicht Erhitzung nicht Ermüdung”; 300. l. febr. 14. VII—1. füz.: „Je veux... relever ma santé...”

egész naplón át megismételt, de úgy látszik soha be nem tartott követelmény a korai kelést illetőleg, „Basis meiner physischen u. moralischen Erhebung”.⁶⁰

De Teréz minden öngáncsoskodása ellenére, meg kell állapítanunk, hogy gondolkodása a tél folyamán nagy mértékben önállósult. Erre vall különösen az a körülmény, hogy míg az ősszel a zenét még énekkel akarja pótolni,⁶¹ — addig az 1811-es évfolyam jan. 7-én 11 pontba foglalt programjába felveszi a zenét is, — és pedig igen érdekes csoportosításban. A 4. pont alatt ugyanis a zene egy sorban szerepel a vallásosság, a felemelő olvasmánnyal — mint „Musik”; az 5. pontban pedig a női kézimunkában való jártasság mellett mint „Clavier”.^{61a} Mindenesetre érdekes, egész modern megkülönböztetése a zeneművészetnek a technikai készség, a zongorajátszástól, másrészt meg tiszta meglátása a zenében rejlő vallásos elemeknek, a vallás és zene, benső érzelmi kapcsolatainak. Ugyanez év márc. 21. és jún. 18-án újabb munkaprogramjában megint ott találjuk, a gondolkodási és kutatási gyakorlat, a Pestalozzi-féle alaktan, a francia és angol nyelv gyakorlása mellett a zongorát és zeneszerzést: „Clavier. Composition”, a rajzot, a tartást, a modort, a csendet és áhítatot: „Stille. Heiligkeit”,⁶² majd jún 28-án külön kiemelve: „Musik sowohl zur Erhebung als auch Veredlung”.^{62a}

Brunszvik Teréznek a zeneművészettel olyan szorosnak ismert kapcsolatai mellett, nem állhatjuk meg, hogy újra ne mutassunk rá, mennyire kevés szó esett eddig a zenéről naplóiban, és az a kevés is olyan, mi nem igen hozható kapcsolatba a zeneművészettel,^{62b} mert hiszen éppen a vele való netáni foglalkozást egyenesen elítéli.⁶³

⁶⁰ Ld. Napló 287. l. jan. 7. VII—1. füz.; 294. l. jan. 22. J. 1. füz.; 303. l. febr. 26. VII—1. füz.; 348. l. jún. 11. VII—1. füz.; 355. l. júl. 1. VII—1. füz.: „Versäume oft die *Morgenstunde*, die heilige”; 362. l. júl. 14. VII—1. füz.: „doppelter Fehler physisch u. moralisch dass ich früh nicht aufstehe”. 362. l. júl. 21. J. 2. füz.: „Früh aufstehen das Oxygen der Morgenstrahlung...”; 364. l. júl. 31. VII—1. füz. V. ö. régebbi folyamatokkal is.

⁶¹ V. ö. Napló 207. l. aug. 15. VII—1. füz.: „Musik, die meine Seele erhebt, kann ich durch den Gesang ersetzen” — és biogr. CCLXXXIV., CCXCIII. l.

^{61a} Ld. Napló 287. l. 1811. jan. 7. VII—1. füz.

⁶² Ld. Napló 318. l. 1811. márc. 21. J. 2. füz. Ld. még Napló 348. l. jún. 18. VII—1. füz.: „Ich will diese Woche zwischen Musik, Nähen, Englisch mich im Détail beschäftigen”.

^{62a} Ld. Napló 353. l. jún. 29. J. 2. füz.

^{62b} V. ö. Napló 39. l. 1809. márc. A—n. irat. 119—120. l. VIII—36. irat. V. ö. biogr. CCLXXXIV., CCXCIII. l.

⁶³ Ld. Napló 184. l. 1810. ápr. 18. „Ich war zu nachgiebig gegen

Most, miután naplói nyomán bizonyos fokig megismertük Teréz belső lényét — fokozottan természetellenesnek tűnik magatartása, hogy ő, akinek a transzcendentális lét olyan sokat jelentett mint valóság, aki a legegyszerűbb természetzi jelenségben kereste és meg is találta a túlvilág isteni elemeit^{63a} — éppen a zenét akarta erőnek erejével kiküszöbölni, száműzni életéből, azt a művészetet, melyben — Prahács Margit szavaival élve „a szellem legmagasabbra szárnyal, melyben a teljesség, a tökéletesség utáni sóvárgás” (Terézünk sóvárgása is) „jut kifejezésre”.⁶⁴ De amint már erre céloztunk, Brunszvik Teréz éppen a zenének az érzelmi életet túlságosan feldúló tulajdonságaitól tartott, azoktól „az érzelmi velejáróktól”, „a létet kitágító, egzaltáló hatásától”,⁶⁵ amit hiszen, az egzaltáltságért magát annyiszor ostromozó Teréz ebben a próbációs időben mindenek felett kerülendőnek ítélte — bizonyára részben Stackelberg pietisztikus felfogásától sugalmazottan. Ezért nem is lehet véletlen, hogy Stackelberg távollétében, nyilván ennek befolyásától mentesen, kezd szerepelni naplójában a zene, egyrészt mint a felemelkedés eszköze, és másrészt mint életszükséglet, az eddig ugyancsak kitiltott költészettel együtt, valamint általában az élet szépsége és a baráti érintkezés utáni vágy is.⁶⁶ Tehát a pietisztikus világnézettől és Stackelberg izolálódási tendenciáitól elütő óhajok.^{66a}

Mindaddig, míg a ház körüli teendők nem csaptak össze Teréz feje felett, egyezően az előbbi naplókkal, nem hiányoznak ezekből sem az elmélkedések, akár olvasmányai alapján, akár saját spontánul felvetődő problémái felett, sőt jut idő és hely a természeti szépségekben való gyönyörködés kifejezéséhez is. Így pl. jan. 16-án, szánkázás alkalmával, elragadtatással elemzi ennek különleges gyönyöreit, a természet ragyogó fehérségét, a tovasiklás gondúzó örömét.⁶⁷ Hosszasabban elmélkedik kedvelt témáján, a hallgatás er-

meine Lust Clavier zu spielen u. habe der sinnlichen Neigung u. nicht der Reflection gefolgt.”

^{63a} Ld. Napló 327. l. ápr. 12. J. 2. füz.: „Der heran brechende Morgen... Segensmoment der Schöpfung, es werde Licht!” és még sok hely.

⁶⁴ Ld. Prahács Margit: A zeneesztétika alapproblémái. Bpest, 1935. 78. l.

⁶⁵ Ld. u. o. 79. l.

⁶⁶ Ld. Napló 327. l. ápr. 15. „Mir ist Ruhe... nothwendig, wie Poesie, Musik, Umgang feiner, gebildeter Menschen...”

^{66a} Ld. Napló 328. l. ápr. 15. J. 2. füz.: „Ich finde an St. dass er sich zu viel isolirt. Da wird er nicht ins Grosse wirken können”.

⁶⁷ Ld. Napló 290. l. 1811. jan. 17. J. 1. füz.

kölcsi értékéről,⁶⁸ Pythagoras és Herder nyomán — és újra elmerül Herder *Eloise*-jébe. Régi, az erények és a tökéletesedésre, az önismeretre és az igénytelenségre vonatkozó tételeket ismételten boncolgatja a nagyobb nyomatékosság kedvéért.⁶⁹

Mint új felismerést tárgyal olyan képességeket — és olyan eljárási módot ír elő magának kötelességgként — melyet produktív egyéniségéből folyólag már régen ösztönösen alkalmazott, azt t. i., hogy minden, még oly hátrányosnak látszó helyzetből igyekezzék hasznosítani az előnyöket, a hátrányokat pedig kivédni.⁷⁰

Nagy súlyt vet Teréz az erők koncentrálására — és ezért fokozottan óvja magát a túlságos sokféleségtől „das zu Manigfaltige”, mert ez az erőket elaprózza és bizonyos anyagiasságra vezet.⁷¹ Ezt a tételt nagyobb perspektívájúvá tárgítva — rámutat a magas kultúrájú népekre, melyek éppen a nagy és sokoldalú kultúra folytán eltávolodnak az Istentől és materializmusba süllyedve degenerálódnak.^{71a} De azért Teréz is hirdeti — Herbarttal együtt a sokoldalú haladást⁷² — a virágot mutatva fel például — mely csírájában is már sokoldalúan bevégzett egész — Terézünk kedvenc hasonlata, aki a virágban Istent sejtí^{72a} és megilletődött reverenciával szemléli.

Az ember tehát korlátozza ne csak az élvezeteit — hanem hatáskörét is szűkebb területre,⁷³ csak azután terjessze ki távolabbi körökre.^{73a} Tudatában van annak, hogy ilyen korlátozáshoz erő kell — olyan, melyet Teréz nevelésénél, valamint a kor szelleménél fogva nélkülöz, melyet

⁶⁸ Ld. Napló 291. l. 1811. jan. 17. J. 1. füz.

⁶⁹ Ld. Napló 302. l. febr. 28. J. 1. füz.: „Kenne dich selbst... Übertreibe nicht. Nach dem du dich gewöhnt hast möglich wenig zu bedürfen, so versäume nicht für möglichst viel Gutes und Edles dich geschickt zu machen.” V. ö. ez utóbbira Napló 24—25. l. és 30. l. M. 1. füz.

⁷⁰ Ld. Napló 294. l. jan. 22. J. 1. füz.: „Meine Pflicht in Rücksicht unseres Schöpfers, in Rücksicht der Treue an Josephine, in Rücksicht meiner Selbst physisch u. moralisch aus seiner Lage alle Vortheile ziehen, alle Nachtheile verhindern”.

⁷¹ Ld. Napló 309. l. márc. 10. J. 2. füz.

^{71a} Ld. u. o.

⁷² Ld. u. o. és j.

^{72a} Ld. Napló 301. l. febr. 26. J. 1. füz.: „Gott ist wo deine Blume ist... Dies stille Werden, dieses erschlossen werden jedes Blättchens... welches Wunder!” 309. l. márc. 10. J. 2. füz.: „Rührend ist es... eine sich entwickelnde Blume zu beobachten... Gott ist wo die Blume ist...” 312. l. márc. 12. J. 2. füz.: „Man sehe die Blume” sat.

⁷³ Ld. u. o.

^{73a} Ld. Napló 310. l. márc. 10. J. 2. füz.

azonban meg akar szerezni: „*Fest, sicher, dem Zweck sich nähern die Idee feststellen u. unverrückt darauf losgehen — erwarten können ist Kraft u. Energie*”.⁷⁴

Azaz Teréz szemében mind nagyobb fontosságot nyert az irányítottság, — melyet már régebben is felismert, mint a produktív egyén sajátágát — amikor Periklesnek a harcosok sírjánál tartott beszédét olvasta megállapítva, hogy Perikles annyira elmélyedt munkájában, hogy szinte benne élt: „wie jeder grosse Geist”.⁷⁵ Ezentúl ebből a szempontból is bírálja magát.⁷⁶ Tehát az erők koncentrációja, irányítottság egy cél felé — ezekre pályázik most Teréz intenzitással, de azért nem mond le arról, hogy sokfelét egyidejűen végezzen. Ez természetesen felemelkedésében gátolja, amin Teréz méltatlankodik, kérdeve, miért nem tud felemelkedni, ha a házat vezeti, a gyermekeket tanítja,⁷⁷ emberekkel tárgyal. Ezt a hibáját a túlzásnak, a fellengősségnek tulajdonítja, melyek felé régi életformája és századának szelleme még mindig elragadja. Pedig az élet egységes, amint azt nem egyszerűen boldogan érezte.⁷⁸ Mert vallás és kötelesség teljesítés nem ellentét a felemelkedéssel,^{78a} sőt mint Pestalozzi tanította, ezek együtt adják a felemelkedést.⁷⁹ És kutatva az okokat, miért nem tudja ezeket egyensúlyba hozni, azt régi foglalkozásában, a mértéktartás és arányossági érzet hiányában találja.

Hiába akarta e tulajdonságokat Pythagorástól eltanulni, mégis engedi magát az emberektől ide-oda rángatni.⁸⁰ Ennél fogva Teréz csak a magányban tud bizonyos mértékben felemelkedni a helyett, hogy Krisztus példáját követné, aki az emberiségen emberek között tudott segíteni és áldásosan működni.^{80a} Viszont Teréz éppen az emberekkel való helyes

⁷⁴ Teréz aláhúzásai. Ld. Napló 312. l. márc. 12. J. 2. V. ö. ez értelmű Schiller idézetet is: „Nicht unreif breche man des Schicksals Frucht”. Ld. 261. l. 1810. nov. 28. VII—1. füz. és j.

⁷⁵ Ld. Napló 299. l. febr. 6. VII—1. V. ö. még 267. l. 1810. J. 1. füz.

⁷⁶ Ld. Napló 300. l. márc. 20. VII—1. füz.: „Je n'ai pas perdu de vue ce que je voulais”.

⁷⁷ Ld. Napló 314. l. márc. 20. VII—1. füz.

⁷⁸ Ld. Napló 313. l. márc. 20. VII—1. füz.: „Alles im Leben war mir *eins* — ich hatte es vereint u. in dieser Vereinigung Freude, wahre Religion u. Erhebung gefunden... Warum sollte dies alles meiner Erhebung entgegen sein? Ist denn nicht eben alles diess Erhebung, Religion, Pflicht?” V. ö. 85., 86., 105., 106. l. és különösen 276. l. 1810. dec. 12. VII—1. füz.

^{78a} Ld. Napló 296. l. 1811. jan. 24. VII—1. füz.; 314. l. márc. 20. VII—1. füz.

⁷⁹ Ld. Napló 257. l. 1810. nov. 21. VII—1. füz.

⁸⁰ Ld. Napló 314. l. márc. 20. VII—1. füz.

^{80a} Ld. u. o.

érintkezési módot áhította hiába, mert még mindig túlságos bizalmaskodás, majd szolgálalkúság, tisztelethiány, nyers hang és modor, egy szóval „gemein” viselkedés jellemzi.⁸¹ Pedig ez élet már sürget a cselekvésre „Ja das Leben drängt” — és Terézünk második nevelési esztendeje lejárt.⁸²

Amint látjuk, Teréz minden hajszoltsága mellett nem mond le az elmélkedésekről, melyek közül a fentiekben csak néhány olyant emeltünk ki, melyek az öntökeletesedése és felemelkedése érdekében kifejtett törekvéseknél jutnak szerephez. Elmélkedései azonban kiterjednek a legkülönbözőbb témakörre. Így többek között: az emberi eredet után való, szinte darwini gondolatokat sejtető kutatásokra,⁸³ a további fejlődés esélyeire,^{83a} Jézus emberies, szerető lényére,⁸⁴ a boldogság elérésének eszközeire.⁸⁵

Mindezt Teréz valamikép vonatkozásba igyekezett hozni azokkal a mindinkább előtérbe kerülő törekvéseivel is, melyek oda irányultak, hogy az emberekre minél erőteljesebben tudjon hatni. Ezért természetesen azon is töpreng, mikép találjon a már esetleg tökéletessé vált ember társakra. Hiába tökéletesek, hiába kiválók, ha egymástól el vannak szigetelve; mert Teréz már ekkor helyesen ismerte fel a közös cselekvés hathatóságát — modern szóval élve, az egyesülésben rejlt erőt.⁸⁶

Kíváncsún tartaná a jómódúak egyesülését, testvéresülését a célból, hogy fölöslegeiket a szűkölködőknek adják át. Eddig minden kezdeményezést az udvaroktól vártak, de most Teréz úgy látja, mintha a kis emberrel és a szerencsétlenekkel való együtt érzés elmélyülne, és általánosabbá válnék — úgyhogy most már az egyesek is járhatnának elől jó példával — akár egyes egész nemzetek. Ezzel kapcsolatosan fel is veti a kérdést: „Könnte die Versammlung edler Frauen in Wien nicht noch veredelt werden — könnte man ihnen kein Interesse geben an Pestalozzis Zwecken? Könnte für seine Industrieschule nichts erwartet werden?”⁸⁷

Teréz, ha nem is válaszolhatott Pestalozzi leveleire, nem

⁸¹ Ld. Napló 323. l. márc. 26. VII—1. füz.

⁸² Ld. Napló 332. márc. 28. J. 2. füz. V. ö. 308. l. és j. márc. 5.: „mein zweites Erziehungsjahr geht nun zu Ende”.

⁸³ Ld. Napló 328—329. l. ápr. 16. J. 2.

^{83a} Ld. u. o.

⁸⁴ Ld. Napló 329. l. ápr. 17. J. 2. V. ö. még: 99—100. l. VIII—39. írat és 314., 319. l.

⁸⁵ Ld. Napló 328. l. ápr. 15. J. 2. füz.; 331. l. ápr. 21. J. 2. füz.; 332. l. máj. 7. J. 2. füz.

⁸⁶ Ld. Napló 327. l. ápr. 15. J. 2. füz.

⁸⁷ Ld. Napló 321. l. márc. 26. J. 2. füz.

szűnik meg azon igyekezni, hogy céljait előmozdítsa, eszméit terjessze. Azaz gondolataiban élénken tovább él emléke és hatása.⁸⁸

Bizonyára rá gondolt, amikor az egyesülés eredményességéhez szükségesnek tartja a legkiválóbb elmékhez való csatlakozást — akiknek már irataiban és egyéb megnyilatkozásaiban is mennyei élvezet a fennkölt istenit megglelni, pl. Goethe, Ritter, Herder, Beethoven műveiben, Georg Müller, Türck és sok más tevékenységében. Csak tudni kell a még élőket megtalálni.⁸⁹

Ezeket állítja Teréz maga elé követendő példakul, bár tudva, hogy ezzel túlsokat követel magától. De ez nem riasztja, és kitart minden tekintetben a sok követelés mellett, mert aki sok és nagy feladatokat vállal, ha nem is mindent, végeredményben mégis többet végez.⁹⁰

Ezekre a biztatásokra Terézünknek azért is volt szüksége, mert Jozefin mérvadó nyilatkozata nyomán belőle már nem lehet „ein reiner Mensch”, mert hiányzik belőle „die Harmonie des Wissens, Könnens u. Wollens in dem die Unschuld besteht”, amint azt nem régen Schmidt könyvében, mint Pestalozzi követelményt olvasta.⁹¹

De azért minden önvádaskodása mellett mégis akad nem egy olyan bejegyzés, melyben Teréz — mint mi is tettük — magában bizonyos haladást konstatál. Így boldogan állapítja meg a magános tél után, márc. 5-én: „Ich finde mich auf einen Punkt der Ruhe, Klarheit, Besonnenheit, wo ich vielleicht noch nie war”^{91a} és azt is, hogy okosabb lett tapasztalatokban és ismertekben gazdagodott.⁹² Azt is megelégedéssel konstatálja, hogy ítélőképessége javult,⁹³ mintegy cáfolatul Jozefin tételére, hogy Teréztől a természet ezt a képességet megtagadta.⁹⁴

Ezt a hosszú időn alatt élvezett önállóságnak tulajdonítja, mert ez emeli a bátorságot és az erőt.⁹⁵ Ebből táplálja azt a biztos reményt a szebb jövőre, mely a bizakodó hiten át fejlődött.⁹⁶ Sőt még akkor is, amikor a négy gyermek be-

⁸⁸ V. ö. biogr. CXCVIII—CXCIX. 1. és j.; CCXXIX—CCXXX. 1. és CCCXX—CCCXVI. 1. és j., CCCXXXIV—CCCXXXV. 1. és j.

⁸⁹ Ld. Napló 328. 1. ápr. 16. J. 2. füz. és j.-ek.

⁹⁰ Ld. Napló 308. 1. márc. 5. VII—1. füz.

⁹¹ Ld. Napló 289. 1. jan. 16. V. ö. 276. 1. 1810. dec. 15. J. 1. füz.

^{91a} Ld. Napló 307. 1. márc. 5. VII—1. füz.

⁹² Ld. Napló 305. 1. márc. 3. J. 2. füz.

⁹³ Ld. Napló 330. 1. ápr. 19. J. 2. füz.

⁹⁴ V. ö. Napló 130. 1. 1809. szept. 14. VII—3. füz.; 143. 1., 191. 1.

⁹⁵ Ld. Napló 306. 1. márc. 3. J. 2. füz.

⁹⁶ Ld. Napló 307. 1. márc. 3. J. 2. füz.

tegen feküdt, hálásan érzi, hogy gátlásai engedtek, gondolkodása fejlődik: „Immer mehr fühle ich dass die Bande nachlassen, die mich gefesselt hielten, immer freier werde ich, immer ruhiger, glücklicher” és ezért reméli, ha majd maga felemelkedett, követheti Krisztus szavát: „dann stärke deine Brüder”.⁹⁷

Mert hátatelten emlékszik meg — egy áldozási napon —, hogy félműveltségű, világiasan gondolkodó lényétől gémusza szabadította fel még idejében — és fajdalmas operációval, megnyitotta szemét az élet igaz értelme előtt. Most ő szeretne segíteni hasonló sorsúakon, attól tartva, hogy ha már egyszer az ifjúság e vészes gondolkodásban megrögződik, nincs már mód a megtérésre.⁹⁸

Viszont azt is megtudjuk, hogy Teréz eddig az élet édes serlegét nem ízlelte meg: „Ich hatte nur einige flüchtige Momente, wo ich fühlte dass es etwas giebt was uns auf Flügel emporhebt”. Különben pedig még kínosan kapaszkodik felfelé, mert még nem tisztult meg a salakoktól és így még nem méltó a felemelkedésre. De bizakodóan nyugszik a mennyei atya karjaiban „und Ruhe ist ja Glück”.⁹⁹

Tehát midőn Teréz itt tisztán újra megállapítja félműveltségű és világias voltát, nevelésének hiányait, melyek különösen a kizárólagos esztetizálásra irányulva, beképzeltté tették — egyúttal céloz azokra a diszpozíciókra, melyek megláttatták vele az igazságot, és céloz azokra a szenvedésekre, melyek e belső átalakulást kísérték. És mindezzel együtt most feltárul előttünk Teréznek vallásos rezignációra beállított boldogság fogalma: felemelő, extatikus percek, Istennel való misztikus egyesülés, az Isten akaratában való megnyugvás. Ez az igazi boldogság.

Alátámasztja e feltevésünket az a körülmény is, hogy a boldogság és meglegedettség érzete Teréznél mindig Istennel kapcsolódik. Minden helyes eljárást, minden előnyösnek érzett külső változást is Istennek köszön meg. Így midőn a kirótt feladatoknak „Energie, Kraft, Würde” szempontjából alkalmilag jobban tudott megfelelni, hálával fordul szíve Isten felé, hogy megsegítette felemelkedésében.¹⁰⁰ Ezért reménykedve hirdeti: „Auch wir werden gesucht werden, wenn wir vortrefflich sind”.¹⁰¹

⁹⁷ Ld. Napló 329. l. ápr. 17. Teréz aláhúzása.

⁹⁸ Ld. Napló 328. l. ápr. 19. J. 2. füz.

⁹⁹ Ld. Napló 327. l. ápr. 15. J. 2. füz.

¹⁰⁰ Ld. Napló 333—334. l. máj. 8. VII—1. füz.: „Ich habe die ewige Vorsicht angeboten, augenscheinlich hat sie mir beigestanden; es ist als hebe mich eine Macht auf eine sehr hohe Stufe”.

¹⁰¹ Ld. Napló 328. l. ápr. 21. J. 2. füz.

Erre a nagy célra, a tökéletesedésre törekszik Teréz önbírálatával, és pedig mind nagyobb szigorúsággal, úgyhogy az április—júniusi időszak e fokozásban mutat fel némi eltérést az előbbi három hónap bejegyzéseitől, nemcsak az önvizsgálat aprólékossága tekintetében, hanem a mindinkább fokozódó adathiányban is — és pedig Teréz teendőinek meg sokasodása arányában. Csak a sorok között, egy-egy feltörő panasz sejteti a körülötte zajló és őt agyonhajszoló életet. Az a benyomás, mintha a mindennapi élet ügyes-bajos dolgainak ezen növekvő árjától, mind görcsösebben igyekezne elvonatkozni, mind sürgetőbben hirdetve az immár hetenkénti áttekintő önvizsgálat helyett, a naponkéntit, és követelve a rá fordítandó időnek minél hosszabbra nyújtását.¹⁰²

Így véli elősegíteni azt, hogy a körülmények ellenére, a mindennél fontosabb öntökéletesedését, önnevelését folytathassa. Mintha e szent területről minden, bármilyen fontos materiális érdekű dolgot távol akarna tartani, és azok elől ide menekülni.

Ettől a minden egyebet háttérbe szorító célja érdekében gyakorolt elzárkózástól, még új pályája, az immár hivatásává tett gyermeknevelés sem téríti el. Ez észrevehető egyrészt abból az egyszerű tényből, hogy a jelen naplókban a gyermeknevelés problémái nem foglalnak el nagyobb helyet, mint eddig — sőt talán kevesebbet, — másrészt pedig abból, hogy e problémák köre nem bővült. Megmaradtak ugyanazoknak, melyek megoldásán Teréz már Witschapba való érkezése óta bajlódott, és a visszatérő panaszokból ítélve — hiába bajlódott. Egyrészt a Jozefin által hangoztatott, már a múlt időszakból ismert szilárd jellemnevelés,¹⁰³ valamint a szabad fejlődés „Freiheit, freie Entwicklung”^{103a} megvalósítása, azaz a fegyelemtartás a gyermekek szabadjára hagyása mellett, dorgálás nélkül, — és ugyancsak Jozefin magas igényeinek megfelelő szellemi haladás — tanítás nélkül. És legnagyobb feladatként a gyermekekkel való foglalkozás, olyan módon, hogy azt észre ne vegyék.¹⁰⁴ Ez utóbbival ele-

¹⁰² Ld. Napló 305. 1. márc. 3. J. 2. füz.: „Ob dies täglich mir wird nothwendig sein, oder nur ein paar Tage in jeder Woche, wird die Erfahrung zeigen”; 331. 1. máj. 6. VII—1. füz.: „... mich täglich prüfen über mein Betragen in Rücksicht Aller”; 339. 1. máj. 10. J. 2. füz.: „Sammlung, Prüfung jeden Tag”; 349. 1. jún. 18. VII—1. füz.: „Wie immer die Verhältnisse seien, diese zwei Stunden, sollt ich immer haben, sonst ist es schlimm... Meine einsamen Versammlungsstunden”.

¹⁰³ Ld. Napló 277. 1. 1810. dec. 15. J. 1. füz. V. ö. még: 294. 1. 1811. jan. 20. VII—1. füz.; 300. 1. febr. 20. VII—1. füz.

^{103a} Ld. Napló 295. 1. jan. 22. J. 1. füz.

¹⁰⁴ Ld. Napló 332. 1. máj. 7. VII—1. füz.: „... alles soll für die

get akart tenni a Stackelberg formulázta, Commenius és Rousseau-ra emlékeztető „legjobb nevelési módnak” is, mely szerint a gyermekek tegyenek-vegyenek, amit akarnak, járjanak-keljenek, ahogyan akarnak — csak a ház minden munkája legyen akként megszervezve, hogy a gyermekek, ha kedvük tartja, belekapcsolódhassanak. Bár Teréz ezt az elvet teljesen magáévá tette — naplójába kétszer is bejegyzí¹⁰⁵ — megvalósítani — minden ígyekezete mellett — nem tudta.

Hiába tanulmányozza tüzetesen Rousseau-t, hiába írja ki annak préceptes-jeit¹⁰⁶ különösen annak eltanulására, miként rendezze a háztartást úgy, hogy az a teremtet világnak kicsi mása legyen, ahol minden törvények szerint, úgyszólván önműködően történik;¹⁰⁷ hiába állítja: „Rousseau's Emil hat mir die Augen geöffnet”¹⁰⁸ — s hiába forgatja Rousseau-n kívül Mme de Genlist is¹⁰⁹ gyakorlati útmutatásokért, és ugyancsak Herbartot,^{109a} Pestalozzit, illetve Schmid könyvét^{109b} — csak nem tudott megbirkózni az elébe állított feladatokkal. Hol azt kénytelen magában kifogásolni, hogy túl sokat foglalkozik a gyermekekkel,¹¹⁰ hol azt, hogy túl keve-

Kinder berechnet sein, ohne dass sie es merken”. V. ö. 164. l. 1810. jan. 8. VII—8. füz.

¹⁰⁵ Ld. Napló 322. l. márc. 27. J. 2. füz.: „Die einzige wahre u. vernünftige Erziehungsweise nach St. ist jene, wo die Kinder ganz frei sich entwickeln u. hingehen u. thun was sie wollen — das Haus auf das vortrefflichste organisirt ist — alle Individuen für ihren Stand vollendet, redlich erhaben sind. Jeder das seinige mit Würde u. Treue verrichtet. An diesen verschiedenen Arbeiten der Erwachsenen ersehen sich die Kinder — sie wollen versuchen zu was ein jedes Hang fühlt. Sie versuchen selbst u. man giebt ihnen Hilfe.” V. ö. még: 346. l. jún. 11. VII—1. füz.

¹⁰⁶ Ld. Napló 293—294. l. jan. 20. J. 1. füz.; 299—300. l. febr. 13. J. 1. füz.; 300. l. febr. 12. VII—1. füz.

¹⁰⁷ Ld. Napló 295. l. 1811. jan. 20. VII—1. füz.: Jede Haushaltung sollte im kleinen sein, was die Schöpfung im Grossen. Nach Gesetzen sollte alles wie von selbst gehen.”

¹⁰⁸ Ld. Napló 297. l. jan. 20. VII—1. füz. Emile, ou de l'éducation.

¹⁰⁹ Mme de Genlis: lásd Napló 333. l. máj. 7. J. 2. és j. „Genlis ist zu benützen über Erziehung. Einiges von ihrem Detail mit unseren grösseren Ansichten vermählen.” Ld. még 338. l. és j.

^{109a} Herbart: Allgemeine Pädagogik. Ld. Napló 305. l. 1811. márc. 3. és j.

^{109b} Schmid, Josef: Zahlen- und Formenlehre. V. ö. Napló 276. l. 1810. dec. 15. és j.

¹¹⁰ Ld. Napló 288. l. jan. 9. VII—1. füz.: „...mit den Kindern so wenig wie möglich mir zu schaffen machen — nicht anreden — nur spornen”, — 316. l. márc. 20. J. 2. füz. — 317. l. márc. 21. J. 2. füz. — 324. l. márc. 31. VII—1. füz.: „keine directe Leitung nur indirecte — dagegen fehle ich viel”. — 334. l. máj. 10. J. 2. füz.; 337. l. máj. 16. VII—1. füz. V. ö. biogr. CCCVI. l. — CCCVIII. l.

set.¹¹¹ Majd úgy látja, hogy tanítani kellene a gyermekeket¹¹² — majd pedig ennek megkezdésére halasztást kér Jozsefintől.¹¹³ Végül pedig tudatosan *nem* tanítja őket, hogy a gyermekek érezzék, mennyire nem foglalkoznak velük, és hogy unatkozva áhítsák az oktatást. De ezt a szépen kitervelt eljárást maga rontja le azzal, hogy állandóan figyelmeztet a hibáikra — tehát nagyon is észrevehetően foglalkozik velük.¹¹⁴ Inti is magát Teréz a túlságos dorgálás¹¹⁵ és a gyermekekkel szemben felállított túlságos követelése miatt.¹¹⁶

Mindezek mellett Teréz nem elég szelíd velük,¹¹⁷ sőt túl szigorú¹¹⁸ és túl nyers,¹¹⁹ majd megint túl engedékeny és bizalmaskodó, hízog, kényeztető.¹²⁰ Amint maga állapítja meg összefoglalólag: „zu gut oder zu launisch!”^{120a}

De hiába látja meg hibáit, mindig újra visszaesik belé-

¹¹¹ Ld. Napló 334. l. máj. 9. VII—1. füz.: „Sie waren zu viel sich selbst überlassen”.

¹¹² Ld. Napló 306. l. márc. 3. J. 2. füz.: „Kinder müssen eine Anleitung bekommen”; 322. l. márc. 26. J. 2. füz.: „Unterricht den Kindern!”; 325. l. ápr. 1. J. 2. füz.; 338. l. máj. 20. J. 2. füz.: „... sie sollen Unterricht bekommen”; 341. l. máj. 29. VII—1. füz.: „Die Kinder werden weder unterrichtet, noch arbeiten sie”.

¹¹³ Ld. Napló 306. l. márc. 3. J. 2. füz.: „Ich muss Jo. bitten, dass sie mir Zeit laesse mit dem Unterricht.”

¹¹⁴ Ld. Napló 326. l. ápr. 1. J. 2. füz.: „Ich unterrichte nicht, weil es den Kindern nützlich ist wenn sie sehen, dass man nicht für sie lebt, sich nicht mit ihnen beschäftigt — u. doch bin ich immer aufmerksam auf ihre Fehler u. corrigire”. V. ö. 221. l. 1810. szept. 19. J. 1. füz.: „St. ... baut viel darauf, dass der ennuie ... sie vorbereitet mit grösserer Freude ... das auf zu nehmen, was man ... für sie leisten wird.”

¹¹⁵ Ld. Napló 318. l. márc. 21.: „... sie nicht corrigiren”; 332. l. máj. 7. VII—1. füz.; 342. l. máj. 28.: „das ewige Hofmeistern mit den Kindern”; 343. l. máj. 29.: „Durchaus keinen Tadel, keinen Widerspruch — dies mein Plan”; 352. l. jún. 29. VII—1. füz.

¹¹⁶ Ld. Napló 296. l. jan. 24. VII—1. füz.: „... ungerechte Forderungen an die Kinder machte”; 317. l. márc. 10. J. 2. füz.; 335. l. máj. 11. VII—1. füz.: „Mache zu grosse Prätionen”; 352. l. jún. 29. J. 2. füz.: „... so will ich gleich dass sie vollkommen sein sollen es verleitet mich sogar zur Ungeduld”.

¹¹⁷ Ld. Napló 319. l. márc. 24. J. 2. füz.; 322. l. márc. 26. J. 2. füz.; 332. l. máj. 6. VII—1. füz.: „... gegen die Kinder sollt ich gütiger sein”; 339. l. máj. 29.: „Mit den Kindern sollte ich zarter sein. Gott ist in dem Kinde. ich muss es ehren.”

¹¹⁸ Ld. Napló 304. l. márc. 3. J. 2. füz.

¹¹⁹ Ld. Napló 288. l. jan. 9. VII—1. füz.: „Rauhigkeit zu den Kindern”; 290. l. jan. 16.: „roh, derb...”; 331. l. máj. 6. VII—1. füz.

¹²⁰ Ld. Napló 308. l. márc. 10. J. 2. füz.: „Ich habe gefehlt dass ich schmeichelte”; 338. l. máj. 16.: „familiär”; 340. l. máj. 29.; 343. l. máj. 31. VII—1. füz.: „Das Wörteln dem ich mich aussetzte war sehr schlimm”.

^{120a} Ld. Napló 314. l. márc. 20. VII—1. füz.

jük.¹²¹ Hiába csillogtatja meg maga előtt azt a boldog állapotot, amikor egyáltalában teljesen feleslegessé válik minden intézés, minden feddés.¹²²

Valóban pedagógiai csúcsteljesítmény.

Hogy pedig Terézünk erre a magaslatra nem tudott felemelkedni, azon nem csodálkozhatunk, mert azok a feladatok, melyek elé őt emberideáljai, pedagógiai tanácsadói és nevelői állították, olyanok voltak, melyek nemcsak egész embert, de jártas és tehetséges pedagógust kívántak, nem pedig egy százfelé igénybe vett,¹²³ kellő előkészületet nélkülöző^{123a} dilettánst, akit ezenfelül még kellő és határozott utasítások nélkül hagytak is.

Mert ahogy Stackelbergék az első witschapi időszakban sem igen bocsátkoztak magyarázatokba — amit Teréz már akkor is nehezményezett,¹²⁴ úgy most távollétükben sem tettek — dacára Jozefin sűrű és oly hálásan vett leveleinek, melyekben óhajait úgy látszik homályos formában hozta Teréz tudomására.^{124a} Teréz sehogy sem tudott eligazodni, és így szinte aggódva kérdi: „Wird es klarer werden mit Stackelberg u. Josephine vereint? Mir ist ja noch alles Problem, Räthsel. Fájlalva nélküli a felvilágosodott barátokat.¹²⁵ Ilyenformán Teréz éppen úgy, mint Pisában, az

¹²¹ Ld. Napló 342—343. l. máj. 29. VII—1. füz.: „Ich habe nicht aufgehört mich zu prüfen, zu überlegen u. doch fehle ich so viel unaufhörlich!"; 340—341. l. máj. 29. VII—1. füz.: „Ich... sehe meine Fehler schon seit einiger Zeit u. begehe immer wieder neue..."

¹²² Ld. Napló 326. l. ápr. 1. J. 2. füz.: „Ich werde... es nicht dahin kommen lassen, dass sie einen Verweis verdienen, ohne es aber absichtlich zu suchen, noch weniger dass sie etwas merken"; 347. l. jún. 11. J. 2. füz.: „Das Kürzeste u. Heiligste ist: gegen die Kinder gar nichts zu äussern — alles so geordnet, dass alle Ermahnung aufhört, alles Verbieten".

¹²³ Ld. Napló 332. l. máj. 7. VII—1. füz.: „Ich weiss es, ehe ich die Haushaltung übernahm, gieng es besser in pädagogischer Hinsicht — es war meine Welt, es soll aber noch so werden dem ungeachtet".

^{123a} Ld. Napló 333. l. máj. 7. J. 2. füz.: „...Der Kreis erweitert sich, u. ich bin ihm nicht gewachsen. Das ist schlimm. Entweder muss er sich wieder verengen, od. ich muss mehr werden. Ich muss mich zusammenfassen: so soll es nicht bleiben."

¹²⁴ Ld. Napló 222. l. 1810. szept. 19. J. 1. füz.: „Warum hat man mir die Ansicht nicht gleich bei meiner Ankunft gegeben?" — tehát egy hónappal ezelőtt.

^{124a} Ld. Napló 306. l. márc. „...Wenn nur Jo. nicht ermüdet. Ich verstehe erst jetzt Jo."

¹²⁵ Ld. Napló 320. l. márc. 25. J. 2. füz. V. ö. még 324. l. márc. 25. J. 2. füz.: „Ich werde zu Josephine sagen... dass ich dich... um Erklärung bitten werde über Dinge, die... dir sehr glatt vorkommen. Es ist gewiss, eine erleuchtete Freundin od. Freund fehlt mir."

¹²⁵ Ld. Napló 320. l. márc. 25. J. 2. füz.

öntökéletesedési törekvéseiben, úgy most a helyes nevelési módok kutatásában volt magára hagyatva. Az élő „erleuchteteter Freund oder Freundin” pótlására a pedagógia terén is a könyvekhez volt kénytelen fordulni.

Ezekre és helyes intuícióira támaszkodva, nem egyszer száll szembe a felső helyről nyert személyes utasításokkal, amint azt — már előzőleg is tette. Így pl. midőn a gyermekek magukra való hagyása helyett, a már régebben szorgalmazott, szinte a modern értelemben vett gyermekpszichológiai megfigyelés mellett foglal állást.¹²⁶ Vagy pedig régi tételét — hogy a gyermekekre a csodálatossal a képzelet által lehet hatni¹²⁷ — egy ugyancsak helyes tétellel, saját tapasztalatai alapján kiegészíti megállapítva, hogy a gyermekek amúgy is élénk fantáziáját egyrészt túlon túl izgatni nem szabad, másrészt azonban hogy azt irányítani kell.^{127a}

S ugyancsak saját tapasztalataira támaszkodva hűségesen kitart a Pestalozzinál látott feddés módja mellett — mellyel a gyermekeket négszemközt vallatta és dorgálta, hogy a mások előtt való megszégyenítést kerülje,¹²⁸ dacára a Stackelbergék követelményének: „Die Kinder nicht corrigiren”.^{128a}

Pedagógiai olvasmányaiból pedig helyes megérzéssel ragadta ki azokat az elveket és elgondolásokat, melyek még ma sem vesztették érvényüket. Így Pestalozzi nyomán ő is azon van, hogy a gyermekkel szemben az egyszerűséget érvényesítse¹²⁹ és ugyanebből kifolyólag a haladásnál egy időben csak egyet akar meggyökereztetni: „Nur eines auf einmal”, azaz a Pestalozzi által követelt fokozatos haladást, az elemekre való bontással. Még is hajtja mélyen Pestalozzi előtt az elismerés zászlaját: „Darum ist Pestalozzi so wichtig den Menschen, und eine Erscheinung wie Christus, darum

¹²⁶ Ld. már 1809-ben: Napló 28. l. M. 1. füz.: „Die Kinder muss man studiren, ihren Character” és 58—60. l. A—C. füz. Ld. 316. l. márc. 20. J. 2.: „Das Leben der Kinder u. jedes einzelnen Kindes soll mich beschäftigen. Was sie sind u. ich mir klar sein in jedem gegebenen Moment”. 334. l. máj. VII—1. füz.; 352. l. jún. 29. J. 2. füz. — V. ö. még 366. l. júl. 31. J. 2. füz.: „Der Kinder Character sollte ich kennen mit allen seinen Stimmungen... Jedes Kindes eigene Individualität und Fehler”.

¹²⁷ Ld. Napló 265. l. 1810. dec. 2. J. 1. füz.

^{127a} Ld. Napló 295. l. 1811. jan. 22. J. 1. füz.

¹²⁸ Ld. Napló 282. l. VII—13. irat: *Mit den Kindern Deym 1810—1811.* felirással. U. o. „Nie es beschämen vor den Geschwistern.” Ld. még 332. l. máj. 7. VII—1. füz.; 348. l. jún. 11. J. 2. füz. V. ö. 211. l. 1810. szept. 1. J. 1. és CXIII—CXIV. l. és j.

^{128a} Ld. fennebb 115. j.

¹²⁹ Ld. Napló 328. l. ápr. 16. J. 2. füz.: „Hauptgrundsatz alles zu vereinfachen”. V. ö. még Czeke: Montessori gondolatok Brunszvik T. naplóiban.

glaub, ich kann, was er den Menschen ist nicht verlohren gehen, wenn auch er selbst unterliegen sollte".^{129a} Profétikus szavak, melyeket 1856-ban retrospektíve igazol:

„Viele Propheten fallen als Opfer ... ihr Helden-tod aber ist schön. Auch Pestalozzi musste mit 90 Jahren in Armuth u. Verkennung enden! ... Schriften auf Schriften erschienen, um den Wegweiser, den Weisen der Zeit herabzuziehen ... Es gelang und gelang auch nicht, denn ewig lebt der Name Heinrich Pestalozzi und auch sein Wirken, seine Gedanken und Wünsche entwickeln sich und sind Gemeingut der Menschen geblieben, die er so sehr geliebt!" (Mem. 91. l.)

De amilyen bensőségesen tudta Teréz ezeket az elveket méltányolni, olyan nehezére esett neki — mint nem egy pedagógusnak — a Pestalozzi által követelt¹³⁰ fokozatos haladást, vagy akár Herbart „einfaches aber vielseitiges Forschreiten"-jét a gyakorlatban megvalósítani, illetve alkalmazni. Bár összeállított egy utasítási szabályt, a szellem erkölcsi és gyakorlati kiművelésére, — de még sem tudta — hosszú félév próbálkozásai után sem — az erőket egyenlőben tartani. „Im Gefühl habe ich es, aber die Ausführung!" vallja be Teréz kudarcát.^{130a}

Pestalozzinak azt a nézetét is osztja, hogy az oktatást nem kell célnak tekinteni, hanem eszköznek a felemelkedésre, és pedig úgy, hogy a magunk felemelkedéséből folyó cselekedeteinkhez igazodva, a gyermekek is felemelkedjenek és úgyszólván maguktól nevelődjenek.¹³¹

E feladat elérésére Teréznek néhány érdekes elgondolása van.

Azt tartja, hogy a felemelkedett cselekvés egymagában nem elég. Stackelbergékkel ellentétben^{131a} azt vallotta, hogy a gyermekeket nem szabad magukra hagyni, — ellenkezőleg foglalkozni kell velük és foglalkoztatni, abból a célból, hogy munkájukban örömet lellessenek.¹³² Azaz az öröm tényező-

^{129a} Ld. Napló 309. l. márc. 10. J. 2. füz.

¹³⁰ Ld. u. o.

^{130a} Ld. Napló 353. l. jún. 29. J. 2. füz.

¹³¹ Ld. Napló 311. l. márc. 10. J. 2. füz.: „... an unserem Thun u. von unserem Thun müssen die Kinder sich erheben u. erziehen." V. ö. 282. l. VII—13. irat: „Mit den Kindern Deym 1810—11."

^{131a} V. ö. Napló 230. l. 1810. okt. 1. J. 1. füz.: „Da sage St. was er wolle".

¹³² Ld. Napló 306. l. márc. 3. J. 2. füz.: „Die Kinder müssen Anleitung haben, dass sie das, was sie machen, gut machen, ... woran sie Freude haben können."

jének Teréz mind nagyobb fontosságot juttat a felemelkedésnél és haladásnál.^{132a} Egyenesen a lélek táplálékának nevezi: „Freude braucht der Mensch, das ist die entwickelnde Nahrung der Seele!”¹³³ Késő öregkorában is ezt hirdeti: „Freuden sind Flügel, auf denen man weit kömmt”. (Mem. 106.) Hogy pedig a gyermekek örömet lellessenek a munkában, azon kell lenni, hogy bizonyos gyakorlatot szerezzenek benne a nehézségek legyőzése által.^{133a} „Die Freude der überwindenen Schwierigkeit”. (Mem. 107. 1.)

E téren azonban a nevelő érvényesítse az irányítást olyan munka felé, mely a gyermekek egész lényét eltölti, melyben egészen elmerülhetnek, melyet önként vállalnak: azaz spontán szabad elhatározással.¹³⁴ Ezért Teréz mindvégig kitart a mellett, hogy a gyermekeket igenis kell biztatni a tevékenységre, mert csak általa lehetnek boldogok, és csak ha boldogok, lehetnek vallásosak.^{134a}

Midőn tehát szabadon választják a vallásosságra vezető örömteli munkát, ezzel úgyszólván maguk adnak útmutatást arra nézve, ami őket erkölcsileg gazdagítja¹³⁵ — tehát maguktól emelkednek fel és nevelődnek — és így elérnek a felemelkedés csúcspontjára, mely Teréz szerint a vallásosság^{135a} — másrészt megoldódik Jozefin követelménye a szabad fejlődésre vonatkozólag a „Freiheit” problémája is.

A szabadság eszméje különben Teréz is állandóan foglalkoztatja, — különösen az a probléma, miként lehet az oktatásnál és a szoktatásnál a szellem függetlenségét és szabadságát a kényszerrel összeegyeztetni — amikor hiszen idegen gondolatokat kell felvenni. Viszont az akarati cselekvések csak akkor erkölcsiek, ha az ész ezeket saját magának írja elő.¹³⁶ Ezért a vak engedelmesség még a legbölcsebbel szemben is, még egyáltalában nem erény — és a legdöntőbb

^{132a} Ld. Napló 308. 1. márc. 15. J. 2. füz.: „Alles mit Freude, Frohsinn.” V. ö. 286. 1. 1811. jan. 5. J. 1. füz.: „Die wahre Tugend ist leicht, im Frohsinn übt man sie am besten.”

¹³³ Ld. Napló 326. 1. ápr. 8. J. 2. füz. V. ö. 85. 1. 1809. ápr.—máj. „Freude ist das Element worin das innere Leben sich bewegt.”

^{133a} Ld. Napló 318. 1. márc. 21. J. 2. füz.: „Die Kinder auf einen gewissen Punkt in einem Gegenstande erheben — da wird es ihnen Freude machen.”

¹³⁴ Ld. Napló 277. 1. 1810. dec. 19. J. 1. füz.: „Ich muss die Kinder dasjenige machen lassen, was ihr ganzes Wesen erfüllt, in dem sie sich verlieren können, muss also dasjenige was *ich will* dass sie thun sollen dahin erheben, dass sie es freiwillig thun.”

^{134a} Ld. Napló 352—353. 1. jún. 29. J. 2. füz.

¹³⁵ Ld. Napló 280. 1. 1810. dec. 21. J. 1. füz.

^{135a} Ld. Napló 62. 1. és jegyz. 1809. ápr.—máj. A—C. irat.

¹³⁶ Ld. Napló 310. 1. 1811. márc. 10. J. 2. füz.

észokok és bizonyítékok megértése egyáltalában még nem filozófia.^{136a} Erősen Kant ízű gondolatok, melyeket nyilván Pestalozzi „*Meine Nachforschungen über den Gang der Natur und die Entwicklung des Menschengeschlechts*”^{136b} című művének olvasása ébresztett, Pestalozzi azon műve, mely mint ismeretes, leginkább tüntet fel Kanttal való egyezéseket.

Hasonlóan érdekli Terézt az ösztönös cselekvés — már régebről.¹³⁷ De míg annak idején elvetette, újabban — úgy látszik Riel nyomán nagyra értékeli, mert az ösztönös erőben látja a tehetség megnyilvánulását, a teremtő produktív munka lehetőségét.^{137a}

Ez a néhány példa is, melyeket szaporítani lehetne — arról tanúskodik, hogy Teréz, akit az olvasás hasznot hozó módja már „reformációjának” kezdetétől fogva érdekelté,^{137b} az olvasásban a saját előírásához tartja magát, nevezetesen: csak annyit olvas naponta, amennyi elegendő arra, hogy anyagot szolgáltatson a gondolkodásra, és hogy ennek vezetője legyen. Csak a gondolkodás által válik az olvasmány igazi sajátunkká, mert az olvasottakat — meg kell emésztetni, a magunk helyzetéhez kell alkalmazni, különleges jellemünkhöz kell viszonyítani. Ha nem így olvasunk, a legkitűnőbb szerzők művei is csak idő pocsékolásra, és szemrontásra alkalmasak. Viszont a sok gondolkodás és céltudatos olvasás egymás magyarázására és megvilágítására szolgál.¹³⁸

Teréz naplói ezt teljes mértékben igazolják. Bármit olvas, abból a maga törekvéseire — még a legtávolabbi törekvéseire — keres támaszt vagy útmutatást. Így pl. Müller „*Allgemeine Geschichte*”-jéből azokat a részeket tárgyalja, illetve jegyzi ki többek között, melyekben a szerző azt fejtegeti, hogy minden reformnak a családból kell kiindulnia és oda visszajutnia.^{138a} Vagy Herder Eloise-jéből azokat a részeket idézi, melyek a nőknek, elvonultan, a háttérben való hatékony működésére vonatkoznak.¹³⁹ Ugyanígy járt el ré-

^{136a} Ld. Napló 311. l. és j. márc. 10. J. 2. füz. V. ö. 169. l. 1810. febr. 19. VII—2. füz.: „Durch eigene Reflexion u. den eigenen Verstand muss man das Rechte u. Unrechte unterscheiden, prüfen, darüber denken.”

^{136b} V. ö. biogr. CCCXIV. l. j.

¹³⁷ Ld. Napló 160. l. 1810. jan. 28. VII—8. füz.

^{137a} Ld. Napló 351. l. és jegyz. 1811. jún. 28. VII—1. füz.

^{137b} V. ö. Napló 38. l. 1809. „Warum lesen wir so viel?” sat.

¹³⁸ Ld. Napló 291. l. 1811. jan. 16. J. 1. füz. V. ö. még 292. l. jan.

17. J. 1. füz.: „Bücher sollen mir nur Mittel sein...”

^{138a} Ld. Napló 301. l. febr. 26. J. 1. füz.

¹³⁹ Ld. Napló 292—293. l. 1811. jan. 18. J. 1. füz.

gebbs naplóiban és a jelenlegiekben is, amikor Periklest,^{139a} Xenophont,¹⁴⁰ Pythagorast,^{140a} Goethet,^{140b} Zollikofert^{140c} olvasta.

Teréz szerint ugyanis a könyv is csak akkor hasznos igazán, ha már a felemelkedés bizonyos fokát elértük. Mert a nagy eszmék csak olyat tudnak belőlünk kiváltani, csak olyannak megszületését tudják elősegíteni, — ami bennünk már amúgy is lappang.¹⁴¹

Ha már most összefoglalólag jellemezni akarjuk azt az anyagot, melyet Teréz gondolkodása táplálására kiválaszt — és így a maga helyzetére alkalmaz, — akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ez az anyag első sorban a felemelkedésre, — úgy az emberiség, mint az önfelemelkedésére — az öntökéletesedésére irányuló törekvésekre, az igaz, „Wahre, Rechte”, az erény, a vallás és vallásosság eszméjére vonatkozik — és csak másodsorban az immár hivatásává tett gyermeknevelésre. De a gyermeknevelésnek háttérbe szorulása csak látszólagos, mert tényleg a két törekvési kör úgyszólván egybeolvad Teréz elgondolásában azáltal, hogy ő az eredményes nevelés főtényezőjét a jó példaadásban látja. Lenyűgöző fontosságúnak a nevelő kiművelt, kiváló voltát — azaz a nevelő úgy belső, mint külső felemelkedését tartja, tehát az egyéniség azon formáját, melyre Teréz törekszik. Csak így lehet kedvezően hatni a gyermekekre — és másokra is — akik azután ugyanúgy hatnak vissza rá, — hangzik Teréz sokszor megismételt tétele: „Nur wenn ich erhaben bin, gut, hoch, anständig, werden es die Kinder sein u. wirken wieder auf mich”.¹⁴²

Végeredményben tehát Teréz problémái mind az öntökéletesedés felé vezetnek. Azaz Teréz ösztönösen a gyermeknevelés azon elemei felé fordul, melyek egyúttal az önfelemelkedését és önnevelését is előmozdítják és teendőinek szaporodásakor, mintegy művészi ökonomiával a gyermeknevelés eszközeit is, mind fokozottabban a tökéletesedés, az önnevelés szolgálatába hajtja.¹⁴³ Ezzel együtt annyiszor han-

^{139a} Ld. Napló 299. l. febr. 6. VII—1. füz.; 320—321. l. márc. 25. J. 2. füz.; 323. l. márc. 27. VII—1. füz.; 324. l. márc. 29. J. 2. füz.

¹⁴⁰ Ld. Napló 303. l. febr. 26. J. 1. füz.

^{140a} Ld. Napló 291. l. jan. 16. J. 1. füz.; 314. l. márc. 20. VII—1. f.

^{140b} Ld. Napló 206. l. 1810. aug. 15. VII—1.; 324. l. márc. 27. J. 2. f.

^{140c} Ld. Napló 240. l. és j.; 346. l. 1811. jún. 11. J. 2. füz.

¹⁴¹ V. ö. Napló 136. l. 1809. VII—2. füz. 5. k. l.: „So liest man sich selbst und nicht das Buch, man findet immer nur sich selbst und nicht das Buch... die Ideen grosser Geister entwickeln nur was in uns liegt helfen zur Geburt unsrer Selbstheit.”

¹⁴² Ld. Napló 348. l. 1811. jún. 11. J. 2. füz.

¹⁴³ V. ö. Napló 292. l. jan. 17. J. 1. füz.: „Ich kann so vieles lernen durch die Kinder” sat. és 348. l. jún. 11. J. 2. füz.: „Alles was ich

goztatott előírásának is eleget tesz, hogy minden helyzetből az előnyöket kihasználja és a hátrányokat kivédi.^{143a}

Midőn tehát már az év eleje óta hirdeti: „Ich muss edel ... sein, wenn ich will dass die Kinder es sind, guten Geschmack, edle Manieren, gute Haltung ... ich soll stets edel sein, auch in der Sprache”^{143b} — akkor teljesen logikus, hogy állandóan szinte a nevetségességig követelte a környezetével való viselkedésében a „Würde, Anstand, Ruhe” érvényesítését — mert ezek Terézünk önnevelési rendszerében nem külső mázat képeznek, hanem belső lényének kell, hogy kifejezői legyenek. Nehéz feladat Teréz impulzív, közlékeny, kapkodó, heveskedő lényét tekintve, mely olyan szöges ellentétben állott az áhított tulajdonságokkal, akár az idegekkel,¹⁴⁴ akár a gyermekekkel,^{144a} akár a személyzettel^{144b} való bánásmódról van szó. Mindez ugyanis Teréz panaszai szerint — nála beképzelt modorossággá válik.¹⁴⁵

Kudarcait leginkább azon állandóan felhánytorgatott lelki fogyatékoságnak tulajdonítja, hogy erőit nem tudja koncentrálni.^{145a} Ezért nem tud nagyvonalúan cselekedni — úgy-hogy bővülő munkaköre a helyett, hogy gazdagítaná, sorvasztja.^{145b} Ezáltal részletekbe, sokféleségbe merül, és így még mindig, — félévi küzködés után — kénytelen magát vádolni azzal, hogy „ich will zu viel”. Áll ez különösen az ismeretszerzésre,¹⁴⁶ holott a tudományok, az igaznak („das Wahre”) csak egyes irányai, és így mint önös ismeretek („selbstische Wissen”), az „igaz” meglátását nem mozdítják elő. Ehhez az öntudatlan erő („unbewusste Kraft”), az isteni ösztön szükséges.^{146a}

Már pedig „das Wahre, das Rechte” felismerése,

thue, lerne, lehre kann mir Mittel sein, es giebt nur einen Zweck, dorthin muss alles wie Radien sich hinwenden”.

^{143a} Ld. Napló 294. l. jan. 22. J. 1. füzet: „Mein Pflicht...”

^{143b} Ld. Napló 316. l. márc. 20. J. 2. füzet.

¹⁴⁴ Ld. Napló 340. l. máj. 29. VII—1. füzet.; 345. l. jún. 9. VII—1. f.

^{144a} Ld. Napló 342. l. máj. 29. VII—1. füzet.; 343. l. máj. 31. VII—1.

^{144b} Ld. Napló 338. l. máj. 22. VII—1. füzet.; 343. l. máj. 29.; 344. l. máj. 31. VII—1. füzet. sat.

¹⁴⁵ Ld. Napló 338. l. máj. 22. VII—1. füzet.: „... die Representation, das Aufsichhalten, die Pflichten der Hausfrau, Anstand, Würde, — es ist alles arrogance, suffisance u. Unbescheidenheit.”

^{145a} Ld. Napló 334. l. máj. 10. VII—1. füzet.: „Ich fasse mich nicht zusammen, es ist kein Ganzes”. — 352. l. jún. 29. J. 2. füzet.: „Ich habe nicht die Kraft eine Sache zu wollen u. durch zu führen.”

^{145b} Ld. Napló 332—333. l. máj. 7. J. 2. füzet.

¹⁴⁶ Ld. Napló 332. l. máj. 7. VII—1. füzet.; 348. l. jún. 18. VII—1. f.

^{146a} Ld. Napló 351. l. jún. 28. VII—1. füzet.: „Ich kann recht gut in mir unterscheiden das selbstische Wissen von dem göttlichen Instinct u. der unbewussten Kraft.”

Teréz törekvéseinek célpontja, mint a felemelkedés fontos eleme — melyért nem egyszer imaszerűen fohászkodik: „O guter Gott... lass mich stets den Trug von der Wahrheit unterscheiden!...” Ennek érdekében kész volna akár az ismereteket is feláldozni^{146b} és minden egyéb legkedvesebbet is.^{146c}

Az eddig ismertetettek alapján, melyekből láthattuk, minden divagáció ellenére, Teréz milyen egyenesen tör az „öntökeletesedés” felé — igazságtalannak kell minősítenünk önvádait, panaszait, hogy nem tudja erőit összpontosítani olyan módon, amint azt magának előírja.¹⁴⁷ Inkább csodálkozunk kellene azon a következetességen, mellyel egyrészt napi önvizsgálódásait folytatja, másrészt komoly olvasmányokra fogja magát, melyekből nemcsak érdekes elmélkedések, hanem értékes, termékeny gondolatok is fakadtak. Mind ezt pedig a bevezetőben jellemzett, halmozódó teendők közepette,^{147a} melyeket betetőznek a birtokügy körüli gondok és mindenek felett Jozefin ingadozó egészsége miatti állandó aggodalmak.¹⁴⁸ Visszatértét már nehezen várja,^{148a} nemcsak mint legfőbb tanácsadóját a gyermeknevelés és házvezetés körül,¹⁴⁹ hanem mint szeretve tisztelt egyedülinek tartott támaszát felemelkedési fáradozásaiban. Legjellemzőbben abban a késégbesési kitérésben jut ez kifejezésre, mellyel Teréz máj. 16-án Jozefin súlyos betegségének hírét fogadja. Nélkülözhetetlennek érzi őt életéhez, boldogságához. Hiába bölcseledett, ne kössük mulandó, halandó lényhez szívünket, boldogságunkat — mert hiszen mindenki számára megközelíthető az ősforrás — mégis Teréz Jozefinben, szen-

^{146b} Ld. Napló 353. l. jún. 29. J. 2. füz.: „Wenn ich nur hoch stehe, durch welche Mittel ist eins. Wenn Wissenschaft mich stört u. entkräftet, so lasse ich sie.”

^{146c} V. ö. még Napló 182. l. 1810. ápr. 12. VII—31. füz.: „... sollte ich irren, haben sie die Wahrheit u. wir den Irrthum, o so nimm mir alles, auch das liebste opfere ich hin für die Wahrheit u. deine Gnade” — értve a „liebste” alatt Jozefin ügyét.

¹⁴⁷ Ld. Napló 348. l. jún. 11. J. 2. füz.: „Meine ganze Kraft auf einen Punkt zusammenfassen.”

^{147a} Ld. Napló 332. l. máj. 7. J. 2. füz.; 331. l. máj. 6. VII—1. füz.; 335—336. l. máj. 16. VII—1. füz. V. ö. még 353. l. jún. 18. J. 2. füz.

¹⁴⁸ Ld. Napló 288. l. 1811. jan. 9. VII—1. füz.: „Jo. hätte viel besser, viel grösser gehandelt wenn sie so gesund als ich u. so frey gewesen wäre”; 315. l. márc. 20. VII—1. füz.: „... das üble Befinden Jo.-s.”

^{148a} Ld. Napló 315. l. márc. 20.: „Ich hoffe ein glückliches Verhältnis wenn Jo. zurückkommt.”

¹⁴⁹ Ld. Napló 316. l. márc. 20. J. 2. füz.: „Wohl brauche ich Jo.-s Ermahnungen noch stets.” V. ö. 305. l. márc. 3. J. 2. füz.; 311. l. márc. 10.; 314. l. márc. 20. VII—1. füz.; 342. l. máj. 22. VII—1. füz. sat.

vedések által megtisztult lelkével, közvetítőt lát az istenség és saját maga között.^{149a}

Ilyen szertelenbe csapó érzelem mellett kettőzött bánat lehetett Terézre, hogy nemcsak Jozefin testi bajai miatt kellett aggódnia, hanem családi boldogsága miatt is. Megdöbbenve kénytelen megállapítani, hogy Stackelberg és Jozefin között a viszony megint, akár a mult ősszel, megromlott,¹⁵⁰ ami ugyanúgy, mint akkor, váláshoz vezethetett volna. Már pedig ez a lehetőség Teréz számára csapásként hatna, mindazon emberboldogító reformtervek megvalósítása szempontjából, melyekhez szívét kötötte. Hiszen nemcsak Jozefint tekintette mentorának, de Stackelberget is. Ennek nevelési eszméit most is helyesebbeknek tartja, mint a németekéit,^{150a} tőle vár értekezést a nevelésről és az életideálról,¹⁵¹ mert hévvel üldözi a gonoszságot,^{151a} és rendületlenül követi a jót,^{151b} azzal az ösztönösséggel hajlik a szép és a nagyság felé, mely már a zseniálitásnak egy eleme.¹⁵² Utánozni szeretné Stackelberg energiáját, „magasztos büszke lényét”,^{152a} amire a közlékeny „gutműthige” Teréz hiába törekszik. Mindazonáltal Stackelbergékkal kapcsolatosan reméli elsajátíthatni a hatásos cselekvést, ami annyira fontos Teréznek, és ezért boldogan regisztrálja Stackelberg szavait: „Dass wir uns vereinen werden in der Ansicht über Erziehung und das Leben, nachdem nichts Persönliches dabei ist, sondern jeder nur das Gute will und das Schöne und das Wahre”.¹⁵³ Hiszen Teréz szerint, ha már elő van készítve a talaj a mások szavának befogadására, akkor már meg van a lehetőség a közös cselekvésre.¹⁵⁴ „So bestimmt für einen Zweck zu leben, alles sich sagen zu können und alles sich versagen und annehmen — und den Zweck und die Wahrheit und das Gute mehr lieben als sich selbst! — Es ist schön”^{154a} — írja le rajongva Teréz. Terézt úgy látszik — a mult őszi kiábrán-

^{149a} Ld. Napló 337. l. máj. 16. J. 2. füz.

¹⁵⁰ Ld. Napló 338. l. máj. 20. J. 2. füz.: „Es ist etwas im Verhältnis mit Jo. u. St. das ich fürchte”. V. ö. 214. l. 1810. szept. 14.

^{150a} Ld. Napló 307. l. 1811. márc. 3. J. 2.: „Ich halte seine Grundsätze für besser”; 317. l. márc. 21.: „Die Schriften der Deutschen verführten uns”; 322. l. márc. 27.; 346. l. jún. 11.; 362. l. júl. 21.

¹⁵¹ Ld. Napló 318. l. márc. 20. J. 2. füz.

^{151a} Ld. Napló 311. l. márc. 10.

^{151b} Ld. Napló 324. l. márc. 28. J. 2. füz.

¹⁵² Ld. Napló 359. l. júl. 3. J. 2. füz.

^{152a} Ld. Napló 357. l. júl. 3. J. 2. füz.

¹⁵³ Ld. Napló 307. l. márc. 3. J. 2. füz.

¹⁵⁴ Ld. Napló 312. l. márc. 10. J. 2. füz.

^{154a} Ld. Napló 319. l. márc. 24. J. 2. füz.

dulás ellenére^{154b} Stackelberg fellengző szavai megint elragadták és így Jozefinnél közbenjár: ne kényszerítse Stackelberget olyanra, amihez nincs kedve — bizonyára az intenzívebb gazdasági tevékenységre céloz — mert csak így lehet majd számítani arra, hogy — a nevelés terén többet tegyen. Úgy látszik Teréz ezzel eredményt ért el, és ezért ismét úgy hiszi, hogy ő van kiszemelve arra, hogy Jozefin és Stackelberg között a kiegyenlítődést előmozdítsa.¹⁵⁵

Ez a hiedelem boldogsággal tölti el, és ezért nem zárja ebben sem Stackelberg gúnyorossága,^{155a} sem Jozefin fölényes éles kritizálása,^{155b} sem a kettő együttes ironiája, mert hiszen Teréz bennük — akiktől annyit tanulhat¹⁵⁶ — látta az első rendű segédeszközöket okulására.^{156a} Ezért lankadatlanul igyekszik mindenben Stackelbergék óhajai szerint eljárni. Az ő szeretetükre pályázik — reménnyel¹⁵⁷ —, minden cselekedetét, sőt gondolatát az ő szolgálatukba állítja, sőt mulasztásait is ebből a szempontból bírálja. Így például visszamenőleg azért sopánkodik, hogy nem használta fel jobban annak idején Beethoven értékes zeneoktatását, mert ezáltal most itt élvezetet nyújtva, kellemes szerephez jutna, és így értékét emelné.^{157a} Különben is állandóan elégedetlen viselkedésével,¹⁵⁸ mellyel se másoknak, se magának nem használt erkölcsileg.^{158a}

Ezért eleinte szinte érdemetlennek tartja magát Jozefin és Stackelberg barátságára, és természetesnek találja, hogy azok, akik Teréznek oly végtelenül sokat jelentenek, nem tekintik magukkal egyenrangúnak, egyenértékűnek.^{158b} Sőt elég hűvösen szögezi le gyanúját, hogy ő nem barátnője Jozefinnek és Stackelbergnek, hanem eszköze, masinája, me-

^{154b} V. ö. Napló 216 l. 1810. szept. 19. VII—1. füz.; 221—222. l. 1810. szept. 19. J. 1. füz. és biogr. CCCXLIV—CCCXLVIII. l.

¹⁵⁵ Ld. Napló 339. l. 1811. máj. 29. J. 2. füz. V. ö. Napló 218. l. 1810. szept. 19. VII—1. füz.

^{155a} Ld. Napló 311. l. márc. 20. J. 2. füz.

^{155b} Ld. Napló 338. l. máj. 20. J. 2. füz.

¹⁵⁶ Ld. Napló 329. l. ápr. 18. J. 2. füz. V. ö. 315. l. márc. 20. VII—1. füz.

^{156a} Ld. Napló 362. l. júl. 21. J. 2. füz.

¹⁵⁷ Ld. Napló 316. l. márc. 20. „Ich kann angebethet werden von Jo. u. St.”

^{157a} Ld. Napló 335. l. ápr. 1. J. 2. füz.

¹⁵⁸ Ld. Napló 289. l. jan. 16. VII—1. füz.: „Wie sehr ich gefehlt habe...”; 341. l. máj. 29. VII—1. füz.: „...verderbe Jo.-s u. St.-s u. des Schicksals Werk”; 339. l. máj. 22. VII—1. füz.

^{158a} Ld. Napló 344. l. máj. 21. VII—1. füz.

^{158b} Ld. Napló 327. l. ápr. 15. J. 2. füz.

lyet felhasználnak,¹⁵⁹ és azt se utasítja vissza, hogy Stackelberg őt a maga teremtményének nevezi.^{159a}

Ez a megalázkodás, — mely hiszen mint önlegyőzés, mint alázatosság, „Demuth”, önnevelésének egyik módja — modern szóval élve azonban inferioritás-komplexum — teljes erejében nyilvánul meg Jozefinnel szemben. Bár fel-felde-reng benne, mennyire nem helyes, hogy Jozefinért többet tesz, mint bárki másért, mint saját magáért — de rögtön elnyomja az önérzetnek ezt a szerény megnyilatkozását azzal a megállapítással, hogy bár sokat tesz Jozefinért, ez mind értéktelen, mert ő maga jelentéktelen¹⁶⁰ — amint azt Jozefintől ismételten hallotta.^{160a} Mégis vágya továbbra is az, hogy minden kellemetlenségtől megkímélje, és megelégedését mindenáron kiérdemelje.

Ezért kettőzött buzgalommal igyekszik azon, hogy viszatérése idejére, kritikáit felhasználva, a további „hibákat” kerülve, mindent a legtökéletesebben intézzon el, úgyhogy tényleges teendőihez ez az állandó feszültség járván, szegény Terézben lázas nyugtalanságot kelt és a rendesnél is kapkodóbbá tette.^{160b} Nem csodálatos tehát, hogy az örömből, mely-lal Jozefint várta, jó adag aggodalom is vegyült.^{160c}

De ha telve is van aggodalommal — azért Teréz mindig újra fel tud emelkedni elesettségeiből és kétségeiből — optimisztikusan buzdítva magát lelkes szavakkal: „Mit Grosses sollte ich mich befassen, in selben leben und dann Grosses wirken”.¹⁶¹

Sőt mind határozottabban jelentkezik nála az elhivatottság tudata: „Nahe schien mir das Wesen aller Wesen und erweckte in mir ein seeliges Gefühl von grosser menschlicher Bestimmung”^{161a} — melynek hatása alatt szinte megrendülve vallja be magának:

¹⁵⁹ Ld. Napló 353. l. jún. 29. J. 2. füz.

^{159a} Ld. Napló 349. l. jún. 18. VII—1. füz.

¹⁶⁰ Ld. Napló 336. l. máj. 6. „... zu viel u. doch zu wenig, denn ich bin zu wenig.”

^{160a} Ld. Napló 240. l. 1810. okt. 16. J. 1. füz.: „Jo's Maxime: Wenn ich als schwaches Geschöpf mich zeige, verlieren alle meine Aufopferungen ihren Werth.” V. ö. még 213. l. szept 1. J. 1. Ugyanez Teréz aláhúzásával.

^{160b} Ld. Napló 335. l. 1811. máj. 11. „Die Erwartung Jo's verwirrte mich.”

^{160c} V. ö. Napló 332. l. máj. 6. „Ich möchte nicht so von Jo. gesehen werden”; 334. l. máj. 10. u. ez; 333. l. máj. 8. VII—1. „Gottes Gnade, das Jo. etwas wegbleibt”; 343. l. máj. 31. „Die Verlängerung von Jo.-s Aufenthalt zu Wien”; 353. l. jún. 29. J. 2. „Ich glaube ich werde Jo. empfangen anders als vor 14 Tagen od. einem Monat.”

¹⁶¹ Ld. Napló 354. l. jún. 24. J. 2. füz.

^{161a} Ld. Napló 345. l. jún. 11. J. 2. füz.

„Unter die Edeltsten werde auch ich bald gehören — schon ehren mich manche so — unter die edelsten der Monarchie bald der Welt! — und das war mein Streben und mein entflammender Wunsch. Ich nähere mich dem Ziele! Oh welche Erhebung, welche Stärkung liegt in diesem Gedanken u. durch die Gnade des ewigen Gottes . . . Jo. u. ich u. St. *Dreyverein!* wir können nicht mehr getrennt werden meine ich. Was liegt in diesem Glauben Grosses Erhabenes!”^{161b}

Érthető, hogy ilyen közel érezve magát a magasztos célhoz, melyhez csakis Stackelbergék által vél elérkezni — mennyire aggasztja a házaspár egyenetlensége, és mennyire nyugtalanítja az a júl. 1-én kifejezett gondolat, hogy Stackelberg elvesztheti a pört — és így a pörvesztésből folyó anyagi kár e tervezett működésüket megakaszthatná.¹⁶² Mindenesetre ez a Damokles kardként Teréz felett lebegő eshetőség elég lehetett arra, hogy fokozza azt a fent jelzett feszültséget, mellyel Stackelbergéket várta — és hogy előidézze azt a nagyfokú érzelmi ingadozást, mely rajta erőt vett. Hol ex-tatikus magasságokba röppen, hol a kétségek, a bánat és megalázkodás mélységeibe merül — hol a logikai gondolat tisztá levegőjében méltóságosan mozog, hol a szertelenség, a ziláltság kaoszában ide-oda kapkod.

Mindez a naplók külső és belső alakjában is kifejezésre jut, majd a szépen folyó, majd a pongyola írásban — a változó mondatfűzésben, a mondatok kapcsolási módjában, ahogyan a költői lendületű, vagy szabatos, stílusosan is kifogástalan passzusok váltakoznak a primitív, ismétlődésektől és helyesírási hibáktól hemzsező, anakolut szerkezetekkel.

A naplónak ezt az érzelmi ingadozást eláruló formai jellege észlelhető májustól kezdődően, és fokozódik az év vége felé, alátámasztva ezzel a ténylegesen lejegyzett érzelmi kitöréseket, miáltal az eddiginél jobban tárul fel előtünk Teréz belső, érzelmi világa.

És itt azt látjuk, hogy ezt az érzelmi világot mind erőteljesebben tölti el a lelki felemelkedés, az öntökéletesedés gondolja, mely háttérbe szorítja a hivatásává tett gyermeknevelést is. Mindinkább érzi magában az isteni ihletet, azt a hivatást, hogy magát megváltva embertársait is megváltassa. Azaz hivatástudatának arányában mindinkább előtérbe lép az e hivatásra való felkészülés: az öntökéletesedés és felemelkedés gondolja — mint a legfontosabb követelmény, hogy

^{161b} Ld. Napló 349—350. l. jún. 18. VII—1. füz.

¹⁶² Ld. Napló 355. l. júl. 1. VII—1. füz.

másokat „felemelhessünk” — reformálhassunk. És mivel ezen felemelkedésének leghathatósabb előmozdítóit Stackelbergékben látja, — amint azt ismételten és ismételten hirdette — ezek a fokozott felemelkedési törekvések mindinkább összeolvadnak a Stackelbergék kultuszával, akikhez ezért minden szeretetlenségük mellett is görcsösen ragaszkodik. Ez kivált Jozefinre vonatkozik, akit mint tudjuk, mérhetetlenül maga felett érez. Ilyenformán az a nagy szeretet, melyet Teréz Jozefin iránt már gyermekkorától érzett, mely úgyszólván el se választható Terézünk lényétől — azáltal, hogy a lelki tökéletesedés, a felemelkedés lehetőségére Teréz véleménye szerint Jozefin személyéből mintegy kiárad — Terézt mind szorosabb kapcsolatokkal, szinte rabláncokkal köti nővéréhez.

E kettős, érzelmi és célszerűségi forrásból magyarázható a végzetetlen türelem vele szemben, az a makacsság, mellyel nem engedi elhomályosítani a Jozefinről alkotott eszményképet, az a megalázkodás, mellyel mindig újra elismeri felsőbbrendűségét, amint azt eddigi naplói is mutatják — és amint azt a továbbiakban még fokozottan látni fogjuk. És mindezt a magasabb cél érdekében, az „Erhebung” megszerzéséért, hogy nagyvonalúan hatni tudjon az emberformálás terén. Ezért a Stackelbergéktől elszenvedett, félre nem magyarázható visszautasítások — végleg soha nem keserítik el — sőt megpróbáltatásait is a lelki tökéletesedés előmozdítására hasznosítja — soha sem tévesztve szem elől a maga előírta kötelességét Istennel és Jozefinnel szemben: „aus meiner Lage alle Vortheile herausziehen, alle Nachteile verhindern”.^{162a}

Ezeket előre kellett bocsátanunk a napló helyes értelmezése érdekében, mielőtt Terézt, a nagy megvilágosodását és „reformációja” kezdetét követő újabb esztendőbe^{162b} kísérjük, mely július elsején, szent napjaival^{162c} egyetemben, az imént vázolt felajzottságban köszöntött rá.

A szokásos visszatekintésben magában hol emelkedést, hol süllyedést konstatálva, felveti a nagy kérdést: „Bin ich denn mehr als vor einem Jahr?” A feleletet Jozefintől várja, és aggódoó sejteléssel gondol arra, hogy ez a felelet lesújtó

^{162a} Ld. Napló 294. l. 1811. jan. 22. J. 1. füz.

^{162b} Ld. Napló 352. l. jún. 29. VII—1. füz.: „Mit erstem Juli fängt ein neues Jahr seit meiner grossen Erkenntnis u. Einsicht u. meines besseren Seins an... Es ist auch ein zweites Vierteljahr des anderen, der Reformation.”

^{162c} Ld. Napló 355. l. júl. 1. VII—1. füz.: „Der Anfang meiner heiligen Tage!”

lesz, ha Jozefin a maga magas mértékét alkalmazza rá is.¹⁶³

Ebből az aggodásból kifolyólag meg is állapítja, hogy minden és mindenki még mindig csak az alakulás stádiumában van: a gyermekek, a személyzet, maga Teréz is,^{163a} pedig már ideje volna, hogy komolyan és méltóságosan cselekedjék Teréz — egész helyzetük ezt követeli és még mindig kicsinyességekben vergődik.¹⁶⁴

Egyelőre azonban úgy látszik, mintha minden bántó gondolat elmerült volna a viszontlátás örömében, mely Terézünket megint a leghelyesebb boldogság szárnyán a magasba emeli: „Wir sind nicht in Witschap, nicht Stackelbergs, Brunszviks, aber Geschöpfe Gottes, die das Höchste wollen durch das Hohe”.^{164a} És magával együtt mindent szeretne „felemelni”; a legkisebb ténykedést is „*gross im Kleinen*” — mert minden része az egésznek, még a konyhavezetés is.^{164b} Ez a megjegyzés azt a gyanút ébreszti, vajjon Jozefin nem rögtön érkezése után — kezdi meg gáncsoskodásait, Teréz intézkedéseit. Naplójából ez nem derül ki, mert egyelőre Teréz a kifogásokat mint sajátjait adja elő. Így megállapítja, hogy a gyermekek betegségük óta hanyatlottak — amiért Teréz nem a betegségből származó gyengeséget, hanem a maga már ismert pedagógiai célkitűzését okolja, mely egyrészt a gyermekek megnevelésére — „Veredlung”-ra irányult, nem pedig tanításra¹⁶⁵ —, másrészt meg arra, hogy az erény meglátására „Anblick” jussanak el és ezáltal spontán gyakorolják az önleányozást s önszántukból dolgozzanak.¹⁶⁶ Igazat kell adnunk Teréz kételyeinek, ilyen magas erkölcsi követelménynek tud-e egyáltalában gyermek eleget tenni.¹⁶⁷

Ezzel szemben jól esik neki Stackelberg kijelentése, hogy a gyermekek hanyatlásuk dacára — még lehetnek „rein, unschuldig”. És csak ha ezzé lettek, lehetnek tanítás és az élet által valóban nagyokká. Íme ugyanazon pedagógiai célkitűzés, mellyel Teréz kudarcot vallott, és kellett is vallania — mert hiszen külön a Veredlungot nem lehet a

¹⁶³ Ld. Napló 354. l. júl. 1. J. 2. füz.: „Wenn Jo. den grossen Massstab anlegt was sie selbst ist, od. was man sein soll”.

^{163a} Ld. u. o. „alles um mich wird” — szinte emlékeztetve a Pantarhei-re.

¹⁶⁴ Ld. Napló 355. l. júl. 1. VII—1.

^{164a} Ld. Napló 356. l. júl. 1. VII—1. füz.

^{164b} Ld. Napló 357. l. júl. 1. VII—1. füz. Teréz aláhúzása.

¹⁶⁵ Ld. Napló 355. l. júl. 1. VII—1. füz.

¹⁶⁶ Ld. Napló 356. l. júl. 1. VII—1. füz.

¹⁶⁷ Ld. u. o.

gyermekbe oltani. Mindamellett úgy látszik, újra ilyen értelembe bízzák rá a gyermekek vezetését, mert Stackelberg csak néhány év múlva akar velük tüzetesebben foglalkozni.¹⁶⁸

Terézből az ilyen pedagógiai fejtegetések mindjárt kiváltják a termékeny gondolatokat. Így azt véli, ha gyermekek exaltáltak vagy idegesek, nem szabad ezt szemükre vetni, hanem inkább asszimilálódjunk érzelmeikhez. Ezáltal kiküszöbölődik az izgalmat okozó anyag, közelebb férközhetünk hozzájuk, ami a befolyásolásukat megkönnyíti.^{168a}

Igazi pedagógiai tapintatra valló megjegyzés.

Teréz mindjobban bele lát a nevelői feladatok nehézségeibe, melyeket tettvágyánál fogva örömmel üdvözl: „Je grösser die Aufgabe, je schöner, je grösser das Leben! Habe Dank Josephine!”¹⁶⁹ Fájón érinti azonban Jozefin azon vádja, hogy nem cselekszik önállóan, — mindig tőlük várja a kezdeményezést — holott Teréz téli magányában már önállónak érezte magát, bár ezt az önállóságát Stackelbergékkel szemben nem érvényesítette.¹⁷⁰

De ez a szemrehányás nem csökkenti Teréz buzgóságát és elhatározását, mellyel életét arra akarja használni, hogy tőle telhetőleg egy jobb és erőteljesebb század alapjait rakja le.^{170a}

Ezzel kapcsolatban természetszerűleg újra elmélkedik a „Wirkung”, a hatni tudás elemeiről, amit Teréz még kis körben sem tud megvalósítani. Imponálni kell az embereknek úgy, mint Stackelbergék — de egyúttal nem kell a tradícióktól, a szokásoktól eltérni, hanem igenis le kell őket egyszerűsíteni, megnemesíteni. Ellenkező esetben beképzelt fantasztának tartják a hatni akaró embert — már pedig akkor megszűnik minden hatás. Egy másik eleme a hatásnak a hírnév — vagy legalább is az ember jó híre. Mert ahol hatást akarunk elérni, ott a képzeletet is meg kell ragadni: az emberek érezzenek valami jótékony felsőbbrendűséget. Ha tehát kiváltság embereknek nincs meg a hatása, akkor az azért van, mert nem tökéletesek. Teréz nem tartja lehetetlennek, hogy egy ember egymagában nem juthat el a tökéletesség leg-

¹⁶⁸ Ld. Napló 359. 1. júl. 14. J. 2. füz.

^{168a} Ld. u. o.

¹⁶⁹ Ld. Napló 359. 1. júl. 15. J. 2. füz.

^{169a} Ld. Napló 357. 1. júl. 1. VII—1. füz.: „Ich soll als ältere Schwester handeln, selbst etwas sein”.

¹⁷⁰ V. ö. Napló 349. 1. „... seine Creatur”; 353. 1. „... ihr Werkzeug”. V. ö. Napló 80. 1. Pisa 1809. máj.: „... à me laisser surpasser en tout d'une soeur Cadette... de n'être pas digne d'être sa soeur”. A—z. irat.

^{170a} Ld. Napló 357. 1. júl. 3. J. 2. füz.

magasabb fokáig; esetleg egy második, vagy egy harmadik társra szorul. Periklesre gondol, aki talán nem lehetett volna olyan nagygyá Aspasia nélkül — sem Stackelberg Jozefin nélkül. Mert ha Teréz nagyságokat említ, akkor ezek nem hiányozhatnak. S megcsendül reményszerű vágya, hogy velük hármas szövetségben *Dreyerverein* — elérhetik a hatni tudás legmagasabb fokát: „die höchste Stufe der Wirkung”.¹⁷¹

De ezekről a magaslatokról Terézünk csakhamar leszállni kénytelen — mert midőn Jozefin, úgy látszik júl. 6-án megkezdí szemleútját Teréz munkaterületein — minden aggódása a szigorú és kedvezőtlen kritikát illetőleg beigazolódtott, mert a 8 napi vizsgálat után Teréz bejegyzéseiből megtudjuk, hogy Jozefinre igen rossz benyomást tett az egész ház. Teréz bár fel van indulva, nem fellebbez az ítélet ellen, elismeri, hogy Jozefinnek igaza van, mert mindaz hiányzik Terézből, amire Jozefin súlyt vet. Tőle várja tehát mint védő angyalától hibáinak kiigazítását.^{171a} Hűségesen lejegyzí Jozefin rostáján át ezeket a hiányokat: „Energie, Noblesse, Aesthetik” — sőt Jozefin szerint az odaadás „hingebendes Gefühl” is hiányzik belőle. Ezzel ellentétben modora és hangja nyers, rideg, parancsoló — és kimondja Jozefin a szentenciát: „Regieren verdirbt”,¹⁷² amit Teréz súlyos vádnak érez.^{172a} Önvizsgálódási füzetében (*Règles de vie*) kutatja is e hibák eredetét, s azt régi bűneinek kiújulásában ismeri fel; mert mihelyt kilép magányából, elhagyja őt jó szelleme és erőt vesz rajta „die Lust zu geniessen, zu schwatzen, zu brilliren”,¹⁷³ amire jelentkezik az együgyű jóindulat, „läppische Gutmüthigkeit”, mellyel bárki játékszerév válik, aki neki imponálni akar.^{173a} Mindez pedig visszahat egész viselkedésére, sőt egészségének és külsejének elhanyagolására is vezet, késő kelésre, kapkodásra,¹⁷⁴ a házirend és a maga tekintélye megingására.^{174a}

Erre az önmarcangolásra Jozefin még rádupláz, viselkedését nemcsak „gemein”-nek jellemezve, de még megtoldva a sorozatot a pedantéria, a szeretetlenség és kegyetlenség

¹⁷¹ Ld. Napló 358. I. júl. 6. J. 2. füz.

^{171a} Ld. Napló 359. I. júl. 14. J. 2. füz.

¹⁷² Ld. Napló 360. I. júl. 14. J. 2. füz. Teréz aláhúzása.

^{172a} Ld. Napló 23. I. 1809. M. 1. füz., kiadási könyvecske.

¹⁷³ Ld. Napló 360. I. 1811. júl. 14. VII—1. füz.: „Eigenliebe, Eitelkeit, Sucht zu beherrschen, Sinnlichkeit des Genusses im Darnthun u. sprechen von sich”.

^{173a} Ld. Napló 362. I. júl. 14. VII—1. füz.

¹⁷⁴ Ld. Napló 361. I. júl. 14. VII—1. füz. „Es ist ein immerwährendes Auslassen u. Wiederergreifen des Besseren”.

^{174a} Ld. Napló 360. I. júl. 14. VII—1. füz.

vádjával,¹⁷⁵ sőt még őszinteségét is kétségbe vonja. Ennyi méltatlansággal szemben Terézben is megmozdul egy kis lázadás féle. Rádöbben, hogy csak azért követte el mindezt a hibát, mert Jozefinért és ötleteiért áldozta fel magát, és így önmagát elhanyagolta minden tekintetben. Ez volt a nagy hiba.^{175a} Erre ki is tör belőle a zokszó, mert ráeszmél, hogy Jozefinbe bele veszett egyénisége: „Jo. hat mich mir selbst genohmen, ich habe mich verlohren, ich muss mich wiederfinden” — és követeli Jozefintől, adja vissza lelki békéjét — már csak a maga érdekében is, mert válságos korszak tör rájuk minden tekintetben.^{175b}

De mint rendesen, gyorsan uralkodik magán és máris jegyzi jószándékait. Ezenközben pedig kérlelhetetlenül és nem indokolatlanul mutat rá arra, hogy azt a sok időt, amit a szándékok megszülésére fordít, élő tettekben kellene érvényesíteni. Attól tart, hogy a szándékok pusztá felállításáa belső, tudat alatti áztatással, olyan belső megelégedést támaszthat, mintha e szándékok már is végrehajtott cselekedetek volnának, — ami viszont lankasztaná a törekvéseket.¹⁷⁶ Igen finom megfigyelése a magas morálú, de nem elsődlegesen erélyes egyének lelki habitusának, mely nem egyszer lehetett Terézünké is.

Saját tervezgetései helyett Jozefin nagyképű életszabályait jegyzi le, melyek leginkább arra irányulnak, hogy az előkelő „dama” viselkedését oltsák be Terézbe. Az „Erhabenheit” uralkodjék akkor is, ha a háztartás legalantasabb részleteivel foglalkozik, mikor spórolnia kell, vagy az étkezésről kell gondoskodnia — akkor is ne etetéssé süllyessze le a gondoskodást.¹⁷⁷ Egy szóval az egész háztartást meg kellene nemesíteni, „veredeln”.

A gyermekek vezetésére is részletes napi tervet ad fizikai foglalkoztatásukra vonatkozólag,¹⁷⁸ ellenben arra, hogyan valósítsa meg Teréz Jozefinnek azt az állandó, eddig megvalósíthatatlan követelését, hogy a gyermekeket teljesen szabadon hagyva mégis szabott irányba nevelje, ezekkel az utasításokkal Jozefin adós maradt: „Jo. sagt, darüber kann man keine Regeln geben, das Herz muss davon Kunde geben es muss mir selbst erscheinen, wenn ich innig gesammelt,

¹⁷⁵ Ld. Napló 362. I. júl. 21. J. 2. füz.

^{175a} Ld. Napló 362. I. júl. 24. VII—1. füz.: „Mein Zustand war würdelos”.

^{175b} Ld. u. o.

¹⁷⁶ Ld. Napló 363. I. júl. 27. VII—1. füz.

¹⁷⁷ Ld. Napló 364. I. júl. 30. VII—1. füz.

¹⁷⁸ Ld. Napló 364. I. júl. 31. VII—1. füz.

religiös bin”.^{178a} Azaz Terézre bízta, úgy mint eddig bízta — viszont a sikertelenségeiért nem győzi a szemrehányásokat feléje sujtani. Még csak el sem ismeri kívánalmairól, milyen nehéz feladatok elé állítják Terézt, azt hangoztatva, hogy az nem sok, „es ist nicht viel . . . es ist ein Ganzes”. Csak Teréz dobál mindent össze-vissza,¹⁷⁹ ezért nem tudja őket végrehajtani. Terézt Jozefin ezen kifogásai — melyeket maga is igazoltak ismer el — végtelenül bántják, mert Jozefint — mint azt ő maga mondja, búsítja Teréz tehetetlensége.

Pedig most volna szüksége Jozefinnek józan, tevékeny testvéri barátnőre: „Wie war es immer mein heisser, mich erhebender Wunsch, viel zu leisten in der Welt, und vorzüglich diese geliebte Schwester helfend und handelnd zu unterstützen!” És íme, most hogy itt az alkalom, nem tudja megragadni. Most ugyanis már nem elég, mint a télen, hogy csak jelen legyen,^{179a} most ezenkívül az is szükséges, hogy az egész gépezet mozgó ereje is ő legyen. Harmadfél évig tartó nevelése erre kellett volna, hogy vezessen,¹⁸⁰ arra a fokra, hogy végre, régi ambíciója^{180a} szerint, igaz támasza lehessen nővéreinek. Azaz Teréz, mindazt mit eddig végzett Jozefin házában — semmibe se veszi.

Ezért, amikor Jozefin megint leereszkedik hozzá, meghatódva hallgatja, milyen szépen beszél „der Engel Josephine!”, és ha nem is adott konkrét utasításokat, a már annyiszor közösen megállapított ideálra vonatkozó fellengős mondásain megint lángot fog Teréz, melyre heroikus törekvéssel reagál: „das grösste Weib, das es in allen Jahrhunderten gab müssen wir werden wollen! Ausfüllen soll uns eine grosse Idee: das Ideale —!” Ezt minden ténykedésébe bele akarja vinni: „werden im Kleinen gross, alle Kleinigkeiten thun mit einer grossen Ansicht”. Nem fogja engedni, hogy a kicsinyességek úrrá legyenek felette.¹⁸¹

De midőn Jozefin nem szűnik meg Teréznek szemrehányásokat tenni, belőle is kitör az elkeseredés és tiltakozik az ellen, hogy a helytelen pedagógiai vezetésből a gyermekekre háruló kárért, egyedül őt tegye felelőssé Jozefin¹⁸² — aki jövetelével annyira késedelmezett, de utasításokat nem

^{178a} Ld. Napló 366. 1. júl. 31. J. 2. füz.

¹⁷⁹ Ld. Napló 368. 1. júl. 31. J. 2. füz.

^{179a} Ld. Napló 362. 1. júl. 24. VII—1. füz.

¹⁸⁰ Ld. Napló 364. 1. júl. 30. VII—1. füz.: „Ich muss nun etwas sein ganz actif; weder passiv wie bisher, noch speculatif”.

^{180a} Ld. biogr. CCCLI—CCCLII. 1. — Napló 249. 1. 1810. nov. 3. J. 2. „... u. meiner Eitelkeit von ihr geachtet zu werden, zu folgen”.

¹⁸¹ Ld. Napló 365. 1. júl. 31. VII—1. füz. Teréz aláhúzása.

¹⁸² Ld. Napló 366. 1. júl. 31. J. 2. füz.

adott. „Bin ich blos schuld? od Jo.? Ist sie ungerecht, überspannt — oder gerecht, und gross?" Egészen meg van zavarodva: vajjon Jozefin saját nagysága tudatában várt-e túl sokat, vagy pedig Jozefin követelései voltak-e értelmetlenek? Csakugyan túlzott érzékenysége miatt szenvedett-e Teréz annyira e három hét alatt, amint azt nyilván Jozefin akarta — szokása szerint — vele elhitetni? „Schrecklich waren sie diese drei Wochen!" — „verdiente ich was mich trifft?"^{182a}

Igen helyesen azt tartaná Teréz legmegfelelőbbnek, ha Jozefin mindannyiukat magával vinné. Vegye át ő a gyermekek vezetését — és engedje, hogy Teréz szemlélőként okulhasson az ő nevelési eljárásain, legalább addig, amíg megnyugszik, és újra működni tud.¹⁸³ Ez a három hét teljesen letörte úgy testileg, mint lelkileg. Szinte elfásult minden magasabb rendű benyomásra, és megindulás nélkül hallgatja már Jozefin szívbe markoló szavait. De végre megerednek az enyhítő könyvek, melyek a szíve körüli jégkérget feloldják és ő megint szeretetteljesen borul Jozefin keblére^{183a}

Ezzel Terézben, úgy látszik, levezetődött az a szinte már pathologikus feszültség, melyben őt Jozefin 3, illetve 4 hét alatt tartotta, mialatt úgyszólván félévi fáradozásainak meddő voltáról győzte meg és így minden önbizalmát megsemmisítette, a nélkül azonban, hogy Teréz ragaszkodó tiszteletéből a legkevesebbet is lemorzsolta volna.

Ebből kifolyólag, most megint legfőbb gondja, hogy Jozefin tiszteletét újra kivívja. Visszaidézve viselkedését, megállapítja, hogy esetleg lelki gyávaság, morális kényelemszeretet miatt nem tudott Jozefin követeléseinek¹⁸⁴ megfelelni. Viszont azt is látja, hogy Jozefin sokat követel a tökéletesség terén — a gyengét megveti,¹⁸⁵ mert ő maga is magas fokon áll.^{185a}

Ilyen maggba törekszik Teréz is, aki szintén a nagyság és a magasztosság eszméjéért lelkesedik. Fel kell ocsudnia ebből a négy heti nyomottságból — „aus der Zerstreung zum

^{182a} Ld. Napló 365—366. l. júl. 31. VII—1. füz.

¹⁸³ Ld. Napló 366—367. l. júl. 31. J. 2. füz.

^{183a} Ld. Napló 368. l. júl. 31. J. 2. füz.: „Schlafe sanft meine Jo! die Eisesrinde von der Schwester Herzen ist geschmolzen. Ich muss wieder ruhig... werden."

¹⁸⁴ Ld. Napló 368—369. l. aug. 3. J. 2. füz.

¹⁸⁵ Ld. Napló 349. l. jún. 18. VII—1. füz.; 353. l. jún. 29. J. 2. füz.; 357. l. júl. 6. VII—1. füz.

^{185a} Ld. Napló 369. l. aug. 3. J. 2. füz.: „... trägt ein hohes Ideal in ihrer Brust". V. ö. 36. l. 1809. A—η. füz.: „Man kann auch einen Karren mit Grazie ziehen"; 41. l., 174. l. 1810.

wahren Sein!" Lelke már is bontogatja szárnyait a szabadság felé és felhangzik az újabb biztatsás és fogadkozás: erős kézzel, jótékonyan vezetni az egész házat, „erhebend, stärkend wie eine Gottheit — zum Ideal mich erheben und alles erheben! ... Dann wird *der Geist mich das Übrige lehren*” — amit Jozefin elmulasztott megtenni. Most már — megint szokása szerint, mindazt a bánatot és bántót — ami Jozefin részéről érte, újra felemelkedése javára igyekszik magyarázni. Megtisztelve érzi magát, hogy Jozefin ennyi erőt tételre fel benne, miután a fentiekhez hasonló feladatokkal megbízta. Sőt most már mindazt, amit előzőleg mint Jozefin túlzottnak ítélt követelését jegyzett le, már a maga iniciatívájából indítványozza, úgy a szabad nevelést, valamint azt, hogy mindent „ideálisan” végezzenek, és pedig úgy, hogy Jozefin szavaival élve: „ein Ganzes daraus wird”.¹⁸⁶

Augusztus 7-én pedig, amikor Jozefin elutazott, máris meg van a heti elhatározás: „Diese Woche soll sie sein die heilige ... mackellos, ohne Fehl”.¹⁸⁷ Amíg Jozefin távol lesz, minden nap valami nagyszabásút fog véghez vinni: „*täglich grosses thun* d[as] h[eisst] durch unablässige Anschauung der grossen Idee lebhafter, grossen Handlungen mich fähig erhalten in jedem Moment”,^{187a} nem pedig csak egyes feladatokra irányítani tevékenységét. Teréz így reményli, hogy megszabadul attól a nehézkességtől és zavartól, mely Jozefint annyira bántotta. Emlékezetébe idézi, micsoda nagy tettekhez készült, amikor az utazásból haza érkezett — milyen energiától fűtötten tervezgetett. De Teréz azóta megtanulta, hogy a kivitelhez a lelkesedés egymagában nem elég,¹⁸⁸ és nem elég arra se, hogy újabb erőt fejlesszen, találó hasonlattal világítva meg e tételt: Egy elalvó lámpát nem olajárral, hanem az olaj csöpögtetésével lehet hatalmas lánggra lobbantani. A való életre átvíve: rend, békesség, valamint tevékenység és szorgalom által.^{188a}

Tehát Teréznek romanticizmusa és fellengőssége mellett nem egy olyan feljegyzése van, mely mutatja, hogy a kivitelezésben — úgy a maga, mint Jozefin túlzásait a realitás terére tudta hozni. És ha Teréz búsult is azon, — hogy Jozefin magas iskolájának vizsgáin megbukott — viszont újabb bizo-

¹⁸⁶ Ld. Napló u. o. V. ö. 41. l. 1809., 174. l. 1810.

¹⁸⁷ Ld. Napló 370. l. aug. 7. VII—2. füz. és j.

^{187a} Ld. Napló 371. l. aug. 7. J. 2. füz.: „Am 7-ten Aug. — Abreise Jo.-s. Im Walde.” Teréz aláhúzása.

¹⁸⁸ Ld. biográfia CCLXV—CCLXVI. l. és CCLXXXIII., CCXCV., CCXCVII—CCXCVIII., CCC—CCCI. l.

^{188a} Ld. Napló 371. l. aug. 7. J. 2. füz.

nyitékát adta produktív egyéniségének, hogy még ezekből a ferdeségekből is hasznot tudott húzni a maga céljaira.

Mindezekből az önnevelésért folyó küzdelmeinek újabb képe tárul elénk — ellenben még fogalmat sem nyerünk a naplóból, a külső helyzetek alakulásáról.

Így nem is sejtjük, hogy amikor Jozefin aug. 7-én elutazott, Karlsbadba ment, ahonnan aug. vége táján tért haza.¹⁸⁹ Bizonyára egészségi állapota miatt — melyről Teréz május 16-i kitörése után^{189a} szintén nem hallunk semmit. Erről a fürdözésről csak szeptemberben értesülünk, amikor Jozefinről már mint jelen levőről emlékszük meg Teréz.^{189b}

De éppen úgy nem szólnak a naplók Teréz kísérleteiről Stackelbergék pénzügyeinek szanálására^{189c} és azokról a zürzavaros, egymást megsemmisítő rendelkezésekről, melyekkel Stackelberg és neje Terézt felesleges módon terhelik. Ezeket Teréz külön lapon panaszolja fel — mintegy jelezve, hogy ezek nem méltók a naplókba való bejegyzésre.¹⁹⁰ Ilyenre jegyzi fel azt a sok háztartási kérdést is, melyekre nézve Jozefintól vár felvilágosítást. Azért kéri is, okvetlenül jöj-jön vissza (Witschapra) és addig el se menjen, amíg minden rendben nincs — bizonyára azért, hogy ne úgy járjon, mint a nyáron, amikor utasítás hiányában mindent rosszul

¹⁸⁹ Ld. Napló 378. l. A—α. irat. „Im 7-ben 1811.“ Sajnos, ezúttal a karlsbadi Meldungsprotokoll sem nyújt pontos, megbízható felvilágosítást a helyzetre. 1811-re a Meldungsprotokoll, mely kötelező bejelentés volt (a Kurliste-vel szemben, melyért 30 krajcárt kellett fizetni, és mely mintegy névjegyük szolgált a „társaságba" való bejelentésre), két ízben tartja számon a Stackelberg nevet, de mindkét esetben a báróét, Jozefint meg sem említve. Az 1818-i szám alatti bejegyzés szerint aug. 12-én érkezett meg „de Stackelberg, Baron, mit seiner Tochter. Kam aus Mähren zur Kur mit Post. Wohnung: Nro 36 Weisser Löwe. 15 Tage, Abreise: 28. Aug. nach Wien mit Post.“ Az 1907. számú pedig így szól: „24. Aug. Stackelberg, Christoph, Baron aus Wien zu Besuch mit Post. Wohnt Nro. 36. Weisser Löwe, einige Tage. Abreise am 26. Aug. retour mit Post“. *Heidl* karlsbadi levéltáros úr szíves közlése. Tekintve, hogy az aug. 12.—aug. 28-ig terjedő idő megfelel Jozefin távolléte tartamának, talán téves, vagy rosszul olvasható beírás alapján készülhetett az 1818-as számú bejelentés. Nem lehetetlen, hogy Victoire leányát magával vitte Jozefin. Mert hiszen a Morvaországból való érkezés is, a mi Stackelbergjeink javára szól — míg a másik bejelentés már Stackelberg báró teljes nevét hozza. Az azonos lakás is a mellett szól, hogy Jozefin érkezett leányával aug. 12-én, és Kristóf báró aug. 24-én meglátogatta őket, vagy értük ment.

^{189a} V. ö. Napló 337. l. máj. 16. J. 2. füz.

^{189b} Ld. Napló 374. l. szept. 3. J. 2. füz.: „Oh ich verstehe Jo. gut — Sie giebt mir so viele Winke!“

^{189c} V. ö. Pálfalvi levéltár VIII—116. sz. fogalmazvány, „am 14. Aug. 1811.“

¹⁹⁰ Ld. Napló 370. l. VIII—117a. irat.

végzett, és azután tőnie kellett Jozefin szemrehányásait.^{190a} Egy másik, még terjedelmesebb külön iratba, Jozefin utasításai nyomán részletesen jegyzi be az egész időre szóló háztartásra vonatkozó napi teendőit. Ezek a csecsemő gondozástól a nagyobb gyermekek foglalkoztatása, oktatása és rendbentartásától kezdve — felölelik a bútoroknak huzatokkal való ellátását, a fehérnemű rendezését, a gyermekszobába új bútorok készíttetését, Stackelberg szekrényeinek rendbehozását és még az istállók megsemmisítését is.¹⁹¹ Egy szóval annyi volt a teendő, hogy aug. 7-én túl naplóírássra nem jutott idő — nagy dolog Teréznel! Csak szept. 3-án, amikor Jozefin már hazatért, kezd el újra a magába tekintést.^{191a}

Jozefin hazatéréseivel szegény Terézre megint a szemrehányások korszaka köszöntött — amit euphuisztikusan így fejez ki: „Sie giebt mir so viel Winke”,¹⁹² melyeket azután magáévá téve, mint önvádakat jegyzi le. Ezek első sorban Teréz „gemein” viselkedésére vonatkoznak, különösen a személyzettel szemben. Így kifogásolja Jozefin, hogy Teréz kiemeli őket társadalmi osztályukból, nyílt célzás a gyermekgondozónőre és a házvezetőnőre, akiket Teréz „felemelni” akart. És e mellett Teréz mégis nyers, parancsoló, gögös.¹⁹³ Mivel nem bízik magában, hogy az arany középutat eltalálja, megint fontosságot nyer a „hallgatás”,^{193a} mert ez előmozdítja a méltóságos fellépést a házvezetésnél, melynek ezentúl élni akarnak.¹⁹⁴

A gyermekekre vonatkozólag, ugyancsak Jozefin rostán át — előkerülnek a régi vádak és követelések, Jozefin szellemes formulázásában: „ich sollte weniger mich mit ihnen beschäftigen und mehr mit ihnen beschäftigt sein”,¹⁹⁵ viszont a két fiút mégis maga mellett kell tartania, hogy ne kerüljenek más kezébe, mint az anyáéba.

És ugyanúgy a régi, számtalanszor megismételt fogadkozás: nem fogja őket annyit feddni,¹⁹⁶ mert „Josephine

^{190a} V. ö. Napló 359—369. 1. júliusi bejegyzések.

¹⁹¹ Ld. Napló 372—373. 1. VIII—58. irat, aug. 20.

^{191a} Ld. Napló 374. 1. J. 2. füz. 82. kéz. lap, tehát folytatólag az aug. 7-i beírás után — jelölül annak, hogy tényleges szünetelésről van szó, nem pedig elkallódott iratokról.

¹⁹² Ld. Napló 374. 1. szept. 3. J. 2. füz.

¹⁹³ Ld. Napló 374—375. 1. szept. 3. J. 2. füz.

^{193a} Ld. Napló 380. 1. szept. 29. J. 2. füz. V. ö. 375. 1. szept. 16. J. 2. füz.

¹⁹⁴ Ld. Napló 375. 1. szept. 16. J. 2. füz.: „... für die Haushaltung leben, aber nicht darin leben od. darin uns beschränken”.

¹⁹⁵ Ld. Napló 374. 1. szept. 3. J. 2. füz.

¹⁹⁶ Ld. Napló 376. 1. szept. 10., 380. 1. szept. 29. J. 2. füz.

ságt", ezekből lesznek a szerencsétlen emberek, akikben csak a jószándékok ébrednek, de tetteire nincs erejük.¹⁹⁷ Egy szóval megint Jozefin elvének megvalósításán fáradozik: „Freiheit ist dem Kinde angemessen", mondja Jozefin. Engedni kell őket még tombolni is, csak ő maga járjon elől jó példával, mert így a szeretet által támogatva, úgysis jókká lesznek, „im Ganzen werden sie schon durch Beispiel und Erhabenheit etwas werden",¹⁹⁸ és pedig főleg örömök által. Ezért Teréz most már fő kötelességének tartja először magában a boldogság előidézését, mert az erős egyén jellegzetessége: „dass er überall glücklich ist und sich so zu machen weiss"¹⁹⁹ — azután pedig e boldogságnak árasztását az egész házra, nyugodt, csendes működés által az öt gyermek társaságában.²⁰⁰ De ezúttal helyesen ismeri fel azt magára vonatkozólag hogy eddig nem is ért rá boldognak lenni. Tehát neki is pihenni kell, ha fáradt, „mir Zeit lassen zum Geniessen, zum Fühlen, zum Denken; ... mir Zeit lassen selig zu sein"²⁰¹

De erre bizony csak nem kerül sor. Hiába ismételteti Fénélon tanácsát: „Laissez tomber tout, ce qui trouble la paix intérieure",²⁰² az élete túlságosan zaklatott. Ezt nemcsak a naplók újabb szünete bizonyítja, hanem az újabb külön lapokra feljegyzett napirendjei. Egyik zsúfoltabb a másikonál, mert a gyermeknevelés és gondozáson, valamint a rendes házi teendőkön kívül, Jozefin naponta többszöri ledörzsölése, a cselédeknek hajnalban való felébresztése, az asztalterítés Teréz munkaterületébe kerül — sőt még a fászkamra, a disznóól és az igás állatok istállójának felügyelete is.²⁰³

Ezen fizikainak mondható hajszához járultak lelki gondok — melyekről a naplókban nem igen esik szó még csak burkoltan sem. Külön lapokon vezetett bejegyzésekből értesülünk, hogy a nyár folyamán a Stackelberg házaspár között kiújultak a májusi egyenetlenségek.²⁰⁴ Mintha ezúttal — eltérően az első viszálykodástól — 1810 őszén — Teréz Jozefint hibáztatná. Erre vall az „auch" szó, mellyel kritikáját megkezdi minden előzmény nélkül:

¹⁹⁷ Ld. Napló 376. l. szept. 10. J. 2. füz.

¹⁹⁸ Ld. Napló 380. l. szept. 29. és 382. l. szept. 30. J. 2. füz.

¹⁹⁹ Ld. Napló 376. l. szept. 10. J. 2. füz.

²⁰⁰ Ld. u. o.

²⁰¹ Ld. Napló 376. l. szept. 10. J. 2. füz.

²⁰² Ld. Napló 377. l. szept. 16. J. 2. füz.

²⁰³ Ld. Napló 377. l. szept. 22. VIII—117b. irat.

²⁰⁴ V. ö. Napló 338. l. máj. 20. J. 2. füz.

„Auch mich choquirt viel an Josephine... Dass sie mit Stack. nicht in Frieden u. Eintracht leben kann, dass sie so aufgebracht wider ihn ist... Ich kann mein Erstaunen nicht aussprechen dass Jo. nicht glücklich ist. *Der Weise macht sich glücklich.* Ihre Klagen vermehren meine Achtung nicht. Bizarr ist sie.”²⁰⁵

Úgy látszik a Jozefin által gyakran hangoztatott bölcs mondást most ellene fordítja.^{205a}

Ezek az egyenetlenségek nagyon valószínűen megint a pénzkérdések miatt újultak ki, nyilván Jozefin karlsbadi fürdőzésével kapcsolatosan. Úgy látszik Jozefin, aki ott nagyszabásúan akart fellépni (hátsólovát is el akarta vinni²⁰⁶) — mintha most élesebben érezte volna annak hátrányát, hogy nem rendelkezik már külön jövedelemmel.²⁰⁷ Viszont Teréz egy-egy bejegyzése azt árulja el, hogy Stackelberg elég szűken mérte ki a pénzt.²⁰⁸ Ezt a Jozefin által egyelőre csak kényelmetlenségnek érzett korlátozást a pör menete már válságossá tette. A nyár folyamán ugyan az emlékiratok szerint első instanciában, a Landrecht előtt megnyerték a pört (Mem. 99. l.), de már a feljebbviteli bíróság, „die Appellation” gr. Trauttmannsdorffné javára döntött (Mem. 99.), úgyhogy az eddigi bizonytalanság továbbra is fennállott.²⁰⁹

Úgyancsak az emlékiratokban „idilli életről” van szó, melyet a witschapi erdőkben sétálva, a gyermekeket tanítva, folytattak, ami pedig sem a naplókban — sem a külön iratokban igazolást nem nyer. Egyenesen az ellenkezőt bizonyítja egy Jozefinhez szóló, — talán levélnek szánt külön irat,²¹⁰ melyből panaszosan sir fel Teréz boldogtalansága — és pedig újra Jozefin szeretetlensége miatt.

Jozefin a bizonytalan körülmények nyugtalanító hatására idegességében mindenféle felesleges, lázas intézkedéseket tesz, melyeknek végrehajtását Teréztől követeli — aki azonban a bonyolult viszonyokra való tekintettel — ezekről ez esetben le akarja Jozefint beszélni. Ez az ellenkezés, úgy látszik Jozefin részéről olyan sok méltánytalan zsörtölődést

²⁰⁵ Ld. Napló 370. l. VIII—117. irat.

^{205a} V. ö. Napló 376. l. szept. 10. J. 2. füz. és fenti 199. j.

²⁰⁶ Ld. Napló 370. l. VIII—117. irat.

²⁰⁷ V. ö. Napló 222. l. J. 1. füz. 1810. szept. 19. és biogr. CCCXLV. l. és 154a. j.

²⁰⁸ Ld. Napló 379. l. 1811. szept. A—*a.* irat. V. ö. Jozefin unszolását, Teréz ne takarékoskodjék: „sey generose!”. Ld. 366. l. júl. 31. J. 2. füzet.

²⁰⁹ Teréz munkaprogrammjában a leltár elkészítése is szerepelt — talán előkészületül a felszámolásra. — Ld. Napló 372. l. VIII—58. irat, aug. 20. és 385. l. okt. 3. és 5. VII—1. füz.

²¹⁰ Ld. Napló 377—378. l. A—*a.* irat, „Im 7-ber 1811.”

és kegyetlen bánásmódot vált ki, hogy Terézből kitör a fájdalom. Ha nem is vonja kétségbe Teréz, hogy ezzel a bánásmóddal őt akarja javítani, — biztosíthatja, hogy ezzel nem fog célt érni. Ha naponta összeszidja, mint egy 16 éves neveletlen kamaszleányt, teljesen megfosztja őt magabecsülésétől: „so raubst du mir die letzte Würde im Gefühl, raubst mir Freude und Muth". Állandóan zavarban van Jozefin jelenlétében, mert egy percig sem biztos abban, nem kap-e szidást. Csodaszámba megy, ha barátságosan üdvözlí őt Jozefin. „Ich weine täglich seit du in Witschap bist, das kann meine Gesundheit nicht fördern", mely pedig amúgy is ingadozó. De az egészségre való hivatkozás máris Jozefin gyengélkedésére tereli figyelmét — el a maga bánatától. „Ich fürchte dein unruhiges Treiben kömmt von deiner Krankheit." Ezért mikor Karlsbadból megjött, méltányosabb volt. Amiket Teréztől követel, az az adott körülmények között kivihetetlen, és a példakul felhozott háztartások — mint a nagyanyjuké — vagy a Batthyányi Imrééké, nem alkalmazható Jozefin házára.^{210a} Az is ellenmondás, ha Jozefin azt akarja, tekintsék magukat bérlőknek, mert azoknak nem szokott olyan komornyikjuk lenni, aki főhercegnél szolgált, sem olyan komornáik, akik még arra sem kaphatók, hogy gyertyáikat maguk vigyék fel szobájukba. Teréz csak akkor tudna Jozefin meglegedésére cselekedni, ha megszűnnek a szűkös viszonyok — ha olyan fix jövedelem állna rendelkezésére, mely nem Stackelberg önkényétől függ, és ha néhány órára a gyermekeknek tanítójuk lenne.^{210b} Mindaddig nem ér semmit a sok nógatás, ez még csak jobban zavarja. Be kell valania, már nehezére esik a tanoncokkodás — és az is, hogy nincs kellő kiszolgálásban része. Csak egy morva konyha-leány van rendelkezésére, aki őt meg sem érti, akiért, — ha igénybe akarja venni — az emeletről saját magának kell lemennie.

Ezek a leleplezés számba menő vallomások rávilágítanak Jozefin nagyzólo hajlamaira, és egyúttal azt is jelzik, hogy Teréz most már igazán belefáradt úgy a testi, mint lelki hajszába, és most már igényt tartana egy kissé nyugalmasabb életre. „Denke dir, dass mein Leben keinen Frühling hatte, dass ich nichts kenne, was das Leben lebenswerth gemacht hätte. als nur Du du Einzige! Bis hieher war mir alles nur ein unangenehmer Traum, nun will ich erst zu leben anfangen: für dich. Denn *ich* habe keine Zukunft."²¹¹

^{210a} Ld. Napló 378. l. és j. A—α. irat, „Im 7-ber 1811."

^{210b} Ld. Napló 379. l. és j. A—α. irat, „Im 7-ber 1811."

²¹¹ Ld. u. o.

De mélyen bevilágítanak Teréz szerető lényébe. Mindent eltűr Jozefintől, csak közelében lehessen, hogy segíthessen neki, részese lehessen örömeinek, bánatának — késő öreg koráig. De ha a mult életéről mondottakban, eddigi ismereteink alapján, túlzást is kell konstatálnunk — mégis Teréz felfogásával teljesen egyezőnek kell tekintenünk azt, ha azt az életet, melyet „újjászületése” előtt élt, tudatosság nélkülinek, tehát álomszerűnek nevezi, amint azt későbbi naplóiban is teszi,²¹² és ha úgy érzi, hogy csak ezután kezdődött meg számára az igazi, a tudatos élet, amihez — amint Teréz látja, — Jozefin juttatta, amiért nem győz neki eleget hálálkodni.

Rendületlenül vallja ekként Jozefin felsőbbtségét, és mindig újabb nekilendüléssel igyekszik elveihez, szabályaihoz alkalmazkodni. „Meiner edlen Schwester edle Schwester will ich sein! ... Kleidung, die Achtung der Domestiquen. Josephinens Haushalt, den heiligen führe ich! ich muss mich einer solchen Ehre würdig machen!”²¹³ De tudatában van annak, hogy Jozefin követelményeiben ingadozó. Ezt se számítja neki hibául, mert túlfinomodott, ingerlékeny idegei vannak — melyeket gyengéden kímélni kell. Ennélfogva Teréz is csak kellemes benyomásokat igyekszik szerezni neki — és ezért érdemesnek is tartja a fáradságot. Az alkalom meg is van erre a falusi életben, amilyennek Jozefin alakította: „Wir leben auf dem Lande um erhaben zu werden, nicht um zu wirtschaften”,²¹⁴ ami azonban nem mentesíti Terézt, hogy Jozefin szemrehányásokat ne tegyen neki a nem kielégítő házvezetés és gazdálkodás miatt.

Úgy látszik, ebben az időszakban Jozefin mintha megint kissé többet foglalkoznék vele és pedagógiai tevékenységével,^{214a} mert többek között azt tanácsolja neki, legyen közvetlenebb, természetesebb — az „esztetikusságra” legfeljebb csak két év múlva kerülhet nála sor, előbb barátkozzék meg a fogalommal.²¹⁵ Ezzel szemben helyes pedagógiai utasítás, hogy a gyermekeket nem kell korukra emlékeztetni, maradjanak minél tovább gyermetegek. Az is ügyes gondolat, hogy ne óraszám dolgozzanak, hanem feladatonként — melyek be-

²¹² V. ö. „... den zehn Jahren meiner dumpfen Kindheit...”, kiadatlan J. 8. füz. 1819.; idézve Bev. XV. l. 10. j.

²¹³ Ld. Napló 380—381. l. szept. 30. J. 2. füz.

²¹⁴ Ld. Napló 381. l. szept. 30. J. 2. füz.: „Darum sollte, wer das Glück ihres Umganges genießt, sehr zart sein u. heilig, und ihr reines Auge nicht beleidigen”.

^{214a} Ld. Napló 381. l. szept. 30. J. 2. füz.: „Jo. hat mir eine Menge guter Dinge gesagt über mich”.

²¹⁵ Ld. u. o. „mit der Idee soll ich mich zuerst vertraut machen”.

végzésének örülhetnek.^{215a} Különben pedig újra előhossa már ismert szabályait. Ezeket Teréz mint szándékokat és feladatokat jegyzi le, melyek mellé öregkori írásával ezt a le-sújtó kritikát írja: „Alle Aufgaben und Vorsätze taugen nichts”.²¹⁶

Müller világtörténetének hatása alatt a romantikus lelkű Teréz arra biztatja magát és Jozefint, hogy úgy, mint az ősgermánok vitézi tettekben, ők is versenyezzenek „im Schönen, Gutthun und Handeln”, nem kételkedve Jozefin győ-zelmében, akihez képest még most is a házvezetőnő szintjén érzi magát, „gemein und derb”.²¹⁷ Úgy látszik, megint nem tudta Stackelbergék megelégedését kiérdemelni ténykedéseivel, mert mentséget keres maga számára — és azt abban találja, hogy nem jut elég pihenéshez, és fáradtságának be-jelentése helyett, azt leküzdve, rosszul végzi teendőit, min-den megállapított szabályát felejtve.²¹⁸ Reményli, ha a kö-rülmények nyugodtabbak lesznek, ez a helyzet is javulni fog.

Ezen reménye azonban nem egyhamar teljesült, mert közben a pör sorsáról Stackelbergékre nézve mind kedvezőtlenebb hírek érkeztek, úgyhogy most már komolyan szá-molni kellett a birtok liquidálásával. Teréz dolga ezáltal megint sokasodik,²¹⁹ és talán ezért kezdi meg újra október 3-án az aug. 7-én^{219a} abbahagyott *Règles de vie* füzetbe be-írásait, hogy ne kelljen a mindennapi háztartási teendőit és megjegyzéseit a ház körüli történetekről,²²⁰ a gyermek-és önevelési naplóvá lett *Journal* füzetbe bevezetni. De még ezekből is kiderül, hogy Teréz máris kereste és megtalálta annak az eshetőségnek jó oldalát, ha az uradalmat tényleg fel kell adni, amennyiben akkor nem kell többé aggódniuk azon, hogy a nagy uradalom részletekbe menő kezelése, mely nyilván Stackelberg erejét meghaladta — ártalmára lesz áldásosabb működésének — „seinem heiligen Wirken”.²²¹

Jozefinnek okt. 4-én történt, mindkét naplóban feljegy-zett elutazása után mintha Teréz újra felszabadulna belső-leg, ami abban nyilvánul meg, hogy Jozefin egyedül üdvöztető nevelési tétele mellett: „Freiheit muss man ihnen geben” — eszébe jutnak neki Pestalozzi vagy Rousseau elgondolásai is.

^{215a} Ld. Napló 381. l. szept. 30. J. 2. füz.

²¹⁶ Ld. Napló 382. l. szept. 30. J. 2. füz.

²¹⁷ Ld. Napló 382—383. l. szept. 30. J. 2.

²¹⁸ Ld. Napló 383. l. szept. 30. J. 2. füz.

²¹⁹ Ld. Napló 385. l. okt. 3. VII—1. füz.: „Das Inventarium voll-enden, eigene Rechnungen u. Franz”.

^{219a} Ld. Napló 370—371. l. aug. 7. és j.

²²⁰ Ld. Napló 384—385. l. okt. 3. VII—1. füz.

²²¹ Ld. Napló 384. l. okt. 3. VII—1. füz.

Így pl. Jozefin követelését: ne feddje a gyermekeket, oda módosítja, hogy igenis feddni kell őket, egy jól megválasztott pillanatban, négy szemközt, amikor hatást is lehet elérni.²²² Azt is indítványozza magának, hogy mielőtt tanítani kezdi őket, kedvet kell bennük ébresztenie a tanulásra, hogy a tanítást jutalomnak érezzék.²²³ — Rosszalkodásaikat nem kell észrevenni, amelyet most a Deym-fióknál tapasztal, akik szinte arra utaznak, hogy Terézt kihozzák sodrából.²²⁴ Jónak találná a rosszalkodó gyermekeket a többtől elkülöníteni, hogy a rosszalkodás a többire ne ragadjon.²²⁵ Azt a nevelést tekintené a legkifejlettebbnek, „Blüthe der Erziehung”, melyben a gyermekek hibái saját magukban nyernék el büntetésüket.²²⁶ De mindezen hatékony elgondolás és eljárás ellenére kénytelen megállapítani, hogy a fokozott házi teendők mellett, egymagában nem bír a gyermekekkel — és azért valóságos csapásként érezné, ha Stackelberg és Jozefin nem töltenék velük a telet.²²⁷ Csak akkor remélhetné, hogy megint többet foglalkozhatna önmagával: „an mich denken! Welcher Himmel liegt in diesem Wort”,²²⁸ amit azonban hiába áhítóz ismételtlen, mert állandóan mindenre gondol, csak magára nem, és mindenről és mindenkiről gondoskodik, csak magáról nem.²²⁹

Okt. 7-én nyilván a pör-ügyben járt Jozefin érkezett vissza, mert Teréz azt állapítja meg róla, hogy az ügyletek lesülyeszti, el kellene tőlük vonatkoznia. De a praktikus Teréz belátja, hogy nyomor vagy szükség esetében nem lehet elkerülni, hogy a szükségét, „die Noth”, ismerjük el törvényhozónak — melytől elvonatkozni nem lehet. Mindamellelt elég gögös elhatározásra jut: nem fogja engedni, hogy az események őt vezessék, hanem ő akarja azokat irányítani,²³⁰ bizonyosan célozva az elkövetkezendőkre.

A visszatért Jozefin újabb kritikái, melyeket Teréz naplóiban visszhangként lejegyez, főleg Teréznek a házi néppel szemben való viselkedésére vonatkoznak, különösen azon

²²² Ld. Napló 386. l. okt. 4. J. 2. füz.

²²³ Ld. Napló 387. l. okt. 5. J. 2. füz.

²²⁴ Ld. Napló 386. l. okt. 4. J. 2. füz.

²²⁵ Ld. Napló 387. l. okt. 6. J. 2. füz.

²²⁶ Ld. Napló 390. l. okt. 11. VII—1. füz. V. ö. 166. l. 1810. jan.

VII—8. füz.

²²⁷ Ld. Napló 387. l. okt. 6. J. 2. füz.; 392. l. okt. 13. J. 2. füz.

²²⁸ Ld. Napló 386. l. okt. 4. J. 2. füz.

²²⁹ Ld. Napló 388. l. okt. 7. J. 2. füz.

²³⁰ Ld. Napló 389. l. okt. 7. J. 2. füz.

tulajdonságok hiányára, melyek a ház fejének, „Dame”, „Chef de la maison” tekintélyét emelik.²³¹

Ezek között első helyen a határozottságot emeli ki Teréz, a céltudatos intézkedést. Csak így lehet fontos percekben teljes nyomatékkaal érvényesülni. Ezt a felismerést is Jozefinnek köszöni, aki ezer formában magyarázta neki, hogy a tekintély alapja az önbecsülés: „achte dich selbst”.²³² De a határozottság nem kell, hogy gögös parancsolással járjon,^{232a} viszont az se helyes, ha parancsolás helyett az alkalmazottaktól kér tanácsot.²³³ Teréz szerint, a magasabb társadalmi osztályok életmódjával sok teher jár, — így a sok cseléd-tartás kényszere, — mégis az ezen osztályokkal járó jót, többek között „imponirende Würde” nem kell elvetni. Pedig ezt teszi Teréz engedékenységevel. Hiába követeli, hogy a többiek vessék alá magukat az általa megállapított házirendnek, mégis ő enged mindenben és mindenkinek — teljesen megfélekezve minden előre megállapított magatartásról: „ich werde verwirrt dann und verrückt”,²³⁴ azaz előírt útjából kizökken.

Fontos a külső megjelenés is — ne legyen soha rendetlen és félszeg.²³⁵ Ezzel Teréz visszatér régi követeléséhez, a „Würde, Ruhe, Anstand” hangoztatásához. Ez érvényesüljön mások által elkövetett hibákkal szemben is, hogy tapintatlan megfélekezéssel ne magunkat alacsonyítsuk le.²³⁶

Mindezt a gyermekekkel szemben is követeli²³⁷ — a nagyobb hatás keltés kedvéért.

Ennek különösen most volna keletje, mert a Deym-fiúk szinte fegyelmezetlenné váltak. Így kettőzött örömmel veszi tudomásul a Stackelberg házaspár legújabb döntését, hogy nyilván a birtok körüli zavaros ügyek lebonyolítására, a telet Witschapban töltik.²³⁸ Ilyenformán, Jozefin közreműködése mellett reméli, hogy a fiúkra eredményesen lehet majd hatni — de csakis akkor, ha eljárásaikban meg van az egyetértés.^{238a}

²³¹ Ld. Napló 386. l. szept. 29. J. 2. füz.

²³² Ld. Napló 389. l. okt. 7. J. 2. füz. Teréz aláhúzása.

^{232a} Ld. u. o.

²³³ Ld. Napló 390. l. okt. 9. J. 2. füz.

²³⁴ Ld. Napló 390. l. okt. 8. J. 2. füz.

²³⁵ Ld. Napló 390. l. okt. 11. VII—1. füz.

²³⁶ Ld. Napló 391. l. okt. 13. J. 2. füz.

²³⁷ Ld. Napló 393. l. okt. 19. J. 2. füz.: „auf mich sehen... dass ich immer würdig handle, denke u. aussehe”.

²³⁸ Ld. Napló 392. l. okt. 13. J. 2. füz.

^{238a} Ld. u. o. „un conteste entre moi et Jo., que nous ne sommes pas d'accord sur la manière d'influer, est un malheur pour ces innocents.”

Újra visszatér legrégibb követelményéhez, a naponkénti magába vonulás szükségességét hangoztatva — legalább egy félórára mindenáron „pour nourrir l'âme”²³⁹ — amihez fel-emelő olvasmányul — lelke megedzésére Lucanus, Seneca és Quintilianus műveit választja.^{239a}

Azt is megfogadja, hogy mindenkivel szemben humánus, igazságos lesz — de nem fog az emberekre számítani — mintegy készülve bizonyos fontos eseményekre. Így mintha özv. Brunszvik grófné látogatását várták volna ebben az időben, amire abból következtethetünk, hogy Teréz már előre megszabja mennyi és milyen időt szentel majd neki, és hogy a régi, kellemetlen jeleneteket mindenképen el fogja kerülni.²⁴⁰

Bizonyára órá való tekintettel inti magát okt. 19-én is, egy közelebbről meg nem határozott „emlékezetes estén” — hogy híven teljesítse kötelességeit, tekintet nélkül arra, vajjon a többiek teljesítik-e. És ne azon törje fejét, „wie Stackelberg, Josephine und Mutter handeln sollten” — csak azon legyen, hogy ő maga cselekedjék helyesen, „dass ich recht handle”.²⁴¹

Ezeket az irrelevánsnak ható, minden előbbivel össze nem függő megjegyzéseket bizonyos mértékben megvilágítja az a beírás, mellyel Teréz okt. 7-i elmélkedéseit egy évvel később kommentálja, illetve kiegészíti. 1811. okt. 7-én ugyanis így végzi: „Wer weiss was uns und mir bevorsteht, ich muss mich stärken für die Zukunft”.²⁴² Ehhez fűzi a következőket 1812. okt. 8-án sor alatt: „Eine weissagende Ahnung! denn viel Grässliches geschah... Verlust der Güter...” Azaz aggodalmas sejtéseinek beigazolódását állapítja meg, mert a továbbiakban felsorolt csapások azt mutatják, hogy a pör elveszett és az anyagi romlás és vele együtt a lelki meghasonlás bekövetkezett: „Zerstörung alles sinnliches Glückes, und Uneinigkeiten, Trennungen der Gemüther, Verleumdung, Verrath”.²⁴³ Az anya grófné nyilván azért utazott Stackelbergékhez — („Ankunft und schrecklich störender séjour von Mutter”^{243a} — így jellemzi Teréz ezt a látogatást) —, hogy az anyagiakba betekintést nyerjen, és esetleg segítsen, ami

²³⁹ Ld. Napló 392. l. V. ö. Napló 54. l. 1809. ápr. A—⁸¹. irat: „vous devez avoir une heure pour Dieu une heure de recueillement pour vous”.

^{239a} Ld. Napló 392. l. és j. okt. 13. J. 2. füz. V. ö. 280. l. j. is.

²⁴⁰ Ld. Napló 390. l. okt. 11. VII—1. füz. V. ö. biogr. CCLXX—CCLXXII. l.

²⁴¹ Ld. Napló 392—393. l. okt. 19. J. 2. füz.

²⁴² Ld. Napló 388. l. okt. 7. J. 2. füz.

²⁴³ Ld. u. o. sor alatt 1812. okt. 8. kelettel.

^{243a} Ld. u. o. sor alatt 1812. okt. 8. kelettel.

ismert takarékosága mellett, és a máris elveszettnek ítélt eddigi és a Br. Ferenc által nyújtott segítségék után²⁴⁴ — semmi esetre sem intéződött el mézes-mázos szavakkal.

Hogy ezekkel kapcsolatosan beállottak az egyenetlenségek, az természetes — és így joggal nevezhette Teréz ezt az időszakot „die schrecklichste traurigste Epoche unseres Lebens”²⁴⁵ — melyre a majd 1812. jan. 20-án újra megindított naplójában mint „mühevolle, traurige und kummervolle” 2—3 hónapra fog hivatkozni.^{245a}

Erre a tragikus intermezzora még abból következtethetünk, hogy a beírások megszűnnek, és pedig a *Règles de vie* füzetben már okt. 11-én — a *Journal*-ban okt. 19-én. Az 1811-es év fennmaradó idejére pedig csak külön lapokon iktatódik be egy-egy beírás november és decemberben. Már pedig mint láttuk, Teréz még a legválságosabb, a leghajszoltabb időkben se mulasztotta el önelemző naplóírását, — hosszabb szünetet egy hónapnál nem is tartott —, úgyhogy ezen idő úgyszólván naplónélkülisége is legjobban jelzi azt a feldúltságot, azt a hajszoltságot, úgy testileg, mint lelkileg, melyben az év utolsó három hónapjában része volt.

Az emlékiratok szerint, Jozefin a pervesztés után sem adta fel a játszmát — hanem a per újrafelvételét szorgalmazta, — nagybátyjukat, Brunszvik József tárnokmestert kérve fel arra, hogy a királynál járjon közbe, e nagy kegy kieszközlésére. (Mem. 100. l.) Addig is megkezdték a majdnem újonnan berendezett ház leszerelését, amit megint Teréz vállalt éppen úgy, mint a levelezést, a teherkocsiknak Bécsbe való elindítását, aminek nyoma megvan a külön feljegyzésekben.²⁴⁶ Sőt még azon is Teréz töri fejét, miként lehetne a Deym-féle műcsarnokot úgy bérbe adni, hogy a bérlő teljes vagyonával szavatoljon a szerződési időre.²⁴⁷

²⁴⁴ V. ö. biogr. CCCXXI—CCCXXII. l. és j. Különösen Brunszvik Ferenc helyett izgulhatott az anya. Ismeretes, hogy Brunszvik Ferenc aktív részt vett a pesti német színház megvalósítása és finanszírozása körül — melynek megnyitását 1811. okt. 4-ére tervezték. A Kotzebue által írt alkalmi költeményekhez a zene megkomponálására Beethovent kérték meg — melyet ez nyilván Brunszvik Ferenc közvetítésére vállalt tepszlitzi fürdőzése alatt — az orvosi tilalom dacára és el is küldte Pestre a művet a szept. 13-ára, amint azt a Breitkopf cégnek levélben jelenti. Ld. Thayer, III. köt.

²⁴⁵ Ld. Napló 388. l. sor alatt J. 2. füz.

^{245a} Ld. Napló 400. l. 1812. jan. 20. J. 2. füz.

²⁴⁶ Ld. Napló 399. l. VII—13. irat: „Heute zwei Briefe Wien v. 19. u. 23. Der Wagen von hier war Sonntag ab noch nicht in Wien.” 23-án az anyjának írt „am 23-ten X-ber” pénz ügyben Budára címezve. Pálfalvi De Gerando levéltár, kiadatlan IV—2. sz.

²⁴⁷ Ld. Napló 397. l. VIII—57. irat: „Mit den Kindern Deym 1811” felírással.

Mindezt Teréz rendületlenül végzi, sőt lebírhatatlanul nov. 6-án még kísérletet is tesz újabb önvizsgálódásra, viselkedésének szabályozására. Töméredek házi teendői között óvja magát a „gemein sein”-től és az okoskodástól, ami tekintve a valószínű sok tárgyalást, Terézünk részére nagy önmegtagadás.²⁴⁸

Ezekén túl, úgy látszik, megint érzelmi válság tört ki közte és Stackelbergék között. Jozefin, bizonyára a helyzetből folyó idegességének hatása alatt, mintha Terézzel szemben megint szeretetlenül és gorombán viselkedett volna, sőt mintha el is akarta volna küldeni — amint azt Teréz retrospektíve panaszkolja 1812. márc. 23-i beírásában.²⁴⁹ Ebből a beírásból megtudjuk, hogy olyan helyzetek álltak elő, melyek szinte követelték Teréz távozását. De bizonyos önérték, mely magát nélkülözhetetlennek ítélte — nem láttatta meg vele ezt a szükségességet.²⁵⁰ És ugyancsak ebből a beírásból tudjuk meg, hogy a pör, „die Prozessgeschichte” mindannyiukat rettentően felizgatta. Még Jozefint is kihozta sodrából: „Auch Josephine sank”. Mennyivel inkább hathatott mindez Terézzre, amikor nemcsak az anyagi zűrzavar, hanem különösen a házaspár egyenetlensége is mérhetetlenül bántotta: „Jo.-s u. Sta.-s Uneinigkeit u. die ökonomische Verwirrung wirkte sehr schlecht auf mich”.²⁵¹

Talán ezekkel a tényekkel hozható kapcsolatba egy kelet nélküli külön irat, melyben méltatlankodó fájdalomnak ad mélabús kifejezést. „Ich brauche Liebe, ich brauche Freundschaft! ich brauche Erziehung!” — melynek hiányát hiszen Stackelbergékkel való együttléte óta mindig érezte.²⁵² Mindezt Jozefin tőle megtagadta — pedig saját magának ártott vele, mert akkor megfelelő segítő társat tudott volna magának nevelni, aki ezekben a nyomasztó percekben egészen az ő óhaja szerint tudott volna cselekedni. „... hättest du nur jeden Tag eine kurze Stunde meinem Bedürfniss widmen können, ich hätte dir dafür alle Stunden meines Lebens gewidmet.”²⁵³ Úgy látszik Teréz nincs tudatában, hogy ezeket a maga személyére, feltételes módon kifejezett lehetőségeket úgysis megvalósította. De azért nem kerüli el figyelmét az a különös ellenmondás, hogy Jozefin, aki őt

²⁴⁸ Ld. Napló 393. l. VIII—59. irat, nov. 6.

²⁴⁹ Ld. Napló 414—415. l. J. 3. füz.

²⁵⁰ Ld. Napló 414. l. 1812. márc. 23. J. 3. füz.: „auf das erste Wort Jo.'s hätte ich gefasst sein können, zur Mutter zu gehen.

²⁵¹ Ld. Napló 415. l. 1812. márc. 23. J. 3. füz.

²⁵² V. ö. biogr. CCXXXI—CCXXXIII. l., CCXXXVI. l., CCXLI—CCXLIII. l.

²⁵³ Ld. Napló 308. l. A—J. irat.

annyira alsóbbrendűnek tartja — mégis rábízza legnagyobb kincseit, a gyermekeket, akiket odaadó szeretettel gondoz Teréz: „Für meine gänzliche Hingebung behandelst du mich oft mit der grössten Hintansetzung und Kälte“, hangzik el immár nem először Teréz panasza.²⁵⁴ De Teréz mégis kitart mellette — amit annál inkább kell ezúttal méltányolni mert otthon is folytathatta volna önnevelését, mivel az anya beleegyezett volna abba, hogy ne járjon társaságba.²⁵⁵

De mint már annyiszor, Teréz hamar önmaga fölé kerekedik. Egy szerdán — nov. 11-én — már Fichte szellemében elmélkedik a „religiös Erhabene“-ről, ezzel készülve Stackelberg archeológus öccse, Otto Magnus fogadására.²⁵⁶

Arra is törekszik — mikor nem törekedett erre! — „einmal Josephinen etwas recht Tüchtiges zu leisten“. Bár megint kénytelen megállapítani, hogy Jozefin sérti moralitását, „wenn sie mein Gefühl für sie und ihre Kinder brisquirt“, — mégis újból egészen Jozefin varázsa alá kerül, amikor „szép“ szavait a nőiességről, a viselkedésről sat. lejegyzi. Ez újabb impulzust ad neki arra, hogy önnevelését mindennek fölé helyezze, és ne számítson Jozefinre, aki egyáltalában nincs tekintettel Teréz nevelésére, „auf meine Bildung“, sőt mintha azzal elenségesen állna szemben, azt egészen Terézre vagy a véletlenre bízva. Ezért most már végkép elhatározza első lépésként az emancipáció felé: „Wie sie und ihr Bedürfniss ihr höchstes, so soll ich und mein Bedürfniss mein Höchstes sein!“ De mindenesetre igyekezzék Stackelbergék tisztelőtét és szeretetét újra elnyerni. Mert mi haszna az ellenkezőből: „wenn sie mich gebraucht und missbraucht haben, dass sie mich verstossen“.²⁵⁷ Tehát Teréz tisztán látja Stackelbergék önzését, de mégis kitart mellettük.

Általánosságban a hangulat nagyon ingerült lehetett és talán ezért kérte Teréz levélben az uradalmi intézőt, beszélje le a gazdatisztekét esetleges újévi tisztelgésről.²⁵⁸ Stackelbergék ugyanis az emlékiratok szerint nem voltak népszerűek. (Mem. 99.) Az új protestáns földesúr nem tetszett a katolikus plébánosnak, a hivatalnokok pedig újítonak tekintették. Stackelberg és a gögös Jozefin teljesen visszavonultan éltek, és így érthető, hogy ezekben a válságos időkben sem óhajtották a velük nem rokonszenvező hivatalnoki kar

²⁵⁴ Ld. Napló 308. l. A—9. irat.

²⁵⁵ Ld. Napló 415. l. 1812. márc. 23. J. 3. füz.

²⁵⁶ Ld. Napló 394. l. 1811. dec. 11. VIII—59. irat és j.

²⁵⁷ Ld. Napló 395. l. 1811. dec. 11. VIII—59. irat, Teréz aláhúzása.

²⁵⁸ Ld. Napló 399. l. VII—13. irat.

társaságát, úgyhogy magános ünnepeket élhettek át Witschapban.

Ebből Teréz szokásához híven megint a felemelkedést előmozdító elemeket igyekszik kivonni, megállapítva az ember felemelkedésének módozatait. „Der Mensch kann sich erheben 1-tens im einsiedlerischen Leben an der Natur — 2-tens im thatenreichen Wirken, — 3-tens durch Leiden, wenn er in inniger Verbindung mit anderen Wesen existirt. — 4-tens durch Kunst”.²⁵⁹

Brunszvik Teréz ezen megjelölésével újabb bizonyosságát adja ösztönös biztonságú, magasra differenciálódott lélektani tehetségének. Mert az általa megjelölt kibontakozási utak, felemelkedési módok, szinte elkápráztató perspektívával vonják be a mai lélektan megállapításait. Szembeötlő ugyanis a megegyezés a Spranger adta formulázással.²⁶⁰ Az 1. pontban kijelölt mód szerint a természetben való elmerülés, kontempláció révén találja meg az ember kibontakozását: ez a *vallásos* (részben a tudományos kutató) ember típusa. A 2. pont szerint a tevékenység gyakorlásában keresi a pozitív kiélési formát; ez tehát teljesen fedi a *szervező* ember típusát (pl. kereskedő, politikus). A 3. pontozat szerint az emberies együttérzésben, a szenvedésben való részvételben tudja a maga egyéni kiélését megnyilvánítani; ez tehát a *karitatív*, a szűkebb értelemben vett jó-emberek csoportja. S végül a 4. pont rámutat a szép keresésének és alakításának jelentőségére; ez lesz tehát az az emberfajta, akinek a művészet jelenti a legfontosabb értéket.

Tudjuk, hogy Brunszvik Teréznél az 1. és 3. pontbeli adottságok voltak legerősebben kifejlődve, de viszont tudatos munkával elérte, hogy belső értékeit a 3. pontozat módozatain keresztül tudta kivetíteni széles körben — hosszú évek át. Azaz tér- és időálló, tehát tartós értékeket produkált.

²⁵⁹ Ld. Napló 395. l. VIII—59. irat, dec. 11.

²⁶⁰ Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie u. Ethik der Persönlichkeit von Eduard Spr. 5., vielfach verbesserte Auflage. Halle (Saale), 1925. Ld. 114—276., 357—408. l.

ZÁRÓ VIZSGÁK.

1812—1813.¹

Az előzőkben jellemzett, Teréz által is súlyosnak nevezett 2—3 hónap zaklatásai közben² nem meglepő, hogy az új esztendő az eddigi gyakorlattól eltérően, még csak megemlékezésben sem részesül. Viszont újabb lelkes elhatározása, hogy Jozefin segítségét terve elmozdítására ki akarja érdemelni, — érthetővé teszi éppen január 20-ának kiemelését, mely annak a napnak évfordulója, amikor 1809-ben a Mont Cenis magasságairól száguldtak egy új élet felé, másrészt az a nap, melyen 1810-ben a testvérek hosszabb elválás után találkoztak, és részletekben megszöttek szép terveiket.^{3a} Teréz tehát újabb fogadkozással köti le magát Jozefin mellé: „Arbeiten will ich, tapfer kämpfen mit dem Schicksal für Jo. Für sie nur leb' ich, ihren Kindern, ihrem Gatten...“³

Abban reménykedik, hogy most már túl vannak a nehézségek zömén, és megint jobb napok következnek, lelkesedve Jozefinnek a nevelésről tett nyilatkozatain, melyekkel, mint látszik, Terézt boldogította. Erre újra feléled benne a bizakodás, hogy a tökéletesedés felé Jozefin jótékony vezetésével fog eljuthatni.⁴ Ezt a bizakodást Jozefin elhatározásából meríti, hogy Theophilet, az újszülött Stackelberg leánykát, olyan eszményképpé fogják nevelni, amilyenre a minden idők filozófusai vágytak és vele együtt pedig önmagukat is fel fogják emelni: „Rein wollen wir uns machen, selbst immer höher zum Ideal hinauf steigen“.⁵ Teréz lelkesedésében külön megfogadja, hogy naplójában ezentúl csak Jozefin szavait örökíti meg.⁶ Ebből kifolyólag a szorosan vett önvizsgálódások, a hetenkénti beírások, a napi, vagy heti fel-

¹ Erre az időszakra a következő füzetekben vannak beírások: Elszórtan a J. 2. jelzésű *Journal* füzetben a 102., 103—105., 106., 107—108., 108—113. kéz. lapon és rendszeresen a J. 3. jelzésű, ugyancsak *Journal* füzetben. Ezeket kiegészítik egyes, külön lapokra írt bejegyzések: A—J. irat, VII—7. b., VII—1-ből a 107—109. kéz. lap és a VIII—59. irat.

² Ld. Napló 400. l. 1812. jan. 20. J. 2. füz.: „...ich habe mühevoll, traurige 2—3 Monate verlebt“.

^{3a} V. ö. Napló 154—155. l. 1810. jan. 20. VII—8. füz. és biogr. CCXVIII—CCXIX. l.

³ Ld. Napló 400. l. 1812. jan. 20. J. 2. füz.

⁴ Ld. Napló 400. l. 1812. jan. 21. J. 2. füz.

⁵ Ld. u. o.

⁶ Ld. Napló 400. l. 1812. jan. 20. J. 2. füz.: „Jo's Worte sollen dies Tagebuch nur zieren“.

adatok felálítása helyett, Jozefin hatására inkább általános morális szabályok lépnek előtérbe, még akkor is általánosságban, amikor félreismerhetetlenül magára érti.

A Stackelbergék helyzete pedig igen súlyos; — és a superlativokban mozgó Teréz szerint a vízbe fulokéhoz, vagy a tüztől fenyegetettkéhez hasonló, melyből csak a legnagyobb erőfeszítéssel menekülhetnek.⁷

Teréz szívesen dolgozik tiz helyett is, — ha ezzel a mentő munkálatokat véghez tudja vinni, „das ungeheure erschwingen, erringen vollbringen! Welche Gelegenheit zur Achtung!” Erre az erőt meg is kell szereznie, úgyhogy a nyugodtabb időszakokban szokjon rá a helyes cselekvésre: szoktatás és mechanisztikus begyakorlás révén.⁸

Teréz mindenképen a munka tisztelőtét hirdeti, mert a még oly alacsonyrendű, de tökéletesen végzett munka, az ember megneimesbülesét szolgálhatja. Ezért azt is vallja, hogy az ember minden szegénysége mellett lehet úgy külsejében, mint gondolkodásában szép és nemes, csak nem szabad születését megtagadnia.⁹

Mint látjuk, csupa olyan követelmény, mely a szegénység hangoztatásával Stackelbergék viszonyaira is világot vetnek, másrészt arra, hogy Teréz régi tételeként, a mindenkori helyzetben a hátrányokat előnyökké igyekszik átformálni.

A napló ezen kezdő beírásai a két testvér együttlétére vallanak — és pedig Witschapban — ahonnan úgy látszik Jozefin február első napjaiban indult Bécsbe — a Deympalotában fenntartott lakásába, nyilván azért, hogy megkülmertessék a háztartás felosztásával járó lelki és testi izgalmaktól — míg Teréz, az utolsó rendelkezések befejezése után — néhány napra rá követte.¹⁰ Ilyenformán febr. 11-én

⁷ Ld. Napló 406. 1. febr. 1., 2. J. 3. füz.

⁸ Ld. Napló 406. 1. febr. 6. J. 3. füz.: „zur eisernen Gewohnheit mir machen. V. ö. még 427. 1. u. ezt máj. 10. J. 3. füz.

⁹ Ld. Napló 406. 1. febr. 6. J. 3. füz.: „Entbehren, aber nicht verunedeln!”

¹⁰ A Bécsbe való költözés időpontját a fentiekben csak hozzávetőlegesen tudtuk megállapítani, mert a naplók nem adnak semmi tárgyi támpontot. Ezúttal az emlékiratok is teljesen tévednek, amikor Teréz ott azt állítja, hogy 1813 októberében költöztek Bécsbe, és pedig Witschapból. Ez utóbbi helyes, mert csakugyan Witschapból költöztek oda — csakhogy nem 1813-ban, hanem 1812 legelején. Az emlékiratokban Teréz megfelelkezik a Dornbachban töltött nyárról, — ahol Teréz naplófeljegyzése szerint aug. 6-án voltak — és ahonnan csakugyan októberben költöztek be a városba, Bécsbe, — amint azt Teréz egy anyjához írt levélben bejelenti: Pálfalvi De Gerando levéltár IV—20. (kiadatlan). Ebben Teréz még megemlíti, hogy Theophile már kezd beszélni. — Az 1813. évre vonatkozó tévedés nyilvánvalóvá válik az emlékiratokból is, mert ha csak 1813. októberben költöztek volna

érkezhetett meg, amikor is megrendül Jozefin láttán, akit már a pusztaság utazása is beteggá tett. „O wie hat mich dein Anblick erschüttert! liebe Josephine” — tör fel Terézből a szájalom. Szívesen cserélné vele, csak Jozefint lássa boldognak — írja a minden áldozatra kész Teréz, külön lapra.¹¹

Jozefin szenvedésének hatása alatt, kettőzött igyekezetel akarja őt minden néven nevezendő munkától, minden gondtól megkímélni — hogy legalább ezáltal enyhítsen helyzetén. Ez igyekezet megvalósítását célzó intézkedéseket mutatja a „Regeln und Prüfungen 1812” felírású, febr. 15-i bejegyzése, mely a kéziratban megint folytatólagosan kapcsolódik a jan. 20. és 21-iekhez,¹² a *Journal* 2. füzetben. Egyúttal azt is, hogy újra megkezdje a kényszerűlten megszakított főfoglalkozását, a gyermekek gondozását és nevelését. Legelső kötelességét abban jelöli meg, hogy mindazt pótolja, ami Jozefin betegsége miatt elmaradt, és így e gyengélkedésből a gyermekekre veszteség ne háruljon. S jellemző Jozefin önző és hatalmaskodó természetére az a külön kifejezett kívánsága, hogy Teréz teljesen az ő szellemében járjon el a gyermekekkel szemben. Viszont ugyancsak jellemző Teréz odaadó szeretetére, hogy ezt legkomolyabban megfogadja, s azt is, hogy tőle telhetően Jozefin tekintélyét a gyermekek előtt emelje, a gyermekek szeretetét ő iránta fokolja — azt elhárítva magától azzal az ismételt kijelentéssel, hogy ő csak helyettesíti az anyát.¹³

Érezve ennek a helyzetnek veszedelmét, külön előírja magának az önállóságot, a lelki nyugalmat, hogy ne engedje magát azok által sem eltántorítani, akik őt eddigi fokára emelték.¹⁴

Hűségesen lejegyzí Jozefin néhány évre előre megállapított terveit. A közel jövőben megvalósítandók között: Hogy télen Bécsben éljenek a gyermekek oktatásának és művelésének, az anyagiak rendezésének. 1812 májusában Jozefin Karlsbadba menne és a csehországi Egerbe — egyik gyer-

Bécsbe Witschaphól, akkor a kis Stackelberg Minona nem születhetett volna Bécsben áprilisban, amint azt Teréz emlékirataiban pontosan megemlíti — és amint a *Taschenbuch der adeligen Häuser* 1928. évfolyam szerint is nyilván van tartva. — Itt említjük meg, hogy a pesti német színháznak 1811. október 4-ére tervezett megnyitása 1812. febr. 9-én zajlott le. Kotzebue: „König Stephan Ungarns grösster Wohlthäter” és „Die Ruinen von Athen” című alkalmi költeményeihez Beethoven komponálta meg a zenét — Brunszvik Ferenc közbenjárására.

¹¹ Ld. Napló 408—409. l. és j. „Dienstag am 11-ten [Febr.]”. A—J. irat.

¹² Ld. Napló 409—410. l. J. 2. füz.; 103—106. kéz. lapról.

¹³ Ld. Napló 409. l. 1812. febr. 15. J. 2. füz.

¹⁴ Ld. u. o.

mekével — a többiek pedig Terézzel Bécs közelében, valami magaslatra,¹⁵ hogy a fiúk folytathassák megkezdett tanulmányaikat, és el ne szakadjanak Stackelbergtől; valamint a többi évre néhány utazás. Mert Teréz azt találja, hogy Jozefinek nemcsak testi ápolásra és gondozásra van szüksége, hanem tiszta levegőre, fürdőkre, testi mozgásra — főleg pedig gyengéd figyelemre, kedélyének felderítésére.¹⁶

Azaz, itt is, mint Witschapon, Teréz gondoskodásának középpontjában megint csak Jozefin áll. Csakis ez a páratlan szeretet teszi lehetővé, hogy Teréz Jozefin szeszélyeit elnézéssel ne csak tűrje, hanem ezt a türeست magától követelje is — csak arra ügyelve, hogy lelke ne károsodjék.¹⁷ Fel is jegyzi bűnbánóan, ha e tekintetben megfélekedezett magáról¹⁸ — annál inkább, mert hiszen a Stackelbergékkal való szoros együttlétben és közös munkában reményli a „jó” előmozdítását,¹⁹ mert egymagában csak kudarcot vall e téren, mint a gyermekgondozónő és a házvezető esetében, akiket a felemelés helyett csak beképzeltté tett.²⁰ Csalódással szemléli, milyen nehéz az embereket megjavítani, milyen hálátlanok általanosságban. Még a legkiválóbbak is csak addig ragaszkodnak hozzánk, míg valami előnyük van ebből, a szerencsétlent pedig mindenki bántani meri.²¹

Úgy látszik, mind súlyosabban jelentkeznek Stackelbergéknél az anyagi gondok, úgyhogy Teréz munkaterülete kiterjed a kölcsönök megszerzésére is, hogy a mindennapi életet biztosítani tudják. Nyilván ebben az időben írta azokat a csak fogalmazványban megmaradt leveleket, melyekben Stackelbergéeknek azzal akar segíteni, hogy a legkülönbözőbb gazdasági tervekben hasznos befektetésekkel való részvételre buzdítja ismerőseit.^{21a}

¹⁵ 1812-ben tehát Teréz még *teruben* sem volt Csehországban, illetve Morvaországban — ahogy azt La Mara szerint Rieman feltételezte a Beethoven-levelek megoldására. V. ö. CCCLXII l. 17. j.

¹⁶ Ld. Napló 410. l. febr. 15. J. 2. füz.

¹⁷ Ld. Napló 411. l. febr. 24. és 26. J. 3. füz.: „solange ich ruhig bleibe schadet es mir nicht”.

¹⁸ Ld. Napló 411. l. márc. 12. J. 2. füz.: „ich war gestern Mittwoch nicht gut gegen die kranke Jo. ungeduldig, herrisch, fast boshaft”.

¹⁹ Ld. Napló 411. l. 1812. márc. 16. J. 3. füz.: „... dann mit ihnen gemeinschaftlich das Gute befördern”.

²⁰ V. ö. Napló 374. l. 1811. szept. 3: „da ich die Menschen auf die ich wirke, aus ihrer Sphäre heraus reisse... gab ihnen Eingebildetheit...”

²¹ Ld. Napló 412. l. márc. 16. J. 3. füz.: „... so lange man ihnen geben, ihnen sein kann der Glanz die Ehre... an den Unglücklichen wagt sich alles heran”. Az aláhúzás Teréztől való.

^{21a} Pálfalvi De Gerando levéltár VIII—138., VIII—163. sz. kiadatlan iratok.

Nem csoda, ha az igaz barátságnak, e szent lángnak zengi dicsőségét. Emberi megértésében azért menti azokat is, akik barátságból való áldozatkészségre nem képesek, akiknél pl. hiányzik a kellő műveltség, hogy a sok nyugtalanság és egyensúlyozatlanság okozta cselekedetek motívumait felismerjék. Viszont a maga hibájául rója fel nyersségét, amit hiszen Jozefin is annyira kifogásol.²² Stackelberg is azt tartja róla, hogy sértődött, haragos, de ez a vélemény Terézt nem zavarja, mert ő sem látja Stackelberget tökéletesnek: „er ist aber selbst nicht rein, nicht ganz edel”. Ez a megállapítás eszébe juttatja Teréznek az önismeret nehézségeit, mely ugyan kifejlődhetik a magányban is, de igazi próbaköve mégis csak az emberekkel való érintkezés: „Eben in Gesellschaft und im Verkehr mit Menschen und Berufsarbeiten kann man sich am wahrsten kennen lernen” — írja találóan Teréz.^{22a}

Viszont az emberekkel való érintkezése mikéntjére vonatkozólag Teréz rögtön magára pirit, — mint már annyiszor — hogy környezetével nem tudja eltalálni a méltóságteljes hangot.

Ez a környezet pedig kibővült,²³ mert most a fiúk számára mégis fogadtak tanítót „Johann Schmidt”²⁴ nevű medikus, Rosalie gyermekgondozónő fivérének²⁵ személyében. Teréz vele, éppen úgy, mint Rosalieval, ismert expanzivitásánál fogva, nyilván házi ügyeket tárgyal meg, miáltal Schmidt felhatalmazva érezte magát Jozefin házvezetését kritizálni, sőt méltóságos fellépését „erlernte Hoheit” jelzővel illetni — mely pedig lelkileg ártalmas, mert ezáltal már azt vélik az illetők, hogy jelentősek. Megdöbbenve kérdi Teréz: „Hat er recht?”²⁶

Ilyenféle, vagy talán még súlyosabb indiszkréciókkal vádolja magát Teréz, miáltal Stackelbergéknek, különösen Jozefinnek állítólag nagyon ártott. Ezért büntetésül száműzni akarja magát Stackelbergék köréből — az ezen időben olva-

²² Ld. Napló 413. l. márc. 16. J. 3. füz.: „Sie kann meinen rauhen Ton nicht vertragen u. sie hat recht”.

^{22a} U. o. V. ö. Napló 314. l. 1811. márc. 20. VII—1. füz.: „Soll ich denn nur einsam... brav sein können? So meinte es Christus wahrlich nicht...”

²³ Ld. Napló 411. l. és j. márc. 16. J. 3. füz.: „Was Schmidt von Schlegels Vorlesungen sagte”.

²⁴ Ld. J. 2. füz. 120. kéz. lapon. (Kiadatlan.) „Johann Schmidt Mediziner Feldapotheker Rennweg Nro 182” és Mem. 102. l.

²⁵ V. ö. Napló 419. l. márc. 26. J. 3. füz.: „Schmidt's Gegenwart, seine Schwester Rosalie”.

²⁶ Ld. Napló 414. l. márc. 17. J. 3. füz.

sott Iphigeniához hasonlóan,²⁷ önmagát hozva áldozatul, hogy a sorsot kiengesztelje. Ebből a fellengős túlzásból, tisztán kiviláglik, hogy Stackelbergéktől távol, képtelennek érzi magát a maga erejéből valami fontos véghezvitelére — és így a jelentéktelenségbe fog süllyedni.²⁸

A multakra való tekintettel, ez az önkéntesnek mondott száműzetés, nem egészen lehetett önkéntes, mert felidézi az előző ős emlékeit, amikor Stackelbergék őt haza akarták küldeni. Szinte sajnálja most, hogy akkor nem ment el — mert búcsúzáskor a nemes lelkűségnek adhatta volna jelét, felhatalmazva Jozefint, ha szüksége volna rá, csak hívja.²⁹

Most pedig, úgy látszik, egymást érik a jelenetek, főleg Stackelberggel, akinek vádaskodásaival szemben Teréz, úgy mint Jeanne d'Arc, méltóságteljes hallgatást szegezett, mert nem akarta belekeverni Jozefint, akinek betegsége miatt nem volt szabad ellentmondani, és így lehet, hogy utasításait követve, helytelenül cselekedett.^{30a} Mintha Stackelberg felháborodásában Teréz e hibáiért Jozefint akarta volna felelőssé tenni, sőt még jelenléteért is — ami ellen Teréz védelmébe veszi, újra kifejezésre juttatva háláját azért, hogy magához vette és ezáltal alkalmat adott Teréznek méltóságteljes életre.³⁰

Ezen elismerés ellenére Teréz is kifogásolja, hogy Jozefin nem akarja belátni, hogy nem mindig a sors okozza a csapásokat, hanem azok következményei saját tetteinknek, érzelmeinknek vagy viselkedésünknek. Azon felül, Jozefin túlságosan zsarnoki, ami Terézsre is ragad.^{30a} De e dorgáló kritikából saját magának is juttat: Nyugodtnak kellett volna maradnia, hogy méltóságteljes magatartásával és fellépésével támogathassa azokat, akik nyugalmaikat nem tudták megőrizni. Ez lett volna az igazi segítség, nem csak amolyan, amilyet minden cseléd nyújthat: „Blos Hand und Fuss!”^{30b}

Ha a jelen feljegyzések távol is vannak attól, hogy eseményeket regisztrálóknak lehetne őket nevezni, mégis teljes

²⁷ A pálfalvi levéltárban negyedrétre összehajtogatott ívlap, mind a 4 oldala teleírva Goethe Iphigenie-jének idézeteivel. VIII—97. sz.

²⁸ Ld. Napló 414. l. márc. 20. J. 3. füz.: „Sterbe ich auch ohne Nutzen für die Welt... unbedeutend! Ich habe das verwirkt, ich will büßen.” V. ö. még Napló 215. l. 1810. aug. 24.: „Den Unbequemen duldet man noch eher, als man den Unbedeutenden verträgt” és j.

²⁹ Ld. Napló 414—415. l. márc. 23. J. 3. füzet.

^{29a} Ld. Napló 415. l. márc. 23. J. 3. füz.

³⁰ Ld. Napló 415. l. márc. 23. J. 3. füz.: „Mache dich auf einen Sturm gefasst. St. ist sehr aufgebracht... dass sie mir Gelegenheit zu einem würdigen Leben gab.”

^{30a} Ld. u. o. „zu despotisch, u. ich werde es auch”.

^{30b} Ld. u. o. V. ö. biogr. CCCXCVI. l. és Napló 364. l. 1811. júl. 30. VII—1. füz.: „Nicht nur daseiend...”

tisztasággal alkothatunk magunknak képet azokról a viszályokról a családban, melyek kisebb-nagyobb időközökben, — főleg anyagiak miatt, minden ürügyön kitörtek. Ezek Teréznek sok alkalmat szolgáltatott arra, hogy a viselkedésre, az eljárás módokra, a tapintatra vonatkozólag elmékedéseket folytasson. Arra kellene törekedniök az asszonyoknak — írja —, hogy bizonyos decorummal jelenjenek meg — például állítva Goethe Torquatojából a hercegnőt.³¹

De Teréz itt megint problémát is lát, mert hiszen a kiváló embereknek is érdekében áll — amint azt pedig csak szerelmesekről állítják —, hogy magukat jobb színben tüntessék fel a valónál — és ezért nem mindig lehet feltétlenül bennük megbízni — bár a lelki meztelenség elfedése is a decorumhoz tartozik, akár a testi meztelenségnek leplezése. De vigyázni kell, hogy a decorum ne szolgáljon a magunk túlbecsülésére, azaz hogy a szép eszmék hangoztatása által máris kiválóknak gondoljuk magunkat. Úgy látszik Teréznek a szándék és tett tudatalatti összeolvadásának lehetősége sok fejtörést okoz.³²

Ugyanígy arra int, ne terheljünk a magunk kényelméért másokat³³ — amint azt, úgy látszik, Teréz cselekedte az egész télen át. Különbben is téli viselkedése miatt erősen zsörtölődik magával Teréz, szerintünk, a téli idő viszontagságait tekintve, teljesen indokolatlanul — úgyhogy megint egy Jozefin szuggesztívó gyanúja merülhet fel, aki Teréznek felhányja, hogy nincs benne szeretet — de amit ez joggal vissza is utasít: „ich glaube sie doch 1000 mal mehr zu lieben als sie mich” — ami kétségtelen tény. S bár újra előszedi maga ellen legrégibb vádjait, mégis elég tisztán látja, hogy Jozefin amikor másokat vádol, a maga hibáit nem akarja felismerni, illetve beismerni. Addig pedig Teréz nem közeledhetik hozzá bizalommal.³⁴

Majd a személyeskedés ezen kis területéről visszatér a naplóírás régi módjához. Elmélkedik a „jó”, „a vallás”, „az erény” fölött, hangoztatva régi tételét újabb formában.³⁵ És mint mindig, végül az absztraktumból a konkrétumra, az elméletből a gyakorlatra tér vissza, és ennek megfelelően most már részletekbe bocsátkozik: Nem kell rögtön hatni akarni

³¹ Ld. Napló 416. 1. márc. 23. A Torquato Tasso egyike Teréz kedvenc olvasmányainak. Sokszor idéz belőle. Így pl. Napló 17—30. 1. 1809. M. 1. füzet.

³² V. ö. biogr. CCCXCV. 1.

³³ Ld. Napló 416. 1. márc. 23. J. 3. füzet.

³⁴ Ld. Napló 417. 1. VII—7. b. irat. V. ö. még 415. 1. márc. 23. J. 3. füzet.

³⁵ Ld. Napló 418. 1. márc. 25. J. 2. füz.

a környezetében időző emberekre, csak megfigyelni őket. Butaság volt annyi mindenbe avatkozni — nem kell bedőlni, „aufsitzten” — Schmidtnek, sem Rosalienek. Büszke legyen, de azért szelíd. Ha közelebből vizsgálja a dolgokat, nem olyan csodálatos, hogy megszólják őket. Igazat ad Stackelbergnek, ha most sokat beszél Teréz, azt általában szépítgetésnek ítélnék. Sok hibát apáthiából következtek el, mert nem volt meg a fizikai erő, és e téren Jozefin is bűnös. „Vieles hätte sie uns ersparen können”.³⁶

Ezen retrospektív beírásból mintha arra lehetne következtetni, hogy a már fent említett népszerűtlenség egyik oka az lehetett, hogy a többi földesurak életétől nagyon eltérő, talán nagyzoló életmódot folytattak Stackelbergék, — amit már azért sem engedhettek meg maguknak, mert nem volt elég pénzük, mely minden különködést megbocsáthatóvá szokott tenni.

De Teréz leginkább a maga viseletét gáncsolja. Nem tud megnyugodni azon, hogy a zavarok idején nem állta meg helyét, hogy ő is teljesen elvesztette a fejét, és így nem vált azzá a segítő anygallá Jozefin számára, amilyenné lenni annyira vágyott.³⁷ Eltökéli újra: „In mir leben, in Gott!” Új időszak kezdődik — mely éppen összeesik reformációjának évfordulójával.^{37a}

Ugyanis mintha kibékülés történt volna Teréz és Stackelbergék között. Egyrészt Jozefin beismerte, hogy Terézt kihasználta, visszaélt jóságával, „dass sie mich missbrauchte” és másrészt, mintha ünnepélyes formában kegyesen megengették volna neki, hogy maradhat, amit boldogan vesz tudomásul és mindjárt messzemenő ígéretekkel honorál: „ich will mich bei Gott so betragen, dass du und Stackelberg und alle Menschen mich wieder lieben können”. De hozzáteszi a magának szóló intelmet, hogy a kihasználtság ellen védekezék és kerülje a szolgálai segítő-készséget: „Keine sclavische complaisance gegen Niemand, denn Niemand ist vollkommen”. Viszont a legjelentéktelenebb is válhatik naggyá. Ez a tudat erősítse majd meg Terézt.^{37b}

Tehát mint eddig is láttuk, a március 28-ika mindig egy újabb korszak megindulását jelenti. De ezúttal sem erkölcsi mérleget nem állít Teréz, se nem említi, hogy a harmadik

³⁶ Ld. Napló 418—419. l. márc. 26. J. 3. füz.: „Alles was eine Familie ehrwürdig macht, hat uns gefehlt...”

³⁷ Ld. Napló 419. l. márc. 28. J. 3. füz. V. ö. 364. l. VII—1. füz. 1811. júl. 30.: „Wie war es mein... Wunsch...”

^{37a} Ld. Napló 419. l. márc. 28. J. 3. füz.: „Es kann schön u. neu wieder angehen.”

^{37b} Ld. u. o.

nevelési esztendő lejárván (1809. márc.—1812. márc.) egy újba kezdett volna. Csak új „Epoche”-t jelent be. És ez meg is felel a tények állásának, mert most már *tettekben* kell helyt állania az életben. Ennek megfelelően, az eddiginél is tevékenyebb életében, a napló bejegyzések mind szórványosabbakká lesznek, hogy 1813 januárjában egy időre teljesen elakadva, októberben tisztán olvasmányi jegyzékké, ismertetéskké váljanak.

Egyelőre Terézünk a maradási engedély örömén felfrisülve, minden neheztelést feledve, megint teljes szívvel élvezi a baráti együttlétet Jozefinnékkal, a gyermekekkel és nevelőkkel. Most már nem sajnálja, hogy még sem ment haza,³⁸ mert az ilyen lelki és szellemi együttes Teréznek olyan élvezet, mely mindenért kárpótol. Mindenben örömét leli — amint azt az Isten is parancsolja:

„Man muss sich über alles freuen: die Luft, die Natur, das Licht, den Schlaf, die abwechselnde Bewegung und Ruhe, und über alles dies noch das wenige Schöne im Gemüth des Menschen. Das Erkennen und Lieben, das sich um Liebe bewerben, geliebt werden nützen, das Gute befördern, helfen.”^{38a}

Ehhez még hozzátézi, hogy az embereket a szerint kell megbecsülni, ami jó bennük, figyelmen kívül hagyván a rosszat.³⁹ Mindez megkönnyíti neki, hogy Jozefint újra a tökéletesség magaslatán lássa. El is határozza újra, — „Ich will mich um Jo.'s und Stack.'s Liebe bewerben. Nicht Vertrauen und Einfluss begehren, sondern denjenigen der mir wird, — schätzen”.^{39a} Alázatosan formulázott óhaj.

De minden bámulat mellett, megint csak kénytelen megállapítani, hogy Jozefin és Stackelberg önzők, azért nincs körükben szívéllyesség.⁴⁰ Jozefin, amint látszik, bizonyára betegségére való tekintettel — át akarja ruházni a gyermekek nevelését, valamint az ügyletek vitelét Stackelbergre, hogy ő maga a művelődésnek élhessen. Teréz ezt nagyon helyesli, mert amint már láttuk, Teréz megkívánja, hogy szűkös körülmények között se mondjunk le a magasabb kultúráról, — melynek megszerzésére szűkös körülmények mellett is van mód társas érintkezés, zene által. „Es giebt so viel Er-

³⁸ Ld. Napló 419—420. l. márc. 28. J. 3. füz.: „Es ist mir jetzt nicht mehr leid das Elend ausgestanden zu haben”.

^{38a} Ld. Napló 420. l. márc. 28. J. 3. füz.

³⁹ Ld. u. o. V. ö. Napló 91. l. Réflexions sur moi-même.

^{39a} Ld. Napló 420. l. ápr. 1. J. 3. füz.

⁴⁰ Ld. Napló 421. l. ápril. 1. J. 3. füz.

hebungen die nicht geldspielig sind", köztük „Kleinmann" lelkes prédikációi.⁴¹

A művelődési és felemelkedési eszközök olcsósága mind nagyobb fontosságot nyertek, annál is inkább, mert Stackelberg ezt a fontosságot mellőzve első bécsi tartózkodásának kedvteléseire tért vissza, a könyvvásárláshoz, melyre azonban most már nehezen volt előteremthető a pénz. Ez a pénzhány mintha a személyzet csökkentésében is jelentkezne, és talán ezzel függ össze, hogy Teréz Rosaliet, a gyermekgondozónőt búcsúztatja.⁴²

Az a körülmény, hogy Jozefin a gyermekek nevelését Stackelbergnek adta át, megint aktuálisá teszi Teréz számára a hazatérés gondolatát. Már meg is csinálja erre az időre terveit, melyekben a magyar nyelv és történelem megismerése áll előtérben.⁴³ Igen érdekes, hogy Brunszvik Teréz-nél a magyar történet iránti érdeklődés még előbb jelentkezett, mint általánosan Magyarországon — ahol a reformkor-szakkal járó irodalmi fellendüléssel kapcsolatban fordulnak feléje. Az pedig, hogy nemcsak a kronológiai történéseket akarja megismerni, hanem a különböző befolyásokat is, melyek kialakulására hatottak,⁴⁴ továbbá, hogy a beleélést is szorgalmazza, — tehát pszichológiai megértését is — egész modern történetiszemléletre vall.

Ezen új ismeretszerzésen kívül azt is tervezi, hogy újra felkarolja az egy időre elhanyagolt zongorázást,⁴⁵ s ugyan-csak fokozottan akar majd dolgozni egészségének megerősítésén, melyet Stackelbergéknél szintén nem gondolhatott, melyet pedig minden hathatós működéshez nélkülözhetetlennek ítél. Ha mindezt megszerezte, nem fog izoláltan, önzően magának élni, „dann soll der ganze Kreis fühlen, dass ich wieder da bin, im Wohlthun und Wohlthaten",⁴⁶ hanem szeretetreméltósággal igyekszik rávenni a vezető köröket, hogy ők is működjenek közre: „zum Beispiel, die Schulen,

^{40a} V. ö. fennebb 9. j.

⁴¹ Ld. Napló 421. l. és j. ápr. 1. J. 3. füz.

⁴² Ld. Napló 422. l. ápr. 1. J. 3. füz.: „Ich will Rosaliens Abschied feiern", aki talán akkor mondott fel, amikor Teréz azon kesergett, hogy a szerencsétlent elhagyják az emberek. Ld. 412. l. márc. 16. J. 3. füzet.

⁴³ Ld. Napló 421. l. ápr. 1. J. 3. füzet.

⁴⁴ „Alles was auf die ungarische Geschichte Einfluss hat, zu verstehen, mich ganz hinein zu denken." V. ö. 380. l. 1811. szept. 30. J. 2. füz. is: „Die Biogr. Siegismonds von Ungarn".

⁴⁵ Ld. u. o. V. ö. biogr. CCLXXXIV., CCXCIII. és CCCLXIX. l.

⁴⁶ Ld. Napló 424. l. ápr. 7. J. 3. füz.

^{46a} Ld. u. o.

Wäsche, vivres zu schicken".^{46a} Íme már a gyermekvédelem egy nemének csírája.

Tehát semmi esetre sem akarja magát izolálni, mint a gögös Jozefin, aki úgy látszik, még a kibékülés után sem akarta méltányolni Teréz odaadó szeretetét és tevékenységét házában, melyért pedig Stackelberg, Deym és Schmidtől ezt az elismerést elnyerte.⁴⁷ Ezért megint kisebb lázadás gerjed benne, és elhatározza („Ich mache es mir zum Gesetz"), hogy ha Jozefintól távol lesz, csak hűvös leveleket fog neki írni, semmi meghittséggel, vagy bizalmassággal. Mert: „Diese hingebende Gutmüthigkeit die Menschen als nachsichtige Freunde zu betrachten ist Schwachheit und die grösste Dummheit".⁴⁸

Azaz ezentúl úgy Stackelberggel, mint Jozefinnel szemben büszke lesz, — de azért semmiben sem fog az udvariaság ellen vétetni. Nem fog többé felkínálkozni, ők járjanak utána: „mich rufen lassen".⁴⁹

Úgy látszik, most végre mégis igazában tudatára ébred annak, mennyire rabja Jozefinnek. És felébred benne rövid időre a szeget-szeggel-indulat. „Il ne faudrait l'aimer qu'autant qu'elle aime. Oh après tant d'expériences je deviendrais très sage! Vous la trouverez fort audessus des servitudes où vous l'avez vue autrefois."⁵⁰ De hamarosan kutatni kezdi annak okát, hogy az emberek miért cselekszenek helytelenül, és azt a tévedésben látja, mert ha meg lehetne győzni őket, hogy helytelenül cselekszenek, bizonyára abbahagynák. Ezt nyilván Jozefinre is értette, mert minden lázadásszerű mozgolódás ellenére mégis csak egész részeket másol le Jozefin naplójából külön felirattal jelezve ezt: „Aus Josephinens Tagebuch".⁵¹ Ennek hatása alatt Teréz is aforizmákat, bölcs mondásokat ad. Köztük Herbart nyomán, a gondolatkör módosításainak hatásáról a cselekvésekre.⁵² Érdekesen töpreng az én és nem én lényege fölött,⁵³ mert ennek fel nem ismerésében látja Teréz a sok félreértés forrását.

Mindenek fölött vallja: „Die die Wahrheit ernstlich suchen und lieben, werden sie auch finden... Aber *in sich selbst*, in Gott, in Jesu leben und in aller Leben und Schrif-

⁴⁷ Ld. Napló 422. l. ápr. 1. J. 3. füz.: „...den Lohn meiner uneigennützigén, aufopfernden schwesterlichen Liebe, meiner edelmüthigen Hingebungs".

⁴⁸ Ld. u. o.

⁴⁹ Ld. u. o.

⁵⁰ Ld. Napló 423. l. ápr. 1. J. 3. füz.

⁵¹ Ld. Napló 423—424. l. ápr. 1. J. 3. füz.

⁵² V. ö. Napló 154—156. l. 1810. jan., febr. VII—8. irat.

⁵³ Ld. Napló 424—425. l. ápr. 7. J. 3. füzet.

ten, die von Gott begeistert sind, muss man sie suchen."⁵⁴

Bizonyára nem minden magára való célzás nélkül elmélkedik a szorgoskodás és szorgalom közötti különbségen: „Geschäftigkeit ist noch nicht Fleiss. ... Fleiss ist nur die sorgfältige anhaltende, schnelle Besorgung *einer* Arbeit, welche Pflicht uns auferlegt, bis zu Vollendung derselben", tehát nem a kapkodás, „... wo man immer zu thun hat, nichts arbeitet und die Zeit ungebraucht verliert"^{54a} — igen sokszor Terézünk nem önként választott helyzetet.

Kedvelt ideálját, Franklint^{54b} hozza fel például, mint aki hazájának igazán hasznára vált. Ezzel szemben azokat, akik a világboldogítás szempontjából tétlenül éltek, és gondolatokkal sem mozdították elő az emberiség morális haladását — semmiknek, nulláknak kell tekinteni: „sind als *nichts* zu betrachten", Teréz szemében szálnalmas állapot.⁵⁵ Teréz optimisztikus hite szerint ugyanis a nemesen gondolkodó emberek tapasztalatai, érzelmei, tettei, a következő nemzedékek okulásául szolgálva, okvetlenül előbbre viszik az emberiséget: „immer besser und vollkommener bis zum Engel und Cherub hinauf!"^{55a}

Nagyon érdekes Teréz azon megjegyzése — mely Joze-fin „tökéletességével" kapcsolatban ötlük fel benne —, hogy a magunkkal szemben támasztott túlszigorú, vagy túl magas követelések zsarnokságot és szolgálai elkedvetleníthetnek — bármi fontos is a magunk nagy és kis hibáinak tudomásul vétele — „wie der Prediger sagt".⁵⁶

A lelkeszre való ezen utalás mutatja, hogy Teréz, aki nek érdeklődését az erkölcs-vallási és vallás-filozófiai kérdések iránt ismerjük — bár a katolikus hívőt kötelező valósággyakorlatokat nem mulasztja el — most ebben az új korszakában, a felemelkedés egyik költségmentes eszközeként, a maga ajánlotta prédikációkat vagy előadásokat látogatja, melyeket a bécsi református egyházközség híressé vált lelkesze, Cleynmann, tartott, és ezekhez fűzi immár elmékedéseit.⁵⁷

⁵⁴ Ld. Napló 425. l. ápr. 7. J. 3. füzet.

^{54a} Ld. Napló 425. l. ápr. 7. J. 3. füz.

^{54b} Ld. u. o. V. ö. biogr. LVI. l. ; Napló 108. l. 1809.; 173. l. 1810. márc. és j.; Pálvalvi De Gerando levéltár VIII—141. kiadatlan iratban hosszú kiírások Franklin életéből.

⁵⁵ Ld. Napló 426. l. ápr. 7. J. 3. füz. V. ö. Napló 271. l. 1810. dec. 10. J. 1. füz.: „Eine Null zu sein unbedeutend in der Gesellschaft od. im Leben, dieser Gedanke erweckt immer ein melancholisches Gefühl in mir."

^{55a} Ld. u. o.

⁵⁶ Ld. Napló 426. l. ápr. 26. J. 3. füz.

⁵⁷ V. ö. Napló 421. l. és j. márc. 28. Cleynmann, aki 1796 óta volt

Így április 26-án megismétli a szentbeszéd azon buzditását, hogy türelemmel és szeretettel kell osztózni felebarátaink terheiben és meg kell becsülni a hibáinkat feltáró barátot — Jozefinre célozva. „Ich habe sie errungen, ... ich soll sie nicht verlieren!”⁵⁸ A további prédikációk során (máj. 7., 10., 19. és 24-én)⁵⁹ is különösen azokat a pontokat emeli ki, melyekből a maga viszonyaiban is levonhatja a tanulságokat. Így az ellenségeskedésekről szólva, Teréz ezek közül különösen azokra utal, melyek téves információból keletkeztek. Teréz szintén kötelességének tartja, hogy az ellenség felvilágosíttassék, még ha a felvilágosítás nemcsak nehéz, hanem veszélyes is volna. Az emberek ugyanis az igazságot restellik bevallani, de a tévedéseiket vagy a téves eszméket hirdetni nem. „*Die Menschen schämen sich der Wahrheit des Wahnes nicht.*”

Ezért megint követendő például állítja maga elé Franklin szerénységét a megítélésekben, aki minden állítását azzal kezdte: „ich glaube, ich kann mich irren”. Ezt akarja Teréz is utánozni, ha majd a hazában lesz. Azonfelül a már annyiszor felsorolt magatartási módokat fogja gyakorolni — „das feine, sittliche und ästhetische Gefühl. Die Ruhe, Gelassenheit und Sanftmuth gross, thätig”,⁶⁰ melyet a felemelő olvasmányból, a zenéből, a vallással és imával alapoz meg. Azt is elhatározza, hogy Pestre fog a prédikációkra járni, nyilván a református templomba — amit meg is tett — és az anyját is a vallásosságra akarja szorítani. Mindenképen önállóan és szorgalmasan akar cselekedni.^{60a}

De az otthonlét legfőbb célja mégis csak Jozefin megsegítése. Ezt úgy véli megvalósítani Teréz, hogy másfél évig állandóan Martonvásáron él, Ferenc fivérének háziasszonykodik és így úgy látszik arra számít, hogy jövedelme nagy részét Jozefinnek küldheti „1000 fl. an Jo. schicken”.⁶¹

az egyházközség másodlelkésze, prédikációiból csak az 1813—1814. éveket adta ki. A naplóban a prédikációk bejegyzési napja ugyan 1812-ben nem mindig esik vasárnapra, melyen valószínűleg tartattak, de 1813-ban sem. Minden esetre az első prédikáció, melyről Teréz beszámol, ápr. 26-án, vasárnapra esett 1812-ben, éppen úgy, mint a máj. 10-i és máj. 24-i. Csak a május 7-i és 19-i prédikáció, melyekről beszámol — nem esett vasárnapra — de 1813-ban sem esik arra, holott a 7-ére vonatkozólag azt mondja Teréz: „heute”. Ld. Napló 426. l. Megjegyzendő, hogy a két utóbbi dátum, később fekete tintával pótoltatott sor fölött.

⁵⁸ Ld. Napló 426. l. ápr. 26. J. 3. füz.

⁵⁹ Ld. Napló 426—427. l.; 427. l.; 428. l.; 428—429. l. J. 3. füz.

⁶⁰ Ld. Napló 427. l. máj. 10. J. 3. füz.

^{60a} Ld. u. o.

⁶¹ Ld. Napló 427—428. l. máj. 10. J. 3. füz.

Ugyancsak a prédikáció hatása alatt elmélkedik a jótevésről, a segítségéről. Úgy kell jót tenni, hogy az másokat ne sértsen és feltételhez ne legyen kötve a jó tett. De azért újra tiltakozik a kihasználtság ellen „sich ja nicht hudein lassen oder durch Laune tyrannisiren”⁶² — szegény Terézünk állandó, de soha el nem került esete.

Ebbe a ténybe Terézünk, mint látszik, még sem akar belenyugodni, ezért igyekszik is e viselkedésének magyarázkodásokkal más értelmet adni. Innen ismételt intelme: Minél több szívességet teszünk barátainknak, annál gyengédebbek legyünk hozzájuk, nehogy valamit is felhányásként⁶³ értelmezhessenek. Mert Teréz, — Jozefin tételét magáévátéve, — azt hirdeti, hogy alapjában véve azoknak tartozunk hálával, akik megengedik a szívességek nyújtását.⁶⁴ Ezért Teréz hiányolja is magában a tiszta önzetlenséget, és feddi magát, azon való méltánytalan kesergései miatt, hogy szolgálatait, szívességeit Jozefin semmibe se vette. De mivel a szenvedések, a megpróbáltatások közepette érnek meg legjobban a földöntúli javak — „Weisheit, Tugend, des Geistes und Herzensausbildung”,⁶⁵ Stackelbergék társasága igen üdvös, szinte győgszer neki.⁶⁶ Tapintatos kifejezése annak, hogy Stackelbergék bizony megszenvedtették — és bizonyossága Teréz rendes erőlködésének, hogy ezt a tényt kedvező színben tüntesse fel. Isten jóvoltából ugyanis a keserőségek sem vesznek kárba, mert általuk nevei „die Vorsicht”, a gondviselés valami magasabb célra.

„Man sollte also alle Umstände unserer Lage gewissenhaft benützen, alle ihre Winke, alle Gelegenheiten, damit das, was sie einst durch uns gethan haben will, auch durch uns gedeihen könne.”⁶⁷ Nyilvánvalóan a maga elhivatottságának sejtése ez, annak a reménye, hogy magasabb célok szolgálatára szánta őt a gondviselés.

Ezért nem szabad, hogy az ember magát elveszítse — amint Teréz teszi határtalan bizalmával, az embereket túlbecsülő magatartásával: „*Man soll sich selbst angehören*”,⁶⁸ mert kedvelt bibliai mondása szerint: „Gut ist nur der alleinige Gott”.^{68a}

⁶² Ld. Napló 428. l. máj. 19. J. 3. füz.

⁶³ Ld. Napló 429. l. máj. 24. J. 3. füz.

⁶⁴ V. ö. Napló 31. l., 91., 1809. Reflèxions.

⁶⁵ Ld. Napló 428. l. máj. 24. J. 3.

⁶⁶ Ld. Napló 429. máj. 24. J. 3. füz.: „Das ist Arznei. St. u. Jo.'s Umgang könnte mir diese Arznei sein”.

⁶⁷ Ld. Napló 429—430. l. máj. 24. J. 3. füz.

⁶⁸ Ld. Napló 428. l. máj. 19. J. 3. füz. Teréz aláhúzása.

^{68a} Math. 19. 17. V. ö. még 419. l. és j.

Hosszabb szünet után — (máj. 24—jún. 9.) — mintha minden magas röptű tanácsát elfelejtette volna, mert bizony erősen kifakad Stackelberg ellen — pártját fogva Jozefinnek:

„Wie schwach, wie kraftlos, wie ungerecht ist dieser hochgepriesene Stackelberg! Ich erstaune! Ich würde mich schämen in diesen Moments meine Zeit mit einem solchen Gewäsch von Tagebuch hinzubringen! Wie gefühllos, wie ungerecht gegen Jo. Wie egoistisch! Wie ungebildet! Wie montirt! Ja, Jo. hat recht, ich verehere sie.“⁶⁹

Súlyos kifakadások a Teréz által szeretve tisztelt Stackelberg ellen, melyeket — élünk a gyanúperrel — bizonyára nagy részben Jozefin sugalmazott („Ja, Jo. hat recht” ki-tétel erre vall), amiből a házastársak között újabban kitört egyenetlenségekre következethetünk — sőt arra is, hogy Teréz Jozefint a maga álláspontjának fenntartására biztatja: „Bleibe standhaft Josephine!”. De dacára ennek a kiállásnak, úgy látszik, ez utóbbi megint ellene fordul, sőt Teréz erős kifejezése szerint ellenséges vele szemben: „Josephine agirt feindselig gegen mich!” Terézt mindenféle lealacsonyító munka által és nyilvános meghazudtolással meg-szégyenítésnek tette ki.⁷⁰ Mindazonáltal Teréz mégis minden megbízást pontosan akar teljesíteni,^{70a} — környezetének hi-báival szemben pedig elnézéssel akar lenni — s főlényesen fölül akar emelkedni Jozefin neveletlenségein: „Je unartiger Jo. je artiger ich, aber nicht familiär fremd, höflich, aber mit Nachsicht und Güte sie beurtheilen”.⁷¹ Mintha Teréz most érzelmileg el akarna szakadni Jozefintől és komolyan haza készülne. Ezt bizonyítják a naplóba bevezetett tervek, köztük az a szándéka, hogy igyekezni fog Franz fi-vére kedvében járni.⁷² De különösen bizonyítja az ugyancsak június 9-én kis vegyes beíró könyvébe vezetett emlékeztető: „am 6. Juni 1812. Alle Journale, Archive etc. für Mutter mitnehmen”.⁷³

De mindezek a tervezgetések, melyeket valószínűleg a dac is diktált, mintha teljesen felborultak volna. Teréz minden készülődése ellenére, mégis csak megmaradt Stackelbergéknél, sőt mintha Stackelberggel megint egyetértésben folytatná fáradozásait a „Bund der Guten” megszervezé-

⁶⁹ Ld. Napló 430. 1. jún. 9. J. 3. füz.

⁷⁰ Ld. Napló 431. 1. Jún. 9. J. 3. füz.

^{70a} Ld. Napló 430. 1. jún. 9. J. 3. füz.

⁷¹ Ld. Napló 431. 1. jún. 9. J. 3. füz.

⁷² Ld. u. o.

⁷³ Ld. kiadatlan M. 2. jelzésű vegyes beíró könyvecske 23. kéz. 1.

séért, melynek kérdés alakjába foglalt alapszabályait Franklin szolgáltatta, és Herder adta közzé e címen: *Fragen zur Errichtung einer Gesellschaft der Humanität von Benjamin Franklin*". Ezek a felvilágosodás humanitárius, emberjavító és boldogító eszmekörét tükrözik, melyek mint tudjuk, Terézünket is hevítették.⁷⁴

A jelzett franklini kérdéseket megelőző kézirati lapon Teréz egy ugyancsak Franklinéhoz hasonló „erény táblázatot” ad ezen felírással: „Depuis le 5 juillet jusqu'au 12.”⁷⁵ Azaz a vasárnap, július 5-én kezdődő hét napjaira, melyek éppen 1812-ben estek július 5—12--i időre — tehát magukban foglalva azt a két napot, amikor Beethoven írta híres leveleit: 6-án és 7-én.

A júliusi hónapban még csak egy életjelt ad magáról Teréz, egy könyvvétel alkalmával. Megvette ugyanis „*Gottesverehrungen, gehalten im Betsaale des Pestalozzischen Institutes zu Ifferten* von K. A. Dreist,^{75a} Cand. d. Theol. d. königl. preussisch. Eleve und Gesangslehrer zu Ifferten. Erstes Heft nebst einem Anhang über Pestalozzi's Ansichten von der Religion. Zürich, 1812.” című könyvet,⁷⁶ melynek fedőjének belsején Teréz írásában a következőket olvassuk: „Preis 3 fl W. W. am 12. Juli 1812.” A címlap alsó sarkában jobbról: „Therese Gfn Brunsvik”. Ez a könyvvásárlás, mintha azt bizonyítaná, hogy még Bécsben voltak. De bizonyítja mindenesetre azt, hogy Teréz érdeklődése Pestalozzi iránt, különösen az ő vallási felfogását illetőleg, nem csappant meg.

Ezeket az életjeleket azért kell számba vennünk, mert jún. 9-től fogva rendszeres napló nincs rendelkezésünkre. Bizonyára megint mozgalmas lehetett élete Stackelbergéknél. Nyilván nem is tartotta volna ezt illőnek — mert hiszen látuk, hogy Stackelbergtől is mennyire rossz néven vette, hogy idejét naplóírássra, „ein Gewäsch von Tagebuch”-ra pazarolta.⁷⁷

Ilyenformán a jún. 9-től aug. 6-ig terjedő időre, teljesen kombinációkra vagyunk utalva, mert amint már jeleztük, ezúttal az emlékiratok is cserben hagynak.

Feltehető, hogy a witschapi ügyek miatt, az anya ősz

⁷⁴ Ld. Napló 432—435. l. és jegyz. júl. 5—12. VII—1. füzet 107—109. kézirati lapjairól áthozva.

⁷⁵ Ld. Napló 432. l. és j.

^{75a} K. A. Dreist-ot Seyffarth Pestalozzi biográfiája is felsorolja a tanulmányi célból kiküldött porosz tanítójelöltek között.

⁷⁶ Ez a könyv antiquáriustól került 1932-ben az azóta felosztatott Magy. Kir. Vall. és Közokt.-ügyi minisztérium országos tanügyi és pedagógiai könyvtárának tulajdonába.

⁷⁷ Ld. Napló 430. l. jún. 9. J. 3. füz.

látogatása óta, Stackelbergék és Brunszvikék között, beleértve Franzot is — aki hiszen már a liquidálás előtt is nagyobb összeggel volt érdekelve a birtokban — feszültség állott be, és így egy martonvásári nyaralás nem jöhetett számításba. Viszont a gyenge egészségű Jozefin és a sok apró gyermek, nagyon megcsínylette volna, ha nyáron át Bécsben kellett volna maradniok. Feltehetjük azt is, hogy a nyaraló megszerzésére megint Teréz vállalkozott, mert Stackelbergre, aki a pénzzel nem nagyon csinján bánt — amikor a maga szellemi élvezetéről volt szó, ezt bízni nem merték. Tehát Teréz, — aki már nagyban készülődött a hazamenetelre, — Jozefint megint csak nem tudta elhagyni a szorongatottságában, és mint jó testvér és jó nagynéni keresett és talált is megfelelő nyaralót a Bécs környéki Dornbachban. Hogy vajjon még júliusban, vagy csak augusztus elsején költözködtek-e ki, azt megállapítani nem lehetett — mert egy külön lapon írt bejegyzés aug. 6-ról van keltezve: „Dornbach am 6-ten August 1812.”⁷⁸

Úgy látszik itt Teréz hajszoltsága némileg megszűnt, mert ezen beírás pedagógiai és házvezetési utasításokon kívül — megint erkölcsi elmélkedéseket, emberjavító és öntökeletesedési törekvésekre vonatkozó gondolatokat tartalmaz, melyek érdekes olvasmányokra is utalnak.

Így a gyermeknevelés szempontjából — talán a Dreist könyv hatása alatt — újra elolvassa Pestalozzi: „Lienhard und Gertrud” című híres könyvét, és belőle Glülphi-t, a kitűnő ember- és gyermekoktatót állítja fel magának például.⁷⁹ Egész oldalakra terjedő kiírásokat végez azokból a fejezetekből, melyek Gertrud működését jellemzik, amint saját romba döntött családját, a gyermekek hasznos foglalkoztatásával megmenti, majd az elszegényedett Rudi háztartását rendbe hozza, és annak elvadult gyermekeit jó útra tereli.^{79a}

Az embernemesítésre vonatkozó igen helytálló megjegyzése többek között az, hogy az embereket e megnemesítésre elő kell készíteni. A nemességet is fel kellene hívni erre, de akkor hagyják meg nekik az anyagi eszközöket, hogy teljesíthessék kötelességeiket. Ezzel elhalkulna „das Wimmern des Menschengeschelechts ohne Zertrümmerung des Staates”.⁸⁰ Itt nem lehetetlen, hogy a már lezajlott francia forradalom vésszes rombolásaira céloz, és nyilván Stackelberg és a saját

⁷⁸ Ld. Napló 436. l. aug. 6. VII—7. a. irat és „a” jelzésű jegyz.

⁷⁹ Ld. Napló 436. l. VII—7. a. irat. „Dornbach 6-ten August 1812.”

^{79a} Ld. J. 3. füzet, kiadatlan rész 27—32. kézirati l.

⁸⁰ Ld. Napló 436. l. aug. 6. VII—7. a. irat.

pénztelenségére, mely a népboldogító terveik végrehajtásának állja útját.

Ugyancsak az augusztusi hónapra tehető *Schlegel* Frigyes egyes munkáinak olvasása.^{80a} — Talán az ő hatása alatt a szintén romantikus irányú Mme de *Staël* műveivel is megismerkedett. De ezek között semmi esetre sem lehetett a naplóban említett mű: „Charakterschilderungen, Aspasia durch Staël”. Ezt a nyilvánvaló tévedést Teréz későbbi időkben rektifikálja, midőn sor felett betoldja: „u. Friedrich Schlegel”,^{80b} aki szembe száll azzal a nézettel, mintha a görög nőket általánosságban műveletlenségben tartották volna.⁸¹ Bizonyító adatai során emeli ki Aspasia nemes és mély kultúráját, mellyel nemcsak ki tudta magának vívni az általános tiszteletet, hanem ezt a műveltségét, lelki kultúráját terjeszteni is tudta a vele barátkozó nagy férfiak körében — köztük Perikles és Sokrates.^{81a}

Ismerve Terézünk régi nagy bámulatát Aspasia iránt,⁸² — Schlegel fejtegetései nagy hatást tehettek rá. — Hiszen azt is tudjuk, Teréz mennyire küzdött a nőknek a műveltség megszerzéséhez való jogáért — mert ebben eszközt lát az emberiség megjavítására. Tehát az is érthető, hogy ilyenformán élénk visszhangot kelthetett benne a Mme de *Staël* által hirdetett, már szinte modern értelmű feminizmus. *Delphine* és *Corinne* című regényeiben, — bemutatja a kiváló nőt — Teréz terminológiájában: „das erhabene Weib” — egyrészt a környezetére gyakorolt nemesbítő hatásában, mellyel a kö-

^{80a} V. ö. Napló 403. l. és j., 404. l. és j. J. 3. füz.

⁸¹ Ld. Friedrich v. Sch. Sämtliche Werke. Neue Original-Ausgabe... Wien, 1846. Ignaz Klang. IV. kötetben: Studien des classischen Alterthums. Zweiter Theil. III. Über die Elegie, 1798. IV. Über die Darstellung der weiblichen Charaktere im griechischen Alterthum. 1794. 53—70. l. Schlegel különösen a pythagoreusi asszonyokra mutat rá (Terézünk kedvelt filozófusa), a spártai nevelésre, melyben a nőket a férfiakkal együtt és hasonlóan nevelték — valamint ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy Plato ideális államában a spártai alkotmányt vette alapul.

^{81a} Ld. u. o. IV. köt. Über die Diotima. Abhandlung aus der Sittengeschichte des weiblichen Geschlechts im griechischen Alterthum. 78—99., 115. l. „Die milesische Aspasia war es vorzüglich welche die attischen Hetären lehrte durch Geist u. Schönheit... durch die feinste Kultur... öffentliche Achtung zu erwerben, die, deren Umgänge die grössten Männer ihres Zeitalters ihre schönste Bildung verdankten”. Közük Sokrates, akinek Plato szerint Aspasia „seine Lehrerin in der Beredsamkeit” volt. „Durch Aspasia ward diese gesellige Lebensweise ganz zur Kunst des schönen Umganges ausgebildet...”

⁸² V. ö. Napló 358. l. és j. 1811. júl. 6.: „auch Perikles wäre vielleicht nicht so gross u. vollkommen geworden ohne Aspasia”. V. ö. még 275. l.

zónségeset, „das Gemeine”, magától távol tudta tartani — másrészt meddő küzdelmeiben akkor, amikor nemes szíve sugallataira hallgatva a konvenciókat nem veszi tekintetbe. Teréz napló-elmékedései Mme de Staël ezen műveire utalnak.^{82a}

Schlegel Frigyesről még a távol keleti vallások ismertetését élvezi — lejegyezve Zoroaster és Confuzius németre fordított mondásait.⁸³

Különben pedig Goethe-imádata újra megnyilvánul — (egyik barátnőjének majd azt fogja írni mottóul: „nur Göthe ist göttlich”⁸⁴), minek folyamányaképen versei közül lelke visszhangjaként lemásolja a „Das Göttliche” címűt,⁸⁵ és nemcsak idézi, de parafrázirozza Goethe rövidre fogott intelmét a féltökéletesség kerülésére, a Teljesség, a Jó, a Szép megvalósítására.⁸⁶

És bizonyára erre az időre tehetők verselési kísérletei is: „Ritters Empfindung”, melyben mintha Schulze Ernst valamelyik költeményének parafrázirozására ismerhetnénk.⁸⁷

Talán ebben az időben olvasta Nagy Péter orosz cár^{87a} életrajzát is, akinek gyors felfogását, gyors cselekvéseit szeretné utánozni, míg feleségéről⁸⁸ azt jegyzi fel, hogy megható

^{82a} Ld. Napló 403. l. és j. J. 3. füz. Mme de Staëlnek az okort is bele foglaló munkáiban: „De l'influence des passions sur le bonheur 1796” és „De la littérature en ses rapports aux mœurs et les institutions”, 1800. — Aspasia sehol még megemlítve sincs. Ellenben a Delphine című regénynek (megj. 1802.) már mottója is bizonyára megragadta Teréz figyelmét: „Un homme doit savoir braver l'opinion, une femme s'y soumettre”, dióhéjba foglalva így a nők nehézségeit, ha nagyot, de a közfelfogástól eltérőt akarnak megvalósítani. És ugyancsak lelkéből valók lehettek az ilyen kitételek: „Delphine respire ce qui est bien comme un air pur, comme le seul, dans lequel son âme généreuse puisse vivre”. Ld. I. Partie Lettre 24. (V. ö. Teréz mondását: „Man soll so unfähig sein vom Wege des Rechts ab zu gehen wie die Sonne aus ihrem Kreise schreitet”. Ld. Napló 213. l.), tehát az egész lényt tudatosság nélkül átható jóság. — Corinne (1807.) mint a tehetséges nő, a „moderne femme supérieure” szerepel — ugyanolyan tragikusan halállal végződő sorssal, mint Delphine.

⁸³ Ld. Napló 403—405. l. és j. J. 3. füz.

⁸⁴ Ld. Pálfalvi De Gerando levéltár IV—31. sz.

⁸⁵ Ld. Napló 404. l. és j. J. 3. füz.

⁸⁶ Ld. Napló 403. l. J. 3. füz. Faust II. rész.

⁸⁷ Ld. Napló 401—403. l. és j. J. 3. füz.

^{87a} Ld. J. 3. füzet, kiadatlan rész, 27. k. l. Nagy Péter (1672—1725), Oroszország hatalmának megalapítója, az orosz hadsereg és flotta megszervezője. Durva, szenvedélyeiben mértéktelen, de erélyes, lángeszű, uralkodásra termett egyéniség volt. 1803—1805 között megjelent egy 3 kötetes biográfiája, Halemről, s valószínűleg ennek alapján nyilatkozik Teréz.

⁸⁸ Ld. u. o. Katalin Alexandrowna (1684—1727), előbb szeretője, majd 1707-től Nagy Péter felesége. 1711-ben az orosz hadsereget ki-

és meggyőző módon tudott beszélni. Petrarcat^{88a} pedig úgy látszik azért tiszteli, mert nem akart a tömeg erkölcséhez igazodni.

Újabb naplószerű bejegyzése ugyancsak Dornbachból kelt szept. 22-ről — amidőn bejelenti, hogy előnyös visszavonultságban kezd új életbe. Ezt pedig a szentségekhez való járulással vezeti be, hogy Isten áldását kérje működéséhez. „Ich will endlich einmal gut und vollkommen mich betragen lernen. Es ist ein Unglück in meinem Leben, dass alle Zustände entweder zu einsam oder zu gedrängt verworren sind.”⁸⁹ Ez csakugyan Terézünk helyzete, és legjobban jellemzi körülményeit, melyek bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy nem tudta megtanulni a „vollkommen” viselkedést. A továbbiakban megtudjuk, hogy Jozefin megint teljesen rábízta gyermekeit, — akikre vonatkozólag megfogadja, hogy nem fogja Jozefintől elidegeníteni — amint azt úgy látszik, Jozefin feltételezi róla. Az egész beírás, — és Terézünknek ez a lelki nyugalma, mintha arra vallana, hogy Jozefin távol volt — egy időre — és csak most jött meg Dornbachba — mert az előre bejelentett „kedvező visszavonultság” dacára — már megint sokat bajlódik Teréz azzal, hogy Jozefint kielégítse, és azzal, hogy mindent tökéletesen végezzen — mert csak a tökéletes munka nemesít.^{89a}

Jozefin érdekében azon búsul, hogy nem tud nemesebbé és erőteljesebbé, illetve energikusabbá válni.⁹⁰ Mintha megint Jozefin egészségi állapotával volna baj, — mert Teréz azt indítványozza, menjen Stackelberg Jozefinnel és az idősebb gyermekekkel Itáliába, míg ő, a kisebbekkel Bécsben marad. De Stackelberg távozása előtt állítson össze számára „ein Ideal und einen Plan” — Terézünk már többször kifejezett óhaja.⁹¹ Úgy látszik, ezúttal Stackelberg teljesítette is kívánságát, mert fennmaradt egy három és fél íves dolgozat Stackelberg írásában, a felemelő nevelés alapjairól — melyben a már Teréz naplójából ismert elveket sorolja fel.⁹² Vaj-

szabadította egy igen veszedelmes helyzetből azáltal, hogy meg tudta nyerni a török nagyvezér kegyét. Nagy Péter halála után Menschikow hadvezér kikiáltotta orosz császárnővé 1725-ben mint I. Katalin.

^{88a} Petrarca, Francesco (1304—1374), olasz költő és klasszika-filológiai tudós. 1341-ben Rómában megkoszorúztattott. Laurához intézett szonettjei, „Rime” című verses gyűjteménye az összes európai nyelvekre lefordított.

⁸⁹ Ld. Napló 437. l. szept. 22. VII—7b. irat.

^{89a} Ld. Napló 438. l. okt. 7. Mitwoch. VII—7b. irat.

⁹⁰ Ld. u. o.

⁹¹ Ld. Napló 439. l. im 8-ber. VII—7b. irat. V. ö. 317. l. 1811. márc. 21. J. 2. füz.

⁹² Ld. Pálfalvi De Gerando levéltár, VIII—67. sz. irat (kiadatlan).

jon Stackelbergék csakugyan elutaztak-e vagy sem, arról nem értesülünk, mert csak nov. 24-én olvassuk újra Terézünk viselkedési szabályait: Ne szóljon bele mindenbe, legyen több bizalma az emberekben rejlő jó és nemes iránt, — gyaakorolja az „edle Anstand” erényét, ne kompromittálja magát, rejtse el szellemi hiányait a hallgatásban és a helyes cselekvésben. „Das schöne, grosse Schweigen und recht thun und viel.”⁹³

Az, hogy ismét vagy három hét telt el utolsó beírása óta — és hogy megint egy régi napló üresen hagyott lapjaira írja bejegyzéseit — (itt a J. 2. 108—113. kézirati lapokra) — újból nagyobb fizikai elfoglaltságra enged következtetni. Erre vall ez a beírás: „Die Haushaltung mit kräftiger Hand im Zügel halten”, de különösen az a napi beosztás, „Tageseintheilung”, mely ezt a beírást követi, és mely igazán alig enged időt Teréznek a lélekzésre. Hajnali 6 órai kelés után, maga takarítja szobáját, azután elindul a konyha, a pince, istálló munkáinak felügyeletére. Következik Jozefin szobájában az ablakok nyitogatása, a ruhák rendbehozása. Már 10 órakor Jozefinnel megkezdik közösen a gyermekek tanítását, egészen 5 óráig. Újabb házimunkák, fehérnemű elszámolások. Este pedig Jozefin jön a napi események megbeszélésére, és csak azután kerül sor Teréz „magába vonulására”: „Abrechnung mit mir selbst über mein moralisches Betragen. Lesen, schreiben etc. beten”.⁹⁴

És mint mindig, legfőbb gondja, hogy ezek az alantas munkálatok — s esetleg Jozefin bánásmódja, őt ne alacsonyítsák le: „nichts schwerfällig nehmen, nicht empfindlich sein”. Önerzete, ha helyesen cselekedett, büszkévé teszi majd. Ráparancsolja magára: „Glücklich sein im Gefühl, dass ich edel lebe und mit edlen Menschen, an edlen Geschäften theil nehme”.⁹⁵

A napi beosztásból tisztán kiviláglik, hogy falun, még mindig Dornbachban voltak — ahonnan úgy látszik, november legvégén költöztek vissza a városba, Bécsbe. Brunszvik Teréz ezen visszaköltözésről anyját egy francia levélben értesíti. „Nous allons rentrer en ville...” Böven ír a gyermekek

3¼ oldal teleírva. „Die Fundamente auf denen allein nach meiner Ansicht eine gute u. erhebende Erziehung beruht sind folgende: 1. Eine religiöse, stille u. arbeitsame Häuslichkeit (részletezve). 2. Ein kräftiger Unterricht (részl.). 3. Eine Person (részl.). Wie verschaffen wir uns jene drei Bedingungen zu einer guten Erziehung?” Ennek az egész dolgozatnak másolata kalligrafikus írásban e megjegyzéssel: „Copie nach Stackelberg”.

⁹³ Ld. Napló 439. l. nov. 24. J. 2. füz.

⁹⁴ Ld. Napló 439—440. l. nov. 24. J. 2. füz.

⁹⁵ Ld. u. o.

tanulmányairól, és újságolja, hogy a kis Theophile kezd beszélni. Egyúttal azt is írja, hogy Jozefin az általa megvászlott gyámtársat — (cotuteur) — nagyon dícséri.⁹⁶

December 4-én Stackelberg érkeztét jelenti Teréz, aki valószínűleg a birtokügy miatt lehetett távol. Ez a megérkezés Teréznek újabb lehetőséget nyit, hogy Jozefin számára nagy segítség legyen, — „wo ich Josephinen viel sein konnte”.⁹⁷ Nemcsak azon kellene igyekeznie, hogy Jozefin itteni háziarendjét fenntartsa, — „dass nicht sinke, reisse, was sie aufbaute” — hanem azáltal, hogy tapintatosan viselkedik Stackelberggel szemben is: „Schweigen, keine Widerrede, keine Vorwürfe! Stackelberg u. Jo. nicht geniren!”⁹⁸

Ez azonban nem igen sikerült neki, mert újra felmerül (dec. 8-án) a hazautazás gondolata — melyet pedig áldozatnak néz. A stoikusok jelszavát választja az otthon töltendő időre: „Schweigen und Entbehren wird mein Wahlspruch sein, wenn ich meinem heutigen Entschluss zu folgen, in Martonvásár 3 Jahre blos meiner Bildung und der Wohltätigkeit leben will”.⁹⁹

Ezen főcél mellett azonban Teréz minden sértődöttsége dacára, megint Jozefin javára gondol, úgy tervezve otthoni életét, hogy minden igényét a végsőkéig leegyszerűsítve, „fest und in Gott, wie in der Einöde”, évente csak 200 fl-ot költjön — viszont Jozefinnek 1400 fl-ot küldjön. De mintha mégis kitörne elkeseredése, midőn túlzottan magára sujtva a Jozefinnel töltött időt — talán újra Jozefin becsmérleéseinek hatása alatt — meddőnek látja, híján a nagyságnak, szilárdságnak és szépségnek.¹⁰⁰ Szinte védekezően állapítja meg, hogy senki sem nyilváníthatja maradéktalanul egész lelkét — és így, bár rossz színben tűnhetünk fel — mégis lehetünk azért jók is. „Ich will Josephine zeigen, dass ich edler bin als sie meint.”¹⁰¹

Ezzel a diszharmónikus akkorddal zárja le Teréz beírásait abban a fájdalmasan mozgalmas időszakban, melyet maga nevezett el „die traurigste, schrecklichste Epoche unseres Lebens”, és amelyre még mindig nem pirkallott a szebb jövő hajnala.¹⁰²

⁹⁶ V. ö. fennebb CCCCXIV. 1. és Mem. 101. 1.: „nach Wien, wo Josephine in ihrem eigenen od. ihrer Kinder Deym Hause ihre Wohnung nicht aufgegeben hatte...”

⁹⁷ Ld. Napló 440. 1. dec. 4. J. 2. füz.

⁹⁸ Ld. u. o.

⁹⁹ Ld. Napló 440. 1. dec. 8. J. 2. füz.

¹⁰⁰ Ld. Napló 441. 1. dec. 8. J. 2. füz.

¹⁰¹ Ld. Napló 441. 1. dec. 20. VIII—59. irat.

¹⁰² V. ö. Napló 388. 1. 1812. okt. 8. J. 2. füz.

A hazautazásra ugyan nem került sor, de arra, hogy jobbnak bizonyuljon, mint amilyennek Jozefin tartja, arra igény megadatott neki az alkalom. Mert Terézt minden tervezgetése ellenére az 1813-as év Bécsben találja, ahol jan. 4-én megint Jozefin kívánságait jegyzi le, most már úgy magára, mint a tanító segédszemélyzetre vonatkozóan is. Jozefin nemcsak azt kívánja: „dass wir kraftvoll erhaben dastehen, voll Würde”, hanem még inkább azt, hogy a gyermekek lelkében a tanerők ne kíséreljék meg a szülők helyét elfoglalni, akármennyire nincsenek is azok jelen, és csakis az ő szellemükben vezessék őket pedagógiaiilag.¹⁰³ Hogy Teréz ehhez pontosan tartotta magát, abban nem kételkedhetünk — hiszen már előzőleg is ilyen értelemben fogadkozott.^{103a}

A segédtanerők között, mint már láttuk, első helyen Schmidt orvostanhallgató szerepelt, aki úgy látszik, intelligens fiatalember lehetett, mert Teréz érdemesnek tartotta ítéletét az egyes növendékekről lejegyezni.¹⁰⁴

Ezzel a beírással Teréz naplói hosszabb időre megszakadnak és csak szeptemberben kezdődnek újra. Mielőtt tehát Terézt *napló nélküli* életének útjára kísérjük, visszatekintőleg (az 1811-es év utolsó harmadának beírásaira is) meg kell jegyeznünk (amire különben már céloztunk), hogy ez időben a naplóvezetés módjában bizonyos változás állott be. A jelzett időszakasz naplóiban Terézünk zaklatottsága, hajszoltsága olyan fokban tükröződik, mely a lelki egyensúly valóságos megbillentettségével határos, különösen azokban az exaltáltságokban és depressziókban, melyek a Jozefinhez való viszonyával kapcsolatosan jutottak kifejezésre, midőn ismételt és ismételt kellett csalódnia abban, akit mindenek és mindenki fölött szeretett, és akinek segítségére annyira számított a magában érzett hivatásra való eredményes előkészület munkálataiban. E segítségéről pedig sehoggy sem akar lemondani, hanem tovább folytatja a küzdelmet e segítés kiérdekléséért azzal, hogy még odaadóbban szolgálja. Az 1812-es napló első fele bár enyhébb megnyilatkozásban, ugyanebben a jegyben íródott, nemcsak a hasonló életkörülmények miatt, mint inkább az azonos lelki megrendültség folyományakép, azon keserű csalódások miatt, melyek Terézt továbbra is érték, a Stackelbergék személyét illetőleg, a mindinkább jelentkező szeretetlenségük és önzésük folytán. Az 1812-es napló még annyiban is mutat egy kis eltérést, hogy Teréz mindinkább tudatára ébred kihasz-

¹⁰³ Ld. Napló 442. l. 1813. jan. 4. VII—1. füz.

^{103a} V. ö. Napló 409. l. 1812. febr. 15. J. 2. füz.

¹⁰⁴ Ld. Napló 442. l. 1813. jan. 11. VII—1. füz.

nálatottságának, — s panasz és lázadás helyett mindezekkel szemben — különösen az év vége felé, a keserves küzdelmek árán elért rezignációját szegezi — bizonyosságot szolgáltatva arra nézve, hogy a még 1809 elején felpanaszolt orrolási hajlamát, heveskedő türelmetlenségét és sok egyéb hibáját, „Fehler” levetette.

Általánosságban tekintve az 1811-es és 1812-es naplót — melyekhez az 1810. utolsó harmadát is számíthatjuk, — vizsgálódásunk számára újabb szempont nyílik. A jelzett naplók ugyanis Teréz lelki élete tekintetében bizonyos érzelmi krízisek lezárulását — tehát végállomást jelentenek — míg pedagógiai munkásságára kiindulási pontul szolgálnak. Éppen ezért — mint azt kiemeltük már — az előzőknél még kevésbé nyújthattak Teréz és környezetére felvilágosításokat. Csak olyan adatokkal szolgálhattak, melyek az 1809. márciusában és májusában misztikusan revelált hivatására vonatkoznak, melyre felkészülni igyekezett természeti adottságai ellenére. Itt nem állhatom meg, hogy Romain Rollandnak, levélileg közölt, nagyon találó megjegyzésével ne éljek, mely szerint Teréz naplóját *fűzőhöz* hasonlítja. „Azon módon, ahogy Teréz fűzöt szerkeszt magának,¹⁰⁵ hogy kiegyenesítse derekát,^{105a} úgy szerkesztett egy *morális* fűzöt is — ez pedig naplója. A fűző fájdalmasan szorít, azonkívül sokszor kitágul. De a kitartó Teréz nem fárad bele, hogy mindig újra és újra összébb húzza. Naplójában is csak az számít: vajjon erkölcsi dereka kiegyenesedik-e.”¹⁰⁶ A napló síkjára

¹⁰⁵ Ld. Napló 45. l. 1809. márc. 29. „*Wie ich mich kleiden will.* Ich muss mir inventiren eine Art Mieder, die mir die Schulter hält.”

^{105a} Ld. Napló 42. l. 1809. márc. 29. „... Je veux redresser ma taille...”

¹⁰⁶ Romain Rolland 1928. jan. 8-i levele, melynek felhasználását volt szíves nekem megengedni. Eredeti szövege a következő: „Voulez-vous un mot un peu crû pour caractériser ce Journal? (Mais je la crois exacte.) C'est un *corset*. De même que Therese (dans les notes que je vous retourne) se fait un corset pour redresser sa taille, elle s'en impose un autre, moral. Et c'est son Journal. Le corset fait souffrir, et il se détend souvent. Mais la tenace Therese ne se lasse pas de le resserrer. Et cela seul compte dans son Journal: Sa Taille morale se redresse-t-elle?” Hogy mennyire helytálló R. Rolland ezen hasonlata — azt néhány idézet is megvilágítja: Így pl. Napló 86—87. l. 1809. máj. 20. P—1. füz.: „*Wille...* wenn ich... Werth darauf setze z. B. einen gewissen Port... zu haben, so muss ich die Gêne für nichts nehmen, jeden Tag ein Mieder an zu haben. Es wird mir jeden Tag weniger ungelegen sein... Der Anfang ist schwer, aber anfangen muss werden.” Vagy: Napló 154. l. 1810. jan. 12. VII.—2. füz.: „Bis ich nicht starker Baum werde ... kann ich keinen Moment den Stützer entbehren, der meine üble Richtung in eine gerade bringen soll.” Ugyanez 225. l. 1810. szept. 25. VII.—1. füz.: Ich kann den Stützer nicht entbehren der meine üble

átvive, Teréz nem fárad bele a „Ruhe, Anstand” és sok egyéb olyan tulajdonság követelésének megismétlésébe, melyek teljességgel ellenkeznek természetével és temperamentumával, s melyeket csak nagy erőfeszítéssel tud magára kényszeríteni — akár csak az egyenes tartást! De valamint az egyenes tartást is meg tudta tanulni, — hiszen az ellenkezőjét a kortársak észre sem vették,^{106a} és mi sem tudnánk róla, ha ő maga nem írta volna meg — úgy azokat az eredetileg lényével oly ellentétes viselkedési módokat, a „Ruhe, Anstand, Würde, Sanftheit” és sok más tulajdonságot is meg tudta szerezni, amint azt előrehaladottabb éveiben kortársai nyilatkozatai igazolják, és így, mint majd annak idején láthatjuk — aprólékos fáradozásai nem veszték kárba, még ha egyelőre ő maga ezt nem is veszi tudomásul.

A naplónak egyelőre búcsút mondvá, rátérhetünk Teréz életének azon szakaszaira, melyekre vonatkozólag csupán az emlékiratokra,¹⁰⁷ vagy legfeljebb egy-egy fennmaradt levélre vagyunk utalva.

Ezúttal is úgy, mint eddig, a napló-nélküliség a túlon túli elfoglaltság következménye volt. Ezt az emlékiratok is igazolják. „Der ganze Tag war besetzt.” (Mem. 101. l.) Nemcsak órákkal, hanem azáltal, hogy Teréz fokozottabban mint valaha, foglalkozott a gyermekekkel: „Ich war wieder die geliebte und liebende Gouvernante” (Mem. u. o.) mondja szerényen Teréz. Pedig nem csak nevelőnő és gondozónő volt, hanem a klasszikus nyelvek korrepetitora is. Amikor ugyanis a már többször említett Schmidt-tel a Deym-fiúk megkezdték a görög tanulást — és abban nagyon lassan haladtak, — Teréz azért, hogy ezt a haladást mint korrepetitor elősegítse, maga is résztvett az órákban. Ezt annyival is inkább tette, mert a legidősebb Deym-leányka, Victoire is addig könyörgött anyjának, míg az megengedte neki, hogy ő is a fiúkkal együtt tanuljon görögül, és így Teréznek a garde-dame szerepét is kellett vállalnia. Tehát látjuk, hogy a segédtanerök fogadása nem igen csökkentette Teréz munkáját, sőt ellenkezőleg fokozta azt. Az alapos Teréz a görög

Richtung in eine gerade bringen soll, u. dies ist tägliche *Versammlung, Prüfung.*”

^{106a} Hogy a hátgörbülés nem lehetett nagyon feltűnő abból is kiviláglik, hogy bizonyos erőfeszítéssel teljesen ki tudott egyenesedni. V. ö. Napló 42. l. 1809. márc. 29.: „Je veux redresser ma taille avec une extrême vigilance... à ma tenue et faire tout... pour paraître tout à fait droite.”

¹⁰⁷ Memoire-ok magyar nyelvű fordítását dr. Petrik Béla végezte. Ld. Czeke—Révész: Gr. Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékíratokra vonatkozó részeket ld. 78—81. lapon.

órákban jegyzeteket készített magának, és a fiúknak feladott leckét ő is elvégezte, azonkívül pedig naponta 40 görög szót tanult. A gyermekek gondozása, Jozefin ápolása, a háztartás vezetése mellett — ez nem volt kis feladat — és amint mondja, erre csak a sétákon ért rá, mialatt a gyermekek a „Glacis” és a „Bastey”-en játszadoztak. (Mem. 101—102. l.)

Április 9-én megszületett a harmadik Stackelberg-leányka — amikor Teréz, Jozefin utasításai nyomán, bába szolgálatokat is végzett — úgyhogy a gyermek már ágyacskájában feküdt, szép tisztára fürdetve, amikor megérkezett a bölcs asszony — a távoli „Kärnthnerthor” környékéről. A kis leány a keresztségekben vagy hat nevet kapott — a „Mionona” néven kívül — és Teréz lévén a keresztanya, ezzel úgy szólván birtokába vette: „das Kind wurde mir förmlich geschenkt” (Mem. 102. l.), „Von dem Augenblick gehörte das liebe Engelchen mein, und anderthalb Jahre kannte es niemanden als mich” (Mem. 101. l.). Teréz mellett aludt, ő gondozta, ő ápolta, és kecsketejjel táplálta. Teréz vitte karján sétálni, a Praterben is, és naponta végig a Deym-galerián, a száz meg száz klasszikus szobor között. Felejthetetlennek mondja Teréz azokat az érzelmeket, melyek hajnalhasadáskor az ilyen sétákon áthatották, „mit dem Gedanken an die Zukunft der Menschheit, die damals so glänzend vor unseren Augen stand, und wozu wir uns berufen fühlten mit zu wirken durch Erziehung und Bildung junger Weltbürger”. (Mem. 102. l.)

Június 3-án a család nyaralásra kiköltözködött egy Bécs környékében levő kastélyba, Hackingba, ahol Teréz szíve szerint folytathatta munkás életét. Mert most már a görög órákat is teljesen Teréz vette át, és Schmidt orvostanhallgató csak szombatokként járt ki Hackingba, — ahol két órát leadott és kijavította a fordításokat — hétfőn reggel pedig visszament Bécsbe. Teréz naplójában nem egy ilyen fordítás van megörökítve — és a görög írás begyakorlására, német szövegek, görög betűkre való átírásai is. Így tanulva és tanítva, eljutottak a görög nyelvtanon végig és Xenophon Anabasisának fordításához. Terézt ez az élet nagyon boldogította: „Dies pädagogische Leben gefiel mir ausserordentlich und nie war ich glücklicher als in Witschap und Hacking” (Mem. 102. l.) írja emlékirataiban — megaranyozva a sokszor sötét multat. — Nagyokat sétáltak a császári állatkertben vagy Schönbrunnban; tartottak galambokat, csirkéket, — és a legkisebb Stackelberg leányka szépen fejlődött. Közben Teleki Imréék is meglátogatták őket, most már két gyermekkel, Blankával és Emmával, akik mind gyönyörködtek a mindig

ujjongó kis Minonában. (Mem. 102. l.) Midőn pedig beállt az ősz, Jozefin visszaköltözött a városba — Bécsbe, majd a gyermekeket is magához vette, — míg Teréz a kis Minonával és egy cseléddel künn maradt Hackingban, a következő év — tehát 1814 februárjáig.

Jozefin elköltözése után — szeptemberben Teréz újra belekezdett a naplóírásba. Eleinte csak szórványosan, olvasmányokat ismertetve, majd különféle problémákon elmélkedve. Bár nem egyszer nyilvánul meg szándéka újabb önvizsgálódások megejtésére, és meg-meg indul egy-egy „Regeln”, „Prüfung” felírású bejegyzési csoport — Teréz egész energiáját, tetteles segítségét annyira igénybe vevő életviszonyok között az eddigiekhez hasonló, kimerítő és részletes önvizsgálódásról már nem lehetett szó. Teréz ugyan — lankadatlanul folytatja önművelését, ami naplóiin át továbbra is kísérhető — de az új naplók már más jellegűvé váltak — mert hiszen Terézünk egy újabb fejlődési korszakát voltak hivatva előkészíteni.

Azáltal, hogy Teréz a fent vázolt teendőkkel meg tudott birkózni, fényesen letette képesítő záróvizsgáit és egy bizonyos mértékben már felvértezve indulhatott a sok súlyos akadály, a sok késleltető körülmény leküzdésére, hogy azután már szakmabelileg is kiképezve majdan — 15 év múlva — kitűzött célja megvalósításába foghasson: az embernevelés emberreformálás munkájába, — a gyermekvédelem és kisdednevelés megszervezése útján.

*
*
*

Miután így Terézünk belső fejlődésének legfontosabb korszaka lezárult, mellyel eljutott a felemelkedés, „Erhebung” bizonyos fokára, átfogó tekintetet kellene vetnünk az idáig vezető útjára és az elért eredményekre. Ezt azonban feleslegessé teszi egyrészt az egyes naplók és időszakok részletes bemutatása és tüzetes megtárgyalása,¹⁰⁸ — másrészt az e tárgyat felölelő két komoly munka.

Itt első sorban — már a kronológiai sorrend szempontjából is első — Hrabovszky Józsefné dr. Révész Margit

¹⁰⁸ Teréz jellemzéseit ld. biogr. LXII—LXV., CXVI., CXXIII., CXXXVIII—IX., CXLI., CXLVII. l., 6. fejj., különösen a vége, CCLXIII., CLXX—CLXXI., CLXXIV—CLXXVIII. Továbbá: CCXIII., CCXXIII—CCXXX., CCLXI—II., 8. fejj., különösen CCCXI—VI., CCCXVI—VIII., CCCLXVII—LXX., CCCLXXII., CCCLXXIV—IX., CCCLXXXIV—VII., CCCLXXXIX—XCII., CCCXCVIII—IX., CCCII—IV., CCCX—XI., CCCXXI—II., CCCXXIII—IV., CCCXXVI., CCCXXI., CCCXXIV—VII., CCCXXIX.

„Gróf Brunszvik Teréz jellemrajza örökléstani és lélektani szempontból” címen 1926-ban megjelent karakterológiai tanulmánya^{108a} jöhet tekintetbe, mely — a naplók akkor még nem állván rendelkezésre — egyrészt a már kifejtett egyéniség tetteinek és egyéb megnyilatkozásainak — másrészt öregkori retrospektív vallomásai ismeretében készült.

Mindazonáltal teljes igazolást nyer a tanulmány Brunszvik Teréz naplóiban, valamint naplószerű feljegyzéseiben és levelezése által. Nem módosul tehát Révész Margit megállapítása, hogy Brunszvik Teréz fiatalságát testileg gyenge fizikum, lelkiileg intenzív belső élet, családjával szemben odaadó jóság, sokféle intellektuális érdeklődés jellemzi, a századának és magának Teréznek a szépirodalomra való beállítottága ellenére, a természettudományok iránt is.

És ugyancsak helytálló a tanulmányban azoknak a tulajdonságoknak kiemelése, melyeket Teréz érettebb korára vonatkozólag állapít meg jellemzőknek,¹⁰⁹ azzal a különbséggel csupán, hogy azokat naplóiban csak csírában, majd pedig szemünk előtt látjuk kibontakozni önnevelése folyamán.¹¹⁰ Így különösen élénk visszhangot lelünk tevékenységének sokoldalúságára és arra a jelenségre, hogy Brunszvik Teréz minden fellengőssége ellenére, melyet a szimbolizáló kifejezőmód még a valóságnál is nagyobbak tüntet fel — nem távolodik el a realistól. Ugyanúgy tükröződik naplóinak már első évfolyamaiban az érzelmek nagy intenzitása mellett a bezártságtól, az egyoldalúságtól való mentessége, melynek folytán például egyenlő szeretettel öleli magához családját, hazáját, az emberiséget, — nemcsak saját húgait és öccseit, hanem a mások elhagyott gyermekeit is.

Ugyanúgy megtaláljuk már a naplókban a legmagasabb erkölcsi motívumok által hajtott célkitűzéseket, köztük első sorban Pestalozzi hatása alatt vállalt feladatot, hogy a nép erkölcsi és testi jólétét emelje.^{110a} Ezzel szemben, a Révész Margit által kiemelt szervezési készség, mely későbbi intézkedéseiben megnyilvánul, az eredményes propagáló tehetség, — a naplókban még csak mint intuitíve felismert fontos, tehát megszerzendő, ismételten és ismételten sokáig hiába

^{108a} Ld. Czeke—Révész: Gr. Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. 29—37. lapokon.

¹⁰⁹ Ld. u. o. II. *Tevékenységi időszak*, 34—36. l.

¹¹⁰ V. ö. 1855. júl. 8. „Meine fortschreitende Bildung kann man in meinen Tagebüchern nachlesen. Geistes — durch lecture — Seelen durch Nachdenken, Vergleichen, Aneignen. Grundsätze formulieren” etc. Ld. kiadatlan J. 31. jeltűsű füz. 46. kéz. l.

^{110a} Ld. biogr. CXCVIII—CXCI. 1. és 53—54. jegyz.

áhítozott képesség szerepel, éppen úgy, mint a pedagógia helyes módszeres eljárásainak elsajátítása.

Romain Rolland 1928-ban megjelent „*Les soeurs Brunsvik et leur cousine du clair de lune*”¹¹¹ felírású, de leginkább Brunsvik Terézről adott életképe — mely az 1809—1813-as naplók nagy részének ismeretén épült fel, ennél fogva közelebb férkőzik Terézhez. Általánosságban Rolland is Révész Margit útján halad, kiemelve különösen a mindenki által észre venni kényszerült sokoldalú tehetségein kívül azt a szellemi hajlamot, mellyel Teréz ösztönszerűen mindig a legszebb, a legmagasztosabb eszmék irányába terelődik — úgyhogy R. Rolland öt egyenesen a „lángelmék titkos életársának” nevezi.^{111a}

De kiváltképen csatlakozhatunk R. Rolland azon megítéléséhez, hogy Brunsvik Teréz naplói a világirodalomban úgyszólván egyedül állnak őszinteségben és a hiúságtól való mentességben^{111b} (talán Széchenyit kivéve) — valamint igazi gyónásszerűségükben. A szó szoros értelmében vett vallásos lelkiismereti vizsgálódásokat végez, teljes kíméletlenséggel magával szemben, semmit sem bocsátva meg magának, valóságos arcuculpásokkal sújtva magát. Úgyanilyen finom megfigyelést eláruló megállapítás az is, hogy Teréznek ez a világos, gondolatainak rejtekeibe hatoló látása, belső lánggal, fékevesztett fantáziával párosul, mely mintegy gátolja a feltétlen igazság akarását, illetve a szerinte való cselekvést. Innen ismételt bukásai. Viszont ezen bukások ellen vezetett harcok, Teréz életének valami rejtett pátoszt kölcsönöznek, melynek érzékeltetésére hiányzik belőle a kifejezési képesség, bár nem egy villanásban egészen a fenségességig emelkedik, midőn a szenvedély és a heroizmus szóval meg belőle, és meglepő intuíciók törnek elő.^{111c}

És ugyancsak minden fenntartás nélkül oszthatjuk Romain Rolland azon felfogását, hogy e belső harcok folyamán ment végbe Teréz lényében a mélyreható változás — 33 éves korától kezdődően —, mely igazi születéséhez vezetett és véget vetett eddigi alvajáráó létezésének¹¹² — amint azt Teréz

¹¹¹ Ld. Beethoven. Les grandes époques créatrices. Paris, 1928. Note III. 377—437. l. Magyarul: Beethoven. A nagy teremtor korszakok. 1929. Ford. Benedek Marcel.

^{111a} Id. m. 418. l. „Elle était par l'esprit la compagne secrète des génies”. Benedek fordítása 316—317. l.

^{111b} Id. m. 412—413. l.

^{111c} Id. m. 414—415. l.

¹¹² „Am 27-ten Jan. 1819. ... den zehn Jahren einer dumpfen... Kindheit... ein saures einfaches Naturleben.” Kiadatlan J. 8. 49. k. l.

naplóin végig maga is nem győzi elég gyakran ismételni.^{112a} Ennek egy magasabb elhivatottságra való újjászületésnek fájdalmas vajadásait tárják eléink a naplók „minden fátyol nélkül”.^{112b}

A magunk részéről még azt óhajtánánk kihangsúlyozni, hogy a naplókban foglalt küzködések és tépelődések, már magukban véve is nagy tüneti jelentőséggel bírnak Teréz lelkeségét illetőleg.

Felfedik ugyanis Teréz erős felelősség érzetét a vállalt feladattal szemben, melynek sikeressé téételét azzal igyekszik elősegíteni, hogy tökéletesedésére irányuló önismereti és önnevelési ténykedéseire, ingadozónak és gyengének tartott lelke erősítése céljából, új megvilágosodásai alapján a Pestalozzi vallás-erkölcsi felfogás és a Stackelberg pietista elvei zsinórmértékét, valamint Kant szigorú, minden cselekvésben eudaimonizmust gyanító kötelesség-morálját akarja alkalmazni. Ennek kivételére pedig mindenekelőtt erős és kitartó akarat, határozottság kell, és így a tökéletesség elnyerése szempontjából a *conditio sine qua non*. Viszont látuk, hogy naplóiban a küzködések alapján véve éppen lelki gyengesége ellen, a fenti tulajdonságok megszerzéséért folynak, úgyhogy ezek fontosságának felismerése, állandó hangsúlyozása által Teréz egyrészt helyes lélektani intuíciónak adja jelét — másrészt az állandóan ismétlődő panaszai ellenére, illetve ezek állandó ismétlése által, melyekkel e tulajdonságokat hiányolja, — éppen nagy és kitartó energiáját revelálja, azt az egy célra való irányítottságot, mely

^{112a} V. ö. Bevezetésben, biogr. XXXIII—XXXIV. I. Ld. még: „1814. (jan. 4.) Moralsche Wiedergeburt 1809 März bis Juli: — alle Schicksale in diesen Monaten um die Binde des Selbstbetruges los zu werden. Politische Wiedergeburt 1814. Er musste ausgeleert werden der Kelch mit allen Bitterkeiten. Viele müssen sterben bis das Gute fortkömmt in der Welt.” Kiadatlan M. 4. jelz. füz. 19. kéz. l. — Vagy: „Ich bin erst 1808 geboren... Wer weiss wie sich Th. und was sich aus ihr entwickeln wird?” Kiadatlan M. 10. füz. 1817. 36. kéz. l. — Legkifejezöbben: „am 5. Nov. 1819. Nun sind es 10 Jahre, dass sich eine Veränderung in mir begründete... Ich bin Mensch geworden... Ich nenne diese Zeit meine Reformation. Ich protestierte gegen den Unsinn u. suchte Wahrheit und lebte für sie.” Kiadatlan J. 7. füz. 43. kéz. l. — „... Ich sah ein, dass der Mensch sich einen ernsten Beruf wählen u. ergreifen müsse, dass diese Pflicht weder Stand noch Geschlecht ausnimmt. Und der Beruf, der mir sowohl Neigung als meine bürgerliche Stellung in der Welt u. das Bedürfnis meines Zeitalters lieb und wichtig machen musste, wurde „Menschenbildung”. Mit dieser Tendenz fieng ich die Bildung meiner Selbst an... um mehr od. weniger dies hohe, dies erste aller Ämter zu verwalten.” Kiadatlan J. 7. füz. 44. kéz. lap.

^{112b} Benedek Marcel fordítása. Id. m. 318. l. Rolland id. m. 420. l. „Ce douloureux enfantement d'une haute destinée s'expose sans aucun voile, dans son Journal”.

a produktív egyéniség sajátja.¹¹³ Ez az irányítottság Terézben nemcsak intellektuális, hanem még inkább érzelmi forrásokból táplálkozik. Egyrészt abból a felismerésből, hogy a kitűzött céljaihoz vezető eszközök leghathatósabbjait Jozefinben és Stackelbergben találta meg — másrészt abból a természetében rejlő exaltáltságból, mely valóságos fanatizmusná válva ragaszkodik a helyesnek vélt eszközökhöz, szinte görcsösen, amire volt alkalmunk rámutatni, amikor Stackelberghez és Jozefinhez való viszonyát boncolgattuk.^{113a} Különösen Jozefint kell kiemelnünk, akihez, mint tudjuk, már kora fiatalsága óta rajongó szeretet kötötte. E szeretet-höz időközben még az a hála érzet is járul, hogy Jozefinben látja a „meine Reformation” útján való elindulás lehetőségeinek megteremtőjét, azonfelül a minden ember kebelében élő eszmény mintaképét — azzal a lelki naívsággal és az örömteli méltánylási képességgel, melyet csak a naggyá kibontakozó egyének tudnak érezni az elénk kerülő jó és széppel szemben még akkor is, ha közelebbi vizsgálat után a megbámultak nem is bizonyultak olyan magaslaton, amilyen a rajongók látni vélték.¹¹⁴ Ennélfogva — mint szintén láttuk — Teréz ragaszkodása és szeretete, melyet Jozefin le nem tagadható önzése, ridegsége, sőt szeretetlensége Teréz iránt — (újjászületését kísérő fájdalmainak legbősegebb forrása) — nemcsak hogy nem tudott csökkenteni, hanem ellenkezőleg, Terézünk egyedüli, bár viszonzatlan *grande passion*-jává duzzadt és lelkiségének állandó elemévé^{114a} vált. Mert Jozefinhez hasonulni, az általa formált ideálhoz felemelkedni, mintha ez lett volna Teréz tökéletesedésre irányuló törekvéseinek mindinkább erősödő rúgója. Ez különösen azokban a fáradozásokban látszik megnyilvánulni, ahogyan igyekezett természetével teljesen idegen lényegiséget — Jozefin-diktálta lényegiséget — magára erőltetni — a nagy cél érdekében a hatni tudás fokozására. És a csoda megtörtént! Csakugyan sikerült neki lelkének egyes elemeit elnyomni — (de szerencsére nem azokat, melyek éppen a produktív egyéniség ismérvei: a fantáziát, a lelkes expanzivitást)

¹¹³ V. ö. biogr. CCXLIV–V., CCL–CCLI., CCLIV–V., CCLVIII–IX., CCLXI–CCLXXXIII., kül. CCXC–CCXCIV., CCXCVIII–IX., CCC–CCCI., CCCXI–XIV., CCCXXV., CCCXXXVII–CCCXLI., CCCLXIX–XX., CCCLXXII., CCCLXXIV. l.

^{113a} Ld. biogr. CCXLII–III., CCLVIII–CCLXII., CCCXIV–VI., CCCXLIV–LI., CCCLXXXV–CCCXCI., CCCXCVIII., CCCIII–IV. l.

¹¹⁴ V. ö. biogr. CCLXIV., CCCXIV., CCCXLVIII. l. Napló 31–32. l. 1809. febr., 36. l., 72., 78. l., kül. 81. l.

^{114a} Ld. fennebi 113a., b. jegyzetet.

— amint azt már az 1812-es naplóiban konstatálhattuk¹¹⁵ — és amint azt élete folyása is mutatni fogja. És pedig lát-szólag Jozefin iránti szeretetének hatása alatt. De csak lát-szólag! Mert ezt a csodát valójában a Terézben élő túlaradó szeretet művelte, mely egész lényét előnti és szinte akarata ellenére minden megmozdulásában nyilatkozik — mely nem „läppische Gutmüthigkeiten, Schwäche“, se nem „servilité“ — nem szolgalelkűség, amint azt magának naplóiban fel-hányja^{115a} — hanem ösztönös segíteni vágyása, szolgálat-készsége — és aktív segítése, melyet az adott körülmények között a beteges és gyenge Jozefinnek és annak gyermekei-nek bocsát rendelkezésre,^{115b} de már azzal a szinte szenvedélyes vágygal, hogy mindezt széles körre kiterjesztve a bajba jutott szenvedő emberiség, különösen annak legtehe-tetlenebb, leggyengébb részére, a gyermekek számára hasz-nosítsa a *vallás-támogatta caritas* jegyében.^{115c}

Mert az immár 34 éves Terézt, akiről tudjuk, hogy apja szabad szellemben nevelte és hogy ennek halála után szinte vallási rajongásba merült¹¹⁶ — hosszú mondaine szereplése ellenére is humanitarius céljait szolgálni hivatott önismereti, önnevelési és tökéletesedési törekvéseiben mely vallásosság, valóságos Isten sóvárgás hatotta át. Naplóit — különösen az itt tárgyaltakat — végig kísérik e vallási érzület megnyilat-kozásai. Ezek jellemzését azonban nem igen lehet közös nevezőre hozni, mert az istenfélő *hívőt*, és pedig katolikus hívőt eláruló legbensőbb jámborság és lelki egyszerűség kifejezései váltakoznak olyanokkal, melyek nem annyira vallásos, mint inkább vallásfilozófiai racionális színezetű el-mélgedések — a csupa szív és érzéssel teltekkal szemben, illetve nem is szemben, hanem párhuzamosan haladva egy-mással.

A kezdő beírásokban, amikor reformációját elhatározza, természetszerűen kínálkozik a katolikus hívő vallásgyakor-latához mérten, a húsvéti nagyhétben, gyónásszerű vizsgáló-

¹¹⁵ V. ö. biogr. CCCCXXXVI—VII. l.

^{115a} V. ö. Naplón végig: 71., 135. l.; 1810. 215., 216., 219., 222., 228., 229., 279. l.; 1811. 312., 313., 342., 344. l. sat.

^{115b} Visszatekintőleg ki is mondja: „Ich möchte meine Lieben über-schützen mit allen Gaben... u. ich habe viele Liebe! das ist nicht der kleinste Teil meiner Leiden; die Beschränktheit es zu thun.“ Kiadatl. J. 20. füz. 1838. 15. kéz. l.

^{115c} 1841. jan. 15. „Ich habe die Menschheit zu lieb, um den ein-zelnen lieben zu können; das ist meine Geschichte!“ Kiadatlan J. 24. füz. 104. kéz. l.

¹¹⁶ V. ö. biogr. LV—LVII., LIX—LXII. l.

dás.^{116a} Ebben a töredelmes bűnbánat mélységeiből fohász-
kodik Teréz feloldozásért, penitenciáért, és — naplói végig
— felemelkedéséhez, valamint tervei kivitelezéséhez Isten
segítségéért.^{116b} Mélységes bánattal, de bizakodva az isteni
végtelen jóságban, könyörög bocsánatért ismételt visszaesé-
seiért, újabb „vétkeiért”.^{116c}

Ellenben külön, szinte személyesnek érzett kegyként
köszöni meg azt, ha a helyes úton tudott járni működésé-
ben,¹¹⁷ nemkülönben hálálkodva a templom áhítatos csend-
jéért,¹¹⁸ a kedély nyugalmáért,¹¹⁹ jó időjárásért,¹²⁰ egészségé-
nek javulásáért¹²¹ — sőt még azért is, hogy kellő alkalommal
Jozefin még elmaradt, vagy megjött sat.^{121a} És ugyanúgy kö-
szöni az égi atya által ráért megpróbáltatásokat is.¹²² Mert
kis gyermek bizalmával teszi le a maga és övéi sorsát a
mennyei atya kezébe¹²³ — akinek nagysága előtt szinte meg-
semmisülve leborul.¹²⁴

Mindebben, amit az egész napló anyagból végig merítet-
tünk — Istennel egy egészen eleven, átlelkedítő, animisztikus-
nak mondható személyes viszony bontakozik ki, mely a szere-
tet kölcsönösségén, viszonzásán látszik alapulni, abból a hitéből
kifolyólag, hogy aki Istent szereti, azt az Isten is szereti és
segíti — és hogy e kölcsönös szeretetben újra és újra Isten

^{116a} Csak a legjellemzőbbeket véve: ld. Napló 70—72. l. 1809. ápr. 12., 20.

^{116b} Ld. Napló 134. l., 1809. aug.; 149. l., 1809. dec. 14.; 182. l. 1810. okt. 13.; 255. l., nov. 14.; 257. l., nov. 21.; 261. l., nov. 28.; 270. l., dec.; 285. l., 1811. jan. 2.; 286. l., jan. 5.; 297. l., jan. 24., jan. 28.; 301. l., febr. 20., febr. 26.; 334. l., máj. 9., máj. 10.; 355. l., júl. 1.

^{116c} Ld. Napló 152. l., 1810. jan. 2.; 155. l., jan. 20., márc. 28.; 191. l., máj. 16.; 192. l., máj. 23.; 195. l., máj. 31.; 200. l., júl. 2.; 370. l., 1811. aug. 7.; 371. l., aug. 7., okt. 4.; 375. l., szept. 3.; 413. l., 1812. márc. 16.; 420. l., ápr. 28.

¹¹⁷ Ld. Napló 175. l., 1810. márc. 1., márc. 20.; 180. l., ápr. 4.; 186. l., ápr. 10.; 187. l., máj. 9.; 189. l., máj. 16.; 199. l., jún.; 207. l., aug. 15.; 219. l., szept. 21.; 270. l., dec. 10.; 275. l., dec. 16.; 324. l., 1811. márc. 29.; 329. l., ápr. 16.; 348. l., jún. 11.; 361. l., júl. 18.; 363. l., júl. 27.; 393. l., nov. 6.

¹¹⁸ Ld. Napló 142. l. 1809. nov. 5.

¹¹⁹ Ld. Napló 148. l. 1809. dec. 14.

¹²⁰ Ld. Napló 339. l. 1811. máj. 29.

¹²¹ Ld. Napló 336. l. 1811. máj. 15.

^{121a} Ld. Napló 343. l. 1811. máj. 31.

¹²² Ld. Napló 171. l. 1810. márc. 1.; 296. l. 1811. febr. 6.; 339. l. máj. 12.

¹²³ Ld. Napló 53—54. l. 1809. márc., ápr.; 224. l. 1810. szept. 23.; 235. l. 1810. okt. 7.; 255. l. nov. 17.; 312. l. 1811. márc. 12.; 334. l. 1811. máj. 10.

¹²⁴ Ld. Napló 11. l. 1809. febr. 11.; 316. l. 1811. márc. 21.

meg is nyilatkozik az istenfélő és Istent imádó előtt¹²⁵ és továbbra is közösségben marad vele¹²⁶ — akit cselekvéseiben irányít. És itt azután lép előtérbe mint ható erő a vallás, mely az ember cselekvéseire, morális világára vonatkozik, mely egyúttal azon hit is, hogy a jó a legfőbb „Jó” által oltalmaztatik, melyet hiszen ugyanezen legfőbb Jó azért teremtet, hogy a jó embereket védelmezze és az embereket jobbakká tegye!¹²⁷

Az emberiségbe Isten által oltott perfektibilitás ilyen megállapítása után — egyúttal hirdeti, hogy éppen a fentiek miatt a vallás nélkülözhetetlen a nevelésnél, akár az ön-nevelés — vagy gyermek nevelésnél, az általános és erkölcsi nevelésnél egyaránt. Mert csak a vallás által emelkedhetik az ember a maga bűnrehajló természete fölé^{127a} és ezt kell elérnie minden jó nevelésnek.¹²⁸ Erre pedig Krisztus adta meg a példát. — Őt akarja követni Teréz is — mert hiszen Isten is ezt parancsolja^{128a} — a bibliát választva meg napi olvasmányul, amint azt naplóiban követhetjük.¹²⁹

Az Istenhez vezető — szinte konkrét közelségbe vezető utat — Teréz a természetben találja, „die Natur! die Schöpfung! — melynek titkaiba a megengedett korlátok között be szeretne hatolni és minél többször szeretne szemlélésébe¹³⁰ merülni, — mert ez a szemlélet Terézből dithyrambikus ünneplést vált ki: „Wie gross, wie erhaben bist du Natur! Nur du leitest unsere Gefühle zu unserem Schöpfer, nur du füllst unser Gemüth mit einer innigen Freude”¹³¹ és mélységes örömmel tölti el, mert minden teremtet lényben, akár a csillagos égboltban, akár a szerény virágban, Istent látja¹³² és így a mindenségnek ő maga is része lévén, az ő-életforrás egy cseppjének érzi magát, mely ha elhagyja a testi hüvelyt, ez ősforrással egyesül, hogy onnan újra teremtményekbe

¹²⁵ Ld. Napló 79. l. 1809. márc.; 105. l. márc.—máj.; 147. l. 1809. dec.; 299. l. 1811. febr. 6.

¹²⁶ Ld. Napló 105—106. l. 1809. máj.—jún.

¹²⁷ Ld. Napló 81. l. 1809. ápr.

^{127a} Ld. Napló 98. l.

¹²⁸ Ld. Napló 98—99. l. 1809. V. ö. 102. l. is.

^{128a} Ld. Napló 105. l. 1809. júl. 1—12. V. ö. 99., 101., 119. l., 212. l. 1810. szept. 2—17. l., 319. l. 1811. márc. 24., 329. l. ápr. 11.

¹²⁹ Például Napló 177—179. l. 1810. márc. 28. telve bibliai idézetekkel.

¹³⁰ Ld. Napló 32. l., 131. l. 1809. okt.

¹³¹ Ld. Napló 290. l. 1811. jan. 16. V. ö. 252. l. 1810. nov. 10., 312. l. 1811. márc. 12., 328. l. ápr. 1., 354. l. júl. 1.

¹³² „Gott ist wo deine Blume ist”, Napló 301. l. 1811. febr. 26., 309. l. márc. 2., 412. l. 1812. szept. 2. sat.

hatoljon^{132a} — és körforgásban újra visszatérjen oda, ahonnan minden szép, fenséges és az igazság fakad, valamint minden bölcsesség, szabadság, tökéletesség.¹³³ Csak általa lehet egyáltalában jószág a földön és csak általa — az emberbe jutott isteni által — képes az ember eredményesen működni.^{133a} És ez az isteni, „das Göttliche”, Teréznek konkrét megnyilatkozik, hallatja hangját majd hatalmasan, majd halkán, de ellenállhatatlanul — mint „Genius”, vagy „Engel”, akikkel Teréz valósággal párbeszédeket folytat — vagy pedig mint „innere Stimme”, mely vezeti, utasítja, mindig helyesen, ha Teréz belső csendje által méltóvá tette magát, hogy fel tudjon rá figyelni.¹³⁴

De nemcsak belső hang által közlekedik Teréz Istennel, hanem valóságos látomásszerű belső élményekkel,^{134a} melyek mind mélyítik vallásos érzületét — és mindinkább megéreztetik vele minden létezőnek magasabb rendű összefüggését. Mert bölcsesség, szépség, nagyság, jószág, minden egy pontban egyesül: Istenben, a mindennek alkotója, a mindennek kezdete és vége. Az Ő „megismerésére” kell törekednünk — azaz: a vallásra. Ebbe kell bele vesznie minden bölcsességnek és tökéletességnek, mint ahogy a vallás mindennek kiinduló pontja is.^{134b} Ezt az egységet kell szem előtt tartani, mely szerint a vallás bölcsesség és igazság. Ez csak egyféle lehet, de lehet minden téves és hamis, — ezt kell felismerni. És e felismeréssel az egység is helyre áll. — Tehát mindezek előtt legyen világosság, „Licht”!¹³⁵

Íme Teréz, aki mintha vallási életéből, a feljegyzések zömének tanúsága szerint, kizárta volna a kora közszelleméből származó racionalizmust, itt tág kapun engedi be, még hozzá a racionalizmus képességét felülmúló feladat megoldására: az Isten fogalmi *megismerésére*. És meglephet bennünket Teréz vallás-fogalmazásaiban az a panteisztikus vonás, mellyel Istent a természettel identifikálja — vagy az

^{132a} Ld. Napló 286. l. 1811. jan. 14.

¹³³ Ld. Napló 131. l. 1809. okt. 11.

^{133a} Ld. Napló 174. l. 1810. márc. 26.

¹³⁴ Ld. Napló 21. l., 33—34. l. 1809. febr., 92. l. máj. 28.; 117. l. 1809., 120. l., 139. l. okt. 24., 142. l. nov. 1., 151. l. dec. 25.; 153. l. 1810. jan. 12., 216—217. l. szept., 219—220 l. szept 21., 258. l. nov. 24., 292. l. 1811. jan. 16., 298. l. febr. 6., 337. l. máj. 16., 343—344. l. máj. 31., 345—346. l. jún. 11., 350. l. jún. 25., 370—371. l. aug. 7.

^{134a} V. ö. biogr. CCXLII—III., CCLIII. l. és Napló 92. l. 1809. máj. 28. „...une voix me dit: Das wird dein Himmel Therese!” V. ö. még lejjebb 139. jegyzettel.

^{134b} Ld. Napló 85. l. 1809. máj.

¹³⁵ Ld. Napló 87. l. 1809. máj.

az emanációs elgondolás, mellyel az „élet-ösforrásából” származottnak érzi magát, teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy ezen tanok mindegyike, úgyszólván megsemmisíti a jó és rossz közötti különbséget, melynek szétválasztására Terézünk váltig törekedett, akár helyes *ítélet*,^{135a} akár *szoktatás* útján.^{135b}

Állásfoglalásaiban mindenesetre félreismerhetetlen általánosságban a neohumanisztikus ideál hatása, a kalokagathiának szinte vallássá való emelése, — másrészt változatos olvasmányainak¹³⁶ töredékes reminiscenciái, többek között Fénélon quietizmusa, Rousseau deista természet vallása, — Jacobi „Glaubensphilosophie”-jének, vagy esetleg Fichtenek az egység kozmológiai principiumán felépülő¹³⁷ vallásfogalmazásának homályos, önmódosította visszhangjai.

Ha egyelőre gyakorlati kihatásuk ezeknek az elmélkedéseknek nem is volt — mégis csirái azoknak a tendenciáknak, melyekkel Teréz a pozitív vallások álláspontjától majd el fog térni (aminthogy már 1812-ben is, — tehát a tárgyalás alatti időszakban — a református egyházi beszédeket hallgatja) és melyek öregkorában „vallási megújodáshoz” vezették,¹³⁸ a nélkül azonban, hogy egyháza iránti kötelességeit elmulasztaná, mint ahogy Bécsben is, valamint megelőzőleg, nem mulasztotta el sem a templomlátogatást, sem a szentségekhez való járulást.^{138a}

Ezek az elmélkedések egyéb vonásai mellett határozottan romantikus vonásokkal bírnak, amennyiben Teréz, úgy, mint a romantikusok, nem tudományos, se nem vallásos, hanem költői, vagy fantázia szülte tételeket formált ki magának, melyek teljességgel beleilleszkedhettek a hasonlóan romantikus színezetű, szinte Hardenbergre^{138b} emlékeztető, miszticizmusba, mellyel mintegy konkrét módon egyesül Is-

^{135a} Ld. különösen Napló 142—143. l. 1809. nov. 5.

^{135b} V. ö. biogr. CCXXIX., CCCVI—VII. l. és j., CCCXXVIII—IX., CCCLXVI—VII. l. és Napló 37—38. l., 159—161. l. 1810. jan., 204. l. aug., 213. l. 1810. szept. 1., 234. l. okt. 7., 240. l. okt. 17.; 287. l. 1811. jan. 7. sat.

¹³⁶ V. ö. biogr. CCXL., CCLXIV., CCXCIII. l.

¹³⁷ Versuch einer Kritik der Offenbarung. § 3. Anweisung zum seeligen Leben.

¹³⁸ Ld. Czeke: Une grande amie de Beethoven. Comtesse Thérèse Br. Revue des études Hongroises. 1928. 207—219. l.

^{138a} Ld. Napló 132. l. 1809. okt. 11., 142. l. nov. 5.; 194—5. l. 1810. máj. 31.; 305. l. 1811. márc. 3., 307—8. l. márc., 329. l. ápr., 332. l. máj. 6., 348. l. jún. 11., 356. l. júl., 372. l. aug., 393. l. okt. 13.; 437. l. 1812. szept. 22.

^{138b} Hardenberg Freih. v. — írói néven Novalis (1772—1801), a romantikus iskola legkiválóbb képviselője. A híres Heinrich v. Ofterdingen című regényen kívül misztikus színezetű Geistliche Lieder-eket is írt.

tenével, sőt egyéb magasabb szellemekkel is közlekedik, amint azt későbbi naplóiban retrospektíve is állítja.¹³⁹

Ezek az elméletyszerű reflexiók, melyek nem végleges állásfoglalások, hanem — mint később látni fogjuk — diverziók csupán, tisztán mutatják a „könyv” mély, lelkesítő, sőt termékeny hatását, aminek jövő pályáján nem egy *gyakorlati* kivitelezését köszönhette.^{139a} Nem is áll meg Teréz a fenti vallásformulázásainál — mert hiszen ott lappangnak benne Herder elgondolásai, melyekből Teréz ismételt, ezúttal nem mint homályos, saját maga által módosított remniszcenciákból, hanem szóról szóra idézi Herder ezen tételét: „Der wahren Menschenreligion liegt immer ein Ideal von Aufopferung zu Grunde: einer Aufopferung zum Wohl des Ganzen”¹⁴⁰ — mely teljességgel fedi Teréz eddig megismert nézeteit és az e szerinti áldozatos tetteit. Tehát legújabb meglátásaiból fakadóan, Teréz szerint a vallás már nem *megismerés*, hanem lelki állapot, mely megérteti Isten útjait és a reánk vonatkozó szándékait. Viszont az Isten iránti szeretet, felülről jövő, élő erő, melynek melegítő sugarainál érik meg minden „erény”.¹⁴¹ Fel is száll Teréz áhítatos imája: „O Wesen aller Wesen! Deine Wahrheit und Liebe sei in mir und lasse mir alles Gute in deiner Kraft gelingen!” Ezzel Teréz visszatért naplói kezdő beírásaiban hirdetett azon hitéhez, hogy a gondviselés a jó emberek védelmére kel és az embereket mind jobbakká teszi. Azaz hogy a vallás egyenlő az embereknek a legfőbb jóhoz való felemelkedésével és e legfőbb jó szemléletével — úgy cselekvésben, mint egyéb történésben, melyek ezt a jót a világban megteremtik. Ilyen szemlélet mellett „lebt man in der Liebe des höchsten Gutes”!^{141a}

Tehát a valláson alapuló szeretet Teréznél a legszámot-

¹³⁹ „Religieuse u. abergläubisch, hatte ich Umgang mit Geistern, mit Gott selbst u. hatte gar sonderbare Träume u. Visionen. Kiadatlan 1817—18. M. 8. füz. 202. kéz. l. Vagy 1841. jún. 8. „In einer Vision sprach Gott zu mir in Genf: Sois mon témoin en Hongrie! In einer anderen in Paris breitete Jesus seine Arme nach mir aus.” Ld. kiadatlan J. 24. füz. 171. kéz. l. V. ö. még 1851. jan. 2. Négy halálveszedelméről megemlékezve a 4-ikről 1839-ben: „... Gott oder meine Engel hob mich auf als ein schwerer bronze Kronleuchter mit 12 Armen und so viel brennenden Kerzen herabstürzte, wo ich einen Mament vorher gegessen, im Aufstehen mich noch streifte.” Ld. kiadatlan J. 30. füz. 61. kéz. l.

^{139a} V. ö. biogr. CXCI. 1. és j. Czeke: Br. Teréz élet- és jellemrajza 20. lapon az Akad. töredék idézete.

¹⁴⁰ Ld. Herder: Von Religionen u. Lehrmeinungen. VI. értekezés. V. ö. Napló 252. l. 1810. nov. 10. és j.; 259—261. l. és j. nov. 28.

¹⁴¹ Ld. Napló 418. l. 1812. márc. 25.

^{141a} Ld. Napló 62. l. 1809. márc.

tevőbb faktor önnevelési és felemelkedési törekvéseiben. Vallásos érzületének ez a mélysége és egyúttal különös színeezése értetheti meg egyúttal azt a tényt, hogy a misztikus belső élmények között vállalt hivatásával egyetemben, saját magában megérzi a „Göttliche” jelenlétét, melynek ápolása legfőbb gondját képezi. Ennek az isteni elemnek megóvására, magában való fenntartására — erre irányult ezekben az években Teréz minden törekvése, azzal a végcélal, hogy magát megváltva a caritas melegével megválthassa ember-társait.

Erre a munkára pedig egészen magában kellett készülnie, mindent magából kellett merítenie.¹⁴² Mert végeredményben Teréz minden látszólagos befolyásolhatósága mellett kívülről csak azt kapta, ami már megvolt benne: hitet elhivatásában. A külső körülmények, a környező személyek, utazás, Pestalozzi, Jozefin, Stackelberg, olvasmányok, sat. — csak kiváltó momentumok voltak belső ösztönös erőinek differenciálódására, — alkalmak arra, hogy megszervezzék benne lelkének hatalmas elemeit a vallás támogatta caritas jegyében, a Herder formulázta, az igaz vallásosság alapját képező áldozatkészség és a Pestalozzi követelte önfeláldozás felé.¹⁴³

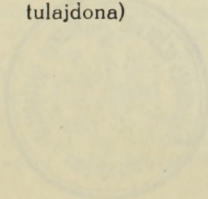
¹⁴² Visszatekintőleg így is nyilatkozik: „Nur du selbst bist dir alles, kannst dir alles geben... Gott in Dir u. ...in *mir* od. ich in ihm, in der Wahrheit, Schönheit u. dem Recht.” Kiadatlan. 1816. J. 5. füz. 112—113. kéz. lap.

¹⁴³ „Beim wahren Christen muss die Persönlichkeit untergehen, nur für die Sache muss er leben.” Kiadatlan M. 8. füz. 256. kéz. l. és 1837. júl. 3. kiadatlan J. 17. füz.: „Die Persönlichkeit muss verschwinden, alle Selbstsucht muss untergangen sein wenn man etwas fürs Allgemeine leisten will — sagte mir der ehrwürdige Pestalozzi vor 30 Jahren”.

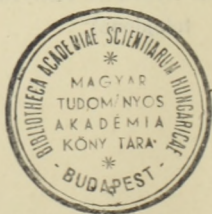
BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ
NAPLÓI ÉS EGYÉB FELJEGYZÉSEI

1808—1813.

(Az eredeti kézirat
a Fővárosi Nyilvános Könyvtár
tulajdona)

A naplók betűszerint másoltattak és így adattak közre,
tehát a hibákkal együtt

VII—4.

1808—1809.^a

JOURNAL DE VOYAGE.

^bDen 19-ten August¹ 1808 über Egger,² über Hof,³ Neustadt,⁴ Jena, Weimar.

'Zu Weimar sahen wir das schöne Schloss an der Ilme; merkwürdig die Stiege mit gelben Glasfenstern ganz oben, sehr schöner Effect. Die Erker der runden Zimmer mit Blumen. H[erzog] Bernhard⁵ im Harnisch. Sein kleiner Finger.'^c

^a Journal de Voyage, — sajátkezű felírású füzet, a pálfalvai De Gerando irattár VII. számú iratkötetének 4. számú irata. (VII—4.) Sajátkészítményű, merített papírból való 8-rét füzet, melynek papír borítékába csak lazán vannak behelyezve a lapok. Lapszám borítékkal együtt 32, melyek közül 14 üres. 1 külön betétlap. Magasság 21 és fél cm., szélesség 15 cm. A papír sárgás, a tinta is halvány és sárgás.

^b A boríték lapjai üresek, valamint a 3. és 4. lap. Ez utóbbin kiegészítésül van rávezetve a kereszttel jelzett betoldás az 5. laphoz. A szöveg további részeiben a betoldások a megfelelő helyre nyomattak, meghagyva a betoldást jelző karikát és vonalakat.

^c Ez a bejegyzés a 4. lapról való, kiegészítése az 5. lapon mondottaknak.

¹ A Weimarba való érkezés datuma aug. 19-én valószínű. Brunsvik Teréz és anyja karlsbadi tartózkodásáról ld. CLXXIX—CLXXXI. l. A karlsbadi Meldenprotokoll 1635. számú bejegyzése ezt mondja: „Gräfin Deym mit zwei Söhnen vom 12. August bis 17-ten”. Így ha 17-én elutaztak, lehettek Weimarban 19-én. Pontos útirányt ld. Biogr. CLXXXII., CLXXXV—CXC. l.

² Helyesen Eger, északnyugati Csehországban az Eger folyó mellett. Városházában ölték meg 1634. febr. 25-én Wallensteint.

³ Hof, városka a Saale folyó mellett.

⁴ Neustadt, a sok hasonnevé város közül, itt csak az Orla mellettiről lehet szó, Szász Weimar hercegségben, az eisenachi kerületben, azaz a Weimarba vezető útvonalban fekvő Neustadtrol.

⁵ Bernhard, több weimari herceg neve. Legkiválóbb (1604—39): nagy hadvezér, a protestáns ügy bajnoka, aki Gustav Adolf halála után átvette a fővezérletet. Typhusos láznak esett áldozatául a Rajna melletti Neuenburgban. Holttestét 1635-ben hozták Weimarba és a fejedelmi sírboltban temették el.

das sächsische Sibirien, schreckliche Uncultur und grosse Dummheit des Volkes. Schöne Gegend um Jena,⁶ das herrliche Schlachtfeld. Gotha,⁷ Schnepfenthal⁸ Salzmann mit 13 Kindern, die ihn verehren und lieben und gegen 80 Zöglingen. Seine Frau eine liebenswürdige Matrone. Sein Sohn Karl ein rascher, feuriger junger Mensch. Frau Lenz.⁹ Es ist interessant, diese Familie zusammen wirken zu sehen, Guthsmuths,¹⁰ seine Kinder, seine Frau zu Ibenhayn, 8 Minuten von Schnepfenthal; ihre Gymnastik, vortrefflich. Botanische Lehre, die Kinder wiederhohlen, ohne sie anzusehen, die Nahmen der Kräuter, wie sie der Reihe nach aufgestellt sind. Tenneberg,¹¹ Waltershausen,¹¹ Reinhardtsbrunn¹¹ — Promenade dahin, die schönen Linden, Schwimmschuhle, getäfelte Küche, roth und weiss.

Abreise durch den Thüringerwald — Schmalkalden,¹² ein besuchtes Städtchen, äusserste Reinlichkeit — nach Meiningen,¹³ interessantes Ländchen. Die Herzogin eine würdige Frau, schöne Cultur, englischer Garten längst dem Wege.

⁶ Jenai csatatér, ahol Napoleon 1806. okt. 14-én verte meg döntően a poroszokat.

⁷ Gotha 1808-ban még a Gotha hercegség fővárosa.

⁸ Schnepfenthal ugyancsak Szász-Gothában, a híres gyönyörűfekvésű nevelőintézet székhelye, melyet 1784-ben alapított Salzmann Christof Gotthilf (1744—1811) híres pedagógus, aki ugyan a Philanthropin-ok álláspontján volt, de jobban alkalmazkodott a modern eszmékhez, mint Basedow. Gyakorlati pedagógiáján kívül irodalmilag is működött. Írásai közül Brunszvik Teréz ismerte: Krebsbüchlein 1790. Ameisenbüchlein 1806. és nagy 2 kötetes pedagógiai regényét: Karl von Karlsberg 1780—1786.

⁹ Frau Lenz nem volt kikutatható.

¹⁰ Guths Muths Joh. Christof Friedrich (1759—1839), a német tornatanítás atyja, Salzmann intézetében tanárkodott. Elvette Salzmann hugát, akivel a Schnepfenthalhoz egészen közelfekvő Ibenhainban telepedett le. Ő hozta be Salzmann intézetébe a később híressé vált Ritter Karl, akire ott az intézetben nagy befolyást gyakorolt. Irata: Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und des Geistes, 1793., melyet Brunszvik Teréz is ismert. Marschieren, Laufen, Klettern, Springen. Ballschlagen voltak a bevett gyakorlatok.

¹¹ Waltershausen ugyancsak város Sachsen Gotha-ban, közel Schnepfenthalhoz, hegyi kastélyával Tenneberg, egészen a thüringiai erdő szélén. Reinhardtsbrunn is hercegi kastély Friedrichsroda közelében a thüringiai erdőben. Eredetileg bencés apátság volt, alapítva 1039-ben, 1525-ben lerombolva.

¹² Schmalkalden, Kassel-kormánykerületben. Luther itt írta a schmalkaldeni pontokat 1536-ban, és itt alakult a schmalkaldeni szövetség, mely a schmalkaldeni háborúhoz vezetett 1546-ban.

¹³ Meiningen, a szász-meiningeni hercegség főhelye, a Werra mellett. 1803 óta Bernhard Erich Freund — György szász-meiningeni herceg fia, aki után anyja, Lujza-Eleonora hercegnő gyámsága alatt uralkodott.

Eintritt ins Würzburgische.¹⁴ Wernek¹⁵ Lustschloss. — Fahrt von da nach der Stadt. 5 Tage daselbst. Dinée zu Wernek, schöne Pferde, volkreiche Strassen, schöne Beleuchtung. || herrliches Schloss. Tag im Schloss,¹⁶ der liebenswürdige Grossherzog,¹⁷ Fechzechheim,¹⁸ Fahrt dahin; er erzählt seinen séjour in Paris. Die Grossherzogin v. Berg,¹⁹ die Normannie, goutée, seine Liebenswürdigkeit, la Sagesse et la bienfaisance, überraschende Musik der Abend. Bischöfl. Deym.²⁰ Den 5-ten [Sept.] Abreise. Der schöne Spessart,²¹ nach Δ Aschaffenburg,²² Frankfurt²³ die Messe, brauner Fels, der Römer, Savoyarden, die Musterschule Herr

¹⁴ Würzburg tartományt, hajdani püspökséget, Napoleon 1806-ban beolvasztotta egy általa alakított rajnai nagyhercegségbe, melynek Würzburg lett a fővárosa. Uralkodóul Napoleon Ferdinánd, toszkánia nagyherceget tette meg, ki a lunéville-i békében toszcanai trónjáról lemondani kényszerült, és aki előbb Salzburgot, majd a fennemlített würzburgi nagyhercegséget kapta kárpótlásul 1806-ban.

¹⁵ Würzburg melletti hercegi kastély, helyes írással Werneck.

¹⁶ Würzburg varosa. Az említett herrliches Schloss a hajdani hercegérseki palota, melyet 1720—1744 között J. B. Neumann épített, és amely a XVIII. század egyik legnagyobbserű kastély- és parképítése, szinte túlgazdag rokokó ornamentikával. Kiemelendő különösen a márványterem. A lépcsőház és néhány más terme a XVI. Lajos korszakbeli stílust mutatják. Újabb kidíszítése Ferdinand nagyherceg uralkodása alatt 1807—1814 között történt.

¹⁷ A fent említett toszkánai nagyherceg, illetve würzburgi nagyherceg. A Brunsvikékkal való barátságáról 1805—1806 telén, Ld. Biográfia CLI—CLII. l. és Br. Teréz Memoire-jai 70. l.

¹⁸ Fechzechheim, valószínűleg, rossz fonetikus írásban, Veitshöchheim-et jelenti, Würzburg tőszomszédságában, kis kastéllyal, melyet 1680—82 között Joseph Preising épített.

¹⁹ Grossherzogin von Berg, I. Napoleon nővére, Murat Joachim felesége. Muratnak Napoleon 1806-ban a hajdani Berg hercegséget (az alsó Rajna jobb partján) Düsseldorf fővárossal adományozta mint nagyhercegséget, ahol Murat 1809-ig uralkodott, amikor is a nápolyi trónra emeltetett. A bergi nagyhercegi trónon követte őt a holland király legidősebb fia, Louis, azaz III. Napoleon legidősebb bátyja.

²⁰ Deym — bizonyára Brunsvik Jozefin férje utáni rokona.

²¹ Spessart, a Majna völgyétől átfogott erdős hegység a bajor Unterfrankenben.

²² Aschaffenburg városka, a Majna és az Aschaff mellett, ugyancsak a bajor Unterfrankenben a Frankfurtba vezető úton Würzburgból jövet.

²³ Frankfurt am Main, a Majna jobb partján, híres nagy vásárról, Messe. Az itt tárgyalt korban, a Napoleon által alapított Frankfurt nagyhercegség fővárosa volt (1806—1814). A Römer, a városház, 1711 óta a német-római császárok kronázó helye volt. A brauner Fels téves. Frankfurtban nincs — Braunfels a Lahn völgyében van — Frankfurtól elég távol.

Gruner,²⁴ Mädchenerziehungsanstalt Engelmann.²⁵ Frau von Holzhausen,²⁶ ihr Garten. Doctor Ebel.²⁷ — Ritter²⁸ bei B[aron] Hohlweg.²⁹ Mie³⁰ bei Herrn Willmers,³¹ Brami³²

²⁴ Gruner Anton Heinrich, pedagógus (1778—1844). Egy ideig Schnepfenthalban nevelősködött, majd 1804-ben Heilbronnban volt intézeti főnök, 1805 óta pedig egy mintaiskola igazgatója Frankfurtban. Gruner Pestalozzi módszerének nagy ellenzője volt, mindaddig, amíg 1804 októberében 5 napot nem töltött Yverdonban, amikor is lelkes követőjévé, hívévé lett, ahol azután még 3 hónapot töltött, mely tartózkodása alatt írta híres művét Pestalozziról: Briefe aus Burgdorf, Hamburg, 1804. (Folytatását megírta: Frankfurt a/Main, 1806-ban.)

²⁵ Engelmann nagyon valószínűen egyike azon pedagógusoknak, akik magasabb pedagógiai műveltségüket Pestalozzinál, Yverdonban szereztek. Seyffarth L. W. dr. sorolja fel többekkel együtt, így pl.: ... M. Zillich, Fröbel, Nonne in Hildburghausen, Burckhard, Hientzsch, Ackermann, Karl Ritter, Engelmann, Grunner, Mie³⁰ in Frankfurt a/M. (Pestalozzi, Sämtliche Werke. Hg. von Dr. L. W. Seyffarth. I. 415. l.)

²⁶ Frau von Holzhausen, valószínűleg anyja azon két Holzhausen ifjúnak, akikhez Fröbel a Gruner-féle mintaiskolából került, 1807-ben, és aki a fiúkat 1808-ban Pestalozzihoz kísérte, hogy megtanulja a Pestalozzi-féle módszert és a fiúkat azután a szülői házban is ezen módszer szerint taníthassa.

²⁷ Dr. Ebel Johann Gottfried (1764—1830). Orvos és természetkutató. Frankfurtban szerezte meg a doktori címet és 3 éven át utazta be Svájcot és Bécsét, ahol a gyógyintézeteket látogatta. Ezen utazás eredménye híressé vált útikönyve volt: Anleitung auf die angenehmste und nützlichste Art in der Schweiz zu reisen, 1793. Ez az útikönyv nemcsak szakemberek, hanem laikusok számára is élvezhető volt, és így Br. Teréz is ismerte. Ebel később megszerezte a svájci állampolgárságot és Zürichben telepedett le, ahol főművét írta meg és adta ki 1802-ben: „Über den inneren Bau der Erde, 2 Bde”, melyben az Alpesek egységére vonatkozólag újszerű teóriát állított fel. Br. Teréz, aki érdeklődött a természettudományok iránt, ismerte ezt a művét is, és sokszor említi.

²⁸ Ritter, Karl (1779—1859) geográfus, aki 1807-ben Yverdonban volt a nevelőintézetben. Nevelésében nagy része volt Guthsmuthnak, szintén neves pedagógus, a tornatanítás atyja. Az yverduni tartózkodás eredménye: Briefe über Pestalozzi's Methode angewandt auf wissenschaftliche Bildung. Megjelent: Guthsmuths Neue Bibliothek für Pädagogik. — Ugyanott: Einige Bemerkungen über den methodischen Unterricht der Geographie 1806. — Összekapcsolja a geográfiát a törtóriával. Ő megalapítója egyszersmind az összehasonlító földtannak. — Főműve: Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen 1817 2 köt. Már 1820 óta a berlini egyetem és hadiskola tanára volt és előadásai folyamán számos művet adott ki. Terézt a fentiek érdekelték.

²⁹ Hohlweg ismeretlen.

³⁰ Mie³⁰, Kirchenrat, — Pestalozzi munkatársa volt Yverdonban, 1808-ban, amikor segédkezett az intézet gazdasági vezetésében. Megemlítve az idézett Pestalozzi, Sämtliche Werke I. kötetében 58. l.

³¹ Willmers szintén Pestalozzi egy bámulója — megemlítve közelebbi meghatározás nélkül Seyffarth Pestalozzi Biográfiájában. Ld. Pestalozzi's sämtliche Werke H. von Seyffarth. I. Bd. Hacsak nem Joh. Jakob von Willemer bankárról volna szó, aki feleségül vette 1814-ben Marianne Jung (1784—1860) frankfurti színésznőt, akit Goethe a West-

△ Fürstin Stolberg,^d Baron Schönborn,^e interessanter Greis, als dänisher Gesandter in England u[nd] 4 Jahre in Tunis. Genie, mit ihnen u[nd] Ebel einige herrliche Abende; jenen bei der Harfenschlägerin — Abschied, Abreise am 21-ten [Sept.] nach Heidelberg³³ — das schöne Schloss, der Neckar die schöne Bergstrasse. — Stuttgart,³⁴ der herrliche Dannecker,³⁵ seine Ariadne, sein Schiller³⁶ und Lavater.³⁷ Rapp.³⁸ Die junge Donau,³⁹ Tübingen,⁴⁰ der herrliche Berg⁴¹ vor Tuttlingen,⁴² die Aussicht, die chaotischen Nebel und Berge, die fernen Gletscher der Schweiz, Schaffhausen,⁴³ der Rheinfall,

^d A Memoire-okban Br. Teréz helyesen Gräfin Stollberget ír. Ld. Mém. 84. lapon.

^e A Mem.-ban Br. Teréz Schönberget ír. U. ott 84. lapon.

licher Divan-ban mint „Suleika” ünnepelt és akivel levelezést folytatott.

³² Bami — vagy talán Bremi — megemlítve Seyffarth többszörösen idézett Pestalozzi biográfiájában — e néven Bremi Chorherr aus Frankfurt, mint Pestalozzi heves ellensége. Az sem lehetetlen, hogy a Pestalozzi által szerkesztett és 1798-ban indított Helvetisches Volksblatt munkatársának valami rokona.

³³ Heidelberg, a Neckar mellett, híres egyetem 1336 óta. A heidelbergi várkastély romjai. A nagyszerű kastélyt a franciák 1689-ben robantották fel.

³⁴ Stuttgart, a Nesenbach mellett, Württemberg hercegség fővárosa, közelében a Karlsschule, melyben Schiller nevelkedett.

³⁵⁻³⁶ Joh. Heinrich Dannecker Stuttgartban (1758—1841), Schiller iskolatársa volt a Karlsschuleben, 1780-ban. Az említett Schiller-óriásmellszobor 1793-ban készült a stuttgarti múzeumban; az Ariadne 1809-ben. Úgy látszik tehát, hogy Br. Teréz ezt a szobrot még elkészülte előtt látta. Jelenleg a frankfurti múzeumban őrzik.

³⁷ Lavater, Joh. Kaspar (1741—1801), misztikus, a zürichi Peterskirche lelkésze. A franciák erőszakosságaival szembeállt 1796-ban. 1797-ben lövés érte, melynek következményeitől meghalt.

³⁸ Rapp, Georg, a Harmonitáknak nevezett szekta-féle egyesületnek megalapítója. Szül. 1757. Württemberg tartományban és Jakob Böhme miszticizmusát karolta fel. 1803-ban követőivel kivándorolt Amerikába, és 1814-ben megalapította a Harmony Colony-t, melyet később a híres emberbarát Rob. Owennek adott el. 1823-ban új kolóniát alapított az Ohio folyónál, melynek neve Economy volt. Meghalt 1847-ben. A Harmoniták szocialisták, egyenlő tulajdonnal, egyenlő munkaidővel. Elöljárójuk volt Rapp.

³⁹ Die junge Donau. Forrása Donaueschingenben van, a Fekete erdőben. A Fürstenberg hercegi parkban, a vártemplom kórusánál, egy óriás márványtálat jelölnek meg, mint a Duna forrását. A népnyelv azonban csak a Brege és Brigach egyesüléséből származó folyónak adja meg a Duna nevet, mely egyesülés Donaueschingennél történik.

⁴⁰ Tübingen a Neckar mellett, a Fekete Erdőben (Württemberg) régi híres egyetemmel 1477-ből.

⁴¹⁻⁴² Helyesen Tuttlingen, a fiatal Duna jobb partján. Tuttlingen előtt a hegy, északról jövet, nem lehet más, mint a Himmelsberg, 940 m magas, alpesi kilátással.

⁴³ Schaffhausen, már Svájc északi részén, a Rajna mellett. A híres Rajna-vizesés 3 kilométernyire van tőle.

die Überfahrt. Professor Müller.⁴⁴ Zürich, Füssly,⁴⁵ Hess,⁴⁶ der schöne See. Der Albis,⁴⁷ die überraschende Aussicht auf die Glarner Alpen. Bern,⁴⁸ Yverdon,⁴⁹ Pestalozzi,⁵⁰ Gefühls-Mensch Genie Mangel an Menschenkenntnis und Kenntniss überhaupt, vortreffliches Herz, merkwürdig und interessant; seine Leiden, seine Ausharrung. Hr. v. Hallwill,⁵¹ sein Institut, seine Pläne, seine Schriften, Vorlesungsabende. Familie Türk,⁵² Schmidt⁵³ Joseph, Werner⁵⁴ v. Weimar Triviranus,⁵⁵

⁴⁴ Prof. Joh. Georg Müller, (1759—1835) Schaffhausenben élő pedagógus és pedagógiai író, a historikus Joh. v. Müller testvére. B. Terézket ő irányította Schaffhausenből Pestalozziig. Hosszú ideig Br. Teréz kedvenc írója volt, különösen kedvelte: „Unterhaltungen mit Serena moralischen Inhalts-Winterthur“ című művet, melyet Br. Teréz „Serena“-ra rövidít.

⁴⁵ Br. Teréz későbbi megjegyzéseiből következtetve bizonyára Hans Heinrich Füssly, Zürichben államférfi, történész és művészettörténeti író (1745—1832).

⁴⁶ Hess, a sok hasonló nevű festő közül nem állapítható meg, melyik.

⁴⁷ Az Albis zürichi tó nyugati részén levő hegység.

⁴⁸ Bern, Svájc fővárosa.

⁴⁹ Yverdon, Ifferten, Waadt Kantonban, a Neuchâtel-i tó partján, a római Eburodunum. Az yverdoni kastélyban volt Pestalozzi híres nevelőintézete. 1805—1825.

⁵⁰ Pestalozzi, Heinrich (1746—1826) a tudományos pedagógiai módszerek és a népiskolaügy megalapítója. A Brunszvik nővérekhez való baráti viszonyáról ld. Biogr. CXc—CCVII. l.; CCXIV—CCXVIII. l.

⁵¹ Hallwill, bizonyára rokona annak a fiatal Hallwillnek, akinek halálát Pestalozzi annyira fájlalta, és minek olyan élénk kifejezést adott Párizsból hazatérőben, 1803-ban, övéinek írt levelében. (Pestalozzi's sämtl. Werke. I. Bd. 389. l.)

⁵² Türk, Carl Christian Wilhelm v. (1774—1807), jogügyi tanácsos Strelitzben, ahol az iskolaügy is alája tartozott. Nagyobb pedagógiai tanulmányutakat tett, többek közt meglátogatta Karl Rittert és Dr. Engelmant, akkoriban magánoktatók Frankfurtban, Prof. Schwartzot és Mieg Kirchenratot, — Pestalozzihoz is ellátogatott Münchenbuchseebe. Felismerte hamarosan Pestalozzi vállalkozásának nagy jelentőségét. Erről tanúskodnak: Briefe aus Münchenbuchsee, Leipzig, 1808. A porosz iskolaügyet ezentúl Pestalozzi szellemében igyekezett befolyásolni.

⁵³ Schmid, Josef (1787—1850) Vorarlbergből származott és 1801-ben került Pestalozzihoz Burgdorfba, ahol megkedvelve a pedagógus életet, a tanári szakmának szentelte magát. Nagy tehetsége volt a geometriához és aritmetikához, és már 1803-ban nyert alkalmazást Pestalozzi intézetében, mint Unterlehrer. Schmidnek nagy érdemei vannak az intézet felvirágztatása körül és a Pestalozzi-féle módszer kiépítésében, melyet a Zahlen- und Formenlehre-ben, valamint a rajzban dolgozott ki, ami által ezek a szakok az intézeti oktatás fénypontjává alakultak. Tanítói készsége mellett szorgalmas és kötelességtudó volt, de a kivívott supremáciája folytán a többi munkatárssal szembe került. Az intézetet 1810-ben hagyta el. Egyelőre Bécsbe ment, azután Bregenzbe, ahonnan felszólításra, Yverdonban visszament 1815-ben. Az yverdoni intézet feloszlása után Pestalozzival Neuhofba vonult, ahol Pestalozzi unokája, aki Schmid fiatalabb nővérét vette feleségül, gazdálkodott. Végül Párizsba utazott, ahol haláláig mint a matematika tanára működött. Br. Teréz is azon igyekezett, hogy a Schmid-féle módszert elsjajátítsa.

M. Hartmann⁵⁶ bei Herrn v. Wangenheim⁵⁷ in Stuttgart. Seine Industrieschuhle — das Fabrikswesen tödtet den Menschen, immer dieselbe Muskelbewegung das Sitzen, eingespernte Luft. Seine Schuhe weicht alles dieses aus und gibt eine ungemaine Fertigkeit. ||^f

M. 1.^g

72. Post nach Darmstadt ¹	5.24	73. Trinkgelder von Wisloch	1.—
Diner in Darmstadt	3.24	Mauth	24
Nacht	5.	Strick	48
Mauth und retour Trinkgeld	2.36	Brod	10
Pass	3.	Post und Trinkgeld	3.15
Mauth und Trinkgeld	1.36	Mauth und „	1.24
Winthur ² Pass und Pass		Post in Reutlingen ⁵	3.45
nach	3.24	noch ein Pferd	45
Heidelberg ³ —Wisloch ⁴	2.30	Bretter	36
75. Stuttgart ⁶ 23-ten.		Auf Wagenschein	2.
Soupé nacht Trinkgeld	10.25	Medicin und Trinkg.	72

^f 2 oldal ezután üres — a 7. és 8. kézirati lap.

^g A M. 1. füzetből áthozva az olvashatatlan kiadási jegyzékek közül a rekonstruálható fentiek, melyek kiegészítésül szolgálhatnak az előbbi bejegyzéseknek. Lapszámok 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 60, 69 kronológiailag rendezve.

⁵⁴ Werner. Ha nem volna mellette a v. Weimar, akkor a híres svájci mineralógiust lehetne sejteni. Ld. J. 2. b/128. kéz. lapon (kiadatlan).

^{55—56} Hartmann, Triviranus, nem volt kikutatható.

⁵⁷ Wangenheim, Pestalozzi egyik bámulója. Megemlítve mint ilyen Seyffarth Pestalozzi-életrajzában. Ld. Pest. sämtl. Werke I. köt.

¹ Darmstadt a Journal de voyage-ban említett Bergstrasse kezdetén a frankfurt—heidelbergi vonalon. A hesseni nagyhercegség fővárosa.

² Winthur talán Winterthur Svájcban, ahova készültek.

³ Heidelberg, ld. Journal de voyage, 33. jegyz.

⁴ Helyesen Wiesloch, Heidelbergtől délre a Stuttgartba vezető úton. Wieslochban csata a harmincéves háború második felében, amikor is itt 1622-ben Tilly fővezért megverik: a badeni örgróf Georg Friedrich és Ernst von Mansfeld.

⁵ Reutlingen (Brunszvik Teréz Reitlingennek írja) a württembergi Schwarzwaldkreis ódonserű fővárosa az Achalm, a Rauhe Alp egyik hegycsúcsának közelében. 1377-ben itt a Schwäbischer Bund győzelme Ulrich von Württemberg felett. 1802-ig szabad birodalmi város, azontúl Württemberghez tartozik.

⁶ Stuttgart. Ld. Journ. d. voy. 34. jegyz.

Pass	48	Nacht	5.
Besatzleisten	1.40	Mauth	36
Trinkgeld	1.	Scheingeld	12
Post in Tübingen ⁷	4.52	Trinkgeld	1.
		Post in Böhlingen ⁹	5.39
76. Brod, Obst	—.11	Scheingeld	12
Wein	48	Trinkgeld	1.12
Post in Waldbuch ⁸	3.45		
77. Postgeld in			
Altingen ¹⁰	3.45		
Essen	1.25		
in Engen ¹¹ Nacht	6.30		
Post in Tuttlingen ¹²	5.54		
Rheinfall ¹³	3.		
78. 25-ten		Schaffhausen ¹⁶ Nacht	13.20
in Enzlangzinsen ¹⁴	10.	Medicin	1.18
Post in Hirzen ¹⁵	4.30	Église	1.
Chaussée	1.14	Schmid	40
Rheinfall	3.	Barchet	12.42
Wagen dahin	3.24	Flanell	2.30
Trinkgeld	1.		
dem Lohnbedienten	1.		
80. Mittag Bern ¹⁷	45	Nuit	2.
Eau de cerise	13	Doreaud deux fois	
Bedienter	10	frotter	8.40
Carte	12	aumone	22
pain	3	au cocher	50
		au valet	2.
81. 1 Thaler für mich		Voiture a Lausanne ¹⁸	
ausgegeben.		et Vevay ¹⁹ 6 ecus	130 B.

⁷ Tübingen. Ld. Journ. d. voy. 40. jegyz.⁸ Waldbuch talán Waldshut a Rajna mellett. Schaffhausentól keletre.⁹ Böhlingen közel a Bódeni tóhoz.¹⁰ Altingen nem volt megállapítható.¹¹ Engen Tuttlingentől délre, a konstanci kerületben, a Rajna eséshez vezető úton.¹² Helyesen Tuttlingen, a Duna mellett.¹³ Rheinfall Schaffhausennél, 21 méter magas, 150 m. széles.¹⁴⁻¹⁵ Nem volt megállapítható.¹⁶ Schaffhausen 3 kilométerre a hires Rajna eséstől.¹⁷ Bern. Ld. Journ. de voy. 48. jegyz.¹⁸ Lausanne Waadt kanton fővárosa, 3 kilométerre a Genfi tótól.¹⁹ Vevey, a Genfi tó mellett, nevelőintézetekkel és tavi fürdőkkel.

auberge diner 2 cent.	82. à la poste achats 26 B.
Vevay diner 9 louis.	a Lausanne
	auberge a Lausanne 3.
	diner de retour 2.
	voiturier 3.20.
60. à Yverdun p[ou]r	le tailleur 1.30
48 jours 62	le cordonier 39
detto la musique 4.	le voiturier 30
pour Sigrid ²³ 21.	a Neuchatel ²⁴ 19
pour [olvashatatlan] b 3½	
69. 40 louis d'or ²⁰ a Yverdun ²¹	42 le voyage
10 jusque aux confins	24 le manger pour 8 jours
8 à Zürich et le manger	—
14 jours	66
2 a Hofwyl ²²	
52 L.	

VII—4.

Malerischer Effect der Schweiz und Italiens durch die zerstreuten Bauerngüter. Die Berge und Hügel sind mit Häusern und Gärten bebaut. Bey Yverdon, die Kette des Jura; der Liédret, Chambellan Grandson Champvent. Schönheit der Berge rechts und links, der Bagni di Pisa.⁵⁸ Häuserchen oft am Gipfl — kleines Gärtchen Feigen, Citronen und anderes Obst; ein Quellchen, aromatische Kräuter zwischen Felsen. Der Weg nach Lucca,⁵⁹ das Schloss der G[rafen] Augusti-

²³ Sigrid bizonyára a francia kiejtés szerint fonetikusan leírt Sigrist, akit a Brunsvík nővérek, mint Pestalozzi tanítványt, 16 éves korában magukkal akartak vinni nevelőül Magyarországra, de aki a határon visszafordult. Ld. Biogr. CCIV. l. j. Ez a Sigrist később Maria Dorothea, József nádorunk harmadik feleségének anyjához, a württembergi hercegnéhez került udvari lelkésznek.

²⁴ Neuchatel, a neuchateli tó nyugati partján Yverduntól nyugatra.

²⁰ Louis d'or, francia aranypénz = 24 arany frank. Bár ezeket 1795-ben kiszorították a 20 és 24 frankos érmék, mégis forgalomban maradtak. A nem porosz államokban az 5 tallérosokat nevezték így.

²¹ Yverdun. Ld. Journ. de voyage, 49. jegyz.

²² Hofwyl, Berntől keletre, híres az 1808-ban Fellenberg által alapított mintagazdasággal kapcsolatos nevelőintézetéről.

⁵⁸ Bagni di Pisa, gyógyhely, tulajdonképen Bagni di S. Giuliano, a Monti Pisani lábánál, 9 km-nyire Pisától, mely már az ókorban mint Aquae calidae Panorum volt ismeretes. Több forrása van, 27—40 fok melegségűek.

⁵⁹ Lucca forró síkságban, a pisanoi hegyek és az Appuani alpok között, a hasonló nevű tartomány fővárosa a Serchio folyó mellett. 1797-

ni⁶⁰ — le moline⁶¹ — Ruine auf dem Farhtweg nach Lucca. Rippa fratta,⁶² herrliche Aussicht in die Apenninen, wie eine Schöpfung — Carthäuserkloster⁶³ und die schöne Bergspitze Veruca.⁶⁴ ^h

Genua,⁶⁵ schönes Pflaster. Palazzo Doria⁶⁶ von Michelang. Buonarotti, von ihm Palazzo Justiniano. Orangen allée il Gran Albergo,⁶⁷ herrliche Stiftung für Kranke und für Erziehung. ⁱ

Die Kirche l'Anunciata.⁶⁸ In ihren Säulenhallen, auf ihrem Marmorboden bewegte sich eine unendliche Menge. Das Hochaltar mit 100 Lichtern, die wie Sterne in dem Dunkel des Allerheiligsten leuchteten, zu beyden Seiten die zahlreichen Altäre mit schönen, funkelnden Lichtern erhellt. Der Orgel bald sanfter, bald rauschender Ton. Die schöne Kuppel hehr, der Dämmerchein, der von ihr herunterbrach. ||

Am 11-ten Febr. Das Meer im Sturm an Genuas Küste! Wie es braust, wie es schäumt und in seinen Tiefen sich bewegt und wie sie daher rollen die fürchterlichen Wellen! Sich brechen, sich stürzen und am Ufer heraus und zurückrennen, in Schaum und Staub aufgelöst — das unendliche Getöse, wie es tobt und siedet und zischt, wie wenn Wasser mit Feuer sich mengt. Über die unendliche See leuchtet das stille Abendroth und rechts und links stehen sie gethürmt, die furchtbaren Wolken, in ein Chaos verwickeln sie

^h Innen és a következő 10. kézirati lap üres.

ⁱ Innen és a következő 12. és 13. kézirati lap üres.

ben foglalták el a franciák a Piombini fejedelemséggel együtt, I. Napoleon mint fejedelemséget sógorának, Bacciochi-nak adományozta.

⁶⁰ Palazzo Agostini a Lungarno Regio partján, gótikus téglapépület a XIV. századból.

⁶¹ Le Moline, Flórenc környékén levő 152 m. magas hegy.

⁶² Ripafratta, várommal koszorúzta hegy a Pisától Luccába vezető úton.

⁶³ Certosa di Pisa, a Valle di Calci-ban, 40 m magasságban levő kolostor, mely 1336-ban alapított. Az eredeti épületből csak a szép keresztfolyosó maradt meg. A többi rész a XVII. század óta barokk-stílusban restaurált.

⁶⁴ Monte di Veruca, 536 m magas hegy a Certosa di Pisa fölött, váromokkal a XV. századból.

⁶⁵ Genuába már febr. 1-én érkeztek meg.

⁶⁶ A sok Doria palota között az itt említett bizonyára a Palazzo Giorgio Doria lehet, a Via Garibaldiban, melyet bár nem Michelangelo épített, hanem Michelangelo egy tanítványa, Galazzo Alessi.

⁶⁷ Valószínűleg a mai Albergo dei Poveri (szegényház).

⁶⁸ S. Annunziata del Vastato, hajdani kapucinus templom, melyet 1587-ben Giacomo della Porta épített. Belseje háromhajós, oszlopos bazilika, négy oldalú kápolnával. A XVII. században átépítették és Giulio Bensone és mások freskókkal díszítették.

Meer und Himmel und Gebirge und Stadt und Fels und Gestad. Schauerlich bäumt sich das Meer und drohet alles zu verschlingen. Jetzt steigt sie, jetzt da — dort, jetzt beugt sie sich über und bricht und stürzt und schäumt, jetzt fällt sie heran und jagt alles vor sich her. O wie gross, wie gross ist der Herr der Schöpfung!

Meerfahrt von Genua nach Lerici,⁶⁹ am 18-ten Februar 809. Der heiterste Tag! Wie Spiegel war das Meer, ein leiser Wind bliess die Segel an, leicht flog der Kahn längst den schönen Ufern hin, hier rauhe Felsen, || zersprengte und zerrissene Maasten, dort der schönste Einbug, Gebirge voll Cultur und Anmuth, mit Pallästen und Häusern und Kirchen geziert, rund ein Amphitheater der schönsten Art ||ⁱ

An dem Volk in Italien bemerkt man, dass sie nicht arbeiten, um blos zu leben, sondern um zu geniessen und dass sie sogar bei der Arbeit des Lebens froh werden wollen. Sie sind wie frohe Kinder, denen man etwas aufträgt, dass sie zugleich ihr Geschäft verrichten und zugleich einen Scherz aus dem Geschäfte machen. Ich bin der Meinung, dass es zwar eine hohe Stufe wäre, dass man aber Scherz und Ernst und Würde und leichten Sinn in so schönem Maass vereinen könnte, dass es ein glückliches und schönes Ganzes geben müsste. Nur Muth und Geist und Ordnung. Die höchste Anmuth kann und sollte mit der höchsten Weisheit wohnen; man kann Philosoph ohne eben Cyniker zu sein.

Campanien.⁷⁰ So glücklich, anmuthig, seelig sind jene Gegenden, dass man erkennt, an diesem Ort habe die Natur sich ihres Werkes erfreut. Denn diese Lebenslust, diese immer heilsame Milde des Himmels, so fruchtbare Felder, so sonnige Hügel, so unschädliche Waldungen, so schattige Haine, so nutzbare Wälder, so luftige Berge, so ausgebreitete Saaten, solch eine Fülle von Reben und Öhlbäumen, so edle Wolle der Schaaf, so fette Nacken der Stiere, so viel Seen, so ein Reichthum von durchwässernden Flüssen und Quellen, so viele Meere, so viele Hafen! Die Erde selbst, die ihren Schoos überall dem Handel öffnet, die, gleichsam

i Innen és a következő 17. és 18. kézirati lap üres.

⁶⁹ Lerici Genua tartomány kikötővárosa, a speziai öbölben.

⁷⁰ Campagna, a latin Campania, Olaszország nyugati részén a Liris és Silarius között, belefoglalva Nápolyt és Caserta tartományokat. A campaniai utazásról nincs említés Br. T. naplóiban. A leírás Pliniusból való: Hist. Natur. III. 5., nyilván Gosse 1781—88-ban megjelent fordításában.

dem Menschen nachzuhelfen, begierig ihre Arme in das Meer hinausstreckt. ||

Die Bewässerung der Wiesen und Felder in M[arton] V[ásár].⁷¹

Die Gebäude in Triest⁷² und Fiume⁷³ mit
und schönen Köpfen in der Mitte der Arkaden
ober den Thüren. ||

Les plaines de la Toscane⁷⁴ sont fertiles en blé, vins et autres productions et sont bien cultivées: le gouvernement encourage les habitants à chercher les productions et les méthodes les plus propres à la culture de chaque canton; de sorte qu'il y a des terrains où l'on recolté jusque à trois fois chaque année; et l'on voit aux environs de Pisa de Florence d'Arrezzo et de Siène les guerrets ombragés par des figuiers des citronniers et des muriers, et garantis des vents par des bois d'amandier ou d'ornier accompagné par des pampres d'yceps.

Nous partîmes le 4 Juin des bains de Pisa après avoir passé trois mois dans la belle Toscane y avoir observé le printems naissant. La Chartreuse, la Verruca. Ruine sur une grande hauteur avec une plus belles vues d'Italie. Ascii-

⁷¹ Martonvásár, Fejér megyében, a Brunzsvikék birtoka. Ez a bejegyzés jellemző Terézre: mutatja, mennyire mindent otthonára, hazájára vonatkoztat, és mutatja a beírásoknak azt az általa követett módját, hogy bárhova, ahol helyet talál, kapcsolat nélkül írja megjegyzéseit. Az itteni bejegyzés a következő 20. kézirati lapon van, mely azon túl üres.

⁷² Triest, Ausztria volt kikötővárosa, a Torrento torkolatánál, a régi római kolónia, Tergeste helyén. Sok fennhatóságváltás után, 1382-ben került osztrák kézbe.

⁷³ Fiume, Magyarország volt tengeri kikötője, a Quarnero öböl mellett, a Fiumara torkolatánál. Ma mindkettő olasz birtok.

⁷⁴ A toszkániai síkság, a partvidéket kivéve túlnyomórészt hegyes és ezáltal festői. Az Arno körüli terület nagyon termékeny. Völgy és halmok majorudvarokkal vannak telehintve és kertszerűen megművelve. Toscanat, mint tartományt II. illetve VI. Károly király-császár Mária Terézia férjének, Lotharingiai Ferenc hercegnek adományozta és 1763-ban egy osztrák secundogenitura-vá emelte, és pedig azzal a rendelkezéssel, hogy Toscanát sohase lehessen a többi osztrák országgal egy uralkodó alatt egyesíteni. Az első osztrák nagyherceg I. Lipót volt. II. József császár öccse, aki igen áldásosan működött a nagyhercegi trónon. Bátyja halála után Lipót került az osztrák és a magyar trónra, míg nagyhercegi uralkodóvá a már említett Ferdinand lett, III. Ferdinánd címen. A tartomány 1807-ig mint köztársaság, majd mind Etruria királyság látszólagos önállóságot élvezett, míg azután bekebelezték Franciaországba. Ferdinánd nagyherceg után követte őt fia, II. Lipót, akit először az 1848-iki forradalom, majd az 1859-iki döntött le a trónról. 1860-ban Toscana csatlakozott az új olasz királysághoz.

ano⁷⁵ et sa belle vallée l'acqueduc et sa source. Ripa fratta et sa Ruine et sa belle vue sur la chaîne des Alpes. Les Cascini⁷⁶ et les châteaux depuis 100 ans augmente[nt] de 6 à 4—5000. Grand profit la laine à un louis portant 8 Sac de blé! La prima cantatrice, le jardin botanique⁷⁷ la superbe église et sa tour penchante.⁷⁸ Lucque, superbes environs; le moline, château augustini, pont, Secchia, la belle plante. Voyage. Les Apenins leurs avant montagnes collines.

Pystoya,⁷⁹ la pointe alp — apenino — les vues dans la vallée; Pistoie jolie ville agréable situation, superbe route à Modène; plantes nouvelles. Air et sources d'eau délicieuse, riante campagne. Les montagnes || deviennent plus sauvages, forêts de chataignes; les avant-montagnes vers la Lombardie⁸⁰ plus belles encore, vue unique dans la vallée du Po — on se croit au bout de la création — on va plusieurs heures au contour d'une très haute montagne toutes les pointes des Apenins sont nos voisins et plus bas par leur éloignement — l'immense plaine devant les yeux qu'on contemple par dessus les montagnes et collines etc. Sables — délicieux sentiments, on voit jusqu'aux Alpes toute la plaine de la Lombardie.

Modene,⁸¹ Jolie ville, les arcades, le palais ducal, sa façade □ □ □ □ ses jolies Statues. —

⁷⁵ Asciano, kis emelkedés Pisa környékén, a két magas hegy, Monte Faeta és Spuntone di S. Allogo között.

⁷⁶ Cascine vecchie di Rossore, Pisa környékén, egy major, illetve sajtókészítő major, melyet a Mediciék alapítottak. Dromedárokat tenyésztettek és vaddisznókat is tartottak.

⁷⁷ A pisai egyetemhez tartozó botanikus kert, egyike Olaszország legrégebbikének, melyet 1595-ben alapítottak, és melyet a híres Cesalpino rendezett, majd pedig 1595-ben Giustiniano Benincasa újra rendezett. Híres látványlója egy libanoni cédrusfa.

⁷⁸ A híres pisai dóm, melyet Busketus és Rainaldus épített majdnem teljesen márványból. A Baptisterium Giov. Pisano faragásai, a XIII. század elejéről. A híres Campanile, a ferde torony, melyet 1174-ben Wilhelm von Innsbruck kezdett meg, s mely csak 1350-ben készült el.

⁷⁹ Pistoia, a római Pistoria, egy széles Apennin lejtő északi részén terül el, nem messze az Ombronétól, az Arno egy mellékfolyójától.

⁸⁰ Lombardiát határolja: Lago di Maggior, Tessin, Mincio és Po folyó, melynek mellékfolyója a fenti Secchia.

⁸¹ Modena, a hajdani modenai hercegség főhelye, termékeny síkságban. Széles utcái vannak széles ivjáratokkal. Gyönyörű kastélya. Modena és Reggio 1597-ben jutott Cesare d'Este birtokába, akinek felesége Virginia dei Medici, Cosimo leánya volt. 1803-ban ez az ág kihalt, III. Herculessel, akinek felesége a Massa-i Maria Theresia volt. Ennek leánya Beatrice, aki férjhez ment Ferdinand osztrák főherceghez, Modena Massa-val és Carrarával együtt fiára. 1814-ben IV. Ferenc osztrák főhercegre szállt. Az utolsó herceg, V. Ferdinánd elhagyta országát és Ausztriába ment. Halála után a családnév 1875-ben Ferenc Ferdinand cszárak-magyar trónörökösre ment át.

Culotte d'homme de toile anglaise. Les Zambuco.⁸² voile noir des femmes et jupon noir très long corset de couleur quelque fois de deux. Drollige Ochsenzüge, Wagen, Kühe angespannt. Die schönen parkettierten Bauernhöfe, Häuser auf den Bergen und in der pleine bey die bagni, grosse Olivenkultur hört weiter ganz auf.

Bologna,⁸³ herrliche Laage an schönen Hügeln der Apenninenkette. Schöne Paläste, ganz neue Façaden, Collonaden, schöne Treppen, unter den Collonaden in Kitt eingelegte Marmorstückchen aller Farben. ||

Paul Jove⁸⁴ a l'exemple de Varron a rassemble(r) les portraits de tous les hommes illustres célèbres dans une maison de campagne qu'il avait près de Como: c'est depuis lui la fameuse collection de 900 portraits dans la gallerie de Florence.

Um deutsch⁸⁵ gut zu sprechen, muss man die ä u unterscheiden von eu und ei als Freude, Leute, neu; alle g halb ch aussprechen, nehmlich die im Anfange des Worts und vor einem Selbstlauter sind als: chegeben, chenohmen, chewiss, chenug, Chenf. Schieblade staat Schublade, Diele — Bretter, — rein — sauber —, Topf — Hefen, reinlich — sauber, reif — zeitig, anspannen — einspannen, ansäen — anbauen, pflügen — ackern, Getreide — Frucht, Harke — Heindl, Gemüse — Zuspeis, Kam und Kämen, plätten — bügeln, zahm — heimlich, verwahren — aufheben, Pflaumen — Zwetsken, Strasse — Weg, Linial — Linir. Alle Endungen in e und Verkürzungen in dl müssen vermieden werden. Glösse — Knedl, Kuchen — Krapfen, Hühner — Hendl, Regenwürmer — Nudl, Braten — Bratl, Ku-

⁸² Zambuco, valószínűen: Cambugos, indiánok vagy mulatt nők, az afrikai Sambaigos-ból.

⁸³ Bologna, Emilia tartomány főhelye, egyike Olaszország leggazdagabb városainak. Az Apenninek alján, csatornákkal átszelt termékeny síkságban a Reno, Aposa és Savena folyók között. Hosszú, ha nem is éppen széles utcákkal, ivírártokkal, palotákkal és különös alakú templom- és várkastélytornyokkal. Egyike a legrégebb egyetemek székhelye, ahol sok magyar diák is megfordult.

⁸⁴ Paul Jove, bizonyára Giovio, a Palazzo Giovio, ahol a Museo civico van elhelyezve, hajdani tulajdonosa, nagy műgyűjtő, Comóban. Sok Voltára vonatkozó emlékkal és hazai érdekességekkel; Marc. Terentius Varro római tudós Kr. e. 2. században.

⁸⁵ Br. T. egyik nyelvet sem beszélt tökéletesen — ebben az időszakban. Amint akkoriban különösen a mágnesvilágban keverten beszéltek franciát és osztrák németet. De Br. Teréz, mint látszik, tökéletesíteni akarta magát és feljegyezte valószínűleg Stakelberg útmutatásai nyomán a némettől eltérő osztrák kifejezéseket és kiejtéseket. Az itteni fonetikus írásból következtetni lehet, hogy Stakelberg sem beszélt dialektusmentesen. Később írt memoire-jaiban Teréz ki is emeli: „Seine ausländische Mundart”. (96. lapon.)

chen — Beigl. Keine vulgären Ausdrücke sich erlauben; alle uneigentlichen vermeiden als spassig staat sonderbahr. Spas ist überhaupt kein hübsches Wort. Einige e halb ö am Ende etc. Strassö, Gedankö. Mücke — Gelse, Mückenstich — Gelsebiss, Fahrweg — Fahrtweg, sich mengen — sich mischen, Treppe — Stiege, Stufe — les marches, Tasche — Sack. || Alle Endungen in n müssen wegbleiben: Saame — Saamen; pflanzen — übersetzen, ist — iss, nicht — nit, nichts — nix, nein — na, ich — i, ich mache — i mach. ^k

Die croatischen Weine. Der aus dem Winodoler⁸⁶ Thale wie Champagner schäumt. Der Burgunder ähnliche zu Moszevina⁸⁷ in der Kreuzer Gespannschaft. Die Bewohner von Croatien haben meist einen starken, wohlgebildeten Körperbau, sind von einem schönen, männlichen Ansehn. Wenn ich mir einen alten Illyrier vorstelle, so denke ich mir einen langen, aufrechten, nervichten Mann. Seine Gesichtsfarbe ist braun und furchtbar sein Blick, daher die Sage es gäbe in Illyrien Leute, die mit dem Blick tödten. Der Likkaner:⁸⁸ Sein Wuchs ist schlank und regelmässig, sein Körperbau robust und nervigt. Die Stimme ist rau und stark, so dass sie sich in einer Entfernung von 300—400 Schritten mit einander unterreden können. Das Gesicht und Gehör in hohem Grade scharff. Dabey ist dieses Volk äusserst beherzt, sogar das weibliche Geschlecht und die ganze Jugend. Die Likaner geben sich auch jederzeit den Ehrenmittel Junak oder Held. Ein Knabe von 10—12 rauft mit einem jeden 20 jährigen einer anderen Gegend. Sie sind kraftvoll und kriegerisch. Sie singen National-Heldenlieder.

Schon merklich verschieden von diesem Gebirgsvolk ist dagegen der Kroat im flachen Lande. Er hat weder den nervichten Wuchs noch die Ausdauer, noch kann er sich im Krieg mit jenem messen. || Sie haben die vortreffliche Gesundheit nicht, während die Gebirgsbewohner, unter einem sehr veränderlichen Himmelsstriche gebohren, seinem Einflusse unaufhörlich ausgesetzt sind, *eine mehr einfache Nahrung haben* und durch allmähliche Abhärtungen an Unannehmlichkeiten jeder Art gewohnt, eine vorzügliche Gesundheit geniessen und jeder kränkliche Zufall sehr leicht bei ihm heilt. Krankheiten sind auf dem flachen Lande, wo grösstentheils

^k A lap többi része üres.

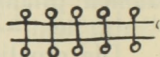
⁸⁶ A Winodola völgy Horvátországban az Adriai tenger mellett.

⁸⁷ Helyesen Moszlavina a körösi, illetve a krizevci járásban.

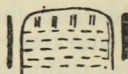
⁸⁸ Lika Krbava, Cirkvenica felett. Br. Teréz később, öregebb korában, nem rajongott már az illyrekért, hanem szinte felismerte az államellenes tendenciát ez elnevezésben.

ein feuchtes, warmes Klima herrscht und die Lebensart nicht so einfach und frugal ist, sehr häufig. Hals und Brust tragen die Croaten blos und nicht nur Männer, sondern auch Weiber und Kinder gehen beständig, auch in der strengsten Kälte, mit entblösster Brust, daher sie auch wenig Brustkrankheiten kennen. ||¹

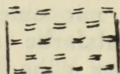
A— δ^a

Schöne Zäune von dopelten Papel-Kuglern
2 Reihen nemlich mit 2 Querstämmen zusammengehalten.

Holzvorrathkammern mit Pfeilern von Ziegeln

2 und 2 niedlich gemauert. Palais Riccardi,⁸⁹
die herrliche Avenue von 2 Reihen Zypressen breite Alleen.

Bey Florenz zweiter Sandsteinbruch eingegrifft
steht am Gebäude sehr gut. Ausserordentlich vortrefflicher Steinkitt der Italiäner. Schöne Rohrsessel v. Pisa, das St. 10 Paol, dto.⁹⁰ Flechter in der Gasse der S. Maria Novella su l'Arno zu Florenz. Ausserordentlich grosse Blumentöpfe mit Figuren eingepresst. Blumengarten. Die schmalen Ra-

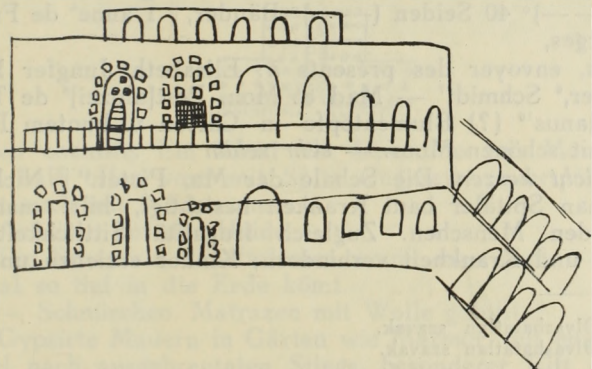
¹ A 27, és 28. kézirat lap üres.

^a Az A— δ jelzésű lap 4-rét alakjával mailag nem tartozik ezen 8-rét alakú füzetbe, de tartalmilag igen. Brunsvik Teréz, amint azt a bevezetésben kifejtettük, több iratnyalábot, illetve laza füzetet tartott, különféle jellegű bejegyzéseire. De rendesen összeavarta a beírásokat, részben tévedés folytán, részben azon törekvésből, hogy minden üres helyet felhasználjon. Lehet, hogy adott alkalommal elfogyott papírja, kéznél nem lévén más, e miatt használta fel az üres helyeket. A „Stachelberg fragen” kitétel, közvetlenül a florenci házak tájának leírásai után, bizonyítja, hogy itt nyilván egy Reflexions sur moi-même, vagy a Règles de vie-be tartozó bejegyzést az utinaplóban helyezett el tévesen, illetve ebben az esetben, az uti naplóba való bejegyzést írt be a Règles de vie-ben. A bejegyzés helye nyilván Flórenc.

⁸⁹ Palazzo Riccardi Flórencben, eredetileg Palazzo Medici, 1814 óta az állam tulajdonába ment át. 1444—52 között építette Michelozzo, Cosimo számára a régi alacsony családi palota mellett. Itt alkalmaztatott először a rusztikának emeletenként való lépcsőzetes kidolgozása. Itt tartotta Lorenzo il Magnifico fényes udvarát. Még akkor is megmaradt a család birtokában, amikor átköltözött a Palazzo Vecchioba és Palazzo Pittibe, míg nem 1659-ben II. Ferdinánd nagyherceg a Riccardi-családnak el nem adta.

⁹⁰ Paoli, régebbi római ezüst pénz, mely egyenlő volt 10 Bajochival. Háború előtti értékben: 0.436 Márka.

batten der Einfassung mit Steinen. Kleine, niedere Postamente, die Töpfe darauf. Blaue Veilchenrabatten. Mayblümchenrabatten. Jasminlaube. Lemonienbäume an Treillagen — jedes Bauernhaus seine Sonnenseite damit. St[akelberg]⁹¹ fragen: Die beyden devoirs gegen die Mutter und mich selbst.

24 Fenster und das Thor nicht grösser als die Fenster, doch für Wagen Platz.

M—1.^a

1809.

De Leipzick à Graz 19 à 20 Postes. — De Lindau à Augsbürg à Munic 13¹/₂ de Munic à Vienne 27¹/₂ Buda 21 Postes.¹

^a Az M. 1. jelszű (Miscellanea 1. sz.) haránt 24-rétű kis beíró könyvecske, melyet könnyen lehet utazó táskába vagy akár zsebbe tenni. Félbőr kötés (hát és sarkok bőrből), hátón 4 aranyozott vonal. Lapok száma: 84. A bejegyzések a könyv két végéből indulnak, a lapok számozása azonban a rendes folyó számozás. Teljes bizonyossággal lehet feltételezni, hogy a bejegyzések legnagyobb része utazás közben történtek, mert a rázás folytán az amúgy is halvány ceruzairás helyenként, sőt lapokon át olvashatatlan. Leginkább az út költségei vannak bejegyezve, vegyest sok gondolati tartalmú feljegyzéssel, melyek alighanem a nővéreknek Stakelberggel folytatott beszélgetéseinek Schlagwort-szerű reprodukálása, vagy e beszélgetések által ébresztett saját vélemények. A könyv első lapján illetve az egyik kezdő lapján 1809 van sajátkezűen ráírva, de tartalmilag a legtöbb bejegyzés 1808-ra tehető, azaz az Yverdunbe és onnan távozó utazás idejéből, csak nagyon kevés vonatkozik az 1809-ben már olasz földön való tartózkodásra. Gyakorlati beírásoknak volt szánva.

⁹¹ Stakelberg Kristóf, észtt báró, Revalból, Brunszvikk Josefín második férje. (1776—1841.)

¹ Ez a bejegyzés bizonyára 1834-ből való, amikor Br. T. szászországi és bajorországi útját tervezte.

Steingut mit Gold. Granaten der Mutter. Böhmsche Steine² detto.

(— —)^b Essgeschier *Schnürchen aller Farben* — Bänder dtto Seife Schnur — *Borduren*, Thee, Hüttchen von Passement, lange Handschuhe. *chenilles Wedgewood*,³ *etoffe de Soie* (— —)^c 40 Seiden (— —)^c Bänder, || 1 aune⁴ de France, des larges,

étroites, envoyer des présents à: Elisabeth Jungfer Hoze,⁵ Niederer,⁶ Schmidt⁷ — Mad et Mon, Pest[alozzi]⁸ de Treck⁹ Trivi[r]janus¹⁰ (?) Blumentöpfe in Carton v. buntem Papier aber mit schönen Moos. — *sehr schön*

Unschlicht kerzen. Die Schale der Ma, Pictet.¹¹ || Nicht indem man Spitäler baut Kranken besichtigt, hilft man radical den Menschen. Zugleich frugalität Sittlichkeit verbreiten und Krankheit verhindern; Kinder erziehen und da-

^b Olvashatatlan szavak.

^c Olvashatatlan szavak.

² Böhmsche Steine, cseh üvegből való drágakő utánzatok: gránátok, rubinok.

³ Wedgewood, angol kőedény, az agyag összeállításának feltalálója, neve: Joshua Wedgewood — után elnevezte.

⁴ Aune de France: francia rőf: 1.188—1.2 m.

⁵ Hoze, bizonyára Hotze, Pestalozzi rokona, akinek anyja született Hotze Susanna volt, Waldenweilből.

⁶ Niederer Joh. (1779—1843) lelkész, aki hosszabb levelezés után lemondott lelkészi állásáról és 1803-ban Burgdorfba ment Pestalozzihoz, akinek legkiválóbb munkatársa lett, és aki legmélyebben hatolt be Pestalozzi módszerének eszméjébe és szellemébe. Több évi együttmunkálkodás után, Pestalozzi egy másik munkatársa, Schmid Joseph-fel történt összeződés és ennek agresszív fellépése miatt Pestalozzi és Niederer között is elhidegülés, sőt szakadás állott be, minek folytán Niederer 1816-ban elhagyta Pestalozzi yverdoni intézetét, és átvette a már 1813 óta feleségének, szül. Kasthofer Rosette-nek — a Pestalozzi intézet volt nevelő-oktató tanárnőjének — tulajdonában levő és általa alapított leánynevelő-intézet vezetését, mely intézet 1837-ben Genfbe költözött, ahol Br. T. 1839-ben meg is látogatta Niedereréket.

⁷ Schmid József. Ld. Journal de voy. 53. jegyzet.

⁸ Pestalozzi feleségével, szül. Schultheiss Annával, a Brunsvík nővérek yverdoni tartózkodásuk alatt igen összebarátkoztak, leveleztek. Br. Terézhez írt levelei között kettőt megőrzött Br. T. és a Pestalozzi centenariumra 1846-ban Tavassy Lajos tanár rendelkezésére bocsátotta, aki azokat a Nevelési Emléklapokban magyar fordításban közzétette. 1. füz.

⁹ Bizonyára de Türk. Ld. Journ. de voy. 52. jegyz.

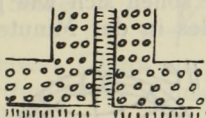
¹⁰ Triviranas, az itt mondtak szerint bizonyára nevelőnő vagy gondozónő Pestalozzinál, közelebbit nem tudtam kikutatni.

¹¹ Talán rokona annak a Pictet ezredesnek, aki Rousseau Emilje és Contrat Social-jának, a genfi magisztrátus által való elégtétetését magánlevélben élesen elítélte, amiért — a levél köztudomásra jutván — börtönbüntetést kellett szenvednie. Az e körüli történések vezettek Pestalozzi életrajzából ismert ú. n. Genfi Ügyekhez, „Genfer Geschäft”.

durch alles Böse tödten für die Kommenden Generationen.¹²
 Bouquets 10.— Wedgwood — Mireau — Seidenzeug. Schuh,
 Strümpfe, calicot. — Moll

40 Karat halb Brillanten. ||

Robe de bal en petinet ou crêpe avec bordure de pen-

sée en chenille. Ein Kleid lila Levantine von Monau. Die
 Erml halb offen vorn mit Spitz eingesetzt quer über der
 Brust auch mit 3 Säumchen. ||

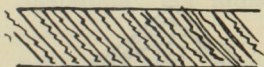
Arbeiten auf der Haide.

Die Schaufeln der Italiener womit man noch
 einmal so tief in die Erde kömt.

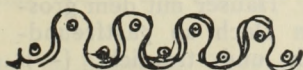
— Schnürchen. Matrazen mit Wolle gefüllt. ||

Gypsirte Mauern in Gärten wie Marmor. mit eingelegten
 kiesel nach ausgebreiteten Stiege, besonderer Kitt der Ita-
 liener. ||

Bordüre: lila in wasser crep. Hohlfalten.

Schnürchen, dasselbe

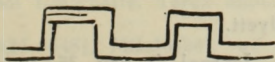
gezackt eingenähte blümchen

Eingelegter Boden mit Steinchen

Den Boden der Zimmer mit Kräutern bestreuen detto en
 draperie gemahlt. Grund blau.

Geographie Karten im Zimmer gemahlt an die Wand. ||
 Gestickt Musslin zu Kragen und Garnitur

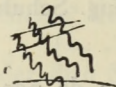
robes decutelées Kragen von Angora Wolle.

Théière platinée Hannover (— —)^d ||

^d Olvashatatlan.

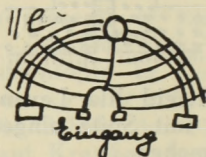
¹² Ez egészen Pestalozzi szellemében való kijelentés. Gyakran is-
 métlődik Br. T. naplóiban és mémoire-jaiban.

Danecker¹³ sein Antiken-Saal ovale Fenster, unten Fenster mit Öhlleinwand, oben Musslin Vorhang. Rapp.¹⁴

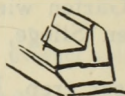
Schillers Freund, seine Büste¹⁵ Ebel.¹⁶

Der Geist muss befruchtet werden wie die Erde. Österreich ist ein Cyclope mit einem Auge und Stark. Die Könige sollen sich wie gute Fechter halten, die erste Blösse des Feindes in der Minute benützen. ||^e

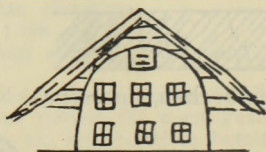
Pavillon von Eisen Trauben, blätter roth || Speisen zu wärmen in casserollen von weissem Blech mit Knopf, in Zürich. Füßen auf Blech.

Emma Fischer, Salomon Gessner's¹⁷ Witwe ihre correspondenz in Ungarn.

Dörr ofen bey Bern. ||

Häuser mit dem grossen Dach so gastfreundlich und traulich. (—)ⁱ mit der Uhr in der Hand muss man die Minuten zählen. ||

Les poulets d'Achaffenburg¹⁸ — nourris de lait et avec du lard. Weiden-zeunen: (—)^g

la salle du duc de Würzburg.¹⁹ Gypsé ausgeschüttener Plavon^g mit Gallerie.

Bettzeug blau und weiss grau quadriert. ||

Pestalozzi: die Bürger haben mehr Kraft die höheren

^e 9—10. kézirati lap üres.

^f Olvashatatlan.

^g sic, plafond helyett.

¹³ Dannecker. Ld. Journal de voy. 35. sz. jegyz.

¹⁴ Rapp. Ld. Journal de voy. 38. sz. jegyz.

¹⁵ Schiller. Ld. Journal de voy. 36. sz. jegyz.

¹⁶ Ebel. Ld. Journal de voy. 27. sz. jegyz.

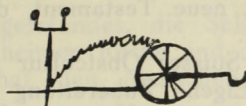
¹⁷ Gessner, Salamon, (1730—1788) Zürichben. Költő (Idyllen der Nacht), és e mellett kitűnő tájképrajzoló, Özvegyének magyar levelezéséről nem sikerült információt szereznem.

¹⁸ Achaffenburg. Ld. Journ. de voy. 22. sz. jegyz.

¹⁹ Márványtermet ld. Journ. de voy. 16. sz. jegyz.

Stände mehr Wohlwollen, die 1-ten durch Druck dazu erheben, die 2-ten durch Freiheit.

Sein Plan: die Erziehung aus den Händen der Pfaffen und Herren ganz den Müttern zu übergeben. Mädchen von Bronze zum Seide spinnen. ||

Um Gips-büsten etwas Glanz zu geben nimmt man etwas Seife. *lettres spirituelles de Fénelon*²⁰

Hesperus von Richter²¹

L'éducation d'une fille de Fénelon²⁰

Torquato Tasso v. Goethe.²²

Campanella,²³ Thal[es]²⁴ über Unsterblichkeit.

Titan-Richter²¹ ||

'Ach! dass wir doch dem stillen* Wink des Herzens nachzugeben so sehr* verlernen. Ganz leise ruft* ein Gott in unserer Brust, ganz leise, ganz vernehmlich und zeigt uns an, was zu ergreifen ist und was zu fliehen.'²⁵ ||

Ach! dass das Schöne und das Gute so nahe vor uns liegt und doch so ferne. 'Wir kennen's nicht, wir kennen's wohl und wissen's nicht zu fassen.'²⁶ ||

Sakontala²⁷ ein indisches Drama übers. von Georg For-

²⁰ Fénelon, Cambrai-i érsek, a Duc de Bourgogne, XIV. Lajos unokájának nevelője. Br. Teréz által említett két mű: De l'éducation des filles — és Lettres spirituelles közül különösen az utóbbit kedvelte.

²¹ Richter, Jean Paul Friedrich, írói néven rendesen Jean Paul (1763—1825), közkedvelt, Teréz idejében még Goethenél is híresebb és kedveltebb író. Regényei közül sok pedagógiai tendenciájú és ezek közül való a Hesperus (1795) és a Titan (1800—1803).

²² Torquato Tasso, Goethe híres drámája 1789—1790-ből, a Gerusalemme liberata (1581) költőjéről.

²³ Campanella, Thomas (1568—1639) domonkosrendi szerzetes filozófus. Tanította a lélek halhatatlanságát, követelte a természet önálló tanulmányozását, tehát a természettudományokra támaszkodva Spinoza egyik előfutárjának tekinthető, akit Br. Teréz különösképpen tisztelt. Campanella műveiből Br. Teréz ebben az időben csak a Herder által az Adastrea c. folyóiratban közölt Poesie filosofiche — „Seufzer eines gefesselten Prometheus“-ból ismerhette. Teréz naplóiban az Adastrea nagyon sűrűn szerepel.

²⁴ Thales (K. e. 624—548), Miletosból, az ioni természettudomány megalapítója, a vizet tekintette az ősanyagnak. Neki tulajdonítják a Gnothi seauton — Ismerd meg magadat jelmondatot, melyet Teréz is jelmondatává avatott, és amelynek igyekezett megfelelni.

²⁵ '—' Goethe Tasso-jából. Helyesbítés: dem reinen stillen — so schnell — spricht —.

²⁶ '—' Tasso, III. felv., 2. jel., a hercegnő szavai. Helyesbítés: Es gibt ein Glück allein wir kennen's nicht schätzen.

²⁷ Kalidasa klasszikus tökéletességű színműve. Egyesek szerint K. e. 60-ban élt, mások szerint K. u. 500-ban.

ster.²⁸ Wie der phisische Mensch sich an jede Witterung gewöhnen soll, so soll der moralische fest in jedem Verhältniss sich stark und selbstständig sich machen.

Das neue Testament, die Evangelisten, Herder²⁹ über Religion.

La Suisse: Obstcultur in Wiesen, dies alles stark gedüngt. Eigene Zubereitung des Düngerfeldes. Dto Schöne Zäumungen das Häuschen Belle-vue. Weinbergranken durch einen alten Rebenstock sehr schön und ausser ordentliche Grösse der Kürbisse. ||

Lebendige Quellen Brunnen. Das Haus und Wiesen mit Obstbäumen wo Kühe weiden — sinnlich und schön.

Bellinguardo.

Die Säuenschiefer (?) im Kupfer. Die Eseln die so unendliche Last tragen, zu fahren, reiten. ||

*Szutterheim an Hofmann*³⁰

Den Kindern zuerst klöpel, um die Finger zu üben, dann Blumen machen ohne Maschinen, dann erst über Karten sticken wo sie den Stich leicht lernen — inzwischen Französische lehre, wenn sie die (— —) (— —)^g gramm[aire] durchgemacht haben so schreiben sie mit Leichtigkeit. ||

Man muss sich erheben unbekümmert was andere für einen Weg gehen.

Genügsam und thätig und so gehört uns die Welt an.

Menschen können nur dann Klug und glücklich genant werden wenn sie in der Beschränkung ihrer Natur und Umstände mit der möglichsten Freiheit leben.

Er hielt sich streng an Grundsätze und hatte über manche Dinge seine eigene Denkweise. Er war genau im Denken und Handeln und forderte das Gleiche von anderen. Ein consequentes Betragen schienen ihm die höchste Tugend.

(— — —)^h ||

^g Olvashatatlan szavak.

^h Olvashatatlan név.

²⁸ Forster, Joh. Georg (1754—1794), a hallei természettudományi tanárnak fia, aki apjával elkísérte Cook James híres angol utazót világgörüljárására 1772—75 között, élete végén a mainzi választófejedelem könyvtárosa. Iratai Br. Teréz korában „Kleine Schriften” cím alatt 6 kötetben jelentek meg, 1789—1797 között.

²⁹ Herder, Joh. Gottfried (1744—1803), az ismert költő és filozófus. Br. Teréz kedvenc írói, Spinoza, Rousseau és Leibniz voltak rá hatással világnézetének kialakulásában. A humanitás legmagasabb fokát a vallásban látja, — ez Br. Teréznek is kedvenc gondolata. Az említett mű teljes címe: Über Religion, Lehrmeinungen und Gebräuche. 7 értekezést tartalmazva. Brunszvik Teréz által alaposan és gyakran olvasott és említett mű. V. ö. 223., 251—252. l. és j. és 259—260. l. és j.

³⁰ Nem volt megállapítható, hogy kik.

Er giebt das Wissen unabhängig von der Entfaltung der Kräfte, und wir wollenⁱ das Wissen den Kräften unterordnen, die Kräfte zu entfalten um das Wissen darauf zu bauen dass es harmonisch einigt.³¹ ||

Die Ehrenfestigkeit des Bürgerstandes, die Selbstständigkeit wieder herstellen; die Geheimen Räthe und die Anmassung des Kaufmanstandes hat den Menschen unterdrückt.³² ||

Ein erhobener Sinn legt das grosse in das Leben aber sucht es nicht darin — (—) ⁱ ||

Das Regieren verdirbt. Macht roh. Es ist nicht möglich in der Verwirrung des Regierens die sanfte unbeleugnete Unschuld zu erhalten, inhuman. Wer seine Ideen dem Augenblick unterwirft, der ist verloren mit den Kindern. ||

Picard:³³ tausende gehen zu Grunde, weil sie die Mittel nicht brauchen können, die sie retteten.

Schottländer und Schweizer zu Ansiedlern nach Ungarn.

Es ist ein Beweis, dass Kinder verdorben sind wenn sie nicht wissen sich allein zu beschäftigen. Sie müssen in der Sache, die sie thun Befriedigung finden, sich gleichsam in ihr verlieren ;das Hüpfen, von einer zur anderen, nirgends aushalten, nichts vollenden, immer Hülfe oder antheil anderer rufen ist schlimm.³⁴ ||

Es ist allgemeines Unglück der Menschen dass sie das, was sie können, nicht wollen und nur wollen was sie können. — Niederer.³⁵

Haben wir jetzt nicht alle nöthig eben jener gefälligen Schonung aus zu üben, die oft mehr wirkt als eine wohlmeinende aber rohe Hülfe.

Alles mit Anstand, nur alles mit Anstand.³⁶ ||

L'énergie ne se montre pas toujours c'est celle du sen-

ⁱ 2 üres sor.

ⁱ Olvashatatlan név.

³¹ Úgy látszik a Pestalozzi ú. n. Elementargrundkräfte-ről van szó: Wissen Wollen Können. Br. Teréz nagyon sokszor tér vissza ezekre, a nélkül, hogy megemlítené Pestalozzit, úgyhogy nem lehetetlen, hogy Stakelberg változatát adja.

³² Hasonló eset. Pestalozzi politikai nézetéhez hasonló kitétel.

³³ Talán Louis Benoit Picard (1769—1828) francia költő, író, ki-tűnő erkölcsvigjátékok szerzője.

³⁴ '—' Egészen modern pedagógiai elv. A gyermek öntevékenysége fontosságának felismerése. Ld. Czeke, Montessori gondolatok Br. T. naplóiban.

³⁵ Niederer — Pestalozzi munkatársa. Ld. Napló 18. l. 6. sz. jegyzet, 2. kézirati lapon.

³⁶ Az Anstand — la décence Br. Teréz sokféle törekvéseinek egyik célkitűzése.

timent qui reste cachée. L'énergie peut aussi provenir de faiblesse et se lier avec un esprit borné.³⁷

Was ich schön finde; dass St[akelberg]³⁸ mit einer grossen Ordnung liest — auf einmal nur alles einer Branche z. B. über Erziehung da macht er sich Notaten äussert seine Meinung über jedes Werk oder sucht besondere merkwürdige Stellen aus, so über Staatswirtschaft und industrie etc. ||

Suche den Himmel nicht auf im wilden Gewühle des Lebens

Schöne Seelen weiht er himmlisch zum Himmel sich ein
Einer schönen Seele von L. A. Tiedge³⁹ am 14 July 808.⁴⁰ ||

Willst du schon zierlich erscheinen? und bist noch nicht sicher: Vergebens!

Nur aus vollendeter Kraft blicket die Anmuth hervor. —

Gothe.⁴¹ ||

The hope of return takes the stings of adieu.

James Smitte.⁴² ||⁴³

Nichts soll künftig meine Ruhe stören, den Frieden der Seele, dies heisst glücklich sein und dieses Glück ist in unserer Macht. Dieses ist es wonach Menschen ringen, streben und es verfehlen. Sich selbst beherrschen sich erheben — alles durchführen. Cuvier:⁴⁴ Histoire naturelle. ||

Ich will mir angewöhnen mir etwas zu verdienen mit Handarbeit den Anfang will ich machen mir selbst alles zu machen was ich brauche und wenig zu brauchen. Wenn man nur wenig genie hat etwas gesehen hat und geschickt ist, könnte man die hübschesten Sachen inventieren und zu ver-

³⁷ Nem lehetetlen, hogy Stakelberg nézetei, mert közöttük franciául folyt egy ideig a társalgás.

³⁸ Ezt a kivonatolási szokást Br. Teréz is elsajátította, csak hogy sajnálatosan, nagyon ritkán írta ki a szerzőt. Különben még az érdeke- sebb társalgásokat is adja, nagyon ritkán megjelölve, kinek beszédei vagy kijelentései.

³⁹ Tiedge, Christoph August (1752—1840), költő, 1819 óta Drezdában. Költeményei leginkább didaktikus-elegikus tartalmúak. Legismer- tebb: „Urania”, melyből való az a költemény, „An die Hoffnung”, melyet Beethoven megzenésített, és melyet özv. gróf Deymnének, Br. Jozefinnak akart ajánlani. Ld. LaMara: Beethoven und die Brunsviks. Az ajánlás azonban elmaradt.

⁴⁰ Tiedge 1808-ban Karlsbadban volt, és ugyancsak ott volt Br. Teréz. Ld. Biogr. CLXXX. I. és j.

⁴¹ Idézet Goethe „Vier Jahreszeiten” című költeményéből.

⁴² Smitte nem volt megálapítható.

⁴³ Innen már az önévelési programmok szerepelnek.

⁴⁴ Cuvier, Georges baron de — (1769—1832), 1800-ban a párizsi Collège de France tanára, majd 1808-ban a császári egyetem tanácsosa. A zoológiának új irányt adott és az összehasonlító anatómiát tudomány- nyá emelte. Histoire naturelle des poissons azonban csak 1828-ban je- lent meg.

kaufen geben. 2 Jahre so wie ich mir vorgenommen will ich bloß für meine Bildung und diesen Erwerb widmen doch kann ich || dabei um anderen einst nützlich zu sein so wie zu meiner eigenen Erhebung ohnedies die erste Bedingniß auf die Gemüther der Menschen etwas wirken aber nicht precipitiren im Allmächtigen gedacht die schöne Pflanze der Menschenbeglückung.

Ein Hauptbeweis der Erhebung mag sein, sich alles versagen zu können in sich darinn; der bedürfnisvolle Mensch ist auf schlimmen Wege. Arme Louise!⁴⁵ ||

Zum Studieren kann ich nach Marton Vásár zuweilen allein auf 8 Tage und zu recueulliren wenn ich sehe dass ich nicht erhaben wäre.

An Kindern kann man so viel lernen ihre Unschuld, ihre Unbefangenheit, man muss ganz mit ihnen sein. Meine Stimme, meine Maniern, wie Ton muss ich sanft, und, ruhig stimmen wie beim declamiren muss ich das Organ einem Kinde gefällig machen wenn ich über dies wache, so wird es mein Inners ausdrücken und mir || respect etc., dadurch Freiheit verschaffen. St[akelberg] durch Liebe. Kinsky.⁴⁶ Wenn man dich nicht liebt, bist du selbst schuld daran. Thue ihnen gutes und sie lieben dich gewiss.

Die ersten Jahre muss man öfter pflügen. Wer im Gut 10 Jahre gut bearbeitet, hat dann immer weniger Arbeit, und immer trägt es besser. Einmal aber unter Weizen ist dann genug. Ich muss dem (—)^k nicht trauen wie ich merke dass es mich erfüllt, ausser mich setzt. — ||

Zerstreung meiden und das kindisch sein, dafür Sammlung und reflection. Ich will verlässlich werden; wen ich einmal liebe, der kann auf mich zählen. Nicht geniessen zu wollen. Meine Feinde sind Eigenliebe und Zerstreung. Meine Freunde reflexion und nicht geniessen wollen. Ich muss, wenn alle Ursachen zu Ungeduld da wären, immer ruhig bleiben wenn alles drunter und drüber geht. — ||

Rein will ich werden unschuldig rein von allen Bösen. Le malheur des hommes ce sont leurs passions. Il est malheureux dans ce moment parceque sa passion l'aveugle et le domine. Il faut la dominer. ||

^k Olvashatatlan név.

⁴⁵ Utólagos beírás feketébb tinta, kissé változott későbbi írással. Louise az 1818-ban fogadott kisleány neve, akit Br. Teréz felnevelt, és aki elég igényessé fejlődött, Dereczkey Lujza.

⁴⁶ Kinsky. Nem volt megállapítható, hogy a sok gróf és herceg Kinsky közül melyik.

(— — —)¹ (— — —)¹ Breuning.⁴⁷ Franz⁴⁸ Stakelbergs Saken⁴⁹ sein Schwager. *Lipsay*⁵⁰ in Pest. ||

Kinder um sich zu haben, ist (das) schönste, nützlichste, wie (— — —)^m muss man sie lieben, werden sie od. vielmehr es nie aufhören zu sein kindlich umbefangen wahr — unschuldig ist rein. Ewig bleibt ihr Bild im Herzen ganz allein sagte Jo[séphine] dies ergreift es. Glückliche die Landleute. Alle Menschen sollten Arbeiter sein. Jedes Haus für seinen Hausbedarf arbeiten.⁵¹

St. sagte si v[ou]s étudiez, si v[ou]s réfléchissez autant que v[ou]s voudrez, vous ne trouverez rien qui convienne mieux que la vérité — il faut toujours la dire la penser. ||

Respect dies ist etwas, was ich nicht kenne, respect muss ich haben, muss ich bezeigen den Menschen und ihren Gefühlen, Worten, Handlungen, alles was sie umgiebt. Dies Gefühl diese Achtung für andere fehlt mir ganz. Wahr muss ich sein und Wahrhaft. ||

Discretion. Ich war im höchsten Grade, möchte ich sagen indiscret und inconsequent. Ein freies und richtiges Gefühl muss man haben besonders für andre immer fühlen was indiscret wäre. ||

Jeder der sich dem Kaufstande widmen kann ist schon keine reine, schöne Seele, er strebt schon nach Gewinn; aber welche Verderbnis für ihn in dem Geschäft wie muss diese Beschäftigung die Menschen mit denen er zu thun bekommt herabziehen — man sollte vermeiden mit solchen Menschen zu

¹ Olvashatatlan.

^m Olvashatatlan.

⁴⁷ Breuning, Stephen von —, Beethoven ifjúkori barátja Bonnól, aki Bécsben az utolsó éveiben is vele volt.

⁴⁸ Franz Brunsvik Ferenc, Br. Teréz fivére és szintén Beethoven barátja.

⁴⁹ Sacken. A Stakelbergék családfája szerint (Deutscher Uradel 1929) a sógorságra két lehetőség van: 1. St. Kristóf idősebb nővére Beate Eleonore (1775—1827) férjhez ment 1805-ben Baron Ludwig von der Osten genannt Sacken, General Major-hoz. Ennek lehet esetleg fivére, mert a későbbiekben kitűnik, hogy Capitain volt, azaz hajóskapitány. 2. St. Kristóf idősebb fivére Peter Gottlieb Otto (1774—1829), Herr auf Fähna csász. orosz őrnagy elvette 1803-ban Charlotte Wilhelmine von der Osten genannt Sacken-t (1781—1821). Semmi esetre sem azonos azzal a hadvezérrel, akit 1832-ben hercegi rangra emeltek, és ki a napoleoni harcokban vett részt.

⁵⁰ Lipsay. Talán Liphay vagy Lipcsey, nagyon elterjedt előkelő magyar családok. Közelebb nem határozható meg.

⁵¹ Ezek már úgy látszik, a Stakelberg által szuggertált gondolatok, akinek ilyen romantikus előszeretettel színezett hajlama volt a falusi élet iránt, eflenben nem értett a gyakorlati részéhez. Ld. Mem. 97—98. l.

thun zu haben. Ich will nur bestellte für meine Toilette haben um gar nicht mehr daran denken zu dürfen.⁵² (— —)ⁿ ||

Kinder thun meist und fast immer was sie die Aeltern thun sehen, schreibt man, so wollen sie schreiben, schläft man, schlafen. — Darum werden Kinder gewöhnlich, was ihre Umgebungen sind. Wie wichtig ist es also diese Umgebung mit aller Zartheit zu wählen und besonders sich zu erheben; stark an Körper und Seele und Geist zu machen um ihnen nichts als würdiges zu zeigen. ||

Gleite fröhlich dahin gib Rath dem werdenden Schüler.

Freue des Meisters dich und so genieße des Tages.

Was ist das heiligste? das was heute und ewig die Geister.

Tiefer und tiefer gefühlt, immer nur einiger Macht.

Wisst ihr, wie auch der Kleine was ist? Er mache das Kleine

Recht: der Grosse begehrt just so das Grosse zu thun.⁵³
(— —)^o

Naphta pour les nerfs pour les meaux de tête se frotter les tempes

Ich werde viele Kräuter balsamische erziehen ganze Felder könnte man damit besäen dann den Schaafen und anderen Vieh im Futter geben, im Zimmer aufstreuen. ||

Ex[pense] 10

Citronen Kastanien etc. —.10

Die Dienste nach Saulion 9.—

ein Band 1.—

Das Geld transport 2.10

Für Kleinigkeiten den

Bedienten 1.12 || p

an Monatsgeld 3.—

Schöne Unschlicht Kerzen in Italien. Die kleine Stadt Gavi.⁵⁴

Kaufmann Romano — Schöner Topf zum (— —)^q || r

ⁿ 43—50. kézirati lap olvashatatlan.

^o 53—57. kézirati lap olvashatatlan és üres.

^p Innen a 60. lap egy részét ld. Journ. de. voy.-ban.

^q Olvashatatlan.

^r Innen ld. Journ. de voy.-ban.

⁵² Az itt közölt, illetve feljegyzett nézet Pestalozzi nézetének erősebb formulázása, és a saját esetére való vonatkoztatása.

⁵³ Goethe „Vier Jahreszeiten“ c. költeményéből.

⁵⁴ Gavi, olasz városka Novitól délre, a Lemme folyó mellett.

Dinée à Stakelberg	5.58	couverture	1 louis
à la fille	4	lettres	8 B
dans l'auberge 6 louis		filles	6
Schmid	1.38	Sch: 8	
Sattler	1 ¹ / ₂	30	la nuit F.
Crayon	4		dinée
en chemin diner	39 B		à (— — —) ^t
Doureau frotteur	19 ¹ / ₂		les roux
au douanier deux			à (— —) ^t
detto			Douane
Nuit	98		3.10 B
dinée	34		Lettre douanière 2 centimes

Die Kinder kann immer Vater und Mutter erziehen bis in ihr 13 Jahr und ihnen die Elemente aller Wissenschaften geben.

Die Kinder muss man studieren ihren Character, dann sie befriedigen, sie glücklich machen. Wenn sie glücklich sind und wissen, von diesem Menschen kömmt meine Glückseligkeit, so kann dieser alles mit ihnen machen und das ist sehr wesentlich. ||

Die Mutter würde es extraordinaire finden wenn ich viel allein sein wollte, an 3 Tageszeiten muss ich festhalten morgens, mittags, abends dann jeden Augenblick's verwenden wo sie beschäftigt ist. Sie durch schöne lecture heben und beschäftigen etc. ||

Diess ist gewiss, wenn ich hänge an M[arton] V[ásár] und an allen denen zu Hause so wird es mich irre machen es wird nur schaden. Ich kann es lieben, aber nicht intime, nicht hingeben nicht davon erfüllen sich lassen. ||

Zu Livorno⁵⁵ Wedgwood ostind. Moll. Thee, Papier, Platine, rothe Wolle zum stricken. Plane der Italienischen Städte den Kupferstich al ré d'Etruria delle cose piu rare. Florentiner Hütte.

Das Weinen nennt er indianischen Gesang. Du hast wieder, deine unerträgliche Epoche. Das ist unvernünftig dumm.⁵⁶ ||

^s Olvashatatlan.

^t Olvashatatlan.

⁵⁵ Livorno Pisától délre, Olaszország legfontosabb kereskedelmi kikötővárosa a Ligúriai tenger mellett.

⁵⁶ Ez bizonyára Stakelbergre vonatkozik, akiről később feljegyzi (J. 1.), mennyire kigúnyolta az emberek gyöngéit.

L = font:

108

42

24

174

84 font 1000 fl

6 font 66 dem Abzug

6 für Kiste ||

Die Schafzucht und die Hirten zu Rambouillet⁵⁷12 Minuten von Paris. 4600 Stück der Hirt kennt jeden den Namen nach.^u ||(— —)^v

Belvedere auf dem Mühlberg⁵⁸ bei Frankfurt. Ovales Zimmerchen mit Hintergrund ein Spiegel 2 Säulen, 3 Treppen, Kugellampen, 2 Nischen und Canapé, Roth und Weisser Marmor getafelt der Boden, Treppen 27 Stufen von Stein-Eisengeländer. In den Caminen quere Balken wie Rauchmäntel. — Zum Calicot waschen: Weizenschalen ein paar Hände voll.

Die Retirade zu Genua 3 Füsse. ||

Goethe's⁵⁹ sämtliche Werke — Briefe v[on] Gleim,⁶⁰

^u Az innen következő beírások, azaz a 68. laptól a 83-ig, a könyvecske másik végéből indulnak, s kizárólag úti kiadások jegyzékének feljegyzései, de valószínűleg az utazás alatt, tehát kocsiúrázás mellett, úgy-hogy legtöbbjét nem lehetett elolvasni, legfeljebb az útirányból a helyneveket kikövetkeztetni. Teljesen rendszertelenül, a kronológia tekintetbe vétele nélkül kerültek beírásra. A rekonstruálhatókat, kronológilag rendezve — már amennyiben ez is lehetséges volt — a Journal de voyageba osztottuk be, a megfelelő helyre.

^v Olvashatatlanok. A kikonstruálhatók a Journal de voyage-ba osztattak. 68., 70., 71., 74., 79., 83. olvashatatlan kiadások jegyzéke. 69., 72., 73., 75., 76., 77., 78., 80., 81., 82., ld. Napló 7—9. l.

⁵⁷ Rambouillet, département Seine et Oise, Párizstól délnyugatra, híres merino-bárány, illetve kecske tenyésztéséről.

⁵⁸ A Mühlberg Frankfurt déli oldalán emelkedő domb, mely ma vilánegyed. — 1808-ban a frankfurti patriciusfamiliák kertjei borították, melyekben kilátó tornyocskák voltak és pedig számos — a Majnavölgyre és a városra nyíló gyönyörű kilátás végett. — Ma már csak a Willemer-család Belvedere-je áll fenn — a Goethe-vel való kapcsolatok miatt. Ld. Journ. de voy. 31. sz. jegyzet.

⁵⁹ Goethe's sämtliche Werke valószínűen a Stuttgart—Tübingen-kiadás 1806—1810, 13 kötetben.

⁶⁰ Gleim, Joh. Wilh. Ludwig (1719—1803). Résztvett a 2. sziléziai háborúban, 1744-ben, mint brandenburgi Vilmos titkára. Híressé vált

Müller.⁶¹

Ebel's⁶² Eingeweide der Erde, Innerer Bau. Bonstetten⁶³ über ein Hirtenland in Briefen.

Von eingelegtem Stahl der Schlüssel in den Thüren. ||
Truchleger Geist-Mustersohle.⁶⁴

Thee Blü schwarzer Thee. Weisses Taftband breit und schmal.

6 Stab⁶⁵ Pepi

3 Stab Mutter. ||^x

^x Az innen következő 88. kézirati lap, valamint a külső boríték belső lapjai olvashatatlanok.

katonai versei által: Preussische Kriegslieder eines Grenadiers 1758. és meséi: „Fabeln und Erzählungen“ által.

⁶¹ Müller. Ld. Journ. d. voy. 44. j.

⁶² Ebel. Ld. Journ. d. voy. 27. sz. jegyzet.

⁶³ Bonstetten, Karl Viktor von — (1745—1832), nevelését Genfben nyervén, Rousseau és a genfi Charles Bonnet (1720—1793) természet-tudós és pszichológus iratainak hatása alá került. Leydenben természet-tudományt tanult, majd utazott Angliában, Franciaországban. 1773-ban megismerkedett Joh. v. Müller svájci történésszel, ami buzditólag hatott rá. 1795-ben Svájcban bekerült a nagy tanácsba. Megismerkedett a svájci költő Mathissonnal, és a német írónővel, Friderike Bruns-szal, akinek családjánál Kopenhágában töltötte a francia megszállás idejét. 1802—1803. elkísérte Frid. Bruns-t Itáliába és Németországba, míg végre Genfben végleg megtelepedett. Előzőleg, 1801-ben, a felügyelő bizottsággal, a konstanci vikárius, Franz von Wessenberg báróval meglátogatta a Jungfrau Stähly iskoláját Zürichben, ahol Pestalozzi tanított. Iratai legtöbbje pedagógiai irányú: Briefe über die Erziehung der berühmtesten bernischen Patrizier. — Über Nationalerziehung, 1802. Teljes levélváltását kiadta Mathisson. Brunszvik Teréz többször emlegeti, mint a népnevelésügy mozgalmának lelkes pártolóját.

⁶⁴ Talán Musterschule?

⁶⁵ Régi rőf.

Genua am 1. Februar Nachts (1809). In der gegenwärtigen Laage der Dinge ist nichts anders zu thun, als Heiterkeit und Gemefsenheit erhalten, mit Höflichkeit und Achtung den anderen begegnen und alles Mögliche anwenden, ihre Achtung und ihre Liebe sich zu erwerben. — Ein Mensch, der Mittelmäßigkeit nicht achten kann, sie nicht erträgt, den muss man defswegen nicht aufgeben, sondern sich erheben, um seiner werth zu werden.¹ Anerkannten superioren Grössen 'sollte der Inferiore sich ganz hingeben, sie können auch fehlen, sie fehlen oft und viel, aber mit ihnen steigen und fallen ist besser als gegen sie auftreten'.² Durch grenzenloses Vertrauen und grenzenlose Hingebung erheben wir uns anstatt wenn wir ihnen immer aufpassen, immer etwas verbessern, unsere Meinung unterschieben, oft mehr sein wollen als sie, aber in manchem wieder mit ihnen gehen, zerstückeln wir unseren Character und sind weder sie noch wir. — Wenn wir dann einen von ihnen und unserer eigenen Individualität, das von selbst geschieht, ganz ausgebildeten Character angenommen haben, dann freylich müssen wir selbst etwas sein, so wie sich auch das Vorige nur von einem Bild versteht, das wir uns wählen und dessen Grösse und Superiorität durchaus wahr, erprobt und in mehreren Fällen sich uns gleichsam als Modell aufgedrungen hat. — Nur nicht

^a A kézirat vékony, kékes-szürke papírfüzet-féle, melynek folio lapjai negyedrétre vannak összehajtogatva, részben egymásba, részben egymás mellé rakva, így füzetet alkotva boríték nélkül. A tinta sárgás, részben elmosódott. Lapszám 12. Kronologice párhuzamosan halad a Journal de voy.- és az M—1-el, valamint a Reflexions első felével. Hozzá tartozik tartalmilag egy különálló 4-rét lap, azonos írással, ugyanazon tintával, ugyanazon minőségű papírból. Lapszámozva: 13—14. Azonkívül még két negyedrétre hajtogatott, egymásba helyezett, világos kékes-szürke, vastagabb papírnyaláb ugyanazon írással és sárgás tintával (15—18. lap). Végül egy külön 4-rét lap ugyanolyan színű és minőségű papírból.

¹ Stakelbergre és Jozefinre céloz. Ld. Biogr. CCXXXI—CCXXXIII. 1.

² '—' Ezt a nézetet Br. Teréz később pótlólag, mint téveset elveti.

jeden Menschen od. jedes Menschen Besseres copiren wollen, da kömmt gewöhnlich gar nichts heraus. — Das Leben betrachten, sich eine Theorie und Ideal daraus mit Verstand zusammensetzen, wenn man nicht so glücklich ist, einen Lebenden zum Muster sich zu finden od. einen der grossen Todten, — aber nur eines und das ganz. Ein guter Bildner wird nur einen Charakter, eine Individualität darstellen wollen. Es wäre lächerlich, wenn Praxiteles³ eine Venus und einen Hercules vereinigt hervorbringen wollte, obwohl von einer anderen Seite man alle Anlagen seiner Natur ausbilden und zur höchsten Vollkommenheit zu bringen trachten soll, die Kraft so wie Schönheit vielmehr: eines entwickelt das andere od. bringt es gleichsam hervor. ||

Vielseitig soll man bilden, nur nicht einseitig, wie die meisten jetzigen Menschen sind, od. blos Gelehrte, im Leben zu nichts zu brauchen od. blosse Praxismenschen, die für Jede Lecture od. Bildung od. höhere Stufe gleichsam schaudern und überall Gift ahnden, weil einige durch Überladung krank geworden sind.

Mäfsigkeit und Maafs, das der Schöpfer so schön in seiner Welt darstellte, ist die grosse Regel — die Natur! — die Schöpfung! Dringe in sie ein, soweit es uns erlaubt ist, sie wird dir überall die schönste Lehrerin sein. Alle Theile der Naturgeschichte, Physik, Chemie, Astronomie, Geographie sollten die Kinder von 3 Jahren schon nach und nach eingeführt werden, allseitig und immer mehr und mehr sollte sich die Welt vor ihren Begriffen entwickeln, es ist die beste Religionslehre, besser ihnen als mit Buchstabieren ihren Geist tödten und ermüden, um sie das gefährliche Lesen zu lehren. Lesen ist Gift in diesem Alter. In freyer Natur und Gebürgen ihren Körper und Geist in Freiheit sich entwickeln und nähren lassen, sie dabei mit allem, was sie umgiebt bekannt, sie darauf aufmerksam, [machen] ihnen nach und nach die Producte anderer Länder und Welttheile durch Anschauung kennen lehren — lesen und schreiben für sie mit 13 Jahren erst lernen — dann soll überhaupt das Wissenschaftliche erst folgen. Mit welcher Begierde wird der in Freiheit, in grossen Ansichten erzogene Geist, der starke Körper diese reizenden Fluren umfassen, durchweiden, in sich aufnehmen staat dafs sie schon verkrüppelt und verstümpelt durch Anstrengung, Zwang und Zimmersitzen schlaff und abgespannt an Geist und Körper, verschroben

³ Praxiteles görög szobrász K. e. 360 körül. Br. Teréz itt a híres knidosi Aphrodite szobrára céloz, és arra, hogy Praxiteles éppen a báj által tűnt ki, nem a durva erő ábrázolásával.

durch die unberechenbaren Einwirkungen ihrer Umgebung nur oberflächliche Eindrücke || aufzunehmen mehr im Stande sind — und so, oft der thätigste und edelste Geist schon vor seiner Entwicklung vernichtet wird. Unberechenbar und schrecklich sind von dieser Seite die moralischen Morde und man erstaunt nicht mehr über die Schwäche und Elendigkeit der jetzigen Menschen, man staunt mehr, dass sie noch so erträglich seien und wieder ihr Leben verglimme im schwachen Schimmer — aber eine kraftvolle, erleuchtende, alles erwärmende, belebende Flamme wie eine Säule, an die man sich anschliessen mag mit Lust und Vertrauen, eine solche suchen wir freylich umsonst. Will sie sein du! der denkt! will sie werden od. bilde dazu junge Sprösslinge; sie ist nöthiger als je dem armen gesunkenen Menschengeschlecht — ein Einziger kann jetzt viel Beispiel sein und Stütze, Säule und Fels, aber gross muss er sein und stark und fest, rein gebildet wie die Ceder ihr Haupt in den Wolken tragend und mit den Wurzeln in der tiefsten Erde festgeklammert — fortbilden an sich still und fleissig, eine Stufe nach der andern ersteigen und erwarten können das Gute, das man bewirken will — unreif nicht brechen die goldne Himmelsfrucht und wenn 20 und 30 Jahre darüber vergehen — nur wer erwarten kann, wird siegen. Zu dieser Geduld gehört Energie, es hatte sie Epaminondas⁴ und mehrere Grosse der Vorwelt: der 40 Jahre wurde, eh' er für das Vaterland handelte. Diese Beyspiele jungen Kindern geben, oft ein einziges, ist genug, ihr Leben zu bestimmen, überhaupt alles, was Muth gebiert und einflößt und Kraft und Energie ausbildet. Ein solches Lyceum in Mitte des Vaterlandes, solche Bürger gebildet und wir werden ein anderes Vaterland haben das werth ist unserer Liebe, unserer höchsten Aufopferung — || und sollte dieses, wenn nun einmal die Ansicht da ist, wenn ein einziger sie in sich trägt, sollte der nicht mehrere überzeugen mit mehreren vereint etwas bewirken können? Er kann es, er soll es, er wird es. Muth und Klugheit die himmlischen, sie stehen ihm bei, wenn er sie zu erwerben Verlangen und Ausdauer hatte. Ein Gott, ein mächtiger, lebt in unsrer Brust, wenn wir ihm nur immer (in die Thorheiten des Zeitalters od. der Erwerbsucht verwickelt), Zeit liessen, ein Ohr seiner mächtigen Stimme leihen. Er spricht in uns

⁴ Epaminondas (K. e. 418—362) a thébaiak legnagyobb hadvezére és államféfia, aki midőn Leuktránál a spártaiakat megverte 371-ben, már 37 éves volt. Br. Teréz gyakran hivatkozik rája, mintegy buzdításul maga számára, aki ekkor már 34 éves volt, hogy nem késő közhasznú tevékenységbe fogni. Ld. Biogr. CCXXXV. l.

in heiligen Augenblicken, doch schnell hat in dem wilden Wellenspiel des Lebens sich hingebenden Menschen die rauhe Brandung und das schreckliche Getümmel die reine starke Stimme übertäubt. Schon als Knabe lernte er nur thun, was andere thun, und so treibt sich der Unglückliche im Strudel mit herum. Immer schwächer wird die weckende grosse Stimme, bis sie ganz verhallt und das elende, im Sturm zugebrachte Leben keine Blumen, keine Früchte, keinen Seegen trug und wie die Welle des kleinen Teiches in nichtigen Schaum am Ufer zerstäubt, höchstens ein paar Fischchen und Krebschen genährt. Wie der weit vom Meeresgestade geborene, an seinen Wohnort gebundene Mensch keine königliche, Tausenden und Millionen Reichthum zuführende, trotzig Welle kennt, so vermissen wir kaum mehr, an kleinliche Gestalten gewöhnt, die grossen, herrlichen Geister der Vorwelt und genügen uns wohl gar mit Armseeligkeit und Armuth.⁵ ||

'Ich möchte einen Knaben in grosser, hoher, wilder Natur aufwachsen lassen, mit einem weisen Mentor an der Seite, alles dazu berechnet, dass er gross würde und stark an Geist und Körper, unangetastet von allem Wirrwar des Lebens, von allen gedruckten und ungedruckten Thorheiten, von der Ansicht alles Schwachen und Elenden, genährt mit allem Grossen aller Nationen, Geschlechter und Alter — er müsste wie ein Riese zu den Liliputanern sich verhalten.'⁶ Eine goldene Regel ist: Perlen nicht den Säuen vorzuwerfen; mit jenen Ansichten sparsam umgehen, nur dem der sie wahrhaft zu ertragen im Stande ist, darf die nahrhafte Kost gereicht werden, nicht Wespen und Mücken zulassen zu dem Gericht der Starken, dass sie es besudeln, rein im reinen Gefäss, still verschliessen und wohl verwahren. Nicht umsonst treibt uns ein Geist, ein mächtiger kaum mit allen Zwangsmitteln zu wi(e)derstehender Geist hinaus, hinaus ins Freye, ins Grosse, sehen und umfassen die Grösse der herrlichen Welt! Zu herrlichen Thaten und Grösse sollen diese Anschauungen erziehen. Sie nähren und erquicken alles Göttliche in uns, das von der eisernen Hand des Kerker-

⁵ Ez az egész rész mintegy összefoglalása, illetve összeegyeztetése Rousseau és Pestalozzi gondolatainak. Érezteti az Yverdunben nyert mély hatásokat. Nagyon valószínű azonban, hogy Stakelberg nézetei is szerepelnek itt, aki a két Brunszvik nővér pedagógiai mentora volt. Bizonyára utazás közben megbeszélésre kerültek a nevelési problémák, erkölcsi elvek, melyeket azután Brunszvik Teréz feljegyzéseiben részint feldolgozott, részint parafrázizozva megörökített — a maga kissé felengzős stílusában. Ld. Biogr. CCXXX—CCXXXI. I.

⁶ '—' A rousseaui hatás félreismerhetetlen.

meisters und der dumpfen Luft des Kerkers sonst erstikt und getödtet wird. In der Regel verlachen oft die sogenannten weisen und ruhiggewordenen Menschen die Ideale, Ansichten und Begeisterungen ihrer eigenen Jugend! Wie erbärmlich und wie falsch! Es war Blüthe. Genährt und aufgegangan sollten sie Früchte werden und ein rauher Nord von eiskalten Convenienzen, Gewohnheit, Finsternissen und Albernheit zerstörten die Blüthe und je edler der Baum, je weniger überlebt er selbst die unnatürliche Zerstörung. ||

Jedem der mächtig und gross ist erscheint nichts Lächerlicher als ein Kleiner und Schwacher, der in der Dunkelheit des Wahns, in der Unbekenntniss seiner selbst seiner Kräfte und seines Verhältnisses sich jenem gleichzustellen dünkt. Nein, bei Gott, es ist keine Illusion, es ist ewige Wahrheit, was mein Gemüth so schmerzhaft bewegt. Wie die Pflanze nach einer rauhen Jahreszeit verkrüppelte Blumen und Früchte bringt so mangelt auch mir die Sonne der Liebe, der Mittheilung des freundschaftlich nährenden und belebenden Umganges.⁷

Il faut s'acquérir avant toute chose la considération et confiance des enfans. — Quand une fois ce premier motif d'influer sur eux eut été ébranlé, il faut des soins et une vigilance absolue à tout supprimer qui put continuer cet état, et p[ou]r relever cet ascendant que donne la priorité et sans lequel nul état de disciple vis à vis de son maître mentor ne peut exister. Ayant acquis cet ascendant absolu(e) qui est nécessaire, il est très aisé de manier leurs jeunes esprits et il ne s'agit que de continuer les mêmes observances qu'on a employées p[ou]r acquérir leur estime et confiance et ne jamais la démentir. — En second lieu il est important de mettre beaucoup de conséquence en sa manière d'être vis à vis d'eux d'ériger une égalité en leur nourriture et en tout ce qui les concerne, p[ou]r faire tomber ces observances que les enfans s'accoutume[nt] sur nos actions sitôt qu'ils sont sujets aux changemens. Aussi est-il plus facile suivant autant que possible une règle fixe p[ou]r la journée n'osant^b point être continuellement sur ses gardes de se contredire ou de chanceler.

Man muss mit Anstand und Würde sich benehmen, darum muss auch das Äusserliche, die Gesundheit, der Anzug, die Reinlichkeit gepflegt und darauf gesehn werden

^b „Oser“ igét tagadó formában B. T. nem kell, vagy nem szabad (darf) értelemben használnja.

⁷ Stakelberg és Jozefinre céloz, akik őt teljesen magára hagyták.

und diese nicht nur vor Fremden od. wenn man ausgeht, vor Mutter, Schwester und vor den Hausleuten. Man muss etwas gewisses Anständiges in jede Minute des Tages legen. Superieure Handlungen und Denkweise verzeihen die Menschen nur, wenn wir uns immer gleich bleiben. Sie suchen jede Blöße auf und fallen darüber her. Man muss ihnen keine geben. Um diefs und ein würdevolles, imponirendes, achtungseinflößendes Benehmen zu haben, muss man immer mit Besonnenheit handeln, aufmerksam sein, sich selbst im Auge haben, wie einen Feind, an dem man etwas bemerken möchte, so ist das Verhältniss der Menschen gegen uns ohne Ausnahme. Den Tag gut anfangen, früh aufstehen, überlegen, was diesen Tag vorfallen wird, sich darauf bereiten, sich so viel Zeit gönnen, dass man ganz mit sich im reinen ist und mit Festigkeit und Sicherheit handeln kann. Dadurch kömmt man weit, man ist aber noch nicht weit, bis dahin nicht dictatorisch, andre handeln lassen. ||

Man muss mit Guten⁸ sich verbinden zum Guten und unter diesen Ausgesuchten, Auserwählten noch der erste sein, mehr thun als die andern. Wirken, aber sich durch keine non réussite unglücklich machen lassen, immer fort wirken, still, gelassen. Die Frau soll vorzüglich in ihrem Hause wirken, Anmuth und Reinlichkeit und Ordnung muss uns darin von ferne ansprechen und bis ins kleinste Detail existiren. Selbst hierin kann bei aller Pünktlichkeit viel idealisch sein. Dieses Wort ist eigentlich nicht, wofür man es immer nimmt, es kann vielmehr wirklich sein, was so genannt wird, leicht und schön auch in dem Gemeinsten, wenn man nur nicht auf dem Gewöhnlichen und Trivialen apuyirt. Man kann auch mit Grazie an einem Karren ziehen. Wenn uns nicht gerade das Nothwendige fehlt, so kann man nebst allen häuslichen und ökonomischen Einrichtungen mit sehr viel Anmuth leben, aussehn, sprechen. Was wir in den Dichtern finden, können wir in die Wirklichkeit übertragen, denn beydes ist eins, nur erheben muss sich der Mensch, erheben kann er sich auch zu dem, was sie uns vorstellen wollen. Jenes Zarte, Geistige, Verständige, Anständige und immer Consequente, wir können es erreichen. Und so soll eigentlich der Mensch leben, der erhabene.

Napoleon⁹ führt die Menschen wie eine Heerde Schaaf od. Rinder. Warum? weil sie das wirklich sind. Sie denken nicht, sie lassen sich alles gefallen, sie lassen sich führen.

Wir sollen uns, wenn wir einmal einen Character

⁸ Jozefin és Stakeibergre céloz.

⁹ I. Napoleon, francia császár.

angenommen haben, nicht in andre umschmelzen wollen. Der diefs verlangen kann, steigt eben so herab und verliert wie der andere. Es ist für beide schlimm. Man bleibe, was man ist. „Bin ich dir so recht, wie du mich siehst, wo nicht, trennen wir uns.“ Wir müssen die Individualität jedes Menschen ehren, respectiren und fest bleiben, was wir sind. Die verschiedenartigsten Charactere können desswegen in der innigsten Harmonie leben und sich sehr gut verstehen. ||

Von Saken,¹⁰ russischer Capitain aus Esthland unter dem letzten Türkenkriege, als seine Flotte durch die feindliche getrennt und die Edelsten aufgefordert wurden, Depeschen an den andern Flügel zu überbringen, war der einzige, der sich zu dieser gefahrvollen Unternehmung entschloss. Begünstigt durch Nebel hoffte er die feindliche Flotte zu durchsegeln, bis gegen Ende schon er entdeckt und von 4 der angesehensten Kriegsschiffe von allen Seiten angegriffen ward. Er währte sich, so lang er konnte. Als aber sein Schiff, beinahe ganz zerschossen, unterzusinken drohte liess er seine Leute das Boot besteigen, gab ihnen die Depeschen, er aber eilte in die Pulverkammer, zündete sie an und sprengte sich nebst den 4 feindlichen Schiffen in die Luft. Das Boot erreichte durch dieses Stratageme glücklich die Seinigen.

Ein Amerikaner eingebohrner, von der Noth und dem Elend seiner Landsleute erschüttert, geht nach England, verlangt durch Freunde, die er sich gemacht, eine kleine Flotte, führt sie 2 mal schon in sein Vaterland, um die Seinigen zu befreien und freyzumachen, verunglückt; nun will er's zum 3. ten mal versuchen.

Tiefe Religion und Wirkung auf den Willen noch weiter als Erziehung dauert zum Guten als Energie in das Leben. Zuviel Erziehungsschriften lesen macht den Kopf meist verwirrt. Müller¹¹ liest gar nicht, er liebt die einfache Erziehungsweise. Ernste Behandlung, ohne dass sie zurückschreckend sei, aber ohne alle Herablassung zu Kindereyen giebt kernichten Character. So sey alles, was sie umgiebt, so jede Nahrung ihrer Seele und ihres Körpers, nichts Verfeinertes, nichts Weiches. An den Willen muss die That angereiht werden; unablässlich jede kleine That der Über-

¹⁰ Sacken. Stakelberg sógora. Az itt közölteköl bizonyossá válik, hogy ez a Sacken nem azonos Fabian Wilhelm Sackennel, az orosz Marsallal, aki a napoleoni harcokban küzdött. Stakelberghez való rokonságát ld. 26. l. 49. jegyz.

¹¹ Georg Müller. Ld. Journal de voy. 6. l. 44. sz. jegyzetet. Müller Serenájában őv a sokféle olvasmánytól. Ld. II. Theil, 4. fej. (71—99. l.).

windung, die zur Tugend und Selbstkraft führt, ausüben, nie ablassen, jeden Tag etwas. ||

Warum lesen wir so viel? Ist's nicht immer das was der Wirklichkeit am nächsten kömmt, der Natur, der Wahrheit od. sie selbst ist, was uns am meisten anzieht, gefällt, was wir bestaunen? Es ist ein schönes Talent, in Worten das alles wiederzugeben, aber doch — ist es ja der 20.igste Schatten des Schatten, was wir gedruckt sehen als was wir dabei fühlen können. Ganz Edle, ganz rein und durchaus Edle giebt es *äusserst* selten od. vielmehr gar keine und man soll an nichts glauben, was nicht wirklich ist. Wir sind so sehr geneigt, *eine* edle Seite, *eine* edle Handlungsweise eines Menschen dafür anzusehen, als sey Er edel und das ist nicht. Die Handlung ist es, die eine Seite ist es und im übrigen ist noch zu sehen, was darin ist.

*Emil de Rousseau.*¹² Pour mon élève ou plutôt celui de la norme s'exercer de bonne heure à se suffir à lui même, autant qu'il est possible — il ne s'accoutumera pas de recourir sans cesse aux autres encore moins à leur étaler son grand savoir. En revanche il juge, il prévoit il raisonne en tout ce qui se rapporte immédiatement — à lui. Il ne jase pas, il agit, il ne sait pas vous dire qui a fait le monde, mais il sait très bien faire ce qui lui convient — Comme il est sans cesse en mouvement, il est forcé d'observer beaucoup de choses, de connaître beaucoup d'effets; il acquiert de bonne heure une grande expérience, il prend ses leçons de la nature et non pas des hommes; il s'instruit d'autant mieux qu'il ne voit nulle part l'intention de l'instruire. Aussi son corps et son esprit s'exercent à la fois, — agissant toujours d'après sa pensée, et non d'après celle d'un autre; il unit continuellement deux opérations; plus il se rend fort et robuste plus il devient sensé et judicieux. C'est le moyen d'avoir un jour ce qui paraît incompatible, et ce que presque tous les grands hommes ont réuni: *la force du corps et celle de l'âme; la raison du sage et la vigueur d'un athlète.* — O hommes! est-ce ma faute si v[ou]s avez rendu difficile tout

¹² Rousseau, Jean Jacques (1712—1778), a nevelésügy forradalmasítójának híres művéből: *Emile ou de l'éducation*, 1761, melyben Locke *Essay sur l'éducation* című műve hatása alatt, felállítja nevelési ideálját, azaz: az individuum diszpozícióinak természetszerű kifejlesztése, minden kényszer, és mindattól való távoltartása, mely az egyéniségnek a természet által jól irányított erőit, képességeit korlátozhatná, vagy eltorzíthatná. Az itt idézett öntevékenységet Br. Teréz is nagyon méltányolja, és akkor is megmarad mellette, amikor Rousseau egyéb elveit később elvetette. Az itt közölt idézet az *Emile* 2. könyvéből való, nem szószzerinti alakban.

ce qui est bien. A chaque instruction précoce qu'on veut faire entrer dans leur tête on plante un vice au fond de leur coeur. ||^c

Republic de Platon.¹³ 'Tout dans notre republic dépendra de l'éducation des guerriers. Tout dans cette éducation dépendra de la sévérité de la discipline. Ils regarderont la *moindre observance comme un devoir* et la plus petite négligence comme un crime. Et qu'on ne s'étonne pas de la valeur que nous donnons à des pratiques frivoles en apparence; quand elles ne tendroient pas directement au bien général, *l'exactitude à les remplir seroit d'un prix infini*, parcequ'elle contrarieroit et forceroit le penchant.

Nous voulons pousser les âmes au plus haut point de perfection, il faut qu'elles deviennent propres aux plus petites choses comme aux plus grandes; il faut qu'elles brisent sans cesse leur volonté, et qu'à force de sacrifice elles parviennent à ne penser n'agir, ne respirer que pour le bien...

Il faut savoir mêler la douceur avec la dignité et ce mélange n'est pas aisé; aussi quand on y a réussi c'est de toutes les harmonies et de toutes les connaissances la plus parfaite. — C'est par elle que Dieu gouverne le monde où rien ne se fait par violence où toujours la persuasion et la raison tempèrent la nécessité de l'obéissance. Un mot, un signe de tête ont dans un homme de bien autant de poids et de force que des milliers de raisonnements et de périodes.¹⁴ — Phocion¹⁵ était aussi *prudent qu'actif*. Phocion

^c 10. kézirati lap üres.

¹³ Platon (K. e. 428—348). Megalapítója az ú. n. objektív idealizmusnak, azaz ama világnézetnek, mely a legnagyobb értékeket nem az érzékelhető, empirikus valóságban látja, hanem a gondolkodás és törekvések célpontjaiként szereplő, a valóság igazi és példányképeiben, az ideákban látja, s ott keresi a tiszta létet, az igazat, a szépet és a jót. Ethikája Sokrates hatása alatt eudaimonisztikus, amikor a jót egyenlőnek tekinti a hasznossal, de később már a boldogságot nála az erkölcs determinálja, azaz: a boldogság a jó és szép kapcsolata, a kalokagathia. Állam- és szociálfilozófiája egyúttal szociálpedagógia, — és ez kelti fel különösképen Br. Teréz figyelmét, amit a közölt idézet is mutat.

¹⁴ 'Az idézet a következő műből van véve: „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce dans le milieu du 4-me siècle av. J. Ch.” [V. köt. (Chap. LIV.) La république de Platon 205—306. l.], melynek a könyvön fel nem tüntetett szerzője Jean Jacques Barthélémy régész, a párizsi királyi éremgyűjtemények igazgatója (1716—1795). E munkája 9 kötetben 1789 és 1790 között jelent meg. Az antik görög élet minden vonatkozására kiterjedő rajz, a szerkesztés és stílus valóságos remekműve, és az ismeretek és források tárháza. Br. Teréz kedvenc olvasmányai közé tartozott, mely a görög világot abban az idealizált színben tüntette fel, amelyennek szerette látni, és vele együtt az akkori neohumanisztikus kor.

¹⁵ Phokion, athéni hadvezér (K. e. 402—317, meghalt mérgegpohár

parlant à Alexandre¹⁶ fit entrer adroitement dans son discours bien des choses conformes au caractère et inclinations d'Alexandre; et par ce moyen il l'adoucit tellement en faveur des Athéniens qu'il leur accordâ tout.

Xenophon¹⁷ rapporte que la noblesse de Perse faisoit élever leurs enfans (c'est plutôt une belle idée de lui) par 4 instituteurs, sans qu'on leur donna des leçons — l'un leur enseignoit la *prudence* le 2. le *courage* un troisième la *justice* et le 4 e. la *décence* et les *manières*; outre cela ils avoient un tribunal où les jeunes gens étai[en]t examinés en ces vertus où les fautes contre elles leur etoi[ent] montr[es]. Je voudrois ajouter.

Stak. en racontant ce fait apprendra aux enfans quelque chose du Grec — en conversant avec eux je leur apprendrai plusieurs faits — je leur racontrai je les amuserai des vertus, des talens des plus grands hommes; à 16 ou 17 ans je lirai avec eux ces anciens dans leur langue; cela doit faire beaucoup d'effet sur eux. ||

Ich muss jeden Augenblick meines Lebens selbstständig dastehn, nie durch anderer Meynung wankend werden, durch Gefälligkeit. Aussi dans le mariage ne pas compter sur un appui par bonté, il faut toujours rester son appui propre et ne jamais quitter nos principes en nul[le] occasion, circonstance. Les hommes aiment à trouver l'appui dans l'âme de la femme, ils ont souvent moins de fermeté et se possède[nt] moins dans le détail de la vie que la femme à caractère — Il ne faut jamais se laisser aller — il faut toujours rester juge de soi-même. Les complaisances qui sont accordé[es] en perdant notre caractère en sacrifiant nos principes ne sont jamais recompensé[es] ou apprécié[es] puisque nul homme aime une personne sans caractère mais on s'attache toujours plus à la fermeté de caractère. — 'Die moralische Erziehung soll der wesentlichste Theil derselben sein. Kenntnisse und alles übrige kann nachgeholt werden; aber wo moralische Bildung im Kinde vernachlässigt ward, wird alles auf üblem Grund gebaut. Alles Fortschreiten wird ihn ohne Moral eher zum Bösen leiten. Die moralische Bildung zu erzielen, ist die

által), a chăroneai csata (K. e. 338) után igyekezett a makedonokkal hazája érdekében a jóviszonyt fenntartani. Phokion is, a félreismeret hazafi, Br. Teréz kedvenc történeti alakjaihoz tartozik.

¹⁶ Nagy Sándor, Makedóniai Fülöp fia (K. e. 356—323), Aristoteles növendéke.

¹⁷ Xenophon (kb. K. e. 445—354), mint Sokrates tanítványa, akinek életét és tanait erősen utilitarisztikus beállítással adta közre, Kyropaedia-jában: azaz az öregebb Kyros neveléséről szóló erkölcsi és politikai regényében említi ezt a nevelési módot.

Hauptsache, ununterbrochen gute Umgebung ihm zu geben. Immer erheben muss man das Kind und alles vermeiden, auch Kleinigkeiten, was es herabzieht. Je crois qu'il ne faut regarder dans l'enfant, point son individu mais l'homme qui naît et qui se developpe. C'est ce point de vue qui nous les fait respecter sous leur véritable forme. Elle sanctifiera tou[te]s nos actions, relations, voeux; V[ou]s saurez que tout ce qui agit à présent mieux se représentera une fois en eux quand ils seront grand[s]. Tout reparaît. Leurs vertus et leurs vices se forment entre vos mains. Il dépend de nous de les faire un jour les bienfaiteurs de leur espèce de former leurs inclinations de déployer leur[s] qualités intellectuel[le]s en un mot les rendre plus où moins élevé[s] p[ou]r leur faire porter à la génération future l'image des vertus les plus sublimes et de devenir les bienfaiteurs de tout ce qui les entoure et même des siècles futurs. — C'est aussi n[ou]s qui les ferons devenir des êtres très médiocres inférieurs frivoles foibles et misérables!! — Voilà ce qui nous attire tant aux enfans non corrompus, c'est leur pureté, l'homme pure — cela une fois perdu il ne peut plus être redonné c'est perdu p[ou]r toujours et hélas combien notre siècle, nos mauvaises coutumes sont elles faites p[ou]r faire ravir sitôt cette précieuse pureté.^{18a} ||

Sich mit Anstand und Würde zeigen und benehmen; dazu gehört auch sein Äusseres, seine Gesundheit, seinen Anzug und vorzüglich immer rein und nett sein. Überhaupt alle Menschen, auch Mutter und Schwester, in dieser Rücksicht als Fremde betrachten, so auch die Hausleute. Etwas Gewisses, Anständiges in jede Minute des Tages legen. Supérieure Handlungen und Denkweise vergeben die Menschen nur dann, wenn wir immer so sind; auf die mindeste Blösse fallen sie her; man muss ihnen keine geben und darin äusserst achtsam sein. Um dieses alles und überhaupt ein würdevolles, imponierendes, Achtunginflössendes Benehmen zu haben muss man immer besonnen, immer aufmerksam sein. Um dieses sein zu können, ist es nothwendig, den Tag gut anzufangen und immer sich selbst im Auge behalten, wie einen Feind, an dem man was finden möchte. Diess ist das Verhältniss der Menschen gegen uns ohne Ausnahme. Also früh aufstehen, beten, überlegen, was wird diesen Tag geschehen, wie will ich mich dabey benehmen. Dazu sich so viel Zeit gönnen, dass man ganz mit sich im Reinen ist und dann mit Sicherheit und Festigkeit und Aufmerksamkeit handeln kann; dadurch kömmt man weit; man ist aber noch

^{18a} '—' Pestalozzi tanainak visszhangja.

nicht weit; bis dahin nichts Dictatorisches; andere handeln lassen; beim Selbsthandeln aber nur sich selbst fragen.^{18b}

Ein Zimmer mit Stucken eingelegt. Die Façade.

Grosse Blumentöpfe wie Körbe, darin eine Gattung Blumen z. B. Ranunkeln, Aurikeln. ||

le 29 Mars 809. [mercredi]

Outre les vertus envers ma société d'à présent¹⁹ je veus acquérir ceux qui ma mère désire. Je veus devenir entièrement ferme à *tenir propre mon corps* et tout ce qui m'appartient et *en ordre* je veus *redresser ma taille* par une extrême vigilance à mon port à ma tenue et faire, tous les instans de la journée depuis la levée, tout ce que je pourrai p[ou]r être mieux et s'il est possible paroître tout à fait droite.²⁰ — Je serai outre cela dans ma garde-robe très oeconome quoique toujours propre et élégante — mais *une élégance extrêmement simple* — il faut p[ou]r cela n'acheter que le nécessaire p[ou]r un certain plan et rien qui ne soit *paraît, beau, fin*. Ces choses dure[nt] premièrement plus longtemps[p]s et dans un état honorable, on n'ose pas tant changer et on a toujours l'air d'une Dame. Seulement quand on s'accoutume une longue suite de tem[p]s à être bien et propre depuis le moment qu'on sort du lit et même au lit à ne permettre tout au commencement aucune négligence, on viendra à cette *pureté je voudrais dire*, qui fait plaisir de voir. Comme ça on peut très bien suivre une excessive oeconomie. Il faut tout conserver avec beaucoup de soin devant la poussière et l'eau, et en l'ayant sur son corps. Avoir des robes et autres choses p[ou]r *sortir*, d'autres choses dans la maison, d'autres le matin ou quand on fait quelque chose de malpropre — rien *confondre*. Outre cela je veux faire tout ce que je puis p[ou]r me donner une *santé florissante et stable*, p[ou]r me renforcer et m'accoutumer à tous les airs. P[ou]r ça je veux m'accoutumer à me *lever très tôt*, à me *coucher très tôt*. Je veux être *douce et bonne rien n'exiger des autres* et accepter ce qu'ils veulent m'être ou me donner avec reconnaissance, les beaucoup aimer sans [compter] sur leur amitié — et surtout *être modeste* avec tout le monde et sur toute chose éviter toute redite, tracasserie commérage — *modérer infiniment* mon activité ne voulant rien savoir mieux, mais laissant agir les autres jusque à ce qu'ils v[ou]ls appell[ent] et le faire alors avec *simplicité et modestie et ex-*

^{18b} Hasonló szabályok a 35—36. lapon. Nyilván B. T. ezeket igen fontosnak tartotta.

¹⁹ Jozefin, Stakelberg és a 2 Deym gyermek.

²⁰ Célzás kissé elgörbült hátgerincére. Ld. Mem. 79. l.

actitude. Laissez consister la *vigueur* et l'*Énergie* en se sachant gouverner soi même et à s'avoir toujours en oeil. Vivre une vie *intérieure*,²¹ ou vouloir agir ou être utile que quand on est sur une certaine hauteur und vielseitig selbst ausgebildet. Avoir en vue les grandes choses et un certain regard p[ou]r toutes les grimasses et conteries; celui qui met trop de prix au detail qu'il y porte trop d'attention qu'il y met trop de tems perdra comme le peintre le grand effet — Il faut ménager le tem[p]s extrêmement. Je perds un tem[p]s infini aux détails il faut tout faire avec *précision* et *ordre* mais avec beaucoup de célérité et traiter les bagatelles en bagatelles. ||

Man muss dahin sich erheben, so viel möglich zu erlernen und zu machen und dann in der höchsten Vollkommenheit. Wenn ich in *allem alle* übertreffe, so hab' ich gewonnen: Ich bin mir alles, ich bin andren sehr viel. Man muss sich ausserdem zur höchsten Einfachheit erheben, der höchst wenigsten Nahrung bedürfen; darin muss man sich üben. Der Körper muss dabei abgehärtet sein, dass ihm weder Kälte noch Hitze noch Feuchte weder schadet noch auch im mindesten ihm empfindlich sey, seine intellectuellen und moralischen Fähigkeiten und Kräfte nicht im geringsten störe oder schwäche. Man muss sich dahin erheben, jeder Bedienung zu entbehren, wenig brauchen und was man braucht, sich selbst machen so viel möglich. Die höchste Einfachheit in der Kleidung, aber die höchste Reinlichkeit; ein Kleid im Kasten, eines am Leib. Nichts abgenütztes tragen, nichts schlechtes, nichts grobes. Man muss dahin sich erheben, sich selbst genug zu sein, weder Gesellschaft noch Rath, noch Freundschaft noch Bedaurer noch Mitfreuer haben zu müssen. Man muss daher auch auf *der Stufe* stehn, sich selbst Rath und Freund zu sein, sich in allem zu helfen, seine Empfindungen, alle Begegnisse und Ereignisse des Lebens in seine Brust zu verschliessen, mit sich selbst Rath pflegen, sich zu hohen Einsichten und Kenntnissen zu erheben. Seine Bedürfnisse muss man auf das mindest Nothwendige beschränken, die Zahl der Effekten etc.

Il faut s'élever au point de n'avoir jamais besoin de la raison d'autrui. 'Pendant le repas la conservation roule sur des traits de morale et sur des exemples de vertu. Une belle action est citée come une nouvelle digne d'occuper les Spar-

²¹ Már látszik, hogy a kis könyvben, mint megvásárlandó és napenként olvasandó művet, Fénelon *Lettres spirituelles*-jeit már megvette és tanulmányozza. Vivre une vie intérieure, egyik fő követelménye Fénelon misztikus színezetű vallásosságának. Ld. 21. l. és j.

tiates. Les vieillards prennent la parole ils parlent avec précision et tout écoute avec respect. Accoutumé[s] de bonne heure à s'exprimer avec autant d'énergie que de précision ils se taisent s'ils n'ont pas quelque chose d'intéressant à dire. S'ils en ont trop ils font des erreurs. Ils sont avertis par un instinct de grandeur, que le Style diffus ne convient qu'à l'Esclave qui prie. Le style concis, est imposant et fier et convient au maître qui commande. Il était deffendu à Sparte de consacrer les momens précieux de la vie à la poursuite d'un procès ou aux operations du commerce.²² ||

Meine Garderobe, la manière de m'habiller et la dépense le 29-ème Mars 1809.

La première chose est la propreté du corps auquel contribue, comme aussi à la sante, de changer souvent de linge, il faut donc avoir une certaine quantité et si la bourse le donne très fin. Chaquun doit se ttreter^{22a} selon sa taille et ce que lui sied le mieux. V[ou]s devez avoir un fichu ou un chaal tant que vous pourrez, il faut donc en avoir 6 de chaque espèce il ne faut pas beaucoup de robes si v[ou]s avez 2 blanches moindres, 2 plus élégantes une robe blanche d'hiver une d'été 2 de couleur, 2 de soie 2 robes de chambre une pelice et un surtout.

La propreté en outre demande de laver souvent son corps, de baigner. Il faut être ferme à se laver les mains, les dents en se levant tous les matins.

'Reçu pour deux mille florins Vienne moins 20.'²³

Man muss alles pflegen an sich: die Haare, die Zähne, die Haut, die Hände. Der Zähne Hässlichkeit kann nur eine äusserste Reinlichkeit verschönern und sie noch erhalten, wie sie sind. Dazu muss man sie jedesmal, wenn gegessen, ausspülen und Abends vor Schlaffen sehr reinigen, mit Eau de Cologne öfter im Tag und täglich mit der Bürste. Die Colloredo²⁴ rettet so ihre sehr schlechten Zähne, sie erdachte sich für jeden Zahn ein eigenes Bürstchen und noch andere Werkzeuge, um sie täglich ganz rein zu machen; sie bereute nicht, täglich (da lässt sie aber durch mehrere Jahre keinen Tag aus) 2 Stunden damit zuzubringen. Die Füße sollte man täglich wie die Hände waschen, dann könnte man die lästigen und ungesunden Strümpfe entbehren. Im Sommer lange Guêtre[s] von Leinen tragen, od. auch das gleiche mit

²² '...' Idézet a Voyage du jeune Anacharsis-ból. Tome V. Chap. XLVIII. 162—168. lapról.

^{22a} traiter helyett.

²³ A szöveg alatt keresztbe írva, valószínűleg mikor még üres volt.

²⁴ Colloredo, osztrák grófi család, nem állapítható meg pontosan, kiről van itt szó.

dem Kleid; sehr kurze Röcke, sehr nette Schuhe. Eine gute, bequeme und feste Chaussure trägt sehr viel zu Anstand bei und selbst zum Vergnügen und Lust und, weil man angenehmer und leichter darin springen kann, auch zur Gesundheit. ||

Wie ich mich kleiden will: Ich muss eine Art Gurte haben von Leder zum schnallen, die auf halben Leib geht, einen ganz kleinen Bolster. Ich muss mir inventieren eine Art Mieder, die mir die Schulter hält ohne mich zu geniren. Dieses wird beim Aufstehn (*allein*) angethan, dann hab' ich immer ein sehr reines Chemisette, reine Wäsche, überhaupt, die Hauptsache aber ist eine reine nette Chaussure, auf die äusserst gesehen werden muss; in der Frühe muss ein eigener Morgenanzug, der schnell übergeworfen ist, gar nicht kostbar, aber reinlich sein. Nach einer kurzen Erhebung zu Gott und Ordnung in meinem Zimmer, gleich hinaus in die Frische, im Sommer einen Spaziergang von 2 Stunden, nach diesem das Frühstück, häusliche Anordnung, die vor allem muss besorgt werden; dann für diejenige leben (— —)^d ich bin, für meine Pflicht; kann ich einen Augenblick haben, Lecture von ein paar Briefen Fénelons.²⁵ Auf den Spaziergang *nachdenken* über mich, Plan für den Tag, *Rüge der Fehler* des vorigen. Dieser [Spaziergang] muss einsam sein. *Gebet*. Im Winter benütze ich diese 2 Stunden im Zimmer auf die nehmlische Art — Gymnastik und Gehen im Zimmer. Der Vormittag ist immer den Geschäften gewidmet od. einer ernstern Lecture, der Nachmittag der Gesellschaft; ich thue, was sie thut. Vor dem Frühstück waschen, um 12 ankleiden *recueillement*. Zu Mittag sehr heiter sein, wenn möglich das Gespräch auf Wissenschaft od. wie immer geistreich lenken und still und sanft und unmerklich immer wegleiten vom Trivialen od. Niedrigen od. wenn von andern Menschen gesprochen wird. Zu Mittag wechsle ich das Mieder gegen ein anderes, das Kleid etc. Da kann mir ein Mädchen helfen. Wie ich Kleider machen lasse: 2 Sachen im Augenmerk haben; ob der Stoff wieder zu was anderem zu gebrauchen ist? detto die *Façon*, dass ich sie auch selbst ohne Hülfe anthun kann. Gern mich bemühen, alle

^d Olvashatatlan.

²⁵ Br. Teréz napi programjához tartozik egy-egy Fénelon levelet elolvasni, és teljesen behatol ezek szellemébe, úgy hogy szinte önkéntelenül használja szavait, és természetesen eleget tesz Fénelon főkövetelményének is, hogy naponként elmélkedik: gyakorolja az oraisont, az elmélkedő imát is, a Règles et maximes felállítását, és az így felállított feladatok elvégzésének ellenőrzését. Ld. Biogr. CCXXXVII., CCXLIV—CCXLV. 1. és j.

Faulheit, Trägheit, Nonchalance vermeiden, immer alles ordentlich auf den Platz zu thun, wo es hingehört, nichts halb thun, zu nichts die Zeit sich reuen lassen, denn ich habe nichts Wichtigeres als Ordnung, Pflicht und Reinlichkeit. Das viele Lesen gänzlich vermeiden. ||

'Reçu pour la valeur de 2000 fl. comptant de Vienne.'^e

'Eintheilung der Leidenschaften, Laster und Tugenden. Die Begierden der Menschen sind entweder formel (Freiheit und Vermögen) od. material (auf ein Object bezogen), Begierden des Wesens od. des Genusses, dann endlich, sie beziehen sich auf die blosser Fortdauer von beiden als die Elemente der Glückseligkeit. Begierden der ersten Art sind Ehrsucht, Herrschsucht, und Habsucht, die der 2.-ten Wohlthun Wohlleben, Geschenk und Unterhaltung. Begierden der 3.-ten Art endlich: Liebe zum Leben, zur Gesundheit, zur Gemächlichkeit (in der Zukunft Sorgenfreiheit). Laster aber sind die der Bosheit od. der Niederträchtigkeit od. der Eingeschränktheit. Zu der 1.-ten gehört Neid, Undankbarkeit, Schadenfreude; zu der 2.-ten Art Ungerechtigkeit, Untreue (Falschheit), Liederlichkeit sowohl im Verschwenden der Güter als der Gesundheit (Unmässigkeit) und der Ehre. Laster der 3.-ten Art sind Lieblosigkeit, Kargheit, Trägheit (Weichlichkeit). Die Tugenden sind entweder Tugenden des Verdienstes od. blos der Schuldigkeit od. der Unschuld. Zu den 1.-ten gehört Grossmuth (wie Selbstüberwindung sowohl der Ruhe als der Gemächlichkeit und der Habsucht!), Wohlthätigkeit, Selbstbeherrschung; zu der 2.-ten Redlichkeit, Anständigkeit und Friedfertigkeit; zu der 3.-ten endlich Ehrlichkeit, Sittsamkeit und Genügsamkeit.

Die Engländer beweisen, wie gut das Studium der Alten ist: Sie nehmen einen Haupttheil der Erziehung daraus.'²⁶

Gerechtigkeit und Güte des Herzens zeichneten ihn schon als Kind aus. Geboren den 4-ten 10-ber 1777.²⁷

La nage la lutte la course la paume les évolutions militaires.²⁸

C'est dans la frugalité dans l'exercice du corps en dor-

^e A szövegén át írva.

²⁶ '—' Idézve Kantból: Über Pädagogik. Von der praktischen Erziehung. Idézetben eltérő szavak: Formel helyett formal. 441. l. — Wesens helyett des Wahnes, 442. l. — Közelebbit ld. A—^e1 jelzésű füzetben, 47—52. l.

²⁷ Bizonyára Stakelbergre vonatkozik, aki született Revalban, 1777. dec. 12-én. Ld. Stakelberg családfáját. Deutscher Uradel, 1929. Goth. geneal. Taschenbuch der adligen Häuser. 28-ter Jahrg.

²⁸ Ezek a gyakorlatok valószínűleg szintén az Anacharsisból vannak megemlítve.

mant peu et en se levant avec le soleil qu'on trouve les trésors de la santé. ||

A— δ

Mein Anzug muss sehr einfach sein und fast gleich, nur nie recherchiert, rein und nett vom Aufstehen an und ob mich jemand sieht od. niemand; diess muss zur Gewohnheit werden. Ich kann täglich das nehmlische Kleid anziehen, wenn es geplättet od. geputzt ist. Man muss sich immer gleichsehn, alles Schreiende und Auffallende vermeiden. Bey meinen Anzug habe ich 3 Hauptpunkte: Immer geschnürt und mit Sorgfalt der Leib gerichtet; äusserst reine Wäsche und d[er] g[leichen] 3t. immer einen Schaal od. ein Tüchl über die Schultern. Die höchste Einfachheit übrig: Einen Strohhut od. blossa Haare, nett gerichtet, sehr accurate chaussure, reine Schuhe, reine Handschuhe, ein ganz gewöhnliches Kleid mit Schaal und eleganter chemisette und zuweilen frische Blumen od. auch täglich, wenn ich mir sie selbst ziehe. Für die Öonomie habe ich auch 3 Hauptpunkte; 1. *langsam kaufen* 2. nicht alles, was ich sehe, nehmen wollen, sondern einen Plan befolgen; keine Fantasie sich erlauben. 3. das Gekaufte in äusserster Reinlichkeit und Ordnung besorgen; schonen.²⁹

A— ε_1

Hang zur Gemächlichkeit¹ 'ist für den Menschen schlimmer, als alle Übel des Lebens.'² Von jemand, der die Ausführung seiner Vorsätze immer verschiebt, ist nicht viel zu halten.³ Wahrhaftigkeit ist der Grundzug und das Wesent-

^a Kékesszürke vékony papírból negyedrétre hajtogatott félív. Sárgás tinta. Lapszám 1—4. Kelet nélküli, de mivel a tartalomra hivatkozás van az előbbi és következő füzetekben, bizonyára ebbe az időbe való. Párhuzamosan halad az előbbi füzetekkel. Május elejéről.

²⁹ Ez a beírás egy külön 4-rét lapon szerepel, melynek verso oldalán utazási benyomásai vannak feljegyezve. Ld. Journ. de voy. utolsó oldalán A— δ . jelzéssel, Napló 16—17. l.

¹ Jelen feljegyzések a következő mű ismertetését képezik: Über Pädagogik. Hg. von H. Rink. 1804. Immanuel Kant's Werke, sorgfältig revidierte Gesamtausgabe in zehn Bänden. Leipzig. Modes und Naumann. X. Bd. Über Pädagogik. Seite 381—450. Ez lehetett az a kiadás, melyet Brunsvik Teréz használt.

² Helyes szöszerinti idézet. Ld. Kant, 425. lapon.

³ Helyes szöszerinti idézet. Ld. Kant, 437. lapon.

liche eines Charakters.⁴ Es gehören zur Bildung des Charakters verschiedene Modificationen. Der Unterschied des Objectiven und Subjectiven im Charakter klärt sehr auf über die gehörige Wirkungsart des Erziehers.⁵ Besonders wichtig ist, wieviel Einfluss der Unterricht auf den Charakter habe und die Kenntnisse zu den Handlungen führen.

Montaigne⁶ dans ses *Essais* Chap. 25. Die erste Wissenschaft, die man dem Kinde lehren soll, sei die Kenntniss seiner selbst, und die der Würde der menschlichen Natur, die Kenntniss der Tugenden und die der Laster, dies sei seine Philosophie, eine Philosophie, die man schon in der frühesten Kindheit⁷ lehren kann. Späterhin erst die Wissenschaften.

In dieser Weise wird der Zögling weit besser aufhören und verstehen, wenn erst seine Urtheilskraft gebildet ist. Alle Augenblicke kann man unterrichten, ohne eben Stunden zu geben.⁸ Der Zögling lerne vielmehr handeln, als sprechen.⁹ Die Handlung gebe seiner Rede erst Werth. Der Styl ist nicht wichtig zum Sprechen, nur kräftig und voll¹⁰ Sinn. Man muss alles lehren ohne Zwang.¹¹ Milde ist ein Haupterforderniss einer guten Erziehung.¹²

E. Kant¹³ über Paedagogik. Zur moralischen Bildung

⁴ Helyes értelemszerinti idézet. Ld. Kant, 431. lapon.

⁵ Csak értelemszerinti idézet. Ld. Kant, 428. lapon.

⁶ Montaigne, Michel de (1533—1592). Műve „*Essays*” (1580) a világirodalom legkiválóbb termékei közé sorolható, azoknál a pszichológiai megjegyzéseknél fogva, melyek benne találhatók, és az ember öntanulmányozását követelő kijelentéseinél fogva. Az élet minden vonatkozására kiterjeszti megjegyzéseit, így a pedagógiára is, melyet a 25. fejezetben tárgyal. Az itt idézettek a következő kiadásból ellenőriztük, német fordításban. Über die Erziehung des Kindes nebst verwandten Stellen aus seinen *Essais*. Hg. von Dr. L. Wattendorf. Paderborn, 1894. (Saml. der bedeutendsten pädagogischen Schriften, Bd. 117.)

⁷ Id. munka 64. lapján.

⁸ Id. munka 68. lapján.

⁹ Id. munka 74. lapján.

¹⁰ Id. munka 81. lapján.

¹¹ Id. munka 84. lapján.

¹² Ld. Montaigne: 91. l.

¹³ Kant (1724—1804) Brunsvik Teréz által kiválóan tisztelt filozófus, a felvilágosodás híveivel együtt az autoritás és tradícióval szemben arra törekedett, hogy az embereket a saját értelmük használatára rávegyesse. Sapere aude! Viszont Kant számára a felvilágosodás nem öncél, hanem az intellektualizmussal szemben az erkölcsösödést helyezi mint elérendő célt. Az Aufklärístákkal ellentétben azonban az erkölcsöt nem bizonyos célok eszközül tekinti, hanem legfelsőbb célul, mely belsőleg kötelez — kategorikus imperativus. Az erkölcsiségnek ilyen tisztá kiemelése által filozófiája az erkölcsi nevelés számára nagy fontosságúvá lesz. Kant lelkesedett a pedagógiáért, Rousseau Emile-jéért és a philanthropinistákért, amint hogy Kritik der praktischen Vernunft című

und zu der des Charakters ist es nothwendig, 'dass Kinder sich gewisse Maximen bilden'¹⁴ Man muss sie Gesetzen unterwerfen. 'Das Kind muss nach Regeln handeln lernen, es muss schon aus Pflicht handeln und da ist dann Strafe nothwendig. Also auch physische Strafe hält Kant'¹⁵ für nothwendig, besonders beim Fehler der Bosheit. Besonders hat keiner so schön aufgefasst die Natur des sittlichen Charakters; das *vir propositi tenax* das, was ich da von ihm gelernt habe, werde ich nie vergessen und wird in meinem ganzen Leben auf mich wirken. Ich habe mir || immer Kant gedacht, als einen der rechtschaffensten Menschen. Besonders merkwürdig ist mir gewesen, der Hass, den er immer gezeigt hat wi(e)der die Lüge. Kant will, dass man einen Katechismus des Rechts schreibe, 'um den Kindern früher zu lehren, was Recht oder Unrecht sei. Vortrefflich ist auch, was Kant von den Verbindungen der Religion und Moralität sagt, und dass man die Religion erst spät lehren müsse, ganz Pestalozzisch.'¹⁶ Wenn mehrere grosse Männer sich mit Erziehung beschäftigen werden, so werden die Grundsätze derselben allgemein ausgemacht sein, sowohl durch Erfahrung, als aus der Kenntnis der menschlichen Natur und dann wird eine Wissenschaft entstehen, die freilich aber nur dem nützlich sein wird, der selbst erhaben schon ist. Bücher können nur erweitern, aber nichts geben, was nicht die Natur schon gegeben hat. Ich will einige schöne Stellen aus diesem Buche abschreiben: 'Es beruht in der Erziehung alles darauf, dass man die wichtigen Gründe aufstelle und sie den Kindern begreiflich und angenehm mache. Sie müssen lernen die Ver-

műve befejező része (1788) lényegileg pedagógiai. Azonfelül előadásokat is tartott, melyeket H. Rink 1804-ben „Über Pädagogik“ címen adott ki, és amelyekben Pestalozzi törekvéseit méltányolva említi meg. Kant különben a pietizmus azon tanával szemben, hogy az ember természetéből folyóan gonosz — valamint Rousseau felfogásával szemben, hogy az ember természettől jó — azt hirdeti, hogy az ember se nem jó, se nem rossz, hanem az erkölcsi jót szabadságánál fogva meg kell szereznie. És éppen az emberi szabadság ezirányú felhasználásának elősegítésére látja Kant a nevelés nélkülözhetetlenségét és fontosságát, s teljesen osztja a felvilágosodás korának a nevelés mindenhatóságába vetett hitét. A nevelésben látja rejleni az emberiség tökéletesedésének titkát. Bár Kant is, mint Rousseau, a vallásoktatást későbbi korban szeretné bevezetni, de az adott körülmények között, amikor nem lehet izolálni a gyermeket, mint Rousseau Emile-jét, és így hall Istentől, — jobbnak tartja, ha minél előbb szerez fogékonyságot a vallás iránt.

¹⁴ '—' Em. Kant. Über Pädagogik, id. munka 427. lapján: Man muss dahin sehen, dass das Kind sich gewöhne nach Maximen, nicht nach Triebfedern zu handeln.

¹⁵ '—' Csak értelemszerinti közlés. Kant, 440. l.

¹⁶ '—' Csak értelemszerinti modifikált közlés. 440. l.

abscheuung des E[c]kels und der Ungereimtheit an die Stelle der des Hasses zu setzen, innerer Abscheu statt des äusseren. Eines Menschen und der göttlichen Strafe Selbstschätzung und innere Würde, statt der Meinung der Menschen, inneren Wert der Handlung und des Thuns statt der Worte und Gemütsbewegungen¹⁷ und Fröhlichkeit bei guter Laune, statt der grämischen, schüchternen und finsternen Andacht eintreten zu lassen. Vor allem muss man sie dahin bringen, dass sie die meriten nicht zu hoch anschlagen.¹⁸

Man¹⁹ muss bei dem Zöglinge darauf sehen, dass er sich absolut nicht nach anderen schätze. Die Hochschätzung anderer in dem, was den Werth des Menschen gar nicht ausmacht, ist Eitelkeit. Ferner muss man ihn auch auf Gewissenhaftigkeit in allen Dingen hinweisen, und dass er auch darin nicht bloss scheine, sondern alles zu sein sich bestrebe. Man muss ihn darauf aufmerksam machen, dass er in keinem Stücke, wo er einen || Vorsatz wohl überdacht hat, ihn zum leeren Vorsatz werden lasse; lieber muss man keinen Vorsatz fassen, und die Sache in Zweifel lassen. Auf Genügsamkeit mit äusseren Umständen und Duldsamkeit im Arbeiten, sustine et abstine, auf Genügsamkeit in Vergnügungen. Wenn man nicht bloss Vergnügungen verlangt, sondern auch geduldig im Arbeiten sein will, so wird man ein brauchbares Glied des gemeinen Wesens und bewahrt sich vor Langerweile. 'Auf Fröhlichkeit ferner und gute Laune muss uns der Zögling hinweisen. Die Fröhlichkeit des Herzens entspringt daraus, dass man sich nichts vorzuwerfen habe — auf Gleichheit der Laune. Man kann sich durch Übung dahin bringen, dass man sich immer zum aufgeräumten Theilnehmer der Gesellschaft disponiren kann.'²⁰ 'Auch Menschenliebe gegen andere und dann auch auf weltbürgerliche Gesinnung. In unserer Seele ist etwas, das wir interesse nennen 1. an unserem Selbst, 2. an anderen, mit denen wir aufgewachsen sind und dann muss 3fach ein Interesse im Weltbesten stattfinden. Man muss Kinder mit diesem Interesse bekannt machen, dieweilen sie ihre Seelen daran erwärmen mögen. Sie müssen sich freuen über das Weitesten,

¹⁷ '—' Szószertint idézve. Kihagyva: Verstand statt Gefühls. 443. l.

¹⁸ '—' Értelem szerint. Helyesen: meriten helyett merita fortunae. 443. l.

¹⁹ E számtól kezdődően Kant: Die Erziehungsmassregeln für Jünglinge 449—450. lapig szószertint leírva.

²⁰ '—' Kant op. cit. 450. l. szószertint. Kihagyva: Daraus dass man vieles immer wie Pflicht ansieht. Eine Handlung muss nur werth sein, nicht weil sie mit meiner Meinung stimmt, sondern weil ich dadurch meine Pflicht erfülle.

wenn es auch nicht der Vortheil des Vaterlandes, oder eigener Gewinn ist.²¹

'Darauf, dass er einen geringen Werth setze auf die Ergötzlichkeiten des Lebens, die kindische Furcht vor dem Tode wird dann wegfallen. Man muss dem Zögling zeigen, dass der Genuss nicht liefert, was der Prospect²² versprach! Auch die Nothwendigkeit endlich, der Abrechnung mit sich selbst an jedem Tage, damit man, am Ende des Lebens einen Überschlag machen könne in betreff des Werthes seines Lebens.'²³ „Über Geschicklichkeit, Weltklugheit und Sittlichkeit.“ 'Die Gründlichkeit muss in der Geschicklichkeit Statt finden und almählig zur Gewohnheit in der Denkungsart werden. Sie ist das Wesentliche zu dem Charakter eines Mannes. Man muss nicht den Schein annehmen, als hätte man Kenntniss von Dingen, die man doch nachher nicht (zur Rede)²⁴ bringen kann. Geschicklichkeit gehört für das Talent.

Was die Weltklugheit betrifft, so besteht sie in der Kunst, unsre Geschicklichkeit an den Mann zu bringen d. h. wie man || die Menschen zu seiner Absicht gebrauchen kann. Dazu gehört mancherlei. Eigentlich ist es das Letzte im Menschen, dem Werth nach nimmt es aber die 2-te Stelle ein.

(Wie)²⁵ das Kind der Weltklugheit überlassen werden soll: so muss es sich verhehlen und undurchdringlich machen, den andern aber durchforschen können. Vorzüglich muss es sich in Ansehung seines Charakters verhehlen und die Kunst des äusseren Scheines ist der Anstand und diese Kunst muss man besitzen. Andere durchforschen ist schwer, aber man muss diese Kunst nothwendig verstehen, sich selbst dagegen undurchdringlich machen. Dazu gehört das Dissimulieren, d. h. die Zurückhaltung seiner Fehler und jener äussere Schein. Das Dissimulieren ist nicht allemahl Verstellung und kann bisweilen erlaubt sein, aber es gränzt doch mehr an Unlauterkeit. Die Verhehlung ist ein (künstliches)²⁶ Mittel. Zur Weltklugheit gehört, dass man nicht gleich auffahre, aber auch nicht zu lässig sey. Man muss also nicht (thätig),²⁷ aber doch wacker sein. Wacker ist noch unterschieden von heftig.

²¹ '—' Szószzerinti idézet. 450. l.

²² '—' Szószzerinti idézet. 450. l. A kéziratban olvashatatlan szó Kant szövegében „Prospect“ volt.

²³ '—' Szószzerinti idézet. 435. l. Von der praktischen Erziehung fejezetből.

²⁴ Téves, helyesen: „zu Stande“, 435. l.

²⁵ Téves, helyesen: „Wenn“, 435. l.

²⁶ Téves, helyesen: „trostloses“, 435. l.

²⁷ Téves, helyesen: „heftig“, 436. l.

Ein wackerer (stramm)²⁸ ist der, der Lust ('zur Stelle')²⁹ (Wille')³⁰ hat. Dieses gehört zur Mässigung des Affectes. Die Weltklugheit ist für das Temperament.

Sittlichkeit ist für den Charakter. Sustine et abstine ist die Vorbereitung zu einer weissen Mässigung. Wenn man einen guten Charakter bilden will, so muss man erst die Leidenschaften wegräumen. Der Mensch muss sich in betreff seiner Neigungen so gewöhnen, dass sie nicht zu Leidenschaften werden, sondern er muss lernen, etwas zu entbehren, wenn es ihm abgeschlagen wird. Sustine heisst erdulden und gewöhne dich zu ertragen:

Es wird Muth und [Hinge]bung erfordert, wenn man etwas entbehren will. Man muss abschlägige Antworten, Wi(e)derstand u. s. w. gewohnt werden. Der Charakter³¹ besteht in dem Vorsatze, alles Thun zu wollen und in der wirklichen Ausübung desselben. Vir praepositi tenax sagt Horaz, und das ist ein guter Charakter, z. B. wenn ich jemand etwas versprochen habe, so muss ich es auch halten, würde es mir gleich Schaden bringen; denn ein Mann, der sich selbst etwas vorsetzt, es aber nicht thut, kann sich selbst nicht mehr trauen.

A— ε_1 ^a

E. Allwils Briefsammlung. Königsberg von Fritz Jacobi.¹

^a Kékes-szürke vékony papírból, negyedrétre hajtogatott folió fél-ív. Sárgás tinta. Lapszám 1—4. Kelet nélkül, de tekintve a papír és tinta minőségét, valamint az írást, 1809. évbe tartoznak és pedig a pisai tartózkodás alatti időbe, mert az olvasmányok eredményei, valamint a Stakelberg és Jozefinnal való beszélgetések eredményei együttesen mutatkoznak az ezt követő, sőt megelőző beírásokban is. Kronologice párhuzamosan halad az előbbi füzetekkel.

²⁸ Téves, helyesen: „strenuus”, 436. l.

²⁹ Téves, helyesen: „zum Wollen”, 436. l.

³⁰ Téves, helyesen: „Neigung”. A 436. lap alsó fele kihagyva.

³¹ A kihagyás miatt a 437. lapon a Kant szövegében levő „Dieser besteht” helyett Brunsvik Teréz behelyettesítette a főnevet: Der Charakter.

¹ Jacobi, Friedrich Heinrich (1743—1819, filozófiai író. Esméi, mint maga mondja, saját személyes életének, szellemi harcainak és törekvéseinek kifejezése. Rousseau, Hamman és Herder hatása alatt az „ész filozófiájával” szemben, az érzelmek filozófiáját védi, és megalapítója lesz egy ú. n. „Glaubensphilosophie”-nak, mely szerint mind Isten, mind az abszolút vagy eszmény közvetve, demonstratív úton nem ismerhető meg, — mert ezek közvetlenül nyilvánulnak meg, akár csak a természet. Br. Teréz szívesen olvasta, különösen Edward Allwills Briefsammlung című 1774-ben megjelent művét. Az itt következő idézeteket a hozzáférhető 1817-i kiadás szerint adjuk.

Einheit und Zusammenhang,² aber die unendliche Zerstreuung, das Kindischsein und bleiben. Es gibt Menschen, die nie reif werden.

Ich wüsste nichts Preiswürdiges, wozu sich der gemeinste, gewöhnlichste, fehlerhafteste Mensch nicht zuweilen erheben könnte als zu Ordnung, Mässigkeit, Maass und Beharrlichkeit.³ 'Gutes thun, Grosses, diess ist leicht, aber das Böse meiden, rein sein von Fehlern, Sünden, Missethaten, das ist unendlich schwer. Da muss sich der ganze Mensch zusammennemen und oft reicht seine ganze Kraft nicht zu.'⁴ — — — 'Der ganze Mensch, die ganze Menschheit im Menschen, das ist's dem man trauen kann.'⁵ Die Tugenden, die Grössen, die an ihm und in ihm sind, sind nichts.

Die 'Innigkeit, die stille Sammlung, ich möchte sie Andacht nennen, die fehlt dir.'⁶ 'Damals, Allwill, konnten sie werden einer der Besten ihrer Gattung, ich glaubte es — — — Allwill, sie wurden nicht weiser, darum mussten sie nur immer thörichter werden.'⁷

Sohn und Vater des Lasters. ||^b

*La docilité*⁸ est une vertu même p[ou]r les grandes âmes

^b Üres sor.

² Wo Einheit des Verlangens entsteht, da macht sich die Einheit des Wandels von selbst. Id. kiadás: IX. fej. levél Ed. Allwill an Clemens v. Wallberg. 62. l.

³ '—' Jacobinál fordított értelemben, azaz hogy a bünös ember mindenre képes, csak nem Ordnung, Mässigung und Beständigkeitre. XXI. levél: Lucie an Allwill. 172. l.

⁴ '—' Jacobinál: teljes passzus: Aber das Böse zu meiden, das erfordert andre Kräfte, da muss der ganze Mensch sich zusammen nehmen. Es ist leicht... Gutes zu thun und Grosses zu thun ist immer eine Lust; aber ohne Sünde bleiben, ohne Missethat — das ist — oh wie schwer — Aber auch über alles erhaben. U. ott.

⁵ '—' "... da ich nur der ganzen Menschheit eines Menschen traue und mich wenig auf die Weisheit und Tugend verlasse. Aber zur Menschheit gehören Grundsätze und irgend ein Zusammenhang der Grundsätze..." U. ott. XXIII. lev. V. ö. 79 l., 22. j. 181. l.

⁶ '—' Jacobinál: ... dir fehlt Innigkeit ein tieferes Bewusstsein des ganzen Menschen... sich selbst mahnender, starker in sich selbst gezeigender Sinn und Geist. Dir fehlt jene stille Sammlung die ich — verzeihe! — Andacht nennen muss... Allwills Briefe an Ernestine. I. köt. XL. fej. 192. l.

⁷ '—' Jacobinál: „Wie gross, wie lieb! Damals, wie nah mein Eduard den Besten seiner Gattung! ... Allwill! Sie wurden dennoch nicht weiser! ... die unbesonnene Heftigkeit... musste die ungereimteste Verwirrung in ihrem Wesen verursachen, der gänzlichen Zerrüttung immer näher bringen." XXI. fej. Lucie an Allwill, 173. l.

⁸ Fénelon, Lettre 145. ... Le point essentiel est la petitesse... parceque la petitesse rend docile et que la docilité redresse tout. Ld. Oeuvres de Fénelon. Tome I. Paris, 1835. 517. l.

— Il en faut avoir une absolue pour la volonté de Dieu — 'se laisser mener par lui comme un Enfant à la main de sa mère aimée'⁹ — mais on peut l'avoir aussi vis à vis des hom[m]es. — Un hom[m]e plein de travers sera extrêmement difficile dans les petites choses de la vie qui reviennent mille fois et p[ou]r les grandes occasions il sera foible il se laissera aller et les plus rusé[s] le duperont — il sera un roseau là où il est de conséquence d'avoir une volonté mâle énergique. Que ne se laisse-t-on conduire dans ces petits détails de la vie, qui ne disent rien dont l'objet est si peu déjà, — comme un Enfant plein de docilité, v[ou]s n'aurez que plus de force à résister quand l'occasion vient et que n[ous] avons la meilleure vue à la faire adopter des autres, c'est là que L'Énergie est à sa place — mais il ne faut non plus pousser cette docilité trop loin — il y a des choses Saintes qui ne sont plus les petits détails — déjà il faut savoir discerner si une affaire ne regarde que v[ou]s seul, alors plus de volonté propre; tel est dans l'emploi de votre temps c'est la chose la plus Sainte il faut y mettre beaucoup d'ordre — v[ou]s devez avoir une heure p[ou]r Dieu une heure de recueillement¹⁰ p[ou]r v[ou]s. Le tems nécessaire p[ou]r accomplir vos devoirs avec exactitude — ce n'est qu'alors que vous pouvez laisser agir la complaisance — quand on en abuserai[t] réel[le]ment vous n'avez qu'à mettre de Sérieux dans votre refus, beaucoup de fermeté — il y a des mines et un accent qui en impose on ne vous reviendra plus et on honorera vos maximes et votre conséquence en vous aimant p[ou]r votre facilité... Les hom[m]es en général sont si jaloux que leurs Idées pénètre[nt] et se fassent, qui[ls] sont com[m]e desarmé[s] s'ils ne trouvent de résistance; il n'y a rien par quoi vous gagnerez plus les esprits et les coeurs, et de les gagner est essentiel p[ou]r faire le bien...

'Slavery und Tyranny gehen Hand in Hand bei den verderbten Menschen. Einer will den anderen tyrannisch beherrschen und ist || wechselweise Slave und Tyrann in allen Momenten, in allen Details des Lebens.

Schon bei dem kleinen Kind fängt dieser Unsinn des Unmenschlichsten und Ungöttlichsten an. Wo ist die schöne Zeit, wenn der Mensch sich dahin erheben wird können, selbst in der höchsten Freiheit den andern die höchste Freiheit zu gewähren!!

⁹ '—' Lettre 174. ...comme celui d'un petit enfant dans les bras de sa mère. 529. l.

¹⁰ Fénelon minden levelében ajánlja a napontai egy órai visszavonulást az áhitatos elmélkedésre.

Der verderbte Mensch geht von Irrthum zu Irrthum; nichts ist ihm wahr. Denn die Wahrheit wird nur durch die Wahrheit gefunden. Er ist der Falschheit anheimgefallen und liegt in ihren Netzen gefangen. Mit ihr ist ewige Blindheit und Finsterniss und aus ihr entspringt ewiger Irrthum; der grosse Schöpfer der Licht und Wahrheit ist, kann von ihm nicht mehr gesehen werden, sonst würde er die höchste Freiheit anbeten, die er seinen Geschöpfen lässt; die freye Wahl des Guten und des Bösen — das ist Freiheit, sie wird missverstanden. Bey aller Verderbtheit bleibt der Instinct zu ihr im Menschen, aber alles ist falsch um ihn, er interpretirt sie falsch. Er sucht sie in etwas anderen als sie ist. — *Gerechtigkeit* kennen diese Menschen auch nicht, sie haben nie darüber nachgedacht. Sie wissen nicht, was dem Menschen gebührt, und ihnen wird nicht, was ihnen gebührt. Dieses ersten, höchsten Gutes, *der Freiheit*, beraubt, entwickelt sich nun nichts mehr Reines in dem armen Menschen, alles wird gequetscht, gedrückt, verdreht, verstümmelt, und vernichtet. Da ist kein Eigenthümliches kein hoher, göttlicher Character, kein Edles, das sich entwickeln könnte. Stumpfheit ist die gewöhnliche Folge dieses gewaltsamen Zustandes, Verkrüppelung. So wie sich der schönste Körper verkrüppeln müsste, wenn seine edelsten Theile von eisernen Banden zerpresst würden. Es ist merkwürdig, dass das ganze Menschengeschlecht von dem Punkte ausgegangen ist, von dem noch jetzt jedes Kind ausgeht. Es ist eine grosse Ähnlichkeit in dem Entwicklungsgange des einzelnen Menschen, mit der des Menschengeschlechtes.¹¹ ||

Man suche, dass die Mädchen durch Urtheilskraft ihrer Gefühle Meister werden und sie beherrschen lernen; man lehre sie, über die Gegenstände zu urtheilen und sie zu zergliedern, um ihre Kraft zu bilden und ihrer Sinnlichkeit ein Gegengewicht zu geben, das ihrer Meister werden könne. Bey den Mädchen muss man die Unschuld bewahren, weil sie nicht genug Kraft haben, sich durch die Vernunft über die Schuld zu erheben! Ein Weib soll in seinem Kreise sich beschränken, soll den Beruf nur ausfüllen, zu dem die Natur¹² es bestimmt.

Pestalozzi^{13a} vollendet zu sehr einen Gegenstand, es ist

¹¹ '—' Ld. Geschichte des jüdischen Volkes kezdetű dolgozatot. VIII—39. Ld. 96—98. l. és j. Ismétlése annak a gondolatnak, amelyeket ott bővebben kifejtett.

¹² Brunszvik Teréz későbbi beírásai szerint a „Natur” minden tudományra képessé teszi a nőt. Ld. J—2.-ben.

^{13a} Pestalozzi. Ld. jegyzetet a Journ. de voy-ban, 6. l.

unmögleg alle Gegenstände der Natur in einer solchen Vollendung kennen zu lernen.^{13b} Pestalozzi und seine Lehrer zeichnen sich dadurch aus, dass sie die Mängel des Zeitalters kennen, wenn auch weniger das Gute, was es besitzt,^{13c} dass sie diesen Mängeln entgegenarbeiten, in mancher Hinsicht und die Energie, die jetzt fehlt, wecken.

Man kann sehr gut die Mittel benützen, die zum Zwecke der Energie bei ihnen dienen. Dann werden die Lehrer von Pestalozzi durch grosse, allgemeine und ewige Zwecke begeistert und erhoben, oft durch Pestalozzis Geist. Dann sind seine Versuche verwendbar für alle Stände, sie sind allgemein, denn sie sind vom Volke ausgegangen, sie sind Versuche in den allgemeinen Elementen und wie er fürs Volk arbeitet und die allgemeinsten Bedürfnisse der Menschheit ausspricht, mit der grössten Tiefe des Gefühls und mit alles opfernder Liebe, ist er auf einer grossen moralischen Höhe. Aber als Erzieher ist er nicht vollendet, die Erziehungswissenschaft kann man bei ihm nicht in der Vollendung lernen. Er bleibt einseitig in der Ausübung, und in der Idee, sobald er ins Detail geht. Daher muss man benützen, was er hat und noch vieles hinzuthun.^{14a} Für die Erziehung des Volkes hätte er schon etwas mehr Vollendetes leisten können, wenn er sich darauf beschränkt hätte.^{14b} Indessen wird seine Wirkung unendlich sein, weil er das Allgemeine in der menschlichen Natur ausgesprochen und auch im einzelnen viel geleistet hat. In dieser Rücksicht kann man ihn mit Christus vergleichen, aber nicht in moralischer Rücksicht.^{14c} Pest[alozzi] ist nicht vollendet, ist nicht erhaben religiös, die Religion ist bei ihm nicht zum Bewusstsein gekommen. Er ist zu sehr Gefühls-mensch. Das Grösste in ihm ist seine sehr moralische An-

^{13b} Általános és igazolt kritikája a P.-módszernek.

^{13c} Általánosságban igen rossz néven vették P.-től, hogy nem vett tudomást a mult vívmányairól. Ld. pl. Niemeyer, Grundsätze der Erziehung u. des Unterrichts. III. köt. 319—384. l.

^{14a} Pestalozzi csakugyan felfedezte a népet és ő gondolt először népművelésre — s bár a módszernek, valamint a leginkább munkatársai által megirt Lehrbücher-eknek túlságos fontosságot tulajdonítva kissé merev, s így csakugyan nem volt tökéletes neveléstudománya, mégis óriási volt hatása — egyéniségénél fogva, melyet tiszta szívjóóság, gyermeki kedély, agg korig tartó lelkesedés jellemezett. Vallás terén a „természetes vallás” híve volt, ami által pedagógiájának elterjedése elé sok akadály gördült.

^{14b} Ugyanezt veti szemére az 1810-ban Pestalozzi tanmódját felülvizsgáló bizottság jelentése.

^{14c} Pestalozzi intézetének teol. tanárai P. módszerét a krisztusi tanal szokták összehasonlítani, de nem P.-t Krisztussal. Br. T. itt még kifogásolja, hogy P. nem áll pozitív vallás alapján, — később helyesli

sicht von der menschlichen Natur und der Zweck, das Volk und durch dasselbe die Menschheit moralisch höher zu heben.¹⁵ 'Eine Revolution in der Religion steht uns bevor und wir können jetzt keine andere als die beste bekommen.'¹⁶

A—^{ζa}

Carls^{1a} und Christoph Stakelberg]s Pläne für Volksverbesserung und Beglückung könnten vereinigt werden. Nur könnten noch beiden Landschulen noch Pestalozzis Grundsätze beigefügt werden und zwar vorausgehen. Weder wird nach Carls Plane Ackerbauverbesserung allein den Landbauer heben und beglücken, im Gegentheil, wenn er nur gewinnen und reich werden will, wird seine Seele erniedrigt. — Nach Christophs Plane find' ich Verspättung, wenn erst seine Zöglinge ihrer Bauern Kinder erziehen lassen. Hier könnte beides vereinigt werden, seine Freunde und alle, die sich für Menschenbeglückung gewinnen lassen, sollen mit Landschulen anfangen. Nicht Bauern sollen zu Pestalozzi gesendet werden, sondern gutgemüthete Leute aus dem Bürgerstande, die einiges Talent und Elementareigenschaften zur Erziehung besitzen müssen; sie sollen vor allem sanften Characters sein, um Humanität in die jungen Herzen zu pflanzen, in denen dann auf diesen Grund alles gedeihen wird. Die in diesen Schuhen gebildeten jungen Leute sollen in die Acker-

^c Az itt közltek az eredeti kéziratban az első oldalra voltak írva sor alatt, Brunszvik Teréz szokásához híven, mely szerint, ha véletlenül nincs kéznél tiszta papír, gondolatainak menetét nem akarva félbeszakítani, odairja a folytatásokat, hol hely akad. Ez nagyon megnehezíti az összefüggő részek helyes összeállítását.

^a A—^ζ jelzésű kézirat Carls und Christoph Stakelbergs Pläne felirattal kékes-szürke vékony papír, sárgás tinta írással, mint az előbbie. Negyedrétre hajtogatott félvék, bár összetartozók tartalmuknál fogva, nincsenek egymásba rakva, hanem egymás mellé. Lapszámuk 1—4., 5—8, 9—10. külön negyedret lap, kelet nélkül, de kétséget kizáróan ugyan csak a pisai, esetleg trieszti időbe tartozik. Párhuzamosan halad az előbbi füzetekkel is.

¹⁵ Amit Pestalozzi maga így fejezett ki: „mein armes Volk ich will dir aufhelfen” — s ezen törekvései alatt sikerült nemcsak a szegény népet, de az emberiség erkölcsi javát is előmozdítani.

¹⁶ 'Elfogadva Lessing gondolatát, melyet az Erziehung des Menschengeschlechts című munkájában kifejtett, hogy a vallások bizonyos fokozatos fejlődésen mentek át, azaz hogy a zsidó vallás a gyermekkort, a kereszténység az ifjúkort képviseli, teljes joggal várja Br. Teréz, hogy a következő vallás a legjobb lesz.

^{1a} Carl (Georg) Stakelberg, Christoph bátyja, szül. 1776, együtt járta egyetemre, megh. 1842 orosz kamarás és ezredes. Ld. Biográfiában a IV. fej. CCVII—CCXI. l.

bauschuhlen kommen, die übrigens nach Carls Plane vortrefflich sind, was er von der Hebung dieses Standes etc. sagt. Christophs Plan ist herrlich, junge Leute der ersten Familien selbst zu den vortrefflichsten Menschen zu bilden, wovon dann jeder weitläufige Güter des Staates und 1000 Familien heben und beglücken kann.^{1b}

Erziehungsplan für eine Mutter.²

Ich glaube, dass bis zum 10-ten Lebensjahre die Mutter selbst, die wahren Eifer hat, ihre Kinder gut zu erziehen, dem Kinde alle Elemente der Wissenschaften spielend beibringen könnte, ohne eigentlichen Unterricht in bestimmten Stunden, dass sie eben so ihm beibringen könnte die Elemente der sittlichen, ästhetischen, religiösen Bildung. Der erste Unterricht also könnte von der Mutter ausgehen, wenn sie sich der Erziehung ihrer Kinder ernsthaft widmen will. Der Vater, der Gelegenheit gehabt hätte, sich eine vielseitige wissenschaftliche Bildung zu geben, müsste hier der Mutter zur Hand gehen, ihr zeigen, wie sie zu verfahren habe, und sich oft mit der Mutter besprechen über den Zustand der Kinder und über ihre Erziehung. Nach dem 10-ten Jahre müsste der eigentliche wissenschaftliche Unterricht angehen durch Privatlehrer. Der Unterschied in der häuslichen Erziehung und der Schule ist, dass in dem ersten die Elemente zu allen Wissenschaften, die Kenntnisse der ganzen Natur beigebracht werden, im letzteren aber einzelne Theile ausser dem Zusammenhange, für sich bearbeitet werden. Zwischen dem Vater und der Mutter muss ein so natürliches Verhältnis stattfinden, dass ersterem ihre ganze Seele offen daliegt, so wie letzterer die seine. Beide müssten das Bestreben haben, sich gegenseitig höher heben zu wollen.³ Nur so wird die Mutter dazugebracht werden, dass sie einsieht die Fehler, die sie begeht, und dass sie sich bestrebt rücksicht derselben sich zu bessern. Nur so wird auch der Vater dahin gebracht werden, dass, wo er mit Unrecht tadelte, er sich von der

^{1b} Tudott, hogy Pestalozzi eredetileg gazdasági, illetve ipariskolákban akarta a népet nevelni és anyagilag is emelni. Neuhofer, Stanz.

² Nagyrészt Pestalozzi eszméi érvényesülnek itt, aki a nevelést legálább 10 éves korig az anyák kezébe akarta helyezni, és egyúttal a családi életet emelni, illetve a nők erkölcsiségét újra helyreállítani. Különösen Lienhard und Gertrud című munkájában jut ez a gondolat kifejezésre és részletezése a Buch der Mütterben. A cikk érdekessége abban van, hogy Brunszvik Teréz azokat a gondolatokat emeli ki, melyeket a mai pedagógia különösképen értékel. Ld. Czeke: Montessori gondolatok B. T. naplóban. 1931.

³ Pestalozzi törekvése a családi élet bensőségesse tételére, melyből a nyomor megszűnését is reményli.

Mutter überzeugen lasse, er habe unrecht. Nur so werden beide von Tag zu Tag der Wahrheit und der Erziehung immer näher kommen, die sich am besten für ihre Laage und für ihre Kinder schickt.

Es ist aber nicht genug, || dass beide die moralischen Erfordernisse besitzen, um ihre Kinder gut zu erziehen; sie müssen auch die dazu gehörigen Kenntnisse haben. Der Vater hat zuviel Geschäfte als dass er selbst den gehörigen Unterricht geben könnte; er kann nur hin und wieder ihn ertheilen; die Mutter aber kann ihn zu ihrem Hauptgewerbe machen. Sie könnte unterrichten in der Arithmetik, Geometrie, Perspective u. s. w. Wenn sie aber nicht Kenntnisse genug dazu hat, so könnte auch ein junger, unschuldiger Knabe diesen Unterricht geben, ein Knabe, der mit den Kindern spielte und nicht viel älter wäre als sie. Diesen Unterricht würde der Knabe auch spielend ertheilen hin und wieder, in keinen bestimmten Stunden.^{4a} Der Unterricht, den die Mutter geben könnte, wäre in der Naturgeschichte in ihrem ganzen Umfange, also auch in der Physik. Diesen Unterricht würde die Mutter immer bei Gelegenheit, auf Spaziergängen, 'in den Zimmern u. s. w. ertheilen, aber nach einer gewissen Methode und naturgemäss'.^{4b} Immer würde sie sich bemerken, worin sie die Kinder unterrichtet, worüber sie mit ihnen gesprochen hatte. Ebenso würde sie den Kindern beibringen die ersten Begriffe von den Verhältnissen der Menschen untereinander, vom ästhetischen in der Natur und in dem Menschen, woraus die Poesie hervorgeht; ebenso würde sie auch durch Musikunterricht das ästhetische Gefühl wecken. So würden den Kindern die Elemente aller Wissenschaften beigebracht werden. Nur müssten auch hinzukommen Tugendübungen, sowohl der physischen Kräfte, als auch der sittlichen. In rücksicht der physischen würde die Mutter dem Kinde Commissionen geben, es mithelfen lassen im Hause, auch könnten leichte gymnastische Übungen gemacht werden. Das Kind sollte an eine sehr einfache Kost gewöhnt werden, die Eltern sollten sich höchst einfacher Kost nähren. Das Kind muss viel || in freyer Luft sein, leicht gekleidet u. s. w. Zur moralischen Bildung würde eigentlich aller Unterricht vorbereiten, zu Tugendübungen aber könnte die Mutter das Kind gewöhnen, indem sie ihm Gesetze auflegt, oder gewisse

^{4a} Ezt Pestalozzi is ajánlja. Ld. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. I. és IX. levél.

^{4b} Ugyancsak Pestalozzi-kifejezés, azaz pszichológiaiilag helyes sorrendbe hozandók a nevelési eszközök, hogy a szellemi fejlődéssel lépést tartsanak.

Handlungen vorschriebe, auch bei Schmerzen, bei Überstehung oder Unternehmung von Gefahren, bei Anstand es leitete und immer höher hebe, so würde das Kind in den Cardinaltugenden geübt werden. Bei allen diesen Handlungen sollte das Kind beobachtet werden. 'Die Mutter sollte behalten, wie sie ihm zu Hilfe gekommen und sie sollte sich alle Tage ein Bild von der Führung des Kindes machen, von seinem ganzen Leben und Wesen an diesem Tag. Morgens und Abends sollte sie mit den Kindern beten. Eine solche tägliche Prüfung der Mutter über das Leben des Kindes muss endlich auch machen, dass der Character des Kindes und die Stufe worauf es steht, der Mutter ganz klar wird und sie immer merkt, ob das Kind auch besser wird und auch an Fertigkeiten und Kenntnissen zunimmt, oder nicht.'⁵ Ich stelle mir vor das Bild einer Mutter, die blos mit der Erziehung ihrer Kinder sich beschäftigt und mit der inneren Wirtschaft, und eines Vaters, der grössere Geschäfte besorgt, aber auch in Nebenstunden theilnimmt an der Erziehung des Kindes. Welche Quelle von Glück werden beide dann nicht finden im häuslichen Kreise und wie sehr können sie dann nicht auch fürs Vaterland leben und wirken nebenbei durch Anstalten, Schuhleinrichtungen u. s. w. Zum ferneren wissenschaftlichen Unterrichte müssen sie entweder in einer grösseren Stadt leben, wo Lehrer zu haben sind, oder Hauslehrer⁶ haben. Die Mutter muss immer mit dem Kinde sein, um bestimmen zu können, was auf dem Kinde wirkt, um zu sehen, wie es wirkt und daraus abzunehmen den Zustand^{||b} des Gemüths und der Gefühle des Kindes. Die Mutter muss ganz in dem Kinde leben, um jedesmal bestimmt zu wissen, auf welchem Punkte das Kind steht, was es schon verstehen kann, ob man schon ihm lehren könne Geschichte, Poesie u. dgl. und aus welchen Schriftstellern. Das Kind muss nie etwas lernen, was ihm unnütz ist, es muss keinen Augenblick verlieren. ||

'Principes d'éducation par St[akelberg] par des faits recueillis.

Quand l'enfant ne voulait pas une chose, il ne l'y forçait jamais, mais pourtant il fallait qu'elle se fasse. Déjà il

^b Innen átmege a szöveg az 5. kéz. lap közepére.

⁵ '—' Egészen a modern pedagógiának megfelelő gyermektanulmányozás.

⁶ A házitánító követelésében Teréz eltér Pestalozzitól és Rousseau felé hajlik.

ne demanda jamais rien qu'absolument nécessaire et d'absolument raisonnable.^c

† In dieser Hingebung an das Kind liegt etwas Grosses, etwas Beruhigendes, Erhebendes. Man sieht die Fortschritte, die das Kind macht, und man weiss, dass man die Ursache dieser Fortschritte ist: dass man es auf den Punkt gesetzt hat, auf dem es jetzt steht. Man vergleicht den Zustand des Kindes in jedem gegebenen Moment mit dem in den vorhergehenden Momenten, man bekommt eine Anschauung von Gott im Menschen. Freilich um zu dieser Anschauung⁷ zu gelangen, muss man unzerstreut und ruhig, man muss über alle Beschränkungen erhoben, nur in der Natur und in der Seele des Kindes leben, und sie zu sehen, mit seinem ganzen Wesen darin aufgegangen sein. Auch Ideale schon kann man dem Kinde zeigen, wenn man sie ihm auch noch nicht klar machen kann, und sie ihm zum Bewusstsein bringen kann, auch zur Gottheit kann man es erheben,⁸ auch wenn [es] erst später zum Bewusstsein der Gottheit kommen wird, durch das Studium der Geschichte der Menschheit und durch eine tiefe Kenntniss seines eigenen Lebens und des Lebens anderer Menschen. Ich habe gefunden, dass man in unserem Zeitalter ohne Religion ist. Man verwechselt Religion mit der tiefen Kenntnis der Naturgeschichte, man glaubt die Grösse der Natur, und ihre Schönheit, die Grösse des menschlichen Lebens erkennen, sey schon Religion. Religion hat nur Bezug auf die Thätigkeit des Menschen, auf die moralische Welt des Menschen. Sie ist der Glaube, dass das Gute unterstützt wird von dem höchsten Guten in der Welt, dass der Gute sicher ruhen kann, beschützt von diesem höchsten Guten, der die ganze Welt gemacht um die Guten zu beschützen und um die Menschen immer besser zu machen.^d ×

× Freilich wird dieser Glaube machen, dass man von der Welt eine andere Ansicht bekommt, als man ohne diesen Glauben haben würde und dass man so also auch die Natur, hervorgebracht von dem höchsten Wesen, anders betrachtet,

^c '—' Ez a francia beírás a lap legfelső szélén van — s így a kéziratot elválasztja a fenti német szöveget. A kereszt jelnél megkezdett és abbahagyott passzus megismételve és végig írva a 7-ik lapon ugyanilyen (†) kereszt jel alatt.

^d A betoldás kezdete az előző lap versóján.

⁷ Látható, hogy itt az Anschauung, szemlélet, mint belső folyamat szerepel, tehát egészen Pestalozzi gondolatának értelmében nemcsak az érzékileg adottak receptív felfogása, hanem azok élő, aktív gondolkodó megragadása a fogalmak által.

⁸ Szintén Pestalozzi követelménye, aki a vallási érzületeket a legzsengebb korban óhajtja a gyermeknél felkelteni és ápolni.

als wenn man nicht dies(s) Wesen kennt und fühlt, und dass uns das höchste Gut beschützt und erhält. Die Naturgeschichte, die Kenntnis(s) des menschlichen Lebens und der menschlichen Charaktere, die der Gesetze, die der Mensch befolgen muss, müssen freilich dem Menschen die Welt haben aufgehen lassen; aber diese Kenntnisse können noch ohne Religion bestehen. Die Handlungen, die aus diesen Kenntnissen folgen, sind sittliche Handlungen, aber die Idee, dass man diese Handlungen verrichtet unter dem Schutz des höchsten Wesens, das auf ewig uns erhält, uns in seine Obhut nimmt; die Idee, dass man diese Handlungen verrichtet aus Liebe für dieses höchste Wesen und für Christus, der es uns hat wieder kennen gelernt: Diese Idee ist etwas ganz anderes, diese Idee geht hervor aus der Geschichte der Menschheit und aus den Zeugnissen der grössten und meisten Männer; sie geht hervor bei der (— —)ⁱ aus der Tradition vom Vater und von der Mutter und aus tiefen Gefühl unseres eigenen Lebens und der Schicksale in demselben.⁹

Ich glaube also, die Religion ist die Anschauung des unmittelbaren Zusammenhanges der Erhebung des Menschen zum höchsten Gute^{9b} in den Handlungen sowohl, als in der Ansicht der Welt mit den Begebenheiten die dieses Gute hervorbringen, und der Welt. Bei einer solchen Ansicht lebt man in der Liebe des höchsten Gutes.' ||

△Die Alten müssen studirt werden, aber man muss nicht zu früh bei ihnen anfangen und allgemeine Studien müssen vorausgehen, Naturgeschichte, Sternkunde und dergleichen.

'Pestalozzi's Methode ist eine Verstandesübung, mehr als eine Erziehungsmethode.

In der Sprache liegt die Deutlichkeit der Begriffe. Nur durch die Sprache hält man die Gegenstände fest und arbeitet sie weiter aus. Sprache bringt Ordnung in unsere Seelen.

Ohne Religion ist keine Harmonie der Kräfte, keine Glückseligkeit, keine Unschuld möglich. Diese Unschuld

^c '—' △ jel alatt betoldás, illetve folytatása a 7. oldali szövegnek.
^f Hézag.

⁹ Szintén Pestalozzi gondolata, aki az erkölcs-vallási nevelést tartja a nevelés betetőzésének és feltételeit, illetve legalkalmasabb lehetőségét a családban látja, ahol vallásosan „religiós” lehet az életet megszervezni, hogy az engedelmesség, bizalom és hálaérzetet „naturgemäss” fejlődhessen az Isten iránti hit és szeretet is.

^{9b} Pestalozzi-visszhang: Gott ist die nächste Beziehung der Menschheit. Abendst. eines Einsiedlers. 70. Aphor.

findet sich in seinem Inneren, in der Harmonie des *Wissens, Könnens und Wollens*.¹⁰

Der Mensch kann nur dann glücklich sein, wenn er einen Wirkungskreis(s) wählt, der seinen Anlagen gemäss ist und wenn er darin sich hält und darin bleibt, wie Christus. — Dann wird der Mensch Herr der äusseren Natur und seines Daseins. Die Lebensgeschichte grosser Männer, Kants^{10b} Philosophie und eigene Überlegungen haben mich sehr gebessert; auch Vaterlandsgeschichte bildet sehr die Stärke und Erhabenheit des Charakters.

Die Juden sind die einzigen, die Propheten, die so tief religiösen Gemüther gehabt haben, denn bei keinem Volke war so viel Religion, als bei den Juden.¹¹ Wie bei ihnen es ein allgemeines Bedürfniss war das Volk aufzuklären und das Göttliche im Menschen wieder hervorzubringen, so ist es auch jetzt, und wie Pestalozzi aufgetreten ist, so wird auch ein religiöses Genie auftreten. Das jüdische Volk zeigte, von welcher tiefen Wirkung die Religion auf den Charakter des Menschen ist.

Das erste Bemerken des Kindes zeigt sich durch ein Lächeln, es ist dies erste Lächeln die geistige Freude. Kein Thier hat eigentlich Freude. Ohne Freude kann nichts gelingen, denn wenn man nicht froh ist, so kann man nicht das innere Wesen der Dinge angeschaut haben.

Man nenne dem Kinde Gott bei allem, was gross ist, es erschreckt als auch es erfreut. Man sage ihm, dass es von Gott komme. Zuerst zeige man ihm Gott unmittelbar durch die Natur, hernach Gott, die Natur als Werkzeug benützend: Gott lässt donnern, die Sonne leuchten etc.¹²

¹⁰ Ezek Pestalozzi hires Grundkräfte-i: Das Denken, Fühlen (belevé az akarást és a cselekvést), azaz: die Kräfte des Kopfes, des Herzens und der Hand. Ebből számára az embernevelés, (Menschenbildung) három oldala nyilvánul meg: 1. Bildung des Geistes (intellektuális nevelés). 2. Bildung des Könnens (a tágabb értelemben vett művészeti nevelés). 3. Bildung des Herzens (erkölcsi nevelés). Ezeket az erőket harmonikusan kell kifejleszteni (Prinzip des Gleichgewichtes d. Kräfte) és ezen harmonikus kifejlesztésre bizonyos általános elveket rakott le.

^{10b} Ld. A—§, jelzésű iratot, 47—52. l.

¹¹ Lessing gondolata. Die Erziehung des Menschengeschlechts című művében kifejtve, melyet Br. T. bővebben taglalt. Ld. VIII—39. jelzésű kézirat jegyzetét, 95—103. lapon.

¹² Pestalozzi utasításai. Ld. Buch der Mütter és Lenzburger Rede.

A—^γ^a

Der Gute ist nothwendig, thätig und hervorbringend, es ist ein Unterschied zwischen dem, der nur die Gesetze fühlt, das Gute wünscht und zu träge ist, sich mit ihm eins zu machen. Er wünscht nur das Gute, aber er ist noch nicht gut! 'Es ist von der grössten Wichtigkeit, dass man das Kind frühe religiös bilde. Das Kind erhebt sich religiös, wenn es die Mutter in einer religiösen Nähe leben sieht. Es muss wieder dahin kommen, dass die Menschen in Gott leben, mit ihm umgehen, zu ihm sprechen. Die christliche Religion ist das Erhabenste, das gedacht und gefühlt worden ist. Es ist etwas Grosses darin, dass der Arme, wenn er in Gott lebt, höher steht, als der König, der nicht in Gott lebt. Sie ist das Allgemeine, in der Menschheit gross ausgesprochen. Tugend und Religion sind die Wurzeln alles übrigen und giebt allen übrigen Bemühungen erst ihren Werth.'¹ Wenn 'meine Mutter mehr Aufklärung und mehr Kenntnisse gehabt hätte, wie sie Tugend und guten Willen hatte, und ebenso mein Vater',² so wäre ich ein anderer Mensch geworden und würde vielleicht vollendet dastehen. Ich bin nicht wahrhaft, gewiss aus 'Schwäche die Eitelkeit in mir erzeugt und die Eitelkeit erzeugt Lüge.'³ Ich muss mir physische Kräfte erwerben, und gründliche Kenntnisse, auch keinen Fehler mehr begehen. Ich glaube, Pestalozzi habe keine Religion, er sei nicht erhaben genug dazu.⁴ ||

Weiber fehlen viel, dass sie mehr den sinnlichen Gefühlen folgen, als den höheren, den moralischen, für Wahrheit, Recht und Religion. Bey einer guten Erziehung muss das Kind nie etwas lernen, das ihm unnützt ist, es muss keinen Augenblick verlieren. Wie viel Unnützes thut der, den die Noth bildet. Wie viel Kraft verliert er und wendet er an, um die Noth zu überwinden. Alles dieses zeigt die Nach-

^a Az A—gamma jelzésű kézirat kékes-szürke vékony negyedréte hajtogatott félív papír, lapszám 1—4. Tinta sárgás. Párhuzamos kronologice az előbbi füzetekkel. Kiemelve az 1. és 2. kéz. lap.

¹ 'Pestalozzi-gondolatok. Abendstunden eines Einsiedlers: „Gott ist die nächste Beziehung der Menschheit“, ellentétben Rousseauval.

² 'Roppant meglepő, hogy Brunszvik Teréz itt atyjáról is úgy nyilatkozik, mintha ő is nélkülözne volna az „Aufklärung“-ot, holott igazi Aufklärístának mutatkozik fennmaradt emlékeiben. Különösen a pedagógiai kérdések iránt érdeklődött. Brunszvik T. Mémoire-jaiban egészen ellenkező ítéletet mond atyjáról. Ld. Mém. 51., Biogr. XLV—XLVIII. l.

³ 'Fénélon-reminiscentia, Lettres spirituelles.

⁴ Ld. A—₂-ben a Pest. jegyzeteket, 55—57. lapon.

theile einer Erziehung, die das Ungefähr⁴ giebt und dass es freilich wahr sein kann, dass das Unglück eine bessere Erzieherin sei, als die Weichlichkeit und Gemächlichkeit, aber nicht, dass der Mensch durch eine vernünftige Erziehung, ohne Unglück und Noth nicht noch weiter kommen könnte. Was für eine wichtige Stelle nimmt nicht eine edle Mutter im Staate ein. Welch eine Seeligkeit bereitet sie durch die Erziehung ihrer Kinder. Wie weit es ein Weib durch Übung in der physischen und moralischen Kraft bringen kann, zeigen die Schweitzer Bäuerinnen, die bei aller Weiblichkeit doch Kraft zur Verrichtung der schwersten Arbeit haben.

Freude ist das Element, worin das innere Leben sich bewegt, sie entsteht aus einer tiefen Kenntniss der Dinge, die uns umgeben und nicht aus einzelnen sinnlichen Genüssen, die vielmehr alle Freude aufheben, und den Menschen beschränken. ||

⁴ Fichte is kifogásolja, hogy az emberiség az „Ungefähr” nevelésére bízatik. Reden an die deutsche Nation. III. VI.

TUDNIVALÓK A NAPLÓK ITT KÖVETKEZŐ RÉSZÉNEK KÖZLÉSI MÓDJÁRÓL:

Mivel Brunszvik Teréz egyidejűleg legalább két — sőt néha több — naplót is vezetett, e párhuzamosság feltüntetésére, valamint kronológiai zavar elkerülése végett, nyomda-technikailag a következő közlési mód látszott legmegfelelőbbnek:

1. Azok a párhuzamosan vezetett naplók, melyeknek párhuzamos időszaka (év, hó, esetleg nap) pontosan meg volt határozható, — egymástól eltérő betűtípusban nyomattak ki és beírásaik kronológiai sorrendben helyeztetek a másnyomású naplók feljegyzései közé. Így nevezetesen a P—1. jelzésű *Reflexions sur moi-même* felírású naplóba beosztattak a VIII—39., VIII—179. és VIII—114. jelzésű iratnyalábok; a VII—2. *Règles de vie et Examen* felírású füzetbe a VII—7. (egy lapja), a VII—8., VIII—31. iratcsomók, valamint 2 lap a VII—1. jelzésű füzetből.

2. A VII—1. jelzésű, *Règles de vie et Examen* 1810. felírású füzet, mely felöleli folytatólagos hetenkénti beírásokkal az 1810. aug. 8—1811. okt. 11. közti időszakot, úgy illesztett be a J. 1. és J. 2. jelzésű „*Journal*” felírású, ugyanezen időszak beírásait magában foglaló naplókba, hogy egymást kiegészítve teljes időrendi folytonosságot nyujtsanak, viszont az eltérő betűtípus által a külön füzetbe való tartozást is feltüntessék.

1809. RÉFLEXIONS SUR MOI-MÊME.

Il faut ap[p]rendre à te conduire bien et tu auras appris ce qu'il y a de mieux.

Pendant que nous ne sommes entièrement parfaits nous ne pouvons nous connoître qu'imparfaitement.

Il ne faut jamais avoir un moment de vide; le moment où vous ne faites rien de réglé et de bon est le moment où vous faites un très grand mal. Grondez v[ou]s vous-même sans pitié, sur la vie molle, oisive et amusée.

Il ne faut pas vivre dans le futur, il faut faire aujourd'hui ce qui convient de faire. Le demain aura soin de lui et Dieu nous donnera sa grâce pour chaque jour.¹ || C'est la persévérance qui est couronnée.² ||

^a A Réflexions sur moi-même felírású füzet a P. köteg 1-ső irata: P—1. Nyolcadrétbe hajtogatott negyedréti lapok, sárgás, durva felületű papírból. A tinta is sárgás, kissé halványult. A boríték lapjain is van írás. Lapok száma a boríték lapjaival együtt: 48. A boríték lapjainak lapszámozása: 1. 2. és 47. 48. A 3—10. lapok 2 egymásba rakott, nyolcadrétbe hajtogatott papírlap. A 11—46. lapok íratnyaláb szerint a következőképen oszlanak meg: a 11—12. illetve 45—46. lap borítékot képez; 13—24 lapból 19—24. üres. 25—32. lapok között egy külön betétlap: 26. b. c. 33—40. egymásba helyezett összehajtogatott 4-rét lap. 41—43. összehajtogatott 4-rét lap. — Tartalmilag meg kell jegyeznünk, hogy ezek a Réflexions-ok úgyszólván Fénélon: Lettres spirituelles jegyében íródtak. Azokat a helyeket, melyeket, ha nem is szószerint, de legalább megközelítőleg mint idézeteket állapíthattunk meg, a jegyzetekben a következő Fénélon-kiadásból idéztük: Oeuvres de Fénélon. Tome I. Paris, 1835. Lefevre. A mottók, majdnem mind, Fénélon Lettres spir. ből vannak véve, ha nem is egészen szószerint, hanem tartalmilag. A borítékra és a borítéklap belsejére vannak írva kis szakaszokban.

¹ Lettre Nro 46.: Méthode que les commençants doivent suivre dans l'oraison. — — — — — Vivez au jour le jour, sans vous mettre en peine, car chaque jour, comme le dit Jésus Christ, aura soin de lui même (Math. VI. 54.) 468. l. — Lettre Nro. 56.: Ne songez à aucun changement d'état par inquiétude — — — — — quand demain sera venu, il aura soin de lui même. 472. l. — Lettre Nro. 158.: Bornez-vous au présent. Demain aura soin de lui même. 522. l.

² Lettre 104. C'est la persévérance qui est couronnée. 497. l.

Il ne faut pas imiter, mais il faut se connoître soi-même et profiter des autres.

Une mauvaise habitude prise dans la jeunesse peut corrompre toute notre vie.

Il faut marcher vers la vertu pratique et l'ordre dans les petites choses qui reviennent tous les jours. ||

Réflexions sur moi-même. le 12-me avril 809.

Je suis née avec beaucoup ou plutôt un excès de cette faculté qu'on nomme Imagination — si elle eut été bien dirigée j'aurais peut être produit par elle quelque chose d'estimable, mais le contraire arriva, elle fut négligée et mal dirigée et elle se développa donc malsaine, fausse, et très à mon préjudice — encore je la nourrissois par des lectures par les talents qu'on me donna, enfin je trouve qu'il est tems de la soumettre, de la régler, tellement elle est devenue maîtresse et dispose de toute[s] les autres facultés, — pour donc arriver à ce but, je crois nécessaire d'om[m]ettre toute lecture de ce genre, poésie, fiction, théâtre, de cesser une vie qui jusqu'ici ne fut que presque purement spéculative. J'ai assez médité sur la vie, je m'y suis assez préparé il est tems de vivre — avec cette imagination³ ardente, avec cette activité d'esprit, j'avais par attrait pour ces sortes d'occupations contracté une vie oisive et fénéante, pour toute[s] les autres objets. Je suis parvenue à craindre toute fatigue tout ce qui fatigue; cela m'a conduit à une négligence extrême — je devins malade ce qui me rendit plus molle⁴ encore et plus commode — je fis toutes mes devoirs de moitié et je n'étais pas plus heureuse qu'en pouvant laisser un libre cours à mes rêveries, ou à l'avidité avec laquelle je lisois pêle-mêle ce qui me tomba sous les mains; mais je préférerais bien tout ce qui me montoit et me gâtait d'avantage. De cela résultoit encore un autre inconvénient, c'est que je croyois extrêmement bien faire, que je ne me doutois de rien moins que de manquer mais || je me crus un de ces esprits forts de

³⁻⁴ Fénélón sürün kel ki a dissipation — szórakozás és szórakozottság, valamint az imagination — a képzelet és képzelődés ellen. Így pl.: Lettre 34.: Danger de la mollesse et de l'amusement cím alatt 428. l. Lettre 64.: Vous vous laissez trop aller à votre goût et à votre imagination. 479. l. Lettre 66.: Combattre les écarts de la légèreté de l'imagination. 479. l. Lettre 66.: Conservez votre règlement pour éviter les dissipations et les suites de votre vivacité. 482. l. Lettre 78.: vous avez un terrible penchant à la dissipation. 482. l. Lettre 149.: Péril de l'activité et de la dissipation de l'esprit. 518. l. Lettre 170.: au nom de Dieu évitez la dissipation et reprenez votre imagination trop vive et votre goût pour le monde. 527. stb. stb.

ces personnes distinguées, de ces âmes sublimes qui devoit mépriser tout ce qui est commun dans la vie — les mécontentemens, les reproches, etc. que je souffris de mes supérieurs et des marques de non-estime de mes égaux — je les mettois de leur côté voyant une sorte de sacrilège de maltraiter une personne de mon mérite — plus je m'exaltois plus je croyois avoir véritablement ce que je trouvois dans mes livres, tous les sentimens nobles, toutes les vertus etc. — je croyois les avoir et j'en étois bien éloignée — quelle aveuglement! quelle malheur! Mais il allait toujours croissant; n'être pas reconue pour ce que je croyois être aigrit extrêmement mon caractère naturellement bon et enclin pour toutes les vertus, que j'admirois mais que je ne pratiquois pas, toutes les nuances de malheur, de ce côté là, je les parcourus tous; — née avec une sensibilité réelle presque aussi forte que cette imagination funeste, je joignois encore *une fausse*, et je devins irritable au plus haut degré — je le gâtois avec tout le monde — j'étois en contradiction perpétuelle avec ma mère respectable, j'encouru[s] le mésestime d'un frère très estimable et je perdis les bontés et l'amour d'une Soeur digne que j'aimais infiniment et qui toujours voulut m'élever et me rendre heureuse en m'ouvrant mes yeux sur mes véritables intérêts — mais j'étais devenue tellement aveugle, entêtée et irraisonnable, qu'elle perdit patience et espérance. Née avec toutes les facultés || d'être heureuse et de rendre heureuse — je restois isolée et en proie au plus noir chagrin. L'amitié me manqua, l'amour me trahissoit et en effet, qui auroit pu m'aimer! De plus: mon caractère se passionnoit toujours d'avantage en avançant en âge et mon malheur loin de me corriger, commençoit à me rendre véritablement vicieuse et je devins intolérable. Le sentimen[t] d'envie se glissoit dans mon coeur naturellement si aimant, si compatissant, si humain. J'enviois ceux qui étoient estimés, préférés, heureux, je manquois le respect dû à ma mère et à tant d'autres personnes estimables, je murmurois contre la Providence qui moi seule me laissoit mourir quand je me croyois si digne de bonheur! Je commençois enfin à vouloir regagner une estime et un amour dont la privation me mettoit au désespoir — mais avec une tête si égarée, si montée, si de travers il fut nécessaire de faire tout de travers. — Mes tentatives infructueuses mettoient le comble à mon désespoir; mon caractère déjà gâté le devint toujours plus; j'étois en train de voir tout le monde ingrat et aveugle, injuste, et je devins véritablement ingrate et injuste! Voilà oh! mon Dieu, où une âme se perd qui

s'obstine à faire de sa mode,⁵ qui se croit sage et audessus⁶ de tout autre — voilà comme tu la punis oh justice éternelle, tu l'avilis aux yeux de tous pendant qu'elle se nourrit encore d'un orgueil insensé. — Voilà comme tu la montre[s] à l'univers celle || qui se perd du chemin de la vérité et qui veut s'en frayer un autre. Tu la comble[s] de confusion mais ta bonté extrême éclate dans ces mêmes malheurs, tu ne la laisse[s] pas de tes yeux oh Père éternel! Ta miséricorde infinie veille sur l'ingrate et tu la ramène[s] avant que ses jours sont finis — oh bonté! Oh Grâce infinie. Comment m'humilier assez profondément devant toi, oh être audessus de toutes les êtres! et de toutes les terres et de toutes les mondes qui créa un univers dont la millième partie du million transporte tous les sages d'admiration de vénération et de joie céleste; tu daignes avoir tes yeux d'une bonté ineffable fixés sur ta créature indigne; la plus indigne. Tu veux l'aider à se relever de ces chutes — tu lui montre[s] le vrai chemin à toutes les vertus et à toi — suis-je digne de t'en rendre les actions de grâces et de reconnaissance? Non sans doute je n'ai qu'à m'humilier⁷ à me taire⁸ à marcher⁹ devant toi et à faire ta S[ain]t[e]volonté. —

Je veux me corriger, je veux reconnoître toutes mes fautes et me défaire de l'un[e] après l'autre avec ta grâce — je veux rester digne de ton assistance — mais non, l'homme ne peut jamais en être digne — tout est miséricorde et grâce pure — sans le mérite tu me la accorde[s], je n'ai qu'à veiller qu'elle me profite — voilà la manière comme tu veux ma reconnaissance — oh Dieu des miséricorde[s]! ||^b

^b 7—10. kézirati lap üres.

⁵⁻⁶ Lettre 51.: On court risque de se croire avancé à proportion des lumières qu'on a sur la perfection. Toutes ces belles idées loin d'avancer la mort à nous mêmes ne servent qu'à entretenir secrètement la vie d'Adam en nous. 472 l. Lettre 57.: Éviter la hauteur et s'appliquer à la humilité. 471. l. Lettre 150.: Pour vos défauts, supportez-les avec patience Il ne faut pas les garder mais il faut sentir votre impuissance de les vaincre..... 521. l. Lettre 234.: mais le bien n'est plus bien dès qu'on le fait à sa mode. 559. l.

⁷ Lettre 76. La grâce, la paix intérieure viendront si vous conservez dans vos embarras extérieurs la douceur et l'humilité. 483. l.

⁸ Lettre 77. un peu de silence, de paix et d'union à Dieu 484. l. Lettre 97. S'abandonner à Dieu, obéir, se taire, souffrir. — Le silence humble et docile sera votre force. 493 l. Lettre 209: Le silence facilite la présence de Dieu le silence humilie l'esprit et le détache peu à peu du monde S'appliquer au silence et au détachement. 547. l.

⁹ Lettre 191. de revenir doucement et avec patience à la présence de Dieu. 537. l. Lettre 192. C'est marcher en la présence de Dieu. 538. l.

le 19. [avril.] J'ai trouvé que dans mon état actuel il m'est essentiel(le) (sans me mêler) d'être autant que je puis avec la Société, je puis apprendre beaucoup en les écoutant; avec ça j'aurai mon ouvrage, je m'habituerai au travail, ce qui m'est plus nécessaire que de lire et d'écrire. Je veux donc le faire moins cette semaine surtout ne pas lire et écouter les autres. Je dois plus agir avec dignité. Je dois me respecter comme les autres. Je puis être Serviabile mais pas Servile. En servant j'y puis mettre de la dignité et je le dois. Il ne faut pas croire que la gêne à laquelle nous nous assujettions pour nous relever doive durer — tout au contraire; si nous ne sommes ferme[s], si nous ne sommes sur une certaine hauteur nous nous laisserons aller sans gêne il est vrai mais dans un état si bas qu'il y viendront plusieurs tems où une impulsion ou ce que nous voyons être les autres, nous fera voir comme nous sommes effectivement — (on ne se voit pas comme on est, sans quoi personne ne seroit assez vile pour rester bas et commun c'est par nous croire plus, — c'est l'illusion¹⁰ qui permet y rester) nous en aurons horreur et ce sera toujours à recommencer et à retomber — au contraire si avec une volonté mâle on s'élève une fois et persévère, on acquiert une certaine élévation dans laquelle on peut se laisser aller sans risque, on s'y repose sans jamais devenir bas et commun ou en avoir l'air. — Tout est ennoblé dans ces personnes jusqu'à la nonchalance — j'ai cet exemple sous les yeux; jamais Joséphine sera commune quoique elle s'abandonne et ne se gêne plus. Elle est toujours bien et gracieuse et élevée — elle s'est acquis un tact || un goût p[ou]r la perfection et tout ce qui n'est pas telle lui répugne — et voilà ce goût épuré pour les choses morales et beau[!] et non beau qu'il faut acquérir; alors certainement on se gêne plus. — C'est la correction qui gêne mais pour s'élever il faut se corriger et donc se gêner. Voilà aussi pourquoi les personnes plus élevées paraissent nous gêner — sitôt qu'il faut renoncer à un certain train de vie, à ses habitudes qui reviennent sans cesse nous dire: j'étais, voilà la gêne de les repousser — mais qui ne voudroit pas se gêner pour devenir digne des hommes les plus parfaits de tous les tems, de tous les Siècles.

Au voyage dans les Apénines.¹¹ Nachdem ich anerkannt

¹⁰ Fénélon nyomatékosan óv az „illusion"-tól, a képzelődéstől, így különösen a Lettre No. 71-ben, melynek címe: Précautions à prendre contre l'illusion. 481. l.

¹¹ Apenninek, Itália főhegylánca, mely körülövezi a genuai öbölt, mint ligúriai Apenninek, azután az Adria felé fordul toszkániai Apen-

habe dass eine grosse Thätigkeit meinen Kräften und Fähigkeiten angemessen, mir phisisch und moralisch gleich nothwendig ist, dass mir das Gegentheil äusserst schädlich ist, so ist es gut mir darüber einen Plan zu machen für mein jedesmalliges Verhältnis, mir diese Beschäftigungen einzutheilen.¹²

Was schön ist an St[akelberg] ist, wie alles tief eingreift in seine Seele, wie er ganz, sein ganzes Wesen, alle seine Facultäten bei der Sache sind, wie er denkt, liest, thut. Ich habe bemerkt dass wenn die grösste Störung um ihn ist, man zu ihm spricht, auch laut, er nichts hört, nichts sieht. — Wenn man endlich ihn herausreisst, dauert es einige Secunden, bis er in das Neue, was man ihm vorbringt, und wäre es zuweilen ein dringendes Geschäft eingeht, es fasst es seiner Seele vorstellen kann. Mir war es in meiner Unerfahrenheit oft ärgerlich. Gestern war ich längst und vielmehr bei dem ersten, leisen Sprechen der Kinder schon nicht mehr beim Gegenstand der Lecture. Das allermindeste und im ersten Augenblick, bringt mich schon heraus und ich fange überhaupt jetzt erst an etwas fest zu halten. ||

le 20 avril 1809.

J'ai dis dans les première[s] feuilles combien j'étois malheureuse depuis environ deux ans surtout; je sentois mon état insupportable et je tâchois de tout mon pouvoir à en sortir, à me relever, à changer de situation et surtout à trouver un guide — car je ne voyois ni but, ni chemin, ni lumière. J'étois sûrement très indigne de tes grâces oh mon Dieu de miséricorde — toi seul m'aurois montré le véritable chemin, mais que j'étois loin de mériter tes bienfaits, cependant tu t'es montré à moi, même dans cet état, tu me parlois, tu me consolais quand le désespoir me rongeoit le coeur. — Mais hélas! Accoutumée aux dissipations, à une vie mondaine et puérile, ces saints moments furent engloutis par ce torrent affreux, je devins ingrate vers toi et toujours plus indigne de tes bontés. — Cependant je voulois devenir vertueuse et je ne voyois personne qui m'eut inspiré la confiance de me jeter dans ses bras. — Personne que ma

ninek neve alatt s onnan Róma felé vonul Nápolyig. Itt az első két hegylancról lehet szó, azaz a Genuától Toszkána felé vezető úton levő líguriak és toszkánai Apenninekről.

¹² Fénélon Lettre 34. Dangers de la mollesse et de l'amusement. Règles de conduite pour les combattre Moyens: le premier est de vous faire un projet pour remplir votre temps, et de le suivre quoi qu'il en coûte. 428. l.

Soeur;¹³ éloignée de moi depuis son mariage — toutes les affections de mon cœur étoient pour elle — cependant je la choquois toujours, encore je contredisais tout ce que je n'entendois pas, je ne compris pas ses conseils et je ne les suivis pas. — J'étois heureuse avec elle et autour d'elle et j'oubliais que ce n'étoit pas de moi que venoit ce bonheur — mon caractère et mes manières étoient toutes faites pour me rendre odieuse à elle aussi d'autant plus qu'elle aspirait à la perfection elle même; qu'au lieu de trouver une compagne en moi — j'étois beaucoup trop arriérée et par mon entêtement je lui rendois impossible de m'attirer à Elle. Je sais encore toute l'amertume, la douleur et le désespoir qui me prit lorsque après plusieurs tentatives elle me dit pour la dernière fois qu'elle ne pouvoit me garder chez elle, que je l'abaissois elle même que je l'empêchois d'avancer et que dans son état maladif ayant 4 enfants et une grande maison à conduire il lui fut impossible d'influer sur moi comme elle le désiroit. — Je partis et me croyant détachée d'elle pour jamais, je me promis de me faire un chemin à moi, de me chercher d'autres amis et ce que je ne trouverai dans une seule de le prendre de différentes personnes de chacune ce que j'admiraais particulièrement. C'étoit un projet de singe; Sans fondement, sans Sanction — je voulois devenir quelque chose mais j'étois bien vaine et orgueilleuse de ce plan. Et de quelle sotte manière m'y suis-je prise. — Étant dans l'été je méditois à la Campagne¹⁴ et je commençois à travailler à mon plan. — J'étois d'un aveuglement profond sur ce qui me manquoit, ce que je devois acquérir — et même ce que je voulois devenir... Voyant qu'avec ma bonne foi, ma bonté et confiance naturelle on ne pouvoit pourtant pas m'aimer — que ma mère aussi me corrigeois toujours sur mes dehors ou sur le résultat de ma conduite — je crus que c'étoit donc là le point principal de changer de manière, de me donner un dehors plus aimable! Je voulois intéresser les personnes; comme je les brusquois autrefois, je voulois les gagner; Pour tout ça il me falloit devenir aimable et intéressante! — Je commençois à lire particulièrement la belle lettrée, j'exerçois beaucoup la langue française, — Les talens que j'avois beaucoup négligés

¹³ Brunszvik Jozefin, özv. gróf Deym Józsefné. Szül. 1779. febr., férjhez ment Deym grófhöz 1799. júniusban, özvegyé lett 1804. jan. 27. Lakása Bécsben volt, a Kunstgalerieben, a Rothen Thurm mellett. Ld. Biografia.

¹⁴ Martonvásár értendő, Fejérmegyében, a Brunszvik Antalék családi birtoka. Ld. Biografia.

quoique j'étois très vaine à recueillir des louanges, je les reprenois, surtout la musique; je les soignois plus méthodiquement avec plus de conséquences, je m'efforçois dans mes manières, je donnois plus de soin à ma toilette je devenois plus aimable avec tout le monde. — En retournant en Ville,¹⁵ de taciturne et Sauvage que j'étois, blessée à tout moment j'étois devenue traitable, gaie, amusée et amusante; par là je cueillois sur le champs les fruits de mes travaux. — On m'aimoit on me recherchoit, j'étois de toutes les parties; j'étois indulgente, complaisante, — mais je crois qu'avec ça je gâtois toujours davantage mon caractère — je n'avois plus d'ordre, au contraire, avec de vains discours, mille bagatelles et une toilette infinie, je n'avois du tems à rien de Solide, et je contentois fort peu les personnes réelles, les faux amis, les flatteurs, les personnes frivoles m'attiroi[en]t toujours davantage. Ils me prodiguoient de louanges, de Soins et je me plaisois infiniment dans leur Société. — Mes travers en ce point alloient si loin, que je me souviens d'une Scène que je jouois à ma respectable mère lorsqu'une fois elle ne me permit point d'être d'une de ces parties de plaisir. — Vers la fin de l'hiver on commença à vouloir déclamer des fragments de pièces dramatiques et lyriques. Il s'étoit depuis longtemps introduit dans la Société un Schisme. Je m'avois lié particulièrement || avec une personne vaine et intrigante, qui du reste avoit beaucoup de bonnes qualités, — se trouvant renforcée par mon aquisition elle garda beaucoup moins de mesure et à l'occasion de ces drames, ces différens éclatèrent. La première de ces fêtes on l'arrangea chez ma mère au jour de mon oncle¹⁶ — j'avois toujours beaucoup de talent et de goût pour arranger ces sortes de choses. Mon amie en avoit aussi. — J'eus le premier rôle, je m'en acquittois très bien; la nouveauté de la chose, tout concouroit à me donner une éclatante réussite. — J'étois comme enivrée — on me citoit par toute la ville — on imitoit ces petites fêtes, on me prioit d'accepter des rôles — on ne crut pouvoir rien faire sans moi — j'étois la Reine de la déclamation. — Quelques personnes s'avisoi[en]t d'être amoureux de moi — d'autres vouloi[en]t me le faire croire — les talents dans la musique je les étalois aussi, je touchois avec mon sentiment naturel et beaucoup plus de précision et j'eus des succès incroyables, — On peut s'imaginer combien

¹⁵ Budán, ahol Brunszvikék téli lakása volt. Ld. Biogr. XLV. 1. és j.

¹⁶ Az „oncle” Brunszvik József gróf (szül. 1750. szept. 5., 1806 óta Tavernicus Regni Hungariae) nevenapja márc. 19-én. Ld. Biogr. CXLI—CXLI. 1. és j.

tout cela me tournoit la tête. — Ma mère fut aussi très contente de mes succès et de ma joie. — M'ayant vu plusieurs années triste, malheureuse, amère et incontentable, étant devenue plus active, plus saine, plus heureuse elle l'était elle-même. — Sa joie augmenta la mienne. — Mon cœur se rouvrit aux sentimens doux et je puis dire mon état heureux me rendoit meilleur[e]. Comme je voyois que la Société m'étoit || nécessaire à être heureuse et même à devenir meilleur[e], je me décidais à me marier et je le désirois. Un écart auquel je fus menée encore, fut, que croyant dégrader notre art et notre renommée par trop de répétition, je m'exclus d'une des représentation[s] où on avoit compté sur moi. J'eus une scène avec ma Tante. Ne voulant pas essuyer ses reproches, je me brouillois presque avec elle et ses filles.¹⁷ Ils étoi[en]t de l'autre partie et me crurent entendue avec mon amie, qui les traitoit de même. Sur ces entrefaites ma Soeur m'écrivait que si je voulus partager avec elle les Soins de l'éducation de ses deux filles, elle m'invitoit de venir chez elle. — Je voulus voler chez elle, mais je n'étois pas de tout enclin d'accepter ses offres. — J'étois mieux avec ma Mère, j'avois des amies, j'étois adorée d'une partie de ma Société et en général j'avois adopté un certain genre que je voulus suivre parceque je m'y plaisois. D'un autre côté j'étois encore piquée du refus solennel qu'elle m'avoit donné, je trouvois de l'inconséquence dans sa conduite et elle me trouva donc toute changée à mon arrivée. — Je n'avois pas le courage de la refuser, mais j'alludois, je prétendois qu'il falloit penser sur un pas de cette conséquence — qu'on ne pouvoit abandonner une Mère qui à présent paroît être contentée. Ma mère voulant faire un voyage, je me décidais de l'accompagner, me réservant de me décider à mon retour. Aurais-je alors pu me vaincre et m'élever — oublier ma rancune contre elle, ma vanité à briller à Vienne, ma répugnance pour une vie domestique et laborieuse, combien j'aurois été || heureuse! J'oubliois que tous mes souhaits étoi[en]t concentrés une fois de vivre avec elle, de suivre sa belle tendance, de lui être utile et de m'élever par elle et avec elle. — J'avois en main l'occasion de me faire estimer et aimer par elle, de me l'attacher pour toute ma vie. Cette erreur dans laquelle Dieu me laissa tomber est probablement le malheur de ma vie entière. Ce qui influoit aussi sur mon débile ca-

¹⁷ Bizonyára Brunszvik Józsefné, szül. Majthényi Anna báróné leányai: 1. Júlia, 1805-től férjezett Forray Andrásné, Beethoven barátjának felesége; 2. Henriette, később Chotek grófné, a pozsonyimegyei Korompa örökösnoje.

ractère, fut que ma tante D[e]zasse¹⁸ m'écrivit que Jos[ephine] avoit envie de faire de moi une garde-enfant. — Dautant donc des nobles Sentimens de celle que je protestois toujours aimer et estimer, je me mettois dans ma fausse prudence sur un pied de n'être pas sa dupe et en conséquence je m'excusois par une décision et je partis avec ma mère.¹⁹ || c

VIII—39.^a

Pise le 19-e May 809.^a Il est très sûr que le point de vue plus ou moins juste et vraie change beaucoup les choses. Il faudrait toujours penetre[r] tant en avant qu'on eut quelque sûreté d'avoir la plus juste[;] alors seulement on devrait agir selon ces vues et y conformer nos actions. Au lieu de cela n[ous] n'avons souvent qu'une Idée confuse de notre Situation et du rapport de nous à la Société — alors il est tout clair qu'il faut avoir des méprises et des mécomptes sans nombre, on ne se conduit pas bien, souvent on se chagrine on se morfonde on se rend peu estimable et aimable aux autres et tout cela purement parceque n[ous] ne n[ous] laissâmes pas le tems de reflection et de découvrir le vrai(e) point de vue de chaque chose ou Situation. Je me trouve depuis un tems dans la Situation la plus singulière et critique¹ — elle me coutait beaucoup de larmes, de chagrins cuisant[s] et de souffrances de tout genre — peut être est-ce cette même faute qui me l'a causé, en partie au moins — j'ai(e) lieu d'être beaucoup plus tranquille depuis que je l'étais assez p[ou]r pénétrer au fond et voir clair, ma position vis à vis ma Société et la leur envers moi. ||

c 19—24. kézirati lap üres.

^a A jelen iratcsomó a De Gerando irattárának VIII. számú iratköteg, 39. irata (VIII—39.). Kékes-szürke, vékony, negyedrétre hajtogatott folio féliv. Sárgás tinta. Lapszám: 1—4. Kronologice párhuzamosan halad az előbbi füzetekkel. Kiemelve az első kézirati lap.

¹⁸ Dezasse, Charlemagne, Baron Dezasse de Petit Verneuille (később grófi rangra emelve) felesége, szül. Brunsvik Katalin, Teréz apjának nővére. Lakásuk Bécsben volt, birtokuk a Pozsony melletti Bohuniczban, tehát Korompáchoz is közel. Ld. Biogr. XLIX. l. és j.

¹⁹ Valószínűleg Karlsbadba 1807—1808 nyarán. Ld. Memoiren, 79. l. Dokumentáció hiányáról ld. Biogr. CLXX l. és j.

¹ Brunsvik T. helyzetét illetőleg ld. Mem. 79. l. és Biogr. CCXXXI. és köv. l.

P—1.

Am 20-ten Mai. Hinauffliegen sollt ich auf die höchste Stufe der Erhebung in dieser Laage,²⁰ in dieser um mich einmal verlängerten, schönen Zeit. Es wäre ganz unverzeihlich zu verträumen davon nur Stunden oder Tage. Ach Therese! Ich wiederhole es: je strenger du diese noch übrigen 14 Tage^{20b} bist, je leichter wird es dann gehen. — Was würde ich von jenem sagen, der am Fuss des Berges mit voller Kraft stünde, mit Sehnsucht den Gipfel zu erreichen hinaufblickte und der dann schleichend und langsam herumirrte, den jeder Stein, jeder grosse Schritt zögern liess; wie elend muss er dem Zuschauer vorkommen. Ich habe in meinen travers auch die merveilleuse Kunst besessen alle torts auf meine Seite zu ziehen, auch wenn sie nicht wirklich da waren, habe mich mit Keckheit und Unklugheit allen Vorwürfen immer blossgestellt und dies aus einem sein sollenden Edelmuth! Ich legte aber soviel empressements und Leidenschaft hinein, dass die höchsten Opfer den Menschen vorkommen als ob sie einem Dienste erwiesen, indem sie sich deren erweisen liessen, auch noch forderte ich Dankbarkeit für die ungerufenen Dienste. — Ich wollte alles, alles verrichten war eifersüchtig auf das kleinste Geschäft man sollte glauben ich verstünde es so gut. Ich machte aber alles Schlecht, nachlässig; grämisch und mürrisch oft. Es war die grösste inconsequence. — Ich darf nicht vergessen, dass was ich jetzt einsehe, nur die Morgenröthe der Erkenntniss: der Weisheit ist.

Durch eine unbegreifliche Verbohrtheit hab ich || mich immer zuviel und zu wenig geniert vor Anderen.

Quand j'avancerai encore un peu dans la réflexion j'aurois honte de tant de petites choses que j'ai commises. — Une seul suffiroit à ôter l'estime — et j'étois si aveugle de la prétendre, toute enveloppée de mille et mille!!!

Je ne veux plus engager les bons à avoir des condescendances pour mes foiblesses et les méchants à s'en moquer.

Je ne veux plus confondre la bonté avec la foiblesse. Je n'étois jamais bonne, quoique je le crus[se]. La véritable bonté est alliée avec la force. Elle consiste à pouvoir s'élever; de pouvoir se débarrasser de tout, ce qui empêche cette élévation; à s'élever au point de pouvoir être réellement utile à son prochain. C'est comme le dit St[akelberg] la

²⁰ Mindenképen igyekszik a magányosság kényszeréből hasznosságot megállapítani a maga számára.

^{20b} Csakugyan még 14 nap, mert június 4-én indultak Triestbe.

paresse, une vie oisive sans affaires, sans but, sans travail, que cette bonté stérile et encore une véritable foiblesse d'esprit et de caractère qui ne sait pas ce qui est le devoir de l'homme, mais qui trotte son chemin étant le jouet et la dupe de tous ceux qui le veulent avoir.^{20c} Si il se contente de ce rôle, c'est une bonne bête. Mais s'il a avec ça des prétensions il est le plus malheureux et le plus méprisable des hommes.

Je ne veux plus, en sentant quelque mal des hommes, le prendre sur eux. — Celui qui mérite la considération l'aura sans manque. — Si je veux réfléchir ce sera toujours moi qui l'aura mérité ce que j'endure. || J'avais une tendance d'esprit qui restoit toujours à la superficie des choses. Les meilleur[e]s choses que je lisois ou que j'entendis, je n'approfondissois jamais leur véritable sens. Je me souviens avoir lu en Knigge:²¹ Der Mensch gilt nur soviel in der Welt als wozu er sich selbst macht. Cette vérité ne l'était pas pour moi, car je la compris à travers. Je croyois que ça consistoit de se bien mettre, d'avoir un bel équipage, d'être aimable dans le monde, d'y avoir une certaine renommée. — La vie m'étoit aussi peu instructive. J'étois aveugle pour toutes les vérités — j'interprétois tout dans mon mauvais sens. X^d

Il faut respecter jusqu'aux préjugés et petitesse les personnes respectables et d'un mérite supérieur(e) comme il ne faut pas même faire attention à toutes les niaiserie de ceux qui n'ont point d'élévation. Φ^e

Φ Dies war eine ganz falsche Wendung in der Ansicht. Ehren muss man durchaus nicht die Kleinheiten und Vorurtheile der erhabensten Personen; aber sie selbst muss man in dem Grade ehren oder vielmehr das Eminente, Gute in ihnen, dass man ihnen diese nicht anrechnet. Ich darf sie aber (bei der höchsten Ehrfurcht) ihnen zu erkennen geben od. merken lassen. Dies ist die Freundschaft der Menschen: einander besser zu machen und der Vollendung näher zu

^d Ennek a résznek a folytatását lásd X alatt a 79. lapon.

^e Ez a passzus az eredetiben törölve és pótlólag helyesbítve a következő külön betétű lapon Φ jelzéssel.

^{20c} Fénélon, Lettre 34. C'est le paresseux de l'écriture qui veut et qui ne veut pas... (Prov. XIII. 4.) 449. l. — Fénélon, Lettre 78. ...Vous devez être ferme... autrement vous serez la proie de celle qui veut que vous soyez son soutien. 484. l.

²¹ Knigge, Adolf Franz Friedr. Freiherr von (1752—1796), író. Híressé vált az Illuminatusokkal való kapcsolata miatt. A Teréz által említett megjegyzés bizonyára az 1788-ban megjelent: Über den Umgang mit Menschen című munkájából való, mely rengeteg elterjedettségnek örvendett.

bringen. Die Schwachheiten erhabener Personen sollen weder meine Freundschaft, noch Ehrfurcht für sie mindern, — so wie *einzelne Erhabenheiten* schwacher Menschen mich weder attachiren, noch blenden sollen. — *Nur der Mensch* im Menschen od. die ganze Menschheit in ihm, *der ganze Mensch*, der ist's dem man trauen kann, lieben, ehren, wie Jacobi²² sagt. —

Ich werde ausserordentlich auf meiner Hut sein, müssen in den alten Einwirkungen, Umgebungen der alte Mensch wieder zu werden. — Das Gefährlichste ist dass ich es nicht jäh werde werden, so unvermerkt, dass es mir sehr leicht entgehen kann. Eitelkeit und Eigenliebe verführen mich und ziehen mich herab. Die Ursache meiner Illusionen war, dass mich alles flattirt hat, dass die Mutter uns verhätschelt. Vielleicht ist mein attachement an sie — theils dieses Wohlbefindens des weichlichen Menschen bei ihr. Bei denen ich mich auf diese Art wohlbeinde sind meine Feinde, bei denen es mir (wieder nach meiner verkehrten Ansicht) übel geht, sind meine wahren Freunde. Ich werde niemand haben der mich erheben kann, als meinen Franz [Brunszvik]. Für seine approbation und desapprobation muss ich mir ein *feines* und *reines* Gefühl erhalten; wenn ich den leisen Wink den er mir geben wird nicht verwischen lasse, wenn ich nur darauf treu halte so wird es mich erwecken aus dem Schlaf oder Taumel. — Dann kehre ich zu Fénélon²³ der mich zur oraison führen [wird] und auf diesem Wege werde ich würdig und empfänglich der höheren Unterstützung und Hülfe —, wenn ich nur immer aufmerke, wenn ich nur immer weiss, dass ich gefehlt od. nicht mehr erhaben bin (herabsteige) so wird mir Gott helfen, || denn er verlässt den Menschen nicht, der sich selbst nicht verlässt. *Gott hilft dem, der sich selbst hilft.*

Nichts ist unmöglich; niemals ist alles verlohren, als wenn der Mensch sich selber aufgibt. ||

× La vérité est toujours la vérité! Mais qui la connoit? Bien des choses prene[nt] sa figure et pour l'homme dans l'illusion²⁴ tout est faux: il y a aussi une fausse lumière et ce n'est que la véritable qui mène à la vérité, et il faut être bien loin pour savoir toujours et dans tous les cas distinguer ces deux lumières. Il en résulte que très souvent quand on

²² Jacobi. Ld. A—~~er~~-ben, 1. jegyz., 52—53. lapon. — Az itt feljegyzett megjegyzés a hozzáférhető 1817-iki kiadás szerint a XXIII. levél, Lucie an Allwill-ből van véve: „da ich nur der ganzen Menschheit eines Menschen traue“. 182—82. l.

²³ Fénélon az „Oraison“-t, a magános imát, áhitatot, az Istenhez való felemelkedést, a magába való mélyedést minden levelében ajánlja.

²⁴ Ld. 71. l. 10. j.

se croit déjà fort avancé²⁵ on suit la fausse [route] qui conduit de degrés en degrés dans l'abîme si on n'est pas attentif à s'en apercevoir et de réfléchir et d'avoir assez d'énergie pour changer sur le champs. Je sens souvent moralement une secousse violente, je me trouve dans un abîme sans savoir comment j'y suis arrivée? Je fus hier tellement enbas que tout d'un coup je me parois comme avoir volé dix degrés en haut. Alors seulement je vois où j'étois hier, — hier je n'en savois rien. Je me croyois sur le même point parceque je descendis peu à peu pendant plusieurs jours und was mich vorher umgeben hat, hat mich zum vorigen Menschen gemacht. Je n'ai rien fait pour m'élever, pour m'instruire ces derniers jours — et qui n'avance pas retrograde. Le mal est qu'on ne le remarque pas, qu'on ne s'en doute pas. ||

A—*z*^a

J'ai contracté une sorte de naïvité qui me va entièrement mal à mon âge — je veux quelquefois jouer la gentille — je fais de sottés questions. — Je ne me comporte pas bien, cela est clair et sûr — quand mon action est passée en me jugeant je le trouve moi-même que je n'ai pas bien agi, pas bien parlé, que j'aurois du faire et dire autre chose; — que pensent donc les autres en me voyant ainsi? quand commencerai-je à vouloir devenir digne de leur estime et amitié? —

Je devrois bien avoir honte à me laisser non seulement surpasser en tout d'une Soeur cadette mais encore d'être si foible que de n'être pas digne d'être sa Soeur — donner toujours occasion de me laisser ridiculiser sous ses yeux d'agir toujours sans conséquence ni dignité ni esprit — de faire de sottés contes d'être triviale pusillanime. — L'intérêt qu'elle me montre à présent ce n'est que condescendance ou peut être pour un certain principe, mais je le vois clairement ce n'est pas du tout qu'elle soit contente de moi. — Dans la situation où nous sommes toutes les deux j'aurois pu l'égaliser — et même l'élever avec moi et je retrograde au lieu d'avancer! Courage donc, il est tems de se lever et de por-

^a Különálló nyolcadrétre hajtogatott negyedréti lap. A—*z*. jelzésel. Mind stílusa, mind a benne foglalt célzások miatt a Réflexions 28. kéziratí lapja után való.

²⁵ Fénelon, Lettre 51. Ld. 70. l. 5—6. jegyzetet.

ter sa tête dans les Cieux, il faut || devenir digne d'elle — à présent ou jamais, il faut même avancer avec une telle rapidité pour lui être exemple et appui — *l'homme peut ce qu'il veut* — il faut vouloir.

Tu as deux observances à faire¹ c'est de ne pas *t'énerv*. Tu l'a fait en trois circonstances — par ton abandon à la molesse,² par ta faute, et par les long[ue]s et triviales discours; tu ne dois pas te laisser entraîner par ces penchants, y résister avec force et l'aide de Dieu. Les dialogues et rêves d'imagination³ il faut les éviter comme le poison — les discours avec ta Soeur, cette foiblesse de vouloir toujours conter toutes les balivernes⁴ qui t'arrivent — si tu pourrais arriver à cela de ne plus du tout parler de ces niaiseries *de n'y penser!* — Il faudrait pour ça et 2-dement *t'occuper extrêmement* et ne pas te permettre ce traînant — tu fais dans toute une journée ce qu'une autre personne active — acheveroit en deux heures.

Il est impardonnable si je n'arrive pas à me faire une habitude de plusieurs bonnes choses que je puis si aisément faire ici:⁵ *le recueilleusement la réflexion, agir avec Sanction et élévation* se proposer le Soir au lendemain etc. il faut employer le tems le mieux possible et le ménager. Es soll Schlag auf Schlag gehen nach dem Plan des Abends, diess giebt mir Muth, Energie und was ich acquiriren, kann ich dann gleich verwenden. *Actif* ist mir moralisch und physisch nothwendig. || Weniger Fehler noch als Schwachheiten hab ich an mir zu bemerken. Ich, glaube gut zu sein und natürlich und es sind Läppisheiten, wahre Geistes und Charakterschwächen. Es ist keine Haltung, kein character dabei. Selbst diejenigen, gegen die ich diese sogenannte Güte ausübe, schätzen und lieben mich nicht dafür. Sie selbst und die gewöhnlichsten unter ihnen fühlen das Unrechte und Kleine dieses Betragens. — Diess hat mich in meiner Blindheit oft bitter gekränkt. Was thue ich nicht für sie, wie lohnen sie mir's? — Es kömmt mir darauf an, ob ich die Ehre will, mich nicht

¹ Majdnem szóról-szóra úgy vezeti be előírásait, mint Fénelon, Lettre 94. bekezdésében: Vous n'avez que deux choses à faire.

² Ld. 72. l. 12. jegyzet. Fénelon, Lettre 34.

³ A dialogues de l'imagination-tól is állandóan óv Fénelon. Így pl. Lettre 66. Je crois vous devez vous abstenir de vos dialogues de l'imagination, c'est une occupation très dangereuse. — Lettre 67. Il faut absolument supprimer cette conversation d'imagination... — Lettre 69. ... par votre imagination légère ou par les vains dialogues au-dans de vous-même. C'est une pure perte de temps. 480. l.

⁴ Ld. 83. l. 28. jegyzet.

⁵ Mivel itt úgyis annyira magára van hagyatva. Ld. Biogr. CCXXXI—CCXXXIII. l., CCXLI—CCXLII. l.

nur allein zu erheben, sondern andre mit mir zu ziehen. — Jeder Mensch hat eine Aussicht für seine Zukunft. Die meine ist: *allein zu stehen*. Und nicht nur das, sondern auch Untergebene zu haben, die ich erhebe und zu allem vortrefflich anführen muss. — Ich muss also vorangehen, muss es lernen, anderen etwas zu sein und schon jetzt kann ich denen zahlen, die mich erhoben haben. Meine Laage ist die glücklichste, die sich denken liess, für mein Fortschreiten. Aber ich muss thätig sein, viele Stunden für mich studieren, denken, eh' ich im Stande sein werde, auf die Gesellschaft zu wirken. — ||

'Das erste ist, seine Pflichten erkennen, eine klare Anschauung, ein Bewusstsein davon zu haben. Ich muss wissen, ist diess: a., b., meine Pflicht? Dann muss ich sie classificiren, ich muss die wichtigste von den unwichtigen unterscheiden. Was ist Pflicht? Es giebt Pflichten gegen uns als moralische Wesen, es gibt solche des Standes, es giebt des Geschlechtes; Pflichten unserer Verhältnisse, in denen wir leben; zu den Menschen mit denen wir sind — und viele andere. Eh' wir sie üben und erfüllen können, müssen wir wissen, wie wir handeln wollen.'⁶ Man macht es oft vekehrt! Wenn man das Rückwirken unserer Handlung erfährt, dann erst prüfen wir sie und vergleichen sie und kränken uns, ohne uns zu bessern, denn das nächste Mahl handeln wir wieder, ohne zu denken. Du bist nicht animirt, sagte Jo[sephine]. Du kannst nicht animiren. Ich will mich erheben und nicht animirt sein wollen und nur mir selbst, ändern etwas sein. Die grösste Wohlthat für die Schwester ist jetzt allein zu sein, ich muss ihr nie à charge kommen und St[akelberg] auch nicht.'⁷ Nicht nur nichts für mich verlangen, sondern ihnen geben. Dazu aber muss ich ungeheuer acquiriren und alle Minuten benützen, eine ausserordentliche Thätigkeit haben und mich keiner Weichheit überlassen, wozu vorzüglich der Wunsch zu plaudern hingehört. ||^{e1}

Il n'y a rien de plus ridicule que de voir quelqu'un devant des esprits supérieurs décider avec ar[r]ogance et suffisance sur toute chose et s'y complaire — et voilà pourtant ma faute. Avec un esprit borné, point d'expérience, une tête

^{e1} Innen újra P—1. jelz. fűzet.

⁶ '— Idézetek Kant: Über die Pädagogik című munkájából. Kiadta H. Rink, 1804. Von der praktischen Erziehung. 438—440. l. Ezekből látható, hogy Kantot az olasz út alatt olvasta.

⁷ Br. Teréz a keserű kényszerből itt egy önként vállalt kötelességet konstruál magának, mert hiszen láttuk, hogy magárahagyottsága miatt nem egyszerű panaszkodott.

de travers j'ai encore à présent la manie de parler avec une certaine suffisance, de décider²⁶ sur des choses que je n'entends qu'à moitié. Je dois me défaire de la manie de prendre la parole, de tout vouloir savoir; *même ce que je sais je dois le taire.*

Hierhergehört auch die Schwäche gern zu erzählen, Träume oder Kleinigkeiten mit grossem Détail, mit Emphase lang und langweilig; von andern 'Läppischheiten viel reden, vom Essen und der Zubereitung oder Geschmack der Speisen. Man glaubt oft darin liege das kindliche.' natürliche, unversteckte und man zeigt doch nur den kleinen Geist, denn ein erhabener, denkt nie an dergl[eichen]. Da wird er sie auch nicht erzählen.²⁷ Erheben muss man sich — seine Gedanken, Gefühle, Gewohnheiten mit edlen Dingen erfüllen, dann kann man natürlich und kindlich sein, ohne gemein und klein zu werden.

Ich muss durchaus eine gewisse einfältige Gutmüthigkeit ablegen. Sie besteht darin, wenn ein Mensch mich seiner Gesellschaft oder Antheils nicht würdigen will, dass ich ihm dann nicht zu Gebote stehe wenn es ihm beliebt und dass wenn ich ihn nicht mit gleicher Münze bezahle, ich ihn doch empfinden lasse und trocken und wortkarg bleibe. So auch gegen Jo[sephine] muss ich weniger dieses thun, ich bin auch zu einfältig; ein gewisses auf mich halten wird mich ihr viel näher bringen. ||

Ich muss es mir durchaus zum Gesetz machen mich nicht einzumischen; in der Laage in der ich jetzt bin sollt ich es doppelt vermeiden. 1-tens da ich ohnehin soviel Hang dazu habe; 2-tens nach den Proben, die ich bestanden, sollt' ich mir über die beyden letzten Fehler gar nichts vorzuwerfen haben. Ein Lächeln der Menschen oder des Glückes bringt mich gleich aus meinen so heiligen Vorsätzen und die anerkannte Wahrheit wird von mir so leichtsinnig vergessen.²⁸ Weh mir, wie wird es weiter gehen. Zähle nie auf die indulgence der Menschen auch die dich zu lieben schei-

²⁶ Fénelon, Lettre 56. Accoutumez-vous à suspendre votre jugement... Cette habitude de décider, et de décider mal, entretient... une présomption... un attachement à son propre sens et un mépris de celui d'autres... incompatible avec la vie intérieure où il faut être humble de coeur. 473. l.

²⁷ '—' Fénelon, Lettre 171. Vous aimez trop à parler de choses inutiles et même de circonstances peu importantes... 528. l.

²⁸ '—' Fénelon, Lettre 94. Vous n'avez que deux choses à faire: l'une est d'éviter tout ce qui vous dissipe et qui vous passionne; ... La fidélité de renoncer aux choses qui vous rendent trop vive et trop épanchée dans les conversations. 491. l.

nen. In deiner jetzigen Laage ist es ganz unverzeihlich — in dieser Rücksicht sind sie Feinde. Auch ist immer der supérieure Mensch seltener zu befriedigen und viel unnachsichtsvoller. Sey dann auf deiner Hut, benütze deine Laage, denn auch von dieser Seite ist sie die vortrefflichste für dich. Der sich erhoben hat, verachtet aufs höchste alle Fehler die er besiegte und hat einen sehr scharfen Blick dafür. Lass dich in keiner Schwäche in keiner Kleinlichkeit überraschen. Gieb ihnen keine Prise. Das Lesen ist mir so schädlich²⁹ es bringt mich ganz ausser mich und meinen Wirkungskreis und gewöhnt mich an einen so bequemen und genussvollen Müsiggang.³⁰ — Ich halte es für eine der Hauptquellen der jetzigen Verschlimmerung. Ausser dem obgenannten Übel muss man wissen wie mit Büchern verfahren wird, wie es in dem Buchhandel hergeht, nicht das Gute posauern Schriftsteller und Journale aus, sondern alles Gunst und Geld, || auch um das Journal interessant zu machen wird mit übertriebenem Wortgepränge etwas ganz gewöhnliches zuweilen Absurdes zur Vortrefflichkeit gestempelt; nur nach diesen soll man nichts für gut halten.

Wenn es nicht *immer* in meinem Zimmer in meinen Kästen und um mich ordentlich und reinlich aussieht, das *zuweilen* heisst gar nichts. Alle Qual die ich mir desswegen anthue, wenn es nicht *immer* ist, ist verlohren, so auch in meinem Anzug und überhaupt in allem. Das *immer* ist eine schöne Sache — das *zuweilen* das hässlichste.

Ich muss nichts wünschen zu besitzen, zu erlangen, als wozu ich Muth habe es zu erringen, — diese vergeblichen Wünsche und Vorsätze sind ein wahres Elend und zeugen davon. Einem jeden Menschen ist es nicht gegeben die höchste Stufe zu erreichen. Will man aber dahin streben, so muss diess ein männlicher Wille sein. *Was ist Wille?* Es ist nicht Vorsatz; es ist nicht Vornehmen, es ist nicht Plan, nicht Project, *es ist Ausführung. Wollen und Thun muss eines sein*³¹ — Ich will aus dem Wagen steigen und schon bin ich herausen. Darum wenn ich will, wenn ich irgendeinen Werth darauf setze z. B. einen gewissen Port und Anzug zu haben, so muss ich die Gêne für nichts nehmen, z. B. jeden Tag ein Mieder anzuhaben. Es wird mir jeden

²⁹ Fénélon, Lettre 78. Il n'est pas question de savoir beaucoup, mais de savoir s'apetisser et devenir enfant sous la main de Dieu. 484. l.

³⁰ Lettre 78. Sous prétexte de chercher une solide instruction on conserve un gout qui flatte l'amour propre. 484. l.

³¹ Kanti gondolat, vagy Herbart aktivizmus.

Tag weniger ungelegen sein. So auch auf meine Haltung zu wachen wird mir jeden Tag weniger Anstrengung kosten. Der Anfang ist schwer, aber angefangen muss sein: also acht Tage Überwindung muss ich mir gefallen lassen, wenn ich dieses erreichen will. ||

Je strenger ich diese acht Tage bin, je leichter wird es gehen. Das nehmliche ist mit dem Aufstehen. Im Anfang muss ich mir Gewalt anthun. Die Ausflüchte die ich gebrauche, deren sollt ich mich schämen. — Ich muss mir durchaus eine Wichtigkeit daraus machen. Wenn man sich erheben will, muss eines der Ersten sein, *nicht geniessen zu wollen*, jeder Art Genuss entsagen. — Nur arbeiten; alle Beschwerden und Unannehmlichkeiten mit Freuden umfassen wenn sie uns unseren Zielen näher bringen. Rasch muss man vorwärts streben — voll Kraft und Muth sich schwingen hinauf zur Höhe der Edelsten. Ich bin schläfrig wo ich munter sein sollte und oft zu rasch wo ich überlegen und besonnen handeln sollte. Enthalten muss ich mich von allen wozu meine Gewohnheiten hinstreben. Mehr im *Unterlassen* als im *Thun* muss ich mich vorerst üben. — Alles erzählen, mich überlassen dem Augenblick und seinem Genuss, der Conversation, muss ich vermeiden, alles was mich weich macht, die Dialogues³² meiner unerträglichen Einbildungskraft, — alles Leben in der Zukunft, in andern Menschen — rasch und thätig jeden Tag thun was ich für recht erkannt habe und keinen Augenblick durch Réverien verlieren und durch läppische Gespräche und einfältige Erzählungen.³³

Der glückliche Mensch ist gut und der Gute ist glücklich. Eines ist im anderen und alles in einem. Dieses Zusammenfassen alles Grossen, Schönen, Guten in einem Punkt || hat mir immer gefehlt und die Überzeugung davon macht mich jetzt so glücklich. — Weisheit und Güte und Grösse und Schönheit laufen zusammen in einen Punkt und dieser eine ist: Gott!³⁴ der Urheber Alles, der Anfang und das Ende, und also seine Erkenntniss oder Religion, darauf muss alle menschliche Weisheit und Vortrefflichkeit sich verlieren, so wie sie der Anfang von Allem ist! —

³² Fénélon tanácsainak saját formulázása. V. ö. az erre vonatkozó előbbi jegyzetekkel.

³³ Lettre 160. Parlez peu... travaillez avec ordre et de suite mettez les oeuvres en la place des beaux discours. 522. l.

³⁴ Visszhangja egy pantheisztikus, illetve panentheisztikus színezetű istenszemléletnek, amint az Campanellánál, Jacobinál, Goethenél, sőt Fichtenél is nyilvánul, pl. a vallás definíciójában, Versuch einer Kritik aller Offenbarung című munkájának 3. §-ában, valamint Herder vallásfilozófiájában is. Br. Teréz kedvenc írója.

Wenn der Mensch nur thun wollte in jeder Stunde jedes Tages was ihn erhebt und weiter und höher bringt ohne Rücksichten, ohne Tändelei, ohne Schlendrian, des jetzigen gewöhnlichen Lebens, wie weit müsste er in einem Jahr in zweyen kommen und was sind zwei Jahre gegen ein Leben! — Wie klein sind wir wenn wir über alle unsere Verwöhnungen von Kindheit an nachdenken. — Wie elend wird das schöne Leben zugebracht. — Der grosse Mensch der sich erhoben hat, — der über alles, was wichtig und schön im Leben ist nachgedacht, der alle Wissenschaften durchgegangen und vor seinen Blicken in den herrlichsten Zusammenhang, alle Tiefen und Grössen der Natur und aller unendliche Reichthum der Schöpfung in jeder physischen und moralischen Hinsicht ihm aufgedeckt sind, — alle Verschiedenheiten und Kräfte aller Geister und ihrer Eigenschaften 'aufgedeckt hat',^f wie muss er glücklich sein und wie muss er erstaunen über die winzige Kleinheit dieser elenden Gewohnheits-Menschen! ||

Si on pourrait [sic] éviter toutes les inutilités d'un jour, quel tems immense dans une année, — quand le jour est passé on les regrette mais c'est toujours à recommencer. Voudrais-je être celui qui se rend ridicule, qui est à charge des autres, importun? qui fait des Sottises ou en dit? Celui qui par les personnes déjà arrivées à la clarté et la lumière à la vérité est vue comme dans un reflu obscur, faire des faux pas et s'y promener au hasard...?

Entre mes défauts je reconnois enfin d'avoir eu une folle présomption nonobstant toute ma foiblesse. Je trouve que j'ai un fond de caractère le plus malheureux et le plus mauvais qu'on puisse avoir. Je suis ce qu'on désigne en allemand par „kindisch“ — je prends plaisir, je m'amuse je m'occupe des choses futiles, pusilanimés, insignifiantes, cela reparoit alors dans mon extérieur, dans ma manière de penser, d'envisager les choses et les personnes, de m'enoncer, etc.

J'ai une tournure ignoble d'esprit, de sentiments et de manière und mit aller Kindischheit j'ai un sérieux sec,³⁵ pas d'amabilité, keine Heiterkeit, — keine Kindlichkeit; je suis capricieuse, irascible sèche, ricanieuse; jusqu'à mes bonnes et meilleures qualités je sais les rendre odieuses. — En tout cela je vis avec des personnes très élevées, très délicates,

^f Ez a két szó későbbi betoldás.

³⁵ Fénelon a sécheresseről, pl. Lettre 76. Péril d'être approuvé des hommes... Moyen de remédier à la dissipation et à la sécheresse. 83. l.

raisonnables et clairvoyantes; j'ai quelquefois de grandes Idées et inclinations je crois valoir quelque chose, j'ai le coeur aimant et un besoin impérieux de commerce. — Je veux être aimée et je ne me donne que peu de peines de gouverner ces travers, ils paroissent donc trop souvent pour pouvoir être estimée et pour mériter des égards de ces personnes, ce qui rend ma situation des plus pénible et des plus malheureuse. ||

Darin ist der Grund meiner Irrungen gelegen, dass ich immer alles getrennt habe und es ist doch alles nur *eins*. Religion ist Weisheit und Wahrheit und es gibt nichts zweifaches. Aber *falsch* und *wahr* kann alles und ist alles, nur diess muss man erkennen. Wer wird dem Falschen angehören wollen? Also ist mit der Erkenntnis auch die Einheit hergestellt, darum nur Licht! Nur die Blindheit ist unser Übel. *Nur eine Vollkommenheit, Zusammenhang*³⁶ und Einheit.

Noch ein Fehler von mir ist: mich so leicht über jede kleine und grosse Sache *durchschauen* zu lassen. Gleich kann jeder, zu welchem Zwecke er will, meine wahre und und intime Meinung erfahren. — 'Ein wenig Dissimulation'³⁷ ist mir nothwendig da wir nicht in Arcadien leben. Ich darf darum noch nicht verstellt sein, nur zurückhalten mit meinen Gesinnungen.

Wenn ich nicht Menschen in das Innerste meiner Verhältnisse, meines Hauswesens, meiner Finanzen sehen lasse, warum soll ich ihm das innerste Heiligthum meiner Seele, ihre Gefühle, Gesinnungen, Meinungen etc. preisgeben? *Man soll mich nicht kennen lernen mit so leichter Mühe*, was bliebe denn den würdigsten meiner Freundschaft übrig? wenn jeder, der nur wollte mich durchschauen und zu seinem Zweck entweder belachen, verläumdern, benützen etc. könnte. — Selbst der Edle kann mich dafür nicht schätzen dass er weiss dass es ihm nicht allein vorbehalten ist! — Es ist immer ein manque an Erhebung, an Klugheit, an Consequenz etc. Wenn ich || genau beobachte, werde ich finden, das ich bei jeder leichten Veranlassung wo es gar nicht nöthig ist auch nicht gefordert wird, ganz ohne Ursache herausplatze mit meiner Meinung oft über die delicatesten Gegen-

³⁶ Vajjon nem Kant fontos Synthesis-fogalmának átvétele, mint a megismerés eszköze?

³⁷ '—' Dissimulation a kanti értelemben. Über Pädagogik. Über Geschicklichkeit, Weltklugheit und Sittlichkeit. 431—435. I. Ld. közelebbít az A—_{el} jelzésű füzetben, 47—52. l.

stände.³⁸ Zu was hatte ich neulich Ursache St[akelberg] zu sagen wir sollten nach Reggio,³⁹ da ich weiss dass es ihm odios ist. Ich will seine Achtung, seine Liebe gewinnen und bin in dergleichen so wenig circonspecte. Dann kränkt es mich doch, wenn ich bemerke, dass ich ihm odios bin und so mache ich es überall, zu Hause, mit der Schwester etc. Je suis toujours la trompette des choses qu'on n'aime pas entendre et l'oiseau de mauvaise augure. Non obstant je veux être aimée et cajolée, c'est la plus grande inconséquence, si ce n'est bêtise.

Die Erhebung besteht auch in dem, dass ich in der Laage in der ich jedesmal bin so *vortrefflich handle* in moralischer und jeder Rücksicht dass man *nicht besser handeln kann*. Dass ich dahin gelange: bei der strengsten Prüfung mir keine Vorwürfe machen zu dürfen. Dann besteht sie ferner darin immer weiter zu rücken in Erkenntnissen und Kenntnissen, der Wahrheit, der ächten und reinen immer würdiger zu werden und nur *sie* aufzusuchen; den Blick zu schärfen für alles falsche, unedle, kleine; es zu erkennen fähig werden in seinen kleinsten Nüancen; das allererste Geschäft aber ist sich selbst in allen diesen Rücksichten prüfen. Keinem Selbstbetrug, keiner Illusion Plaz lassen; unsere eigenen Gesinnungen, Gefühle, Denkweise, Handlungen herauswickeln und wirren aus dem unendlichen Wust von Vorurtheilen, Angewöhnungen, Kleinigkeiten — herausheben || *die Wahrheit*, alles was ächt, rein der Natur und unserer eigentlichen Bestimmung gemäss ist, wenn wir einmal wissen was wahr und falsch ist und dann die unendliche Verschrobenheit in die wir samt unserem Jahrhunderte, die ausserordentliche tiefe Blindheit in die wir versunken sind, recht lebhaft anschauen können, da werden wir erst erschrecken von der Arbeit, uns bis zur Wahrheit und Vernunft emporzuschwingen. — Wie viele Jahrhunderte, wie viele Verirrungen unzähliger Menschen haben von generation zu generation auf die Verschlimmerung und Täuschung des Geschlechts gewirkt, wie tief gesunken war alles um mich her, als die vom Vater zu Sohn geerbten Vorurtheile auch mich umfingen. Die Erziehung, die Umgebungen machen den Menschen. — Erst

³⁸ Fénelon, Lettre 56. Accoutumez-vous à suspendre votre jugement dans toutes les choses, où l'ordre de la prudence ne vous oblige pas de juger. 473. l.

³⁹ Reggio, hajdan Modena förésze, a régi Regium Forum Lepidi. Nem tévesztendő össze a Reggio di Calabriával, mely Alsó-Itáliának tartománya a Messinai-szorosnál. Brunszvik Terézék ilyen messze délre nem jutottak.

wenn er zum Manne geworden, tausend Erfahrungen gemacht, bekommt er eine Ahndung davon: dass vieles falsch sein mag, was man für wahr zu halten durch Verehrung für seine Eltern und etc. geleitet wurde. — Die Gefühle entwickeln sich eher im Menschen als die Vernunft: man liebt eher als man raisonnirt. — Was dann die Menschen sind was sie mich lehren, die ich liebe und verehere, das werde ich sein, das werde ich glauben. Die Subtilität und dabei die Achtung die man für unsere Schriftsteller hegt, verschlimmert das Übel. Alles ist oberflächlich oder ein Wortkram ohne Sinn. Und dabei bleibt man stehen, — die Familie emporzubringen, zu prozessiren, Geld zu machen und || sich zu animiren; animirt zu werden ist die alleinige, jetzige Tendenz der Menschen. Da haben sie doch wirklich keine Zeit über sich und die Wahrheit nachzudenken oder sich aus dem unendlichen Wirrwarr, Verkehrtheiten, in der sie gross geworden, herauszuwickeln. Was Wunder, wenn sie so bleiben, so sterben und ihre Kinder als ebensolche Halbmenschen hinterlassen. Sich über alles diess zu erheben ist ein langwieriges, grosses, ernstes Geschäft, — es fordert mehrere Jahre um die Eindrücke von 20 Jahren zu verlöschen und neue und wahre Begriffe an die Stelle der Alten zu setzen. Es fordert mehrere Jahre Ernst und Anstrengung. —

Wirklich sind die jetzigen Menschen soweit gekommen, *nicht mehr zu wissen was wahr, was falsch, gut und vortrefflich oder das Gegentheil ist.* Ich muss es erkennen und einsehen dass für St[akelberg] nichts insipider sein kann als mit mir zu schwatzen. Wenn ich meinen Vortheil recht verstünde, würde ich ihn ausweichen, so auch bei Jo[sephine] nur soviel als äusserst nothwendig, übrigens mich still erheben, sonst nichts reden, nichts meinen. Weil ich jetzt noch nicht mit der gehörigen Erhebung es thun kann, darum sollt' ich auch stolz schweigen wenn ich es aus Überwindung und meiner Regel nach nicht thun kann. Ich sollte mich immer fragen ehe ich rede, ehe ich handle: *ist diess wichtig?* Was nicht wichtig ist, sein lassen, nicht davon sprechen. ⁴⁰

Ma faute constante dans mon habillement fut d'y mettre trop de Soins en paraissant, et trop peu ou point du tout à l'ordinaire — il faut faire le contraire, toujours propre et nette, on n'est jamais surprise et quand on sort il faut retrancher tems et dépense.

⁴⁰ A 34—36. kézirati oldalak már itt mutatják Br. Teréznek a nevelés mindenhatóságában és a nevelő erkölcsi színvonalának fontosságában való hitét.

Il y a une certaine délicatesse que les femmes doivent avoir, un zarter Sinn — tout ce qui le blesserait ou l'affaiblirait il faut l'éviter. — Qu'ont elles à savoir de la politique? de la jurisprudence, des droits⁴¹ — elles sont heureuses de ne pas devoir savoir toutes les méchancetés, toutes les intrigues, toutes les absurdités dont les hommes se rendent coupables, toutes les horreurs de la diplomatie, etc.

C'est force d'âme de savoir essuyer les plus grands malheurs avec une tranquillité parfaite. — Il ne faut pas provoquer la pitié, il faut être supérieure qu'à se laisser plaindre par tout le monde.

— || Ich verschwende und zerstückle zuviel meine Kräfte phisisch und moralisch besonders. Ich muss sie concentriren, zusammenhalten, haushalten, so auch mit meiner Zeit. Je mehr ich über mich denke, je mehr finde ich mich *weich, schwach, klein, kleinlich, kindisch*: ich weiss mich nicht immer über alles, über alle Ereignisse zu erheben, ich unterliege ihnen; dann dieser unendliche ungezähmte Hang zu hören, zu sehen, zu wissen, ist zu eminent.⁴² Der vollendete Mensch muss alles im Gleichgewichte erhalten, immer darin bleiben. Je ne suis pas estimable et je ne suis pas aimable: comment pourais-je être aimée?

Gleichgewicht, à plomb im Charakter ist eines der nothwendigsten Erfordernisse zum Menschen. — Jo[séphine] croit que c'est mon amour propre qui a trop de pouvoir et qui m'empêche d'avancer dans la perfection. Il est sûr qu'il faut qu'il y ait quelque-chose d'inné et que je n'ai pas découvert encore, qui contre-carie toujours mes meilleurs propos. Il n'y a presque pas de jours où quelque nouvelle mésintelligence n'ait lieu entre moi et ma Société et je me donne toutes les peines pour être bonne et pour les contenter. Il n'y a pas de jours où je ne fasse plusieurs fautes. — Je suis venue sur l'idée, que quelque chose dans l'organisation m'empêche de fixer et de retenir les choses. — Et peut-être c'est une des raisons que je ne puis vaincre moralement. Ich kann nichts festhalten, es bleibt nicht beständig also kann mich nichts stärken. Wie ist zu helfen? || Warum wollte die

⁴¹ A nők tanulmányaira vonatkozólag Brunsvik Teréz később alaposan megváltoztatta ezt a nézetét. Jogosan lehetne őt a nőemancipáció — és pedig a tanulmányok terén — előharcosának tekinteni, illetve elnevezni.

⁴² Fénélon, Lettre 59. Retranchez toutes les curiosités passionnées et soyez fidèle à ne parler jamais sans nécessité. 475. l.

Schwester in ihrer Krankheit⁴³ nicht mehr von mir gewartet werden? Weil ich so ungeheueren Preis auf meine Dienste setzte; wer wird, wenn er es vermeiden kann so grosse Verpflichtungen sich aufladen wollen? Wie sollte St[akelberg] mich hassen? Wie Joséphine? Das war eine höchst lächerliche Empfindlichkeit und Übertreibung. — Sie achtete mich nicht wenn ich klein war und schwach und kindisch, durch meine Empfindlichkeit ward ich es nur immer mehr. Sie sind gross genug nichts heucheln zu wollen und das ist schön. Was ich also für böse hielt, war Tugend. Wem schadete ich durch meine Grämlichkeit? Mir selbst! Schwester und er haben wohl manche Schwächen: es ist schwer ganz vollkommen zu sein. — Wenn nur die guten Eigenschaften an ihnen eminent sind, so muss ich sie ehren und lieben.

A— γ .^b

Pisa, am 22.ten May 1809. Beobachtungen. St[akelberg]'s Character hat Mangel an feinem, an reinem Gefühle. Diess haben wir aus einer Menge Dinge schon ahnden können, bis zur Evidenz aber uns klar geworden durch das mit U.⁴ gegen Jo[séphine]. ||^c

Es gibt plis Falten⁵ im Charakter, in den Sitten, die man durch eine lange Gewohnheit, Monotonie in der Lebensart annimt, in denen man unwissend gefesselt ist und sich nicht losmachen kann. Nichts soll man soweit kommen lassen, nichts sich angewöhnen. Es verhindert die freye Bewegung der edlen Seele, frey und unabhängig von den mindesten Kleinigkeiten muss man ins Alter fortrücken. Ich

^b Az A— γ jelzésű irat negyedrétre hajtogatott félv, vékony merített papír.

^c Innen egy laprészt üres.

⁴³ Jozefin betegségéről Genfben és Pisában, illetve Flórencben ld. Mem. 91. l. és Biogr. CCXV—CCXVI. l.

⁴ U. nem volt kikutatható.

⁵ A szív redőiről, Falten des Herzens, Jacobi is többször megemlékezik Allwills Briefsammlung című művében.

habe 2 Tanten,⁶ sie sind gut, edel, besonders die eine ist ein mehr erhabenes, geistreiches Wesen. Sie hat sich aber auch in einer gewissen Lebensweise verjährt, die sie klein und kindisch macht. Wenn nicht um 6 Abend der Caffé aufgetragen ist, so fehlt etwas ihrer Existenz, wenn sie nicht ein Kartenspiel, das so insipid als ihre Cotterie ist, hat, so ist ihr nicht wohl, obwohl sie es übrigens verdammt, so kann sie es nicht mehr lassen und versäumt darüber sogar manche edle Handlung.

Wenn ein Kind etwas sagt, das ihm nicht gewährt werden kann, antworte: Du hast nicht vernünftig darüber nachgedacht. Nehme die Gelegenheit, um dich zu erheben, sage: Ich will, du musst Kraft haben, etwas zu thun. Das ist Schwachheit. Dann küsse sie innig. ||

P—1.

Le 28 Mai. Aujourd'hui en lisant un conte attendrissant, une scène de bienfaisance touchante, je fondis en larme à cette lecture et mon coeur se sentit profondément ému. Alors une voix me dit: — Das wird dein Himmel sein Therese. — Oui — répondis-je; je les accepte tous comme Enfants les malheureux que la Providence me destine et des larmes de joie et d'une profonde jouissance pure découlent de mes yeux.

Pendant qu'on n'est pas encore quitte de petitesse de tripotage, de choses communes qu'on n'auroit pas encore épuré et élargi son coeur, rempli son âme et son esprit de grandeur, de noblesse, d'élévation, il seroit bon de se représenter et de se prendre en Idée comme témoin de ses actions, de ses *discours*, de ses propos, s'idéer un homme digne, noble qui nous écoute, — qui nous juge. Je crois qu'on omettroit beaucoup auquel on se laisse aller. — Si on prend garde quelquefois quel effet certains choses, paroles etc. font sur l'âme et l'imagination pure des enfants, on est choqué, étonné et on a honte... On devrait rechercher la compagnie

⁶ A két nagynéni, valószínűleg B. József felesége, szül. Majthényi Anna bárónő, erre vonatkozik az „edel” jelző is, a másik valószínűleg a Bécsben lakó Finta Józsefné, szül. Brunszvik Erzsébet grófnő.

d'hommes très purs ou d'enfants pour nous corriger et bien voir nos défauts. — ||

Un très grand écart de moi et un aveuglement inconcevable, c'est que je taxois les personnes qui ne faisoient pas sur le champs la bonne action qui se présentait à eux, comme manquant de bonté et de sentiment noble — pendant que c'est la plus grande inconséquence de faire ces choses en partie: ils épuisent les forces qu'on devroit employer à *un entier* comme: de s'élever soi-même de se tirer aus dem Schlamm. — Auf einer gewissen Höhe kann man dann unendlich viel und ins Grosse wirken, Beispiel und Tausenden Hülfe und Erhebung sein, und darum wer etwas ganz vollen den will und gross denkt, wird sich nicht aufhalten bei kleinen. Fortschreiten in einem Weg und nur *ein* Ziel verfolgen. Wie ungerecht gegen ihre Grösse war ich oft gegen Jo[sephine]. Auch in diesem Falle: der rohe Mensch! Je mehr wir unseren edlen Sinn ausbilden, je mehr entfernen wir uns von der Rohheit und je ekelhafter wird sie uns. — Durch Nachdenken kommt man erst auf alle ihre Falten. etc.

Ich habe lernen können mit meinen Dienstleuten⁴⁴ mich betragen. 1-tens in ihrer Wahl ausserordentlich delicat zu sein. 2-tens sie sehr gut aber einfach halten. 3-tens sie nicht quälen sondern ihnen auch ein gutes, moralisches Auskommen verschaffen. Die leichtsinnigen Weltmenschen quälen oft ohne es zu wissen, zu wollen, zu ahnen. Es gibt eine gewisse humane Behandlung wovon selbst die sogenannten guten Menschen noch sehr entfernt sind. Wie weh gewisse Dinge dem Menschen thun habe ich erfahren, diess wird mich gerecht und human machen. Man glaubt diese Classe von Menschen müsse gewisse Dinge gar nicht empfinden, sie sind ja glücklich in meinem Hause zu sein, ihr Brot zu haben und das || ist sehr falsch und unmenschlich. Ein Geschöpf, dessen Herz so verdorben ist dass es diese *gewissen Dinge* nicht mehr fühlt, ist nicht werth um mich zu sein und wird auf hundert Arten mir in ihrer Art übles thun. Durch eine erniedrigende Behandlung ziehe ich es auch immer mehr herab, durch eine entgegengesetzte, wenn ich den Menschen nehmlich — in ihm ehre, erhebe ich es, mache es immer würdiger, mich zu umgeben. — Als Freundinnen, d. h. Zöglinge sollte man die Mädchen betrachten, die ihr Leben unserem Dienste weihen, nur dann scheint überhaupt dieses

⁴⁴ Fénélon, Lettre 34. Traitez bien vos domestiques: une autorité ferme et douce, un grand soin d'entrer dans leurs besoins, de leur faire tout le bien qu'on peut... et de les attacher à soi par leur coeur. 450. I. Ugyanilyen tanácsokat osztogat Müller Georg is Serenájában.

Verhältniss von Menschen zum Menschen erlaubt. Slavische Dienste sind erniedrigend auch für den der sie empfängt. Freiwillig, aus Liebe müssen unsere Hausgenossen uns gewisse Dienste thun und diese sollen nach ihren Fähigkeiten classificirt sein. Jeder Mensch kann in seinem Wirkungskreise gleich gross sein. Wenn das Pflichtgefühl ihn leitet, so ist der Bauer, der Fuhrknecht, das Mädchen in der Küche und jeder der seinen Beruf ganz erfüllt so Ehrwürdig als der König der auf dem Thron sein Pflichten ehrt. Nach unseren Fähigkeiten sollen unsere Plätze bestimmt sein und kein Stand ist verächtlich und kein Mensch als der Böse und der, der in der Nachlässigkeit verstockt verharret. ||

A—^γ^{c1}

le 29. Mai. Josephine a extrêmement bien parlé sur la nature du mariage — Cette institution qui vient de Dieu n[ou]s est doné p[ou]r n[ou]s former mutuellement à cette perfection qui doit être notre but: à développér toute l'individualité que n[ou]s avons reçue. Elle ne se développera pas, n[ou]s deviendrons ni élevé[s] ni bon[s] ni si parfaits comme n[ou]s aurions du(s) et pu(s) si la compagne que nous choisissons n'est pas un être harmonique avec et celle qui nous convient. Je ne parle pas combien rarement il est permis à une certaine classe d'oser choisir selon son cœur — mais il y a encore outre ce grand malheur deux choses qui au lieu de fécondér notre moral doivent le dessécher. 1° l'éducation des femmes les préjugés qu'on a sur elles et ceux qu'on leur donne, leur situation vis à vis de leur époux — c'est votre maître c'est un être plus élevé on voudrait presque dire d'une autre espèce — la première vertu est de lui être soumise de se conformer à lui de se denier de s'oublier et de respecter jusque à ses vices et phantasies — voilà donc déjà *un être* que Dieu et la nature ont destiné à la perfection et par là, un bonheur détruit et dans l'âge où elle devait seulement se former et

^{c1} Az A—^γ jelzésű irat 4. kézirati lapja.

par une institution Sainte dont le but est perverti — comment se développera son âme son esprit ses facultés morales et intellectuelles si on lui donât p[ou]r première vertu de sortir d'elle même et de vivre dans un autre...

Mais l'homme qui croyait recevoir dans son épouse une compagne fidelle une amie un être enfin, qui par ses vertus par son élévation son caractère son individualité est destiné à le former à l'élévé[!] à se donner reciproquement ce qui leur manque — que trouve-t-il? une créature qui, ne connaissant les droits *de l'homme* (Menschen) ignorant sa destinée à s'élévé[!] d'être l'appui et l'amie de son époux, ne lui présente qu'une volonté aveugle, || 'qu'une soumission qui les dégrade tous les deux. Elle sort d'elle même, elle n'est donc rien — elle n'a rien d'estimable, toutes qualités et vertus sont négative[s] — le voilà donc isolé sans appui, sans émulation — ils sont perdus tout[!] deux.'^{c2 7}

VIII—39.^a

Die Geschichte des jüdischen Volkes¹ zeigt von welcher Wichtigkeit es sey, dem Kinde eine grosse Idee fürs Leben mitzugeben: die Idee der Gottheit, mit der Moses das

^{c2} '—' Ez a részecske a VII—10. jelzésű irat 3. lapján volt bejegyezve, a lap többi része és a 4. l. üres maradt.

^a Az itt következő beírások a VIII—39. jelzésű irat 2., 3., 4. lapján kezdődnek és folytatódnak a VII—10. jelzésű irat 1. és 2. lapján, majd egy A—μ jelzésű betétlap két oldalán végződnek. A kézirat áll negyedrétre hajtogatott féliekből kéesszürke papírból, sárgás tintával beírva. A jelen közlésben tekintet nélkül alaki összetartozásukra a kronológiának megfelelőleg helyeztetek el, a 8° alakú Reflexions júniusi beírásaként.

⁷ A nő helyzete a házasságban, nagyon sokszor képezte Br. Teréz töprengéseinek tárgyát. Nem tartja kielégítőnek, mert nem enged szabadságot a nőnek, hogy a „tökéletesedés” felé haladhasson.

¹ Az egész feljegyzés jellemző arra a módra, ahogyan Br. Teréz a rája erősen ható, nyilván idegen eszméket és gondolatokat naplóiban feldolgozza a nélkül, hogy még csak sejtetné is a forrásokat. Témává teszi őket és összekapcsolja saját vagy máshol olvasott gondolatokkal

jüdische Volk hat anfangen lassen, hat die meiste Wirkung gehabt auf sie und ihre ganze Existenz.² Ebenso kann man dem Kinde eine grosse Idee mitgeben, die der Ehre, Familiengeschichte, Vaterland und dgl. und sie werden immer erhoben werden.

Die früheste Erziehung ist die wichtigste. Das, was der Mensch dann anschaut, dient ihm fürs ganze Leben, um sich zu orientiren zum Guten.³ — Aber sobald die Menschen diese hohen Gedanken fassen, so müssen sie auch die Kraft haben, sie auszuführen und darzustellen in sich, sonst werden sie nur verächtlicher, anmassungsvoller, *gross in Worten, klein im Leben*. So gieng es, als die Juden sanken. Aus der Ge-

— csak rövid mondatokban, nyilván, hogy adandó alkalmakkor rajtuk elmélkedhessen. Ez esetben, úgy látszik, Lessing: Die Erziehung des Menschengeschlechts című művéből vett gondolatokat kapcsolja össze Pestalozzi főmunkatársa, intézete vallástanítójának, Niederernek vallásfilozófiai eszméinek emlékeivel — aki nem egyszer állította párhuzamba Pestalozzi nevelési eszméit a kereszténység eszméivel, amit általánosan rossz néven vettek. Védekezett is ellene abban a művében, melyet Pestalozzi és intézete apológiájaként írt meg azokra a vádakra, melyeket egy bíráló, állítólag Haller svájci egyetemi tanár, a Göttinger Gelehrte Anzeigen című folyóiratban az yverdoni Pestalozzi intézet felülbírlására kiküldött bizottság jelentésének ismertetése keretében hangoztatott. (Pestalozzis Erziehungsunternehmung im Verhältnis zur Zeitkultur. Ein historisch-kritischer Beitrag zur Kenntnis und Berichtigung der öffentlichen Beurteilung dieses Gegenstandes. Iferten 1812. J. g. Cotta, 2 köt. A fentiekre vonatkozó védekezés I. köt. 253. lapon.) Azonkívül félreismérhetetlenek Pestalozzi vallás-erkölcsi nevelési gondolatai, amint azok megnyilvánultak műveiben: Lienhard u. Gertrud, Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, Buch der Mütter. Legvalószínűbb, hogy Stakelberg ezekre vonatkozó fejtegetéseinek visszhangja, vagy jegyzeteiből vett kiírások, amire a júliusi bejegyzés is céloz. A következőkben éppen csak rá akarunk mutatni egyes gondolati egyezésekre, mert idézetszerű utalás lehetetlen.

² Emlékeztet Lessingre: Gott führte sein gewähltes Volk durch alle Staffeln einer kindischen Erziehung. Id. munka Lessings sämtl. Werke. Hg. von K. Lachmann, XIII. köt.

³ Ismeretes, hogy Pestalozzi a gyermeknek mind fizikai, mind értelmi és érzelmi nevelését már csecsemőkorban óhajtja megkezdetni, hangoztatva a gyermekkori benyomások fontosságát. Lienhard und Gertrud, 1781—85. — Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, 1801. Buch der Mütter, 1803. — és a Lenzburger Rede-ben is (1811).

schichte der Juden kann man übernehmen und lernen, wie man Kinder zur Religion erziehen müsse.⁴

Der Glaube ist: das Ewige, Unveränderliche und Allgemeine in allen Menschen [zu] erkennen, sie seyen von welchem Stande sie wollen.

Das Göttliche hatte sich in der Menschheit verlohren, es musste wieder ein unveränderliches Bild, ein Canon, darstellen, erscheinen, um es wieder fassen zu können und Christus erschien. — Er erschien im Volke, denn das Göttliche ist allgemein für alle Stände.

Das allgemeine wird immer leichter aus dem Volke hervorgehen, weil das Volk einfacher und weniger Einseitigkeiten ausgesetzt ist.⁵

Das allgemeine kann sich allen mittheilen, aber nie das einzelne. Alle Einzelheiten vergehen, das Allgemeine aber wirkt unabhängig von den Einzelheiten, befestigt sich für ewig. Die christliche Religion als etwas Allgemeines kann nur im Zusammenhange mit der ganzen Religion und mit der ganzen Menschengeschichte verstanden werden.⁶

Es ist merkwürdig, dass die christliche Religion mehr Geschäftssache als Verstandessache wurde und zur Unwissenheit führte. Sie sprach vielleicht nur zu sehr das Allgemeine in der Menschheit aus. Die Erziehung muss im Detail, das Allgemeine im Einzelnen zeigen. Und so kann auch Pestalozzi immer das Allgemeine aussprechen, aber || andre Er-

⁴ L. fenti 2. jegyzetet.

⁵ Pestalozzi véleménye szerint is a szegény ember gyermekét a természet és a szükség neveli, tehát nem fejlődik egyoldalúan, mint azok, akik iskolába járnak. L. Abendstunden eines Einsiedlers. 22—40., különösen a 30. aforizma.

⁶ Hasonló gondolat Pestalozzi—Niederernél: ...Das Christentum ist darin mit dem Anfang aller Offenbarung mit der Schöpfung der Welt und der Menschen, wie sie die älteste Urkunde von Moses, dieses ewige Symbol universeller Erziehung, erzählt, in der vollkommensten Übereinstimmung und für die ideale, geistige Stufe der Menschheit ebendas, was jene Urkunde für die reelle, nämlich der Lebenskeim einer organisch-genetischen Entwicklung der Religion in der Geschichte. L. Pestalozzis sämtliche Werke, Hg. von J. W. Seyffarth. Lenzburger Rede X. Bd. 236. l.

zieher und andre Menschen müssen es anzuwenden wissen in ihren Verhältnissen und nach ihren Verhältnissen aussprechen.⁷ Die Erziehung steht in genauer Ähnlichkeit mit der Religion, die Religion ist die Erziehung des Menschengeschlechtes⁸ und bei der einzelnen Erziehung muss man immer die Erziehung der Menschheit zum Muster nehmen. Das Allgemeine muss immer ausgehen vom Volk. Der Reiche hat die Mittel das anzuwenden, was das Volk kann, aber der Arme hat nicht ebenso Mittel, das für sich zu brauchen, was der Reiche kann. Der Glaube, das Vertrauen ist nöthig zu allen grossen Wirkungen; so gründete alle Wirkung des Christenthums sich auf den Glauben. Der Glaube gab eine Macht, die den gemeinen Menschen unerklärlich war, es war die Zuversicht von einer neuen Ordnung der Dinge.⁹ Das Allgemeine hat nur so grosse Wirkung, weil es über alles einzelne erhaben ist, man ihm alles Irdische aufopfert und weil es Berührungspunkte findet bei allen Ständen, bei allen Arten von Menschen.

Es ist eine grosse Ähnlichkeit zwischen dem Gang der Versöhnung und der Erziehung. Die Versöhnung fieng an im allgemeinen und machte, dass die menschliche Natur aus sich selbst erhöhe.¹⁰ Diess muss auch jede gute Erziehung thun.

⁷ Pestalozzi, bár az individuumból indul ki a nevelésben, — methodusában általános érvényű elveket fektet le: a gyermek fizikai, értelmi és erkölcsi erőinek a természet menete szerinti, azaz a természet törvényeit számba vevő pszichológiai haladás követelésével, de bármilyen is volt az elv, — módszerének sikere csakis a helyes alkalmazástól függött. Pestalozzi tévedése éppen abban állt, hogy a módszernek túl nagy fontosságot tulajdonított és így elemi könyveihez való szoros ragaszkodást követelt, ami a tanító egyéni kezdeményezését akadályozta és így a tanítást merevvé tette.

⁸ L. Lessing, id. munka §. 1., 2.: 416. lapon: Was die Erziehung dem einzelnen Menschen ist, ist die Offenbarung bei dem ganzen Menschengeschlecht. — Erziehung ist Offenbarung, die dem einzelnen geschieht. — Offenbarung ist Erziehung, die dem Menschengeschlecht geschehen ist und noch geschieht.

⁹ Ugyancsak Lessing, midőn a rajongókról elmondja, hogy azok hitükkel közelebb hozták a valósághoz a maguk álmát, egy jobb korról.

¹⁰ Hasonló gondolat Lenzburger Rede-ben: Sein Ziel... in jedem Individuum eine geistige d. h. göttliche Ansicht und durch diese in ihm

Sie muss das Allgemeine in der Menschheit aussprechen. Die Versöhnung erfordert den Glauben zur nothwendigen Bedingung, auch die Erziehung. Die Mutter glaubt,¹¹ weil sie das Kind liebt, das Kind vertraut der Mutter, der Lehrer glaubt, weil er die Idee liebt und er den Zögling ansieht als den, in dem er die Idee darstellen kann. Dieser Glaube macht ihn den Zögling lieben und diese Liebe erweckt Vertrauen im Zögling.

Christus hat als Muster auf die Menschheit gewirkt dadurch, dass er sich selbst anschauen liess als in Gott lebend, versetzte nun auch das Göttliche strebend in jedem Momente des Lebens alles Irdische und Göttliche, alle Würden u. s. w. nur zu diesem Zweck gebrauchend. So wurde er für seine Jünger ein Mittelpunkt ihrer höheren Gefühle und so war das Göttliche noch im Erscheinen.¹² Wer also göttlich werden will, der muss Christus kennen. Das Verhältniss von Jesu zu seinen Jüngern ist das reinste Verhältniss, in dem der Lehrer

einen göttlichen d. h. religiös selbstständigen Menschen zu erzeugen... mit einem Wort, im Leben der Religion das ganze Leben der Menschheit verherrlicht darzustellen... erhob Gott in ihm zum höchsten Gegenstande des Geistes... in dem er ihn selbst als das Ideal unserer Natur aufstellte. Id. m. X. köt. 233. l.

¹¹ Pestalozzi müveiben nem gyözi hangoztatni a vallás-erkölcsi nevelés fontosságát, mely már a legzsengébb korban az anya által indítandó meg, tekintve azt, hogy a gyermekben szunnyadó vallás-erkölcsi érzetek az anyai szeretetben való bizalom és az iránta való hálaérzetekben gyökereznek, és amelyek az anya irányítása mellett természetszerűleg fordulnak Isten felé. — L. Abendstunden eines Einsiedlers, 1780. 50—55. és 70—105. aforizmákat. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, 1801. XIII., XIV. levél. Buch der Mütter (1803), Bevezetés és a 7. Übungban a 107—113. lapon. Valamint összefoglalva Pestalozzi által 1809. aug. 10-én tartott és 1811-ben Niederer átdolgozásában a Pestalozzi és Niederer által szerkesztett Wochenschrift für Menschenbildung című folyóiratban megjelent Lenzburger Rede-ben. — Id. m. X. köt. 234—238., 314—316. l.

¹² L. Lenzburger Rede: ...dass er (der Erlöser), wie die Sittlichkeit durch sein Beispiel, ebenso die Gottheit durch das Leben der Idee in ihm, und durch die ganze symbolische Bedeutung seines Thuns und seiner Schicksale sichtbar machte... Durch die Gottheit in ihm erkannte er die Individualität eines jeden und war wiederum fähig, der Mittelpunkt der religiösen Anschauung eines jeden zu werden... L. id. m. X. köt. 238. l.

zu seinen Schülern stehen kann. Aus dem Umgang von Christus¹³ || mit seinen Jüngern und aus der Wirkung von Christus kann man auch abnehmen, wie nothwendig es sey und wie wohlthätig dem Kinde eine hohe Idee, wenn auch nur ein Bild von etwas Volkommenen, mitzugeben fürs Leben. So hatten die Morgenländer die Engel geschaffen für die Zeit des kindlichen Menschenalters, so gab Christus sie auch.

Es ist wichtig dass man den Kindern Weihnachten bei den Geschenken das Christuskind nennt, so wird das Sinnliche der Geschenke ihnen verklärt erscheinen. Überhaupt sollten die Eltern die christlichen Feste feiern und den Kindern ihre Bedeutung sagen, wie sie sie aus der Geschichte Jesu erhalten; auch die Sonntage sollten immer gefeiert werden.¹⁴ Solche Feste dienen dazu, den Menschen höher zu heben; das wird von der grössten Wichtigkeit für den Genuss des ganzen übrigen Lebens.

Das Kind muss wie die Eltern fürchten nur das Böse und zwar aus Liebe für die Eltern.

Der Zweck der Erziehung ist, die Harmonie der Kräfte, diese Unschuld im Kinde zu fixiren, die sich in der Jugend findet. Diese bildet sich bei ihm in seinem Innern, in der Harmonie des Wissens, Könnens und Wollens.¹⁵ Das Kind kann und weiss was es will; ebenso will es nur, was es weiss und kann, da steht es in Harmonie mit der äusseren Natur. Die Eltern sorgen für seine geringen Bedürfnisse und man fordert nichts von ihm, als was es leisten kann. Es ist auch nothwendig religiös, es lebt in Gott, und siehet alles an, als von Gott kommend; alles ist ihm ewig, nichts vergänglich.

¹³ Lessing: Christus, der erste praktische Lehrer. I.d m. 428. l.

¹⁴ Pestalozzi fő követelménye, hogy az egész házi, illetve családi életet vallásilag meg kell szervezni — religiös organisieren —, amire vonatkozólag a fent már többször említett művekben ismételt ad utasításokat és végül összefoglalóan az itteni feljegyzésekhez hasonlóan, a Lenzburger Rede-ben is. Id. munka X. köt. 314—315. lapon. V. ö. még A—Z, Br. Teréz feljegyzéseit, 57—63. l.

¹⁵ A már többször említett Pestalozzi-féle Grundkräfte — az emberi fejlődés adott alaperői —, melyeket természetszerűen harmonikusan, egyensúlyban kell kifejleszteni. L. jegyzeteket 55—57., 58—63., 64—65. l.

Glückliche Menschen wie Franklin¹⁶ und Fenelon¹⁷ haben sich ihr ganzes Leben durch in diesem Zustand erhalten und behauptet. Die Erziehung könnte jeden in demselben fixiren. Die Jahre der Kindheit sind die schönsten im Leben, die Unschuld derselben muss uns durchs ganze Leben begleiten, die Erinnerung an dieselben immer uns aufrichten, als Beyspiel dastehn zur Nachahmung. Ich kann nicht an meine Mutter, an meinen Bruder denken, ohne auch religiös zu fühlen, ohne in einem das Glück der Unschuld zu geniessen. Das Kind muss der Mutter folgen aus Liebe für die Mutter. Wenn die Mutter unzufrieden ist, so muss es dem Kinde wehe thun bis zu Thränen, weil es die Mutter liebt. Hier wirkt die Liebe zugleich ebenso wie die Furcht.¹⁸

Josephine Deym und Therese Brunswik befinden sich nach einem Aufenthalt in Italien zu Triest.^b

Das Leben von Christus war das der Unschuld des Kindes, verbunden mit der Liebe des Weibes und der Kraft des Mannes. Er konnte alles, was er wollte, und wollte nur, was er sollte. Er war Herr der Natur,^c + weil er nur ein Ziel für sein ganzes Leben gewählt hatte und diesem Ziel allein alle Momente seines Lebens durch folgte an diesem Ziel festhielt. Er lebte in der Liebe, im Dank im Vertrauen Gottes denn er wirkte Gottes Werk. Seine Persönlichkeit gieng unter, er triumphtierte über dieselbe, und im ewigen und im Unendlichen lebend über alles beschränkte und einfältige erhaben. Er zeigt in seinem Leben ein göttliches Leben und in der Wirkung seines Lebens wie das göttliche wirkt in der Welt¹⁹ — sein Le-

^b Ez a bejegyzés ellenkező irányban van a lap közepén beírva, nyilván mikor még üres volt, — amiből következtetni lehet, hogy az egészet Triesztben írta, amikor a francia-osztrák háború miatt nem tudtak hazaindulni. Ld. Biogr. CCXXII. l. és j.

^c VIII—39-es iratról itt a VII—10. 1. lapján folytatódik a beírás.

¹⁶ Franklin. L. 108. l., 173. l. 13. j.

¹⁷ Fénelon. L. részletes jegyzet, 21., 43., 45., 54., 67—93 l.

¹⁸ Pestalozzi buzdítja az anyákat, hogy adott alkalmakkor ne tartózkodjanak a fenytésből. L. Lenzburger Rede, id. m. 315. lapon.

¹⁹ Ezek a gondolatok nagyjában a Lenzburger beszédben is feltehetők.

ben muss uns allen als Muster dastehen, auch mir soll es so dastehen, und niederträchtig werd' ich sein wenn ich diesem Muster nicht folge, seinem Verlangen gemäss etc. —

Man muss alle religiösen Gebräuche menschlich aus der Natur erklären um sie zu verstehen und etwas hervorgehen zu lassen, das mit der menschlichen Natur in Harmonie steht. Die jüdische Geschichte ist eine Geschichte, geschrieben mit einer religiösen Ansicht der Menschheit²⁰ sie ist daher bei der Erziehung von grosser Wirksamkeit um dem Kinde eine religiöse Ansicht des Lebens zu geben. — Die Religion giebt allem dem was der Mensch thut einen Schwung und eine ewige Dauer. Mit Religion ausgerüstet, braucht der Mensch nichts mehr, mit ihr hat und versteht sich alles und es ist die grösste Mitgabe die man dem Kinde geben kann. — Aberglaube wäre es wenn man Gott Leidenschaften zuschreibt, ihn personifizirt und sagt Gott zürnt, Gott straft.

Man kann Gott zeigen im Bezug auf die Mutter und auf das Kind selber und kann sagen Gott giebt mir, Gott giebt dir. Hernach Gott lenkt dich, Gott rührt dich u. s. w. im detail. Nimmer muss man abgezogene Begriffe dem Kinde geben und sagen: Gott ist gütig, Gott ist allmächtig, das Kind versteht sie noch nicht und wendet sie zu allgemein an, es kann sich hernach nicht das zerstörende in der Natur aus der Güte erklären. △

Hat die Mutter das Kind erhoben zur Religion so hat sie ihm das höchste gegeben was sie ihm mitgeben konnte, und etwas woran sie alles übrige leichter knüpfen kann, und wodurch alles übrige eine höhere Bedeutung erhält. ||

△ Um die Religion zu zeigen in Rücksicht der geistigen Verhältnisse Gottes zu dem Menschen, in Rücksicht der Allgegenwart, der Allwissenheit, müssen die Eltern erstlich glauben sie leben in der Allgegenwart und in der Allwissenheit Gottes, dann müssen sie selbst dem Kinde diese Eigenschaften fühlbar machen und ihre eigenen Verhältnisse zum Kinde. Das Kind muss fühlen dass seine Eltern ihm immer gegenwärtig sind, dass sie alles wissen was das Kind thut, auch

²⁰ V. ö. hasonló megjegyzését A—[-]jelzésű iratban, 62. l.

selbst wenn das Kind nicht begreifen kann, wie die Eltern zu diesem Wissen gekommen sind. Die Religion wird dem Kinde dann erst practisch, sobald sein geistiges Verhältniss zu Gott ihm aufgegangen ist. — So bald es weiss: Gott weiss es, Gott sieht es Gott hört es. — Die Allmacht Gottes muss vielleicht dem Kinde erst in der Natur erscheinen, denn nur so nimmt es Gott wahr, hernach muss es die Erfahrung gemacht haben dass es beobachtet werden kann, ohne den Gegenstand gewahr zu werden, der ihn beobachtet, und so wird ihm die Idee von der Allwissenheit klar. Vielleicht aber entsteht auch diese Idee ausser der Zeit durch ein unmittelbares Verhältniss des Menschen mit Gott.²¹ —

Ich wünschte heute mit Niederer²² zu sprechen über das Buch der Mütter.²³ Ich glaube Pestalozzi irrt sich darin, dass er die Sache mit der Sprache²⁴ geben will, er soll die Sprache

²¹ Ezek és a továbbiakban foglaltak, a vallásos érzületek keltésére adott utasítások ismételték, bár más fogalmazásban, a Buch der Mütter és a Wie Gertrud ihre Kinder lehrt című munkában, valamint a Lenzburger Rede-ben is lelhetők. Id. m. 238—39. és 314—315. lapokon. V. ö. még Br. Teréz megjegyzéseit, A—C, 58—62. l.

²² Niederer. Ld. 18. l. részletes jegyzetet. Br. Teréz ezen óhaja mutatja, hogy tisztában volt, hogy a Pestalozzi-módszer theoretikusa és egyben kritizálója Niederer volt és aggályokkal hozzá kellett fordulni, s bár Niederer csakugyan Pestalozzi gondolatjainak legmélyebb megértője, mégis sokban önkényesen interpretálta Pestalozzi gondolatait és sokszor teljesen átdolgozta munkáit, mint azt a Lenzburger Rede előszavában Pestalozzi meg is jegyzi. Viszont Niederer magasztalta leginkább Pestalozzi elveit, — filozófiailag igyekezett alátámasztani őket.

²³ Teljes cím: Buch der Mütter oder: Anleitung für Mütter ihre Kinder bemerken und reden zu lehren. (Rendelkezésemre lévő kiadás Pesth, 1835. gedr. mit v. Trattner Károlyischen Schriften, Herrngasse Nro 612.)

²⁴ Ezt az elemi oktató könyvet leginkább támadták — de nem is annyira abból a szempontból, mint Teréz, — hanem abból, hogy a szemléltető oktatást a gyermek saját testén kezdi meg. Fichte is kifogásolja ezt a Reden an die Deutsche Nation-előadás sorozatában, habár a nemzeti nevelést Pestalozzi elveire akarja alapítani. Az eszme és a kidolgozás Krüsié, Pestalozzi intézetének tanítójáé. Pestalozzi csak az előszót írta, azaz a szöveget az anyákhoz, hogy vállalják gyermekeiknek az iskola-kor előtti nevelését, oktatását. A 7 gyakorlat közül a 7-et írta Pestalozzi: Siebente Übung, Die wesentlichsten Verrichtungen der

mit der Sache geben, wenn der Endzweck Sprachunterricht ist, so sollten die Gegenstände nach dem Bedürfniss der Sprache geordnet werden. Ist der Zweck aber die Kenntniss der Sache, so muss man den Unterricht durch die Natur der Sache bestimmen. Bei der Physik zum Beispiel, denkt man nicht an die Sprache beim Unterricht, man denkt an die Kräfte der Natur und bestimmt seinen Vortrag nach der Natur dieser Kräfte. Ich glaube die Übungen die Pestalozzi vorschlägt im Buch der Mütter, sind gut um die Geisteskräfte zu wecken und zu stärken, die Aufmerksamkeit, den Witz; ich glaube gewiss, dass Pestal's Zwecke mehr formal sind, blosser Übungen und Wirkung der Kräfte, diese allein bringt nicht zur Harmonie mit der Natur wenn nicht die so gestärkten Kräfte auch zugleich angewandt werden, ∞ || ∞^d um die Natur kennen zu lernen.²⁵

^d Kör, jelezve, hogy a VII—10-ről az A— μ jelzésű lapon folytatódik a beírás.

Theile des menschlichen Körpers, die auffallendsten Verschiedenheiten dieser Verrichtung und die gewöhnlichsten Gelegenheiten bei denen sie statt haben. L. id. m. és kiadás I—XVI. l. és 67—170. l. Fenti szakasz később Pestalozzi, Der natürliche Schulmeister c. művébe vététt fel. Br. Teréz kifogása nyilván a „Mit dem Munde reden" felírású szakaszra vonatkozik, csakhogy ebben az esetben kifogása nem helytálló, — mert hiszen nem nyelvtanításról van szó, hanem a tárgyak megismeretetéséről és azok neveinek megtanulásáról, valamint kiejtéséről. Pestalozzi tudatosan a tárgyak ismerete által vezet a nevek ismeretére: Entweder führt man die Kinder durch die Kenntnis der Namen zu derjenigen der Sache oder durch die Kenntnis der Sachen zu derjenigen der Namen. Die letzte Manier ist die meine. L. Buch der Mütter id. kiadáshoz csatolt: Einige Stellen aus Pestalozzis Schriften, 175. lapon. Ez idézet a Methode című, 1800-ban írt munkából való. L. magyarban Pestalozzi ped. munkái, ford. Zsengeri Samu. I. köt. 59. l. Amit Br. Teréz kifogásol, az csak nagyobb gyermekek oktatásánál jöhetne számba.

²⁵ Pestalozzinál csakugyan a szemlélet formális oldalának hangsúlyozása a fontos, — a módszer, — melynek tévesen — szinte mindenhatóságot tulajdonított. És itt nyilvánult meg azután az a tévedése is, hogy túlbecsülte a mechanikus beszédgyakorlatokat, a tanító után való kórusban utánmondás nevelési értékét. Szerinte a meg nem is értett, betanult szavaknak arra kellett volna szolgálnok, hogy mint egy előkészített háló, adott alkalomkor a tárgyi képzeteket befogadja. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, I. levélben hosszasan fejtegetve.

Beim Sachunterricht muss man vom Mannigfaltigen ausgehen, nicht vom Mittelpunkt, aber vom Kreis. Nur so, glaub ich, erklärt sich ein Kind einen Gegenstand, wenn es viele ähnliche zusammen gesehen hat.

Der Mensch läuft Gefahr, allen Verirrungen unterworfen zu werden, denen das Menschengeschlecht unterworfen ward, wenn nicht die Kunst seiner Erziehung zu Hilfe kömmt.

Geniale Weiber sollen vorzüglich sich der Erziehung widmen, sonst werden sie Zwittergeschöpfe.²⁶

Bey tiefem Studium der Naturgeschichte wird das Leben selbst religiös werden. Die Bildung zur Sittlichkeit, sowohl der zu Stärke und Erhabenheit des Charakters, als die zur Liebe kann mit zur Religion gerechnet werden.

Das Kind wird nicht selbständig durch Raisonniiren, nur dadurch, dass es die Gegenstände in der Anschauung und im Gefühl rein unbeschränkt auffasst und der Nothwendigkeit aus Liebe folgt. Die Mutter selbst muss in einer Welt von Anschauungen und Gefühlen leben und darin ihre Kinder bewegen, so bedarf sie keines Zwanges.²⁷ ||

Ich glaube, wer Gott liebt, von ihm wieder geliebt wird, und dass diess eine immerwährende Offenbarung der Gottheit im Menschen ist und eine Leitung und eine Vorsehung derselben, dass der gottgesinnte Mensch immer in Gemeinschaft steht mit Gott (auch im schlechten Menschen wirkt Gott, aber ohne Bewusstsein dieses Menschen). Religiöses Gefühl also ist deutliches Bewusstsein des Allgemeinen in der Natur, in der Welt, das ewig Wahre, ewig Gute, ewig Schöne, dass das, was das Ganze erhält, mit meinem Wesen in Verbindung, in Gemeinschaft stehe, wenn ich dessen werth bin, dass es mich beschützt, dass es mich trägt. Dieses Gefühl ist dasjenige, wovon alles Wissen, alles Handeln und

²⁶ Itt Széchenyi István nézetével egyezik Br. Teréz; Sz. csak abban az esetben bocsátotta meg a nőnek a coelibátust, ha neveléssel foglalkozott.

²⁷ Pestalozzi gondolatok — a már többször említett művekben: Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, I. levél, a további pedig Buch der Mütter, 107—113. l. és ugyancsak Wie Gertrud ihre Kinder lehrt XIII. és XIV. levél.

alles was im Menschen vorkömmt, ausgehn muss, wenn er ganz aufgefasst werden soll ohne Beschränkung.

Nur der Mensch, der dieses Gefühl hat, kann vollendet und befriedigt sein. — Der Mensch sollte sich alles zum Bewusstsein bringen können, er sollte über alles klar sich aussprechen können. Damit der Mensch vollendet dastehe, muss das Schicksal viel für ihn thun, aber auch er selbst muss unablässig sich aufregen, muss mit Eifer arbeiten.

Gott gab dem Menschen die Vernunft und das Bewusstsein, auf dass er immer nach Gott blicke und ihn fragen möchte, aber er kehrt sich oft von Gott weg und schauet ihn nicht an, dann ergiebt er sich dem Leichtsinn, dem Laster. ||

P—1.

Ach welche schmerzliche Tage der 1-te und 2-te July. Jo[sephine] sagte mir, dass St[akelberg] wüsste, dass ich seine Schriften durchblättert und gelesen hätte.⁴⁵ Wie ein Donnerschlag traf's mich und ich benahm mich im ersten Moment so ungeschickt als unedel: bekennen hätte ich sollen und ich bemäntelte, leugnete halb; nun weiss ich nichts den Fehler gut zu machen als beiden das genaue Bekenntniss davon abzulegen. Das scheint mir gut und ich habe nicht den Muth dazu. Die Schwester ist unfreundlich, da kann ich sehen wie diese Härte zurückstossend ist für Kinder, die ihre torts bekennen wollen.⁴⁶ Wie offen meine Seele vor ihr gelegen hätte, hätte sie mir nicht verschlossen das Herz mit ihrem Eisesblick. ||

Ich erkenne nach und nach die Feinde in meinem Innern, die mir das Gute verhindern. Ich habe sie zuviel genährt, sie sind übermächtig geworden, ich muss ihnen jetzt den Zufluss abschneiden, sie auf Wasser und Brot setzen, damit sie das Gleichgewicht nicht stören, das ich herstellen will. Es sind *Eigenliebe und Einbildungskraft*, diese zwei Herrschsüchtigen zerstören mir immer meine Pflanzungen. Ich übertrieb alles durch die enorme Empfindlichkeit, dieser Eigen-

⁴⁵ Nem lehetetlen, hogy a megelőző beírásokat a Stakelb. Schriften-jeiből jegyezte ki.

⁴⁶ Még ebben a lelki bánatában is rögtön a gyermekek lelkivilágára és erkölcsi nevelésének problémáira gondol.

liebe, diess war in der letzten Zeit. Ich will ruhig werden. Nichts mehr fürchten als *Zerstreuungen und die Lust zu geniessen*, da muss ich mir den höchsten Abbruch thun. Treuen Sinn muss ich mir schaffen. La fidélité à laisser tomber tout ce qui trouble le silence intérieur ne pas laisser troubler mon intérieur.⁴⁷

Gott hat mir so himmlisch schöne Tage verliehen; vom 1-ten bis 12-ten July, die sollen mir ewig heilig sein. — Mir kömmt vor, es sey mir erst seit dem das volle Licht aufgegangen über das Leben, Wahrheit, meine vormaligen Verkehrtheiten und die Ursachen meiner Leiden, dass ich sie mir selbst gemacht, weil ich widerstand. Ich glaubte schon so weit zu sein und konnte nicht einmal anwenden und benützen was Gott mir schickte, ich nahm wieder *alles* verkehrt und machte *alles* verkehrt. Was mir Seegen bringen sollte, diese kostbare Zeit in der ich mich erheben könnte bis zu dem Urquell hinauf der Wahrheit und Schönheit, bis zur Erhabenheit und Völlendung! Was hat es mich gestört, was hat es mich verdorben, que je laissois troubler mon intérieur durch die bis zur Narrheit empfindliche Eigenliebe, durch Scrupel und rai-sonniren derselben. Wäre ich einfach (simple) geblieben, hätte ich ruhig angeschaut was es giebt, was hätte ich mir für Leiden erspart! Die Leiden die uns Gott schickt: die sind wohlthätig, sie bringen keinen Aufruhr in unser Inneres, — die man sich macht, wenn man die Eigenliebe anhört, durch ihren dépit und désespoir ausser sich kömmt, das ist es von dem ich immer sagte, es verdirbt mich. Ich suchte die Ursache bei diesen erhabenen religiösen Engelsseelen, die mich unwürdige umgaben. Es waren nicht sie, meine rasende Eigenliebe hat den Tumult in mich gebracht und in demselben verschlimmerte *ich selbst* immer meinen Zustand; mein Leiden ist aber noch nicht alles, was ich aber meinem Gemüth schadete, was ich an goldner Zeit verlor, da ich Tage und Nächte im Tumult meiner Leidenschaften hinbrachte, statt dass ich ruhig hätte aufnehmen und ausbilden können mein Inneres. Leidenschaft macht den Menschen unglücklich, wenn er einfach bliebe und ruhig, so gäbe es gar kein Übel

⁴⁷ Fénélon, Lettre 150. ... laissez tomber par simple fidélité tout ce qui dissipe et distrait, tout ce qui ébranle l'imagination... qui trouble la paix, le silence, la petitesse et la nudité intérieure. 519. l. — Lettre 385. ... ne vint troubler la paix intérieure. 619. l. — Lettre 389. ... de laisser tomber doucement vos vaines imaginations pour retrouver la paix. — Lettre 415. ... en attendant je vous conjure d'écouter Dieu dans un vrai silence intérieur. 633. l. — Lettre 189. Fidélité à laisser tomber tout ce qui trouble le silence intérieure (mint cím). 537. l.

in der Welt. *Gottgesinnt und unbefangen, unschuldig, gut*,⁴⁸ was für einen verkehrten Begriff vom *Gutsein* hab ich mir gemacht. Ich glaubte es zu sein und war beinahe der Antipode; ich muss einfach werden, einfach in Allem wie Franklin,⁴⁹ redlich wie er und aufrichtig — wenn ich auch fehle, offen fehlen.

Jesus soll mein religiöses Vorbild werden. Er war nach dem Gebot Gott ähnlich, das sollen auch wir werden, jeder, wie er kann; und jeder kann, man will nur oft nicht können und das ist's was uns angerechnet wird, *nur die Fehler in die wir willigen*.⁵⁰ Unser Wille macht uns schlecht und gut. Wenn die Gelegenheit, die Handlungen und andere, unser Verhältnis oder was immer uns von unseren moralischen Höhen herabziehen will, so ist es tentation die schlechterdings muss überwunden werden. Der sich nicht überwindet ist klein. Das wäre sehr schwach, wenn wir uns von ihr besiegen liessen. Wenn ich mich mit St[akelberg] vergleiche, finde ich mich roh. Wie zart und heilig fühlt und denkt er, *meistens herzlich, nicht immer*, er hat auch noch Rohheiten an sich: er vergisst sich, aber wie zart denkt und fühlt er doch im Ganzen, wie unendlich ist da der Abstand zwischen ihm und mir, selbst Jo[séphine] steht sehr weit in diesem hinter ihm. — In unseren Ländern ist man noch unendlich roh. Gegen andere glaubten wir uns schon sehr fein gebildet und wie grob und derb gegen St[akelberg] seine Noblesse, seine feinen Manieren, sein zarter Sinn, seine distinction und discrétion sollen mir Vorbild sein. || Jo[séphine]'s intriguer Geist *scheinen wollen* sticht am meisten gegen seine véracité und droiture ab. Er hat Abscheu von allen Umwegen und krummen Wegn. Auch wegen den Hr. zu Vid⁵¹ hatte er mehr Recht als Unrecht, sein feineres und richtiges Gefühl liess ihn so etwas schneller und härter auffassen, so wie Jo[séphine]

⁴⁸ Fénelon, Lettre 99. ...il faut... écouter Dieu intérieurement, avec un coeur dégagé de préjudices flatteurs de l'amour propre, pour recevoir fidèlement sa lumière sur les moindres choses à corriger en nous. 493. l. — Lettre 187. Contre les vaines délicatesses de l'amour propre. ...Rien ne vous est plus nécessaire que de mourir à vos réflexions... à vos sensibilités sur les bagatelles. 536. l. — Lettre 210. ...il faut éviter de tomber dans le scrupule.

⁴⁹ Franklin Benjamin (1706—1790), amerikai államférfiú és a vil-lámháritó feltalálója. Kiváló moralista és politikai író. Brunszvik Teréz-nek már gyermekkorá óta ideálja. Ld. Biogr. LV—LVI. l.

⁵⁰ Fénelon, Lettre 132. ...ne pas s'inquiéter des sentiments, mais du fond de la volonté... Le sentiment ne dépend pas de vous... C'est la volonté qui dépend de vous et que Dieu demande. Il faut que la volonté soit suivie de l'action. 511. l.

⁵¹ Herr zu Vid, nem volt kikutatható.

nen]'s zarterer Seele leichter etwas aufstösst oder weh thut als mir. Ich bin in allem diesen unendlich weit zurück. Dies wird mir schwer werden auszubilden in meinen Umgebungen; wenn ich nicht streng aufmerke und mich nicht entrainen lasse. Wenn mich etwas *ganz oberflächlich* choquirt muss ich mir's *tiefer einprägen* und *darüber denken* in der Überzeugung, dass es mich nur leicht berührt, weil ich nicht erhaben genug bin; je weiter ich komme, je öfter und je härter wird es mich beleidigen und vor allem mich immer *erhaben erhalten*; Wenn ich herabsteige, dann wird es mich noch tiefer ziehen und selbst das Gefühl oder Bewusstsein der tiefen und hohen Stufe worauf ich stehe, kann mir *verlohren gehen*.⁵²

VIII—179.^a

M.[arton] V.[ásár]¹ am 4-ten August 1810 [1809].^b Josephine zeigte mir, wie sehr gefährlich meine Lage ist, diess muss mir immer vor Augen sein; aus jenem, wie mich alles bei meiner Ankunft choquirte das Betragen der M[utter] etc. urtheilte ich, ich wäre erhaben genug u. dieser Abscheu würde mich schützen. Bei diesem Wiedersehn mit Jo. aber sehe ich, wie wenig diess zureicht. Jo. erschrak, als sie mich sah; eine halbe Offnerin guckte aus mir heraus; die Weichheit, mit der ich Sauers² Brief aufnahm, die Kleinigkeitskrämerey, das unruhige u. exaltirte Benehmen u. Erzählen — sie sah keine Erhabenheit, Ruhe und die so nöthige, kalte Besonnenheit — sie warnte mich darauf von allem comeriren

^a A VIII—179. jelzésű irat (a VIII. számú iratköteg 179. írása) szürkés-kék durva, kis nyolcadrétre hajtogatott negyedréti papírlapok. Lapszám: 1—12. (Úres: 9—12.)

^b Az 1810-es dátum későbbi beírás, sötétebb tintával, Brunsvik Teréz írásával bár, de későbbi, illetve öregkori írásával. Helyes keltezés: 1809, mert 1810 augusztusában Brunsvik Teréz már útban volt Wítchap felé, ahova augusztus 8-a körül érkezhetett meg és augusztus 11-én naplójába írta: Seit mehreren Tagen mit meiner geliebten Josephine vereint. Ld. VII—1. Règles de vie. Ld. Napló 203. l.

⁵² Fénélon, Lettre 61. ... Vous trouvez dans votre examen moins de fautes que les gens plus avancés et plus parfaits n'en trouvent, c'est que la lumière intérieure est encore médiocre. 476. l. — Lettre 51. On court risque de se croire avancé à proportion des lumières qu'on a sur la perfection. 471. l.

¹ Martonvásár Fejér megyében, a Brunsvik Antalék családi birtoka. Ld. B:ogr. XLII—XLIII. l.

² Sauer gróf a Deym-gyermekek társágjaja. Főgyám maga özv. gróf Deym Józsefné volt, Brunsvik Jozefin.

tripotagen plaudern mit M[utter] erklärte, dass sie meine gefährlichste Feindin sey, weil unser Herz so sehr geneigt ist, sie als M[utter], als Vertraute etc. anzusehen. Das Mitleid mit ihr, die Ehrfurcht, alles verleitet, intime mit ihr zu sein und eben dieses muss ich aufs strengste vermeiden. Ich muss voll Achtung gegen sie alles Respectuöse ihr erzeigen, nur keine Intimität. Ich muss mich von der Idee losmachen, dass sie meine erste Freundin sein sollte. Ich muss sie mehr als erste Verwandte, als Hausfrau, als Wohlthäterin auch in Geldsachen, sie mir aber als Menschen, meiner Erhebung hinderlich ansehen. Ich muss mit ihr auf einem respectuosen, aber kalten, fremden Fusse immer stehen bleiben. Erziehen kann ich sie und erheben und in diesem Verhältniss mit ihr mich betrachten, nichts annehmen von ihr, sondern mit der Zeit ihr geben. Davon aber muss ich mich ungemein hüten, wenn ich diess zu rasch und zu früh thun will. Lieber ganz stumm und unhandelnd. || gegen sie. Meine Gegenwart bei ihr muss ich ihr werthhochschätzen machen, muss sie nicht damit überhäufen, muss ihr zu verstehen geben, dass das Plaudern und Tripottiren uns verdirbt und dabei nichts herauskömmt und muss lieber die Zeit bei ihr vorlesen. Ebenso muss ich überhaupt allen Umgang meiden, nichts verdirbt so sehr und nichts ist mir Schwachen gefährlicher auch T[ante]³ und Cou[sine]. Man hat mich vergessen, ich muss mich hüten, mich ihnen ins Gedächtniss zu bringen. Seichte Lecture und seichte Gespräche verschlimmern unendlich. Man faulilirt sich so leicht. Meine Gutmüthigkeit, meine Hingebung, 'mein mich, und die Reise und Jo[sephine] rechtfertigen wollen,'⁴ ist eine wahre Schwäche. Wenn ich bleibe, wie ich die ersten 14 Tage⁵ bin so werd' ich unvermeidlich und unvermerkt in die alten Netze gezogen. 2-tens. Was die andern *alle*, auch M[utter] thut, sagt, denkt, muss mir *nichts sein*, ich darf durchaus es nicht anschauen. Mich weder in Politik od. was immer anderes mich hineinbegeben, dadurch gehe ich aus mir heraus und da ist schon alles verlohren, da gehöre ich mir selbst nicht mehr an. Fest muss ich stehen und stark in mir mich halten und mich keinen Augenblick loslassen. Nichts soll mich kümmern, nichts erreichen. 3-tens. Noch eine H[au]ptregel

³ Valószínűleg Brunszvik Józsefné és leányai, Julia és Henriette. Ld. 75. l. és jegyzetét.

⁴ A nővéreket itáliai kiruccanásuk miatt szemrehányásokkal fogadták otthon. Ld. Mem. (91., 95. l.)

⁵ Tehát visszafelé számítva aug. 4-től július 23-ikát nyerjük, mint hazaérkezésük dátumát.

ist: dass ich selbst immer denke über Recht und Unrecht. Jeden Fall, wenn von einem 3-ten erzählt wird, wenn ich was thun soll, wenn ich über etwas urtheilen soll, muss ich prüfen das Recht und Unrecht. Ganz davon abstrahiren, was die Welt, das Jahrhundert, die Convenienz, Vorurtheile, überhaupt, was andere darüber meinen; das reine Rechte muss uns immer klar werden. Dadurch gewinnt man || Charakter und wenn ich den Menschen imponire. Imponiren muss ich und diess geschieht nicht durch Raisoniren: sogar das ausfragen muss ich ihnen verbieten, auch M[utter]. Ist mir nicht alle Lust vergangen zu fragen bei St[akelberg] und Jo[sefine]? Das muss ich auch erreichen. Jo. meinte, ich sollte mich auch nach und nach unabhängig machen von der M[utter], selbständig werden, selbst, wo es mich freut hingehen, nicht immer ihre suivante abgeben. Immer soll ich daran denken, dass ich nichts von uns entschuldige. Wir haben gross und tugendhaft gehandelt und diese Menschen sind es nicht einmal werth, uns zu beurtheilen. Wenn wir uns entschuldigen wollen, entweihen wir uns. Jo. sagt, M[utter] habe einen seichten Charakter, sie sey ganz oberflächlich und könnte uns also nichts sein ihr Urtheil, ihre Meinung, ihre Leitung. Darum muss ich ganz einen andern Weg gehen, ganz den meinigen. Ich muss mich aber darin üben, täglich und bei jedem Vorfalle das Recht und Unrecht immer abzuwägen.

Josephine hat bemerkt, dass ich alles Belehren wollend vorbringe, auch von der Reise pedantisch spreche; diess alles ist Manie und Schlendrian, muss aufhören. Sie bemerkte auch, dass, wenn ich diesem und jenem helfen, diess und jenes erklären, vertheidigen, entschuldigen, rechtfertigen, jenes corrigiren will, wirke und beobachte, hebe und trage für andere, so verbröckle ich meine Seelenkraft und meine Zeit, meine Ansichten. Ich gehe zuviel ins Detail in allem und lebe zuviel im Detail. Mit *grossen Ansichten* soll ich mich nähren, zusammenhalten und concentriren alle Kräfte, meine Seele stark machen, im Grosse leben und so fort wie auf der Reise. Ich habe eine natürliche Neigung zu Kleinigkeiten, darinnen mich herumzutreiben im Detail. Dieser muss ich mit Austrengung und Aufmerksamkeit entgegenarbeiten. Die M[utter] wird durch das Alter schon schwach und klein, ich muss viel Erhabener sein als sie und ihr nicht nachgeben d. h. in der Umwandlung des inneren Menschen. Wi(e)dersprechen will ich ihr gar nicht, meine Dissensionen arteten schon in Rechthaberey aus, das war sehr hässlich. Quand je raconte du voyage je m'apesanti[s] je fais || wie wenn

ich die anderen belehren wollte. — j'aime à m'écouter et rien n'est si trivial et si petit. Si je ne prend bien garde que je n'évite pas tous Ça — je redeviendrai triviale pusilanime.

Das Heiligthum der Seele entweihe ich. J'aurai(s) la maxime d'amuser Maman je lui liroi(s) les livres de son choix je jouerai etc.; rien plus du voyage, da schweige ich wie das Grab. Kein Wort davon gegen niemand, kein Wort. Die politische Laage des Vaterlandes kann mir zur Entschuldigung dienen. Sie fragen auch nur pour dire quelque chose od. weil es so das Herkommen ist. Das heisst aufsitzen; ich muss mich precioser machen als jedem Wink zu folgen. Der M[utter] sag' ich, es sei mir odios davon zu reden. Wenn ich schon mit den Menschen sein muss, obwohl ich diess sehr kritisiren werde, so lass ich jeden *sein, was er ist*. Da ist man jedermann angenehm und man fofilirt sich nicht, so auch mit der M[utter]. Gegen die Cou[sine] sehr precios, dann auch sie das ganz sein lassen, was sie ist. Ich verbröckle meine Seelenkräfte und schade mir, verunreinige mich unendlich, wenn ich wirken will dazu bin ich noch zu wenig. Ich habe zu thun genug, dass sie mir nicht schaden. ||

Ich soll mich hier betrachten wie in einem fremden Hause bei einer angesehenen Dame, aber ganz für mich, niemals mit allen mich betrachten, sondern selbständig ganz allein. So fremd soll mir auch die Stadt sein und alle, die ich sehe, wie wenn ich in einer fremden Stadt mich befände. Auch wie im Exil kann ich meine Laage anschauen; ich bin wirklich exilirt, aber die Zeit will ich benützen, eben weil ich ganz unberührt von fremden Gegenständen mich halten will. *Mein Wunsch ist erfüllt (wenn ich es so ansehe) 3 Jahre auf einem einsamen Schloss ganz meiner Erziehung nur zu leben.*⁶

Wie ein Flecken in einem weissen Kleide kömmt mir es vor, wenn ich mit jemandem rede, wenn ich sie höre, wenn ich nur in ihre Atmosphäre mich begeben, ihr Schall, ihr Athem, ihr Blick verunreinigt schon die reine Seele. Diess gilt von den Jungfern, von allen, die ich sehe und leider auch von M[utter]'s Thun und Treiben und Reden. Könnte ich mich nur ganz vor ihnen verbergen vor den Menschen — auf einen Berg, mit der *freyen Natur*, mit *Gott allein!* ||

⁶ Úgy látszik, rögtön hazaérkezésük után már komolyan tárgyaltak Stakelbergék egy vidéki fekvőség vásárlásáról, ahol Brunszvik Teréz „tökéletesedésének” akart élni. Ld. Biogr. CCLXXVII—CCLXXVIII. 1.

Der Mutter Character ist seicht, oberflächlich ihr Geist, sie hat keine Tiefe der Seele, lebt nicht in erhabenen Ansichten, Hingebungen, sie zerzerzt ihre Seele in Kleinlichkeiten, Läppereyen unedlen Dingen. Wenn ich mich ihr hingebe, werd' ich mitgezerzt und trivial werden. Ich muss sie für ein Ding ansehen, sie ist zu bizarre und ich finde sie um vieles zurückgegangen, sie war nicht so, dass sie uns hätte begreifen können. Wir träumten auch davon so seelig, welche Freude wir ihr durch dieses und jenes machen würden, es ist eine schwere Prüfung, die uns Gott auferlegt, Sie zu belehren überzeugen, selbst beruhigen, muss, ich ganz aufgeben. Sie ist in einem Zustand, wo nichts auf sie wirkt. Ich selbst werde zu leidenschaftlich dabei und Jo. sagt, das kann Gott nicht angenehm sein, wenn wir leidenschaftlich werden. Alles, was in Leidenschaftlichkeit übergeht, verdirbt und ist unser unwerth, entheiligt uns. *Ruhe, Ruhe!* Auch dass sie (— —)⁷ und ihr Treiben und reden uns so irrt, weh thut, dass wir dabei ausser uns kommen, ihr unschicklich begegnen, ist *unsere Schwäche*, Schuld, es sollte uns gar nicht atteigniren wir sollten so ruhig dabei bleiben, wie wenn ein Kind sich geberdet.

P—1.

Am 25-ten August 1809.⁵³

Ich habe die Bemerkung gemacht, dass ich noch nicht über meine durch Verderbheiten und Verkehrtheiten angenommene Individualität mich erheben kann. Ich bin brav in manchen Dingen, mache aber jetzt mit einem consequenteren Betragen eben das Geräusch; *bin prahlerisch, laut, geschwätzig, weide mich* wenn etwas wie zu meinem Ruhme aussieht, führe es herbei, nur feiner; ich bin nur raffinirter, eitel und eigenliebig und ruhmsüchtig, bin aber bei weiten nicht darüber erhoben, bin nicht erhaben über Kleinigkeiten, bin kindisch und wo ich wirklich liebeich und kindlich sein sollte, bin ich *vertrocknet*. Ich bin nicht unbefangen, erhebe mich nicht frei mit edlem Schwung, sondern treibe mich mit Sklavenpeitsche, bin mein Zuchtmeister und gehe auch gebückt || in Arbeit und Kummer wie ein gemeiner Mensch. Das

⁷ Olvashatatlan szo.⁵³ Ez már Martonvásáron íródott. Ld. Biogr. CCLXXVI. l. és j.

königliche, göttliche des freien Menschen miss ich ganz bei meinen täglichen Beschäftigungen.

Josephine sagte: so wie ein consequentes Zeichnen, wenn ich immer weiss was ich mache, unsern Character erhebt, so muss das Pinseln (wie ich es trieb) uns immer moralisch verschlimmern; und so war es mit allem, Klavier, etc. Alles musste mich immer elender machen. Nun ist die Frage: ob ich Therese Br. so wie sie war nur verbessern will und verbessert zeigen der Welt, oder ob ich es nöthig finde eine gänzliche Reform ihres Seins, Denkens. Thuns etc. einen neuen Menschen anzuziehen (nach dem Evangelium) und vorzuzeigen. Es ist die Frage, wie ich vor St[akelberg] erscheinen will: nur etwas besser und dennoch hin und wieder faux pas zu machen, oder ob ich ganz umgemodelt nach den wahren Begriffen, wie ein Mädchen meines Standes sich betragen soll, *wie feine*, reine und hohe Ansicht von dem Menschen es verlangt, mich steigern will, ob ich schon zufrieden bin, nur die grössten inconsequenten Verkehrttheiten, Schlechtheiten, mit dem ein gemeines Bürgersweib verächtlich wäre, abzulegen, *ob ich nur brav werden will*, oder ob ich auch erhoben, auch in dem Grade mich bilden will, um St[akelberg] den Wunsch zu geben mit mir zu leben, ein Glied seiner Kette (ein intimes) zu werden? Wenn ich das letzte will, so muss ich wohl einsehen, dass ich noch zu weich gegen mich bin, zu wenig versammelt, zu wenig in höheren Regionen mich wiegend. Ich klammere und || krieche auf der Erde, das ist gewiss und soweit bin ich, dass ich für die Erde mich brav gemacht habe, da fange ich an etwas zu sein. Ich bin aber auf dem Punkte zufrieden damit zu sein, dabei stehen zu bleiben, mir gar schon etwas darauf einzubilden, dass die Reise den grossen Effect hervorbrachte,⁵⁴ mich brav von Seite der gemeinsten Bravheit zu machen. Intellectuel bin ich um kein Haar besser, erhabener, stiller, anständiger, edler. Ich bin sehr geneigt mich ausserordentlich über alle Menschen zu erheben in der Einbildung, glaube mich viel weiter als ich bin, thue mir auf eine Menge etwas zu Gute, was noch so wenig ist, dass es keiner Bemerkung werth ist. Staat mich zu possessiren, verweile ich mit Wohlgefallen auf meinen erworbenen Eigenschaften und schade mir damit unendlich. Ich muss es mir klar zum Bewusstsein bringen in was ich meiner Sinnlichkeit nachgebe. — Wenn ich die Kinder corrigire, befriedige ich diese Sinnlichkeit, *wenn ich erzähle, meine Meinung sage*

⁵⁴ Tehát már az utazás után.

gegen Pepi,⁵⁵ gegen Franz, etwas *was die Reise angeht*, wovon ich glaube, dass es *interessant sei*, wenn ich für Pepi Sorge, für Franz, für sie die Güter betreibe, das alles ist noch nichts so war ich auch vorhin. Gutmüthig, dienstfertig, dass ich eine Menge verstehe im Haus das alles ist noch nichts, wenn ich nicht *ruhig bescheiden, gelassen, anspruchlos* werde. Ich suche *mich* in der Dienstfertigkeit, Gefälligkeit, wie Fénélon sagt, es ist eine Befriedigung der Eigenliebe, die mich nicht bessern wird. Ich werde dabei schlechter werden, durch Bescheidenheit etc. *besser*; wenn ich nichts bin im Haus, verschwinden. Es ist mein Fehler, dass ich glaube schon etwas zu sein. So war es auch in der Stadt.⁵⁶

⁵⁵ Jozefin becéző neve.

⁵⁶ Azaz Budán. V. ö. biogr. CCLXVI—CCLXIX. I.

PLÄNE DER TAGESEINTHEILUNG UND LEBENSART,¹

Eine eigentliche systematische Eintheilung der Stunden scheint dem freyem Menschen nicht angemessen. In keinen Schranken gedeiht das Edle. Aber wenn der Mensch anfängt einzusehen, dass ihm eine gewisse Consequenz fehlt, Tugenden fehlen und er einige Schwächen, Gewohnheiten ablegen und mit besseren Angewöhnungen vertauschen will, so sagt er: *Ich will*. Um sich aber dieses wollen in der Ausübung zu erleichtern, wird er wohl thun, sich in einem gewissen Plan zu fügen, der ihn verhindert auszuweichen von dem Weg, und ihn darauf erhält.

Für 2 Jahre wünschte ich, dass diese Regeln blieben:

1-tens. Sehr früh aufstehen, besonders aber weder Winter noch Sommer im Bette wach verweilen. Im Augenblick des Erwachens heraus, im Sommer in die freie Luft, wenn möglich einen Spaziergang von 2 Stunden, dann ein kaltes, sehr frugales Frühstück. Habe ich eine Haushaltung zu besorgen, einer Wirthschaft vorzustehen, so werden die 2 Stunden für dieses verwendet. Nach einer halben Stunde Erhebung zu dem Schöpfer im Freien und Versammlung. Diese 2 Morgenstunden sollen in jedem Falle in Bewegung in freier

^a A VIII—36. jelzésű kézirat sárgás, vékony, de durva felületű papír. Alakja: 3 kis folio nagyságú ívből összeállított, de nem összevarrott füzet. Lapok száma: 12, ezekből üres 8—12. Kronológiai szempontból közvetlenül az utazás utánra tehető, valószínűleg Martonvásáron íródott, esetleg már Budán, tehát 1809. aug. végén, vagy szept. elején. Ez a bejegyzési csoport valószínűleg párhuzamosan íródott az előbbi VIII—179. jelzésűvel, valamint a *Rétlexions sur moi-même* feliratú naplónak utolsó bejegyzéseivel és az ezt követő VIII—114., valamint a VII—3. Examens cíművel.

¹ Ez úgy látszik Brunszvik Teréz első napi órarendje a sok közül, melyeket írt. Az itt felállított szabályok teljesen Fénélon hatása alatt állnak, melyekhez egészségi rendszabályok is járulnak, szintén részben Fénélon útmutatása a *Lettres spirituelles* szerint; nem lehetetlen, hogy már G. Müller Serenája nyomán. Ld. Serena: II. Theil. 5. fejj. Tagesordnung (101—115. l.) és 12. fejj. Selbstprüfung (155—161. l.).

Luft bestehn, was schon immer das partielle Geschäft ist. Nach und nach will ich mir angewöhnen, mich kalt zu waschen des Morgens. Nach dem Frühstück wird ein Andachtsbuch gelesen, in die Kirche gehen, dann die übrigen Geschäfte genau und emsig besorgt. Arbeiten, viel Bewegung in freier Luft wird mich sehr stärken. Ich kann etwas Gartenarbeit verrichten od. für mich allein Gymnastik. Meine Pflichten muss ich genau erfüllen und mir darin gar keinen Vorwurf machen können. Mit meiner Mutter muss ich viel sein, dafür wird sie respectiren, wenn ich zuweilen allein sein will. Dieses Alleinsein ist sehr nothwendig dem Menschen, er muss sich isoliren, alles schweigen lassen um sich her, die ganze Geschäftigkeit des Tages und sich selbst (wie wir es glauben dürfen) mit Gott unmittelbar sich besprechen,² mit dem guten Geist, den jeder Mensch zum Freunde hat. Wer sich sammelt und in Stille harrt, wer es verdient, der hört diese sanfte Stimme, die nur Leiter uns ist, in allen Fällen. Der Mensch prüfe sich vor diesem heiligen Meister und er wird sicherer und fehlerfreyer seine Tage vollenden. 'Das Gute zu thun, das Grosse das ist leicht, aber rein zu bleiben || von Fehlern, Sünden, Missethaten, das ist unendlich schwer.'^{2a} Da muss der Mensch seine ganze Kraft zusammennehmen, doch sie allein reicht nicht zu' — die Kraft dazu muss kommen vom Himmel, hohlen muss sie der Mensch in dieser stillen Sammlung seines Gemüths, sie macht ihn fähig, sie zu erhalten. Im lauten Gewirr der Leidenschaften, der rastlosen Geschäftigkeit, der Imagination und Eigenliebe von innen, des Tobens des Lärmens der Menschen und Ereignisse von aussen, da kann diese leise Geistesstimme sich nicht vernehmen lassen, ganz ruhig, ganz still muss es dazu sein. Die Zeit hiezu will ich wählen einsam, wenn Mittag zum Gebet geläutet wird. In der Stadt noch mehr als auf dem Lande kann ich nach dieser Handlung mich umkleiden, waschen, kämmen, dann lesen bis zum Mittagessen, bey welchem ich heiter, ganz der Gesellschaft ergeben, erscheinen will. Ich will ebens scherzhaften, leichten, muntern Ton mir angewöhnen und allen Ernst und alles Nachdenken vermeiden und so muss man in allen sich angewöhnen, überall das Schickliche zu thun. Meine Lecture, die einen erhabenen Gegenstand hatte, wird mich erhoben haben, noch mehr mein Gebet. Wenn ich es mit Anstand und leicht thun kann, lenk' ich das Gespräch von allen Trivialen ab und auf irgend einen

² Fénelon, Lettres spirituelles: Laisser tout tomber, pour écouter Dieu etc. Ld. 67—73. l. és jegyzeteket.

^{2a} '—' Alwill-ból visszhang. Ld. 53. l.

schönen od. unterrichtenden Gegenstand. Bey dem, was ich spreche, muss ich einen 'Styl concis wie der Spartaner mir eigen machen. Le style diffus' est pour l'esclave qui prie, le style concis pour le maitre qui commande.³ Wenn ich so consequent fortlebe, allen gefällig bin und dass diese Regeln fortwährend von mir beobachtet und ausgeübt werden, wenn allem, was ich sage, thue, arbeite ich nach und nach das Siegel der Vollendung aufzudrücken mich bestrebe, so werde ich mir eine grosse Achtung unter den Menschen erwerben. Wenn ich dann immerfort mich erhebe und instruiren, wie nützlich kann ich den Menschen werden! Und diess ist der Beruf, den der Schöpfer uns gegeben hat, immer besser und weiser zu werden und nützlich unsern Brüdern. Wie glücklich sind wir da und wie theilt sich unser Glück den andern mit. Diess alles kann, ich sein, was immer mein Verhältniss ist, was immer meine Glücksumstände sein mögen, was immer meine Umgebung. Diese Conduite ist der solide Grund, auf dem || ich dann weiter bauen kann, doch das gehört nicht hieher. Nach Tisch bleib' ich mit einer Arbeit bey der Gesellschaft. Alles Dictatorische ist streng zu vermeiden, ich thue, was die Gesellschaft thut, was sie freut; der edle Mensch findet sein Vergnügen nur, wenn er die andern befriedigt. Habe ich aber das Glück, mit gleichgesinnten Menschen zu leben, die mit mir eines Weges gehn und innig eins mit mir sind, dann braucht es keine Regeln, Sie erheben mich und ich sie, die höchste Aufrichtigkeit herrscht unter uns und sie wird unser Glück vermehren. In der Freude entwickelt sich der innere Mensch, sie ist das Element, in dem alles Gute gedeiht — ich muss sie mir und dem Meister, dass ich lebe, geben und alles Gegentheilige sehr aufmerksam vermeiden. — Wie im Phisischen geht es sonst auch im Moralischen de mal en pis die Krankheit selbst vermehrt die Krankheit. Ich kenne alle meine Pflichten und erfülle sie alle. Also auch in diesem Theile des Tages — ich thue immer das Nothwendige und dann das Schickliche. Durch Lecture, Beobachtung und besonders durch mein Thun erhebe ich mich immer mehr und immer klärer und deutlicher wird mir die Anschauung und das Bewusstsein alles dessen werden, was im Leben gross und wichtig ist in jeder Hinsicht. — Ausbilden muss ich immerfort alle Theile meines Wissens, immer vielseitiger und alle meine Kräfte in Harmonie bringen, denn in der Harmonie des Wissens, Könnens und Wol-

³ ' Voyage du jeune. Anacharsis en Grèce. Tome V. Chap. XLVIII. Des moeurs et des usages des Spartiates, 162. lapon. V. ö. 43—44. l. és j.

lens⁴ liegt die Befriedigung und der Werth des Menschen und hierin kann mir Cati Lányi⁵ zum Muster dienen, obwohl sie beschränkt und einseitig ist, weil sie sich ein Ziel des Lebens gewählt hat und darin sich immer mehr ausbildet und vervollkommt. Meine lecture favorite soll sein: Les essay de Montaigne.⁶ Es ist so viel glatter Geradsinn, so viel Wahrheit darin — und Fénelons⁷ lettres spirituel[le]s, dann was er anempfiehlt François de Sales⁸ — les Evangiles und das Leben Jesu, denn er vorzüglich ist uns zum Muster gegeben und ihn müssen wir nachahmen; das will ich denn auch. Dann E. Kant⁹ über Pädagogik und Pestalozzis¹⁰ Schriften. Auch Fritz Jacobis¹¹ Briefsammlung von Allwill, ausserdem habe ich meinen Unterrichtsplan, der aber steht nach meiner religiösen und moralischen Erhebung und dem Thun, der Ausübung der Tugenden und Pflichten, denn im Activen, im Handeln liegt die Erhebung. Der Gute ist nothwendig thätig und hervorbringend. Es ist ein Unterschied zwischen dem, der nur die Gesetze fühlt, das Gute wünscht und zu träge ist, sich mit ihnen eins zu machen. Er wünscht nur das Gute, aber er ist noch nicht gut. Tugend und Religion sind die Wurzeln alles Guten und diese geben allen übrigen Bemühungen erst ihren Werth. Alle übrigen Bemühungen folgen also. Es fehlt mir Gründlichkeit im Wissen, darum will ich alle Wissenschaften der Reihe nach hernehmen, soviel ein Weib davon zu wissen braucht, um den Menschen zu vollenden.¹² Erst diesen folgen die Talente. Bey der Musik werd' ich mir das, was wir von der Musique moral[e] der Griechen wissen, zur Basis machen, sie anwenden wie Pythagore: Hymnen der Gottheit, Gesänge zum Preis der Tugenden, grossen Thaten, grosser Männer. 'Leurs chants faciles nobles expressives dont les poèmes leurs donnent exemples et préceptes leurs inspirai[n]t l'amour du devoir et l'idée de la

⁴ Pestalozzi elve.

⁵ Lányi Cati, közelebbi róla nem volt kikutatható.

⁶ Montaigne. Ld. 48. l. és jegyzetel.

⁷ Fénelon, Lettres spirituelles. Ld. 67—69. l. és jegyzeteket.

⁸ François de Sales (1567—1622) genfi püspök. 1618-ban a Salesiánusnók rendjét alapította, mely betegápolással és leányneveléssel foglalkozott.

⁹ Kant Emmanuel, Über Pädagogik. Hg. von H. Rink. 1804. Ld. 47—52. l. és jegyzeteket.

¹⁰ Pestalozzi. Ld. 55—65. l. és j., 99—106. l. és j.

¹¹ Jacobi. Ld. 53. l. és j.

¹² Pestalozzi elvéhez híven, akinek nevelési célja a „Menschlichkeit“ kifejelesztése az emberben, azaz: Menschenbildung, embernevelés.

vraie beauté.¹³ Ein heiliges erhobenes Gemüth wird selbst der Dichter für seinen schönen Gesang sein, den seine Finger hervorbringen. Es kann uns Sammlung sein und Gebet. 'La musique dirigé[e] par la philosophie est un des plus beau[x] présents du ciel une des plus belles institutions des hommes.'¹⁴

Hüte dich von krummen Wegen, sey gerade, aufrichtig, loyal und thue nichts versteckt.; gar nichts, was nicht alle Menschen wissen dürfen. Ich habe darüber eine schöne Lehre durch mein nicht schönes Lesen und Verheimlichen von St[akelberg]'s¹⁵ Schriften bekommen. Was ich Lust habe vor einem einzigen Menschen zu verstecken, dem darf ich schon nicht trauen. Ein Mensch, also auch ein Buch, wird mich immer nur einseitig ansprechen und ausbilden. In Gott ist alles vereint, aber in keinen einzelnen Menschen; in vielen können alle Eigenschaften Gottes vereinigt und viele Menschen können mich ganz ausbilden, aber immer muss ich selbst mir erst alles sein, weil ich alles *anwenden* muss. St[akelberg] sagt: Wenn ein Mensch sich die höchste Anstrengung gäbe, etwas dem andern zu sein, auf ihn zu wirken, sich ihm verständlich zu machen, so wird er es nicht können und wenn er auf der höchsten Stufe stände. Gott muss das andere Herz bereiten; durch Gott allein wird die Wirkung eines Menschen auf den anderen möglich. Discretion muss ich haben für Franz, die Mutter, die Schwester und ehren || muss ich sie, diess ist ein heiliges Gesetz. Respectiren muss ich alle Menschen, mit denen ich umgehe, vorzüglich aber und vor allen anderen M[utter]. Respectiren muss ich, was sie sind, was sie meinen, dem sie anhängen. Ohne etwas von ihnen anzunehmen muss ich sie respectiren, insofern nichts anzutasten, was sie sind, was sie lieben, übrigens sehr gleichgültig dabei sein. Meinem Weg sollen sie nicht schaden, mich nicht irren. Respectiren muss ich die Ba.¹⁶ die Cou.¹⁷ und vor allen M[utter]. Alle diese Leute leben so sehr in sich, sind so zugleich sich selbst, gefallen sich so sehr, dass es sehr überflüssig wäre, ihnen ein Wort zu sagen, so auch über Pestal[ozzi] und den Erfahrungen von der Reise, da brauch' ich aber nicht verlegen zu sein, ich sage es ihnen

¹³ '—' Voyage du jeune Anacharsis. Tome IV. Entretiens sur la musique des Grecs 2. partie: Sur la partie morale de la musique 230—241. l.

¹⁴ '—' Idézet ugyanonnan.

¹⁵ Célzás a július 1-i eseményre. Ld. 106. l.

¹⁶ Nem volt kiegészíthető.

¹⁷ Nem volt kiegészíthető. Talán Cousine?

geradezu, dass sie diess nicht brauchen, dass es nur für Unglückliche ist, die Ursache haben, unzufrieden mit sich zu sein. ||^b

Männer aufmerksam machen, es wird ein Wink für sie sein und ohne Zweifel, wenn wir mehrere sind, werden mehrere Männer für uns und für das Allgemeine mitwirken, nur dass sie nicht die Basis sind. Wir gehen unsern Weg und jede einzelne geht ihren Weg.

... „sich verbrüderten, habe ich die wahren und ächten Freunde gefunden, den nothleidenden, den verwahrlosten Kindern. Das werden die Mütter des Vaterlandes, ihr Einfluss, ihr Beyspiel und das meine wird auch edeldenkende Männer auffordern. Viele unter ihnen werden dann arbeiten für ihr Geschlecht. Ein schöner Bund¹⁸ besteht schon St[akelberg] Jo. Ich bin dabei, denn unsere Geister sind vereint, wir haben ein Ziel und einen Zweck. Nur erheben muss ich mich, mich vollenden, um ihrer würdig zu werden, und dass sie mich auch erkennen mögen; verbündet sind wir und einen Mittelpunkt haben wir in Gott im gut und immer besser sein wollen und nützlich sein wollen. Ihre Hülfe, ihre Unterstützung habe ich gewiss und wieviel Gutes werden sie nicht thun, diese Engelseelen!

VIII—114^a

Ich bin beinah ganz überzeugt, dass ich noch zu weich und weichlich gegen mich bin, auch in betreff der Gesundheit. Das länger im Bett bleiben, wenn mir nicht wohl ist, ist mehr in der Einbildung, *ich will mich herausmachen*. Das

^b Az 5. kézirat alsó fele és a 6. üres és a 7-iken nyilvánvalóan az eleje hiányzik, bár e két töredékesnek látszó bejegyzés egy és ugyanazon az oldalon van feljegyezve. Az se lehetetlen, hogy kétféleképen fogalmazta meg.

^c Itt is az eleje hiányzik, vonal választja el ezt a két részt.

^a A VIII—114. jelzésű keltezés nélküli irat nyolcadrétre szakított, egyes különálló lapokból áll. Papír sárgás és durva. A tinta szintén sárga. Oldalak száma 8. Nincs keltezve, de úgy a papír, tinta, mint az írás, valamint a stílus és tartalom 1809 végére, illetve a nagy utazás utáni időre utalják. Párhuzamos a VIII—179, VII—3. füzettel.

¹⁸ A „Bund der Edlen” sokat szerepel Brunsvík Teréz naplóiban, illetve állandóan felhívja a jókat, hogy szervezkedjenek a gonoszok ellen.

nicht in jede Witterung hinausgehen halte ich für das Nehmliche nur nach Bedürfniss verwahrt (aber auch von vielen Verwahrungen nach und nach entwöhnen), und in schneller Bewegung in der nicht gesunden Luft nicht stehen, nicht sitzen, nicht schleichen, überhaupt sich *schnelles Gehen und Schnelligkeit in Geschäften* angewöhnen; eine unendliche Zeitersparniss; auch wird alles präziser. *Das sich Zeit lassen ist* einer meiner Hauptfehler. In diesem bin ich auch zu weich und nachgiebig gegen mich, dass ich mich zur Beständigkeit und Ausdauer und Festigkeit in dem einmal Erkannten und Geübten nicht *zwingen*. Wenn ich etwas als meiner Gesundheit schädlich anerkannt habe, muss ich durchaus die Kraft erringen, nicht in jeder Gelegenheit zu unterliegen und streng darauf sehen, dass ich es auch nicht einmal thue od. etwas anders unterlasse.

Diese *Strenge*, dieser *Zwang* scheinen mir wesentlich zu sein im Anfang. Es ist in moralischer Hinsicht auch wichtiger als in physischer. So wie ich durchaus auch darin streng sein muss, mir || etwas abzuschlagen; Wi(e)derspruch ertragen zu können, darin muss ich mich üben. Mir scheint es auch mehr moralische Schwäche als kränkliches Bedürfniss zu sein, bey dem mindesten Hunger gleich essen zu müssen. — Wo irgend bey einer Gelegenheit der Anstand im mindesten beleidigt würde, kann ich kühn entbehren; der Glaube, als sey es der Gesundheit schädlich sich *übertrinken*, — das ist alles *Verwöhnung* und *Weichlichkeit*, ich muss mich *darüber erheben*. Immer unabhängiger und freier werden von *Schwächen*, von *Gewohnheiten*, von *Kleinlichkeiten*, von *Weichlichkeit* und *Sinnlichkeit*. Man ist darüber sehr blind und glaubt sich schon viel independenter, als man ist. Diess muss durchaus und mit *Kraft* und *Muth* und *Ernst* überwunden werden. Wenn ich aufmerksam mich beobachte und prüfe, so werde ich auf eine Menge d[er] g[leichen] noch kommen, die ich gar nicht ahndete.

Was auch einer meiner H[aupt]fehler ist, bey aller Thätigkeit und Lebhaftigkeit ist *Trägheit*. Meine Activität besteht meist nur in der Imagination im Denken; im Handeln, im täglichen Leben bin ich meist träg, einen Hang zur Bequemlichkeit,¹ über den ich mich erheben muss. Wie es Gefühlmenschen und Verstandesmenschen giebt, so bin ich ein

¹ Kant intelmét a „Gemächlichkeit“-re, a kényelmességre vonatkozólag, mely „das größte Übel des Lebens“, Brunszvik Teréz itt teljeseen magáévá tette. V. ö. 47., 42 l. és j.

Imaginationsmensch — dieser müssten Schranken gesetzt werden. || Dann fehlt es mir an Gründlichkeit in Handlungen und im *Leisten*. Diess muss ich erwerben. Staat meines in Fictionsen od. Poesien schwebenden Geistes, dieser ungezügelter Phantasie muss stärkende, gründliche, solide Nahrung kommen. Ich muss vorzüglich das Theater vermeiden, es ist auch ein grosser Zeitverlust. Nur kraftvolle Lecture, voll Sinn und Wahrheit.² Alle Wissenschaften nach der Reihe kann ich nach und nach vornehmen. Den Anfang mit Naturgeschichte und allen ihren Zweigen machen, Geographie, dann Geschichte, die allgemeine, dann die meines Vaterlandes Botanik, Chemie und Astronomie, aber was ich anfangs, gründlich. Zu diesem kann ich die nächsten 2 Jahre verwenden. Geometrie und etwas Mathematik wäre mir nothwendig. Denenjenigen, denen ich Ehrfurcht ihrer Verdienste und Einsichten wegen od. ihrer Stellung gegen mich schuldig bin, deren Rath muss ich gern befolgen, *wenn ich auch nicht es einsehe od. für nothwendig erkenne*.

C'est la persévérance qui est couronné[e].³ Gegen die Mutter und besonders gegen meinen Bruder muss ich einen scherzhaften, leichten Ton mir annehmen. Einer meiner Hauptfehler ist, apesantiren,⁴ schwer und schwerfällig zu sein im gesellschaftlichen Umgang. Ich muss sehr liebevoll und liebevoll sein, mich gar nichts verdrüssen lassen. Ich glaube immer, man manquire mir. Ich muss mich so respectable || machen, dass niemand mir manquiren wird und wer es thut, ist gar nicht werth, dass ich mich damit beschäftige. Gewiss wird ein grosser Mensch von dieser kindischen Empfindlichkeit ganz frey sein. Ein jeder geht seiner Wege. Dem Launigten, Verdrüsslichen weiche ich aus und verwende kostbar die Zeit, bis er sich wieder erheitert. Warum soll ich es ihm erschweren, aus seinem fatalen Zustande zu kommen. Nachdenken, Einsamkeit hilft ihm. ||^{5a}

'Ich habe mir vorgenommen, viele alberne, auch böse Gewohnheiten, viele Fehler und einen ganzen Schlendrian

² Müller Serena-jában is ezek a tanácsok szerepelnek. Ld. I. Theil. An. Hermione. — Nur immer mit Zweck und Absicht und nie zum blossen Zeitvertreib lesen — Verstand bilden durch gute lecture — gewöhnliche, leichte stärkt nur Phantasie". (73—99. l.)

³ Fénelon tétéle a Lettres spirituelles-ből. Ld. 67. l. és jegyzetét.

⁴ Müller's Serena: I. Th. 15. fej. Etwas ins Ohr. (76—81.) ... so hat diese Art einander zu belehren etwas plumpes gar zu doctentmässiges ... auf den gelegenen Augenblick warten ... sanft, freundlich."

^{5a} Innen a lap üres; alján egy profil fejrész.

von Lebensweise abzulegen und zu verändern und mehr mich der grossen und erhabenen Menschheit aller Zeiten und Völker zu nähern.⁵ Diese Veränderung kann nur unter dem Schutz und der Hülfe des Allerhöchsten, der mit väterlicher Liebe gewiss an unserer Vervollkommung thätigen Antheil nimmt, geschehen. So gewiss ich dieses Beystandes bin, so gewiss und heilig beschwöre ich diesen meinen festen Vorsatz zu erfüllen und nur von seiner Gnade erwarte ich die Stärke, auszudauern trotz aller Hindernisse, die vorkommen könnten. Er hat mir die unendliche Gnade gegeben einzusehen den schönen Zusammenhang alles Vortrefflichen, aller Tugenden. Er hat mich durch seine unendliche Gnade durch böse und gute Stunden mit der höchsten Langmuth ertragen und durchgeführt und die lange Finsterniss mit seinem himmlischen Lichte erhellt. Ich sehe, ich erkenne, ich fühle; weh mir, wenn ich diese Gnade nicht benütze, weh mir, wenn ich diesem himmlischen Licht meine Augen verschlüsse od. unwürdig würde, dass es mir schiene. Gott, ich flehe dich, an in aller Dehmuth meiner Seele, lass es nie geschehn, züchtige mich mit deiner höchsten Strenge, wenn ich ja nur wankte in dem Weg, den ich betreten habe — heilige mich! Entzieh mir deine Gnade zu keiner Zeit! Amen! Amen! || Aber auch, wenn es dir gefällt, meine Treue einer Probe zu unterwerfen, so nimm, du Heiligster, mein heiliges Versprechen, zu harren in Geduld und Stille, was dein heiligster Wille ist. Ich werde nicht vorrücken können, ohne dich aber zurückgehn will ich nicht, mich anklammern, fest halten, bis es dir gefällt, dich meiner zu erbarmen. Aber du bist mein Vater, mein nur zu gütiger Vater, — ich vertraue, ich hoffe, ich liebe und bin ewig dein.

Ich nehme mir vor, 4 Tugenden gegen meine Mutter mir anzueignen: Reinlichkeit und höchste Ordnung und Nettigkeit an meinem Körper, in meinem Anzug, in meinen Sachen, bey höchster Sparsamkeit und Ordnung im Nachschaffen und Bewahren.

2-tens Sanfmuth und Bescheidenheit im höchsten Grade gegen sie keine Art von Wi(e)derspruch, von Rechthaberey, von Plauderey. Versammelt, immer und immer aufmerksam; ihren Willen in allem und ohne Ausnahme thun.

3-tens. Meine Imagination im höchsten Zügel halten, nie zerstreut, nie confus, immer ganz bey dem Geschäft, das ich

⁵ 'Ez a passzus meg van ismételve a Règles de vie 1810—11. füzetben is, a 196. lapon. Tehát látszik, mennyire lelken viselte ezt az elhatározását.

thue. Ihnen ihren Rang anweisen und das wichtigste vorest thun. Immer lang vorher das thun, was geschehen soll, nie etwas in die letzten Minuten verschieben, nie auf sich warten lassen, nirgend zu spät kommen, alles zu seiner Zeit machen. ||

4-tens. Auf meine Taille, auf meine Haltung sehr aufmerksam sein. Einen schönen, würdigen Gang und port mir angewöhnen, keine Gesticulationen, keine Gemeinheiten, mit Anstand auch das Niedrigste thun und besonders im Sprechen keine niedrigen Ausdrücke überhaupt kein Plaudern im Tag hinein. Für meine Gesundheit alles thun.

Gegen meinen Bruder auch 4 Vorsätze: In nichts, seiner Angelegenheiten mich mischen, nie einen Rath ausser gefordert, selbst meine Meynung selten, dann mit äussersten Bescheidenheit sagen. Ausserordentlich circomspect in meinen Äusserungen gegen ihn überh[au]pt sein. Schweigen und Handeln.

2.-tens. Wenig sprechen und diess in höchster Ordnung und Consequenz, nur was zur Sache gehört, wenig, äusserst wenig fragen; keine Projecte, nie fragen, ganz wenig *annehmen*. Mir angewöhnen zu handeln, ohne darüber vorher gesprochen, den Rath, die Meinung eingeholt zu haben. In den Handlungen auch eine äusserste Consequenz und Haltung mir angewöhnen und sparsam sein in Handlungen wie in Worten, nicht überall etwas anfangen zu thun, immer mehr Ruhe und Würde und Anstand in alles bringen. Schnell und mit Ordnung und Präcision alles thun. Von einem zum andern übergehn. ||

3.-tens wenig brauchen, nicht immer Menschen mit allem plagen, Commissionen, *ihn gar nie*. Was man nicht hat od. sich selbst verschaffen kann, entbehren, diess ist überhaupt ein goldenes Wort. Es ist unerträglich für dem Einfachen, das ewige Verlangen und Wünschen Brauchen, und Projectiren, *sich enthalten davon*.

4.-tens. Ausser viel Ordnung, Consequenz und Präcision noch Ästhetik in meinen Anzug in meine Gedanken, in meine Diction, in meine Worte legen; ich muss es aber darin durch Übung zu einer Fertigkeit bringen, dass es ganz natürlich sei, nur ganz ohne Anmassung oder Affectation. Es muss nicht für andere da sein, dass sie es bemerken oder gar beloben, es muss für mich sein. Die Reinlichkeit und Ästhetik im Anzug und in den Manieren muss dann besonders immer da sein. Die Menschen sollen mich nie unordentlich sehen und also auch nicht denken können. *Immer*, krank oder gesund, morgens od. abends in der Arbeit und beym Spaziergang *immer* ästhetisch und rein.

Wenn das Weib diese Anmuth, diese Grazie sucht, ist es nicht Eitelkeit. Es ist ihre Pflicht, die sie ehren muss.

Die Heiterkeit einer reinen Seele und eines guten Gewissens, die Heiterkeit in Ruhe, die aus der Zufriedenheit mit sich, aus dem Gefühl, im Angesicht des Allerhöchsten und in seinen Pflichten zu leben, entspringt, die Fröhlichkeit und Freundlichkeit, die dem Mann seine ernstesten Geschäfte, seine öfteren Verdrüsslichkeiten versüßt, ist auch Pflicht des Weibes.⁶

⁶ Jacobi Allwills Briefsamml.-jában szereplő Amélie-ra emlékeztető jellemvonások, aki, mint a női ideál van beállítva. Az egész napló-feljegyzés érezteti az elmélkedési iratok, nevezetesen Müller Serenája és különösen Fénélon Lettres-jeinek hatását, ez utóbbinak még misztikusan rajongó emelkedett hangulatának visszhangját is, az alázatos bűnbánatban.

EXAMEN.

Le 24-ème août 809 M[arton] V[ásár].

Je me suis bien conduite les premiers jours. Surtout j'ai beaucoup d'ordre — je me lève le matin je suis fidelle à mes loix je sais me vaincre. Mais je n'ai pas été bien avec M[ère] ni tout à fait bien en société. — Le jour de la promenade dans les montagnes — j'ai(e) disputé — je me suis oubliée — je n'aie pas été *modeste* ni *humile* et le contraire de *Silencieuse*. Au retour j'ai aussi raisonne(r) avec M[aman]. — Le séjour de M. V. n'est pas tout à fait bien. — Je pêche contre tout ce que je voulois pratiquer cette semaine. — Contre la *modestie* le *silence* et la *de(s)cence* (Anstand). Je *m'oublie* je me *tracasse*.

Meine Geschäftigkeit zieht mich herab, anstaats dass ich darin mit noch mehr Festigkeit mich üben sollte, in *Geduld*, *Selbstverläugnung*, *Anstand*, auch in den gemeinsten Dingen, wie ich es mir zum Gesetz machte; so auch in der Kleidung bin ich zu nachlässig. Zu wenig tief, zu wenig erhoben bin ich, nur in den gewöhnlicheren Dingen brav, versammelt und consequent. Vergesse mich aber oft, plaudre, bin klein, pusillanime, lebe im Detail und ohne Anstand und Würde. Die hohen Aufgaben gegen Bruder und Schwester erfülle ich nicht, respectire sie zu wenig und setze mich nicht in Respect. Was ich versäumt habe, will ich einbringen, will sehr achtsam, aufmerksam sein, die Fehler nicht mehr zu begehen, die ich mir hier vorwerfen musste. ||

Der Mensch muss um *seiner selbst* und nicht um andrer

^a A VII—3 jelzésű, Examen feliratú irat 2 negyedretű összehajtott folio félívek. Lapok száma 1—8. Tehát azoknak a szabályoknak megfelelőleg, melyeket az előbbi feljegyzésekben magának felállított, itt következik annak vizsgálata, mennyiben tartotta be őket. Kronologice párhuzamos az előbbi füzettel.

Leute willen *Recht thun*. Die hohe Lehre der ächten Lebensglückseeligkeit. Stille, reine Achtung für sich selbst, für alles Schöne und Gute, für alle Menschen und für ihren lieben Gott. Das einfache Rechtthun ist ewige Gottesweisheit.

le 10 7-bre.

Je veus être avec maman douce obligeante pas la choquer, faire ce qu'elle désire et surtout pas repliquer *me taire*, c'est cette vertu que je veus pratiquer cette semaine. J'ai(e) été très peu recueillie le dernier tems, je me suis doné tête baissée aux affaires sans garder un quart d'heure p[ou]r la reflection pendant plus de dix jours; de là vient que je fus impatiente, triviale un peu. Je ne me suis pas bien conduit avec M[ère] je ne fus pas respectée p[a]r Jos. ni p[a]r F[rantz].

Ich bin aus mir herausgegangen für Jo[sephine]¹, 2.-tens Ich bin sehr schwerfällig in meinem Beruf. Wenn ich erhoben genug wäre, so sollte mich nichts irre machen. M[utter] sollte gar nicht auf mich wirken, ebenso keine Confusion im Hause; das meinige thun, und übrigens ruhig dastehen und zusehn, nicht zu viel thun, lieber etwas unterbleiben als dass ich selbst confus werde. Lieber weniger thun und was ich thue, mit Ordnung. Der M[utter] gar nicht antworten, darüber hinausgehn. Ihr aber übrigens mehr gefällig sein, sie unterhalten. Mit Anstrengung vermeiden, was sie nicht gerne sieht. Ein lebenswürdiges, heiteres und leichtes Wesen mir im Umgang angewöhnen. Ich bin so schwer und schwerfällig über alles, predige Sentenzen und werde unerträglich werden. Jo[sephine] glaubt M[utter] nicht Unempfänglichkeit für unser Wirken, aber langsam wird es eingehen, wie bei einem Kinde — tropfenweise und Geduld muss man haben. ||

Am 14-ten 7-ber [1809].

Ich finde es dumm und einfältig von mir, dass ich ewig M[utter] bei dem nehme, wie sie mir in dem Augenblick erscheint, und gar nicht daher darauf denke, was wir aus Gründen und Erfahrungen einmal ausgemacht haben, dass sie ist, nemlich: unfähig, das Höhere einzusehen und zu tragen. Dass ich ihr Pestalozzi vorlesen will, ist grundfalsch; am Ende sehe ich auch immer, es geht nicht, sie fasst nichts auf und *will es nicht*. Ich soll ihr das, was für sie passt, vorlesen und ausweichen und ausbiegen und vermeiden, über unseren Gegenstand und Ansichten zu reden, da soll ich

¹ Amennyiben Jozefin azon elhatározását, hogy Stakelberghez megy férjhez, a rokonokkal szemben hevesen védelmezte.

schweigen wie das Grab und durchaus nicht aufsitzen, wenn sie mich dazu verleiten will zu plaudern. Ich habe gesehen, es kommt nichts dabei heraus. Wenn ich es klar und ohne Leidenschaft und ohne Belehrungssucht ansehe, so muss ich erkennen, dass meine Rolle sein sollte: sanft, unbefangen, gefällig gegen sie zu sein und es wäre gewiss eine höhere Stufe, wenn ich so viel Gewalt über mich hätte, für mich zu arbeiten, ohne M[utter] daran Theil nehmen zu lassen. Sie hat heute gesagt, ich predigte, das will ich niemals mehr; auch will ich nie mehr unanständig gegen sie sein, und ihre Fehler und ihre Schwachheiten so derb anfassen. Diess ist nicht recht; es wäre gegen keinen Menschen recht, gegen sie am allerwenigsten. Ich habe gestern gegen den Anstand gesündigt und überhaupt schon mehrere Tage. Ich echauffire [mich], komme ausser mir und weis nicht [mich] zu conduisiren. Woher kommen diese groben Rückfälle in die alten Fehler? Weil ich mich nicht versammle, nicht zuhalte meiner Ordnung und meinen Gesetzen, nicht bete. Ich hatte mir vorgenommen, die Tugend des Stillschweigens zu üben diese Woche noch ausser dem, dass es ohnediess eine heilige Lebensregel ist, und habe die beiden grossen Verbrechen dagegen gestern und heute begangen! ||

Ein ausdrucksvolles Stillschweigen soll ich beobachten, viel lieber als raisonniren, belehren — auch gegen M[utter]. Wenn Ba.² wirkliche Belehrung wünscht, so kann ich sie ihr aber ganz geben: Willst du dein Kind selbst erziehen? Dafür muss ich dich lieben und wenn [du mir] an diesem schönen Geschäft einen entfernten Antheil willst nehmen lassen, wenn du mich dessen fähig hältst, Vertrauen soviel hast, will ich dir gern alles mittheilen, was ich lernte, hörte etc. Wie unendlich glücklich bin ich, dass mir wieder etwas klar geworden ist, mein Betragen gegen M[utter] und andere — dann, was mir fehlt. Gegen Bescheidenheit hab ich mich sehr vergangen. Es ist einfältig, dass ich von Regierungsveränderung reden will. Diess ist zu früh und wenn ich es sage, diess ist nur für die Eingeweihten, für die andren Bescheidenheit, Anstand, Stillschweigen. Es ist gewiss, ich für mich kann sein, wie ich will, denken, wie ich will über dies und jenes, das wird mir kein Mensch verargen. Aber über andre hab ich gar kein Recht, ich kann nichts von ihnen fodern, gar

² Ba. talán Batthyány grófné, szül. Széchenyi Franciska, aki 1802-ben ment férjhez, és aki Brunsvik Terézzel igen jó viszonyban volt. Ld. Mem. 77. lapon, ahol azonban Brunsvik Teréz eltéveszti a keresztnévet, amennyiben comtesse Sophie, gróf Zichy Nándorné lett.

nichts — im Gegentheil, ich muss alles erdulden von ihnen, was ich nicht ändern kann. ||

Joséphine sagt: von der Natur wurde mir Beurtheilungskraft versagt, ich muss also sie mir erwerben, erziehen. Ich kann mir sie geben, aber aufmerksam muss ich sein, um sie zu bilden. Es ist ein grosses Unglück, falsch zu urtheilen, zu sehen.³

Am 11-ten 8-ber [1809]. Eine der grössten Thorheiten meines Lebens war, dass ich, als ich aus Italien kam, mein volles überströmendes Gefühl aussprechen wollte. Ich vergass ganz alle Thorheiten, Vorurtheile und Schwächen, in denen die Menschen gefangen sitzen. Ich glaubte, alles müsste mir gleich glauben, weil ich aus dem Auslande komme, das Licht, das mir leuchtete, sehen, obwohl sie blind waren. Nun hab' ich's. Ich habe sie erschreckt, weil ich zu viel forderte, sie haben noch mehr Vertrauen zu mir verlohren und ich habe sie noch ärger gefunden, beinahe unwerth aller Hilfe und Belehrung. Viel klüger wär es gewesen, ich hätte sie in ihrem Sumpf, den sie lieben, fortspatschen lassen und hätte sie ausgelacht. Nun lachen sie beinahe über mich. Aber von nun an will ich auch sein wie von Erz, blos leben mir und meiner Bildung, nichts sehen, nichts hören ausser ihr. Der Befehl des höchsten Wesens ist: dass wir vollkommen werden sollen. Diess ist also meine höchste Pflicht und wie Jose[phine] es mit ihren Kindern macht, sie nemlich erst physisch der Vollkommenheit nähern, damit sie die moralische und intellectuelle mit grösserem Fortschritt darauf bauen können. Ich gebe mir also hier die Gesetze, nach denen ich leben will: 1.tens alles, was meinen Körper stärkt und übt, meinen Geist erheitert. Dafür weis[s] ich nichts Zweckmässigeres als frühe aufstehn, grosse || Spaziergänge, wobei ich auch kühn werde, dann sehr mässig und nur gesunde Dinge geniessen, früh schlaffen — was Fénelon *contention d'esprit*⁴ nennt, wozu ich grossen Hang habe, und was die Nerven ergreift, vermeiden. Ich habe heute von diesem vortrefflichen Manne gelernt und was auch Montaigne⁵ sagt, dass die Tugend, die

³ Jozefinnek ez a kijelentése mély benyomást tett Terézre, aki ezt az ítéletet többször megismétli és szinte dogmaszerű megmásíthatatlanságot tulajdonít neki.

⁴ *Lettres spirituelles*. Nro. 401. „Ne point augmenter ses peines par la contention d'esprit.” 627. lapon. Az egész passuson újra érzik Fénelon erős hatása.

⁵ Montaigne essay-iben is kiemeli a természetet és a természeteset, valamint rámutat, hogy a természetes és boldog, derült élet egyszersmind az erkölcsös élet is. *Lettres spir.* 47. La joi est très utile et très nécessaire pour votre corps et votre âme. 469. l.

Gottesfurcht nicht in diesem besteht, sich ängstlich vor Fehlern zu hüten, sich herarbeiten, um Tugend zu üben, die wahre und wirkliche ist leicht. In der Heiterkeit, in dem Frohsinn kann man am klügsten, frömmsten, tugendhaftesten sein. Das will ich nun und diess ist mein 2-tes Gesetz — in Freiheit will ich mich bewegen, alles Böse meiden, aber mich nicht zwingen zum Guten, nicht einer ängstlichen Vorschrift folgen. Alles, was ich thue, will ich recht thun und so vollkommen, als mir möglich ist. Ob ich aber wenig od. viel thue, ist gleichgültig; nur das Rechte will ich thun, aber sanft und gelassen, mich selbst zurechtweisen, mir Zeit lassen mich zu bessern. Anschauen will ich nur Gott, die Natur und mich selbst, dann wird alles von selbst kommen; wie ich mich erheben werde, werde ich alles mit Anstand thun; ich werde liebeich werden, gut und liebenswürdig. Die hohe moralische Ansicht von der menschlichen Natur⁶ giebt Achtung für sich und Achtung für andere. Ich werde die Menschen nicht vermeiden, ich werde sie nicht aufsuchen. Ich habe noch herbe 14 Tage, wo ich dem Irdischen noch angehören muss, das Geschäft von Erdös⁷ und meiner Garderobe. Dann gehöre ich mir selbst, der Natur, und der Freiheit od. nur allein, du Allmächtiger, dir! der Urquelle alles Schönen, Herrlichen, Wahren. Sein Wesen ist Weisheit, Freiheit, Vollkommenheit. Er seegne mich — auf dem Wege zu ihm! || Diess ist nun meine erste Pflicht. Meine 2-te ist Meiner Mutter das Leben versüssen und angenehm machen, daher alles vermeiden, was sie nicht gerne sieht, wenn es nicht wesentlich ist, und gern thun, was sie wünscht, aber ohne es mir sauer zu machen. Für meine Pflicht im 3-ten Range erkenne ich: dass alles wohl und gut aussehe im Hause und Ordnung ist in allem, da muss ich mitwirken, helfen.

Diess sagte auch Jo[sephine] am 1. Fe. 1810.⁸ Der Anstand, die Liebenswürdigkeit muss von innen kommen, da muss das Princip und die Wurzel sein: wie ich immer rein und erhaben bin, so wird es mir unmöglich sein, trivial zu erscheinen. Die Eintheilung meiner Pflichten, wie ich sie hier

⁶ Az emberi jóságról táplált meggyőződés rousseau-i hatásra vall.

⁷ Ismeretlen, talán komorna.

⁸ Ez az egész bejegyzés sor alatt, későbbi, mert 1810. febr. 1-én kelt. Tekintettel arra, hogy Brunszvik Jozefin 1810. február 13-án ment férjhez, igen jellemző Brunszvik Teréz naplóvezetési módjára, hogy ezt a nagy eseményt — hiszen minden olyan fontos volt, ami Jozefinre vonatkozott — egy szóval sem említi meg, de egyúttal jellemző Jozefinre is, aki esküvője előtt — melyhez az engedélyt anyjától és rokonaitól úgy kellett kiküzdenie — elég nyugalommal és tárgyilagos-sággal rendelkezett, hogy az „Anstand”-ról tartson előadást.

machte, scheint mir recht. Dass ich meine Erhebung für Pflicht und für die erste halte, ist recht; aber wie wenig erfüllte ich sie, wie elend habe ich die Zeit verlebt! Ohne einen Zeitaufwand kann ich die 2-te erfüllen, der M. gefällig sein, indem ich ihr nie wi(e)derspreche, ihr Zeichen der Liebe und Achtung geben. Wenn ich nur diese 3 ersten Pflichten erfülle, so bin ich geborgen; weiter darf ich auch mir nichts auferlegen, ich bin noch zu schwach; das zuviel würde mich verwirren. Es ist viel und gross, was ich hier schon will. Für andre kann ich noch nichts sein, aber da muss ich auch absolut nichts sein; nur nichts halb. Ich muss der Gesellschaft gar nicht angehören, niemanden schätzen, führen und d. g. wollen. *Die Pflicht der Ordnung* muss noch heilig sein, ich muss Ordnung in das Rechtthun noch legen. Nur Samstag und Montag darf ich den Geschäften widmen, die andern sollen zu heilig zu solchen Dingen sein, der Sonntag auch der Heiligkeit gewidmet sein, der Musik, dem Gebet und dem Bruder. Man muss den Menschen Ehrfurcht für diesen Tag einflössen und nicht erlauben, dass sie Geschäfte thun. ||

Am 18-ten [Oct.] 1809. Heute fiel mir besonders der kleine Latzi Pfisterer⁹ auf, ein glücklich geböhrenes Kind. Alles aus ihm und in ihm spricht von vielem innern Leben, von viel Seele, Innigkeit, Gemüthlichkeit. Alles liebt ihn, er macht sich immer was zu thun und ermüdet nicht bis spät in die Nacht. Wenn er jemand zum 2-ten mahl siehet, so giebt er ihm Zeichen der Liebe, er küsst den Rock und ist befriedigt, wenn er ihn nur angerührt hat. Sein Geist ist unerschöpflich an Einfällen und das kömmt ihm alles so leicht. Auffallend ist, wie er von seinen Geschwistern unterschieden ist auch in diesem Alter und auch jetzt.

Ich habe einige gute Lehren empfangen; als ich mit Oncle¹⁰ von Erdős sprach und kleinliche Anstalten berührte, sagte er: An diese Kleinigkeiten denkt man gar nicht. Ich habe diesen Fehler, der durch den langen Umgang mit der M[utter] entstand und genährt wird, da muss ich entgegenwirken. Stakl[berg] ist ein tiefer und ich glaube sehr guter Mann; er ist sehr ausgebildet, voll reeller Kenntnisse und wie bescheiden ist er, wie sanft; wie angenehm ist sein Umgang, wie liebenswürdig! Wie gern hört man ihm zu. Was

⁹ Pfisterer András orvosdoktor (1759—1825). Nem lehetetlen azonban, hogy az említett Laci Pfisterer Péter vagy József családjából származott, akiket 1797-ben I. Ferdinánd király címeres nemességére emelt. (Nagy Iván: Magyarország családjai.)

¹⁰ Oncle bizonyára Brunszvik József gróf volt, akivel Terézék igen sűrűn érintkeztek.

er von der Kleidungsart der russischen Damen sagte, hat mich recht über meine vorige Art zu sein beschämt. Was Tante¹¹ von August¹² sagte, was er mit 5 Jahren schon war, sein Fasten, seine Nachtwache. Ich kann der T[ante] wöchentlich einen Tag geben, wenn ich z. B. S[amstag] und M[ontag] mit den Geschäften fertig bin. ||

VII—2.^a

RÈGLES DE VIE ET EXAMEN.

On ne se voit pas comme on est sans quoi personne seroit assez vil pour rester bas et commun; c'est l'Illusion qui est notre premier tort.

Il faut apprendre à te conduire bien et tu auras appris ce qu'il y a de mieux.¹

Examen.

Soyez resolu(e) de faire ce que vous devez.

Et faites sans y manquer ce que vous avez resolu(e).

Il ne faut jamais avoir un moment de vide; le moment où vous ne faites rien de réglé et de bon est le moment où vous faites un très grand mal.¹

Celui qui mérite la considération, l'aura.

'Il ne faut pas vivre dans le futur, il faut faire aujourd'hui ce qui convient de faire.'¹

'Le demain aura soin de lui et Dieu ns donnera sa

^a A VII—2. jelzésű, Règles de vie et Examen felírástű füzet papíra halvány kékes-szürke és durva felületű. Negyedrétre hajtogatott felívek különböző számban egymásba helyezve és az egész anyag egy közös borítékba téve, összevarratlanul. Lapszám 68. Az egyes iratcsomók, illetve felívek következésképpen vannak összeállítva. A közös boríték: 1—2. és 67—68. lapok. Az első nyalábban van a 3—6. lap, a második nyalábban a 7—30. l., a harmadik nyalábban a 31—42. l., a negyedik nyalábban a 43—46. l., az ötödik nyalábban a 47—66. lap.

¹¹ Tante Brunszvik Józsefné, szül. Majthényi Anna bárónő.

¹² Brunszvik August, Brunszvik József egyedüli fia, aki Rómában mint követiségi attaché 1825-ben meghalt, 36 éves korában. Ld. Czeke: Br. T. ősei stb.

¹ '—' Az 1-gyel jelzett mottók a Réflexions sur moi même című füzetben is szerepelnek

grace p[ou]r chaque jour'² — Grand Dieu! fais moi conoitre la sagesse, donne moi la force de l'executer, et fais réussir les projets que je fais p[ou]r le bonheur des autres.

Wer etwas ganz vollenden will und gross denkt, wird sich nicht aufhalten bei Kleinigkeiten.

Alles Gesuchte, Gemachte, Affectirte zergeht als tod an sich selbst vor der Natur.

Was in das Innere der Natur wirken soll, muss als lebendige Natur wirken. Sie entweihet nie und durch nichts die Würde ihres Standes und die Würde des Göttlichen im Menschen. Nur mit Standhaftigkeit und immerwährenden Kampf gegen die Nachgiebigkeit für die Gegenstände, die uns täglich umgeben, kann man dem Strom, der uns sonst fort mit sich reisst, entrinnen. Man muss sich eine eigene Sphäre bilden und nur in sich und in dieser Sphäre leben.

Das königliche göttliche Antlitz des freien grossen Menschen in den täglichen Beschäftigungen.

Gott verlässt *den* nicht, der sich selbst nicht verlässt!

'Tout est ennobl(i)t dans ces personnes élevée[s] jusqu'à la nonchalance. —

Elles sont toujours bien et nobles et gracieuses. — Elles ont acquit un tact, un goût pure pour tout ce qui est noble, grand convenable, et le contraire leur repugne.³

Je ne veus plus engagé[!] les bons à avoir des condescendances pour mes faiblesses et les méchants à s'en moquer. ||

VII—7a és b^a [1809.]

La gêne et la contrainte n'entr[ent] point au Royaume des Cieux où tout est paix, joie et amour.

Les personnes veritablement humbles ne sauroient entendre sans surprise ce qui tend à les relever. Ceux qui pos-

^a VII—7a és VII—7b jelzésű irat egy szürkés — negyedrétre hajtogatott, de nem egymásba rakott vastag durva két folió féliv. A jelen beírás írás és tinta, valamint a Fénélon-i hang alapján 1809-be utalható a VII—2a jelzésű Règles de vie felírású naplóba. — A lap alsó része kétséget kizáróan 1812-be tartozik, épügy, mint az irat többi beírása.

² '—' Fénélon Lettres spirituelles-jeiből, No. 58. 138. lapon.

³ '—' Ez egy része Jozefin jellemzésének, mely a Réflexions című füzetben is szerepel. Ld. 71. l.

sèdent vraiment cette vertu sont doux et paisibles, ont le cœur contrit et humilié; ils sont tranquilles gais, obéissans vigilans, fervans et incapables de contradictions; ils se mettent toujours au dernier rang, se réjouissent quand on les méprise, regardent tous les autres audessus d'eux, ils sont indulgens aux foiblesses d'autrui à la vue des leurs, très éloigné[s] de se préférer à personne. C'est par l'épreuve des humiliation[s] et des mépris, que n[ou]s pouvons conoître si n[ou]s avançons dans l'humilité. —

VII—2.

Ich bin sehr mit mir unzufrieden, dass ich im Tag hinein wieder gelebt habe mit K.⁴ Warum hänge ich so meine Meinung, meine Ideen Menschen an, von denen ich gar nicht weiss, ob sie es verdienen, verstehen. Sie wird mich vermuthlich dafür ausrichten. Ich geb mich in die Mäuler solcher Halbmenschen. Was schrieb auch Lottchen,⁵ sie verstünden den hohen Ton nicht, aus dem ich rede. Wenn ich so fortfahre, werd ich mir allen Glauben, alles Zutrauen rauben. Man wird mich für eine Schwärmerin halten und sich noch etwas darauf zu gut dünken, sich nicht verführen zu lassen. Das darf ich denn durchaus nicht mehr, in diesen Fehler zu verfallen, weder mündlich, noch schriftlich. Die K. wird gar nicht wissen, wie sie dazu gekommen ist, von mir so apostrophirt zu werden; ich vergass mich ganz. Ich habe Jo[séphine] versprochen, von ihr gegen die Mutter und F[ranz] gar nicht zu reden, eine Zeit lang gar nicht, diess muss ich halten. Achtung kann Jo[séphine] von der M[utter] fordern. Achtung bin ich dem kleinen Kind von 3 Jahren schuldig. Sobald sie Achtung für Jo[séphine] hat, so wird sie alles anders ansehen und in vielen richtiger urtheilen. Jo[séphine] verspricht sich, diesen Winter ein himmlisches Leben zu führen. Ihre Mädchen wird sie blos physisch bilden, Gymnastik, baden, alles, was sie stark macht. Von dem, was Victoire⁶ gelernt hat, nur dass sie es nicht vergisst, Musik, zu

⁴ K. ismeretlen.

⁵ Charlotte Brunszvik, férjezett Teleki Imréné grófné. (1779—1843.) Hosszúfaluban, Erdélyben élt.

⁶ Victoire Deym grófnő, Jozefin legidősebb leánya, szül. 1800. máj. 5., megh. 1823.

dem sie viel Talent hat. Die Mutter sagt, es sei eine Freude, sie zu unterrichten. Von diesem und in einem sanften Ton muss ich unserer Mutter sprechen. Mässigung und Maass. Mässig sein und ruhig. Ich muss ihr sagen, dass || ich in der Arglosigkeit und Unbefangenheit meines Gemüths das sagte, was nach meiner Meinung recht wäre und wünschenswerth und höchstens, was ich in diesem Falle vielleicht gethan hätte, dass niemand in der Welt, am wenigsten ein Kind und am allerwenigsten ein gutes Kind irgend etwas fordern könnte und also wären wir unendlich weit davon entfernt; das einzige, was Jo[sephine], wie jedes andere Geschöpf, von Gott gemacht, besonders eines, das erwachsen ist, und die Achtung anderer geniesst, fordern kann, ist *Achtung* und dass, wenn sie wegen gänzlichen Aufhörens von Revenuen auf das wohlfeilste leben will, man sie hierin nicht contradicire. Ein edles Geschöpf kann von niemandem annehmen od. auf niemandes Beutel rechnen als von der M[utter]. Wenn die M[utter] sagt: Ich kann nicht od. ich will nicht helfen, so ist jedes weitere Wort über den Gegenstand überflüssig, sobald die M[utter] diess gesagt hat: Hilf dir selbst, so kann sie auch nichts vorschreiben wollen. *Sie beurtheilen sich selbst*, sagte Jo[sephine]. So liess man sich selbst und nicht das Buch, man findet immer nur sich selbst und darum nützen Bücher nur dem, der ohnediess soweit ist, ihrer beinahe nicht mehr zu bedürfen, od. die Ideen grosser Geister entwickeln nur, was in uns liegt, helfen zur Geburt unserer eigenen Selbstheit. St[ackelberg] sagt von Pepi: elle est si heureuse! il com[p]te sur un caractere qui soit élu et qui peut être heureux *seul celui* (où cet instinct n'est pas perdu) peut faire quelque chose de considerable de distingué dans le monde et dans la vie. Ce qui est intéressant c'est que Jos[ephine] m'a dit qu'elle n'aime pas ses Enfants comme une autre mère qui a été heureuse dans son mariage c'est un autre amour que je leur porte; je les regarde come des êtres que Dieu m'a confier[!] je dois || les soigner les éduquer et tout mon tems et toutes mes facultés, je les voue à eux je regarderais comme le plus grand des crimes et des pêchés si par complaisance pour qui que ce soit j'agirais contre mes lumières et mes principes. —

St[ackelberg] a vu(e) F[ritz] D[eym] il ne trouve rien de mâle en lui rien de Sérieux et de promettant pour l'avenir. Das Kindisch sein und bleiben, ce qui est je crois une des raisons que le bien ne se fait pas chez nous et qu'il y a si

⁷ Fritz Deym (szül. 1801. máj. 3.) Jozefin legidősebb fia.

peu d'hommes faits. — Il a parlé ce soir d'Iselin⁸ et son fils; ce dernier vit à ces terres près de Basle et fait beaucoup de bien — son histoire de l'humanité; à Pestalozzi son dernier ouvrage; il a protégé Pest[alozzi]; de lui: Träume eines Menschenfreundes etc. *Man muss es sich zum Grundsatz aufstellen, die Menschen nicht überzeugen zu wollen nach den Gründen und mit den Gründen, die uns klar sind, sondern mit ihren Gründen; solche die sie haben, die sie im Stand sind zu durchschauen, wie Confucius. Man muss die Menschen, wenn man sie brauchen will, bei ihrer Individualität anfassen, was sie anspricht, in Anregung bringen.* z. B. Fra[nz] kann man zu allem bringen, wenn man ihm consequent *erscheint*; nicht nur es ist, man muss ihm so *erscheinen*, es also nicht *mehr* sein, als er zu fassen vermag od. als er verlangt, sonst gilt es ihm nicht mehr das, sondern es erscheint ihm excentrisch, überspannt, so der M[utter], T[ante] etc. Man sieht St[akelberg] nicht philosophisch an, man sieht den Philosophen nicht in ihm. Wenn er mit einer schönen Equipage angekommen wäre, Jäger, Kammerdiener, Bedienten hätte, mit Worten viel prahlen und spielen könnte, da wäre er ein anderer Mann, da wäre er geehrt, und angesehen. Dass er ist, wie er ist, aus philosophischen Geiste, sieht niemand.

Ich verdiene kein Vertrauen, aber dass Jo[sephine] nicht mehr findet, zeigt die Elendigkeit der Menschen. Warum hab'ich mich entrüstet, dass sie kein Vertrauen fand? Die Menschen sprechen dadurch nur ihre eigene Elendigkeit aus. Also nicht mit der Macht des Antheils an Jo[sephine] hätte es mich treffen sollen, sondern im Grad des Antheils an *Selbe*, die sich mir so zeigten. Darum hätte es mir leid thun sollen, dass diese, jene so sind, so denken. Jo[sephine] haben sie nichts benommen, so wie sie ihr auch nichts geben können, sondern dass es Joseph's Glück, Wohl und ihre Wirksamkeit hinderte, diese Trauer war es eigentlich, die mich befiel. Jo[sephine]'s Urtheil über Franz. Wie kann ich also empfindlich darüber werden? Das Urtheil, das sie fällen (sobald ich die Überzeugung dessen was *recht* ist, im Busen trage) muss mich ganz kalt lassen. Sie urtheilen sich, sie developiren *ihre Den-*

⁸ Iselin, Isaak (1728—1782), fia az ismert történeti és politikai író s bázeli teológiai tanárnak, Jakob Christian Iselinnek. Ő támogatta Pestalozzit, amikor az kénytelen volt Armenschule-ját teljes vagyonának elvesztése mellett bezárni és ő volt az, aki Pestalozzit írói tevékenységére buzdította. Iselin említett művének teljes címe: Philosophische und patriotische Träume eines Menschenfreundes, 1755. — Legismertebb műve: Über die Geschichte der Menschheit.

kungsweise und die Stufe, auf der sie stehen, weiter nichts. Traurig ist es freilich, wenn das Gute von ihnen abhängt und ihre Finsterniss es nicht zulässt. Aber auf dieses muss man gefasst sein, ertragen lernen, es der Vorsicht anheimstellen. Wir sind nur verantwortlich für das Gute, das *unser* Wille verhindert. ||^b

'Am 3-ten 7ber 1810 [1809].⁹ Ich lernte heute durch Franz, wie übel man thut zu reden und wenn es die vortrefflichsten Dinge wären. Die Menschen legen es aus vor Belehrung nur. Ihr predigt ja immer vom Starksein, sagte er und M[utter] und Sauer¹⁰ und Casimir¹¹ sind auch doch unerträglich; ertragt sie, wenn ihr stark seid. Wir wollen aber erst stark werden, wir sind es folglich noch nicht und darum hoff'ich immer besser auszukommen mit M[utter]. ||^c

Am 22-ten 8ber [1809]. Ja Fénelon, ehrwürdiger und verehrter Freund, Geduld muss ich mit mir selber haben¹² — fehlen und fehlen in jeder Handlung, an jedem Tag! Was soll ich mit mir anfangen? Geduld mit mir haben; auf einmal geht es nicht; nur *Beharrlichkeit*¹³ und Beständigkeit — mir Zeit lassen. Was habe ich heute wieder alles erfahren! Menschen, die nicht werth sind, die Schuhriemen meiner Josephine zu lösen, wagen es über sie zu criteln, auch Fräulein Henriette¹⁴ rümpfte ihr kleines Näschen. Arme Menschen! Die nicht ein Saamenstäubchen der Vernunft dieser Josephine zu durchschauen vermögen, die nicht zu ahnden vermögen, was dieses Geschöpf vermag und was der Schöpfer

^b Innen a 6. lap üres.

^c 'Ez a beírás eredetileg a VIII—179. jelzésű iratban volt, de ide való.

⁹ A helyes dátum 1809, mert hiszen Brunszvik Teréz 1810 szeptemberében már Wittschapban volt, Morvaországbán. Ld. Napló 203—204. l., hacsak Franz nem volt szintén ott látogatóban. Az sem valószínű, hogy amikor ő Wittschapon van, ahol hosszabban szándékozik maradni, arra reménykedik, hogy az anyjával jobban tudjon megérni. Bizonyosan szeptemberben Budán, vagy esetleg Bécsben.

¹⁰ Sauer gróf a Deym-gyermekek gyámja, Jozefin mellett mint társgyám. Bécsben.

¹¹ Deym Casimir gróf (megh. 1830), Deym József gróf fivére, tehát Jozefin sógora. Cs. és kir. kamarás, titkos tanácsos, a csehországi Appellationsgericht elnöke. Felesége egy Barkóczy grófnő. Mint Appellations-Praeses sokszor lehetett dolga Bécsben s Magyarországon is járhattott felesége rokonainál.

¹² Fénelon: Lettres 155. szám. Pour vos défauts supportez-les avec patience. 521. l.

¹³ Fénelon: Lettres 104. C'est la persévérance qui est couronnée, 497. l.

¹⁴ Brunszvik Henriette Brunszvik József második leánya a későbbi Chotek grófné.

in sie legte! Diese erbärmlichen Menschen hören noch erbärmlichere an und glauben ihnen. Und das 10 jährige selbstständige Leben einer Josephine spricht ihnen nichts und ist ihnen nichts! Zum letztenmale aber habe ich mit ihnen gesprochen. Ich werde ihnen *die* Aufmerksamkeit erzeigen, die mir Pflicht ist, aber ausweichen will ich dergleichen Erörterungen, auch gegen Hen[riette]. Ich werde von Kunst, Natur, Gelehrsamkeit und anderem plaudern; auf den Spaziergängen mich zu begleiten, ist sie mir gut genug. Wenn sie aber auch anfängt, will ich ausweichen und wie ein Aalfisch in ihrer Hand sein, so auch gegen M[utter]. ||

Am 24-ten 8ber Morgen. Ich fiel auf meine Knie und betete zu dem Schöpfer und bat in Thränen um seinen Segen. Er gab ihn mir. O bleibe bei mir, Segen des Allerhöchsten, rief ich; da sprach die leise Stimme: Er bleibt bei dir und ist dir gegeben, bis du ihn selbst verscheuchst; wenn du ihn nicht verscheuchst, ist *er ewig dein*. Ach, seufzte ich, die Mächtigen von aussen her, die Verwirrungen und Zerstreuungen; das Unheilige um mich her, es verschlingt *mich, mit deinem Segen*. Es ist nur mächtig, wenn du ihm Macht giebst, es ist ohnmächtig, wenn du sie ihm versagst! Dann war Gott bei mir; durch mich bewegte er eines Mädchens Herz, es tratten Thränen in seine Augen, als ich von Jesu sprach und seinen liebevollen Geboten: Seyd heilig, wie euer himmlischer Vater heilig ist. Alle Leiden, alle Zerstreuungen, alle Anlässe zur Sünde und Entheiligung im Leben sind nichts — *er* hatte sie auch, aber *er* war standhaft, er räumte diesen Dingen keine Macht ein über sich, er besiegte und liess sich nicht besiegen. Unser *Wille* ist *unsre Macht* und ohne *unseren Willen* hat *nichts* Allmacht. — Ich stehe und *will* von diesem Platz nicht weichen, wenn alles neben mir in Trümmer geht^{14a} und ich *werde* stehn, nichts wird mich aus mir selber bringen, wenn ich nicht *will*. Ich werde nicht ungeduldig, ich werde nicht zornig, ich werde nicht eitel, 'ich werde nicht böse sein, *wenn ich nicht einwillige in die Versuchung*¹⁵ zu allem diesen. So war Jesus gemisshandelt, verachtet, verspottet, er blieb sich doch immer gleich, war immer er selbst, immer Jesu, immer sanft und gut. So *sollen* wir, so *können* wir, wenn wir nur *wollen*. Schiller¹⁶ hat heute Morgen mein Herz bewegt, ein Gedicht von ihm hat es be-

^{14a} V. ö. Horatius, Carm. Lib. III. 3.

¹⁵ —' Fénélon, Lettres 132. C'est le vouloir qui dépend de nous et que Dieu demande. Lettres 135. Ce n'est donc pas le sentir mais le ccnsentir qui nous rend coupables. 513. l.

¹⁶ Schiller, Friedrich (1769—1805). Az említett költemény nem volt kikutatható.

reittet und so soll ich auf die Menschen wirken, die mich umgeben. Ich mache zu viel Worte, ich mache es der Mutter zu schwer; erheitern, erheben, heiligen soll ich sie. ||

Und nicht von den 'äusseren Feinden allein hab' ich mich zu hüten, von den inneren'¹⁷ auch und die sind die gefährlichsten: *Eitelkeit, Eigenliebe*. Ich habe bemerkt, dass oft in den heiligsten und erhabensten Momenten mich eine eitle Idee ergreift und ich sogleich zerstreut werde in einem Grad, der mich unfähig macht stark zu denken, der mich wieder ganz zurückschlägt.

Am 27-ten. Ich habe zerstreut die letzten Tage zugebracht, ich habe mir nicht angehört, nicht der Tugend, nicht Gott! Was würde aus mir, wenn ich so fortlebte! Durch meine heutige Reflection bin ich wieder auf viel Gutes gekommen für das Leben; mein wahres Verhältniss zu M[utter] und zu den Menschen hier, hab' ich glaube ich, richtig und klar angeschaut: Ich *soll streng halten auf meine Stunden der Sammlung und auf Promenade, auf früh schlafen* und nicht ins Schauspiel gehen, im übrigen allen kann ich thun, was M[utter] will. Was die Menschen anbetrifft, soll ich nicht viel mit ihnen mich beschäftigen, sie sein lassen. Für die Schicklichkeit M[utter] sorgen lassen, wenn ich wo bin; wenn man mich aufsucht, soll ich voll Würde und Anstand sein. Ich bin von dieser Seite äusserst schlecht mit mir zufrieden. Ich war nicht mit B.,¹⁸ nicht mit H[enriette], wie ich sein sollte. Ich vergesse mich, lasse mich gehen, nimm mich nicht zusammen und warum? Weil ich die Tage nicht receuillirt war, weil ich meine Zeit und meine Kraft verbröckle. Ich glaube *nicht* meiner Schwester mehr schuldig zu sein als ich schon für sie gethan habe. — Da ich sehe, dass mich diese Geschäfte herabziehen — sie selbst würde schon dieses nicht gutheissen — sie selbst war über das Urtheil der Menschen gleichgültig. — Ich kann auch ihr nicht nützlicher sein, als wenn ich mich erhebe und brauchbar mache. Dass ich in den Ge-|schäften und wegen den Plaudereyen soviel mich hinein verlohren habe, ist Schwäche; so ist es Schwäche, dass ich auf Henr[iette] wirken will. Sie ist noch immer gut, wie sie ist, und ist eingebildet und ganz unfähig, etwas anzunehmen. Es ist auch sehr gleichgültig, noch mehr, ich fühle, dass sie mir schädlich ist, *ich muss sie meiden*. Ich habe diess

¹⁷ '—' Fénélon, Lettres 237. Celles du dehors nous montrent la malignité du monde qui nous environne. Celles du dedans nous font sentir que nous sommes aussi dépravés dans nos inclinations que le monde même. 562. l.

¹⁸ Nem volt kikutatható.

alles wieder aus Eigenliebe, Eitelkeit gethan, aus Schlendrian. Ich habe viel gesündigt wi(e)der die Regel, nichts Unnützes zu thun, zu reden und nichts Überflüssiges. Ich falle in meine alten Fehler, bin sehr geändert. Ich finde mich wieder leidenschaftlich, — bin weichlich geworden, kann mich nicht überwinden, — komme des Morgens nicht aus dem Bette, bin zu schwach und nachgebend gegen M[utter], verliere an meinem Charakter und sie misshandelt mich schon. — Sie soll mich achten und ich soll Achtung verdienen; auch gegen F[ranz] hab' ich mich gar nicht gu' betragen die letzte Zeit. Ich glaube, ich fehle darin, dass ich mir zu wenig würdige Beschäftigung mache. Ich soll mir ein Geschäft machen, eine Wissenschaft, eine Arbeit vornehmen. Ich ziehe zu viel und daher — es geht nicht Schlag auf Schlag nach dem Plan des Abends, ohne eine Minute zu verlieren — das gäbe mir Muth, Energie, es wird auch alles preciser. — *Actif zu sein ist mir nothwendig.*

Am 29-ten. Z.¹⁹ machte mich gestern aufmerksam auf einen Fehler von mir, der mir gewiss sehr hinderlich ist. — Ich gehe zu viel und zu leicht und vielleicht zu gerne von einem Gegenstand zum andern über, halte nicht an, erschöpfe keinen und diess verdirbt mich sehr; darauf *muss ich acht haben*. Wenn ich mich gehen lasse, werd' ich *nie gross und nie befriedigt sein*. Ich hüpfе zuviel, auch in Gedanken — über, von einem zum andern. Dieses zu vermeiden, soll meine aufgabe, für diese Woche sein; eine 2-te Aufgabe dass ich dem langen Herumschweifen, der Imagination, dem ich mich eine Zeit wieder über-lassen habe, Einhalt thue.²⁰ 3-tens Dass ich mehr thue, und zwar nach der Regel lebe, nach der Regel thue.

Am 1-ten 9ber [Mittwoch]. Ich habe wenig acht gehabt auf die 3 Regeln, die ich mir gab und habe es schmerzlich gebüsst; besonders haben mir die Bilder meiner Imagination²¹ viel zu schaffen gemacht und mich ganz ausser mich gebracht. Ich habe noch ausserdem 2 grosse Fehler begangen. Ich habe nicht Rücksicht genohmen auf mein Äusseres; Ich bin schlecht und nachlässig gekleidet zu B[runszviks?] gegangen, habe mich dort verleiten lassen zu sprechen, meine Denkungsweise blosszugeben und zwar über den heiligsten wie auch

¹⁹ Zerffi, talán a Szinnyei, Magyar írók életé-ben említett Zerffi Gusztáv apja, Dr. J. H. Zerffi, aki J. F. v. Habermann-nal kiadta 1821-ben a „Vaterländischer Almanach für Ungarn“ című nyomtatványt, melyben Brunszvik Teréztől is megjelent néhány epigramm.

²⁰ Fénelon minden levelében követeli az imagination trop vité elleni védekezést. Ld. a sok előbbi erre vonatkozó jegyzetet.

²¹ Ld. előbbi jegyzetet.

gefährlichsten Punkt, über Religion; wolle Gott verhüten, dass das, was ich sagte, keine Übel stifte. — Diese Menschen sind nicht würdig und ich bin auch nicht würdig dazu; es kann nicht gut werden, wenn ich so unvollkommen noch, von solchen Dingen rede; der Geist muss es mich lehren, er muss die Herzen der anderen bereiten ehe, wie ich es meine, verstanden und recht verstanden werden kann. Nur die Gnade Gottes kann *eines* Menschen Worte dem andern verständlich machen. Diess waren 2 grosse Fehler und an einem so heiligen Tag und am Abend überliess ich mich auch zuviel dem Gegenstand, wenn auch einem guten; diess führt doch eigentlich zu nichts und ich sollte strenge vermeiden alles Überflüssige.

Am 5-ten 9ber.²² Ich danke Gott für die heilige Stille, die mich heute in seinem Tempel umfieng. Sie ist es, die uns reinigt, heiligt, erhebt; in ihr und durch sie steigt der Mensch empor zum Urquell der Heiligkeit und Reinheit und Vollkommenheit und Schönheit; er vernichtet dann alle klebrigen Sorgen, die uns sonst gefangen halten, er wiegt dann auf rechter Waage das Rechte, das Wahre, das allein Wünschenswerthe. Wie verächtlich erschienen mir dann die zerstreuten und Zerstreuung suchenden Menschen. || Zerstreuung,²³ diese Hptfeindin alles Guten, wenn der Mensch ihr huldigt, sie beherbergt (oft ohne dass er es weiss). So arbeitet er blind an seinem Unglück und er wird ein elender Mensch. Ich auch zerstreue mich zuviel und alles zerstreut mein unversammeltes, unheiliges Gemüth. Wie verächtlich und lächerlich muss auch ich dem still versammelten, innigen Menschen voll Sinn erscheinen! Wie nähre auch ich noch und beherberge diese Feindin alles Guten, und ich zwar mit Wissen, ich kenne sie und weiss, wie gefährlich sie ist. *Auch das Gute zerstreut, auch des Guten darf man nicht mehr thun, als man mit Würde und Sammlung nach seinen individuellen Fähigkeiten und Verhältnissen und Hindernissen leisten kann. Ich bekümmere mich um vieles, was bleiben könnte, ich rede viel, was nicht zur Sache gehört und unterlasse darum viel, was nicht unterbleiben sollte.* Aus den Gesprächen mit M[utter] will ich alles, was mich angeht, alle Klagen, Beschwerden, dann alles urtheilen, erzählen, reden und Kritteln anderer Menschen ausgelassen wissen; ich kann, wenn es sich mir aufdringt, das Betragen und die Denkweise anderer beschauen, prüfen zu meiner eigenen Belehrung, auch richten nach Wahrheit und Recht, es wird vielleicht ein

²² Nov. 5-ike 1809-ben vasárnapra esett.

²³ Fénelon intése a dissipation veszélyétől.

gutes Mittel sein, die Urtheilskraft zu bilden, die mir die Natur versagte.²⁴ — Aber *dabei* muss ich stehen bleiben; was brauchen andre Menschen diess zu wissen; auch darf ich nicht glauben, dass ich in unerhabenen Momenten *recht* fühlen und *recht* beurtheilen könnte. Ich muss 2-tens auch precise mir vor das Bewusstsein bringen, welcher Mensch, mit dem ich umgehe und in was er mir moralisch und intellectuel nützlich werden kann. Ich muss jene unterscheiden, deren Meinungen falsch sind, die mich herabziehen. Wenn ich ihnen mittheile, *was* ich denke und *wie*, verderbe ich mich unendlich. Das Raisoniren, wenn die Menschen nicht *mehr* sind als ich, verdirbt mich sehr, || besonders mit denen ich täglich und stündlich zusammenkomme, vor denen muss ich mich hüten. — Ich will denn mit M[utter] alles dieses vermeiden, alles erzählen von mir und meinen Plänen. Diess alles ist mir für jetzt sehr schädlich. Sie verlangt, dass ich viel mit ihr sei; sie ist gut gegen mich, sehr gütig und herablassend. Das sind lauter Klippen, an denen ich leider, seit ich mit ihr wieder vereinigt bin, scheitere; ich muss mir klar bewusst werden, was mein Zweck sein soll, wenn ich mit ihr bin. *Warum wünscht sie meinen Umgang?* 1-tens *aus langer Weile*. Ihr schwaches Gesicht, ihre Schwäche und Alter müssen ihr Unterhaltung wünschen machen. 2-tens *weil sie glaubt, diese Ansprüche an mich machen zu können, weil sie mich allein weiss und keinen Begriff hat, wie es angenehm und nützlich und nothwendig ist dem Menschen, allein zu sein*, und wie er, nur um die nöthige Erhohlung vom steifen Denken zu finden, die Wonne des Umgangs geniessen darf. Dieser Umgang hört aber auf Wonne uns zu sein, wenn er selbst unsere Beschäftigung sein soll. — Dies Falsche, das sich des Menschen nebst vielem anderen bemeistert hat, ist viel an seinem unbefriedigt sein die Ursache. Nun aber soll ich weder ändern noch belehren wollen M[utter]; ich soll ihr geben, was sie wünscht und was meine Pflicht ist, *Unterhaltung*, aber eine edle, geistreiche und da sie mich durch Raisonement verdirbt, so muss ich ihr lesen od. von ganz unanzüglichen Dingen plaudern. So hab ich auch viel diese Woche im Umgang mit andern gefehlt. Bei T[ante]²⁵ thue ich *ganz* meine Pflicht, *wenn ich sie besuche*. Wenn ich mir noch eine auflege, thue ich zuviel, so auch mit H[enriette]²⁶ bin ich zu bavarde gewesen, — nur nicht von sich reden,

²⁴ Jozefin itélete Terézről. Ld. 130 l. és jegyzetét.

²⁵ Brunszvik Józsefné.

²⁶ Brunszvik Henriette, előbbi leánya.

nur denen, die mir helfen können und mit denen ich Ursache habe, intime, vertraut zu sein. — ||

Indem ich mich viel sammle, meinen Geist mit den höchsten Gedanken an *Ewigkeit, Unendlichkeit, Wahrheit, Grösse, Liebe* erfülle und nähre, so werd ich mich schämen, mir noch einmal die Vorwürfe machen zu müssen, die ich heute that. — Unerschütterlich fest soll mein Vertrauen sein auf Gott, auf Josephine, auf Stakelberg, nicht irren soll mich nichts in der Welt; ihn lieben und sie und an mir arbeiten, mich zu reinigen; vermeiden, alles, was mich irrt, zerstreut, herabzieht; meine Kraft und Energie nähren und nicht *eine* Minute des Tages zugestehn, dass sie mich schwäche. Meiner Pflicht leben, thätig und rüstig sein, versammelt. Nur aber nach *sich selbst!* In mir sind noch meine gefährlichsten Feinde. Auch wenn ich allein bin und still, bin ich nicht immer versammelt und kann es nicht werden, so sehr ich ringe; da ist ein Tosen und Plaudern in mir, ein Fragen und Beantworten meiner unerhabenen Gemüthskräfte;²⁷ da zert und zupft an meiner Seele die Erinnerung dieser und jener Trivialität, Läpperey; kleinliche, elende Sorgen quälen und zerstreuen mich; oft vermengt sich mit diesen bösen Geistern die erhabenste Lecture, die ich zur Hülfe rufe. Nichts ist mir deutlich, klar, nichts fruchtbar, bis endlich mein ermatteter Geist nicht mehr ringen kann. Was aber macht diese bösen Geister oft so mächtig? — Dass ich zu lange *sie* herrschen lasse und *das*, was *sie* in Bewegung setzt, — dass ich mich nicht sammle und Ruhe gebiete, so lang es Zeit ist. — Die Geschäfte und Misshelligkeiten meiner theuren Jo[sephine], die ich mit zuviel Antheil, zuviel Leidenschaftlichkeit betrieb, haben mich beinah ausschliesslich durch 3 Monate in ihren Fesseln gehabt, obwohl ich mich oft versammelte und prüfte, — von ihr und durch mich || und die Erfahrung und die Thaten der Liebe, die ich ausübte, schöne Lehren emfieng für das Leben, so war doch diess meine Schwäche, und schwache Kraft zu wi(e)derstehn, viel zu wenig. — Die schönen Stunden und schönen Lehren halfen mir jetzt wieder hinauf. In allen jenen schmerzlichen Zerzerrungen waren sie mir ein viel zu schwaches Gegengewicht. Die nehmlichen Fehler begieng ich in der ganz letzten Zeit, wo meine eigenen Geschäfte auch mich zu stark afficirten. Die Gespräche meiner Imagination muss ich strenge vermeiden und mehr actif sein und mit mehr Energie handeln.

²⁷ A Fénélon által elítélt „dialogues de l'imagination“.

Ich soll mich nicht durch eine falsch vertandene Gutmüthigkeit od. sein sollende Liebenswürdigkeit verleiten lassen, klein und trivial zu werden, wie sie es hier sind und wie ich es war. Viel besser wird sich für mich schicken, ihnen zu imponiren, mich zu erheben über das Ausfragen und das läppsch und einfältig mit mir zu sein.

am 6-ten 9ber. Welche Scene hatte ich heute wieder mit Ba.,²⁸ wie schlecht habe ich mich benommen — elend — ich habe gar keine Worte dafür. — Staat ihr zu imponiren, liess ich mich gängeln und über-vortheilen, gab lauter prisen. Ich nehme mich nicht zusammen, vergass mich ganz, war nicht gekleidet. Warum fehlte ich schon heute früh gegen K.²⁹ Weil ich in Dinge vertieft war, die nicht nothwendig sind, und die Eitelkeit zupfte mich schon wieder. Warum war ich unerhaben gegen Ba? Warum nicht gekleidet? Weil ich meine Zeit und meine Kraft an den Brief an Lo[tte]³⁰ vergeudete und also das Un-nothwendige that und das Nothwendige versäumte. — Warum ist mein physisches so zurück? Weil ich unvorsichtig war und wi(e)der meine Grundsätze handelte, ausgieng nach dem Baad, weil ich esse, weil es da ist od. man mich nöthigt, lange schlaffe, lange im Bett verweile. Diess alles zeigt || von Schwäche, Kraftlosigkeit, mangel an Energie. *Ich will* und es muss sein und *ich muss wollen alles*, was mir frommt. Ich lege mir drei Fasttage auf; streng muss ich sein. Aufstehn beim Erwachen! Auf! raffe dich zusammen, kleine Seele! Werde würdig deiner grossen Muster³¹ od. höre auf, nach ihnen zu streben.

Am 10-ten. Bin ich heute ganz mit mir zufrieden? Hab ich mich in allen Laagen ganz gut, unverbesserlich betragen? Leider muss ich mit nein darauf antworten. Ich habe viele Fehler und von jeder Art begangen. — Aber ich habe manches wieder klar angeschaut; so wie auf der Reise ziemt es mir auch hier, ganz still und unhandelnd mich zu verhalten. — Ich habe nichts zu sagen, habe kein Vermögen, bin eine Null in der Welt, das darf ich nicht vergessen. — Je bescheidener, je unbedeutender ich mich verhalte, je stiller, je besser für mich und je achtungswürdiger für andre.

am 30-ten 9ber. Ich habe hier nichts eingetragen durch 2 Dritttheile des Monats, habe auch in meiner Conduite und meiner Erhebung wohl bemerkt, wie träg und zerstreut ich

²⁸ Ismeretlen.

²⁹ Ismeretlen.

³⁰ Gr. Teleki Imréné, gr. Brunszvik Charlotte.

³¹ A két minta egyéniség Stakelberg és Jozefin.

diese Zeit über war. Ich habe das, was mir allein helfen kann, die gute und gespannte Anwendung meiner Zeit, die Festigkeit und Beharrlichkeit in den Grundsätzen nachlässig und elend hinten gesetzt durch Trägheit, Weichlichkeit, und Wankelmuth meine Zeit verschwendet. Die Basis meiner physischen und moralischen Vervollkommung, das *frühe Aufstehn und wenige Schlaffen*, die Befolgung meines Planes durchaus und beinah täglich verabsäumt, — bin dann überall mit meiner Zeit nicht ausgelangt, habe meinen Geist mit Raisoniren, mit läppischen Gedankenschweifereyen geschwächt und durch 10 Stunden Bettwärme und wachen Träumereyen Körper und Geist herabgesetzt, || habe mich dann in allen Gelegenheiten unvollkommen betragen, habe nicht imponirt, habe mich hinreissen lassen, mich vergessen hab mich durchaus nicht zusammengehalten, nicht concentrirt, wurde leidenschaftlich und heftig gegen St[akelb.]. Habe mich unehrwürdig gezeigt gegen diesen feinen Mann und Meister, wurde ungeduldig gegen M[utter], habe mich herabgelassen zum Raisonement und Wortwechsel, habe mich dann, wenn ich öffentlich erschien, läppisch, kindisch und einfältig benommen, habe ohne Würde, keinen Character zu behaupten gewusst. — Gestern sagte Sch.³² Die schönen Gaben der Gottheit, *Güte* und *Guthmüthigkeit* werden herabgezogen und arten schon in Gemeinheit und Läppischheit aus, sie werden auch gemissbraucht. *Es ist jetzt Zeit, sich zu erheben. Stolz und Strenge* muss man an jener Stelle setzen: *Unerbittliche und unwandelbahre Festigkeit*. Ich kann bei meiner Art zu sein nichts den andern sein, nicht Lotti,³³ Betty,³⁴ Thesen³⁵ [?], Josephine, weil ich mit mir selbst viel zu thun habe; diese Versäumniss, wenn ich jene retten könnte, wird mir angerechnet werden.

Ich muss mit Kraft und kräftig emporstreben durch Einsamkeit und Arbeit und Strenge gegen mich selbst, rasch emporklimmen, denn ich bin im Alter, wo ich schon wirken sollte und eine Säule sein für Schwache — helfen können, ohne dabei zu verlieren. 34 versäumte Jahre sollen in soviel Wochen eingebracht werden, da darf ich nicht leben wie

³² Talán Schedius Lajos (1768—1847), a budai egyetem esztétika tanára, 1792 óta, ahova őt egész fiatal korában Brunszvik Antal, Teréz apja nevezte ki. Minden szellemi irányzat és törekvés iránt érdeklődő pedagógus. A legtöbb előkelő családdal élénk összeköttetésben állt. Ld. részletezést VII—8. jelzésű füzetben, 156. l., j.

³³ Teleki Imréné, Brunszvik Charlotte.

³⁴ Seeberg Elise bárónő, Brunszvik Teréz anyai ágról való unokatestvére. Ld. Biogr. CCLXXXI. l. és j.

³⁵ Nem ismeretes.

diese letzte Zeit. Ich sollte immer mit mir selbst an jedem Tage fertig sein, wenn eine Gelegenheit sich darbietet, anderen zu helfen. — *Ich sollte immer mit allen Arbeiten im voraus fertig sein, um jeden neuen Augenblick und fortwährend vollenden zu können, keine Restanzen, deren ich jetzt so viele habe, dulden. Ich will es.* ||

Am 1-ten 10ber.

O wie unklug und thöricht benehme ich mich selbst in den ruhigsten, ungestörtesten Tagen! Ich habe unordentlich geplaudert gestern mit Z.³⁶ das Heiligthum meiner Seele preisgegeben und, was noch unverzeihlicher ist, auch Josephinens Tendenz mit der meinigen.

Ich verkaufe und verrathe, die mir am theuersten ist auf dieser Welt, der ich soviel verdanke, mein ganzes neues Sein!!! Sie warnte mich, sie verbot es und ich kann sie abwesend kränken, beleidigen — sie, in diesem Moment, wo alle Drangsale auf sie einstürmen und Sie!! Heute gegen M[utter] verfiel ich in den nehmlichen Fehler, nur noch mit erschwerenderen Umständen, ich wurde heftig auch gegen sie, raisonirte, disputirte, beleidigte, kränkte auch sie. —

Am 6-ten Dec. 1809. [szerda].

Dieses letzte Vergehn soll auch *das letzte bleiben*. Es hat einen so tiefen Eindruck auf mich gemacht (*das Unrechte und Unschickliche davon*), dass ich *schwöre*, nie in diesen Fehler mehr zu fallen. Ich habe durch 5 Tage streng darauf gehalten, habe heute eine grosse Probe bestanden. Diess soll mich stärken und *Gott wird mir helfen*. Ich habe auch gleich den Lohn davon; in meiner Brust herrscht Ruhe. — Ich fühle, dass nichts so glücklich macht als *recht thun* und *bei grossen Forderungen mit sich zufrieden sein*. — Die M[utter] war gerührt und liebe reich. So entfesselt Sanfmuth und aclamirt Widerspruch, so kann man die Herzen gewinnen und lenken. Gott, Gott, stehe mir bei, sei meine Stärke und mein Schutz. Heute mein heiliger Mittwoch! || Der 4 oder 35-ste seit jenem ersten,³⁷ also 35 wochen durchlebt. Bin ich um soviel besser und stärker geworden? *35mal stärker und besser, als ich in Pisa war?* Wie hab' ich diese 8 Monate gelebt? Wie hab' ich sie verwendet? Wie benützt? Was versprechen sie für die Zukunft? Für zukünftige 8 Monate? Was werd' ich im July künftiges Jahr in dieses Tagebuch zeichnen? Was wird *bis dahin* darinnen stehn? O leider, leider kann ich die ersten Fragen nicht mit freudigem Gefühle be-

³⁶ Valószínűleg a fent említett Zerffi.

³⁷ Az 1809. márc. 28-át, illetve ápr. 5-i szerdát érti. Ld. Biogr. CCXLII—CCXLIII. 1.

antworten. — Ich bestehe sehr schlecht vor diesem Gericht. Wie beschämt, wie traurig muss ich sein.

Am 8-ten. Auch traurig muss ich sein, wenn Gelegenheiten kommen, wo ich der M[utter] Wunsch nicht erfüllen kann. Sie soll sehen, das es ungern geschieht. Oft aber muss ich mich verleugnen, muss es thun, was sie wünscht. Ich muss wohl aufmerken und unterscheiden lernen, *was* ich nicht gewähren darf: *was wichtig* ist, übrigens leicht sein und gern gefällig, vorzüglich gegen Sie. Nur was ich abschlagen muss, was sich mit Ordnung und dem höheren Wohl nicht verträgt, nur das darf ich nicht gewähren, aber so viel möglich, nicht eigenwillig, nicht stockisch sein, *nicht bestehn auf Kleinigkeiten*, nach dem grossen visiren. Überhaupt ist mein Geist in Kleinigkeiten gefangen, das muss ich weg an mir — die gute Lehre hab ich von meiner Schwester — *ich arbeite mich ab in kleinlichen Bemühungen und das Grosse geht verloren*. So that ich es bei ihr. Die grosse Wirkung von meinem Dasein bei ihr ging verloren — sowohl jene für sie und die Kinder. Diess soll mir eine Lehre sein für mein Leben. Wenn ich nicht im Stande bin, *viel* auf mich zu nehmen, so muss ich wenig nehmen, nur dass es würdevoll und gut vollführt werde. ||

14-ten zu M[arton] V[ásár]. Gott verleiht mir schöne Tage — wie danke ich ihm. Ich erwachte froh und mein Gemüth war zu Poesie und Musik gestimmt. Ich priess den Schöpfer und seine schöne Sonne und sang zu meinem Lobgedicht. — So entstanden beide Künste im ruhigen, schuldlosen Gemüth glücklicher Menschen. So sollte unser Leben sein, so ward es uns vom Schöpfer bestimmt. Nur die Thorheit der Menschen, ihre Entedlung bis zur Vermessenheit verunstalten diese Erde und lassen Millionen durch Armuth und durch Unglück verkrüppeln, Millionen, im Wohlstand und durch ihn verderben und wie wenige werden gerettet! Thorheit und Unsinn häufen Thürme und Berge von Hindernissen auf und die Entfernung von Unschuld und Natur machen das Unglück der Wohlhabenden, ihre Verderbtheit das Unglück der Niedrigen. Kein Damm vor diesem reissenden Strome als *in der Erziehung*. Jeder neugebohrne Ankömmling in diesem verwirrten und verkehrt gewordenen Paradiese weiss nichts von dem Elend und dem Unsinn, zu dem seit undenklichen Jahrhunderten der Mensch nach und nach herabgesunken ist. — Jede ursprüngliche Kraft und Glückseeligkeit liegt in ihm, er kann so kraftvoll, so schön und glücklich werden als die Bestimmung des Schöpfers es wollte. Wenn an einem Tage von heute an jede Mutter, die

ein Kind unter ihrem Herzen trägt, auf dem ganzen Rund dieser Erde, *wollte*, und *jeder*, der ein Vater- und Menschenherz hätte, diese Ansicht liebgewinnen könnte, o welch eine Herrlichkeit! Um dieses Wunder fleh' ich zum Allerhöchsten. Meinen Theil zu dieser Umgestaltung der Erde weihe ich mein Leben. An einem Tage kann nur der der sie gemacht hat, || die Menschenherzen ergreifen, aber die Bemühungen und das Leben vieler Menschen kann viele Menschen auf den rechten Weg bringen und was Christus konnte, sollte das nicht mehr sein können? Wenn wir so *unschuldig*, so *wahr*, so *kraftvoll*, so *erhaben* sind wie er, werden wir auch Jünger haben und der Seegen unseres Daseins wird Jahrhunderte bleiben. Alles kömmt darauf an, dass der einzelne sich erhebe, rein werde, — wegwerfe von sich alle Thorheiten seines Geschlechts, dass er dann die zweckmässigsten und scharf wirkendsten Mittel ersinne und anwende, auf andere zu wirken.³⁸

Am 16-ten. Die humane, sanfte rücksichtsvolle Behandlung der Menschen wirkt, und auch der wenigst Erhobene fühlt sie und lohnt sie. — Wenn ich den Menschen Achtung erzeige, (wenn sie sie auch nicht als vorzügliche Menschen verdienen), so erhebt sie das, sie wollen das sein und werden od. wenigstens scheinen, was diese Achtung verdiente und es geschieht immer *etwas* Gutes, sie achten und schätzen und preisen dann auch denjenigen, der sie so gut behandelt, ihnen wohl und *nie wehe thut*; sie lieben ihn und man erhält Einfluss auf ihr Sein. Zudem ist es Pflicht der Menschlichkeit. Nie wird das Rauhe, das Präentionsvolle einnehmen. Es kann auch nicht bessern. So wie mit Kindern muss man auch mit kindisch gebliebenen Alten umgehn, sie nicht durch *zu grosse Aufgaben* erschrecken und muthlos machen, sie von Stufe zu Stufe führen, da gehört freilich viel dazu, verschiedene Menschen bei ihren verschiedenen Individualitäten anzufassen, die Stufe zu bestimmen, auf der ein jeder steht einen jeden keine überspringen lassen. Es ist die schwerste Kunst, — aber Menschenfreund! wenn du zum Wohl der Menschen wirken willst, wenn du das Weltbeste willst, so || musst du sie kennen lernen und üben; diess sey denn meine Aufgabe. *Streng soll ich nur sein gegen mich. Mild, gütig, menschlich, sanft, auch wo es sich um Meinungen handelt*, was Fenelon sagt, ich thue mehr Gutes denen, die mich umgeben, wenn ich meine Fehler bessere, als wenn ich die

³⁸ Pestalozzi-gondolatok. A nevelés mindenhatóságába vetett rendületlen hit, melyet Teréz is élete hossziglan vallott, valamint a szociálpedagógiára vonatkozó törekvések.

*Ihrigen bessere.*³⁹ Auf die Art, wie ich es bisher that, ist es das undankbahrste Unternehmen; wenn ich meine Aufmerksamkeit und Strenge auf mich selbst wende, welche herrliche Früchte erndte ich. — Kein Mensch kann daran mich hindern kein Schicksal meine Arbeit zerstören. Ich arbeite dankbar. — Ach, Therese, wenn du sein könntest, was du sein solltest, wenn du sein wolltest, was du sein könntest, wie schön und glücklich wärest du!!!. Wenn presumption und Anmassung niemandem gut steht, um so viel weniger einem Weibe und noch weniger mir. — Was ich *war*, muss mir eben so gegenwärtig sein, als was ich sein will. Wie übel steht es B., dass sie glaubt, man habe vergessen, was sie war, wie schön würde ihr Bescheidenheit lassen, wie gut kleidet sie jeden — *Bescheidenheit, Stille, Milde, Sanftmuth*; allen *wohl* und *keinem wehe* thun, sei die Aufgabe für diese Woche unter dem Seegen und der Hülfe des Allerhöchsten. *Auch ist es ein Gesetz: geschickt auszuweichen, wenn von etwas die Rede, in dem ich vorige Zeit gefehlt habe. Auch dieses alle Abend und alle Morgen überlesen.* Hierher gehört noch dass, wenn ein Weib überhaupt äusserst bescheiden und zurückhaltend sein soll, noch mehr eines mit vielen Fehlern und einer schlechten Erziehung und so unendlich vielen begangenen Fehlern wi(e)der diese Tugend in vorigen Zeiten, — noch mehr muss es aber sein ein unglückliches *und ein hässliches Weib*, da sie ihr unglückliches Äussere nur durch Würde und Anstand heben kann und bis sie darin fest ist, noch mehr Ursache hat, still, unhandelnd und sehr bescheiden, anmassungs- und anspruchslos zu sein. Es soll mich nicht irren, wenn ich sehe, dass schönen Weibern das Nachlässige gut steht, ich muss immer wissen, dass ich hässlich bin.⁴⁰ ||

Am 25-ten [Dec. 1809.]. Ich habe schon seit einiger Zeit stark gefehlt gegen die Abhärtung und alles dessen, was meiner Gesundheit Dauer geben kann. Ich bin darin in eine Weichlichkeit verfallen, die mir schon die grössten Hindernisse entgegenstellt, ich muss mich daraus erheben, ich will nicht ihr Slave sein, sie soll nicht über mich gebieten und mich unterjochen. *Diess sei die Aufgabe für diese Woche.* — Ich habe mehr gegessen als mir dienlich, und ich mache mich nicht früh heraus. — Darauf will ich wachen als ein wahrer

³⁹ Lettres spir. 189. Nous faisons plus pour les autres en nous corrigeant qu'en voulant corriger. 537. l.

⁴⁰ Teréz mémoire-jaiban magáról mint szép nőről beszél. (65. lapon.) Egy Camilla nevű barátnő is mint szép nő apostrofálja. Ld. La Mara: Beethoven und die Brunszviks. Camille levele 1808. aug. 17-éről keltezte. 75. lapon.

Kämpfer härte ich *durch strenge Mässigkeit* meinen Leib ab und meine Sinnlichkeit muss *allezeit* meiner Pflicht gehorchen, damit ich nicht, die ich andere zum Laufen ansporne, *selbst verworfen werde und den Preiss des Kämpfers verliere*. — Mein Kampf soll gegen meine Sinnlichkeit⁴¹ sein, die nur zu oft sich gegen das höhere Gesetz der Vernunft empört! Wie elend wäre ich, wenn ich zu *schwach*, der Wahrheit zu folgen, sie verkennte, um durch sie gerichtet zu werden. *Blicket Gott mit Wohlgefallen auf mich herab*, — wenn ich meine Gesundheit zerstöre, wenn ich die mir von ihm gegebene physische und moralische Kraft schwäche? Soll ich zu jenen Unglücklichen gehören, die, von der Schönheit der Tugend gerührt, nie den schweren Kampf für sie wagen? — Ich bin zu langsam in meinem Thun, bin weich und schwach, lass mich durch alles herumbringen. Alles ist mir gleich zu mächtig. Ich soll sein: Schneller, Strenger, stärker. Gott und mein guter Geist wird mich unterstützen, wenn ich nur will. — Er wird mir Kraft geben wi(e)der meine Feinde. Auch aufmerksamer soll ich sein auf mich, mich beobachten, damit meinen Geist beschäftigen, dass *ich mich prüfe*.

⁴¹ Ezt a szót, Sinnlichkeit, Brunszvik Teréz minden *nem* szellemi dologra alkalmazza. Ld. Biogr. CCXC—CCXCIV. l.

1810.

VII—2.

Am 2-ten Jänner 1810. Ich bin übergetreten in ein neues Jahr — und mit allen meinen Fehlern? Ach, wie wenige habe ich abgelegt, wie wenige verbessert, wie wenig gute Dinge angenommen; wie wenig reiflich durchdachte, theuer beschworne Vorsätze in wirkliche Strenge und *dauernde* Ausübung verwandelt, — wie so wenig von dem Guten mir angeeignet, was ich erkannt habe! Ach, wie sträflich, wie klein, wie elend muss ich mich finden, guter Gott! — Langmüthiger Erbarmer, wie wirst du mich sehen in deiner Grösse und Herrlichkeit, wie undankbar gegen die unendlichen Gnaden dieses Jahres! Gegen alle Hülfen und Anlässe zur Tugend, zur Heiligkeit! O, ich vergehe vor diesem Gedanken! Wie ist mir geschehen, dass ich sie so wenig benützte, die unendliche Gnade dieses so einzigen Jahres! — Wie gut hätte ich das letzte Drittheil desselben benützen können! Wie wenig thue ich! Werd' ich so fortfahren, so elend, so klein, zu sein? So —

Am 8-ten. Soll mir das Beispiel St[akelberg]'s nichts nützen? Soll auch das Andenken an ihn [mich] nicht herauszureissen im Stande sein? Er, der uns von Gott gesandte — uns zu erleuchten in unserer Finsterniss, uns zu erheben aus unserer Schlawheit. Uns von Gott Gesandeter! soll ich ihn von mir stossen? sein Dasein unfruchtbar für mich sein lassen? Ich Rasende, was thue ich? Kann Joseph[inen]'s schönes Leben, kann das viele Gute, das sie mir that, das viele, das sie für meine Erhebung that, soll es für mich verlohren sein? Unglückliche, was beginnst du? Du bist selbst deine eigene grösste Feindin, o Therese! Soll der Strudel der Unsinnigen mehr Gewalt über dich haben als das der Grossen und Starken, als die Gnade deines Gottes, als dein eigener besserer Sinn? Therese, *willst* du wieder || klein und elend werden? Kannst du das *wollen?*^a nimmermehr kann es sein.

^a Ez a mondat későbbi sajátkezű betoldás sor felett.

Du bist bezaubert, auf! Rette dich, entbinde dich der Fesseln! Sey stark! Stark und muthig, wie es St[akelberg], wie es Jo[sephine] ist. Wenn ich Jo[sephine] und St[akelberg] wieder sehe, werd' ich scheinen müssen, um sie zu befriedigen. Ich bin nichts, wie ich bin, werd' ich mich nicht wollen sehen lassen. Staat dass ich erhoben schon sein und frey dastehn könnte. — Was träumte ich oft, wie ich Jo[sephine] erheben wollte. Was sagte sie? Dass sie mit mir nicht sein könne, weil ich sie herabziehe. Wenn ich sie unterstützen könnte, könnte ich immer mit ihr sein. Wie soll sie mich denn wieder finden? Soll sie sehen, dass ich die Zeit verloren habe, damit sie mich ganz verachte? O Gott, schütze mich dafür!

Am 12ten. Heute ist einer der schönsten und vielleicht wichtigsten Tage meines Lebens. M[utter] hat mir einen Gedanken gegeben, der unter der Hülfe und dem Seegen des Allerhöchsten ein Anfang einer schönen Zukunft für mein Vaterland werden kann.¹ — Ich habe schon um seinen Seegen gebeten. Nach langer Zeit liess sich wieder einmal die leise Stimme hören. Sie sagte: *Bist du auch des Seegens würdig?* Ich verstummte beschämt. Ist dein Werk der Unterstützung der Vorsicht würdig? Dann sprach sie wieder: *Du glaubst es nicht, weil du es nicht einsehen kannst, was dir die Zerstreuung schadet. Darum kann das Gute, das Erhabene nicht Wurzel fassen, es wird verdrängt durch das üppige Unkraut, das du anwachsen lässt. Du zerstreust dich den ganzen Tag, staat dass du versammelt sein solltest und concentrirt den ganzen Tag; wenn du nur dieses mit Ernst und Strenge vermeiden wolltest, du würdest um viel || besser und stärker dich finden: vielmehr gewachsen den Zufällen und Gegenständen, die dich herabziehen und stören, weil sie dich zuerst zerstreuen und du eigentlich den ganzen Tag nicht zu dir kömmst.* Wenn du versammelt sein könntest, alle kleinliche Geschäftigkeit und Geschäfte sein liessdest, sie hätten keine Macht über deinen besseren Menschen und so gibst du ihn hin, opferst ihn, den besseren Menschen, von Gott gemacht, und für was? für nichts! Kann es das Wohlgefallen deines Schöpfers sein?

Am 4-ten April. Dieses hier Gesagte von der Zerstreuung finde ich nach 3 Monaten sehr wahr. Zuerst ergreift mich etwas, dann bin ich zerstreut, oder lebe in dieser [Zerstreuung]. Und dann gehe ich aus mir und werde, was die Umstände und Veranlassungen aus mir machen — klein läp-

¹ Vajjon már talán szó esett a kisednevelésről?

pisch, trivial, unvernünftig, verliere die Consequenz und Haltung, wie ein vom Stützpfehl losgebundener junger Baum, verliere mich selbst und muss mich erst wieder zusammensuchen. Denn da und dort ist ein Stückhen Kraft geblieben. Bis ich nicht starker Baum werde, und dazu braucht's Jahre, kann ich keinen Moment den Stützen entbehren, der meine üble Richtung in eine gerade bringen soll. Ich soll mich nicht auslassen gleichsam, es soll mich nichts ergreifen, was ausser meiner Tendenz liegt. Ich soll festhalten an meinem Anhaltspunkt und die Schauspieler vor mir spielen lassen und die Decorationen und Scenen verwechseln lassen, ohne selbst mit Hand anzulegen oder schon gar nie eine Rolle übernehmen. Zum Wirken und Bessern ist's noch zu früh. Es geht noch nichts zusammen und ich bin zu wenig und es ist zuviel Gegenwirkung da. Solange ich nicht selbständig allein handelnd dastehen kann, solange ich nicht mehr Achtung, Credit und Vermögen habe, geht nichts. Also warum bröckeln und da und dort was, da kann kein Ganzes herauskommen und ich schade eher der guten Sache, als dass ich nütze.^a

VII—8.^b

1810 od. 11.^c

Am 20-ten Jänner! Heute ist der merkwürdige Jahrestag, wo wir auf der Alpenspitze des Mont Cenis schwebten, morgens von Lanslebourg¹ wegfuhren und abends in Susa² eintraffen, den italiänischen Boden und Himmel begrüßten. Mit meiner guten Josephine seit 2 Tagen wieder vereinigt, werden mir auch diese wieder durch die vielen Leiden, die sie so standhaft erträgt, merkwürdig bleiben. — Sie stellte mir vor, wie ich in Genf hätte handeln sollen, als sie mich

^a '—' Ez a rész sor alatt írva.

^b A VII—8. jelzésű kézirat áll 3 sárgás, negyedrétre hajtogatott folio félívből. Jól konzervált írás. Lapszám 12. Mind teleírva. Tartalomra párhuzamos a megelőző VII—2. jelzésű füzet 1810. évi néhány beírásával.

^c Későbbi beírás. 1810 vagy 1811. A helyes 1810, mert az átkelés 1809 januárjában volt.

¹ Lanslebourg. Ld. Biogr. CCXVIII—CCXIX. 1. és j.

² Susa olasz város Turin tartományban, Augustus diadalívével.

um Hülfe ansprach.³ — Damals hätt' ich sie retten können. — Sind es die Fügungen der Vorsicht, die es so wollten; od. hat meine Einfalt einen dummen Streich gemacht? Diese Frage wird eine späte Zukunft uns vielleicht beantworten. — Dass es aber *recht* gewesen wäre, wenn wir damals umgekehrt hätten, und dass es ein Unrecht ist, das wir das Fortschreiten wählten. O Gott! verdiene ich noch zu deinen Himmeln aufzublicken, o so schenke ihr Stärke und einen gut gewünschten Ausgang und bald; behüte sie vor einer schweren Krankheit und verlass mich nicht, dass ich mich vergesse und ihr schade, wie ich es gestern durch das lange in die Nacht Plaudern that. ||

Am 28-ten.

Was Josephine sagte vom *Zwickl*; diess ist ein Auswuchs, die Übertreibung, jede Übertreibung und Heftigkeit, — jedes unordentliche und unregelmäßige im Betragen, in der Empfindungs-, Handlungs- und Denkweise, die allzu grosse Geschäftigkeit, — das heftige Auffassen von Kleinigkeiten. Josephine sagt, ich habe einen *Zwickl*. Der muss weg, unbedingt. *Ruhig, unhandelnd, bis ich recht handeln kann, diess ist Gesetz*. Josephine aprobirt, dass ich die Wissenschaften vornehme, einen Meister nehme. Einen Geistlichen, würdigen, soll ich wählen. — Sie sagte auch, ich wäre ein interessantes Geschöpf, wenn ich so abgezogen von den Menschen lebe; imponiren soll ich; diese Schlendrianart, das Gutmüthige, Gemeine soll ich ganz ablegen und dazu kann ich hier⁴ schon den Anfang machen.

Ich soll auch die Haushaltung mit mehr Ordnung

³ Jozefin, úgy látszik, Teréznek szemrehányást tesz azért, hogy nem ellenezte svájci útjukon az eredeti terv megváltoztatását, aminek következménye lett a Stakelberggel való házasság. Méltánytalan és igazságtalan vád, mert Teréz teljesen Jozefin nővérének hatása alatt állt, amint az a naplóból is kitűnik, és amint Memoire-jaiban is megemlíti, hogy Jozefin határozott: Jos. entschloss sich in Solothurn lieber durch Italien die Rückkehr zu machen. Mem. 86. l. Ld. Biogr. CCXII—CCXIV. l. és j.

⁴ A „hier” szó vonatkozhatik Budára vagy Martonvásárra, de nem lehetetlen, hogy Bécsre vagy Esztergomra vonatkozik, ahol Jozefint meglátogathatta. Ld. Napló 168. l. 3. j. és Biogr. CCLXXIV—CCLXXV. l.

führen, *früh aufstehn und diess soll Gesetz sein von heute an*. Ordentlicher gekleidet, dann rein deutsch sprechen, edel aussehn, sprechen und handeln. Wenn man sich zusammennimmt, versammelt und sich nicht herausbringen lässt, mit Würde und Anstand alles thut, in erhabenen Ideen sich wiegt und hält. *Das will ich*.

Josephine hat humane Gesinnungen, auch gegen die M[utter]. Sie sagt, wir sind schuldig, ihr Gefühl für uns zu befriedigen, ihr Leben durch unser Dasein zu verschönen; ich soll nicht hart gegen sie sein. Eine lecture, die jetzt für sie wäre, sind Zeitschriften, fliegende Gelegenheitsschriften, aber die besten; Journale. Mit Schädius⁵ mich in Correspon-

⁵ Schedius Lajos János (1768—1847). Született Győrött, tanult Pozsonyban, majd Göttingában (1788—1791). Onnan hazatérve 1792-ben, fiatalsága ellenére, protestáns létére, kinevezetett a pesti egyetemre, Szerdahelyi S. J. halálával megüresedett esztétikai tanszékre. Ez a kinevezés Brunszvik Antal gróf, Br. Teréz atyja, a helytartótanács iskolai osztályvezetőjének műve volt, amint azt Br. Teréz memoire-jaiban is kiemeli. Schedius az esztétikán kívül görögöt és pedagógiát is tanított. Bár nevelésénél és a kor szelleménél fogva a német kultúra képviselője — mégis élénken vesz részt a magyar közművelődés, tudomány és irodalom, valamint a jótékonyosság mozgalmaiban, úgyhogy Wurzbach (Biographisches Lexikon) kissé túlozva Széchenyi Istvánnal állítja egy sorba. Kármánnak segítette az Uránia megalapításában, tagja a Kisfaludy által alapított Aurora-körnek, később a Kisfaludy-társ. alelnöke, a M. T. Akadémiának mindjárt alapításakor tiszteleti tagja. Schedius munkásságának igazi tükré az általa kiadott „Zeitschrift von und für Ungern” című folyóirat, — melynek külön célja a Magyarországról való ismeretek terjesztése, illetve tév ismeretek helyesbitése külföldön. 1806-ban az evangélikus iskolák részére egységes tantervet készített, mely Kornis megállapítása szerint az „igazi humanisztikus gimnáziumnak első, mélyebben átgondolt tervezete közoktatásunk történetében.” (A magyar művelődés eszményei. I. köt. 357. l.) Az ev. iskolákat szívvel-lélekkel és példaadással támogatta, melyekben Pestalozzi szellemében vezette a tanítást. Ez is egyik oka volt annak, hogy Br. Teréz közeledett hozzá és memoirejaiban is megemlíti, hogy Schedius volt az egyedüli, aki megértette és vele együtt lelkesedett Pestalozziért. Schedius a nádor harmadik feleségének, a protestáns Dorottya hercegasszonynak volt magyar tanítója, valamint a legtöbb főnemesi családdal is összeköttetésben volt, akik nevelésügyben leginkább hozzá fordultak tanácsért és nem egy adta gyermekét az ő házába, sokgyermekes családjába. Schedius ezeken kívül nagy természetimádó volt és nagy méltánylója a budai hegyeknek, épp-

denz setzen wird gut sein. Die Schweizergeschichte⁶ vorlesen Tante⁷ & Fichte's⁸ Reden. Rochow⁹ Geschichte meiner Schulen, erst später. Nitrai:¹⁰ Eine Aufforderung an junge Bürgerstöchter in grosse Häuser als Kinderwärterin, eine Magd unter ihnen. Wie sie an Bildung gewinnen würden, ihre eigenen Kinder einst gut erziehen, wie sehr die Kinder der noblesse

úgy, mint Br. Teréz; érthető, hogy Br. Teréz nemcsak közvetlen az utazása után, hanem a továbbiakban is sűrűn érintkezik Schediussal.

⁶ „Schweizergeschichte”. Szerzője a svájci születésű Joh. von Müller (1752—1809), aki mainzi könyvtárból (1786—1791) lett titkos tanácsos a bécsi „Geheime Hof- und Staatskanzlei”-ben, majd 1800-ban a császári könyvtár öre, 1807-ben porosz szolgálatba lép, mint hisztoriografus, majd 1807-ben westphaliai államtitkár, végül Generaldirektor des Unterrichtswesen Kasselben, hol meg is hal. A fent említett mű főműve.

⁷ Brunsvík Józsefné.

⁸ A fenti szövegben említett Reden bizonyára a Reden an die deutsche Nation című előadássorozat lehet, melyet Fichte 1807/8. évben Berlinben tartott. 15 beszédben fejt ki, hogy nemcsak a jénai vereség után elesett német nemzet, hanem az emberiség megújodása, az eddigi nevelési rendszer teljes megváltoztatásával érhető el, minél fogva a nevelés, — beleértve a felnőttek önnevelését —, mind az emberek, mind az államok legfontosabb feladata. Mindenekelőtt ne a véletlen nevelje az embereket, hanem az Erziehungkunde — Pestalozzi elvei szerint —, hogy az teljes biztonsággal fejlessze az emberiséget szociális szellemben, az erkölcsiség irányában és olyan vallás felé, mely az emberi életet mintegy Istenbe helyezi (die Religion des Einwohnens unseres Leben in Gott).

⁹ Rochow, Friedrich Eberhard (1734—1805) — Basedow filantropinista eszméit a falusi iskolákra alkalmazta és 1773-ban Brandenburg melletti Rekahn nevű birtokán a teljesen elhanyagolt falusi nép nevelésének emelésére egy tanító segítségével iskolákat szervezett, melyhez Basedow iratain alapulva maga írta meg az iskolakönyveket. Az 1773-ban megjelent „Kinderfreund” című olvasókönyv az első, mely a gyermekek lelkiéletéhez igyekszik alkalmazkodni, és a mellett gyakorlati útmutatásokat is ad. Rochowtól származik az „Elementarschule” elnevezés is. További érdeme, hogy a tanítót anyagilag függetlenítette a parasztok természetbeni hozzájárulásaitól — (például, hogy a parasztokhoz kellett felváltva ebédre menniök), miáltal a tanító tekintélyét, és így pedagógiai eredményeit is előmozdította.

¹⁰ Nitray Mátyás, N. Gábor (1797-ben elhalt egyetemi tanár) fia, szül. 1758-ban Nagyszombatban, ahol mint helytartósági titkár az egyetemi kancellárságot vitte, majd mint helytartósági tanácsos, 1809—1829-ig a tanulmányi bizottság elnökeként működött Budán, és mint helytartósági tanácsos vonult nyugalmába.

dadurch gut daran wären, staat dass die jetzigen Kinderfrauen racaille sind; sie || nehmen diesen Dienst nicht aus Liebe zu den Kindern, sondern aus Gewinnsucht od. weil sie zu sonst nichts tauglich mehr sind. Diese Mädchen müssten sehr angesehen im Hause sein, aller niederen Diensten überhoben etc. *Eine Schrift an sie im schönen Styl.*

Joseph[ine] wünscht auch Biographien berühmter od. guter Frauen, die eine Anstalt führen, jetzt lebender, auch alter. — Die Fürstin¹¹ in Norddeutschland, von der Türk¹² sprach. Sich ein paar Kalender berichte schreiben lassen; einen kleinen, einen grossen, etwa durch Hartleben¹³ od. Leyrer.

Joseph[ine] verlangt, dass ich jovial erscheine. *Durch Aufrichtigkeit kann man in sehr kurzer Zeit sehr weit im Moralischen kommen, wenn uns nicht bald etwas gut genug ist.* Die Zeit ist nicht erforderlich, um hoch zu stehen; durch *Ernst* und *Entschlossenheit* kann man es diesen Augenblick. Je roher die andern sind, desto feiner sollen wir sein, je unhöflicher, je höflicher. Sanftheit soll man sich aneignen. Es ist lächerlich sogar, wenn man erbosst, heftig wird. *Der gute Ton.* Viele meiner Fehler gehören zu dem üblen Ton, den man hier hat und den man uns besonders angewöhnte und darüber soll ich mich erheben, es ist Rohheit. Gegen Lotte¹⁴ und *alle soll ich alles Belehrenden mich enthalten, nichts durch Worte, sondern im Thun.*¹⁵ ×

¹¹ Bizonyára a Lippe-detmoldi hercegnőről, Paulináról van szó (1769—1820), aki férje halála után 1802-től fogva legidősebb fia helyett vitte a kormányt, mialatt a jobbágyságot megszüntette, és Pestalozzi Lienhard és Gertrud című népkönyve hatása alatt egy „Pflegeanstalt”-ot alapított.

¹² Türck. Ld. Journ. de Voy.-ban, 52. j.

¹³ Hartleben & Leyrer, könyvkiadók Bécsben és Pesten. Ezek a tervek mutatják, hogy Br. Teréz otthon volt anyjánál Budán vagy Martonvásáron — és így 1810. első felére teendő. Azt is mutatják, hogy már ekkor gondolt komolyan a kiseddóvás-ügy valamilyen megvalósítására.

¹⁴ Gróf Teleki Imréné, Brunszvik Charlotte.

¹⁵ Fichtei visszhang: akinek egyik alapgondolata, hogy Tun und Handeln — azaz a cselekvésben és tettben nyilatkozik meg az isteni az emberben.

× Wenn ich dies mir vornehme, so soll ich auch *fest* darin sein und mich nicht durch die anderen od. die Gelegenheiten verleiten lassen. Unerbittlich und strenge, bis ich nicht fähiger dazu bin. Die M[utter] an Lotte, dass sie nach Karlsbaad¹⁶ geht. An Calmar und Arz 1000 fl. Der M[utter] dankbar sein für das Geschenk der Häuser.¹⁷ Ich soll vermeiden, allein auszugehen, nach Pest besonders. Joseph[ine] aprobird, nach Frankfurt zu gehen. Das gut sein lassen ist etwas sehr Schlimmes.

In der Erziehung so wie überhaupt im Ausüben unserer Individualität ist uns hinderlich der Gedankenkreis, welcher sich durch gehäufte irrige Führung, Behandlung und des Anschauens in uns erzeugte. Diesen zu bekämpfen, zu sondern, sey unser unausgesetztes Forschen — durch Versammlung, wiederholtes Versammeln, und Strenge gegen sich selbst. (Was ich immer thue und mir vornehme, ist nichts, und verschwindet, wenn ich nicht, so wie ich essen und schlafen muss, *jeden Tag* 2 Stunden für mich habe, sie mögen zu was immer für einer Zeit sein; diese aber *blos* dem *moralischen Forschen*, alles übrige ist wahre Läpperey, muss zurückstehen.) Die Zeit eintheilen, nicht materielle, sondern geistig in Bildung, Veredlung, Verbesserung meiner Selbst. Verbes-

¹⁶ Ez a tervbevett karlsbadi út csakugyan megvalósult és Teréz is résztvett benne. L. VII—2. jelzésű füzet. 1810. júliusi bejegyzés.

¹⁷ Brunszvikéknak három házuk volt Budán: kettő a Várban (mai Tárnok-utca 15—17. alatt) és egy a Krisztinavárosban (ma Mikó-utca és Attila-utca sarkán, emléktáblával megjelölt ház). A Tárnok-utca 15. alatt volt a családi ház, melyet még Brunszvik Antal 1784-ben szerzett meg, míg a szomszédosat, a 17. számút, az özv. grófné, 1807-ben, özv. Tersztyánszky Dánielnétől vette. A krisztinavárosit pedig 1818-ban. E házak közül egy végrendeleti függelék szerint az anya grófné a Tárnok-u. 15. számút Teréznek, a 17. számút Jozefinnek, a krisztinavárosit gr. Teleki Imrénének, Br. Charlotte-nak hagyta. — Háztörténeti tárgyalásukat lásd Czeke Marianne: Özv. gróf Brunszvik Antalné házai, „Historia”, a magyar mult emlékeivel és eseményeivel foglalkozó folyóirat mellékletében: „Pestbudai Emléklapok”. Szerk. dr. Gárdonyi Albert székesfővárosi főlevéltáros. V. köt. 1—4. füzet. 1932. 79—87. lapon. Megjegyzendő, hogy a tárnokutcai házak lebontatván, ma az I. ker. szentháromságtéri kisdedőv és elemi iskola épült a helyükön. L. Czeke Marianne: A szentháromságtéri kisdedőv. Kisdednevelés. 1932. okt. sz.

serung meiner Gesundheit. Wenn ein Geschäft unsere Mitwirkung erfordert, so suche man zuerst dessen Umfang und nehme alle Hülfsmittel zur Hand, um es aus dem Grund aus, so wie ich es am besten thun kann, auszuführen. Dann prüfe man sich genau ob und wie weit man fähig ist, diesem Geschäft in diesem Grade vorzustehn. Man versehe nur einen Theil desselben z. B. man beschränke sich nur auf die Hauptsache oder auf gewisse Stunden, in welchen man sich demselben widmet lieber als dass man das Ganze übernimmt und es halbwegs verrichtet. Ich habe durch meine Erziehung und die lange Gewohnheit mich für eine gewisse Thätigkeit einnehmen lassen; diese setze ich ohne zu wissen, ohne Wahl und gedankenlos *voraus*. △

△ 'Das was ich hier meine, ist Instinct, nur dass er von Natur nicht, sondern durch Gewohnheit und Übung dazu geworden ist. Ich sah gestern einen kl[ainen] Hund sich im Koth wälzen und das mit grossen appetit. Ich dachte darüber, was kann das Thierchen dazu bewegen? Es muss ein Instinct sein der es treibt, es denkt gewiss nicht, sonst müsste es ihn ekeln. Wir sehen so ein Hündchen oft Umwege machen, um die Pfötchen nicht in der Pfütze zu beschmutzen — und hier reibt es sich darin. Ich nahm mir nun die Lehre: wie oft wir Menschen gedankenlos etwas thun; das ist dann auch Instinct, den wir ohne die Vernunft zu Rathe zu ziehen, befolgen. Wir würden uns oft dessen schämen, wenn wir dächten und prüften, ehe wir handelten. Diess ist ja das Vorrecht des Menschen, warum gebrauchen wir es so selten. Der *Mensch entfernt sich immer mehr vom Thierischen, je weniger er etwas blos instinctmässig thut*, und nähert sich dem Geistigen, so kann er zu letzt ganz Geist werden.'^d

Und über was heiligste bin ich leichtsinnig, *diess eben* sehe ich als wichtiger an obwohl es sehr inférieure ist. — Wenn ich mir nur immer gegenwärtig wäre um prüfen zu können und misstrauisch gegen mich wissend, dass das erste, was

^d '—' Pótlás a jelenlegi 5. kézirati laphoz, mely az előző, 4-iken, tehát szemben, a teleírt kéziratlapon jegyeztetett hozzá; háromszög jelzi az összetartozást.

in mir hervorkömmt, mich zu dieser od. jener Handlung bestimmt, nicht das bessere, wohl aber das alte und wahrscheinlich *das verkehrtere und schlechtere sei*. Wir thun soviel Schlechtes, immer meinent, das beste zu thun und das ist sehr schlimm, so hab, ich es Josephinen gethan mit dem besten Willen. Man übernehme kein Geschäft ohne diese Prüfung, man fördere die Geschäfte, die wir bisher besorgten, und schränke selbe ein nach Maaßstab, dass sie weniger wichtig sind als das neue. Nur 2 Geschäfte nicht verrichten || nie auf einmal und verschiebe nichts auf morgen, so findet man Zeit zu diesen und alles was jeder Tag nothwendig erheischt. — Widrigens findet man in einem ganzen Jahr nicht Zeit zu allem. Je höher man steht, je weniger findet man Worte, in welchen wir uns in diesem Grade ausdrücken möchten (je feiner fühlt man). Darum sind gehaltvolle Menschen mehr zurückhaltend, in Worten auch, 'auch darum, weil sie dem andern nichts zu sagen haben; sie wollen ihre Ansichten nicht der verkehrten Auslegung preissgeben, sie wissen, sie werden so selten verstanden,'^e weil man höher steht, bescheiden und das entgegengesetzte von vorlaut. Unsere Seele, durch mehreres und lebhafteres angeregt, findet so lebhaften Stoff in sich selbst. — 'Nicht allerley muss man in den Kindern wollen, man muss in ein System gebracht haben, was man hptsächlich in den Kindern bis zum männlichen Alter entwickelt haben will, das, was eigentlich *den festen Charakter des uneigennütigen, liebenden Menschen* hervorbringt. Hätte ein Mensch eine ganz fehlerfreie Erziehung,¹⁸ so wäre das Besinnen und Denken und Prüfen *vor jeder Handlung* nicht nöthig. Ohne sich zu besinnen, würde man nur recht handeln können, so aber, um die Folgen dieser Fehler, die auf uns

^e '—' Későbbi betoldás.

¹⁸ '—' A nevelés mindenhatóságába vetett hit, mely az akkori kort jellemezte. Együttal az a hiedelem is kifejezést nyer Teréznel, hogy szoktatással, gyakorlattal még az értéktételnek helyes megalkotását is el lehet sajátítani. Az egész rész valószínűleg már Herbart Allgemeine Pädagogik-jának hatása alatt íródott, mely munkából a következőkben idéz és kivonatol.

ruhen, zu bekämpfen, muss man zum Kampf stets rüstig sein, uns gegenwärtig sein nur darin ist Fortschreiten. ||

Staat Wille muss man Entschlossenheit sagen.

'Was ein Wille ohne Entschlossenheit sein würde? Kaum noch Wille. Eine Aufregung ohne Bestimmtheit.

Wer da spricht: *Ich will!* der hat sich des Künftigen in Gedanken schon bemächtigt; er sieht sich schon vollbringend, besitzend, geniessend.¹⁹ — 'Der grosse Mann hat längst vorher in Gedanken gehandelt, er fühlte sich auftreten, ehe die

¹⁹ 'Ez a passzus szóról-szóra idézve Herbartnak 1806-ban megjelent, „Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet“ című munkájából (általam használt kiadás: neueste billige Ausgabe Leipzig, 1894), 94. lap. A következő feljegyzések is innen, részint szóról-szóra, részint Br. Teréz módosító fogalmazásában.

Herbart, Joh. Friedrich (1776—1841) filozófus és pedagógus Jénában Fichte hallgatója volt, akinek szubjektív idealizmusa ellen szállt sikra. — Pestalozzi tanításmódját helyszínen tanulmányozva, Bernben ebben a szellemben házitánítóskodott, majd Göttingenben 1802-ben habilitálva, 1805-ben a königsbergi egyetemen mint rendkívüli tanár, 1809-től 1833-ig mint rendes tanár működött Kant katedráin a filozófia és pedagógiain. Végül Göttingenben telepedett meg. Brunszvik Terézt Herbart főleg mint pedagógus érdekelte. Valószínű, hogy tudomást szerzett Herbart Pestalozziról írt értekezéséről, illetve előadásáról, melyben különösen a gyermekek foglalkoztatását említi, mely számolva a gyermek életségével, mégis le tudta küzdeni szórakozottságukat, — amire Teréz naplói szerint olyan sokszor hiába törekedett. Herbart pedagógiáját etikára és pszichológiára alapítja. Az előbbi mint praktikus filozófiát fogja fel, — mint Lehre vom Tun und Lassen, — mint a helyeslés és nem helyeslés tanát, mely szerint bizonyos akarati viszonylatok közvetlenül tetszenek vagy nem tetszenek — és a szubjektumra való vonatkozás nélkül értékeltetnek. Az így nyert értéktételekből emelkedik az erkölcsi gyakorlati ideál — azaz erkölcsi vezető gondolatok, eszmék (Herbartnál 5), melyek akarásunkat és magatartásunkat irányítják. Br. Terézt a herbarti pedagógiából a nevelési célkitűzés érdekelte, mely az erkölcsiségre irányul és legfontosabb feladatául a jellemképzést tekinti. Ezzel kapcsolatban nem kevésbé érdekelte őt Herbart pszichológiája, mely a nevelő tevékenységre megadja az eszközöket — alapul véve az elképzelést (Vorstellen) és a képzetet (Vorstellung) — és amelyből Herbart intellektualizmusában a lelki történések legkülönbözőbb módjait származtatja: érzelmet, értékelést, ítéletet és akarást. Ezáltal nyer olyan fontosságot a „Gedankenkreis“ — a gondolatkör kiképzése — és pedig az érdeklődés kiegyensúlyozott sokfélesége alapján.

äussere That, das Nachbild der inneren in die Erscheinungen tritt.²⁰

Darauf kömmt es an, sagt Jo[sephine], dass man sich Achtung erwirbt, dann kann man alles: Mit wenigen Worten viel ausrichten. Wenig, die Vorsicht eines geordneten Geistes. 'Die Bildung des Gedankenkreises ist der wesentlichste Theil der Erziehung.'²¹ 'Genaue Regelmässigkeit des täglichen Lebens';²² für den Charakter. — 'die Kraft, sich selbst darzustellen und festzuhalten,, worauf der Charakter beruht'.²³

'Der Hptsitz der Charakterbildung sei die Bildung des Gedankenkreises.'²⁴ 'Ich kann noch nicht richtiges Begehren in meine Handlungsweise setzen. Für solche ist es besser zurückzuhalten, sie würden nur Fortschritte im Schlechten machen.'²⁵ 'Wenn aber der Gedankenkreis so vollkommen gebildet ist, dass ein reiner Geschmack das Handeln in der Phantasie durchaus beherrscht, so wird er die Gelegenheiten zum Handeln so wählen, od. die vorkommenden so behandeln, — dass das Rechte sich in seinem Busen nur befestigen kann.' ||²⁶

'Der Willen ist der Sitz des Charakters.' 'Der Charakter ist die Gestalt des Willens, er kann nur aufgefasst werden im Gegensatz zwischen dem, was er *beschliesst* und *ausschliesst*.'²⁷ Der mangelnde Wille. Der verneinende Wille. Wer den Vorzug der Wahl rein durchführt, dem hat jedes Ding einen begränzten Preis und nichts als nur das Höchste

²⁰ '—' A legtöbb idézet vagy kivonat az idézett mű III. részéből való: „Drittes Buch. Charakterstärke der Sittlichkeit. 85—135. I. Jelen idézet: u. itt. 94. lapon: 4. fej. Natürlicher Gang der Charakterbildung. I. szakasz: Handeln ist das Prinzip des Charakters felirással.

²¹ '—' U. itt. 96. lapon: II. szakasz, Einfluss des Gedankenkreises auf den Charakter felirással.

²² '—' IV. szakasz: Einfluss der Lebensart auf den Charakter. 99. lapon.

²³ '—' U. ott. 100. lapon.

²⁴ '—' U. ott. 100. lapon.

²⁵ '—' A herbarti mondat saját magára alkalmazva.

²⁶ '—' Szóról-szóra u. ott. 100. lapon.

²⁷ '—' Első fejezet: Was heisst Charakter überhaupt. 86. lapon.

kann mit einem ungemessenen Streben das Gemüth erfüllen.²⁸ 'Das Kleinliche muss sich sondern, muss zu Boden fallen vor dem Grösseren.'²⁹ Das Princip der Schwäche muss durch alle Tiefen der Individualität gesucht und verfolgt werden.

'Das niedere Begehrungsvermögen beruht auf den Empfindungen der Lust und Unlust. Der Charactervolle Mensch erträgt die Unlust zum Theil, den andern Theil wehrt er ab: Er weiss, was er dulden und nicht dulden wolle; er hat die Unruhe der Ungeduld ausgestossen. Auch seine Lust hat er gezügelt, auch die der Sachen, die er zu besitzen wünscht als die, welche im eigenen Wirken und Hervorbringen, in den Beschäftigungen liegt.'³⁰ Erfahrung und Umgang beständige Lehrer der Menschen.

'Handeln ist das Princip des Characters.'³¹ 'Wille ohne Entschlossenheit — kaum noch Wille! Eine Aufregung ohne Bestimmtheit, ein blosses sich Hinneigen zu einem Gegenstand.'³² 'Einfluss des Gedankenkreises auf den Character.'³³ 'Klarheit, Associations System und Methode müssen hier herrschen, dann stemmt sich der Muth auf die Sicherheit der inneren Ausführung.'³⁴ ||

Dass man ein Kind nie anreden soll, sondern früh und Abends *allein* es aufmerksam machen. Weder gebieten noch verbieten, nichts, was den Character niederdrückt. Ohne dass man mit dem Kind sich beschäftigt, kann man es beschäftigen den ganzen Tag (erhebend) und es so immer edler bilden. Eigentlich soll jeder Tag das Kind edler machen, denn was nicht vorschreitet, geht zurück, verliert.

²⁸ '—' Szóról-szóra 88. lapon, ugyanazon fejezet.

²⁹ '—' Szóról-szóra 88. lapon. Grösseren helyett eredetiben bedeutenderen áll.

³⁰ '—' Szóról-szóra harmadik fej. Woran offenbart sich der sittliche Charakter. II. szakasz: Das bestimmbare, Die bestimmenden Ideen. 93. lapon.

³¹ '—' U. o. A negyedik fejezet: Natürlicher Gang der Charakterbildung I. szakaszának címe.

³² '—' U. o. szóról-szóra 94. lapon.

³³ '—' Fenti fejezet I. szakaszának címe.

³⁴ '—' U. ott. 95. lapon.

Man soll auf die oberen Kräfte wirken und nicht die unteren herausheben,³⁵ z. B. Anhänglichkeit des Kindes, Religiosität, Selbstachtung, diese besonders statt Gehorsam, Geschwindigkeit, Unterwürfigkeit, Gedächtniss, dadurch würde es alle Tage elender. Dann entstehen allerley Niedrigkeiten, Gourmandise, Unreinlichkeit, deren sich ein stolzes Gemüth schämen würde. Nur dann, wenn ihre Selbstthätigkeit aufhört, wenn ihnen der Faden ausgeht, soll man ihnen helfen, etwas geben, dann ist auch bald etwas gut und wenn die edelsten Menschen wirken, so kann es nur erhebend und entwickelnd sein.³⁶

Man soll sich immer gegenwärtig sein, vor dem Kinde nichts Triviales, nichts, was Moralität erniedrigend ist, sprechen, sondern eben durch unsere Sorge sie erheben und wenn ihre Aufmerksamkeit auf uns haftet, sie erheben, ihre Aufmerksamkeit auf bessere Gegenstände leiten, ihrem Bildungstrieb zu Hilfe kommen. Aber nur dann, wenn sie von selbst auf uns aufmerksam sind. ||

Was Josephine in der Nacht auf den 4-ten³⁷ sprach: Sie bemerkte, wie schlecht wir *handelten* bei allem *Wollen* gut zu machen, wie sehr wir die Kinder moralisch vernachlässigen. Wie ich mich bei meiner Ankunft³⁸ ganz anders hätte betragen sollen, wie wir im Schlendrian verworren sind, dass ich keine Stunde des recueillement für mich genohmen habe, das ist kein Opfer, sondern Schaden, den ich der Sache thue. Die Dinge, die ich zu behandeln habe, müssten darunter leiden, wie man sich nie in dem anderen verlieren müsse oder ihn zum alleinigen arbitre machen; wer er auch immer sei, wie hoch er auch immer stehe — es ist nur Trägheit, Scheu

³⁵ Kant gondolatához kapcsolódik: Über Pädagogik, Von der physischen Erziehung" című fejezetben. Id. munka. 418. l.

³⁶ Szintén.

³⁷ Valószínűleg febr. 4-ike 1810. Ezt a feltevést támogatja, hogy a VII—3., Examen című fejezetben a 7. kézirati lap második felére sor alatt jegyzi meg, egy fenntebb, 1809. szept. 14-iki bejegyzés tartalmára vonatkozólag: „Dies sagte auch Jos. am 1. Fe. 1810.“ Ilyenformán bizonyított dolog, hogy Jozefin és Teréz ekkor együtt voltak.

³⁸ Mikor Olaszországból megjöttek, 1809. júl. 23-án.

sich anzustrengen und ist sehr klein. Ich hätte sehen sollen, dass Josephine abgespannt ist, und pusilanime und schwach geworden ist; eine Menge Dinge waren mir klar, dass sie schädlich auf die Kinder wirken und ich that sie doch, setzte das Elende, was ausbleiben konnte, diesem heiligen Geschäft vor. Wenn wir uns nur immer gegenwärtig blieben, so würden wir nie unrecht handeln, wir verlieren uns aber, zerstreuen uns. Kinder sollen nicht merken, dass man sich mit ihnen beschäftigt. Dieses muss man aber nicht so weit treiben, dass man sie auch nur eine Minute des Tages aus den Augen verliert, unsere Seele mit etwas anderem beschäftigt.

Rein bei ihnen muss man sein, solange man mit ihnen ist. Für alle Geschäfte, für alles, was mich abzieht, nicht für sie ist, eine andere Zeit.

Sie sagte von St[akelberg] dass er hoch über uns steht, dass er die Idee verlohren hat, wo wir stehen und wie wir das, was er sagt, ansehen können. Er sagte: Mit den Kindern muss man sich gar nicht beschäftigen. Das fiel ihm aber gar nicht ein, dass man dies übertreiben könne und schlecht handeln. Wir handeln schlecht, wenn wir uns || in andere Dinge vertiefen, dafür enthusiaspiren, z. B. wir von Volksaufklärung, Staatsverbesserung fester Hülfen etc. sprächen und darin lebten. Daraus entsteht, dass man ausser sich kömmt, den Kindern nicht in dem Tone antwortet, als man soll, jede Wirkung auf sie, Leitung vergisst, ungeduldig wird, wenn sie uns stören. Und wenn durch unsere vernachlässigte Aufmerksamkeit bei ihnen Übel entstehen, Zank, Unarten etc. da fahren wir auf, und lassen es den Kindern entgelten, was doch nur unsere Schuld ist. Eher soll man gewiss nicht was Allgemeines denken, [be]vor nicht *alles um uns* auf den höchsten Punkt der Vollkommenheit ist.

Wie kann ich Regierungen tadeln, wenn ich mein Haus, meine Kinder nicht gut regiere. Das ist gewiss, religiöse sogar gefehlt, ich überlasse mich Träumereien, Dingen, die am Ende doch nicht von mir abhängen, und zerstöre das Heilige einer Kinderseele.

Über Kinder soll man nie klagen, sie sind immer das, was wir sie haben werden lassen, und grosse Pädagogen wer-

den immer mit den ihrigen zufrieden sein, weil sie sie so zu formen wissen. Wenn sie uns im Schlendrian allerley plaudern hören, wenn wir Dinge thun und sagen, lesen, was für sie nicht taugt, wie kann es anders, als schlecht wirken, was schlecht ist. Wenn ein Kind moralisch nicht gut ist, so muss man es nach Graden seine ganze Verachtung fühlen lassen. Wie es sich zum Guten neigt, kann man (auch nicht gleich) zum Antheil an selbes || übergehen, ihm was zeigen, ihm antworten, es anschauen, überhaupt ist Ernst und die höchste Consequenz hauptnothwendig.

St[akelberg] bleibt immer erhaben über sie, und in seiner eigenen Welt. Ihre Fehler rügt er, indem er ihnen keine Aufmerksamkeit gibt; wir nehmen ihre Fehler gleichsam auf, und wir leiden darunter, machen uns damit zu schaffen und das setzt uns sehr in ihren Augen herab. Bei St[akelberg], sind sie, was sie sind für sich, und leiden selbst durch ihre Fehler;³⁹ man soll sich nie emportiren, nie sollen sie sehen, dass sie uns ein unsanfteres Wort ablocken können, nie sollen wir aus unserem Gleichgewicht kommen, es soll uns nichts angehen, wenn sie fehlen, wie man einem Schauspiel zusieht, sollen wir uns verhalten. So ist auch im Leben gewiss die höchste Stufe, wenn wir dies erreicht haben. So ist es mir klar geworden, dass ich mich so verhalten soll, durchaus alles Belehrende aufgeben. Ich soll nicht eitel sein auf das, was ich weiss und erfahren habe, ich soll meinen, die anderen wären vielleicht auf wahreren Wegen, oder ihnen den ihrigen lassen, so gegen Lotte, M[utter] und alle Welt. Ich tische immer auf, was ich bin. *Niemand* vertrauen.

In diesem Punkt, als dem nur helfen, kann ich *einmal* helfen wollen, wenn ich als die geringste meinen Weg fortgehe, werde ich durch meinen Wandel einst Einfluss haben.

Zu Sch[ädius]. Sie haben ihre Mädchen so gut erzogen, sie haben gewiss viel über weibliche Bildung gedacht. Wenn

³⁹ Ez Kant gondolatához kapcsolódik. Über Pädagogik. Von der physischen Erziehung. 398., 410. l.

⁴⁰ Schedius Lajos, a már említett egyetemi tanár és pedagógus, akinek sok gyermeke volt. Ez a passzus is bizonyítja, hogy Br. Teréz komolyan forgat nevelési terveket.

sie mir mittheilen wollten etwas, wäre ich sehr glücklich, so gegen T[ante], sie auffordern niederzuschreiben ihre Erfahrungen und Maximen so die M[utter]

VII—2.

Am 6.ten Februar [1810]. Beinah wäre geschehen, was ich am 8.ten Jänner befürchtete. Meine unvergleichliche Josephine hat mich sehr schwach gefunden und gesehen. Sie sagte von mir, dass ich nur als liebende Schwester handeln könnte. — Sie kann also sonst nicht auf mich rechnen, ich bin ihr *nichts* als *das*, diess machte mich Thränen vergiessen. Und *es war so*. Ich habe ihr geschadet, ich war nicht stark genug, um ihrem Herabsinken die wahre Hülfe zu leisten. Was hätte ich ihr nicht sein können? Sie detaillirte mir meine Fehler. 1-tens wollte ich zuviel auf mich nehmen und diess ohne Wahl und ohne Prüfung und machte schlecht, staat dass die Hälfte gut gemacht für sie und mich besser gewesen wäre. Ich war klein, kleinlich im Gespräch mit ihr. Ganz im Schlendrian, vergass mich, machte 1000 Fehler an einem Tag. — Nähterei, Hausbestellung setzte ich oben an, machte damit mir viel zu viel zu thun.

Wie sie in mir, die gute Jos[ephine] keine Hülfe, keinen Anhaltspunkt, keine Erhebung finden konnte. Man muss sich nie in einen Menschen verlieren, wenn er der Höchste wäre, so wie ich es in sie thue, sie für mich denken lasse gleichsam und wenn sie klein ist, es mit sein. Die gute Lehre, die ich von St[akelberg] empfing, dass ich nicht mit A² sollte. „So etwas muss man für niemand und um nichts in der Welt thun“; in diesen allen Fällen bin ich zu weich, zu schwach. Ich hätte vielleicht gar nicht zu Jos[ephine] sollen.³ Noch sehr unvollkommen bin ich, das Erhabensein ist mir gleichsam noch gene. Ich freue mich und ruhe mich aus, wenn eine solche Autorität mich zum Schlendrian einladet und ich

² Nem volt kikütható.

³ Tehát úgy látszik, mintha Teréz Josephinnél lett volna Esztergomban, ahol febr. 13-án megvolt az esküvő „Penes Dispensationem concernentium iurisdictionum, item Dimissionem sponsae“, amiből tulajdonképpen arra kellene következtetni, hogy Josephine akkoriban nem élt Esztergomban. (Házassági anyakönyv B. kötetének 463. száma alatt.) Néhai főt. és mélt. Dedek Crescenz pápai prelátus és esztergomi kano-nok úr szíves közlése. V. ö. biogr. CCLXXIV—CCLXXV. I. és j.

will mich entschädigen für die lange Aufmerksamkeit, die ich auf meine Conduite hatte. ||

Am 19.ten Feb. Es ist Beweis des Edelseins und der höheren geläuterten Gesinnung, wenn man die Menschen nicht missbraucht, nicht ihre Güte, ihre Dienstfertigkeit etc., ihnen allen ein moralisches Auskommen macht und auch *die Geringsten* (im Stande oder nach den Fähigkeiten) moralisch ehrt. *Achtung fühlen* und bezeigen, für sich haben;^b und je mehr diess geschieht, je feiner und gebildeter ist der Mensch, je weniger roh ist er. M.[utter] hat viel Rohes von dieser Seite, F.[ranz] viel Feines. So ist es auch ein Zeichen eines elevirten Gemüths, wenn man über seine Bedürfnisse nicht viel Worte macht, nicht viel Umstände veranlasst, Hülfe braucht. — Darüber herrscht ein zartes Gefühl in den erhabenern Seelen. Die Einfachheit in den Bedürfnissen haben sie auch.

Durch eigene Reflection, durch den eigenen Verstand muss man das Rechte und Unrechte untersuchen, prüfen, darüber denken, sich anstrengen und nur das Gefundene fester thun, was auch die einen sagen. *Den andern, wer es auch immer sei, es mittheilen*, × ihn berichtigen, aufmerksam machen. × 'Dies wird verstanden wie hoch er immer stehe über mir oder vielmehr, je mehr er ist, je höher er steht, je eher, je gewisser kann ich es ihm mittheilen; das soll der Vortheil höheren Umganges sein,'^c × besonders dann in Fällen wie dieser, wo ich wirklich nützen wollte, und nicht kann, um nur zu allen ja zu sagen. × Ich war es ihr und mir und den Kindern schuldig, nur das *reine, rechte thun* zu wollen und konnte auf ihre Redlichkeit, auf ihren bessern Sinn mit Gewissheit rechnen und musste gar nicht fürchten, missverstanden zu werden. Es war Trägheit, Schlendrian und ist nicht zu verzeihen, abermal einer der grössten Fehler und Blindheiten meines Lebens. Ich liess mir nicht Zeit, schaute nichts klar an, || und hatte zu wenig Selbstvertrauen, untersuchte nichts und nahm alles, wie es kam und mir im Augenblick erschien. Das war sehr schlimm, vernichtete ganz die Wohlthat, die ich Jo[sephine] erzeigen sollte, die Heiligkeit dieses Berufs und setzte mich in ihren Augen herab. Liess mich abermal durch sie beschämen, erwartete, dass sie mir die Augen öffneten. Wie viel Böses hab ich gethan — und wie kam es, dass ich unbewusst es that? Ich bin so geworden, mich nur als ein Werkzeug

^b Ez a három szó későbbi betoldás sor fölött.

^c '—' Ez a rész betoldás, mely a kézirat lap aljára volt írva a fenti jel alatt.

brauchen zu lassen, mich auf den Punkt hinschieben zu lassen und bis ins Detail mir vorkauen lassen, was ich thun soll und wie. Ist das nicht elend? Abscheulich gewiss.

Es soll nur das Resultat der Verachtung sein, wenn ich den anderen seine mir zugemuthete Handlungsweise nicht berichtige. — Gegen die ich schweige, von denen habe ich keine Idee der Kraft und des Willens, und es soll etwas Auszeichnendes sein, wenn ich rede, mich damit abgebe, sie zu belehren

Ich muss das auch den Menschen so anschaulich machen; solange ich das nicht kann, solange sie meinen ich rede meinetwegen aus Eitelkeit, Belehrungssucht, Anmassung, ich suchte mich, so lange werden meine Worte nicht nur gar nicht fruchten, gar keinen Eingang finden, sondern mich herabsetzen in ihren Augen. — In dem Augenblick, wo sie mich dessen zeihen können, ich suche mich, *meine sinnliche Befriedigung*, da stehn sie über mir und dann hört alles Wirken auf. Das wäre die grösste Thorheit dieses nicht in der Secunde zu bemerken und dieses Verhältniss aufzuheben. — Ich erreiche dann meinen Endzweck nicht, sondern mache mich nur lächerlich und je ärger der Thor ist, je tiefer in seinen Schwächen, je triumphirender wird er über ein solches Verhältniss. Die Bosheit des schwachen Menschen, der sich für empfangene Beschämung (wenn er sich kleiner fühlen musste) bei dem, der keinen Willen und keine Redlichkeit hat, sich zu bessern, wie weit diese geht, *sah ich an The.*⁴ gegen H[enriette] sehe ich so oft an M[utter]. ||

Am 1.ten März [1810]. War ich heute fehlerfrey? Nichts weniger. Ich war viele Tage her mit mir zufrieden. Wenn ich keine Gelegenheit habe, da bin ich gut und versammelt, aber das ist nichts. In den Gelegenheiten kann ich mich kennen lernen; und da unterliege ich doch meist, ich weiss mich nicht emporzuheben über die Tentation, über die Gelegenheit, einen Fehler zu begehen, ich bin nicht stark. Der M[utter] üble Laune, neckisches Wesen hätte mich beinah ausser mich gebracht. Ich war schon auf vollem Wege, in Ungeduld auszubrechen. So wusste ich nicht H[enriette]^{5a} zu begegnen, ihr das, was ich einmal nicht hätte wollen, nicht hätte thun sollen, artig abzuschlagen, sondern gab mich ihr hin, mein reflectirtes Wollen ihrem Einfall preis. Das ist gewiss nicht recht. Zur Entschuldigung brachte ich mir vor, dass die complaisance es erheischte, dass man nicht liebenswürdig ist,

⁴ The. nem volt kikutatható.

^{5a} Brunszvik Henriette.

wenn man trocken auf seiner Meinung (deren Gründe die anderen nicht einsehen) besteht, dass man leicht sein muss in Kleinigkeiten. Gott hat mir vielleicht diese Tentation geschickt, damit ich mich kennen lerne und die Seichte meiner Vorsätze. Beim Eingang der Woche nahm ich mir vor, heilig zu leben, keiner Zerstreuung, die von mir abhängt, mich hinzugeben. Ich kann mir nur sagen, diese hieng nicht von mir ab. Das Gesetz der Freundlichkeit legte mir die Last auf, ob aber nicht Eitelkeit versteckt ihren Antheil daran hatte? Doch ist mir's als hätte ich aus reiner Absicht gehandelt, bloß um sie zu obligiren und habe vielmehr ein Opfer gebracht. Dort aber in der Gelegenheit habe ich mich nicht || tadellos getragen. Ich zerstreute mich, ward dann läppisch, caustique und spielte la plaisante, nahm mich nicht genug zusammen, vergass mich. Auf den Spaziergängen gegen die Mai.^{5b} vergesse ich mich auch, plaudre und prahle zuviel. Maas[s] und Mässigung, das Nichtzuviel und Nichtzuwenig ist der Antheil grosser, hoher Geister. Der kleine Mensch weiss diess nie zu finden. Der grösste Fehler aber, den ich begieng, war, dass ich mich herabliess zu Th.⁶ ihr von H[enriettes]⁷ Kleidung sprach. Das war läppisch, trivial und höchst unbesonnen und unschicklich. *Ich gehe heraus aus meiner Welt, mach mir mit ihr zu thun und ihren Fehlern.* Wie St[akelberg] sollte ich immer *erhaben bleiben über sie und in meiner eigenen Welt.* Ihre Fehler rügen oder darüber hinausgehn, weder darunter leiden noch damit irgend was zu schaffen haben, das setzt mich in den Augen dieser Menschen gewiss sehr herab und Gott verlieh mir die Gnade, dass ich dafür gestraft wurde. Der innere Mensch in mir ist durch Verkehrtheiten in meiner Erziehung in meiner nachmaligen Laage und Verhältnissen dahin gekommen, dass ich jetzt nie das Erste, was mir vorkömmt, mich bestimmen will, dafür kann gelten lassen. Nie soll ich den ersten Einfall befolgen, ausüben, sondern soll jeden nach meinen jetzigen Ansichten erst prüfen und scheiden das Rechte von dem, was die Gewohnheit und der Schlendrian aus mir gemacht haben. Es ist traurig, dass ich meine Anwesenheit in Gran als eine Epoche ansehen muss. Es sollte alles zusammen nur ein Vorschreiten gewesen sein.

Am 11. März. Wie bin ich diese Woche mit mir zufrieden gewesen? Wie habe ich diese 9 Tage mich betragen? Wie fortgeschritten? Bin ich besser? Vernünftiger? anständiger? Es ist der 3-te Theil eines Monats und der 36-te Th. eines

^{5b} Mai. ismeretlen.

⁶ Th. ismeretlen.

⁷ Brunsvik Henriette.

Jahres! 36mal so viel als ich diese 9 Tage that, wird es mich soweit bringen als ich in einem Jahre sollte? Was habe ich zu Grundfeilern meiner Erhebung gemacht? Meine physische Stärke und früh aufstehn, den Seegen der Morgenröthe zu sammeln und zu geniessen. Wie oft that ich diess? Kann man zuviel Seegen haben? Und in Trägheit begraben, sah ich nicht einen — pfui der Schande! so verletzte ich, was heilig sein sollte. Gegen das Zweite habe ich auch gefehlt. Ich bin nicht frugal. Ich habe viele Fehler auch gegen den Anstand begangen und ich bin wenig fortgeschritten — es ist erbärmlich! Durch das lange Schlaffen habe ich auch noch die 3-te Basis meiner Vervollkommnung versäumt. Ich habe die so nothwendigen 2 Stunden der Versammlung leichtsinnig in die Schanze geschlagen. Ach wie viel Böses hab' ich gethan! Und was hab' ich denn Gutes vollbracht? Hab' ich zur Erbauung meiner Brüder beigetragen? Hab' ich die Gelegenheiten aufgesucht, nützlich zu sein? Ach, ich hatte keine Zeit dazu. ||

Am 15.ten M. Ich habe beschlossen: Nicht zu handeln, nicht zu wirken, nicht zu belehren, nicht zu helfen. Die Bildung meines Gedankenkreises. Mich bilden, erheben, heiligen. Genaue Regelmässigkeit des täglichen Lebens für den Charakter. Bildung der Kraft, sich selbst darzustellen und festzuhalten,⁸ worauf der Charakter beruht. Erheiterung, Erhebung, Heiligung, der M[utter] Liebe geben, ihr und dem Bruder, viel Liebe. 'Ich kann noch kein richtiges Begehren in meine Handlungsweise setzen, so würde ich nur Fortschritte im Schlechten machen. Wenn aber mein Gedankenkreiss so vollkommen ausgebildet, dass ein reiner Geschmack das Handeln in der Phantasie durchaus beherrscht, so werd ich die Gelegenheit zum Handeln so wählen, oder die vorkommenden so behandeln, dass das Rechte sich in meinem Busen nur befestigen kann. In dem Gedankenkreise muss Klarheit, Association, System und Methode herrschen, dann stemmt sich der Muth auf die Sicherheit der inneren Ausföhrung.'⁹

Ich bin in Genf, in Rom, auf den Alpen, Apeninen, da müsste doch alles bleiben, wie es ist hier. Ich muss die Energie haben zu warten, bis alles zusammenwirken kann. Wie man einem Schauspiel zusieht, soll ich mich verhalten gegen das, was ich sehe, was hier vorfällt. *Ich soll nicht eitel sein auf das, was ich weiss und erfahren habe.*¹⁰ V[on]

⁸ Herbart-gondolat. Ld. Allg. Pädagogik tárgyalását, 162—164. l. és j.

⁹ '—' Herbart, Allg. Pädag. 100. lapon. Ld. 163., 164. l. és j.

¹⁰ Innen sor alatt írva.

Ku.¹¹ habe ich heute gelernt, wie das Plaudern und Prahlen, Auskramen von dem, was man weis[s], das Vorlautsein übel lässt. Wenn kein Vertrauen, keine Freundschaft die Worte heiligt, da sind sie nur Lärm, der die Luft erschüttert und lächerlich macht sich der Prahler, wenn er es noch so gut meint. Von Th.¹² habe ich neulich gelernt, wie äusserst delicat unser Umgang mit Männern sein soll. Darum soll ein Weib || sich in nichts mengen, wo sie Männer dazu braucht. Ihre Welt ist sie selbst und ihr Haus und das ihr übertragene, von ihr übernommene Geschäft. In dieser Welt soll sie leben. Wenn sie sich heraus begiebt, so wird sie missverstanden, wird lächerlich bei Thoren und entweiht ihre Reinheit, ihre Seele wird misshandelt.

Am 26. ten. Ich habe Franklin's¹³ Leben gelesen. Wie viel kann man von dem Manne nur in practischer Hinsicht lernen! Motto wählte ich mir: Mässigkeit und Fleiss, dadurch entwickelte er so vollkommen seinen Genius, dadurch ward er, was er war. Für diese Woche ist mein Motto: Stilles Vertrauen und freudige Hoffnung. Die Eitelkeit der Menschen ist so verkehrt, dass obwohl sie beliebt sein wollen, sie nichts anwenden, um wirklich liebenswerth zu werden. Sie möchten ohne Mühe schon sehr weit sein. Wenn nur von weiten ein Tadel sich ihnen nähert, so sind sie piquirt. Sie freuen sich nur der Schmeichler und sollten sich doch nur des Gegentheils freuen, der ihnen Kenntniss ihrer Selbst giebt und ihrer Fehler; denn bei aller Mühe und Aufrichtigkeit mit uns selbst kann uns noch vieles entgehen, was nur der 3-te zu beobachten im Stande ist. Und wie sollten wir uns freuen, wenn er es uns mittheilt. Ich habe gestern nebst vielen andern Fehlern jenen und schon zum 2-ten mahl begangen, dass ich meine Idee, abgesondert zu leben, mittheilte. Was soll das heissen? Ich wähle jenen Aufenthalt, um abgesondert zu leben von Menschen, mir selbst zu leben und verkündige es, damit man mich stören komme. Wo ist eine Inconsequenz, wenn es diese nicht ist. Ich komme in Gesellschaft meist gleich ausser mich — es ist, als wenn ich zu denken aufhörte. Darum erkennt mich auch niemand. Darum kann ich nicht nützen und darum schadet auch die unschuldigste mir. Wenn ich mit Menschen

¹¹ Ku. nem volt kikutatható.

¹² Th. nem volt kikutatható.

¹³ Franklin. Ld. életrajzi adatokat: 108. lapon a 49. jegyzetben. Az életrajz, melyet Brunsvik Teréz olvasott, lehetett a francia nyelven megjelent Franklin-autobiográfia mindjárt halála után, 1791-ben. Tudni kell, hogy Angliában csak szemelvényekben engedték meg Franklin autobiográfiájának közlését. Franklin Brunsvik Teréznek már zsenge korától való ideálja volt.

oder Gegenständen mich beschäftige die ausser meiner Tendenz liegen, so ist nicht nur diese Zeit für meinen Zweck verlohren, sondern es kostet mich noch eine andre Zeit, in der nemlich mir diese Gegenstände wieder erscheinen und mich in einer anderen Betrachtung stören. || Darum wird es wohl sehr nothwendig sein, dass ich eine Zeit der gänzlichen Abgezogenheit widme, damit einmal ein Ganzes herauskomme. Es wird nothwendig sein dass ich mich von der Mutter trenne — aber wohin flüchte ich — in die Gebirge? Da wird sie mir folgen. Pester Aufenthalt wird also nur phisisch und in erhebender Hinsicht mir nützen, in betrachtender nicht. Doch könnte ich wohl jede Laage besser benützen als ich thue. Ich habe mir grosse Fehler und grosse Verirrungen vorzuwerfen. Ich bin nicht Herr meines Willens und ich habe keine Energie des Willens. Keine Kraft zu wollen. Das Wollen ist unlebendig und nicht tief. Es kömmt nicht aus dem innersten, ist oberflächlich und berührt mich nur oberflächlich. Es ist armseelig, schwach. Armseeligkeit und Schwäche ist der Grundcharacter der jetzigen Zeit, in diesem bin ich Zeitmensch. Ich gehe elend mit meiner Zeit um und bin der Sinnlichkeit gefangen gegeben. Sie ist es, die mich beherrscht. Mein besseres Ich! es ist von ihr in Sklavenketten geworfen und mein Genius schläft. Erwache, gieb meiner Seele Kraft! gieb ihr Flügel! Und du, o grosser Gott, von dem alles Gute ausgeht, lass meine Stimme deine Himmel durchdringen! Nur durch dich kann der Mensch etwas, nur das Göttliche in ihm ist etwas, also nur du — und nur indem er das Göttliche in sich vorherrschend werden lässt, kann er sich selbst achten und nur das kann er an andern achten.

Der eine meiner Fehler ist dass ich keine Energie des Willens habe. Der 2-te ist Trägheit, Scheu, mich anzustrengen. Schwach und kraftlos ist mein Wille, sie zu überwinden. Der Augenblick beherrscht mein besseres Wollen, auch das augenblickliche Gefühl herrscht. 3-tens: Wohin verwende ich die Zeit, die ich nicht gut und zweckführend anwende? || Ich erschrecke, wenn der Tag zu Ende ist. Diese, jene Complaisance, hergebrachte Form tödten die Edle. Doch aus freyem und eigenem Willen kann ich viel sparen. Ich bin noch immer freyer als tausende. Wenn wir das Universum betrachten, so sind das Läppereyen, die mich oft sehr oft (aus Wahl und in der Freiheit) beschäftigen. Ich muss *in grossen Ansichten leben*, so werd' ich immer weniger kleinlich sein. Und bei allem diesen Detail und Kleinlichkeitsgeist bin ich doch *nachlässig*. Ich bin es in meinem Anzug, in meiner Haltung, in meinen Manieren, Expressionen in den Sprachen. Ich hatte mir zur

Regel gegeben, dass alles, *was uns ist und an uns und wir*, sich der Vollkommenheit nähern soll; davon bin ich sehr weit. Für diese Woche, habe ich also die Aufgabe: *aufmerksam auf mein Äusseres zu sein und meine Äusserungen, voll reiner Würde im Sprechen und Handeln, in allem Anstand*. Ich muss trachten, etwas zu thun haben. Es ist meist Mangel an Aufmerksamkeit, wenn man nicht immer das Vortrefflichste thut oder etwas Albernes. *Man fasst sich nicht zusammen und sagt: Ich will*. Was Josephine von mir erwartet, alle Versicherungen in Briefen, wie sehr ich sie liebe, was ich für sie leisten will, sind nur Worte. Die That für sie ist: Wenn ich mich selbst erhebe und durchaus mir die Schwäche nicht mehr zugestehe, nicht früh aufzustehen. Das ist elend und klein, schimpflich sogar wie hinderlich! Und welche unverzeihliche Nachgiebigkeit der Sinnlichkeit, die mich durchaus beherrschen soll. — Ich werde wieder schwach; das ist fürchterlich! Sich überwinden können, sich etwas abschlagen, ist das Grösste und die Basis der Erhebung. ||

Am 28.ten [1810]. Ein Jahr¹⁴ ist vollendet mit dem heutigen Tage, dass die Gnade eines Ewigen mich in eine Situation versetzte, wo ein tiefer Blick in mein Inneres und in das Innere des moralischen Lebens mir vergönnt war; von dieser Epoche datirt sich eine ganze Reform meiner Denkungsart und meines Wesens. Ich fieng an durchzugehen, was ich bin und was ich sein sollte und fieng die grosse Reform, eine Art Erziehung meiner selbst, von jenem Tage an. Heute ist ein Jahr vollendet, dass ich daran arbeite, mich zu meinem Ideal zu erheben. Diese Tage also sind wichtig. Ich will meinen Blick schärfen durch Versammlung und eine strenge Prüfung meiner Selbst vornehmen, wie weit ich gekommen? Wiefern ich die Zeit nützte und die Ursachen herausheben, die mir das Ziel weggerückt, den Weg verlängert haben. 12 Monate, 365 Tage, so viele, viele Stunden, die sie enthalten, hatte mir Gott verliehen. Wie habe ich sie verwendet? Glaubte ich an jenem ersten Tage nicht, in so *viel* weiter zu sein als ich mich finde? Seit 5 Monaten¹⁵ eigentlich habe ich keinen tiefen Blick in mein Inneres gethan. Ich werde mich vieler Vergehungen schuldig finden. Mein allergrösstes Unrecht ist wohl, dass ich die Zeit weggab. Obwohl ich mich eines redlichen Eifers bewusst bin, sie zu nützen, so erschrecke ich doch, wie viel verlohren gieng! Durch dieses Un-

¹⁴ Ez vonatkozík 1809. március szerdájára, mely belesett az azon évi szenthéthe, mivel akkor a Palmarum márc. 26-án volt. Ekkor a nővérek Pisa-ban voltak.

¹⁵ Seit 5 Monaten, tehát október vége óta.

recht habe ich, obwohl ein Jahr verlebt, doch vielleicht kein halbes Jahr gelebt und genützt, kein $\frac{1}{4}$ Jahr. Durch Trägheit (mein 2-ter Fehler) habe ich mich nicht poussirt mit Kraft und war einem trockenen, schlechten Boden gleich, wo alles nur kümmerlich gedeiht. Dadurch sah ich in den ersten 3 Monaten, A[pril], M[ai], J[uni] vieles verkehrt und zerarbeitete ich mich in Jammer, in unnützen Grübeleien, falschen Ansichten, || ergab mich meinen Hptfehlern, der Eitelkeit und Eigenliebe und ihren verkehrten Anmassungen und Auslegungen. Und Gott liess es lange, lange finster bleiben, weil ich nicht mit muthiger Erhebung mich aufschwang zum hellen Tageslicht, sondern elend kaute an jedem Schrittchen. Bethört glaubt' ich mich immer weiter als ich war. O, wie hätte ich jene Zeit doch nützen können. Das 2-te viertl J[uli], A[ugust], S[eptember] hat im ersten Monat Gott viele Gnade mir gegeben, viel Licht, *viel, viel und viel mehr*, als ich verdiente, weil ich es auch nicht am Besten nützte. Ich sah richtiger, mein voriger Unsinn ward mir klar. Ich ward ruhig, meine Leidenschaften, die im höchsten Aufruhr waren, schlug das Licht und die Gnade darnieder. Eine Art von Wiedergeburt und von Menschwerdung gieng in mir vor. Meine Freude und mein Dank waren so grenzenlos als mein Glück. Doch nicht lange war ich untadelhaft, meine Situation änderte sich und mit ihr meine Weichheit, meine Ruhe. Ich begieng grosse Fehler, doch arbeitete ich stark und kräftig an meinem Heil. Ich fieng an, bürgerlich brav zu werden, war fromm, *wusste*, dass ich fehlte und *wo* ich fehlte und hatte nur die Kraft nicht, der Versuchung zu wi(e)derstehen. Diess gilt vornehmlich von den 2-ten und 3-ten Monaten. Die Umstände waren so verwirrt,¹⁶ meine vormaligen Nachlässigkeiten machten mir so viel zu schaffen und ich hatte nicht Weisheit genug, mich unstösslich durchzubringen. Dadurch gieng wieder unersetzlich viel an Zeit verloren. Auch in der 3-ten Periode¹⁷ und da hptsächlich avancirte ich schlecht, versäumte viel, war zerstreut, unheilig und mein Eifer erschwachte. Ich war unweis. Die Folge davon ward mir empfindlich und darum eine gute Lehre. Die ersten Tage der 4-ten Periode¹⁸ des || Jahres gab mir Gott eine Gelegenheit, mich tüchtig zu zeigen und ich bestand sehr schlecht!¹⁹ Diese Epoche von 4 Wochen hat mich erschüttert und aus meiner Lethargie geweckt. Sie

¹⁶ Az olasz út utáni idő, mely miatt és Stakelberg miatt sok kellemtelenség és perpatvar volt a családban. Ld. Biogr. CCLXV—CCLXXXII. l.

¹⁷ 3-te Periode: október, november, december.

¹⁸ 4-te Periode: január, február, március.

¹⁹ Nem világlík ki, miről van szó.

hatte den grössten Einfluss auf das Ende der Periode und vermuthlich auf mein Leben. Es ist eine Art von 2-ter Wiedergeburt vorgegangen. Ich bin vornehmlich weise geworden und falle durchaus nicht mehr in die Fehler, von denen ich mich nicht loszumachen wusste seit der Veränderung meiner Situation. Im übrigen klebe ich aber noch stark am Kleinlichen, Detail; falle viel der Zerstreuung anheim und gehöre mir dann nicht mehr an, nicht Gott, nicht der Weisheit. Für die bürgerliche Bravheit werd' ich lauer, lebe wieder viel in Träumereyen und bin nicht practisch, auch selten erhaben und begrabe meine Seele, meine hohen Ansichten in einem Wust von Läppereyen. In diese Fehler ver falle ich aus Nachgiebigkeit für die Gegenstände, die mich täglich umgeben. In dem Grade werd' ich auch wieder weichlich und sinnlich, weiss mir schwerer etwas zu versagen und achte wohl auch zu wenig darauf. Ich habe nicht *Mässigkeit*, nicht *Fleiss*, kann des Morgens nicht aus dem Bette. Ich weis mich nicht zu bestimmen, nicht zu zwingen. Mir ist, als wäre ich in den Sumpf zurückgegangen, aus dem ich mich so mühsam emporarbeitete. Es ist nichts mehr so lebendig in mir, nicht der Wille, nicht die Kraft, schlapp und schlaff. Ich bin von der Schönheit der Tugend zwar gerührt, aber zu feige, den schweren Kampf für sie zu wagen; zu schwach, der Wahrheit zu folgen, erkenne ich sie nur, um durch sie gerichtet zu werden. ||

Von so vielen Verirrungen und Schwächen, in denen ich unterzugehen befürchte, kann nur allein der alleinige Gott²⁰ mich retten. Er, der Mittelpunkt und die Fülle von allem was da ist, war und sein wird.²¹ In seinen Schooss flüchte ich, seine Hülfe spreche ich an. Gut ist nur der alleinige Gott,²² er ist die Macht,²³ er ist die Kraft²⁴ Que craignez vous o! homme de peu de foi.²⁵ Jehova unsere Zuversicht,²⁶ ver-

²⁰ Wer kann Sünden vergeben, denn allein Gott? Luc. 5. 21.

²¹ Ich bin das A. und O., der Anfang und das Ende, spricht der Herr, der da ist, und der da war, und der da kommt, der Allmächtige. Offenbg. 1. 8.

²² Niemand ist gut, denn der Einige Gott, Math. 19. 17. — Es ist niemand heilig, wie der Herr, ausser dir ist keiner. 1. Sam. 2. 2.

²³ Herr erhebe dich in deiner Kraft, so wollen wir singen und loben deine Macht. Ps. 21. 14. — Der Herr ist meine Macht. Ps. 118. 14. — Ich bin der allmächtige Gott. 1. Mos. 17. 1. — Es ist der Herr, stark und mächtig. Ps. 24. 8.

²⁴ Herr du bist meine Stärke und Kraft, und meine Zuflucht in der Noth. Jer. 16. 19. — Gott unsere Kraft. Ps. 27. 9.

²⁵ Ihr Kleingläubigen, warum seid ihr so furchtsam? Math. 8. 26. — O du Kleingläubiger, warum zweifelst du? Math. 14. 31.

²⁶ Du bist meine Zuversicht Herr, Herr. Ps. 71. 5. — Gott ist unsere Zuversicht und Stärke, eine Hülfe in der grossen Noth. Ps. 46. 2.

lasset seine Kinder nicht,²⁷ wenn sie ein Meer²⁸ von Feinden²⁹ umbrauset. Allgütig³⁰ ist der Herr, allmächtig³¹ ist der Herr. Er wird uns plötzlich wieder aufrichten³² und wie von Todten erwecken³³ und wir werden durch ihn froh einherwandeln.³⁴ Lass uns wieder zum Dienste³⁵ Jehovas, zu seiner Erkenntniss³⁶ zurückkehren und seine Hülfe wird uns so lieblich aufgehen wie die Morgenröthe.³⁷ Kommen wird sie wie ein fruchtbarer Regen,³⁸ gleich nach der Saat oder kurz vor der Ärndte.³⁹ „Was soll ich mit dir anfangen o Ephraim, mit dir o Juda?“⁴⁰ Eure Rückkehr ist so flüchtig als eine Wolke⁴¹ am Morgen, als der schnellfließende

²⁷ Aber der Herr verlässt sein Volk nicht um seines grossen Namens willen, denn der Herr hat angefangen euch sich selbst zum Volk zu machen. 1. Sam. 12. 22. — Und will wohnen unter den Kindern Israels und will mein Volk Israel nicht verlassen. 1. Könige 6. 13.

²⁸ Darum fürchten wir uns nicht wenngleich die Welt unterginge und die Berge mitten ins Meer sanken, wenngleich das Meer wüthete und wallete. Ps. 46. 3. és 4. — Und du stillest das Brausen des Meeres, das Brausen seiner Wellen. Ps. 65. 8.

²⁹ Ach Herr, wie sind meine Feinde so viel. Ps. 3. 2. — Der Herr ist mit mir, darum fürchte ich mich nicht, was können mir Menschen thun? Ps. 118. 6.

³⁰ Der Herr ist Allen gütig. Ps. 145. 9.

³¹ Ich bin der allmächtige Gott. 1. Mos. 17. 1. cit. 28. 3. cit. 43. 14. cit. 48. 3. cit. 49. 25.

³² Der Herr richtet auf die Elenden. Ps. 147. 6.

³³ Gott kann auch wohl von den Todten erwecken. Ebr. 11. 19. — Er macht uns lebendig nach gewissen Tagen, er wird uns am dritten Tag aufrichten. Hos. 6. 2.

³⁴ Ich will wandeln vor dem Herrn im Lande der Lebendigen. Ps. 116. 9. — Ich gehe einher in der Kraft des Herrn, Herrn. Ps. 71. 16. — Lasst uns wandeln im Lichte des Herrn. Esa. 2. 5.

³⁵ Kommt, wir wollen wieder zum Herrn. Hos. 6. 1. — Kehret um ihr Kinder Israel, die ihr sehr abgewichen seid. Esa. 31. 6.

³⁶ Denn ich habe Lust an der Liebe... und am Erkenntniss Gottes. Hos. 6. 7.

³⁷ Wer ist die hervorbricht wie die Morgenröthe... Hohelied 6. 9. — Alsdann wird dein Licht hervorbrechen, wie die Morgenröthe... Esa. 58. 8.

³⁸ Dann werden wir Acht darauf haben und fleissig sein, dass wir den Herrn erkennen. Denn er wird hervorbrechen wie die schöne Morgenröthe und wird zu uns kommen, wie ein Spätregen, der das Land feuchtet. Hos. 6. 3.

³⁹ Lasset uns doch den Herrn fürchten, der uns Fruchtrege und Saatregen zu rechter Zeit gibt, und unsere Ernte treu und jährlich behütet. Jer. 5. 24.

⁴⁰ Was soll ich aus dir machen, Ephraim? Soll ich dich schützen Israel? Hos. 11. 8. — In Ephraim ist allenthalben Lügen wider mich und im Hause Israel falscher Gottesdienst. Aber Juda hält noch fest an Gott und am rechten Gottesdienst. Hos. 12. 1.

⁴¹ Denn die Gnade, die ich euch erzeugen will, wird sein, wie eine Thauwolke des Morgens und wie ein Thau, der früh Morgens sich ausbreitet. Hos. 6. 4. — Wie will ich dir so wohl thun, Ephraim! Wie

Thau.⁴² Ich habe sie durch meine Propheten erschüttert durch die Worte meines Mundes⁴³ niedergedrückt und bald werden meine Drohungen⁴⁴ wie Feuerflammen⁴⁵ ausbrechen. Was mir gefällt ist: Barmherzigkeit⁴⁶ und Erkenntniss.⁴⁷ Rasender, deine Thränen⁴⁸ sind gezählt.

O grosser Gott, wer rein sich deinem Dienste weihet,
Der hat es nimmer noch bereut.
Mag ihn die Hölle selbst bekriegen,
Nicht wird er wanken, er wird siegen.
Wer kindlich nur dem Höchsten traut,
Auf Felsengrund hat er gebaut.^{48a}

O grosser⁴⁹ Gott! „Er hat sich tief vor mir gebeugt. Hoch heb' ich ihn, erhebe' ihn hoch!“⁵⁰ so spricht der Herr; Gott ist die Liebe,⁵¹ verzage nicht! Was zweifelst du?⁵² Gott ist die Macht.⁵³ Wenn ich hohe Gedanken fasse, mich im Wissen weiter bringe, so muss ich auch die Kraft sie in mir dar zu stellen und auszuführen haben, sonst werd' ich nur anmassungsvoller und verächtlicher, gross in Worten und klein im Leben.

will ich dir so wohl thun Juda! — Wer sind die, welche herzufliegen, wie Wolken? Esa. 60. 8.

⁴³ Darum hölle ich sie durch die Propheten und tödte sie durch meines Mundes Rede... Hos. 6. 7.

⁴⁴ Und will reden zu den Propheten und ich bin es der so viel! Wahrsagung gibt und durch die Propheten mich ansage. Hos. 12. 11. — Nyilván azokra a fenyegetésekre érte, melyek Hos. 5. 7. 8. 9. fejezteiben vannak.

⁴⁵ Aber ich will Feuer in seine Städte schicken, welches soll seine Häuser verzehren. Hos. 8. 14. — Ist mein Wort nicht wie Feuer, spricht der Herr. Jer. 23. 29. — Vor ihm her geht ein verzehrendes Feuer, und nach ihm eine brennende Flamme. Joel 2. 3. — Er gab ihnen Hagel zum Regen, Feuerflammen in ihrem Lande. Ps. 105. 32.

⁴⁶ Ld. 41—42. jegyzet.

⁴⁷ Ld. 36. jegyzet.

⁴⁸ Zähle meine Flucht, fasse meine Thränen in deinen Sack ohne Zweifel du zähltest sie. Ps. 56. 9.

^{48a} E vers eredetét sok szakembernél tett kérdezősködés mellett sem sikerült megállapítanom.

⁴⁹ Gross ist der Herr! Ps. 48. 2.

⁵⁰ Ich will dich erhöhen, mein Gott, du König und deinen Namen leben ewiglich. Ps. 145. 1. — Ich preise dich Herr, denn du hast mich erhöht. Ps. 30. 2.

⁵¹ Wer nicht lieb hat, der kennet Gott nicht, denn Gott ist die Liebe. 1. Joh. 4. 8.

⁵² Ld. 26. jegyzet.

⁵³ Der Herr ist meine Macht. Ps. 118. 14. — Ez az egész rész mutatja, miként teszi magáévá Brunszvik Teréz egy rája nagy hatással bíró olvasmány szavait. Itt a bibliai mondásokat, illetve egyes szavait a maga szövegéhez alkalmazza, és bár ki lehet mutatni az eredetet, mégis távol van attól, hogy igazi idézetnek lehetne mondani.

VIII—31.^aERFAHRUNGEN, BEMERKUNGEN, MAXIMEN.^b

1-sten Aprill. [1810.]

2-ten Aprill.

3-ten Aprill.

4-ten Aprill. Heute habe ich gelernt etwas von der Weingartenarbeit; wie man die Stöcke schneidet und dass man die Nebensprossen immer wegputzen soll.

VII—2.

M[arton] V[ásár] am 4.ten Aprill. Wie Gott! Gott! mir gnädig ist. Ich hätte die Zeit nicht genützt, hätte die Kraft nicht gehabt, die mir so nothwendige Sammlung vorzunehmen, hätte er nicht einen geschickt, der mich losmachte! Nimm, du Ewiger, meinen Dank! Ich habe gestern Abend gesehen, wie O.⁵⁴ mir u. F[ranz]⁵⁵ imponirte, wie schwach diess von uns ist. Auch diese Bemerkung hab' ich gemacht, dass ich exaltirt war, und wie ich es war, wurde ich zerstreut, und wie ich diesses war, klein, elend, ein Spiel dessen, dem ich in die Hände fiel. Das Wort Fénelons ward wahr an mir: Dès que vous êtes dissipé(e) vous êtes affoibli(e).⁵⁶ ||

^a A VIII—31. jelzésű kézirat áll 2 sárgás durva felületű nyolcadrétre hajtogatott papírlapból. Lapszám 1—8., nincs összevarrva.

^b Ez a füzet is párhuzamos gyakorlati feljegyzéseknek készült a Règles de vie et Examens című füzet (VII—2.) második feléhez. De mint látni fogjuk, nem tudta széjjel tartani a bejegyzéseket.

⁵⁴ O. nem volt kikutatható. Talán Ohlenhausen?

⁵⁵ Franz. Brunszvik Ferenc gróf, Teréz fivére.

⁵⁶ Fénelon, Lettres spir. 149. Périls de l'activité et de la dissipation de l'esprit. 518. l.

VIII—31.

5-ten. Man kann vom Schneeballenstrauch Ableger machen wie von Nelken. Die Cupressen und die Oliven sind von Stupfern fortzupflanzen.

6-ten. Der Klee muss gut gedüngt, 3-mal in vorhergehenden Jahr gepflügt werden, sodann im Frühjahr nach dem Pflügen Gerste oder Haber angesät, 2-mal entgegen mit der eisernen Egge darüber so dann der Kleesamen gebaut und dann mit der Distelegge. ||

7-ten. Die Erfahrung lehrt, dass das Gute ebenso Ton werden kann wie das Böse. Wohl dem Lande, wo dieser Ton beinah die Gesetze entbehrlich macht.

8-ten. Ich habe die Bemerkung an unserem Pfarrer in M[arton] V[ásár] gemacht, der eine kl[eine] Bibliothek von mitunter wirklich auserlesenen Schriften aus seinen kargen Revenuen sich angekauft hatte, dass ihr Besitz und ihre Lecture ihm als Mensch vielleicht wohl etwas weiter geholfen habe, aber als Wirkung auf andere gar nicht. Auch steht er auf keinem respectablen Punkte, er sollte viel mehr sein und wie könnte er wirken? Eines seiner Bücher hätte seine Seele mehr erheben können. Mir scheint sein Drang und seine Liebe zu Büchern ist mehr Neugier und Wunsch sich zu vervollkommen, zum besser, nützlicher, brauchbarer zu werden ist gar nicht dabei. Er wird wohl auch zu jenen || gehören, die sich ihr Gehirn durchtanzten lassen mit Ideen aus Wohl-lust, wie Fichte¹ sagt. Diess scheint mir sehr arg, weil noch ausserdem, dass man nicht thätig für das Weltbeste ist, auch noch scheint und betrügt und meisst anmassungsvoller wird, gross in Worten, klein im Leben.

am 12-ten. Welche Anmassung habe ich heute im Hause von Tante^{2a} gesehen und welche Rohheit! das ist bis zum Erstaunen. Die Töchterchen meinen ganz und gar, sie seien

¹ Fichte, Reden an die deutsche Nation és Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, 1806. 8. Vorlesung 241—260. I. Részletes jegyz. ld. 157. lapon.

^{2a} Tante: Brunsvik Józsefné, akinek férje ekkor Tavernicus volt.

selbst Tavern[icuse], — wie sie mit den Gemälden können betrogen werden und vermuthlich sind. Sie wollen es, denn sie hören niemand und halten ihren F.^{2b} für einen Gott; das alles kann, mir als Beispiel dastehn, wie verächtlich und lächerlich man sich macht und wie man sich selbst schadet. Wenn man diese selbstischen Menschen sieht, glaubt man wohl nicht, wie sehr sie eben darum ihre eigenen Feinde sind. Diese oben bleiben nun schon stehen, alles Fortschreiten benehmen sie sich selbst. || Die eingebildeten Thoren! Ihre Leidenschaftlichkeit dabei ist lustig zu sehen, mir fiel der Junker aus Alwille³ dabei ein. Sie lasen ihn auch, ahnden, aber wohl nicht, dass sie auch ein Stück solcher Thoren sind! O wie sind die Menschen doch thöricht! Bei ihren Wohlthaten ist auch mehr Ambition, sonst würden sie ja bei diesen sich stiller verhalten. So ist die Weisheit und die Wohlthätigkeit geräuschlos. Wie undelicat, wie roh auch hiebei. Ich habe heute wieder viel lernen können! O guter Gott, gieb deinen Segen, dass es Früchte bringe, schütze mich vor Thorheit, vor Anmassung und eingebildeter Klugheit, gieb Wahrheit von dir und Licht und Liebe mir. *An ihren Thaten werdet ihr sie erkennen*, so sagte der grosse Lehrmeister. O lass mich stets den Trug von der Wahrheit interscheiden! Wenn ich meine zarte, herrliche Josephine mit ihnen vergleiche — doch, sollte ich irren, haben sie die Wahrheit und wir den Irrthum, o so nimm mir alles, auch das liebste opfere ich hin für || deine Wahrheit und deine Gnade. — Warum bin ich so ganz ein anderer Mensch, wenn ich in Gesellschaft bin und wenn ich allein bin. Im ersten Falle bin ich im nehmlichen Schlendrian wie vor Jahren, das, wofür ich erzogen wurde und alle Reflection und Einsicht und Ideale von dem Besten ist wie ungesehen und

^{2b} Ferenczy István szobrász, Br. József pártfogoltja lehetett, aki 1792-ben született és 1810-ben Budára ment, ahol Balassa A., majd Rauschmann mellett a rajzolásban képezte magát. (Ld. Képzőművészeti Lexikon.)

³ Jacobi „Alwills Briefsammlung“ hőse egy intellektuelt önző jellem, aki dacára beképzeltségének és fennhéjázásának, mégis blamája magát. Ld. 52—53. l.

ungeschehn. — Muss mich also erst *bilden*, zu *meinem Ideale*? Und wie lange bilde ich daran! Wenn ich in einem Jahre nicht vorgerückt bin, werde ich es denn in noch einem? Und Joseph[ine] sagte doch, durch Ernst, Entschlossenheit und Aufrichtigkeit kann man auf der Stelle hoch stehen. Ich muss also wohl recht schwach sein, weil ich es nicht kann, nicht kann nach so vielen Monaten! 2 Übel, glaub' ich, machen es mir schwer. Es ergreift mich die Gegenwart zu sehr, ich lasse mich beugen und 2-tens zerstreut, alles imponirt mir, weil ich nicht versammelt, nicht concentrirt, nicht in Würde dastehe. Gegen die M[utter], weil ich mehr in Übung bin, geht es schon besser. Der heutige Tag ist in || dieser Hinsicht also Erfahrung an mir selbst auch wichtig für mich. Ich war besonders erhoben in meiner Versammlungsstunde, *hatte mich gesammelt* und reflectiert und doch wusste ich so gar nicht mich zu benehmen, mich darzustellen in der Gelegenheit, schon W.⁴ imponirte mir, ich war verlegen und ganz ausser mir, denn ich dachte an meine Vorsicht nicht, ich lebte nicht in mir, sondern in W.⁴ und in den C.⁵ und ich mache es immer so, nach so vielen heiligen und guten Tagen hätte ich es doch besser erwartet. Wann wird es denn einmal? Vollendung wann? o wann? Wie höhnend Julie⁶ mir sagte: B.⁷ imponirt dir ja! ||

Die Späne vom Horn der beste Dünger. Ich muss fortfahrend und ausharrend bei einer Caste, bei einer Gesinnung und Lebensart bleiben, sonst wird mir nie ein Fortschreiten sein! Eine Zweyfachkeit und Verworrenheit, erscheint in meinem Sein, weil ich nicht fest an eine Gattung mich anschliesse.^c ||

^c A lap többi része és a 8. kézirati lap üres.

⁴ W. nem volt kikutatható.

⁵ C. nem volt kikutatható.

⁶ Julie: Brunszvik Júlia, 1805 óta Forray Andrásné.

⁷ B. nem volt kikutatható. Innen a lap üres.

VII—2.

Am 11. Áprill.⁵⁷ Von heute an will ich jeden Mittwoch von 8 zu 8 Tagen mir Gesetze schreiben und nachsehen und nachforschen, wie ich sie gehalten habe, so wie ich es zu Pisa that. Wie ich ein Geschäft habe, vergesse ich mich gleich, überhaupt übernehme ich alles zu leidenschaftlich und sollte doch nur mit Würde und Besonnenheit alles thun und nicht mehr, als ich so thun kann. Vieles hängt mir noch vom vorigen Leben an, dass ich immer meyne jetzt bin ich dabei, jetzt, muss vollendet werden, als wenn kein Morgen käme. Ich sollte doch nur soviel vollenden, als mit Anstand werden kann. *Anstand ist Hauptsache.*^c Fleiss ist nicht Leidenschaftlichkeit. Um nichts in der Welt sollte man aus einer gewissen Fassung kommen, wegen eines Garten rangiren schon gar nicht. Da ich also diese Woche gegen meine Aufgabe am meisten gesündigt habe, so gebe ich sie mir nochmahl: *Aufmerksam auf mein Äusseres zu sein und meine Äusserungen — voll reiner Würde im Sprechen und Handeln; in alles Anstand.* Ich muss Kraft haben, etwas zu thun *'und zwar das zu thun, was ich will, das, was ich soll.'*^d Tiefer Ernst und andächtige Aufmerksamkeit.

Am 18. ten [Mittwoch]. Ich habe mir auf diese Woche Vorwürfe über kindische Unbesonnenheiten zu machen. Ich plaudere wieder viel, ohne zu denken. Was brauchte ich an Julie⁵⁸ von Sorrent zu schwätzen und sogar mit den Beamten weiss ich nicht mich gehörig zu conduisiren. Voll edler Würde soll ich sein, gütig, freundlich, aber nicht einfältig, guthmüthig und gemein. Ich war zu nachgiebig gegen die Lust, Clavier zu spielen und habe der sinnlichen Neigung und nicht der Reflection gefolgt.⁵⁹ Ich habe gegen die Mutter gefehlt, habe mich vergessen, glaubte, wieder unter Freunden und verwandten Seelen zu sein. Es sind nur verwandte Leiber, unsere Seelen haben keine Verwandtschaft, sie sind nicht nur Freund, sie sind mir Feinde. An Ehrfurcht habe ich es

^c Sor feletti beírás.

^d '—Későbbi beírás.

⁵⁷ Csakugyan egy szerda volt az április 11.

⁵⁸ Brunszvik Júlia grófnő, 1805 óta Forray Andrásné báróné. Teréz, amidőn Sorrentről beszél, csak tervezett utazásról szólhatott, mert olasz útjuk folyamán nem jutottak el olyan messze délre. Forray Beethoven barátja. Ld. Thayer: Das Leben Beethovens. 5 kötetben.

⁵⁹ '—' Ebből a megjegyzésből tisztán látható, hogy Brunszvik Teréz tudatosan száműzte életéből a zenét. Későbbi feljegyzésekből kiderül, hogy a pietisztikus Stakelberg hatása alatt. Ezt is sinnliche Neigungnak nevezi. Ld. Bioгр. CCXC—CCXCIV. 1.

fehlen lassen. Auch habe ich einen Fehler, den ich nie begehen mochte, in 3 Wochen 2mal begangen. Ich habe viel gegen meine Aufgaben gefehlt, mein Äusseres war nachlässig und meine Äusserungen gemein. Ich hatte keine Aufmerksamkeit darauf. Ich war ohne Würde, ohne Anstand, wählte die Ausdrücke nicht, war ohne Aesthetik, hatte keine Kraft, etwas zu thun, stand spät des Morgens auf, ass mehr, als ich sollte, verlor in Gesellschaft meine Haltung und war meist ausser mir. Tiefen Ernst und andächtige Aufmerksamkeit hatte ich nur in sehr wenigen Momenten.

Eine sonderbare Erscheinung in mir ist: dieses Festhalten, ich möchte sagen diese Treue, dieser Glaube; dass jener, mit dem ich gerade bin, etwas sey. Sein Thun erscheint mir als etwas Notables; ich bin im ersten Moment geneigt, mich ihm hin zu geben, Verstand, und Tugend in ihm vorauszusetzen ihn für meinen Freund, für eine gleichgestimmte Seele zu halten etc. Auch dieses habe ich an mir, dass die Nothwendigkeit, Menschen zu sehen, mir nur lästig sein muss und ich mich in so wichtigen Stunden vernachlässigen muss, weil ich diese Zeit für verlohren halte oder als eine blosser Ausübung einer lästigen Pflicht. Warum sollt' ich diese nicht auch benützen für meine Erhebung. Ich könnte mich in allen äusseren Tugenden üben, in Anstand, in edlem Wesen. Ich könnte mir || ja denken, so oft ich nur zur M[utter] gehe, zur Tante etc. sonst mit Menschen bin, besonders mit Ba.⁶⁰ und H.⁶¹ und allen anderen, es sey die Stunde du maitre de l'extérieur, de la decence des bonnes et nobles manières — *ich sei in Paris, in London*. Ich müsste mir dazu denken, dass ich eine grosse Achtung für diese Meister heege. Auf diese Art wäre die Zeit gut genützt, ich würde mich gut produciren und Achtung einflössen, hätte freien Geist, die anderen zu beobachten. Wie ich in ein anderes Zimmer eintrete als das meinige, muss ich mir einbilden, ich trete ein beim Anstandsmeister. Wie man sich einen Tanzmeister nimmt, sollte man sich wohl noch eher einen Anstandsmeister nehmen können. Mein Umgang in Ofen 'wer er auch immer sei, wie tief er auch stehe' kann diesen Meister vorstellen. Ich nehme ihn mir und er kostet mich nichts. Unterdessen darf ich die Gesellschaft darum nicht aufsuchen; bis meine Grundsätze genug Festigkeit erlangt, ist einsames Studium, Entfernung von dem unerhabenen Treiben der Menschen *nothwendig*. Der Anstand

e '—' Ez a mondat sor feletti későbbi beírás.

⁶⁰ Ba. Nem volt kikutatható.

⁶¹ Brunszvik Henriette. Brunszvik Józsefné fiatalabbik leánya.

gehört ins 3-te Jahr, die Anstandslectionen nehm' ich mir, wo ich den Umgang nicht vermeiden kann. Positive Kenntnisse muss ich erwerben. *Stärke der Seele, Stärke des Geistes, Stärke des Körpers*, dann kommt der Anstand von selbst. 'Willst du schon zierlich erscheinen und bist noch nicht fest?'⁶² St[akelberg] sagte „ces enfans n'ont pas de dignité“, *so ist man hier, roh und ohne Dignität, so bin auch ich*. In die Anstandslection gehört: feiner || Ton, sanftes, ruhiges Benehmen, Anspruch- und Anmassungslosigkeit, Bescheidenheit, etwas Edles in Ton, in Stimme, in der Wahl der Ausdrücke, französisch oder deutsch wir sprechen; edle Manieren, Mienen, Gesticulation & Dignité das ist Würde.

Der äussere Mensch soll mit dem inneren übereinstimmen, das Äussere muss edel sein, es muss liebenswerth und würdig *erscheinen*. Die Gedanken müssen ebenso lauter sein als unser Wille und unsere Handlungen. Denn eigentlich sind *sie* die Wurzel. Das Äussere, wozu auch die Handlungen gehören, sind die Erscheinungen — Anstand u. s. w. Alles Erscheinungen dessen, was wir sind, was wir denken, womit wir uns in Gedanken oder unsre Gedanken beschäftigen. Auch hierin kann ich (nach Herbart⁶³) mich im Schlechten üben. Ich glaube, hierin war ich noch zu wenig aufmerksam, zu wenig strenge, ich achtete es nicht. Darauf muss ich künftig sehr sehen, und da ich durch Einsamkeit und Reflection mich gestärkt glaube, so gebe ich mir diese Woche 2 Aufgaben, jene der *'vorigen Woche noch einmal'*^f und dieses, auf meine Gedanken zu wachen. Ich habe viel Schönes und Gutes diese Woche gelernt, wofür ich Gott! Gott!, danke: er schickt es mir dass ich mich wärme, und liebe und stärke. — Was denkt ihr Arges in euren Herzen? sagte Jesus. Gedanken gehören auch vor das Gericht und werden offenbar und gerichtet werden wie Handlungen. Sie beflecken dein Herz und schänden deinen Character. *'Wir müssen uns des Bösen vor Gott schämen, der thörichten, unnützen und eitlen Phantasien und Träume aber vor uns selbst als vernünftigen Menschen.'*^g ||

Am 25-ten [April. Mittwoch]. Ich bin nur halb zufrieden mit mir. Bin schwach und diess war eine unglückliche Woche voll Tracasserien. An Menschenkenntniss und Kenntniss meiner

f—g '—' Az aláhúzások későbbi keletűek, feketébb tintával.

62 '—' Goethe „Vier Jahreszeiten“-jéből.

63 Herbart ezen gondolatai megvannak: Praktische Psychologie (1808.), valamint Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet (1806.) című munkákban.

Selbst habe ich viel lernen können; durch Versammlung wenig, ich muss mich selbst darüber anklagen. Meinen Aufgaben habe ich gar wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Gott seegne mich, auf dass es besser werde und ich Kraft habe zu herrschen über meine sinnliche Natur und die alten Gewohnheiten und über die Umstände und Verhältnisse, die nicht böser sein können. Ich gebe mir die vorigen Aufgaben noch einmal.

Am 2.-ten May.^h Wieder ein Monat vollendet im neuen Jahr! Bin ich mehr geworden? hab' ich mich in der letzten Woche nicht wieder roh und läppisch zum Theil betragen? *Ich habe.* Was war der grösste Fehler, den ich begieng? Dass ich des Morgens nicht aus dem Bette kam, dadurch thue ich Übles; ich bestehle mich selbst an Zeit, an Erhebung und Sammlung, denn die Stunden, die ich elend verschlafe, sind die ruhigsten, heiligsten, wichtigsten im Tag. Ich raube mir die phisische Kraft, indem die Weichlichkeit und Bettwärme schädlich, die Frische des Morgens stärkend ist. Ich begehe dadurch *täglich*, also 365mal im Jahr den grössten moralischen Fehler, weil ich aufstehn will und es nicht kann und nicht thue, weil ich meiner Sinnlichkeit, der Liebe zur Bequemlichkeit nachgebe, die, wie Kant sagt,⁶⁴ dem Menschen schlimmer ist als alle Übel des Lebens. Ich habe ausserdem in dieser Woche zum Theil darum meine Aufgaben vernachlässigt, vergessen, dadurch wieder hab' ich in den Tag hinein gelebt und geplaudert, ich war ohne Anstand, ohne Würde, habe mich vergessen und viele Fehler begangen. ||

Am 9.-ten May [Mittwoch]. Welch ein undankbares Geschöpf müsste ich sein, wenn ich in meiner glücklichen Laage, vor Millionen beglückten, besonders glücklichen Laage nur einen Augenblick klagen wollte. Gott! o Schöpfer! o grosser Gott, wie muss ich dich preisen über alles, was du thust, alles, was du giebst! Welch' eine seegensvolle Woche liessdest du mir in deiner schönen Welt verleben! In deiner reinen Himmelsluft, in deiner schönen, von dir geschaffenen Welt liessdest du mich seelige Tage verleben. Muss ich nicht gut sein und fromm? Ich priess deine Grösse und Güte 3mal auf der Spitze des Johannisberges.⁶⁵ Drei schöne Tage erlebte

^h A 2.-ten May beirástól kezdődően ceruzairás, melyet később láthatólag maga Teréz tintával utána írt.

⁶⁴ Kant: Über Pädagogik. Hg. von H. Rink. 1804. Ld. Napló 47—52. lapon.

⁶⁵ A János-hegy Budán.

ich unter deinem freien Himmel in der schönsten Natur unter harmlosen guten Menschen; mit meinen Thränen der Wonne dank ich dir, Vater! Und nun frage ich an meinem heiligen Mittwoch: Habe ich meine Aufgabe erfüllt? gehalten? War ich ganz mit mir zufrieden? Nein. Ich war doch auch zerstreut, unerhoben, nachlässig, war nicht ganz anständig, nicht ganz in reiner Würde, obwohl ich mehr that und mehr war als schon seit lange. Der heutige Tag, wo ich so voll erhobener, heiliger Freude bin, ist Lohn meines Besserseins und Folge deines Morgenseegens, Vater, den ich mir an der aufgehenden Sonne hohlte. Ewiger Grosser! wenn die Menschen die Seeligkeit fühlen könnten, die du giebst! Ich habe auf meine Anstandslection grösstentheils vergessen und habe mich bei weiten nicht || vollkommen gut betragen, habe mich mehrere Momente hindurch vergessen und wurde klein und läppisch wie meine Umgebung. Auch der Exaltation überliess ich mich, war wohl auch roh und ohne Dignität, aber dennoch, welch ein Unterschied! Wie fühle ich mich erhoben und geheiligt, o Gott!, Gott! seegne mich, dass ich immer besser werde. Ich habe alle Aufgaben des 2-ten Mays [Mittwoch] und 11-ten Aprill's [Mittwoch] für diese Woche nochmahls.

Am 16-ten May.⁶⁶ *Da ein heiliges Band meine Eltern vereinigte und sie sich einander alles zu sein schwuren, als ein Edler den um das Vaterland längst verdienten, durch Aufopferung jeder Art, durch Tapferkeit, Heldenmuth und Klugheit lang verdienten auszeichnenden Lohn erhielt,*^{66a} befrage ich mich, in dem Glauben an die Gegenwart eines grössten und heiligsten Wesens, habe ich meine Pflicht erfüllt? Habe ich mein festes, unverrückbares Ziel des Lebens: *Heiligkeit* — immer im Auge gehabt? Bin ich fortgeschritten? Und hätte ich nicht mehr leisten können? Diess war keine heilige, keine fruchtbringende Woche. Ich habe viele Fehler begangen, doch durch diese Fehler ist mir vieles wieder klar geworden von meinem verkehrten Wesen. Ich thue niemand Böses als mir selbst und dem Guten vielleicht, das durch mich soll vollführt werden, indem ich mich herabsetze in den Augen der Menschen. *Ich bin nicht erhoben* und erscheine immer läppischer noch als ich bin. Aus Mangel an Conduite verläugne ich die Wahrheit, die mir heilig sein sollte, werde

⁶⁶ Teréz szüleinek házassági napja. 1774. máj. 16. Szerda.

^{66a} Talán arra céloz, hogy a következő évben Teréz nagyapját, idősb Brunsvik Antalt Mária Terézia királynő grófi rangra emelte. Az aláhúzások későbbi keletűek.

Schmeichler und Kriecher, staat dass ich blos erhobner, stillschweigender Zuschauer sein will, übernehme öfters eine Rolle, wo ich durchaus *keine übernehmen wollte*; ich bin durchaus *kraftlos und ohne Energie*. Bin *schwach und klein*, weil ich etwas *will* und es doch *nicht* thue. Ich stand die ganze Woche nicht früh auf, exaltirte mich in der Gesellschaft und verlor alle Haltung. Meine Pflichten habe ich nicht streng erfüllt, weil ich meine Vorsätze grösstentheils nicht that, meine Aufgaben vergass, meine Zeit nicht durchaus am besten nützte. Gegen den Anstand habe ich gefehlt. Ich bewies meiner Mutter nicht Achtung, nicht Ehrfurcht genug, vergass mich einigemale, war unartig, habe mich meinem Ideale vielleicht gar nicht genähert od. wenigstens nicht ausgeübt in den ernstesten Momenten. *Ich war nicht innig, nicht versammelt, nicht heilig*. Daher bin ich wohl auch wenig fortgeschritten und hätte bei weitem mehr leisten können. 2 meiner Hptaufgaben hab' ich gar nicht befolgt: Die Anstandslection vergass ich und aufstehn des Morgens *konnte ich nicht*. Nach meiner Erklärung also habe ich 6 Tage verloren, da ich den Morgenseegen, in Weichlichkeit hingestreckt, versäumte. 6 Tage aus meinem Bildungsjahre, wird diess öfter noch geschehen? Werd' ich keine Kraft haben etwas zu thun? *Ich habe keine Tiefe im Character, keine Göttlichkeit*.

Wann wird die seelige Woche kommen, wo ich ganz unsträflich und makellos, gross und kraftvoll mich benahmen haben werde? Du, o grosser Gott! o heiliger und reiner, dich flehe ich an. Du bist mir stets nahe, nur ich entferne mich von dir und da sinke ich zurück, werde klein und elend, elender als *viele, die ich verachte*. Ich war wohl roh und ohne Dignität. So wie ich heute mich bei dem Feste benahmen habe, *so wünscht ich immer zu sein — still und schweigend*. Ich habe mir eine sehr schlimme Art das Wort zu führen und *artig zu sein mir seit kurzen angenommen* und habe 2 gute Lehren darüber empfangen. Wenn ich dem nicht Einhalt thue, werd ich sehr lächerlich werden. *Die Menschen vergeben, supérieure Denkweise nur, wenn man beständig so ist, über die mindeste Schwäche fallen sie unerbitlich her und verachten oft wegen einzelnen kleinen Zügen den ganzen Menschen und all sein Thun*. Ich habe vorzüglich darin diese Woche die grössten Fehler begangen und muss sie daher ganz verwerfen. Nicht in einer Gelegenheit hab' ich mich gut benommen! (die aussergewöhnlich ist) als heute und so soll ich immer sein und *diess sei die Hptaufgabe für diese Woche*. Es kann nichts elender sein als das Erzählen von

sich und seinen unbedeutenden Ereignissen. Alles erzählen und wortführen ist klein. *Ich soll mich zusammennehmen*, still, und schweigend sein. Noch ein Tik von mir ist, dass ich die Menschen (alles in einer sehr guten Absicht) in einer sehr verkehrten Ansicht, in etwas ganz anderem als kleine Kinder denke und durchaus einen Ton mit ihnen habe, der ausser dem Anstande ist; in anderen Gelegenheiten glaube ich sie wieder auf der Stufe, wo ich stehe. Ich habe durchaus die verkehrtesten und tollsten Ansichten in dieser Hinsicht bei mir entdeckt, in denen ich unbewusst gefangen sass und mit gehöriger Anmassung fortpatschte. Ich benehme mich oft so, dass die Menschen mich für die eingebildetste Thörin halten *müssen*, als ob ich allein die Weisheit gefunden hätte. Und da jeder Mensch von sich à peu près eine derley Idee (je mehr Thor er ist und Geck je mehr) hat, so muss ich allen Credit in ihren || Augen verlieren, so werde [ich] darin reussiren, mich recht lächerlich zu machen und persifliren zu lassen, das wird dann meine[n] schönen Entwürfen für Menschenwohl und Aufklärung sehr erspriesslich sein. Warum war ich in dieser Hinsicht in dieser Woche gar so elend? Eitelkeit hat wieder eine schöne Rolle gespielt. Anstaats dessen wie Fremde eintreten od. ich in Gesellschaft die Stunde des Anstands und Decorums nur erscheinen soll, so lasse ich vielmehr alle Zügel schiessen, übergebe ich mich der *Zerstreuung*, jedem *äusseren Eindrücke* und exaltire mich mit Hülfe meiner verkehrten *Eitelkeit, Belehrungssucht, Anmassung* etc. denen ich mich ganz hingebe, ohne alle Reflection, ohne alle Haltung und Stütze, gehe aus mir heraus und sehe alles verkehrt an. Soweit bin ich doch, dass ich, selbst in der Gelegenheit, mich zuweilen erinnere, *diess sei nicht recht*, ich lasse mir aber nicht die Zeit, mich zusammen zu nehmen und zu concentriren, sondern plapre und plaudre, schwadronire und sie rechnen mich gewiss und das mit Recht unter die Hableurs und das ist dann, was man Zwickl nennt. Ich übertreibe und schlage herum, ergebe mich einer Art von Gutmüthigkeit, die mich ganz herabsetzt. Da ich mich aber in einem andern Moment wieder zusammennehme, so entsteht dadurch eine Ungleichheit in meinem Betragen, was meinem Character und meinem Ruf sehr schadet. ||

Die Geschichte dieser Woche. Aufgaben.ⁱ

ⁱ Ez külön betét, de tinta és irás ide utalják. A 30-i beírás Br. Teréz bizonyára megint rossz helyre írta, azért került közvetlenül a máj. 16-i beírás mögé. Ezt a nézetet támogatja az is, hogy a máj. 30-i beírás más tintával íródott. Azonfelül az se lehetetlen, hogy ez a betét egy párhuzamos füzet része. Május 16-a 1810-ben szerdára esett.

Am 16-sten May. Demuth und Stillschweigen.

Mein erstes Unrecht nach meiner Prüfung war, dass ich an Ohlnhausen⁶⁷ etwas schickte, und ein früheres, dass ich über den Brief Jos[ephinen]s Anmerkungen zu machen mich unterstand, dadurch verdarb ich mehr als ich gutmachte. Dass ich so kurzsichtig bin! Dass nur Erfahrung mich belehren kann! Ich halte die Ereignisse in dieser Hinsicht für zu unwichtig. Vielleicht war es auch unrecht, dass ich mit Herrmann^{67a} darein sprach, vielleicht aus Schwäche, ich hatte nicht die Energie abzuwarten. Wieder aus Kurzsichtigkeit, ich hätte der M[utter] Handlungsweise in voraus sehen können, wenn ich *scharfsichtig* wäre; — diese Eigenschaft mangelt mir nun durchaus — vielleicht fehlt sie mir nicht; nur nicht geübt habe ich sie. Urtheilskraft und Scharfsinn, für diese soll ich Übungen anstellen und aufmerken auf die Gelegenheiten.

Kann ich das Unrecht zusammenzählen, das ich in 24 Stunden begieng d. i. 1-tens. Ich war nicht ganz gut am Abend. 2-tens. Ich liess mich im Bette übergehen, stand nach 7 Uhr auf, verschlief den Morgen und Morgenseegen, ich war nicht erhaben, viel Schlendrian den ganzen Tag. *Ich machte ein wichtiges Geschäft schlecht*, überlies mich dann der Unruhe darüber, kam in Leidenschaft und verlor für einen Augenblick das Vertrauen auf Gottes Beistand. Die Tante⁶⁸ sagte heute: Ich fange kein Geschäft an ohne Gott! Ich empfehle es ihm, das Gelingen und Misslingen desselben, dagegen bin ich dann auch ruhig über den Ausgang. — Wenn dieser Tante nur mehr zu glauben wäre, sie ist falsch und sie betrügt sich vielleicht selbst. Sie betreibt wohl alles leidenschaftlich und folgt auch nur menschlichen Absichten und kleinlichen! Sie ist intrigant und ehrgeizig. Ich habe gefehlt, dass ich mich hingab, mich gegen sie nicht zu benehmen wusste, || dass ich in Eifer gerieth wegen St[akelberg].⁶⁹ Das ganze Geschäft habe ich schlecht geführt. In der Gesellschaft benehme ich mich nur mittelmässig. Der M[utter] sprach ich auch zuviel und bekam von ihr eine gute Lehre: ich sei eine Fantastin und stehe spät des Morgens auf, obwohl

⁶⁷ Ohlenhausen, helyesen Olnhausen (vagy Olenhaser is), La Mara: Beethoven und die Brunszviks (37. lapon), szerint Deymek egy fiatal katonatiszt rokona. A gothai Almanachból csak annyit lehet megállapítani, hogy Joh. Nepomuk Franz de Paula Joseph Isidor Deym gróf (1743—1789) Pozsonyban elvette 1787-ben Maria Magdalena Stanislava Frein von Olnhauser (1766—1841). Ez a Deym gróf pedig Deym Józsefnek unokatestvére volt, apák testvérek lévén.

^{67a} Talán Chotek H. gróf, Brunszvik Henriette későbbi férje?

⁶⁸ Bizonyára Brunszvik Józsefné Majthényi Anna bárónő.

⁶⁹ Bizonyára a Jozefin és Stakelberg házassága védelmében.

ich mich früh wecken lasse. Was den ersten Vorwurf betrifft, so scheine ich gewiss mehreren Menschen so. Ich muss das rectificiren, ich soll nichts scheinen, was ich nicht bin und soll den Schein des Schlechten meiden. Das 2-te ist wirklich ein grosse Schwäche, unverzeihlich. Ich stand die ganze Woche, einen Tag ausgenommen spät auf — das ist abscheulich. — Sonntag in der Kirche lernte ich, dass kein Mensch uns eigentlich viel sein könne als nur durch Gott, dass ich also unrecht habe, wenn ich zuviel auf Menschen vertraue. — Olnhausen hat mir den Vorwurf gemacht einer undeutlichen Quittung (zu allgemeinen!). Das war ein Fehler für ein Geschöpf, setzte er hinzu, die so grosse Dinge sich anmassst. Siehst du, Therese 1-tens giebst du einen schärferen Massstab den andern in die Hände dadurch, dass du dich verräthst, 2.-tens fehlst du, dass du dich nicht bestrebst, demzufolge präciser, accurater, in deinen Handlungen zu sein. Dein Hauptfehler aber ist diese enorme Ungleichheit, die daraus entsteht, wenn du mit der Zeit nicht auslangst, zuweilen pedantisch genau, dann wieder leicht und leichtsinnig; diese Handlungen stimmen auch nicht mit deinen Worten und Sentenzen überein. Das ist Characterlosigkeit. So, dass du zwischen 2 Characteren stehst und eben darum sollst du äusserst aufmerksam sein und nichts avanciren.^k || x

Am 23-sten Mai.⁷⁰ Ich war diese Woche auch nicht ganz zufrieden mit mir. Obwohl ich Spuren des Fortschreitens und des Erhebens in meinem Betragen sehe, so ist diess viel zu wenig noch, ich mache ungeheure Fehltritte und in Menge. Ich war exaltirt und sprach zu heftig für das Gute. Meine Mutter weinte. Ich bin schwach und gebe nach. Ich beging einen sehr grossen Fehler, den ich gar nicht mehr beghehn wollte 2-mal und reizte mich recht muthwillig dazu; ich machte ein wichtiges Geschäft schlecht, benahm mich läppisch, ward unruhig und leidenschaftlich und verlor auf einige Augenblicke das Vertrauen auf die gütige Vorsicht. Ich benahm mich bei einer anderen Gelegenheit wieder schlecht. Ich habe durchaus keine Würde. Ich exaltirte mich auch bei Gelegenheit der Musik. Eitelkeit und Eigenliebe spielen eine grässliche Rolle in den Augen der Menschen. Und so erniedrige ich mich — ich rede zu viel, auch gegen M[utter] zu viel. Mit F[ranz] wusste ich mich gar nicht zu benehmen und verlor gewiss wieder in seinen Augen. Die Einladung

^k Az egész passzus feketébb tintával van írva. A bejegyzéseknek ez a dialógus alakja teljesen megfelel annak az eidetikus vonásnak, mely Brunszvik Teréz lelkialkatát jellemzi.

⁷⁰ Máj. 23-a 1810-ben szerda volt.

des P.⁷¹ machte Eindruck auf mich, ich glaube, ich hätte aufs Land sollen, wie ich mir vorgenommen hatte. — Ich habe mir vorgenommen, diese Woche gar keinen Vorschlag der Mu[tter] zu machen, sondern alles kommen zu lassen. Heute mein heiliger Mittwoch. Ich hätte vielleicht nicht einwilligen sollen, in Gesellschaft zu sein. Da es nun einmal so ist, muss ich mich ganz tadellos und rein betragen. Erhaben und mit Würde und Anstand. Ich habe mich gestern Abend in der Gesellschaft absorbiert in ein interessantes Gespräch, ich war nicht höflich, nicht artig gegen die anderen, habe mich exaltiert und vergessen; das will ich heute vermeiden. ||

Am 30-ten. Dieses ganze Monat, vielmehr die letzten 2 Drittheile habe ich sehr viele Fehler begangen, besonders in dieser Rücksicht. Ich habe gewiss in den Augen der Menschen sehr verlohren; das wäre doch das Geringste, wäre ich nur mit mir selbst zufrieden. Ich war nicht versammelt, nicht heilig, ich hatte keine Kraft zum Guten und habe viele Zeit verlohren. || Ach wie viel Böses hab' ich gethan.ⁱ ÷

Am 30-sten.⁷² Habe ich meine Aufgabe erfüllt? Habe ich mich derselben Tag und Nacht erinnert? Habe ich mich denselben Tag rein und tadellos betragen? Ich war so ziemlich gut, aber etwas exaltiert. Ich habe mich vergessen, war nicht in *reiner Würde*. Ich habe den Anstand vergessen und war nicht immer erhaben. Diess war überhaupt eine mehr unglückliche Woche. Ich bin garnicht mit mir zufrieden. — Ich sollte wohl, wie ich es mir anfangs vornahm, alle diese Menschen für gar nichts betrachten und hier durchaus mich nicht als ein Glied der Weltgesellschaft betrachten. [Ich traue den Menschen zuviel, mach' mich zu gemein mit ihnen. So habe ich gegen Be.⁷³ gefehlt gegen Ba.⁷³ Ach, wie ich aber dieser lutte so herzlich müde bin, anders scheinen zu müssen als mir ist. Das Dissimulieren⁷⁴ fällt mir schwer — einestheils aber kömmt es auch von einem Fehler, dass ich so offen bin. Ich weiss mich nicht zusammen zu nehmen, und mit Anstand, Würde, mit Achtung für andere, mit Discretion zu handeln. *Diess ist Rohheit*. — Je roher, ungebildeter der

ⁱ Az eredeti kéziratban itt következik az „Am 7. August 1811 Wittschap“ beírás, mely azonban a VII—1. Règles de vie 1811. évi füzetébe való. Brunszvik Teréz javító és pótló kezeírása végig felismerhető, sötétebb tintával, különösen az aláhúzások által.

⁷¹ P. nem volt kikutatható. Esetleg Palatin = József nádor?

⁷² Máj. 30-a 1810-ben szerda volt.

⁷³ Be. és Ba. nem volt kikutatható.

⁷⁴ Dissimulieren, Kant kifejezése arra, hogy nem kell mindenben túl nyitlnak lenni. Über Pädagogik. 1804. Ld. 47—52. l.

Mensch ist, je mehr wird er leben in *seinen* Ansichten und Geschäften und sich und *sein* Thun zur Schau tragen. Der erhabene Mensch fasst sich zusammen. Der scharfsinnige, aufmerksame wird gleich wissen, wie er daran ist. Von Be.⁷⁵ wäre es genug gewesen, wenn ich mir von ihr hätte erzählen lassen. Ich bin wahrlich roh, undelicat. Es scheint, dass es mir zu gut geht. Wie ein verwöhntes Kind oder ein reifer gemeiner Mensch, etwas rohes, derbes, gar keinen feinen Ton. Wie wird es auf der Reise gehen, wie in Carlsbaad? Was werde ich künftigen Mittwoch hier aufzeichnen, werd' ich mich vor Rohheit nicht hüten? Werd' ich artig und ehrebetig gegen die Mutter sein? gegen Lisi?⁷⁶ Rosi?⁷⁷ Franz?⁷⁸ Werd' ich wieder spät aufstehen und mit meiner edlen Zeit nicht auslangen? In dieser Rücksicht habe ich keine elendere Woche des ganzen Winters gehabt. *Das macht mir Ehre*. Wie sonderbahr und übel gelaunt und einfältig war ich in der Gesellschaft, in der Musik etc. — Ich habe auch gegen die M[utter] zu viel raisonirt, viel zu viel. Wenn mir nicht wohl war, hab' ich mich nachlässig gekleidet || — was ist davon die Ursache? Weil ich so weich bin, weil die Anstrengung mir so weh thut. Ich kann mich nicht zwingen, zu nichts und darum werd' ich ewig in meinen Grundsätzen zu wanken⁷⁹ scheinen und characterlos sein. Diess ist die verächtlichste Gattung Menschen. Wenn ich will Achtung haben, so muss ich fest sein. Nicht nur fest in den Grundsätzen, sondern auch fest in der Ausübung, in der Anwendung, daher muss ich 1-ste Aufgabe: *mich zwingen* zu dem, was ich soll. 2-te Aufgabe: Rein und ordentlich gekleidet, 3-te Aufgabe: artig, würdevoll auch dazu *mich zwingen*, still und anmassungslos. Die M[utter] gewähren lassen — höchstens nur: Ich hätte es so gemacht. *Demuth, Stillschweigen*.

Am 31-sten. Tief eindringend sprach heute mein geistlicher Freund.⁸⁰ Er rührte mich zu Thränen — weichlicher Mensch bin ich — Gewohnheitssünderin. So sind sie alle, die Schwächlinge, die Weichlinge. Da hast du nun deine erhabene Würde, Therese! Du Leuchte der Menschheit, du wohlthätiger Stern über dem Horizont deines Vaterlandes! Du Predi-

⁷⁵ Be. nem volt kikutatható.

⁷⁶ Lisi: Elise Seeberg. Velük ment Karlsbadba. Ld. Biogr. CCLXXXI — CCLXXXII. I. és j.

⁷⁷ Rosi ismeretlen.

⁷⁸ Brunszvik Ferenc.

⁷⁹ Kant-reminiscentia. Über Pädagogik id. m.

⁸⁰ Valószínűleg a várplébános, Eberle Sebestyén Bálint, aki 1810-ben volt Ecclesiae S. Sigismundi in arce Regia Budensi parochus — vagy talán Simonyi Pál archidiaconus Budensis. Ld. Calendarium in usum Eccl. R. Catholicae 1810.

gerin! Sie selbst kann sich von der schimpflichsten Schwäche nicht losmachen, unterliegt jeder Versuchung klein und armseelig, begeht zehn Jahre den nehmlichen Fehler und bei jeder Anklage die nehmlichen! o der Schande! Zur Busse lege ich dir auf ein vierteljähriges *Stillschweigen Dehmuth, Unterwürfigkeit*. Kränke deine Mutter nicht, sage ihr keine Bitterkeit, jeder Unmuth in ihren Herzen über dich wird einst schwer auf deiner Seele liegen, jede Thräne. Du bist übermüthig, herrisch, aufgeblasen! Gegen diese 3 Fehler fasste ich den heiligen Vorsatz im Angesicht des Allerhöchsten dagegen das nächste mahl nicht Klage führen zu müssen. O, ewiger barmherziger Gott! Doch du || bist mir ja stehts nahe und zur Hülfe bereit, nur ich entferne mich von dir, ich Unwürdige, ich Unglückliche! *Ich* entferne mich von ihm! dem gütigen, unaussprechlich grossen, freundlichen, wohlthätigen Vater aller Menschen, aller Welten — unbegreiflich! den einmal erkannten Weg des Rechts wieder zu verlassen!

Am 6-sten Juni. [Mittwoch] M.[arton] V.[ásár] Ja wohl unbegreiflich! Und wie war ich mit dieser Woche zufrieden? Ich habe sie still hingebracht und edler verwendet; o Gott, segne mich, damit ihr Seegen fortwirke in die Zukunft, die ich nicht so versammelt werde zubringen können. Diese 5 Tage ländlichen Aufenthaltes und Stille sollen mich stärken für 2 Monate. Die Wirkung der äusseren Gegenstände auf mich ist furchtbar. Ich war zum Theil roh, undelicat, ich war plauderhaft, gegen Lisi besonders roh, herrisch, unartig. — Gegen M[utter] war ich besser, auch gegen F[rantz]. Ich bin sehr spät aufgestanden, war sehr weich und empfindlich, ich war nicht streng und habe mich nicht gezwungen zum Guten.

Am 7-ten. War ich ohne Unbesonnenheiten? Habe ich gewandelt in Gott? Habe ich schlecht, halb oder falsch geurtheilt. Ich soll mich öfters fragen hätten St[akelberg] und Jo. so gehandelt? Ich soll alles mit Ordnung und Precision thun, ohne Lärm. Der grosse Mensch possedirt sich immer und handelt nur der Vernunft gemäss. Je dois toujours agir avec conséquence, dignité et esprit. Ich habe viele Geistes- und Characterschwächen. Ehe wir unsere Pflichten üben und erfüllen, müssten wir sie klar erkennen. La même tâche est donnée à tous les hommes, quiconque aime le bien de tout son coeur et le fait de tout son pouvoir, la remplit.

Es ist gut, sich in unserer Lage einen 3-ten zu denken, wie hätte er gehandelt? sich betragen? Wir entgehen dadurch der Selbsttäuschung. Man muss sehr reflectirt handeln, den andern höchst zart begegnen. Wir sollen ohne den 3-ten nichts sagen, was wir ihm nicht selbst sagen würden. Hüte dich

vor Eigenliebe. J'ai beaucoup de penchant pour les travers et les ridicules de Tante G[uicciardi]⁸¹ aussi dans mon extérieur.

VII—1.¹

Ich gebe mir auf: Stärke der Seele, des Geistes und des Körpers zu üben und zu erreichen, über meinen Anzug meine Äusserungen etc. wachen; alles dieses bleibt wie in den vorigen 2 Wochen. Vor allen anderen *früh heraus dies will ich* (der kraftvolle Mensch voll Character *er will d. i. er thut*) also schnell, gleich beim Erwachen. Gott helfe mir! helfe mir vollbringen helfe mir diese unwürdige Schwäche besiegen; hauptsächlich darauf will ich sehen. Dann will ich noch täglich die Ausätze seit 11. April lesen und danach leben.

Diese Woche ist abermals ohne grossen Nutzen für mich vorüber; ich hab sie verlebt und habe nicht gelebt — werd, ich wieder eine Thatenlose, eine unglückliche Woche durchleben? werd ich keine Kraft haben zu thun? das zu thun was ich will, das was ich soll? — was werd ich am Ende dieses Monats hier einzeichnen? Werd' ich keine Anstrengung keine Anwendung der Tugend — werd ich in Kleinigkeiten vergehend nichts grosses zu leisten mich fähig machen? — Dieses Monat ist wichtig, Lotte⁸² kömmt Josephine werd' ich sehen: wie soll sie mich finden? — grosser Zeitverlust steht mir bevor. Darum muss ich jetzt arbeiten da es Tag ist. Auf! ermanne dich! Sey hohe grosse Seele! nähere dich den Grossen aller Zeitalter sei ihrer würdig. — Gott helfe mir starke mich himlischer Amen Amen. ||^m

am 3-t.ⁿ M. V. [Juni 1810.] 1-tens Versuchung. Wenn uns etwas von unserer moralischen Höhe herabziehen will sey es

¹ Bár ez a lap mint 3-ik a VII—1. az 1811. évi Règles de vie-be van beosztva, sőt belevarrva, kétségtelenül idetartozik, amit bizonyít az április 11-i beírásra való hivatkozás, amely a VII—2-ben van. (42. kéz. lapon.)

^m Innen egy lap üres, a folytatása már 1810. aug.-ról kelt Witschapban.

ⁿ Ez is a VII—1.-ből van áthozva. (89. kéz. lap.)

⁸¹ Valószínűleg Guicciardi néni, szül. Brunsvik Suzanna, Teréz atyjának legidősebb nővére. A szép Giulietta Guicciardi anyja, akinek Beethoven a Mondscheinsonate-t ajánlotta 1802-ben, és aki 1803-ban gróf Gallenberg Róbert zeneszerzőhöz ment nőül, akivel Nápolyban élt. — Guicciardi néni különöségeit többször szóváltették a rokonságban. Ld. Biogr. CXL. 1.

⁸² Teleki Imréné Brunsvik Charlotte, aki Hosszúfalun, Erdélyben élt.

eine Gelegenheit eine Handlung der anderen, unser Verhältniss oder was sonst, so ist dies herabwürdigend — eine *Versuchung* im Anfang, es kömmt nur darauf an nicht einzuwilligen sondern sich fest zu halten; der sich der Versuchung übergiebt ist klein, schwach — und hat keinen Character.

2-t. *Geräuschvoll*. Ich mache noch immer dasselbe Geräuch wie vorhin nur vielleicht mit etwas edleren — der wahre Weise ist still, ruhig — in Thaten gross in Worten wenig — er ist nicht prahlerisch mit dem Guten nicht ruhmseelig, nicht kleinlich nicht kindisch nicht geschwäzig. — Ich bin nicht unbefangen nicht frey nicht kräftig energisch nicht treu — bin schwach kann mich über meine Individualität nicht erheben nicht steigern — *ich kann nicht seyn was ich seyn will*.

Hier entsteht die Frage: will ich der Welt und meiner Umgebung eine gebesserte Therese zeigen — oder ist nichts von der alten zu gebrauchen — will ich zu meinem Ideal, zu St[akelberg]'s reiner hoher Ansicht vom Werth des Menschen und wie ein Mädchen meines Standes sein soll, mich erheben? es giebt auch hier ein zu viel, am resultat soll man meine Arbeit kennen — und ich erzähle was ich thue!!

Die Sinnlichkeit. Ich muss immer wissen wo ich meiner Sinnlichkeit nachgebe. Wenn ich die M[utter] corrigire einrede, wenn ich mich äussere über alles, wenn ich erzähle — *mich* zur Schau trage und was mir begegnete — im Essen im Schlafen und in 1000 anderen Dingen gebe ich meinem sinnlichen Gefühl nach und diess ist nicht recht. Ich muss still und verschlossen für mich leben und in meinem *Inneren* in meinen Ansichten Pflichten Aufgaben — sonst zerstöre ich immer was ich aufbaue — die Zeit im Wagen kann ich sehr gut zur meditation verwenden.⁸³ ||

'Rohheit. Je roher ungebildeter der Mensch ist, je mehr wird er leben in seinen Ansichten und Geschäften d. h. je mehr wird er sich und sein Thun zur Schau tragen.

Jede kleine That der Überwindung die zur Tugend führt üben — es ist eine That der Überwindung wenn ich des Morgens aufstehe — es ist eine That der Überwindung wenn ich nichts warmes frühstücke — oder ist eine That der Überwindung wenn ich von nicht mehr als von drei Schüsseln esse — wenn ich mit der M[utter] nicht raisonire, wenn ich mich nicht einmenge, nicht gouverniren und befehle, wenn ich nicht erzähle, wenn ich mich und mein Thun und meine Erfahrungen und maximen nicht zur Schau trage etc. etc.

⁸³ Utalás a tervezett és végre is hajtott utazásra, Karlsbadba. Ld. Biográfia CCLXXXI—CCLXXXII. l.

Wenn ich mich nicht überwinde so ist das Mangel an Aufmerksamkeit oder Schwäche, mangl an Energie — ich überwinde mich nicht wenn ich redselig bin plauderhaft etc. auch wenn ich nicht aufmerksam bin nicht versammelt nicht innig und sinnig, *mich vergesse*, so überwinde ich mich nicht sondern überlasse mich den äusseren Eindrücken und dem sinnlichen irrdischen Menschen'.^o ||

VII—2.^p

Je dois tâcher de mettre dans les plus moindres actions toute la dignité de mon rang de mon sexe et toute la dignité de l'homme.

Je dois me faire taire intérieurement pour écouter Dieu.⁸⁴ Nachgiebigkeit gegen unsere eigenen Schwächen ist sehr schlimm. Jede Situation in der wir uns befinden in die uns Gott versetzt, hat viel Gutes obwohl sie auch viel übles haben kann. Die Klugheit besteht darin dass ich vermeide dass mir das üble schädlich werde, — da muss ich entgegen wirken; und dass ich das Gute, das die Laage hat benütze und zwar so hoch als möglich. Wir müssen nur immer ruhig sein um unser Verhältniss immer kalt anschauen zu können das üble zwar sehen aber nicht beachten, unseren inneren Frieden dadurch nicht stören damit das Gute gedeihen könne.

Josephine sagt mir ich sey zuweilen achtungswürdig. Warum nun soll ich es nicht immer sein? Warum betrage ich mich nicht in allen moments gut. — Es wäre eine sonderbare Verpflichtung, wenn wir werden müssten wie unsere Gesellschaft z. B. gemein, bizarre, exaltirt? Im Gegentheil, je roher die anderen sind, je feiner sollen wir zu seyn uns bestreben.

Ich muss die M[utter] ehren auch wenn sie fehlt — aber ich selbst muss immer in meinem Character und meiner Würde bleiben. Fest, unwandelbahr.

^o '—' Szintén a VII—1.-ből van átvéve. (90. kéz. lap.) Utána u. a. lapon következik a kéziratban: Am 2. July, már Karlsbadban.

^p Innen újra folytatva a VII—2. jelzésű füzet 61. kéz. lapjáról.

⁸⁴ Fénélon, Lettres spir. No. 80. Vous ne saurez trop amortir votre vivacité naturelle et votre grande habitude de suivre votre activité pour vous faire voir. ... pour écouter Dieu au dedans de vous 487. l. és több más helyen. No. 418. ... ne point s'écouter soi même, écouter Dieu en silence. 627. l. stb.

Si elle s'oublie si elle s'exalte, je dois devenir plus sérieuse et me taire — voilà tout ce qu'il y a à faire alors; il faut laisser passer ces moments d'autres viendront qui remettront tout en ordre. C'est la douceur et le Silence qui en imposera — on ne ferait qu'augmenter le mal en agissant et en parlant quand on se trouve avec des personnes qui parlent et qui agissent trop. || Ils perdent alors de leur dignité; nous les y remettrons par le sérieux et le silence. *Il n'y a rien de plus imposant que le calme.*

Je dois avoir pour ma mère beaucoup de considération et de respect, et je veux regarder tout ce qu'elle me dira comme venant de Dieu.

*Dulde und entbehre.*⁸⁵

Je veux^{pa} être obéissante, simple, franche, confiante. Je veux acquérir l'ordre, la bonté véritable, le silence la réflexion l'oraison le recueillement — 'je veux vivre en Dieu et me tenir en sa S[ainte] présence et vivre intérieurement; je veux être douce, obligeante laborieuse frugale honnête en tout, n'usant d'aucun détour; beaucoup de droiture — la profondeur dans tout ce que je pense et que je dis;⁸⁶ beaucoup d'amabilité, de douceur dans mes procédés dans mes manières; insinuante complaisante j'usqu'à l'accent de ma voix — tout doit être noble 'et bien et gracieux: ma tenue, mon port ma démarche — Je ne dois pas faire beaucoup mais ce que je fais — bien — pas parler beaucoup mais ce que je dis doit être plein de sens de noblesse, de sanction. Une tournure noble dans mes mines, manières, gesticulations. Je veux être naturelle et simple mais d'une manière élevé[e]: pas d'affectation et rien de commun. Je veux être modeste et recevoir avec reconnaissance tout ce que Dieu me donnera — je ne veux jamais m'impatiser ni me laisser aigrir. Quand nous montrons beaucoup, d'égards aux autres, ils nous en accordent aussi et c'est un devoir. J'ai juré de devenir bonne et digne. Oh grand Dieu que je ne l'oublie jamais et que j'y travaille de toutes mes forces que je ne perde un tems si précieux: que je n'oublie jamais toutes les graces que tu m'a accordé[es]! tous les heureux moments et toutes les bontés — Que je tâche de profiter de l'année qui me reste — il ne faut pas babiller il ne faut pas être bavarde. Je dois dans aucun instant de la journée sortir de mon centre. Je veux me taire pour écouter Dieu, || et ce sera ma tâche de rester

^{pa} Veux helyett.

⁸⁵ A stoikusok jelmondata.

⁸⁶ — 'Az egész sor jelszó Fénélon Lettres-jeiből van véve.

digne de ses graces. Je veus être fidèle et ferme et conséquente — L'humilité, le silence et le recueillement.⁸⁷

Ich traue denen Menschen zu viel; mach mich zu gemein mit ihnen.

Ich habe auch keine discretion und keine délicatesse.

Ich habe keinen Scharfsinn. Ich muss mich hüten ein verwöhntes Kind vorzustellen dem es zu wohl geht.

Die feine Sittlichkeit entgegengesetzt der Roheit die sich selbst zur Schau trägt — artig soll ich sein — voll feinen Ton.

Anstrengen muss ich mich zum Guten; zum wohlverhalten. Ich bin übermüthig, herrisch aufgeblasen, breit redselig erzählsüchtig Alle Suchten sind Schwächen — Ich kann mir ihn denken den hohen vortrefflichen Menschen! wie alles an ihn recht ist und gehörig und schön, kein Auswuchs keine Übertreibung keine unreifen Scherze keine Gemeinplätze.

Etwas gebieterisches aber unächt das nicht gefällt und nicht imponirt — etwas vom O[nkel] Mich.⁸⁸ habe ich an mir.

Wenn du willst dass dich die Menschen ehren so musst du selbst einen Werth auf dich setzen; auf deine Bemühungen, Handlungen. ||

am 2-t July.⁸⁹ Meine Hptfehler durch diese 3 Wochen der Reise war, da ich nichts aufgezeichnet habe, besteht wohl darin dass *ich mich nicht possedirte*. Meine körperlichen Leiden machten mich ungeduldig und ich vergass mich, ich war roh und delicat ganz verkehrt; unartig gegen die M[utter]. Gott setzte mich vielleicht in die Laage dass ich erkennen möge wie wenig ich bin und wie ich den ungünstigen umständen unterliege.

R.^{89a} und M[utter]'s Betragen haben mich ausser mich versetzt; warum nahm ich Theil? warum liess ich es zu dass diess alles so heftig auf mich wirkte? Wie wenig gut benahm

⁸⁷ '—' Fénélon leveleiből vett jelszavak.

⁸⁸ Talán Onkel Michel, Seeberg báró, Teréz anyjának fivére, százados. Ld. Czeke: Brunszviki-ösök.

⁸⁹ Már Karlsbadban íródott. Meldungsprotokoll: Nro. 760. Anna Gräfin Brunszvik Witwe mit 2 Fräul. Töchtern und 2 Bedienten. Vaterland: Ungarn. Bisheriger Aufenthalt: Ofen. Absicht der Ankunft: zur Kur mit eigenem. Einkehrshaus: 294 Goldener Becher (ma Stanley) Aufenthaltsdauer: 14 Tage. Benennung des Passes: Von der K. K. ung. Regierung zu Ofen 28. Mai 1810. nro 10719. Abreise 13. July. Wohin: Wien. — Karlsbader Kur- und Badegästen-Liste für das Jahr 1810. Nro. 468. Ihro Excell. Frau Gräfin Brunszvik mit ihrer Tochter 469 Therese Gräfin Brunszvik und Nichte 470 Elise Freiin von Seeberg. Tag der Ankunft: 26. Juni. — Dr. Ludwig Károly karslbadi levéltáros szíves közlése.

^{89a} Ismeretlen.

ich mich in Wien, auf der Reise, zu Prag? in Carlsbad? Kann ich hier nicht so ordentlich sein, nicht so zurückhaltend und in Gesellschaft, so auf mich haltend wie zu Hause? — Sind diese Tugenden nur für den Augenblick soll ich sie nicht durchs Leben haben und in allen Momenten üben und zwar in solchen wo es gilt, wo mich andre beobachten wo ich Beispiel sein soll. Eben wo es gilt da lass ich nach. O pfui der Weichheit!

Mein grösstes Vergehen war gegen die M[utter]; diess sollt ich so viel als möglich wieder gut machen durch reiches und aufmerksames Betragen. Ich habe auf dieser Reise mir vorgenommen nicht mehr in einen Riss mit Ihr zu willigen ich habe diess auch gegen Josephine geäussert. Ich soll nicht gemein sein in der Gesellschaft, sehr höflich und artig. — Ich habe eine sehr verkehrte Art und man hat keine Achtung für mich — gegen Göthe⁹⁰ sollt ich nicht plauderhaft sein sollte ihn zu sprechen veranlassen, mich ruhiger und versammelter benehmen. Ich war hier leidenschaftlich um alles zu sehen um Menschen kennen zu lernen, verlor das Gleichgewicht die Ruhe und Freiheit, verlor das Centrum in mir. Mein täglicher Umgang schadet mir aber durch meine Schuld — warum benütze ich die hiesige Zeit nicht um heilige Gefühle in mir zu weken und Gedanken? Wie immer, wünsche ich mich zu zerstreuen und zu brilliren und zu verbröckeln mit elendigsten Menschen! warum wünsche ich in den Zirkeln eine Rolle zu spielen unter der beaumonde? Welche Wi(e)dersprüche! ||

VII—1.

am 2-ten July [1810].^a Ich soll herrlich und gross jeden äusseren Stützpunkt von mir abweisen als unangemessen meinem vollen frommen Leben. In mir selbst gehalten durch eine allseitige Lebendigkeit. Die Reise, meine Umgebung und der hiesige Aufenthalt exaltirten mich; ich soll wieder ruhig werden.

Es sind so heilige Tage vom ersten zum 10-ten July, die Jahresfeier, wo mir erst der volle helle Tag der Erkenntniss anbrach, wo das göttliche in mir erst in seine vollen Rechte

^a Ezen beírás a VII—1. 90. kézirati lap aljáról átvéve; előtte: „Am 3-t. M. V.“ Ld. VII—1. 89. l.

⁹⁰ Goethe majdnem minden évben 6 hetet töltött Karlsbadban.

tratt. Ich soll über mich nachdenken! Mit Beschämung muss ich sehen, dass ich schlecht und wankelmüthig ausübe was ich erkannte.

'Es ist beinahe nicht eine Person mit der ich umgehe von der ich nicht sagen könnte ich hätte anders mit ihr mich be-
tragen sollen: so mit T. G.^{90a} Ich hätte ganz anders sein sollen
viel ruhiger. Vielmehr sie durchschauen.

Den 2-t July abend allein auf den Bergen wie glücklich!!
wie unaussprechlich schön! Die Pyramide:⁹¹ dem edlen
Freunde und Verschönerer der Natur weihet dieses Denkmal
die Dankbarkeit der Bürger von Carlsbad.'

r '—' Ez a beírás a VII—1. 83. kéz. lap felső részéről átvéve, mert tartalma ide utalja. Utána u. azon a lapon: „am 9. Juni Witschap“, mi kétséget kizáróan a VII—1. jelzésű füzetbe való.

^{90a} Talán Tante Guicciardi.

⁹¹ „Pyramide“ csak a Findlaters Obelisk lehet Karlsbadban, a Tepl folyó balpartján. Ld. Woerl's illustrierter Führer durch Karlsbad. — James Earl of Findlater and Sealsfield skót peer 1793—1810 között tiszser volt Karlsbadban s így Goethe mellett legszorgalmasabb látogatója volt. Anyagiakban járult hozzá a fürdőváros emelésére. A Hammersbergen levő szép sétautakat (a híres Grand Hotel Pupp mögötti heggyen) ő csináltatta és a „Chotekweg“-en egy templom-szerű épületet emelt — Findlaters Tempel —, honnan gyönyörű kilátás nyílik a Tepl-völgyre, mely ma is áll. Karlsbad polgársága hálául 1804-ben tiszteletére egy obeliszket emeltetett ezzel a felírással: „Dem Herrn Grafen Findlater, dem edlen Freunde und Verschönerer der Natur widmet dieses Denkmal die Dankbarkeit der Bürger von Karlsbad am 4. August 1804.“ Az obeliszket egy kis teraszon a „Jägerhaus“ és „Freundschaftshöhe“ közötti úton helyezték el. — Lord Findlater 1811-ben, Drezda melletti kastélyban, 64 éves korában meghalt. — J. O. Heidl, karlsbadi városi levéltáros úr szíves közlése alapján.

VII—1.

RÈGLES DE VIE ET EXAMEN.^a

Am 11-ten August 1810. Witschapp¹ Mit meiner geliebten Josephine seit mehreren Tagen wieder vereinigt in der schönsten Natur, auf einer beträchtlichen Höhe Mährens

^a A VII—1. jelzésű, Règles de vie et Examen felírású kézirat áll: szürkés fehér és szürkés kék durva felületű papírból. Negyedrétre hajtogatott folio félívekből, melyek láthatólag később varrattak össze közös boríték nélkül. Lapszám 120, melyek következő iratnyalábokból vannak összerakva.

- 1—24 lapig 6 negyedrétre hajtott félívből.
- 25—32 2 egybe helyezett negyedrétre hajtott félívből.
- 33—36 1 összehajtott félívből.
- 37—38 1 külön negyedrért lapból.
- 39—42 1 negyedrétre hajtogatott félívből.
- 43—50 2 egymásba rakott negyedrétre hajtogatott félívből.
- 51—58 2 egymásba rakott negyedrétre hajtogatott félívből.
- 59—66 2 egymásba rakott negyedrétre hajtogatott félívből.
- 67—74 2 egymásba rakott negyedrétre hajtogatott félívből.
- 75—82 2 egymásba rakott negyedrétre hajtogatott félívből.
- 83—86 1 összehajtogatott folio félívből.
- 89—90 1 összehajtogatott folio félívből.
- 91—92 1 külön negyedrért lapból.
- 93—96 1 összehajtogatott folio félívből.
- 97—100 1 összehajtogatott folio félívből.
- 101—104 kékes durva papír 1 összehajtogatott folio félívből.
- 105—112 kékes durva papír 2 összehajtogatott folio félívből.
- 113—116 kékes durva papír 1 összehajtog. folio félívből, belső old. üres.
- 115—116 kékes durva papír 1 külön negyedrért lap sárgás papír.
- 117—120 kékes papír 1 összehajtogatott folio félív (kékes papír).

A címmel ellátott lap képezi az 1. lapot.

A 2. kézirati lap üres, a 3. lap az 1810-es évbe, azaz a VII—2-e való; oda soroztatott.

¹ Az uradalom egy részének neve, amely állt: Lessonitz, Ratiboritz, Rabitz és Witschapp-ból, a Znaim-i kerületben Morvaországban,

fängt eine meiner glücklichsten Epochen an. Vielleicht eine Stammepoche für eine weite Zukunft — für die ganze meines Lebens. —

Stakelberg sagt: ein Weib, ein Mädchen soll sehr bescheiden und sittsam sein — keine raschen Handlungen und Bewegungen. Alles bedachtsam, ruhig. — Wie schön ist es nur von Fany² gewesen, dass sie so wenig sprach, so wenig sich äusserte; ruhig in sich gehalten muss ein Mädchen sein, würdevoll und ernst mit Freundlichkeit. Dieses habe ich auch gefunden sei die beste Stimmung gegen Kinder, Ernst mit Freundlichkeit.

Meine Tagesordnung hier könnte sein: Mit der Sonne aufzustehen, mich anzukleiden, die Kinder zu wecken dann dass sie es sehen, zu beten —, dann Gartenarbeit mit ihnen, dann Schreibstunde, Frühstück, Rechenstunde, sie waschen, Spaziergang, essen, nach Tisch schiessen und nähen, Spaziergang, Tanz, Gymnastik, Nachtessen, schlafen. Ich soll ihnen Tugenden geben. Vorerst von der Rohheit abhalten, dann sie civilisiren. Aller Unterricht bereitet vor zur moralischen Bildung — Tugendübungen entstehen durch Geseze — wir sollen den Kindern Geseze auflegen, gewisse Handlungen vorschreiben, bei Anstand es leiten und immer höher heben es in den 4 Cardinaltugenden üben als: 'Klugheit, Gerechtigkeit, Muth und Anstand'.³ Ich kann den Kindern abends besonders, ihnen ein Bild des künftigen Tages machen, kann sie fragen, wie sie mit den verlebten zufrieden sind, ob sie nicht etwas zu bedauern, zu bereuen hätten, ob sie nicht manche Stunde nicht noch besser hätten verwenden

melyet báró Stakelberg Kristóf 1810. máj. 22. kelt adás vevési szerződés szerint vásárolt gróf Trautmannsdorfné, szül. Nádasdy Teréz grófnőtől, s amely, amint a továbbiakban látható, a túlságos jóhiszemőség miatt, amelyet Stakelbergék tanúsítottak, a Teréz által annyiszor és oly fájdalmasan említett Proceszgeschichte vezetett. Ld. Mem. 97—100., 102—103. l.

² Fany nem volt kikutatható.

³ Egészen Platon szellemében: σοφία ἀνδρεία, σωφροσύνη δικαιοσύνη.

können — durch alles dieses sie nach und nach auf den Punkt heben, dass man religiös auf sie wirken könne.⁴ —

Ich glaube Jo. übertreibt dies dass sie nicht beten sollen — sie sollten aber wissen, dass *wir* beten || und dass sie dieses Glückes noch nicht fähig sind. 'Sie sollen uns in einer religiösen Nähe leben sehen. Musik wäre bei den Kindern nothwendig um ihr ästhetisches Gefühl zu wecken, welches gänzlich schläft. Wenn der Morgen mit einem anbetenden Gesang, mit einem schönen Instrument begleitet, könnte angefangen werden!'

Liebe und Willen durch Wohlthun 2 Wohlthaten von ihnen erhalten.

Wir müssen immer selbst erhaben sein, wenn wir erziehen sollen. Dann geht auch alles gut. — Die Kinder brauchen nichts als diese Atmosphäre.^c || Ich glaube, daran irrt Josephine, dass das Kind ganz allein sich zweckmässig beschäftigen wird und soll; — ich glaube, man soll es leiten, führen, man soll es aufmuntern,⁵ es wird dann, wenn es die *mechanische Schwierigkeit überwunden hat*,⁶ sich freuen in der Beschäftigung, es wird sie dann *von selbst wählen* und sich in Freiheit darin bewegen — ich muss aber dem Kind die edle Beschäftigung *bekannt machen*. — Ich und sie müssen über das hindurch — das odiose, nemlich des *Erlernens*; — dass man ihnen dies so leicht und angenehm mache und sie langsam führe⁷ — versteht sich. — Ich glaube dass auch die Gewalt die sie sich anthun, die *Überwindung für ihren Character gut ist*. —

Niemals, sagt Stakelberg: soll man den Kindern gebieten Thue das! aber negativ: *thue das nicht!* Verboten kann man — Geseze ihnen vorschreiben. Das ist schon schlimm, wenn man denkt: wie will ich das Kind erziehen? Das Kind erzieht sich selbst — ich darf nur sorgen, dass nichts schädliches auf sie wirke. || —

^c A lap többi része és a 7—8. kézirati lap üres.

(—) ⁴ Pestalozzi tanácsai.

⁵ Pestalozzi szellemében.

⁶ szintén.

⁷ szintén.

Ich will mich *rein* kleiden, so wie manche Bauernweiber, die bei aller Arbeit, aller Sparsamkeit *glänzend rein und nett* zu aller Zeiten gefunden werden. Darin zeichnen sich manche Völker vor andere aus. Ich muss eine Kleidungsart haben, die nicht Zeit spielig, nicht kostspielig ist und die *dauernd nett steht* auch bei Arbeit. Ich lasse mich durch die Hausmädchen beschämen. Gottes Segen ist: wenn unsere Handlungen so glücklich gedacht sind, wenn durch Ruhe, durch Heiligkeit ein Seegen Gottes aus uns ausgeht. — Wer in den Folgen etwas ausserordentliches erwartet, betrügt sich, das wäre ein Wunder denn wenn wir den Zusammenhang aller Ereignisse und Handlungen sehen, und ihre Folgen, so würden wir sehen, dass wie in der Vegetation, überall dasselbe Gesez hervorgeht: ich säe Fruchtbäume oder Wildbäume, Getreide oder Unkraut.

Am 15-ten als ich Wahlverwandschaften⁸ las.

Man kann in Geschiklichkeit zunehmen und doch roh bleiben, selbst *werden*. Vergleich Lotte⁹ und Henriette¹⁰ mit Josephine. Ich soll auch mich so auszeichnen durch *ein feines, fühlendes, zartes Wesen*. Ich bin gewiss oft sehr roh und derb, nicht nur in meinen Aüsserungen, auch in dem Gedankengang, in der Auffassungsart, ich bin nicht feinfühlend und tastend. Mit Lotten wurde ich sehr roh und trivial, so wenn ich an die Mutter schreibe — ich glaube durch ersteres habe ich viel geschadet Josephin's Hause und unserem gemeinsamen Erscheinen. Ich hätte *viel mehr* auf mich halten sollen, — ich bin nicht mehr so streng, als [ich] in Ofen war, ich reflectire nicht und will unterhalten sein. Josephin's und Stakelberg's sinnliches Wesen wirkt auf mich, besonders ihre Weichheit.^d ||

Ich kann mir manches hier aneignen, was ich zu Hause weniger könnte. — *Anstand, guten Ton — die Sprache* und den Ton der Stimme. Ich habe etwas rohes, derbes unschö-

^d Innen a 11. és 12. lap üres.

⁸ Wahlverwandschaften Goethe híres regénye, melynek Olivia alakjában a nő gyengéd tulajdonságai vannak kiemelve.

⁹ Lotte Teleki Imréné Brunszvik Charlotte.

¹⁰ Henriette Brunszvik József tavernicus leánya.

nes in meinen Ausdrücken, in Art und in dem Ton — da kann ich von Stakelberg und Jo[sephine] lernen \triangle — eine gute Haltung wäre mir sehr nothwendig. Hier bin ich zugleich Beispiel, doppelt heilig ist denn diese Pflicht und die gute Jo[sephine] wünscht es. — Dies sollte Sporn sein. So mein Anzug — etwas edles, grosses, würdiges in alles dieses legen und consequent — das Gemeine, Triviale ablegen — eine sanfte, stille Stimme und Manieren, dann was St[akelberg] von der Sittlichkeit im Betragen des Mädchens sagte etc. Eine schöne Schrift — alles was schön ist und mir so sehr fehlt. Ich habe Schönheitssinn, aber praktisch fehlt er mir ganz. — Vor allem aber noch sollte mein dringendstes und heiligstes sein *mit oder vor der Sonne* aus dem Bette zu sein — ich nannte es die Basis meiner physischen und moralischen Vervollkommnung, — meine erste Pflicht, — und hier ist es doppelt wichtig — Fest Therese und gottgesinnt! Nicht *nachlassen* bis du errungen hast den Preis!

\triangle Ich spreche keine meiner Sprachen rein, elend sogar — Deutsch im Accent und Französisch fehlen mir die Worte 'Musik die meine Seele erhebt und rührt kann ich durch den Gesang ersetzen.'¹¹

Jezo kann ich anwenden was ich lernte da muss ich mich zusammen nehmen und 3 fach arbeiten — Arbeit stärkt die Seele und den Körper — Amen. Unter dem Seegen des Allerhöchsten!!!

Die Flachheit ist dies was wir gemein nennen. ||

Am 24. (August). Heute einen der glücklichsten Tage meines Hierseins, einen schönen, herrlichen Tag, den wir ganz in der freien Natur, auf einen der schönsten Berge im Aether der Luft zubrachten — da ist mir vieles wieder klar geworden und ich danke Gott dafür; mein Betragen in meinem jetzigen Verhältniss mit 4 Kindern die meiner Leitung und Erziehung anvertraut wurden. Ich soll selbst fleissig und thätig arbeiten ihnen zuweilen ein Fest, das Ringelspiel oder Caroussel; so Netze machen könnten auch die Knaben,

¹¹ Látható, hogy tudatosan mond le az instrumentális muzsikáról, melyet énekkel akar pótolni.

— Stöcke schnitzen. Ich soll Josephine nicht mit allerlei plagen, Referaden etc. weder klagen, noch fragen, sondern für mich handeln. Mich erheben zur Tüchtigkeit und der Kinder Liebe mir gewinnen. — Ich soll die Ängstlichkeit der Aufsicht weglegen und Gesetze machen. Auf ihre Einbildungskraft wirken — sie immer frap[p]iren mit was neuem.

Die 5 Regeln Lavaters:¹² 1. Die Kinder in Laune erhalten. 2. Sie an Ordnung gewöhnen — beides wehrt dem Eigensinn. 3. Unerlaubbare Dinge bestimmt abschlagen. 4. Hingegen soviel möglich gestatten und nicht am Verbitten Freude haben. 5. Sie immer in Beschäftigung erhalten. Pepi¹³ muss ich in ihrer gutmüthigkeit erhalten — zuweilen mit ihnen reden, für sie sein aber nicht lange, gleich wieder abbrechen und ihnen zeigen es muss nicht sein, dass sie amüsirt werden — mich für mich beschäftigen, was ich ihnen aber bin, fröhlich, kindlich — viel — es muss wie ein Stern aus mir ausgehen von Vergnügen und Thätigkeit für sie — lieber mich ganz entziehen, wenn ich nicht erhaben sein kann, nur keine Erzählungen, keine Moral — Il ne faut pas rai-

¹² Lavater, Joh. Kaspar (1741—1801) zürichi lelkész, a szegény nép pártolója. Egyénisége óriási hatással volt korára. Korlátlan fantázia, mély kedély jellemzi, és bár igazi lángész, alkotó képesség híján van, dús eszmékben, éles megfigyelő, de nem elég világos. Mélységesen valóságos, de a mellett türelmes, lelkesítő, de egyúttal kalandos. Első művében a felvilágosodás racionalizmusa ellen szállt síkra: *Christliche Lieder* 1776 és ebben Herderrel és Jacobival jár egy úton. A *Sturm* és *Drang* szellemének megfelelően — figyeli saját lelkiségének belső törtenéseit. Ilyen irányú műve: „*Aussichten in die Ewigkeit Zürich 1768—1778*” és „*Geheimes Tagebuch von einem Beobachter seiner selbst 1772—1773*”. Igaz hírességre azonban a „*Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe (1775—78)*” című munkája révén tett szert, mellyel kísérlet történt a karakteriológiának tudománnyá való emelésére és hihetetlen hatást keltett világszerte. Goethe és Jacobira is, Br. Teréz kedvenc írójára. Brunszviki Teréz első tudomását róla látszik Müller Serenája alapján szerezte, melynek II. részében 18. fejezetében egy Lavater-levél van közölve: „*Aus einem ungedruckten Briefe Lavaters an eine junge Frau*”, 116—119. l.

¹³ Pepi Deymné legfiatalabb gyermeke, aki máskor Sephine néven szerepel. Szül. 1804. febr. 17., közvetlen apja halála után.

son[n]er avec les enfants, il || faut agir — In hoher, freier Luft im grossen Anblick der Natur werd'ich immer so erhaben — im Zimmer eingeeengt wenn es mehrere Stunden dauert, trivial, schwierig, launig — dies ist das Geheimniss warum ich hier so abgesspannt und elend war im Gegensatz mit der Reise. —

Ich will ein Protocoll unserer Gespräche und Gedanken mit Josephine machen. — Heute sagte sie — es sei nicht recht zu leiden, man müsse ändern, oder sich dahin stimmen zufrieden zu sein, oder sich erheben und die, die uns das Leiden geben. Stakelberg hat sich unschön gegen mich betragen — ich will nie mehr die Knaben bei ihm aneben.

„Fange deine und deines Kindes Herzenscultur nicht mit dem Anbau der edlen Triebe, sondern mit dem Ausschneiden der schlechten an. Ist einmal das Unkraut verwelkt und ausgezogen, dann richtet sich der edle Blumenflor von selbst in die Höhe.“ *Goethe*.

Starke Promenaden, sie recht müde machen. Springen, werfen, laufen.

Wir sind zu einseitig. Die gleichschwebende Vielseitigkeit¹⁴ von der Herbart spricht, wäre zu erlangen; da müssten wir aber das Gleichgewicht setzen unserem Ernst, wir sind trocken und durch herbe Ereignisse vertrocknet — diesem entgegenwirken, Erheiterung, solche Lecture komisch satirisch. Wir werden gleich zurückgeschreckt durch andere, wir sollten ihnen *entgegnen*, wizig satirisch sein. Fest und unseren Weg *wissen* und *ihn gehen* trotz allen.

Für Stakelberg nichts besser als ihn komisch und satirisch behandeln, spötteln über seine Schwächen; nicht || alles für bares Geld nehmen, was er dafür gehalten wissen will.

Ich habe gefunden, dass durch Spott am besten auf Menschen zu wirken ist. —

Sie lächerlich machen und ihre Schwächen — dadurch

¹⁴ „Vielseitigkeit des Interesses“ Herbartnál az oktatás célja, és pedig kiegyensúlyozott „Gleichschwebende“ Vielseitigkeit, ami megfelel a Pestalozzi által követelt „harmonische Ausbildung der Kräfte“ elvnek. Ld.: Herbart: Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet“ 1806. Ld. részletes jegyzet Napló 162—164. l.

setzen wir uns hoch über sie und keiner wi(e)dersteht. Es macht auch den tiefsten Eindruck. —

Seinen Weg gehen und rügen wo die Vernunft will. Auch mit den Kindern ist es so am besten, — man leidet nicht unter ihren Schwächen sondern macht sie leiden, doch darf das nicht zu viel werden; rien de trop — das Gefühl darf nicht beleidigt werden. Die Liebe darf man nicht auf's Spiel setzen. Dafür küsste Stakelberg die Kleinen, spielte mit ihnen — hier wie überall wird der Verständige alle nuancen vom Benehmen in seiner Macht haben und sich auch nach dem Individium richten.^d ||

J—1.

Journal || le 1-er Sept. ||

1810.^a

Josephinen's Ideal in dem Menschen ist *reiner Wille¹ ohne Nachsicht gegen sich selbst; das Gute anspruchslos, nur des Guten wegen thun*. Jeder Regung der Eitelkeit, der Eigenliebe, des Ehrgeizes, der sinnlichen Forderungen wi(e)derstehen. Den Kindern muss man Selbstachtung geben. Carl² mit Liebe behandeln, auch Fritz;² Carls Offenheit zu immerwährenden hohen Geradsinn ausbilden. Er hat Anlage sich darin, so wie in Liebenswürdigkeit und Gefühl auszuzeichnen. Darauf sehen, dass sich ihr Geschmack nicht verdirbt, sondern veredelt. Edle Beschäftigung ihnen interessant

^d Innen a lap üres.

^a A J. 1. (Journal 1.) jelzésű kézirat alakja 4-rét, félkemény papírfedővel. Magassága 25 cm, szélessége 20 cm. A tarka borítékú fedőn sajátkészítésű fehér papír vignettán van a fenti sajátkezű felírás. Lapok száma 92, ebből az utolsó 3 üres. Első 4 lap illetve 4 levél kivágva, de úgy, hogy a szélek megmaradtak és így a megfelelő helyre voltak beilleszthetők.

Kronologiaiilag ez a füzet párhuzamosan íródott a VII—1 első felével és úgy látszik kizárólag a gyermekekkel való foglalkozás körüli történeteket volt hivatva regisztrálni, míg az előbbi, VII—1, a saját nevelésének és öntökéletesedésének volt szánva. De mint már annyiszor, itt sem tudta ezt a tervezett beosztást következetesen végig vezetni és csakhamar e téren nincs különbség. Egyelőre a külső különbség abban áll, hogy a VII—1-ben leginkább a szerdai napokon ír be, holott a J. 1-be hol datummal, hol a nélkül rendszertelenül írja be feljegyzéseit.

¹ Kanti gondolat és frazeologia.

² Deym Fritz, szül. 1801. máj. 3 Bécsben. Deym Carl, szül. 1803. júl. 27. Bécs melletti Nussdorfban.

machen, ohne sich mit ihnen abzugeben und sie es bemerken — dies muss alles wie schon dasein, wie von selbst gehen. Umgebung und Beschäftigung muss die Kinder veredeln. In allen sittlichen Handlungen durchaus keine Unarten vorübergehen lassen. Fritz peut être très bien mené par des manières qui l'élève[nt]. Il sait d'abord avec qui il a affaire. — Eine edle Behandlungsart auch wenn er fehlt, dies habe ich mir vorzüglich einzurpägen. — Wenn ich erhaben bin, so wird er mich ehren. Er weiss, dass er fehlt und wann er fehlt. Er sagte gestern — es ist aus mit der Freundschaft für meine Geschwister — sie können mich nicht lieben, ich weiss, dass ich unartig bin. Es ist ein Band zerrissen zwischen ihnen und mir. — Sie drei auf einer Seite, ich bin allein, und das wird so dauern. — Ich sollte ihn nie brusquieren, überhaupt keines von ihnen. Ich sollte recht liebevoll und mild gegen ihn sein, seine Fehler nicht übersehen, sie ihm zeigen und sagen, aber ihn ertragen und aufrichten. Er sollte den strengen Freund um sich haben — auf ihn sollte ich vorzüglich Rücksicht nehmen und dann Carl. Mit den Mädchen ist es leicht. Fritzens schlaue Nachgiebigkeit || muss man nicht für Tugend nehmen. Keine Schwäche gegen seine Fehler, da würde er sich übernehmen — eine hohe, erhabene, edle Art wäre ganz dazu gemacht seine Seele zu behandeln. Er hat Sinn für Gerechtigkeit auch wenn die wider ihn ist. Liebend und nachsichtig die Fehler der Kinder behandeln, sie scharf sehen. Ein Kind muss froh sein, liebend und wissbegierig. Wenn wir genügsam, sanft, thätig, menschenliebend, consequent selbst sind, wird das Kind, ohne dass man es dazu machen will, so werden. Wenn ein Kind meine Warnung, meinen Rath nicht annimmt, so ist sicher Mangel an Liebe, und daran bin ich selbst schuld. — Ich bin lieblos, nicht genug Liebe erwerbend. Darauf muss ich denken wie ich Liebe für mich bei ihnen erwerbe. *Selbstachtung muss man hauptsächlich in dem Kinde berücksichtigen.* — *Daher ist so schädlich das Hofmeistern, das Beschämen vor seinen Geschwistern;* mit ihnen beständig gut sein, auf einmal gemachten Befehlen beharren,³ sich aber wohl zweimal bedenken ihnen etwas zu versagen, oder etwas zu befehlen, das ihre Freiheit einschränkt und ihnen unangenehm sein muss. Il faut s'occuper de leur plaisir, leur refuser si peu que possible au commencement, pour gagner leur affection — prendre part à leurs occupations etc. Il ne faut pas tout à fait abandonner les enfants à eux mêmes, mais il ne faut pas tou-

³ Kant tanítását e téren. — Ld. Kant: Über Pädagogik. 1804. Ld. 47—52. l. és j.

jours s'occuper d'eux; ce dernier rend sûrement les enfants ingrats vers ceux qui se sacrifient à eux. Il faut laisser à leur génie à se développer d'eux mêmes, ne faire qu'autant qu'il faut pour diriger ce développement, nebst der Regier- und Hauspolizei. ||

— Les occupations outre qu'ils ennoblissent et élèvent l'âme, l'épurent parcequ'elles détournent les passions et les désirs basses, elles occupent l'imagination et la détournent des objets communs. L'astronomie, la physique, la chimie, tout ce qui tient à la nature et par là à la religion est très à la portée d'un jeune enfant et surtout d'une fille qui a du génie; les choses sont faites pour les femmes et ce n'est qu'un absurde préjugé qui nous en priva. Il faut suivre un plan avec eux. Il ne doit pas consister dans une règle de journée ou d'objets, mais dans une conduite morale et intellectuelle. Il ne faut rien négliger ce qui les élève et observer tout ce qui influence mal sur leur morale — c'est la chose la plus sainte et le plus grand bienfait. Il faut les guider avec dignité. *Die eigene Erkenntnis erhöhen und erweitern, dadurch wird alles besser erreicht woran man wirkt.* Bei Abhärtung und Gewöhnung an Einfachheit, darf die Bildung des feinen Menschen, und was die feinste Erziehung giebt, nicht vernachlässigt werden. Schönheit und Reinheit der Sprache, sowie Reichthum in selber macht Leichtigkeit im Ausdruck und Kraft, welches so sehr geeignet ist Menschen in Vielheit zu seinen Zwecken zu stimmen. Il faut traiter Victoire en enfant. Il faut tâcher de leur donner le besoin d'une occupation solide. Toujours traiter avec beaucoup de douceur dans tous les moments de la vie et de la journée, leur faire sentir qu'ils sont enfants. Il ne faut pas raisonner, il faut agir. Il ne faut pas voir par les yeux d'autrui, ni l'esprit. Man soll Gott in den Kindern lieben und es ansehen als ob man es formen und bestimmen kann etwas Gott gefälliges zu werden. || ✕

Wenn geringere unmoralische Menschen uns irre machen und unsere Fortschritte wenige sind so ist es nur ein Zeichen unserer Schwäche. Erhabene Menschen erreicht so etwas nicht. Gleich dem Weinen unartiger Kinder sollten unmoralische Menschen nur unser Mitleid erwecken. Wer sein Herz am Himmel knüpft wird weniger ängstlich in den Ereignissen dieser Welt sein — Die Liebe für Gegenstände die uns am meisten angehen ist doch nur Liebe für uns. Diese Liebe ist kein Verdienst vor Gott, noch vor unseren Nebenmenschen. Wir sollen uns gar nicht lieben sondern nur Gott und das Gute. Diese Liebe ist's von der Christus redet. ||

Männliches Ertragen und Entsagen.⁴

Man muss so unfähig sein von dem Weg der Rechtschaffenheit abzugehen, als die Sonne aus ihrem Kreise schreitet. Ein Erzieher muss Energie haben, Beyspiel von Abhärtung, von Anstrengung in Thätigkeit zu geben — Suche jenen, die du liebst und dir eigen machen willst dein Bestreben ihnen Freude zu machen, dein Gefühl von Liebe für sie, mehr deutlich und augenfällig zu machen. Je mehr du dies kannst je besser für dich, wenn möglich, dass es deinem Gefühl gleich kommt, gleiche Stärke hat. Nur das kann der andere Mensch wissen, was er wirklich sieht und fühlt. *Es ist eine viel höhere Stufe wenn wir selbst thätig lebendig handelnd sind*, als wenn sie nur im Nachgeben besteht. Je mehr dein moralisches Selbst fortschreitet, je mehr du jeden Tag an Bildung des Geistes und Charakters durch Nachdenken über dich und genauer Prüfung die geheimste Triebfeder Deiner Handlungen zumisst, je leichter wird es dir werden auf Andere zu wirken, andere zu bestimmen. — Bei dir selbst musst du anfangen; du selbst [musst] erst in moralischer Hinsicht einen festen sichern Schritt gehen Mit dir selbst erst fertig sein, das Übrige geht von selbst, wenn man nie nachlässt. — Wie dein Inneres sich erhebt ziehst du die, die dich umgeben zu Dir hinauf und wenn du nie stille stehst, erhältst du eine hohe Stufe von Achtung und Vertrauen. ||^{ba}

Nachgiebigkeit welche der Gesundheit schädliche Folgen hat ist äusserst unmoralisch und schwach. Ohne sich jemals einzulassen, seine Meinung zu behaupten gegen Andre, muss man sie thun. Sanftmuth sei unser schönste Zierde. Schamhaftigkeit, Freiheit des moralischen Gefühls. Freude suchen und machen durch unschädliche Feste. Mit Nachdenken aufsuchen Jedem zu thun was er vorzüglich liebt, wenn es nicht Nahrung eines Fehlers hervorbringt. Die Handlungsweise welche jede empfangene Wohlthat und Freude wiederholtermassen empfinden lässt, erwirbt Freunde und ist das schönste Band der Gesellschaft.

Pflanzen und andere Dinge will ich in der Natur selbst sehen — um wie viel wichtiger ist es den Menschen kennen zu lernen und nicht nach Büchern und andern blos zu urtheilen. +

*Sobald ich mich als ein schwaches Geschöpf zeige, verlieren alle meine Aufopferungen ihren Werth.*⁵ Durch stille

^{ba} Innen a 6. lap üres.

⁴ ἀνέχων καὶ ἀντέχων, a stoikus Epiktetos jelszava.

⁵ Ez a Jozefin által felállított tétel, mely alapjában véve értel-

Handlung, modestie, Anspruchslosigkeit zeigt ein Weib Verstand, nicht durch Darthun im Gespräch. Il faut toujours avoir l'air honnête, être dame et point se laisser aller à la femme bourgeoise. Auf dem Lande wird man durch die Entfernung von gebildeten Menschen, durch den Eindruck der rohen Gegenstände, sehr leicht herabgezogen, man muss ein Ideal sehr lebhaft in seiner Seele tragen und sich stets absondern von den Eindrücken welche man immerwährend von der Rohheit bekommt — man muss dagegen auf der Hut sein. Übrigens durch mehr Zeit zum ruhigen Nachdenken, einer reinen Luft und Lebensweise, kann man sich im vielseitigen [Gedankenaustausch] Gleichstrebender erholen. ||

Il faut étudier le caractère des enfants, leur défauts, avant de commencer l'éducation, c'est à dire avant de vouloir les diriger. — Cela ne doit pas être superficiellement, ce qui serait très aisé, mais il faut tout ap[p]rofondir qu'on soit sûr qu'il ne reste aucun replis, pas le moindre dans leur âme, qui n[ou]s soit inconnu. — Tous les enfants sont presque toujours accoutumés dès l'âge le plus tendre à devoir se gêner à être commandés et ils prennent le pli de se contraindre et avec ceux le plus auxquels ils se voient livrés pour l'éducation. Il faut donc beaucoup pour leur ôter cette dissimulation et pour leur inspirer autant de confiance pour s'abandonner. On gagne la confiance d'un enfant par une conduite soutenue de beaucoup de tem[p]s pendant lequel il faut bien s'observer à ne point se contrarier, pas prendre un ton plus sérieux; il faut leur laisser une liberté presque entière, surtout chercher tout ce qu'on peut pour flatter leur goût et leur laisser comprendre qu'on ne cherche que leur bien. Point de morale, rien qui pourrait les réveiller de cet abandon dans lequel ils sont avec leurs semblables. Tout ce qu'on dit à un enfant doit être d'un ton très doux, jamais d'humeur ni d'emportement; cependant on peut leur dire leur défaut, au contraire, cela augmentera leur estime. Il faut être comme un ami sage, ou comme un sage, qui est ami d'un faible, qui veut devenir fort et sage. Il faut avoir beaucoup d'indulgence et toujours penser *ce que nous étions à cet âge*. Il faut leur parler avec le ton d'indulgence, mais de fermeté et de vérité! ||

Am 18. 7-ber Wittsch. Ich bin seit ich hier bin verworren und gleichsam, wie vergafft in meiner neuen Lage — ich bin zerstreut und verloren darum weiss ich auch nicht

metlen, mély hatást tett Terézre és többször visszatér rá. Erre vall az aláhúzás is.

für mich zu sein. Ich habe mich ausgelassen bin nicht in meiner vorigen Wirksamkeit und auch in keiner Neuen. — Ich bin nicht glücklich. Ich bin auch nicht unglücklich, es ist ein passiver Zustand, der wie mir scheint geisttötend ist, — mein Geist ist krank; es scheint als wenn wir ich und Josephine sehr uns verstünden; sie will mir helfen und meinem Bedürfniss, aber sie trifft es nicht und ich darf ihr auch nicht offen sprechen sie missverstände mich oder ist in vielen selbst gebunden. — Ich glaube sie ist auch nicht glücklich und doch haben wir uns und vieles was 1000-de befriedigen würde, — es ist als ob eine schwere Hand auf uns liege; ein Mangel an Seegen Gottes ist durchs ganze Haus zu spüren. Ist es recht dass ich darin verweile? ist es tröstlich dass ich darin nichts zu ändern vermag? Wegen einem Gerechten verzieh die Vorsicht in alten Zeiten 1000-en. Von mir sollte ein Segen ausströmen und ich bin nichts!! — Goethe sagt: „Den Unbequemen duldet man noch lieber als man den Unbedeutenden verträgt“.¹⁵ — Ich bin unbedeutend...

Je crois vraiment que je donne de la vanité aux enfants, surtout à Viki¹⁶ — on ne doit leur donner pour émule qu'eux même, ce qu'ils ont été. Pepi a dit: Oh maman ne gronde jamais, elle dit: ne fais cela plus une autre fois — quand on a fait quelque sottise.^c ||

Wittsch. am 19. September 810. Heute mein heiliger Mittwoch zu dem ich nach und nach aus dem Taumel in eine wahrhafte Reflexion übergehend auf viel wahres gekommen bin. Ich sehe nun klar ein, dass *meine Regel* bei meiner Ankunft mein heiligstes und erstes hätte sein sollen. *Ich habe da ich sie hintangesetzt meine heiligste Pflicht verletzt* — empfinde und empfand die Folgen davon und wie ehrwürdig wäre ich dadurch den anderen gewesen, statt durch meinen alten Fehler (einer grenzenlosen Hingebung) ich mir geschadet und da ich nicht ganz consequent und untadelhaft blieb auch an

^c Innen a 18—20. lap üres.

¹⁵ Goethe Wahlverwandtschaften című regényéből idézve. II. Teil, 5. Kap.

¹⁶ Victoire Deym szül. Bécsben 1800. május 5.

Achtung bei ihnen nicht gewann. Wäre ich fest geblieben bei meinem Plan für zwei Jahre, hätte ich nach meiner Regel gelebt um wieviel wäre mein Gefühl anders und ich auch ein anderer Mensch und die vielen Winke die mir Josephine gab erweckten mich nicht; — ich weiss nicht eigentlich was für eine Grösse ich darin suchte — vermuthlich glaubte ich das gute handeln indem ich mich für die Kinder und Jo[sephine] aufopfere, ihnen jede Minute weihe und vielleicht eben in diesem (*nichts für mich behalten*) liege *soviel* Verdienst dass ich der Pflicht einer genaueren Befolgung meiner Regel dadurch enthoben würde! Schon dass ich dieses nicht deutlich mit mir ausmachte, war ein grosser Fehler; — dessen, was ich für gut befand zu thun, sollte ich mir klar bewusst sein; ich sollte es nicht gedankenlos thun, nicht ohne Beistimmung meines inneren Menschen und nur nach Befragung der göttlichen Stimme —. Es ist also sicher im vollen Bewusstsein habe ich nicht gehandelt *durch 6 Wochen*;¹⁷ alle Prüfungen versäumt, alles recueillement; habe mich tête baissée den Geschäften, den Eindrücken überlassen — habe mich durch andere bestimmen und führen lassen alle Augenblicke des Tages — habe ein wüstes, unordentliches Leben geführt; *es war nicht recht* und ich bin auch gegen Jo[sephine] zu weich und gegen ihren || leidenden Zustand und physische Schwäche und wie oft bat *sie* mich zu leben als wäre ich allein: Das war mein guter Genius der mich warnte, aber ich war schon geblendet und kam nicht zu mir selbst. — Nun sehe ich auf einmal wo ich stehe und wohin ich gekommen bin! Freilich habe ich die Menschen die mein höchstes Ideal waren wanken gesehen und sinnlich werden — ich sehe ungeheure Fehler an ihnen, und selbst schwach ist mir's als autorisirten sie mein umkehren zum sinnlichen Leben, aber das ist falsch. — Ich bekannte es so oft: durch Gottes Gnade erhob ich mich, nun soll ich auch durch *sie stehen* wenn ich ihrer würdig bleibe. Ich muss zwar sehen, dass Stakelberg der mir zum Canon diene und Muster, ein sehr

¹⁷ Durch 6 Wochen. Ez visszafelé számítva szept. 19-től, az aug. 8-át adja, tehát ekkor érkezhett Wittschapba.

schwacher und beinah schlimmer Mensch ist er hat uns geschmeichelt und betrogen, er macht Jo[sephine] nicht glücklich; diess alles habe ich in diesem schrecklichen Zwischenraum von 6 Wochen erfahren — Jo[sephine] ist bei aller ihrer Grösse und Erhabenheit, die noch immer fühlbar ist, schwach und sinnlich, vielleicht durch ihren Stand: an ihr zu halten habe ich ihr versprochen und fühle mich auch dazu geneigt; die Pflichten die ich bei ihr übernommen habe verbinden sich recht gut mit meinen heiligen *Regeln von denen ich auch von heute an durchaus nicht wieder weichen will. Meine Schwäche* besteht hauptsächlich in dem ich jeden müssigen Zustand liebe mit Jo[sephine] zu schwatzen, dadurch geht meine Zeit verlohren — ich sollte strenger gegen dieses sein; überhaupt streng nach meinen Regeln leben und *nichts geniessen wollen*. Gott wird mir helfen und mein Genius mir zur Seite stehen, wenn ich nur bete, mich versammle, über mich nachdenke und meine Handlungsweise mit ihrem Motif mir klar fürs Bewusstsein bringe. — Ich soll nicht aus mir herausgehen — vivre intérieurement;¹⁸ mich streng im Auge behalten und meine Prüfungen nie versäumen — vivre en Dieu me reposer en Lui et ne regarder, que lui — es ist schon eine grosse Verdorbenheit, wenn ich die Fehler der Anderen so ansehe, dass sie den meinigen zur Entschuldigung dienen sollen. || Traurig soll ich darüber sein, dass Menschen so leicht fallen können, so wenig Kraft haben, mich soll es nur aufmerksam und strenge machen und von meinen heiligen und beschworenen Vorsatz und Lebensplan soll gar nichts mich abbringen. — Vereinigt mit denen Menschen die zu meiner Erhebung die Werkzeuge waren, glaubte ich vielleicht (*weichlich*) es wäre genug in ihrer Nähe zu leben und so wie sie zu leben — und in ihrem Fall ziehen sie mich herab — ich vergass, dass es Menschen wären, und dass sie jenen strengen Lebensplan nicht für sich bestimmten; ein jeder gehe demnach seinen Weg; à plomb muss ich haben; fest muss ich stehen, vielleicht hat Gott mich bestimmt jetzt

¹⁸ Fénelon, Lettres spirituelles-ből vett jelszavak. Ld. 43., 67—72.

I. és jegyzet.

Stütze und Beispiel für sie zu sein und die grosse Schuld¹⁹ wieder aufzuheben. Auf kleine Seele! Raffe dich zusammen und deine Kraft! Erhebe dein Haupt und dein Angesicht zum Himmel, steh wie ein Fels an dem jene Schiffbrüchigen sich klammern und sich retten. Es ist wahr sie, die mich so klein gesehen haben, haben zu wenig Achtung — ich könnte sein wie ich wollte, ich würde ihnen so leicht nicht imponiren. Aber wie schnell ändert die Vorsicht oft die Herzen und die Ansichten. Von Josephine bin ich gewiss, dass mein festes und consequentes Betragen sie anziehen und glücklich machen wird. — Ich habe aber auf den Beifall und Missfall der Menschen gar nicht zu achten — *ich muss* meinen Plan den ich beschworen folgen und ich kann es schön mit Josephinens Forderungen und Bedürfniss einrichten. In meinem Betragen gegen die Kinder sollte ich täglich mich prüfen wie ich sie geführt, auf sie gewirkt habe, die Bemerkungen über mich und sie. ✕

Heute war ich zu herrisch und hart und wieder manchmal zu sehr ihresgleichen — ich zanke zuviel. — Ich habe im Ideal ein so schönes || Verhältniss, kann es aber noch nicht ergreifen im Ausführen. Es sollte ein *sie dulden* eine Nachsicht die unendlich wäre sein, aber gütig und wieder sehr imposant, imponirend eigentlich; voll Energie sollte ich sie aus ihrer moralischen Schläfrigkeit weken. — Ich glaube es kömmt ihnen vor ich liebe sie nicht; ich bin zu rauh und doch spielen sie mit mir und ehren mich zu wenig. — Ich fühle wohl ich sollte so sein, dass es umgekehrt wäre. Sie sollten mich unendlich ehren und fühlen, dass ich sie liebe.

Am 20. September.

Ich weis [sic] es nun was das bestimmende Motif ist, dass ich binnen 6 Wochen nicht in meine vorige Lebensweise in meine Regeln hineinkonnte, meine Versammlungstunde versäumte und so zerstreut und ausser mir gelebt habe, — *weil Jos. mich* zu ihrer Vertrauten gemacht hat, *Sie* aber nicht die

¹⁹ Célzás Josephin szemrehányásaira, melyek szerint Terézt hibáztatta, hogy az Itáliába való utazást nem akadályozta meg és ezzel a Stakelberg házasságot. Ld. 154—155. l. és Biogr. CCXIII—CCXIV. l.

meine ist. Sie hat weder die Zeit, noch den Willen sich mit mir auf diese Weise zu beschäftigen oder an der Erziehung die ich mir selbst gebe in detail Antheil zu nehmen — auch von meiner Seite ist eine Scheu davon zu reden, — ihre aufgeregte politische Lage, man kann sagen die Zerstörung ihres politischen und moralischen Seins, — die vieljährige Auflösung und die Hindernisse im Zusammenfügen, dieses verschlingt sie, ihre Gedanken, ihre Zeit und sie reisst mich mit hinein, theils mit Gewalt, weil sie das Bedürfniss hat sich mitzutheilen, theils ist meine Schwäche mein unsteter wenig energischer Wille daran Schuld — wie sehr wäre es meine Pflicht gewesen dem *zuviel* zu wi(e)derstehen; mit welcher edler Festigkeit hätte ich auf *meine Bedürfnisse* beharren können! Meine zu grosse Nachgiebigkeit ist durchaus unrecht auch wenn nicht soviel heiliges versäumt wäre und eine solche Zurücksetzung für mich — so ist es unverzeihlich und mein Leben hindurch kann ich es mir nicht vergeben — wie hätte ich mich in Ehren setzen können. || ☘

Am 21. (Sept.) Zu bemerken ist wie ich in der Abwesenheit Jos.-es wieder mich erhoben hatte, — ich die ersten Tage mit Ch[ristoph]²⁰ gut wahr — und wie ich dann wieder nachliess, wie ich zu einer gemeinen Gutmüthigkeit herabsank — ich lerne daraus, dass eine *tägliche* Versammlung eine *tägliche* Erhebung mir nothwendig ist — und wie ich die nächste Zeit besser nützen muss und darüber wachen, nicht in die vorigen Fehler zu fallen. — Es ist mir diesmal wie in Gran²¹ gegangen, nur noch viel mehr vergass ich mich. Jo[sephine] ist auch tiefer — ihre verwickelte Lage berauscht uns gleichsam und wir tadeln St[akelberg]! Freilich ist er es mehr und sollte nach seinem Talent seine Erhebung es weniger sein. — Es ist mir fürchterlich wenn ich denke, dass ich nicht in Gott gelebt habe, — sondern zerstreut irdisch

²⁰ Christoph, Stakelberg báró.

²¹ Esztergom, ahol Jozefin úgy látszik második házassága után egy ideig lakott. Okiratilag nem igazolható. Ld. Biogr. CCLXXIV. l. és j. Br. Teréz Mémoire-jaiban azt állítja, hogy Jozefin 9 hónapot töltött Esztergomban.

und im Tumult. — Ich habe die leise Stimme nicht gehört die in ruhigen heiligen Augenblicken zu uns spricht.

Ich habe den Entschluss gefasst mit Josephine mein Leben zuzubringen, ihr diesen Winter vorzüglich zu weihen — alles in Gedankenlosigkeit, ohne das Heilige zu befragen ohne in den Stand mich zu setzen seiner Leitung werth zu sein. Göthe sagt: Es gibt höhere sonderbare zufällige Zeichen durch die ein höheres Wesen mit uns zu sprechen scheint — dem zerstreuten Menschen dem Menschen in Leidenschaft sind sie unverständlich — dieses von mir so sehr verachtete, zerstreute, unheilige und darum unselige Leben habe ich durch 6 Wochen hier geführt! und schon früher in Carlsbad!

Am 19-ten [Sept. 1810.] Sich auf die Ehrlichkeit eines Dritten verlassen, diess soll man nie; an sie glauben wie man an alles Gute glauben muss aber nie sich und den Andern in den Fall setzen darüber eine Probe zu bestehen. Nie sich und das Seinige Preis geben oder ihn zu einer Untreue Veranlassung geben, das müssen sehr seltene Fälle sein.⁶

Josephine machte die Bemerkung, dass die Kinder ganz anders sind, wenn sie sich nicht beobachtet fühlen z. B. als Lottchen⁷ hier war; und sie glaubt, nur dieser Zustand sei wahrhaft entwickelnd für sie und wünscht dass sie darin bleiben könnten. Dazu gehört abermals eine ganz neue Umgebung; wie können wir sie hier ganz unbeobachtet lassen, und welche Verstellung, welches auf der Hut sein gehört dazu, um sie die scharfsinnig alles bemerken, darin zu täuschen. (Meine Umgebung, das ist das Element in dem sie sich befinden sollten, da sollte auch nicht das Mindeste sein, was übel auf sie wirkte, was sie nicht brauchen könnten. — Ich sehe es deutlich bei St[akelberg]s und Jo[sephine]s Art zu sein, sind Verbote und Gebote und Gesetze ganz unzulänglich; da müsste eine andere consequenz von oben herab erscheinen, eine andere Energie in jedem Fach, damit sie diese in dem Grad ehren, dass sie einer Übertretung auch nur in ihrem Wunsch unfähig würden, — sobald sie es wünschen, versuchen sie es bald und bei der Zerstreung in der man lebt, haben die Versuche nur zu gut gelungen, das sehe ich deutlich, das ist

⁶ Ez vonatkozik Stakelberg előrelátás hiányára a birtok vételénél. Ugyanezen szemrehányás VII—1. 1810. okt. 6-i beírásban, Napló 233. l.

⁷ Gróf Teleki Imréné, Brunszvik Charlotte grófnő Hosszúfalun, Szatmár megye és Kendi Lónán Kolozs megyében éltek.

alles nicht mehr wie in Pisa.⁸ Ich glaube so schön|| die Idee an sich ist, so ist sie hier nicht gut angewendet. Diese Kinder sind nicht mehr unschuldig, sie haben Vergleichen gemacht, sie sind höchst ungleich geführt worden. — Sowohl diesem, als auch ihrem Alter nach sollte jetzt eine Reihenfolge von Instruction eintreten. Fritz⁹ und Victoire⁹ sind ganz reif dazu und auch physisch stark genug. Diese Instruction könnte immer gehend und bei Gelegenheit wie von selbst kommend, ertheilt werden. Vielleicht *wenn ich* durch jemand instruiert würde, wobei ihnen zuzuhören erlaubt würde.¹⁰ Es ist gewiss, die Beiden sind nicht glücklich in diesem oisiven Zustand. Vi[cto]ire sehnt sich nach jenem bei Bigot,¹¹ freilich müsste auch alles ihr so leicht gemacht werden, wie dieser Mann mir ein vorzügliches Talent dazu zu haben scheint. Sie würden jetzt wie ein trockener Schwamm aufsaugen — und verschlingen und würden glücklicher und sittlicher werden. — Ich habe bemerkt, dass die Zimmer, wie sie in Josephinens Abwesenheit sind, eben für uns wären. Eine Dame mit 4 Kindern kann nicht weniger haben, — es ist aber, uns gehörig auszubreiten, wenn Jo. da ist, zu eng und ängstlich. — Wenn noch statt der hässlichen Zerrbilder schöne Zeichnungen, Abbildungen grosser Szenen oder Menschen, Handkarten etc. an den Wänden wären. So dachte ich mir eine so freie Erziehung, doch wie wir jetzt sind, ist es ein wildes Aufwachsen aber keine Erziehung.

Ich habe St[akelberg] im Verdacht er meint innerlich es ist zu spät mit diesen Kindern um dass es der Mühe lohnte. Sie würden so noch immer gut genug und besser als tausende und er hat auch keine || Kosten und Aufopferung. Er hat einmal so etwas geäussert gegen mich, es sei schwer mit schon verdorbenen Kindern. Dann baut er viel darauf, dass der ennui und die Verachtung in der sie leben, sie vorbereitet mit grösserer Freude und Vorschub das aufzunehm-

⁸ Stakelberg, amikor a nővéreket Itáliába kísérte, s velük volt Pisában, intenzíven foglalkozott a gyermekekkel. Ld. Mem. 38. l. 90—92. l. és biogr. CCXXXI—CCXXXIII., CCXXXV., CCXLI—CCXLIII. l.

⁹ Victoire Deym grófné legnagyobb leánya. Szül. 1800. máj. 5. Bécsben. Fritz Deym. Szül. 1801. máj. 3. Bécsben.

¹⁰ Ezt a módszert Fénélon is ajánlja. Ld. Sur l'éducation des filles. Chap. V.

¹¹ A Deym leánykák az olasz utazás alatt, bár Golz grófné felügyelete alatt (Ld. Mémoires), egy Bigot gondjaira voltak bízva. Nem lehetett megállapítani, vajjon rokonságban volt-e Rasumowsky herceg könyvtárossával, akinek felesége, Madame Bigot hírneves Beethoven-pianista, különösen kitűnve a „les Adieux” interpretálásával, és akinek Beethoven az Eroica kéziratát adományozta, melyet Mme Bigot, mikor Párizsba költözött, a francia zenekonzervatóriumnak ajándékozott.

men, was man einst für sie leisten wird; und in diesem Falle ist es besser wenn ich ihnen auch keine Instruction und Aufmerksamkeit schenke, so störe und zerstückle ich ihren Zustand nicht; er¹² wird die Maxime haben recht, oder garnicht; diese hat auch Jo[sephine]. Ich habe gewiss unrecht gehandelt da ich die erste Woche zu hingebend an sie war; diess war es was Josephine meinte als ich sie nicht verstehen konnte. Jetzt ist es mir klar. Ich sehe sie jetzt in einem Zustande wo sie wirklich unwürdig sind der Gutmüthigkeit. Ich soll die grosse Gährung und Vorbereitung nicht stören. Warum hat man mir die Ansicht nicht gleich bei meiner Ankunft gegeben oder warum hatte ich sie nicht?

Ich kann Stakelberg nicht gut sein er hat immer lieblos und falsch an mir gehandelt und fährt noch immer fort — er macht Josephinen nicht glücklich¹³ — er will scheinen was er nicht ist, und ich überzeuge mich immer mehr; darauf ist meist alles berechnet: die Kunst des äusseren Scheins die Kant¹⁴ so sehr verunglimpft; aber er übertreibt dies noch und Kant sagt selbst, sie grenzt sehr an das Unlautere¹⁵ — er ist kein reiner Mensch, nicht rein gut, nicht rein gross — das alles sind Seifenblasen, und traurig ist es, wenn er sein Talent verwendet, andere zu hintergehen und ihnen, wie man sagt, etwas weis zu machen und sogar gegen Josephine erlaubt er sich diess. Auch dass er so reich scheinen wollte, kann ich nicht billigen, es ist nicht rechtschaffen; da er Josephinen für ihr dargeliehenes Geld zurückhalten will, sie geniren unbedeutend machen und allein Hahn im Korb sein will, das scheint, wenn man alles Übrige dazu denkt, gar keine reine Quelle zu haben — und was er von seinem Ideal sagt ist mehr als wahrscheinlich uns darin zu fangen und etwas glauben zu machen. Wir sind recht einfältig, wenn wir ihm wieder aufsitzen; am Ende sagt er dann: warum habt ihr es gethan und geglaubt? — Gutmüthige, gläubige, schöne Seelen so herumzuführen, ich kann darin auf keine Weise etwas religiöses finden. Er scheint überhaupt aus dieser Rolle gefallen zu sein, die er in Yverdun¹⁶ so trefflich zu spielen wusste — und hätte er dieses Unglück nicht veranlasst, welches ihn sehr deutlich bescheiden macht — es wäre

¹² Stakelberg.

¹³ Ugyanez a kijelentés VII—1. szept. 19-én, 216—217. lapon.

¹⁴ Kant: Über Pädagogik. Ld. tüzetes tárgyalását az A—E₁ jelzésű füzetben, ahol szinte revue-szerűen ismerteti; 47—52. lapon.

¹⁵ Ld. u. o. 51. l.

¹⁶ Yverdun Pestalozzi híres intézetének székhelye, ahol a Brunszvik nővérek 7 hetet töltöttek és Stakelberg báróval megismerkedtek. Ld. Biogr. CXC—CXCI. l., CXCVIII., CCVI—CCXI. l.

manches Tolle vergessen worden: Etwas zu heucheln ist doch etwas sehr Abscheuliches! Ein Egoist! An diesem ersten Urtheil Jo.'s und jetzt wieder Ch[arlotten]'s mag doch viel Wahres sein. Trotz meines persönlichen Verhältnisses zu ihm, wusste er mir die reinste und höchste Verehrung für ihn, bis jetzt einzuflössen — so dass ich glaubte Josephin spreche leidenschaftlich über ihn und übertreibe; ich glaubte immer es würde sich noch aufklären über ihn und er könne so nicht fehlen — aber seit einigen Tagen ist es mir licht geworden durch ruhiges Nachdenken und ich glaube beinahe sie hat ganz recht.

Am 22-ten. [Sept.] Was haben wir aber St[akelberg] nicht alles zu danken — Montaigne,¹⁷ Kant,¹⁸ Franklin,¹⁹ Fénélon,²⁰ Herbart,²¹ Ritter,²² Herder,²³ die Bekanntschaft so grosser edler Männer! Was könnten wir noch Alles von ihm lernen und benützen! Die neuere Naturlehre wäre für uns Alle sehr interessant. Was hat man darin nicht für Mittheilungen und Fortschritte gemacht seit einem Jahrzehnt, von dem Allen

¹⁷ Montaigne. Ld. 48. l. 6—12. jegyzet.

¹⁸ Kant. Ld. u. ott 13. jegyzet.

¹⁹ Franklin. Ld. 108. l. 49. j.; 173. l. 13. j.

²⁰ Fénélon. Ld. 21. l. 30. jegyzet.

²¹ Herbart, Joh. Friedrich (1776—1841) filozófus és pedagógus. 1809—1833-ig Kant katedráján Königsbergben tanította a filozófiát és pedagógiát, ezután pedig Göttingában működött az egyetemen haláláig. Ld. 162—168. l. és j.

²² Ritter. Ld. Journal de voy. 28. sz. jegyzet.

²³ Herder, Joh. Gottfried (1744—1803) fiatal korában Rigában és Königsbergben működött mint tanár, később Weimarban lett superintendens és egyúttal az iskolák főfelügyelője. Brunszvik Teréz szempontjából következő művei jöhetnek számításba: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784. Briefe zur Beförderung der Humanität 1793—97. Adrastea 1809. és pedagógiai iratai, melyeket mint a weimari Oberkonsistorium elnöke beszéd alakjában tett közzé, és vallásfilozófiai irányú művei, mint a már említett: Unterschied zwischen Religionen und Lehrmeinungen. Herder világnézete panpszichikus, panentheisztikus. Isten a legfelső, azaz az egyedüli szubsztancia, az öserő, mely végtelen erőben és végtelen módokban nyilvánul. Isten birodalmában egy állandó haladás van, mind magasabb rendű létformák lépnek fel. A lélek egyéni erő, melynek eszköze és tükré a test. Életünk célja a Bildung der Humanität". Ez a humanitás a herderi történetfilozófiának alapfogalma, mely az emberi történelmet mint a természet továbbfejlődését a természeti milieutól feltételezve fogja fel, amely az egyes népeknek megadja a nemzeti jelleget és a megfelelő népi szellemet, mely nem vihető át más népekre. Kivétel ez alól csak a görög nép, mely Herder számára nem nemzetiség, mint a többi, hanem az emberiség legtekintélyesebb kifejezése. „Aus den Griechen spricht der Daimon der Menschheit". Ilyenformán a görög irodalmi és képzőművészeti produktumokkal való foglalkozás olyan fontosságot nyert, mint amilyen eddig a szentírásnak jutott, és a „humanitás"-ra való nevelés legalkalmasabb eszközt látták benne. Br. Teréz is magáévá tette ezt a görög imádatot.

wir grössentheils nichts wissen. Physikalische und chemische Experimente müssten für uns sehr interessant sein und für die Kinder wahrhaft bildend.

Am 23-ten. [Sept.] Ich sehe den Zustand Stakelbergs und die Lage in die er und Jo[sephine] gerathen sind als eine nothwendige Lehre, die er empfangen musste, an. Wenn er es benützt was die Vorschung ihm darin bereitet, kann dieses Gewirr, das Josephinen so schmerzlich sein muss für sie sich erfreulich lösen. Wer weiss was Stakelberg im Übermüthe, wenn ihm alles wohl gelungen wäre geworden wäre! Dieses Leiden war zu seiner Vollendung nothwendig und daher ist es nicht traurig sondern tröstlich. Das Geschick, wie mancher verständige Wundarzt bereitet Schmerzen um Genesung zu bereiten.

Ich sehe unseren Zustand an für diesen Winter als eine Pause, die man aber köstlich verwenden kann, man muss sich so viel man kann gut placiren und unsere Individualität so wie den Haushalt und die Kinder organisiren und gleichsam ausstatten. Seitdem ich hier bin hat die Gesellschaft an Langerweile gelitten, obwohl Viel zu thun und zu schlichten ist, so ist doch nichts positiv, und in Thätigkeit wäre das Speculative nur desto besser gelungen. ⁴Wissenschaftlich soll man sich occupiren, thun muss der Geist und die Hände und das wird für die Kinder die beste Schule sein, wenn sie || *uns angestrengt thätig sehen* und zwar in einer Thätigkeit, worin sie theilnehmen können. Wir können uns zum Ideal erheben, jenes zarte geistige verständige und anständige und immer consequente was uns die Dichter darstellen, wir können es erreichen — und so soll der Mensch eigentlich leben, der Erhabene!

Am 25-ten. [Sept.] Ich habe heute bemerkt, dass ich die Kinder vorerst recht kennen lernen muss, dann ihr Vertrauen und ihre Liebe zu mir recht begründen, — ich muss ihnen immer als eine verständige Freundin erscheinen. — Auf sie wirken könnte ich, indem ich ihnen grosse Züge aus dem Leben oder sonst gelegenheitlich mittheilte. Heute waren sie recht gut, human auch gegen einander — vielleicht ist es ein Beweis, dass ich sie gut geführt habe die vorigen Tage. — Doch habe ich viele Fehler begangen; ich werde ungeduldig — ich corrigire zu viel und beschäme sie vor ändern — wenn dieser stille Zustand dauerte, so könnte ich abends und morgens mit ihnen sprechen, jedem einzeln. Besonders gut wirkt dies abends, wenn wir so still bei einander sitzen, ich ihnen Aufmerksamkeit schenke, sie erzählen lasse. Da öffnet sich ihr Gemüth und Herz, da werden sie

sehr gut. Wie sie sich doch einander sehr lieben, habe ich heute gesehen, da die Knaben ihren lieben Hund schlugen, weil er die Schwester niederwarf.

Wenn nur jetzt an ihnen aufgebaut würde, versteht sich, vernünftig und ganz auf Pestalozzis Art — wenn sie aber länger abandonirt werden, werden sie zu roh und dabei weichlich, recht verderbt — aber die Knaben brauchen einen Mann, der ihnen recht imponirt und sich in Ansehen || zu setzten wüsste, wie St[akelberg] in Pisa.

Am 26. September. Man soll sich nie emportiren gegen die Kinder, nie sollen sie sehen dass sie uns ein *unsanftes* Wort ablocken können. Wie sehr fehle ich gegen diese Regel. Sie soll für diese Woche Gesez sein. Auch Victoire hat mir darüber heute eine Lehre gegeben. Wie mad. Bigot²² immer sanft bleibt || nie eine andere, eine rauhe Stimme annimmt, nie zankt — dass ich die Kleine heute gestossen habe war nicht recht — übrigens bin ich ziemlich mit mir zufrieden, doch da ist es auch leicht allein, einsam und arbiter: aber Jo sagte es, verlangt es: jede soll arbiter sein von sich. Wie wird es gehen wenn sie kömmt, wenn sie mich zerstreut? Fest Therese! Fest und gottgesinnt! — soll ich, die ich andere zum Laufen ansporne selbst verworfen werden und den Preis des Kämpfers verlieren? Ich habe es mir gesagt im 10-ber v[origen] J[ahres]. *Ich soll die Schauspiele vor mir spielen lassen, selbst keine Rolle übernehmen.* So hätte ich auch hier sein sollen. Ich bin es mir schuldig und in diesen 2 Jahren darf ich gar nicht anders, auch wozu mich Jo[séphine] braucht, was sie mir anweist ist sehr passiv. Mit Ordnung und Festigkeit kann ich alles, ohne aus mir herauszugehen, — ich kann ihr viel sein, *sehr viel* indem ich nur *da bin* und ich muss fest sein für das was *ich bedarf*. Ich soll mich nicht zerstreuen lassen. *Ich soll nicht geniessen und mich unterhalten wollen sondern streng arbeiten*, wie einer, bei dem alles daran liegt. Ich kann den Stützer nicht entbehren der meine üble Richtung in eine gerade bringen soll und dies ist tägliche *Versammlung, Prüfung*.

Ich bin in einem ausserordentlichen Fall dass: wo ich schon handeln, eintreten [sollte] und von allen Seiten die

²² Ld. 221. l. és j.

Umstände meine Wirkung verlangen, ich handlungsunfähig bin indem ich mich erst erziehen muss — ich muss also auch aussergewöhnlich verfahren und mich fühlen — ich soll still als eine Null mich betragen, — es kann von geniessen keine Rede sein. ||

Am 27-ten. (Sept.) Ich habe heute einen grossen Fehler begangen in betreff der Hausleute. Ich darf nicht dem einen sagen was ich dem anderen schon befahl. Ich habe überhaupt den Fehler dass ich die Leute lau mache, weil ich von der M[utter] aus gewohnt bin so lange ich lebe schlechte Leute zu haben, die eine Sache einmal befohlen nicht immer thun. So mache ich es auch hier und sage zweimal oder frage nach, oder bestelle bei einem anderen die Sache nochmal — das thue ich nur gedankenlos und verderbe Jo[sephinen]s Leute und es mir selbst, so auch bei den Kindern: einmal gesagt das soll ihnen etwas heiliges sein. — Die Leute und die Kinder darüber hernehmen, wenn es nicht geschieht. Ehrfurcht muss man ihnen einflössen, wenn sie aber an mir etwas ungewisses sehen, einen Zweifel ob sie es wohl gethan haben? befolgt haben? das muss Laugigkeit hervorbringen. — Und sie begegnen mir wirklich schon mit weniger égards — Heute hab' ich ihnen auch etwas Gutes erwiesen in dem Augenblick wo sie aus Vergessenheit einen Fehler begangen hatten — in allem diesen glaub' ich herrscht eine gewisse Delicatesse, Würde und Besonnenheit, gegen welche nicht sollte gehandelt werden. — Bei den Kindern so wie überhaupt im Leben soll ich mir einen gewissen grösseren ins Weite und Grosse gehenden Blick angewöhnen — so bei den K[indern] ihre Liebe, ihre Achtung und ihr Vertrauen soll ich für mich gewinnen — diese Bande bleiben für's Leben und können ihnen und mir sehr wohlthätig werden; der augenblickliche Gehorsam, Unterwerfung, ist vorübergehend, hört einmal auf. Ich darf, was in gesellschaftlichen Umgänge Prahlen, Unbescheidenheit wäre, ich darf von mir reden, gute Thaten von mir erzählen, weise Handlungen, da sie mich durch's Leben noch nicht genug kennen, so soll ich *dadurch* ihre jungen Herzen gewinnen, an mich fesseln — wenn sie einmal ihre M[utter] verlieren sollten, so wäre ihnen diese Gesinnung gegen mich

eine Stütze fürs Leben. Das ist dann wichtig wenn Fritz und dadurch auch mit F.²³ bekannt wird, so ist dies eine Kleinigkeit || gegen das, wenn ich ihm nichts erzeugen lasse das er liebt und wodurch ich ihn an mich fessele.

Am 29-ten. (Sept.) Gestern hatten wir einen der wunderschönsten Abende. Durch eine zufällige Zeichnung eines Berges und eines Spazierganges hatte ich die Überraschung nachdem ich auf einer Seite mit voller Andacht einen der schönsten Sonnenuntergänge genossen hatte, und von ihr für diesen Tag feierlichst Abschied nahm, sie auf einmal bei der Wendung des Weges noch einmal am Himmel, und dieses interessante Schauspiel zum zweitenmal zu sehen. — Ich kann meine Überraschung und Empfindung dabei nicht ausdrücken.

Heute war ein himmlischer Morgen; — so schöne Herbsttage sah ich schon lange nicht und ich bin ganz in jener Ruhe und Stimmung sie recht sehr zu geniessen.

Bei der Führung der Kinder habe ich Fehler begangen. — Wenn sie roh sind und ich sie nicht leicht zu bändigen weiss, so mache ich Gebrauch von meiner politischen Macht, ich drohe, dass sie nicht essen, dass sie von uns abgesondert werden. — Ich glaube nicht, dass es gut ist dies anzuwenden, sie unterwerfen sich dann meinem Gebot aus einem unedlen Motif; dagegen viel besser verfare ich wenn sie sich untereinander nicht vergleichen, da ermahne ich sie für Liebe und Verträglichkeit und mein richterlicher Ausspruch ist immer so, dass sie sich am Ende wirklich vergleichen und ich finde dass dies die beste Wirkung hat, sie sehen meine Gründe ein²⁴ und ihr Gemüth wird weich, sie werden besser. Ich finde, dass sie stark neidisch sind; wenn eines was hat, das ihn freut, so sucht das andere Mittel um ihm es zu vergällen. Es will gleich selbst haben was jener hat. — Ich habe heute die Bemerkung gemacht, dass ich für jene Augenblicke wo die Kinder sich um mich sammeln, wo es sozusagen unausweichlich ist, mich mit ihnen zu beschäftigen mehr vor-

²³ Bizonyára Brunsvik Ferencet érti.

²⁴ Br. Teréz itt egy kanti tanácsot fogad el. Ld. 49. l. Über Pädagogik. 1804.

bereitet sein soll, — diese Augenblicke || soll ich hoch für ihre Bildung benutzen und sehr eindringlich auf sie wirken um die Zeit einzubringen wo man sie sich selbst überlässt.

Am 30.-en. „Denn was ein Mädchen wie Ottilie verlangen kann — sollte — nicht versagt werden können.“²⁵ Ich habe wohl unter andern auch diesen Fehler, — ich verlange ich sage bloss zur Probe und bin ganz befriedigt wenn man mir es auch versagt — dies ist eine glückliche Gemüthlichkeit als Kind oder gegen Eltern oder sonst Personen, denen man tiefe Ehrfurcht schuldig ist, — ich dehne es gewiss zu weit aus und übertreibe es — *es fehlt mir feiner Sinn und Delicatesse* — oder vielmehr ich habe gegen gewisse Personen *zuviel zutrauliche Gutmüthigkeit*. — Es gibt wieder *welche* von denen ich um nichts in der Welt etwas verlangen könnte. — Dieses Verlangen und meinen Wunsch äussern und allerley und alles wünschen war von jeher meine grosse Schwäche gewesen, ich weiss dass es mich bei der M[utter] bei Fr[anz] und Josephine ganz gewiss herabgesetzt hat und ist dies der Fall bei St[akelberg]. Er erkennt überhaupt meinen gutmüthigen hingebenden Charakter und so wie den Grad von Achtung für ihn der dieses auf dieser Höhe erscheinen lässt; da diese Art nun eine meiner Schwächen war, gegen ihn sehr unangewandt ist, so sollte ich dagegen sehr auf meiner Hut sein — auch gegen Joseph.: *die* schöne Kraft sollte *darin* in mir herrschen, die ich in der ersten Zeit meiner Reformation hatte — einfach sein — nichts verlangen was man sich nicht selbst verschaffen und machen kann, genügsam sein; auch hierin geh ich wieder zurück, habe die Energie nicht mehr mich hoch zu erheben, — ich will geniessen; für den Augenblick rechne ich. — Ich gebrauche die Kinder und die Leute zuviel und was ich befehle geschieht nicht in voller Würde — es ist mehr Stolz als Würde und sollte doch umgekehrt erscheinen. *Ottilie ordnete alles ohne dass sie zu befehlen schien.*²⁶ || — Ich muss mit Consequenz handeln und innerer Festigkeit und mir alles ver-

²⁵ Goethe, Wahlverwandschaften című regényéből idézve. II. Teil, 6. Kap.

²⁶ Ld. Goethe, Wahlverwandschaften; módosított idézet: I. 6. Kap.

sagen können — ich muss *in mir* [leben] und ganz im Bewusstsein, wie ich diese oder jene Handlung anfangen und endigen will, — niedrige oder einfältige Personen um Rath fragen oder nicht recht wissen wie zu machen, gibt ihnen arrogance; wie ein höherer Geist, wie eine Gottheit soll man ihnen vorkommen, — aber das, was man thut, muss dann auch in seinen Folgen und in seiner Anordnung ganz rein und gross sein. — Mit Sicherheit und Ruhe ganz aus sich heraus. — Auch unsere ressourcen, lecture dgleichen müssen wir für uns behalten. — Ich habe in Ofen diesen Fehler aus Gutmüthigkeit häufig begangen. Ich wollte *jedem* mittheilen was ich wusste und *wie* ich das wurde was ich bin, es beleidigt auch der Menschen Eitelkeit wenn ich zu verstehen gebe, als halte ich mich für etwas höheres und will ihnen zum Beispiel dienen, sie sind zu wenig rein und es ist überhaupt nicht schicklich; und natürlich hat mich das herabgesetzt. — Stakelberg übertreibt dieses wieder — er — dehnt zu sehr aus: — niemand soll seine ressourcen kennen, er allein will glänzen, dieses ist inhuman — auch hier wie überall die schöne Mittelstrasse. Franz handelt für sich und hat darin eine schöne Haltung — meine Verwöhnung kömmt von meiner Erziehung und dass die Mutter uns nicht selbständig werden liess. Ich wurde gewöhnt immer um alles nachzufragen. Jede Selbsthandlung wurde mir unmöglich gemacht.

Am 1-ten. [Okt.] Ich könnte im Hause Joseph.'s eine so schöne Rolle übernehmen. Sie wird gewiss ihre neuen Kinder mehr lieben als diese. Sie ist schon jetzt viel strenger, da könnt ich also Mutterstelle vertreten — ich müsste der Kinder Vertraute sein — ich bin zu barsch gegen sie — Victoire traut und vertraut mir nicht, ich corrigire noch immer zu viel — ich sollte eigentlich zu meinem Vorthail äusserst gütig und nachsichtig sein, es fällt mir nur so schwer etwas zu grundgehen, etwas ruinieren und verderben zu sehen! Aber ich sollte denken, etwas geht immer verlohren: wenn ich die Tassen und den Garten schütze so geht darüber an ihrer Liebe Achtung, Vertrauen etwas weg.

Am 1-ten. [Okt.] Von einer eigentlichen Freundschaft einer persönlichen, die im Gefühl besteht, kann, glaube ich, zwischen mir und St[akelberg] fürs Leben keine Rede mehr sein. Vermuthlich bin ich ihm fortwährend ein zu geringes Wesen, dass er so eigensinnig auf der nähnlichen Handlungsweise und Kälte beharrt —, mit Willen ist mir noch nichts Gutes von ihm zugeflogen, aber mit Willen hat er mir schon sehr viel übles gethan — wirklich nur um weh zu thun; interessant wird er²⁴ mir bleiben, und als Freund auch lieb — wenn er sie²⁵ glücklich macht und befriedigt — wenn nicht so verdient er nicht zu leben.

Beispiel sollen wir den Kindern sein und das nach St[akelberg] vorzüglich soll sie bilden, — was gab ich ihnen denn aber für ein Beispiel? Dass ich nichts Böses thue? Das ist noch zu wenig. — Sehen sie in mir die thätige, weise Hausfrau? Sprech' ich dem einen Trost zu? — erhebe ich denn den andern, ermahne und ermuntere ich alle Hausgenossen zur Pflicht? Bereite ich die Nahrung zu, die sie erquickt? — Die Kinder werden bedient von Fremden, die man zahlt, sie glauben es muss so sein und sie und wir sind zum Müssiggang und zur Unterhaltung da. Ich muss gestehen, dass ich mir von einer solchen Erziehung einen anderen Begriff machte. — Eine Hausmutter sollte die Seele von allem sein, — die erste auf, die letzte zu Bett, — nicht speculativ, wie sie uns sehen, sondern thätig; sie müssten mit Hand anlegen; sobald man die Grosse zu spielen übernommen hat, so müsste diese Thätigkeit einer anderen die Stelle ersetzen. Die Kinder müssen unterrichtet werden, und da sage Stakelberg was er wolle, *dieses fehlt.* ||

Durch Stolz gegen Häuslichkeit entstehen die vielen Bedürfnisse und der Wunsch nach Reichthum, der mir auch an Josephinen nicht mehr ganz rein und edel scheint. Da ist mir das Bild von Phocion²⁶ und Cincinnatus²⁷ immer noch das liebste in der Geschichte, weil es mir das wahrhaft edelste scheint und ich glaube auch Jo[sephin] und St[akelberg] hätten auf diese Art mehr und schöner auf ihr Jahrhundert gewirkt — mir thut es leid um das schöne Ideal das ich mir von [olvashatatlan nevek] machte. Freilich leben

²⁴⁻²⁵ Természetesen Stakelberg Josephine értendő. Ugyanez az aggodás. Ld. 216—217. és 222. lapon.

²⁶ Phokion. Ld. 39—40. l., j.

²⁷ Cincinnatus, Lucius Quinctius, példája az órómai erénynek és erkölcsnek, akit 460-ban K. e. konzulnak, majd 458-ban diktátornak választottak, és miután az aequusokkal szemben megmentette a hazát, 16 nap után visszatért az ekéjéhez, hogy 439-ben, mint 80 éves aggastyán újra diktátorrá tegyék meg a plebejusok megfélemezésére.

wir jetzt in Zeiten wo viel dazu gehört ohne sich zu zeigen, aufgesucht zu werden. Man würde St[akelberg] nicht zur Rettung des Staates nicht zum Diktator aufsuchen und auch jene Alten haben in ihrer Jugend dem Staate gedient und sich bekannt gemacht. Vielleicht sind Jos. und Stakelberg durch die Annahme der Stelle die mit dem Besitz von Less[o-nitz]²⁸ verbunden ist nur einen Irrweg gegangen und die Vorsicht führt sie jetzt zurück — O guter Gott! nur geblendet sollen sie nicht sein — gieb ihnen reines Licht und Wahrheit, dass sie recht wählen und recht gehen in diesem entscheidenden Augenblicken! Segne sie o grosser Gott.²⁹

Mittwoch am 3. 8-ber. [1810.] Die Fragen die ich an mich zu richten haben sind: bin ich mit mir zufrieden? Hab ich meine Pflichten gethan? Hab ich nichts Böses gethan? Mit Willen hab ich nichts böses gethan, aber träg war ich; nach meiner Regel hab ich nicht streng gelebt. — Wenn ich tief über mich nachdenke und mein Thun, so muss ich finden ich habe gar nichts gethan. Titus²⁷ hielt den Tag für verlohren wo er nichts gutes that. Was thue ich Gutes in einer Woche? Dass ich mit den Kindern bin, das ist nicht mehr, als dass ich da bin — dass ich mich bestrebe alles von ihnen abzuwenden was übl einfliesst und dagegen suchen gut auf sie zu wirken? *so viel als ich thue* müsste jeder Mensch thun, der nicht böse ist. — Also nur böse bin ich nicht. Nach meiner Regl lebe ich nicht — ich stehe nicht früh auf, ich bin nicht mässig im Essen — ich bin nicht genug thätig und arbeitsam — nicht genug versammelt, andächtig und fromm, ich lebe nicht in Gott — bin zerstreut und irdisch; — bei einer Gemüthsverfassung wie die meinige jetzt ist, ist es nicht möglich, dass ich in der Gesellschaft und *im Leben fest sei* — wenn schon in dieser Einsamkeit ich mich zerstreue!! —

Selbst bei Beleidigung soll ich immer sanft bleiben immer gefasst — ich war es den ganzen Tag, aber Abends handelte ich doch einmal dagegen — es ist gewiss dass

²⁸ Az uradalom neve.

²⁹ Az eladó gróf Trautmannsdorffnéval kötendő pótegyességről van szó, aki a devalváció miatt pénzkövetelésekkel állott elő.

²⁷ Titus, Flavius Vespasianus, római császár (79—13). Híres volt jóságos lelkületéről.

Josephine immer gelassen bleibt, obwohl sie durch ihre Kränklichkeit Entschuldigung verdiente wenn sie auffährt — dieser heilige Tag sollte gar nicht durch dergleichen entweiht werden, sein Einfluss soll auf den künftigen Tag wirken und der vorgehende soll Vorbereitung sein — so sollen diese 3 Tage als Canon für die übrigen sein, und einst sollen sie zusammenfliessen und *ein schönes* gleichströmendes Leben ausmachen. Worin Sanftmuth, Milde Frömmigkeit, mit Festigkeit, Muth, standhafte Ausdauer und Treue herrschen. ||

Am 4-ten 8-ber. Josephine kömmt zurück — ich muss ganz anders sein, als ich war — ruhig, bescheiden, versammelt — ich soll mich nicht irren lassen in dem allein besteht meine Tugend *dass ich festhalte an dem, was meine eigentliche Pflicht ist. Strenge Ausübung* meiner Regeln und Gesetze; *darin soll ich leben* — das übrige findet sich — *meine Zeit ist das kostbarste* wenn ich sie verschwende, bin ich eine Thörin — tapfer soll ich sein, kämpfen gegen meine Sinnlichkeit und alles was Versuchung ist und Verleitung — *wenn ich hier nachgebe so würde ich auch dem tollsten und schlechtesten nachzugeben im Stande sein.* — Ich muss mich zurückziehen, *allein sein* — *nicht von allem wissen wollen, nicht geniessen wollen, sondern arbeiten* — mir alles versagen, die strengste *Enthaltsamkeit* — ich lebe auch jetzt viel zu weich, weichlich, sinnlich, viel zu langsam, mit Sekunden sollt ich geizen und rasch sollt es gehen Schlag auf Schlag.

Wenn Josephine da ist, mit den Kindern viel sein so wie jetzt — *la fidélité à laisser tomber tout ce qui trouble le silence intérieur.*²⁸ Mehr munter, lustig und thätig soll ich nebstbei sein — soll heilige Freude üben und die grossen und guten Gaben die Gott uns täglich giebt. — Ich bin zu speculative auch meine Gesundheit geht dabei zurück. Einen Tag in der Woche still stehen, zurücksehen, vorwärtssehen, sich prüfen sich stärken, die übrigen Tage wirken; im Ausüben dessen was man jenen Tag beschlossen, zubringen. Ich

²⁸ Fenélon Lettres spirituelles: 150. ...laisser tomber tout par simple fidélité... tout ce qui... trouble le silence... intérieur.

habe keine Würde in meinem Betragen ich bin zu gemein und das auf mich halten scheint nur Stolz, keine Würde — wenn jenes Bild Schillers vom Weib zu erreichen wäre: — „Beseeligend war ihre Nähe und alle Herzen wurden weit — doch eine Würde, eine Höhe entfernte die Vertraulichkeit“²⁹ Ich habe keine angebohrene Würde und Höhe in meinem Wesen, aber Jo[sephine] sagte: „*Ich sei zuweilen achtungswert*“ dann bin ich auch gewiss würdevoll — ich soll also nichts dafür *annehmen* sondern *es sein* dadurch, dass ich meinen Gedankenkreis veredle, dass ich mich erhebe und erhaben erhalte, dann erscheine ich auch erhaben und imponire ohne Stolz. ||

Am 6. 8-ber. Man soll nicht übles von den Menschen denken, bis man dessen überführt ist, dass sie schlecht sind — aber klug soll man sein und auch der Sittlichkeit willen verhindern, dass sie schaden, immer dagegen auf der Hut sein. — Der Zeitgeist des 19-t Jahrhunderts fordert es — hier in Wittschapp findet man Belege; wäre Stakelberg klüger gewesen, so hätte er sich und die seinigen und wahre gute Menschen nicht in Verlegenheit und Leiden gesetzt und viel, viel Gutes verhindert wovon er jetzt verantwortlicht wird. Warum sollen wir unser reines Leben und die Absicht Gutes zu thun stören lassen? Entweder nicht in menschliche Verhältnisse sich versetzen oder alles durchschauen und vermuthen was Böse je gethan haben und was in der Möglichkeit ist, dass diese mit denen ich zu thun, auch anwenden könnten und juridische Massnahmen dagegen nehmen. —

Am 7. Wie mir scheint *will ich* zuviel und *thue* zu wenig — lieber weniger wollen und mich dadurch in Stand setzen *mehr* zu leisten als ich mir aufgebe — am meisten fehle ich gegen die Würde im Betragen — ich vergesse mich und vertiefe und zerstreue mich eben durch meine Meditationen und den Unterricht und bin für das praktische dann nichts. Ohne Josephin werd ich daher gemeiner: das sollte nicht [sein]; ich kann sie ja verlieren und was ist der Mensch wenn er

²⁹ Schiller: Das Mädchen aus der Fremde című költeményéből.

immer einen Anhaltspunkt bedarf. — Ich sollte wie Franklin³⁰ *eine Tugend* für jede Woche auszuüben mir aufgeben — und nichts anderes und dann sollte ich mehr für den Augenblick leben. — Augenblicklich muss ich schon etwas sein und vorstellen — ich soll representiren. Diese Woche herrsche bei mir der *äussere Anstand, Representation* und darauf mein ganzes Augenmerk gerichtet — die Stunde fülle ich aus mit etwas nützlichem, geize mit jeder Minute aber ohne mich hinein zu verlieren.

Die kleine Geschichte des 70 jährigen Greises der bedauert dass er durch längeres Schlafen jeden Tag um drei Stunden also sein || Leben um — 11 jahre verkürzt habe, hat grossen Eindruck auf mich gemacht. Was vorbei ist, kann ich nicht wieder einbringen wie er, aber ich habe noch 40 Jahre vor mir, bis zu seinem Alter; von Morgen an kann ich die drei Stunden benützen, wenn ich will. Das ist aber wieder eines von jenen Vornehmen die *ich nie aufhöre zu wollen und nicht zu thun*.

Entschlossenheit — sagt Herbart³¹ — wie war Ottilie³² entschlossen! Nicht die Annäherung des Todes konnte sie von ihrem Wollen abbringen — so muss man alles wollen was man will oder lieber bleiben lassen was man nicht ändern kann; ohne Vorsätze; so ist man nicht in Gefahr sich selbst lächerlich zu werden. Dieses *eine* was ich mir vornehme sollte für solange Gesez bleiben, bis ich es durch *Ausdauer, Beharrlichkeit und Strenge in mich selbst* verwandelt habe. Es soll nichts *fremdes* sein. Es soll mir unmöglich werden 1. *spät aufzustehen*. 2. *Ein gemeines oder zerstreutes Äusseres* zu haben, oder irgend eine Sünde gegen den *Anstand und die Würde* und Sanftmut zu begehen. Eher nicht ablassen, bis diese vier Tugenden erreicht sind. — Dahin gehört dann Klugheit, Überlegung in Handlungen. Ich hätte mir den Verdross wegen der Brücke nicht zugezogen, wenn ich recht überlegt hätte und das kann mir noch mehr Ver-

³⁰ Célzás Franklin heti erénytáblázatára.

³¹ Herbart. Ld. 162—163. l. és jegyzet.

³² Ottilie, a Wahlverwandschaften egyik hösnője, aki bár közeledett a halálhoz, nem ment vissza a bárói családba.

druss machen, obwohl es nur eine Läpperei ist. So hätte ich jenes Unrecht einer uneigentlichen Antwort gegen O. A.³³ mich nicht schuldig gemacht — auch damals nicht, als er sich so keck benahm um zu erfahren wie es mit St[akelbergs] fortune stehe — Würde und Höhe ohne Stolz.

Am 7-ten 8-ber. Ich bin mit der Führung der Kinder zufrieden, was wird Josephine dazu sagen? — Ich bin oft so sehr eingeschränkt besonders wenn ich mir selbst überlassen bin! doch sehe *ich auch* schon mehrere Fehler — ich habe mich heute ihnen zu viel überlassen; ich beschäftige mich mit ihnen, was eigentlich nicht sein sollte und dann bin ich noch zu wenig sanft, bin auch rauh, und ungeduldig — ich corrigire, verbiete und gebiete und bei aller Mühe mich zu mässigen ist es noch nicht das ganz eigentliche Verfahren. Dann rede ich von ihren Fehlern, beschäme sie eines vor dem andern. — Ich habe mir zum Grundsatz gemacht, spottend auf ihre Unarten zu wirken, ob das recht ist? Fritzen der sich jetzt sehr an mich hängt will ich morgen sagen, er solle das Seinige thun, ich werde schon bemerken ob er als fester, starker Knabe zu handeln fähig ist — abends würden wir zusammen sprechen, einstweilen thue ein jeder was recht ist und womit er seine Zeit benützen will — nur sei die meinige kostbar etc. — Ich glaube immer jene Erzählungen von Lavater³⁰ haben uns vortreffliche Dienste gethan. — Ich sehe eine grosse Veränderung, er geht in sich. Gottes Segen über uns! Dass ich ihn gut leite und behandle, dass nichts Verkehrtes, falsches sich in ihm entwickle! Ich fürchte und ahnde meine Art zu sein macht sie den *Schein* suchen. — Ich *fordere* zu viel und was sie noch nicht sein können, wollen sie *scheinen*, besonders wenn ich liebe reich dabei bin, so thun sie sich einen starken Zwang an. Ob dies gut sein wird? Ob sie sich rein hieraus entwickeln werden? Ich fürchte, ich wende *ohne Wahl alle Mittel an zu meinem Werke sie sittlich* und anständig etc. zu machen.

Am 10. Okt. Mittwoch. Würde und Höhe ohne Stolz, dagegen habe ich meist gefehlt diese Woche. Wie wir vom Hause aus gewohnt sind uns zu betragen ohne innere Würde wie wir mit R.³⁴ und dergl. waren, wie man überhaupt in Ungarn mehr treuherzig ist — das ist hier mal placirt. Auch

³³ O. A. ismeretlen.

³⁰ Lavater. Ld. 208. l. jegyzet.

³⁴ Rohringer, a martonvásári intéző. Ld. biogr. LIV., LXVIII. l. és j.

gegen F.³⁵ der es zwar selbst ist. Man soll sich aber nicht nach jeden Menschen formen, sondern *etwas sein*, einen Character haben, ohne immer zu sehen, was die andern sind. Dieses ist überhaupt Roheit! Nichts feines, kein Ton, keine innere Würde habe ich. Ich war thätiger, versammelter aber alle meine Regeln habe ich nicht streng befolgt. Viel Zeit verlohren. *Bin ich aber diese Woche besser, vernünftiger, anständiger geworden?* Mein 58-stes Gesez dass ein feiner, kluger, gerechter Mann alle meine *Worte, Handlungen, Äusserungen, mein Betragen* beobachte und richte: Mehr im Unterlassen als im acquiriren mich üben. Jene Worte Goethes „fange deine und deines Kindes Herzenscultur mit Ausrottung des Schlechten an, dann richtet sich der edle Blumenflor von selbst in die Höhe“. — je ne veux plus jamais m'impatianter, m'emporter, ni me laisser aigrir.

Ich selbst, mein Individuum sollte immer *rein lebenswürdig, sanft und schön bleiben was auch die Umstände Veranlassungen und Verhältnisse sind, gegen alle Menschen und allein so wie vor Tausenden, vor Fremden und Hausgenossen*, so auch gegen die domestiquen. Ottilie wusste anzuordnen, ohne dass sie zu befehlen schien. Quand nous montons beaucoup d'égards aux autres, ils nous en accordent aussi. Die feine Sittlichkeit entgegengesetzt der Roheit der feine Ton — une noble et gracieuse fiereté. Jeden Tag soll ich überlegen was ich für diese Woche bestellt und dieses soll Gesetzeskraft haben von heute an. ||

Am 12-ten. [Okt.] L'oncle Joseph³¹ serait encore une fois le plus naturel aide dans le cas de payer Les[sonitz] sur le champs — il lui fallait aussi 60000 fl. la première année p[ou]r Futak, il l'a trouvé, il la trouverait beaucoup plus tôt cette fois, s'il voulait. — Je crois pourtant que Josephine et Stakelberg aurait pu pardonner quelque chose p[ou]r retirer de si grand service.

³⁵ F. bizonyosan Frank, a Stakelbergék öreg intézője a birtokon. Ld. Memoires 103. l.

³¹ Brunszvik József gróf. — Futak egyik birtokuk. Ld. Czeke: Br. T. ősei és oldalági rokonsága, 39. l. — Stakelbergék neheztelnek rá, mert ő és családja ellenezte a Stakelberggel való házasságot.

Le 13. Die Zeit des stillen, langen, tiefen Nachdenkens wird nun bald vorübergehen. Dieses wird mir fehlen und dann die Möglichkeit aller Geschäftigkeit und Gespräche der Kinder immer folgen zu können; wenn ich noch so vertieft in meiner Ecke sass, so wusste ich ohne Anstrengung immer alles (im Ganzen) was vorging, — und verfolgte so ihre Entwicklung und Bildung und konnte ihren relativen Charakter erforschen nicht pädagogisch, ich schien nicht mit ihnen beschäftigt und war es *immerwährend* — dieses hört auf, wenn Jo — da ist — ich will *ihr* etwas sein und *ich* will *sie* geniessen — ist das aber recht? Das *reine Rechte* will ich ja nur thun. Vielleicht müsste ich so fortleben wie bis jetzt. Dann wäre es möglich, wenn Josephine in Stakelbergs Zimmer wäre, sonst aber nicht.

Durch Kant's Leben³² habe ich viel lernen können dadurch wie er gegen seine, ihm an Geist inferieure Verwandte handelte, ist vielleicht Stakelbergs Betragen erklärt ohne seinem Charakter zu schaden. Grosse Geister können die untergeordneten lieben und dulden, aber Aufmerksamkeit, genaueren Umgang, Zeit, können jene nicht fordern. — Seine strenge Ordnung, sein frühes Aufstehen im Winter und Sommer vor 5, Seine langen Betrachtungen in denen er nichts zu thun schien || wo jeder unbedeutende Umstand ihn störte, erinnert an Sokrates.³³

Ich habe das avanciren meines innern Menschen nie so empfunden wie in dieser Woche; wenn ich meine jetzige, gelassene und selbstständige Stimmung mit allen vorhergehenden vergleiche so finde ich den Unterschied gross; was mich vorher ängstigte, mir zu thun gab — fällt mir so leicht, und ich bin sehr gefasst und ruhig. Ob *dieses* in zerstreuten Verhältnissen wohl bleiben wird oder ob ich wieder wanken werde. Ob etwas äusserliches wieder nach und nach so heftig eindringen könnte um mich meiner innern Ruhe, meinen Gleichmuth zu zerstören. Bin ich wahrhaft auf der Leiter der Vollkommenng? Vielleicht ist mein Zustand vorübergehend, eine Geburt des einsamen Nachdenkens und wird mit dieser Gelegenheit verschwinden? Mir ist als sei nun alles beendet, mit mir im Reinen — ich kann nun Alles denken, bestellen, mein und der Kinder Äusseres besorgen, — ich weiss den Menschen zu begegnen, nichts setzt mich in Erstaunen oder Verlegenheit, nichts imponirt mir. — Ich bin wohl

³² A továbbiakból feltehető, hogy Kant első biográfiái közül a Wasianski I. Kant címéről lehet szó, mely 1804-ben jelent meg.

³³ Sokrates kontemplatív életére (K. e. 470—399) való célzás és talán arra, hogy Stakelb., úgy, mint Sokrates, nem vállalt állást és szintén nem gondoskodott kellőleg családjáról. Ld. részletes jegyzetet 404. l.

begierig zu sehen, wie ich mich in anderer Gelegenheit benehmen werde. Gegen Stakelberg, Josephine? In trüben Verhältnissen, die M[utter]! O Gott du Grosser und Guter! erhalte mir meine klare Besonnenheit! lass nichts verwirrend auf mich wirken! lass mich nie wieder einen gereizten Zustand erfahren, sondern immer augenblicklich den Eindruck beherrschen, als wäre ich schon im Voraus damit fertig! — Rührend feierlich ist die Mondnacht in der ich dies schreibe; der Abendstern allein glänzt neben ihm, in stiller || unwandelbarer Freundlichkeit. Es war mir hoher Genuss und hat mich erhoben mit Euch mehr vertraut geworden zu sein, schöne Sterne! mit dir weltenbesäeter Himmelsbogen. Auch dir dank ich vieles, Goethe! in deiner Ottilie³⁴ und Charlotte³⁵ hast du das vollendete Bild des Weibes dargestellt. — Ihre Höhe hat jede Kraft meiner Seele gehoben — du Rousseau³⁶ hast den Schleier meiner Augen gelüftet — ich sehe und freue mich! Oh all ihr Lieben und Herrlichen der Vor- und Mitwelt, Euer Genius umschwebt mich in dieser schönen Stunde, euer hoher Geist belebt und stärkt den meinen, geweckt in allen seinen Theilen und durchdrungen, strebt mein ganzes Wesen in die Höhe. — Zurück sinken?! nimmermehr! Ob mein Hang und mein natürliches Dahinkommen zu poetisieren und zu Ausrufungen rein natürlich ist, oder das Erscheinen früherer *Verbildung*? Kant hasste alles Exaltierte, alle d[er]g[e]ichen Äusserung und Übertreibung, — er hatte einen Abscheu dafür, er war für das Schlichte, Gerade, Einfache, Natürliche, hatte eine grosse Wahrheitsliebe — in diesen Zügen und in dem, dass er der frühen Erziehung einer geistreichen verständigen Mutter von grossen natürlichen Gaben alles schuldig war, hat er viel Ähnlichkeit mit Goethe — ich muss ganze Stellen dieses Buches,³⁷ hier abschreiben: nach Kants Urtheil war seine Mutter eine Frau von grossem, natürlichem Verstande, den ihr Sohn als mütterliches Erbtheil von ihr erhielt, einem edlen Herzen und einer echten, durchaus nicht schwärmerischen Religiosität. Mit innigster Erkenntlichkeit verdankte Kant ihr ganz die erste Bildung seines Charakters. Da sie eine durchaus rechtliche Frau, ihr Gatte || ein redlicher Mann, und beide Freunde der Wahrheit waren; da aus ihrem Munde keine einzige Lüge ging, kein Missverständniss die häusliche Eintracht störte, da keine gegenseitigen Vorwürfe in Gegenwart der Kinder die Achtung derselben für ihre gutgesinnten Eltern

³⁴—³⁵ Goethe, Wahlverwandschaften című regényének női főalakjai.

³⁶ Rousseau. Ld. A—7 6. jegyz.

³⁷ Az említett Wasianski könyve: „Im. Kant“ alapján.

schwächte: so wirkte dieses gute Beispiel sehr vortheilhaft auf Kant's Charakter. *Keine Fehler der Erziehung*³⁸ *erschwerten ihm daher das Geschäft späterer Selbstbildung, die oft unvermögend ganz zu verhindern, dass jene nicht durchschimmerte.* Seine Mutter nahm früh ihre Pflicht wahr: sie wusste bei ihrem Erziehungsgeschäfte, Annehmlichkeit mit Nutzen zu verbinden. Sie gieng mit ihm einer Frage nach, machte ihn aufmerksam auf die Gegenstände der Natur und manche Erscheinung, lernte ihn Kräuter kennen, sprach ihm sogar vom Bau des Himmels so viel als sie wusste und bewunderte dabei seinen Scharfsinn und seine Fassungskraft. ||

Seine strenge Ausdauer, sein Ernst, seine Kraft auch in dem geringsten Ereignis des Lebens, sein, bei dieser Höhe, humanes edles Betragen, seine ausserordentliche Selbstständigkeit — er dachte fein und human auch für sich selbst — alles dieses hat viel Belehrendes und Erfreuliches, dass ein solcher Geist in menschlicher Hülle lebte! — Wie schön und fein seine Freunde mit ihm im hohen Alter und in kränklicher und schwächlicher Unbeholfenheit und Laune umgingen, hat mich gerührt, im Andenken an die letzte Hinfälligkeit unserer guten G[ross]mutter³⁹ und wie wird es mit unserer Mutter sein? Sie entfernten sorgfältig alles was einen unangenehmen Eindruck auf ihn machen könnte — doch hatte jeder seinen Beruf und erfüllte dessen Pflichten. Wasianski's⁴⁰ strenge Wahrheitsliebe — freie und offene Behandlung der Schwächen Kant's in seinem Alter ist mir eine Lehre in meinem Betragen gegen Josephine; er verleugnete sich selbst und was er *sich schuldig* war *nie so sehr* dass er der Veränderlichkeit des ehrwürdigen Greises sich preis gegeben hätte. ||

Am 16-ten. [Okt.] Stackelbergs Erscheinung ist immer interessant und merkwürdig. Ich habe viel lernen können, sowohl durch sein Benehmen, als durch mein Betragen. Wie er den Leuten Muth machte — für übertriebene Ängstlichkeit, als die nicht auf den Platz ist, wendet er Spott an, da gehen sie selbst in ihre Thorheit ein. Mit welcher Energie er handelte und wie viel er that in kurzer Zeit ohne sich zu verwirren. Nachmittag etwas ruhen ist eine gute Maxime — niemand vermuthet es: wenn man dann viel leistet, und früh und spät, imponirt dies sehr. So gut und brav ich war noch

³⁸ Br. Teréz saját nevelésére céloz.

³⁹ Anyai ágról való nagyanyja Seeberg Kristófné szül. Baussnern Barbara, aki Brunszvikéknál élt és ott is halt meg.

⁴⁰ Wasianski, az említett „Immanuel Kant” szerzője.

kurz zuvor allein, verwirrte mich seine Erscheinung und ich beging viel Fehler. Ich vergass mich und beobachtete nicht wie ich erschien — vergass Josephinens Maxime: Wenn ich als schwaches Geschöpf mich zeige, verlieren alle meine Aufopferungen ihren Werth. — Mit welcher Schwäche gab ich mich dem sinnlichen Eindrücke hin. — Ich benahm mich so in den meisten Fällen seines Daseins, dass er keine reine Idee von mir mitnehmen konnte. — Welche Lehre! Dass ich der ersten Versuchung — zerstreut zu handeln mich überlasse! wann werd' ich fest und sicher sein? und wie ängstlich ward mir, zurück zu bleiben! beinahe erlag ich ihr — kaum konnte ich mich erholen! Bin ich mir deutlich bewusst welche Verkehrtheit mit im Spiele war? Wie ganz anders betrachtete ich meinen mir selbst gewählten Beruf? Die weltlichen Freuden hatten wieder meine Einbildung ergriffen und verwirrt, und der *lange Winter* auf dem Lande, mir selbst überlassen erschreckte mich.⁴¹

Am 17-t. [8-ber.] Mit welchem Leichtsinn betrug diese Tage ich mich? Wie sah und fühlte ich ganz verschieden? Wie schien es mir für einen Augenblick unmöglich in der Einsamkeit auszuhalten! Wie wenig gut benahm ich mich gegen Stakelberg: hätte ich ihm *also* erschienen wenn ich treu gewesen wäre meine Aufgaben und Regeln zu überlesen! Ein abermaliger Beweis dass mich der gegenwärtige Augenblick entrainirt und aus der Fassung bringt! Wie anders sehe ich diesen Ruf, diese Schickung den Winter einsam zu zubringen jetzt an; als besondere Gnade, eine Wohlthat, die grösste und wohlthätigste, die mir erwiesen werden konnte. — Für diese Woche bleibt alles wie in der vorigen, die Regeln vom 7-ten und 10-ten, nur dem stillen Forschen und Nachdenken will ich mehr Zeit widmen und die Stunden mir und den Kindern eintheilen. Zollikoffer³⁶ hat mir erkennen machen dass ich viel gutes thue täglich an den Kindern, dies hat mir Trost gegeben. Eine Lüge habe ich mir erlaubt; —

⁴¹ Stakelbergék Bécsbe mentek, ahol december elején megszületett az első Stakelberg kisleány. V. ö. Napló 270. l. 1810. dec. 10.

³⁶ Zollikofer, Georg Johann (1730—1788), egyházi szónok, 1758 óta Leipzigben a református egyházközség plébánosa. Prédikációin kívül 1789—1804 15 kötetben, kiadott egy „Neues Gesangbuch“-ot 1766.

und wieviel edler wäre es gewesen der Wahrheit streng getreu zu bleiben — Wahrhaftigkeit ist die schönste Tugend. — Nie sollte ich sie verletzen — man soll sich angewöhnen durchaus recht zu handeln, überall das Rechte zu sagen; keine Übereilung! — Wenn ich aber dennoch etwas nicht *rein rechtes thue* soll ich die Kraft haben es einzugestehen; wie mir selbst, so auch anderen — es ist Schwäche die Eitelkeit erzeugt und die Eitelkeit erzeugt Lüge. — Stakelberg hätte [es] liebenswürdig gefunden wenn ich mit dem Zusatze: ich hatte Unrecht es hat mich überrascht, die Wahrheit gesagt hätte, besonders wenn ich dazu ein ganz tadelloses Betragen verbunden hätte und wie könnte ich da mich selbst achten! — Ich glaube Stakelberg schätzt nichts so sehr als *Wahrhaftigkeit* und es ist auch in der That das Höchste zu dem sich der Mensch erheben kann — er wird gewiss rein handeln und wie unschuldig ist der, der alles sagt und entweder keine Beschämung zu fürchten hat, oder erhaben genug ist sein Unrecht einzusehen und zu bekennen: als der immer sich beschönigen will, immer anders und besser || erscheinen will, als er ist; wenn jenes schon mir nicht ganz rein dünkt Verschweigung und Verhehlung manches Umstandes, so ist es verächtlich sogar wenn man das Wollwollen oder die Achtung anderer durch Lügen zu erkaufen im Stande wäre! — Ich erkenne es für eine grosse, glückliche Fügung, dass ich in eine Lage versetzt wurde, wo ich ganz mir und dem Höheren leben kann und doch in einer Situation mich befinde, wo ich representire, wo ich anzuordnen und soviel Gutes an andere bewirken kann. Es ist nicht mehr die dependente Lage in der ich vorigen Winter war. Wenn ich will, so kann ich die Zeit so schön nützen und mich sehr emporheben in jedem Betracht.

Jene Lüge hat mir viel unruhige Augenblicke gemacht, hingegen wie erhaben musste man sich fühlen, wenn in einem solchen Falle man die Wahrheit hätte sagen können. — Ich mache das Gesez für eine lange Zeit die Tugenden die ich den 7. 8-er mir aufgab zu üben und was ich jeden Prüfungstag aufschreibe täglich zweimal zu übersehen, nebst jene vom 7. und 10

Am 19-ten. [Okt.] Ich habe heute gewiss wieder viele Fehler begangen. — Natürlich sein ist nicht gemein sein; im Gegentheil ich bin nicht natürlich ich bin gezwungen affectirt — es gibt immer etwas zu verstecken, es ist nichts grosses, feines, edles in meinem Wesen. Gemein bin ich dabei trivial, besonders gestern. Ich nehme mich nicht zusammen. — Das rein Rechte will ich ja nur thun auch in Kleinigkeiten, im detail — *immer*, das höchste Rechte! Da muss ich aufmerken wieviel unrechtes ich thue im Tag oder unrichtiges. — Heute gegen F[rank]³⁷ zweimal handelte ich nicht recht — denn dass ich die nothwendigen Briefe nicht schrieb sondern die Zeitung las, das setzte mich in der Arbeit zurück und machte im Hause unnöthiges Aufsehen, —

Am 19-ten. [Okt.] M. T. Cicero⁴² besass alle Weisheit und alle Tugend die nur einem Manne zur Zierde gereichen können — aber seine Weisheit, die ihre Blicke über eine zu weite Sphäre ausbreitete, übersah oft diejenigen Vortheile, die von kurzsichtigem Blick deutlich gesehen werden; und seine Tugenden die so viele Lobsprüche von andern und den Beifall seines eigenen Gewissens hatte, gaben ihm einen Anstrich von Eitelkeit. Er schien überhaupt in seinem Character einen Fehler zu haben, der bey Personen von so grossen Fähigkeiten nur gar zu gemein ist; er suchte unvereinbare Eigenschaften zu vereinigen, die seinen grössten Handlungen oft ein lächerliches Ansehen gaben. So bemühte er sich, da er der grösste Redner war, auch für den besten Spassmacher zu gelten. Er lehrt Andere die Eitelkeit verachten und wandte doch selbst mit grossem Eifer jeden Kunstgriff an, einen Triumph zu erhalten, den er doch noch durch nichts verdient hatte. Obgleich niemand die Verderbnisse der damaligen Zeit so gut einsah als er, so hoffte er doch einen so verdorbenen Staat ohne Betrug regieren zu können. Ob er gleich einem jeden mit dem er umging durchschaute, so benutzte er doch nicht allemal seine Beobachtung und verstiehs gegen alle Klugheit. — Ich mache die Beobachtung, dass in verdorbenen Zeitaltern, selbst ihre grössten Männer grosser Schwächen fähig waren, — so erscheint mir Stakel-

³⁷ Frank, a Stakelbergék intézője.

⁴² Cicero, Marcus Tulliusra (K. e. (106—43) vonatkozókat B. Tézis a Müller „Serena“-jának II. szak. 10. darabjából vette, melynek címe „Stellen von Garve: Anmerkungen zu Cicero's Pflichten“.

berg auch und diese Schwächen an ihm sind dann nicht mehr unbegreiflich. ||

Guthsmuths⁴³ Vorrede zu seiner Spielerholung ist äusserst langweilig und zeigt das seichte jenes Pädagogiums. Ich machte dabei die Bemerkung dass selbst seine guten Gründe noch immer elend sind. — Pestalozzi hat das Wort gefunden: *Abwechslung in der Arbeit*, dies ist dem Geist nothwendig und dem Körper. Ich finde das Leben ist zu kurz um es zu verspielen und genau genommen für den Starcken und Geistvollen ist die Arbeit nur Spiel nach Kopfarbeit Gymnastik der Hände und selbst in dieser mechanischen Beschäftigung noch Abwechslung. Dabei kommt doch immer noch etwas heraus, es vermehrt den Familien- und Staatsreichthum und der Einzelne hat die Freude des Gelingens, welche nach meinem Gefühl höher als alle Spielfreude ist — ausser dem Bewegungsspiel hasse ich alle andern eben so sehr, als alle Kartenspiele. ||

Am 21-ten. Welche Wohlthat in dem freundlichblicken liegt weiss nur der, der sie entbehrt! — Welches Glück, welch innigen Genuss, kann der Mensch dem Menschen gewähren durch alle Momente des Lebens! und was entbehrt der Einsame, der Verlassene? welch ein Meer von Freude, von unschuldiger und ich möchte sagen göttlicher Freude! — wie kann ein Mensch sich zu solcher Entsagung entschliessen! wie schrecklich muss sein Herz vom Schicksal verwundet sein oder er muss keines haben. —

Besonders lieb und werth und erquickend sind die Blicke, das Anschauen höherer Wesen die wir sehr schätzen; die der inferieuren Geister stärken uns nicht und erbauen weniger es müsste nur schon ein Verhältniss *ihrer* Dankbarkeit gegen uns dazu kommen; da sehen wir es aber wieder eher als einen schuldigen Tribut an. Wenn Josephine mich anblickt, mit mir spricht, mich gerne kommen sieht, so wird mir sehr wohl — ich weiss mich auch von niemand dieses Eindrucks zu erinnern. — Ob wohl mein wohlwollender Blick, oder das Entziehen meines Blickes auch jemand bedeutend ist? Mein Leben bis jetzt ist doch so trocken verflossen, — ich bin auch trocken geworden. Bald vielleicht vertrocknet es ganz, das rege, lebendige das war in mir. Nun wie Gott will — ich glaube immer, höhere Wesen ha-

⁴³ Guthsmuths művének pontos címe: Spiele zur Uebung und Erholung des Körpers und Geistes, 1796. Életrajzi adatokat ld. Journ. de voy. 10. sz. jegyzetet.

ben Einfluss auf unsere Schicksale; sollen sie nun schon untergeordnete od. das Höchste sein. Ich erkenne etwas Wunderbares im Leben — dasjenige was *vielleicht* Goethe in Ottilie zu schwärmerisch ausgesprochen hat *vielleicht* auch nicht. — Der grosse Mann! Sollte er uns zu täuschen die Absicht gehabt haben? oder ist ihm vieles klar was 100.000en verborgen bleibt!!! ||

Sein Unrecht fühlen und es erkennen und bekennen auch gegen ein geringfügiges Geschöpf, ein Kind, ist recht; es vertraut auch und achtet uns um so viel mehr.

Am 24-ten. Ich bin wohl nicht ganz mit mir zufrieden diese Woche! Ich mache vieles recht; ich bin viele Stunden erhaben und vollkommen gut — aber nicht durchaus — ich wanke — ich habe keine Beharrlichkeit — keinen festen inneren Sinn — alles *dérangirt* mich — ich bleibe bei allen Vorsätzen ein schwaches, wankendes Geschöpf — einen Tag, wo ich durchaus und unwandelbar in allen Vorfällen mich würdig betragen hätte, hab ich noch nicht gesehen — und eine Woche? — und das Leben? Gute Therese! Gut bist du aber nicht stark und daher die Ungleichheit. — Du bist nicht wahr — weil du etwas willst was du nicht kannst. Merkwürdig ist mir die Zerstreuung im Gemüthe die ich zuweilen nicht bemeistern und nicht bannen kann. — Nicht die heilige Kirchenhandlung bannte den bösen Geist — die sonst so sehr meine Geister beruhigt und concentrirt — was fehlt mir? — Ist es phisisch? zum Theil! Auch in der Sorge für die Erhöhung dieser Kräfte bin ich nicht genug consequent.

Auch ist öfterer Zwiespalt mir im Gemüthe über Kleinigkeiten — ich weiss nicht das Rechte zu fassen zu ergreifen, — besonders schwach ist meine Denkkraft. —

Ich bin viel zu zerstreut und zerstreue mich selbst — ich umfasse zuviel. Ich will zuviel, lasse das Eine aus um das andere zu ergreifen, dies schadet meinem Character. — Was ich am 21-ten 7-ber aufschrieb kann ich auch noch nicht überwinden: das Zerstreute Unheilige! Gegen die Kinder sollte ich viel einen sanfteren Ton haben, nie auffahren — sie nicht corrigiren. —

Gelassenheit ist eine Tugend die ich erwerben will. Auch || bei Kränkung, bei unerwarteten Fällen — *gelassen*

— Rosamunde³⁸ beruhigte durch eine schöne Fassung eine ganze aufgebrachte Gesellschaft; die Worte die man in diesem Gemüthszustand spricht, wirken dann auf erhitzte Gemüther mit einer heiligen Gewalt. — *Meine Zeit verschwende ich*, weil ich sie nicht am eigentlichsten anwende. Was Fénelon darüber sagt: *même ce temps est perdu où on fait le bon, mais pas le bon qu'on devrait faire* — wenn ich das thue, bin ich eine Thörin. *Ich gebe meiner Sinnlichkeit wieder viel nach, der Versuchung.* 1-t. Gesez: *Ich muss acht haben dass der Kinder rohes Wesen mich nicht herabzieht.* — Ich soll sie zu mir erheben; mit Gewalt, d. h. mit stummer, bloss moralischer — durch Beispiel.

2-t. Gesez: *Keine Zerstreuung.*

3-t. Gesez: *Sanftheit in allen Worten — Gelassenheit.*

4-t. *Keine Sünde wif(e)der den Anstand, die Würde.*

5-t. *Beim Erwachen aufstehen.*

6-t. *Nur zweckmässige Beschäftigung — keine irrende — störende* — mich nicht herabziehen lassen — nicht aufbringen — Klugheit und Überlegung in *allen Handlungen und Worte und innere Würde.*

Dass mich Jo[sephine] und St[akelberg] beobachten — für sie und in ihrem Hause handle ich. *Fein, delicat bei den Fehlern der Kinder.* Wie hat mich heute Fritzens Delicatesse gefreut — *ich soll ihr Gefühl nicht beleidigen. Ich soll jede Woche edler, anständiger werden, wenn auch nicht im Detail. Ich soll unterlassen das Üble; Güte erst acquiriren.* —

Rosamunde war durch kein Betragen der anderen durch keinen Ausdruck von aussen ausser Fassung gesetzt. Wie lebenswürdig und ehrwürdig ist dies. Dem stillen Forschen und Nachdenken will ich mehr Zeit widmen. Wahr muss ich werden und wahrhaft; überall will ich *das rein Rechte thun und sagen.* Anwendung und Reflection sollen gehörig gemischt sein.

7-t. Für mein Phisisches streng zu sorgen.

Am 29-ten. Ich machte gestern nachts die Bemerkung, dass ich zu wenig liebevoll mit den Kindern bin. — Im Grunde glaub ich lieb ich sie zu wenig, nämlich mit der

³⁸ Nem tudtam kikutatni a célzást.

Liebe, die alles vergiebt. — Ich gleiche seit einiger Zeit mehr der Gouvernante als der Mutter — ich sehe sie nicht als meine Kinder an — und mein Verhältniss zu ihnen als vorübergehend — das ist nicht recht; auch sind die Folgen schon zu spüren; sie lieben mich nicht mehr so hingebend und vertraulich — und dies sollte doch mein erster Zweck sein. Selbstständig will ich aber stehen und mit mehr Liebe die Kinder behandeln.

Am 30-ten. [Okt.] Ich bin viel roh und trivial, unsanft und unschön diese Zeit gewesen — ich bin auch nicht mehr so streng als vor einem halben Jahr — ich bin weich — etwas weichlich, sinnlich, leicht ungeduldig gegen die Kleinen.

Mir scheint als arbeitete ich daran sie weniger offen zu machen — das soll ich sehr vermeiden — sie müssten sich verstellen am Ende. Ich selbst soll zart erhaben artig sein und ihnen gar wenig antworten, gar wenig mit ihnen sein, was ich aber sage muss gross, würdig, liebevoll sein. Wenn sie trivial und lästig sind gar nichts äussern nur ernste und stille, trocken gegen sie werden. Sie sollen selbst auf ihre Fehler kommen. *Handarbeit und stilles Nachdenken für mich.* Ich habe zuviel gelesen. — Selbständiger soll ich sein in Josephins Hause. — Ich lasse alles so hingehen wie es geht und das aus Furcht es schlecht zu machen, ich sollte aber sehr würdig handeln können. Ich soll die Kinder nie anfahen, nie ihre Fehler vor den andern sagen — dieses alles sollte zarter sein. —

Am 31. Mittwoch. Ich bin nicht ganz mit mir zufrieden, es ist mir deutlich, *ich will zuviel*: dies zerstreut und beunruhigt mich; für meinen stillen, ländlichen Aufenthalt sollte ich vorzüglich: Stille des Geistes, Ruhe des Gemüths beentzwecken[!] — einfach soll ich auch in meinem Wollen in meinen Zwecken sein — und mit Ruhe und daher vollkommen das *Wenige thun*, heilig soll ich mich und die Kinder halten und ansehen — und nichts soll unser Glück und Zufriedenheit stören. Ich war gewiss diess alles nicht die verflossene Woche — ich will es diese sein. —

Am 1-ten 9-ber. Ich muss durchaus sie mehr sich selbst überlassen, — dass sie was wissen, ist ganz Nebensache und muss wie von selbst kommen — es ist nicht meine Pflicht

ihnen etwas zu lehren und wenn ich zu viel und zu jäh etwas will, verwirre ich mich und sie. Josephine selbst hat mich davon entbunden — weil sie sagte — wenn sie auch ganz unwissend blieben, — wird sie doch einst die Welt darüber beschämend belehren, das verbildete Geschöpf aber, bessert nichts. Still und ruhig und höchst einfach sollen unsere Tage vorübergehen. Was sie immer unter sich beginnen soll ich sie lassen und nicht aus mir herausgehen, immer sanft und hoch über sie erhaben bleiben. — *Im Ganzen* muss ich unseren Zustand, Laage und Verhältnis anschauen. *Ihre Liebe* wahrhaft und nicht zum Schein oder aus politischen Gründen soll ich erwerben. || — *ihre Achtung ihr Vertrauen*. Das sind die H[au]ptmassen der Ansicht. Wenn sie roh sind unter sich, so werden schon Augenblicke kommen wo ich sie davon zurückführen kann, abends, wenn sie vertraulich mit mir schwatzen — werden sie sich dessen schämen, und nach und nach werden sie edler werden. Ich soll ihnen viel Freude spenden — *Geschenke, Spiele* — *mich* viele Stunden des Tages und besonders die Abende kann ich ihnen widmen und Stakelberg liess sie ganze Tage trivial sein. Für sie und mich Erhöhung der Gesundheit; für diese im Detail sorgen — *Stärke, Ausdauer und Gewandtheit; Schönheit* — Josephine wünscht dass sie gar wenig sitzen — Bewegung, spazieren in den Zimmern, sie spielen lassen zusammen, auch wenn es ausartet. Dieser Wunsch Josephinens ist auch *wieder viele* acquisitionen in Kenntnissen — wenn sie ihre Sprechorgane bilden — die französische Sprache zur Vollkommenheit erlernen, die deutsche reinigen, für Sittlichkeit und Anstand durch die Lecturen und gelegentliche Ermahnung und Gespräche gesorgt wird, und vor allem durch mein Beispiel: Bildung ihres Gedankenkreises dadurch und durch Erzählung aus der Geschichte und Naturgeschichte. Josephine will die Erdkunde und Himmelskunde beifügen und vor allem Religion. — Zuweilen schreibt Victoire, aber nur wenn sie selbst will — sie kann Monate nichts thun. Die Übrigen werden es auch nach und nach; so auch das Lesen erlernen: Victoire wird vermutlich || die Orthographie beider Sprachen leicht diesen Winter erlernen, ohne dass sie viel schreibt, sie hat ein ungemeines Talent. Wenn wir von angestrengter Gymnastik, Spiel und Tanz ermüdet sind, können wir während dem im Spazieren im Zimmer allerley nützliches schwatzen — ich kann *sie erzählen* lassen, dann *Rechnung, Benennung von den Dingen* im englischen und italienischen — die Rechtschreibung in diesen Dingen für Victoire, durch das Ausschreiben der Worte.

Avec douceur je puis les reprendre, les ramener, les faire ressouvenir. Je sens combien cette vertu est nécessaire dans l'éducation, *le calme, la douceur* toutes leurs petites fautes et rudesses etc. ne doivent pas m'atteindre; pour combien alors je m'élèverais au dessus d'eux, combien grand sera leur estime — comme les Dieux, on est alors dans une autre Sphère, et si je reste toujours tranquille — je me trouverai toujours à portée de les aider, ou de les convertir, ou de les conseiller et reprendre. Si j'acquies *ces vertus* j'ai beaucoup fait; elles sont les premières pour une femme surtout, et ils[!] me manquent. J'y ajouterai noblesse dans les manières, les expressions, les sentiments. Si je me lève de grand matin, si je dors peu, et si je ne veux que peu de choses dans la journée je me conserverai une belle tenue morale — Besonnenheit, Ruhe. — Dans les conversations avec les enfants tout en gagnant leurs amours et confiances, j'agirai bien sur eux, je leur serai utile, et je leur servirai d'exemple — en cela comme || en tant d'autre choses. Si je ne veux pas trop, je serai toujours prête à agir avec dignité et conséquence, und ich könnte mich in vielen Jahren auch zum Vielthun erheben. Jetzt darf ich es noch nicht. En jouant j'accoutume Victoire à la déclamation. Elle lit avec passion — elle me lit chaque soir; elle aime aussi beaucoup que je prenne part, alors je me mets à ma table éloignée, tous les huit jours un peu plus, et je demande qu'elle lise si distinctement que je puisse tout comprendre. ||

Am 3-ten. [Nov.] Gleich und gleich gesellt sich gern. Darum hat Trautmansdorf⁴⁴ so viele Zuträger und Freunde — theils darum, theils weil sie sich erkaufen lassen. Beides zeigt die Verdorbenheit der hiesigen Menschen, und Stakelberg kann nicht so viel Freunde finden, weil die Zahl der Guten sehr gering sein mag.

Ich habe heute gedacht ich sei unwürdig Victoire⁴⁵ zu erziehen und gehörten ganz andre Talente dazu, auch ein vollendetes Geschöpf. — Auch begehrt sie viel an Liebe, könnte viel aus ihr machen. Unglücklicherweise kann ich ihre Individualität nicht lieb gewinnen und habe keine genug grosse Nachsicht für ihre Schwächen und Fehler, daher schliesst sie sich auch nicht mit aller ihrer Fähigkeit zu lieben an mich und darum ist auch eben in dem Grad ihr Eifer sich zu vervollkommen matt und lau. Sie hat einen

⁴⁴ Özv. gróf Trautmannsdorffné szül. Nádasdy Teréz grófnő, akitől Stakelbergék az uradalmat vették. Ld. Biográfia, CCLXXVIII—CCLXXIX. 1. és j.

⁴⁵ Deym Victoire született Bécsben 1800. máj. 5.

unendlichen Grad von Eigenliebe und alles scheint gross und ausgesprochen in ihr zu liegen. — Sie hat viel Leichtsinns und Flatterhaftigkeit, sie ist schwer zu fixiren. Vielleicht wäre das Verhältnis mit ihrer Mutter vor der Reise oder bei Bigot⁴⁶ am entwickelndsten für sie gewesen. Für Karl⁴⁷ hab, ich immer Gefühle (natürliche) das zur Erziehung mir nothwendig erscheint. — Er scheint mir ein herrlicher Knabe, — und ich habe so viel Güte und Nachsicht für ihn in Allem.

Eine innere Stimme hat mir gesagt, die Mutter zu verlassen sei nicht recht — ich muss mehr darüber nachdenken bis ich mich entscheide⁴⁸ — mich dauert Josephine, und ich fürchte unser intimes Verhältnis das uns gegenseitig glücklich gemacht hätte, wird dadurch unwiederbringlich aufgehoben. Sie wird sich Freunde für sich und die Kinder wählen, || so auch mein Verhältnis mit den Kindern wird erschüttert, gestört — hat die Mutter ein Recht dazu? und ist es nicht nur bloss Schwäche wenn ich nachgebe?

Von einer andern Seite ist es vielleicht egoïsme von Josephin, sie will mich ganz für sich haben, ich soll ihr ergeben sein, nur weil sie keine andere Freundin hat und mich braucht — ich kränke meine alte Mutter um ihr zu eigen sein, und meiner Eitelkeit von ihr geachtet und geliebt zu werden, zu folgen! — Hier ist leicht ein Fehlgriff gethan — wer wird mich leiten, das Rechte zu fassen, zu ergreifen? „Man soll Gott in dem Kinde sehen und lieben.“ Diese Ansicht fehlt mir im augenblicklichen und täglichen Benehmen. Ich habe mit ihnen nicht rein dieses Verhältnis — „als ob ich es formen und bestimmen könnte etwas Gottgefälliges zu werden“. Victoire vorzüglich, dann Sephine⁴⁹ reize ich zur Ungeduld. Victoire sagte gestern bei Gelegenheit eines Spieles, ihr grösster Schmerz sei wenn man ihr Unrecht thut. Ihre Eigenliebe verwandelt jeden Tadel darein. Sie kann den nicht lieben, von dem sie glauben kann man thäte ihr Unrecht. Ich habe zu wenig delicatessé wenn ich sie corrigire, ich sollte jedes einzeln sprechen und ich selbst sollte die grösste Zartheit in diese Dinge bringen.

Am 5-ten 9-ber. Ich erhebe, ich veredle mich, das will ich zu meinem Trost wohl glauben, aber wie langsam geht

⁴⁶ Ld. jegyzetet a 221. laphoz.

⁴⁷ Deym Karl született Nussdorffban 1803. júl. 27.

⁴⁸ B. Terézt úgy látszik anyja visszahívta, holott elhatározta, hogy Jozefinnek tölti életét. Ld. 219—220. l., szeptember 21.

⁴⁹ Deym Sephine, a legkisebb Deym leány, szül. 1804. febr. apja halála után.

diess von Statten. Ich habe eben meinen vor einem Jahre aufgezeichneten Plan gelesen — hätte ich standhaft und wahrhaft darnach leben können dieses volle Jahr wie weit, ach wie stark müsste ich sein! —

Das bin ich nicht was auf diese Art hätte werden können. — Ich bin es nicht und dieses kostbare Jahr! es ist dahin — nur halbe Früchte sind mir gereift! und diess grösstentheils durch meine Schuld! Täglich oder doch wöchentlich soll ich *einen* Fehler ablegen, dass er aber in allen künftigen nicht mehr erscheine das soll meine Sorge sein. Nichts sollte mich stören, nichts zerstreuen — *in mir* den ganzen Reichtum meines Lebens findend.

Auf einen Fehler bin ich wieder gekommen: kleinliche Anstalten und Bedürfnisse beschäftigen mich zu sehr. Um auf dergleichen zu kommen und zu verhindern sich in irgend einer Situation fest zu rennen, vergleiche man nur sein jetziges Leben mit irgend einem erhabenen Moment seines Lebens. —

Am 6-ten. Man muss etwas gewisses, anständiges in jede Minute des Tages legen. Vielleicht hab ich dagegen heute einigemal gesündigt.

Ich war doch wieder zuviel mit den Kindern, auch war ich unsanft. Ich sollte vielleicht Fritzens Anstandsfehler nicht so scharff ahnden. Ihnen nur Abends die *Fehler des Tages* vorhalten. Auf der Stelle nichts sagen. —

Am 7-ten. Mittwoch. Ganz vollkommen war ich auch diese Woche bei weitem nicht. Ich bin noch immer zerstreut zu exaltirt, zu wenig ruhig, zu wenig heilig, zu wenig sanft. Diese Woche will ich auf diese Fehler *hauptsächlich* aufmerken: *die Kinder nicht zu corrigiren, nicht rauh und roh gegen sie zu sein. Le calme la douceur; la noblesse dans les manières, dans les expressions, me lever de grand matin et vouloir peu dans la journée.*

So wie ich mich durch Abhängigkeit, *Ehrfurchtsgefühl und Bezeugung* erhoben habe — so ist dieser Zustand wo ich geringere Wesen um mich habe und ich die höchste bin —

in mancher Hinsicht verderblich für mich dagegen muss ich auf der Hut sein.

Le 7-ème. Je ne suis pas parfaite avec les enfants, cela est sûr, si je l'étais, ils devraient m'adorer — je pourrais me faire adorer d'eux, si avec ce que je leur suis, je ne les corrigerais pas tant et que je ne les blesserais et les choquerais jamais. Je crois que je gagnerais beaucoup de tem[p]s si je || mettais plus de système et méthode dans ce que je fais, l'ordre dans les petites choses. On peut leur donner beaucoup de défauts en leur les nommant, ou en les leur supposant. — Il est au contraire utile de leur dire — je sais que tu es incapable de mentir — ta soeur, ton frère t'aime beaucoup, il s'est oublié par zèle pour toi. Si je ne te croyais pas juste, fidèle je ne pourrais t'aimer etc.

Le 8-ème (nov) Josephine n'aimait pas me voir mise négligemment, mon port mon langage — mes expressions, j'en ai d'absurdes dans la langue allemande, et je parle assez mal le français, elle n'aime pas me voir triviale! Ich habe keinen geläuterten Geschmack; dann wird das Gemeine für das Natürliche, das Derbe für das Starke, das Aufgeschwollene für das Erhabene genommen. Elle aimait quand on cultivait sa beauté et, en se rendant fort et robuste de soigner aussi les petites délicatesses qu'une éducation finie donne — on peut acquérir l'un, sans négliger l'autre et une tenue accomplie doit réunir toutes les perfections; elle aime qu'on rende ses filles surtout soigneuses pour leurs affaires et dans leurs affaires. J'ai trop peu de délicatesse quand je les corrige; je remarque que Victoire quand cela lui arrive, devient en quelques sorte méchante et malicieuse et triviale. Aussi je remarque qu'elle avait plus de bonté d'âme dans le premier temps de mon séjour d'ici, elle est revêche avec la petite et voilà aussi ma faute, — la lui aurais-je donné?

'Im innersten Bewusstsein wohnt die Summe aller Wahrheit, aller Treue und Liebe — Geist Gottes.⁵⁰ ||

Die reine Christusreligion heisst: Gewissenhaftigkeit in allen menschlichen Pflichten, reine Menschengüte und Grossmuth, — sie ist auf Selbstverleugnung gebaut und wird in jeder Beziehung des Lebens durch diese befestigt. Dass nur der Mensch von wahrhaftigem Herzen, los vom bösen Gewissen, zu Gott treten darf. Devotion! Der heiligste Zustand des Gemüthes, eine völlige Gottergebung nicht nur in Ge-

⁵⁰ '—' Ld. Herder: Von Religionen, Lehrmeinungen u. Gebräuchen című sorozat III. értekezése: Vom Glauben an den himml. Beistand einer heil. Gemeinschaft. (Herders sämtl. Werke. Hg. von B. Suphan. XX. köt. 190. l. 1—10. §.) Herderre jegyzetek: ld. 22., 223k lapon.

sinnung, sondern besonders in Umständen die diese Gottes-
 ergebung nicht ohne Kampf thätig und wirklich fordern:
 Hohe Religion. Du lebst in einer grossen Ordnung! Ordne
 dich zu ihr. 'Der ächten Menschenreligion liegt immer ein
 Ideal von Aufopferung zu Grunde.^{50a} 'Religion ist Harmonie
 mit sich selbst und mit der Natur.^{50b} ||

Le 10-ème (nov) Je crois de tous, les enfants la petite
 aura le plus grand attachement pour moi — elle est la plus
 jeune et elle a je pense rien aimé encore. Je ne suis pas
 faite pour plaire à vue et pour cela elle ne peut pas m'aimer.
 Aussi son coeur est-il prévenu. Elle aime sa mère avec pas-
 sion Fust,⁵¹ Grethe⁵¹ Mad. Bigot,⁵² toutes ces personnes lui
 sont très chères. Mais elle sera un jour capable d'estimer
 et de chérir la vertu et les personnes vertueuses, elle
 m'aimera donc. Et si c'est moi qui la rende heureuse, elle
 m'aimera beaucoup.

Du Grosser! Du Allmächtiger! Die Heiligkeit und Schön-
 heit die du selber bist, durchzieht die Welten, die du erschufest
 und erhältst, eine Atmosphäre davon umgiebt jedes
 Geschöpf; wir leben und schweben darin, nur der Unsinnige,
 der Thor, der ewig Zerstreute stösst ihre Wirkung von sich;
 er ahndet es nicht wie gut er sein könnte, wie gross, wenn
 er nur diese Wirkung zuliesse. Was wird in einem zukünftigen
 Leben aus denen, die in Leichtsinne und Thorheit ver-
 graben, nicht ahnden den Geist, der sie umweht? Wer
 empfindet jene Frage? Doch diese ist mir beantwortet: dass
 in diesem Leben alle wahrhafte Seligkeit und himmlische
 Freude nur dem stillen Betrachter seiner Selbst, der Natur
 und des unendlich Grossen und Heiligen, das uns umgiebt
 und das mit jedem Athemzug und jedem Hauch uns zu Theil
 wird; wie die Glasperlen, die den Indianer entzücken, wie
 der hölzerne Tand des Kindes, erscheint diese Seeligkeit,
 diese Freude, dem Zerstreuten, dem sinnlich gefangenem
 Menschen. Mir ist es gewiss, nur dem ganz von allem sinn-
 lichen Genuss enthobenen Menschen wird || ächtes seeliges
 Gefühl zu theil; das andere, obwohl von starkem Reiz, ist
 nur ein Rausch, eine Täuschung, er, berufen zur seeligen,
 starken und grossen Empfindung und Wonne, gebraucht sie,
 weil er die Andere nicht kennt, nicht ahndet, so sehen wir
 denn in Liebeshändeln und Weltgesinnungen, von Ehrgeiz

^{50a} '—' Ld. Herder id. m. VI. ért. Vom Unterschied zwischen Reli-
 gion u. Wissenschaften. 240. l.

^{50b} '—' Ld. u. o. VII. ért. Vom Christenthum u. Antichristenthum.
 256. l.

⁵¹ Bizonyára a kicsinyek gondozói vagy nevelőnei.

⁵² Mme Bigot. Ld. 221., 225. l., j. 1810. szept. 19.

grau geworden, am hohen Kartenspiel am Pharaotisch, jenen gereizten Zustand der Jugend, die nun zum Theil nicht mehr für ihn taugt, — sich verschaffen. — Wie jener zum Thatenreichen Helden der Vorzeit, so verhält sich der sinnlich Geniessende, zu jenem Höheren...

Ma chère Josephine! Je ne puis le savoir quel effet ce que je t'écris fait sur toi, n'es tu pas peut être en peine, que je ne sois mécontente de moi-même et que je fais donc mal? Je n'en puis juger mais je veus te dire qu'il y a une marche ou parceque on fait bien on voit qu'on est peu — cette situation de mon âme vaut mieux que si j'étais dans la présomption de bien faire. ||

Ich halte dafür es sei Eitelkeit und Stolz, Eigenliebe vor Allem, Grossmuth in keinem Fall, warum Stakelberg und Josephine mit Pest[alozzi] nicht in näherer Verbindung stehen wollten — Ihn, Pest[alozzi] hätte es erhoben und gestärkt in seinem schönen Wirken. — Er zeigte lebhaft das Bedürfnis dazu... Ihn zu täuschen und von sich zu stossen scheint mir unedel — er hätte verdient nach seinem langen Leiden, dass ihm von allen Seiten aufs edelste wäre begegnet worden — und ich hätte es schön gefunden und ehrenvoll für uns, die Tage des ehrwürdigen Greises durch unsere Liebe und unserem Antheil zu verschönern. Es ist möglich, dass ich mich irre und dass sie recht haben.⁵³ ||

Der Mensch wird durch Unterwerfung und wahre Demuth allein gross und stark.

Die Ängstlichkeit rührt oft von Schwäche, öfter von unrichtigen Meinungen und Begriffen her.

Die Tugend ist der Sieg über die Versuchung.

Eine der schönsten Verrichtungen der Kinder, ist das Lob Gottes im Kleinen; Gebet und Verehrung. Man lasse dieses bei ihnen ein H[au]ptgeschäft sein. Was sie jetzt thun, dient ihnen fürs Leben, um sich zu orientieren zum Guten.

Gutthätige Menschen haben am meisten Muth auf Gottes Güte zu hoffen, denn sie ist ihnen begreiflich.

Mit wie viel Freundlichkeit und Frohsinn muss man Kinder unterrichten und dadurch mancherlei Lockungen zum lernen reizen! ||

⁵³ Br. Teréz és nővére 6 levelet kaptak Pestalozzitól és 2-t feleségétől —, 1808. nov. és dec., 1809. máj.-i kelettel. — Hogy Stakelbergék visszautasító viselkedése mennyire bántotta Terézt, kivüláglék abból, hogy öregkorában írt Memoire-jában is felemlíti. (91. lapon.) S hogy Pestalozziékát is mennyire megdöbbentette — arról leveleik tanúskodnak. Ld. Biografia, CC—CCVI. l. és jegyzetek; és CCCXX—CCCXXI. l. és j.

Am 14-ten 9-ber. Mittwoch. Die Aufgabe vom 7-ten 8-ber für diese Woche: *Äusserer Anstand, Representation, früh Aufstehen*. Es soll mir ebenso unmöglich sein spät aufzustehen als ein gemeines oder zerstreutes inconsequentes, unwürdiges Benehmen oder Betragen zu haben. Die Dame, das edle, gebildete Geschöpf muss in jedem Worte in jeder Geste sichtbar sein und ich muss es dahinbringen *dass durchaus nichts triviales* mehr erscheine, ich soll in *keiner Gelegenheit* die kleinste Sünde wi(e)der *den Anstand, der Würde* der Sanftmuth mehr begehen *können* — dahin kann ich es bringen, noch soll ich für *Klugheit Überlegung* in meinen Handlungen sorgen, mehr als vorige Woche, wo ich manchen Fehler darin beging. — So war ich heute zu rauh gegen die Kinder — *revêche* — ich corrigire noch immer zu viel — dann bon goût, bon ton, je le donnerai aussi aux enfans. La Dame de qualité représentée. Doch bin ich diese Woche besser glaub' ich, anständiger, vernünftiger geworden. — Ich war sehr glücklich, war gut, brav. Welch eine schöne Epoche könnte dies werden, wie könnt' ich sie verwenden, welchen Nutzen daraus ziehen! Ich muss mich vorbereiten zu einem schönen Dasein und meine Erziehung vollenden. Ich könnte sehr viel die Kinder instruiren — *welch ein ungeheurer Aufwand von Zeit!* Wie streng und wie arbeitsam sollte ich sein; da die Erhöhung meines physischen viel Zeit mir nimmt. —

Ich muss viel an Rosawovszki³⁹ und St[akelberg] denken. An Carl⁴⁰ an den Gesandten. *Unterlassen* soll ich gemeines in meinen Gesten, Äusserungen, in den Ausdrücken der Sprache, im Ton der Stimme, in der Haltung und Bekleidung meines Körpers zu sein. *Unterlassen* rauh zu sein mit den Kindern *revêche*, ungeduldig, unsanft, hart. Rein, liebenswürdig und sanft auch gegen die Domestiquen. Ottilie⁴¹ ordnete an ohne dass sie zu befehlen schien; dies ist schön und hier leicht zu acquiriren. — Ich kann diesen Ton der gegen-

³⁹ Talán Rasumovsky, Cyrillovits Andrej (1752—1836) bécsi orosz követ, akinek házihangversenyeire Deymék és Brunszvikék is eljártak. Beethoven nagy tisztelője, aki neki ajánlotta az op. 59-es quartettetek.

⁴⁰ Bizonyára Carl Stakelberg Kristóf fivére.

⁴¹ Goethe, Wahlverwandtschaften című művéből. Ld. 228. l., j.

seitigen égards, der noch von Jo her stammt fortsetzen. *Die feine Sittlichkeit* entgegengesetzt der Roheit, *ein feiner Ton* entgegengesetzt dem gemeinen, Trivialen. *Une noble et gracieuse fierté*. Das reine und höchste Rechte will ich nur thun in allem auch im détail — da muss ich aufmerken wie vieles ich im Tage *unrichtig* thue oder sage. *Die Tugend der Gelassenheit* will ich ausüben. *Fassung. Besonnenheit. Die Fehler* der Kinder mit *feiner, edler délicatesse* behandeln. Ihr Gefühl soll ich nicht beleidigen. — Jede Woche muss ich edler, anständiger, fester werden. Zart, heilig. Nichts soll mich stören, nichts zerstreuen — *in mir* den ganzen Reichtum meines Lebens findend; und das ganze Glück. Gott stärke mich, Amen.

Oh Gott du Grosser und Guter!

Erhalte mir meine klare Besonnenheit auch in trüben Verhältnissen, — lass nichts verwirrend auf mich wirken, — lass mich nie wieder einen gereizten Zustand erfahren, sondern augenblicklich den Eindruck beherrschen als wäre ich schon voraus damit fertig. *Le soin d'un langage pur doit être encore surpassé par celui pour ma tenue mon port ma taille*. Je ne devrais pas écrire beaucoup. *Peu de paroles ne rien dire de superflu*.⁴³

J'ai remarqué cette semaine que je recommence encore de redevenir un peu bavarde: J'ai su me taire beaucoup plus. Il faut faire avec tranquillité et sanction, énergie et précision nos affaires. J'écrirai les lois et les vertus. *Ne penser autre chose que de s'élever et profiter du temps*. Dans l'ordre je suis aussi moindre que j'étais. Tous ceux qui m'entourent, épie[nt] chaque faux pas, chaque geste et mot très critiquement. Apprens à te bien conduire et tu auras appris ce qu'il y a de mieux. Stille Sammlung, Andacht. —

Le 17-ème [nov] St[ackelberg] part! que Dieu soit avec lui et avec nous tous. Il m'a paru qu'il aurait aimé que je fasse prouver aux enfants, ou plutôt que je prouve moi-même, ce que je leur apprend[s]. Les enfants ne doivent rien croire, parcequ'un autre le dit, mais ils doivent être persuadé[s] et savoir donner preuve de la vérité, c'est sûrement

⁴³ Fénelon tanácsa.

une bonne maxime. J'ai manqué que j'ai montré de la joie quand Ch[arles] et V[ictoire] ont dit qu'ils veulent de préférence rester chez moi — de leur dire: *mes bons enfants* c'est une grande faute.

Je ne dois pas trop leur dire et apprendre, et rien superficiellement, avec profondeur et très peu, revenir toujours à un même chapitre — c'est une manière plus mâle et solide, ils sont trop frivoles, légères, inconstant(e)s, ils n'ont pas de caractère. Moi je change aussi trop de lecture etc.

Peut être que je suis vaine de ce que les enfants savent, par là je les rendrai(s) vain(e)s. ||

Ce 19-ième. [Nov.] J'ai fait la remarque aujourd'hui que je parle trop aux enfants quelque fois. J'agis trop en mots, — je devrais être plus réservé[e], à leur donner des exemples de grands hommes, de leur faire de longues explications et raisonnements. Quand l'homme une fois (ou l'enfant) conçoit ces grand[e]s vertus ces grandes idées, il faut aussi qu'il ait la force de les mettre en pratique, de les acquérir, sans quoi il ne devient que plus suffisant — plus somptueusement grand en paroles et petit dans la vie. Si ils ne digèrent pas bien mes explications je puis les rendre pusillanimes, craintifs — ces choses, bonnes en eux[!] mêmes, peuvent dans des caractères et esprits faibles devenir le germe de prétentions d'imagination etc.

Une autre remarque est celle que je redeviens un peu T. B.⁵⁴ en tout. Je ne sais me retenir et me posséder dès que certaines choses sont encore hors de ma persuasion. Si je me laisse aller au parler ça me dégrade aussi, en cela il serait aisé que je me gâte aussi dans la société de ces enfants, je dois toujours penser de ne pas me laisser aller à eux, mais de les tirer à moi. Je leur donne souvent des precepts que je ne sais tenir moi-même, ils ne doivent jamais se céder et je me cède souvent; il faudrait toujours être beaucoup plus haut et plus fort qu'on le prétend des autres. J'incline au bavardage. Je dis trop de bonne[s] chose[s]. Après Rousseau⁵⁵ nous n'élèçons pas nos garçons — ni ne les forçons — il est vrai, à aucune occupation, nous ne les persuadons ni ne les encourageons pas même directement, mais indirecte nous les forçons pourtant à faire ce que nous leur voulons faire faire. Ils ne peuvent sortir, ils n'osent converser avec les garçons du village, ils n'arrangent pas des batailles ou des chasses, ils ne se salissent pas de cap en pied, ils || ne peuvent satis-

⁵⁴ A régi Therese Brunsvik.

⁵⁵ Rousseau nevelési rendszere a teljes szabadságon alapul.

faire leur curiosité, ils sont comme enchainé[s]. Il est vrai qu'ils ont la liberté de faire ce qu'ils veulent dans 4 chambres, mais ils *doivent être* dans ces 4 chambres. St.^d

Ce 20. Je redeviens un peu comune dans l'absence de Josephine. Je ressemble déjà plus à T. B.: je m'oublie.

Ce 21. Mittwoch. Ich bin nicht ganz gewissenhaft nachgekommen meinen Aufgaben, doch war ich brav und glücklich. — Ich habe schöne, erhabene fruchtbringende Momente gehabt, besonders am 18. wo ich eine schöne, begeisterte Rede den Kindern hielt. — Ich war voll erhabener Freude diesen Tag, erwachte sehr früh und weckte die Kleinen mit meinem Gesang. Gib guter Gott mir noch viele so schöne Tage! — Ganz rein und heilig bin ich freilich noch nicht — es ist immer etwas störendes in mir selbst und in meinen Verhältnissen.

Es ist schwer so spät die Fehler der Erziehung und der Lebensart wieder gut zu machen und ein neuer Mensch zu werden: und zwar ohne erhebende Umgebung. Ich sollte in einer solchen sein und ganz allein für mich zu sorgen haben. Aber Pesta[lozzi] sagt ja: in der Ausübung liege die Erhebung. Ich erfüllte meine äussere Pflicht und war brav in der Ausübung, aber die Ablegung meiner Fehler und üblen Gewohnheiten wird mir, weil ich äussere Geschäfte habe, erschwert. Mehr Ordnung und Strenge sollt ich haben so gewänne ich auch an Zeit. Ich sollte die Kraft haben mich durch mich selbst allzeitig zu poussiren. Ich muss mehr lecture haben, jeden Tag: was mir an lebendigen, erhebenden Umgang fehlt, sollten mir die Bücher ersetzen nur dass ich mich nicht hinein verliere. — Es muss mit Ordnung und nach der Regel geschehen. Die Aufgaben bleiben von voriger Woche.

Le 24. [Nov.] Je commet[s] deux fautes dans la conduite des enfants. *Je leur donne la vanité* parceque je la fais servir d'émule. — On ne croit pas combien ce qu'on est, était, les subtiles motifs de nos actions, influent et paraissent, si même on fait des efforts contre eux. *J'augmente leur suffi-*

d Innen a sor és a 42. lap többi része üres.

sance. Il faut que j'observe bien exactement les écarts dans lesquelles je pourrais tomber. Le motif pour leurs actions que St[akelberg] donne aux enfants est plus noble.

D'étaler ses talens et son instruction est absurde; il faut triompher de ce vain désir, c'est la modestie. Une autre faute, que je leur apprend[s] trop et superficiellement. Je ne devrais pas sauter les éléments⁵⁶ en rien. Je substitue mon autorité à leur raison; ils savent parceque je l'ai(e) dit et non parceque ils ont compris et conçu(s).

le 25. [nov.] Sehr ungleich ist meine Wirkung auf die Kinder, sehr ungleich sind sie. Ich glaube, ich habe gefehlt dass ich zu viel forderte seit 8 Tagen, ich bin zu streng gewesen. Sobald diese Art zu sein des Stratagems nicht glückte, so hat es glaub' ich, schlimm wirken müssen. Wie ist das gut zu machen, wie zurück zu lenken? Ich rede zu viel mit ihnen und habe noch *bis heute* sie mit precepts, raisonnements, *Anspielung* auf sie, sie überhäuft. Dieses, denk' ich, soll ich hauptsächlich vermeiden, mehr indirekt sollte ich wirken, gar nicht als ob ich sie zu corrigiren hätte; wie sie nicht wissen wie sie schlimmer geworden, so sollen sie auch nicht bemerken wie sie wieder gut werden. Ich habe es verkehrt haben wollen. Es sollte von || ihnen ausgehen, — vielleicht dass ich dies ihnen aufdeckte ist schon schlimm; sie können das nicht leisten was ich fordere weil sie zu schwach sind und ihr Vertrauen zu mir nimmt ab. Das Vertrauen zu sich selbst auch; sie werden unglücklich und verachten sich; ich störe ihre Unschuld. Dadurch dass sie viel Liebe von mir empfangen, und also mich sehr lieben, überwinden sie sich und leisten viel, aber ihnen unbewusst sowohl dass sie gut sind, als was sie treibt. Rousseau sagt es deutlich: *Peu de paroles, des choses, des choses.*^{56b}

Vielleicht mache ich ihnen alles *zu klar, zu deutlich* — ich suche alles vor ihr Bewusstsein zu bringen. Ich erklärte ihnen heute z. B., dass *die Liebe zu uns* in ihnen wirken muss wenn sie sich bessern sollen, sie muss kräftiger und stärker sein als das Übel, dann wird sie siegen und überwinden. Dass ich dieses Motif will wirken lassen, das ist gut, ich glaube mein guter Engel hat es mir eingegeben, aber vielleicht hätte es *ihnen unbewusst* wirken sollen. Zuweilen avilire ich sie, — ich mache ein zu hässliches Bild ihres Seins, — wenn sie sich dann doch nicht überwinden, wenn meine Aufgabe ihnen zu schwer ist, so ist es schlimm, sie werden bald wenig Ta-

⁵⁶ A Pestalozzi-féle Elementarpunkte-ok értendők: alak, szám, szó. Érzelés, szemlélet fogalom hézag nélkül való alkalmazása.

^{56b} Emile III. könyv.

del gar nicht achten, aus Noth und Eigenliebe — ich zwingen sie gleichsam dazu. *Sie verlieren auch die Achtung gegen sich selbst.* Zu stark sind meine Ausdrücke und Erklärungen der Motive ihrer Handlungen — es war unrecht, da ich sagte Fritz *liebe ich nicht* — wo er sich nur vergessen hatte. Ein Kind sich nie vergessen! Die üble Gewohnheit auf einmal wie ein Kleid ablegen! welche Forderung!

Eine feine, schwer zu findende Grenzlinie ist in der *Nachsicht*; die humane, die menschliche die die Natur erhebt und die verderbende, weichlich machende! || Ich mache von ihren Unarten, Launen und Schwächen zu viel Aufsehens, menge mich zu viel hinein; scheine über manches zu empfindlich, da ich doch über alles nur scherzen sollte und sie in Laune erhalten. Ein Kind glaubet gern, weil es die Lüge nicht kennt, hat aber auch den Trieb zu forschen, zu grübeln und wehe dem, der ein Kind täuscht. Ich rede mit ihnen als erwachsene Personen, ich predige zu viel und menge zu sehr die Instruction — spreche mit ihnen aus dem *10-ten* und vergesse, dass man mit *eins* anfangen muss. *In allen Elementen schrittweises Fortschreiten.*⁵⁷

Ich sage ihnen nur immer was sie geworden sind seit 2 Jahren.

am 26ten. Es fällt mir schwer im Detail eine grosse Ansicht immer im Auge zu behalten — ach es fällt mir so vieles schwer! Mehr Festigkeit, mehr Kraft wäre zu wünschen. Ich bemerke, dass meine eigene Handlungsweise zuweilen mich und die Kinder trivial macht. Ich habe heute nicht gut gehandelt — habe das Heilige verscheucht! Ich bleibe es nicht wenn ich sie unterrichte.

Sehr trivial und kindisch werde ich oft, ich verwechsle letzteres mit Kindlichkeit — auffahrend und leicht gereizt, herabgezogen werde ich.

Am 27-ten. [Nov.] Werd' ich heute dies alles wieder sein? ||

Am 27. Vielleicht ist es auch Trägheit wie vormalis bei meiner eigenen Reformation, dass ich den Kindern Religion zu lehren mich für unfähig halte?

Am 28-ten. [Nov.] Herders⁵⁸ Buch über Lehrmeinungen

⁵⁷ Pestalozzi elve.

⁵⁸ Herder ezen műve nagy hatással volt Terézre, párhuzamosan kétszer is megemlíti. (L. VII—1.) A „Christliche Schriften Fünfte Sammlung“ Von Religionen, Lehrmeinungen und Gebräuche gyűjtőim alatt jelent meg 7 értekezés, melyeknek mindegyikének nyoma van Br. Teréz naplójában. I. Vom Unterschied zwischen Religion und Lehrmeinungen

und Religion ist schön und wichtig. — Die lecture desselben kann und muss eine neue Epoche im Leben fixiren, es hat mich sehr erhoben; gleich darauf jene von Serena von Müller⁵⁹ hat mir für die Anwendung und in Rücksicht der Kinder gute Dienste gethan, ich sehe jetzt, es ist sehr nothwendig ihnen Religion zu lehren und religiös auf selbe zu wirken. — Ein wichtiges und gefährvolles Unternehmen! Werd' ich den Geist dazu haben, wenn ich den Muth habe? — Vor allem muss ich selbst religiös sein, und *sanft* und *liebend* gegen sie — und mich (welches das wichtigste und schwerste ist) *nie vergessen, nicht ein einzigmal im Tage dagegen handeln*, und dies durch *längere Zeit*. In 14 Tagen darf kein unfreundliches Wort, kein Auffahren, keine Ungeduld mich mit fortziehen. Vom Morgen bis zum Abend immer gleich *was sie auch immer sein mögen*, wie sie auch immer handeln und mich reizen mögen, denn nur wenn sie mich sehr achten und lieben, werden meine Worte ihnen heilig sein und Eingang finden. Ich sollte im Untersagen und mein Missfallen auch in sanften Worten zu zeigen, sehr sparsam sein und nur für grosse Fehler aufbewahren.

Wenn ich nicht ganz ruhig, ganz glücklich und vergnügt

überhaupt. II. Vom Untersch. zwischen Relig. und Lehrmeinungen nach dem christlichen Symbolum. (1. Vom Glauben an einen Gott den Schöpfer und Erhalter. 2. Vom Glauben an einen Retter und Heilbringer 3. Vom Glauben an den himmlischen Beistand in einer heiligen Gemeinschaft.) III. Vom Untersch. zwischen Rel. u. Lehrm. in Ansehung der symbolischen Gebräuche des Christenthums. (1. Von der Taufe. 2. Vom Abendmahl.) IV. Von Lehrmeinungen in ein System od. in eine Dichtung zusammengebaut. (A vallásfilozófiák elfajulásáról.) V. Vom Unterschied zwischen Glauben und Meinen. VI. Vom Untersch. zwischen Rel. u. Wissenschaft, und anderen missgebrauchten Worten. VII. Vom Christenthum u. Antichristenthum. L. Herder Sämmtl. Werke. Hg. von Bernhard Suphan. XX. köt. 133—268. I. Br. Teréz nagyon szerette a vallásos iratokat, különösen azokat, melyekben bizonyos természetfilozófiai vonás mutatkozik, és melyekben a szív és a lelkiismereti elemek vannak előtérbe tolva. Erre már a Pestalozzinál való tartózkodás is előkészítette, aki a vallásosságra csakis a „reine Gemüther“-eket tartotta alkalmasoknak. Itt találkozik Herder ezen művében hirdetett nézeteivel, és így érthető, hogy Br. Teréz naplóiban, ha parafrázizozva is, de sokszor találkozunk ezen műből vett gondolatokkal. Különösen azok ragadták meg, melyek a krisztusi vallás emberi és az emberi szívhez szóló voltát emelik ki, és az áldozatos munka követelését állítják fel. így pl.: Der echten Menschenreligion liegt immer ein Ideal der Aufopferung zu Grunde; einer Aufopferung zum Wohl des ganzen“ (VI. ért. lásd 244. lapon) egy olyan 'étel, mely Brunsvík Teréz programját is jelentette. Herderre jegyzeteket lásd 223., 251—252. l.

⁵⁹ Müller, Georg: Unterhaltungen mit Serena moralischen Inhalts. Ld. Journ. de voy. 44. sz. jegyzetet és a következőkben is, 262. l., j.

bin, und sie so mache, so werde ich nicht religiös auf sie wirken können. ||

Es ist nicht sobald etwas wohlthätiger und erfreulicher als wenn das Bild der Wahrheit über irgend einen Gegenstand [ersteht], das in uns verworren lag; wie dann nach jahrelangem Ringen es gereinigt und in seinem Glanze sich herzustellen Gelegenheit und Musse bekommen und wonnevoll es beschauen können. So ergreift es mich nach der Lecture Herders. Ich kann Jos[ephine]n nicht danken genug für die köstliche edle Musse in ihrem Schlosse.

Am 28-ten. [November.] Herders Buch über Religion⁴⁴ hat diese Woche geheiligt! Und es ist wie eine neue Epoche in meiner Denkweise und will's Gott auch in meinem Leben! — Auch sind dies durch Erinnerung wichtige Tage. An einem derselben schwand schmerzhaft gäh und grausam eine schöne Täuschung! Eine mühevollen, schmerzreiche grosse, aber in ihrem Ausgange heilsame Lebensperiode ging von jenem Tage aus. — Schmerzlich wurde die Erde aufgefurcht um neuen Saamen hineinzulegen und noch steht die junge Saat in zweifelhafter Hoffnung ob sie Früchte bringen werde, noch ist alles im Aufruhr im Werden, im Wachsen; vom Zeitigen noch keine Rede — nicht unreif breche man des Schicksals Frucht.⁴⁵ Erwarte die Reife. Sie reife unter dem Seegen des Allmächtigen! An einem dieser Tage ward das Schicksal beschlossen das uns trifft durch *einen* Schritt⁴⁶ den wir thaten vielleicht in einer unbewahrten Stunde! — Ob zum Seegen oder Verderben? Ob wir recht wählten? Nur die reife Saat bestätigt dies.

Ich war stark diese Woche, wenn auch nicht *so gut*. Ich war etwas launisch gegen die Kinder, habe mich oft und sehr vergessen und sehe, heute wie durch einen Seegensblick des Höchsten auf einmal meine thörichte Hand-

⁴⁴ Helyes cím: Über die Verschiedenheit der Religionen und Lehrmeinungen. Ld. fenti jegyzet.

⁴⁵ Schiller, Jungfrau von Orléans V. felv. 4. jelenetből vett szabaddal adott idézet. Helyes: Nur wenn sie reif ist, fällt des Schicksals Frucht.

⁴⁶ Vonatkozok az egy évvel ezelőtt megváltoztatott utazási tervre és a Stakelberggel kötött barátságra.

lungsweise in betreff ihrer, dies will ich wohl recht sehr verbessern in der Nächsten: die Gesetze dafür sind: nicht hofmeistern, corrigiren, nicht auffahren, oder ungeduldig werden, die Stimme erhöhen, ihnen nicht erzählen. Ich habe mich zu gemein mit ihnen gemacht — es geht durchaus nicht sie mehr als Erwachsene zu behandeln. Alles was sie fühlen || macht dass sie Kinder sind, dass man nur herablassend, gütig gegen sie ist, ist sehr gut — sie erzählen, sie handeln lassen, sich selbst sehr ruhig und stets über sie erhaben erhalten — *gar wenig* Worte und diese voll Kraft, Würde, Weihe. Ich habe heute den Entschluß gefasst ihnen die Religion zu lehren, sie religiös zu führen, diess heiligt meine Aufgabe — ich will durch Aufmerksamkeit und heiligen ruhigen Sinn mich und sie 14 Tage vorbereiten und erst den 15. Dezember anfangen unterricht zu geben unter der Hülfe und den Beistand des Allerhöchsten, wenn es zu seinem Wohlgefallen ist. Amen. Wie zu einem grossen solennen Religionsactus soll ich mich vorbereiten und dann wieder besonders die Kleinen im Auge haben.

Ich hatte heute einen sehr glücklichen Tag voll Weihe und Kraft. Die vorigen 6 waren mehr trivial. Ich muss mich von den Kindern absondern geistig gleichsam aus einer anderen Sphäre nur hinüber wirken. Dieses ist mir sehr nothwendig, denn sie ziehen mich herab und ich imponire ihnen dann mehr, so wie sie mich dann wieder erheben wenn meine Wirkung auf sie gut war. — Dies fühlte ich diesen Abend recht deutlich. Ich habe der lecture von Müllers *Serena*⁴⁷ viel zu danken und den Briefen meiner edlen Josephine. Durch fehlen lernt man; ich hab sehr viel gefehlt seit ich hier bin. Dies hab ich nie so deutlich gesehen und gefühlt als heute. *Der eigentliche Zeitverlust ist der, wenn ich trivial!*

⁴⁷ Joh. Georg Müller müve. Pontos címe: Unterhaltungen mit Serena moralischen Inhaltes 2 Theile Winterthur 1793—80. Azokból az iratokból illetve levelekből összeállítva, melyeket Müller hetenként küldött menyasszonyának és amely által a szerző a női nemnek segítségére van, hogy a Humanitás és jó ízlés formájában a szentírás szépségeit megismerje.

bin, gemein; mit den Kindern in einer Welt lebe, das wirkt schlecht auf sie und die Zeit ist verlohren denn sie ist schlecht angewendet und ich übe mich und sie im Schlechten.

Am 29-ten. [Nov.] Ich habe heute gewiss gegen jede Aufgabe gefehlt. Ich war zu rasch, zu laut, zu geschwätzig, zu heftig und hart; ich corrigirte, raisonnirte und erzählte ihnen — doch kann dies Letztere für heute, und wenn es lange nicht mehr geschieht, von guter Wirkung sein. Sie wurden sehr beschämt mit Hülfe meines Eingangs zu den Biographien die die Mutter für sie schickte und die sie *nicht verstanden*; es hat besonders Victoire ergriffen, dass die Mutter eine höhere Idee von ihnen hat. Darauf war mein raisonnement von ihrer Trägheit gut angewendet, nur hätte es aus viel weniger Worten bestehen können und wäre daher noch eindringlicher geworden; auch Fritz hat es getroffen. Dies war also für die beiden Grösseren. Karl ist erstaunlich zurück; diesen muss ich vorwärts bringen. Er scheint viel weniger Talent als Fritz zu haben.

Am 29-ten. Ich bemerke wie alles was erzählen und reden ist mich herabzieht, mich aus der heiligen Gemüthsfassung bringt — so Briefe —, Schreiben, der Unterricht und explication an die Kinder. — Hätte ich soviel Talent und Musse alles in dem ich unterrichte auf die einfachsten Elemente zu setzen, so ginge || es mir besser — oder soll ich weniger unterrichten, reden dabei, 'soll ich alles wie von selbst kommen lassen'.⁴⁸ Es wäre schön und wohlthätig: 'ich glaube die höchste Erziehung ist diess'.⁴⁹ Ich glaube auch dass gar wenige Worte zur rechter Zeit gesprochen und im rechten Sinn soviel Eindruck bei den Kindern machen würde, als meine langen Phrasen — und für ihren Character wie für den meinigen wäre es viel besser; auch so beim Unterricht durch ein paar Worte ihre Energie zu wecken und sie dann handeln lassen.

Am 30-ten. [Nov.] War ich nicht vollkommen, — ich hatte schmerzvolle Gefühle und wichtige Geschäfte, mein ganzes Sein war ergriffen und der Vormittag damit erfüllt. Der Eindruck der Kinder von gestern war zu sehen — ich habe gut auf sie gewirkt im Lauf des Tages. ||

⁴⁸ Rousseaui és Pestalozzi-elv.

⁴⁹ Szintén.

‘Die Sonne geht auf und unter, so still, so herrlich! unanschaulbar vor Glanz und doch geräuschlos — sie lässt keine Stimme hören und predigt doch so gewaltig — giebt allen Geschöpfen Licht, Wärme, Leben — welch ein erhabener, seliger Mensch der lebte, handelte, erleuchtete, erfreute, unterging wie — sie.’⁶⁰

Die höchsten Himmelsaugenblicke der Freundschaft, der Betrachtung, der Andacht, der Hoffnung sind der verkündende Schein der künftigen Herrlichkeit.

Wie weise und glücklich ist der Mensch, der in der Stimme der Natur die Stimme des Schöpfers vernimmt.

Gedenke jeden schönen Morgen: — wie Sonnenglanz mich umgiebt, der Athem Gottes mich anhaucht, so sei auch mein Gemüth heiter, erneut, rein, vor „Ihm“.

Alles ist dem Reinen rein: Dem Befleckten aber ist nichts rein. Gesund und unantastbar sei dein Wort damit der Auf-lauerer sich schämen müsse wenn er dir nichts Böses nach sagen kann. ||

Am 1-ten 10-ber. Zu viel, zu viel! ich sollte immer zehnmal *schweigen* wenn ich etwas gutes und nützliches zu sagen habe — Schweigen ist viel. Ich sollte meinen *Hang zum belehren und schwatzen misstrauen* — denn im ganzen brauch ich ihnen den Winter hindurch wenig zu sagen — und J[osephine] warnte mich nochmals nicht durch raison[ne]ment auf sie zu wirken. Ich sollte nie vergessen, dass ich aus dem schwatzhaften Zeitalter bin. Ich bin so gelehrt worden und habe darin gehandelt — ich schwatze und krame aus — es macht keinen Eindruck beinahe in mir — auf diese Reinen aber, auf diese leeren Tafeln macht jeder Begriff, jede neue Idee, jedes Wort tiefe Eindrücke und in diesen Jahren! ist es nicht besser selbst, dass sie dieses halbe Jahr gar keine neuen Begriffe bekommen — und in ihrer Unwissenheit bleiben als dass sie neue, falsche bekommen — auch Rousseau sagt: *il ne s'agit pas d'apprendre beaucoup mais de ne recevoir que des idées justes*. Dass ich ihnen unzeitig und frühzeitig gesprochen habe, vermuthlich ohne Sanction ist schlimm. Heute Abend besonders — Victoire wird anmassend. Mehr ernst mehr heilig sollte ich sein, auch meine

⁶⁰ ‘—’ Müller’s *Serena*. II. Teil. 9. (An Lisette Pfeininger — Seite 138—139.) szóról-szóra idézve.

Sarkasmen nie in Scherz übergehen, oder dass sie sie dafür halten können. ||

Ce 3-ième. Ich habe was ich vorgesetzt hatte erfüllt — ich habe schöne Tage — die Kleinen sind wie umgekehrt und ich hoffe dies soll sich consolidiren. Religiös auf selbe zu wirken kann ich nicht vermeiden. Die Gesänge des Morgens und Abends haben eine erstaunliche Wirkung hervorgebracht. Dies zeigt wie rein und empfänglich sie von dieser Seite sind! Wie behutsam und heilig ich fortschreiten soll. Ich glaube es ist recht dass ich noch nicht eine tägliche Kost daraus mache, sondern nur als vorbereitend. Gott stärke mich!

Am 2-ten Dez. Auf Kinder ist zu wirken durch das Wunderliche, Überraschende, Unpersönliche, durch ihre Einbildungskraft — was ihnen unbegreiflich ist, unerklärlich, macht den tiefsten Eindruck darum muss man nicht eilen ihre Wiss- und Neubegierde zu befriedigen, vielmehr dieselbe zu erhöhen trachten durch Fragen und allerlei. — Ihre Schwäche benützt man zu ihrem Besten, darum muss man nicht alle aufgeben um sie nicht altklug machen. Sie kindlich erhalten und in gewissen Schranken; sich selbst immer abgesondert wie eine fremde Welt. Ich habe heute den Fehler begangen als ich die Kleine in der Geographie unterrichten wollte, dass ich zu viel sagte und zu weit ging, — es langweilte sie weil es über ihre Sphäre war. Nichts freut Kinder mehr, als was sie verstehen. Ich werde mit den beiden Kleinen sehr langsam gehen können und da hatte ich Unrecht die Grösseren darauf zu führen (was ich noch öfter thue) dass sie sehr zurück sind für ihr Alter, wenn ich willens bin sie nicht zu unterrichten. Man lasse ihnen ihre Unschuld, die nichts ahndet, nichts fürchtet und weiss. *Peu de choses mais la chose qui se fait bien fait au possible. L'esprit de politesse: Ce n'est pas raisonner avec eux, mais tu dois expressément pas mettre du prix à ces choses.* Die zwei grösseren viel in ihrer eigenen Individualität sich entwickeln lassen; sie viel sich selbst überlassen, nicht *leur(s) parler raisonnements*,⁶¹ überhaupt wenig ihnen sein, d. h. in Instruction. Il ne faut mettre aucun prix sur l'érudition auprès des enfants, il faut rendre l'instruction intéressante mais non par des louanges. Ihre Unarten soll ich ihnen lassen, die sind doch

⁶¹ Rousseau-elv. Ld. 34. l., 38. l. és j.

im Grund nur Kleinigkeiten, ich soll nie mit ihnen raisonniren und dabei fest sein, sie unartshalber nicht erzürnen; abends kann ich ihnen davon sagen, wenn sich || ihr Grund hebt, werden sich diese von selbst verlieren.

Für die Instruction der Kleinen bin ich auch mehr gemacht; die Grösseren ganz lassen.

Lass deine Kleine die Blumen lieb gewinnen, nicht durch Worte, aber dadurch, dass du sie selbst liebst. — Lass sie welche *setzen*, besonders im Winter: Zwiebel und Kühltgewächse schenk ihr, davon mache ihr einige Erklärungen, und diese Pflege und diese Liebe ist für den weiblichen Geist sehr bildend, die Blumen sind das Bild der Schönheit und Zartheit und zart muss ihre Pflege sein und äusserst consequent und pünktlich, sie lernen gar viel dabei und 'diese Beschäftigung ist so wahrhaftig unschuldig und bereitet sie gleichsam vor zu jeder Beziehung ihres Lebens'.⁶²

Ich will heute fest sein, sie nicht zu corrigiren, höchstens wenn ihre Unarten unerträglich sind, dass ich ihnen sage, sie sollen sich entfernen, wenig Erklärung, kein raisonnement, keine Anspielungen.

Am 3. Dez. Madame Bigot⁶³ war gewiss immer freundlich und sanft und nie rauh; sie wusste auf eine gute Art gewiss die Kinder zu allem zu bringen. Auch im Verweisen liebevoll. Sie sagte gewiss nie wenn sie beschäftigt war im harten Tone: jetzt kömmt nicht! Dies sind Unvollkommenheiten — ich werde täglich vollkommener werden.

Jos. spricht: „Sorge für die Kleinen, pflege die Pflanzen der Menschheit und sehe dich und sie als heilig an.“ || 'Manche Erzieher sehen die Seele als ein Gefäss an, welches um so besser, je voller es ist und sie ist doch ein Keim, welcher in seiner Natur um so vortrefflicher ist, je mehr er sich selbst entwickelt.'⁶⁴

'Man soll Kinder moralisch nicht *bilden* wollen und leiten, nur dem Bösen wehren um dem Guten fortzuhelfen.'⁶⁵

'Raisonnirsucht ist das Grundübel unserer Zeit; sie ist nur der Affe der gesunden Vernunft.'⁶⁶

⁶² '—' Müller's Serena. I. 9. Über die Blumen 48—51. lapon. Értelem szerinti idézet.

⁶³ Bigot. Ld. 221., 225. l., j.

⁶⁴ '—' Müller's Serena. II. Teil. 6. Über Erziehung. Mendelsohn szava, melyek Kleine philos. Schriften, hg. von Jensch, 1789. vannak véve. Br. Teréz szóról-szóra idézi.

⁶⁵ '—' Serena: II. T. 6. Über Erziehung: Man spricht so viel von Bildung d. Kinder, da man sie eigentlich nur leiten sollte (bei der mor. Erz.). Nur dem Bösen wehren sollte man, um dem Guten fortzuhelfen.

⁶⁶ '—' U. o. szóról-szóra idézve.

'Ein Kind soll immerfort beschäftigt sein, es soll nie ein Reiz zur Entwicklung fehlen.'⁶⁷

'Die zarten Gefühle der Religion und Humanität muss man früh in die Herzen der Kinder pflanzen. Als innige Empfindung, als Herzenssache kömmt sie in das unverdorbene Herz des Kindes, wenn die Mutter sie dort herbergt.'⁶⁸

Nur in fortschreitender Bewegung, im steten Kampf ist das Menschenleben herrlich. Wenn der Strom *steht*, so wird er Eis oder Sumpf. Wo Licht und Wärme, da ist Leben. — *Lust und Kraft zur Anstrengung und zur Entsagung machen gross.*

Misstrauen — die Weisheit kleiner Seelen.

Je unvollkommener wir sind, je grösser ist die Wirkung von dessen, was andere neben uns sind, auf uns, sowohl in Hinsicht der Verleitung, als des *launigt Werdens* bei ihren Unvollkommenheiten. Je mehr man ist, je grösser der innere Widerstand gegen den äusseren Eindruck. ||

Wenn wir uns in einen herabgekommenen politischen Zustand befinden, so soll man es uns an irgend etwas ansehen. Dass wir nicht für diesen Zustand gebohren wurden. [Das?]^b zarte, geistige, verständige, anständige und immer conséquente, das in den Dichtern und ihren Schriften liegt, wir können es erreichen und so soll der Mensch leben, der erhabene.

Ernste Behandlung ohne dass sie zurückschreckend sei, giebt kernige, nervige Charactere (ohne alle Herablassung zu Kindereien) so sei alles, was Kinder umgiebt, jede Nahrung ihrer Seele, ihres Körpers, nichts Verfeinertes, nichts Weiches.

Sey deiner Welt so viel du kannst ein Engel, so wird sie dir, so viel sie kann, dafür ein Himmel sein. Ein einzelner, verllorener Schimmer erhellt nicht, wärmt nicht, schimmert nur. Man sey ein Ganzes!

Halbherzigkeit ist augenblicklich; ist nur ein Ton nicht Melodie. Nicht eine Tugend, Harmonie der Tugenden, macht Seelen glücklich. Perikles⁶⁹ rastloser Geist, versenkte sich tief in sein jedesmaliges Beginnen. *Er vermied alles Zerstreunde.* ||

^b Olvashatatlan szó.

⁶⁷ '—' U. o. Um den Verstand zu entwickeln u. gesund zu erhalten muss das Kind immerfort beschäftigt sein, damit es ihm nicht an Reiz zur Entwicklung fehle.

⁶⁸ '—' U. ott szóról-szóra idézve.

⁶⁹ Perikles (Kr. e. 468—429) híres athéni államférfi. — Br. Teréz ezt a vonását a Voyage du jeune Anacharsisból vette. V. ö. 299. l. is.

Zum *edelsten Zweck*, die *besten*, *kürzesten* Mittel erwählen das macht den weisen Mann. —

All unser Thun auf Erden ist Kinderspiel und wenn wir einst in einem höheren Kreise leben, so werden wir lächeln über den Ernst, mit dem wir dies Spielwerk getrieben haben. 'Nicht *was* wir machten, sondern *wie* wirs machten, wird uns zum Verdienst angerechnet';⁷⁰ wenn du über *Wenige* getreu gewesen, so wirst du über *viel* gesetzt werden. Man zerstreut oft sein Gemüth dadurch, dass man zu Vieles thut und unnützes, das nicht zum Beruf oder Zweck gehört; dadurch lähmt man alle Wirkung für den Zweck.

Eine der grössten Sünden ist, seines Bruders Geist betrüben. — Willst du deine Tugenden vermehren? Entdecke sie nicht! Viele thun Gutes und verlieren die Früchte desselben, weil sie damit prahlen. Wie das Eis vor der Wärme vergeht, so die Tugend durch Eigenruhm.

Wo alles in Ordnung geschieht, und jeder den unaussprechlichen Werth der Zeit, das allerkostbarste was der Mensch hat, beständig im Auge behält, keiner das Andere durch unberufene Einmischung, in seine Geschäfte stört, wo eines sich auf das andere verlassen darf, da ist Friede, da wohnt Gottes Segen. ||

Ich soll nicht jeden mit dem ich umgehe, für meinesgleichen halten, d. h. moralisch; ich soll lieber denken, er sei ein Thor, ein schwacher, elender Mensch, voll Nachsicht kann ich sein gegen ihn.

Am 4-ten. Heute waren sie besonders erhaben, ruhig und sie fühlten, dass sie diess glücklich macht. Gesegnet seien mir diese Tage, gesegnet die Zukunft! ||

Mercredi

le 5. 10-ber. Silence intérieure et extérieure.

Wahr soll ich sein, unschuldig, gut, und gottgesinnt. Einfach wie Franklin, redlich und aufrichtig wie er. Ich will mich zum Religionsunterricht vorbereiten.

Ich habe diese Woche besser zugebracht als noch je eine. Eine grosse Hoffnung auf Rücksicht der Kinder ist mir aufgegangen und auch mir selbst hat sich viel vollendet, — doch ist dies alles nur ein schwacher Anfang — alle diese Stimmungen müssen erst *befestigt werden für immer*.

⁷⁰ '—' Ehhez az elvhez tartotta magát Brunszvik Teréz egész életén át.

Ich habe mich in einem traurig wichtigen Geschäft (wie ich glaube) gut benommen — es hat nicht zu heftig auf mich gewirkt, ich war gefasst, ruhig, habe meine kleine Pflichten darüber nicht versäumt. Gott seegne mein Geschäft und die Meinigen. Gott stärke mich und stehe mir bei!

Am 8-ten. Meine meisten und grössten Fehler die vorige Woche bestanden in dem wie ich äusserlich gegen die Menschen mich benehme — ich hatte schon vor längerer Zeit eine unüberlegte Äusserung gegen einen Diener gethan; dies wurde mir gestern durch die Folgen empfindlich — entweder hat der Diener Wort für Wort es wieder gesagt, oder er hat davon Ursache genohmen in diesem Sinn zu handeln und zu reden und es ist durch seine grobe Individualität derb ausgefallen und hat beleidigt, ein Beweis wie behutsam wir sein sollen, wie heilig uns selbst halten, wie überlegt und gewählt jedes Wort; diese Menschen citiren uns, verstehen uns auf ihre Art. Dies muss, je höher man politisch und moralisch steht desto delicateser sein. In dieser Hinsicht || habe ich mir wirklich bedeutende Vorwürfe zu machen. So wie in Carlsbad ist auch hier beinahe kein Fall, kein Mensch in dem und gegen den ich mich rein und gut betragen hätte. Nicht gegen die Beamten, die neuen Domestiquen, auch gegen die Kinder war ich nicht gut heute, nur mittelmässig gestern. Ich fühle dass ich wieder nachlasse, abnehme, wieder in meine abgelegte Art zurückkomme, ich gouverniré; da muss sogleich zurückgelenkt werden.

Am 10-ten.^c Wieder eine neue Epoche im Handeln gegen die Kinder. Joseph. hat ein paar helle Jucker hiehergesendet. Ich war sehr gut mit den Kindern; wenn man immer besseres von ihnen erwartet, dies sie fühlen lässt, das steigert unendlich ihren Willen und ihre Kraft. — Ich habe ihnen immer Materialien geliefert, habe ihnen viel geschenkt, darum haben sie alles gern gethan was ich ihnen an die Hand gab und weil ich ihnen dabei half, so machte sie die Beschäftigung sehr glücklich — ich glaube das enigma mit diesen Kindern ist gelöst — *jetzt* wird die Wirkung gross sein und so: sie *werden sich* veredeln — Religion und Liebe zu mir, und Güte; nur noch Gleichmuth und Beständigkeit, diess ist:

Liebenswürdigkeit, und liebenswürdig muss ich in ihren Augen sein.

Die Anschauung, ich soll schön auch sein für sie; und schön und befriedigend für sie, soll das sein was ich mache. Sehr gut wird, was ich meine Methode nenne, mit Josephins sich vereinigen. Ich soll sie nach Pestalozzi im Thun üben, nämlich *dass* sie thun — ich will sie veredeln durch Lecture, durch Gespräche, Gesänge, ferner durch ein anderes, feines, zartes Thun, nur muss ich selbst noch zarter werden. Nur diese Stimmung erhalte mir Gott o Ewiger! Was für schöne Tage liessst Du mich wieder erleben; voll Seegen! ||

O sie sollen mir unvergesslich sein, die Tage von 31ten 9ber⁷¹ zum 10t. 10ber. — Wie dankbar wallt mein Herz dem grossen Geber zu. Dass Franz⁷² so gut, verändert, ganz der unsere ist, ist ein grosses, unermessliches Glück für mich! Dass die Zahlung Ernte zugehalten werden — auch das war ja Er, der Retter, der Engel! Josephinens glückliche Entbindung!⁷³ O Gott erhalte sie uns! und seegne, seegne alle edlen Menschen, die das Gute wollen und das Gute thun. Amen.

Es wird um mich so helle, wie der Anbruch eines schönen Tages — dass man Kindern ja nichts zu früh gebe was sie noch nicht fassen können, sondern immer was ihnen ganz genügt und was sie dabei erhebt. Diess ist mir ganz klar geworden. Keine explications nöthig hat, was sie empfinden und fühlen, wozu ihr Innerstes *ja* sagt, *es ist wahr*; was ihr Verstand begreift, wovon er sich überzeugen *kann* so *ist es*; darauf haben sie mich selbst etliche mal im Tag geführt. — so bei Abgewöhnung von Fehlern. Wenn sie *überzeugt sind*: das *lässt nicht gut* — ist die längste Gewohnheit auf der Stelle weg und erscheint *nicht wieder*, davon habe ich Probe. Wo man nicht so glücklich oder geschickt ist *sie* zu *überzeugen*,⁷⁴ das lasse man nur gleich stehen. Es geht nicht und dann macht man sich ihnen odios, und es geht vom Vertrauen etwas weg. ||

Wenn ich ihnen stückweise die Körper zeichnete?

Wenn ich das Hofzimmer zu meinem Zimmer machte? Ich will hier leben wie in Pisa und diese Beschäftigung wählen, wie erfreulich wird mir dann der Überschuss an Glücks-

⁷¹ Novemberben csak 30 nap van — mutatja a keltezésék pontatlanságát.

⁷² Franz, Brunszvik Ferenc gróf, Teréz és Jos. fivére, úgy látszik, most segítette ki pénzzel Stakelbergéket.

⁷³ Ekkor született Stakelberg Laura.

⁷⁴ Kant követelménye. Über Pädagogik. 1804.

gütern sein. Das Glück, aller lästigen Gesellschaft, lästiger Gespräche entbunden zu sein! Das Glück in einer schönen Natur, ganz sich selbst, den Wissenschaften und der Erziehung von hoffnungsvollen Kindern zu leben! Wie kann ich dieses Glück jemals verkennen? Eine Null zu sein unbedeutend in der Gesellschaft od. im Leben, dieser Gedanke erweckt immer ein melancholisches Gefühl in mir. Victoir's Bild — die Frau eines kleinen Dorfes wo man durch Wohlthaten und Industrie jeden Einzelnen beglücken und wohlhabend machen kann, so geehrt und geliebt und thätig; in der Natur, mit Wissenschaft und einigen guten Menschen zu leben, hat das alte Bild meiner Seele wieder erweckt.⁷⁵ —

Dagegen ist meine jetzige Lage freilich kümmerlich! Aber ich könnte überlegen, wie kann ich in dieser Laage wolthätiger und schöner leben! — Noch ist mein Bildungsjahr. Und bin ich schon vollkommen in dem kleinen Wirkungskreis? Kann ich nicht besser sein? Es ist ein Ziel, da ich mich als unabhängig von Jo[séphine] denke, und das macht mich bemerkbar ängstlich, kindisch klein und niedrig. Tausende wären an meiner Stelle sehr glücklich und so erhaben als im Eigenthum — ich muss nur nicht verwirren und verkehren, sondern wie es wirklich ist. ||

Der Mensch will immer mehr als wozu er die Fähigkeiten besitzt. Ist's der schwache Mensch, oder liegt der Ursprung davon in der Göttlichkeit und Unsterblichkeit unserer Natur?

Ordentlich bin ich mit den Kindern, aber nicht heilig! Mein alter Glaube, dass meine jedesmalige Situation zu meiner Vervollkommnung nothwendig ist; es kömmt nur darauf an wie ich sie benütze die gegebene heilige Zeit, sie geht ungenützt an tausend Thoren vorüber. Si on pouvait se garantir de la première faute chaque jour. ||^d

Ich lasse die Kinder zu viel theilnehmen an meinen Plänen und Arbeiten, ich behandle sie als Gleiche und als Vertraute. Der Erwachsene muss ihnen doch stets etwas anderes Vortrefflicheres sein. Chaque homme doit pourtant avoir un but pour sa vie et une jouissance dans ce qu'il fait.

Wie ich es mit den Kindern mache, so habe ich es auch in der Welt gemacht, ich bekämpfe den Unsinn, dies setzt herab.^e

^d 55—57. kézirati lap alatt ceruzairás.

^e Innen és az egész 58. lapon át — a jelen tinta szöveg alatt levél-fogalmazvány anyjához.

⁷⁵ Nyilvánvalóan Teréz szeme előtt Arndt lebeg. Pestalozzi Lienhard und Gertrud című művében rajzolt ideális földesúr.

J—1.

...de vous aimer et d'être aimée de vous [et mérite qu'elle] soit fait[^a] aussi^a contente...

...au contraire je suis la plus heureuse des filles

[j'ai] une bonne et juste mère... ||

même dans les temps les plus brillants de ma jeunesse et de ma beauté, que ferais je maintenant? il ne m'a jamais pu plaire; si je n'ai jamais pu lui plaire que veux-je donc? Chaque homme doit avoir un but une jouissance dans ce qu'il fait. Jugez || vous même, une fille âgée est une Zwittergestalt elle n'appartient ni aux jeunes [filles] qui la mépriseront ne sachant l'apprécier, et je joue entre les femmes mariées un rôle subalterne que vous ne pouvez aimer voir jouer votre fille contre son gré. Croyez ma chère et si bonne mère — laissez-moi à mon génie à mon talent, enfin à moi-même, je le demande ici solennellement. La voix de Dieu m'a parlé, je me crois digne de l'entendre et de la comprendre. Ça vous explique chère mère que en disant que j'aime à passer l'hiver à Vienne, ne voulait dire autrement que j'étais charmée de ne pas être à Bude. Ce qui regarde que je suis restée ici à la campagne est purement ma propre résolution. Josephine est toute innocente, elle a désiré que je vinsse auprès d'elle — il est même possible que ça lui fasse plus de dépense, quoique je ne puis m'en persuader que le pain et le chauffage de plusieurs et les vêtements seuls auraient coûté[s] d'avantage. ||

[Il y a encore] une autre cause, que moi et St[akelberg] après avoir reparlé, [de ne pas] laisser Josephine chargée des enfants ... même de dire [que le médecin] l'a exigé pour sa santé. Elle souffre de ne pas les voir, ses lettres en sont remplies de vertige mais c'est pour son véritable bien, et je reste ferme. D'un autre côté pourquoi voulez-vous que je sois à Vienne? Dans la maison de Josephine je n'aurais qu'un rôle secondaire, ici je suis maîtresse toujours aimée, enfin je suis dans mon intérieur qui se développe, que je suis à ma véritable place. J'ai 5 grandes chambres || tout à moi, je fais tout ce que je veux

^a A J. 1. jelzésű füzet 55—60. kézirati lapon levő tinta szöveg alatt ceruzával írt levélfogalmazvány. Az 55. lap alatti kezdet teljesen elmosódott és így nem olvasható el, az 56-ikin csak a közölt néhány scr. A szegletes zárójel közötti szavak hozzávetőleges rekonstrukciók. A dátum vagy 1810 november végén vagy december elején. L. Biogr. CCCLI—CCCLII. 1. és j.

Sich sehr reinlich und ästhetisch zu kleiden, trägt sehr viel zur Erhebung des innern Menschen, zum Selbstgeföhle bei. Manchen Tag weht ein guter ein seegnender Geist über uns und durch und durch — nicht immer verdiene ich ihn, oder kömmt er durch freie Gnade? —

Sind die finsternen Tage zur Prüfung und die heitern zur Wirkung angeordnet? So wie ganze Epochen im Leben düster und ohne Gelingen, gleichsam dem Unglück geweiht, dahin gehen.

Die Äusserungen der andern an Schmeicheleien und d. g. müssen wir für nichts achten, gewappnet dagegen sein; — mich dabei erhalten, dass alles unvernünftige und inconsequente mich choquire — meinen tact dafür. — ||

Wie herrlich ist die Laage unseres Schlosses und die heitere Luft auf unsern Bergen! Nachts die funkelnden Sterne — Sirius, Procion, Orion — am frühen Morgen noch ehe die Morgenröthe erscheint Venus, oft neben dem halben Monde im blauen Äther, und das Werden im Osten, die prachtvolle, erschütternde Erscheinung des wohlthätigsten Gestirns! — wie es heraufsteigt um zu segnen, langsam geräuschlos! Der Mensch muss gut und glücklich sein der an die Natur sich hält, nur sie betrachtet und anschaut — und den Grösseren durch den alles ward was ist und war und sein wird — den Ewigen? und Christus der uns ihn hat wieder kennen gelernt.

Ich fühle mich recht gestärkt durch diesen süssen Aufenthalt, die vielen Freuden, die erhebenden lebenden und todten Engel, die mir wurden! und doch nicht todt, lebend ist ihr Geist der zu meinem spricht und ewig muss dieser Geist leben. Vielleicht umschweben sie mich in feierlicher Stunde! Müller,⁷⁵ Rousseau,⁷⁶ Herder,⁷⁷ Pericles,⁷⁸ Pestalozzi⁷⁹ und Müller⁸⁰ von Schaffhausen und Ebel⁸¹ und Ritter^{81a} und vor allem Christus erhabenes, grosses Leben! Wenn in den Blumen Gott lebt und in allen herrlichen Wandlungen der Natur, wie viel mehr im Kinde! Mit welcher Ehrfurcht soll ich sie betrachten! Welchen Schatz habe ich hier gesammelt den mir kein Räuber entwenden, der nicht verderben und von Motten gefressen werden kann. ||

Ich glaube in dem, was ich meiner lieben Mutter sage ganz religiös zu handeln. L'inutilité des bonnes raisons. Ich wähle nicht zwischen ihr und Joseph.; ich ergreife einen Beruf und

⁷⁵ Johannes von Müller értendő a következő Georg Müllerrel szemben, aki Schaffhausenben élt.

^{76—81a} Az említettékre vonatkozólag ld. előbbi füzetek jegyzeteit: Napló 4., 6., 18., 22., 38. l. s al. és biogr. CLXXXVIII—CLXXXIX. l.

meine Mutter zieht dann zu jenem Kinde, das ihr am liebsten ist.

Es ist eine Zeit wo etwas reifen soll — so sind jetzt die Kinder in dieser Krise; in kurzer Zeit wird sie vorüber sein, dann können Gallenberg's,⁸² Livers,⁸³ Mainorin⁸⁴ kommen — jetzt nicht sie könnten nur störend wirken.

Um den Kindern mehr Schnelligkeit bei gewöhnlichen Handlungen zu geben, sollte ich andere Mittel anwenden als Strenge, raisonnemens, Befehle, Worte. Ich sollte sie dazu vermögen auf einem sanfteren Weg, etwa dass sie dies oder jenes erwartet, einen Scherz daraus machen; wenn sie es nur angewöhnt haben einige Zeit, dann geht es schon. Ich bemerke, wenn ich dieses oder anderes z. B. Fleiss, Ordnung etc. zu schnell haben will, so verderbe ich es. — Ich sollte sie nur langsam, vielleicht mit Schonung, Liebe — sanft dazu erheben und sie müssten gar nicht sich's bewusst werden, wie sie dahin gekommen — dann ist ihre Dankbarkeit gross. Ein Kind kann gewiss nicht einsehen, warum es alles dieses sein soll, warum die Tugenden da sind, zu was sie nützen, und was es ohne Überzeugung thut, ist gewiss immer Wi(e)derwillen und Unwillen. ||

Es ist eine irrige Vorstellung von manchen Menschen, dass der Winter in einer immer währenden Folge hässlichen Wetters besteht; wir haben noch herrliche Tage, die uns recht erquicken, an Leib und Seele stärken.

Nichts ist was die Kinder mehr aufregt und zerstreut, als wenn sie viel auf einmal sehen; wenn man ihnen lehrt, sollte das, was sie für diese Augenblicke fassen oder leisten sollen, auch *alles* enthalten, was *sie sehen*, und sollte für sie die Welt begrenzen. Sie sollten gar nichts au delà ahnen können. — Ich glaube es ist dies bei der Erziehung und beim Unterricht sehr wichtig und eine grosse Ordnung in ihr Wissen brächte, auch so alles erleichterte und für ihr ganzes Leben und Wirken von grösstem Segen wäre. Wenn ich z. B. die Lieder, die ich für ihren Gebrauch bestimmte, hätte abschreiben lassen, und sie nicht so viele wüssten, hätte jedes Einzelne viel mehr gewirkt. Darum ist auch mündlicher Unterricht sehr vorzüglich. Sie hegen die grösste Ehrfurcht vor jenen, die ihnen so grosse Dinge vortragen, besonders wenn sie schon lesen können, und aus Büchern sich selbst unterrichten.

⁸² Gallenbergék, bizonyára a Guiccardi Giulietta férjének rokonsága.

^{83—84} Ismeretlen.

Was die Anschauung wirkt, habe ich heute am Bilde der Aspasia⁸⁵ bemerken können. So muss der Erzieher sich selbst beobachten; es ist gewiss, Kinder sollten ihre Eltern oder Erzieher nie ungekleidet, nie derangirt sehen, man sollte viel Rücksicht nehmen vor ihnen, so schön als möglich erscheinen. Als ich erklärte dass Aspasia's Schönheit mehr ihrem Geist, Character, Verstand und Bildung zuzuschreiben wäre, — machte V[iki] die Bemerkung: R[osalie]⁸⁶ sei nicht so schön als Aspasia. ||

Nur das ist *echte* Tugend was *Überwindung* fordert, und wahre Güte ist nicht *Schwäche* sondern *Kraft*, nicht blos Temperament, sondern Werk der Vernunft, der Überlegung des *Sieges über sich selbst*.⁸⁷ Wir lieben das Gute nicht wie wir sollten, wenn wir nicht aus Liebe zum Guten, die Lust am Bösen, die Eitelkeit, Trägheit, Zerstreuung und was uns sonst an jenem hindert, überwinden. Demuth, Demuth ist der Anfang der wahren Tugend. — Die Lehre v. Jesu. demüthigt und macht hernach gross. — Wahrheit und Friede sind die köstlichsten Perlen die in aller Menschen Herzen liegen, wenn wir sie nur aus dem Grund des Meeres unserer Leidenschaften, wo sie unbenützt liegen, hervorhohlen wollen. Auf also aus der *Trägheit*, die uns an unserem Glück am meisten hindert. Auf aus der *Zerstreuung* zu der *wahren Einfall*, die das, was für uns am *Allernothwendigsten* ist erkennt und über alles liebt und sucht.

Den besondern Werth, das Gute an jedem Menschen aufzusuchen, das in ihm verborgen liegt, ist das edle Geschäft wahrer Menschenliebe.⁸⁸ Die Pfeile des Schicksals sind, so sehr sie schmerzen, mit Honig gesalbt und haben ihre heilende Kraft in sich, die, womit wir uns selbst verwunden, sind in Galle getränkt. ||

Les grands caractères font tout avec énergie et force, et rien par effort.

Am 12-t [10-ber] Mittwoch. Vieles ist mir wieder klar geworden, die Woche — viele Erkenntniß! Viele besondere Ursache Gott zu danken! Viele Erfahrung! — Gott stärke uns und sei uns gnädig! — Es heult der Sturm doch noch immer fort und es wird seiner Wunder bedürfen uns zu ret-

⁸⁵ Aspasia, Perikles híres, szellemes és bájos barátnője és később 2. felesége.

⁸⁶ Rosalie az egyik gyermekdajka vagy nevelőnő.

⁸⁷ Müller's Serena. II. Teil. 12. Selbstprüfung. Seite 155—161. szóról-szóra idézve. A további már változatban.

⁸⁸ U. ott, II. Teil 13, Liebe des Nächstens.

ten! Wie können wir's verdienen! Ich habe gelernt oder vielmehr ich bin überzeugt worden, dass *Zerstreuung* das unseelige Leben ist und *Sammlung* des Geistes das seelige. Das *Ewige* und alleinbeseeligende umgibt uns rings, wir dürfen es nur ergreifen und das *einzige Wissen* wie man seelig sein könne besteht in diesem: die Zerstreuung für das Mannigfaltige fahren zu lassen und sich auf das *Einzige* zu son dern. Es ist was Fichte^{49a} sagt dasjenige noch klarer ausgesprochen was ich dachte und erfasste in seligen Stunden. Alles was ich je gelesen und wobei ich angeregt wurde, alles was ich je dachte wobei || mir wohl wurde ist dieses: *Eine; und dass alles Eins ist — das Mannigfaltige Eins.*

15-ten. [Dez.] Die Unschuldswelt, in der die Kinder jetzt noch sind, soll ich nicht trüben. Schmidt⁸⁹ in seiner Schrift, — er trifft mit St[ackelberg] überein. Jene Befriedigung, jene Unschuld, welche in seinem Inneren durch die *Harmonie* des *Wissens, Könnens, und Wollens* entsteht, — es trifft mit Josephinens Wunsch der *freien Entwicklung* zusammen.

Die zweite Unschuldswelt, von der Schmidt sagt wenn das Kind weiterschreitet: — dies vollkommene Wissen, darin die *Befriedigung* und darum *Harmonie*. Dieses kann nicht durch *Vielwissen*, noch weniger *Alleswissen* erzielt werden, sondern: wie es sich erhebt und weiterschreitet durch *vollkommenes Wissen jedes Gegenstandes* welcher ihnen vorgeführt wird. Für dies muss ich darum sorgen.

St[ackelberg] schien diesmal nicht so zufrieden zu sein mit mir, er hat auch recht; durch meine Krankheit und Franzens Anwesenheit war ich trivial offenbar; auch mit den Domestiques — ich war nicht geistig, nicht schön und konnte mich nicht dahin erheben; die zweimal 24 Stunden haben viele Fehler gegen den Anstand, die Consequenz und das höhere Betragen, begangen. Die übereilte Lecture von Schmidt's Schrift, die doch || zum grossen Theils nur eine Befriedigung der Neugierde war, die lange Anwesenheit des Pfarrers etc. trug bei.

Ich war gar nicht in den Geist der liebenswürdigen Serena, gar nicht im höheren Leben.

Ich glaube, ich begehe offenbar den Fehler bei Victoire besonders, sie schon so vernünftig haben zu wollen, als ich

^{49a} Ld. Anweisung zu einem seligen Leben. 2. 3. 5. és 8. Vorlesung.

⁸⁹ Schmid, Josef, Pestalozzi munkatársa, aki a legjobban valószínűleg meg Pestalozzi módszerét a Zahl- und Formenlehre c. könyvében, megjelent 1810. Ld. Journ. de voyage. 51. jegyzet.

bin! Ich sage ihr Sentenzen, die sie dann wieder sagt und die gar lächerlich in ihrem Munde lassen. Ich sollte alle Kinder viel mehr kindlich sein lassen, und durchaus nichts durch Worte ihnen beibringen. Davon hat mich Schmidt's Schrift neuerdings überzeugt. Ich soll den *Geist der Rede Josephinens* als ich aus Serena über die Blumen den Kindern vorlas nicht vergessen.⁹⁰ Sie sagte deutlich, man soll Kinder über ihre Gefühle nicht durch Worte aufklären. Was Schmidt von der häuslichen Beschäftigung der Mutter sagt in dem dass das Kind mithilft und sich so bildet, ist sehr gut. — Dies fehlt hier ganz. — Ich muss demnach zur freyen Entwicklung und Josephines Geist ein supplement haben. Ich sollte immer thun was sie thun *sollten* und Josephinen's Schreibmethode ist ganz in diesem Geist. — Gesang, Zeichnungslehre und Mathematik ist nach Schmidt⁹¹ was man von Pestalozzi's Methode als vollendet und bildend nehmen kann. Dies wünscht auch Josephine. || Ich muss die Kinder dasjenige machen lassen, was ihr ganzes Wesen erfüllt, in dem sie sich verlieren können, und muss also dasjenige was *ich will* dass sie thun sollen dahin erheben, dass sie es freiwillig thun und sich hinein verlieren; es muss ihre Sache werden. *Solange sie die Meinige ist, geht es nicht.*

Franz ist noch immer eines andern Geistes Kind — das fühlt sich wohl.

Um was bin ich denn weiter, wenn ich mit Fr[anz] beiläufig handle wie gegen Th.⁹² und Be[?]⁹³ — so mit A.⁹⁴ und den Pf[harrer] um was bin ich mehr, wenn ich [mich] wieder vernachlässigt zeige. Was bin ich mehr als gegen Lányi⁹⁵ etc. In diesem kann ich viel von St[ackelberg] und Fr[anz] lernen.

Ich muss durchaus den Kindern in dem nachgehen, dass ich mich in ihre Individualität setze und ihr Gefühl dadurch anrege, dass ich mit ihnen fühle, und immer nur eine Stufe höher stehe im Gefühl und im Verstehen. Sie müssen nebst dem dass ihr Gefühl angeregt ist, ahnden, dass es etwas höheres giebt, und Lust bekommen, es zu erfassen — so auch mit dem Begriff. Wenn ich zu weit von ihnen bin, so werden sie muthlos, oder was sie garnicht begreifen können, verachten sie. Ich habe sie oft für Dummheit das erhabenste halten sehen. Dieses kann mit Aufklärung unserer Ideen nicht vollen Eingang finden, doch nach und nach wird es gehen.

Die vielen Worte die ich machte ennuyirten Franz. ||

⁹⁰ Serena, I. Teil, 6. Über die Blumen.

⁹¹ Helyesen: Schmid Josef. — Csakugyan a matematika és rajzban remekelt a Pestal. módszer.

^{92—95} Nem volt kikutatható közelebbi.

Am 19-t 10-ber Mittwoch. Stillschweigen. Gelassenheit. Gleichmuth herrsche in mir diese Woche. Gefasst, besonnen, klug soll ich immer sein. in jeder Gelegenheit.

Am 26-ten.

am 19-ten. [Dez.] Ich hatte gestern mich dem Tode nahe gesehen und bei der Betrachtung, die sich mir bot gesehen, dass ich bei aller Sammlung nicht so lebe um jeden Tag bereit zu sein zu sterben — menschliche Pläne beschäftigen mich, es ist nichts vollendet, nur angefangen. Plötzlich schwand die Gefahr und mein Herz war gerührt über die Verlängerung; Dank und Freude strömte hervor! — Ich glaube der Terstyanszki,⁹⁶ von welcher das Haus in Ofen gekauft wurde, zu einem offenbahr schon damals sehr niedrigen Preis, wären wir Kinder schuldig einen Ersatz zu leisten. Sie ist sehr arm und hat ihr Leben viel Ungerechtes erduldet. Die Summe war fl. 3—4000. Sollte ich nicht leben bis wir es können, so wünschte ich, dass es dann von meinem Vermögen gethan würde.

Das Erkenntnisvermögen besteht aus Sinnlichkeit zu empfangen, aus Verstand zu verbinden, aus Vernunft zu schliessen.⁹⁷ Die Sinnlichkeit ist eine äussere und eine innere. Jene für die Welt; diese geht nur uns an und ist Mikrokosmos.

Es ist leichter die 10 Gebote zu wissen, als sie zu befolgen. Des Menschen schönster Vorzug ist sein Willen — sein Unterschied vom Thoren und vom Thierte. ||

Die Kinder mit Gewalt zu etwas anhalten, ob auch zum Guten, ist sehr schlimm. — Sie lieber recht toll und müssig lassen und dann im guten Augenblick es ihnen vorhalten. Dies macht einen viel tieferen Eindruck, sie ändern sich aus sich selbst und werden gerührt von des Erziehers Weisheit, Güte und Liebe etc. Es ist mir sehr leid, dass ich sie heute weckte aus ihrer Vergessenheit und Unschuld.

21-ten. Ich glaube nie mit Schärfe darauf dringen, dass etwas geschieht ihnen Zeit lassen — meist verliert der Eigensinn alle Kraft, wenn man das Herz zu erweichen versteht.

Pestalozzische Abende: Gesang, Rechnen, Formenlehre, Spiel, Nähen und Stricken und Netzen. Religionsunterricht, Lesen und Schreiben. — *Güte, Nachsicht, Herablassung* muss

⁹⁶ Tersztyánszky Dániel udv. tanácsos a tanulmányi bizottság referensének 1806 óta özvegye, akitől Brunszvikék a Tárnok-utca volt 17. számú házat megvették 1807-ben. Ld. Czeke M., Özv. Brunszvik Antalné házai.

⁹⁷ Pestalozzi elv

mein Wesen sein, wenn ich ernst und gesammelt bin und ihnen zuweilen erkläre was das ist, — so gehen sie selbst in sich indem sie sich mit mir vergleichen. — So sagte heute Fritz: ich bemerkte dass wir sehr sonderbar sind und — wir sollten doch recueillirt sein — hat R[esi]⁹⁸ gestern gesagt. — So soll mein Verhältniss zu ihnen sein — und wenn ich sie tadle, soll ich sie auch wieder erheben. So werden sie immer Güte von mir empfangen, mich dann lieben und ohne fürchten hochachten. ||

le 21-ième 10-bre. On(t) n'est orgueilleux de faire le bien qu'à proportion(s) des efforts qu'il en coute et du peu de plaisir qu'on y trouve.

Ich fühle mich zuweilen auf den Spuren der wahren Weisheit, und bald verliere ich wieder den himmlischen Pfad — es sind Momente wo ich nicht weiss, dass ich auf Irrwege gerathen bin, oft aber weiss ich's und dies geschieht jetzt meist, dass ich *weiss ich irre* — ich weiss mich aber noch immer nicht sogleich zurecht zu finden. Dann patsch ich auch viel im Schlendrian — wenn aber wieder das göttliche Licht leuchtet, mit welcher Leichtigkeit, Freudigkeit und Sicherheit gehe ich dann den rechten Pfad.

Es ist gar nicht nöthig den Kindern alle ihre Fragen zu beantworten — sie fragen um zu reden und gar nicht immer aus edler Wissbegierde. Da ist viel besser man schweigt viel. Alle Kinder haben Schwatzhafteigkeit, man lasse sie schwatzen unter sich und gebe ihnen möglichst kurze und bündige Antworten, wo man Antwort gut und möglich findet.

Sie müssen durchaus Wi(e)derstand in uns finden wo sie nicht ganz rein und edel sind — sonst setzen sie keinen Werth mehr auf unsern Unterricht und unsere Güte. Sie dürfen durchaus nicht mit uns spielen können. Und so niemand; alles thun wie andre es wollen und zu was sie wollen ist elend! ||

Je länger und anhaltender man über etwas denken kann, je fester man einen Gegenstand umfasst und halten kann, je grösser und stärker ist der Geist, je tiefer dringt er ein; Je schwächer und kleiner er ist, je balder zerstreut; alle Gegenstände berühren uns nur und alles bleibt oberflächlich. Der Geist kann *auch* durch Übung gestärkt werden. Das Nachdenken und bald darauf ein tiefes Nachdenken, ein Zergliedern und Eindringen in den Gegenstand können wir uns geben, wenn unser Geist nur verwahrlost und an Zerstreung und Oberflächlichkeit nur gewöhnt ist, wo

⁹⁸ Resi, úgy látszik, ezt a becéző nevet adták a gyermekek Teréznek, mert nem valószínű, hogy Rosalie, a gyermekleány mondta volna ezt.

Gründlichkeit vorhanden ist; für radikale Schwäche ist freilich durch Übung nicht viel Fortschritt zu hoffen.

Herder⁹⁹ in Eloisa.¹⁰⁰

'Wie der gemeine Haufe in Prätionen schwimmt und nur in ihnen lebet, so weiss das edlere Weib sich zu vergessen und wird dadurch gross dass es ungenannt bleibt und gleichsam verschwunden wirkt.'¹⁰¹

'Die Kenntniss der Alten und die Liebe zu ihnen',¹⁰¹ 'Eloisa lebte in den Alten'.¹⁰² 'Lucan'¹⁰³ und Seneca¹⁰⁴ waren ihre Lieblingsschriftsteller, an welchen sie ihr Gemüth erhob und stärkte. Bei dem ausserordentlichen Schicksal, das sie traf, bedurfte sie der Denkart ausserordentlich grosser Denker.'¹⁰⁵ 'In jedem Zug ihrer Gedanken ist sie eben so zart als bestimmt ein tiefer Zeuge innerer Herzenswahrheit.'¹⁰⁶ ||

Die Kinder selbst geben uns den Fingerzeig was sie beereicherte (moralisch) da darf man also nicht viel über Erziehung sprechen und nur Freiheit ihnen lassen, sie beobachten, die *Wahrheit*, von *Launen* unterscheiden und mit Klarheit und Vernunft anwenden nach seiner Lage, was sie anzeigten. Ich glaube ein unverdorbenes Kind lernt gerne.

⁹⁹ Herder, a neohumanisztikus irányzat megalapítója; az antik világ kultúrájának bámulatában osztozott Br. Teréz, aki a „Voyage du jeune Anacharsis” révén már erre eleve praedisponálva volt. Herderre ld. 22., 223., 251—253., 259—260. l. és j.

¹⁰⁰ Herder ezen művének pontos címe: Eloise, Ihr Charakter. Nenzen an ihrem Grabe 1801. Ld. Herders sämtliche Werke. Hg. von Bernhard Suphan, Berlin. — XXVIII. Bd. Herder's poetische Werke. Hg. von Carl Redlich. 4-ter Bd. 1884. Dramatische und epische Dichtungen. A jelzett mű 283—305. lapon.

Herder ezen kevésbbé ismert művében, Alex. Pope-al polemizálva, aki Eloise to Abälard cím alatt tárgyalja a híres skolasztikus filozófus (1079—1142) és Heloise (meghalt 1164), Fulbert kanonok huga szomorú szerelmi történetét, azt kétértelmű és nevetséges színben tüntetve fel. Herder pedig Heloise-t mint a neohumanisztikus női ideált állítja oda — dicsőítését az általa nevelt Abelard két huga halotti énekébe helyezve.

¹⁰¹ Brunszvik Teréz által idézett sorokat ld. op. cit. 287. lapján.

¹⁰² '—' Id. m. 295. lapon.

¹⁰³ Lucanus, Marcus Annaeus, latin költő (szül. Kr. u. 39-ben, öngyilkos lett 65-ben, a Nero elleni összeesküvés gyanúja miatt), Seneca unokaöccse és tanítványa, senator és augur Rómában. Műve töredékben maradt eposz: Pharsalia, a Caesar és Pompeius közötti polgárháborúról. Herder műve szerint Lucanos Pharsaliájából apátnővé való szentelésekor Eloise I. 8. Cornelia, Pompeius hitvesének szavait mondta el oltárnál.

¹⁰⁴ Seneca, Lucius Annaeus (szül. Kr. u. 3-ban, meghalt, illetve öngyilkos lett 65-ben) Nero nevelője, a legkiemelkedőbb a latin stoikusok közül. Számos filozófiai iratai a középkorban is, de később is nagy népszerűségnek örvendtek, és nagyon olvasták. Bizonyára Brunszvik Teréz is, az Epistolae morales címűt, melyeket 1809-ben adtak ki.

¹⁰⁵ '—' Id. m. 295. l. Denker helyett Seelen a helyes.

¹⁰⁶ '—' U. ott, a 295. lapon.

VII—13.

1810 — WITTSCHAPP.
GESETZE IN RÜCKSICHT DER KINDER.^a

Dass die Grösseren sich selbst beschäftigen sollen, dass in ihrem Alter sie schon vor Gott die Kraft haben, selbst die Wahl zu machen. Ihre Wiss- und Neubegierde nie befriedigen, erhöhen vielmehr durch hingeworfene Dinge, durch Fragen.

Auf Kinder ist durch das Wunderbare, durch das Ausserordentliche zu wirken, durch die Einbildung. Sie sollen nicht altklug gemacht werden, vieles soll ihnen Geheimniss bleiben, sie kindlich erhalten, in gewissen Schranken, sich selbst entfernt, wie in einer fremden Welt, d. h. unsere Gemüthsstimung. In ihre Unschuldswelt herabsteigen oft.

Ich soll selbst keinen Preis setzen auf Kleinigkeiten — grosse Ansichten, Gefühle, Gesinnungen äussern.

Man muss alle Instructionen ihnen interessante zu machen wissen, aber weder auf Kosten ihrer Bescheidenheit, noch ihres Charakters.

Keinen Preis auf ihr Wissen und dass sie wissen, setzen.¹ Ich soll sie als Pflanzen der Menschheit betrachten und pflegen, sie und mich heilig halten, den heiligen Keim entwickeln lassen. Ich soll sie nicht bilden wollen, *nur leiten, nur dem Bösen wehren, um den Guten fortzuhelfen.*²

^a A VII—13. jelzésű, „1810 Wittschapp Gesetze in Rücksicht der Kinder“ címzésű irat áll 6 egymásba rakott és láthatólag később egybevarrott sárgás szürke, durva felületű, vékony papíru folio nagyságú ívekből. Lapszám 1—24. (Üres lapok: 6—12, 15—23.) Az 1810 Wittschapp szavak későbbi beírás, sötétebb tintával. Az itt közöltek az 1—5. lapon vannak feljegyezve, s tényleg 1810-ben kelt, míg a 13—14. lapon levő 1811-be való.

¹ — V. ö. 266. l.

² — Ld. Müller: Serena II. 6. V. ö. 266. l. és j.

Nicht Vollfüllung, sondern freie Entwicklung. 'Die Seele ist ein Keim, und kein Gefäss, Entwicklung.'³

Materielles soll ich sagen, leisten. Kinder sollen immer beschäftigt sein, es soll ihnen nicht an Reiz fehlen zur Entwicklung.⁴

Ich soll sowohl in Abgewöhnung, wie in Angewöhnung keine Stufe überspringen; nur was sie begeistert, was sie erfassen können, können sie wahrhaft leisten. So darf durchaus nicht zuviel auf sie wirken, auch sehen sollen sie nur eins und *in allem nur die nächste Stufe ahnen*. Es soll die Welt für sie begränzen, was sie in diesem Augenblicke begreifen, oder fühlen sollen. ||

Sie sollen nichts zu wissen *vorgeben*, oder bloss weil ich es sagte, wissen. Sie müssen *überzeugt* davon sein. Kein oberflächliches Wissen. Ein Gegenstand muss vollendet, und vollkommen gegeben sein, von den Elementen aus und stufenweise.⁵

Den Kindern muss man Selbstachtung geben. Eine edle Behandlung, auch wenn sie fehlen, nie brusque. In allem eine hohe, erhabene, edle Art.

Wie *wir sind*, wird das Kind, ohne dass man es *zu etwas machen will*. Nur wird *hofmeistern*, nie es beschämen vor anderen, vor den Geschwistern.

Unser Betragen gegen sie muss so sein, dass sie nicht Ursache haben sich zu verstellen oder zu dissimuliren, wie es häufig bei gewöhnlichen Erziehern geschieht und bei grossen Forderungen an sie.

Man muss liebenswürdig in ihren Augen sein. Dazu ein immer gleiches, sanftes, festes Betragen. Keine Moralpredigten etc. Sie sollen immer glauben mit ihresgleichen zu sein. Man muss mit ihnen im Tone der Liebe und Nachsicht sprechen, aber mit Festigkeit und Wahrheit. Immer sanft, nie mit Laune oder Unwillen. Mit Würde und Ernst muss man sie führen.

Das Göttliche soll man im Kinde sehen; man soll es ansehen und behandeln, als ob man es bestimmen könnte, etwas Gottgefälliges zu werden.

Angestrengt thätig, und arbeitsam sollen wir selbst sein und in einer Thätigkeit, woran sie theilnehmen können.

Stille Sammlung, Andacht von meiner Seite. Liebreiz und Stillschweigen, das 10-te ihrer Äusserungen unbeantwortet

³ '—' Müller, G., Serena. II. Teil 6. Über Erziehung. 116—28. II.

⁴ U. ott. II. Teil. Über Erziehung.

⁵ Célzás Pestalozzi Elementarstufen-elve, a hézag nélküli előadásra.

lassen. Sie antworten sich selbst. Dabei aber freundlich und liebevoll sie ansehen und nur dann helfen (in Worten oder Erklärung), wo sie *wahrhaft* Hilfe bedürfen.⁶ ||

Was ich ihnen aber sage, in den höchstmöglichst *wenigsten Worten*. Wenn es einen Fehler betrifft, eine Ermahnung, sehr zart, schonend, es küssen || darauf und immer geheimnisvoll ihnen allein die Entdeckung ihrer Fehler machen.⁷

Man verschlinge keines Menschen und auch keines Kindes *eigene Individualität* durch das, was man selbst ist.

Man muss so gegen Kinder handeln und sich betragen, dass Liebe und ihr Vertrauen zu uns grenzenlos sei. Es soll keine Grenzen kennen.

Man lasse Kinder uns vorschwätzen, weniger um sie zu unterrichten, als um ihre Character und Fähigkeiten kennen zu lernen.

Man mache ihnen Fragen in diesem Bezug.

Montaigne dit: je ne veux pas, que l'instituteur invente et parle seul, je veux qu'il écoute son disciple à son tour. — Il est bon qu'il le fasse trotter devant lui, pour juger de son train.⁸

Ich soll nur ruhig, ernst, versammelt ihnen erscheinen, wenn sie trivial und unartig sind; nie unwillig, launisch, mürrisch; — *nie aufgebracht* durch sie. Aus Langerweile hängen sie oft an einem und sind nachgiebig, um es wohl zu haben. Dies(s) ist nicht edel.

Die beste Stimmung gegen Kinder ist Ernst, mit Freundlichkeit. Froh soll man sein mit Kindern, nur immer froh, da erräth man ihre Natur, sagt Josephine, da werden sie aufrechtig.

Milde ist ein Haupterfordernis(s) zu einer guten Erziehung, was eigentlich den festen Character, den uneigennützig, liebenden Menschen hervorbringt.

Tout ce que Fénelon enseignait faisait plaisir. Il faut considérer dans l'enfant l'homme qui naît et qui se développe, l'homme pur. Leur pureté nous doit donner un saint respect.⁹

La musique morale des Grecs.¹⁰ Les corrections sont un vrai poison pour les enfants. ||

⁶ Pestalozzi elve: Hilfe zur Selbsthilfe.

⁷ Ez is Pestalozzi-féle eljárás.

⁸ Essais de Montaigne. Vol. I. Chap. 25. Ld. Napló 48. l. és j.

⁹ Lettres spirituelles.

¹⁰ Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. Tome III. Sur la musique des Grecs; az érények és jellem kifejelesztése a cél.

Wenn ein Kind einer Rüge bedarf, soll es sie mit der möglichsten Schonung des Zartgefühls erhalten, so dass bessere Vorsätze in ihm erzeugt werden, ohne eine sittliche Leidenschaft in ihm aufzuregen.

Keinen anderen Werth soll man bei Kindern anerkennen, als der sich auf *die Reinheit seines Willens* und auf den Grad *der Selbstüberwindung und Kraftanstrengung gründet*.¹¹

Les enfants ne doivent jamais remarquer qu'on s'occupe d'eux alors ils rentrent en eux mêmes.

Quand on veut les pousser par l'émulation il faut toujours leur donner eux mêmes pour émul[es], leur rappeler ce qu'ils ont fait.

Kinder kann man sehr erheben, wenn man ihnen Gelegenheit lässt sich selbst zu überwinden. Dieser Sieg, den sie davontragen, erhöht ihren Muth. Ich soll im Untersagen und mein Missfallen (auch in sanften Worten) zu zeigen sehr sparsam sein; es für grosse Fehler aufbewahren. Kleine Gedichte sie lehren zum Lobe Gottes.

Il faut rendre l'instruction intéressante, mais non pas par louanges.

Lob und Tadel sind gefährliche Agenten, man sollte keines von beiden anwenden bei Kindern.

Si vous m'e feriez[!] tel plaisir, je vous le rendrais dans l'occasion. ||

Ein Kind soll gewiss nie mit Absicht etwas thun um gelobt zu werden. z. B. die Unschuld der Anspruchslosigkeit.

Le gouverneur ne doit point donner de préceptes; il doit les faire trouver.¹²

¹¹ Kant: Über Pädagogik.

¹² Rousseau-i tanács.

1811.

VII—1.

Am 2. Jänner 1811. Mittwoch. Ich habe erkannt, dass ich Demuth üben soll. Ich bin nicht nur das verfllossene Jahr prüfend durchgegangen sondern mehrere, und das Resultat der vielen Schwächen, Fehler eines häufigen unartigen und törichten Betragens liess mich sagen, „ich schäme mich“. Wie viele Ursache finde ich demüthig zu sein: mein Betragen gegen Jose[phine], jenes auf der Reise in Genf wo ich ihrem Schicksal eine andere Wendung hätte geben können — jenes gegen sie und St[akelberg] und das ältere bis auf allerneueste Betragen in B.^{1a} und gegen meine so gute Mutter! — Gewiss „ich schäme mich“. Gieb guter Gott, dass ich dies alles keinen Augenblick vergesse und nie auch nicht einmal den Schatten dieses Unanständigen mich schuldig mache. Erhebung in der Demuth fest muss ich sein; erhaben über kleinliche Anstalten, die den Geist erniedrigen, wahr, unschuldig, wahrhaft gut, — alles gemeine verabscheuend, muss ich sein und bleiben. — Die Thorheit *jede* immer mehr erkennen und vermeiden — Ruhe, Genügsamkeit herrschen in mir —. Auch keine kleinlichen einseitigen Wirkungen, — einsam bleiben oder gemeinsam mit Gleichdenkenden || wirken. Bin ich nicht auch hier noch in dieser glücklichen Verfassung im Ausgange meines 2-ten Jahres^{1b} noch sehr viel gemein, schwach, voll Fehler? — Begehe ich deren nicht häufig gegen die Kinder, die D[omestiquen] gegen Fremde?

^{1a} Talán Buda?

^{1b} Azaz, mely 1810 áprilisától indult (az első 1809. márc. 28-án kezdődött).

Bin ich stark? *Kann ich was ich will, und thue ich was ich soll?* Muss ich nicht täglich mir Vorwürfe machen in allen Branchen meines Handelns und Seins? Bin ich gegen *eine* Person vollkommen? *in einer* Gelegenheit? — Nein!; ich bin wieder beschämt denn ich bin nicht treu, nicht fest, nicht stark. Für diese Woche *Gelassenheit, Stille, Demuth. Das reine Deutsch, viel Bewegung.* Meine Schwatzhaftigkeit gehört zum schlechten Ton in O[fen], so wie meine Fehler — ich muss mich darüber erheben — es ist Rohheit auch das belehren wollende.

Nach dem Instinct der Gewohnheit soll ich nie handeln sondern immer nach meiner jetzigen, besseren Erkenntnis. Einer meiner grössten Fehler die letzten beiden Wochen ist dass ich mit Geringen nicht mit Würde mich zu betragen weiss. *Le Styl concis en parlant et écrire convient au maître qui commande, le styl diffus à l'esclave qui obéit.*²

J. 1.

am 5-ten Jänner [1811.] Warum sollte ich je erzürnen oder ungeduldig werden. — Sind das nicht wahrhafte Kleinlichkeiten? Wenn man die grossen Ereignisse, die grossen Revolutionen auf unserm Erdball betrachtet, — soll man sich bemühen, sich verunstalten durch Ungeduld? ihre Äusserungen sind immer unanständig. Gewiss was die grössten und besten Menschen sagten, ist wahr; — die wahre Tugend ist leicht; in Frohsinn übt man sie am besten. Wie herrlich zum Genuss hat Gott diese Erde gestaltet, welche Empfänglichkeit dafür uns gegeben! wenn man von dieser Höhe herabblickt, wie kann man je ein unglücklich machendes Gefühl haben! Und jenes, das die Märtyrer in den fürchterlichsten Qualen begleitete, sollte uns in den kleinlich alltäglichen Begegnissen, nie verlassen. Gleichmuth, Gelassenheit, stete Ruhe des Gemüths, ist gewiss die höchste Stufe. Durch Erfahrung und Erkenntnisse kommt man dahin. ||

Diese Reizbarkeit und Unleidlichkeit kömmt von Eitelkeit; je mehr wir aber Alles um uns her kennen lernen, je grössern Abbruch thun wir dieser Eitelkeit, wir selbst ver-

² Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. Tome V. Sur les moeurs des Spartiates-ból idézve.

schwinden zuletzt in unsern Gedanken. Demuth ist der Anfang aller wahren Tugend, aller wahren Weisheit. Das uns halten können — auch in den übelsten Momenten, ist Character. Das Übertreiben des Übels aber wahre Schwäche und Eitelkeit — ein sehr verächtlicher Zustand.

Sich selbst kennen und alles kennen, was uns umgiebt.

Den 7-ten [Januar 1811.] Alles was ich mir aneignen will, was ich also noch *nicht besitze*, *soll ich in wirklichen Besitz* verwandeln — es muss mir natürlich werden; so eigen dass ich anders nicht kann: dann bin ich wahr.

Wenn man scheinen will welches man noch nicht *ist*, einstweilen scheinen, sich dafür ausgeben so ist man unwahr, affectirt. Es entsteht nothwendig Ungleichheit in unserem Betragen. Ich glaube ich will zu viel || auf einmal auch noch jetzt. Nicht mehr als dies: 1-tens ich soll vermeiden alles *Erscheinen* dessen was ich war. (Aber darum nicht scheinen was ich nicht bin.)

2-tens avanciren in Erkenntnissen *in positiven Kenntnissen* und durch Forschen, Nachdenken und Urtheilen, mich immer verbessern, edler werden.

3-tens für das phisische viele körperliche Bewegung, früh aufstehen, einfach und mässig in der Nahrung, freie Luft, waschen, baden.

4-tens Religiosität — erhebende Lecture — Musik.

5-tens Geschicklichkeit in weiblichen Arbeiten. Clavier.

6-tens die reine Sprache. Die Haltung. Anstand. Würde im Betragen, immer Würde. Ruhe, Consequenz. Sanftmuth. Gleichmuth.

7-tens ich soll still sein: schweigen — *viel mehr* hören als sprechen, aufgereggt soll ich nie sein.

8-tens unausgesetzt forschen, den Gedankenkreis zu bekämpfen, der durch gehäufte irrige Führung und des Anschauens in uns erzeugt wurde, durch Sammlung und Strenge gegen sich selbst. Wir thun viel schlechtes immer meinent das Beste zu thun. Vor dem Gewohnheitsinstinct sich hüten. 'Gewohnheitssünden sich hüten.'^b

b '—' Késöbbi betoldás.

9-tens *Bescheidenheit*. Gehaltvolle Menschen sind zurückhaltend in Worten.

10-tens *Eitelkeit* ist eine Schwäche — ich soll auf das Gute auch nicht eitel sein.

11-tens Es giebt Dinge die ich für niemand und um nichts in der Welt thun soll. — Keine Aufregetheit, weder laute Worte, noch Handlungen noch viele. Ein stilles Heiligthum worin alles wie von selbst sich bewegt soll unser Haus sein, soll mein Herz sein, soll mein Leben sein. ||^c

Am 9 Jänner [1811. Mittwoch.] Ich bin eitel; jetzt auch auf mein Sein, auf St[akelberg]'s und Jo[sephine]'s. — Sonst würde ich mich nicht so durchschauen lassen, nicht so laut thun und gleichsam prahlen.

Vorlaut sein ist auch mein Fehler, ich bin es sehr. Ich sollte durchaus ruhiger, weniger freundlich sein. Der gemässigte sittsame Ton des Mädchens — in dieser Situation wäre das, was sich ziemte; hierin eher zu weit gehen. Ich mache mich zu gemein mit den Menschen.

Am 9-ten [Mittwoch]. Ich glaube Jo. an meiner statt hätte viel besser, viel grösser gehandelt wenn sie so gesund als ich und so frey wäre! — Mein Wirkungskreis darf nicht grösser sein, nur in diesem sollt ich vollkommen sein. *Jeden Tag vollkommen*; das würde dann bis Ende des Winters eine Fertigkeit darin geben, *darauf* muss ich sehen diese Woche. Mein grösster Fehler letzte Woche war glaub ich *Rauhigkeit gegen die Kinder*.

Ich bin zu wenig zart; — wenn ich etwas untersagen muss sollte es sanft und liebeich sein. Ich glaube es giebt keine bessere Schule für mich als wenn ich mit den Kindern so wenig als möglich mir zu schaffen mache, sie *nicht anrede, corrigire* etc. — ihnen nichts gleichsam bin, nicht schwatze, nicht erzähle, dies soll Gesetz diese Woche sein; und noch dies: jede kleine That der Überwindung die zur Tugend und Selbstkraft führt, üben.

Ich soll abweisen von mir alles was mich irrt, meine

^c Ezután egy lap, az 54. üres.

Aufmerksamkeit abzieht. 'Il faut me faire taire pour écouter Dieu.'³ Josefin, St[akelberg], Rasawowsky.⁴ ||

am 9-ten Jänner. [1811.] Plus que l'homme cède à ses caprices, plus qu'il agit hors d'une certaine limite que la raison dicte — plus il se rend ridicule, et moins il est estimable.

am 10-ten. Jänner [1811.] Je crois que les paroles superflues sont un grand crime contre nous même[s] et contre Dieu!

am 14-ten Jänner. Ich bin nicht in Wittschapp, nicht diese oder jene, aber *ein seeliges Geschöpf!* Ein Tropfen Leben aus dem Urleben ausgeflossen. Dieser Tropfen wenn er aus diesem Körper, der ihm zur Bekleidung dient, wieder ausfliesst, wird er wahrscheinlich sich vereinigen mit der Urquelle; dort wird alles Leben sich wieder vereinigen um immer wieder neu, in neue Geschöpfe einzugehen, dass aber jeder Tropfen allein bestehend, und alle diese Tropfen neben einander? und wie gestaltet?¹⁰⁷ ||

Am 16-ten Mittwoch. Nach Durchlesung meiner Prüfungen von 2 Jahren habe ich mich wieder überzeugt wie schwach ich bin, wie sehr ich gefehlt habe gegen Jo und St[akelberg] und wie dieses Betragen so wie jenes den Winter zuvor gegen Franz mich demüthig und bescheiden erhalten sollte — dies Andenken soll mich nie verlassen.⁵ In Briefen bin ich nicht ganz anmassungslos und bescheiden, — so oft ich es nicht bin begehe ich einen grossen Fehler. Jo. sagt: ein reiner Mensch kann ich nie mehr werden, so auch die Kinder können nie mehr vergessen, was sie waren, sahen hörten; unser Gefühl werde nie in demselben Augenblick mit unserem Willen harmonieren. — In mir ist auch keine Harmonie des *Wissens, Könnens und Wollens*, indem die Unschuld besteht.^{5a}

Ich bin also nicht unschuldig und auch nicht glücklich — ich werde auch nicht eher glücklich werden als bis ich den Schein nicht mehr suche. — Ich übe mich mehrmals im

³ '—' Fénélon: Lettres spirituelles.

⁴ Bizonyára Rasumovszky gróf, később herceg, orosz követ Bécsben.

¹⁰⁷ Brunzsvik Teréz nagyon hajlik a pantheizmushoz.

⁵ Ugyanezeket a vádakát már jan. 2-án is feljegyezte. — Ld. 285. l. Látszik, milyen mélyen bántotta.

^{5a} Pestalozzi tétele.

Schlechten und bin nur darum bekümmert dass ich dann vor Menschen nicht so erscheine. Ich soll in Gedanken einsam und wo und wie immer eben so *sein* wie ich scheinen will und wenn ich es nicht kann soll ich auch mich nicht kümmern wie ich erscheine, so bleib ich doch redlich und wahr und frey und werde auch glücklicher sein. Ich bemerke weiter dass ich seit kurzem wieder mehr prétendre an andere, dass ich weniger genügsam bin. Meinen Brief an Jo. heute kann ich nicht ganz billigen — ich hatte trotz meiner Einsicht nicht die Energie über *einen* Punkt ihr nicht zu sprechen. — ||

Es wäre doch gewiss anständiger; dass ich etwas sage, kann auch so wenig nützen. Ich bin dann auch noch immer roh und derb mit den Kindern auch in meinen Scherzen. — Wenn sie das selbe erwidern dann erst merk ich's dass es unanständig war. Die Aufgaben für diese Woche sind die Vermeidung der hier gerügten Fehler übrigens wie in voriger. — Ich habe auch den Tick bemerkt — den Drang alles wieder zu geben; in Worten auszusprechen was in meiner Brust sich regt; darin vorgeht. — *Ich liebe nicht die Stille und das Geheimniss. Schwatzhaft und kindisch*; lüstern soll ich nicht sein — weder zu scheinen noch zu brilliren. etc. —

am 16-ten. [Jan. 1811.] Nach mondenlanger Einkerkierung im Gefängniss, so war mir zu Muthe bei dem ersten Schneeausflug im Schlitten, nach längerer Zeit im Zimmer eingeschlossen. — Wie gross, wie erhaben bist Du, Natur! Nur Du leitest unsere Gefühle zu unserem Schöpfer, nur Du füllst unser Gemüth mit einer innigen, hohen Freude! — Und dann die leichte Bewegung — das süsse Dahinsinken in Vergessenheit alles dessen was uns umgiebt.

Selbst die Weiseren von uns sind doch noch immer voll von Sorge für das was ist und kommen wird; Dieses vergällt jeden frommen Augenblick! Darum glaub ich, sind Reisen so angenehm. —

Bei der leichten körperlichen Bewegung, der Geist so ohne *augenblickliche* Sorge wenigstens, ein süsses Vergessen dessen was man ist und will, die reine, heitere Luft unser wahres Element. Wie majestätisch standen sie da, die hohen Tannenwälder von Schnee belastet, und welch' wunderbarer Bau eines Schneeflöckchens! und die Myriaden die in allerley Gestalt jeden dieser Bäume überkleidet. ||

Wohl ihm der die Stille liebt und das Geheimnis. Wenn wir im Leichtsinn und ohne Reflexion handeln, begehren, viel reden, blos dem Instinct, der Gewohnheit, dem Gelüste des Augenblicks, den oft bizarren Einfällen folgen, so setzen wir die Achtung, der uns beobachtenden Weiseren, sehr oft aufs Spiel! Wenn wir aber immer, uns selbst prüfend handeln und reden und meist unhandelnd von innen und aussen ruhig, *beobachten* was andere thun und reden, so werden wir selbst bald weiser werden. — 'Lesen sollte man eigentlich nur so viel jeden Tag um Stoff zu bekommen zum Nachdenken; als eine Anleitung und Leitung gleichsam dazu; durch das Nachdenken muss das Gelesene erst unser Eigenthum werden, es muss verdaut, verarbeitet, angewandt auf unsere Lage, unseren eigenthümlichen Character angepasst werden. Sonst ist das Lesen der besten Schriftsteller nichts als Zeit und Augenverderb — denn man kann hier anwenden was Hufeland¹⁰⁸ in Rücksicht des Körpers sagt: nicht was wir essen, sondern was wir verdauen kommt uns zu Nutze.'¹⁰⁹

Wenn man viel denkt und zweckmässig liest, so dient eines dem andern zur Erklärung und Erläuterung. Wenn man viel sich selbst *beobachtet* und Andere beurtheilt, so übt und schärft man die edelsten Fähigkeiten — der Schwärzer aber muss immer elender|| werden. Alles was geschwätzt ist, verdirbt, auch Schriftliches — alles erzählen. Man wird so aufgeblasen dabei — glaubt viel zu sein und ist doch so wenig. Raisonement, Beweis, Dispute, ausser über sehr vernünftige Gegenstände und mit Consequenz. Dann kann freilich das Reden über und Zergliedern eines Gegenstandes sehr bildend werden. Dies bezeugt uns Franklin.¹¹⁰ Herder¹¹¹ aber sagt uns von Pythagoras:¹¹² „*lernt die schwere Klugheit stille zu schweigen vor dem weisesten Mann*“.

Ich glaube auch Erwachsenen kann man, immer das Meiste ihrer Äusserungen unbeantwortet lassen gar nichts meynen und am allerwenigsten *seine Meynung behaupten*

¹⁰⁸ Hufeland, Christoph Wilh. von —, orvos, 1762—1836. Jenai, majd berlini egyetemi tanár. Műveit, Makrobiotik és Guter Rath an Mütter címűt, ismerte Teréz.

¹⁰⁹ '—' Ezt az elvet Brunsvík Teréz csakugyan magáévá tette, — amennyiben olvasmányai tényleg úgyszólván a szöveggel kapcsolatosak, melyhez saját gondolatait kapcsolta.

¹¹⁰ Franklin. Ld. részletes jegyzet 108., 173. l., j.

¹¹¹ Herder. Ld. 22., 223., 251—252., 261—62. l. és jegyzeteket.

¹¹² Pythagoras. Ld. 314. l., j. A hallgatás egyik feltétele volt Pythagoras egyesületébe való felvételnek. Brunsvík Teréz valószínűleg a Voyage du jeune Anacharsis-ból vette Pythagoras egyesületére vonatkozó ismereteit.

und begründen wollen — es ist *so wenig, so unbedeutend*, dass meine Meynung gilt; thut gar selten etwas Wesentliches zum häuslichen Glück aber oft stört die verächtlichste Behauptung dies Heiligthum! — Die Zeit und wo man kann das Beispiel, diese mögen lehren. Wenn man nur einmal den warnenden Engel, der in unserer Brust zu sprechen scheint, kennen lernt und sich gern mit ihm unterhält, so ist man schon geborgen, und wenn man ihn noch nicht kennt und ein lieber Freund uns aufmerksam auf ihn macht, wie glücklich ist man da!

Wie glücklich ist das Weib, das eines edeln Menschen Liebe gewonnen hat, und wenn sie *es werth* ist, edel geliebt zu werden! Die zarte Sorgfalt für sie, die edle Theilnahme für die Erhebung ihres Geistes, welche entzückungsreichen und ewigen Bande fesseln sie aneinander! ||

am 17-ten [Jänner]. Ich kann hier so vieles lernen *durch die Kinder* und durch *ruhiges Nachdenken* — die Bücher sollen mir nur Mittel sein. — Die Sorge Zerstreuung; werfe sie von dir. Wie sehr der Mensch das schöne, edle Leben sich verdirbt, durch die allerelendsten, kleinfügigsten Sorgen und Geschäftigkeiten, dies lehrt die Einsamkeit und Abgezogenheit von Allem. Rousseau¹¹³ (glaub ich) sagt: Man kann die Vorurtheile und Fehler des Pöbels nicht sehen und nicht bessern, wenn man nicht mit ihm lebt. —

Le 17-ième. Ordre et beauté mais nul ordre sans décence et nul beauté sans *dignité*. La dignité tient à l'élevation des idées et des sentimens.

am 18-ten Jänner. Wie schön hat Herder uns Eloisa¹¹⁴ geschildert. Welch ein grosser, erhabener Character! Im Unglück gross und thätig und nützlich. Wie schön! wie ehrwürdig! 'Drey schwere Probleme hat Eloisa in ihrem Character aufgelöst — *wirkliche Liebe, weibliche Stärke, weibliche Hoheit*.¹¹⁵ 'Sie vergisst sich, den Geliebten zu erfreuen, ihm zu helfen ist sie da.'¹¹⁶ 'Ihre Stärke ist in den herbsten Umständen, Resignation, durch die man Alles vermag',¹¹⁷ 'sie nimmt aus den Händen des Schicksals was da kömmt und gebraucht es thätig. Dadurch überwindet sie.'¹¹⁸ 'Die höchste weibliche Hoheit endlich ist Wahrheit.'¹¹⁹ Wahrheit die von keiner Schminke von keinem falschen Selbstlobe weiss, oder

¹¹³ Rousseau. Ld. 34., 38. l. és j.

¹¹⁴ Ld. 101. jegyzet 279. lapon.

¹¹⁵ Herder, i. m. 296—297. lapon. V. ö. 279—280. l. és j.

¹¹⁶ U. ott, 297. lap. nem szószerint idézve.

¹¹⁷ U. ott, 297. lap. nem szószerint idézve.

¹¹⁸ U. ott, 297. lap. nem szószerint idézve.

¹¹⁹ U. ott, 297. lap. szószerint, valamint a következő mondat is.

Ruhme, und es auch von Andern nicht duldet. 'In diesem Gefühl vermag ein Weib || Dinge zu sagen und zu thun wie kein Mann, wenn sie entfernt von jeder Anmassung, wenn sie aus angeborener und angebildeter Herzensreinheit handelt.'¹²⁰ — 'Manneskraft in jeder zart ausdauernden Güte des Weibes diese in nie welkender, nie verblühenden Jugendkraft und Tugend, ist der Weiblichkeit Gipfel.'¹²¹ — 'Was Eloisa mit liebenden Ton tief in die Herzen ihrer Zöglinge sprach: „*Keuschheit des Herzens*, sie ist aller Tugend Mutter, | Rein von aussen zu sein läutert den Geist und das Herz. | Hell nur dient man Gott. Der höchste Geist, der ein Licht ist, | liebt hellen Verstand, liebt ein verständiges Herz. | — Ausseres ist nur Schein am Scheine grübelt der Heuchler;“ | der die Herzen erforscht kennt das Schwerere — Sorge. — „Unversehnes komme was kommen mag, ich erblinde | gerne der Zukunft, Furcht störe das Hoffen mir nie.“ | — „Also erzog Eloise. Eine Schule weiblicher Tugend | ward Paraklet;¹²² ein Sitz häuslich geselliger Zucht.“ | Von der frühesten bis zur spätesten hora der Andacht | Wechselten Fleiss und Ruh, Hören und süßes Gespräch. | Unsere geringe Kost, sie würzten grosse Gedanken, | die in früherer Welt Hellas und Roma gedacht. | Unsere geringe Tracht, vom frohen Fleisse gewebet, | ist der Genüge Bild älterer, weiserer Zeit. | Domina Dank sei Dir, die nie uns über die Menschheit | hob, || die das weibliche Herz stärkte, zu männlichem Muth. | Domina dank sei Dir, die uns in thätiger Wahrheit | zeigte, die stärkste Kraft, über den zartesten Sinn“.'¹²³

Am 20-ten. [Jänner.] Il faut donner à votre élève de la force, de l'empire sur lui même.¹²⁴ La faiblesse a mille fois plus d'inconvénant que l'entêtement; on peut estimer l'homme opiniâtre il est impossible de ne pas mépriser l'homme faible. Accoutumez votre élève à ne jamais rien promettre légèrement, mais à tenir scrupuleusement le moindre engagement. On peut lui présenter quelques tentations; faites lui sentir alors tout le poid du mépris.¹²⁴

Il ne faut pas louer ce qui est leur *devoir* de faire. Je puis leur dire: cela est tout simple, tu n'as fait que ton devoir, quand il a réellement de l'empire sur lui même. Pour toutes les autres vertus on peut peut-être louer davantage,

¹²⁰ '—' Ld. fenti jegyzetet.

¹²¹ '—' Id. m., csak értelem szerint idézve.

¹²² '—' Herder, id. m. 297. lapon, nem egészen szószerint idézve.

¹²³ '—' Kevés kivétellel szószerint idézve. Az egész lapon levő a néniákból van véve, 302—303. lapon.

¹²⁴ Rousseau-i követelmény, Emile II. könyv.

mais par la fermeté on peut lui montrer qu'on ne le regarde plus comme un enfant — il faut leur faire comprendre tout le prix de l'estime.

C'est par le nombre des idées ou perceptions que se mesure l'étendue de nos connaissances; c'est leur netteté, leur clarté, qui fait la justesse de l'esprit, c'est l'art de les comparer entre elles, qu'on appelle raison humaine.

am 20-sten. [Jänner.]¹²⁵ Das was die Kinder eigentlich hier sind ist ein mehr negativer Zustand, es geschieht nichts positives zu ihrer Bildung. Wenn das was sie geworden sind, nur aus Zwang und Heucheley, sie wären. ||

am 22-sten. [Jänner.] Seit längerer Zeit fühle ich, ich bin nicht glücklich. Es geht nicht wie es gehen sollte — auch mit mir nicht recht vorwärts. Es ist keine Harmonie in mir — dann bin ich nicht religiös, und ausser diesem Gefühle kann der Mensch nicht glücklich nicht befriedigt sein. Ich bin weichlich, eine Ursache davon liegt in meinem Physischen, das sich hier, nicht nur nicht steigern kann sondern zurückgeht; davon gibt es vielerlei Gründe; jene die ich ändern kann, sollte ich ändern. Früh aufstehen, mehr kalte Nahrung und mässiger; die dampfenden Öfen, mehr Bewegung und im Freien, die Zimmer mehr kühl. — Jeder Tag sollte vollkommen sein. Meine Pflicht in Rücksicht unseres Schöpfers in Rücksicht der Treue an Joseph[ine], in Rücksicht meiner selbst physisch und moralisch, aus seiner Laage alle Vortheile ziehen, alle Nachtheile verhindern, ist Pflicht. Wenn ich lange vor der Sonne aufstehe, mich sammle und erhebe. Ich fände es gut vor dem Frühstück 1—2 Stunden zu fahren, dann fleissig und thätig im Berufe und abends zu Fuss eine grosse Strecke weit gehen — dies ist freilich im Winter weniger möglich. || Meine Kleidung ist nicht gut, besonders meine Chaussure. So ist auch den Kindern ihre. Viel wärmer im Winter.

Die Krankheit des Zeitalters ist Weichlichkeit. Vom 1-sten Februar an ein anderes Frühstück. Ein Glas frischen Wassers des Morgens, die Nahrung einfacher. Die Menge der Speisen reizt den Appetit wenn der Hunger schon vorüber ist; ohne Fett müssen sie sein.

Der M[utter] kann ich wenig mittheilen was ich Schönes erfahre und sammle. ich habe es mir selbst verdorben auf sie zu wirken. Ich habe ihr nun schon einmal die Idée eingeprägt, dass sie alles auf sich nimmt ihre Eigenliebe und Eitel-

¹²⁵ A jan. 20-ának kétszer való szerezése, mintha arra vallana, hogy egy párhuzamos füzetbe szánta volna.

keit macht aus Allem Vorwurf, Belehrungssucht. etc. Sie kann nichts mehr rein auffassen. — Das ist wohl grösstentheils mein Werk.

Der Thor quält sich immer selbst. Weisheit ist, in unserer Laage so glücklich und vollkommen zu sein wie es möglich. Die praktische ist mehr als die spekulative. Jede Haushaltung sollte im Kleinen sein, was die Schöpfung im Grossen. — Nach Gesetz soll Alles wie von selbst gehen und das Eine dem Andern zur Hülfe, zum Anhalt, der Gefahr zum Schutz dienen. ||

Das Betragen gegen ältere Kinder und dasjenige, was aus uns ihnen zufliesst, muss, glaube ich, aus sehr verschiedenen, oder vielmehr manigfaltigen Ingredienzen bestehen. Z. B. etwas Instruction, Ernst, ein wenig Strenge, mehr Freundlichkeit, Güte, viel Liebe, Nachsicht. Ich glaube Schatten und Licht, um zur Harmonie zu kommen ist nothwendig, selbst Härte in manchem Fällen, unerbittlicher Ernst.

22-ten. [Jänner.]¹²⁶ Die Einbildungskraft bei Kindern ist unendlich gross; sie sind ihr ganz unterthan. Einen Effect davon habe ich heute gesehen. Man soll sich ja hüten sie zu reizen, sie auch nur berühren; dagegen habe ich gefehlt und fehle oft darin.

Mesurons le rayon de notre sphère et restons au centre.
Les grands maux naissent des grands biens.

Il faut avoir beaucoup de jugement soi même pour être obéi d'un enfant.

Le demi savoir et la fausse sagesse. ||

Der die Furcht bekämpfen muss, überwinden, ist nicht der, der die Furcht nicht kennt.

Muth vertreibt die Grillen, nur durch und mit ihm kann das Leben wahrhaft sein, erfreulich und schön.

Muth gehört auch zu den gemeinsten Handlungen. Ohne Muth wird man alles träg und nachlässig verrichten. Nur die Muth hat, wird eine brave Hausfrau und Mutter sein.

Das Geheimniss scheint mir, in Rücksicht der Gesundheit, um sich aus der Schwäche zu heben, besteht darin *sich kühl zu halten* und das Erhitzen oder warm sein eben so zu vermeiden, wie das Erkälten. Eigentlich ist eine Erkältung nur möglich *nach* dem zu warm sein. Um sich in gleicher Temperatur zu halten, müsste man an leichte Kleidung sich gewöhnen, wenig sitzen aber keine heftige Bewegung, je schwächer, je leichter geneigt zu Schweiss wir sind, je mehr müssen wir eine gleichmässige, ruhige Bewegung wählen,

¹²⁶ Ld. az elöbbi jegyzetben mondottakat.

gehen den ganzen Tag, denn die Ermüdung der Glieder ohne Erhitzung scheint mir sehr erspriesslich. Ich glaube man müsste || sorgfältig vermeiden, bald wärmere, bald kühlere Kleidung zu nehmen. Vielleicht ist eine Mitursache unserer Hautreizbarkeit gegen jener des gemeinen Mannes, dass dieser immer gleich gekleidet ist, ohne viel Wechsel von Kindheit an, im nämlichen Stoff. Und wozu verdammt uns die Mode und der Luxus nicht zuweilen? So wird die unvernünftige Anwendung des Reichthums eine Quelle des Leidens und der Arme hat die grosse Wohlthat des lustigen Gefühls der Gesundheit voraus. Ich habe gedacht die Thiere, die Vögel insonderheit haben dieselbe Kleidung Winter und Sommer und es ist ja langweilig sich immer nach der Temperatur jeder Stunde zu richten. Eine schwitzende Haut ist etwas sehr Ungesundes. ||

Victoire's grosse Furcht vor Spinnen kommt daher, dass die Grossmutter aus der Veranlassung, dass sie sie mit ihrem Bruder K[arl] auf den Abort fand als Kind von 6 Jahren, jener 4 hatte, — sie that es damals schon aus Furcht, dort [auf dem Lande] gab es viele Spinnen auf allen Wänden; die Grossmutter sperrte sie in den kleinen Raum ein. Dies gab ihrer Einbildungskraft eine solche Impression von Schrecken und Eckel den sie wahrscheinlich ihr Leben hindurch nicht ganz verlieren wird. Welche Achtsamkeit ist mit Kindern, welche Zartheit in ihrer Behandlung schon in der allerersten Kindheit nöthig; gewiss dass wir alle unsere Thorheit, Vorurtheile der unvernünftigen Behandlung in jenem Alter schuldig sind. C'est l'âge jusqu'à 12 ans où l'esprit reçoit le germe des erreurs et le coeur celui des vices. ||

Am 24-sten Mittwoch.⁶ Ich habe erkannt dass wenn ich streng thätig — meine Pflichten (täglichen) ausübe diess die schönste Erhebung sei für mich — dass alles das *täglich geschehe* was geschehen muss, und so vollkommen wie möglich. Ich habe 2-tens erkannt dass ich ungerechte Forderungen an die Kinder machte und weil sie nicht glücklich waren und überhaupt in diesen beiden Bemerkungen liegt der Grund grösstenteils, *dass ich nicht glücklich war*. Ich bin in Rücksicht meiner Selbst mit mir zwar ziemlich zufrieden, aber nicht in Rücksicht meines Betragens gegen die K[inder].

⁶ Téves: 1811-ben a szerda 23-ikára esett. Bár 1810-ben a szerda csakugyan 24-ére esett — a tartalom miatt nem sorozható az 1810-be —, különben is a következő szerda helyesen van keltezve.

Dies war ganz verkehrt. Dennoch thue ich auch in anderer Rücksicht noch viel im Schlendrian. — Dies muss alles weg, von heute seys aufs neue angefangen mit Gottes Hülfe. Meine Reden an die Kinder sollen ganz weg. Ich habe eine neue Eintheilung der Morgenstunde gemacht von der ich viel erwarte mit dem Seegen des Allerhöchsten! ||

Am 28-ten. Wenn ich *pünktlich* jeden Tag regelmässig gewisse Dinge thue, so würde ich darin eine grosse Festigkeit bekommen können — ich wanke aber immer und kann nicht regelmässig sein. Es schränkt meine Freiheit zu sehr ein, vielleicht ist es aber auch nur Schwäche, Unfeste.

Wenn ich gesprochen habe und wieder allein bin oder nach dem Briefe abgeschickt sind, so finde ich immer Fehler und dass ich es hätte besser machen können — woher kömmt das? Da ich so sehr erkenne wie viel ich gefehlt habe und noch fehle so soll *die Tugend der Demuth herrschen durch dies ganze Jahr*; Bescheidenheit, Demuth und dazu Erhebung. Gott seegne und stärke mich!

Am 30-ten Mittwoch. Ich bin zufrieden diese Woche mit mir, nur freilich bin ich noch nicht regelmässig — viel ist mein physisches Schuld das sehr zurück ist. Rousseaus Émil hat mir die Augen geöffnet über vieles — viel Widerspruch ist gelöst und Ruhe und Harmonie kehrt damit in meine Seele ein. — Ich bin zufrieden mit meinem Betragen in Rücksicht der Leute, der Kinder, auch in den Briefen. — Meine Gesundheit wieder herzustellen zur Festigkeit zu erheben ist meine Pflicht — *vollkommen* bin ich nicht jeden Tag; auch *benütze* ich nicht *vollkommen diese schöne* vielleicht *einzige* Zeit — ach ich habe soviel nachzuholen! Weniger Energie und Thatkraft habe ich als im Anfang. Gott stärke und seegne mich! ||

Am 31-ten. Fortwährend vermehren alle meine Betrachtungen meine Demuth — nicht nur mein ganzes Betragen seit der Zurückkunft war thöricht, kindisch und übertrieben, der ganze Winter bis zum Juni; wie war die Reise — der

Carlsbader⁷ séjour wie das Betragen in Wittschap⁸ bis 7-ber; welche Fehler gegen *alle Leute*, welche Fehler in Rücksicht der Kinder seitdem? Wo ist eine Epoche in der ich nur ohne *grosse Fehler war* — ohne Thorheit und Unsinn! Dies ist Therese fortwährend dein trauriger Lebenslauf!!! Wann wirst du weise werden und stark! —

Am 6-ten Mittwoch. [Februar 1811.] Einen Zusammenhang erkenne ich in meinem Leben in meinem Schicksal, eine Führung! Ich glaube dass Gott vieles Schwere uns begegnen lässt weil wir zu aufgeblasen würden; wir meinten am Ende z. B. wenn wir ganz ohne Fehler wären oder äussere Geschäfte sehr gut gingen, wir wären gar so brav, weise; wir würden die Demuth verlieren das Vertrauen, die Ehrfurcht vor der Vorsicht die uns führt; eine gewisse stille Furcht die uns jetzt im Zaume hält, uns still erhält und vor Presumption schützt. — Vielleicht darum haben die guten weniger scheinbares äusseres Glück; dies wird so häufig denen Bösen zum Raube denen wieder alles zu gelingen scheint und dies Gelingen verhärtet sie, ihre Herzen, noch immer mehr; dieses irdische Glück der Bösen macht viele irre, doch das ist die Probe — denn nur der Blinde der die heilige Stimme in seiner Brust nicht mehr hörende, kann dadurch irre werden. — Ich glaube auch wenn wir gut sind und dabei so innig halten an die Vorsicht und den Glauben an Gott dass wir nicht leicht aufgeblasen || werden und meynen Verdienste zu haben — sondern jene stille Furcht und Ehrfurcht uns immer begleitet, so lässt die Vorsicht auch viel äusseres Glück oder Gelingen dem Guten; ich glaube sie erhebt ihn sehr hoch — wie eine weise Erzieherin entzieht sie nur was das Kind zum Nachtheil anwenden würde.

Die fromme Johanna⁹ d'Arc führte wunderbahre Dinge aus und mehrere Beispiele hat die Geschichte. Jesu sagte auch — wenn ihr fastet (oder sonst gutes thut) thut es im

⁷ Ll. VII—2. füzet, 1810. jún—júl. 200—202. l.

⁸ Ld. VII—1. füzet, 1810. aug.—szept. 203—210. l.

⁹ Jeanne d'Arc (1412—1431), az orléans-i szüz, isteni sugallatra Franciaországot megmentette az angolokkal szemben.

geheimen euer himmlischer Vater wird es sehen und euch lohnen. Der aber sein Angesicht entstellt um es allen bemerkbar zu machen der hat seinen Lohn schon empfangen. Einmal sprach Josephine so schön — wie alles auf dieser Welt schon sich lohnt und straft und dass so wie in der Physischen, eine Kette, eine wunderbare, von Folge und Ursache immer eins aus dem Andern folgt — Gewiss, die gute Mutter, der ihr Kind, *sein moralisches Werden*, der Schatz war an dem ihr Herz allein hieng, — *muss Freude ärnten von dieser Aussaat.* — Nur ein ganzes sei der Mensch; der ist der Unglücklichste der immer schwankt, alles halb thut, der wird wenig Wirkung und wenig Freude haben; *nur das Vollkommene kann den zur Vollkommenheit bestimmten Menschen befriedigen.* Perikles¹⁰ versenkte sich jeder zeit so tief in sein Beginnen dass er nur darin lebte [wie] jeder grosse Geist. Ich bin wohl diese Woche glücklicher und besser gewesen als schon lange nicht. Gott wird mit mir sein und mir viele Gnade geben — wenn ich fromm demüthig || nur auf Ihn schauend und alles aus seiner Hand annehmend bin. — Stark dabei; mich zu verleugnen und meinen Begierden widerstehen. *Resistenz, Entsagung, Verzichtleistung, unglaublich was man kann wenn man will.*

Die Gesetze des ersten Jänners und jene Rousseaus für die Kinder, bleiben; noch strengere Arbeitsamkeit und Benützung der Zeit noch. —

Le 13 Février. [1811.] Rousseau ne veut pas qu'on flatte les enfants; je le crois aussi, selon mon expérience, très nuisible, j'ai trouvé quand je veux être bonne avec eux es artet aus in Schmeicheleien et je suis trop revêche d'un coté; si je ne les repren(der)ais pas du tout, dass sie sich wohl befänden und ich sie nicht beschämte! Il est dur d'ap[p]rendre; d'être comme un rien vis à vis des gens qui nous instruisent; il est dur d'être corrigé, reprimé à chaque instant; notre liberté toujours enchainée — mais comment les rendre autres quand ils ont déjà contracté de mauvaises manières? Je dois avoir beaucoup d'indulgence et élever leurs âmes.

Un traitement noble sans correction! les rendre autres sans gâter leur caractère. Il ne serait pas bon de faire

¹⁰ Perikles. Ld. u. ezt az állitást 267. l. és j.

la conversation avec eux. Si je pouvais être ferme à ne les employer à rien. Faire moi-même tout ce qui me concerne; mais pas une seule fois leur dire: *fais cela!* Par cela et par la conversation être absolument *comme toute seule*, comme s'ils n'étaient pas ici. ||

Une complexion délicate nourrit toutes les incommodités. La constance et la fermeté, ainsi que les autres vertus sont des ap[p]rentissages de l'enfant, mais ce n'est pas en ap[p]renant leur nom aux enfants qu'on le leur enseigne, c'est en les faisant goûter tous, qu'ils sachent ce que c'est.

le 14 Mercredi.¹¹ Cette semaine je veux être ferme; elle est vouée à l'exercice de cette vertu(e). — Ferme à ne pas corriger les enfants; ferme à vivre pour moi et intérieurement. — Je veux faire moi-même ce que je veux qu'ils ap[p]rennent. Je veux rien leur prescrire; leur laisser une entière liberté, ni leur parler ni leur reprocher, pas me mêler de leurs êtres.

Je veux être belle et aimable à leurs yeux; très recueillie, je veux être forte; relever ma santé, être douce. Je veux mettre ordre à tout. Finir et faire ce qui doit être. J'étais assez bonne la semaine écoulée, mais pourtant me laissant aller à ce qui m'était plus aisé et agréable — cédant à tous mes mouvements — corrigeant et sermonnant les enfants. Rien de tout cela. *Fermeté, silence, douceur.*

le 20-me Mercredi. Je n'ai été que médiocrement contente de ma conduite — j'étais cependant assez ferme; je n'ai pas perdu de vue ce que je voulais: j'étais recueillie, forte, élevée mais je ne pouvais || tout à fait laisser de leur parler, de leur prescrire, de leur dire des devoirs de l'homme. Je crois que je devrais tout à fait le laisser. — Freiheit; freie Entwicklung — Victoire ist ohne dies zuviel in Ketten weil sie alles zu gut machen will, gleichsam erschreckt ist. — Übrigens soll alles bleiben wie in voriger Woche. — Kein pédantisme soll in mir sein noch in den Kindern noch in meiner Art auf sie zu wirken. — Fest will ich sein und frei; nach Gott schauen und nach seinen Werken. — Alles aus

¹¹ 1811-ben a 14-ike egy csütörtökre esett — tehát téves nap megjelölés. — Viszont a következő szerdai megjelölés helyes, mert 1811-ben február 20-ika csakugyan szerdára esett.

Kraft, nichts aus Zwang thun. Arbeiten aber mit Grazie, keinen Karren ziehen. Gott seegne mich und stärke! Nur durch Ihn und mit Ihm kann der Mensch etwas.

am 26-ten. [Feb. 1811.] So viele Zeit schenkt uns Gott, und wenn sie herum ist, so haben wir doch nicht viel gethan nicht Alles, vielleicht eben das Wesentlichste nicht.

Eine heilige Ehrfurcht überfiel mich, als ich die werdende Blume der Hyacinte betrachtete. Gott ist wo deine Blume ist. — Dies stille Werden dieses erschlossen werden jedes Blättchens — bis es sich färbt, bis es vollkommen wird, die Glocken sich theilen, herab hängen in Fülle, den zarten Duft aushauchen! welches Wunder! Wie kann man eine derselben brechen, zerquetschen, vernichten, ohne dass sie vollkommen ward! es scheint mir ein Verbrechen, eine Beleidigung der Gottheit, die auch in ihr wohnt.

Die liebende Mutter lernt nur um zu lehren; sobald sie Kinder hat, lebt sie nur in ihnen, und für sie, und bildet sich für sie.

Die schönste Zierde des Weibes ist Bescheidenheit und Ruhe. ||

Muth Therese. Nicht immer was du lieber thust ist das Rechte. Nichts leidenschaftlich begehren und auf dem Wege der Tugend nichts fürchten.

*Johannes Müller*¹²⁷ er wollte wirken auf das Gefühl; machte aufmerksam auf die Nothwendigkeit von Grund aus zu reformiren und wenn grosser Gesellschaft hiezu Vermögen oder Wille fehlte, kleinere Gemeinden oder einzelne Familien von denen *alles ausgeht* und *in die sich alles auflöst* in dem dunkeln Sturm etliche wohlthätige Ideen zur Bestimmung ihres Weges vorzulegen, um die Jugend von der Meinung abzulenken als ob im Getümmel der einander drängenden Begebenheiten, alles durch *Kühnheit* und *physische* Kraft geschähe, und nicht vielmehr durch *Thorheit* und *Schwäche*, *derer die sich vergessen haben*.

¹²⁷ Joh. Müller, Edler von Sylfelden (osztrák nemesség 1790-ből) szül. 1752. Schaffhausenban, megh. 1809. Kasselban. Történetíró, államférfi, 1773-ban nevelő Genfben Tronchini-Calendrini Jakab várostanácsosnál, barátja lett Bonstetten-nek. (Ld. M—1, 63. jegyz.) 1787-ben Mainzba kerül könyvtárosnak, ahol a leghíresebb politika-történeti művét írta: Über den Fürstenbund. — 1790-ben Bécsbe ment, ahol barátokozott Hormayrrel és Prutz Johannel, — majd 1807-ben Kasselben Jérôme király alatt, az új westphaliai királyság kultuszminisztere. — Brunsvik Teréz szempontjából még 2 műve említendő: „Schweizer Geschichte“ és 24 Bücher Allgemeiner Geschichte, mely 1810-ben jelent meg, s melyeket Brunsvik Teréz is ismert. Ld. még jegyzeteket 157. lapon.

Kriege sind Aufregungsmittel, der in Weichlichkeit erschlaffenden Kraft, sind die schrecklichen Lehren der ewigen Wahrheit: dass Reichthum, Wissenschaft und Kultur, dass alle Geschenke der Geburt oder des Glücks eitel sind, sobald in stolzer oder wollüstiger *Selbstvernachlässigung* der Mensch vergisst, Mann zu sein, wenn sie die Geistesanstrengung unterlassen, der, wo sie hervorleuchtet alles dient. Wo das meiste Leben, dort ist der Sieg. Nur durch die Sitte erhält sich die Gesellschaft. ||

Alsdann wird alles gut gehen, wenn man weniger über die Vertheilung der Gewalt dissertirt, und jeder desto mehr Gewalt über sich selber zu bekommen sucht. *Jedes trachte nach einer richtigen Schätzung der Dinge. Dadurch werden seine Begierden gemässigt.* Die Änderung der Verwaltungsform überlasse man dem Lauf der Zeit, welche jedem Volk die Verfassung zutheilt, für die es eben in dem Zeitraume empfänglich ist, und eine andere, wenn es dazu reif geworden ist. Bei den Spartanern war alles was gesund und muthvoll machte, *als Weg zur höchsten Tugend angesehen.*

Die 7 Weisen¹²⁸ übergaben 2 Sprüche als Summe und Blüthe des Wissens, dem delphischen Tempel: *Kenne dich selbst* und *Übertreibe nicht.* Sie lehrten ihre Schüler die Quelle des Glücks in sich selbst zu suchen; was den Pöbel reizt, sei eitel, nur Gott müsse man auch in der Einsamkeit und von Herzen fürchten. — Dass der Mensch über seine Triebe, die er mit den Thieren gemein hat, sich zu erheben, möglichst bemüht sein soll. Die Beobachtung der Mässigung wirkt sehr auf Erhaltung und Vervollkommenung der männlichen Eigenschaften. Bei den Atheniensern war mehr Witz, bei den Lacädämoniern mehr Kraft. || Glücklich der Mensch, der die schönen Eigenschaften der Athenienser und die grosse Seele der guten Bürger von Sparta vereinigt. Seelenhoheit, Heldenmuth, jene mannhafte spartanische Freiheit und Offenheit sei billig der erste Zweck; aber *nachdem du dich gewöhnt hast, möglichst wenig zu bedürfen* so versäume nicht für möglichst viel Gutes und Edles dich geschickt zu machen.

Rom, eine durch Weisheit und Muth gewaltige Republik, die gezeigt hat was Beharrlichkeit und Kriegszucht vermögen. — Eine Stadt an welcher die Natur beweisen wollte, *wie viel der Mensch über die ungünstigsten Umstände vermag.* — Die Griechen und Römer haben die Menschen in ihrem Adel ge-

¹²⁸ A görög nemzet nemzetfölältatásáért és kiválóságáért táplált hit, mely a neohumanisztikus kort jellemezte. Ezek adták meg a példát a tökéletesedésre — természetesen Brunszvik Teréznek is.

zeigt. Für Weltbürger ist keine Betrachtung interessanter. *Das Volk, welches die Eigenschaften denen Europa seine Überlegenheit schuldig ist, in vorzüglichen Grad besitzt, wird selber in Europa das Erste sein.*

Die Trägen sollen geweckt werden.

Xenophon¹²⁹ ist ein grosses, in seiner Art unerreichtes Muster; wenige fassen das ganze Verdienst seiner bewunderungswürdigen Einfalt. Hindernisse, wenn sie nicht nieder-schlagend sind, erhöhen die Geisteskraft. Grosse Seelen bekümmern sich nicht um augenblickliches Los.

Le 26 F[é]vrier. Mercredi.¹² Je ne puis pas dire que j'aie été parfaite, je suis toujours faible et me laissant aller. Je me lève tard je perds beaucoup de temps toujours. Je ne suis pas parfaitement douce ni recueillie. Que Dieu soit avec moi cette semaine! Qu'il me renforce! Je garde tout[es] les lois des semaines passées. Que Dieu m'assiste, Amen.

¹²⁹ Ld. 40. I., j.

¹² 1811-ben február 26-ika keddre esett, nem szerdára, 1812-ben szerdára.

JOURNAL. 1-ER MARS 1811.^a

Le 3-ième Mars. Ich habe ein volles halbes Jahr¹ in der Einsamkeit auf dem Lande gelebt mit meinen 4 Kindern — was habe ich gethan? was habe ich unterlassen? welche Fehler? Was bereue ich gethan zu haben? was unterlassen zu haben? Einige Fehler sehe ich wohl — und glaube es werden mir bei längerer Betrachtungen noch mehrere deutlich werden:

1. Ich benützte nicht die Morgenstunde, die heilige.
2. Ich war vielleicht zu streng gegen die Kinder und machte gewiss zu grosse Forderungen an sie; davon bin ich freilich schon eine Weile zurückgekommen.
- 3ten[s]. Ich liess mir nicht Zeit allen Unterricht, alles was ich sage auf Elemente zurückzuführen.
4. Ich machte sie nicht glücklich. Ich sehe ein dass St[achelberg] viel edlere Art hat die Kinder zu erheben. Sie lieben ihn und da war jede Äusserung von ihm eine Welt. Sie lieben auch mich und es ist nur Trägheit, und dass ich mir nicht Zeit dazu nehme, sondern auf andere Dinge aufmerksam bin, wenn ich nicht Doppeltes leiste. Ich zerstreue mich und bin leicht zerstreut manchen Tag, dies muss freilich anders werden, wenn ich etwas leisten will.

Um was bin ich edler, anständiger geworden? Mich dünkt edler und anständiger wenig, nur momentan, — viel zu wenig für diese schöne Zeit — über 24 Wochen! einsam! ||

^a A „Journal le 1-er Mars 1811“ sajátkezű feliratú, J. 2. jelzésű napló, 4-rét fűzet, világos sárga, mintázott felkemény borítéklappal. Magassága: 25 cm. Szélessége: 20 cm. Lapok száma: 140. 3 behelyezett melléklet, — 2 közülök beleszámítva a lapszámba. A kéziratban változó tinta, sok későbbi beírás, miáltal a kronológiai sorrend nagyon meg van zavarva. Az évszámok közül sok utólag beírva, sokszor kimutathatólag tévesen.

¹ Szeptember óta volt egyedül, tehát csakugyan 6 hónapig.

Klüber, bin ich geworden — vernünftiger —, ich habe Erfahrungen gemacht, ich bin gereift, ich habe wahrhaft gelebt — an Erkenntnissen und Kenntnissen habe ich gewonnen, vielleicht auch an Character, Ruhe, Besonnenheit, Klarheit. Was aber meine partielle Aufgabe betrifft, kann ich nicht viel advancement spüren.

Die Kinder sind viel geworden! Wenn es nur auch gut auf gutem Grunde gebaut ist. — Wenn sie auch wahrhaft edler geworden sind. Ein Fehler den ich diesen Winter beging war, dass ich mich noch viel zu wenig von den Kindern absonderte — wenn ich allein sein wollte, hätte es positive sein sollen und täglich; sie konnten doch immer mit Anfragen zu mir kommen. So auch eine Gebetstunde hätte ich strenger halten sollen. Dies hätte mich sehr gestärkt, so schneiden sie jeden Gedanken, der tiefer eindringen will, wirklich ab. Ein Zeitverlust ihn anzuknüpfen und oft ist es auch lange nicht mehr möglich. Ich empfinde wohl, dass dies von bedeutender Folge ist und dass ich viel weiter sein könnte. Darum kann ich nichts vollenden, in der Idee nichts vollendet denken und wie Herbart^{1a} sagt, kann nur durch dies eine consequente Handlung erzielt werden. Ich muss durch Vollendung im Denken mich der ganzen Idee bemächtigt haben und sie im Reinen haben, sonst kann nicht mit Nachdruck gehandelt werden. ||

† Um eine Idee rein durch zu denken braucht der schwächer Organisirte und der Ungeübte längere Zeit. Diese Zeit muss ich mir gönnen, ich muss sie haben — und dies ist vielleicht das Wichtigste und jenes, worin ich immer gefehlt habe. Dann nur folgt Handlung, wie ein Strom, wohlthätig und unversiegt. Ich darf demnach im Anfang nicht zu viel wollen, sondern das Wenige gut ausführen. Es ist dies dasjenige was Jose[phine] zu Gran² mir sagte. Ich darf nicht mehr den Kindern sein, als ich auf solche Art sein kann, — wenn ihre Gegenwart störend wirkt, müssen sie für eine gewisse Zeit von mir entfernt sein. Ob dies täglich mir wird nothwendig sein oder nur ein paar Tage in jeder Woche, wird die Erfahrung mir schon zeigen. Wenn ich dieses geistige Bedürfnis vernachlässige oder aus Gutmüthigkeit opfere — wird meine Wirkung und mein Seyn nicht gut werden. Ich habe selbst diesen einsamen Winters, noch zu wenig ganz einsam gelebt; wenn ich also jetzt zu wenig Zeit hatte, um alles gehörig durchzudenken, so darf ich bei Weitem nicht noch

^{1a} Ld. Allg. Pädagogie. III. Bd., 4. Kapit.

² Bár okmányilag ki nem mutatható, mégis úgy látszik, Jozefin egy ideig Esztergomban lakott.

mehr auf mich nehmen. Auch darin muss ein vernünftiges Auskommen herrschen. Nur darf ich freilich dieses Denken auch nicht übertreiben, es darf keine Pedanterie dabei sein, sondern das Maass und das Recht herrschen auch hier.^b ||

Ich glaube nicht, dass nicht beinahe alles Übel durch Aufmerksamkeit, Anstrengung und Ausdauer wenigstens verbessert, vieles ganz aufgehoben werden könnte. Ich sollte mehr Rücksicht auf meine Haltung und Taille verwenden — es liesse sich viel thun, aber dies müsste für eine Zeit Hauptsache werden und dazu wäre dieser Sommer am schicklichsten. Wenn ich immer sehr früh aufstehe im July, etwas mehr arbeite, 2 mal Mieder wechsle und diese Sache in Ordnung bringe, auf die Haltung immer aufmerksam bin, und jene Geschäfte unterlasse, die schlimm darauf wirken etc. Auch in dieser Hinsicht wird, wenn ich recht gesund bin, mehr geschehen können. ||

Es war mir sehr nothwendig und heilsam, dass ich Frau war und arbeitete diese Zeit. — Die Unabhängigkeit erhöht den Muth und die Kräfte. Ich bin zum Theil noch immer geneigt viel mehr als Josephine will, mich ihr unterzuordnen und allen Übrigen.

Ich muss Josephine bitten, dass sie mir Zeit lasse mit dem Unterricht — wenn ich selbst eine, für die Kinder anziehende Beschäftigung viel vornehme, wird es gut sein — solange wir noch allein sind nehme ich jene, woran sie keinen Theil nehmen können. — Ich darf es mir nicht verschweigen, es wird immer eine gefährliche Sache sein um diesen Sommer mit ihnen. Sie können weder so an mir hängen, noch so aufmerksam sein, noch eben so Freude haben an den Beschäftigungen. Die Langeweile trug viel dazu bei, dass sie aufmerksam waren und fleissig; die Ruhe und Eingeschlossenheit des Winters — die Zerstreuung die mehreren Menschen! — und dass sie noch sehr schwach sind und wenig, habe ich heute gesehen. Ich werde sehr heilig und besonnen zu Werk gehen müssen. — Wenn Josephine nur nicht ermüdet! ... Die Kinder müssen eine Anleitung bekommen, dass das, was sie machen, gut machen und wenn sie nur auch darin besteht, dass etwas geschieht, woran sie Theil nehmen können, was sie verstehen, woran sie Freude haben können. ||

St[akelberg]'s Äusserungen über Erziehung sind für mich merkwürdig, was er von Jo[sephine]'s Fehlern in dieser

^b '—' A kereszttel jelzett rész mint folytatás áthozva a 6. kézirati lapról.

Hinsicht sagte. — Man soll, in dem man das Höchste wünscht, nicht das hohe, das eigentlich Wünschenswerte übersehen. Es ist auch die Stufe zum Höheren, man muss erst hoch sein. Schön ist was St[akelberg] darüber sagte: Dass wir uns vereinigen werden in der Ansicht über Erziehung und dem Leben — nachdem nichts Persönliches dabei ist, sondern jeder nur das Gute will und das Schöne, und das Wahre so muss man zuletzt darauf kommen und sich vereinigen.

Durch lesen der deutschen Erziehungsschriften³ sind wir für jene Erziehungsweise ganz eingenommen und sehen sie für das höchste an. St[akelberg] verwirft sie, dadurch ist also unser Missverständniss aufgeklärt. Ich halte seine Grundsätze für besser und pflichte ihnen ganz bei —, nach der Erfahrung, die ich diesen Winter machte, muss ich die seinen für gut halten und jene verwerfen. Wir werden uns also ganz sicher verstehen, Josephine herüberziehen auf unsere reine Seite.

Es ist *kein Glaube* mehr an eine schöne Zukunft wie noch vor Kurzem. Es wächst, es lebt auf zur höchsten Hoffnung... ich kenne sie nun die Wandlung im Gefühl etc. Ahnung, Glaube, Hoffnung, Liebe — doch die Liebe ist das höchste unter ihnen. ||^c

Le 5-me M[ars] Mercredi.¹³ Ich finde mich auf einem Punkt der Ruhe, Klarheit, Besonnenheit wo ich vielleicht noch nie war. Im Practischen bin ich freilich nicht rein, nicht stark genug — vielleicht sind meine Forderungen aber auch überspannt für den Grad meiner physischen Stärke. Unter dessen leistet || jener der sich viel auflegt doch mehr. — Vielleicht werde im künftigen Jahre ich jene Stufe von Vollkommenheit erreichen können der ich umsonst in diesem Jahr entgegen strebte. Es *muss* so gehen. Ich muss so immer weiter kommen und Gott wird mich stärken. Nur durch ihn und mit ihm vermag der Mensch etwas und langsam und unbemerkt führt er uns zur Weisheit damit wir nicht zu aufgeblasen würden, — den demüthigen führt er

^c Itt következett a 6. kézirati oldalon csillaggal jelzett folytatása a 2. kézirati lapon mondottaknak.

³ Pestalozzi, Salzmann, Guthsmuths-ra gondol, akiket Stakelberg kritizál.

¹³ 1811-ben március 5-ike szintén keddre esett, nem szerdára. 1812-ben szerdára.

schneller, dies ist mein Glaube. 'Mein 2-tes Erziehungsjahr geht nun zu Ende!'¹⁴ Wäre ich einfach bei meinem ersten Zweck geblieben, ich wäre darin weiter. — Der Mensch *will zuviel*. Auch war ich gar sehr zurück in dem, was zu wissen geziemt. Vielleicht irrte ich auch darin dass ich nur 2 Jahre fixirte. Auf die Anstrengungen in Rücksicht der politischen Existenz konnte ich damals nicht rechnen,¹⁵ ich widme also dieses eine Jahr noch und will mit Jos. bleiben und gemeinschaftlich mit ihr wirken. Ich glaube mich schon fähig den Wirkungskreis anzutreten den sie mir anweist. Meine Aufgaben bleiben für diese Woche: stark, still, besonnen will ich bleiben und nach Gott schauen, er stärke mich dann werde ich stark sein, Amen. ||

Am 10-ten März den 3ten Tag nach St[akelberg]'s Abreise. Ein paar glücklichen Tagen folgen mehrere unglückliche d. h. für das Gemüth, *durch einen Wi(e)derspruch oder Wi(e)derstand der äusseren od. der inneren Welt* etc.

Ich werde nur unglücklich sein, wenn ich zu streng bin gegen die Kinder — es sollte nie zu einer Scene kommen oder facherie. Und dies hängt von mir ab.

Ich habe gefehlt, da ich schmeichelte, lobte; mein alter Fehler ist Übertreibung. Ich habe es übertrieben, obwohl V[ictoire] etwas Rücksicht verdiente; überhaupt war ich die letzten Tage zu expansive mittheilend. Vielleicht ist der heutige Tag eine Folge von diesem Allen. So ein Tag darf nicht wieder vorkommen. — Alles mit Freude und Frohsinn soll geschehen. Ich soll *gar nichts von ihnen erwarten*, wenn sie auch scheinen noch so viel zu sein.

Ein kritischer Zeitpunkt nähert sich — kritisch für mich. Sie scheinen vielleicht mehr als sie sind, mehr aus Zwang und Nothwendigkeit als aus Wahrheit, sind sie Treibhauspflanzen zu vergleichen.

Ich werde nicht ruhig und nicht glücklich sein können sobald *ich will*, sie sollen gut sein und stark; nicht einmal erwarten soll ich es. Im Gegentheil immer bereit sein für das

¹⁴ '—' Azaz 1809. márc. 28. „Reformation“-jától számítva, ami 1811 márciusába vezet. — Tehát a fenti téves napmegjelölések ellenére a helyes évszám 1811.

¹⁵ Célzás Stakelbergék zavaros pénzügyi helyzetére a birtokvásárlás folytán.

Gegentheil. Ich soll darüber die nämliche Gleichgültigkeit haben als für das Wissen, das Lernen etc. ||

Rein und so dass man sie annehmen und sogleich ausführen muss, ist mir die Nothwendigkeit mehr allein zu sein, erst heute erschienen. Bisher war sie da, aber oberflächlich, und man lässt so etwas wieder gut sein; wie man die Zeit her lebte, so lebt man fort. ||^d

Rührend ist es dem ruhigen Beobachter, eine sich entwickelnde Blume zu beobachten. Gott ist, wo die Blume ist. Das Leben in ihr spricht ihn mächtig an. Doch die Vollen-detete, ihr ruhiger Zustand hat nichts mehr Anziehendes, noch Belehrendes, sie bleibt und nähert sich dem Tode, aber das stille Werden und Entfalten der andern!

Es gibt Zeitalter und Laagen, wo der Mensch zu viel hat. Da wird er zerstreut und hat keine Glückseligkeit. Nichts gewährt ihm etwas, weil er nichts durchdringt, nichts vereinigt. Vielleicht arten darum hochcultivirte Völker, Nationen wieder aus. — Das zu Mannigfaltige zerstreut sie und ihre Innigkeit und Tiefe geht verlohren.

Sie verlieren das Göttliche und das *Anschauen* des Göttlichen in sich und ausser sich, sehen zuletzt nur das Gemeine und werden ganz Materie, hängen am Wort, am Schall, an der Form und der Geist verliert sich immer mehr, werden oberflächlich, schwach, schlecht. Darum erscheint es mir so nothwendig bei Kindern, sie einfach sein zu lassen, zu behandeln — einfach in ihren Anschauungen und Gefühlen. Nur eines auf einmal — darum ist Pestalozzi so wichtig den Menschen und eine Erscheinung wie Christus. Darum glaub' ich kann, was er den Menschen ist nicht verlohren gehen, wenn auch er selbst unterliegen sollte. ||^e

Es ist wichtig, dass ich auch nicht zu viel mit mir selbst will, nicht vielerley, allerlei, *einfaches obwohl vielseitiges* fortschreiten,⁴ denn es muss zum Ganzen führen. Keine Einseitigkeit, allseitig aufstreben, wie die Blume vollendet ist, schon als Keim; ganz das, was sie sein soll; wie die Natur ganz einfach in ihren Zwecken und mannigfaltig in den Mitteln. ||

Weichlichkeit und Schwächlichkeit des Geistes und Körpers — Dort steht mein Jahrhundert. Alte ausgezeichnete Menschen hatten und haben Sinn und Tact für Einfachheit.

^d A lap többi része üres.

^e Az egész oldal tintaszövege alatt a kézíraton ceruzairás látszott, melyet később tintával azonosan átírt maga Brunsvik Teréz.

⁴ Herbarti követelés. V. ö. 159., 162—165. l.

Der Weise beschränkt sich demnach auf wenig im Genuss und auch in der Wirkung — sein häuslicher Kreis muss zuerst vollkommen und beglückt sein, ehe man weiter zu schreiten sich erlauben soll, dieser Zirkel erweitert sich dann immer.

Ich glaube Josephine hat unrecht St[akelberg] zu etwas poussiren zu wollen, zu was er nicht zu ...^f stimmt; wenigstens ist der Weg Grosses im Kleinen zu wirken dann bemerkt und aufgesucht zu werden seinem Character angemessen. In Josephine und St[akelberg] muss sich alles noch vereinen. Vielleicht bin ich ausersehen, dies zu bewirken. Wenn er uns nicht mehr starrsinnig findet, wird er mehr für Erziehung thun. ||

'Nur *das einzige* Interesse welches der Verständige Mensch darin findet seine Ideen zu berichtigen und zu erweitern, — nur das Vergnügen welches der tugendhafte Mann in der zunehmenden Gewalt seiner Vernunft über seine Leidenschaften, und der zunehmenden Fertigkeit zur Beobachtung sittlicher Grundsätze findet, *nur dieses* verlässt den Menschen in keinem Alter, Stande, bei keinem Wechsel des Temperaments und des Glückes. Es hängt an seiner Natur, nicht an den Umständen und zeigt ihm unter jedem Gesichtspunkte immer ein hohes Ziel für seine Bestrebungen, so wie es ihm in jeder Stimmung seines Gemüths einen sicheren Genuss gewährt. Nur derjenige Mensch *weiss recht was er will*, dessen sämtliche Entschlüsse auf diesen beiden Endpunkten zusammen laufen, denn nur er kennt ein Gut, das über allen übrigen den Vorzug hat, und das von unverändertem Werthe bleibt. *Entschlossenheit* ist ein starker, dauerhafter Wille. Durch sie vereinigt sich die Kraft des Menschen auf einen Punkt. Entschlossenheit ist die Tapferkeit des Geistes.

Die Unentschlossenheit hält die Wirksamkeit des Geistes auf, und die Kräfte welche der Mensch anwenden sollte, irgend ein Ziel zu verfolgen, bei der Aufsuchung des Ziels und der || Wahl der zu ihm führenden Wege, verzehrt.'

'Es ist wichtig zu wissen wie die Freiheit und Unabhängigkeit des Geistes mit dem Unterricht und der Übung welche er durch die Erlernung fremder Ideen erhalten müsse, vereinigt werden könne. Die Handlungen des Willens haben keine wahrhafte sittliche Vollkommenheit, wenn sie nicht vom Menschen nach einem Gesetze geschehen, welches seine Vernunft ihm ganz allein *selbst vorgeschrieben* hat —

^f Olvashatatlan szó.

So ist es mit den Werken des Verstandes; der blosser Gehorsam auch gegen den Weisesten Besten ist doch noch keine Tugend, weil im Sittlichen der Mensch sein eigener Gesetzgeber sein muss. So ist das Verstehen und Annehmen, auch der richtigsten, bündigsten Beweise noch immer nicht Philosophie.⁵ ¶^g

'Das innerste Heiligthum des Menschen ist sein Verstand und seine Moralität.'⁶

'Über das, was das Herz in seinem Tiefsten schon entschieden hat, kann vom Verstand nicht mehr gerichtet werden.'⁷ *Die älteste Urkunde des Menschengeschlechtes.* Herders.⁸ 'Nur der Einfache ist glücklich, nur der wenig hat und wenig braucht.'⁹ 'In kurzer Zeit *etwas wollen* ist auch Schwäche; erzwingen wollen, *nicht erwarten können* etc.'¹⁰

La vie d'un enfant est un tems de faiblesse. Victoire machte mich selbst aufmerksam: ein Kind soll wenig thun und lieber das Wenige vollkommen. Ich muss gütig und nachsichtig gegen sie sein. Soyez clair, simple, froid d. h. ruhig.

Karl scheint mehr conséquence zu haben — er scheut die Mühe nicht. Josephine wollte mich wahrscheinlich nur aufmerksam machen auf die Kleine und das that sie gut. Ich soll mich vor Übertreibung und Überspannung hüten. Individualität, Erziehung, voriges Leben, Zeitalter reissen mich dahin. ¶

Stakelberg fühlt lebhaft alles Gute, spottet des Schwachen und Halbschlechten bekämpft und rügt strenge das Schlechte. Der eigentliche Unterricht soll durchaus wenig sein und niemals Zweck. Ich soll wegen ihn nichts anderes hintansetzen. *Uns* müssen wir erheben,¹¹ unsere Umgebung unsere häusliche Einrichtung, an unserem Thun und von unserem Thun müssen sich die Kinder erheben und erziehen. St[ackelberg] meint wenn *wir* viel sind, wird sich das, was sie von anderen annehmen, bald verlieren, wird unbedeutend sein. Vielleicht hat er recht dass es wenigstens nicht werth ist darum an uns, oder uns selbst zu verlieren, oder gar eine unnatürliche Einrichtung zu machen, scheint wahr. ¶^h

^g Innen a kézirat többi része üres.

^h Kézirati lap alsó része üres.

⁵ Kanti, herbarti, fichtei gondolatok viszhangja.

⁵⁻⁷ '—' Nyilván idézetek általam nem ismert műből.

⁸ Herder. Ld. jegyzeteket 22., 223. lapon.

⁹ '—' Teréz által sokszor hangoztatott életszabály.

¹⁰ '—' Teréznek is gyengéje.

¹¹ Pestalozzi szellemében.

Wenn man einmal dort ist, dass das, was der Andere sagt uns schon vorbereitet findet, dass wir durch Nachdenken dorten sind, dass der Andere nur mehr sprechen darf, dann ist man schon geborgen und fürs gemeinschaftliche Wirken vorbereitet.

am 12ten. [März] Was ist es, wenn die Sonne strahlend und roth aufgeht? Ich soll mich vor Übertreibung und Überspannung hüten. Mir scheint ich habe dazu Neigung sowohl natürliche, als durch Erziehung und Leben bekommen, weil das Zeitalter so ist. *Nur Ruhe.* Dem Gang zusehen der Vorsicht und still mitwirken — es ist gewiss nicht ihr Wille, dass man zu viel und zu schnell hervorbringe. *Fest sicher* dem Zweck sich nähern, die *Idee* feststellen und unverrückt darauf losgehen — *erwarten können ist Kraft und Energie.* Man sehe die Blume, die Pflanze — wie ist ihre Entwicklung langsam doch sicher, und alles so in der Natur; unverändert still, gelassen. Die Sonne scheint zuweilen zum Verderb, der Regen strömt zu häufig herab, doch gedeiht alles. Keine kleinen Rücksichten — gross im Grossen. Die Naturerscheinungen richten sich nicht nach einzelnen Individuen, nichts stört ihren || grossen Gang, so der grosse Mensch soll ohne Rücksicht auf momentane Situationen handeln. Die immerwährenden Rücksichten verderben Wirkungen und Glück. So handelt St[akelberg] und doch tadeln wir es und eben da er rücksichtslos handelt, schelten wir ihn Egoist.

Ich darf es mir nicht verhehlen; Josephine wird auch finden wie ich die Kinder oft finde, tief und wieder höher und hoch, und wieder tief, oft in einer Stunde.

Will ich diess vermeiden, dass sie dadurch betrübt werde, so muss ich zurückhaltender sein, still, verschlossen. Diess wird das beste Stärkungsmittel zugleich sein für mich. Still prüfend und forschend, andere hörend — mich nie. Ich weiss jetzt recht gut zu unterscheiden, wenn ich mich verliere — auch wie. — Aus embarras ist man oft sehr tief und erscheint den andern lächerlich, noch öfter aber aus Eitelkeit, aus falscher und sehr trivial verstandener Gutmüthigkeit. Um dieses sein zu können, muss ich schon jetzt mich vorbereiten, einüben. *Vorlaut* zu sein, war immer mein Fehler, expansiv, mich hingebend und blosgebend. — Ich bin nicht tief, nicht innig worden; keine Kraft kann sich concentriren wenn ich nach aussen gehe, oder immer zeige was ich meine und bin. ||ⁱ

Wie wenig dieses ist, weiss ich nun aus Erfahrung — wie lächerlich mir selbst, was ich vor einigen Jahren war,

ⁱ Innen a folytatás a 18. lapról hozatott át.

und ich schwätzte. Doch glaubte ich mich sehr weise. Nun weiss ich freilich, dass ich auch jetzt noch sehr entfernt davon bin. Aber der alte Hang des Schwätzens und Darrthuns, die Gutmüthigkeit zu helfen ist noch da. Ich soll auf mich halten und mich nicht vergessen, und das muss ich jetzt auch üben.

Im Ganzen muss man leben und im Grossen. Die Augenblicke im Detail, mit etwas Guten ausfüllen. Wer im Augenblick und für denselben lebt, ist schon gerichtet. Die Fähigkeit zu schweigen, ist eine seltene Gabe.

Wer nach Glückseligkeit strebt wird in seinen Erwartungen betrogen. Glückseligkeit muss unerwartet kommen, sonst ist es nicht mehr sie. Ein erwartetes Glück ist immer zu klein, — ein überraschendes gross. ||

Nur selbstgeschaffenes besitzt man. — Nicht was es ist, sondern was es euch werden wird, wird es sein... ||^j

Die Zahl der genialen Köpfe aus der Mittelklasse ist ohne alle Vergleichung gegen die höhere und niedere; es scheint also die Art Entwicklung die sie (die Ärmeren unter ihnen auch dazu) geniessen, die beste sey. Was wäre Ritter¹² geworden, hätte er in günstigen Umständen gelebt. So Tausende. Wir wünschen geniale Söhne; lasst uns demnach besser die Erziehung machen, als die Noth und der Zufall der dort regierte.

1000 Millionen Menschen leben auf diesem Erdball — 1000 Millionen Handlungen also in jeder Minute, und wie verschieden! welch' Gewühl!! —

1000 Millionen Menschen und vielleicht 20mal so viel Thiere und Insecten aller art. Und alle diese Töne! Welche Harmonie oder Disharmonie!¹³ Sind sie gestimmt? Hören die Bewohner der Sonne diese Musik? ||

Am 20-ten Mittwoch.¹⁶ Ich bemerke eine Erschlaffung, ein Zurückgehen an mir im Gemüth welches mich erschreckt! Alles im Leben und Thun war mir *Eins* — ich hatte es vereinigt und nur in dieser Vereinigung Freude, Erhebung und wahre Religion gefunden — warum erscheint mir nun alles

^j Kézirati lap legnagyobb része üres. Úgy látszik, hely volt hagyva több ilyen bölcshet mondásnak.

¹² Ritter, Karl. Ld. Napló 4. l. 28. sz. jegyz. Különben Ritter azálat, hogy Guthmuths és Salzmán intézeteibe került, úgyis jó nevelésben részesült és szép eredményeket is ért el.

¹³ Nyilván célzás a Teréz által olyan nagyra tartott pythagorasi gondolatokra, a sphaerák zenéjére stb.

¹⁶ Csakugyan szerda volt 1811-ben márc. 20-ika.

wieder getrennt? warum kann ich nicht unterrichten, nicht die Haushaltung besorgen, mit Menschen umgehen, wenn ich mich steigern will oder nicht zurückgehen? Warum soll denn dies alles meiner Erhebung entgegen sein? Ist denn nicht eben alles diess Erhebung, Religion, Pflicht? Soll ich denn nur einsam und in Meditation brav sein können? So meinete es Christus wahrlich nicht — er lehrte und half und wollte wir sollen Ihn nachahmen. Ich glaube wenn ich nur *recht lehre* so soll eben dies mich erheben — wenn ich mich aber gleichsam herumziehen lasse durch die Menschen, durch ihre Worte, den Ereignissen, ja dann muss es wohl schlecht sein und schlammigt. Das ist wahr was Jose[phine] sagte: lieber nicht lehren, lieber nicht wirken auf eine Zeit wenn man bemerkt dass man es nicht auf eine erhebende Art kann; denn das verdirbt die Anderen so sehr als uns selbst. Es ist eben daher dieselbe Pflicht einige Zeit sich durch Einsamkeit und Meditation wieder zu stärken et comme Fénélon dit, réparer les brèches que le commerce des hommes et les affaires extérieures n[ous] ont fait.¹⁷ ||

Pythagore et¹⁸ ses disciples avaient partagé le jour pour le recueillement la prière l'étude et ne donnaient que quelques heures aux affaires des autres. Leur bien était commun et ils ne vivaient donc jamais dans les détails minutieux et qui ne regardaient que leur personnes. — Je crois que cela abaisse beaucoup et [le] contraire aidait les Grecs les Spartiates p. e. aux grande[s] vue[s] et opérations. — Mes contemporains au contraire doivent vivre dans le détail, chacun a son petit ménage à soigner, ça doit rendre pusillanime, égoïste. Mir ist als könnte ich nicht gemässigt sein. Zu gut gegen die Kinder oder zu launisch. Schwer bin ich und ängstlich in Kleinigkeiten und verliere dadurch grosse Ansichten.

¹⁷ Lettres spirituelles.

¹⁸ Pythagoras K. e. 570—530-ban Krotonba vándorolt ki, és ott egy szövétséget alakított tudományos és vallásos, valamint ethikai és politikai célzattal. Brunszvik Teréz ismerete Pythagorusról: Voyage du jeune Anacharsis. Tome VIII. LXXI. Entretien sur l'institut de Pythagore. 175. lapon.

Ich bin vorigen Sommer in Rücksicht Jos-s nicht eines ruhigen, festen Schrittes gegangen voll Bewusstsein dessen was ich wollte und was ich that. Wie wird es jetzt sein? Ich sah mich immer nach ihr um, lebte nur nach ihrem Wink. Die lange und so nützliche Selbständigkeit diesen Winter sollte mich doch höher gestellt haben?!

Wenn Jos. sieht dass ich eine edle Art habe gegen die Kinder so wird sie glücklich sein und mit mir zufrieden. Ich glaube sie sind, wenn sie auch augenblicklich ausarten, roh sind, auf den Punkt edel geleitet werden zu können. Nur ich soll mich nicht vergessen und viel besser ist' s ich lasse sie toben und habe den Muth sie zu ertragen und selbst das üble Befinden Josephines dabei, als dass ich || roh werde aus Ungeduld. Nur ich soll fest sein und tapfer ins Grosse den Blick kehren und das kostbare Band das mich mit den Kindern verbindet, für das ich doch den ganzen Winter arbeitete nicht locker werden zu lassen. — Ich sollte die wenige Zeit die ich noch allein bin für die letzte Gründung einer unumschränkten moralischen Macht über sie anwenden — am Ende meines zweiten Erziehungsjahres geziemt es mir mit voller Würde meinen Beruf anzutreten und dieses ist *die Lenkung der Kinder*, ihr Fortschreiten sowohl moralisch als im Wissen. Dies übertrug mir Jo. durch ihren letzten Brief feierlich. — Je edler je vollkommener ich diesen Beruf und seine Pflichten erfülle je mehr bin ich, je achtungswerther erscheine ich. Jos. und Stakelberg sind Hülfen — ich benütze soviel ich kann, es ist mein Reich, meine Welt, mein Acker den ich wohl bestellen muss. Ich bleibe Hausfrau auch wenn sie da ist, zu diesem Allen muss ich den Grund legen durch einsames Nachdenken durch Vertrauen, Liebe, Achtung die ich erwarb unter allen Hausgenossen. — ||

am 20ten März. Ich hoffe ein glückliches Verhältniss wenn Josephine zurück kommt, ein fruchtbringendes, vernünftiges, aber kein vollkommenes. Ich hoffe glücklich zu sein in betreff der Kinder, denn ich habe St[akelberg] verstanden, und bin mit ihm ganz einverstanden. Vollkommen aber kann dies alles nicht sein, weil es nicht naturgemäss ist. Die Mutter erzieht die Kinder — die Mutter stirbt und die Tante erzieht sie. Aber Mutter und Tante zusammen und

zwar so wie Jo[sephine] meint, dass die Tante die Hauptperson ist, ist nicht mehr natürlich. — Die Herzen der Kinder sind zur Mutter gewendet. Ich könnte freylich vielleicht so klug zu Werke gehn, dass dieses Missverhältnis wegfiel, aber es ist schwer. Die Kraft und Anstrengung, die ich darauf wende, kann die edle, eigene Mutter für andere Dinge verwenden. Wie ist es so leicht! Der Mittelpunkt von Allen! Der Kinder ganze Liebe! Sie haben niemand als sie und den Vater! Wenn 2 Personen in immer reinen Verhältnis zu finden schwer ist, wie sind es 3? Also rein vollkommen, rein glücklich wird es nicht sein, hauptsächlich für die Erhebung und Beglückung der Kinder nicht. — So helfe uns Gott. Er kann, und ich vertraue. ||

Um ein Verhältnis herzustellen und zu erhalten das rein bleibt und so glücklich ist als möglich, muss vor Allen ich gefasst bleiben, besonnen, sanft, ruhig gelassen.

Ich muss edel u. s. w. sein wenn ich will, dass sie es sind — guten Geschmack, edle Manieren, Noblesse, gute Haltung. Ich brauche sie über alles dieses nicht anzureden, nur zuweilen zu spornen, aber Beispiel; ich soll stets edel sein, auch in der Sprache mich nie vergessen. So wird es auch in Geschäften und wichtigen Unterredungen gehen mit Joseph. Ich habe mir selbst Richter gezogen an ihnen. Ich soll sie ehren und scheuen.

Ich bemerke ganz wohl, dass ich zuweilen wie ein anderer Mensch werde. Wenn ich *nachlasse* und wenn ich *aufstrebe*, wenn ich in etwas Äusserem lebe oder in mir und meiner nächsten Umgebung. Wohl brauche ich Josephinen's Ermahnung noch stets! Wohl bin ich noch ein armer Mensch! Ich soll immer prüfend und forschend sein. — Das Leben der Kinder und jedes einzelnen Kindes soll mich beschäftigen was sie und ich sind, mir klar sein in jedem gegebenen Momente. ||

am 21ten. Ich glaube wenn ich natürlich bleibe und gut, gelassen, sanft, meiner Welt und Erhebung fortlebe, so werden mich die Kinder sehr lieben — anbethen vielleicht. Ich kann angebethet werden auch von Joseph. und St[akelberg] und allen Hausleuten. Das grosse Räthsel des Lebens kann mir gelöst werden! Ich werde aber immer demüthig bleiben, denn nur zu wohl weiss ich wie wenig ich bin wie schwach und klein wenn ich vor Dir mich prüfe, du Grösster und Heiligster wenn ich Christus untadelhaftes strenges, *immer gleiches* Leben und Sein und Wollen und Wirken, mit dem meinigen vergleiche.

Vieles, wonach ich einst mit Eifer strebte ist mir jetzt

verächtlich, auch aus neuerer Zeit — vieles Wollen mit den Kindern diesen Winter noch. Ich weiss jetzt dass es Dummheit war. Jetzt *will* ich nichts, sondern lasse alles kommen wie es kommt und kommen kann. Die Worte — Martha, Martha du bekümmerst dich um Vieles, doch nur Eines ist nothwendig.

St[ackelberg] schien uns viel zu wenig zu thun für die Kinder und mit ihnen —; er sagte mir mit einem Ton worin Wahrheit und Redlichkeit lagen: ich weiss und wusste, dass wenn ich mehr thäte, ich ihnen schaden würde. Dieses *zuviel wollen* und *zuviel thun* ist, glaube ich Josephins Fehler und sie hat mich dazu verleitet, d. h. ich war zu wenig um zu prüfen und zu verstehen und zu widerstehen. Die Schriften der Deutschen¹⁴ verführten uns. ||

St[ackelberg] könnte nichts wohlthätigeres thun als für mich einen kleinen Aufsatz über Erziehung und Rüge meiner Fehler, sowohl persönlich, als in Rücksicht der Erziehung [schreiben]. Er wird es thun. Ein Ideal für mich wie er mich wünscht, auch Jo[sephine].

Peut être nous n'avons pas assez de pitié des pauvres. Le soulagement desquelles est un devoir.

Wie viel Zeit braucht die Menschenpflanze um zu reifen. Ach ich bin noch Pflanze — alles entwickelt sich, reift.

Ich kann nicht vollkommene Kinder haben, wenn ich nicht vollkommen bin. — Kinder sind Spiegel derjenigen mit denen sie sind. Tout reparaît en eux ce qu'on leur dit, ce qu'on fait, ce qu'on est. ||

Denen Kindern liebreiche Auskunft geben wenn sie fragen, aber kurz und bündig — von ihnen *nichts* verlangen, weder in Betreff *ihres* Seyens, noch auch kleine Dienste. Wenn ich könnte, absolut keine Anforderung an sie stellen, auch nicht mit einem Wort; diese Woche Festigkeit darin. — Nichts schwätzen, auch nicht mit ihnen; sie aber auch nicht scharf anreden oder verächtlich. Im Gegentheil immer das Bessere vermuthen und ihnen sehen lassen, aber kurz. Darin könnte ich nicht zu weit gehen und in Gelassenheit und sanften Worten. Doch weder Tadel, noch Lob.

1^t Ich soll thun was ich will dass sie thun sollen, nicht aber sie rufen zu einem Unterricht.

2^t Nicht sie aufklären durch Worte, auch keine Pflichten vorschreiben, keine Sentenzen etc.

¹⁴ A Teréz által olvasott német pedagógusok csak Pestalozzi, Georg Müller, Salzmann, Guthsmuths, esetleg Herbart lehettek.

3^t Sie nicht corrigiren, ihnen kein empfindliches Gefühl veranlassen — sie nicht beschämen eins vor dem anderen.

4^t Schön ihnen erscheinen, fest, aber sanft und liebenswürdig. Mehr Ernst und sich nicht gemein machen mit ihnen. Pas les flatter mais leur être quelquechose.

Pas revêche. Beschäftigung.

Gesang, Turnen, Rechnen, Lesen, Schreiben, Papparbeiten, Nähen, Kleider machen, Zeichnen, Gymnastik, Arbalette,^{14b} Musik, Netzen, Gebet, Stillschweigen, französische Sprache. ||

Für mich eine Verstand- und Forschungsübung. Übung im Selbstdenken. Die Formenlehre.¹⁵ Die französische Sprache. Die englische. Clavier. Composition. Zeichnung der Möbel etc. Die Haltung, das Sprechen, die Art. Stille. Heiligkeit.

Rousseau,¹⁶ Herbart.¹⁷ Die Physik.

Den Kindern die französische Sprache mittelst der Buchstaben der Tafl, der grammaire. Französische Schrift.

Die sittliche Laage des Menschen ist das Wichtigste und das Einzige was noththut. Das ist zu bedenken. Die sittliche Kraft muss erhöht werden. Wer gerecht ist, soll noch gerechter werden und wer heilig, soll noch an Heiligkeit wachsen.

Ich soll nichts halb thun, auch nicht herumhüpfen von einem Gegenstand zum anderen. Wenn ich die Kinder lehre, soll ich ganz bei dem Gegenstand sein. Ich kann wochenweise die Gegenstände vornehmen. Bei Ermüdung ist Wechsel nothwendig. Nach geistiger Arbeit Handarbeit, etc.

Die Kinder, auf einen gewissen Punkt, in einem Gegenstand erheben — da wird es ihnen Freude machen. Es ist immer selten am Kinde gelegen als am Lehrer, wenn sie keine Fortschritte machen, oder leicht ermüden. Aber lustig und lebendig muss der Gegenstand behandelt werden und eingehend, wie man schläfrig wird, die Sache stehen lassen. etc. ||

Am 22-ten. *Nichts unrichtig thun, nichts unrichtig sagen, unterlassen alles Üble, auch in Haltung, Sprache etc.*

Aufmerken wie viel im Tag *unrichtiges geschieht.*

Die Fehler der Kinder mit feiner, edler Delicatesse behandeln, Stille, Sanftmuth, Sammlung, Andacht. Le styl concis convient au maître. Gelassenheit, Gleichmuth, Bescheidenheit, Demuth und darin Erhebung.

^{14b} Helyesen: Arbalète, rúgóval ellátott nyilas lövészerszám.

¹⁵ Bizonyára a Pestalozzi-félet érti, melyet Schmid Josef dolgozott fel.

¹⁶ Rousseau. Ld. 38. l. és j.

¹⁷ Herbart. Ld. 162—168. l. és j.

am 24-ten März. Ich glaube es soll uns nicht betrüben, wenn wir diesen Sommer es noch zu keiner Vollkommenheit bringen können im Verhältniss, im Glück, etc.

Achtsamkeit! anständige Scheu! Schaam im Herzen!

Ich erkenne immer mehr, dass der Mensch sich zu nichts zwingen soll und nichts erzwingen. Wenn man weise, gute Zwecke und kluge Mittel wählt, so kömmt alles wie von selbst. Alles Ängstliche, alles Erzwungene, alles Beschränkte, sollen wir aufgeben — königlich, himmlisch, gelassen, sollen wir göttlich leben. Ich soll auch mehr nachsichtsvoll und mit wahrer Langmuth gegen die Kinder sein. Wie duldete Christus die Einfalt seiner Jünger, ihre oft läppischen Fragen, ihr unerhabenes Gemüth! Der grosse Menschenkenner wusste, was sie einst werden könnten und erzog sie weiter, mit frommen Glauben den guten Erfolg seiner Bemühungen abwartend! Ich kann durch nichts meine Denkweise befestigen, als wenn ich *viel allein* bin und denke. Wie wohl bemerk' ich da, wenn ich unter Menschen bin, das klarste Denken mir trüb wird und zuletzt ganz schwindet, gleichsam überströmt und überdeckt von dem, was Andere sich, und ich ihnen augenblicklich sein muss. ||

St[ackelberg] hat Fritzen ein Pferd geschenkt; ich glaube es war übereilt. Fr[it]z verdient es noch nicht, — er weiss noch nicht sich mit den Domestiquen anständig zu betragen.

Wenn man einmal dahin gelangt ist, wo wir sind Jo. St[ackelberg] und ich, so ist es gross und viel. So bestimmt für einen Zweck zu leben, alles sich sagen zu können, und alles versagen und alles annehmen, und den Zweck und die Wahrheit und das Gute mehr lieben als sich selbst. Es ist schön! —

Kein Wunder wenn mich das Verhältniss des vorigen Sommers so ergriff, verwirrte und erschütterte. Die Uneinigkeit Jo[sephine]s und St[ackelberg]s! es war eine Auflösung! es war ein Nichtbestehen der schönsten Ahndung! ein Betrogensein in den schönsten Erwartungen u[nd] s[o] f[ort]. Welche Ansichten, welch ein Glaube gieng damit verloren! Die Zerstörung einer *Aussicht zur Vollendung*. Gab er uns nicht den Schlüssel zu so Manchem? War er uns nicht das Richtmaass an dem wir anderes beurtheilten? Drückte es nicht den Siegel auf unsere Erfahrung? Von ihm sich trennen? was war damit nicht alles zerstört?¹⁸

¹⁸ Úgy látszik, hogy már ekkor voltak visszavonások a házaspár között.

Die zwei grösseren Kinder sind viel mehr impérieux als die Kleinen. Ist dies Folge des Alters oder der früheren Erziehung? Sie sind viel weicherlicher. Beydes. ||

am 25-ten März. Morgens.

Sollte in den Thieren nicht mehr liegen, als man bis jetzt glaubt? Schon die Verschiedenheit unter ihnen an moralischer und intellectueller Kraft, scheint dies anzudeuten. Die Menschen geben sich zu wenig mit ihnen ab. Könnte man denn ahnden, dass die Menschen fähig wären, zur Höhe eines Newton,¹⁹ Kant²⁰ u. s. f. zu steigen? Wenn keiner mehr Hülfe fände als die mährischen od. walachischen Bauern!

Ich wünschte dass die Kinder ohne alle fremde Einwirkung sich entwickeln könnten! Wie erreiche ich aber dies bei diesen Kindern, wenn ich nicht will dass sie roh bleiben? Mir ist ja noch vieles Problem, Räthsel? Wird es klar werden mit Jo[sephine] und St[ackelberg] vereint?

Ich möchte Unterricht bekommen in der Gärtnerrey und in Perspectivezeichnung und Architektur.

Was verbessert die Erde? Was macht sie tragbar? Alles um mich herum sollte im vollsten Gedeihen, im vollsten Leben sein. Alle Geschöpfe glücklich und froh organisch und anorganisch. || Perikles²¹ war einer der ersten und grössten Menschen! Wie schön seine Rede bei den Gräbern der Krieger, — welche Kraft, welche würdige Gesinnung! In unserer Staatsverwaltung ahmen wir nicht, sagte er, fremde Einrichtungen nach, sondern wir dienen vielmehr, andern als Vorbild. Wir vertrauen im Kriege weniger unseren Anstalten, als dem einigen Muth mit dem wir die Sache angreifen — mehr durch natürlichen Muth, als durch Übung, stärken sich Athener zu Mühseligkeiten und bieten in ernster Gefahr trotz, und haben noch den Vortheil, dass sie künftige Beschwerden nicht zum Voraus empfinden und doch mit gleicher Kühnheit als andere, die sichs ohne Aufhören darum sauer werden lassen.

Wir lieben das Schöne was mit der Mässigkeit besteht, und lieben die Wissenschaften ohne dass sie uns weichlich machen. Es schadet wenn man sich nicht durch die Rede mit jenen Dingen bekannt macht, die ausgeführt werden sollen. Auch in Absicht der Dienstleistungen beobachten wir ein Verfahren, das dem der Menge entgegengesetzt ist, da wir

¹⁹ Newton, Isaac, az újabb math. fizika és fizikai asztronómia megalapítója. (1643—1727.)

²⁰ Kant. Ld. 47—48. l., j.

²¹ Perikles. Ld. 267. l. és 299. l.

unsere Freundschaften nicht durch angenehme, sondern durch erwiesene Wohlthaten stiften. Denn wer die Wohlthat erweist hat den bessern Stand vor dem, der sie empfängt, da er diese zu seinen Schuldern macht! Der verpflichtete Theil wird blöder sein, weil er weiss, dass seine Wohlerhaltung ihm keinen Dank || einbringt, sondern nur als abgetragene Schuld berechnet wird. Wir allein also stehen furchtlos einem jeden bei, ohne Rücksicht auf den zu gewinnenden Vortheil um uns das Recht zu einer freimüthigen Behandlung zu erwerben. Unsere Stadt ist die lebhafteste von ganz Griechenland, jeder einzelne Mann aber unter uns vorzüglich gut unterrichtet und er weiss sich mit ungewöhnlichem Verstand und Geschwindigkeit des Körpers zu betragen. ||

am 26-ten Morgens. Ich glaube daran, dass mir eine schöne wonnevolle Zukunft noch werden wird! Aber auch grosse Prüfungen stehen mir bevor. Vielleicht Blindheit im Alter, ein sehr hohes Alter!²² Ich denke mir jenen Zustand oft, damit ich mit Geistesgrösse darin mich zu finden lerne. Guter Gott! Guter Gott! stärke meinen Sinn!

Wie kommt es, dass die Menschen noch nicht auf den einfachen Gedanken gekommen sind durch Verbrüderung unter den Wohlhabenden, dass, indem jeder seinen Überfluss giebt, dadurch die ganze Menschheit glücklich, froh und edel gemacht wäre. Es ist manchen Reichen sein Überfluss lästig und zur Qual. Was *über das Bedürfnis* des Menschen ist, hat auch nur beziehenden Werth. Sobald alle sich dessen entäusserten, wären gewisse Dinge ohne allen Reiz. Man erwartet in allem das Vorbild der Höfe; es ist aber der Zeitpunkt wo Private zum Vorbild sich erheben können. Ganze Nationen! Die Welt! Man fängt an zu ahnden, dass das selige Leben in etwas anderm besteht, und das Gefühl für den gemeinen Mann und dem Unglücklichen wird lebhafter und allgemeiner. Ist dies Gang der Vorsicht? Welche Erscheinung ist dann || Bonaparte²³ der ihn aufzuhalten scheint?

Könnte die Versammlung edler Frauen in Wien nicht veredelt werden? Könnte man ihnen keine Interessen geben an Pestalozzi's Zwecken? Könnte für seine Industrieschüler nichts erwartet werden?²⁴ ||

²² Teréz ezen sejtése beteljesedett, 86 éves lett, de teljes ép maradt fizikuma.

²³ Ebben az időszakban Bonaparte (ekkor 1811-ben már császár) mint a legzsarnokibb reakció reprezentánsa élt a közvéleményben.

²⁴ Pestalozzi, Terézhez írt egyik levelében, melegen köti lelkére Brunsvik Teréznek, hogy az ipariskola ügyét felkarolja, illetve a földmíves iskolával kapcsolt ipariskola ügyét. Ld. biogr. CCI—CCV. 1.

Wie wohl wird mir eine gänzliche Sanftmuth gegen die Kinder. Mit Worten mehr geizen als mit Gold. Was Sanftmuth, Edelmuth, Kargheit in Worten guten Einfluss haben, habe ich gesehen. Ernst, eine kernhafte Behandlung. Ganz irrig ist es, wenn man glaubt weich und weibisch mit Kindern sein zu müssen, besonders mit Grösseren und schon Verдорbenen.

Ich weiss wohl, ich bin oft überzeugt von meiner Sache und handle doch anders, oft ihr entgegengesetzt; woher kommt dies? Ich glaube dann, wenn die Überzeugung neu ist. Wir handeln meist wie wir gestern handelten, und bis eine Überzeugung in Handlung sich ausprägt, braucht es einige Zeit. Wir können dies aber beschleunigen durch Aufmerksamkeit und strengen Sinn, und wir sollen es. Es ist characterlos, wenn ich eine Überzeugung habe und nicht nach ihr zu handeln mich bestimmen kann. ||

Am 27-ten. [März.]

Die einzige wahre und vernünftige Erziehungsweise, nach St[ackelberg], ist jene, wo die Kinder ganz frei sich entwickeln und hingehen und thun was sie wollen — das Haus auf das vortrefflichste organisirt ist — alle Individuen für ihren Stand vollendet, redlich erhaben sind. Jeder das seinige mit Würde und Treue verrichtet. An diesen verschiedenen Arbeiten der Erwachsenen ersehen sich die Kinder — sie wollen versuchen zu was ein jedes Hang fühlt. Sie versuchen selbst und man giebt ihnen Hilfe.²⁵

Ich soll St[ackelberg] und Jo[sephine]n nur immer schön und anmuthig erscheinen; es seyn. Das ist man dem gegenseitigen égard und auch der Wirkung schuldig, die man haben soll.

Im neuen Jahr,²⁶ das ich mit erstem April anfangen, soll auch neue Eenergie in mein Handeln kommen, neue Gesetze zum Theil. Da die Zerstückelung und das Mannigfache mich zerstreut und verwirrt, so wäre es vielleicht gut, wochenweise Geschicklichkeit od. Tugend vorzunehmen od. Unterrichts den Kindern u. s. f. alles ästhetische in einem. Religion, Zeichnen, Musik u. s. f. eine Sprache.

Den Kindern Hülfe in Tugendübung. ||

Am 27-ten [März] Mittwoch. Wenn ich prüfend durchgehe *mein Seyn* seit 2 Jahren — besonders das letzte Jahr

²⁵ Emlékeztet a Comenius és Pestalozzi módszerére, mikor a családanya gyermekeit foglalkoztatva tanítja.

²⁶ Ez alatt az új Erziehungsjahr értendő, és pedig a 3-ik. Első 1809. márc. 29-től 1810. márc. 28-ig. Második 1810. márc. 28-tól 1811. márc. 27-ig.

und noch besonders das letzte halbe Jahr, so fehlen mir wohl viele Tugenden noch immer, die der grössere Mensch nicht entbehren soll — ich habe *wenig Achtung* für andere und bezeuge sie ihnen nicht — so Jo-n. Md. Bigots¹⁹ Brief an sie. —

Aus Pericles Rede habe ich auch viel lernen können. *Scham im Herzen* hatten seine grossen Männer. Eine *anständige Scheu*, nie durch angenommene, durch erwiesene Wohltaten stifteten sie ihre Freundschaften. Eine grosse Thorheit dass ich Menschen, Dienstleute und die, die mir Beweise von Unklugheit, Untreue, Unliebe gegeben haben ich doch mit dem nämlichen Vertrauen (gewissermassen) und überhaupt so behandle, als ob sie das Gegentheil wären. — Mit einem Wort ich kann nicht gut anders denken als ich in ihrem Fall wäre, es ist gewiss aus Schlendrian. —

am 28-ten Morgens. Wie kann ich je entrainiren mich lassen, durch profanes Geplauder oder sonst was? von etwas Edlerem und Schönerem mich abhalten? Werd' ich denn diesen Fehler begehen in diesem neuen Jahr? Ruhe von Arbeit ja, aber nichts das mich verdirbt. Voll Energie! Wozu ich den Winter nicht Kraft genug hatte — die Aufgaben in betreff der Vervollkommnung der beiden Sprachen werd' ich besser halten. Lecture nach dieser Eintheilung. Ja! das Leben drängt! Von allen Seiten wird Wirkung verlangt. Auf! Auf! Es kömmt eine Nacht, wo niemand wirken kann! Ich sollte keine moralischen Fehler mehr begehen. Einen gewissen, gar nie. Ich sollte kraftvoll nun, wie eine wohlgenährte Pflanze aufschliessen zum Erstaunen jener, die das kleine Pflänzchen kannten. Vor 2 Dingen habe ich mich zu hüten — dass ich meinem *Stande gemäss* mich verhalte und poussire; alles Bürgerliche und Gemeine ablege und meide, und dass ich meinem *Geschlecht gemäss* mich erhebe. Da die vortrefflichsten Schriften von Männern sind und für solche geschrieben, so werden Frauen die sich durch Lecture bilden, meist unweiblich. Ich darf nicht zu ernst werden, nicht zu viel Wissenschaftliches vornehmen, das Weib soll den Mann erheitern, alles was schön ist gehört in ihr Gebiet. Die Anstrengung die || ich verwende mich zu vervollkommen, soll

i A mondat eleje szerkezetileg éppen az ellenkezőt követeli, mint a mondat vége.

¹⁹ Madame Bigot. Ld. előbbi jegyzeteket, 221., 225. l.

mich nicht trocken machen. Ich habe dazu, und zum bürgerlichen und unweiblichen einen grossen Hang.

Der schlechte Ton meiner Vaterstadt und des Hauses in dem ich lebte und dass ich immer männliche Muster nahm. Wir haben einen Mangel an weiblichen Biographien und andern Schriften für die grössere Bildung des *Weibes*. Serena²⁷ ist gut. Übertreibung ist mein Fehler, triviale Ausdrücke, etwas derbes in Allem. Unschön! Und ferner: *Zartes Gefühl, Lieblichkeit, Wahrheit im Gefühl*, mangeln. Ich habe viel Sinn für dies alles: ich empfinde es gut von andern, aber ich bin nicht dafür gebildet. Diess will ich nun diesen Sommer. Doch vorher Kraft und Sicherheit, wie Göthe sagt: „Du willst schon zierlich erscheinen und bist noch nicht sicher! vergebens, nur aus *vollendeter Kraft* blickt die Anmuth hervor.“²⁸ Jenes stille sittsame Betragen (unlaute) von dem St[akelberg] sagte: einen reinen, innern Tact für alles Wahre und Schöne. Die Kenntniss der wirklichen Welt, macht den Verstand richtig, fest und gerade. ||

Wir sollten $\frac{1}{2}$ Jahr noch rein bleiben von allen fremdartigen Rücksichten und Erscheinungen, dann kann ich hoffen mich und die Kinder auf einen gewissen Punkt zu bringen.

am 29ten. Ich werde zu Joseph. sagen: mache Dich nur immer gefasst darauf, dass vieles mir noch dunkel ist, im Nebel schwimmt und sich nicht gestalten will, dass ich Dich ermüden werde und um Erklärung bitten über Dinge, die sich von selbst verstehen, oder die Dir sehr glatt vorkommen werden. Es ist gewiss, eine erleuchtete Freundin oder Freund fehlt mir. Vielleicht wenn einst alles in Ordnung ist, werden wir mit Jo[sephine]n über manches Capitel uns ausschwätzen. — Sie und St[akelberg] könnten allerdings mir alles sein was mir fehlt.

Warum sollte ich an eine schöne Zukunft nicht glauben? Sehe ich doch wieder einen Beweis, obwohl es Kleinigkeiten sind an der Eintheilung des Hauses; es ist viel wichtiger als es aussieht und wie ein Seegen Gottes, dass es sich liess so schön machen.

Reden muss man, sagt Pericles, über den Gegenstand, den man behandeln soll, so wie jenes Gespräch mit St[akelberg] mir unendlich viel Licht gab und Trost. ||

Am 31. [März.] Keine directe Leitung den Kindern, indirecte, dagegen fehle ich immer! — die wesentlichsten

²⁷ Unterhaltungen mit Serena moralischen Inhaltes von Georg Müller, 1793. Ld. Napló 6. l. 44. j.

²⁸ „Vier Jahreszeiten“-böl Goethe-töl.

Dinge in der Erziehung, scheint mir, bestehen in solchen Observationen und Abwägungen, die der gemeine Haufe für Kleinigkeiten und Unbedeutendheit ansieht, ja die der gemeine Geist gar nicht ahndet oder zu wissen versteht.

am 1ten April. Ich sehe jetzt wie angenehm und nützlich es wäre wenn ich in jener Zeit, da ich nichts zu thun hatte, mich mit Ernst und zur Vollendung jener Dinge erhoben hätte, die ich trieb, wenn nur Musik und die Gärtnerey zu denen ich so viel Lust hatte, dem ich so viel Zeit, aber ohne consequenz, widmete — wie wohl würde es mir jetzt zu staten kommen. Hätte ich die Composition und das schöne Spiel Beethovens²⁹ mir ganz angeeignet — hätte ich die eigentliche Zeichnung, Architectur, Meubles etc. die wahren Grundsätze darin geübt — welcher Genuss jetzt und welche angenehme Rolle.

Wohl wahr also, man kann in der Jugend nicht zuviel lernen; — und wie wohl thut eine Mutter, wenn sie alles benützt und erfindet, was den Kindern Reiz und Lust zum Lernen und zur Vollendung eines Gegenstandes geben kann. Wenn ich es jetzt nachholen wollte, versäume ich wichtigere Dinge, es kann also gleichsam nicht mehr sein. ||

Welche Grausamkeit und Thorheit ist es, einen schönen Theil unseres Körpers so sehr zu entstellen, zu entadeln, möchte man sagen, indem man den schönen Fuss in eine enge, spitze Form zwingt — und dieses hat mehr Einfluss als man meinen sollte, nicht nur auf Schönheit, sondern auch auf Moralität. Es raubt zum Theil Muth, Kühnheit; — wenn die Finger des Fusses zum Ballen zusammengezogen sind, kann ich fest und sicher treten? Kann ich Zuversicht haben? Wer auf dem Land und in Freiheit lebt, sollte nicht durch städtische Leute, die durch die Mode schon verdorben sind, arbeiten lassen, sondern ins Haus könnte man einen solchen nehmen, oder durch Frauenzimmer arbeiten lassen — ich muss es noch dahin bringen. Sollte die Natur die Finger der Füße nicht beinahe mit der nämlichen Empfänglichkeit zur Geschicklichkeit als die Finger der Hände begabt haben? Sie sollten uns dienen zum klimmen, zum steigen, wie muthig und herrlich könnte man da sein, als mit unseren glatten Sohlen und gepanzerten Füßen. Wie weichlich und empfindlich werden unsere Füße. — Die Ärzte behaupten man sollte sie warm halten und nicht netzen. Fragen Millionen Wilde, Bauern u. a. je danach, ob sie die Füße nass machen sollen? Und doch werden jene, die eine

²⁹ Beethoven nevének első említése a naplókban.

ähnliche Lebensart haben die Ältesten und bleiben gesund. 'Vorurtheile und Verwöhnung'.^k ||

Ich bemerke mit Trauer, dass die Kinder nicht die Achtung und Liebe für mich haben, die sie hatten. Es ist die Folge meines Betragens, und darum stille stehen damit. Ich bemerke Verkehrtheit und Wi(e)derspruch bei mir — ich unterrichte nicht weil es den Kindern nützlich ist, wenn sie sehen, dass man nicht für sie lebt, sich nicht mit ihnen beschäftigt, und doch bin ich immer aufmerksam auf sie, sehe ihre Fehler — doch ich lasse sie dieses alles wissen und corrigire immerfort. Ich werde also diese Woche sie ganz sein lassen und eher noch sie unterrichten, aber mit Frohsinn, liebeich und es nicht dahin kommen lassen, dass sie einen Verweis verdienen, ohne es aber absichtlich zu suchen, noch weniger dass sie was merken. Überall soll dem Kinde Freundlichkeit entgegenkommen. ||^l

Am 8-ten April. Freude braucht der Mensch, das ist die entwickelnde Nahrung der Seele. Das Schöne braucht er auch; er kann ohne selbe nicht ganz gut werden.

Am 12-ten. Ich bemerke, dass zu Kindern am angemessensten ein junges, gesundes Mädchen gehört, von heiterer Laune, die noch nichts in üble Laune versetzen kann, die keine Trauer kennt. Nebst ihr könnte eine betagte Frau, die auf Hausordnung sieht und etwa das physische besorgte. Ich glaube ich bin zu ernst und zu trocken um ganz gut auf selbe zu wirken. Ich sollte mehr kindisch oder kindlich sein, mehr an ihren Spielen theilnehmen; mein eigener Geist würde dabei freier. Ich weiss, dass ich in solchen Momenten erfindischer und glücklicher bin, nur darf dieses nicht übertrieben und auch nicht immer die Stimmung sein. Die Kinder können nur diese lieben, weil sie mit ihnen correspondiren.

Alles was den Kindern gelehrt wird, sollte mit Logik sein in einer Folge und Zusammenhang; ein Ganzes eines Gegenstandes. ||

Warum giebt es so wenig zarte Menschen, fühlend und besonders handelnd. Wird es in der Kindheit vernichtet? Vernichte ich es nicht bei diesen Kindern? Dieses Zarte ist so schön, so wohlthuend, und wird uns von anderen so wohlthuend erwiedert. Es scheint mir doch dort, wenn die Erkenntnis davon da ist, Mangel an Kraft zu sein, wenn man sich nicht erheben kann. Für diese Woche Frohsinn und Zartheit, dem ersten sich übergeben, den zweiten üben.

^k '—' Ez az utolsó mondat későbbi beírás, feketébb tintával.

^l Innen a kézirat lap többi része üres.

Der heranbrechende Morgen ist etwas so Schönes, so Feierliches und Erhabenes; wer ihn nicht gesehen hat, kann den Tag über weder so froh, noch so gut sein; es ist der Seegensmoment der Schöpfung. Es werde Licht!

Es muss gut wirken auf das Verhältniss mit Kindern, wenn sie uns bei ihrem Erwachen *schon auf, und geschäftig sehen; dies bestätigt meine Erfahrung*. Der höher gebildete Mensch *muss* stiller und verschlossener sein; er kann sich und die Maximen seines Handelns, nicht blossgeben. Es ist eine heilige Hülle, und nur dem Eingeweihten öffnet sie sich allmählich. Wer auf der Stufe *wo man ganz schweigt*, angelangt ist, betrachtet mit Mitleiden den Schwätzer, den Prahler. ||

am 15-ten. [April.] 4 Uhr morgens. Mir ist Ruhe morgens nothwendig wie Poesie, Musik, Umgang gebildeter, feiner Menschen, Schönheit des Lebens. Freunde sind nothwendig, Familien, die mit unserer Familie in Verbindung in Harmonie stehen. — Wie findet sie aber jener, der sich über das Zeitalter erhebt? D[eym]³⁰ mit so viel Thätigkeit und Thaten, hat keine gefunden. Der einzelne Mensch wird beschränkt. Die Liebe und Verbindung in der Ehe ist etwas — ist viel — aber es nützt sich ab — man verschmilzt sich und braucht wieder neue erfrischende Kraft. Ich stehe zwischen Jo[sephine] und St[akelberg] noch nicht an diesem Platz, obwohl sie mir unendlich viel sind — aber sie halten mich zu wenig für ihres Gleichen. Als Erziehung ist es mir gut und auch diese Einsamkeit war gut, dieses Winters. Sie diente mir um mit mir selbst einig zu werden, um gewisse Grundsätze zu befestigen fürs Leben. Den süßen Becher des Lebens aber hab' ich noch nicht gekostet! ich hatte nur einige flüchtige berauschende Momente, wo ich fühlte, dass es etwas giebt, was uns auf Flügeln emporhebt. Ich klimme mühsam empor und bin ermüdet. Aber freilich — ich war es ja noch nicht würdig — ich muss erst geläutert werden von den Schlacken. O, ich habe einen guten Vater, der wunderbar für mich sorgt, und in seinen Armen lieg' ich ruhig, || und Ruhe ist Glück.

D[eym] hat nun St[akelberg] gefunden; sie sind aber doch nicht für einander, sie sind weit von einander. Die unendlichen Stufen der Kultur und Erhebung vereinzeln die

³⁰ Valószínűleg Deym Casimir gróf (megh. 1830.), Deym József gróf fivére — tehát Jozefin sógora, cs. és kir. kamarás, titkos tanácsos, a csehországi Appellations-Gericht elnöke. Mint ilyen, Prágában volt lakóhelye s így járhatott Wittschappban. Ld. VII—2. füzetben is 6. j.

Menschen. — 4 Kinder ganz allein ist viel — ist Last. Freilich kommt hier viel auch auf die Geschicklichkeit und den Verstand an, sich einzurichten. Ich verschlimmere in manchem selbst meinen Zustand.

am 16-ten. [April.] Ein Hauptgrundsatz scheint mir um glücklich zu werden, ist: *alles zu vereinfachen*. Sehr einfach in seiner Umgebung sich einzurichten, und *Ordnung*. Alles in einfache Regeln zu bringen, und für gewisse Dinge eine ewige Ordnung, die im Kreise sich immer wieder erneut, einzurichten. So ist die Ordnung der Natur, der Welt, der Schöpfung! Es ist also gross zugleich und erhebend, ganz so zu leben, und nur dann kann man wahrhaft etwas leisten. Sonst vergeht das Leben in kleinlichen Anstalten. Hauptgesetze! für die Ausführung im Detail müssen Leute sorgen, die man zugleich glücklich macht — Ordnung, Regel, Gesetz macht sie auch glücklich, denn die Natur jedes Menschen verlangt es und dadurch wird alles leicht.

Deym und mehrere verzweifeln, dass man etwas Gutes wirken könne, sie wollen nicht glauben, dass es viele edle und empfängliche Seelen gebe, sie haben vermuthlich traurige Erfahrungen gemacht, und nun ziehen sie sich zurück und geben alles auf, vielleicht aber haben sie nur zu allgemein herumgegriffen im Finstern. Sie haben || nur ihrem eigenen Drang zu wirken und Gutes zu thun, zu heftig gefolgt. Sie übertreiben also glaub' ich, die Ansicht des Zeitalters. Man muss sich aber nur an die Vortrefflichsten halten, sie aufsuchen — still für sich das seinige und sich zur Vortrefflichkeit erheben, — wie Pestalozzi, mit die[!] Hunde nichts zu schaffen haben. Welch' ein himmlisches Vergnügen hingegen, in schönen Seelen und ihren Schriften, das Erhabene, das Göttliche im Menschen zu finden. Goethe, Ritter,³¹ Herder vor Allen, und a[ndre]. Beethoven, Türk,^{31a} Müller,^{31b} es leben noch viele, man muss sie zu finden verstehen. Auch wir werden gesucht werden, wenn wir vortrefflich sind.

Ich finde an St[akelberg], dass er sich zu viel isolirt. Da wird er, wie ich jetzt meine, nichts ins Grosse wirken können.

Ob die Menschen ein eigenes Geschlecht bei der Schöpfung ausmachten, oder ob sie nur ein veredeltes Thiergeschlecht sind? — Nach und nach aus dem Affen z. B. Hotentot was jetzt die Neger sind, die asiatischen Völker u.

³¹ Ld. Napló 4. l. 28. j. Herdert: 22., 223., 251—252., 260—261. l. és j.

^{31a} Ld. Napló 6. l. 52. j.

^{31b} Ld. u. o. 44. jegyz. és 262. l. j.

s. f. — mit dem Klima, der Nahrung, der Lebensart ändert sich: Farbe, Gestalt, entwickelt sich Verstand, Gefühl, Geschicklichkeit, durch Nahrung z. B. unendlichen Jahrtausenden.

Was ist der mährische Bauer und der mährische Edelmann? Was ist der Russische? Welche thierische Stupidität haben noch ganze Völker? Wie werden sie in Jahrtausenden veredelt sein? Warum findet man in der Erde versteinerte Thierknochen aller Art? Warum keine Menschenknochen? Sollte der Endzweck der Schöpfung sein sie hinauf veredeln bis zum Cherub?³² ||

am 17ten. Immer mehr fühle ich, lassen die Bande nach, die mich gefesselt hielten, immer freier werde ich, immer ruhiger und glücklicher. Dank ewiger Schöpfer! Innigen Dank!

Das Wort Jesu: wenn du wirst dich wieder aufgerichtet haben, *dann stärke deine Brüder* — geht mich auch an. Mit eben derselben Anstrengung der Seelenkräfte, womit man sich aus dem Fall erhebt, hätte man ihn auch vermeiden können. Wie liebenswürdig ist Jesu in allen seinen Handlungen, wie duldend erzog er seine Jünger! Wie mittelmäßig ertrug er ihre Fehler, und so erlöste er sie *allmählich* von ihren, fast unüberwindlich scheinenden Vorurtheilen, durch Lehren voll tiefer Weisheit, und zum eigenen Nachdenken reizenden Inhalt.

am 18ten. [April.] Ein heiliger Tag! Eine Versöhnung, eine Stärkung! o bleibe bei mir, heiliger, tröstender Geist! Wie soll ich's verdienen? Durch Demuth — Stillschweigen, hinsehen auf Gott! Durch Demuth! — le silence intérieur.

Ich glaube ich soll Josephinen's und St[akelberg]'s Moquieren, mit Standhaftigkeit, Anstand und Würde ertragen. Sie thun es um mich zu belehren — ich soll darüber denken und die Lehre herausziehen. ||

am 19ten. Der Sinn des Lebens ist mir erst seit kurzem aufgegangen. Auch verstehe [ich] erst jetzt alles recht. Die Schönheit sehe, und fühle, und verstehe ich erst jetzt, vorher berührte ich alles nur oberflächlich ich ahndete nur. Ob es wohl viele solche Unglückliche giebt? Ich möchte ihnen helfen. Ich glaube alle halberzogenen, weltgesinnten, jungen Leute, wenn sie dann älter werden, verhärten sie, da ist kein Umkehren und Einsehen mehr möglich. Zur rechten Stunde noch ergriff mich mein Genius und that mir die Augen auf und weckte das Gefühl für Wahrheit, entwirrte und befreite

³² Herder történet-filozófiai gondolata az emberiség állandó magasabbrendűvé válásáról. Ld. 223. l. és 251—252., 260—261. l. jegyzetét.

meinen gefesselten Sinn. Die Operazion war schmerzhaft, — ob ich eingewilligt hätte?

Mein Urtheil hat sich auch um Vieles gebessert; ich urtheile nun richtiger, wahrer. Es wird mir jetzt gut, mehrere Menschen kennen zu lernen, sie zu beobachten. Schon St[akelberg] und Jo[sephine].

Die Kinder ausforschen, muss ich, auf Grund ihrer Beweggründe ihrer Handlungen und ihres Seyns und so das Göttliche und Menschliche im Allgemeinen und jeden ihrer individuellen Charactere immer besser kennen lernen. Ich muss jetzt Schönheit aufsuchen — Schönheit und unschuldige Freude — mich ihnen überlassen.

Eine richtige Schätzung der Dinge, die uns umgeben, ist ein grosses Glück. Die unrichtige war mein Unglück. Ich bin vielleicht || Beweis, dass Urtheilskraft nicht immer fehlt, wo sie zu fehlen scheint, dass sie schlummert, Verschrobenheit und Verkehrtheit, Leichtsinn und ein zerstreutes Gemüth sie nicht reifen lassen. Aber die Wohlthat, das Schöne zu sehen, muss ich auch andern gewähren, ich muss so schön als möglich ihnen erscheinen, moralisch und körperlich. Ich muss den zarten Sinn und Schönheitssinn in mir wecken und nähren. — Es wird für Josephine und die Kinder gut sein, auch für St[akelberg].

Wenn Unerzogene, Unfeste, in den nothwendigsten Dingen Ununterrichtete, zu früh in die Aesthetik kommen, dann werden sie erst recht verkehrt, anmassend; auch mir hat man sie zu früh gegeben. Ich muss jetzt lernen, was 8—10 jährige Kinder lernen.

Auch die Kinder muss ich zur Aesthetik einführen — diese Anlage in ihnen ordnen und nähren, und die Mittel dazu anwenden. Wenn sie z. B. nicht roh sein sollen in ihren Manieren, so müsste die Gelegenheit vermindert werden, wo sie sich darin üben können.

'A soixante ans, il est dur de mourir avant qu'on a connu de vivre. Souffre, meurs ou guéris mais surtout vis jusqu'à ta dernière heure. Oh homme, resserre ton existence en dedans de toi, et tu ne sera plus misérable.'^m ||

le 21 [avril] matin. Il paraît que notre mère se chagrine. Ne'st ce pas notre devoir, que sachant le chagrin, de le faire cesser? Le contraire ne serat-il pas un crime? Et comment penserons nous, quand elle succombe?

Es ist das Grösste: *Ruhe, Gleichheit in allen Ereignissen und Bedürfnislosigkeit.* Alles entbehren können, und nur

^m '—' Ez a francia passus feketébb tintával van írva, későbbi beírás, és pedig 1835-ből lehetett, amikor Teréz 60 éves volt.

dasjenige sich verschaffen, was mit Anstand und Würde geschehen kann. *Sich nie vergessen*, nie aus sich herausgehen, für nichts in der Welt.

Am 6-ten Mai.²⁰ Ich habe durch das ganze Monat April nichts aufgezeichnet. Wie war diese Nachlässigkeit möglich?! Die ersten Tage war Stakelberg hier dann die Krankheit aller 4 Kinder, sie waren noch nicht genesen, die Ankunft dieser Fremden und Theophile²¹ gab mir so viel zu thun und zerstreute mich wahrscheinlich mehr als Recht war — ich kann nun prüfen mit ruhigem Gemüth wie ich mich in allen diesen Gelegenheiten benommen habe. — Leider finde ich mich in einem Fall der Representation der stillen hohen Würde zurückgegangen gegen diesen Winter — ich bin exaltirt plauderhaft, gebe mich zuviel hin. —

Diess war ein harter Monat voll Prüfungen — die Geschäfte die meine Sch[wester] mir auftrag haben mich sehr beschäftigt und zerstreut — ich habe mich gegen Deym und Stakelberg nur halb gut betragen — die Prüfung der Krankheit und alles Übel dabei habe ich mit Ergebung in den göttlichen Willen übernommen und mit sehr viel Standhaftigkeit und Muth darin ausgehalten — dies kann mir Erhebung geben — meine Gesundheit hat gelitten und mein Benehmen mit den Mädchen ist nicht gut, auch jenes mit Leever²² und Rosalie²³ nicht — *es wird mir sehr nothwendig sein mich täglich zu prüfen über mein Betragen in Rücksicht aller und über der Kinder Sein.* — Ich glaube es geht leichter jeden Tag *pünktlich* || eine halbe Stunde dazu verwenden zu können als wöchentlich, wie vormals einen Tag — diess letzte wird nicht gehen und vielleicht ist' s auch nützlicher jeden Tag still zu stehen und zu prüfen aber mit *grossem Ernst und Aufrichtigkeit und Strenge.*

Ich war vor der Krankheit nicht gut mit den Kindern, ich war die letzten 8 Tage bald wieder in selbes gefallen.

²⁰ Máj. 6-ika 1811-ben hétfőre esett. (1812-ben szerdára.)

²¹ Theophile volt neve Stakelbergék leánykájának

²² Leever komorna vagy gazdaasszony.

²³ Rosalie gyermekleány v. nevelőnő.

Gott schickte die Krankheit vielleicht dass ich mich bessere und rücklenken könne — ich fühle und erkenne auch die Wohlthat und danke Ihm so herzlich. — Der Wink der Vorsicht soll mir heilig und unvergesslich sein. — Ich bin nicht sanft nicht schön, — ich möchte so wie ich bin nicht von Jo gesehen werden. — Gott schenkt mir soviel Zeit?! Wie sollt ich sie nicht verwenden — oh du Gütiger! Wer dich kennt, wer Deiner unaussprechlichen Wohlthaten bewusst wird, soll er nicht gut werden? u[nd] in Liebe für dich aufgelöst werden? Ich hatte ein paar heilige Tage — Communionsfeyer — Entsündigung, Versöhnung! — Oh habe Dank! und Christus für die schöne Stifung! Ich muss nun still erhaben, fromm, sanft und fleissig sein. Gott! Gott! Stärke du mich! Amen!

Am 7-ten. Ich bin heute nur halb zufrieden mit mir; mehr Würde mehr Haltung im Ganzen und gegen die Kinder sollt ich gütiger sein; Abends und Morgens auf sie wirken und durch Geschenke und dgl. sie nicht viel anreden, corrigiren, nicht hart sein. — ||

Ich soll gedrängter leben; die Augenblicke für Lesen benützen. *Ich muss noch* fremde Ideen aufnehmen jeden Tag, nur keine Überfüllung, ich soll regelig leben und alles soll mehr für die Kinder berechnet sein ohne dass sie es bemerken.

Ich weiss es: ehe ich die Haushaltung übernahm, gieng es besser in pädagogischer Hinsicht — es war meine Welt, es soll aber noch so sein demungeachtet.

am 7ten May abend. Wie lange schrieb ich nichts,³³ wie bewusstlos zum Theil lebte ich hin. Bewusstlosigkeit ist Missvergnügen. Glückliche kann der geistige Mensch nur im Bewusstsein dessen seyn, was er ist, thut und will.^{33b} Meine äussere Geschäftsführung nimmt immer zu, der Kreis erweitert sich und ich bin ihm nicht gewachsen. Das ist schlimm. Entweder muss er sich wieder verengen, oder ich muss mehr werden. Ich muss mich zusammen fassen; so soll es nicht bleiben, die erzwungene Achtung leidet. Sie sollte aber durch

³³ A Règles de vie VII—1. füzetben (2-ik rész) máj. 6-án Teréz egy egész hónapi beírás szünetet említ, a gyermekek betegsége miatt, itt nem szól betegségről. Viszont idegenek jelenlétéről mind a két füzetben említés van téve.

^{33b} Fichtei gondolat.

den vergrösserten Kreis nur grösser werden können. Ich nehme ab und gebe || mich der Störung und Zerstreuung hin. Bereichern soll ich mich, nicht verarmen, haushalten mit den Kräften und dem Wissen und A[c]quiriren, in allen Branchen — Reflexionen — mich durch den Zufall nicht leiten lassen, nicht im Detail mich verlieren.

Genlis³⁴ ist zu benützen über Erziehung — einiges von ihren Detail mit unseren grösseren Ansichten vermählen.

Am 8-ten. Auch heute konnte ich nicht vollkommen sein, doch bin ich besser, ruhiger, glücklicher und vorzüglich hatte ich Energie; Klugheit, Würde ziemlich, doch nicht in allen Momenten; ich war sanft, gelassen, froh, aufmerksam; mit dankbarer Liebe war mein Herz zu Gott gewandt. Oh könnte es immer so sein! und immer mehr! Immer mehr erkenne ich die grosse Wohlthat dass Jo etwas wegbleibt, ich habe viel vorwärts geholfen — ich habe die ewige Vor-

³⁴ Genlis, Madame de — márkine, szül. Comtesse de Lancy (1746—1830). Megbízák a Duc de Chartres gyermekeinek nevelésével is, 1782-ig, s ezen idő alatt növendékei részére több nevelési és szórakoztatva oktató könyvet írt: Adèle et Théodore, 1784. Ezenfelül általános nevelés-oktatásügyi dolgozatokat írt: Discours d'une gouvernante à ses élèves ou fragments d'un journal qui a été fait pour l'éducation des enfants du Duc d'Orléans, 1791. Théâtre d'éducation, 1799. A forradalom folytán 1793-ban emigrál, míg Párizsban férjét ugyanez évben lefejezik. Járt Angliában, Belgiumban, Svájcban, Németországban, ahol folytatta irodalmi működését, és pedagógiai művei közül kiadta: Discours sur l'éducation du peuple. Nouvelle méthode d'enseigner la première enfance (dialogues et contes et romances) 1800, Projet d'une école rurale pour l'éducation des filles. Visszatérve Párizsba 1801-ben, Bonaparte kinevezi Inspectrice des écoles primaires, azaz az elemi iskolák felügyelőjévé. A restauráció után volt növendéke a XIX. Lajossá lett Duc d'Orléans, nem gondoskodott róla ilyen bőségesen, és főleg irodalmi munkásságából élt, mely leginkább a XIV. Lajos idejebeli neves alakok, különösen nőalakokról írt regényes biográfiákból állott. 1816-ban megindított egy folyóiratot: „Les Dimanches”, journal de la Jeunesse és a „Journal de la Société pour l'instruction élémentaire”, élete végén pedig kiadta Mémoires-jait 1825—28-ig. Mme de Genlis rendkívül sokoldalú tehetséggel rendelkezett, akárcsak Brunszvik Teréz. Ugy, mint ő, a zene terén kitűnt, kitűnően énekelt és hárfázott, szavalt, és az akkor divatos életképeket rendezte az udvarnál, rajzolt, festett és mintázott, stb., mint Brunszvik Teréz. Az oktatás terén igen ügyes módszerekkel tudott rövid időn belül sikert elérni, egyrészt a szemléltetés nagyobb mérvű alkalmazásával, másrészt azzal, hogy pl. történeti eseményeket eljátszatott a növendékekkel stb. Csakhogy mindez tisztán ismeretszerzésre volt beállítva, nem pedig belső tökéletesedésre, mint a Brunszvik-nővéreknél. Ezért nemigen van nyoma átvételnek, hacsak nem az erkölcsi tanításoknak lefektetett szabályok által való közvetítésében. Brunszvik Teréz szívesen olvasta. Ld. Biográfia, XCVII. 1. és j.

sicht angebetet, augenscheinlich hat sie mir beigestanden, es ist als hebe mich eine Macht oft in einem Augenblick auf eine sehr hohe Stufe. — Die Kinder waren gar gut — Geschenke, Aufmerksamkeiten, liebevolle Begegnung wirkt vortrefflich. Nun nur nicht nachgelassen sondern aufgestrebt. Gott stärke mich! ||

Am 9-ten. Ich war heute nicht so gut und auch nicht so brav und so glücklich als gestern, ich war zerstreut, nachlässig, habe sehr nachgelassen, vielleicht war es indirecter Einfluss da auch die Kinder exaltirt waren oder waren sie zuviel sich selbst überlassen, — der Tag war nicht gut. Ich war nicht erhaben, ich habe mich nicht zusammengefasst, ich war leidend. — Gott schenke mir die Gnade dass es Morgen besser und täglich besser gehe! Mit Theophile war Gott mit mir.

Am 10-ten May. Drey Dinge scheinen mir wichtig für mein Betragen. 1-tens. Sammlung und Prüfung *jeden Tag*, mit erhebender Lecture. 2-tens. Wenn ich mich verstimmt fühle unhandelnd bleiben, — mich verstecken gleichsam, — nicht erscheinen, — nicht wirken, weder auf Kinder, noch Fremde, noch Gesinde — ich muss das Gefühl haben, ich thäte es schlecht, alles, was ich thue. Still, gelassen, die Gnade erwarten, etwas Gutes für mich thun, mir Zeit gönnen, mich zu stärken. 3-tens. Ferner eine Aufgabe oder zwei nur für einige Zeit und diese nicht eher aufgeben, eher nichts anderes üben, bis ich sie mir angeeignet habe. Dies wird schwer, denn mannigfaltig ist die Wirkung und das was man sein soll — es muss modificirt werden und ich soll streng und fleissig sein. Ich will jetzt zur Hauptaufgabe und vielleicht *einzig* machen: das *Zarte*, das *Schöne* aufzusuchen und darzustellen. *Aesthetik* bis ich *darin* fest bin. ||

Am 10-ten. Ich war heute inniger, versammelter, aber nicht ganz brav und stark — ich wollte das Gute und habe doch die Momente es zu thun versäumt. Ich fasse mich noch nicht ganz zusammen, es ist kein ganzes — ist viel Schlendrian, nachlässig; ich möchte auch wie ich heute war nicht von Josephine gesehen sein, doch war ich besser — erst mit den Kindern — ich sagte ihnen gute Dinge! Gott, o Gott sei mit mir — u[nd] stärke mich. — Die Kinder sind gut aber schwach. Meine Aufgabe sei: *weder Tadel noch Lob*, keine

Aufforderung. *Nicht schwatzen. Streng arbeiten. Achtsamkeit! Anständige Scheu! Schaam im Herzen!* ||

Am 11-ten. Meine grössten Fehler diese letzte Zeit waren gewiss 1-tens *unzartes Benehmen*, — ich habe zu trocken den Kindern die Wahrheit gesagt und vor allen. — Ich bin zu wenig liebeich und froh. — 2-tens *zuviel Geplauder* — ich mache zuviel Worte; — mehr concis sollte sein alles was ich ihnen sage und nur hin und wieder einen Wink — es empört sie mein Benehmen das sehe ich wohl — den Grundsatz: *dass ich ihr Gefühl nicht beleidigen will, jenen: ihnen nur wohl zu thun*, habe ich aus dem Aug verlohren. Ich raisonnire zuviel mit ihnen. Mache zu grosse Prétensionen, avilire sie sogar in ihren eigenen Augen, bin dabei selbst nachlässig für mich — je n'ai pas de fierté non plus avec les étrangers. —

Ich habe das: *streng arbeiten wollen* und die *höchste Ordnung* bei Seite gesetzt — ich will schon wieder geniessen; — die Ankunft dieser Fremden und die Erwartung Josephinens verwirrten mich — auf diese Art zerstöre ich einerseits das Vertrauen und die Liebe die ich aufbauen will auch die Achtung — je suis revèche au lieu d'adoucir leur[s] caractères, âmes, leurs manières, je les aigris — sie fehlen schon für mich; ich menge mich zuviel und leide darunter, sie sollen nur für sich fehlen. Wenn ich mich nie irren liesse jeden Mittwoch streng mein Betragen und meine Fehler zu richten, so würde ich nie so lange ungünstig erscheinen und die bösesten Fehler begehen die gewiss mehr als ich es jetzt weiss || in ihren Folgen mir empfindlich sein werden. Auch gegen die Fremden habe ich das nachlässigste Betragen — ich bin Schauspieler und setze mich ihnen gleichsam nach und doch habe ich zu wenig Achtung gegen sie — sehr verkehrt. — Der äussere Anstand, la représentation, la dame de qualité, alles gieng verlohren.

Ich glaube die Kinder schmeicheln mir mehr als dass sie mich lieben.

Ich habe mich viel zu viel den äussern Geschäften gegeben — den Anforderungen, Expeditionen etc. — ich habe

ganz ausser mir gelebt. Ich unterliess vor dem Handeln die Idee durchzuführen in Gedanken.

Ich habe das System und die pünktliche Ordnung in dem Physischen und andren Bedürfnissen die mir diesen Winter so wohlthätig war, bei Seite gesetzt; ich bin wieder ängstlich, schwach, kleinlich auch in Rücksicht der Gesundheit der Kinder, es wird sie nicht krank machen wenn die alte Ordnung und Freiheit eingeführt wird — nur System und Ordnung können mir helfen — wenn ich auf alles einzeln denken will, ist es nicht möglich — es muss Zeit und Geistbanquerott erfolgen.

am 12ten. Ich thue für Josephine, was ich für mich nicht thäte. Das ist vielleicht nicht recht; so Franz — auch für L[eever] und R[osalie] zu viel und doch zu wenig, denn ich bin zu wenig.

Am 13-ten. Der Geburtstag meiner lieben Mutter! Gott erhalte sie! Schenke ihr Frieden, Freude, Gesundheit; lasse durch sie kein Gutes verhindert; kein Ganzes und keine Freude gestört werden! Über mein Sein bemerke ich dass ich oft gedankenlos bin und das vor andern. — Diess muss die Achtung vermindern: ich sollte immer energievoll und präcise sein. ||

Am 15-ten Mittwoch. [Mai 1811.] Schmerzvoller Empfindung und peinliche Laage war diese zwei Tage mein Loos. — Eine Entscheidung sollte gefasst sein und sie war mir schwer!²⁴ — Ich habe mich dabei nur halb besonnen betragen denn die Sache selbst verwirrte mich sehr — ich war also auch nicht glücklich — doch war der Zustand nicht anhaltend und ich erhohlte mich mit der Gnade des besten Vaters. Ich war nicht brav — nicht schön. Von heute an will ich vorzüglich für Ästhetik sorgen und mit Energie und viel Achtsamkeit für selbe arbeiten; — es ist traurig dass ich schon mehr darin war — ich war sanfter, würdevoller, klüger, erhabener dies alles muss wieder werden. Viel Consequenz und Energie, Gott! Sei mit mir!

²⁴ Talán az, hogy mégis hazamenjen, illetve hogy itt maradjon. Ld. biogr. CCCLI—CCCLIII. l. és jegyzetek.

Am 16-ten. Wenn ich Briefe zu schreiben habe und darin recht viel darthue in Worten und schwätze, so schadet diess offenbar meiner Erhebung — ich war heute morgens so glücklich, so fest, so tief, so ernst und dann war es grössten theils vorbei — ich bin zu nachgiebig gegen diese Fremden und zu wenig angestrengt fleissig in den Stunden da ich für mich sein könnte; die müssen jetzt haushälterisch zusammen gehalten werden. Gott befehle ich mich! Amen!

La parole intérieure: mais souvent les personnes pleines d'elles mêmes et de leurs lumières s'écoutent trop pour écouter Dieu — on tourne tout en raison, principe de sagesse naturelle, méthodes de prudence et tout serait mieux par la simplicité et la docilité à l'esprit de Dieu. Jeden Tag vollkommen sein. Mit den Kindern weniger zu schaffen haben, auch mit den Fremden. Ästhetik, Zartheit, le styl concis, précision. Madame de Deym.²⁵

am 16ten. [Mai.] O Josephine! Dein Dasein ist in Gefahr! und es ist mir nothwendig zu meinem Leben und zu meinem Glück. Der ärmere Mensch bedarf eines Organes zwischen sich und der Gottheit. — Sie klingen wohl schön, die Sprüche von Selbstständigkeit: man soll an nichts Vergängliches sein Herz binden, für jeden Menschen sei die Urquelle selbst aufgethan aus ihr zu schöpfen, doch fühle ich zu sehr, dass dein höheres Selbst dem meinigen unentbehrlich ist. Wir müssen nothwendig in unserer Bildung Schritt halten und immer, also wirst Du über mir bleiben. Dich hat das Schicksal erzogen und begünstigt, mich vernachlässigt. — Dir gab es Leiden und geistige Erhebung darin, mir alles was den Menschen immer schlechter machen muss. ||

Alles was man von einem Menschen in irgend einem Geschäft verlangen kann ist: nach vernünftigen Gründen zu handeln. Auch die wesentliche Glückseligkeit des Menschen besteht in einer ununterbrochenen Reihe vernünftiger und sittlicher guten Handlungen. Alleinherrscher muss der Mensch in seinen Angelegenheiten sein. — Die Vielfachheit der, auf einen Augenblick zusammen treffenden Besorgungen, immer eine Folge der schlecht eingetheilten Zeit, ist zu kraftvoller, entschlossener Handlungsweise, ein grosses Hindernis.

²⁵ Talán Casimir Deym felesége Prágából, szül. Barkóczy grófnő.

Nul a le droit, ni même le père, de commander à l'enfant, ce qui ne lui est bon à rien.

Il importe d'accorder au premier signe, ce qu'on ne veut pas refuser; ne soyez pas prodigue en refus, mais ne le revoquez jamais. Accordez avec plaisir, ne refuser qu'avec repugnance. Le plaisir est un besoin pour l'enfant, il n'y a qu'un seul auquel il ne faudrait jamais complaire, c'est celui de se faire obéir. Accordez tous les plaisirs reel(e)s refusez tout[te]s les fantaisies et actes d'autorité. Ne raisonnez pas avec eux, tout ce qu'on croit obtenir par des motifs raisonnables on ne l'obtient que par ceux des convoitises, de crainte, de vanité qu'il y faut toujours joindre.³⁵ ||

am 20ten. [Mai.] Es ist etwas im Verhältnis mit Josephine und St[akelberg] das ich fürchte. Wir sind den Tag über voneinander und dann wieder einige Stunden beisammen, als ob wir uns nichts zu sagen hätten, und doch ist das Ganze in einem schwankenden Zustande. Ich werde klug thun meinen Weg fortzugehen — der Mensch hat alles gethan, wenn er redlich thut, so weit seine Einsicht reicht; sie werden mich aufsuchen und sie müssen es, wo sie etwas zu sagen haben werden.

Wissenschaften, sagt St[akelberg], wenn sie auf dem Praktischen fussen, werden nur dann Wahrheit, sonst sind sie Eitelkeit, Phantasien etc. Die K[inder] sollen ins Praktische geführt werden — Haushaltung, sie sollen Unterricht bekommen. Sie müssen sich anstrengen lernen.

Es giebt Menschen, eben jene, die solche Eitelkeit und eine gewisse Energie haben für den Fortschritt, die dann aus Grundsatz alles mit kritischen satyrischen Blicken betrachten, theils um sich zu erheben, aber auch um eine höhere Idee zu geben von sich. Bey Jo[sephine] — glaube ich, ist es auch Folge ihrer Krankheit — sie übertreibt, aber wahre schöne Ansichten hat sie. Stählen, stärken sollen wir uns, St[akelberg] erziehen. ||

Am 22-ten. Mittwoch. [1811.] Ich habe diese zwei Wochen nicht heilig und nicht glücklich zugebracht — ich war nicht zart und nicht weise. Ich glaube einen Hauptfehler erkannt zu haben — ich bin unbescheiden, ich bin es gegen die Kinder. — Rosalie²⁶ Leever.²⁷ Die Domestiques. Ich bin gar nicht was ich diesen Winter war und es sollte ein Fortschreiten sein — ich sollte ja immer besser, weiser, beschei-

³⁵ Genlis: Discours d'une gouvernante (1791)-böl vett gondolatok.

²⁶⁻²⁷ Gyermekgondozónő és gazdaasszony.

dener, würdevoller, erhabener werden! Das sei also meine Aufgabe nebst *zartem, weiblichem, ästhetischen Benehmen. Bescheidenheit* zu üben. Mit den K[indern] muss ich viel zarter sein. — Der Aufgang der Sonne vom Hügel und das Gebet haben mir viel klar gemacht. Gott ist in dem Kinde — ich muss es ehren; — über Roheiten nicht ungeduldig und unartig sondern nur ernst, traurig werden. — Nichts im Hause und in allem geht so wie es schon ging; das Gefühl davon macht mich launisch; und der charactervolle Mensch *bessert und erträgt* — nichts stört den Frieden, den Gleichmuth seiner Seele. — Auch Joséphinens Krankheit macht einen ganz verkehrten Eindruck. Gott sendete sie uns vielleicht nicht unbedeutend und staatt inniger und sinniger zu werden, macht es mich weniger gut — so gebraucht der Böse (und das ist seine Strafe) alle herrlichen Gaben und Zurechtweisungen der Gottheit die ihm helfen sollen nur zum Verderben. Noch ein Fehler sind die vielen Worte die ich mache, || der rauhe Ton — unzart, man könnte sagen im hohen Grade unbescheiden, auch inconsequent bin ich in manchen — die feste, grade, stille: grosse Handlungsweise dieses Winters. — Es kann wieder so werden und muss, auf, auf und Muth! Und die Gnade von Gott! Kindlich muss ich mit den Kindern sein und froh. Das stille Walten. Vortrefflichkeit. Viele Verkehrtheit bemerke ich in mir. Das Representiren, das Aufsichhalten, die Pflichten der Hausfrau, alles dies erscheint verkehrt — es ist arrogance, suffisance, Unbescheidenheit dann will ich es wieder gut machen und werde klein, absurd — es wird ungleich mein Betragen — bald zuviel, zald zu wenig — Standhaftigkeit, Anstand, Würde! —

am 29ten. [Mai.] Schöne Tage des schönsten Mondes, wie erquickt ihr die Sinne! — Wie gross und gütig ist der grosse Gott! Ich bin jetzt vielleicht auf dem Punkt wo ich St[akelberg] und Jos[ephine] in gewisser Hinsicht zu mir heraufziehen kann, und da muss ich aber fest sein und nicht nachgeben dem, was Andre sind, und wie ich es jetzt mache; damit die Freunde es wohl haben, steige ich zu ihnen herab. Das ist zu absurd. Durch Gottes Gnade soll ich stehen, was auch andre sind.

O Josephine! rette mich! schütze mich vor Übereilungen vor Unbesonnenheiten — vor dem unwillkührlichen Zurücksinken in die vorige Haltung!!! —

Man zersplittert seine Kraft, wenn man Kleinigkeiten, Nebendinge sich zu sehr angelegen sein lässt — es ist ein Diebstahl am Leben.

Es ist das grösste Wonnegefühl, seine Pflicht erfüllt zu haben, treu und — gewissenhaft, die Mühe nicht, und den Schmerz nicht scheuen.

Am 29-ten [Mai, 1811].²⁸ Warum habe ich gezittert beim Gewitter heute Nacht? Bin ich denn nicht rein, nicht heilig, nicht bereit zu sterben? Der Spruch: — Wer gerecht ist soll noch gerechter und wer heilig ist noch an Heiligkeit wachsen, trifft er nicht zu bei mir? Wenn ich in Gott lebte, so würden mich viele Kleinigkeiten nicht kümmern und im Ganzen würde doch alles besser gehen! Therese! Therese! Die Vorwürfe die du dir heute nachts machtest und *deine Angst* sind Zeugen Deiner Unlauterkeit. Ich bin nicht in der Gemüthsstimmung wo man an Heiligkeit wächst. Ich bin irrdisch! unheilig! zerstreut! in kleinlichen Sorgen befangen. Ich fühlte es || tief, ich lebe nicht in Gott, ich mache die Kinder nicht glücklich, ich bin zu hart und doch läppisch, ich bin verkehrt, wahrlich! Und ich habe heute morgens schon wieder grosse Fehler gemacht. — Ich bin zu familiär mit Victoire, mit den Fremden, alle Fehler die die Kinder ihretwegen begehen und die mich traurig machen; mein ist die Schuld. *Ich* begehe aus Läppischkeit und Trägheit Fehler und will sie *bei ihnen* durch Hofmeistern wieder gut machen! Konnt ich einen grösseren Fehler begehen als das emporment gegen F[ritz]? Ich versicherte bei meiner Ehre dass ich mit ihm nicht mehr sprechen werde! In dem Augenblick, wo wenn St[akelberg] kömmt, alle meine Macht auf Ihn die schon Errungene dahin ist! Sehr unvernünftig und wie habe ich mich jezo zu verhalten? Ich erwache und sehe meine Fehler schon seit einiger Zeit und begehe immer wieder

²⁸ Máj. 29-ike — úgymint az előbbi 22-ike — szerdára esett. Egy időre újra visszatért a szerdánkénti beírásokra.

neue, ja mit Entsetzen sehe ich dass es sich immer verschlimmert...

Die Kinder werden weder unterrichtet, noch arbeiten sie was, noch kommen sie weiter in irgend einer Tugend oder Erkenntniss und doch sind sie nicht froh, nicht glücklich, noch wird ihre Liebe zu mir vermehrt — vermindert || wohl; ich sehe heute meine Lage und wohin es mit mir gekommen, als schrecklich! Alles ist auf dem Spiel — die Liebe und Achtung der Kinder, mein Einfluss und meine Macht über sie — die Achtung St[akelberg]s und Jos's, die Achtung aller Hausgenossen! das mühsam und sorgfältig gepflegte und Errungene! — Der Kinder ihr Sein und Betragen zeugt gegen mich und meine Gegenwirkung ist die schlimmste die es giebt. On voit me faire de vains efforts, ich gehe ganz aus mir heraus und meine Ansichten — ich wirke für den *Augenblick*. Ich compromittire mich gegen alle; hebe Hauptgesetze auf für das Leben um augenblickliche Vorthelle — begehe Thorheit über Thorheit! Habe mich mit den Fremden in ein schlimmes Verhältniss gesetzt. Ich habe erwirkt bei den Kindern vieles und habe es leichtsinnig wieder fahren gelassen. Jo und St[akelberg] werden mich nicht achten wenn sie mich finden so wie ich mich finde. Im Grund hängt alles noch von meinem Wink und Willen ab, aber es ist als seie ich zu plump ungeschickt für die leicht bewegliche Maschine. Ich tappe unziert herum, bin ohne Consequenz und verderbe mein und Jo's und St's und des Schicksals Werk. Denn die Achtung die ich geniesse habe ich nicht mir sondern ihnen und || den Verhältnissen zu danken grösstentheils. Ich sollte auch jetzt F[ritze]n gross und würdevoll behandeln — es ist als wäre der Segen Gottes — oh (schrecklicher Gedanke) nicht mehr mit mir; — so gieng eher alles gut, ich wusste nicht ganz wie, und nun ist es alles schlecht. — Ich übertreibe wieder und mache in den Fall Lügen welches sehr schimpflich und schwach ist. J'étaie mon petit savoir und habe gar nicht die rechte Art weder mit Rosalie noch mit den K[inder] M[ädchen], bin trivial; recht schwach wieder, o Gott! Thränen! Reue! Zerknirschung! Demuth!

Ich muss durchaus dort hinein wo Jo. ist, mit den domestiquen und R[osalie]³⁰ jene edle grosse Art und das edle Selbstgefühl soll mich leiten. Was sind aber die Ursachen dass ich so herabgekommen bin? Lust zu geniessen, Geplauder —, Darthun im Gespräch die vielen Worte — das Bekümmern und leben in Kleinigkeiten und in andern Menschen, dass ich alles auf mich nehme für alles selbst sorgen will! Überall mache ich mir zu thun; das Hofmeistern und unedle Betragen mit den K[indern] etc. Die nehmlichen Tage als ich die elendsten Fehler begieng gab ich mir die grössten Aufgaben — Wort und That verschieden! Profane Lecture; es hat alles dazu beigetragen. Das Nichtsthun und Tändeln, das schläfrige Wesen, es macht mich schlechter; wie muss es auf die Kinder wirken! Ich gebe mich ab mit R[osalie]^{31a} und erhebe doch sie nicht immer. Ich bin ihr nicht das Bild der Religion nicht das Bild des grossen Menschen, recht elend war ich! im Gegentheil! ||

'Religion ist Harmonie mit sich und mit der Natur.'^{31b} Sie^{31c} hat es nicht an mir, nicht an den Kindern gesehen. Die Kinder sind gar nicht auf dem Punkt wo ich sie bei Jo[sephine]'s Ankunft gewünscht hätte — es ist vielleicht auch nicht gut dass ich sie zwingen wegen der Gärtnerei und von einer anderen Seite sie laun mache dafür, das kömmt alles noch vom Schlendrian! — Ich spiele mit ihren heiligsten Gefühlen, und mit dem was ihnen grösste und wichtige Angelegenheit ist. Ich wanke in meinen Entscheidungen und bin veränderlich darin. Kein fester, männlicher Wille. —

Ich habe gefehlt dass ich gemeinschaftliche Sache machte mit R[osalie] Arme, arme Therese! Verkehrt und albern bist du wieder geworden! auf eine Zeit, denn bleiben mit Gottes Gnade soll es nicht. Ich habe nicht aufgehört mich zu

³⁰ Rosalie gyermekgondozó nő.

^{31a} és c Rosalie, a gyermeknevelőnő.

^{31b} '—' Idézet Herder: Von Religion Lehrmeinungen und Gebräuche 1798. című művének VII. értekezéséből: Vom Christentum und Antichristentum. Eltérés: mit sich und „mit Allem" Ld. Herder's sämmtl. Werke. Hg. von B. Suphan. XX. köt. 256. lapon. V. ö. 223., 251—252., 260—261. l.

prüfen zu überlegen und doch fehle ich soviel und unaufhörlich! — Mir scheint weil ich mehr Nebensachen suchte; die von selbst herausgeflossen wären, wenn ich Hauptsachen berührt hätte.

Am 31-ten May. Wieder ein Monat vorüber! Ein bedeutender Abschnitt des neuen Jahres. Der 2-te:³² und auch des Lebens! Um was bin ich mehr und weiser geworden? Wie habe ich diese edle, einzige von Gott zu hohem Gebrauch verliehene Zeit verwendet? Ich habe mich nicht ausser Acht gelassen, ich habe mich nicht ganz verlohren und bin doch *verlohren*. Ich hatte schöne fruchtbringende Stunden und Tage voll hoher Ansichten und Entschlüsse und doch gehen meine Hauptzwecke verlohren! Die Liebe! Die Achtung! Ich erhalte täglich sichtliche Proben dass die Kinder mich nicht mehr so lieben — sie compromittiren mich vor den Fremden. Gott danke ich für || die Verlängerung von Josephinens Aufenthalt zu W[ien]. Dass ich Zeit erhalte meine Fehler wieder gut zu machen und einzulenken. Ich muss mir streng versagen den Kindern etwas vorzuschlagen oder sonst zu sagen auch wenn sie augenblicklich Theilnahme zu verdienen scheinen sollten — je strenger ich hierin sein werde je mehr belehrend — auch keine Vorwürfe des Abends auch kein Gebet — ich glaube ich soll stufenweise mit ihnen gehen. — Dieses Zurückziehen meines Einflusses soll sie vorbereiten, es soll die Grundlage sein — dann muss Freude, Wohlthaten, Freundlichkeit, Milde kommen, Religionsunterricht, Gebet, anderer Unterricht und so müssen sie wieder edler werden. Das Wörteln dem ich mich aussetzte war sehr schlimm. Sie müssen durch eine lange Zeit die Wohlthat empfinden nicht gehofmeistert zu werden und immer Wi(e)derspruch und Tadel und Zurechtweisung^d zu finden. *Durchaus keinen Tadel*, keinen Wi(e)derspruch, correction^e — dies mein Plan. — Der Geist der heilige wird mich dann das

^d Későbbi betoldás feketébb tintával.

^e Későbbi betoldás.

³² Azaz az április elsején, illetve márc. 29-én kezdődő új Erziehungsjahr 2-ik hónapja, — ami megerősíti az 1811. évszámot.

weitere lehren, wenn ich Ihm treu bin und auf Ihn horche. — Ich muss mich nicht hingeben ich muss mich suchen lassen von Allen. Es muss auch durchaus ein anderer Ton zwischen mir und den Domestiquen wieder kommen; alles was ich nicht positiv zu befehlen mir erlauben kann, muss ich mir versagen. Das: sie fragen und von ihrem gutem Willen abhängen darf nicht sein, ich bin zu schwach — gut auch gegen die K[inder] M[ädchen] ich war wirklich nahe bei dem Punkt wo man *glaubt alles* gut zu machen und breit ist in Worten und sehr elend dabei, lächerlich sogar. ||

Zufrieden muss ich sein mit dem was ich besitze, Gott dafür danken und es geniessen. — Still mit Freude und Ruhe — es ist leicht möglich dass das immer noch haben wollen und arrangiren ohne Ende, von einem früheren tik wieder zum Vorschein kömmt — ich will mir alle dergleichen Einfälle versagen.

Die Unartigkeit der Kinder ist ja nichts anderes als Beweis dass ich sie schlecht geführt und dass ich mich schlecht zeige ihnen, — wie könnten sie sich sonst unterstehen mir verächtlich zu begegnen! Ich bin also auf dem Punkt wo schlechte Erzieher und Eltern sich entrüsten über die Unart der Kinder die sie selbst hervorgebracht und durch ihr eigenes Betragen verdient haben. Vielleicht ist alles was ich hier gerügt eine Strafe meiner wenigen Innigkeit und der thätlichen Theilnahme an Josephinens traurigen, schmerzvollen Zustand — sie leidet und ich bin hier läppisch und gemein, staat dass ich in erhabener Resignation und feierlichen Ernst — dieses herbe von Gott vom Vater der Menschen geschickten Zufall zur Veredlung meiner und der Kinder, zum Einfluss auf ihr Gemüth, zur Heiligung und Erhebung ihrer jungen Seelen 'benützen soll.'^{32a} Habe ich nicht den schrecklichen, traurigen Vorwurf mir zu machen, dass ich diese heilige, durch die moralischen und physischen höchsten Schmerzen der Edelsten und Würdigsten! geheiligten Zeit, elend hingebraucht habe — in den elendsten Rücksichten für kl[eine] Menschen in Zank und Unfrieden und Unordnung mit

^{32a} Későbbi betoldás.

diesen guten, schuldlosen Kindern, und wer weiss ob nicht eine Zeit kommen wird, wo ich diese meine verdammliche Kälte und Trivialität noch deutlicher einsehen werde und schauern über mich. Wie konnt ich die Heiligkeit und Reinheit meiner Seele und meines vorigen Lebens so preisgeben! ||

Wittschapp am 9-ten Juni 1811.³³ Für meine Gesundheit: Morgenluft, keine Abendluft, Bewegung aber nicht Ermüdung, nicht Erhitzung.

Revision der Woche.

Ich lebe zuviel im Detail, ich kümmere mich zuviel darin und darüber — ich schenke mir selbst und dem höheren Fortschreiten sowohl für mich als für die Kinder zu wenig Zeit — zu wenig zum einsamen Nachdenken. — Ich soll mich positiver und gänzlicher entfernen von Geschäften und Menschen und eigentlich den ganzen Tag mein Gemüth emporhalten von trivialen und gemeinen. Für meine Gesundheit, Schönheit, äussern Anstand und Aussehen soll ich mit mehr Energie handeln, so auch für die Kinder. *Das Ganze* im Auge haben. Ich habe gefehlt durch Belehrungssucht -- dass ich lobe und von mir spreche; dass ich über die Verhältnisse dieser Herrschaft zuviel plaudere. Mit den Fremden und den Domestiquen habe ich einen zu gemeinen Ton, ich lasse mich in Délibérations mit ihnen ein. etc.

am 11ten Juni. Es wechseln frohe und herbe Empfindungen, Erscheinungen, Begebnisse, nicht nur im Leben, im Tage, ja in einer Stunde oft; so war gestern ein seegensvoller, schöner Tag! Nahe schien mir das Wesen aller Wesen, es sprach zu mir durch Ereignisse, durch die schönsten Empfindungen und Worte andrer und erweckte in mir ein seliges Gefühl von der Grösse menschlicher Bestimmung, || voll Hülfe, voll unerwarteten Beistandes. Beweise davon mehrere Tage! O wie verdiene ich Deine Gnade durch Demuth. — Auf diese Tugend vorzüglich, machten mich die Ereignisse durch höhere Hand geleitet, aufmerksam, das Glück, das durch sie erfolgt. —

³³ 1811-ben június 9-ike egy vasárnap volt, és pedig pünkösdvasárnap. Ezen bejegyzés a VII. 1. füz. 83. kéz. l. alsó részén van. Felső részén levő bejegyzés 1810. júliusi és Carlsbadból való. — Ld. Napló 202. l

Pythagoras³⁶ im Tempel zu Memphis und Zollikofer³⁷ — wie schön was er von Demuth sagt, wie einzig. Wie segensvoll ward es mit den Kindern eingeleitet! War nicht Gott mit mir? sprach er nicht durch mich? — und wenn ich erst ganz der göttlichen Leitung mich überliesse in allen Momenten! Wie soll ich mich gegen die Kinder betragen, fragte ich diesen Morgen? *Nur sanft und ruhig.* — Geschwätz und Worte verderben alles; es ist wie ein unreiner Schlamm, der die Reinheit und Heiligkeit des Gottmenschen überschwemmt — befürchtest du das nicht? erzitterst du nicht vor dieser Formel? Nur im Detail nicht handeln mit Kindern, nur durch Worte sie nicht leiten, es wäre absurd. — Wie schön geht darin mir St[akelberg] vor und wie wahr ist dies: Sie in die vortrefflichste Umgebung setzen, die für die Grösse ihres Lebens Einfluss hat; Hauptgesetze und Routine in Ordentlichkeit und so lässt man sie, giebt ihnen Mittel und Gelegenheit an die Hand sich zu entwickeln, man kann sie durch diese bestimmen wohin man will. Anleitung, || Hülfe nur soviel und nur dann, wenn es mit dem Höheren des Gesamtvermögens besteht. Ich habe heute Morgen die Bemerkung gemacht: ich bin zu ängstlich. Diese Kinder *müssen* sich gut entwickeln auch wenn ich garnichts thue, als nur *das Gute nicht hindern*. Selbst erhaben, gross und glücklich in meinem Inneren, — alles, *was ich bin*, werden sie sein. Der wahrste Grundsatz, der aber doch im Ausführen bei schwachen Menschen immer leidet. Es ist leichter zu *reden*, zu corrigiren, von Andern zu fordern, als selbst ganz und immer vortrefflich zu sein. Es ist leichter Rathschläge und Anleitung durch Worte zu geben, als selbst gross und schön sich immer zu verhalten. *Alle kleinlichen, augenblicklichen Bestrebungen und Wirkungen kommen von Leerheit und Falschheit unseres inneren Menschen und erzeugen wieder Leerheit und Falschheit.* Es ist hier wie überall, der Kreis. Wenn mein Gemüth

³⁶ Pythagoras Samosból (Kr. e. 570-ben született). Teréz egyik kedvenc filozófusa. Életéről sok a legenda s kevés a tényleges adat. Utazásai során Egyiptomban bizonyára volt, merl az egyiptomiak tudományából merített, pl. a matematika terén. Kr. e. 530-ban Krotonba vándorolt, Dél-Olaszországba, ahol megalapította társulatát, melynek erős szervezete ellen Kylon alatt fellázadtak és Pythagoras menekülni kényszerült. Pythagoras egyénisége és tudása olyan hatalmas volt, hogy isteni lényként bámulták. Nem hagyott írást maga után és az ú. n. Pythagoreizmus tanairól sem bizonyos, hogy tőle erednek-e. A Pythagoreizmus, mint a létezők elvét, a számot állapítja meg, a világ maga harmónia és szám. Az öt szám az egy, s az eredményeket is számokra vezeti vissza. Ethikájuk: a vágyak legyőzése, a vallásos élet, test és lélek tisztasága. V. ö. 314. l. és j.

³⁷ Zollikofer. Ld. 240. l. és j.

bewegt und mit grossen Empfindungen und Gedanken erfüllt ist, ekelt mir dasjenige, was ich sonst oft und viel thue! Wie äussert zart sollten wir in unseren Äusserungen in Worten sein — welcher Schwall! Wie betäube ich oft die Kinder und R[osalie]³⁵ welcher Gemeinheit mache ich mich schuldig! Welche Schwäche und lächerliche Eitelkeit, aufgeblasenes Wesen! ||

Je inniger der Mensch denkt und über die Erfahrung und Empfindung urtheilt, je tiefer dringt er in das unendliche Wesen der Dinge, das sich immer tiefer und weiter ihm vorstellt. Wie viele Verhältnisse und Nuancen, wo keine Sprache mehr hinreicht, für das es keine Worte giebt. — Dann fängt er erst an die Grösse des *Schweigens* kennen zu lernen — er hört gänzlich auf sich durch Worte ausdrücken zu wollen. Nur wenn die schönsten Augenblicke der Begeisterung vorüber sind, kann er Versuche anstellen, ein Theil dessen, was ihn beschäftigte und beglückte, zum Andenken niederzuschreiben, od. zu höheren, tiefer fühlenden Menschen auszusprechen; *von allen andern wendet er sich weg.* —

Das Kürzeste und Heiligste ist: gegen die Kinder gar nichts zu äusseren — alles so geordnet, dass *alle Ermahnung* aufhört, alles Verboten. Von der ganzen Unbedeutendheit der kleinlichen Ereignisse, des kleinlichen Schachers sich überzeugen. Das Unangenehme, das die vielen kleinlichen Fragen, das Geplauder der Kinder uns verursacht, soll man mit starkem *Sinn ertragen*. Es ist ungerecht und unanständig sich darüber auch mit einem Wort zu äussern und es entheiligt. || *Da bin ich mehr, wenn ich fühle, dass jedes Wort zu und von einem profanen, unreinen Menschen, ja jeder Anblick desselben entheiligt. Aus dieser Quelle* muss Kürze, Bündigkeit, das Zusammengefasste im Sprechen und Handeln entspringen. Wo jedes profane Wort uns wehe thut, der Unterricht, den ich den Kindern gebe auch über das Höchste, Religion, wird er nicht öfter entweiht durch viele Worte?

Wie nenn' ich das, wo man nicht mehr des Herzens innigste Sprache redet, oder das, was gerade dasjenige enthaltet, was man dem Andern wiedergeben möchte, so wie man es empfindet, wo man nicht nur ruhig auch des Andern Gedanken anhören kann, sondern wo ein Strom von Worten uns entströmt und wir verlohren in ihnen keine Ufer kennen, und selbst nicht mehr wissen was uns geziemt, noch wo wir sind und was!

³⁵ A nevelőnő vagy gondozónő a gyermekek mellett.

Den Kindern alles gewähren — bei Gelegenheit, abends z. B. ihnen die Lächerlichkeit oder das Unschickliche vorstellen, von ihrem Begehren; nur gewisse Gesetze dürfen nie übergangen sein. Darauf ist die Antwort kurz: du weisst, dass dies nicht sein kann und darf.

Es ist viel schon verdorben an diesen Kindern, *ich kann nur äusserst langsam Wirkung von meiner besseren Aufführung erwarten*. Es wäre grosse Thorheit, nach einem schönen, erhabenem Moment, schon beständige Erhabenheit zu verlangen. Werd' denn ich es bleiben? O grosse, schon oft zu Schanden gewordene Frage! Wie könnten Kinder! Ihr bewegliches Gemüth! ||

Gewisse Dinge sind nur in gewissem Alter möglich — andere hängen von der Umgebung und ihrem Thun ab — von den Gefühlen. Die Kinder lieben und ehren mich sehr, — mehr als ich verdiene. Da ich zuweilen gut bin, und wahr und mit solcher Innigkeit mich an St[akelberg] und Josephine anschliesse, so ist ihnen das, als verdiente ich es wie jene. Wenn ich nur stets *sanft ruhig, erhaben, gross, stillschweigend und gut* bleiben könnte! Es ginge schon und jetzt, jetzt ist der grosse Augenblick — es ist himmlischer Segen mit mir, ich fühle es und tief ist mein Glaube und meine Demuth — nur nach ihnen schauen und oft und viel mich sammeln, meine ganze Kraft auf einen Punkt zusammenfassen und mit Kraft *alles von mir abweisen, alles ertragen* die störende, herabziehende, entheiligende Gewalt, die so viel in manchen unbewahrten Augenblicken enthält. Nur wenn ich erhaben bin, gut, hoch, anständig, werden es die Kinder sein und sie wirken wieder auf mich. Alles was ich thue, lerne, lehre kann mir Mittel sein; es giebt nur einen Zweck — dorthin muss alles wie Radiesen sich hinwenden. || — wäre ich den ganzen Winter od. 9 Monate immer gleich wahr, gut und gross gewesen — sie wären wohl ganz anders. Wunderthätig hätte ich wirken können! Wenn sie gemein sind und ordinair, wie kann das, *was Folge* ist, augenblicklich gut gemacht werden durch correction?

Am 18-ten.³⁴ Ich will diese Woche zwischen Musik, Nähen und Englisch mich im Detail beschäftigen. Unterrichten z. B. Schriftformen, Rechnen. Lecture. Ich will jeden Tag etwas pädagogisches lesen. — Früh auf. Anbetung, Gesang, Gebet, Verhütung aller eben gerügter Fehler. Gar-

³⁴ 1811-ben jún. 18. kedd (1812-ben jún. 18. csütörtök), tehát már nem szerdánként ír be.

tenarbeit. || Ich war heute auf dem Punkt meine einsamen Versammlungstunden zu übergehen — unter den Vorwand ich hätte sie heute nicht nöthig, bloss Zufall leitete mich dazu. Wie schlimm ist dieses, — wohl hab ich alleinsein immer nothwendig, das fühle ich dann wenn ich allein bin, wenn ich aber viel mit Menschen bin, so deucht es mir, es geht schon ich kann jene heilige Stütze entbehren und das ist eine Täuschung die mir sehr verderblich werden kann, wenn ich nicht wi(e)derstrebe — es ist durchaus falsch. Wie immer die Verhältnisse seien diese zwei Stunden sollt ich immer haben sonst ist es schlimm. Sei jetzt *bloss Verstand* sagt Josephine, dein gutes Herz für The.^{34e} lass schweigen umsomehr für R[osalie] ist mir Pflicht -- ich kann sie auf Anstand und Noblesse aufmerksam machen. Wie ist meine Situation gut gegen die ihre — wieviel Zeit kann ich meiner Bildung geben! Wie wenige sind so glücklich! Inniger kann sie bleiben, weniger zerstreut, besonders wenn sie das K[ind] allein haben wird und eine Dienerin. Der Unterschied ist zwischen schwachen und starken Seelen, dass die ersten alles missbrauchen und die andern alles gebrauchen. Die Dichter sind mir jetzt Erhebung, Belehrung. Von R[osalie] ist zu hoffen; wer sich einmal demüthigen kann, sich fügen und gestehen und sehen seine Fehler — dann ist's gut. Fénelon ihr geben und Plato. — Wenn St[akelberg] mich für seine Creatur ansieht, sein Werk, so hat er nicht Unrecht — merkwürdig ist dass Deym in *Josephine* und *Vali*³⁵ in ganz Wien nur Vertrauen setzt! — Unter die Edelsten werde auch ich bald gehören — schon ehren mich manche so — unter die edelsten der Monarchie, bald der Welt — und das war mein Streben und mein entflammender Wunsch. Ich nähere mich dem Ziele — o welche Erhebung, welche Stärkung liegt in diesem Gedanken und durch die Gnade des ewigen Gottes! — Sollte ihm *eine* Seele für Tugend zu gewinnen alles was wir sehen zuviel sein? Jose-

^{34a} Talán Theophile?

³⁵ Révai Vali, Teréz unokanővére, mert anyja Teréz apjának volt nővére, Bécsben laktak.

phine und ich || und St[akelberg] *Dreyverein*³⁶, wir können nicht mehr getrennt werden meine ich! — Oh wie vollendet sich nun alles! Was liegt in diesem Glauben Grosses und Erhabenes. Ich glaube ich werde Josephine nun empfangen anders als vor 14 Tagen und einen Monat! Aber welche Verwirrung? Wie möglich? — Was mich damals herabgezogen hätte wird mich jetzt erheben so hoffe ich mit der Gnade Gottes — nur meinen Versammlungen getreu — ich könnte wieder durch Verwirrung dort hin kommen wo alles mich entwürdigte! Schrecklich! Ich soll auf die Kleinen wieder mehr Rücksicht nehmen. Se[phine] veredeln. Lecture. Mit ihr sein! —

Wenn ich auf Schuhe und d[er]gl[eichen] denken und sorgen muss das ist schlimm.

Am 25-ten Juni. Ich bin glücklich und sehr zufrieden mit den Kindern. Ich fühle es mit tiefster Demuth, Gott ist mit mir! Durch ihn ist diese jähe, schöne Veränderung in ihnen vorgegangen! Welches menschliche Wesen hätte mich darüber belehren können, wie ich mich betragen soll, um diese Wirkung hervorzubringen? Ich glaube das Gute wirkt immer in der Welt, nur wir selbst sind unfähig oder fähig es zu erlernen, ihm zu folgen, durch es uns leiten zu lassen. Und so wird unser Thun schlimm, oder gut. Sei stark Theresen und bete zu Gott, dass du immer stärker werdest, dass du nach ihm schauest, auf seine sanfte, süsse Stimme horchest — den Gang der Ereignisse ahnst und verstehst! *Er, der Hoherhabene*, wird Berge ebnen, Sümpfe trocknen, Felsen zermalmen um dem Guten den Weg zu bahnen. Hochgelobt sei *Er, der Hoherhabene*, der mir beistand in der Noth und der zu meinem Flehen sein Ohr hinneigte voll Barmherzigkeit. Oh voll || Barmherzigkeit ist der grosse Gott — wer ihn einmal kennt, wie kann der noch einmal muthlos sein!

*Eloisa.*³⁷

Am 25-ten. Wenn ich mit R[osalie] rede, sie belehre, das soll nur eine Zeit sein wo ich mit allen anderen Pflichten ganz für diesen Tag geendet habe. Wie kann ich früher? Was muss sie denken wenn sie noch Unordnung

³⁶ Erről a szövetkezésről a későbbiekben is sok szó esik.

³⁷ Eloisa Herdertől. Ld. 280., 292—293. l. és j.

[irgend]wo sieht? Doch muss ich mit ihr sehr vor Schwatzsucht mich hüten. —

Am 28-ten.³⁸ Nur wenn ich kräftig bin physisch und moralisch handle ich gut und es ist gewiss, wenn ich mich nicht kräftig fühle, sollt ich mich allen Handelns enthalten — wenn die K[inder], die Hausleute noch so unordentlich sind (lang kann es nicht dauern) so ist das so schlimm nicht, als wenn *ich* das Haupt unordentlich unerhaben rede und handle und ordne, ungeschickt oder schwach bin. Vielleicht aber eben mein stilles Verhalten die Untheilnahme kann Eindruck machen und ich hole mir Kraft erwarte den guten Moment und wirke durch ein paar Worte. — 'Dieses Stillverhalten wird schon an sich die Ordnung zum Theil herstellen'^b ||

Wenn ich genau mich prüfe über die verflossenen 10 Tage so kann ich sagen: ich habe gut gehandelt, ich habe mich gut betragen — aber *vollkommen nicht*. Ich war zwar stark, ich habe wenig meiner Sinnlichkeit nachgegeben — ich habe vielleicht viel Gutes gethan — war meist versammelt erhaben, brav. Ich will zu Gott beten dass ich noch immer stärker werde. —

Das Wort von R[osalie]: Sie sei gut und wisse nicht dass sie gut sei in Vereinigung mit Riels³⁹ Wort der *unbewussten* Kraft und des eitlen, zeitlichen *Wissens*, könnte mir vielleicht eine bleibende Lehre werden. Vielleicht bin auch ich im eitlen zeitlichen Wissen zu sehr befangen und vielleicht führe ich die Kinder zuviel hinein ins Wissen. Man sollte erst viel Achtsamkeit haben für die Worte der Menschen (in diesem Sinn) und für die Ereignisse und die Verbindung von allem diesen. Ich glaube ein höheres Wesen spricht dadurch zu uns es ist daher Erziehung der Vorsicht

^b '—' Ceruza irás, amint hogy az egész 28-i tinta szöveg alatt is ceruza irás van, mely utólag iratott át tintával.

³⁸ Jünius 28-ika péntek volt 1811-ben

³⁹ Riel, Andreas: Würdigung der Pestalozzischen Methode, wie sie Niederer darstellt etc. nebst Ideen über die Platonische Ansicht der Erziehung etc., Gotha, 1808.

und daher wird das heilige aufmerkende Gemüt soviel, das zerstreute so wenig.

Am 29-ten. [Juni.] Ich bemerke diesen Tik an mir dass wie ich mich mit den Kindern beschäftige und *etwas* gutes an ihnen spüre so will ich auch gleich dass sie vollkommen sein sollen — es verleitet mich zuweilen sogar zur Ungeduld. Ich sollte durchaus mich zu der Kraft erheben — sie trivial und unvollkommen *sehen zu können* ohne ihnen ein *Wort* zu sagen; in Detail sollte ich sie nicht ermahnen zu lernen, sich zu occupiren, desto grösser ist meine Wirkung dann beim Gebet und abends — nach dem Gebet sollt ich sie eine grössere Weile sich überlassen dass das Gute Wurzel zu fassen Zeit hätte. ||

Ich bemerke ferner, dass ich am Ende dieses Monats etwas in die Fehler des vorigen fiel. Mit erstem Juli fängt ein neues Jahr seit meiner grossen Erkenntniss und Einsicht und meines besseren Seyns an. Es nähern sich heilige Tage, mit Ehrfurcht soll ich in ihnen leben und *keinen Schlendrian!* — Es ist auch ein 2-tes Vierteljahr des anderen der *Reformation* — mit *neuer* Kraft soll ich handeln da Gott mir so viele Gnade auch in der letzten Zeit gewährte, — wenn ich der unbewussten Kraft [folge] durch den heiligen Instinct mich leiten lasse, der inneren Stimme des Gewissens treu bin, werd ich Kraft haben und gut sein. Muth! Demuth! und Freiheit! Flug zu der Gottheit, — das Seelengefieder! ||

Am 29-ten Juni. Ich wollte die Spartaner hätten die Grammaires in der Sprache geschrieben, die uns jetzt zu lernen beinahe Pflicht ist — was für kraftvollen Geist könnten sie athmen!

Eine grosse Ansicht kann ich nicht lange behalten — ich falle immer wieder ins detail und die Manigfaltigkeit — ich habe nicht die Kraft eine Sache zu wollen und durchzuführen. Das grosse Aufstreben, das Einfache! ich will zu viel.

Josephine will, wir sollen diesen Sommer für Religion, für phisische Erhebung und für Haushaltung leben. Das ist gewiss schön, und gross, denn diese Dinge sind nothwendig, das Fundament für alles übrige. Und gut gegründet, kann man weiter nach Belieben bauen. Dass ich die Kinder beschäftige, zur Arbeitsamkeit anhalte, scheint aber auch gut,

denn nur dadurch sind sie glücklich, und wenn sie froh sind können sie religiös sein.

Für diese Beschäftigung dann und Ausfüllung ihrer Stunden sollte nur reine Wahl und fest getroffen werden. Ich habe nun Formenlehre zur Verstandesbildung.

Rechnung zu demselben.

Musik sowohl zur Erhebung, Veredlung.

Religion. Als zur Geschicklichkeit. — Nähen für die Mädchen. Bogenschiessen, Gymnastik für Schönheit, Gesundheit, Sinnenübung, dann die englische Sprache aber, da wir in der Gelegenheit sind, bestimmt. Wenn ich nun dieses mit Eifer und Liebe betreibe, so ist es || genug. Doch scheint mir die Vervollkommnung der beyden Sprachen auch schriftlich, das Schönschreiben in beyden gut. Es scheint mir, als sei mir lecture nothwendig (erhebende) sonst werd' ich im augenblicklichen Wirken zu befangen; so Wissenschaften — und dieses wird dann zu viel. Das langsame, allmählich Fortschreiten, die Erhebung durch Thun, ist mir noch nicht ganz klar erschienen. Es ist etwas anders, wenn man phisische Erhebung nicht *vernachlässigt*, und wenn man dafür lebt. Ich strenge mich zu viel an, durch das was ich acquiriren will, und störe die Gesundheit. Ich bin nicht so glücklich wenn ich zu viel will und verliere die festen Ansichten und feste Wirkung aus dem Gesicht. Ich bin nicht mehr einfach. Bey meiner Aufgabe im ersten Frühjahr wollte ich auch für das phisische Erstarken, für Schönheit und Aesthetik und Religion leben. Ich weiss noch den schönen Mittelweg voll Erhebung durch alles dies nicht durch zu gehen und bleibe kleben an *einem* und will zu viel. Im Gefühl habe ich es wohl, aber die Ausübung!...

Vielleicht bin ich nicht St[akelberg]'s und Jo[sephinen]'s Freundin, aber ihr Werkzeug, ihre Maschine, die sie gebrauchen. Ich sollte jetzt vielleicht nicht so hastig acquiriren wollen, sondern ausüben. Für dieses leben. Josephine liest so wenig. Wenn ich nur immer hoch stehe, durch welche Mittel ist eines — wenn Wissenschaft mich stört und entkräftet, so lass ich sie. ||

Zu wenig Freiheit — zu viel Gewohnheit und Übung lass ich herrschen. Vielleicht ist es das Schönste mit diesen Kindern, dass ich eine Handarbeit vornehme, sie sich um mich versammeln, was ich ihnen dann überlasse, nicht Zweck ist, da ich die Gelegenheit benütze, liebeich, froh bin, aber ja nicht trivial, die Gehübung, die Haltung etc.

am 1ten July. Es ist gewiss was anders: *der erhabene Mensch*, als jener, der nur momentan durch irgend eine Ver-

anlassung sich gesteigert fühlt. Zu dieser wahrhaften innern seegnenden Erhebung bin ich nicht erhoben — ich steige und falle, ich sollte doch endlich dahin kommen wo ich wahrhaft gross im Denken und Handeln sey. Bin ich denn mehr als vor einem Jahr? wohl etwas; vielleicht bemerke ich mein Wachstum nicht so sehr als Andere, die ich lange nicht beobachtete. Wie wird mir Jo[sephine] — diese Frage beantworten? Mit Grossem sollte ich mich beschäftigen, in selben leben und dann Grosses wirken in meinem Wirkungskreis. Die einzelnen Wissenschaften sind nur einzelne *Richtungen* des Wahren. Wenn ich über den Bau des Himmels, von dem göttlichen interieur im Menschen, von grossen Handlungen oder Schicksalen lese und darüber denke, werde ich gross im Innern. Religion! Vielleicht sind meine gesellschaftlichen Spaziergänge, ein Unrecht, — mit Ro[salie]³⁹ zu viel auf freundschaftlichen, vertraulichen || Fuss; das Geschwätz verdirbt. Ich kann recht gut in mir unterscheiden das *selbstische Wissen* von dem *göttlichen Instinkt* und der *unbewussten Kraft*.⁴⁰ Kräftig sind nur die 2 letzten. Schaum das erste. Wenn Josephine — den grossen Maasstab anlegt was sie selbst ist und was man sein soll, wie wird sie mich finden? Wenn aber *jenen* was ich war, die Schwäche meiner Individualität und des Zeitalters und der beschränkten Laage etc.

Es ist wahrlich der Zeitpunkt wo ich gross handeln (ernst und würdig) sollte, und die Kinder dazu erziehen, alles verlangt dies, unsre ganze Laage! Abscheulich, wie ich manchmal mit Kleinigkeiten mich abgebe! Le calme d'une grande âme (sa simplicité sa dignité). Wenn die Kinder grossen Ernst sehen für das was *sein muss*, eine durchaus berechnete ernste Behandlung für sie. Gewisse vernünftige Dinge *müssen sein*, nicht ob sie wollen od. wann. Gewisse Sachen scharf geahndet. Ich könnte dahin kommen nur etwas besser als ganz gewöhnliche Menschen zu sein!!!

Wir sind alle und mit allem in einem werdenden Zustand, die Haushaltung, die Kinder, ich R[osalie] alles um mich wird; daher kann durchaus bei keinem von geniessen und gewöhnlichen Leben die Rede sein. Alles muss zur Erhebung zum Zweck berechnet sein. Die Kinder müssen immer *selbst fühlen* ihre Fehler und die Folgen derselben — ich brauche sie ihnen nicht zu sagen. ||

Es war ein Fehler von mir in letzter Zeit, dass ich zu kurz mich sammelte, allein war und dachte und las; jede

³⁹ A gyermekgondozónő.

⁴⁰ Riel gondolatai is: Würdigung der Pestalozzisch. Methode nach Niederer und andre Aufsätze. Gotha, 1808.

Woche einen ganzen Tag mich von Geschäften zurückziehen und den gewöhnlich Handeln ist stärkend, nothwendig. —

Es ist gar wohl zu bemerken, dass ich nicht so streng arbeite, wie diesen Winter.

Am 1-ten Juli.⁴⁰ Der Anfang meiner heiligen Tage! Gott! Schenke mir Stärke, Versammlung, Kraft, Heiligkeit! Ich fühle noch immer dass ich es mit Se[phine] nicht recht anzustellen weiss, ich muss mit ihr so gut werden längere Zeit wie diesen Winter, wenn sie Unterricht vertragen soll — nur keine Prétensionen an die Kinder in die ich wieder übergangen bin. Ich bemerke dass ich aufhöre erhaben zu sein im Tage — ich bin in Kleinlichkeiten gefangen und selbe kümmern mich wieder und wie mich oft ein grosses Schicksal, ein grosser Gedanke empor flügelt. Wenn St[akelberg] den Prozess⁴¹ verliert, grossen Schaden hat, diese Gedanken, dann alles göttliche wahrhaft grosse im Leben! Ich bemerke ferner dass wenn ich Abends mich nicht erhoben habe sondern nach trivialem Gespräch mich dem Schlaf überliess ich des Morgens einsamen Nachdenkens brauche. ||

Mit den Kindern besonders Se[phine] sehr liebeich — gar *nicht anreden* nur *das* gut machen was ich verdarb. Wenn ich mit ihnen sitze, habe ich doch den Zweck des Unterrichts, das soll ich nicht, *nur Veredlung*, dann müssen sie den Unterricht *wünschen* und ich bemerke doch das müssen. Es ist sonderbar, dass es mich traurig macht, dass sie nicht fähig sind — ich soll mich darüber erheben so gross wie St[akelberg] sein! Dass ich über Haushaltung des Morgens vor den K[indern] spreche, Fehler. — Dass ich unterrichte (positives) besonders Se[phine] gebe, Fehler; die Abendspaziergänge, Fehler (ich versäume dadurch die Abendgespräche mit ihnen, das Gebet, auch für mich Erhebung für Schönheit und physisches zu sorgen, versäume oft die *Morgenstunde*, die heilige). Ich sollte in der Hausleute Augen nie kindisch erscheinen, ich bekümmere mich wieder zuviel um das was wir essen — unverbrüchliche Ordnung darin. Was die Mutter

⁴⁰ Július 1—10-ig terjedő időt Teréz mindig mint szent napokat jelöli meg. Ld. Reflexions sur moi-même, 1809. júl. 1—12. 107. l.

⁴¹ Trautmannsdorff grófné ellen a birtok miatt. Ld. biogr. CCCLXV. l. és j.

ist und ich war, erscheint zuweilen; wodurch? Ich habe von mir erzählt mit Wohlgefallen — Folge des Spazierganges.

Welch ein Unterschied wo man keine Gesetze und Vorsätze braucht und doch gross handelt, und wo man Vorsätze macht und sie nicht hält. Gross und ernst entgegensetzen dem Kindischen und Trivialen — kindisch froh wieder mit den Kindern und gut theilnehmend gegen das Gesinde.^c || Das war vielleicht ein Fehler, da ich meinte, wenn die Kinder durch sich selbst sich poussiren so wird es ihnen für ihr ganzes Leben Erhebung sein und grosse Kraft geben. — Wenn sie durch den *Anblick* der Tugend durch *das* darauf geführt werden: dass Anstrengung gross macht und dass sie aus eigener inwohnender Kraft sich anstrengen und überwinden werden, dahin bezog sich meine Methode — und darin irrte ich vielleicht — vielleicht kein Kind, vielleicht diese Kinder nicht — vielleicht nicht durch mich oder traf ich die ganz rechte Art sie anzureden nicht, versäumte etwas, oder war *mein übriges* Betragen nicht dazu sie auf diesen Gipfel zu erheben? Genug, der Erfolg ist wieder mich und ist Thatsache, sie sind kindisch, läppisch, weich durch Nichtsthun entnervt und verdorben, das ist mir klar — sie waren mitten im Winter mehr — sie waren grösser, mehr Anstrengung fähig sie sind vor und hauptsächlich nach ihrer Krankheit zurückgegangen.

Moins on a du temps plus il importe de le ménager. Dass ich glauben konnte der Ausgang durch dem Fest könnte die Kinder herabziehen, war übertrieben — ich hätte mir bewusst sein können, dass erhabene Lecture und Gespräche sie dafür garantiren müssten; es war Ängstlichkeit und St[akelberg] und Jo[sephine] hatten nicht Unrecht dadurch auf wenig *avancement* zu schliessen. Il faut prendre tous les moyens interrompus pour élever son âme à Dieu.

Wir sind nicht in Wittschapp, nicht St[akelbergs] Br[unsvik]s aber Geschöpfe Gottes die das Höchste wollen durch das Hohe. ||

^c Innen 2 kéz. lap, a 89. és 90. nem tartozik ide, hanem az 1810-es VII—2-es füzetbe soroztatott.

Die kleinen Ausübungen muss man zu sich erheben. Die Leute, die Haushaltung erziehen und zu sich heraufziehen.

Der Wahlspruch dieser Woche sei: *gross im Kleinen*. Alles ist Theil des Ganzen — auch die Küche. Wie Friedrich⁴² soll ich denken er wollte weil er König war der erste der Könige sein.

Vorwurf von Joseph[ine] dass ich nach St[akelberg] und Jo[sephine] schaue dass ich nicht kraftvoll und energisch selbst handle; ich setze mich tief herab, ich soll als ältere Schwester handeln; bessern, helfen, nicht warten bis was von ihnen kömmt, — sie nachahmen soll ich nicht, sondern selbst etwas sein. St[akelberg]s Character was er that wie er handelte seit wir ihn kennen soll ich aufzeichnen; unsere Gespräche und unser Urtheil über ihn.^d

am 3-ten Juli. Das Resultat meines Nachdenkens ist: ich muss in hoher Einfalt meinen Weg fortgehen ohne rechts und links schauen, ohne mich beirren zu lassen. Dem die Einrichtung und das Leben meines Hauses nicht ansteht, der thut gut in ein ihm gefälligeres zu gehen. Den Schlendrian des Zeitalters und seine Verdorbenheit, kann ich nicht nachahmen. Ich will vielmehr, so viel an mir ist, mein Leben verwenden um die Fundamente eines neuen und kräftigen zu legen. Mit hoher Energie muss ich handeln so wie St[akelberg] — in meiner Laage; ihn kümmern und erreichen die Grimacen der Menschen nicht. Er erträgt mit Stolz und Selbstbewusstsein den Tadel aller Kleinen und überwindet durch Standhaftigkeit, Muth und Grösse.

am 6-ten. [Juli.] Wenn ich vollkommen wäre, so müsste ich auch Leever^{40a} gefallen. Sie ist mir Maasstab geworden woran ich mich messen kann und dasjenige was Joseph. ist und ich, mir klar wird.

Sie würde sich schämen zu scheinen wie sie ist; wären R[osalie] und auch ich nicht zu schwach, es wäre nie zu allem diesem gekommen. Imponiren muss man ihr, schrieb Jo[sephine], und das versäumte ich. Ich habe *ihr erlaubt* || den Willen und Gedanken fassen zu können, *mir zu imponiren*. Da ich es nicht dahin kommen lasse, entsteht ein

^d Innen a lap üres és a következő, 93. kéz. 1. felső része nem ide tartozik, hanem VII—174-es füzet szövegének kezdetével azonos.

⁴² Nagy Frigyes.

^{40a} Nyilván a házvezetőnő.

Kampf. Jo[sephine] und St[akelberg] haben ein hohes, stolzes Wesen, das man sich nicht getraut anzustossen. Bey St. vergeht sogar die Lust zu fragen, er imponirt und herrscht durchaus, ist unwi(e)derstehlich. Um der Menge zu imponiren, muss man das Herkommen nicht verachten, nicht davon *abweichen*, aber es *veredeln*, *vereinfachen*. Im ersten Fall wird man für einen Schwärmer, Reformator, eingebildeten Menschen gehalten, den sie verachten, dann hört alle Wirkung, und aller Einfluss auf. —

Nur weil ich mich schwach gezeigt habe, darf Le[ever] was sie darf. Oft gründet *ein Mensch* unsern Ruf — und Ruf ist zu aller grossen Wirkung nothwendig. Wo die Wirkung gross sein soll, muss die Einbildung ergriffen sein — die Menschen müssen fühlen und begreifen eine Obermacht; wunderbar, göttlich, wohlthuend muss man ihnen erscheinen. Wenn grosse, superieure Geister keine grosse Wirkung mehr haben, ist es nur weil sie nicht vollkommen sind. In jetzigem Falle soll es gar nicht dahin kommen können, dass sie getadelt werden. Durchaus angebetet, verehrt. || Es ist vielleicht so, dass ein Mensch, manchmal nicht allein die höchste Vollkommenheit erreichen kann, es müssen 2, zuweilen 3 sein. Doch auch Perikles wäre vielleicht nicht so gross und vollkommen geworden, ohne Aspasia.⁴¹ — St[akelberg] — nicht ohne Jo[sephine] — und vielleicht erreichen sie im Dreyerverein mit mir, erst die höchste Stufe der Wirkung. Ich muss für ihre Kinder schon etwas sein, das sie nicht sein könnten.

Meine Fehler hätte ich nicht gebraucht so leicht sichtbar zu machen. Delicatesse ist doch entgegengesetzte Rohheit. Die Fehler zu dissimuliren kann (wie alles) ein edles od. unedles Motiv haben. Es ist ein roher Mensch, der alles zur Schau trägt und sich in seiner ganzen Armuth zeigen kann. Es kann Edelmuth, Grösse, feine Bildung, auch Scheinsucht Heucheley, Falschheit, Betrug sein, wer aber das dem höheren Menschen unanständige zeigen kann? ||

am 14-ten. Meine Unweisheit im Geplauder und der wenigen Thatkraft, machte, dass ich vielerlei Neues hörte, und dies verwirrte mich. — O ich glaubte mich schon erhaben über allen äusseren Eindruck, glaubte ihn beherrschen zu können, und nun! schrecklich! wie viele und wie grosse Fehler beging ich!

Wie schön sprach St[akelberg] dass das Wissen auf praktischen Grund gebaut sein müsse, dann wird alles Wahrheit, sonst ist es nur Phantasie. Nur das Leben, nur das Han-

⁴¹ Aspasia. Ld. 275. l. és j.

deln erzieht und veredelt wahrhaft. Das Leben kann aber auch herabziehen wenn man gemein lebt. Dagegen schützt ein innerer Instinct von Grösse, Schönheitssinn und ist immer etwas von Genialität; oder auch die erste, früheste Erziehung und Umgebung kann es herbeiführen. St[akelberg] sagte auch, diese Kinder können noch || rein werden, unschuldig, und dann erst können sie durch Unterricht und Leben wahrhaft veredelt, nützlich und gross werden.

Welche Wohlthat ist es für sie und mich, der ländliche Aufenthalt — man sieht dass sie nie schlimm waren, da sie ein, nur immer gutes Muster sahen und Gutes, Unschuldiges thaten. St[akelberg] gefallen die Kinder — er will in ein paar Jahren viel ihnen sein; auf diesen Grund den ich legte, da ihr Gefühl erhöht ist und gereinigt wurde, darauf kann weiter gebaut werden — ohne das nicht.

Wenn Kinder exaltirt sind, durch physisches nervös, so ist es grausam es ihnen fühlen zu lassen; im Gegentheil ist es in solchem Falle gut einzugehen in ihre Gefühle, sich mit ihnen zu exaltiren. Wenn der Reiz weg ist, so auch die Folge, aber das dankbare Gefühl wird ihnen bleiben und ein andermal nehmen sie um so lieber etwas von uns wieder an.

Je grösser die Aufgabe ist, je grösser und schöner das Leben! Habe Dank Josephine.

Schmidt's⁴² Schwester scheint Ähnlichkeit zu haben im Charakter mit Jo[sephine]; in der Denkweise, die nehmliche Energie. ||

Das Resultat von den letzten 8 Tagen ist, dass wir im Ganzen einen schlechten Eindruck auf Jo[sephine]^{42a} machten, und es ist wahr was sie choquirte. Das was sie wünscht ist gerade dasselbe was mir immer fehlte, sowohl an mir, als an den Kindern. Sie wird also wieder mein schützender Engel werden, wird mir geben was mir noch fehlt; warum erschwere ich es ihr aber? Es ist eine Täuschung von Jo[sephine]! wenn sie nicht mitwirkt, so muss sie störend sein. Ich bin gar nicht natürlich — bin in einem sehr gereiztem Zustand. Jo[sephine]n fehlt an mir *Energie, Noblesse, Aesthetik, die thätige, alles belebende Hausfrau* vermisst sie. Ich werde ihre Winke benützen. Ein gewisses gebieterisches Wesen, missfällt ihr. Sie findet mich hart geworden, sie vermisst mein schönes, hingebendes Gefühl. Dass ich spät aufstehe und die Zeit nicht energisch benütze. Sie gebrauchte

⁴² A későbbiekben kitűnik, hogy Schmidt nővére a már többször említett Rosalie. Vagy talán itt a Pestalozzi unokájának feleségéről van szó, aki Pestalozzi ügyes tanítójának, Josef Schmidnek volt nővére?

^{42a} Tehát Josephine július első napjaiban érkezhetett.

den Ausdruck: *regieren verdirbt*. Dass ich mit Achtung die Kinder behandle. ||

Am 14-ten Juni [Julius].⁴³ Sie ist nicht gut die Prüfung die ich mir selbst halte über diese Zeit! In alte sehr schlimme Fehler finde ich mich wieder gefallen: Eitelkeit! Eigenliebe! Kleinlich, niedrig mache ich mich! Ich fühle mich nicht wahr! Der Grund von meinem ganzen Betragen mit den Fremden und seit sie hier sind ist gewiss Eit[elkeit] und Eigen[liebe]! Besonders mit R[osalie]. Die Sucht zu belehren, die Sinnlichkeit des Genusses in Darthun und Sprechen von sich! O wie klein. Und sie durchschauen mich vielleicht! Zuweilen berührt mich der gute Geist — ich sehe, ich weine vor Schmerz, aber oft wie ich *anfang*e zu reden, schwindet er — und überlässt mich dem Trivialen. — Ich verliere mich in Wortbrauch und daher ist Gesellschaft für mich so gefährlich, sollte ich dessen nicht Meister werden können — *gross, hoch, stolz* sollte ich jetzt nur sein — d. h. zu stolz um mich bloss zu geben, de ramper oder jene läppische Gutmüthigkeit und Nachgiebigkeit die mich zum Spielzeug gleichsam eines jeden macht der mir imponiren will. Es ist lächerlich wie ich gegen R[osalie] bin. Die Kinder vernachlässige ich, brüsqire um zu geniessen, um zu glänzen unter dem || Deckmantel als thäte ich ihr gut, belehrte sie, zuweilen als sei Zurücksetzung den Kindern gut; aber nicht *diese Art*, soviel pädagogisches Talent habe ich wohl; wenn ich aufrichtig sein will — ich bin seit dieser Zeit befangen, bin nicht frei — bin in nichts frei — auch in betreff des Muthes und Rücksicht der Gesundheit nicht, nicht im Behandeln der K[inder], nicht in jener der Fremden, der Domestiquen, — ich vernachlässige mich selbst, mein äusseres u. s. f. meine eigentlichen Pflichten, um R[osalie] zu helfen? Wie thöricht! und ich bin auch gegen sie zu ungleich, weil ich unrein bin und vielleicht *mich* mehr suche als *sie*. Gebe mich der critique von Beiden — der schlimmen von L[eever], die mich gar nicht versteht — verachte diese Critique, mach sie selbst

⁴³ Bizonyára tévedés, mert július kell, hogy legyen, annyival is inkább, mert hivatkozás van Josephine jelenlétére, aki július elején érkezett.

mir zur Feindin und bin doch läppisch gut gegen sie — so verkehrt als möglich! Mein Gott, mein Gott! Was für Vorwürfe! — Und diese Woche! nach meiner Erkenntniss, nach meinen Erwachen habe ich wieder viel, viel gefehlt und alles muss sich jetzt schnell verschlimmern. — In Rücksicht der K[inder] hat Gott viele, viele Gnade mir gethan — aber ich versündige mich an ihnen — ich bin so äusserst ungleich und wie ich heute bemerke ich setze das unwesentliche dem Wesentlichen vor — ihre Geschicklichkeit, das Erlernen äusserer [Lebensart], Anstand such ich und ihr Character? und Tugenden? Ich machte auch die Bemerkung: — Gut werden diese Kinder, aber gross glaub ich keines, sie haben keine Kraft, sind weichlich, zuviel Reiz haben sie schon bekommen, dagegen habe auch ich viel gesündigt diesen ganzen Winter! — ||

Meine Launen, mein Wirken auf sie ist oft in einer Stunde verschieden — ich misshandle sie oft, bin viel zu derb, und zuweilen wieder zu weich — gehöre ich vielleicht zu jenen Elenden von denen R[osalie] sagte die zuviel wollen und alles nur in Worten sind. Ich machte mich der grössten Unschicklichkeiten und trivialsten Erzählungen und Betragen schuldig, auch diese Woche. Was ich über L[eever] und unser ganzes Seyn ihnen sage ist sehr unanständig und verkehrt. — Josephine sagte ihre Kinder sind bei mir — ihre Briefe schon hätten mich darauf aufmerksam machen können wie ich mich zu betragen habe in Betreff dieser Leute — dass ich R[osalie] über L[eever] rede — elend! Dass ich mich exponire, dass L[eever] über mich spricht, was muss das junge Mädchen denken, was ich von den Kindern, ihrem ewigen Sein an R[osalie] schwätze, elend! und wie schwach bin ich! Es ist kein Tag wo ich nicht der gröbsten Fehler mich schuldig mache. Im ganzen ist die Laage des Hauses schlimm. Und der viele Aufschub — dies sollt ich immerwährend fühlen. (Ein erhabener Styl) und dagegen einfließen, ich vergesse es aber und patsche im Trivialen, vermehre selbst alles üble. Es ist ein immerwährendes Auslassen und wieder Ergreifen des Bessern — recht elend! Wenn ich aufzählte die vielen Fehler die ich täglich begehe, ich würde er-

schrecken — ich habe fürchterlich nachgelassen; schon ein doppelter Fehler phisisch und moralisch dass ich früh nicht aufstehe — dass ich lang schlafe — alle meine Fehler haben ihren Grund in Weichlichkeit, Lust zu geniessen, zu schwa'zen, zu brilliren — dass ich es mir nicht versage — Unaufmerksamkeit, ein fürchterliches Urtheil der Verächtlichkeit: er will soviel, dass er gar nichts thut. ||

am 21ten July. Eine Hauptansicht ist, was St[akelberg] über Erziehung sagte, 2te: dass Ro[salie] keinen ungünstigen Eindruck von uns erhalte. 3te dass ich ruhig bleibe, dass mich das Bunte nicht verwirre — ich muss hindurch mit Kraft und standhaftem Muth, Geduld. Was wären meine Acquisitionen von diesem Winter, wenn ich im Bösen nicht standhaft sein könnte? Von Jo[sephine] und St[akelberg] kann ich viel lernen, ich muss ihren schlimmen Einfluss von mir abweisen, ihnen wehren. Jo[sephine] und St[akelberg] — muss am meisten das Gemeine an mir missfallen, que je ne suis pas noble — ich muss mich dahin erheben. Ich habe den Fehler begangen, mich für Jo[sephine] und ihren Einfällen zu opfern, mich selbst und meine Rolle zu vernachlässigen — der grösste Fehler den man begehen kann. ||

Ich muss mit den Kindern wieder sehr sanft sein, werde sie weniger unterrichten, gar nicht corrigiren.

Ich habe mich um zu vieles angenommen.

Auf 2 Dinge machte mich Jo[sephine] auf gestrigem Spaziergang aufmerksam. Früh aufstehen das Oxygen der Sonnenstrahlung und, dass ich zum Pedantischen inclinire, zur Lieblosigkeit, Härte.

Am 24-ten [Juli]. Mit Erfurcht, mit einer heiligen Scheu soll ich leben. Grosse Epoche unseres Lebens. Fast von allen Seiten. Nur durch *Schweigen, Ergebung, Demuth und Kraft* und darin Erhebung. Jo[sephine] muss meinen inneren Frieden wieder herstellen.

So einfach wie diesen Winter ist mein Leben nicht mehr. Es fordert mehr Kraft, wenn ich mehr Kraft nicht habe vielleicht? Jos, hat mich mir selbst genohmen ich habe mich verlohren ich muss mich wieder finden.

Sie muss mir helfen ihrer selbst willen. —

Mein Zustand war würdelos.

Am 27-ten Juli 1811. Es ist grösser und mehr, ohne Vorschatz das Beste zu thun, dann ist es Kraft und Energie. Wo

schon Reflexion und Vorsatz des Treibers Peitsche nöthig ist, da ist Schwäche und wenig zu erwarten — die Kraft und Zeit die ich auf das Gebähren der Vorsätze verwende könnte schon lebendig im Handeln etwas hervorbringen — ich glaube die Vorsätze sind unlebendig, todt, die könnten zuletzt einen für Ausführung gelten und Handlungen — und unfruchtbar in der Anmassung machen — ein schrecklich verworfener Zustand.^d ||

Wer sich mit seinem Wissen gross dünkt — da ist's ein sicheres Zeichen dass er die *ächte* Kenntniss noch nicht besitzt. — Wer aber Gott liebt der lernt die *ächte* Weisheit von ihm.

Am 27 Juli 1811.⁴⁴ Tag an dem ich in diese Welt trat als ein unmündiges Kind — klein, hülfbedürftig, aber aus Gottes Hand, Gottes Seegen ist heute mit mir. — Wie verdiene ich so grosse Gnade! Ich soll nicht exaltirt werden, durch Eitelkeit würde der grosse Geist wieder von mir weichen. Nicht plauderhaft — innig ernst, froh. Alles was schwer ist will ich heute thun. —

Jo[sephine] sagte Aufrichtigkeit habe ich verloren und Gefühl.

Am 30-ten. Die Haushaltung will ich führen mit Würde — bis ins kleinste Detail sagt Jo[sephine], muss man eingreifen, die letzte Kleinigkeit muss man sehen wissen, aber immer *die Dame ist's* die allen nachsieht, die die Seele ist von allem. *Die Kinder müssen erhaben werden; einen andern Gedankenkreis.* Ich will angestrengt und mehr mit ihnen sein — Morgens Gymnastik, Religion, dann Historie, Rechnen und Formen; zu Tischlerey nur gewisse Stunden — so Gärtnerei; grosse mineralogische Spaziergänge.

R[osalie]⁴⁵ soll in der Küche kochen — die Arbeitsstunden der Kammermädchen mehr achten. || Wirtschaftlichkeit, Spar-

^d Az egész 96. kéz. l.-on a tinta szöveg alatt teljesen elmosódott, olvashatatlan, de valószínűleg azonos tartalmú ceruzairás.

⁴⁴ Tehát 36 éves volt.

⁴⁵ Úgy látszik, tényleg gyermekleány, mert külön kiemeli, hogy a konyhában főzön.

samkeit und Wohlstand überall hervorleuchten. Es soll von allen Seiten mehr geschehen im Haus. — Wir sollen nicht nur gefüttert werden.

Über Historie und d[er] g[leichen] mich der Anmerkungen enthalten, glatt und deutlich wie die Sache ist; alles kindische und gemeine mit den K[indern] vermeiden. Sie können an der Haushaltung theilnehmen. Jo hat gesagt: *sie ist traurig über mich.*

Weich, weichlich, sinnlicher, kraftlos wird sie mich finden!! Ich *war* anders; ist es ihr oder mir zur Strafe, dass ich so herabgekommen bin? Was für eine rüstige, starke, verständige, thatenvolle energische schwesterliche Freundin brauchte sie itzt? Wie war es immer mein heisser, mich erhebender Wunsch viel zu leisten in der Welt und vorzüglich diese geliebte Schwester helfend und handelnd zu unterstützen, jetzt ist er da der Augenblick, so schön und krafterheischend wie er vielleicht nie wieder kommen wird in meinem Leben — jetzt kann ich ihr Beweise geben von Liebe und wahrhaft edlem Beistand — jetzt gilt's nicht nur da-seiend wie diesen Winter, aber als das Treibende der ganzen Maschine. Meine Erziehung müsste vollendet sein. — Zu diesem Moment muss ihre 3 t. halbjahr⁴⁶ lange Dauer || geführt haben; ich muss nun etwas *sein*; ganz *actif*, weder passiv wie bisher, noch speculatif.

Am 31-ten Jul̃y. Wie schön spricht der Engel Josephine mit mir — wie sehr durch meine schädliche Abspannung erschwere ich es ihr, was muss sie das leiden machen! — Den Tag theilte sie ein für mich — Energie will sie und Grösse. Eine Stunde des Morgens soll ich vor den Kindern auf sein. — Den Seegen des Morgens! Wenn ich durch Versammlung mich geheiligt und erhoben habe, dann soll auf die K[in-der] mit Kraft gewirkt werden. Rasch erwecke ich sie und rasch müssen sie sich kleiden; die Uhr in der Hand; in so viel Minuten; dann hinaus ins Freie, laufen, springen, Gymnastik, Gebet etc. Auf der Goldwage soll meine Zeit gewogen

⁴⁶ Azaz 1809. márc. 28-től csakugyan harmadfél év volt 1811. júl. 30-án.

werden. — Haushaltzug in allen branchen auf den höchsten Punkt. — Eine Dame überall aber die Geistvolle, Edle. Ein Ideal müssen wir uns denken und es oft erneuern und daraufhin arbeiten. — Das grösste Weib das es in allen Jahrhunderten gab, müssen wir werden wollen. Es ist mir zu gut gegangen, es hat niemand mir widersprochen. — Alles war gut was ich that und so wurde auch ich damit zufrieden und mit mir und bin also eingeschlafen und habe die Energie verloren des Strebens. Aus Kraftlosigkeit habe ich Nachgiebigkeit gegen meine eigenen Fehler. Ausfüllen soll uns eine grosse Idee: das Ideale, — *|| alle Kleinigkeiten thun mit einer grossen Ansicht so erhaben wie sie und werden im Kleinen gross. Thut man verkehrt, erhebt man die Kleinigkeiten nicht zu sich sondern lässt sich beherrschen durch sie, so wird man klein.*

Die K[inder] habe ich offenbar zuviel ausgelassen — die Armen sich überlassen und dem Trivialen und der Langeweile und Schläfrigkeit! Ich habe: das sich nicht mit ihnen Beschäftigen ganz verkehrt genohmen — ich hätte *ihnen unbemerkt* immer für sie oder viel für sie arbeiten sollen — sie hätten immer was finden müssen an dem sie sich geübt hätten. Von dem Zustand der Kinder hat mir Jo[sephine] ein fürchterliches Bild gemacht wie sie auf diese Art schlecht und kleinlich haben werden müssen.

Jo sagt ich nehme nicht rein auf, nicht heilig was sie mir sagt. *Heute mein heiliger Mittwoch!*⁴⁷

Der 4-te Monat meines 3-ten Erziehungsjahres⁴⁸ zu Ende! Und ich habe so traurige Erfahrungen über mich selbst gemacht in diesem Monat! Seit der Ankunft Jo-s? Noch ist es mir nicht klar wie diese Verwirrung möglich ist! Bin bloss ich schuld oder Jo? Ist sie ungerecht, überspannt oder ist sie gerecht, energisch und gross? Ist es wahr dass nur ihre Grösse und ihre grösseren Erwartungen alles hervorbrachten oder hat sie verkehrt und unklug gehandelt:

⁴⁷ 1811-ben a szerda csakugyan júl. 31-re esett.

⁴⁸ 1809. márc. 28-iki kezdettel csakugyan 3-ik Erziehungsjahr 4-ik hónapjának vége júl. 31-e.

verdiene ich was mich trifft? Habe ich es aus Kleinheit und Empfindlichkeit übertrieben gedacht und empfunden? Schrecklich waren sie diese 3 Wochen und vorzüglich die 1-ten 8 und 14 Tage schrecklich! Für Jos[ephine] vielleicht noch mehr. — ||

'In meiner Hand muss ich die Kinder haben, durch Wohlthaten, Liebe und Character dass ich ihnen nicht nachgehe, mich nicht verreißen lasse. — Wenn ich sie beherrsche statt dass sie mich beherrschen, bin ich frei. Dann kann ich auch heiter sein, froh und liebenswürdig — schön.'^a

Am 31-ten. Der Kinder Character sollte so klar mit allen seinen Biegungen vor uns liegen, wie eine Landkarte. Jedes Kindes eigene Individualität und Fehler — Jo[sephine] findet hauptsächlich an allen: Eitelkeit, Egoismus und Kleinlichkeitsgeist. Sie sind eingeengt in Schranken, sie sollen wieder frei werden. Dieses muss von mir kommen. Es wird lange brauchen bis sie selbst Gebrauch davon machen. Um dieses muss ich mich nicht kümmern, ich muss garnicht darauf denken, nur unserer Wirkung auf sie, daraus kömmt das Schlimme. — Ich soll *nie gebieten*, sie als freie menschliche Wesen betrachten, über die ich keine Macht habe, als Fremde. Ich muss ihre Menschheit ehren — nur so können sie edel werden. Josephine sagt darüber kann man || keine Regeln geben, das Herz giebt davon Kunde, es muss mir selbst erscheinen wenn ich innig gesammelt, religiös bin; sie zweifelt dass ich es erreichen werde diese Kraft, diese Festigkeit und diese immerwährende Erhabenheit erringen werde. Arme Josephine, wie muss ich ihr erscheinen?

Ob es noch gutgemacht werden kann bei diesen Kindern, auch daran zweifelt sie. Ich hoffe, ihr gutes Naturell, das so lange wi(e)derstand, wird siegen. Victoire und Carl sind mehr darin gelungen, sie sind garnicht mehr natürlich, immer auf Schrauben, sie trauen sich nicht sich auszusprechen und das sind dann im Leben die unglücklichsten Menschen und das Schlimmste ist, dass sich Victoire und Carl diesen Zwang als Tugend anrechnen und besser zu sein meinen als Andere und als ihre Geschwister. Jo[sephine] nimm uns mit dir, lass uns da immer unter deinen Augen sein, wirken. Du übernehme die Kinder und lass mich theilnehmende Zuseherin sein. Daran werde ich mich erholen und vielleicht wenn es dann

^a Ez a rész ceruzairás.

bei ihnen und mir gutgemacht ist, wieder ich allein sein können. Oder nimm Victoire und Carl mit dir. ||

Eine horreur hat sie mir eingeflösst gegen meine Handlungsweise. Wie Pädagogik als Begriffsache erniedrigen kann; wo der kalte Begriff die Herrschaft erlangt, verstummt des Herzens warme Sprache. Schillers Wort! Für der Mädchen Haltung, soll ich mit mehr Energie handeln. Jo[séphine] hat Unrecht, dass sie mich in ihrer Idee für mehr und kraftvoller nimmt als ich bin. Das ist eine schädliche Täuschung. Mehr Kraft sollen die Kinder bekommen, sie müssen nicht dorlotirt werden, es darf ihnen nicht zu gut gehen, alles, was man herbeiführen kann, dass sie das weichlich Egoistische ablegen; mit der linken Hand nähen z. B. man muss das Gegentheil lächerlich zu machen suchen, ob eine Spartanerin lieber verprügelt wurde für ihr Leben, als sich Gewalt anthun 8 Tage etc. Sie muss säumen mit der linken Hand.

In der Haushaltung soll ich nicht so sehr aufs Sparen sehen, soll den Leuten nichts entziehen, nur mich in Kenntnis setzen von allem. Sey generose, sagt Jo[séphine] da gehen sie für dich ins Feuer. In mir soll ich leben, in meiner Bildung, heilig mit treuem Sinn, nicht zerstreut. Wie finde ich mich verändert, wie habe ich dieses zerstreute Gemüth verachtet und mich davor gehütet. Ich muss mich manche Tage || hindurch sammeln, zurückziehen, von äussern Geschäften und Geschäftigkeiten. Überlese meine Aufsätze, wenn mir die Augen aufgehen werden, so werde ich erschrecken — ich sollte jezt nichts als mich demüthigen und schweigen. Es ist eine Prüfung und Demüthigung über mir!

Wenn ich die Kinder gut und ruhig jezt behandle und richtig *übergehe* so werden sie sehr gut und dankbar dafür sein — noch sind ihnen die Fesseln eine Last, es ist die höchste Zeit. Darum habe ich so sehr gewünscht dass Jo[séphine] kömmt, in der Zeit wo ich wahr war, mehr noch als jezt. Ich bin nach und nach abgestumpft worden für alles Höchste, Gute. Schrecklich! Da ich so viel gerungen habe und sie so sehr gesäumt haben mir beizustehen so habe ich gleichsam aus Verzweiflung die Augen zgedrückt. — Das giebt mir Hoffnung dass ich mich nicht so schlecht finde, als ich erscheine. Aber mein Gemüth ist steif in diesem Augenblick, ist unbewegt. Jo[séphine] gieb mir die Freiheit wieder! Dort ist Jo[séphine] wo jedes profane Wort ihr wehe thut. O wie wehe habe ich ihr gethan! und mir! ||

Was an den Kindern fort muss z. B. Rohheit — das muss durch den neuen Gedankenkreis, der wird nun alles

nach dem andern verdrängen, es muss aus ihnen herauskommen wenn sie es nur verabscheuen *weil ich es sage* oder es finde, da ist der Fall wo sie wieder zurückfallen so bald Gelegenheit kömmt. Wenn Aufmerksamkeit ist darauf gewendet worden dass sie nichts Übles thun können; sie müssen alles thun können aber gewisse Dinge selbst nicht mehr wollen, dann ist die Erziehung positiv. — Sonst ist sie negativ wie die Dezasse⁴³ erzogen wurden. Da würden sie nur um so gieriger auf das, wovon sie abgehalten wurden — eine . . .^f die ich mir kaum denken kann. So steif stehe ich Jo[sephine] gegenüber wenn sie so schön, so beweglich spricht! O seydt mir gepriesen Thränen der Rührung! die ihr jetzt mich besucht o bleibet mir! Schlafe sanft o meine Jo[sephine], lass dich nichts beunruhigen und quälen. Die Eisesrinde von deiner Schwester Herzen ist geschmolzen. Wie kann ich sie denn anhören ohne an ihre Brust zu fallen und mich auszuweinen. Ein sonderbarer, zermalmender Schmerz überfällt mich vor ihr, aber trocken und kalt — wenn es dauerte ich müsste unterliegen. Selbstisch bin ich, nicht göttlich. Das heutige Tischgespräch v. Plato.⁴⁴ Carl⁴⁵ sagte, Gott habe jedem die Kraft gegeben göttlich zu werden, aber viele wenden sie nicht an. || Bin ich unter den Vielen? Mein ganzer Ton mit den Kindern, sagt Josephine, ist nicht gut. Das muss anders werden, ich soll viel weniger mit ihnen beschäftigt sein gar nicht, soll ihnen aber wahrhaftig helfen — ich machte das Gegentheil denn beydes kann man nicht. Ich schadete ihnen also doppelt. Es wäre nicht zu viel, sagt Jo[sephine], wozu sie mich erhaben wünschte; es ist *ein* Ganzes. *Ich* werfe aber alles untereinander und verwirre und zerstreue und zerstückle mich. Ich muss wieder ruhig und innig und tief werden. Ich muss es bleiben. Welche Kraft und schöne Zeit geht verloren, dass Jo[sephine] mich nur vernünftig machen soll.

Jo[sephine] sagt, dass die Kinder Kleinlichkeitsgeist haben und das kömmt daher, wenn man sie oft auf Kleinigkeiten aufmerksam macht. z. B. der Luftballon, das Petschaft heute. ||

am 3-ten August. Bei den Reflectionen über mich, bei den Vorwürfen Josephinens — glaube ich zu bemerken, dass eine Art Feigheit des Geistes und Bequemlichkeitsliebe be-

^f horreur[?]

⁴³ Dezasse, Charlemagne felesége, Brunszvik Antal, Teréz apjának nővére. Birtokuk a pozsonymegyei Bohuniczban, Nagyszombathoz és Korompához közel. Ld. II. geneal. I. és Czeke: B. T. ősei és oldalági rokonsága, II. fejt.

⁴⁴ Ld. 39. l. és j.

⁴⁵ Deym Carl, szül. 1803. júl. 27.

sonders moralisch, die Hauptgründe meiner gemachten Fehler sein mögen.

Nur mit Kraft und Energie wird man Jo[sephinen]'s Achtung erlangen. Sie verlangt viel Vollkommenheit und trägt ein hohes Ideal in ihrer Brust. In ihrer Behandlung muss man Festigkeit, Muth zeigen. Dabei äusserst zart und liebeich, aber nicht weich, nicht schwach sein — den verachtet sie und hätte er das beste Gemüth der schwächlich und nach ihr schauend und erwartend vor ihr steht. Will ich denn ein mittelmässiges Leben führen? will ich mittelmässig sein? Habe ich nicht Grösse, gross, das Grösste im Ideal? Auf also aus der Trägheit, aus der Zerstreuung, zum wahrhaften Sein. Hindurch also durch was das Schicksal bietet, mit Kraft aus den ff alles führen. Ich weiss jetzt, da mein Geist gedrückt war, zerdrückt unter einer schweren Last seit 4 Wochen, er fängt an sich zu befreien; er regt sein Flügelpaar. Er ahnet Freiheit, heilige Freiheit; O schenke sie ihm, gütige Gottheit.

Meine kräftige Hand muss alles fühlen, alles leiten, aber wohlthätig; kräftig; erhebend und stärkend und wohlwollend wie eine Gottheit. Wie eine Königin allen ihren Platz anweisen, || *alle und alles weise gebrauchen*. Klugheit thront auf ihrem Munde, Huld und Sitte thut er kund. Wie ich mich zur Kraft werde aufgeschwungen haben, so wird auch die Anmuth und Schönheit erscheinen.

Theuer will ich ja mein Leben verkaufen, zehnfach es verzinsen, zum Ideal mich erheben und alles erheben. Ich muss mich der Idee dessen, was ich ausüben soll, in Gedanken bemächtigt haben, ich muss mich handelnd gesehen haben um mit Kraft zu handeln. Ich muss ruhig, die Kinder müssen ruhig und erhaben wieder werden. Dann wird der Geist *mich das Übrige lehren*. Ich glaube Tugendübungen und Veranlassung dazu, findet man mehr in seynem Leben, als wie es in Stunden eingetheilt ist, im Innern. Ich fühle mich geehrt durch das, was Jo[sephine] mir sagt, durch die Kräfte, die sie voraussetzt, da sie solche Aufgaben mir machen kann, so zu mir sprechen: 3 Tage im Walde, eine Woche Tischler und einsieden, letzten Morgen — ich muss mir Zeit lassen alles in der Idee zu überwinden, zu vereinigen, damit *ein Ganzes* daraus wird; alles idealisch behandeln, dahin erheben. Mit Wohlthaten anfangen. Heiterkeit. Ich muss die Vorräthe in der Haushaltung wiegen, damit welche angeschafft und über diesen Punkt Ruhe sein kann. 1tes Gesetz: hindurch durch die Schwierigkeiten der Haushaltsreformation. 2tens: dass die Kinder in die Lage gesetzt werden, nichts Übles thun zu können. ||

VIII—117.^a

Das ist mir so traurig, dass immer eines aufgehoben wird, wenn ein anderes adaptirt wird; es ist kein fliessendes Fortschreiten. Wenn man sich bemüht und Zeit und Kraft aufwendet, um etwas zu erreichen, so wird es dann verworfen und für einseitig erklärt.

Ebenso in kleinen Bemühungen. Ehe die neue Treppe noch fertig ist, wird sie schon unnütz sein und vielleicht bleiben. So die Wege im Walde und die Hütte.

Auch mich choquirt viel an Jo[sephine]. Sie ist so prosaisch geworden, ihre Sprache. Dass sie mit St[akelberg] nicht in Frieden und Eintracht leben kann, dass sie so aufgebracht wi(e)der ihn ist.

Wie viele Menschen haben nicht 20 fl monatlich. Ich kann mein Erstaunen nicht aussprechen, dass Jo[sephine] nicht glücklich ist; *der Weise macht sich glücklich*. Ihre Klagen vermehren meine Achtung nicht. Bizarre ist sie. ^b Sollen wir morgen die spanischen Wände überziehen? Die Kleider der Victoire machen? Die Chemisetten vollenden? Soll die Wäsche und Garderobsachen übersehen werden? Soll ich morgen die Küche organisiren oder den Kindern Unterricht geben.

Marie den Dienst machen, Kleider zuschneiden. Sp[anische] Wände. Wie?

Sage mir, was du wünschest, ich will es acquiriren, bis du wieder kommst. Komme gewiss, denn ich werde es nicht aushalten, im Unrechten zu handeln; eher darfst du nicht wieder weg, bis das in Ordnung ist. Hast du neue Gartenwerkzeuge? Ob die Treppe soll gemacht werden? Den Winter? nicht nach Carlsbaad. Ausfahren, Reitpferd mitnehmen. ||

VII—2.

Am 7-ten August. 1811.^c [Wittschapp] Mittwoch. Diese Woche soll sie sein die heilige Woche voll Kraft und Energie, mackellos, ohne Fehl. Gott! Gott! Durch ihn allein! Sprach nicht die leise Stimme in meiner Trauer; kein Ohr hat je gehört, keines Menschen Auge je gesehen was Gott

^a A VIII—117. jelzésű irat sárgás, durva felületű, negyedrétre hajtogatott folio félív. Lapok száma 1—4. A 2. lap üres. A tinta fekete.

^b A következő 2. kézirati lap üres.

^c Áthozva 1810. VII—2.-ből. Aug. 7-ike 1811-ben csakugyan szerda, tehát idevaló a beírás.

denen bereitet die ihn lieben. O möchte ich Demuth und Liebe haben in diesem Mass! Mein Leben habe ich dir geweiht, Schöpfer! Oh verleihe mir Mut, Seegen dass ich vollbringe und gut, was ich soll.

J—2.

Am 7ten August. Tag der Abreise Josephinens. Im Walde. Ein grosses Gedenken, eine begeisternde Idee, kann man den Vater der Energie heissen; diese Energie gebiert dann Grosses; grosse Handlungen, Selbstverläugnung, Überwindung. — Der Vorsatz allein, ich will Energie haben, ist noch nichts.

Ich will bis Josephine kömmt *täglich Grosses* thun, d. h. durch unablässige Anschauung der grossen Idee, lebhafter und grosser Handlungen, mich fähig erhalten, in jedem Moment. Statt einzelner Aufgaben, will ich diese einigen Ideen unterhalten, dadurch die Energie immer wecken, und mit und durch diese werd' ich alles Einzelne mit mehr Kraft, Geist und Genie ausführen, und kann idealisch handeln und sein. Wenn ich könnte bis Jos[ephine] kömmt, das Schwere und Verwirrte wegbringen von mir.

Kein *müßiges, gutes, ein angestrengt thätiges* Leben will ich ja führen. Zu welchen Thaten war ich begeistert, gleich als ich von der Reise kam! in welcher Energie! Wo ist denn diese Kraft? ist sie verjährt? Idealisch und mit Genie; die Kräfte vom Hause müssen auch reichlich für selbes wieder verwendet werden, sonst ist's ein falscher Calcul. ('sonst ist's ein Bankrott')^a ||

Bringt man denn wohl eine verlöschende Lampe zum brennen dadurch dass man einen Strom Öl auf sie giesst? Erhält man sie nicht durch das Herabträufeln einzelner Tropfen? Dass jene nun heller und heller *aufflammt und immer ein mehreres und mehreres verträgt? Ordnung und Friede! Reinlichkeit und Arbeitsamkeit.*

^a '—' Késöbbi beírás, ceruzával.

VIII—58.^a

[August 1811.]

Trebenitz¹ über Ligniz.²

Des Morgens früher auf, als die Kinder. Zu Gott beten mit Innigkeit; erhebende Gedanken. Sie mit Lust wecken, schnell alles, sie waschen, auf den Hügel laufen; beten oder Gesang im Zimmer, beim Klavier; sie selbst singen lassen (später im Tag) Gymnastik 1½ Stunde, aber consequent und schon vorbereitet. Im Garten sich etabliren, frühstücken, nach dem Frühstück lesen, Bilderbibel, dann schreiben, dann rechnen, dann dictiren.

Carl vormittag Tischlerey; Toilette besorgen, marschiren, Haltung, kriechen, hängen v. Sephine. Zu Tisch. Englisch; den Kindern dazu Muth und Lust machen. Fritz Tischlerey, lesen Bilderbibel oder Plutarch, ich mit Rosalie Auszüge machen. Der Fleissigste begleitet mich Vormittag 2mal in die Küche, im Haus. Auch Geographie nach Tisch. Einen Nachmittag verwenden, die Meubeln einzuziehen, einen 2-ten die Wäsche einen 3-ten alles, was übriges im Haus ist. In der Dämmerung Gymnastik oder zusammensitzen und plaudern über das, was gelesen. Bey Licht etwas singen mit Rosalie, aber kurz. Bei ihrem Schlafengehen gegenwärtig sein. Sie waschen, mit ihnen beten, sprechen. Für diese Woche:

Dienstag³ am 20-ten August. [1811.] Bis Sonntag muss das Inventarium vollständig sein. Die Tische und Bänke und Betten für Kinder mit Gallerie. Im Garten und über Gymnastik gelesen und angeschafft was nöthig. Man muss mehr in der Luft sein. Auf Carl muss gewirkt und Sephine nichts verdorben werden. Heute springen, auch früh springen im Garten. ||

Wir sollen, als erkannten wir jetzt erst ihre Schwäche, als hätten wir bis jetzt unseren Augen nicht getraut und es nicht glauben können. Die gänzliche Überzeugung davon muss uns zwar ernst, aber gütig und nachsichtig machen. *Sehr gütig, Nachsicht*, sehr natürlich, ohne allen, auch leisesten Spott. Mitleid, Schonung und nie mehr von ihren Fehlern, von ihrer Trägheit reden. Grossmuth und Edelmuth. Aber *wir* immer gross, nie uns durch sie zu kindischen Antheil verleiten lassen, ihnen kaum antworten und ihre Einfälle und Bemerkungen durchaus übersehen und übergehen. Nie sie brauchen, auch nicht *einmal* im Tag.

Für das einen Plan, dass das Kind keine fremde Hilfe braucht und keinen Augenblick im Tag erscheint, wo man nicht weiss,

^a A VIII—58. jelzésű irat, egy negyedrétre hajtogatott, szürkés, nagyon durva felületű folió felív. Lapok száma: 1—4.

¹⁻² Lessowitz Wittschap-uradalomhoz közelfekvő helységek Morvaországban. A kéziratban ez a két szó törölve.

³ Aug. 20-ika 1811-ben esett keddre.

was mit ihm, und wohin; für alles dies[s] muss gesorgt sein. Ich muss mit R[osalie] das Kind besorgen und alles müssen wir zusammen thun. Beim Kind muss immer eines von uns sein, nie es abandoniren, gar keinen Anspruch an die grossen Kinder machen, sie kaum bemerken, fliegen, munter, thätig sein, aber ohne auffallende bruyante Freude. Streng vermeiden, dass etwas erscheine, als ob es für sie, wegen ihnen; besonders ein zartes Benehmen; nicht sie auffordern, animiren etc. ||

Wir sollen in der Gymnastik nicht zu geschickt scheinen, das würde sie muthlos machen. Von Stufe zu Stufe müssen sie geführt werden.

*Die Rabisch.*⁴ Die Kleine⁵ alle $\frac{1}{2}$ Stunden auf den Nachtopf, den Leibstuhl. Das Bett in die Küche. Die schwarze Tafel. Wahlsprüche. Die Armbruste, das Schleppen in groben Hemden. Solche Art von Gymnastik.

Wir müssen wieder liebenswürdig den Kindern werden. Abends und morgens; ihnen ihre Fehler später. Mit einem Kind in der Haushaltung ansetzen.

Ros[alie] eigenen Topf mit Deckel, rothen Band, und Teller.

Milde, Langmuth, Huld, früh auf, das Oxygene der Morgen-sonnenstrahlen. Bett schwächt. Nie pedantisch, sondern geistreich, genie, ideal, durchdringender Verstand.

Die Menschheit ehren an Kindern und Hausleuten, freie moralische Wesen. Fremde, über die ich keine Macht habe. Das Herz giebt davon Kunde. Keine Regel. Alles Profane verachten; wir wollen nicht mittelmässig sein. Alle und alles weise gebrauchend. Wer zur Kraft sich aufgeschwungen hat, für den erscheint auch Anmuth und Schönheit.

Wenn wir alles $\frac{1}{4}$ Stündlich nur machen: rechnen, schön-schreiben, declamiren, Geographie, Geschichte, Italienisch; Gymnastik $1\frac{1}{2}$, mitunter schreiben auf der schwarzen Tafel, Formenlehre, so singen $\frac{1}{4}$ St. Klavierspielen $\frac{1}{2}$, Englisch eine Stunde, angestrengt jedes. Achtung den Kindern und Hausleuten.

Morgen 5 Uhr auf, in die Küche St[akelberg]s K[asten]: mit R[osalie] gar aufschreiben. Geschirr etc. Stall. Kinder wecken, waschen, gymn., lesen, dann mit einmal eins anfangen; rechnen, schön-schreiben, singen, declamiren, dann mit Marie Wäsche inventar, Rosalie mein Kleid, Levers Zimmer, Blumentöpfe, die Früchte ihr. St[akelberg]s Kästen einräumen. Toni Tafeldeckerin alles übergeben.^b

^b Ez az óra és nap beosztás láthatólag Jozefin óhajainak számbavételével állapítottatott meg. Ld. 362., 364., 369. l.

⁴ Úgy látszik a dajka.

⁵ A Kleine nyilván a kis Laura Stakelberg, aki 1810 decemberében született, s így már 8 hónapos lehetett.

J—2.

am 3-ten 7-ber. Ich habe sehr gefehlt und fehle, da ich die Menschen auf die ich wirke, aus ihrer Sphäre heraus reisse. Ich selbst gehe aus der meinigen und so verwirre und verkehre ich alles und die Menschen müssen so schlechter werden und unglücklicher und ich verfehle so den Zweck meines Lebens, es wird ohne Seegen und Zusammenhang bleiben! O ich verstehe Josephine gut. — ich bin zu wenig innig; Andacht, Sammlung, Heiligkeit fehlt mir. 'Diese Innigkeit, diese Sammlung, ich möchte sie Andacht nennen, die fehlt dir?'⁴⁶ Ich bin gewiss zu zerstreut, zu exaltirt. Alles was ich verachtete von Herzen, bin ich —. O ich muss wieder ruhig werden! erhaben, gross! Ich verliere mich ja — ich predige Sentenzen, habe nicht die mindeste moralische Haltung, Würde, Grösse!

Ich weiss recht gut, was Josephine meint und wie es mir mit den Kindern und dem Gesinde gleich besser gelingen würde. Sie giebt mir so viele Winke, es ist mir Pflicht dass ich sie benütze — um meinetwillen und um ihretwillen muss ich es heilig halten. Welch' ein Unterschied, wenn ich || plauderhaft bin und wenn ich still bin, nur das nöthigste rede! Ich weiss recht gut und sehe es ein, dass wenn die Kinder *recht* geführt würden, sie viel edler, ganz anders sein müssten. Wie veredelt und veredelnd, könnte alles was sie thun sein, und es ist wahr, ich sollte weniger mich mit ihnen beschäftigen und mehr mit ihnen beschäftigt sein — es ist auch darin gar keine Grösse, gar keine Erhabenheit, sondern sehr gemein führe ich sie. So bin ich an allen Fehlern der Hausleute schuld — ich gab ihnen Eingebildetheit, Kleinlichkeit, Verzagtheit — an allen Fehlern im Haus bin ich mit meiner kleinlichen Ängstlichkeit, und dass ich sie verkehrt führte, schuld. Den Kindern ihre Umgebung ist gemein, wenn ich gemein bin; dabei bin ich gebieterisch, hochmüthig, derb etc. O wie geduldig und nachsichtig muss ich mit Allen sein, wie sanft und demüthig! Mein ganzer Ton, und der Grund und die Art meines Seins und Wirkens muss nicht nur verändert, sondern entgegengesetzt sein — ich muss mich nicht aus Bequemlichkeit ihnen überlassen, auf sie schieben, auf sie rechnen etc. Ich habe mich überzeugt, dass sie alle nicht dazu sind, zu einem solchen Vertrauen, zu einer so ehrenvollen Behandlung. Ich soll sie als Diener betrachten, die roh und

⁴⁶ '—' Idézet Jacobi: Allwill's Briefsammlung-jából. Ld. Napió 53. 1.

ohne Liebe für ihre Herrschaft sind, || aber *nachsichtig, gütig, menschlich, schonend, liebenswürdig* und würdevoll muss ich ja sein, im Ton und allem, eine liebevolle Mutter des Hauses. Aber weise auch, die alles anweist. O ich verstehe Dich Josephine.

Gott wird mir beistehen, unter seinem Schutz und seiner Leitung und seinem Segen, werd' ich von morgen an, ein neuer Mensch dastehen und es bleiben! O grosser allmächtiger Gott, himmlischer Vater, Deinen Segen, Deinen Schutz! erbitte ich mir — in Demuth flehe ich Dich an! Dazumal betete Jesu zu seinem himmlischen Vater. — Klopfet an und es wird Euch aufgethan werden — so sagte er auch.

am 6-ten 7-ber. Gebet. Schweigen.

Schweigend zusehen den Kindern und Hausleuten; positiv befehlen und sehr wohl überlegen was und wie. Gütig sein, freundlich und leicht, alles ahnen. Immer muss man es mir ansehen, dass ich kein Geschäft mir daraus mache — grossmüthig sein, geistreich, unwi(e)derstehlich, zart und nachsichtig gegen Alle. ||

Wir wollen jetzt hauptsächlich für die Haushaltung leben, aber nicht *darin* leben, oder darin uns beschränken. — Die Sache thun weil man die Sache will, wie man einen Strumpf strickt, aber in etwas höherem Leben. Lebt dahin und ruhig gelassen und besonnen. Welche individualité nicht zu bessern ist, die schickt man fort; mit den andern Geduld, Nachsicht; geben muss man ihnen, glücklich muss man sie machen; auf ihre Art. Gütig, aber unsre Hand müssen sie fühlen, auch die Wohlthaten, müssen von uns ihnen kommen.

Die 2 Knaben muss ich den ganzen Tag um mich haben; es ist nicht gut, dass sie von einer Hand in die andere kommen. Auch ihnen muss ich Freude geben, d. h. sie sich freuen lassen, nichts mit ihnen wollen und nichts mit mir — ich will glücklich sein und froh, es muss mir wohl sein und den Tag, wo ich mir abends sagen kann *ich war es* und ich habe die andern im Hause glücklich gemacht, den Tag kann ich zufrieden zu Bette gehen. Ich muss also auch ausruhen, wenn ich sehr ermüdet bin, schlafen. Dann übergebe ich die Knaben der Mutter. Ich muss übrigens ihre Liebe gewinnen, sie an mich ziehen. Dies wird aber von selbst kommen, wenn ich kindlich mit ihnen bin, an ihrer Freude theilnehme, übrigens aber nicht auf sie wirken will; sie handeln lassen. Ich bin zu ernst und zu mürrisch; scherzen mit den Leuten und mit den Kindern — freundlich sein und sorglich. Nur einfach soll ich werden und natürlich. Poesie des Lebens. || Ich werde die Ängstlichkeit, und Betriebsamkeit und Strenge ganz ab-

legen. Ich denke ganz allein zu sein mit einem Kinde. Das zweite wird dann nicht lästig; in ihnen werde ich mich freuen und in dem Wenigen. Und wahrhafte Freude kann es mir machen, das Haus zu reinigen und schön zu machen, und alle Menschen, die es ausmachen gut und glücklich. Josephine und die übrigen Kinder und R[osalie] und Le[ever] sind dann eine Zugabe zur Freude, aber nicht zur Sorge.

am 10. Sept. Es muss noch mein werden, ich muss es erringen dies stille Wirken — der himmlische Sinn der Stille! Freude muss ich wieder haben; glücklich mich machen; der Umgang von 5 Kindern. Wie glücklich wäre mir dies vor 2 Jahren gewesen, und nun ich es habe? Ich bin zu zerstreut, zu materiell, und wieder zu schwülstig und pedantisch! Natürlich, einfach, voll wahren, tiefen Gefühls! Mir Zeit lassen zum Geniessen, zum Fühlen, zum Denken; die Gegenstände zu beschauen, mich in ihnen zu freuen, mir Zeit lassen selig zu sein! Joseph. sagte, meine Jugendtendenz und meine damaligen Fehler sind wieder zum Vorschein gekommen. Schwärmerey, Leichtsinn etc. Ich muss ordentlich consequent sein. Besonnen handeln und schön. Alle Lehren und Ermahnungen sollen wegbleiben für die Kinder. Josephine sagte, dies werden die unglücklichsten Menschen, die man stets vermahnte in der Jugend. Ihr Leben ist ein Kampf, der täglich sich erneuert. Nur Vorsätze machen sie und quälen sich, sie sind kraftlos zur That, unbefriedigt, unglücklich, nur Reue und Vorwürfe und keine Freude ist ihr Theil. || Ich muss mich sehr hüten, mich befestigen immer mehr im Hauswesen. Ich habe die Kinder zu abstract geführt.

Ach Joseph. schilderte *mich* nur Unglücklich! Ich bin jetzt nicht glücklich und es ist gewiss das Kennzeichen eines Starken, dass er überall glücklich ist und sich so zu machen weiss. Weise muss man sein und werden — sich einrichten — mit Anstrengung kann man alles aber man lässt sich oft gehen, vernachlässigt sich daher zuerst um nachdenken zu können und ruhig die Lage und Verhältnisse anschauen zu können. Oft ist eine kleine Krankheit die uns zwingt, unsere unvernünftige Geschäftigkeit aufzugeben, gut. Geist darin ist so nöthig wie überall.

am 16-ten. [7-ber.] In jeder Stunde werde ich beten, dass der grosse Geist nicht von mir weiche! Nicht plauderhaft, innig, ernst, froh — still; Sammlung ist seeliges Leben! Andacht! Zerstreuung ist das grösste Übel und das unseeligste Leben.

Meine jetzige Laage und Verhältnisse ist das Gegentheil von jenen, die mich grösser gemacht haben und reiner.

Wenn ich nicht gleichgültig wäre gegen meine Fehler, so würde ich ihr Meister werden und auch in diesen Verhältnissen wieder gross und würdig! Silence intérieur et extérieur. Die Dame ist's, die allem nachsieht, die geistreich redet.

Laissez tomber tout ce qui trouble l'intérieur,⁴⁷ die Kinder nicht brauchen und sie nicht ermahnen, aber auf ihr Gefühl wirken, auf ihre Erhebung, ohne ihnen zu schmeicheln; mich mit ihnen zusammensetzen.

VIII—117.^b

Am 22-ten Sep. 1811. Mein Erstes frühmorgens ist aus dem Bette zu springen und die Hausleute zu wecken, dann zu beten, die Zimmer auskehren lassen; Jo[séphine] zu frottiren, mich zu kleiden, das Frühstück. Nach dem Frühstück noch eine halbe Stunde mit Haushaltung, alles ordnen, schnell, ohne Schwere, gut und kräftig — dann mit der Arbeit zu die[!] Kinder, sie versammeln, occupiren. Theophile nachsehen. 1-tens die Leute wecken. Beten. 2-tens die Zimmer auskehren, schön aufräumen, Bett machen. 3-tens Theophile¹ nachschauen, die Kinder übersehen, Jo[séphine] frottiren. 4-tens das Frühstück besorgen. Reinlich sich kleiden, Haar machen. 5-tens Für die Haushaltung $\frac{3}{4}$ St[unde]. Kammermädchen, Lever. 6-tens arbeiten und die Kinder versammeln; occupiren wie Josephine. 7-tens eine kleine Promenade od. Gartenarbeit. Um $\frac{1}{2}$ 12 wieder in die Küche, Tisch decken $\frac{3}{4}$ Stunden. 8-tens nach Tisch Correspondenz. Musik, Lesen, Reflection. 9-tens Promenade. 10-tens $\frac{3}{4}$ Stunden der Haushaltung, in den Holzschuppen, im Hühnerstall, im Schweine- und Pferdestall überall nachsehen. ||

A— α .^a

Im 7.-ber 1811.

O liebe Josephine! Wir sind wahrlich nicht in einer so glücklichen Lage,^{1a} dass wir uns selbst zu quälen und einander das

^b A VIII—117. jelzésű irat 4. lapjáról.

^a A— α jelzésű irat sárgás, durva, negyedrétre hajtott folio félív. Elég fekete tinta. Lapok száma 1—4. mind beírva.

⁴⁷ Mindig vissza-visszatér a Fénélon-i szavakhoz.

¹ Stakelberg Theophile, Stakelbergék leánykája.

^{1a} Célzás a megindított birtokper által teremtett bizonytalan helyzetre, melynek kimenetélétől függött, vajjon maradhatnak-e Witchapon.

Leben unschön zu machen brauchten; eine jede von uns leidet im ganzen nur zu viel. Lassen wir in diesen critischen Augenblicken alle Verbesserungen, wenden wir nur jene, die unter Frohsinn und mit dem moralischen Bestehn des Ganzen zusammenpassen. Wir sind in einer Zwitterlaage, die nicht leicht ins Reine zu bringen ist, bis alles so wird, wie es bleiben soll. Ich habe immer ein Gefühl gehabt dafür, man soll jetzt kein Aufsehen, kein Aufhebens erregen.

Alles, was du willst und sagst, ist vortrefflich *in sich*, nur jetzt sind neue Ansichten und Einrichtungen ganz unpassend. Darum habe ich mich so äusserst schwer ins Detail der Haushaltung eingelassen und wenn ich mehr bestimmten Character hätte, hätte ich es gar nicht gethan.

Alle Vorbilder, die du mir giebst sind recht gut und ich danke dir dafür. Aber liebe Josephine, unsere gute Grossmutter hatte eine Köchin und eine Magd in der Zeit; die waren bald zu || übersehen und ganz ordinäre Leute ohne Pretension. Alles war einfach und sie wollte weder sich noch ihre Kinder erheben oder sonst weiter bringen, die liefen vermuthlich in Hoff und Küche, herum und schwätzten in der Schule und wurden, was sie so werden konnten. Ich finde dich hart gegen mich, unbillig, ungerecht. Ich verkenne dein gutes Herz nicht, du willst mich bessern, aber ich kann dir sagen, du wirst deines Zweckes verfehlen. Wenn du mich täglich ausschiltst, wie ein gemeines Mädchen von 16 Jahren, so raubst du mir die letzte Würde im Gefühl, raubst mir Freude und Muth. Ich erscheine vor dir immer verlegen, ich bin keinen Augenblick des Ausscheltens sicher. Wenn du mich freundlich begrüssest und ansiehst, ist es so selten, dass ich immer mich verwundre, dass es ist.

Ich weine täglich, seit du in Wittschap bist, diess kann meine Gesundheit nicht fördern. Du bildest dir auch ein, ich sei viel gesünder als ich bin und so verführt dich überall eine schöne, grosse Idee, aber *unwahr*. Es wird deiner grossen Seele so schwer, der traurigen Wirklichkeit ihre Rechte einzuräumen. Ich fürchte, dein || unruhiges Treiben kömmt von deiner Krankheit und dann wird es mit unserer Glückseligkeit übel aussehn.

Wie du von Carlsbaad kamest, warst du gesünder, denn du warst froher, billiger — wir lebten glücklich. Du strengst dich zuviel mit den Kindern an und wirst auf diese Art immer kränker werden.

Auch mit Emmerich Batthyány² ist unser Haus nicht zu vergleichen, sie war nicht krank, sie hatte mehr Leute in der Küche.

² A pinkafői ágból származó B. Imre gróf lehetett, vagy a német-újvári kapitány (1743—1818), akinek neje gr. Haller Anna volt; vagy fiúk, Imre, cs. k. kamarás, v. b. t. t., kinek neje gr. Majláth Erzsébet volt.

Wer einen Offizierstisch hat, muss eine Offiziersköchin haben, die Kammerjungfern ein Stubenmädchen etc.

Du willst wir sollen uns als Pächterinnen denken, liebe Josephine! Die haben keinen Kammerdiener, der bei einem Erzherzog war, keine Kammermädchen, die sich ihr Licht nicht selber herauftragen wollen. Ich finde du nährst Wi(e)dersprüche und das macht mich traurig. Wenn unsere précaire Laage aufhört, wenn Gott dir die Gesundheit lässt, für das wir eigentlich allein sorgen sollten, wenn du mir fixe Revenuen giebst, die nicht in St[akelberg]s Willkühr stehen, wenn du ebenso hier Anordnung triffst, wovon doch auch die kleinste nicht ohne Überlegung *beiderseits* || verändert wird, wenn die Kinder für einige Stunden Lehrer bekommen, dann Josephine, wollen wir hinaufstreben und uns glücklich einrichten. Bis dahin bin ich zu befangen und alles Treiben und Reden wird mich nur verwirren und unglücklich machen. Denke dir, dass mein Leben keinen Frühling hatte, dass ich nichts kenne, was das Leben lebenswerth mir gemacht hätte als nur du, du Einzige. Bis hieher war mir alles nur ein unangenehmer Traum; nun will ich erst zu leben anfangen: für dich. Denn *ich* habe keine Zukunft. Ich kann mir nichts denken für mich allein. Ich denke nur für dich und dass ich Theil daran nehmen werde und so wird es sein, bis schneeweisse Haare unsere Scheitel zieren werden. Ich werde Theilnehmerin deiner Freuden und Leiden sein. Ich bin nicht so stark mehr! 2 Drittheile meines Lebens sind vorrüber wahrscheinlich. Es fällt mir schwer, immer noch in die Schule gehen zu müssen. Diess harte Loos kan[n]st du mir erträglich machen. Es fällt mir schwer, zu meiner Bedienung niemand als ein mährisches Küchenmädchen zu haben, die mich nicht versteht, die ich mir über die Treppe holen muss etc.

J—2.

Am 29ten. Ich soll immer selbständig und ehrwürdig dastehen, und ich soll sein, was ich bin, Dame. Chef de la maison.

Ich soll den Kindern nicht schmeicheln, aber auch nicht sie rebutiren. Freundlich, gütig, sie nicht *corrigiren*, mir mit ihnen nichts zu thun machen, da ich sie bessern will, aber im Ganzen durch mein Beispiel und durch das, was geschieht, zu ihrer Veredlung hinarbeiten. ||

Freiheit ist dem Kinde angemessen, sagt Josephine. Durch Liebe muss es auch mitten im Bösen gut werden. Dies ist der Probestein einer guten Erziehung. Man muss sie in der Kindheit austoben lassen, dann wird 1. ihr Character aufrichtig, 2. sie bemühen sich nicht sich selbst zu täuschen, welches häufig allen jenen geschieht, die in der gewöhnlichen Erziehung immer mit Sittenregeln überhäuft werden, die für die eigentliche Individualität eines Kindes nicht passen, und das Kind ist fruchtlosen Bestrebungen preisgegeben, ermüdet darin, sieht sich nach langen ähnlichen Treiben, welches zur Abspannung führt, auf dem Punkt sich zu überführen, da es nicht in seinem Willen war zu fehlen, sondern unwiderstehliche Umstände es dahin gebracht; welch' ein Heer von unnatürlichen wi(e)derrechtlichen, moralischen Fehltritten.

am 30ten. [Sept.] Ich will heute besonders besonnen sein. Diesem sei der Tag geweiht, der heilige! Die Biographie Sigmunds^{47a} von Ungarn. Ich muss meine Zeit haben für meine moralische Erholung, wie ich täglich meinen Körper nähren und schlafen muss. Ich muss sie fordern diese Zeit, und nur dann den andern etwas sein, wenn ich mit mir selbst fertig bin, — dieses ist Pflicht. ||

Einheit und Zusammenhang! Aber die unendliche Zerstreuung! Das kindisch Sein und Bleiben. *Es giebt Menschen, die nie reif werden!* Meiner edlen Schwester, edle Schwester will ich sein! ich muss mich von Fehlern hüten; ich will keinen Tag den ersten Fehler begehen. Vor dem ersten Fehler, klein oder gross, will ich mich hüten. Kleidung und die Achtung der Domestiken. Josephinens Haushalt, den heiligen, führe ich! ich muss mich einer solchen Ehre würdig machen! Ich habe mich gestern Abend, durch Leidenschaftlichkeit hingerrissen, 2 grosser Fehler schuldig gemacht, mit Jos[ephine] und den Kindern. Jos. will, dass alles classisch sei. Ich

^{47a} Zsigmond magy. kir. 1387—1437.

soll sein und meine Rolle ist vorzüglich für Anstand, Schicklichkeit, Decenz, Decorum zu sorgen in den Arbeitsstunden und immer.

Wenn man nicht Zeit findet zu den nothwendigsten Bedingungen des schönen Leben, so ist es nur Rohheit, inconsequence.

Es würde Jos[ephine] sehr freuen, wenn sie die Männer aus dem Sattel heben könnte, z. B. bei der Erziehung nicht brauchen. Wir könnten mehr sein als sie.

Es ist, dass Jos[ephine] wie man die Hand umkehrt, andrer Laune ist, doch nie ohne Ursache. Sie hat sehr reizbare Nerven und ein feines Gefühl für das Schickliche und Vernünftige. Darum choquirt sie so vieles und ihre Nerven können dem unangenehmen Eindruck nicht wi(e)derstehen. Darum sollte, wer das Glück ihres Umganges genießt, sehr zart sein und heilig, und ihr reines Auge nicht beleidigen.

Wie sehr verdiente sie, dass ich alle meine Kraft aufböte, alle Aufmerksamkeit, um ihr von mir nur angenehme Eindrücke zu geben! Wie nützlich wäre diese Anstrengung mir selbst. ||

Wir leben auf dem Lande um erhaben zu werden, nicht um zu wirtschaften, um reiner zu werden, aesthetischer, um von den Trivialitäten hauptsächlich uns und unsere Kinder zu verwahren, vor dem elenden Getreibe der jetzigen Menschen unseres Standes, aber nicht um gemeiner zu werden.

Das ist einer meiner Hauptfehler, dass ich zu lange mich bei einem Gegenstand verweile, mich in ihm vertiefe. Das ist besonders bei der Erziehung nicht gut.

Jos[ephine] hat mir heute [am 30ten] eine Menge guter Dinge gesagt über mich; ich soll natürlich sein, aesthetisch zu sein, kann ich erst in 2 Jahren vielleicht dazu kommen; mit der Idee soll ich mich erst vertraut machen, und nach und nach.

Zum enthousiasme für die weiblichen Arbeiten; sie sind so schön, doch ich lebe in dem Geschöpfe nicht in der Sache. Ich soll nur immer mich fragen — ist das recht? und nicht nach andern schauen.

Bei den Nähstunden, Frohsinn, Aesthetik, es soll nicht schwer werden, nicht nach Stunden, sondern Aufgaben; es freut sich jedes wenn es sieht, ich kann leicht die Aufgabe vollenden und lerne es, sie vollenden.

Die Kinder soll man nicht an ihr Alter erinnern, dass sie deswegen was sein sollen, weil sie dieses oder jenes Alter haben — sie sollen daran nicht denken — sie sollen mit 18 Jahren noch kindlich und unschuldsvoll sein. Sie könnten

sich später einbilden, sie sind etwas, weil sie das Alter etwas zu sein haben, wenn man sie daran erinnerte. Ich glaube, dass meine stille Gegenwart, wo ich doch für mich denke und arbeite veredelnd auf sie wirken muss; wenn ich mich ihnen ganz entzöge, hätten sie kein Vorbild. ||

Am 30-ten. [Sept.] Es ist die wahre Erziehung und das heilsam Wahre, wo Keiner auf den anderen Acht hat, sondern auf sich; sich selbst zu bessern und vervollkommen von Fehlern zu reinigen strebt. Ich soll mich wie allein dünken auf einem Berg, von allen Verhältnissen los. Ich soll für das Haus möglichst streben, ob aber die Kinder nützlich sind und etwas sind und etwas werden, das soll mich im Detail gar nicht beschäftigen, im Ganzen werden sie schon durch Beispiel und Erhabenheit und Gesetze etwas werden. Freude, sagt Jos[ephine], grosse Freude sollen wir ihnen nur geben, dadurch werden sie gut und lenksam.

Liebreich, freundlich und froh soll ich sein, aber nicht aus Aufgabe, welches Heuchelei ist, sondern aus meinem Innern. Wenn ich *diese* Ansicht nähre und mich in diese Stimmung versetze, muss es kommen. 'Alle Aufgaben und Vorseze taugen nichts.'^o Auf mich denken! O welcher Himmel liegt in diesen Worten.

Für eine ganz frei entwickelnde Erziehung müsste mit dem Hauswesen angefangen sein — die Hausleute müssen in unserem Sold sein; und die Kinder und sie, müssen es sehr wohl haben.

Wohlthaten den Kindern. Sie müssen es nirgend so wohl haben, als bei uns. Ihre Mahlzeiten und Freuden und die Reinlichkeit || muss ich präsidiren, die Aufsicht macht gemein sie und mich. Was mich im Verhältniss mit ihnen verdirbt, verdirbt sie auch, was mich veredelt, veredelt auch sie.

Die Erwachsenen sollen den Kindern immer heilig erscheinen, immer vortrefflich; all' ihre Handlungen sollen schön und vollendet sein. Wenn ich nur vergessen könnte auf die Kinder; sie zu dirigiren und bessern zu wollen. Die Erwachsenen sollen immer ein schönes, liebes Vorbild sein, sonst nichts, nicht hofmeistern, dirigiren etc.

Wie schön ist Müller's⁴⁸ Geschichte (allgemeine) was er von den alten Deutschen sagt — ihr Wetteifer in Heldenthaten, so sollten auch wir, Jos[ephine] und ich im Schönen und Gutthun und Handeln wetteifern mit *heissem Eifer*. Ich war

^o '—' Későbbi beírás feketébb tintával.

⁴⁸ Müller. Ld. 301. l. és jegyzet. Az itt említett munkájának cím:: 24 Bücher allgemeiner Geschichte. 1810.

auch heute hinter ihr zurück. Ich bin oder componirt, od. platt, gemein und derb, fast wie L[eever] in Stimme, Ausdrück, Haltung, Gesang, wie sie mir wehe thut, so ich der reinen Jo[sephine] — Auch körperliche Ruhe ist mir nothwendig. Weil ich immer gedrückt war und so viel gelitten habe, so habe ich einen natürlichen Hang mich zu verstellen, etwas zu verbergen, zu scheinen, zu heucheln. Davor muss ich mich hüten — es ist ja nicht edel, nicht gross. Wunderbar hat mich heute ergriffen, was Jo[sephine] in der Bibel las — mein Herz ist wieder weich und wohl mir! ich kann wieder weinen! Ich erscheine so klein, weil nichts tief eingreift, nichts tief haftet. Darum habe ich auch kein Gedächtnis. Wenn ich ruhig sein werde, so wird alles tiefer und stärker eindringen. Ich soll Jo[sephine] immer sagen: dieses kann ich nicht übernehmen. Dieses wird dieses Unheil hervorbringen etc. Wenn ich etwas schlecht mache, schade ich ihr und mir. ||

VII—1.

Am 3. 8-ber. Die Kinder haben gar nichts grosses im Character mehr. Ihre Naschhaftigkeit etc.; auf momentanes Gutsein dürfen wir gar nicht merken — ist das Wirken und das was sie thun gut, so muss auch die Folge gut sein. —

Ehre dem Ehre gebührt. Ihr müsst euch was erwerben, wenn ihr aber keine Lust zu nichts habt, so müsst ihr euch ennuyiren das verächtlichste für einen Menschen, denn Gott hat uns gemacht zum Geniessen zur Freude; er hat den Menschen soviel Fähigkeiten gegeben. Ich weiss dass Victoire auch ohne dass ich da bin fleissig sein und sich beschäftigen wird, weil es gut und der Mensch es sein muss.

Für meine Gesundheit und Ruhe bis Jo[sephin] kömmt. Muthvoll und besonnen!

Sephine soll nähen und stricken täche aufgeben, zur Belohnung schreiben und lesen.

Nachmittag mit ihnen. Waschen; reden etwas; von 9 für mich mit Arbeit. Nachmittag spazieren dann nähen, mit der Dämmerung ins Zimmer auf den Schlag; wieder für mich: 9 schlafen. —

Arbeitskörbchen, Handschuh. Ein Aufschluss von der Reise, kein Gewäsch. Vorlesen ist Belohnung, sie sind zu

kindisch für Geschichte, wer nicht einmal schreiben kann! Das Buch zumachen wenn sie zur Lecture kommen, || sehr delicat und zart sein mit der Auszeichnung die Victoire verdient; dass sie sich nicht zuviel einbildet.

In den Nähstunden sehr en dame sehr liebenswürdig und schön und heiter auf nichts denken als auf sich und froh zu sein — die toilette rangiren nochmal öfter sich be- sehen im Spiegel.

Morgens Gymnastik, *gleich schreiben* wenn F[ritz] ohne S[ephine] kömmt.

Geehrte Jo, ich erkenne deine Hoheit und deinen guten Willen aber allen momentanen Forderungen darf ich kein Gehör geben ich habe einen zu sklavischen Sinn gegen sie — ich muss mich erheben dann werden wir zusammen gut wirken und glücklich sein. —

Es gibt eine Art wo die Kinder eben so souple, docile werden wie sie jetzt hochmüthig und unerträglich sind. Ich muss mich in allem vor Übertreibung hüten, diese Schwäche verdirbt mein edelstes Wollen. Revêche muss ich nicht sein gegen die Kinder sonst werden sie es auch — alles natürlich kommen lassen von ihren Fehlern die Folgen ihnen empfindlich werden lassen ganz natürlich — das Schnitzeln an ihnen, sie unterhalten zu wollen und in Detail ablenken ist grosse Thorheit.

Ich sehe nun dass ich mit einer Menge Krankheiten behaftet war oder alle waren vielmehr Folgen *einer* Krankheit. Freiheit muss man ihnen geben! Sie rächen sich sonst für ihre geraubte Freiheit, Sie gar nicht bemühen. Sie müssen sich überzeugen dass sie nichts leisten können wie sie jetzt sind. ||^c

J[osephine] immer für St[akelberg] fürchten müssen,⁵⁰ das Detail einer grossen Landwirtschaft, dass es ihm in seinem heiligen Wirken schädlich werde.

^c A VII—1. füz. 105. és 106. lapjáról.

⁵⁰ Tehát már a birtok liquidálása körüli időben, 1811. szept.—dec. közölt íróddhatott, amikor Josephin már látja, hogy a birtokot nem tartatják meg, s hogy Stakelberg nem igen ért a gazdasághoz.

Nicht die Vorsätze die Nachsätze, die Prüfungen, das Bewusstsein was man gethan, gesagt unterlassen hat. Man fühlt dann das Ueichte und scheut sich dessen. Meinen Anzug, die Haushaltung, die Kinder und jetzt vernünftig mit Ruhe nichts übertreiben. Physische Ruhe. Für die Gesundheit abwechselnd Bewegung, weder zu warm noch zu kühl kleiden. — Ich könnte jetzt wie Josephine mit den Kindern sein. Kein Disputiren, keine Lehren, dulden mit Tact und Besonnenheit. —

Das Inventarium vollenden, eigene Rechnungen und Franz.⁵¹

Einen schönen Plan des Lebens hat Jo[sephine] für uns gemacht.⁵² Auf Hauptmassen soll man bei den Kindern sehen, Wohlthätigkeit, Gesundheitsblüthe, wir sollen immer rechtschaffen immer wahr vor ihnen sein. Das Beispiel ist das meiste. Es soll das Verhältniss, die Führung gleich sein, keine Interruption, keine Ungleichheiten.

Dass ich viel lesen soll, auch erheiternde Lecture, solches was im Gegensatz ist mit dem was ich treibe, das macht den Sinn heiter und sich um sein Thun anzuschauen, zu veredeln. Bewahrt vor Einseitigkeit, vor dem Festrennen.

Heute empfang ich eine Lehre über den Anzug es war ein Fehler dass ich dem M[ädchen] Commissionen gab — das exaltirt sie und giebt ihr Arrogance wenn man sie braucht. Wenn ich den Kindern in kleinen Dosen gebe womit ich sie diesen Winter überhäufte. Man kann oft aus Abgespanntheit mit dem besten Willen viel Übles und viel Lächerliches thun.

Ich bin wieder sehr trivial mit Jos[ephine] gewesen! Dass ich in Geldsachen nicht ordentlich auszahle wie die Leute es verlangen gleich, ist eine üble Gewohnheit von der M[utter]. ||^d

^d Ezen a 113. kéz. lapon a beírás kéthasábos.

⁵¹ Ez a beírás is a költőzési időszakra mutat, s bizonyára Terézre volt bízva a Br. Ferenc által nyújtott összegekről is elszámolni.

⁵² Ez az új Lebensplan is a fentieket igazolja.

J—2.

Am 4-ten 8-ber. Tag der Abreise Josephinens.⁴⁹ [1811.]

Meine Art mit den Kindern zu sein ist die schlechteste; sie werden dabei immer schwächer. Ich habe einen grossen Fehler gegen die Kinder heute begangen. Ich sollte keine Notiz von ihnen nehmen.

Wenn ich *sie* beherrsche statt dass sie *mich* beherrschen, so wäre ich frei. Dann kann ich auch heiter sein und froh, liebenswürdig, schön. *An mich denken!* welcher Himmel liegt in dem Wort! Habe Dank Josephine! In meiner Hand muss ich die Kinder haben auch durch Wohlthat, Liebe, Freude, Character, Energie. Dass ich ihnen nicht nachgehe, dass ich mich durch sie nicht verreiben lasse, durch ihre Rohheit; und sie legen es darauf an. Schon unbewusst haben sie *den Plan* den Erwachsenen ausser sich zu bringen. Ich muss ihnen die Tortur anlegen, da ich mich *nicht verrücken* lasse. 'Eben so demüthig und souple müssen sie werden, als sie jetzt ausgelassen, herrisch und hochmüthig sind.'⁵⁰ Dies ist mein Plan. Ohne sie zu aviliren. Im Gegentheil, sie müssen sich mehr fühlen. Ich finde es jetzt unverzeilich, dass ich schulmeisterte und vor den Geschwistern beschämte; zart gegen ihre Fehler, *allein⁵¹ mit ihnen sprechen* und das heilig halten, dass man von einem Fehler nur einmal spreche und den glücklichsten Augenblick mit voller Besonnenheit wähle, wo es den grössten Eindruck machen kann. Es wäre nicht gut von einem Fehler öfters sprechen zu müssen. Die Wohlthat müssen sie fühlen, nicht corrigirt und angeredet zu werden. Die Aufsicht macht *sie* gemein und *mich*. || Bei der Art zu sein, haben wir werden müssen, ich und sie, wie wir sind. Alles ist Folge von Wirkung — darum sollte man nie klagen, nur licht sehen! Die Blindheit! ||^p

Am 4-ten. [Okt.]^{51a} Tag der Abreise Jo-ns. Meine Art mit den Kindern zu sein ist die schlechteste, sie werden dabei immer schwächer. Ich habe *viele* grosse Fehler gegen die

^p Innen a kézirati lap többi része üres.

⁴⁹ Ugyanez Règles de vie-ben u. ezen a napon bejegyezve VII—1. jelzésű füzetben.

⁵⁰ '—' Hasonlóan nyilatkozik a Règles de vie (VII—1.) 1811. okt. 3. és 5-iki beírásban.. Ld. 383. és 387. l.

⁵¹ Pestalozzi eljárása. Ld. Biográfiában CXCI—CXIV. l.

^{51a} Am 4-ten mellé október való, mert ugyanezen datum alatt az J. 2-ben Josephine elutazása van megemlítve. Tag der Abreise Josephinens.

Kinder heute begangen. Ich sollte keine Notiz von ihnen nehmen. —

Am 5-ten Okt. So wie heute Abend, so muss ich sein, es ist mir und ihnen Wohlthat. Alles muss wie von selbst kommen und geschehen, und die Erwachsenen *äusserst ruhig* sein, *besonders ich*. Keine Notiz von ihnen nehmen als ob sie nicht auf der Welt wären, alles was sie ehrt weglassen, damit ich die Cur nie unterbreche. Sie müssen demüthig und souple werden, wie sie jetzt aufgeblasen, herrisch und hochmüthig sind wenn sie sich nothwendig glauben, sie sind keiner Ehre würdig — wenn ich dabei recht liebenswürdig sein könnte, lustig aber nicht *mit ihnen*. Ich muss mich ihnen selten machen. Gar viel für mich sein. Das Licht des Verstandes geht mir auf. ||^f

'Man muss den Kindern erst die *Lust* zum Lernen machen ehe man sie lehrt.'^g

Dass wir den einfachen Gedanken nicht hatten auf die Post zu schicken vor Josephines Abreise. Einfach wahr, natürlich ist besser als Würde und Grösse — jetzt; denn das 2-te muss erst auf das erste gebaut werden. ||^h

Am 5-ten 8-ber. 1811. Ja ja! Kinder müssen sich sehnen nach unserer Liebe, nach unserer Freundlichkeit. Das Lehren und alles, was die Erwachsenen für sie thun, muss Lohn sein; und Erkenntlichkeit und Dank müssen ihre Herzen fühlen. Lust zum Lernen erwecken; dann erst lesen.

Am 6-ten [8ber]. Mit Trauer muss ich bemerken, dass die Kinder jetzt auf dem Wege sind boshaft zu werden, hinterlistig, recht schlimm, besonders Karl. Es wird jetzt eine sehr bestimmte und gute, zweckmässige Handlungsweise nothwendig werden. Es wäre ein grosses Unglück wenn St[akelberg] und Jos[ephine] nicht mit uns blieben. Mit rohen, verdorbenen Kindern wäre es gut sie zu separiren. Man kann auf eines allein viel besser wirken, eines verdirbt das andere; so wie böse Gesellschaft wirken sie aufeinander. Sie werden jetzt Lustbarkeit affectiren, aber ihr Inneres ist zerrissen über unsere Handlungsweise. Das ist gut. Sie werden in sich gehen und ihre Fehler merken. Es muss alles ohne sie gesche-

^f Innen 2 lap (102—103) üres.

^g '—' Ceruzairás.

^h Üres laprés, alsó fele.

hen; gar keine Worte, gar nichts durch Worte und raisonnement, auch keine Ehre ihnen erzielen. Dass die Ausbrüche ihrer Unarten mich gar nicht verwunden. So wie gestern Abend muss ich mir's einrichten, das wird vortrefflich sein. Keines Vertrauens sind sie jetzt auch nicht würdig, besonders Karl. — So wie gestern, das ist ihnen und mir Wohlthat. — Alles muss wie von selbst kommen. Ich brauche sehr viel Ruhe, weil ich seit der Krankheit der Kinder im April,⁵² durch physische und moralische Anstrengung und Leiden viel gelitten habe. ||

Ich glaube es wäre gut, wenn ich bei jeder Sache, jedem Worte, das ich den Kindern adressire, eine Weile darüber dächte, ob es gut ist — bei *jedem*, bei jedem Befehl, bei jeder Erlaubniss etc. Ich soll nicht hofmeistern, aber Gesellschafterin, Freundin sein. Das Schnitzeln an ihrem Character scheint Vermessenheit; sie werden sich in der Freiheit schon gut entwickeln. Ich sehe jetzt ein, dass ich ihnen zu wenig Freiheit liess. Immer vor den Epochen, wo was geschehen soll, soll ich denken wie man es am schönsten, am erhabensten einrichten und lösen könnte, — so vor dem Essen. — Das Lesen und englisch oder etwas, wobei man indirect sie beschämen kann über ihre Unlernlust.

Jetzt denke ich noch zu viel über sie, ich soll über mich denken. Wer weiss was uns und mir bevorsteht, ich muss mich stärken für die Zukunft — ruhig. Schön in meinem Führen.

am 8-ten 8-ber 1812.⁵³ Eine weissagende Ahnung. Viel stand bevor, denn viel Grässliches geschah. Ankunft und schrecklich störender séjour von M[utter]. Schreckliches Leiden in demselben Moment. Verlust der Güter, Zerstörung alles sinnlichen Glücks und Uneinigkeiten, Trennungen der Gemüther. Auflösung und wieder Auflösung und Bedrängnisse ohne Ende. Verrath, Verläumdung, die traurigste schrecklichste Epoche unseres Lebens. Durch Armuth und Noth ein volles Jahr. Kaum glänzt in diesem Augenblick eine heitere Morgenröthe einer glücklichen Zukunft. Herabsinken alles moralischen der Gesundheit, Zerstörung alles dessen was gestern gethan war. Gänzliche Auflösung aller Hausgenossen, Vernichtung falsche Urtheile etc. ||

⁵² Uglyanezt mondja VII—1-ben is. Ld. Napló 324. 1.

⁵³ Egy évvel később már a Bécs melletti Dornbachban, illetve Bécsben, sor alatt írva.

Am 7-ten 8-ber 1811. Was Jo[sephine] hilft ist nur die grosse Einsamkeit, sobald sie sich in Geschäfte hinein begäbe würde sie weniger. Vielleicht soll man das nie. Alle Geschäfte innen als aussen, sich als etwas anders betrachten und nie in ihnen und für sie allein leben. Kann man aber ausweichen die Noth als Gesetzgeberin zu erkennen?

Ich will heute nur für mich sorgen, als wäre ich allein in diesem Schloss. Mich nicht führen lassen durch die Ereignisse, sondern die Ereignisse leiten.

Wenn ich acht haben werde und besonnen sein, so werde ich finden, dass ich sehr öfter als ich meyne das *Falsche* vorgebe, und gern mit *Unwahrem mich befasse* — ich heuchle etwas od. affectire, mache mir es selbst glauben, gebe es vor. Ich soll mich davon rein machen, ich soll mich nicht einlassen das Unwahre sagen oder zu thun.

Die Kinder unter sich sind immer gut, was sie auch thun, aber die Erwachsenen, die verderben oft durch eine unbesonnene Rede; das sich hineinmischen in die Bildung, die Gott|| und die Natur ihnen gibt, dies thut viel böses. Nur das Böse verhüten sollen sie, schützen das junge Kind; nie durch Rede, sondern durch Handlungen. Die Leute im Hause, die Kinder, alles muss sich nach mir richten; wenn ich mich nach ihnen richte, ihnen nachgebe, so ist es verkehrt und ich verliere alle Würde und allen Eindruck, den meine Gegenwart in wichtigen Momenten hervorbringen soll. Ich habe viel für mich; wenn ich es aber selbst weggebe und alles vermenge, wenn ich meine Hochheitsrechte selbst herabsetze, von wo soll der *Nachdruck* kommen? So ist alles was Jo[sephine] meint, mir in tausend verschiedenen Formen sagte und zuletzt in ein Wort zusammenfasste *reverence thyself, achte dich selbst*.

am 8-ten 8-ber. Nichts entwürdigt so sehr das Äussere, als das unruhige Gehen und Kommen und Geplauder, das *profane Geplauder*. Vor dem herrischen Ton muss ich mich auch hüten. Der höhere Stand und Reichthum hat viel Lästiges — viele Domestiquen etc. Wenigstens muss man das Gute, das er hat, an imponirender Würde, nicht selbst weggeben, wie will ich sonst den grösseren Haushalt regieren? Der Weise wird gewiss alles was seine Laage hat abwägen und die Nachtheile durch die Vortheile wieder aufheben und gleich zu machen trachten.

Ich wollte zwar (nach meinem Plan) dass alle Menschen mit denen ich umgehe, sich nach mir bequemen müssten, und sich die Einrichtung die ich mit meiner Zeit getroffen, gefallen lassen. Aber ich bequeme mich doch stets nach andern

und lasse mir Alles gefallen, halte nicht treu an meinen Plan; ich werde verwirrt dann und verrückt. ||

Am 9-ten 8-ber. Il faut que cela fasse une mauvaise impression, si un chef qui ne devrait que commander et tout savoir, demande conseil d'un subalterne, s'il ne sait les placer et agir sur eux selon leur capacité relative. L'homme doit certainement savoir et sentir ce qu'il est, et quels sont les devoirs de ce qu'il est; un chef agissant comme subalterne méconnaît sa dignité, il est méprisable, et sera bientôt gouverner^h lui même et mépriser^h par ceux, qu'il devrait diriger. — De savoir se vaincre! se posséder! Je veux m'acharner dans ces qualités aujourd'hui, je serai auprès des enfants et je ne leur parlerai pas. J'ai été trop avec Victoire — pas la flatter, pas la louer.

Am 11-ten. [Okt.] Dass ich in meiner Mutter auch meinen Vater verehren will, sein Andenken. Das Verhältniss in dem ich einst mit ihr war, soll nie wieder zum Vorschein kommen. Durch mein Betragen muss ich alles regeln. Achtung gebieten. Ich muss alles das rechtfertigen was ich von mir zu erwarten gab. Früh will ich auf sein. Eine gute Zeit mit der Mutter zu sprechen, — Aufmerksamkeiten und consequentes Betragen wird sie freun und sie wird es ehren.⁵³

Dass der Erzieher auch sein Äusseres sehr beachte und nie hässlich; unordentlich noch läppisch erscheinen soll. Ich habe *viel* wieder gut zu machen bei der M[utter] und bei den Kindern.

Es schien mir die Blüthe der Erziehung wenn jeder Fehler im Kinde sich selbst bestraft. Die beste Zeit wenn ich mich recht früh Morgens zu der M[utter] Bett setzen werde zu schwatzen. — Das wird sie freuen. ||

Um 5 auf, lesen beten, 6 [Uhr] aus dem Bett. Kinder wecken, waschen mit ihnen beten; 7 eines allein zu mir. 8 das 2-te, 9 das 3-te, 10 — das 4-te, etwas zur M[utter]. Spazieren bis 1. Speisen mit der M[utter]⁵⁴ um 3 im Hause

^h Sic! gouverné, méprisé helyett.

⁵³ Brunsvik Teréz felvett szokásához képest már előre megszabja teendőit, sőt anyjával való érintkezés módját. Ez arra vall, hogy együttlétre számít. V. ö. 388. l.

⁵⁴ Ez is erre vall.

nachsehen und alle Anordnungen bis 5. 5— $\frac{1}{2}$ 7 spielen, singen, Musik. $\frac{1}{2}$ 7 die Kinder hinüber, ich mit der M[utter]. 9 beten bis 10. Plan machen für den nächsten Tag, Materialien. Josephine nicht in die Nachtluft. Baden alle 2-ten Tage. ||

Wenn jeder seine Pflicht wahrnimmt sich einen Plan macht und darauf recht streng hält, so wird Gottes Seegen mit uns wohnen und gesegnet werden um unserer Frömmigkeit willen noch viele Menschen sein. ||

le 13. Il y a une manière d'agir pour atteindre un but, où on se dégrade soi même — où on commet une faute. Il y a une autre manière qui conduit au même but, mais où l'on fait sentir aux autres et d'une manière très juste et décente, que ce sont eux, qui ont tort, p. e. quelqu'un me vient indiscrètement à m'interrompre; quand je ne lui répond pas du tout, il rentre en lui même, il sent qu'il a tort, et que celui là aurait raison de lui en vouloir, ou au moins il reconnoît la justice de ne l'avoir pas écouté; mais si au lieu de cela je lui dis, et avec un ton revêche, *qu'il a fait une indiscrétion*, j'ai commis une faute contre la délicatesse, la douceur etc., et je provoque son mécontentement. J'ai peu d'occasion et je ne profite pas du peu *pour me vaincre!* comment puis-je sans m'y exercer, me vaincre alors, quand l'honneur et la vertu le commanderont, ou si de puissantes inclinations et situations demanderont beaucoup de force et de pratique à résister à la tentation? que sera-ce? ||

le 13-ieme. Un état constant et impertu[r]bable me semble très nécessaire pour s'affermir, pour être bonne, aussi pour ces enfants. — A quoi se tiendront-ils un jour, si dans l'âge où ils sont maintenant on change toujours! Je crois que quelques sentences pleine[s] de sens, de sanction et d'énergie, valent mieux aux enfants que des lectures, des livres, beaucoup de paroles. On pourrait adopter la manière majestueuse d'agir sur eux, que Moïse avait sur les israélites, et qui imposent encore à tous les peuples de la terre.

Je crois qu'on peut encore faire de ces enfants ce qu'on veut. — Le législateur transforme l'homme fait. — *Pythagore*.⁵⁴ *Eloise*⁵⁵ et d'autres n'éduquèrent que des personnes faites, et quels avantages avons nous sur ces enfants!

⁵⁴ Pythagoras. Ld. 291., 314. l. és jegyzeteik. — Társulatában csak felnőttek lehettek, ahol tudományos, vallási, etikai és politikai célok elérésén fáradoztak.

⁵⁵ Eloisa Herder feldolgozásában. Ld. 280., 292—293. l. és j.

Quel mal j'aurais fait aujourd'hui, si je me seraisⁱ mêlée de ce que Fritz doit faire. Voilà ce qui était souvent ma faute. Je crois qu'il est très bon que Jos[ephine] et moi nous ne soyons plus séparé[es], autant que nous devons agir d'accord. Une petite séparation est utile, chacun réfléchit de son côté sur ce qu'on se disait, mais dans une plus longue, les âmes se frayent de nouvelles routes, reçoivent de nouvelles conceptions et il coute alors trop de temps et de peines pour s'accorder si intimement pour agir sur les mêmes individus et objets avec bonté et sûreté. Cela demande certainement une union aussi parfaite, qu'elle peut être entre deux esprits. Je regarderais comme un malheur si Jos. nous quittait. Le changement et l'alteration || qui influent sur les enfants est très pernicieuse. Ils sont alors comme autorisés à nous juger. On évite dans leur nourriture le changement qui les accoutume à la simplicité. Ceux qui doivent influer sur eux, il importe qu'ils leurs paraissent immuable[s] comme le soleil; un conteste entre moi et Jo[sephine] que nous sommes pas d'accord sur la manière d'influer, est un malheur pour ces pauvres innocents. Jos. n'ose plus les y exposer. Il est inconcevable comment on peut vivre sans trouver le temps à une réflexion mûre et suivie — à la prière. Si on ne se laisserai^j pas aller les premiers jours, quand la distraction arrive, il serait si aisé de trouver au milieu des plus grandes et accumulées affaires, une demie heure chaque jour, pour nourrir son âme, ce qu'on devrait moins omettre que de nourrir le corps, qu'on trouve pourtant le temps de nourrir 3—4 fois le jour. On trouve le temps pour dormir, et le premier est un devoir aussi nécessaire et plus saint, et parceque l'omission est moins perceptible, l'homme qui veut réellement être bon, devrait y veiller avec d'autant plus de vigilance. Comment on peut se laisser aller à un état distrait! Quintilian.⁵⁶ Seneca.⁵⁷ Lucan⁵⁸ seront une très bonne lecture.

Am 19-ten 8-ber 1811. Der Knaben Leidenschaften sind sehr aufgeregt. Jetzt sollt' ich nur sänftigen, mit leiser Hand unterstützten, führen. Ich sollte in Allem mehr besonnen und

ⁱ Sic, étáis helyett.

^j Sic, laissait helyett.

⁵⁶ Quintilianus, Marcus Fabius (szül. 35 Spanyolországban —118), híres római rétor, a szónoklat tanára. Híres műve: Institutiones oratoriae.

⁵⁷ Bizonyára Seneca, Lucius Annaeus (szül. Kr. u. 3, 65-ben öngyilkos), Nero nevelője. A legkiválóbb latin sztoikus. Számos filozófiai iratát mind a középkorban, mind később, igen olvasták, bizonyára Br. Tereíz is. Epistolae morales 1809-ben jelentek meg. — Ld. Napló 280. l. is.

⁵⁸ Lucanus, Marcus Annaeus szenátor és augur Rómában. — Ld. 280. lapon jegyzetet.

überlegt handeln, im Haushaltsgeschäft, auch für mich könnte mit dem heutigen denkwürdigen Abend eine neue Epoche des Verhaltens angehen. Kein Schlendrian, Anstatt zu denken wie St[akelberg] und Jos. und M[utter] handeln *sollten*, denken *sollten* — soll ich vielmehr *über mich wachen* dass *ich* recht handle und alles Gute thun was ich thun kann und es recht thun. Auf mich sehen, auf mich denken, dass ich immer würdig denke, handle und aussehe. Wo jeder auf sich denkt und rechtschaffen handelt, da *wohnt Gottes Segen*. Nichts unterlassen aus Trägheit, Weichlichkeit, Zerstreuung, Oberflächlichkeit. Zusammen nehmen soll ich mich und vortrefflich sein. Meine Pflicht erfüllen — nicht so sehr ob andre sie erfüllen, andre werden viel weniger schädlich werden wenn ich abwehre und helfe wie ich kann. Jetzt kann eine Reihenfolge von guten Beschäftigungen für die Kinder kommen. Ich werde sie nicht verlassen, aber nicht fordern, nicht corrigiren, animiren, unterstützen nur. Gerecht, billig, human gegen alle Menschen, aber nicht viel auf sie zählen. Bei Lesung des Lebens Pythagoras,⁵⁹ schwur ich zu leben für Weisheit und Tugend. Anstrengen will ich mich, jedem Kind einen Wahlspruch, sie so unterstützen.

VIII—59.^a

Den 6-ten 9-ber Mittwoch.¹ [1811.] Vor gemein sein und schwach sein sich hüten. Ce calme d'une grande âme. Courage et dignité. Muth und Demuth und Dank zu Gott. Ich habe die Aufgabe, dieses ganze Monat mich im anständigen Betragen zu üben, nichts der Sinnlichkeit zu zugestehen. Silence intérieure. Keine Wi(e)derrede sei in meinem Munde. Ich werde in allen diesen Aufgaben viel Versuchungen auszustehen haben. Besonnen! Achtsam!

Den 11-ten Mittwoch,² [December. 1811.] Mehr Acht-

^a A VIII—59. jelzésű irat sárgás durva 4-rétre hajtott félv papírlap. Lapok száma: 1—4, 4-ik üres, a 3-ik 1812-be való és oda be is osztatott. Nem lehetetlen, hogy ezek a beírások a VII—1. jelzésű füzet folytatásának voltak számvá, mert itt is a szerdák vannak betartva.

⁵⁹ Pythagoras Brunszvik Teréz kedvenc alakja volt. Ismereteit róla a Voyage du jeune Anacharsis-ból szerezte. V. ö. 314. l., j.

¹ November 6-ika 1811-ben esett szerdára.

² 1811 decemberében a szerdai nap 11-ére esett.

samkeit muss ich auf mich und mein Betragen und meine Fortschritte legen. Bei den gemeinen, täglichen Beschäftigungen jemand Erhabenen, Grösseren mir an die Seite denken, z. B. auf Ottos³ [Stakelberg's] Ankunft mich vorbereiten. Mich bilden zum religiös Erhabenen nach Fichte.⁴ Keinen Zeitverlust, streng jede Minute benützen, meine physische Kraft steigern, mir alles versagen können. In die freie Luft — früh auf. Mich vorbereiten, einmal Jo[sephine] etwas recht Tüchtiges zu leisten. Ihr Vertrauen dazu einflössen. Die Hausgeschäfte mit mehr Ordnung und Pünktlichkeit führen. Jo[sephine] beleidigt meine Moralität, wenn sie meine Gefühle für sie und ihre Kinder brusquiert und willkürlich zerreiszt. Wie sie denkt, dass sie die Ebenbürtigkeit nicht anerkennt, bin ich ein Anhängsel, was sich immer nach dem Winde drehen muss. ||

Schön ist, was sie über Weiblichkeit sprach, dass es das feine sittliche und feine Gefühl ist, dass ein Weib bescheiden, still in Worten, Manieren, keine raschen Bewegungen etc. Ich mache mir hier das Gesetz, mich nicht verreissen zu lassen und diess immer zu befolgen; meine eigene Bildung und Fortschritte wieder über alles hochzuachten und mir zu helfen unbeschadet dieses Gesetzes; alle Forderungen, wo ich

³ Otto Magnus Stakelberg (1786—1837.) Stakelberg Kristóf báró öccse, neves archeológus és történetíró Revalban, Esztországbán. Ő vezette a phygaliai ásátásokat.

⁴ Itt Brunszvik Teréz Fichte „Reden an die deutsche Nation“ előadássorozatóból azokra a beszédekre céloz, melyekben Fichte idealisztikus filozófiájának megfelelőleg a vallásos beállítottság szükségességét fejtegeti. Ezek a 2—3-ik, 5., 6. és 8-ik beszéde. Talán nem tévedünk, ha a fenti megjegyzés nyilván a 3-i beszédre céloz, ahol az új nevelésről szólva azt állítja, hogy az a nevelt elvezeti az Istenben való élethez, a régebbi, földöntúlra helyezett remények helyett adva már itt a földön a boldogságot. ... Mit einem Wort: Diese Entwicklung wird ihn zur Religion bilden; und diese Religion des Einwohnens unseres Lebens in Gott, soll... in der neuen Zeit herrschen. De nem lehetetlen, hogy célzás Fichte „Anweisung zum seligen Leben“ című művének 5. Vorlesung-jára, melyben a vallást és tudományt fejtegetve, olyan világnézethez jut, mely szerint az élet maga magasabb belátások szerinti cselekvés, az isteni eszme megvalósítása a földi létben. Ezt a munkát is ismerte Brunszvik Teréz, bár csak később van rá egyenes utalás.

es nicht anwenden könnte, abzuweisen. Sie sollen mich wieder achten. Was habe ich vom Gegentheil als, wenn sie mich gebraucht und missbraucht haben, dass sie mich verstossen. Wenn ich die Tugenden der Weiblichkeit nicht übe, so bleiben sie schwach, wenig und klein. Wenn ich sie ganz besitzen will, muss ich sie üben und nicht aus dem Auge lassen. *Mich nicht*, den ganzen Tag. Ich habe gesehen heute, dass Jo[sephine] gar keine Rücksicht auf meine Bildung nimmt, sondern eher feindselig od. höchstens es mir selbst und dem Zufall überlässt. Wie *sie* und *ihr* Bedürfniss ihr höchstes, so soll *ich* und *mein* Bedürfniss mein Höchstes sein.

Der Mensch kann sich erheben 1-tens im einsiedlerischen Leben an der Natur, 2-tens im thatenreichen, im grossen Wirken. 3-tens durch Leiden, wenn er in inniger, harmonischer Verbindung mit anderen Wesen existirt, 4-tens durch Kunst.

Mit den Kindern Deym 1811.

Nicht negativ, positiv, aber nie ärgerlich, nie meine Sache, nie dass sie lernen. Aber die Wahrheit sagen immer, *dieses sei schwach, keine Gewalt über sich* etc. Diesen bleiben lassen der nicht kräftig ist und will, aber ohne ihn aus den Augen zu lassen, immer sagen, was geschehen solle, übersetzen mit einem, zwei, oder allein auch. — Viel Volan; in mir leben.

Vicky¹ sprach, immer gerade, dass das Weib das Bild des Schönen in allem; krum nicht schön sey bei den Mädchen; ist jetzt heilig, weil die Mutter es gesagt und verlangt hat; giebt ihr Tugend; sie nicht auslassen; aber gut, lustig, recueillirt, kein Geschwätzwerk mehr, schweigend; keine Anzüglichkeiten, keine Persönlichkeiten, *im Guten leben, in der guten Sache. Die Wahrheit sein, die Gerechtigkeit*, nicht Therese Brunsvik, die Schwester der Mutter u. s. w. Durch persönlichen Wert imponiren, nicht durch Ansichten imponiren.

Die Stunden selbst halten. Maulhalten: das fällt schwer, das soll Prüfung sein, Beweis der Stärke. —

Zu nachgiebig, das soll nicht sein. Nicht kindisch, versammelt, ruhig, sanft. Lächelnd, als mich nichts angehend, aber nicht giftig; auch nicht gleichgültig, innerlich aber weise, die richtigen Mittel wählend. Aber keine Auszeichnung demjenigen; aber dem Fleissigen schmeicheln, loben. Zuvorkommen den Unordentlichen. Durch meine Haltung, die Haltung in meinem Betragen imponiren, dass sie nicht wollen schlecht sein, weniger sein als ich. ||

Im Übersetzen macht es nichts, Fehler zu machen, 100

^a A VIII—57. jelzésű irat áll egy nyolcadrétre hajtott, meglehetősen durva felületű, szürkés-kék, negyedréti papírlapból. A lapok száma 1—4, a 4. már 1813-ba tartozik mert ott már görög írásgyakorlatok szerepelnek.

¹ Deym Victoire.

Worte nicht zu wissen. Darin sind Kinder zu reizbar, sie wollen nicht unrecht haben, nicht gefehlt. Wie sehr muss also *diese* Kinder meine Art empören! Es sind verdorbene Kinder, sie haben Anleitung zum Bösen gehabt. Man muss froh sein, sie etwas nur für Recht und Licht zu gewinnen. Die schönste Art von Schönfeld² Geld zu nehmen, um sich zu rangiren, wäre, ihm die Gallerie in Pacht zu geben. Doch müsste er so juridisch gebunden sein, dass sein ganzes Vermögen, im Fall er nicht reussirt, für die Dauer des Contracts haften muss, damit man nicht in den Fall käme, wenn er was verdorben hat, es zurücknehmen zu müssen. Dieses wird er gerne eingehen, weil er so sehr von sich eingenommen ist, dass ihm der Fall ganz unmöglich scheinen wird.

Je ausgelassener, je lieber. || Gar nicht die Knaben betrachten als vernünftig und das Gute wollend, im Gegentheil. Das ist Fehler, wenn als gleichmässige sie betrachtet. Das allein kann alles Übels Ursache sein.

Die Kleinen sind nicht mir gleich. Warum mich aber herabsetzen und darum ist der *méconte*^{2a} dann so schmerzlich. Wenn ich sie als schlimme Kinder betrachte, werde ich viel mehr Freiheit haben. Wenn ich nur gegen Fritz fest bin, auch Carl. Dem rein Vernünftigen und rein Wahren ohne Leidenschaftlichkeit, ohne Persönlichkeit wi(e)dersteht und wi(e)derspricht nicht leicht ein Kind. Ich muss aber keine Geschäftssache daraus machen, — je mehr Wi(e)derstand, je gleichgültiger, und gelassener, trockener.

Selten eingehen in ihre Pläne und Worte, aber unschuldige Freude gern machen. Innere Haltung entgegengesetzt dem Leichtfertigen, Zerstreuten, Willkürlichen, Launigen, Tyrannischen, welches alles immer den Nebengeschöpfen erscheint, die dadurch leiden.

Einerseits zuviel Achtsamkeit auf sie, andererseits zu wenig. So auch bei Domestiquen. Auf die menschliche Schwäche mehr Rücksicht nehmen.

Wenn der Lehrer sieht, dass eine Sache den Kindern zuwi(e)der, so lässt er es fahren, aber so, dass das Kind nichts merkt, sondern das Lächerliche auf es fällt, aber ohne es zu beleidigen, giebt etwas anderes auf, sagend, das wollten wir noch vorher machen. Nach einer Weile kömmt er mit dem nämlichen aber unter einem anderen Nahmen vor, mit Umschreibung. ||

² Ismeretlen vállalkozó. A Rothen Thurm melletti Müller's Kunstgallerie-röl van szó, melyet gróf Deym tartott és ahova Josefín férjhez ment. Ld. Biogr. LVIII. l.

^{2a} *mécompte helyett.*

VII—13. b)^a

Sois ma bonne Henr[iette]¹ l'interprète aimable et aimée auprès de tes estimables parens p[ou]r leur communiquer des vœux [formés pour leur Santé pr leur bonheur et bien et par la Société de Witchapp]^b que forme la Société de Wittchapp p[ou]r leur gloire, félicité, Santé et une longue vie d'un inaltérable bonheur. Je n'ai pas été si heureuse de passer avec v[ou]s tous l'hiver. Je prie Dieu qui veuille exaucer mes souhaits. — Sois aussi toi, ma chère Henriette bien heureuse avec Auguste² Julie³ et ta petite famille. Je [ne pas pouvoir]^c me vois mis hors d'état de contribuer au désir de la chère tante en achevant de faire la connaissance de son protégé^d — je crains aussi que cela ne lui donne quelque désagrément vis-à-vis [d'elle]^d lui, mais il me fut impossible de concilier tous mes devoirs, impossible de me refuser au besoin d'une Soeur qui le mérite par son Sort et ses qualités et l'amour qu'elle me porte et tout ce que je lui dois de ne pas l'abandonner quand elle a besoin de moi. Mettez v[ou]s un moment à ma place — et je sais que ma chère Henriette n'aurait non plus hésité un moment de faire p[ou]r sa Soeur les sacrifices que je viens de faire pour la mienne. D'ailleurs il n'y a pas de vertu sans quelque Sacrifice. Je demande donc pardon [„Ta lettre ma bonne”]^e á ma bonne

^a A kézirat leírását ld. az 1810. évben. Az iratcsomó 13. és 14. lapjának bejegyzései. A levélfogalmazvány tartalmánál fogva az 1811. év legvégére, vagy 1812 legelejére való.

^b A szögletes zárójelben levő szöveg az eredeti kézirat on törölve.

^c A szögletes zárójelben levő szöveg az eredeti kézirat on törölve.

^d A szögletes zárójelben levő szöveg az eredeti kézirat on törölve.

^e A szögletes zárójelben levő szöveg az eredeti kézirat on törölve.

¹ Henriette Brunsvik József leánya (1789—1857), később, 1813-ban Chotek Hermanné grófné. Brunsvik Teréz elsőfokú unokatestvére.

² August Joseph, Brunsvik József fia. (1788—1825.)

³ Júlia (1786—1866), Brunsvik József legidősebb leánya, 1805. márc. óta báró Forray András felesége.

⁴ Brunsvik Józsefné házassági terveiről Terézre vonatkozólag ld. Biográfia.

Tante que mon séjour ici est encore prolongé. Je lui en aurais fait part plutôt, si je l'eusse su moi même. Je vous à tous félicite de l'heureuse délivrance de la chère Julie — c'est dommage que ce n'est pas un garçon⁵ nous sommes dans le même cas — cependant notre petite Théophile nous est aussi la bienvenue. —

Ta bonne chère et grande lettre, chère Henriette m'a fait beaucoup de plaisir ||

Im Fall jemand von den Beamten od. ihren Freunden zum neuen Jahr nach Wittchapp kommen wollte, so suchen sie es auf eine schickliche Art abzulehnen und zu verhindern; ich bin nicht in der Lage Aufwartungen anzunehmen.⁶ Ich habe heute 2 Briefe Wien v. 19. und v. 23. Der Wagen von hier war Sonntag ab noch nicht in Wien. ||^f

Die Kleinen instruiren, um sie den Grossen nachzubringen. Jeder Fehler im Kinde sollte sich selbst bestrafen.^g

^f Innen a 14. lap legnagyobb része, valamint a 15—23. lap üres.

^g Innen a 24. lap üres.

⁵ Forray Júliáról, később gróf Nádasdy Lipótnéről van szó. A magyar nemesi évkönyvekben hiányzik születésének éve és hónapja. A gothai almanachban 1818 szerepel mint születési éve, holott tudott dolog, hogy a később, 1817-ben született Forray Iván fiatalabb volt Júliánál. Az országos levéltárban Nádasdy Lipótné haláláról őrzött gyászjelentésből (melynek kikeresését Dr. Tirscher Jolán levéltárnok úrnő szívességének köszönöm) megtudjuk, hogy gróf Nádasdy Lipótné Forray Júlia bárónő, illetve akkor már grófnő, 1862. aug. 22-én 51 éves korában halt meg, tehát visszafelé számítva 1811. aug. 23-tól kezdődően 1812. aug. 21-ig terjedő időnek bármely napján szülehetett. — Tekintettel arra, hogy a levélben szó van Société de Witchap-ról, továbbá, hogy a levél újévi gratuláció benyomását teszi, melyet támogat a következő kéziratí lapon levő fogalmazvány, melyben Teréz elhárítja az újévi látogatásokat, tekintettel továbbá arra, hogy az említett Theophile a kis Stakelberg-leányka u. ez év szeptemberben már világon, sőt Witchapban volt anyjával együtt (Ld. VIII—117. alatt), nem tévedünk, ha a jelen levelet 1811. dec. végére helyezzük, vagy 1812 legelejére.

⁶ Bizonyára azért, mert már készülődnek az elköltözésre, ami az ő esetükben azt is jelentette, hogy a pör nem állt kedvezően Stakelbergékre.

1812.

J. 2.^a

am 20ten Jänner 1812.^a Jahrestag da wir auf der Alpen-
spitze des Mont Cenis schwebten. Jahrestag da ich meine
geliebte Josephine wieder fand, wieder sah! Von dir aus, lie-
ber Tag soll ein neues, ein sanftes Leben ausgehen, voll Ge-
fühl für mich — ich will sie von mir stossen die Sorge, die
herabwürdigenden Mühen des Lebens. Arbeiten will ich
tapfer kämpfen mit dem Schicksal für Josephine; für sie
nur leb' ich, ihren Kindern, ihrem Gatten, aber sanfter Freude
will ich mich zugänglich machen, es war verschlossen, finster,
kalt, ich habe mühevollen, traurige 2—3 Monate verlebt, viel-
leicht wird es besser! vielleicht! ich sehne mich, ich dürste!
Josephinens Worte sollen dieses Tagebuch nur zieren. Wie
schön sprach sie gestern und heute über Erziehung.

am 21ten. Zu einem reinen Menschen könnten wir Theo-
phile¹ bilden, etwas ausführen, was die Philosophen aller
Zeiten wünschten und ideirten. Rein wollen wir uns machen
selbst immer höher zum Ideal hinauf steigen. Rein auch
unsere politische Existenz, niemand soll uns etwas vorzuwer-
fen haben u. s. f.

^a A J. 2. jelzésű füzet 102. kézirati lapjáról. Az 1812 későbbi
betoldás megfelelő évmeghatározás.

¹ Theophile a második kis Stakelberg-leány, aki a naplóból követ-
keztetve 1811 szeptember elején születhetett (a Gothaisches genealogi-
sches Taschenbuch der adeligen Häuser. Deutscher Uradel. 28-ter Jahrg.
Gotha, 1929. nem adja a hónapot és napot) és így Laura Mária után
alig egy évre, ami tekintve Jozefin gyenge fizikumát, nagy leromlásra
vezethetett és bizonyára Teréznél nagy aggodalmakat okozott. Erre,
valamint a birtok liquidálásából származó és az újszülött körüli gon-
dосkodás miatt fokozott, hajszołt időszakra vonatkozhatik a „mühevölle,
traurige 2—3 Monate“. V. ö. biogr. CCCC—CCCCX. 1.

J—3.

TAGEBUCH IM JAHRE 1812—1813.^a

Des Weltgeföhles blendend heisse Strahlen^b
 Schaut der das heilige Prisma sich genommen,
 Als schönes Spiel der fünf vereinten Farben.
 In jeder sieht er ganz das Bild der Sonne
 Die dunkeln sind ihm auch des Lichtes Strahlen,
 Für die die fern von dessen Quel noch darben.
 Im Leben die sich starben;
 Den Geist die Furcht, das Dunkel baut die Liebe.
 Der Tag der Sichel ist der Tag der Garben.¹||

Ritter's Empfindung.²

„Freunde schien der Himmel mir zu geben.
 Einen gab er endlich wirklich mir;
 Aber kaum dass er ihn mir gegeben,
 Nahm er wieder ihn hinweg von mir.
 Traurig Loos! Wenn alles nur beginnt
 Dass es fast beginnend schon zerrinnt.

^a A J. 3. jelzésű napló 4-rét keménykötésű könyv. Magassága: 23 cm. Szélessége: 17 $\frac{1}{2}$ cm. A vöröses fedőn sajátkészítésű papírvignetta, és pedig egy nagyobb, szélesebb, és a közepén egy szívalakú kisebb. Ez utóbbin sajátkezű írással: 1812

1813. A nagyobb vignettán, a kis vignetta csúcsa alatt: 1812. Therese. Mind a borítékon, mind a kézirat minden egyes beírt lapján a pálfalvi levéltár pecsétje: Archives De Gerando Pálfalva. Lapok száma: I—IV, 1—54. Üresek: 41b), 41c). A 40. és 41. lap között 1 lap kitépve a lepecsételés előtt. Az írás igen rossz, teljesen fakult tinta. I. lapon felírás: Tagebuch im Jahre 1812—(1813). Ez utóbbi feketébb tintával, tehát későbbi beírásra mutat. Beírások: Febr. 1. és 2., 6., 24., 26.; márc. 3., 16., 17., 20., 23., 26., 28.; ápril. 1., 7., 26.; május 7., 10., 24.; június 9. A keltezés mellett néha előforduló napokat — összehasonlítva az 1810—14-iki időszak kalendáriumaival, az 1812-es év megállapításához vezetett.

^b Ez az egész itt következő beírás a kézíraton a keménykötésű füzet első 3 lapján római számokkal van jelölve: Ia), Ib), IIa) IIb), IIIa), IIIb). — A tintáról és írásról ítélve később irattak be a könyvbe, de mivel pontos dátumuk nem volt megállapítható, meghagytak a könyv kezdeteké.

¹ Szerzőt nem sikerült megállapítani; esetleg magától Br. Teréztől.

² A Ritters Empfindung mintha Schulze Ernst (1789—1817) egy költeményének parafrázisa lenne, melyet Teréz naplójában lemásolt (kiadatlan) J. 4. 219—221. kéz. l. „E. Schulze aus seinem Tagebuch”. Hiszen Br. T. Mathisson dalát is parafrázírozta. Ld. biogr. CXXXV—XI. l. és j. Az írás arra mutat, hogy később iratott be a könyvbe.

- Liebe schien der Himmel mir zu geben,
Liebe gab er endlich wirklich mir;
Aber kaum dass Er sie mir gegeben,
Nimmt Er wieder sie hinweg von mir.
Traurig Loos! wenn alles nur beginnt
Dass es fast beginnend schon zerrinnt.
- Rings verlassen seufz' ich meine Klagen
aber höret eine Seele sie?
Niemand höret, ich muss fast verzagen,
Ausgestorbener war die Welt noch nie!
Traurig Loos! wenn alles nur beginnt
dass es fast beginnend schon zerrinnt!
- Aber nein! ich will nicht fürder zagen
Einer hört die Klage wirklich noch.
Er ist todt! dem Leben zu entsagen
Lebt er todt im höheren Leben noch.
Seinem Geist allein war ich verbunden
In der Kunst hab ich ihn wieder gefunden.
- Fahre Leben denn nur fort zu toben
Todt vernehm ich deine Plage nicht:
Eins mit meinem Freund leb ich dort oben,
Thu aufs Irdische fortan Verzicht.

— — — — —
 Meinem Freund allein war ich verbunden:
 In der Kunst hab ich ihn wieder gefunden!
 Kunst allein ist wahrhaft ächte Liebe,
 Sie bleibt treu solang wir ihr nur treu,
 In der Kunst sei einzig was ich liebe
 Und die Kunst ist ewig, ewig neu.
 Freundschaft, Liebe, alles war verloren
 Doch die Kunst hat alles wiederbohren. ||

Ritters Brief.³ Ehre! — Achte! — Aber thue deine That.
 Lass aufs naivste dich gewähren — Gehöre niemand! —
 Entschlage dich sogar des Bewusstseins *dir selbst* zu ge-
 hören.

‘Dann sei — dann lebe! und in aller Bedeutung. Fürchte
 nichts — hoffe die Gegenwart! Erwarte nichts. — Dann
 findest du, dass du alles hast. Es zu erhalten hast du in dem
 Augenblick schon gelernt. Bist du nun was du bist, so findet
 sich dir was du besitzen sollst. Ich spreche von *Liebe*! Uns
 erwartet alles. — Sind wir da, so ist es auch da. Alles ist

³ Ritters Briefe-re ugyanaz áll, mint az előbbire. Ismeretlen a szerző, esetleg Teréz maga.

wirklich was möglich ist. — Schae! — Sey! — Eines gibt das andere.^c

'Alle Nachamung ist klein.'⁴ ||

Characterschilderung, Aspasia⁵ durch Stael.⁶ 'und Friedrich Schlegel:⁷ August 1812. Wie viele Frauen ohne innere Einigkeit und Haltung gehen werthlos unter ob sie sich gleich unmässig brüsten den geistlosen Buchstaben des Gesetzes gehalten zu haben. Anderen dagegen, höherer Natur, ist dieser Buchstabe nie erschienen, es ist ihnen darüber nie ein Zweifel entstanden. Keine Reflexion, kein Stolz über das Halten des Gesetzes weil ihnen gar kein zwingendes Gebot vor der Seele stand. *'Dem reinen Kreis solcher Naturen kann das Gemeine nie nahen. Ohne Mühe, ohne Belehrung, ohne vieles Thun veredeln sie alle Umgebung durch ihr blosses Dasein, sie bewirken in befreundeten Gemüthern eine Erlösung von allen Bösen, eine Umkehrung zu allem Guten und Schönen'*^d

Männer vermögen Vieles, mehreres; aber eine Heiligung dieser Art ist nur das Werk der edelsten Frauen. — Unkeusch sei uns aber das unliebenswürdige zu lieben, dem Guten und Schönen sich mit halber Seele hinzugeben und es dann auch zum Gemeinen herabzuziehen und sich zu schämen, das Liebenswürdige liebenswürdig zu nennen und aus vorgeblicher Moralität sich zu zürnen und zu heucheln. — Alles dieses lähmt den Geist und Leib, wir müssen, wie Goethe sagt: unablässig streben

uns vom halben zu entwöhnen
und im Ganzen, Guten, Schönen
Resolut zu leben.

^c '—' Ezek a mondatok más tintával irattak.

^d '—' Az aláhúzások Br. Teréztől származnak, sötétebb tintával, tehát későbbiek, látszik, hogy ki akarta

⁴ '—' Még elutóbb, feketébb tintával és öregebb írással íródott. A mondat maga mintha erősíténé a 2. j.-ben mondottakat.

⁵ Aspasia, Miletosból, ünnevelt görög hetára, Perikles kedvese, szelleméről és bájáról híres. Sokrates is tisztelte. Perikles halála után férjhez ment egy állatkereskedőhöz. V. ö. 275. l., j.

⁶ Tévedés. Ld. biogr. CCCCXXX. l. Staël-Holstein, Anna-Louisa Germaine báróné, Necker miniszter leánya (1766—1817), a császári Franciaország legkiemelkedőbb írója, — mint a francia forradalomban résztvett egyén, — Napoleon idejében száműzetésben élt külföldön. 1796-ban férjétől elválva, 1802 óta özvegyen Aug. Wilhelm Schlegel (1767—1845) tudós és költővel élt, felváltva Párizsban, Itáliában, Németországban és Cöppethben a Genfi-tó partján.

⁷ '—' A kéziratban a Friedr. Schlegel név sor felett feketébb tintával van írva. Friedrich von Schlegel (1772—1829), az előbbi öccse, szintén tudós, és mint költő tehetségesebb volt bátyjánál.

Wenn wir Pericles⁸ und Socrates⁹ betrachten in ihrem Thun und Sinn und ihre Verehrung für Aspasiens⁵ kennen, so werden wir überzeugt sein, dass sie *vom Halben, Häßlichen und Schlechten sich frei erhalten haben!* Wir werden nicht mehr glauben, dass geistlose Gemeinheit unter ihnen geherrscht und uns aller Vergleichung schämen die aus der tiefsten Erniedrigung der gemeinsten Kreise geistloser Menschen hergenommen sind. ||

*Das Göttliche.*¹⁰

X

Edel sei der Mensch Hülfreich und gut; denn das allein unterscheidet ihn von allen Wesen die wir kennen. Heil den unbekannten höheren Wesen die wir ahnden. Sein Beispiel lehrt uns Jenen glauben. Denn unfühnd ist die Natur. Es leuchtet die Sonne über böse und gute! Und dem Verbrecher glänzen mit dem Besten der Mond und die Sterne. 'Der Mensch'^{10a} allein darf den Guten lohnen den Bösen strafen, heilen und retten, alles irrende schweifende nützlich verbinden und wir verehren die Unsterblichen als wären sie Menschen. Thäten im Grossen was der Beste im Kleinen thäte oder möchte. Der edle Mensch sei hilfreich und gut. Unermüdet schaff' er das Nützliche, Rechte, sei uns ein Vorbild jenes gehn[d]eten Menschen.

Confucius,¹¹ Brahma,¹² Moses,¹³ Zoroaster.¹⁴

⁸ Perikles (Kr. e. 468—429), kiváló hadvezér, művészetek és tudományok előmozdítója — a periklesi fénykor —. V. ö. Napló 267., 299., 320. l., j. sat.

⁹ Sokrates (Kr. e. 470, vagy 469—399, mérégpohár által), filozófiájában a külső természet vizsgálatától visszatér az ember, a szubjektum vizsgálatához, azaz az önismeretet követeli. A szofisták szenzualizmusával szemben az intellektualizmust hirdeti, mely szerint van objektív, általános érvényű tudás, csak hogy az nincs adva, hanem módszeres gondolkodással kell azt megszerezni, és pedig logikus indukcióval, legsikeresebben az együtt való gondolkodással és együttes vizsgálódással. Ezt az indukciós-definíciós eljárást Sokrates az etika terén alkalmazza. Szerinte a jó cselekvésnek feltétele a tudás, a belátás, úgy hogy az erény egyenesen tudás. Az erény tanítható; az erény a belátás a helyes magatartásba. Csakis tudatlanságból cselekszenek az emberek rosszat. — Ezek a gondolatok találtak Brunsvík Teréznel visszhangra. — Az egész naplói passzusra ld. biogr CCCCXXX—CCCCXXXI. l. és j.

¹⁰ Goethe-től. Vermischte Gedichte, 1. Reihe. — Br. Teréz a kiírásnál eltekintett a versformától.

^{10a} '—' Eredetiben: „Er”. Előtte öt versszak kihagyva.

¹¹ Confucius, Konfucse kínai bölcs és vallásalapító (Kr. e. 551—478). Az erény és igazságosságot hirdette. Erkölcstana józanságon alapul.

¹² Brahma, szanszkrit nyelven istenséget jelent, a világ és az emberiségnek alkotóját.

Die letzten Bücher sind ins Deutsche übersetzt und geben einen Aufschluss über die ersten Menschen und dass alles aus einem Stamm und unschuldig von einem Gebürge in Indien, so weiter von Gebürg zu Gebürg sich ausgebreitet haben, da das übrige der Erde noch unbewohnbar war. Zoroaster lehrete vom bösen und guten Prinzip, dass sie in einem ewigen Streite sind. Er verlangte Cultur der Erde um das gute P[rinzip] thätiger zu machen. — Thätigkeit sei das Gute, Faulheit das Böse. — Die ägyptischen Priester stammten aus Aethiopien, und früher aus Indien ab — alle Weisheit ist von Chaldiern, Indiern, Persern, Medern und Aegyptern ausgegangen, man findet in ihren alten Büchern, dass sie in der Astronomie sehr weit waren. — Die Griechen waren Kinder gegen sie; auch die Dänische, Nordische alte Mythe hat dasselbe wie die Bibel und die (drei) 3 oben genannten unverkennbar dasselbe: es ist noch niemand mit genug Vorkenntnisse, mit genug heiligem Sinn in Indien gewesen. Wäre dieses und ein Aufenthalt von 15—20 Jahren dort, er könnte einen grossen Einfluss auf alle Wissenschaft nehmen, so viel unentdeckte Schätze fände er.

Spruch des Confuzius:

Dreifach ist des Raumes Maass,
Rastlos fort ohne Unterlass
Strebt die Länge fort und weiter
Endlos giesset sich die Breite
Grundlos senkt die Tiefe sich.
Dir im Bild sind sie gegeben,
Rastlos forwärts musst du streben,
Nie ermüdet stille stehen
Willst du die Vollendung sehen.
Musst ins Breite dich entfalten
Soll sich dir die Welt gestalten,
In die Tiefe musst du steigen,
Soll sich dir das Wesen zeigen.
Nur Beharrung führt zum Ziele,
Nur die Fülle führt zur Klarheit
Und im Abgrund wohnt die Narrheit. ||

¹³ Moses, Izrael felszabadítója, a 10 parancsolat átvevője.

¹⁴ Zoroaster, Zarathustra (Kr. e. 1000 körül), a régi baktrok vallásának alapítója, az ősiránok természetkultuszának mélyebb erkölcsi alapot adott: a világosság és fény ellentétét, mint az erkölcsi jó és a gonosz ellentétét magyarázta. Br. Teréz itt Friedr. von Schlegel „Über die Sprache und Weisheit der Indier“ (1808) című művének hatása alatt foglalkozik a távol keleti vallásokkal. Ld. biogr. CCCXXXI. l.

1812—13.^a (—14.)^b**Am 1-ten und 2-ten Februar. [1812.]**

Ich verstehe erst jetzt Josephine ganz: unsere Laage fordert die *höchste Anstrengung* und nur durch *den Grad* erringen wir den Lohn. Es kann also jetzt nicht von Ausruhen, auch nicht von Ermüdung die Rede sein, aber so wie der es macht, der aus Wasser oder Feuersnoth sich retten müsste. Es ist ein schöner Morgen. Vieles wird mir klar — so wie der Morgen klar und heiter anbrach.

Wie schön und ruhig und richtig könnte ich alle meine Arbeit verrichten, reinlich und niedlich dabei. So wie gestern grosser Schmerz und Verzweiflung mich übermannte, so geht heute die Hoffnung zum seeligen¹ Leben mir wieder neu auf. Einen sehr glücklichen Vorabend hatte dieser Tag.

Wenn ich jetzt für 10 arbeite und dies ungeheure erschwingen erringen und vollbringen könnte! Welche Gelegenheit zur Achtung!

Anstrengung aber *in Ruhe* und *mit Ruhe* sonst verliert die Kraft.

Am 6-ten Februar. Alles was der Mensch vollkommen gut macht, sei es die geringste Arbeit, bessert ihn, veredelt ihn. Alles was er schlecht macht, unvollkommen, macht ihn immer schlechter.

Weniger von Empfindung sprechen, desto feiner empfindend handeln — nicht mehr sollte man thun und übernehmen als was man gut und schön thun kann. — In ruhigen Situationen sich zur eisernen Gewohnheit machen schön und richtig zu handeln mit Empfindung und Achtung. Schön gekleidet, rein gewaschen, schöne Schrift. ||

Nichts wirkt so schlimm auf das kindliche Gemüth als verschiedene Meinungen über dieselbe Sache.

Die *Leidenschaftlosigkeit wahrer Herzensgüte*. Eine geheime Rivalität kann durch immerwährenden Reiz auf das Gemüth das Wachsthum an wahrer innerer Kraft unterdrücken; Rivalität ist Laster. *Leere* des Gemüths und des Kopfes macht neugierig.

Frei von Vorurtheilen wollen wir sein von Eitelkeit und Ehrgeiz, Eigenliebe, Gefallsucht; innig ausgebeutete Liebe

a, b Ezek az évszámok az eltérő színű tintából következtetve későbbi beírások, más-más időből.

¹ Talán célzás Fichte művére: Anweisung zum seeligen Leben. Teréz szokása, hogy egyes neki nagyon megtetsző kifejezéseket egészen magáévá téve, mint rendes beszédet használja. Ld. bővebben Fichte. VIII.—59. 1811. nov. 6. bejegyzést, illetve jegyzetet 394. l.

für alle Menschen. Genügsamkeit, Herrschaft über sich selbst, Zerstreuung fürchten.

Wer sein Haupt hinweg wendet von dem göttlichen Antlitze, wendet sich auch hinweg von seinem Seegen; der Weisheit erster Schritt ist seine Thorheit kennen. ||

In Gott leben, die leise Stimme hören, sie immer befragen und befolgen ihrer Leitung uns würdig machen. Immer gelassen mit Kraft still das thun, was Gott will. Geräuschlos und füglich, die Stimme aus Ungeduld nie erhöhen. Jede Überwindung freudig ausüben die Gott befiehlt. Strenge gegen sich selbst sein, — jede Gattung Trägheit überwinden, selbst denken, selbst handeln. — Zerstreuung ist der Feind alles Guten. Stille. — Von unseren Bedürfnissen wenig sprechen. Entbehren, aber nicht verunedeln. Körperlich gemein werden im Äussern hat viel übles und ist nicht nöthig. In der höchsten Armuth kann man immer seinen Sinn aussprechen, ausüben und Schönheit der Gefühle üben. Man soll seine Geburt nie herabsetzen freiwillig; für Gesundheit und körperliche Schönheit Sorge tragen. Alleinherrscher sein über sich, niemand plagen mit Fragen, niemand's Rath bedürfen. — Frei sich alles sein. — Jede kleinste Überwindung üben.

Der bürgerliche wird selten gemeine Sache mit dem Adel machen, selten vereinigen sie sich zur wahren Freundschaft; der bürgerliche bleibt immer feindlich gesinnt gegen den Edeln durch dessen Vorzüge gereizt. Das *Motive* der Handlung, der Worte, ist die Hauptsache bei Kindern, dass sie nur Edles bekommen, Richtiges.

Kinder nicht tyrannisiren, sich aber auch nicht tyrannisiren lassen durch sie. ||

A—*ø*.^a

Ich weiss wohl, liebe Josephine, das Geheimnis meines Lebens, meines Sinnes! Ich brauche Freundschaft — ich brauche Liebe, ich brauche Erziehung. Ich würde mich vielleicht schön entwickelt haben, sehr brauchbar für dich. Du hättest mich mit ewigen Fesseln an dich binden können, hättest du nur jeden Tag eine kurze Stunde meinem Bedürfnis widmen können, ich hätte dir dafür alle Stunden meines ganzen Lebens gewidmet. So aber komme ich dir zuweilen ganz unwürdig vor und dann auf einmal wieder so würdig, dass du mir dein Liebstes und Heiligstes anvertraust. Für meine gänzlichste Hingebung behandelst du mich oft mit der grössten Hintansetzung und Kälte. Ich glaube gewiss, wenn es Dir möglich gewesen wäre, consequent mit mir zu handeln und mich wirklich zu einer helfenden Freundin zu erziehen, ich wäre erzogen und könnte dir in diesem drängenden Augenblicke ganz nach deinem Wunsche dastehn.

Die heutige Ruhe hat mir sehr wohl gethan. Die Reflection konnte eine bleibende und tiefe sein, es wurde still in mir und ich wurde still. Abends beim Spaziergang, als S[ephine] sehr roh und exaltirt war, fiel es mir nicht als unleidliche Unart der Kinder auf, sondern ich frug mich erstaunt, was hat denn auf das Kind gewirkt, dass es so ausgelassen ist.

Dienstag den 11-ten.¹ [Febr.]

O, wie hat mich dein Anblick erschüttert, liebe Josephine, und das, was du mir schriebst! Ach Gott du leidest so viel und ich gehe nur Genüssen nach! Ach, wir wollen tauschen, ich unterzieh' mich allen Leiden, wenn nur du froh und glücklich wieder wirst. Aber ich nimm dir ja schon einen Theil deiner Last ab, wenn ich deine Kinder bei mir

^a Negyedrétre hajtogatott durva papír féliv. Lapok száma 1—4., beírva 1. és 3.

¹ 11-e kedd lehetne 1810. szept., dec., 1811. jún., 1812. febr., aug. — Legvalószínűbb 1812. február 11-e, amikor Brunszvik Teréz fájdalmasan vesz tudomást Josephine betegségéről, melyre a továbbiakban is állandó utalás van.

habe. Ich glaubte deinen eigenen Wunsch zu erfüllen, wenn sie gut bewahrt sein werden. Du selbst sagtest mir ja, wir müssten schön und [félbeszakítva]

J—2.^c**am 15. Februar. Regeln u. Prüfungen 1812.**

Josephine wünscht dass ich in ihrem Geist mit den Kindern sein soll. Durchaus kein anderes Wort will ich sagen, als wie sie es gesagt hätte.

Ich will edel und selbstständig dastehen, die mich erhoben haben, sollen mich nicht fallen machen zurück — ich habe etwas Köstliches errungen, es ist hohe Zeit, dass ich es bewahre. Das heilige Schweigen habe ich heute kennen gelernt, ich schwöre ihm zu. Bescheidenheit, Besonnenheit — sind seine Töchter und Gefährtinnen — ich will sie ausüben in täglichen Beschäftigungen. Ruhe, heilige Ruhe des Gemüthes! Täglich will ich mich prüfen über diese neue Aufgabe.

Mein Wirken auf die Kinder, mein Dasein muss wohlthätig sein zum Ganzen. Ich will helfend dastehen, ich muss also 1-tens Josephinens Autorität vermehren durch mein Zuthun, dadurch, dass ich sie nie *vermindere*, in keinem Augenblick.

Mir genügt der Zweck meines hiesigen Daseins. 1-tens dass ich die Erziehung der Kinder etwas hebe und 2-tens dass ich meine Schwester und ihr die Freude gebe, dass durch ihre Kraftlosigkeit darin nichts verlohren geht. 3-tens. Die Liebe vermehren gegen ihre Mutter. 4-tens da aushelfen was durch Josephinens Krankheit unterbrochen wird. Ihnen Arbeit geben im Geist von der Mutter. Clavier spielen, lesen mit dem einen, mit dem andern. Ihnen oft wiederholen, das wird die Mutter wohl gut heissen, das giebt die Mutter, das hat die Mutter geheissen — ich stelle die Mutter nur vor. Abends reden mit den Kindern. || Josephine wünschte, dass auf 6, 7, 8 Jahre ein fixer Plan des Lebens gemacht

^c A J—2. jelzésű füzet 103—108. kézirati lapjáról.

würde z. B. den Winter in Wien leben für den Unterricht. Die Bildung der Kinder und für das arrangement und den Erwerb im Vermögen. 1812 im May nach Karlsbad und Eger; sie mit einem Kinde, wir Übrigen in der Nähe von Wien ein Landhaus auf einem Berg, dass St[akelberg] und auch die Knaben im fil blieben was sie diesen Winter empfangen haben. Nächsten Sommer Bartfeld¹ für Stärkung Josephinens; man reiste hin durch Thuroz-Árva² in den Carpathen. Während der Kur würden die Übrigen die Zips,³ Bergstädte, Wieliczka,⁴ Mármaros besuchen. Das 3-te Jahr nach dem Riesengebirge,⁵ Sachsen, dem Fichtelgebirge,⁶ das 4-te Jahr nach Russland, das 5-te nach Tyrol, Salzburg, oder Schweiz, Steyermark, Siebenbürgen etc. ||

Josephine wünscht das Skelett dessen, was jeder Individualität in jeder Rücksicht nöthig wäre, und was diesen Winter ausführbar wäre.

Josephine braucht Pflege und Aufmerksamkeit, Erheiterung des Gemüths, reine Luft, Kräuterduft, Bäder, Übung des Körpers.

Therese⁷ ||

Das Gefühl dessen was ich bin, was ich that und thun will, soll mich nie verlassen, das Gefühl was Jo. — und St[akelberg] waren und thaten und noch sind und thun wollen. —

Das Schweigen, das leise und zarte Reden und Thun. Das feine Zierliche. ||

¹ Bártfa.

² Turócz és Árva megye.

³ Szepesség.

⁴ Sóbánya a Kárpátok galíciai oldalán.

⁵ A szudeták (Csehországban) legmagasabb része a cseh-sziléziai határon.

⁶ Erdős hegység a bajor Oberfranken kerületben.

⁷ Mintha itt kezdte volna meg a fenn említett „Skelett” beírását „dessen was jeder Indiv. nöthig wäre”. De nem folytatja.

J—3.

Am 24-ten. Dass Josephine empfindlich und reizbar ist kann ich nicht ändern, es kömmt von ihrer Krankheit, aber die üblen Folgen! Meine Glückseeligkeit kann ich finden dadurch, dass ich nicht empfindlich werde, solange ich *ruhig bleibe*, schadet es mir nicht.²

26-t. Niemand kann mir schaden als nur ich selbst. Der innere Friede, die Seelenruhe sind die köstlichsten Güter.

3-t. März. Bescheiden und einfach und mässig in Allem. In des edlen Weibes Seele wohnt das Recht und das Maass.

J—2.

am 12-ten März.^a Ich war gestern, Mittwoch, nicht gut gegen die kranke Josephine; ungeduldig, herrisch, fast boshaft. Heute morgens wenig ruhig im Gemüth, unerhaben. ||

J—3.

16. März. Mit St[ackelberg] und Jos[ephine] vereint wollte ich immer besser werden immer mehr Fortschritte in Tugend und Erkenntniss! Dies mein Zwe[c]k und dann mit ihnen gemeinschaftlich das Gute befördern. Alles Gute und Schöne lieben und ausüben. Ist dies wahr? Man muss nicht nur tugendhaft sein, man muss es auch scheinen? — Rosalie³ muss ich zum Bekenntniss von Allem bringen und dann mich rechtfertigen. Sie und Marie⁴ sind Lehre dass man sich mit solchen Geschöpfen nicht befassen soll in solcher Laage. Wenn Ruhe und Besonnenheit vorzüglich dazu gehört um Kinder zur Übung des Guten mit fester Hand zu leiten, wie viel mehr Erwachsene, die man nicht so in seiner Hand hat, die anderen angehören und fremder Einwirkung ausgesetzt sind. ||

Entweihe nichts auch nicht durch Worte. Was Schmid⁵ von Schlegels⁶ Vorlesungen sagte — — Missbrauch!! des Edeln, Guten, Grossen!

^a A szerda 1812-ben esett márc. 11-ére, — tehát gestern.

² Vess össze A—J. irattal. Napló 408. l.

³ Rosalie a már többször említett gyermekgondozó.

⁴ Marie is valószínűleg egyik alkalmazott, talán komorna. Úgy látszik, Teréz a sok és sokszor leírt szabályok ellenére, melyek szerint nem kell mindenkiben bízni — nem tudta megfékezni expanzivitását.

⁵ Schmid, a korrepetáló bécsi orvostanhallgató, aki felügyelt Teréz görög oktatására. Ld. Mem. 102. l. és biogr. CCCCXVII. l., CCCCXXXV., CCCCXXXVII—CCCCXXXVIII. l.

⁶ Schlegel, nyilván Friedr., aki fivére mellett a német romantikus

So sind die Menschen, die Schäfe gleich sind und verwirken ihre Schicksale.

Ich komme durch die Erfahrung ziemlich zurück von dem schönen Traum die Menschen bessern zu wollen, zu veredeln? sie lohnen mit Undank. Da auch die Besseren, die Edleren uns aus Eigennutz lieben solange man *ihnen geben, ihnen sein kann* der Glanz, die Ehre. Sie ermüden gar leicht. — Sie können kein Schicksal vertragen mit uns. Sie fliehen den kummervollen der mit sich selbst zu ringen hat, der sich und seine Nächsten aus Noth und Gefahr herauswinden muss. — Das gefällt ihnen nicht, da kehren sie uns den Rücken.

Wahre Freundschaft, du heilige Flamme dich kennt man in der Noth! Da verräth sich der Muth und die Freundschaft. An den unglücklichen wagt sich alles;⁷ die sonst voll Ehrfurcht beiseite gingen, kritteln und verleumden und geben den schmähhchsten Verleumdungen Gehör und das nennen sie Erfahrung und Tugend. || x

Zwar müssen unsere Freundschaftsgefühle den ihrigen gleich sein, — sie können nicht mit uns leiden und tragen wenn nicht innige Herzensvereinigung staat findet. In diesem haben wir Unrecht gegen Rosalie, — wir entfernten sie, da musste sie erliegen, denn wenn man nicht *das Motive* der Handlungen moralisch sehen kann, d. h. wenn man nicht so hoch cultivirt ist, dass man an keinen *einmal* erkannten Menschenherzen durch neue Bekanntschaften kann irre gemacht werden, so muss man physisch *diese Motive* immer verfolgen können, d. h. man muss immer unterrichtet werden, warum dies, sonst kann man gar leicht verführt werden etwas unedles in den einfachsten Handlungen wahr zu nehmen; da entfernen sich die Gemüther und jeden Tag wird die Entfernung und die Critique mehr. || c

Ich glaube dass es Menschen gibt, die nicht werth sind dem Anderen die Schuhriemen aufzulösen, wie der grosse Johannes vom noch höherem Christus sagte, die aber die schöne Bescheidenheit des grossen Johannes nicht haben, eben weil sie nicht — so gross sind; ihr Wahn viel höher dazustehen meinen, ja, sogar den Grössten verachten und verläumden erdichten, oder doch leichtsinnig Erdichtungen

c A lap alsó része üres.

iskola egyik legbefolyásosabb vezetője, 1810 óta Bécsben nagysikerű előadásokat tartott. Egybegyűjtve: „Geschichte d. alten u. neuen Literatur“ c. alatt.

⁷ Bizonyára célzás Stakelbergék szerencsétlen adás-vevési szerződéséből folyó szomorú tapasztalataira. Ld. Biogr. CCCII. l. és j.

glauben. Dieses glaube ich von Rosalie, denn rein edel ist ihr Betragen nicht. — Ich glaube sie stellte durch ein halbes Jahr sich zu hoch in ihrer Idee — eben weil sie alles übertreibt ohne meine Schuld — nun diesen Winter wieder zu tief! so treibt ein Mensch mit dem andern sein Spiel! Was wird der grosse Richter dort oben sagen am Tage des Gerichts!?

Wäre Rosalie edel und gut, so würde sie offener sein — warum kann sie nicht sagen was sie denkt?

Vielleicht bin aber ich selbst die Schuld. Ihr Gemüth bedarf der leisen, schonenden Hand. Sie kann meinen rauhen Ton nicht vertragen und sie hat recht, es ist nicht schön. Sie kann meine jetzige Unruhe und scheinende Härte nicht vereinigen mit meinem gefassten Wesen diesen Sommer. — Vielleicht glaubt sie es sei nicht in mir das Schöne Heilige was jetzt nur unterdrückt ist durch die Unruhe, || Hand der Noth! Was aber mein Leiden ausmacht das sieht sie nicht. Oh kurzsichtige Menschen! Ja, wie die Kinder sind sie die das, was einmal sie hoch entzückte ein andermal in den Staub treten. Vielleicht glaubt sie gar ich sei böse, weil sie so verschlossen und fremd gegen mich ist.

St[akelberg] glaubt dies von mir er ist aber selbst nicht rein und nicht ganz edel. —

Sich selbst kennen ist die erste Weisheit die der Mensch zu seiner Seeligkeit braucht, Einsamkeit ist wohl das beste, aber sie kann auch schädlich werden. *Bete und arbeite.* Eben in Gesellschaft und im Verkehr mit Menschen und Berufsarbeiten kann man sich am wahrsten kennen lernen; nur ruhige Fassung des Gemüthes, Sammlung der zerstreuten Gedanken, gesetzter unparteiischer Beobachtungsgeist gehört dazu um die Gelegenheiten nützlich anwenden zu können. Bei Ausrichtung deiner Berufsgeschäfte gib auf dein Herz Acht. Wache den ganzen Tag über dein Herz, lass deine Seele immer *munter und nüchtern* bleiben.

Oh, schätze ihn hoch den schönen Augenblick, da deine Seele an ihre erste Pflicht, an die grösste Angelegenheit des Lebens mit Trost zurückdenkt. Da du die Gegenwart Gottes und die Kraft der Wahrheit in deinem Gewissen fühlst. — Da du zuerst den edlen Entschluss fassen kannst: *ich will mich bessern!* Verbanne immer mit muthiger Entschlossenheit alle anderen Gedanken die dich zerstreuen könnten; hänge diesen einzigen wichtigen Betrachtungen in Stille nach. ||^d

^d Ezután kis üres hely.

17. März.^e Schön sprach St[akelberg] dass man mit Würde handeln und sprechen soll ohne sich wegzuerwerfen mit den einseitigen Menschen. Ich muss ihn sehr achten dafür (ohne Leidenschaftlichkeit) stolz sein, da gehen diese Menschen in sich und bessern sich. Durch meine Art mit Schmidt zu sprechen habe ich mir geschadet, auch mit Rosalie nicht gut. Josephine achtet er nicht. — Schmidt sagte: wo über Haushalten gesprochen und gleich darüber belehrt wird, da muss es schlimm aussehen. Als Hausfrauen achtet er uns nicht. Dass wir mit Rosalie und Marie über alles dieses sprechen, war grosser Fehler. Im Grunde ist es aber wahr, obwohl Josephine eine gute Hausfrau war. Es war grosser Fehler, dass ich Schmidt alles sagte. Man soll keinem Menschen ganz trauen und ganz vertrauen, und achten nur das achten, einzeln, was an ihm zu achten ist und sich nie blos geben, nie hingeben, sich selbst angehören. Was St[akelberg] von der exaltation der schwachen Menschen wenn sie schreiben, sagt, wie sie da ganz anders erscheinen weil sie sich montiren und dann zusammensinken desto tiefer. Schmidt zählte uns allen Österreichischen Damen bei, und da wird das was R[osalie] sagt dort seinen Grund haben! Erlernte Hoheit! Durch die Hoheit meint Schmidt werden die Menschen noch schlechter, denn sie glauben was zu sein. Was uns erst ausgezeichnet, hat nach seiner Meynung uns schlechter gemacht und dieses Prinzip schafft, ein solches Urtheil; hat er Recht? ✕

20-ten. [März.] Zur Strafe dass ich diesen Winter unerhaben und ungeschickt mich benahm, dadurch St[akelberg] und Jo[sephine] sehr viel schadete Verdruss und Kummer machte, will ich von ihnen mich trennen und gleichsam verbannen. — Wie Iphigenie mich zum Opfer bringen und das Schicksal versöhnen damit, werde dann aus mir was da wolle! Sterbe ich auch ohne Nutzen für die Welt, ohne Grosses: unbedeutend! Ich habe das verwirkt, ich will nur büssen.

23-ten. Wie man klar sehen kann was man sonst gar nicht und sehr dunkel sah. Im Herbste auf das erste Wort Jos[ephine]'s hätte ich gefasst sein können zur Mutter zu gehen wenn Eigenliebe und das grösste Erstaunen und etwas, welches gewiss Schwäche ist, mir nicht finster gemacht hätte alle Auswege. — Überlege es dir Josephine dann werde ich nach W[ien] meine Sachen hohlen. M[utter] wäre die Bedingniss eingegangen mich nicht in die Welt gehen zu

^e März szó későbbi beírás.

lassen liebeich und gut wäre der M[utter] Umgang geniessen wollend. Wenn ich so gut gewesen wäre M[utter]s Laage und Schmerz zu fühlen und ihr das gut machen zu wollen was ihr Kind ihr Schmerz machte, da wäre ich gleich ruhig genug gewesen. Fürchterlich hat uns die Prozessgeschichte aufgeregt,^s auch Josephine sank, darum war das was sie begehrte nicht edel und gut und darum hab' ich gefehlt weil ich ausführte was sie mir gebot! Von Jos[ephine] hätte ich so schön scheiden können: wenn du mich wieder brauchst, so rufe mich nur. Warum ist man nicht so edel und ruhig? Das Commandiren und der geringe Umgang; Josephins und St[akelberg]'s Uneinigkeit und die ökonomische Verwirrung wirkte sehr schlecht auf mich. Auch vor St[akelberg] hätte ich gestern viel edler dastehen können. Das ist nur ein Sich vergessen, man ist nicht so tief wie man erscheint — auch er nicht. Heute kann ich sagen ich will dir den Schmerz nicht || machen den ich gestern von Dir empfand und schweigen; wie Johanna d'Arc bei den grässlichsten Beschuldigungen. Mache Dich auf einen Sturm gefasst gute Jos[ephine]. St[akelberg] ist sehr aufgebracht. Mir scheint Jos[ephine] ehrt die Menschheit zu wenig; sie bezieht zuviel alles auf sich selbst. Zu despotisch und ich werde es auch. Es ist nicht immer Schicksal was uns trifft, sondern natürliche Folge unserer eigenen Handlungen und Gefühle, erhabenen oder unerhabenen Betragens.

Staat dass ich als 1-tes meine Gemüthruhe als das kostbarste hätte verwahren sollen — meine richtige Handlungsweise, damit ich denen die nicht so ruhig sein können helfen könnte würdig da zu stehen um durch mein Ansehen in bedrängten Momenten den Ausschlag zu geben.

Wie würdevoll und gross, wahrhaft helfend wie ein erhabener Geist, nicht so wie jede Magd blos Hand und Fuss. Dieses alles gab ich hin weil ich mich entrainer liess, und nur den Zweck des Augenblicks zu erreichen strebte. Ich wurde klein und elend und handelte (— — —)^f Nein, St[akelberg] — schlecht bin ich nicht, aber verwirrt dadurch dass man Jo[sephine] in der Krankheit schonen wollte, ihr nicht wi(e)dersprechen wollte und konnte. — Warum soll aber Jo[sephine] an meinen Fehlern Schuld haben? Dadurch dass sie mir Gelegenheit zu einem würdigen Leben gab?

^f Olvashatatlan szó.

^s Trautmannsdorffné 1811. júl. 1-re felmondta a szerződést, mire Stakelbergék pert indítottak, mely kedvezőtlenül végződött. Ld. Biográfia CCCLXV., CCCCL., CCCC., CCCCVIII.—CCCCX. 1.

Wenn ich wieder mit der Mutter bin, will ich sehr zart sein und nur durch Gefälligkeit auch *mein* Bedürfniss erhalten.

Unerhabene Gemüther stossen nicht die zarte Linie des *Rechtes*; sie thun oder zuviel oder zu wenig und gehen in allem zu weit. Der Tact ist ein immerwährendes Abwägen des Rechten und Schicklichen das der rohe Mensch gar nicht versteht. Zart und roh können die ungebildeten sein in einer Stunde. Menschen mit feinem Gefühl müssen dann auch achten und nicht achten in einer Stunde. So ein Mensch ist nicht liebenswürdig. — Zu diesem Platz gehört *Stetigkeit*. — Wenn man immer dächte dass wir dastehen wie die regierenden Frauen gegen unsere Untergebenen, wie leicht, schön und himmlisch könnten wir ihnen erscheinen, wie wohlthätig auf sie wirken, aber so consequent müsste alles sein was wir thun und sagen, so wahr und richtig, wie Goethe in Torquato seine Prinzessin erscheinen lässt; mit einem gewissen Decorum sollen wir vor ihnen erscheinen, denn wenn das üble unseres Standes auf die Bürgerlichen wirkt, so sollte auch das Schöne die höhere Bildung zu Hilfe kommen. Josephine fühlt das wohl, ich aber nicht.

Es ist fehlerhaft wenn wir gemeinen Menschen trauen. (Auch die Bessern unter ihnen) denn jeder Mensch täuscht. Jeder Mensch hat, was man von Liebhabern sagt, ein Interesse besser scheinen zu wollen und mehr, und wer dieses für baare Münze nimmt, muss sehr naiv sein; gemeinen Menschen also trauen, vertrauen und sie hineinsehen lassen, ist Fehler. Man soll eine Art decorum für sie haben und über gewisse Dinge sprechen — ihnen nur decorative sehen lassen; es ist damit dasselbe, wie man sich körperlich nicht nackt und schmutzig, unbekleidet sehen lässt. Es ist eine gewisse delicatessen die man sich selbst schuldig ist und die mit Recht die Anderen stutzen macht an unserem wahren Muth. Wo diese delicatessen fehlt: diese Menschen nehmen es nicht für Vertrauen das sie ehrt, im Gegentheil gleichsam autorisirt, uns zu missachten. Dazu kömmt dass wir uns ideal fühlen und durch derley Offenbarungen nur noch mehr Werth haben wollen etc. Eine gefährliche Klippe ist auch wenn man durch *wohlsein wollen* Anderen Lasten aufbürdet, Gefälligkeiten verlangt das sollte man nie. Streng wie Cato,^{8a} — und sich alles dieses versagen, auch darin auf niemand's Freundschaft rechnen; wenn aber gar diese Beiden sich vereinigen wie diesen Winter. O Weh! ||

^{8a} Marcus Porcius C. Censorius (K. t. 234—149) az ó-római szigorú erkölcsösség és egyszerűség mintaképe.

VII—7. b)^a

Jo[sephine]sagt, die Liebe fehlte mir und ich glaube sie doch 1000mal mehr zu lieben als sie mich.

Die Nahrung der Seele, Reflection, Ruhe hat mir gefehlt. Was ich gemacht habe diesen Winter und wie ich es machte, hat mich müssen immer schlechter werden lassen.

Wie gross ich war darin (nach meiner Reformation), dass ich mir alles versagen konnte, jeden Genuss. Wie ein Johannes in der Wüste.

Jetzt ringe ich und laufe nach Genuss.

Ich erkannte vormals die Ursache meiner Schwäche, dass ich mich enervire durch Plaudereyen, durch die Bilder und Plaudereyen meiner Phantasie und durch die Sünde. Wenn man sich erheben und kräftigen will, muss man sich alles versagen, jeden Genuss, nur streng arbeiten, jede Beschwerlichkeit, jede Unannehmlichkeit, jede Arbeit mit Freude anfassen, wenn sie uns unserem Ziele nähert. Voll Kraft und Muth rasch vorwärts, so aus dem Bette. Hinauf sich schwingen zur Höhe der Edelsten.

Silence intérieur¹ recueillement.

Nichts meiner Sinnlichkeit zugestehen. Mich prüfen darüber. Ich habe heute gelernt, dass alles, was man thut, vollkommen gemacht werden muss, so die Führung des Haushaltes, dessen Rechnungen. Warum schleudern? Unschön machen? Jo[sephine] kann noch nicht von ihren Fehlern hören, man muss den Augenblick abwarten. Aber so lange sie das nicht kann, kann ich mich ihr nicht anvertrauen. ||

Eine schöne feine zarte Art, sanfte Stimme, mit Dienstleuten auch im leisen, guten Ton.

Alles was man übt, wird stärker, schöner, grösser; alles, was nicht geübt wird, bleibt schwach und klein. Behutsam, bedachtsam, besonnen. Ein reines Herz vor Gott. ||

^a Ez a beírás VII—7. b) jelzésű iratnak 3. és 4. kézirati oldalán van, melynek 1—2. kézirati lapjain 1812-ből (szept., okt.) való feljegyzések vannak. De tekintve a szövegben előforduló megjegyzést, „diesen Winter“, tavaszi vagy nyári időszakba tartozik.

¹ Fénéloni visszhangok.

J—2.

25. März Morgens, Anbruch des Tages.

Das echte Gute vom Menschen kömmt nicht von aussen hinein, sondern von innen heraus, und er muss selbst das Beste zur Sache thun.

Die Religion ist Gefühl und Sinn für Gott, für seine Wege, seinen Willen mit uns. Liebe zu Gott eine lebendige, belebende Kraft von Oben. An diesen erwärmerischen Strahlen reift jede schöne Tugend in dir, und dein Wunsch sei immer: — O Wesen aller Wesen, Deine *Wahrheit* und *Liebe* sei in mir, und lasse mir alles Gute in Deiner Kraft gelingen.

Jeder Mensch, auch der, der das Gute redlich liebt, hat seinen Erbfeind, irgend eine schwache Seite (vorzüglich) an sich, wo er am verführbarsten ist. Gegen den sei er immer am meisten auf der Hut, und arbeite immer dagegen am stärksten, wo du dich am schwächsten fühlst, durch nachdenkende Selbstüberwindung, durch Gebet um den Beistand Gottes. Die Tugend erfordert Kampf, sie ist der Sieg über die Versuchung. Vorübergehende empfindsame Regungen, Rührungen, sind keine Tugenden, sondern natürliche Folgen unseres Naturell's. Wenn sie nicht auch Früchte bringen, sind sie nur Täuschungen der Phantasie.

J—3.

Am 26. März. Auf die Kinder nicht wirken — in mir und für mich leben eben so für die Haushaltung. Nicht wirken auch auf andere Menschen die hieher kommen, nur beobachten. Welche Seeligkeit! Aus Dummheit und Trivialität arrogirt man sich, mengt man sich in vieles wo es nicht nöthig wäre. — Schmidt nicht aufsitzen, Stolz auch gegen Ros. Sie ist falsch. Und so seelig und frei wie eine Gottgeliebte! Stolz auch gegen St[akelberg] aber sanft.

Wir dürfen uns nicht wundern über den Tadel und die Mißstimmung: alles was eine Familie ehrwürdig macht hat uns gefehlt. Wir sollten jetzt gar keine Bedürfnisse zeigen. Keine Aufgeregtheit. Anstand und Würde müssen solche Menschen sehen alles durch einen magischen Schleier. St[akelberg] hat Recht, wenn ich jetzt viel rede und das halten sie immer mehr für Beschönigung.

Viele Fehler begingen wir aus Apathie weil die physischen Kräfte nicht ausreichten. Vieles hätte Josephin uns ersparen können! *Gebet.* ||

28-ten. Klugheit hat uns gefehlt. Wenn ich jetzt recht klug wäre würde ich recht zart und achtungsvoll Jos[ephine] und St[akelberg] beegnen, nicht thun als ob ich zu Hause wäre.

In grosser Thorheit waren wir befangen. Wie ein Engel wie eine himmlische Erscheinung hätte ich diesen Winter dastehen können. In ruhigen Epochen wünscht man sich Gelegenheit und wenn sie da ist? In diesen hat St[akelberg] eines uns voraus. Es hat ihm auch geschadet aber nicht so viel. Wenn ich wie gegen Fremde, für die ich grosse Achtung hege, sie wirklich fühlen, indem ich immer an alles Gute denke was sie haben. Wie grosse und artige Menschen sonst mit einander sind. Alles was der Rohheit entgegengesetzt ist, den Provinzialmanieren, weil dieses alles mir gefehlt hat und ich mich ohne Reflection immer tiefer hinein reissen liess, habe ich so sehr gefehlt und ich war nicht lebenswürdig. In mir leben, in Gott. Es ist dieses Epoche im Leben stösst grade in der Zeit mit meiner Reformation^{8a} zusammen. Es kann neu und schön wieder angehen.

Ich will es Dir nicht verhehlen liebe Jos[ephine]. Ich werde sehr glücklich sein mit dir bleiben zu können, und ich will mich mit Gott so betragen, dass du und St[akelberg] und alle Menschen mich wieder lieben können.

Es ist gut dass auch sie es fühlt, dass sie mich missbrauchte. Ich muss mich dagegen verwahren. Keine slavische complaisance gegen niemand denn niemand ist vollkommen. *Niemand ist gut als der alleinige Gott!*⁹ Ich bin sein Kind, wie jeder von ihm zum Guten fähig gemacht, wie jeder auch der Kleinste kann so gross werden als der Grösste ist, durch ihn. Diese Wahrheit dieses Gefühl muss mich nur gut machen, bescheiden. Gott, Gott, bewahre mich vor Aufgeblasenheit und Eitelkeit oder dass ich mir auf irgend was etwas zu Gut thue. Den lässt Gott fallen der da glaubt fester zu stehen und grösser zu sein als seine Nebenmenschen.

Recht geschwelgt haben wir in des guten Schmidts Gegenwart, seine Schwester Rosalie, St[akelberg], Jos[ephine]

^{8a} 1809. márc. 28-tól számítja Br. Teréz „reformációját”.

⁹ Ebben a formában Jacobi Ailwilljában fordul elő. XV. levél. Clare an Lucy. — Vesd össze 52—53. l. és jegyzetekkel. — A helyes bibliai idézet: Niemand ist gut, denn der Einige Gott. Math. 19: 17. Ld. 177—178. l. és a jegyzeteket.

alle Kinder! So wäre vereinigt was gut war! Es ist mir jetzt nicht mehr leid das Elend ausgestanden zu haben.

Ob die abnehmenden lichtlosen Tage nicht Einfluss haben auf das Moralische des Menschen? Wie langmüthig ist der grosse Gott der alles weiss und verzeiht was uns schwach und fehlen macht. Gott will, dass wir schön sein sollen. geistig und körperlich, dass wir froh und glücklich sein sollen. Man muss sich über alles freuen: die Luft, die Nahrung, das Licht, den Schlaf, die abwechselnde Bewegung und Ruhe und über alles dies noch das wenige Schöne im Gemüth des Menschen. — Das Erkennen und Lieben, das sich um Liebe bewerben, geliebt werden, nützen, das Gute befördern, helfen. Gesundheit, ein Auskommen. Welche Güter! Eine Mutter, einen Bruder, zwei Schwestern! Das Vielerley zerstreut und wenn es die besten Dinge wären, auch Liebe soll ich nicht wünschen von vielerley: desto inniger die wenigen, und sich würdig machen von ihnen geliebt zu werden. Die Menschen um deswillen schätzen was sie Gutes haben. Schmidts grossen Verstand und natürliches Gefühl, er ist aber sehr einseitig. ||

Die Kinder darf ich nicht loben. Sie nicht corrigiren, sondern wie eine zarte Freundin sie bloss mahnen, rathen, sie beobachten und den Eltern andeuten was ich sehe. Wenn ich schön und artig sein werde *mit Allen* ist es der beste Unterricht den ich den Kindern gebe. Dadurch schützt man sich gegen alles Unangenehme.

den 1-ten April. Ich will mich um Jos[ephine]'s und St[akelberg]'s Liebe bewerben. Nicht Vertrauen und Einfluss begehren, sondern denjenigen der mir wird — schätzen.

Andern Menschen alles nachsagen ohne eigene Überzeugung dies sollte man nie und darum keinen undercopy für irgend einen Menschen aber dies ist so bequem.

Nichts würde wohlthätiger für meine gänzliche Bildung sein, denn nichts mangelt mir mehr als *jener feine Ton* im Umgang; ich fehle gegen Deym,¹⁰ St[akelberg] und auch Jo[sephine]; das gemeine, familiäre, derbe Trockene, das ich Offenheit und Ungezwungenheit nenne, ich habe heute darin gegen Jo[sephine] gefehlt. Ich *muss mich darin erheben, und dies sei meine Aufgabe für dieses Monat*; ich habe auch Josephinen nicht aufgefasst und ihr Bedürfniss für den

¹⁰ Valószínűleg Joh. Nepomuk Franz de Paula Deym-ről van szó (1769—1832), cs. k. kamarás, és mint Oberstwachmeister in der Arciëren-Garde, Bécsben élt. (Felesége Schaaffgotsche Franciska grófnő volt.) A Deym grófi család zalamegyei Lesence-Tomajban letelepedett és ott meghalt Deym Ferenc altábornagy apja.

Augenblick, ich habe sehr trivial geantwortet. Das Gegen-
theil davon wäre schön und human gewesen. Ich hätte sie
um den allgemeinen so ehrlichst gewünschten Frieden in
ihrem keimenden Vorsatz bestärken sollen.

Sie will St[akelberg] die Erziehung der Kinder und alle
Geschäfte übergeben. Sie selbst sich und der Bildung leben.
Bildung auch in dieser bedrängten Laage, kann man durch
Umgang, lecture, Musik und es gibt so viele Erhebung. Predigt.
z. B. Kleinmanns¹¹ die nicht geldspielig sind. —

Wenn ich nach Ungarn gehe auf längere Zeit, will ich
mich bestreben alles was auf die ungarische Geschichte Ein-
fluss hat zu verstehen, mich ganz hinein zu denken. Die
ungarische Sprache gut sprechen lernen, ihre Schrift[en] zu
verstehen. —

Wer haushälterisch mit seinen Kräften umgeht, wird auf
jede erschöpfende Arbeit ein Restaurationsmittel anwenden.
Dies muss ich auch moralisch thun. Haushälterisch soll meine
Kleidung, mein Aussehen sein. Ich will der Mutter Haushalt
führen. *Eine feine Lebensart*. Nichts derbes, grobes, gemeines.

Spartanische Kürze, alles was überflüssig ist, weglassen
aus dem Leben. Vielleicht geht man zurück zuweilen, um
mit desto grösserem Schwung sich wieder zu erheben. Durch
eine weise Vertheilung der Zeit. Von solchen Menschen ist
nicht viel Gutes zu erwarten, die auf sich sehr viel halten
und andere Menschen verachten. Wo keine Herzlichkeit ist,
da ist auch gewöhnlich kein Herz.

Jo[sephine] und St[akelberg] sind sicher sehr egoistisch.

Zenon¹² lehrte, dass der Schmerz kein Übel sei — dass
es kein Gut gebe als die Tugend, — kein Übel als das
Laster. — — Die ihm nachfolgten hiessen Stoiker. ||

¹¹ Cleymann (Kleinmann) Károly (1772—1833). Tanult Erlangen-
ben. 1793 óta a bécsi református egyházközség második prédikátora volt.
1816-ban a pesti református német egyházközség lelkesedéssel hozta el
Pestre, ahol 1832 nyaráig a ref. lelkeszi hivatalt vitte, ahonnan nyugal-
omba vonult a Teleki-családhoz Szirákra. Kazinczy is megemlékezik
róla „Pályám emlékezete” című munkájában. Brunszvik Teréz szem-
pontjából itt munkái közül a Religionsvorträge Wien 1803—1816 jöhet
tekintetbe, mert hiszen, mint olvassuk, az előző-prédikációkat hall-
gatta. Pesten is ápolta az ismeretséget. Egyéb munkái, melyek mind Br.
Teréz vallásos lelkületének és nevelési hajlamainak megfelelhettek:
Erster Unterricht für die Jugend Wien, 1804. — Predigten in den
Jahren 1813—1814. Wien, 2 köt. 1814. — Kommet herein, oder Ruf
der Kirche am ersten Advent-Sonntag 1813. Wien. — Mint a pesti ref.
egyházközség lelkesze, ő mondotta a 2. palatinusné halálakor a gyász-
beszédet: Todtenfeier bey dem höchstbetrübten Hintritte... der Frau
Erzherzogin Hermine von Oesterreich. Pesth, 1817.

¹² Zenon (Kitonból, Kr. e. 340—), 308 körül alapította meg a
„Stoa Poikile”-ben az ú. n. sztoikus filozófiai iskolát.

Am 1-ten April. Von St[akelberg] und Deym und von Schmidt, die unter die edelsten Menschen (wenigsten dem Schein nach) gerechnet werden, empfangen ich also den Lohn meiner uneigennützigten aufopfernden schwesterlichen Liebe, meiner edelmüthigen Hingebung und Theilnahme an ihrem unglücklichen Schicksal; sie die Gute empfängt von ihnen den Lohn ihrer seltenen Mutterliebe u. s. f. Doch ein Tag wird kommen an welchen die Guten werden gerechtfertigt werden.

Ich mache mir zum Gesetz, wenn ich von Jos[ephine] entfernt bin, ihr nichts zu schreiben was ich thue, was geschieht. Kalte Briefe. Diese hingebende Gutmüthigkeit die Menschen als nachsichtige Freunde zu betrachten, ist Schwachheit und die grösste Dummheit.

Der Mensch ist einem vielseitig, tausendfach vielseitig geschliffenen Glase zu vergleichen. *Eine* (— — —)§ *Seite* ist noch nicht das Ganze. Weh den Betrogenen, die schwach genug sind den *ganzen* Menschen zu schätzen, und ihm zu vertrauen, an dem sie *etwas* Gutes fanden. — Die schwachsinnige Gutmüthigkeit.

St[akelberg] sollte mir nun das Ideal geben und schriftlich, wie ich sein soll. —

Ich lernte gestern von T. S.¹³ wie unschön es ist von Zwistigkeiten zu sprechen und andere gleich zu Vertrauten zu machen, die Fehler aufzudecken und das Mißverhältniss und zwar so grobe Fehler sehen lassen.

Es giebt so verfinsterte, trübe Tage, Stunden und Epochen im Leben, wo die Wahrheit wie umwölkt ist, verfinstert.

Ich will Ros.'s Abschied und diese ganze Epoche feiern, indem ich eine sehr grosse Aufmerksamkeit und Achtsamkeit auf mich wende; ich will immer bemerken, in was ich fehle, zu wenig oder zu viel thue, und mir notiren. Gegen St[akelberg] will ich mehr stolz als hingebend sein, aber mir nichts zu Schulden kommen lassen, auch gegen Josephine so. Eine feine Linie im Betragen muss ich beobachten, nicht als sei schon alles gutgemacht, — mich rufen lassen. —

Es fördert nicht in der Achtung und giebt gewiss ein schlechtes Zeugniß, wenn man viele Zeit übrig hat, langsam

§ Törölt szó.

¹³ Bizonyára Tante Susanna, Guicciardi Károlyné grófné, szül. Brunzsvik Zsuzsánna, Br. Teréz apjának nővére, a híres Guicciardi Guilietta, gróf Gallenberg Róbertné anyja, akinek Beethoven a Mondscheinsonatát ajánlotta 1802-ben. Ld. Czeke M.: Br. Teréz ősei és oldalági rokonsága és Biográfia. XCII., XCIV—XCV. 1.

und zerstreut ist etc., den Leuten aufsitzt; Selbstständigkeit und Fleiss für sich, strenges, gedrängtes Leben.

Am 7-ten. [April.] Gesetz: Die Kinder nicht tadeln, nicht bewachen, es reizt sie nur. Keine Spiele, kein Tanz, sie werden dabei nervös, gereizt. Der Kinder Umgebung müssen frohe Menschen sein. Religiös. Religion zur Hauptaufgabe. Josephine muss in sich gehen, dadurch dass sie zur griechischen und Religionsstunde nicht zugelassen wird, dieses darf ich nicht stören. ||

Peut-être je suis trop en servitude envers J[osephine]. Il ne faudrait l'aimer qu'autant qu'elle aime. Oh! Après tant d'expériences je deviendrai très sage! — Vous la trouverez fort au dessus des servitudes où vous l'aviez vu[e] autrefois. Elle n'aime plus qu'autant qu'on l'aime. Cette mesure est bonne.

Die todte Scholle! Sie empfängt nur des Samens ein wenig und erstattet ihn vielfältig. Der Mensch empfang so viel und bringet oft so wenig.

Die Verhehlung der inneren Schaam. Jeder Mensch ist Gesetzgeber seiner selbst. Was wir überwinden stärkt, was uns überwindet schwächt. — Wie leicht und bald ist ein Pflanzenkeim zerstört! Die edlen Gewächse noch eher als das Unkraut. So im Menschen die moralischen Keime. — O lasset Zeit dass sie wachsen und sich befestigen! — Pflaget sie und zerstört doch keinen! ||^h

Dass der Mensch gottlos handeln kann und das Gegenheil von rechtschaffen sein, ohne es zu wissen — ist schrecklich! — Ich glaube dass es gar wenige giebt, die, wenn man es ihnen sagte, nämlich sie überzeugen könnte, dass sie schlecht handeln, es nicht aufgeben würden! Daher kommt vielleicht dass ein jeder rechthaben will und rechtgethan haben will und nur der Irrthum also ist ihr Unglück. — Wird der Richter oben, die gottlose Handlung ohne dass man sie weiss so streng richten als sie es verdiente?

Aus Josephinens Tagebuch.

Ernst und mit Strenge auf Veredlung dringen — es ist ohnedies so schwer in diesem Zeitalter voll Gebrechen. — Wahre christliche Gewissenhaftigkeit ist das ernstliche Bestreben über sich selbst immer richtig zu urtheilen und mit pünktlicher Treue nach diesem Urtheil zu handeln.

Das reine Herz führt stets zur Wahrheit. —

Das Loos führt oft besser, als eigene Wahl.

Die Gewandtheit, Listigkeit, Klugheit, die zum Leben ge-

^h Innen üres féllap.

hört muss man erringen. — — Der schmaale schlüpfrige Pfad der Pflicht — — um das verschanzte Ziel erobern. — —

Der Weise verarbeitet wie die Natur, Gifte in Seegen.

Hüte dich vor Jähzorn! Was du in ihm thust kann dir oft äusserst gerecht und möglich dünken und doch höchst *unbillig* und schädlich sein.

Wenn¹⁴ ich ins Vaterland komme wird Erhöhung der Gesundheit — dann soll der ganze Kreis fühlen, dass ich wieder da bin, in Wohlthun und Wohlthaten. Nicht einzeln dastehen, egoistisch.

Das Klavier schön spielen lernen. Ich darf nicht vergessen, dass um Gutes zu thun, zum Beispiel die Schulen, Wäsche, vivres zu schicken, muss ich auch lebens- und achtungswürdig sich [sic] betragen mit Leichtigkeit und Grazie es erhalten von den Machhabern. ||

Die meisten Freuden der Genuss der Natur, das Vergnügen des Recht- und Wohlthuns, die Freuden des häuslichen Lebens und die Freuden der Andacht. —

*Nur unsere Vorstellungen bestimmen unsere Handlungen.*¹⁵

Wir müssen also auf unseren Gedankenkreis wirken und nicht das verdrängen was vorher da war, unsere Vorstellung erheben und reinigen und hindern gemein zu sein. St[akelberg]'s Betragen wird deutlicher wenn man bedenkt, dass er, wenn er Millionen hätte alles theilte, alle Ehren, allen Glanz, er hat glaube ich einen grossmüthigen Character.¹⁶ Alles sollte gemeinschaftlich sein nach seiner Denkweise; die sich recht lieben sollen nichts theilen, auch bei den Kindern sieht er darauf.

Dass die Menschen darauf fallen in Genuss der Speisen und alles Thierischen sich zu vergnügen kommt nur daher, weil sie geistig nicht befriedigt sind. Wo das Auge, das Herz, der Verstand geniesst da denkt man nicht daran. Wenn aber die thätige Seele des Menschen unbeschäftigt ist!!!

Ein Grieche bittete [sic] täglich die Götter um Tugend der Seele und ein vorwurfsloses Leben!

Wo der köstliche Balsam, der Mairegen der Liebe fehlt, da vertrocknet jede Saat des Guten. Alle Nebenmenschen sind Wesen *neben uns*, nicht wir selbst. Decorum, zartes Benehmen. — Wohlthun auch in Geberden, Mienen, Worte ausdrücken für sie; — sie sind ein *anderes*, ein anderer Staat — ihre Regierungsform ihre Gesetze kennen wir nicht,

¹⁴ Innen nyilván megint Br. Teréz szól.

¹⁵ Herbarti elv.

¹⁶ Vonatkozok Stakelberg könnyelmű pénzkezelésére. Ld. Biogr. CCLXXVII—CCLXXVIII. 1. és CCCCIX. 1.

im Umfang nicht, nicht im detail. — Daher Missverständnisse in den Unterhandlungen; — die grösste Unannehmlichkeit des gesellschaftlichen Lebens. Zart und achtungsvoll; dabei sich nichts vergeben. — Bündig und verständig und nur was zur Sache gehört, zu dem Geschäft etc. Die die Wahrheit ernstlich suchen und lieben, werden sie auch finden. Klopfet an, so wird euch aufgethan werden. Aber *in sich selbst*, in Gott, in Jesu leben und in aller Leben und Schriften die von Gott begeistert sind, muss man sie suchen. ||

Geschäftigkeit ist noch nicht Fleiss. Es gibt Leute die immer arbeiten und doch nicht fleissig sind. Fleiss ist nur die sorgfältige, anhaltende, schnelle Besorgung *einer* Arbeit, welche Pflicht uns auferlegt bis zur Vollendung derselben; also nicht jenes zwecklose Überspringen von einem Geschäft in das andere, wo man immer zu thun hat, nichts arbeitet und die Zeit ungebraucht verliert. Franklins¹⁷ Leben war für sein Vaterland eine unversiegbare Quelle von Credit und Hilfsmittel aller Art! Kein Br[un]szvik ist dies für das seinige!? Weh!

Richter bleibe also bloss jedem „*er selbst*“ und glücklich sei wer früher als ihn Zwang dazu getrieben, es schon gewesen sei.

Bereichern dahin strebt der Mensch; die letzte Art der Bereicherung ist Geld, nämlich mehr desselben, als wahrhaftige Bedürfnisse nöthig machen. Bereicherung durch Erfahrung, Besitz z. Beispiel durch ein Glück und einen Besitz im Freien.

Musterhafte Briefe muss man schreiben.

Nach einem Ganzem von Erkenntniss und Wahrheit ringen. Keine Verbitterung und keine Verkümmernung achten. — Das Confuse im détail herumspringen — im Gegensatz vom allgemeinen reinen ordentlichen Denken, Fra(a)gen etc. Achten muss der Mensch sich selbst, dann wird er geachtet von allen d[as] h[eisst] wenn er sich selbst achtet, wird er nichts thun, was nicht achtungswürdig wäre und dann folgt ihm Achtung gewiss.

Ehre! Achte!

Ich finde einige Ähnlichkeit zwischen Heinrich den 4-ten¹⁸ und Jos[ephine]. Sie hat eine von seinen Handlungs-

¹⁷ Franklin. Ld. 108. l., j., kül. 173. l., j. 1810. márc. 26. VII—2. füzetben.

¹⁸ IV. Henrik (1553—1610, megöletett), a protestáns liga feje: Condé halálával. III. Henrik halála után őt illette a francia trón, melyet el is nyert, miután katolikussá lett 1593-ban. Nagy uralkodó; kiadta a Nantes-i türelmi rendeletet 1598-ban s visszaállította a királyi tekin-télyt. Ezek a tulajdonságok ragadták meg Teréz lelkét.

weisen. Es ist mir gut diese Biographie zu lesen. Er hatte etwas hohes, königliches. Hätte er es nicht gehabt, wäre er gewiss nicht König geworden noch geblieben. Er war ein grosser König. Selbstständig, Selbstherrscher und wusste jeden an seinen Platz zu stellen und blieb selbst an dem seinigen. —

Jene Menschen sind als *nichts* zu betrachten, in Anschauung für das Weltbeste — die gedankenlos leben und thatenlos sterben. Jene, die nichts von sich hinterlassen was das moralische Fortschreiten der Menschheit fördert. Natürlich muss die Welt immer klüger werden, immer besser und vollkommener und zum Engel und Cherub hinauf vervollkommt werden, weil soviel Erfahrungen, so viel Gedanken und Gefühle denkender, edler Menschen, so viele Thaten den kommenden Geschlechtern zum Unterricht, da sind. Die Vorsicht lässt nicht alles untergehen. ||

Prediger Kleineman an der reformierten Kirche in Wien.

Am 26. [April.]¹⁹ Sanftmuth und Versöhnlichkeit. „Liebreich sei und trage die Last des Nächsten mit Sanftmuth und Geduld.“ Welch ein Gut ist ein Freund? Erhalte dir den, den du hast, der dir die Wahrheit sagt, und deine Fehler. Der auf den Weg der Tugend dir Vorbild ist und Stütze.“ — Der Text seiner Predigt war David da er aus Tugend und feinem sittlichen Gefühl sich weigerte seines Feindes und Königs sich zu entäussern. Oh, erhaltet euch dies Gefühl, es wird ein Engel sein an eurer Seite; die Jugend hat es, es schwindet mit den Jahren immer mehr; oh, erhaltet es euch!“ —

Wenn Josephine auch nicht so gut ist wie sie mir schien, so ist sie doch unendlich mehr als alle die ich kenne. Ich habe sie errungen, sie war mein, ich soll sie nicht verlieren. Josephines eigene Reflexionen machen sie schlimm; nach Lesung ihres Tagebuches, — Kantianer! — welch ein Nachlass [von] Sanftmuth etc. darin gegen ihre *Forderungen an sich selbst*. Ich glaube bemerkt zu haben dass die strengen Forderungen an uns selbst und andere eine Tyrannei und Slavensinn hervorbringen. Es ist nicht das wie Gott führt. — Aber aufmerksam und achtsam soll man sein wie der Prediger sagte, sich nichts nachsehen, auf das Ziel sehen und aller kleinen und grossen Fehler sich bewusst sein.

Am 7. May.²⁰ Prediger sagte heute: Vor den Fehlern

¹⁹ Április 26-ika vasárnapra esett 1812-ben, tehát templomban voltak Bécsben.

²⁰ Máj. 7-ike 1812-ben csütörtök, 1813-ban péntek, 1814-ben szombat, 1811-ben szerda. A máj. 7-iki kelet későbbi betoldás.

des Alters soll man sich hüten, Misstrauen, Menschenfeindliche Beurtheilung anderer, Härte, Lieblosigkeit. — Lenke oh Herr (betete er) meine Neigungen immer mehr auf das was oben ist und immer mehr vom irdischen weg. Was man säet wird man ernten. Man soll nicht müde werden Gutes zu thun, dereinst wird man ärndten ohne aufhören. Es muss eine grosse Sünde sein, das Gemüth des Bruders zu betrüben! Wie man mit dem Wort den Hauch des Mundes das Menschenherz oft erquickten aber auch innigst betrüben kann.

Am 10-ten.²¹ Predigt von der Versöhnlichkeit und Feindesliebe. Es ist Pflicht nicht nur sich zur Versöhnung geneigt zu sein, sondern selber zu suchen und mit Anstrengung den Augenblick herbeiführen wo ich meinen Feind umarmen und an mein Herz drücken kann. Es ist Pflicht wenn er im Irrthum ist, wenn er falsch urtheilt über mich, ihn zur Wahrheit zu führen ihn zu zwingen mich hoch zu achten, sein Misstrauen zu heben und wäre es selbst mit Aufregungen: ja mit Gefahr des Lebens verbunden. ||

Die Menschen schämen sich der Wahrheit. Des Wahnes nicht. Die Bescheidenheit im Urtheilen des grossen Franklins. Er sprach: Mir scheint... ich glaube, ich kann irren; er sprach nie positive. Wenn ich im Vaterland bin darf ich mich über nichts aussprechen, ich muss die Kraft haben alles in mir zu verschliessen. Eine erhabene lecture, Natur, Musik, Religion und Gebet muss mich in göttlicher Begeisterung erhalten, vom gemeinen und alltäglichen zurückhalten. Höflicher, feiner, sittlicher Ton. — Das feine, sittliche und ästhetische Gefühl. — Die Ruhe, Gelassenheit und Sanftmuth der Rosamunde. Ich kann einen Cours de Religion mit M[utter] vornehmen. — Nach Pest in die Predigten. — Ich kann Franzens Hausfrau etc. machen. Nie trivial und gemein — gehalten und gehaltvoll. Selbständigkeit und Fleiss für mich. Man soll sehen und fühlen dass ich gedrängt leben will, gross, thätig. — Nicht schläfrig und zerstreut. Heinrich der 4-te²² schlief nur solange, als andre speisten.

Sich es zur eisernen Gewohnheit machen, schön und richtig zu handeln und zu sprechen mit Empfindung und Achtung. Schön gekleidet, schöne Schrift etc. in glücklichen, ruhigen Stunden in gedrängter Situation lernte ich was man da kann und nicht kann.

In Martonvásár 1½ Jahr ohne Unterbrechung 1000 an

²¹ Máj. 10-ike 1812-ben vasárnap volt. Látszik, hogy Br. Teréz mind azt jegyzi fel, ami Stakelbergékhez való viszonyára — pl. időleges feszült viszonyokra — a legtávolabbról is vonatkozhatik.

²² IV. Henrik francia király (1593—1610). Ld. 18. jegyzetét.

Josephine schicken. Zu F[rantz] nicht sich aufdringen, nur wenn er mich brauchen kann etc.

Das Sinnliche liegt dem Menschen nahe und ergötzt ihn; aber das Geistige liegt höher und will *erstrebt* sein, darum verschmähen es die meisten.

In der Predigt am 19-ten:²³ beglücke Staaten. Thue Gutes Millionen, wenn *Du* der Zweck bist, Du selbst Dich dabei suchst, sind alle deine Thaten nichts vor Gott. Nur Liebe, nur was der Mensch aus Liebe thut für seine Brüder wird angerechnet werden. Sei noch so tugendhaft und gross, ohne Liebe bist du ein tönend Erz. —

Um mit den Menschen so gut und so friedlich zu leben wie der Prediger will, müsste man auch äusserst behutsam in den unschuldigsten Äusserungen sein. Gleich sehen sie etwas für Vorwurf an und es beleidigt sie. — Es wäre schön wenn man recht zart im Umgang wäre! Die üble Laune aber! es müsste ja frei stehen wenn ich jemand helfend beistehe dass ich nur thue wenn Du mich so oder so behandelst. — Man darf sich ja nicht hudeln lassen oder durch Laune tyrannisiren, das müssen Slaven thun. ||

Das Gefühl muss gut sein. Ich muss sanft, ruhig im Gemüthe sein! Das wird nicht angerechnet wenn die Handlungen bloß bien faits sind. Sanft, muthig, gut in sich wirklich sein, nicht nur so erscheinen wollen. Wenn es nur unterdrückter Zorn ist, so ist dieser Zwang bald überwunden durch die Ereignisse und der Ausbruch desto hässlicher. Die wahrhafte gütige Sanftmuth ist unerschöpflich und unendlich. *Man soll sich selbst angehören*; die grössten Übel sind schon daraus entstanden, wenn ein Mensch in einen Andern (noch immer fehlerhaften Menschen) grenzenloses Zutrauen setzte. Gut ist nur der alleinige Gott!

Am 24-ten. [Mai.]²⁴ *Predigt Kleinmann; der Vater hat uns lieb*, er will unsere Glückseligkeit, er hat den Menschen ehrenvoll Mitwirker gemacht: 1. wir müssen mitwirken edel, thätig, weise, vernünftig sein. 2. Unser wahres Wohl gilt ihm mehr als das irdische Weltglück. Weisheit, Tugend, Geistes und Herzens Ausbildung, gedeihen gewöhnlich in Widerwärtigkeiten und Leiden besser. 3. Er sieht nicht auf Einzelne sondern auf das Ganze und hört die Wünsche aller seiner Kinder. Wenn sie sich wi(e)dersprechen, muss er einen (— — —)ⁱ andern gewähren.

ⁱ Olvashatatlan szó.

²³ Máj. 19-ike 1812-ben nem esett vasárnapra — ellenben keddre.. Br. Teréz talán utólag írta be.

²⁴ Vasárnapra esett 1812-ben.

„Es gibt unempfindliche Zeiten aber was ewig ist findet immer seine Zeit.“

Les vérités divines sont infiniment audessus de la nature; Dieu seul peut les mettre dans l'âme. Il a voulu qu'ils entrent du coeur dans l'esprit et non pas de l'esprit dans le coeur. Par cette raison si il faut *connoître* les choses humaines je pourrais les aimer, *il faut aimer* les choses divines pour les connoître.

Der Weisheit erster Schritt ist seine Thorheit kennen. Es ist sehr unverständig Vorwürfe zu machen. Es ist abscheulich in Städten zu wohnen. Ehrgeiz und Eitelkeit ziehen die Menschen so zusammen; sie verbannen sich unsinnig Himmel und Luft. Die Natur! und damit alles Höhere und Göttliche!

Das ist der Vorzug des Menschen dass er etwas höheres und besseres als er selber es ist zu erkennen vermag. (*Der Weise aus Stagira.*)²⁵ ||

Es ist gut wenn man sich geniren muss. Das ist Arznei. St[akelbergs] und Jos[ephinen]s Umgang könnte mir diese Arznei sein, wenn ich sie nur benützte. — Wenn man den Freunden viel Dienste erzeigt, muss man umso zarter sein, damit ihnen keine Handlung und keine Äusserung als *Vorwurf erscheine*. Man ist ihnen gleichsam auch etwas dafür schuldig, dass sie sich Gefälligkeiten erweisen liessen. Wer immer ein so zartes Benehmen führt, die schöne Linie nie überschreitet und je mehr er leistet desto weniger geleistet zu haben glaubt, wird wie ein Engel wandeln unter den Menschen. Wie schön! Der aber sich selbst sucht; mit seinen Diensten prahlt; der sie andern immer empfinden und fühlen lässt, der hat seinen Lohn schon weg.

Mit Weltleuten muss man im Weltton sprechen. Nichts vermengen, mit jedem wie es gebührt, wie er es fassen kann.

Die Ereignisse, das Wohlwollen der Nebenmenschen *kommen lassen*. Nur auf unseren *moralischen Werth*, nur *unser Betragen* das Augenmerk richten. „Wenn du bist was du sein kannst, dann wird dir werden, was du besitzen sollst.“ Niemanden sich aufdrängen und nichts aufdringen. — Sich suchen lassen. —

Man kann in keiner Epoche des Lebens bestimmen ob die Vorsicht nicht zu etwas Grösserem uns erzieht. Man sollte also alle Umstände unserer Laage gewissenhaft benützen, alle ihre Winke, alle Gelegenheiten damit das, was sie einst durch uns gethan [haben] will auch durch uns ge-

²⁵ Aristoteles, aki Stagirá-ban született (K. e. 384—322).

schehen könne. Sie hat millionen Individuen, jeden vielleicht ist die Wahl freigelassen sich zu schönsten Aufgaben tüchtig zu machen! Der Prediger sprach noch über dieses was ich gestern notirte — er sagte den Wegen der Vorsehung zu wi(e)derstreben, entgegen zu handeln, sei die ärgste Gotteslästerung.

Am 9. Juni. Bleibe standhaft Joseph[ine].²⁶ Es sind nach der Gesundheit, Standhaftigkeit und Entschlossenheit die grössten Güter des Lebens! Ich selbst muss mein Schutz sein gegen die Menschen und die Niederträchtigkeiten des Lebens, mein Betragen muss Achtung *gebieten*, muss den Missbrauch unmöglich machen. Ich muss lesen, oder sehr geistreichen Umgang [haben], dann fühle und erkenne ich mich selbst und das Göttliche in den Menschen. — ||

Wie schwach, wie kraftlos, wie ungerecht ist dieser hochgepriesene St[akelberg]! Ich erstaune! Ich würde mich schämen in diesen Moments meine Zeit mit einem solchen Gewäsch von Tagebuch hinzubringen. Wie gefühllos, wie ungerecht gegen Jos[ephine]. Wie egoistisch! Wie ungebildet! Wie montirt! Ja, Josephin hat recht, ich verehere sie. — Mangel an Noblesse in einem edlen Äussern an einen edlen Gefühl des Schönen, Schicklichen, Anständigen!

Suche nicht mehr zu sein, sei aber auch nicht weniger als zu deiner Zeit in deiner Stelle möglich ist!

*Staat, Tugend, ist jetzt convenienz. — Für nichts Sinn — für alles Worte haben sie; im Egoismus versumpft!!!!

Josephine agirt feindselig gegen mich, damit ich ihr weniger schaden könne.

Meine Rolle in jeder Rücksicht muss sein, dass die Unarten Anderer mich nicht auch unartig machen, dass überhaupt ihr Betragen keinen Einfluss auf mich habe; sondern ich nach Grundsätzen handle. Je unartiger Jos[ephine] je artiger ich, aber nicht familiär, fremd höflich aber mit Nachsicht und Güte sie beurtheilen. Ich muss mit Anstrengung und Schnelle was sie mir auftrug, bewirken. Darin leben und nicht achten was sie thut und nicht thut. Keinen Werth auf Kleinigkeiten legen, grossmüthig gegen andere gesinnt sein, so ihre Fehler und Unachtsamkeiten aufnehmen und sehen. ||

Dissharmonie im Wissen und wenn das wissenschaftlich erworbene nicht mit dem Character und Gedankenkreis ganz verwoben ist und in Leben und Handlungen übergeht.

²⁶ Vonatkozhatik azokra a küzdelmekre, mellvel Stakelberg tétlen-sege es tehetetlensége ellen kellett küzdenie Jozefinnek. Ld. Mem. 102—104. 1.

Die Freundschaft und die Liebe des Menschen und das viele Gute das im gemeinsamen Wirken und Gemeingeist geschieht, sind viel höhere Güter als das, was man ihnen zum Opfer bringen muss; — Augenblickliches Wohlsein, Freiheit mit einem Wort alle Güter der Independenz.

Es gibt sehr viele Menschen die das Wohlgefallen das sie an uns haben oder an einzelnen Zügen verbergen zu müssen glauben, theils egoistisch aus Stolz, theils menschenfreundlich um uns nicht eitel zu machen. — Achte für geschehen was Du gebeuest!

Josephine hat der Schwester lautern Umgang, was allein sie in der Laage auf der Stufe wo sie einmal war heben konnte — versagt; sie selbst durch wi(—ⁱ—)nde Aufträge und Arbeiten erniedrigt und durch Wi(e)derspruch ihr dann auch politisch und moralisch geschadet.

In Ungarn vorzüglich für Gesundheitspflege, Frottiren etc. Für religiöse Erhebung, Sammlung, für Innigkeit in sich kehren, sich erforschen, leben. Suchen dass ich Franzen und mir selbst Ehre mache in jeder Rücksicht, übrigens anspruchlos bescheiden, nicht plapperhaft, still.

Meinen Körper zwar sorgfältig pflegen aber mich nicht lange damit aufhalten. Die Gewohnheit hat nebst der Natur die meiste Kraft.

Der blühende Weinstock, seine Demuth, farblose und unscheinbare Gestalt. Sein süsser Wohlgeruch und die *Schönheit* und Wohlthätigkeit seiner Frucht. — *Die Rose*, die schönste ihres Geschlechts. Der *Rhein* er gräbt sich selbst seinen Weg durch Felsen und Gebirge er stürzt sich in den See, der See fesselt ihn nicht.

VII—1.^aDepuis le 5 Juillet jusqu'au 12.¹*Résolution.*

Soyez résolu de faire ce que vous devez et, faites sans
manquer ce que vous avez résolu.

D[imanche] L[undi] A[ardi] M[ercredi] J[eudi] V[endredi] S[amedi]

Résolution						
Ordre						
Propreté						
Tranquillité						
Chasteté						
Justice						
Économie						
Moderation						
Humilité						
Sobriété						

^a A VII—1. jelzésű füzet 107—109. kézirati lapjairól; csak a 107. felső része Br. Teréz sajátkezű írása, azaz a táblázat. A következő 108—109. lapok nagyon apró idegen írásúak, melyek íróját talán a pálfalvai De Gerando levéltár anyagából lehetne megállapítani. A VII—1-es füzet, mint láttuk, több iratnyalábból van összevarrva, melyek utolsó papírmínőségben és színben eltérnek a többitől. Így a jelen negyedrétre hajtogatott felév is. Különben is láthatóan később varrta össze Br. Teréz a lapokat ami a későbbi, az iratcsomók együttes, újabb számozásából is látszik, valamint a naplószövegben végzett sajátkezű javításai és hozzátoldásaiból. A tinta színe ugyancsak barna, de sötétebb, mint az eredeti tinta. A jelen lapon levő felírást is javította, ahol juillet három utolsó betűjét írta újra, illetve az alatta még felismerhető juin helyett írta fölébe, továbbá az 5-ös és 12-es számot az alatta még felismerhető 1 és 8 helyébe, illetve fölébe.

¹ Július 5-ike 1812-ben esik vasárnapra (dimanche) és így 12-ig tart a hét. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy „Montags am 6 Juli”,

Fragen² die jeder die Hand auf seine Brust gelegt beantworteten musste wenn er in die³ Gesellschaft aufgenommen werden wollte. —

1. Haben Sie irgend eine besondere Abneigung gegen Eins der hiesigen Mitglieder?

2. Erklären Sie aufrichtig dass Sie das Menschengeschlecht, ohne Rücksicht von welcher Handthierung oder Religion jemand sey, überhaupt lieben?

3. Glauben Sie dass jemand an Körper, Namen oder

Beethoven levele is 1812. július 6-án kelt.) A június szó már eredetileg is téves lehetett, mert 1809—1814-ig nincs olyan június, melyben 1-re esett volna a vasárnap. Ellenben 1810-ben július 1-ére esett a vasárnap, és így nem lehetetlen, hogy a június 26-ika körüli időben olvasott Franklin életrajz hatása alatt (Ld. VII—2. 34. kézír. lap) leírta a táblázatot és csak 1812-ben vette elő újra, amikor bizonyára Herder után leíratta a táblázathoz az egyesületi szabályzatokat, melyek Franklintól valók (Ld. következő jegyzetet) és így hozzá javítja a régi beírást a tényleges helyzethez. Megjegyzendő még, hogy Brunszvik Teréz által felsorakoztatott „erények” kissé eltérnek Franklinéitól és számban négygyel kevesebbek. Nem vette fel a Hallgatást, az Egyszerűséget, Öszinteséget és Munkásságot.

² Ez a beírás végig a 108. és 109. lapon, egy-két kivétellel, szóról-szóra adja Herder: „Briefe zur Beförderung der Humanität. Erste Sammlung. Riga, 1793.” című levélszerű értekezéseiből a 3. levelet: „Fragen zur Errichtung einer Gesellschaft der Humanität von Benjamin Franklin”. (Ld. Herders sämtliche Werke. H. von Bernhard Suphan. Berlin. XVII. Bd. 1881. 10—16. lapon.) Csupán abban van eltérés, hogy az első négy pontot Herder a 20. pontozat után adja. Különbben teljesen, nemcsak szóról-szóra, hanem betűszerint történt a leírás. Így a „neuerlich” szó helyett (angolul recently) állandóan, egy hely kivételével, „neulich” áll, a Herder-szövegnek megfelelően. Tudni kell Franklin életrajzából, hogy Franklin, mikor 1727-ben Londonból visszatért Philadelphiába, egy klubbot alapított „Junta” néven, melynek legtöbb tagja munkás volt és vasárnaponként tartották összejöveteleiket, melyen politikai vagy erkölcsi témákat kellett sorban minden tagnak felvetni, melyeket ott megvitattak. Brunszvik Teréznek ezek a szabályok mintegy útmutatóul szolgálhattak a már régen tervezett „Bund der Guten” megalakításához, és elgondolásainak megadhatták a konkrét formát. Br. Teréz egész életén át küzdött az egyesületi gondolatért mind kulturális, erkölcsi, mind gyakorlati célok megvalósítása érdekében. Különbben, amint a Herder Briefei mutatják, ugyancsak Herder is Franklin alapján akarta elősegíteni a Humanitás barátainak egyesületét, amint azt az első gyűjtemény 1. „Ein Bund der Humanität zwischen Freunden” címmel — és 2. „Über Franklins Lebensbeschreibung von ihm selbst” című munkák mutatják. (Ld. Herders Werke i. m. 1—15. lapon.) — Mindenesetre jelentős, hogy Brunszvik Teréz ezeket a feljegyzéseket megőrzésre méltónak találta és belevarrta naplőfüzetébe és így mi is igazolva látjuk közlésüket.

³ Herdernél: „Folgendes waren die Fragen, die jeder, der in der Gesellschaft aufgenommen werden wollte, die Hand auf seine Brust gelegt, beantworten musste”. Id. m. 15. lapján.

Gut bloss spekulativen Meinungen oder der äusserlichen Art des Gottesdienstes wegen, gekränkt werden müsse?

4. Lieben Sie die Wahrheit um der Wahrheit willen, und wollen sich bestreben sie unparteiisch zu suchen, und wenn sie gefunden ist auch Anderen mitzuthemen?

Fragen zur Errichtung einer⁴ Gesellschaft von Benjamin Franklin.

Haben Sie heute Morgen die Fragen durchgelesen um zu erwägen, was sie der Gesellschaft über Eine derselben zu sagen haben möchten, nämlich:

1. Ist Ihnen irgend etwas in dem Schriftsteller welchen sie zuletzt gelesen, aufgestossen, das merkwürdig oder zur Mittheilung an die Gesellschaft nützlich ist? Besonders in der Geschichte, Moral, Poesie, Naturkunde, Reisebeschreibungen, Chemische Künste oder andere Theile der Wissenschaften?

2. Haben Sie etwa neuerlich eine Geschichte gehört deren Erzählung der Gesellschaft angenehm seyn könnte?

3. Hat irgendein Bürger nach Ihrem Bewusstseyn neulich^{4a} in seinen Verrichtungen Fehler begangen? Und was war nach Ihrer erhaltenen Nachricht die Ursache davon?

4. Haben Sie neulich vernommen dass irgendeinem Bürger etwas besonders geglückt sey? Und durch welche Mittel? Haben sie z. B. gehört auf welche Weise ein jetzt reicher Mann hier oder sonst irgendwo zu seinem Vermögen kam?

5. Ist Ihnen irgendein Bürger bekannt, der neulich eine würdige Handlung gethan hat, welche Preis und Nachahmung verdient oder einen Fehler begangen welcher uns zur Warnung und zu dessen Vermeidung dienlich seyn kann?

6. Welche unglückliche Wirkungen haben Sie neulich an der Unmässigkeit, Unvorsichtigkeit, an der Hitze oder irgendeinem Laster oder Thorheit wahrgenommen? Welche glückliche Wirkungen hingegen haben Sie von der Nüchternheit, Klugheit, Mässigkeit oder irgendeiner andern Tugend erfahren?

7. Sind Sie oder jemand ihrer Bekannten neulich krank oder verwundet gewesen? Welche Mittel wurden gebraucht und welches waren die Wirkungen?

8. Fällt Ihnen etwas ein wodurch die Versammlung dem Menschengeschlecht, Ihrem Vaterlande, Ihren Freunden oder sich selbst nützlich seyn könnte?

⁴ Herdernél: einer Gesellschaft der Humanität — einer nincs aláhúza.

^{4a} Innen neuerlich helyett állandóan neulich áll.

9. Ist irgendein verdienter Ausländer seit der letzten Versammlung in die⁵ Stadt angekommen? Und was haben Sie von seinem Character oder Verdienste vernommen oder selbst bemerkt? Glauben Sie dass es im Vermögen der Gesellschaft stehe ihm gefällig zu seyn oder ihn wie er verdient aufzumuntern. ||

10. Kennen Sie irgendeinen verdienten Anfänger der sich neulich etablirt hat und welchen die Gesellschaft auf irgendeine Weise aufzumuntern vermögend wäre?

11. Haben Sie einen Mangel in den Gesetzen des Vaterlandes neulich bemerkt, um desswillen es rathsam wäre, die gesetzgebende Macht um Verbesserung anzusprechen? Oder ist ihnen ein wohlthätiges Gesetz bekannt das noch mangelt?

12. Haben Sie neulich einen Eingriff in die rechtmässigen Rechte des Volkes bemerkt?

13. Hat irgend jemand neulich Ihren guten Namen angegriffen und was kann die Gesellschaft thun um ihn sicher zu stellen?

14. Ist irgend ein Mann dessen Gesellschaft Sie suchen, und welche die Gesellschaft oder ein Glied derselben Ihnen zu verschaffen vermögend ist?

15. Haben Sie neulich den Character eines Mitglieds angreifen hören und auf welche Weise haben Sie ihn geschützt? Hat Sie irgend jemand beeinträchtigt von welchem die Gesellschaft vermögend ist ihnen Genugthuung zu verschaffen?

16. Auf was[!] Weise kann die Gesellschaft oder ein Mitglied derselben Ihnen in irgendeiner Ihrer ehrsamten Absichten beförderlich seyn?

17. Haben Sie irgendein wichtiges Geschäft unter der Hand bei welchem Sie glauben dass der Rath der Gesellschaft Ihnen dienlich sein könnte?

18. Welche Gefälligkeiten sind Ihnen neulich von einem nicht anwesenden Mann erzeugt worden?

19. Ist irgendeine Schwierigkeit in Angelegenheiten vorhanden welche sich auf Meinungen auf Gerechtigkeit und Ungerechtigkeit beziehen und die Sie gern auseinandergesetzt haben möchten?

20. Finden Sie irgend etwas in den jetzigen Gebräuchen und Verfahrensarten der Gesellschaft fehlerhaft, welches verbessert werden könnte? ||^b

^b Innen a lap alsó fele és a 110—112. lap (a füzet utolsó lapjai) üresék.

⁵ Herdernél „in der“.

VII—7. a)^a

Kein Knecht ändert einen lieben Fehler bis er überzeugt ist dass ihn sein Herr weiss, noch weniger eine Magd solange sie sieht dass ihre Allsehende das nicht sieht was sie ihr verbirgt. Es ist kein Mittel die Menschen zu bessern, als trachten um sie hierzu vorbereiten.

Man rufe den Adel zur Pflicht und entziehe ihm die Mittel nicht sie zu erfüllen, so würde die natürliche Ordnung der Dinge sich wieder herstellen lassen und das Wimmern des Menschengeschlechts ohne Zertrümmerung des Staates sich mindern.

Dornbach¹ 6t. August 1812.

Ich werde immer mit Bewusstsein handeln und werde mir immer bewusst sein was ich thue und was um mich vorgeht und was die Gelüste und Empfindungen der Kinder seien. Die schöne und starke Gleichgültigkeit gegen Nebensachen und ersetzbarer Dinge um das grösste und unersetzliche nicht zu verlieren.

Die heilige Wahrheit. — keiner Trägheit und keinen Gelüsten sich hin geben. Nicht das leichte thun sondern das Schwere. — Verzichtleistung!

Victoire hat heute keinen guten Willen gegen mich ich muss sie lassen.

Wenn ich noch edler sein könnte noch mehr Adel aussprechen könnte noch mehr noch höher in meinen Gesinnungen als mein Stand! lieber hungern als herabsinken. ||^b

In seinen Vorschreiten mit den Kindern hinderten Glülphi² weder seine persönliche[n] Zwiste noch Aberglaube der Margareth.

Ein weises, zweckmässiges, den Erfolg sicherstellendes Benehmen. Die Sorgfalt für den Grad der Wahrheitsempfänglichkeit derer mit denen man zu thun hat, die man unterrichten, belehren will. ||^c

^a A VII—7. a) jelzésű irat egy szürkés-kék, négyrétre hajtogatott, vastag, durva félív folio, 1—4. lappal — melyek közül az első lap felső feljegyzése az 1809. évbe tartozik s oda is osztatott be. — A jelen beírások 1812-ből valók. Igen apró, elmosódott, halvány tinta írás, sok helyütt tintával átírt ceruzairás.

^b Innen a lap alsó nagyobbik fele üres.

^c Ez a beírás a lap fordított felén van, tehát az eredeti helyzetben

¹ Dornbach Bécs melletti község, a bécsiek kedvenc nyaralóhelye volt ebben az időben.

² Glülphi, Pestalozzi Lienhard u. Gertrudjában az emberbarát és gyermekbarát kitűnő oktató: der Leutnant.

VII—7. b)^d

Dornbach den 22-sten, 7-ber 1812.

Aufs neue fange ich dieses Tagebuch an nach einer schmerzlichen Unterbrechung von anderthalb Jahren.³ In einer sehr günstigen Zurückgezogenheit soll ich die nächste Zeit verleben. Gottes Seegen will ich erflehen, dass ich gut handeln und leben könne. Den Anfang dieses neuen Lebens mit dem heiligsten Act der Religion machen: Prüfung, Bekennung, Stärkung durch das Sacrament. Jo[sephine]'s Kind will ich nicht als das meinige ansehen, sondern es für seine Eltern mit der grössten Verleugnung und wie es Pflicht ist, erziehen, edel und ernst auf selbes wirken, nichts an seiner Göttlichkeit verderben. Ich will endlich einmal gut und vollkommen mich betragen lernen. Es ist ein Unglück in meinem Leben, dass alle Zustände entweder zu einsam od. zu gedrängt und verworren sind.

Si on pouvait éviter tout(t)es les inutilités d'un jour quels tems immense dans une année! — 'dans une vie?'^e

Der glückliche Mensch ist gut und der Gute glücklich!

Celui qui n'avance pas rétrograde. — Die schönste Erhebung ist, wenn ich in jeder Laage so vernünftig und vortrefflich handle und mich benehme, dass man nicht besser kann, dass ich dahin gelange, bei strenger Prüfung jeden Tag mir keinen Vorwurf zu machen. Das Gesetz herrsche. Das grösste Übel ist ein zerstreutes Gemüth. Die aller verächtlichsten Sorgen und Kleinlichkeiten beschäftigen und zerstreuen mich.

Die Sünde ist das wahre und alleinige Übel. Anstrengen mich zum Guten; Jo[sephine] befriedigen. Eintheilung des Tages. Der Tugend, der Ordnung sind diese Wochen gewidmet. ||

Den 7-t Mittwoch.⁴ Ich will heute recht sehr achtsam

az alsó felén. Az egész beírás eredetileg ceruzairás volt, melyet Br. Teréz az írásból ítélve sokkal később vont utána tintával. A lap többi része üres.

^d A jelzett irat 1. és 2. oldala.

^e '—' Későbbi írással, ceruzával hozzárva.

³ A visszafelé számítás 1811. áprilisát adná, holott láttuk, hogy nemcsak az egész 1811-es évről van bejegyzés, hanem 1812-ből is szórványosan. Ha a „Journal” füzet J. 2. 1812. jan. napjait 1811-be helyezni, még akkor is nem egészen egy év megszakítás hozható ki — helyesebben pont 8 hónap. Nem lehetetlen hát, hogy még egy általunk nem ismert, párhuzamosan vezetett naplóról van szó.

⁴ Szerda mint 7-ike, 1812 októberére esik, tehát folytatása az első lapon levő beírásnak.

sein und mich anstrengen, keinen Fehler zu begehn wi(e)der den Anstand, in der Haushaltung. Keine Sünde weder im Gemüth, in Gedanken, noch Worten, noch Handlungen. Wenn man die mindeste Kleinigkeit seines Berufes, seiner Pflicht, *gut, recht* und *stets* thut, so giebt das eine grosse Ruhe und Würde. Diese Ordnung würde die grösste Zeitersparniss im Leben sein und auch mit dem Leben muss man haushälterisch umgehen. Achtung und Liebe und eine Glückseeligkeit im Gefühl und Leben, die unaussprechlich wäre.

Alles, was der Mensch gut macht, sei es das geringste, veredelt ihn, alles, was er schlecht macht, macht ihn noch immer schlechter.

Am 8-ten. Der Wahrheit, der Aufrichtigkeit, will ich mich weihen.

Ich weiss jetzt recht gut, dass ich es nicht war, obwohl ich mich dafür hielt. Tilotsons⁵ Predigt überzeugte mich, dass ich nicht erhaben, aufrichtig war, eher dissimulé[e] verschlossen über das, was wahrhaft durch Offenheit adelt. — Tripoteuse war ich, trivial, plap[p]lerhaft, was ich zwar schon oft mir vorwarf. Ich könnte Jo[sephine]n recht viel jetzt sein, recht wichtig, aber ich müsste anders sein, *viel edler und kräftiger*.

Dass der Mensch so gerne seine Bedürfnisse vermehrt und unersättlich darin ist, zu dem Gewünschten noch immer zu wünschen und so nicht Ziel noch Maass finden kann und diess macht so unglücklich! — Viele Geräthschaften, viele Aufsicht, viel Wünsche, viel Sorgen. O ihr einfachen Menschen der Welt, Christus, Aposteln und noch viele andere, die ihr nicht Haus, nicht Hof, nicht Bett hattet, o gebt von euren einfachen Sinn mir etwas nur. O wie unglücklich ist der bedürfnissvolle Mensch, das ganze Leben vergeht in Anstalten für das Leben. Welche Thorheit! Wahnsinn! Ewig ohne Gegenwart 'zu leben'^f ist, der Fluch dafür.

f '—' Későbbi betoldás.

⁵ Közelebbi nem ismeretes róla.

J—2.^a

Dornbach im 8-ber.⁶ St[akelberg] und Jos[ephine] — sollten mit den ältern Kindern nach Italien gehen, ich mit den Kleinen in Wien bleiben.

Ich will vom Gemeinen immer mehr weg: bei jedem Wort, bei jeder That mich fragen, ob ich dem Gemeinen entgegengesetzt gehandelt habe und gesprochen... Der Kinder Bedürfnisse erraten, macht uns ihnen sehr lieb.

St[akelberg] muss mir ein Ideal und einen Plan hienlassen.

Ich glaube dass es eben so moralische als phisische Gesetze giebt in der Natur. Elegant, ästhetisch in allem — englische Correspondenz. ||

am 24-ten 9-ber 1812. Ich gebe mir das Gesetz gegen jedermann mich allen Rechthabereyen und der Lust in die Rede zu fallen und es besser wissen zu wollen, schlechterdings ganz zu enthalten.

2-tens. Ich will mehr Glauben an das Edle im Menschen in mir nähren und es durch Handlungen üben und beweisen.

3-tens. Ich will in edlem Anstand, in edlem Betragen mich üben. Keine Prise geben, mich nicht compromittiren, keusch und rein mein Inneres kleiden und bergen die Blößen in das Schweigen, das schöne, grosse Schweigen und recht thun und viel. Die Haushaltung mit kräftiger Hand im Zügel halten.

Tageseintheilung: um 6 Uhr wie das Mädchen kömmt, Licht machen, aufstehen, lesen, beten, reflectiren, Zimmer aufräumen, den Mädchen nachsehen in Küche, Keller, Stall, die Fenster bei Jos[ephine]. Alles vorgeben, für alles sorgen und denken was den ganzen Tag zu geschehen hat. Meinen Körper pflegen, Kleider; etwas nähen, schreiben od. lesen — um 10 zu Jo[sephine], bis 5 Antheil an Erziehung

^a A J—2. füzet 108—113. kéz. lapjairól.

⁶ 1812 október 8-iki kelettel az 1811. okt. 6-iki beírás után sor alatt ugyane füzet 96. kéz. lapján ezeket olvassuk: Eine weissagende Ahnung. Viel stand bevor, denn viel Grässliches geschah. Ankunft und schrecklich störender séjour von Mutter. Schreckliches Leiden in demselben Moment. Verlust der Güter, Zerstörung, alles sinnlichen Glücks und Uneinigkeiten, Trennungen der Gemüther. Auflösung und wieder Auflösung und Bedrängnisse ohne Ende. Verläumdung, die traurigste, schrecklichste Epoche unseres Lebens. Durch Armuth und Noth ein volles Jahr. Kaum glänzt in diesem Augenblick eine heitere Morgenröthe einer glücklichen Zukunft. Herabsinken alles moralischen der Gesundheit. Zerstörung alles dessen was gestern gethan war. Gänzliche Auflösung aller Hausgenossen. Vernichtung falsche Urtheile etc. Ld. Napló 388. l.

nehmen. 5 retiriren in Geschäften, Haushalt, nachher die Wäsche Rechnung; Abrechnung mit mir selbst über mein moralisches Betragen; lesen, schreiben etc. beten.

Mein Gemüth will ich fröhlich und freudig stimmen im Dank Gottes, nichts schwerfällig nehmen, nicht empfindlich sein. Mein Selbstgefühl, wenn ich wirklich gut handle, soll mich stolz und muthig machen. Glückliche sein im Gefühl, dass ich edel lebe, und mit edlen guten Menschen an edeln Geschäften theil nehme. ||

den 4-ten 10-ber [1812]. Ankunft St[akelberg]s — ist wieder der Augenblick da, wo ich Josephinen so viel sein könnte. — wenn ich die Ordnung handhabte, die sie einführte; versammelt; dass nicht sinke, reisse was sie aufbaute! *Ich will* und der mächtige Geist will! als Mensch muss ich mich ansehen, als menschliche Natur, nicht politisch.

Jos[ephine] kömmt jeden Tag abends über alles reden, sonst nicht im Tag. 3 Stücke für diese Woche. 1-tens. Die Wahrhafte gütige Sanftmuth ist unendlich, unerschöpflich. 2-tens. Schön und richtig handeln und sprechen mit Empfindung und Achtung. 3-tens. Besonnenheit und Behutsamkeit in den Ausdrücken und Äusserungen, um andern gar keine üble Empfindung zu machen. Wie schön wenn ich so zart im Umgang wäre! je reizbarer, je behutsamer. Morgens um 6 auf beim Aufräumen. Schweigen. Keine Widerrede, keine Vorwürfe. St[akelberg] und Jos[ephine] nicht geniren. Vollkommen handeln. Ob St[akelberg] Herder⁷ und Garve⁸ mir geben wird?

den 8-ten [1812]. Schweigen und Entbehren wird mein Wahlspruch sein, wenn ich meinem heutigen Entschluss zu folgen in M[arton] V[ásár] 3 Jahre blos meiner Bildung und der Wohlthätigkeit leben will, rein aber ordinär gekleidet; wegen Bücher mit Schädus⁹ in Correspondenz; Oncle

⁷ Herder. Ld. 22. 1. és föleg 223. lapon jegyzetel.

⁸ Garve Christian (1742—1798). Rövid ideig Leipzighen a filozófia tanára, Szellemes eklektikus, akit az angol empirizmus befolyásolt. Azon törekedett, hogy a tudományt az életbe vezesse. Kitünt mint fordító, lefordította a Teréz által is említett Ferguson Adam művét: Grundsätze der Moralphilosophie, 1752-ben és Cicerót, melyet úgy látszik, Br. Teréz is belőle ismert meg. Ld. Napló 242. l. 1810. Fő érdeme, hogy a közönségben érdeklődést keltett az őt különösen érdeklő ethikai, illetve erkölcsi kérdések iránt. Herder, Lessing és Kant is érezte befolyását. Garve éleseszű interpretátora volt a mások gondolatainak, kitűnő ismertetője volt. Talán itt egyik népszerű iratáról van szó: „Über verschiedene Gegenstände aus der Moral, Literatur u. gesellschaftlichen Leben“ 2. kiadása 1802. 5 kötet. Vagy talán: Über Gesellschaft und Einsamkeit, 1797. 2 kötet. — mint Teréz mostani helyzetéhez megfelelő.

⁹ Schedius Lajos. Ld. Napló 156. l. és jegyzet.

Jos.¹⁰ damit ich nicht mehr als 200 fl. für mich ausgabe; 1400 jedes Jahr an Jos. schicken kann. Alle $\frac{1}{4}$ oder Halbjahr Marktzeit in der Stadt, und da alles und alles auf einmal selbst kaufen was nöthig ist für die ganze Zeit — denn nie einen anderen Comissionen geben, nichts von Dauer. Niemanden kennen; fest und in Gott wie in der Einöde leben. ||

Eine Art schmutziges Leben führte ich bis jetzt, es war nichts rein und niemals rein. Zerrissen, befleckt, verwischt, alles was geschah, und was ich war; nichts festes gleiches, schönes, grosses.

VIII—59.

Der Prediger vom 20-ten.^f Von der Treue bei dem Tode der Geliebten. O höret mich, sowie euch Gott hören möge in jener Stunde eurer Auflösung: Erfüllet die Pflichten der Liebe, treu und redlich an euren Geliebten, spricht oft miteinander von Jesu Tode und erfüllet alles an den Lebenden, so wird euch keine Reue drücken bei ihrem Tod. Das gewisseste aller Schicksale ist der Tod und für ihn leben die Menschen doch nicht.

Wenn ich M[utter] nach dem beurtheile, was in mir selbst vorgeht, dass es nicht das Ganze meiner Seele ist, was sich ausspricht, dass man übel erscheinen und doch gut sein kann, dass man (— — —)^g Ich will Josephinen zeigen, dass ich edler bin als sie meint.

^f A 20-ika vasárnap kellett, hogy legyen, mert Prediger-ről szól, mivel vasárnap éppen csak 1812-ben esik dec. 20-ikára. Ez a beírás az 1811. decemberi feljegyzések legvégén szerepel ugyan, de ide osztatott.

^g Üres sor.

¹⁰ Brunszvik József gróf.

Am 4-ten Jänner. Josephine wünscht dass wir kraftvoll, erhaben und still dastehen; voll Würde! Sonst sind wir störend; alles soll auf die Eltern bezogen werden; — Wir sollen nie, wenn die Eltern unhandelnd (ausser Haus oder sonst) sind eingreifen oder ihre Stelle ersetzen, oder einnehmen wollen aber erhalten sollen wir den nehmlichen Ton es muss das nehmliche geschehen als ob sie gegenwärtig wären. Pädagogisch soll es alles sein. Pädagogen sollen wir sein. Hohe Achtung für die Eltern müssen alle Hausgenossen zeigen! die höchste!

Am 11-ten Jänner [813]. Das Urtheil Schmid's¹ über die Kinder: der kräftigste ist Fritz, unschuldig wie ein Kind sein soll — er wird sehr viel leisten aber Menschen die ihn verstehen und begreifen, müssen ihn entwickeln — er kann auch nichts werden, sehr elend wenn man es nicht trifft, er hat Hang zur Trägheit und viel Phlegma — er muss angespornt werden durch den Unterricht. Victoire ist auch kräftig, ihre Natur hat Fülle. Carl ist schon verbildet, man muss mit ihm sein wie mit einem Erwachsenen; wenn ihn wer liebt so wird er sich überreden lassen zum Guten — aber sein raisonnement ist schon in Halsstarrigkeit übergegangen, er will heftig und will nicht auch so — brilliren kann er vielleicht in etwas aber kräftig und gross kann er nicht werden. || Sephines Naturelle ist unglücklich für ein Weib — sie hat keine Fülle der Natur nicht das umfassende, was ein Weib haben muss das sich in alles schicken soll im Leben — sie sieht eines nur zu deutlich — und anderes sieht sie gar nicht. Sie hat nicht die Einfachheit und Gradheit ihrer Schwester. ||^b

^a A VII—1. füz. 118. kéz.-lapján.

^b A kéz.-lap többi része és a következő 119—120. üres.

¹ Schmid, a már említett orvostanhallgató. Ld. Napló 411. l. és j. 1812. márc. 16. J. 3. és biogr. X. fej. CCCXVII. l.

TARTALOM.

Előszó (szerzői).

V

Brunszvik Teréz grófnő naplói- és iratairól.

IX

A név ortográfiája. A Brunszvik- és Széchenyi-naplók. — A naplók belső és külső jellemzése, leírása. — Történetük, osztályozásuk. — Kiadatásuk története. — A Magy. Ped. Társaság pályatétele egy Brunszvik-életrajzra.

Korompai gróf Brunszvik Teréz élete 1775 (születése) és 1814 közt.

XXXI

Bevezetés. Párhuzam Széchenyivel. — Beethoven-kérdés. — Életrajzi források.

I. A Brunszvik-család.

XXXIX

Származás. — B. II. Mihály, a grófi ág őse. I. Antal, a rang- és vagyonsszerző. Martonvásár, donációs birtok. — II. Antal és neje br. Seeburg Anna. — B. József és családja. — Korompa. A családtagok jellemzése.

II. Brunszvik Teréz gyermek- és ifjúkora 1775—1799.

LI

Gyermekkora. — Serdülő kora. — Apai nevelés. Korai zeneoktatás. Bécsi nevelőintézetben 1787—89. — Ifjúkora. — Nyitran 1789—90. Apa halála 1792. Szertelen gyász. Exaltáltság. Igazság papnője. Az 1797. insurrectio és regényes terv. Teréz művészi és szellemi tehetségei. Olvasmányok: Római történet. Barthelémy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. Sonnenfels műveiből. Beaumont: Magazin des adolescents. Homeros: Odysseia, Mathisson és Salis költeményei. Klopstock ódái. Goldsmith: The vicar of Wakefield. Ifjúkori jellemzése 1798. Beethoven és a Brunszvikék. Barátkozás és zeneoktatás Bécsben 1799. máj.—jún. Bécsi társas élet. Beethoven búcsúzása a négykezes variációkat dedikál Teréznek és Jozefinnek. Jozefin eljegyzése Deymmel, és esküvője 1799. jún.-ban.

III. Brunszvik Teréz régi világában. 1. 1800—1804. LXXXVIII

Deymné B. Jozefin Bécsben és nővérei otthon. B. Teréz szereplése a nádori udvarnál Budán 1800—1801. Beethoven budai hangversenye 1800. máj. Teréz Bécsben nővérénél. Zenei ösz-

szejöveletek Deyméknél. 1800—1801. Résztvevői: Beethoven, Schuppanzigh, Kleinheinz, Zmeskall, Brunszvik Ferenc, Bridgetower. — Beethoven és Brunszvikék nyáron 1800—1801. — Teréz gyásza a nádorné halálán 1801. márc. Beethoven és Guicciardi Giulietta grófnő. A Mondscheinsonáta 1802. — Családi levelezés Beethovenról és zenei eseményekről. 1802—1803. — Deym gr. halála 1804. Teréz nővérét segíti özvegyiségében. Beethoven Jozefinnek órákat ad. Zenélések Deyméknél. Szerelmi ügyek: Teréz és Szily Antal. — B. Charlotte és Teleki Imre gróf. Eljegyzések. 1804. Levelezés 1804 végén. Teréz olvasmányai: Schiller: Wilhelm Tell. — Genlis: Mères rivales. Krüdener: Valérie. — Kotzebue: Erinnerungen von Paris. Ossian's Gedichte. Teréz lénye 1800 és 1804 közt.

III. Folytatás 2. 1805—1808.

CXXIX

Családi levelezés 1805. Brunszvik Ferenc Párisban. Teréz társas élete Budán 1805. Költői kísérletek. Beethoven Jozefinnek dalt komponál. Beethoven és Jozefin. B. Charlotte esküvője Martonvásáron 1805 tavaszán. Napoleoni háborúk 1805. Teréz Pozsonyban okt. Bécs meg szállása nov.-ben és Beethoven Leonore-première-je. Ferdinand nagyherceg Budavárában 1805—1806 telén. Zenei élet a nagyhercegi udvarnál. Teréz szereplése. Józsefnapj ünnepély. Levelezés 1806. A Teréz—Toniregény vége. Teréz és Jozefin Hosszúfalun Teleki Blanka születésekor 1806. július. Beethoven Martonvásáron ugyanakkor. Brunszvik Teréz arcképe. Beethoven levele B. Ferenchez. Tréfás üzenete Teréznek 1807. Megjelenik az Appassionata. Elhidegülés Jozefintől. B. Teréz jellemzése. Betegeskedés és Karlsbad 1807. jún.—aug. Teréz külső megjelenéséről és zongorajátékáról. Ujra Karlsbadban 1808. júl.—aug. Kibékülés Jozefinnel. Indulás vele Németországba 1808. aug. 19. Olvasmányok: Horatius, Delbrück: Vom Schönen és számos egyéb ismeretlen szerzőtől, cím nélkül.

IV. Új világ felé 1808—1809.

CLXXXII

Úti állomások. A 17. és 18. század szelleme. Látogatások Németországban 1808. aug. 19.—szept. 5.: Salzmann és Guthsnuths intézetei, Schnepfenthal és Ybenhainban. Ferdinand nagyhercegnél Würzburgban. — Frankfurt a./M. Ismeretségek: Ebel, Ritter, Gruner, Mieg, Holzhausen báróné, gr. Schönborn és Stollberg grófné. Svájc: Schaffhausenben: Müller Georg ped. Utazás Yverdunbe Pestalozzihoz. Találkozás. Intézetében 6 hét. Ismeretségek: Niederer, Türr, Schmid Josef, Hoffmann, Stackelberg báró. Teréz Pestalozziról és az intézetről. Barátkozás Pestalozziékkal és Stackelberggel. Távozás Zürich felé. Genfben Jozefin megbetegszik. Pestalozziék levelei. Pestalozzi látogatásai Genfben. Indulás Itáliába Stackelberg társaságában. 1809. jan. 14. Veszedelemes átkelés a Mont Cenis-n jan. 20. Genua, febr. 1. Teréz megkezdí elmélkedő beírásait. Lucca, Florenc, Pisa márc.—máj. Pénzzavarok. Triest jún. Veszteglés háború miatt.

V. Újjászületés (1809. márc. 29.).

CCXXIII

Teréz testi és lelki adottságai 1809-ben. Csalódás útítársaiban. Elmélkedései nevelésről, felemelkedésről, ideálkialakításról. Népjavitás. Nőkérdés. Magárahagyottság, hallucinációs belső élmény 1809. márc. 29. Teréz hivatottságának tudatára ébred. Olvasmányok: Rousseau: *Emile*. — Fénélon: *Lettres spirituelles*. Sur l'éducation des filles. — Montaigne: *Essais*. XXV. Barthélémy id. művéből: *La république de Platon*. Pythagore. Xenophon. — Kant: *Über Pädagogik*. Jacobi: *Allwills Briefsammlung*. Olvasmányi anyag jellemzése.

VI. Brunsvik Teréz megkezdi „reformáció”-ját.

CCXLIH

Önvizsgálódási, önnevelési módszere. Lelki önsanyargatás. Stackelberg és Jozefin visszautasító ridegségének hatása. Lelki szenvedések próbatüze. Újabb belső élmény 1809. máj. 28. Olvasmányok: Fénélon: *Lettres*. Pestalozzi: *Buch der Mütter*, Lienhard u. Gertrud, *Wie Gertrud ihre Kinder erzieht*, *Niederbühl*. Lessing.

VII. Újra otthon. 1809. júl.—1810. jún.

CCLXIV

Hazaérkezés Stackelberg kíséretében. Neheztelő fogadtatás. Közömbösség Pestalozzi eszméi iránt. Napoleon másodszor megszállja Bécsset 1809. Jozefin és Teréz Budán. Teréz életrendje. Jozefin és Stackelberg. Jozefin anyagi gondjai. Teréz részvéte és segítése. Jozefin Esztergomba költözik 1809. nov. elején. Teréz Martonvásáron. Elhatározza, hogy a hazáért fog dolgozni. — Teréz Esztergomban Jozefinnél. Jozefin esküvője Stackelberggel 1810. febr. 13. Teréz budai élénk társas élete. Jozefin férjével Bécsbe költözik. Morvaországban birtokot vásárolnak, máj. Brunsvik Józsefné Terézt férjhez akarja adni „protégé”-jéhez. Teréz újra Karlsbadban 1810. július. Ott találkozik Goethe-vel. Teréz Jozefinhez költözik falura, a morvaországi Witschapba, aug. elején.

VIII. Régi világban új élet küszöbén. 1809—1810. CCLXXXIII

Teréz önnevelési ténykedései otthon. Önnevelési tervezetek. Társas élet és öntökeletesedési törekvések. Egyeztetésük nehézségei. Teréz viszonya családjához. Önbírálat. Viselkedési szabályok. Teréz „erény” és „érzékiség”-fogalma. Zene utáni vágy mint érzékiség. Stackelberg pietisztikus befolyása. Teréz az emberiség átformálását határozza el. Akarat fejlesztés. Túlzási hajlam. Teréz propaganda-kudarcai. — Jozefin Terézre hárítja a felelősséget a sikertelen Stackelberg-frigyért. Teréz büntudat-komplexuma. — Első gyermekvédelmi elgondolásai. Olvasmányok: Herbart: *Allg. Pädagogik*. Pestalozzi: *Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*. Teréz ez időbeni lelkiségének boncolgatása. Jozefinért és Stackelbergért való lelkesedése.

IX. Az új élet „gyakorló iskolá”-jában. 1. 1810. aug.—dec.

CCCXVI

Teréz Witschapban. Vállalja a gyermekek és a ház vezetését. — Aggodalmait Jozefin egészségéért. Birtokügyi nehézségek. Újabb levél Pestalozzinétől, nov. Megjelenik a Teréznek dedikált Fis-dur szonáta (op. 78.) Beethoventől. B. Ferenc Witschapban a pénzügyek rendezése végett. Megszületik a Stackelberg leánya. Teréz hajszoltsága. Párhuzamosan vezetett naplók. Jelentőségük és jellegük. Teréz előfutárja a nők felső oktatását követelő mozgalomnak. 1810. Csalódás önnevelési lehetőségeit illetőleg. Újra magára hagyatva. Házvezetési, személyzetirányítási nehézségek. Gyermekeknevelési problémák. Önnevelési utasítások. A Stackelberg házaspár egyenetlensége. Terézre való hatása. Rájön Stackelbergék önzésére és a maga kihasználhatóságára. Jozefin újra Terézt okolja a házasság létrejötte miatt. Teréz méltányossága Jozefin és Stackelbergékel szemben. Terézt anyja hazahívja. Férjhez akarja adni. Teréz e helyett pályát választ. Házasság elleni kifogásai. — Teréz egyéniségének és lelkiségének boncolgatása. Olvasmányok: Goethe: Wahlverwandschaften. Herbart: Allg. Pädagogik. Zollikofer prédikációi. Georg Müller: Serena. Kant életrajza Wasianskitól. Guthsmuth: Spiele zur Erholung u. Erhaltung des Körpers u. des Geistes. Schmid: Zahlen- u. Formenlehre. Rousseau: Émile. Garve: Cicero. Herder: Vom Unterschied zwischen Religion u. Lehrmeinungen. Eloise. Fichte: Anweisung zum seeligen Leben.

IX. Folytatás 2. 1811. jan.—dec.

CCCLVIII

B. Teréz a jan.—júniusi időszakban. Magányos tele Witschapban 1810. okt.—1811. márc. 5. Beethoven levele Terézhez 1811. febr. Barátságuk jellege. A ház- és gyermekek körüli tevékenysége, önvizsgálódásai, önnevelési elmélkedései. Áprilisban az egész ház beteg. Májusban Jozefin. Teréz aggodásai Jozefinért. Újabb birtokügyi nehézségek. Terve a gazdagok egyesülésére a szegények segítésének céljából. Nevelői teendők mint eszköz az önfelelmelkedésre. Tanácstalanság a gyermeknevelés nehézségeiben. Pestalozzi méltatása Teréz által. Stackelbergék a birtokügyi nehézségeikből kifolyólag pert indítanak gr. Trautmannsdorffné ellen. Júliusban Stackelbergék hosszabb időre Witschapba érkeznek. Kemény kritikájuk Teréz működése felett. Haza akarják küldeni. Teréz lázadozása, panaszos kitörése. Újabb egyenetlenség Stackelbergék között. Teréz aggodásai esetleges szakítás miatt. Kibékülés Jozefinnel. Jozefin Karlsbadba utazik aug.—szept. Pervesztés híre. Anyagrófné látogatása. Viszály az anyagiak miatt. Teréz lázas tevékenysége a gyermekek körül és a ház felszámolásában. Ragaszkodása Stackelbergékhez. Pszichológiai megvilágítás. Mélyen járó elmélkedései. Olvasmányok: Pestalozzi: Meine Nachforschungen... Riel, Andreas: Über Pestalozzi's Methode. Fichte: Grundzüge des gegenwärtigen Jahrhunderts.

X. Záróvizsgák. 1812—1813.

CCCCXIII

Súlyos idők, 1811. dec.—1812. jan. Szűkös viszonyok. Februárban Bécsbe költözködnék. Teréz fáradhatatlan munkássága. Tervek több évre. Anyagi nehézségek fokozódnak. Jozefin betegeskedése. Házitanító a gyermekek mellett, Stackelbergék Teréz ellen. Kibékülés. Jozefin és Teréz Stackelberget róják meg élhéttelensége miatt. Teréz a magyar történet iránt érdeklődik. Olvassa Zsigmond király életét. Hazatérési szándékok, hogy saját jóvedelmével Jozefint segítse. Cleymann református lelkész prédikációi, mint olcsó művelődési és felemelkedési eszköz. Nyaralás Dornbachban 1812. aug.—nov. Olvasmányok ez időben: Pestalozzi; Lienhard u. Gertrud. Goethe: Vier Jahreszeiten, Torquato Tasso, Iphigenie auf Tauris. — Franklin önéletrajza. Dreist: Gottesverehrungen zu Iferten. Herder: Briefe zur Beförderung der Humanität. F. Schlegel: Weisheit der Inder. Studien d. classischen Altherthums. Über die Diotima. Staël: Delphine. Corinne. Schiller: Jungfrau von Orleans. — November végén visszatérés Bécsbe. Az 1811-es és 1812-es naplók jellemzése. Teréz görögül tanul. Korrepetáltatja a Deym-fiúkat. 1813. ápr.-ban megszületett Stackelberg Minona Teréz segédlete mellett. Nyaralása Hackingban júniusban. Nyáron Telekiék látogatása. Teréz télen át Minonával egyedül Hackingban 1814. febr. közepéig. Teréz összefoglaló jellemzése. Vallásosságáról.

Brunszvik Teréz grófnő naplói és egyéb feljegyzései.

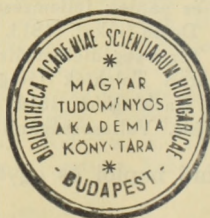
1808—1813.

1—442

Melléklet: Genealogiai táblák

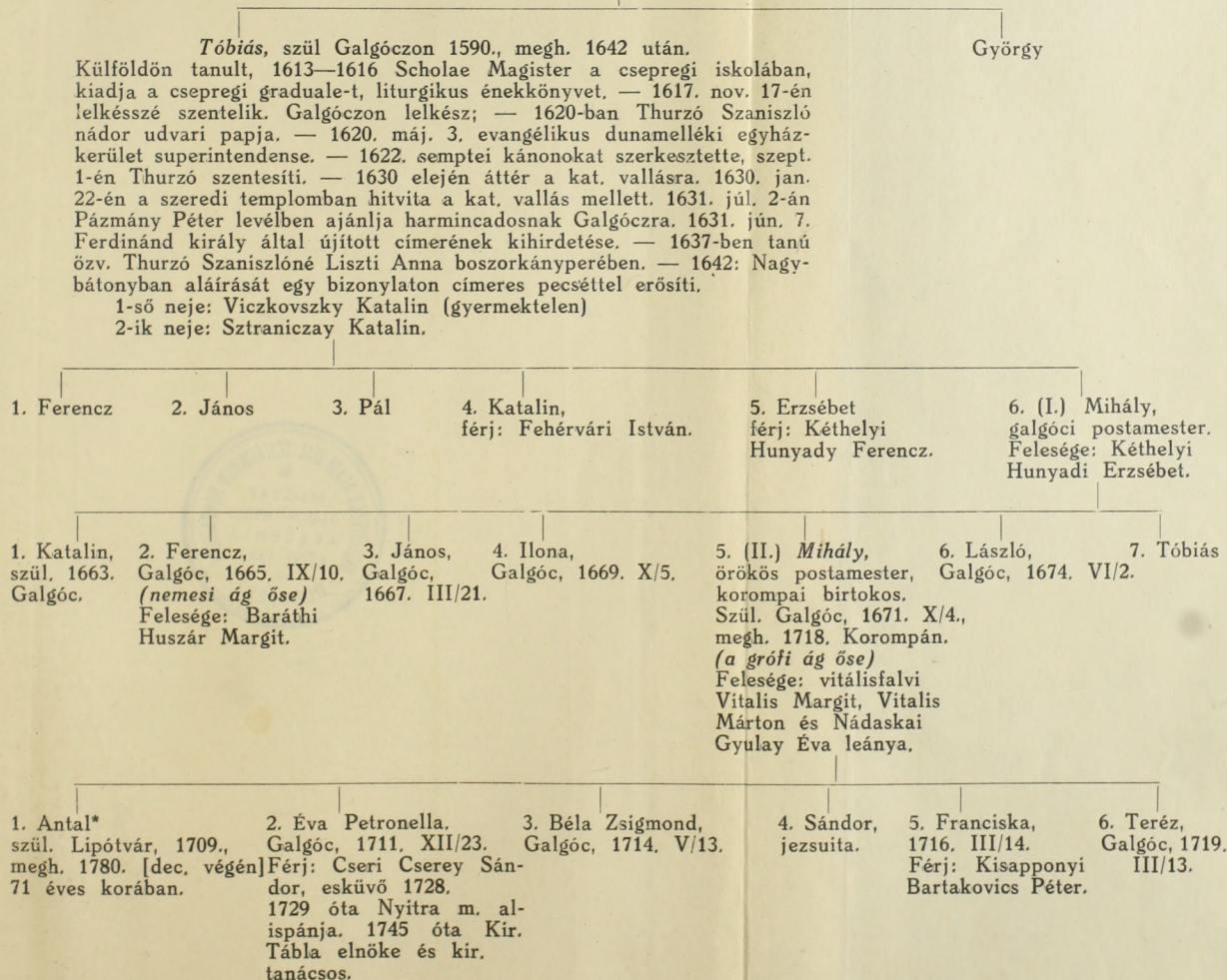
I—III

41581. J.

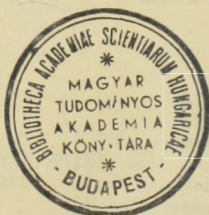

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 4335/195.../sz.

Brunczvik János, galgóczi postamester, protestáns,
szül. 1544 körül, megh. 1598. Nemesség kihirdetése 1594. máj. 3.

*Antal a Taschenb. der adlig. Häuser Oesterreichs szerint a 4-ik,
— Kempelen: Nemes családok szerint 5-ik, 1718-ban született gyermek.
Br. Teréz naplója feljegyzése szerint 1709-ben született Lipótvárott. Ld.
Czeke M.: Gr. Brunszvik T. ősei és oldalági rokonsága. 6. lapon.

Brunszvik I. Antal szül. Lipótvár, 1709. (Kempelen szerint 1710).
Felesége: Adelffy Mária Anna, megh. 1770. Adelffy János udv. csos és Koltai Erzsébet leánya. Esküvő 1744. máj. 14. Bécs, Stephan che. 1747. személynöki, 1756. nádori ítélőmester, királyi tanácsos; 1763 agy. udv. kancell. előadó, tanácsos; 1766—68. királyi biztos: Vas, Zalángról, Heves, Borsód, Gömör, Torna, Zemplén, Szabolcs, Ung megyékben az úrbériség bevezetésére; lázongó parasztokat lecsillapította. Erdemeiért kapta a Szent István rend kis keresztjét. — 1770 eszlam-megyei adminisztrátor; 1771-ben adományul kapja Martonvásárt. — 1775. galíciai Appellationsgericht alelnöke. — 1775. okt. 7. diplomával grófi rangra emeltetett — címerbővítéssel, primogeniturán alapuló örökösödéssel. 1779. Bihar megye főispánja. Meghalt 1780. dec. 13. gen.¹

1. II. Antal szül. 1745., megh. 1792. nov. 5.,² cs. k. kamarás, Martonvásár, Fehértemplom birtokosa. — 1760. nagyszombati jezsuita főiskolán latin szónoklat. 1763. bécsi M. Theresianumban vizsgái dolgozat. 1766. ugyanott doktori szigorlat. 1770. ápril. jelen van Mária Antoinette nászünnepségein. 1770. máj. 28. ügyvédi vizsga — jún. kinevezés M.-Óvárra — júl. 31. kinevezése udv. kamarai titkárrá Pozsonyba. 1778. előléptetés tanácsossá. 1782. királyi biztos kolostorok fölőslatására. Athelyezés Budára. 1784. budai házvétel nov. 17. 1788—90. nyitrai kerület kir. biztosa, Nyitra m. főispánja, Bars, Trencsén és Pozsony m. főispáni adminisztrátora. 1787. septemvir — magy. kir. udv. helytartótanács tanácsosa. 1790—92. Bars m. főispánja; a helytartótanács iskolai osztályának vezetője és az országgyűlés regnicoláris bizottságának pedagógiai előadója.
Felesége: Wankel von Seeberg Anna bárónő, szül. 1752. nov. 13.,² megh. 1830. máj. 13. Esküvő 1774. máj. 16.³ (Seeberg Kristóf báró ezredes és Bauszern Barbara leánya.)

Mária Terézia 1775, †1861.
Ferenc 1777, †1849.
Jozefin 1779, †1821.
1. Deym grófné.
2. Stakelberg báróné.
Carolina 1782, † 1840.
gróf Teleki Imréné.

Wankel Martin, csallóközi földmíves fia,
nagyszebeni kereskedő, VI. Károlytól nemességet kapott 1717-ben
Seeberg előnévvel. Meghalt. 1734.

Zach. Martin, felveszi a Seeberg nevet. Szül. 1707, †1766. Lipcsében tanul, Gottsched kapcsolat. — 1728. hazatér, — 1738-ban Bécsben katholizál. Erdélyi gubernium. — 1749. udv. tanácsos; 1753. kir. biztos Erdélyben. Seeberg regulációk. — 1760. erdélyi fővámszék elnöke. — 1760. aug. 18. bárósított fivéreivel együtt. — Megh. 1766. aradmegyei birtokán.
Joh. Cristoph, szül. 1710, †1776. márc. 26., ezredes. Felesége: Barbara Anna von Bauszern, Bausz. Simon szászok grófja leánya. [1727, †1804.]
Anna Barbara, szül. 1752. nov. 13., megh. 1830 máj. 13. — Férj: Brunszvik Antal gróf.
Philipp, magy. udv. kamarai tanácsos, [született 1754.], †1839. jún. 21.⁴
Joh. Michael, cs. k. hadnagy.

2. Erzsébet.
Férj: Kettyi és Pohaházi Finta József, magy. kir. testőrhadnagy, ezredes, megh. 1802.; esküvő 1770 körül.

3. József, szül. 1750. szept. 5., megh. 1827. II. 20., cs. ékir. kamarás, Szent István rend parancs., Korompa és Futak birtoka. 1765. bécsi Theresianumban latin szónoklat. 1770. vizsgái értekezés. 178. kir. tanácsos. 1780. jún. 25-én a Budára helyezett egyetem fevató ünnepén felolvassa a Ratio Educ. 3 diplomáját. 1786. valós. bels. titk. tanácsos. 1790. nov. 18. grófi rang, egész családra kiterjesztve. 191. kormánybiztos a pesti evangélikus zsinaton. 1792. Pest, Pilis, St megyék adminisztrátora, 1794 óta Csongrád m. főispánja; 1803 óta őtárnokmester; 1806. megveszi Bács-Bodrog m.-ben Futakot a Hadik rófoktól. 1807 óta Nógrád m. főispánja; 1822—23. nem vállalta törvénelenes rendelet végrehajtását; 1825. Judex Curiae. Életén át műgyitő és -pártoló. Felesége: kesseleőkői Majthényi Anna bárónő, Majthnyi János és Avarífy Mária leánya. Esküvő 1782. jún. 20.

Júlia 1786, †1866.
Férj: 1805 óta báró Forray András.
Ágost 1788, †1825. okt. 25.
Követségi tanácsos Rómában.
Henriete 1789, †1857.
Férj: 813 óta gróf Chotek Hermann.

4. Zsuzsánna, megh. Bécs, 1813. okt. 13. Férj: Guicciardi Károly gróf, trieszti gubernium tanácsosa; 1800. jún.-ban Bécsbe, a cs. k. cseh kancelláriába kerül, valóságos titkos tanácsos, megh. mint nyugdíjas, Reggio-ban, 1830. Esküvő 1783 körül.

5. Franciska.
Férj: Révay Pál báró, Turóc m. örökös grófja és főispánja, megh. 1816. Esküvő 1782. máj. 13.

6. Katalin.
Férj: Dezasse de Petit Verneulle Károly báró Esküvő 1785 körül.

Jozefa
Férj: Moteschizky Pál.
Júlia
Férj: báró Malonyai János.

Giulietta 1784. nov. 23. — 1802-ben jelent meg a neki Beethoven által ajánlott Cis moll szonáta (Mondschein Sonate). 1803. nov. férjhezment gróf Gallenberg Róberthoz Nápolyba. 1814-ben a bécsi kongresszuson állítólag Murat szolgálataiban. 1822-ben visszatért Bécsbe. Meghalt 1856.

Ferenc szül. 1786, huszárőrnagy, grófi rang 1812. nov. 20. a két fivérnek.
Feleség: Szerdahelyi Constance.
Gyermekei:
1. Lujza, szül. 1821., csilagkeresztes hölgy, gróf Cziráky Jánosné.
2. Katalin, szül. 1824.
3. Júlia, szül. 1828., gróf Cappy Henrikné.
4. Emil, szül. 1834., szolg. kívüli kapitány. †1908., feles. br. Hillprandt v. u. zu Ollenhausen.
5. Mária Blanka, szül. 1875., férj: 1902. Maldeghem Lajos gróf.

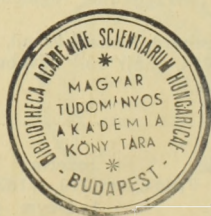
Antal szül. 1788. dec. 12. †1853
Feleség:
1. gróf Sándor Erzs.
2. gróf Dezasse Anna.

¹ Ld. közelebbit: Czeke M.: Gr. Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. 6—17. l.

² Brunszvik Teréz (sehol más forrásban nem lelhető) adata. Ld. 1818—1822. J. 6. jelzésű naplófüzet, 157. kéz. l. „Mu[tt]er geb. 13. nov. 1752. 1822 70 Jahre alt”.

³ Esküvő dátumának meghatározását lásd Czeke M.: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. 17. l.

⁴ Br. Teréz naplóiból: 1839. jún. 21-iki beírás. E napon halt meg 85 éves korában. Ld. J. 21. füz. 86. kéz. l.

Brunszvik II. Antal, 1745. Pozsony, Megh. 1792. nov. 5. Fehéregyháza.
Felesége: Seeberg Anna Barbara bárónő, szül. 1752. nov. 13., megh.
1830. máj. 13. Esküvő: 1774. máj. 16.¹

Mária Terézia
Pozsony, 1775. júl. 27.
Megh. 1861. szept. 16.
Martonvásár.

Ferenc
Pozsony, 1777. szept. 25.
Megh. 1849. okt. 23. Bécs.²
Martonvásár, Fehéregyháza, Szenttamás birtokosa.
Kitűnő gazda — kitűnő csellista, Beethoven barátja, aki 1806-ban neki ajánlotta az Appassionátát, op. 57. és 1807-ben a Fantásie-t, op. 77. —
Felesége: neczpali Justh Szidonia — Justh György és Révay Mária bárónő leánya. 1801, †1866. Csillagkeresztes hölgy, kitűnő zongorista. Esküvő 1824.³

Victoire, Bécs, 1800. máj. 5. Megh. 1823.

1. felesége: Pauline Seignan de Casteras grófnő (1804, †1825. júl. 13.) —
Esküvő 1822. máj. 23.

Karl Victor, 1823. febr. 18 (Meghalt kiskorában.)

István, csecsemőkorban meghalt.

Antal III., 1826, †1832.

Mária, Martonvásár, szül. 1827,⁴ †1901. máj. 4. —
Brünni alapítványi hölgy.

Géza, Martonvásár, 1834. aug. 15. †1899. júl. 20.
Semmering. 1896-ig Martonvásár birtokosa, cs. k. kamarás.
1. feleség: Deym Jozefa grófnő, szül. 1836. Deym Frigyes és Buquoi Carol. leánya. Esküvő: Prága, 1859. aug. 16. Válás 1888. jan. 12. Gyermekek zsengekben haltak meg.
2. feleség: Siegl Serafin. Esküvő: Bpest. 1888. V. 2. (F. férje: Capponi Pietro marquis Florenben — alová magával vitte a Brunszvik Ferencnek aándékozott Beethoven acképet.)

Felix Gabr. 1832. †1892.

Mária Jozefa, 1836. Férj: Brunszvik Géza.

M. Carolina, 1842. Férj: Fürst Theod. Cantacuzeno.

M. Ottokár, 1844.

Franz Xaver, 1849.

¹ Esküvői dátum meghatározását lásd Czeke M.: Gróf Brunszvik T. ősei és oldalági rokonsága. 16—17. l.
² A „Geneal. Taschenb. d. adel. Häuser Österreichs. 1905. I. Jahrg.” nov. 24-ikét, — a halottas biz. nov. 3-át adja. Br. T. naplója fenti dátumot igazolja. Ld. 1849. okt. 25-iki beírást. J. 30. füz., 4. kéz. l.
³ A fenti Taschenb. 1829. okt. 24-ikére teszi az esküvőt. A „Goth. gen. Taschenb. d. gräfl. Häuser nem ad dátumot. Brunszvik T. 1825 óta több ízben szól Szidoniáról mint sógornőjéről és megemlékszik az első gyermek születésétől. 1826. okt. 18-án és nov. 10-én. Ld. M. 17.

jelz. füz. 39., 40. és 41. kéz. l. Ezt támogatja a martonvásári sirbolt „Antal III. 1826—1832” feliratú koporófülkéje, melyben még egy István nevű csecsemő is nyugszik.

⁴ A „Goth. gen. Taschenb. d. gräfl. Häuser születési dátumul 1832-öt adja — minek ellene mond a halotti bizonylat, mely Máriát 74 évesnek írja.

⁵ Telekiék halálozási dátumai Br. T. naplóiból. Ld. 1843. jan. 19-iki beírást, J. 25. füz., 106. kéz. lapon és 1848. febr. 3-iki beírást J. 29. füz., 117. kéz. lapon. A nemesi könyvek 1840, ill. 1846-ot adnak.

⁶ Br. T. naplójából. 1843. jan. 12-iki beírás. J. 25. füzet, 105. kéz. l. A „Goth. gen. Taschenb. d. adeligen H. Deutscher Uradel 1929-iki évf. 1840-et ad. — Téves.

⁷ Születési pontos dátum nagybányai kat. egyh. keresztleve alapján.
⁸ Nagy Iván szerint 1811-ben, Szinnyei: „Magyar írók élete” szerint 1815. nov. 5-én született.

⁹ Révai Lexikon adata. A „Goth. gen. Taschenb. d. gräfl. H.” nem ad dátumot.

